

گۆناری "بنکەى بەلگاندىن و لیکۆلینەوهى ژین"

کانوونى یەكەمى ۲۰۲۱

سالى سیازدهیهەم

ژماره ۱۲

سەرۆكى نووسین

سەدیق سەلح

سەكرتیری نووسین

حەسین حەسەن كەرىم

دەستەى نووسین

د. خەلیل عەلى موراڊ
د. عەبدولفەتاح عەلى یەحیا
د. حیسامەدین نەقشبەندى
د. نەجاتى عەبدوللا

● د. عیماڊ عەبدوسەلام رەئوف
د. هەلکەوت حەكىم
د. زرار سەدیق توفیق
د. كۆزاد محەمەد ئەحمەد

عیراق: هەرێمى كوردستان، سلیمانی؛ شەقامى ۱۱ پیرەمەگروون، گەرەكى ۱۰۷ بەرانان، تەلارى بنكەى ژین

پینگە: 07701484633؛ 0770156866. ژ. سەندوقى پۆست: ۱۴ بەختیارى

www.zheen.org پێوەندى: zheen@zheen.org

بنکه‌ی به‌لگاندن و لیکۆلینه‌وه‌ی ژین، ده‌زگایه‌کی قازانجنه‌و‌یستی ئەهلییه، بایه‌خ‌ده‌دا به‌که‌له‌پوور و پۆشنبیری هه‌ریمی کوردستان، که له دامه‌زانی ده‌وله‌تی عیراقه‌وه سالی ۱۹۲۱ دوچاری پروسه‌گه‌لیکی نه‌خشه‌بوکیشراوی ویرانکاری بوون. بنکه، به‌شیوه‌یه‌کی تایبته، له هه‌ولای چه‌سپاندن و به‌هێزکردنی ناسنامه و یاده‌وه‌رییه‌کی کوردستانیدا، به‌کۆکردنه‌وه، پاراستن، مشت‌ومال‌دان و بلا‌وکردنه‌وه‌ی که‌له‌پووری نووسراو و هۆشیاری‌دان سه‌باره‌ت به‌بایه‌خی و خستنیه‌ به‌رده‌ستی توێژه‌وه‌وه و خۆیندکاری خۆیندنی به‌رز له ناوه‌وه و ده‌ره‌وه‌ی هه‌ریمی کوردستان. بنکه، بۆ به‌دییه‌تانی ئەم نامانجانە‌ی خۆی، په‌ناده‌باته‌ به‌ر هه‌موو شیواز و ریگه‌یه‌کی ره‌خساری وه‌ک کۆپی ئەکادیمی، بلا‌وکردنه‌وه‌ی لیکۆلینه‌وه، سازکردنی کارخانه (وۆرکشۆپ)، په‌ره‌پیدانی کتێبخانه‌ی تایبته‌مه‌ند و دامه‌زاندنی ئەرشیفیکی میژوویی.

**

مرکز ژین للتوثيق والدراسات، مؤسسة أهلية غير ربحية، یعنی بترات وثقافة اقليم كردستان الذي تعرض لعمليات تدمير ممنهج من قبل السلطة المركزية منذ تأسيس دولة العراق في عام ۱۹۲۱. ويسعى المركز بشكل خاص الى تعزيز الهوية والذاكرة الكردستانية من خلال جمع التراث المكتوب وحمايته وصيانته ونشره والتوعية بأهميته ووضعها في متناول الباحثين وطلبة الدراسات العليا داخل اقليم كردستان وخارجه. ومن أجل تحقيق أهدافه تلك، يتوسل المركز بكافة الوسائل المتاحة، كعقد الندوات الأكاديمية ونشر الدراسات واقامة ورشات عمل وتطوير مكتبة تخصصية وانشاء أرشيف تاريخي.

**

مرکز اسناد و پژوهش ژین، مؤسسه‌ای غیر انتفاعی و غیر دولتی است که در راستای اعتلای میراث و فرهنگ اقليم كردستان گام برمی‌دارد؛ همان میراث و فرهنگی دیرپای که از بدو تأسیس دولت عراق در سال ۱۹۲۱ به شیوه‌های مختلف در معرض استحاله و نابودی قرار گرفته‌اند. این مرکز با در نظر گرفتن سبک و سیاقی منحصر تلاش می‌کند تا به تقویت هویت ملی و حافظه تاریخی مردمان سرزمین كردستان بپردازد. در این زمینه بر آن است تا ضمن گرداری و بازسازی میراث نوشتاری و باز نشر آنها در روند روشنگری در رابطه با اهمیت اسناد و دیگر متون سهیم باشد. و همچنین در داخل و خارج كردستان آماده همکاری با پژوهشگران و دانشجویان سطوح عالی بوده و خواهد بود. این مرکز تحقق اهداف خود در تمامی زمینه‌های لازم با قابلیت‌های خاص اقدام به برگزاری سیمینارهای علمی- دانشگاهی، انتشار متون پژوهشی، برگزاری کارگاه‌های آموزشی، گسترش کتابخانه‌های کارویژه و ایجاد آرشیوی تاریخی و طبقه‌بندی شده، می‌نماید.

العراق: إقليم كردستان، السليمانية؛ شارع ۱۱ پيرمگرون، محلة ۱۰۷ برانان، عمارة مركز ژين
٠٧٧٠١٤٨٤٦٣٣؛ ٠٧٧٠١٥٦٥٨٦٤. ص. ب: ١٤ بختيارى

عراق: إقليم كردستان، سليمانية، خيابان ۱۱ پيرمگرون، محلة ۱۰۷ برانان، تالار مركز ژين
٠٧٧٠١٤٨٤٦٣٣؛ ٠٧٧٠١٥٦٥٨٦٤. ص. ب: ١٤ بختيارى

ناوه پۆک

- گۆقاری "ژین"
کۆستیکی گران
مجلة "ژین"
فاجعة كبرىة
- نضال محمود حاج درویش
المیدیون وامتداد امپراطوریتهم
سههید قه پۆژ
- مههمه دهئهمین فهیزی (۱۸۶۲-۱۹۲۹): له شکه ریبهک دیرۆکان، شاعیر و فهلسه فهقان
سوداد ره سوول
- زمانی کوردی له باشوری قهوقاز (۱۹۲۱-۱۹۹۱)
د. هیمن عومه ر ئه حمه د
- رئبه ری دۆسیه ی کارگیزی زانا و ناودارانی کوردستان له کتیبخانه ی مه شیخه تی تورکیا
د. زرار سدیق توفیق
- کتیبه ی "بووژاندنه وه ی میژووی زانیانی کورد له ریگه ی ده ستخه ته کانیانه وه": هه لسه نگان دنیکی
ره خنه گرانه
- یوسف بالوکن
أنساب الأكراد: وثيقة مهمة من القرن السادس عشر عن عشائر الأكراد وأنسابهم
ئیرینا پۆپوفا، ناتالیا ئیسا بیفا، د. پیتشه ورا خالی د
- ناسه ربه خویبی سیاسی نه ته وه و پۆلی وهک هۆکاریکی بابه تیانه له نه خشه دانانی ژیا نی
لاوانی کورددا
- ئه فراسیا و هه ورامی
نامه یه کی میژوویبی مۆله تۆف: هه لسه نگان دن و توژی نه وه
- حسین حه سه ن که ریم
ژیانی که سی و زانستی مه لا ماری قازی
- جوردي تيجيل جورجس/ الترجمة من الانجليزية: د. شمال الحویزی
التعبئة الحضریة فی کوردستان العراق أثناء الانتداب البريطاني: السليمانية ۱۹۱۸-۱۹۳۰
- میشیل لیزینبیرگ / له ئینگلیزییه وه: ره وه ند سه باح
شه به ک و کاکه بی: بزواتی ئه تنیکی له کوردستانی عیراق
- رۆبه رت ه دایسون، ئیننا مه ده دسکایا، عیزه ت ئو. نیگه ه بان / له ئینگلیزییه وه: چیا سدیق
سی شوینه واری پۆژه ه لاتی کوردستان

كتىبى گۆڧارى ژين: ۱

جۆن ماكدۆنالڧ كنىيەر/ له فەرەنسەيىيەو: د، نەجاتى عەبدوللا
گەشتىك بە كوردستان دا پىتئش دووسەد سال: سەفەرنامەى جۆن ماكدۆنالڧ كنىيەر بۇ كوردستان
سالى ۱۸۱۴ (بەشى پىنجەم و كوتايى)

۲۶۴-۲۴۵

كتىبى گۆڧارى ژين: ۲

ويرايش و پژوهش: عبدالحميد حسينى (سەپان)
"زبده التواريخ"، تاليف ملا محمد شريف قاضى

۳۵۶-۲۶۵

رەفيق سالح

۳۸۶-۳۵۷

پىرستى گۆڧارى "ژين"، ژمارە ۱-۱۲، (۲۰۰۹-۲۰۲۱)

كۆستىكى گران

خويندەوارى ئازىز،

ئەم ژمارەيەي "ژين" لە كاتىكدا دەردەچى كە مامۇستاي زانكو و نووسەر و رۆشنىبىرى ناوبەدەرەوھى عىراقى، بەرپىز دكتور عىماد عەبدوسەلام رەئوف، ئەندامى دەستەي نووسىنى گۇقارەكەمان، لە ناوماندا نىيە و ئىتر بە يەكجارى بەجىيەي ھىشتوووين. بەداخوھە بۇ لەدەستچوونى ئەو زانا گەورەيە كە بە درىژىي تەمەنى خزمەتتىكى شايانى قەدرزاني پيشكەشى كىتبخانەي زانستى عىراقى و عەرەبى كردووھە و ئەستەمە رۆشنىبىرى عىراقى و عەرەبى وا بە زوويى نمونەيىكى ھاوشىوھە بىنئىتەوھە مەيدان.

بەرپىزيان كاتى خوى كە روومان لى نا بىتتە ئەندامىكى دەستەي نووسىنى گۇقارى سالانەي "ژين"، بە حوكمى شارەزايى و ئاگادارىي پيشوھختى لە كاروبارى "بنكەي" بەلگاندى و لىكۆلئىنەوھى ژين"، بە شانازى و پىخۇشحالئىيەوھە قىبوولئى كرد لەم پرۆژەيەدا ئەندام بى، بەويىتتە لە ژمارە ۲ى سالى دووھەم (۱۹۱۰)ھوھە تا ژمارە ۱۱ لەگەلمان بوو. ئەو سالانە دوو بابەتى لە "ژين"دا بلاوكردەوھە. پىبەپى دەستنووسىكى كۆنىشى ساغكردەوھە و لە چوارچىوھى چاپەمەنىيەكانى بنكەكەماندا بە ناونىشانى (روضة الأخبار في ذكر أفراد الأختيار)ھوھە بلاوكرايەوھە. دوايىن پرۆژەي ھاوبەشى لەگەل "بنكەي ژين"، لىكۆلئىنەوھە و ئامادەكردى سەد ژمارەي ھەوھەلئى پرۆژنامەي زەورا "الزوراء"ئى ئورگانى رەسمىي ويلايەتى بەغدا بوو، كە يەكەم ژمارەي لە ۱۵/۶/۱۸۶۹دا لە بەغدا بە توركىي عوسمانى و عەرەبى دەرچووھە. بەرپىزيان ھەر زوو لىكۆلئىنەوھەكەي خوى پيشكەشكرد و چاوھەروان بوو وئىنەي كۆپىكرامى ئەو ژمارانەي پرۆژنامەكە پاكبكرتتەوھە و كىتتەكە بە چاپكرامى بىنى، بەداخوھە ئەو كارە لەبەر ناروونىي نوسخەكانى لامان زور درىژەي كىشا و درەنگەوت.

بەرپىزيان ئىوارەي پىنجشەممە ۲۶/۶/۲۰۲۱، رۆژىك پيش رۆژى مائاوايىي لە ژيان، لە "كىتبخانەي تەفسىر"ى شارى ھەولير، بە خزمەتى گەيشتىن، ماوھىيىكى خۇشمان بە بىستنى بىرەوھىيە خۇشەكانى بەسەربرد؛ بە شادمانئىيەوھە نمونەي پاك و ئامادەكرامى ژمارەيەكى پرۆژنامەي زەورا "الزوراء"ى دى و گەفتى دا و ھىواي خواست پىكەوھە درىژە بە ئامادەكردى و بلاوكردەوھى سەرجمەي ژمارەكانى ئەم پرۆژنامە بايەخدارە بدەين. مخابن كە بەيانىي رۆژى دوايى كوتوپر تاسەر بەجىيەي ھىشتىن و ئەو ئاواتە گرنگەي لەگەل خوى برە ژير گل. ئىمە وەك ئەنجومەنى بەرپىوھەبىردنى "بنكەي ژين" بەلئىن دەدەين ھەموو ھەولكىمان بخەينەكار بۇ پەيداكردى ژمارەكانى ترى "الزوراء" و ھىتانەدىي ئاواتى مامۇستاي كۆچكردووھەمان.

بنەمالەي گۇقارەكەمان، لە كاتىكدا سەرخۇشى لە خىزان و كەسوكار و دۇستانى مامۇستاي كۆچكردوو دەكا، پىداگرە ھەر ئەو رىچكە زانستىيە راستىخوازە بگرى كە

مامۆستای گهوره‌مان سالانیکه رهنگی رشتوو و شاگردانیکى زۆرى بۆ پێگه‌ياندوووه. خودا سه‌بوورى هه‌مووان بداته‌وه و رۆحى كوچكردوویش شادبێ، يادى به‌خێر.

كورتەى ژياننامەى دكتور عىماد عەبدو سه‌لام ره‌ئووف:

١٩٤٨ له به‌غدا له‌دايك‌بووه، خيزانه‌كه‌ى به‌ بنه‌چه‌ خه‌لكى مووسله. له به‌غدا خویندووێه و ١٩٧٠ به‌شى ميژووى كولىجى ئادابى زانكۆى به‌غداى ته‌او كرده‌وه. ١٩٧٢ ماسته‌رى ميژووى سه‌بارت به "ويلایه‌تى مووسل له سه‌رده‌مى جه‌ليلى دا ١٧٤٩-١٨٣٩" و ١٩٧٦ دكتورای له‌سه‌ر "ژيانى كوومه‌لايه‌تى له عىراقى سه‌رده‌مى مه‌مالىكدا ١٧٥٠-١٨٣١" به‌ده‌ست هێنا. سه‌رۆكى "ناوه‌ندى ژيانده‌وه‌ى كه‌له‌پوورى زانستى عه‌ره‌بى سه‌ر به‌ زانكۆى به‌غدا بوو. مامۆستای ميژووى نوێ بوو له كولىجى په‌روه‌رده‌ى هه‌مان زانكۆ. سه‌ره‌په‌رشتى ژماره‌بينكى زۆرى ماسته‌رنامه و تيزى دكتورای ميژووى ئىسلامى كرده‌وه. به‌يانى پوژى ٢٠٢١/٦/٢٧ كۆچى په‌كجارى كرده‌.

ژماره‌بينك دانراوى وه‌رگيڤدراوه بۆ ئىنگليزى و توركى و فارسى و كوردى و ئه‌نده‌نووسى و چينى و بابته‌ى له نزيكه‌ى هه‌فتا گوڤارى زانستى دا بلاوكرده‌وه‌ته‌وه، له‌وانه: السومر، المورد، آداب الرافدين، مجل المجمع العلمي العراقي، المسلم المعاصر، اسلامية المعرفة، المؤرخ العربي، التجديد، العلم والايمان، مجلة جامعة أم القرى، الدراسات الاسلامية، مجلة التاريخ الاسلامي، آفاق الثقافة والتراث، زين و ١٠٢ كتيبى له‌چاپدراوى هه‌يه: ٦٢يان دانراوى خوین، ٦٠يان ساغكرده‌وه‌ى ئه‌ون.

يادى به‌خێر.

فاجعة كبيرة

قراءنا الأعزاء

يتزامن صدور هذا العدد من مجلة "ژين"، رحيل الأستاذ الجامعي والكاتب والمثقف العراقي وعضو هيئة تحرير مجلتنا الدكتور عماد عبدالسلام رؤوف إلى جوار ربه الكريم، فغاب عنا أبدياً. فوا أسفاه على فقدان ذلك العالم الكبير الذي قدم خلال حياته خدمات ثمينة جليلة إلى المكتبة العلمية العراقية والعربية، ومن الصعوبة بمكان أن تولد الثقافة العراقية والعربية مثله إلى ساحتها في قابل قريب من الزمان.

ولما فتحناه لأن يقبل بعضويته في هيئة تحرير مجلة ژين السنوية، نظرا إلى خبرته وإطلاعها على شؤون مركز ژين للتوثيق والدراسات، لبي الطلب فوراً وبكل سرور وإعتزاز، فأصبح عضواً في هذا المشروع. وبمقتضى ذلك كان مع هيئة التحرير والعاملين في المركز من العدد الثاني (السنة الثانية) إلى العدد الحادي عشر من المجلة. ونشر في تلك السنوات بحثين في المجلة. كما حقق مخطوطة قديمة، ونشرها ضمن مطبوعات مركزنا، وهي بعنوان (روضة الاخبار في ذكر أفراد أختيار). وآخر مشروع له هو المشروع المشترك مع مركز ژين. وهو تحقيق الأعداد المئة الأولى من جريدة الزوراء التي كانت لسان حال ولاية بغداد في العهد العثماني. صدر أول عدد منها في ١٥ حزيران ١٨٦٩م، في مدينة بغداد باللغتين العربية والتركية. فقدّم المرحوم بحثه مبكراً. وكان ينتظر أن تنظف صور اعداد الجريدة الكرتونيا مما لحق بها من نثار المداد وغيره مما شوه الصور وأثر عليها سلباً، لكي يراها مطبوعة. ولكن -وبأسف شديد نقول- ان عملية التنظيف تبادت، بسبب كثرة ما ترسب فيها من مشوهات. فلم تكتمل في الوقت المنظور. قبل يوم من وفاته لقيناه في (مكتبة التفسير) بأربيل يوم ٢٦ حزيران ٢٠٢١، وقضينا معه وقتاً ممتعاً، وهو يحدثنا عن ذكرياته الطيبة، وقدمنا له نموذجاً منظفاً من صورة العدد الأول من الجريدة (جريدة الزوراء). فسر رؤيتها وأكد على أمله في أن نواصل مع العمل لإعداد ونشر كل اعداد تلك الجريدة ذات الأهمية. ولكن وبالأسف من وفاته الفجائية صبيحة اليوم التالي، ورحل عنا إلى الأبد ضاماً أمنيته معه ضريحه.

ونحن -مجلس إدارة مركز ژين- نعهده أن نعمل جاهدين لإستحصال الأعداد الأخرى لجريدة الزوراء وتحقيق أمنية أستاذنا الراحل.

أسرة مجلتنا إذ تقدم تعازيها لأهل الدكتور عماد وأقاربه وأصدقائه، مصرة على إنتهاج تلك الطريقة العلمية الحقّة التي أنتهجها أستاذنا الكبير منذ سنين وخطط لها ورى عليها تلاميذه. ألهمنا الله جميعاً الصبر والسلوان وأسكن المغفور له جنته الأبدية، تحيا ذكراه بكل خير.

موجز عن حياة الأستاذ الدكتور عماد عبدالسلام رؤوف:

ولد في بغداد عام (١٩٤٨م)، يعود أصل أسرته إلى محافظة نينوى (الموصل). بدأ دراسته في بغداد، وتخرج في قسم التاريخ/كلية الآداب- جامعة بغداد، سنة ١٩٧٠م. وحصل على درجة الماجستير في التاريخ (ولاية الموصل في العهد الجليلي ١٧٤٩-١٨٣٩م) سنة ١٩٧٣م. وفي سنة ١٩٧٦م، حصل على الدكتوراه في الجامعة المذكورة عن (الحياة الإجتماعية في العراق في عهد المماليك ١٧٥٠-١٨٣١م). كان رئيساً لمركز إحياء التراث العلمي العربي التابع لجامعة بغداد، كما كان إستاذاً للتاريخ الحديث في كلية التربية وفي الجامعة نفسها. أشرف على أعداد من رسائل الماجستير وأطاريخ الدكتوراه في التاريخ الإسلامي. توفى صبيحة ٢٧/٦/٢٠٢١.

ترجمت مجموعة من مؤلفاته إلى اللغات الفرنسية والإنكليزية والتركية والفارسية والكردية والأندونيسية والصينية. ونشر ما يقارب من سبعين مجلة علمية وثقافية مثل: السومر، المورد، مجلة المجمع العلمي العراقي، آداب الرافدين، المسلم المعاصر، إسلامية المعرفة، المؤرخ العربي، التجديد، العلم والإيمان، مجلة جامعة أم القرى، الدراسات الإسلامية، مجلة التاريخ الإسلامي، آفاق الثقافة والتراث، زين وغيرها. وله (١٠٢) كتاب مطبوع. (٦٢) منها من تأليفه، و (٦٠) منها من تحقيقه.

الميديون وامتداد امبراطوريتهم

نضال محمود حاج درويش

التنقيبات عن الكشف عن أية طبقات أثرية من الفترة الميديية، وما عليه حتى الآن يعود بشكل أساسي إلى الفترات التي أعقبت العصر الأخميني (العصر السلوقي والبارثي والساساني).^٢

لهذا فأن الباحثين المهتمين بتاريخ الميديين يعتمدون بشكل أساسي على ما ذكره المؤرخ اليوناني المعروف هيرودوت وكذلك سجلات ملوك بابل وآشور وبشكل أقل على علم الآثار. وبسبب التناقض في المعلومات الواردة في تلك الكتابات وكذلك صعوبة التعرف وبشكل مؤكد على الآثار الميديية خارج مناطق ميديا المركزية فأن النقاش ما زال جاريا بين الباحثين بخصوص بداية ظهور الميديين في التاريخ واصولهم ودورهم السياسي والحضاري. فظهر فريقان من الباحثين، فريق يؤمن بما ذكره المؤرخ هيرودوت الذي أشار إلى وجود امبراطورية ميديية قوية امتدت من مناطق زاغروس في الشرق إلى نهر هاليس (حاليا قيزل ارماق في وسط الاناضول) في الغرب. أما الفريق الآخر فيشك في سرد ما ذكره هيرودوت وبالتالي يشك بوجود امبراطورية ميديية في التاريخ، في هذا المقال سأتجنب الكثير من التفاصيل التي تم ذكرها في الأبحاث السابقة وسأعرض وبشكل موجز تاريخ الميديين وسأناقش بشكل أساسي آراء الفريقين بخصوص وجود أو عدم وجود الإمبراطورية الميديية ودور الميديين في سقوط آشور.

لا نستطيع تحديد الموطن الأصلي للميديين بدقة قبل هجرتهم إلى مناطق شمال غرب إيران، لكن أغلب الدراسات الحديثة ترجح هجرتهم مع اقربائهم الفرس

أسفرت التنقيبات الأثرية التي تمت في مناطق كردستان إيران وجوارها عن كشف الكثير من الحصون والأبنية العائدة إلى الفترة الميديية، أهمها ما تم اكتشافها في مواقع كودين تبه Godin Tepe وتبه نوشي جان Nuš-i Ġan Tepe وبابا جان تبه Bāba Ġan Tepe وكونيسبان Gūnespān (شرقي كردستان) وتبه اوزبكي Ozbaki (٧٥ شمال-غرب طهران) وتل كوبا Guba (منطقة حميرين)، واولوك تبه Ulug Depe (جنوب تركمانستان) هذه المواقع وغيرها هيأت لعلماء الآثار مادة غزيرة لدراسة خصائص العمارة الميديية، إلا أن الحظ لم يحالف المنقبين حتى الآن في العثور على نصوص كتابية تلقي الضوء على تاريخ الميديين ودورهم السياسي والحضاري.

خلال القرن الثامن والسابع ق.م كانت الأبجدية الآرامية منتشرة في الشرق الأوسط ومنها إيران الحالية،^١ وقد تمت كتابة معظم نصوص تلك الأبجدية على مواد قابلة للتلف بعكس الكتابات المسمارية التي كتبت على مواد صلبة قارعت ظروف الطقس كالألواح الطينية أو الأحجار، ربما استخدم الميديون أيضا اللغة الآرامية في سجلاتهم الإدارية، فلا يعقل وجود مدن محصنة قوية مذكورة في النصوص الآشورية^٢ بدون وجود إدارة مركزية وما يتعلق بها من نشاطات اقتصادية وإدارية تتطلب استخدام الكتابة.

يظهر عمق المشكلة التي تصادف الباحثين من خلال التنقيبات الأثرية التي أجريت حتى الآن في همدان/اكباتانا (عاصمة الميديين)، إذ لم تسفر تلك

قصره بخورسباد (دور-شروكين)، وقد تم التعرف على موقع كخشيم بفضل احدى مسلات الملك شروكين المكتشفة في قرية نجف آباد في قلب بلاد ميديا والتي تشير إلى الاسم القديم للموقع، ولكن لم يتم التنقيب في الموقع بعد. انظر في: Gopnik 2017, 43; Radner 2003, 119; Radner 2013, 443.

كان حاكم كخشيم يدعى بيل شرو اوصر. انظر في: Radner 2003, 119.

³ Stronach/Roaf 1978; Genito 2005, 329; Young/Levine 1974; Bouchariat 2020; Naseri/Malekzadeh/Naseri 2016 , 103.

^١ على سبيل المثال عثر في حيدر خان / Qalaichi (٨ كم شرق مدينة بوكان بكردستان إيران) على مسلة عليها نص آرامي من ١٣ أسطر، يعود إلى القرن الثامن ق.م، ولكن لسوء الحظ فان أجزاء من النص والمسلة مفقودة، لكن القسم الباقي يحتوي على لعنات موجهة ضد أي شخص يقوم بإزالة المسلة أو العبث بها، انظر: Curtis 2005b, 116.

^٢ من بين المدن الميديية المذكورة في النصوص الآشورية مدينتا تيكرا و كخشيم Kišessim اللتين خلد الملك الآشوري شروكين الثاني ذكرى احتلالهما على ألواح تم اكتشافها في الغرفة الثانية من

من مناطق اسيا الوسطى في النصف الثاني من الألف الثاني ق.م، ربما حوالي ١٢٠٠ ق.م.^٤

وقد جلب هؤلاء المهاجرون معهم تغييرات كثيرة يمكن تتبعها من خلال السجلات الأثرية التي تتعلق بنوع الفخار واستخدام البرونز في صنع الاسلحة والأدوات الأخرى، مع الاعتماد بشكل أقل على الحديد، مع ان البداية المحتملة لوصول الميديين إلى المنطقة تزامنت مع عصر الحديد، إضافة إلى ذلك دفن المهاجرون الجدد موتاهم في مقابر خاصة، بعكس الفترة التي سبقت ظهورهم والتي تميزت بدفن الموتى تحت أرضية البيوت. استقر الميديون بشكل رئيسي في ماهي دشت وإلى الشرق منها في سهول همدان. واستقر بينهم بعض القبائل الفارسية (الحكم من خلال المصادر الآشورية). ولكن الغالبية العظمى من الفرس انتقلوا نحو الجنوب إلى مناطق العيلاميين (مملكة انشان). عاش الميديون والفرس حياة شبه بدوية حتى فترة متأخرة من القرن الخامس. حيث يذكر هيرودوت بأن أربع قبائل رئيسية من الفرس تمارس البداوة.^٥ ولكن ولسوء الحظ لم يعثر حتى الآن على نصوص كتابية تلقي الضوء على تاريخ الميديين في تلك الفترة.

مع صعود دور الآشوريين في الألف الأول ق.م لازلنا نسمع أخبارا أكثر عن الشعوب المجاورة والبعيدة ومن بينها شعوب زاغروس. كانت مناطق زاغروس تتمتع بأهمية كبيرة للآشوريين من الناحية الاقتصادية، حيث كانوا بحاجة ماسة إلى الخيول والمواشي وكذلك إلى البرونز واللازورد وغيرهما من الأحجار والمعادن الثمينة من مناطق زاغروس. هذا الأمر دفع الآشوريين منذ القرن التاسع ق.م للقيام بحملات منتظمة إلى مناطق زاغروس، وخاصة في الفترات التي رفض فيها الحكام

المحليون دفع الضرائب للآشوريين أو أثناء مزاحمة مملكة اورارتو للآشوريين في السيطرة على مناطق كردستان إيران^٦، واستمرت تلك الحملات إلى الربع الأخير من القرن السابع عشر ق.م. ومع ذلك لم تصبح ميديا أبدا جزءا من إمبراطوريتهم^٧ فقط خلال حكم تيغلات بلاصر الثالث (٧٤٤-٧٢٧ ق.م) وسرجون الثاني/شروكين (٧٢١-٧٠٥ ق.م) حاول الآشوريون فرض سيطرتهم المباشرة على ميديا وذلك من خلال تأسيس مدن جديدة غرب زاغروس^٨، وإعطاء أسماء آشورية لبعض المدن، وحولوا بعض المدن الميديية إلى مراكز آشورية وأضافوا إلى اسمائها لقب كار التي تعني (مركز تجاري)^٩، على غرار مراكزهم التجارية القديمة في الأناضول خلال بداية الألف الثاني ق.م (مثل كاروم كانيش)، هذا الأمر يشير إلى وجود تجار ومراكز تجارية آشورية في مناطق زاغروس.

أقدم الكتابات التي تذكر الميديين تعود إلى عصر الملك الآشوري شلمنصر الثالث عند سرد أخبار الحملة التي قادها سنة ٨٣٦ ق.م، التي خلفها على ما يعرف بالمسلة السوداء والموجودة حاليا في المتحف البريطاني. حيث يذكر في أخبار هذه الحملة انه احتل ارزياش وكرخر، مدن أخرى في بلاد الميديين وقتل الجنود ونهبت الممتلكات وحرقت ودمرت المدن.^{١٠} من خلال المصادر الآشورية يبدو واضحا أن بلاد ميديا خلال تاريخها المبكر كانت مقسمة إلى عدة دويلات ضعيفة يحكمها زعماء اطلق عليهم الآشوريون اسم (بيل آلاني)، أي حاكم المدينة^{١١} على سبيل المثال يذكر شلمنصر الثالث (سنة ٨٣٤ ق.م) تلقيه الجزية من ٢٧ حاكما ميديا، في حين أن سرجون الثاني تلقى الجزية

وانزاريا إلى كار أد وبيت باكيا إلى كار ايسار والنزاش إلى كار سنحاريب، أما تيغلات بلاصر فقد بنى مدينة بارسو Parsua عند منبع ديالى (نهر سيروان) الشمالية الشرقية، في منطقة سنندج في إقليم كردستان الحالية في إيران ولكن لم يتم التعرف على موقع المدينة بعد، أما بيت همبان Bit-Hamban فكان يقع جنوب إقليم بارسوا. انظر في:

Radner 2013, 450-443.

⁹ Gopnik 2017, 43; Radner 2013, 443.

¹⁰ Brown 1987-1990, 620; Frye 1984, 65; Boyce 1982, 6-7; Stronach 2010, 667; Gopnik 2017, 43; Witzel 2013, 234; Tulpin 2004, 232.

¹¹ Frye 1984, 67; Lanfranchi 2003, 92; Radner, 2003, 9; Stronach 2010, 667; Curtis 2005b.

⁴ Dandamayev/Lukonion 1989, 45; Gopnik 2017, 40; Koch 2004, 372-373.

⁵ Boyce 1982, 5.

^٦ قارن مع:

Brown 1987-1990, 619-623; Frye 1984, 69; Tulpin 2004, 236.

⁷ Diakonov 1985, 77-79; Dandamayev/Lukonin, 1989, 45; Dandamayev/Medvedskaya 2006; Wójcikowski 2008, 3-4.

^٨ على سبيل المثال غير آشور ناصربال الثالث (٨٨٣-٨٥٩ ق.م) اسم مدينة اتيليا (حاليا تل بكرأوة قرب حلبجة في كردستان العراق) إلى دور آشور، وغير سرجون الثاني وابنه سنحاريب أسماء عدة مدن من بينها مدينة كشيئلو Kišešlu إلى كار- نابو، وكشيسيم إلى كار- نركال وخرخر إلى كار شروكين ووقنداو إلى كار-سين

وكذلك "الميديين الأقوياء"، وهذا الأمر يثير الدهشة، وذلك لأن الآشوريين في العادة حاولوا تشويه سمعة أعدائهم وليس تعظيمهم.¹⁶

كانت تعيش في منطقة جبال زاغروس شعوب وكيانات سياسية متنوعة (انظر الشكل ١). فالإضافة إلى الميديين كانت المنطقة مأهولة أيضا من قبل المانيين والكاشيين واللوبيين، وقد شكلوا دويلات منفصلة، تقع بين آشور وأوراتو. كانت تلك الشعوب، من ناحية، تقاوم دائما الغزوات الآشورية، ولكن من ناحية أخرى، كانت تطلب أيضا مساعدة الآشوريين في تسوية نزاعاتهم المحلية.¹⁷

ومع ذلك لم تتمكن تلك الشعوب ولفترة طويلة من تشكيل كيان سياسي مستقل يكون قادرا على موازنة القوة الآشورية. لكن التدخل الآشوري المتزايد والذي رافقته عمليات تدمير للمناطق الميادية وترحيل السكان والضرائب الهائلة المفروضة على السكان دفعهم إلى الوحدة السياسية لمواجهة الخطر الآشوري. ومع ذلك، فإن تفاصيل هذه العملية لا تزال غير معروفة وذلك بسبب نقص المصادر المكتوبة.¹⁸ ولكن يبدو من سجل الملك الآشوري اسرحدون بأن الميديين استطاعوا تنظيم أنفسهم خلال القرن السابع ق.م، حيث قام عدة زعماء ميديين بالثورة ضد الآشوريين، وكان أكثر الزعماء أهمية هو كاشتاريتي (خشثاريتا/ خواخشتر) حاكم كاركاشي، حيث استطاع هذا الزعيم توحيد القبائل الميادية حوالي سنة ٦٧٢ ق.م. وشكل خطرا على الآشوريين، وترد أخبار هذه الثورة في ٢٣ نص من نصوص الفأل الآشورية.¹⁹ استطاع كاشتاريتي

بعض الكيانات الميادية (Brown 1987-1990, 621). وفي نص آخر من نفس الفترة يرد ذكر قدوم حاكم ميدي (راماتايا من اوراكارابارنا) إلى نينوى وجلبه للضرائب التي شملت الخيول واللازورد وذلك سعيا منه في الحصول على دعم الآشوريين ضد زعيم ميدي آخر. انظر في:

Gopnik 2017, 48.

¹⁸ Radner 2003, 39, 62; Wójcikowski 2008.

¹⁹ في إحدى تلك النصوص يستفسر الملك اسرحدون من الإله شمش: "شمش، أيها السيد العظيم، أعطني إجابة حسنة صارمة على ما أطلبه منك! كاشتاريتي، زعيم مدينة كاركاشي، الذي كتب إلى ماميتارشو Mamitaršu. سيد مدينة الميديين، على النحو التالي: "دعونا نعمل معا ونفصل عن آشور". فهل سيسمخ ماميتارشو إليه؟ هل سيمثل؟ هل سيكون مسرورا؟ هل سيعادي اسرحدون ملك آشور هذه السنة؟". انظر في:

Gopnik 2017, 47.

من ٢٨ حاكما ميديا.¹² وآخر مرة يرد فيها ذكر بيل آلاني يعود إلى سنة ٦٥٦ ق.م، حيث قام الملك آشور بانبيال بحملة ضد حاكمين ميديين تمردا ضد الآشوريين، وانتهت الحملة بالقبض عليهما ومن ثم جلبهما إلى نينوى.¹³

إلى جانب حكام المدن كانت توجد قبائل ميديية تعيش البداوة، حيث يشير الآشوريون إلى هؤلاء على أنهم "عرب شروق الشمس"،¹⁴ وهي تسمية كان يطلقها الآشوريون على من كان يمارس نمط الحياة البدوية. وتشير النصوص الآشورية إلى أن منطقة ميديية كانت متميزة بكثافة الاستقرار سواء في القرى أو المدن، وكدليل على ذلك ما ورد في سجلات الملك الآشوري شمشي أدد الخامس (٨٢٣-٨١١ ق.م) بخصوص إحدى حملاته على بلاد ميديا: "صرت إلى أرض الميديين (كور ماتا) الذين أصيبوا بالذعر من أسلحة الإله آشور، وتخلوا عن مدنهم، وصعدوا إلى جبل وعر وطاردتهم. لقد ذبحت ٢٣٠٠ جندي من جنود الملك الميدي خاناسيروكا وأخذت منه ١٤٠ من سلاح الفرسان، واستوليت على كميات لا حصر لها من ممتلكاته، وهدمت ودمرت وأحرقت ساغبيتا Sagbita، مدينته الملكية، مع ١٢٠٠ مدينة أخرى من مدنه".¹⁵ بالتأكيد هذا النص لا يخلو من المبالغة على غرار نصوص الملوك الآشوريين الآخرين ولكنه بالرغم من ذلك يظهر طبيعة الاستيطان والاستقرار في القرى والمدن المنتشرة في المنطقة.

الأمر المثير للاهتمام هو أن النصوص الآشورية وصفت الميديين في بعض الأحيان بـ"الميديين البعيدين"

¹² Koch 2004, 373; Gopnik 2017, 44; Witzel 2013, 234; Tulpin 2004, 232.

¹³ Gopnik 2017, 53.

¹⁴ Tulpin 2004, 232.

¹⁵ انظر على سبيل المثال في:

Gopnik 2017, 43.

¹⁶ على سبيل المثال شبه سرجون الثاني المانيين بالأشرا وشعوب سوريا بالكلاب وشبه روزا ملك اورارتو بإمرأة في المخاض وطائر هارب وخنزير.. وهكذا، انظر في:

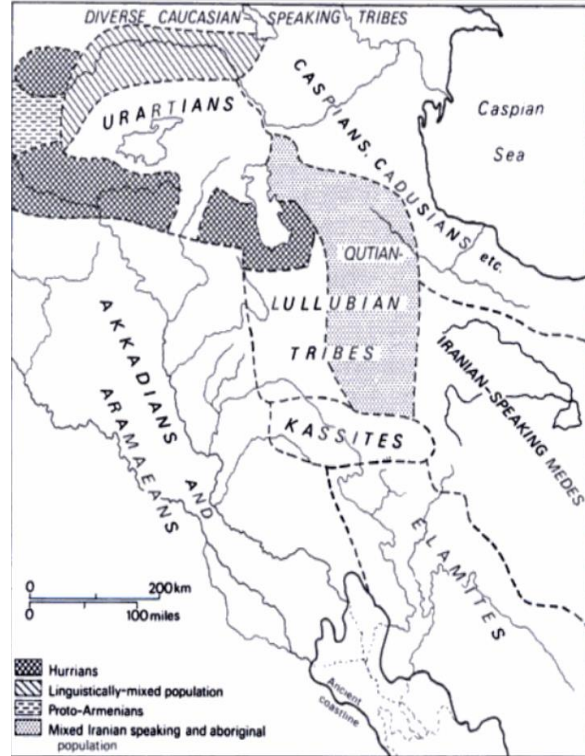
Gopnik 2017, 45.

¹⁷ Diakonov 1985, 36; Dandamayev/Lukonin 1989, 46-47, 49; Radner 2003, 59-60; Dandamayev/ Medvedskaya 2006; Wójcikowski 2008, 3.

على سبيل المثال، قاد الملك اسرحدون في السنة الخامسة من حكمه (٦٧٦ ق.م) حملة باتجاه مناطق ميديا استجابة لنداء ثلاثة من حكام المدن الميادية طلبت منه التدخل لحل الصراع الداخلي بين

كمملكة مستقلة في الأرشيف الآشوري بعد ذلك الحدث بثلاث سنوات (٦٦٩ ق.م.) ولكن امتداد المملكة لم يكن معلوما خلال ذلك الوقت.^{٢٤} في سنة ٦٥٣ ق.م قاد كاشتاريتي حملة جديدة ضد الآشوريين، لكن السكيثيين هاجموه من الخلف، وانتهت الثورة بمقتل كاشتاريتي واحتلال ميديا من قبل الاسكيثيين ولمدة ٢٩ عاما (٦٥٣-٦٢٥ ق.م).^{٢٥}

كاشتاريتي أو خشاتريتا كان على الأرجح لقباً للحاكم الميدي فراورتيس ابن دايوكو الذي ذكره هيرودوت، حيث يظهر من خلال نقش الملك داريوس الأول/دارا في بيهستون/بيسوتون بأن هذا اللقب كان لقباً تشريفياً بعد اعتلاء العرش. حيث يذكر داريوس قيام الزعيم الميدي فرافارتيش Fravartiš (فراورتيس في الكتابات اليونانية) بالثورة ضد داريوس سنة ٥٢٢-٥٢١ ق.م وادعى هذا الزعيم بأنه خشاتريتا من عائلة الملك الميدي كياكساريس.^{٢٦} يذكر هيرودوت قيام فراورتيس بالسيطرة على بلاد فارس ومن ثم قيادته لثورة ضد الآشوريين الذين دحروه وقضوا عليه بعد فترة حكم استمرت ٢٢ سنة. ويظهر من خلال هيرودوت بأن خشاتريتا كان لقباً للملك الميدي كياكساريس أيضاً.^{٢٧} بعد وفاة آشور بانيبال (٦٦٩-٦٢٦ ق.م)، الذي أوصل آشور خلال حكمه إلى ذروة قوتها، اجتاحت أزمة خطيرة الإمبراطورية بأكملها. ارتبطت زعزعة الاستقرار في البلاد بقضية خلافة العرش، فضلا عن

الشكل ١: التوزيع التقريبي للمجموعات العرقية في بداية الألف الأول
Dandamaev/Lukonin 1989, Map

تحرير القسم الأعظم من مناطق ميديا من الآشوريين.^{٢٨} وقد ساعده في ذلك المانيين والكيثيريين^{٢٩} والسكيثيين،^{٣٠} خلال تلك الحروب استطاع اسرحدون تحييد بعض القبائل الميديّة، ونجح في ضم السكيثيين إلى جانب آشور.^{٣١} لكن الميديين ظلوا محتفظين باستقلالهم، حيث يرد ذكر اسم ميديا

أقدم الدلائل على وجود الاسكيثيين تعود إلى عصر الملك الآشوري اسرحدون، (بين ٦٧٩ و ٦٧٧)، الذي هزم المانيين وحلفائهم السكيثيين بقيادة إيشباكايا، وفي فترة لاحقة (٦٧٢ ق.م) تزوج الملك السكيثي من أبنة أسرحدون ودخل الطرفان في علاقة تحالف ضد الميديين واستطاع السكيثيون احتلال مناطق كردستان إيران إلى أن تمكن كياكساريس من طردهم سنة ٦٢٥ ق.م بعد احتلال دام ٢٨ سنة، وفي أواخر القرن السابع وصل السكيثيون في غزواتهم إلى حدود مصر ونهبوا عدة مدن في فلسطين ودحروا الكيثيريين. انظر بالتفصيل في:

Ivanchik 2018; Frye 1984, 70-71.

²³ Ivanchik 2018; Koch 2004,374; Diakonov 1961, 50; Frye 1984, 71.

²⁴ Dandamayev/Medvedskaya 2006; Diakonoff 1985, 110; Dandamaev/Lukonin 1989, 52; Wójcikowski 2008,3.

²⁵ Koch 2004, 374; Dandamaev/Lukonin 1989, 52.

²⁶ Dandamayev/Medvedskaya 2006; Diakonoff 1985, 110.

^{٢٧} هيرودوت ص ٨٠.

²⁰ Dandamayev/Medvedskaya 2006; Diakonoff 1985, 110; Dandamaev/Lukonin 1989, 52; Frye 1984, 71.

²¹ Wójcikowski 2008; Koch 2004, 374; Frye 1984, 71.

الكيثيريون قبائل بدوية ذات أصول هندو-أوربية، كانت تعيش شمال جبال القفقاس، في جنوب روسيا ومن ثم انتقلت إلى جنوب تلك الجبال، واضطرت تحت ضغط الأسكيثيين للنزوح نحو آسيا الصغرى، توجه الكيثيريين نحو الغرب وقضوا على مملكة الفريكيين في وسط تركيا الحالية. أول ذكر للكيثيريين يعود إلى سنة ٧١٤ ق.م حيث ساعدوا الملك الآشوري سرجون الثاني في حربه ضد مملكة اورارتو. وفي فترة لاحقة هاجم الكيثيريون المستعمرات الآشورية في كيليكيا وغيرها من المواقع فخاربهم الآشوريين وانتصروا عليهم في عهد كل من الملكين اسرحدون وآشور بانيبال. انظر في:

Frye 1984, 70.

²² Dandamayev/Medvedskaya 2006; Brown 1987-1990, 619-623; Dandamaev/Lukonin 1989, 52

الاسكيثيون قبائل بدوية ذات أصول إيرانية، ازدهروا في الفترة بين القرنين السابع والرابع ق.م في المناطق الواقعة شمال البحر الأسود.

البابليون في الهجوم على آشور وتعرضوا لهجمات معاكسة ارغمتهم على التراجع نحو الجنوب.

تغير الوضع في خريف عام ٦١٥، وذلك بعد ظهور الميديين على الحدود الآشورية، حيث كان الميديون في وضع يسمح لهم بالهجوم على كركوك واحتلالها، ومن ثم سيطروا على تاربيصو وآشور. بعد هذا الانتصار عقد ملكهم كياكساريس تحالفا مع نابوبولاصر ملك بابل^{٢٨} توج بزواج نبوخذ نصر، ابن نابوبولاصر، من أميتيس Amytis، ابنة كياكساريس.^{٢٩}

لقد غير مجيئ الميديين نتيجة هذه الحملة تماما، ففي عام ٦١٤ ق.م، حاول الميديون حصار نينوى من جديد، لكن الدفاع الشرس والتحصينات القوية للآشوريين دفعتهم للانسحاب من أسوار المدينة. كان هدفهم التالي هو مدينة آشور، العاصمة القديمة للآشوريين. تمكن (الميديون) من الاستيلاء على المدينة وتدميرها. في عام ٦١٢ ق.م. حاصر الميديون مدينة نينوى ومن ثم تمكنوا من السيطرة عليها وقتل الملك الآشوري سين-شر-إشكون.^{٣٠} لم تنته الحرب بالاستيلاء على المدن الآشورية الرئيسية وتدميرها. لم يكن النصر كاملا، والأكثر من ذلك، كان الجيش الآشوري لا يزال قويا. بعد سقوط نينوى انسحب الميديون إلى بلادهم وتوقفت الأنشطة العسكرية لمدة عامين الأمر الذي فسح المجال للآشوريين بتنظيم صفوفهم من جديد.^{٣١}

استؤنف القتال عام ٦١٠ ق.م، وهذه المرة كان الآشوريون تحت إمرة آشور أبلط الثاني (٦١٢-٦٠٨) الذي أخذ زمام المبادرة وهزم البابليين في حران. لكن هذا

الوضع الاقتصادي السيئ الذي أدى إلى الفوضى.^{٢٨} هذا الأمر أتاح الفرصة للميديين وغيرهم من الشعوب للتحرك من سيطرة الآشوريين وحلفائهم،^{٢٩} وفي فترة لاحقة تمكن التحالف الميدي-الكلداني من القضاء بشكل نهائي على الإمبراطورية الآشورية، ونظرا للخلاف بين الباحثين حول دور كل من القوتين في سير الأحداث فسأورد هنا مجريات الأحداث بشيء من التفصيل: في حوالي ٦٢٥ ق.م، استطاع الملك الميدي كياكساريس^{٣٠} توحيد القبائل الميديّة وإعادة تنظيم الجيش الميدي على غرار القوات النظامية^{٣١} وتمكن بذلك من تحرير ميديا من حكم السكيثيين، حلفاء الآشوريين.^{٣٢} وبعدها تمكن من إخضاع الفرس والمانيين والاورارتيين.^{٣٣}

في جنوب بلاد الرافدين استغل حاكم بابل الكلداني - نابوبولاصر هذا الوضع وفي عام ٦٢٧/٦٢٦ ق.م، وتمرد ضد الملك الآشوري سين-شر-إشكون. من أجل تعزيز موقعه، أعلن نابوبولاصر نفسه ملكا. استغل نابوبولاصر ضعف الآشوريين وتوجه نحو الشمال لتحرير بابل من قبضة الآشوريين.^{٣٤} شاركت دول أخرى من المنطقة في هذا الصراع الدائر، حيث انضمت مصر إلى جانب الآشوريين^{٣٥} وكذلك المانيون، حلفاء نينوى جنوب بحيرة اورميا، الذين تعرضوا للهزيمة من قبل البابليين.^{٣٦} في عام ٦١٦ استطاع الكلدانيون تحرير بابل من حكم الآشوريين وانتصرو عليهم بالقرب من كركوك ومن ثم حاولوا احتلال نينوى، لكن الآشوريين استطاعوا صدّهم.^{٣٧} وفي ٦١٥ ق.م فشل

³⁴ Pietraszewski 1924, 42; Diakonov 1961, 54; Godard 1962, 103-104; Frye 1984, 75; Zawadzki 1996, 11; Joannes 2007, 33, 85.

³⁵ Zawadzki 1996, 23-25.

³⁶ Dandamaev/Lukonin 1989, 54.

³⁷ Dandamaev/Lukonin 1989, 54; Roaf 1990, 198.

³⁸ Dandamayev/Medvedskaya 2006; Brown 1987-1990, 620-623; Wiseman 1956, 15-20; Roaf 1990, 198; Frye 1984, 75-76.

³⁹ Frye 1984, 81; Dandamayev/Lukonin 1989, 55; Dandamayev/Medvedskaya 2006.

⁴⁰ Diakonoff 1985, 122-123; Dandamayev/Lukonin 1989, 57; Dandamayev/Medvedskaya 2006; Wójcikowski 2008, 4-6; Koch 2004, 374; Roaf 1990, 198; Frye 1984, 76.

كانجيك-كيرشباوم ٢٠٠٨، ٩٨.

⁴¹ Dandamayev/Lukonin 1989, 57; Liverani 2003, 12; Raede 2003, 151-152; Rollinger 2003, 291-292; Dandamayev/Medvedskaya 2006.

²⁸ Zawadzki 1996, 11; Johannes 2007, 32-33.

كانجيك-كيرشباوم ٢٠٠٨، ٩٧-١٠٠.

²⁹ Zawadzki 1996, 11.

^{٣٠} يرد ذكره في السجل البابلي بصيغة اوماكيشتار. انظر في: Gopking 2017, 48.

^{٣١} يذكر هيرودوت بأن كياكساريس قام بتنظيم الجيش وفقا لنوع الأسلحة التي يستخدمها الجنود، وبالتالي تشكيل مجموعات من الرماة والنبالة والفرسان، وكان لكل من هذه المجموعات مكانها المنفصل في تسيير المعركة. قبل حكمه كان الجميع يقاتلون معا كمجموعة واحدة. انظر في: هيرودوت ص ٨٠.

³² Dandamaev/Lukonin 1989, 55; Koch 2004, 374.

ظلت المملكة الاسكثية محتفظة باستقلالها في أذربيجان إلى أن تم القضاء عليها من قبل كياكساريس سنة ٥٩٠ ق.م. انظر في: Diakonoff 1985, 125.

³³ Koch 2004, 374.

نينوى سنة ٦١٢، بينما استمر الكلدانيون بالهجوم، حيث توجهوا نحو الشمال سنة ٦١١ ق.م. واحتلوا نصيبين وروسابو Rusapu، ثم توجهوا بعد ذلك نحو سوريا وأعلى نهر الفرات. يبدأ ظهور الميديين من جديد عند ذكر أحداث ٦١٠ ق.م. حيث-وبحسب السجل- اتحد الجيشان الميدي والكلداني سوية وهاجموا مدينة حران حيث كان الملك الآشوري آشور أبلط الثاني متحصنا فيها ويدعمه المصريون، يذكر السجل توجه الجيشين معا نحو الغرب ولكنه لا يشير إلى الميديين عند ذكر احتلال مدينة حران بعد أن تركها الملك الآشوري آشور أبلط، ولكن يظهر في نهاية السجل بأن الميديين كانوا مشاركين في احتلال المدينة عندما يتم ذكر انسحاب الجيشين وعودتهم إلى بلادهم. بخصوص أحداث السنة اللاحقة لا يشير السجل إطلاقا إلى الميديين وإنما يذكر بأن آشور أبلط قد هاجم حران واستطاع في البداية دحر البابليين خارج المدينة ولكنه لم يستطع السيطرة على المدينة، ثم يستمر السجل بذكر توجه نابوبولاصر - بغرض إراحة الجند- نحو الشرق، لم يتوجه نابوبولاصر نحو حران مباشرة وإنما توجه نحو الشمال ضد إزاللا وابعد من ذلك نحو اورارتو. إضافة إلى ذلك يشير نابوبولاصر في أحداث سنة ٦٠٨ إلى أنه غزا المناطق الجنوبية من اورارتو.^{٤٩}

إضافة إلى السجل البابلي فأن النصوص البابلية - بحسب الباحث كورتيس- تشير إلى أن أرابخا كانت- على الأقل منذ عهد نبوخذ نصر- تحت سيطرة بابل، وإلى أن الملك البابلي نيرجلسر Neriglissar (٥٦٠-٥٥٦ ق.م) أعاد تمثال إله إلى أرابخا. ويشير كورتيس كذلك الأمر إلى أربعة نصوص مسمارية تم اكتشافها في "الدار

ذلك الوقت على جزء من ممتلكات اورارتو، حيث يعتقد دياكونوف بأن اورارتو خضعت للميديين حوالي سنة ٦٠٩ ق.م، بينما يشير باحثين آخرين إلى أن نهاية مملكة اورارتو كانت حوالي ٥٩٠ ق.م. وذلك خلال حروب الملك الميدي كياكساريس ضد ليديا. انظر في: Roaf 1990, 202; Frye 1984, 72.

⁴⁴ Dandamayev/Lukonin 1989, 59; Roaf 1990, 198; Frye 1984, 76.

⁴⁵ Diakonov 1961, 55; Frye 1984, 76; Dandamayev/Lukonin 1989, 58.

⁴⁶ Tuplin 2004, 234.

^{٤٧} انظر على سبيل المثال في:

Klengel 1989, 349; Herzfeld 1968.

⁴⁸ Wójcikowski 2008, 5-6.

⁴⁹ Wiseman 1956.

الانتصار لم يغير من نتيجة الحرب. بعد معركة حران بوقت قصير، هزم الميديون آشور أبلط الثاني في نفس المكان.^{٤٢} انتهى الفصل الختامي من هذه الحرب بسلسلة من المعارك بين الميديين والأورارتيين - أعداء آشور القدامى، حيث أراد الأورارتيون الاستفادة من الوضع واستعادة قوتهم السابقة، لكن الميديين استطاعوا الانتصار عليهم مرة أخرى.^{٤٣}

منذ ٦٠٧ ق.م.، حدث العديد من المعارك بين بابل ومصر وكان ختامها معركة كركميش (٦٠٥ ق.م.) التي انتهت بهزيمة المصريين مع بقايا القوات الآشورية التي كانت تحارب إلى جانبهم.^{٤٤} ختم هذا الانتصار البابلي ميزان القوى الجديد في المنطقة، وتم تقسيم الأراضي الآشورية بين المنتصرين.^{٤٥} ولكن المصادر لا تشير بشكل واضح إلى البلاد التي خضعت للحكم الميدي المباشر^{٤٦}، ولكن يبدو من الكتابات الكلاسيكية ومجرى الأحداث بأن الميديين حكموا مناطق إيران وأرمينيا والجزء الشرقي من الأناضول وشمال بلاد الرافدين، وفي الشرق امتدت حدود ميديا إلى باكتريا (حاليا بلخ) والهند، أما البابليون فقد حكموا مناطق جنوب بلاد الرافدين وسوريا وفلسطين.^{٤٧}

تشير النظرة العامة للانهيال الآشوري إلى أن الميديين كانوا القوة الرئيسية في الصراع وأن البابليين لم يكونوا بذلك المستوى من القوة ليفرضوا سيطرتهم على المناطق الشمالية أيضا. لكن هذه الحقيقة تبدو متناقضة مع سجل الملك نابوبولاصر الذي يميل إلى تقليص الدور الميدي ووصف الكلدان بأنهم القوة الرئيسية في التحالف البابلي الميدي،^{٤٨} حيث يشير السجل إلى انسحاب الميديين إلى بلادهم بعد سقوط

⁴² Frye 1965, 73; Frye 1984, 73; Dandamayev/Lukonin 1989, 57; Liverani 2003, 12; Raede 2003, 151-152; Rollinger 2003, 291-292; Dandamayev/Medvedskaya 2006; Joannes 2007, 33-34, 85.

^{٤٣} شكل الأورارتيون خطرا حقيقيا على الميديين وفي النصف الأول من القرن السابع واستمرو في النشاطات العسكرية في المناطق الشرقية واختراق المناطق الإيرانية. وفي منتصف القرن نفسه، تم تدمير جميع القلاع في الأطراف الشرقية من سيطرة اورارتو بالنيران أو تم التخلي عنها. وفي نهاية حكم الملك الأورارتي روسا الثاني (٦٨٥-٦٣٩/٦٤٥ ق.م) تعرضت مدينة بسطام المدينة التي بناها الملك شمال بحيرة اورمية إلى النهب والتدمير، هذا الأمر ربما يعود إلى صعود الميديين لأنهم كانوا القوة الوحيدة التي كانت قادرة على هزيمة اورارتو في المنطقة في ذلك الوقت (Dandamayev/Medvedskaya 2006)، ربما سيطر الميديون في

حيث استطاع البابليون الحفاظ على وجودهم بفضل الدعم الميدي، فعندما اندلعت ثورة ضد الملك البابلي في ربيع عام ٦١٣، في سوهو-وهي منطقة تقع على نهر الفرات الأوسط -امتدت لاحقاً إلى وسط وجنوب بابل، كان نابوبولاصر على وشك أن يفقد قوته لصالح الآشوريين، لكن الميديين أنقذوهم من هذا الخطر.^{٥٥} إضافة إلى ذلك يظهر من أحداث سنة ٦١١ ق.م أن البابليين لم يكن باستطاعتهم قيادة المعركة لوحدهم ضد الآشوريين، وأن التدخل الميدي هو الذي حسم المعركة.^{٥٦} في عام ٦١٠ ق.م، خلال المرحلة الثانية من الحرب، قاتلت قوات آشور الضعيفة من أجل البقاء، ولكنهم مع ذلك كانوا أقوياء بما يكفي لضرب البابليين في حران.^{٥٧} هذه المعركة أظهرت بوضوح نقاط الضعف البابلية مقابل التفوق العسكري للميديين، سواء في المناطق البعيدة عن حدودهم أو في تأمين قلب البلاد (بما في ذلك الحدود الشرقية)، الأمر الذي يشير بوضوح إلى أن الميديين كانوا منظمين ضمن إدارة مركزية قادرة على فرض سيطرتها على مناطق واسعة، وربما بشكل مشابه لوضع الأخمينيين في الشرق، خاصة وأن الأخمينيين تبنا الكثير من مظاهر الحضارة الميديية من عمارة وملابس وتقاليدهم الإدارية تظهر آثارها في المصطلحات الإدارية التي تم استخدامها من قبل الأخمينيين.

٢. بعد الحرب على آشور، أصبح الميديون أقوى أمة في المنطقة. وكان البابليون يدركون جيداً هذه الحقيقة، لهذا فأنهم كانوا دائماً يخشون أن يقوم الميديون بغزو بلادهم، فبادروا بإنشاء خط من التحصينات بالقرب من حدود ميديا، يسمى بـ"السور الميدي"، والذي تم ذكره بالاسم في كتابات المؤرخين الكلاسيكيين، وقد سمي بهذا الاسم لأن نبوخذ نصر بناه -على الأرجح بنهاية فترة حكمه (٦٠٥-٥٦٢ ق.م)- تحسباً لهجمات الميديين،^{٥٨} ولكن الميديين لم يقوموا بمهاجمة بابل أبداً،

الحمراء" في تل شيخ حمد، كتبت تلك النصوص باللغة والكتابة الآشورية، لكنها تعود إلى السنة الثانية والخامسة من عصر نبوخذ نصر (٦٠٣، ٦٠٠ ق.م)، وهي تتعلق ببيع الأرض.^{٥٩} وقد عثر على ألواح مشابهة في تل حلف أيضاً، لكن الباحث يضيف أنه ليس من الضروري أن تكون المدينة تحت سيطرة البابليين،^{٥١} ويرى الباحث باكراً أنه في ظل غياب أي أثر يشير إلى وجود بنية تحتية من العصر البابلي في كل من تل شيخ حمد وتل حلف، فأنا وجود تلك الألواح لا يشير إلى الوجود البابلي في المنطقة، وربما وصلت تلك الألواح إلى الموقعين من الخارج أو ربما كتبت تحت تأثيرات شخصية لمهاجرين بابليين أو زوار خلال العقود الأخيرة من عمر الإمبراطورية الآشورية،^{٥٢} ويبدو هذا الرأي معقولاً من خلال استخدام اللغة والكتابة الآشورية في كتابة تلك الألواح.

إضافة إلى ما تم ذكره وكذلك عدم التعرف على آثار ميديية في شمال بلاد الرافدين وابتعد منها في الغرب دفع بعض الباحثين للتشكيك بالدور الميدي في احتلال حران وكذلك التشكيك بوجود الإمبراطورية الميديية،^{٥٣} مدعين أن الأمر لا يتعدى تشكيل كونفدرالية من الكيانات السياسية في منطقة زاغروس، تشكلت لمحاربة الإمبراطورية الآشورية ومن ثم بطل عقدها بعد هزيمة الآشوريين.^{٥٤}

مقابل هذا الرأي، سأورد هنا بعض الدلائل التي تشير إلى أن ما تم ذكره من قبل هيرودوت بخصوص الميديين هو الأقرب للحقيقة وأن نابوبولاصر في سجله بالغ في إبراز الدور البابلي في سقوط الإمبراطورية الآشورية على حساب الميديين.

١. أظهرت أحداث الحرب في الفترة بين ٦١٥-٦٠٨ ق.م أن الكلدانيين كانوا ضعفاء مقارنة بالقوة الميديية الضاربة،

⁵⁸ Diakonow 1961, 56-57; Frye 1965, 73; Collins 1974, 20; Diakonov 1985, 126; Frye 1988, 82; Liverani 2003, 7-8; Rollinger 2003, 305-316; Dandamayev/Medvedskaya 2006; Roaf 1990, 198.

تم بناء السور الميدي شمال مدينة بابل القديمة، وذلك خلال الجزء الأخير من عهد نبوخذ نصر الثاني (٦٠٥-٥٦٢ ق.م)، ذكر هذا السور من قبل عدة مؤرخين رومان وأغريق مثل هيرودوت وسترابون واريان وبليني واميانوس مارسيلينيوس وغيرهم. يذكر أكسينيفون/زينوفون في كتابه أناباسيس أن الجدار كان موجوداً في عام ٤٠١ ق.م، وكان مبنياً من الآجر والقار وبحسب وصفه بلغ عرض السور حوالي ٦.١ متراً وارتفاعه ٣٠ متراً وطوله

⁵⁰ Curtis 2005a, 1; Curtis 2003, 163.

⁵¹ Curtis 2005a, 1; Curtis 2003, 163.

⁵² Baker 2012, 928.

^{٥٣} انظر في الكتاب المشترك الذي نشره:

Lanfranchi, Giovanni B./Roaf, Michael/Rollinger, Robert (Edit.) 2003.

⁵⁴ Degen/Rollinger 2019, 273.

⁵⁵ Dandamayev/Medvedskaya 2006; Dandamaev/Lukonin 1989, 55.

⁵⁶ Wiseman 1956, 18.

⁵⁷ Wójcikowski 2008, 6-5.

بعد قراءة هذا النص هل يبدو أمرا معقولا أن نتخيل بأن نابوئيد يمكن أن يجبر سكان بابل على التخلي بأن الميديين هم من يحتلون حران وليس البابليين؟ ما هو غرض نابوئيد في انكار حقيقة الوجود البابلي في حران؟ خاصة وأن ملوك الشرق تباهاوا وبالغوا بشكل كبير في ابراز قوتهم.

٤. يذكر الملك الأخميني داريوس الأول في نقشه في بيهستون/بيستون بأن الساكارتيين Sagartian- وهي قبيلة ميديّة- قد قاموا بثورة ضده بقيادة قائدهم ايسانتخما/ Issantaxma، الذي تم إعدامه في أربيل، وقد اعتبر هذا الأمر بالنسبة للباحث دياكونوف وغيره من الباحثين دليلا على الوجود الميدي في أربيل والتي كانت قبل ذلك أحد المراكز الرئيسية للأشوريين ومركزا لعبادة الإلهة عشتار.^{٦٤} إضافة إلى ذلك يشير نقش بيسوتون إلى أن اورارتو-بخلاف ما جاء في سجل نابوبولاصر- كانت خاضعة للميديين حتى سقوط المملكة الميديّة على يد الأخمينيين سنة ٥٥٠ ق.م، حيث يشير داريوس إلى مناطق شرق الأناضول، شمال بحيرة اورميا، أثناء الحديث عن الثورات فيها، تحت عنوان قمع التمردات في مناطق ميديا.^{٦٥} ويؤكد هذه الحقيقة أيضا ما جاء في احاديث النبي ارميا، حيث يصف ارميا أحداثا تعود إلى سنة ٥٩٣ ق.م، ويظهر من خلالها بأن اورارتو كان تابعة للميديين.^{٦٦}

^{٦٢} كان مصطلح أومان ماندا مصطلحا ازدرائيا، استخدم لوصف شعوب مختلفة أقل تحضرا كالكيمريين والسكيثيين والميديين وغيرهم. ليس هناك شك في أن المصطلح في هذين النصين استخدم للإشارة إلى الميديين. استخدم هذا الوصف نوعا ما لغاية الدعاية، حيث وصف حلفاء البابليين على أنهم قبائل بربرية، انظر في:

Dandamayev/Lukonin 1989, 55-56; Dandamayev/ Medvedskaya 2006. Wójcikowski 2008, 5; Frye 1984, 70.

^{٦٣} انظر في:

Oppenheim 1956, 250; Rollinger 2003, 297-300.

يشير الملك الأخميني كورش في نصه الموجود على ما يعرف بـ"اسطوانة كورش" إلى أن مردوخ أخضع له الميديين وبلاد الكوتيين، أحد أقدم شعوب كردستان القديمة، وقد ساهم أحد الحكام الكوتيين واسمه Ugbaru في حملة كورش على مدينة بابل سنة ٥٣٩ ق.م. انظر، على سبيل المثال في:

Tulpin 2004, 235.

^{٦٤} Diakonoff 1985, 125; Curtis 2005a, 1.

^{٦٥} انظر على سبيل المثال في:

Rollinger 2004, 14.

^{٦٦} Diakonof 1985, 125.

لأنهم كانوا مهتمين أكثر بأراضي آسيا الصغرى.^{٥٩}
٣. ففي "نص حلم نابوئيد"،^{٦٠} الذي يعود إلى السنة الأولى (٥٥٦ ق.م.) من حكم نابوئيد- آخر ملك بابلي- يشير الملك إلى تدمير معبد إله القمر سين في مدينة حران قبل ٥٤ عاما من ذلك التاريخ من قبل الميديين وإلى أن الميديين كانوا يسيطرون على مدينة حران في الفترة بين ٦٠٧-٥٥٣ ق.م،^{٦١} حيث يقول الملك: في السنة الأولى من حكمي الأبدي: "وقف مردوخ، الرب العظيم، وسين، منير السماء والأرض (هناك)؛ قال لي مردوخ: نابونيدوس، ملك بابل، أحضر اللبن على عربتك الحربية (التي يجرها فرسك)، (أعد) بناء إخلخل (معبد الإله سين) ودع سين، الرب العظيم، يأخذ مسكنه هناك ! قلت ل أنليل الآلهة مردوخ: "إن أومان ماندا (هنا: الميديون)^{٦٢} يحيطون بالمعبد الذي أمرتني (أنا) ببنائه وقوتهم المسلحة عظيمة جدا!" لكن مردوخ قال لي: "أومان ماندا الذين تحدثت عنهم، هم وبلدهم (جميع) الملوك وحلفاؤهم، سيختفون من الوجود!" (وبالفعل) عندما جاءت السنة الثالثة، دفع (مردوخ وسين) ضدهم كورش، ملك أنشان (المقصود هنا كورش الأخميني)، خادمه الشاب، وقام (كورش) بتشتيت العديد من أومان ماندا بجيشه الصغير وأسر أستياجس Astyages ملك أومان ماندا وجلبه مقيدا إلى أرضه (كورش). كان هذا من فعل السيد العظيم مردوخ الذي لا يمكن تغيير أمره.^{٦٣}

٢٠ حوالي ١١٠ كيلومترات. وقد ورد أخبار بناء سور دفاعي لحماية بابل في كتابات نبوخذ نصر أيضا، ولو أنه لم يذكر الميديين بالاسم. في الثمانينيات من القرن الماضي، بدأ فريق من علماء الآثار البريطانيين والبلجيكين حفر خندق يبلغ طوله حوالي ١٥ كيلومترا يتوافق مع بقايا جدار قديم في منطقة تبعد حوالي ٣٠ كيلومترا جنوب-جنوب غربي بغداد. ويعتقد الكثيرون أنها تتوافق مع الجدار الميدي الذي بناه نبوخذ نصر. بالنسبة إلى القرويين المحليين على طرفي الجدار، يعرف اليوم باسم جبل السهر ("سلسلة الحجارة")، انظر بالتفصيل في:

Da Riva 2010, 17.

زيغفون، ١١٠.

^{٥٩} Wójcikowski 2008, 7

^{٦٠} كتب النص على اسطوانة من الطين، عثر عليها في مدينة سيبار (حاليا أبو حبة، ٦٠ كم شمال بابل).

Pietraszewski 1924, 53-55; Diakonow 1961, 55; Frye 1965, 69; Zawadzki 1988, 66-67; Dandamayev/ Lukonin 1989, 55-56; Dandamayev/Grantovskif; Dandamayev/Medvedskaya 2006.

^{٦١} Diakonoff 1985, 125.

٥. يذكر هيرودوت (١، ٧٤) بأن الميديين وبعد سقوط آشور بحوالي ٢٠ سنة قد خاضوا حرباً استمرت خمس سنوات (٥٩٠-٥٨٥ ق.م.) ضد مملكة ليديا غربي آسيا الصغرى، وقد توقفت الحرب بين المملكتين نتيجة حدوث كسوف الشمس الأمر الذي أحدث رعباً بين المتخاصمين، حيث اوعزوا هذا الأمر إلى غضب الآلهة، وقد توسط الملك البابلي بين المتخاصمين، وأصبح نهر هاليس (قيزيل ارماك في وسط تركيا الحالية) حداً يفصل بين المملكتين، أي أن ساحة المعارك كانت في المناطق الشمالية وأن أغلبية المناطق الواقعة شرقي تركيا الحالية كانت تحت سيطرة الميديين،^{٦٧} أضف إلى ذلك أن هذا الحدث يشير إلى عدم صحة الرأي القائل بأن التحالف الميدي قد ظهر نتيجة ظرف معين وهو محاربة آشور ومن ثم انفرط عقد هذا التحالف بعد أداء المهمة، لأننا إذا حسبنا الفترة بين سقوط آشور وانتهاء الحرب الميديّة-الليديّة يكون قد مضى حوالي ٢٥ عاماً. ٦٤- تشير المصادر الأغريقية والمصرية وكذلك التوراة إلى الأخمينيين على أنهم ميديون^{٦٨} حيث تطلق تلك المصادر على داريوس الأول لقب الملك الميدي، وإلى الحروب بين الأخمينيين والإغريق باسم الحروب الميديّة،^{٦٩} الأمر الذي يشير إلى أنه تم النظر إلى الأخمينيين على أنهم استمرار للحكم الميدي.

٦. في القرن الخامس ق.م وما بعده، كان ينظر إلى قلب مناطق الآشوريين في الذاكرة الشعبية على أنها أرض ميديّة، حيث يظهر هذا الأمر بشكل خاص من خلال كتاب زينوفون (اناباسيس) الذي يذكر خلال حديثه عن انسحاب المرتزقة اليونانيين بأنهم مروا ولمدة ستة أيام عبر الصحراء داخل ميديا.^{٧٠} وأثناء

٥. يذكر هيرودوت (١، ٧٤) بأن الميديين وبعد سقوط آشور بحوالي ٢٠ سنة قد خاضوا حرباً استمرت خمس سنوات (٥٩٠-٥٨٥ ق.م.) ضد مملكة ليديا غربي آسيا الصغرى، وقد توقفت الحرب بين المملكتين نتيجة حدوث كسوف الشمس الأمر الذي أحدث رعباً بين المتخاصمين، حيث اوعزوا هذا الأمر إلى غضب الآلهة، وقد توسط الملك البابلي بين المتخاصمين، وأصبح نهر هاليس (قيزيل ارماك في وسط تركيا الحالية) حداً يفصل بين المملكتين، أي أن ساحة المعارك كانت في المناطق الشمالية وأن أغلبية المناطق الواقعة شرقي تركيا الحالية كانت تحت سيطرة الميديين،^{٦٧} أضف إلى ذلك أن هذا الحدث يشير إلى عدم صحة الرأي القائل بأن التحالف الميدي قد ظهر نتيجة ظرف معين وهو محاربة آشور ومن ثم انفرط عقد هذا التحالف بعد أداء المهمة، لأننا إذا حسبنا الفترة بين سقوط آشور وانتهاء الحرب الميديّة-الليديّة يكون قد مضى حوالي ٢٥ عاماً. ٦٤- تشير المصادر الأغريقية والمصرية وكذلك التوراة إلى الأخمينيين على أنهم ميديون^{٦٨} حيث تطلق تلك المصادر على داريوس الأول لقب الملك الميدي، وإلى الحروب بين الأخمينيين والإغريق باسم الحروب الميديّة،^{٦٩} الأمر الذي يشير إلى أنه تم النظر إلى الأخمينيين على أنهم استمرار للحكم الميدي.

٦. في القرن الخامس ق.م وما بعده، كان ينظر إلى قلب مناطق الآشوريين في الذاكرة الشعبية على أنها أرض ميديّة، حيث يظهر هذا الأمر بشكل خاص من خلال كتاب زينوفون (اناباسيس) الذي يذكر خلال حديثه عن انسحاب المرتزقة اليونانيين بأنهم مروا ولمدة ستة أيام عبر الصحراء داخل ميديا.^{٧٠} وأثناء

المستشرق الروسي مينورسكي في أكثر من بحث، منها كتابه دراسات في تاريخ القفقاس (Studies in Caucasian History) الذي صدر سنة ١٩٥٢ (الصفحات ١٢٥-١٢٦).

في سيرة أردشير يرد مايلي:
جمع أردشير جيش ضخم وتوجه لقتال الملك الكردي الميدي ماديك، وحدثت معركة حامية الوطيس وسال الكثير من الدماء وانهمز أردشير. ثم جمع أردشير ٤٠٠٠ فارس وباغت الميديين في الليل وقتل ألف من الكرد، وجرح وأسر الآخرين، وبعثهم إلى فارس من بينهم أبناء الملك وأخوانه وأحفاده. انظر:
Nöldeke 1879, 48-49, 6)) والهامش رقم.

⁷³ Nöldeke 1879, 48, 6.

⁷⁴ Olshausen 1876, 46-47.

⁶⁷ Curtis 2003, 166; Roaf 1990, 198.

⁶⁸ Dandamayev/Medvedskaya 2006.

⁶⁹ Tuplin 2004, 231.

⁷⁰ Dandamayev/Medvedskaya 2006; Dandamaev/Lukonin 1989, 58;

زينوفون، ١١٣.

^{٧١} زينوفون، ١٥٥.

Curtis 2005a, 10.

^{٧٢} هذا الرأي أوردته نولدكه في دراسته لما يعرف بـ"كارنامه كي تهرتة خشيري بابيه كان Kār-Nāmag ī Artachšīr ī Pāpakān التي كتبت باللغة البهلوية، وهي تبحث في سيرة الملك الساساني أردشير الأول (١٨٠-٢٤٢ للميلاد)، وفيها يظهر أيضاً وبشكل صريح الصلة التي تربط الكرد بالميديين والتي أكد عليها

أما بخصوص الحجة المتعلقة بعدم وجود آثار للميديين خارج المناطق المركزية للميديين، فيمكننا إيراد الآتي:

خلال تنقيبات السنوات الأخيرة في بعض المواقع الأورارتية مثل إيريبوني في جنوب غرب أرمينيا تم العثور على صالة ذات أعمدة تعود على الأرجح إلى نهاية القرن السابع، أي في الفترة التي قضى فيه الميديون على الإمبراطورية الآشورية وامتدادهم نحو الشمال حسب ما ذكره هيرودوت، وقد تم العثور على عمارة مشابهة في موقع آلتين تبه بالقرب من أرزنجان في كردستان تركيا وهي ربما تعود إلى نفس الفترة⁷⁵ وهي شبيهة بتلك التي تم العثور عليها في كودين تبه Godin وتبه نوشي جان (٦٠ كم جنوب همدان) وكونيسبان Gūnēspān وبابا جان (لورستان) في منطقة همدان. أضف إلى ذلك فقد تم العثور على الفخار الميدي في بعض المواقع الأورارتية مثل بستانم (شمال بحيرة اورميا) وهوروم (في أرمينيا) وفي منطقة وان⁷⁶. وفي اوزبكي تبه Ozbaki (٧٥ شمال-غرب طهران) و اولوك تبه Ulug Depe جنوب تركمانستان أيضا تم العثور على أبنية من الفترة الميديية⁷⁷. وباتجاه الغرب في كردستان العراق تم الكشف عن بناء من الفترة الميديية في تل كوبا Gubba في منطقة حميرين⁷⁸ وعلى بعد حوالي ٥٠ كم غرب مدينة السليمانية توجد مدفنان ميديان، وهما مدفن قزقaban وومدفن كور وكج (كوج و كچ) وقد قام الباحث الألماني هوبيرتوس فون كال بدراسة مفصلة للمقبرتين وأرخهما بالاستناد إلى المقارنات الفنية بنهاية الفترة الأخمينية أو ربما الفترة السلوقية⁷⁹. وعثرت البعثة الأثرية البولندية في تل عربيدي في منطقة الخابور السورية على آثار بناء يعود إلى الفترة التي تلت العصر الآشوري مباشرة، وذلك في المجال A (التل الصغير غرب التل الرئيسي)، وقد عثر ضمن إحدى غرف البناء على قاعدة عمود، يرجح المنقب بأنه جزء من عمارة صالة الاستقبال ضمن البناء، ويعتبر

هذا الأمر نادر في بلاد الرافدين وهو تقليد إيراني له مثل في العمارة الميديية في كودين تبه ونوشي جان وبابا جان وحسانلو. ربما يشير هذا العمود بحسب المنقب على الحضور الميدي في شمال بلاد الرافدين والتأثيرات الميديية⁸⁰.

وفي موقع تيلة هويوك Tille Höyük (١٠٠ كم شمال حران) عثر على بناء وبضمنه أعمدة على غرار الأبنية الميديية، ربما يعود ذلك البناء أيضا إلى الميديين، لكن الباحث ستروناك في بحث عن العمارة الميديية يرفض تلك الفكرة⁸¹.

بقي أن نضيف أن مسألة عدم التعرف على آثار ميديية في مناطق أبعد نحو الغرب أو في شمال بلاد الرافدين لا يشكل دليلا على عدم وجود تلك الآثار أو عدم الحضور الميدي هناك، ولفهم الأمر بشكل أوضح سأجري هنا مقارنة بين الفترة الميديية والأخمينية في بلاد الرافدين.

إذا قسنا الفترة الزمنية التي حكم فيها كل من الميديين والأخمينيين على حدة فأن الفارق كبير جدا، حيث حكم الميديون حوال ٦٠ عاما في الفترة بين صعود ميديا كامبراطورية سنة ٦٠٨/٦١٢ وبين نهايتها على يد الاخمينيين سنة ٥٥٠ ق.م.

بالمقابل حكم الأخمينيون حوالي ٢٢٠ سنة خلال الفترة بين القضاء على الإمبراطورية الميديية سنة ٥٥٠ ق.م وسقوط الإمبراطورية الأخمينية سنة ٣٣٠ ق.م على يد الأسكندر الكبير. لقد تركت الفرس آثارا هائلة في مدنهم الرئيسية في فارس (سوسا، برسبوليس، وباسارجاديه) وفي اكباتانا عاصمة الميديين. أما آثار الأخمينيين خارج مدنهم الرئيسية فهي تعتبر شبه معدومة. ولعل من المفيد هنا أن استشهد بما ذكره الباحث سويني بخصوص آثار الأخمينيين والميديين في بلاد الرافدين:

إن عدم العثور على طبقة أثرية من الفترة الميديية في آشور يعود على الأرجح إلى أن آشور كانت أرضا قاحلة خلال الحقبة الميديية، حيث أن الميديين قاموا

⁷⁵ Kroll 2003, 283, 286, Fig.1.

⁷⁶ Kroll 2003, 283, 286, Fig.1.

⁷⁷ Almasi/Motarjem/Mallazadeh 2017; Gopnik 2017, 52.

⁷⁸ Roaf 1990, 203.

⁷⁹ نشر الباحث دراسة مفصلة عن المقبرتين باللغة الألمانية سنة ١٩٨٨ تحت عنوان "قبر قزقaban الصخري، نصب من محيط الطريق

الملكي الأخميني"، وقد تم نشر ترجمتي للمقال باللغة العربية مع إضافة تعليقات في كتابي "دراسات في آثار ميديا وبلاد الرافدين العليا" الذي صدر عن دار الزمان سنة ٢٠٢٠.

⁸⁰ Kolonski/ Reiche 2008, 5152.

⁸¹ Stronach 2012.

فأنه ربما استطاع قسم من الآشوريين العودة إلى مدنهم والاستقرار فيها، لكنهم كانوا تابعين إدارياً لساتراب ميديا ولا يستبعد وجود حاميات عسكرية ميديية وأخمينية في المنطقة، وإلا كيف يمكن لسترابون الغريب عن المنطقة من التعرف على اسم المدينة وتاريخها الذي كان مازال محفوراً في ذاكرة أبناء المنطقة.

بقي أن نضيف بأن التنقيبات المستقبلية سواء في مناطق ميديا المركزية أو جوارها كفيلة بإزالة الكثير من الغموض حول الميديين وتاريخهم ودورهم الحضاري، خاصة وأن السنوات الأخيرة شهدت اكتشاف المزيد من الحصون الميديية في المناطق المحيطة بهمدان/الكبانات عاصمة الميديين.

المصادر:

Almasi, Tayyeb/Motarjem, Abbas/Mollazadeh, Kazem (2017). Tepe Yalfan: A Newly-Found Iron Age III site on the Hamedan Plain. In International Journal of the Society of Iranian Archaeologists vol. 3, No 6. 61-71.

Baker Heather D. (2012). The Neo - Babylonian Empire. In D.T. Potts (Edit.), A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East, First Edition. Edited by Blackwell Publishing Ltd.

Boucharlat, Rémy (2020). The Citadel of Ulug Depe and the "Median Forts" in Western Iran. In Niknami, Kamal-Aldin, Hojabri, Ali (Eds.), Archaeology of Iran in the Historical Period. 403-418.

Boyce, M., A History of Zoroastrianism, Vol. II (Leiden/Köln 1982) 6-7.

Brown, St.C. (1987-1990). In Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie 619-623.

Curtis, J. (2003). The Assyrian Heartland in the period 612-539 BC. In Lanfranchi, Giovanni B./Roaf, Michael/ Rollinger, Robert (Edit.). Continuity of Empire (?) Assyria, Media, Persia. (Padova) 157-167.

Curtis, J. (2005a). The Achaemenid period in Northern Iraq. In P. Briant and R. Boucharlat

بحرق المدن ونهبها وقتلوا السكان، أما بخصوص الفرس فيؤكد الباحث أنه "لا يوجد بناء رئيسي واحد في كل بلاد آشور يمكن بشكل قاطع تحديده على أنه فارسي. وحتى القطع الأثرية الصغيرة، مثل الألواح المسمارية والأختام الأسطوانية، غير شائعة للغاية، إن لم تكن غير موجودة. "لسوء الحظ، لا توجد ألواح مسمارية من قلب الأراضي الآشورية مؤرخة بشكل آمن إلى العصر الأخميني.... نحن لسنا واثقين من قدرتنا على تحديد الفخار الأخميني.... في الوقت نفسه، لا يوجد دليل على المراكز الحضرية الكبرى، مع استثناء محتمل في أربيل، ومن المشكوك فيه أن تكون موجودة. في حين أن هيرودت يخبرنا بأن آشور من أغنى المناطق الأخمينية وتساهم بشكل كبير في دفع الضرائب للملك. كذلك بالنسبة لبابل: يلاحظ كوهرت، وهو أحد أكثر علماء الآثار خبرة في هذا المجال، أن "المواد الأثرية في بابل للفترة [الفارسية] ككل ولمرحلتها الباكرة على وجه الخصوص ليست مكثفة للأسف". ومع ذلك، فإن فعل الاختفاء الفارسي في بابل هو لغز كامل، لأنه لا يوجد أي مبرر على الإطلاق في رؤيتها على أنها أرض قاحلة خلال العصر المعني. على العكس من ذلك، أصر الكتاب القدامى، مطولا وفي مناسبات عديدة، على أن بابل كانت مركزا رئيسيا، وربما المركز الرئيسي، للملكية الأخمينية، خلال فترة الإمبراطورية بأكملها".⁸²

الباحث كورتيس في مقال له عن "الآثار الأخمينية في شمال العراق" يؤكد ما ذهب إليه الباحث سويني ولكنه يؤكد أن هناك دلائل أثرية تشير إلى عدم انقطاع الاستقرار (ولو بشكل محدود) في المدن الآشورية الرئيسية نمرود ونيوى وآشور وخورسباد، ولكنه يشك بوجود دائم للميديين ومن بعدهم الأخمينيين في المنطقة. ويضيف بأن كتابات داريوس الأول لا تشير إلى جلب المواد الخام أو استخدام العمال من آشور أثناء الحديث عن أعمال البناء في سوسا، ولكن يتم الحديث عن مساهمة الآشوريين في نقل خشب الأرز من لبنان إلى بابل. ثم يذكر بأن أن البعثة الإيطالية قد عثرت في نيمرود/كلخو وأواخر الثمانينات على آثار تعود إلى العصر الميديي- الأخميني، ولكن لم يتم نشر نتائج تلك التنقيبات.⁸³ طالما أنه لم يتم التثبيت حتى الآن من وجود الميديين ومن بعدهم الأخمينيين في المدن الآشورية

⁸³ Curtis 2005a, 5-6.

⁸² Sweeney 2008, 172-173.

Koch, Heidemarie (2004). Medes and Persians. In Stöllner, Thomas/ Slotta, Rainer/ Vatandoust, Abdolrasool (Hg.). *Persiens antike Pracht: Bergbau, Handwerk, Archäologie* : Katalog der Ausstellung des Deutschen Bergbau-Museums Bochum vom 28. November 2004 bis 29. 372–381.

Kolonski, Rafal / Reiche, Andrzej (2008). After the Fall of Assyria. In Dominik Bonatz, Rainer M. Czichon und F. Janoscha Kreppner (Edit.), *Fundstellen Gesammelte Schriften zur Archäologie und Geschichte Altvorderasiens ad honorem Hartmut Kühne*. Wiesbaden, 51–59.

Kroll, Stephan (2003). 'Medes and Persians in Transcaucasia: archaeological horizons in northwestern-Iran and Transcaucasia', in: G.B. Lanfranchi, M. Roaf, R. Rollinger, *Continuity of Empire (?) Assyria, Media, Persia*, (Padova 2003) 282–288.

Lanfranchi, Giovanni B./Roaf, Michael / Rollinger, Robert (Edit.) (2003). *Continuity of Empire (?) Assyria, Media, Persia*. (Padova).

Liverani, M. 2003: 'The rise and fall of Media', in Lanfranchi et al. 2003, 1–12 Piotrowicz, L. 1928: *Upadek Asyrii w swietle nowo odkrytej kroniki babilonskiej* (Krakow) Radner, K. 2003: 'An Assyrian view on the Medes', in Lanfranchi et al. 2003, 37–64 Rollinger, R. 2003: 'The western expansion of The Median „empire“; a Re-Examination', in Lanfranchi et al, 2003, 289–320.

Medvedskaya, I (2006). Media. In *Encyclopaedia Iranica*. (www.iranica.com).

Naseri Reza/ Malekzadeh, Mehrdad/ Naseri, Ali (2016). Günespän: A Late Iron Age Site in the Median Heartland. In *IranicaAntiqua*, vol. LI. 103–139.

Nöldeke, Th.)1879. *Geschichte des Artachsir i Papakan aus dem Pehlewi* übersetzt.

Olshausen, J. (1876). *Parthava und Palilav, Mādā und Māh*. Berlin.

Oppenheim, L. (1956). *The Interpretation of Dreams in the Ancient Near East. With a Translation of an Assyrian Dream-Book*. Transactions of the American Philosophical Society, New Series, Vol. 46, No. 3.

(eds), *L'archeologie de l'empire achemenide: nouvelles recherches*. Persika 6 (2005), 175–195.

Curtis, J. (2005b). Iron Age Iran and the Transition to the Achaemenid Period. In Vesta Sarkhosh Curtis and Sarah Stewart, *Birth of the Persian Empire Volume I*. London 112–132.

Dandamayev M. A./ Lukonin V. G. 1989. *The Culture and Social Institution of Ancient Iran* (Cambridge), tr. Philip L. Kohl and D. J. Dadson, Cambridge.

Dandamayev, M. and Medvedskaya, I. (2006). Media. In *Encyclopaedia Iranica*. (MEDIA – Encyclopaedia Iranica (iranicaonline.org).

Da Riva, Rocio (2010). Just Another Brick in the Median Wall. In *ARAMAZD, Armenian Journal on Near Eastern Studies*.

Degen, Julian/Rollinger, Robert (2019). How Greek the Medes were? Herodotus' *medikos logos*, Athens and the transformation of empire from symmachia to arche. In Badalkhan, Sabir, Gian Pietro Basello and Matteo de Chiara (eds.). 2019. *Iranian studies in honour of Adriano V. Rossi*. Napoli. 273–289.

Diakonoff, I.M. (1985). Media. In Ilya Gershevitch, *the Median and Achaemenian Periods*. In *the Cambridge History of Iran*, Vol. 2, (London–New York–New Rochelle–Melbourne–Sydney).

Edzard, D. O. (2004). *Geschichte Mesopotamies. Von der Sumeren bis zu Alexander dem Großen* (Munich).

Frye, R. N.)1984(. *The History of Ancient Iran* (Munich).

Gopnik, H. (2017). The Median Confederacy. In Touraj Daryaee ed. *King of the seven Climes, A History of the Ancient Iranian World (3000 BCE – 651 CE)*.

Herzfeld, Ernst (1968). *The Persian Empire: Studies in Geography and Ethnography of the Ancient Near East*, ed. Gerald Walser, Wiesbaden, 1968.

Ivantchik, Askold (2018). Scythians. In *Encyclopaedia Iranica*.

Klengel, H. (edit) (1989). *Kulturgeschichte des Altenvorderasiens*. (Veröffentlichungen des Zentralinstituts für Alte Geschichte).

Wiseman, D.J. (1956). *Chronicles of the Chaldaean kings (626–556 B.C.) in the British Museum*. London.

Wójcikowski, Robert S. (2008). The Median Empire in Iran and the fall of Assyria. In *Payam-e Bastanshenas (Journal of Archaeology of the Islamic Azad University of Abhar) IV/8*, pp. 3–8.

زينوفون. حملة العشرة آلاف، الحملة على فارس، ترجمها عن الإنكليزية يعقوب افرام منصور. بغداد (١٩٦٥).

تاريخ هيرودوت، ترجمة عبد الإله الملاح، مراجعة أحمد السقاف وحمد بن صراي. أبو ظبي (٢٠٠١).
كانجيك-كيرشباوم، إيفا، تاريخ الآشوريين القديم. ترجمة د. فاروق إسماعيل (٢٠٠٨).

Radner, K. (2013). Assyria and the Medes. In D.T. Potts (ed.), *The Oxford Handbook of Ancient Iran*. Oxford. 442–456.

Radner, K. (2003). A Median Sanctuary at Bit-lštar. In Lanfranchi, Giovanni B./Roaf, Michael / Rollinger, Robert (Edit.). *Continuity of Empire (?) Assyria, Media, Persia*. (Padova) 119–130.

Roaf, M. (1990). *Cultural atlas of Mesopotamia and the Ancient Near East*. Oxford.

Robert Rollinger (2004), The Median “Empire”, the End of Urartu and Cyrus’ the Great Campaign in 547 B.C. (Nabonidus Chronicle II 16) To be published in: *Proceedings of the 1st International Conference on Ancient Cultural Relations Between Iran and West Asia*, Tehran.

Rollinger, R. (2003). The Western Expansion of the Median Empire: A Re-examination. In Lanfranchi, Giovanni B./Roaf, Michael / Rollinger, Robert (Edit.). *Continuity of Empire (?) Assyria, Media, Persia*. (Padova) 289–319.

Stronach, D. (2012). “The Territorial Limits of Ancient Media: An Architectural Perspective”. In H. Baker, K. Kaniuth und A. Otto (edit.), *Stories of long ago. Festschrift für Michael D. Roaf*. Munich, 667–684.

Summers, G.D. (2000). ‘The Median Empire reconsidered: a view from Kerkenes Dag’. *AnSt* 50, 55–73.

Tulpin, C. (2004). Medes in Media, Mesopotamia, and Anatolia: Empire, Hegemony, Domination or Illusion? In *Ancient West & East* 3, 223–251.

Hubertus von Gall, Das Felsrelief von Qiyqapan. Ein Denkmal aus dem Umfeld der achämenidischen Königsstraße. In: *Baghdader Mitteilungen* 19 (1988) 557–582.

Waters, M. (2011). Notes on the Medes and Their ‘Empire’ from Jer. 25.25 to Hdt. 1.134. In *A Common Cultural Heritage: Studies on Mesopotamia and the Biblical World in Honor of Barry L. Eichler*, ed. G Frame et al. (CDL Press, 2011). 243–253.

Witzel, M. (2013). Iranian Migration. In Daniel Potts (ed.) *The Oxford Handbook of Ancient Iran*. 422–441.

پوخته

تویژه ره وه کان هیشتا به دهست گه لیک کیشهی ته بیته به باسی میژووی ماده کان و نه خشی سیاسی و زیاریان له رۆژه لاتی کوندا دامون، هه رچه نده ئەم سالانه ی دوایی زۆر جیگهی شوینه واری مادی دۆزراوه ته وه، که یاریده ی پرده لادان له سه ر لایه نیکی گرنگی میژوویان دهدا. ئەوانه له لیکۆلینه وه و توێژینه وه کانیا ندا به شیوه ییکی سه ره کی پشت به زانیاری تو مارکراوی میژوونووسی یۆنانی هیرۆدوت و نووسینه کانی بابلی و ئاشووریش ده به ستن. له بهرئه وه ی ناکوکیه ک له نیوان ئەو سه رچاوانه دا هه یه سه بهاره ت به نه خشی ماده کان له رۆوخانی ئیمپراتوری ئاشوری و رۆوداوگه لی تر دا، سه رباری دژواری ناسینه وه ی شوینه واری ماده کان له ده ره وه ی ناوچه ناوه ندیه کانی میدیادا، تیپیک له نیو توێژه ره وه کان ده رکه و تووه گومان ده کا له و ورده کارییه که هیرۆدوت له به ره ی ئیمپراتوری ماده کانه وه هیناویه ته وه و دوا جاریش به گومانه ئیمپراتوری ماد له میژوودا هه بووی.

ئەم توێژینه وه یه به شیوه ییکی ورد و درێژ و پشت به ستوو به به لگه ی شوینه واری و سه رچاوه ی هه مه جۆری میژووی، له نه خشی هه رییه که له ماده کان و بابلییه کان له رۆوخانی ئیمپراتوری ئاشووری دا و ئەو ناوچانه ییش که هه ر لایه ک دهستی به سه ردا گرت پاش نه مانی ئەو ئیمپراتورییه، ده کۆلیته وه. ویرای ئەوه، توێژینه وه که به کورتیش ئاماژه بو سه ره لدانی ماده کان له رۆژه لاتی کوردستان دا و سروشتی بارودۆخی سیاسی و سروشتی نیشته جیوون له ناوچه ناوه ندیه کانیان دا ده کا.

الخلاصة

ما زال الباحثون يعانون من مصاعب كثيرة بخصوص البحث في تاريخ الميديين ودورهم السياسي والحضاري في الشرق القديم، رغم اكتشاف المزيد من المواقع الأثرية الميديية في السنوات الأخيرة، التي تساعد على كشف جوانب مهمة من تاريخهم. ويعتمد الباحثون في دراساتهم وأبحاثهم بشكل أساسي على ما دونه المؤرخ اليوناني هيرودوت وعلى الكتابات البابلية والآشورية أيضا. ونظرا للتناقض الموجود بين تلك المصادر بخصوص دور الميديين في سقوط الامبراطورية الآشورية، وأحداث أخرى، بالإضافة إلى صعوبة التعرف على آثار الميديين خارج مناطق ميديا المركزية فقد ظهر بين الباحثين فريق يشك بما أورده هيرودوت من تفاصيل بخصوص الامبراطورية الميديية وبالتالي الشك بوجود الامبراطورية الميديية في التاريخ. هذا البحث يناقش وبشكل مفصل - وبالاستناد إلى الأدلة الأثرية، والمصادر التاريخية المختلفة دور كل من الميديين والبابليين في سقوط الامبراطورية الآشورية والمناطق التي سيطر عليها كل طرف بعد زوال تلك الامبراطورية. أضف إلى ذلك فإن البحث يشير وبشكل مختصر إلى بداية ظهور الميديين في شرقي كردستان، وإلى طبيعة الوضع السياسي وطبيعة الاستيطان في مناطقهم المركزية.

Abstract

Although more Median archaeological sites have been discovered in recent years, researchers - due to the lack of written sources - still encounter great difficulties in researching the history of the Medes and their political and cultural role. In their studies, researchers rely mainly on what was written by the Greek historian Herodotus and on Babylonian and Assyrian writings. Because of the contradiction between these sources regarding the role of the Medes in the fall of the Assyrian Empire and other events, in addition to the difficulty of identifying the archaeological remains of the Medes outside the central regions of Media, a group of researchers began to doubt what Herodotus provided details about the Median Empire and thus doubt the existence of a Median empire in Date. This research discusses in detail - and based on archaeological evidence and various historical sources - the role of the Medes and Babylonians in the collapse of the Assyrian Empire, and consequently the areas that each party controlled after the demise of that empire. Furthermore, the research briefly refers to the beginning of the emergence of the Medes in Iranian Kurdistan and to the nature of the political situation and the nature of settlement in their central areas.

محەمەد ئەمىن فەيزى (۱۸۶۲-۱۹۲۹):

لەشكەرىيەك دىرۆكزان، شاعىر و فەلسەفەشان

سەئىد فەرۆژ

لە پىتى لاتىنىيەو گۆرپىن:

عىماد شكور مەحمود

۱. جىيى ژدايكبوون، ژيان و سەرىپهاتى

محەمەد ئەمىن كۆب ناڧى مەخلاسى ئەمىن فەيزى تىتە ناسىن، ل تاخا (گۆيژە) يا باژارى سلېمانىيى ژ دايكبوويه. ئەو د بەرھەما خوھ يا ب ناڧى "أثر حيات فيضى" دە دبېژە: ((ناڧى من محەمەد ئەمىنە و ماخلاسى من ژى فەيزىيە. ناڧى باڧى من دەرويش عەبدولقادىر ئاغايە و ناڧى باڧكالى من ژى مستەفائاغيە. ئەز د سالا (۱۲۷۸ / ۱۸۶۳م) دە ل تاخا گۆيژە يا باژارى سلېمانىيى ژ دايكبوومە.))^۱

ئەو ل گۆيژە دەست ب خوھندنا خوھيا سەرھتايى دكە و ھەروھەا د سالىن خوھندنا خوھيا سەرھتايى دە قورئانى خەتم دكە. دبېژە: ((د ئىعتقاتى دە ئەز شوپا ئىمام ماتورىدى داژوم، د عىبادەتتى دە ژى تەقليدا ئىمامى ئەعزەم حەزرىتى ئەبوھەنەيفە دكم.))^۲

زارۆكيا وى ب ئىش و بوويەرىن خەمگىن دەرباس دە؛ ئەو، د ۳-۴ سالىيا ژيانا خوھدە، دەما كۆ د ناڧا مالى دە باز دە، د ئەنجاما قەزەبىك دە دكە قە ناڧ تەراڧا ئاگرى تفكى، ھەر دو پىيىن وى دشەوتن. پىشتى ڧى بوويەرا خەمگىن، جارەكى دن ب بوويەرەكە ڧى رەنگى دشەوتە؛ دەما كۆ ئەو ل بەر لامپە يا گازى بوويە، د ئەنجاما قەزەبىك دە لامپە دقولىپە و ژ بەر بە لاڧبونا گازا وى، ئاگر ب دۆروبەرى دگرە و ژ بەر كۆ نىزىكى لامبەيى بوويە، لنگى وى يى راست حەتانى بەر چۆك دشەوتە. ھەروھەا دەما كۆ ئەو بچووك بوويە، ھەسپەك ب لەز و بەز د بەر وى رە دەرباس دە، پى ل لنگى وى يى راستى دكە و دەجقینە.

ئىشا ڧى برىنى ژى ب حەفتەيان دەوام دكە.^۳

پىشتى كۆ خوھندنا سەرھتايى خەلاس دكە، د بەشا مولكيبە يا روشدبىيە يا سلېمانى دە تىتە قەيدكرن و حەتا پۆلا (سناڧا) چاران دخوينە. لىئەلى ئىش و بوويەرىن خەمگىن وى بەرئان، د پۆلا چاران دە تووشى نەخوھشيبا تىڧوئى دە، ژ بەر نەخووشىيى دەمەكە دريژ نكارە دەواما خوھندنى بکە و ژ بەر ڧى دەرەنگمىنى پۆلا چاران دووبارە دكە. د ڧى دەما خوھندنى دە، دو مامۆستەيىن وى؛ عەبدولفەتاح ئەفەندى و شىخ نەسىم ئەفەندى، تەئسىرەكە پر گرىنگ و ئەرىنى ل سەر وى دكن. ئەو دبېژە: ((ئەو زانىنا كۆ د تەمامىيا ژيانا من دە چىبوويە، ئەسەرى علم، فەزىلەت، جەھد و ئالىكارىيا ڧان ھەر دو بەرپزانە.))^۴ حەتا ۱۱-۱۲ سالىيى، ئىش و كەدەرا شەخسى وى ھەيە، د ڧى دەمى دە براينى وى ژى دمرن، ئىش و خەمگىنىيا وى ئەوقاسى دن ژى زىدە دە.

ئەو، پىشتى كۆ دبستانا سەرھتايى خەلاس دكە، د ۹يى حەزيرانا (۱۲۹۱-۱۸۷۵م) دە شەھادەتنامە يا خوھ وەر دگرە و بەرى خوھ دە بەغدادى و ل وى دەرى د ئعدادىيە يا لەشكەرى (عەسكەرى) دە تىتە قەيدكرن. ب ڧى ئاوايى، ژ بۆ دەوامكرنا خوھندنا خوھ ژ دى و باڧى خوھ قەدقەتە، ژ مالباتى دوور دكە قە. قەتەتاندنا ژ مالباتى و غەربىيى، تەسىرەكە گران ل سەر وى دەپلە. محەمەد ئەمىن دبېژە: ((ژ بەر ڧان تەئسىران، ئەز بەر ب داوييا سالى قە نەخوھش كەتم، ژ بۆ تەڧدىلى ھەوا من رىكرن سلېمانىيى. پىشتى سى- چار مەھان ئەز جار دن قەگەريام بەغدادى. ئەز ب حەمىيەتەكە مەزن دخەبتيام و ژ ئالىين تەحسىلى قە ھەر ل

^۳ امين فيضى، ژىدەرا بەرى، ۱۳۴۰، رە

^۴ امين فيضى، ژىدەرا بەرى، ۱۳۴۰، ر.۷.

^۱ امين فيضى، أثر حياتى فيضى (اسف زمان ماضى)، نجم استقبال مطبعه سى، استانبول، ۱۳۴۰، ص.۴.

^۲ امين فيضى، ژىدەرا بەرى، ۱۳۴۰، ر.۴.

پیش بووم. د سالسا سستییا خوه ندنا ئیعدادییه بی ده، ژ بهر سهرکه فتتا منا د ئه زموونی ده، ئه ز ژ ئالییی ریڅه برییا دبستانی څه ب دیباریکرنا سه عاتی بیریکي هاتم خه لاتکرن. د پولا چاره مین ده، ئه ز جاره ک دن نه خواهش که تم و ژ بهر نه خواهشییا خوه دهرهنگ که تم، چهند مه ه پستی هه قالین خوه گه یشتم دهرسه عاده تی (ئیسته نبولی).^۵

ئو د ۲۰ یی ئیلوولا ۱۲۹۵ ان (۲ یی سهرماوهزا ۱۸۷۹ ان ده، ب رپیا سهر حله بی ره بهرئ خوه دده باژاری ئیسته نبولی. د قئ ریوتیتییه ده خه رجیه یا وییا نه ه- ده ه لیره بی په ره بین عوسمانی وه ندابن. ب ته قئ قئ خه مگنی و ته نگاسییه، د داوییا دو مه ین ریوتیتییه کا ب ئاستهنگ و زه حمه تییا ن دگیزه ئیسته نبولی. ئو د مه نه دیسخانه یا مه کته با ئیستیقام و توپ ئاقیژییه ده قه یدا خوه چیدکه. ژ بهر دهرهنگه اتتی، ب جه ه د و خه با ته که فه و قلعه ده، د ناف دهمه که کورت ده مه سافه یا ناقه برا خوه و هه قالین خوه بین پولی دگره و دگیزه وان. د قئ دهمی ده ب ته قئ بارگرانییا دهرسان، خه مخوری، زه حمه تی و ته نگاسییه خه رییبی، دایکا وی ژی کوچا داوی دکه.

د دهما خوه ندنا مه کته با ئیستیقام ده، سالسا سستییا دخوازه ته قئ پولا ئه رکانی حه ربییه بیه، لیبه لی ئه ف داخوازا وی پیکنایی. د قئ ناقه برئ ده نه خواهشییا "فاقروده م" [کیم خوینی] ژی پیره چی ده، ژ بهر قئ، پرانییا دهما وی د خه سته خانه یان ده دهرباس ده، ئه ف هه موو ته نگاسی و نه خواهشی ب خوه ره ئارزاین ئه عسابییه تی ژی په یدادکن. ژ بهر کو ئه و خوه ندنه فانه کی ژیه اتی و سهرکه قتی بوو، د ئه زموونا دهرچوونا دبستانی ده سهرکه فتته ک گرینگ ب دسته قه ئانییه. وی د ۲۰ یی حه زیرانا ۱۲۹۹ ان (۲ یی ته مووزا ۱۸۸۳ ان) ده ب روتبه یا مولازمی ئه وه ل شه هاده تنامه یا خوه وهرگرتییه و ژ دبستانی دهرچوویه.

۲. دهستییکا کار و ماموسته بییا ریزمانا عوسمانی پستی کو دبستانی خه لاس دکه، ب ئارزوونامه یه کی سهردانا ژ بو دست پیکرنا کار دکه. ل سهر قئ سهردانی، وه ک ماموسته یی عیلمی حال و زمانئ عوسمانی ژ بو دبستانا روشدییه یا له شکه ری یا به غدادی تته

وه زیفه دارکرن. ئو ژ ئیسته نبولی څه بهرئ خوه دده به غدادی و د داوییا سالسا په روه ده بییه ده، پستی پینج سالین که سهره دورکه تنه ژ وه لات، هاقینا وی سالی تی باژاری سلیمانیه. د دهستییکا سالسا په روه ده بییه ده جاردن قه دگه ره به غدادی و دهمه ک دریژ ل دوربه ری ویلایه تا به غدادی دخه بته. د بیرانیی خوه ده دیژه: «من د رۆژا ۶ یی گولانا ۱۳۰۲ ان (۱۸ یی گولانا ۱۸۸۶) ده روتبه یا یوزباشیتییه گرت.»^۶ ژ وهرگرتنه قئ روتبه یی شوون قه، جاره که دن ژ بو ته قئلی هه و دچه باژاری سلیمانیه و دهما کو ل وی دهرنییه ب رپیا مورشیدی ب ناقئ عوسمان عوسمانی ته قئلی ته ریقاتا نه قشه به ندی ده. ل گور نفیساندنا محمه د مسته فا حه مه بور، «مه لا وه سمان له ۱۸۰۶-۱۹۱۴ دا ژیاوه. هه رچه ند مه لا وه سمان ۵۶ سال بهر له ئه مین فه یزی له دایک بووه، به لام له ژیان دا ریکه وتی چاخ یه کیان کردوه و ئه مین فه یزی به گ وه ک پیریکی پیروز چوه ته دیده نی و خوی به موریدیکی داناه.»^۷ ژ بو شیخی نه قشه به ندی مه رحوم عوسمان ئه فه ندییه سلیمانی، ب سهرنفیسا ته بع بوله ند اخوییل بلند؛ شیعه ک دنفسینه و دیژه:

ته بع بوله ند [خوییل بلند]

شهره ف دا جیهانی حه زره تی عوسمان عوسمانی هیژایی هه ر په سنیه هیمه تا عوسمان عوسمانی هه ر خوه دیمه قامی کو کامل و حه قیقه تبین به مه داری ئیفتخاره هیژا حوکما عوسمان عوسمانی رونا هییا وی نه ته نی ژ بو ئه وی بیکه س مایی به لکی ژ جیهانی ره بوو واجب، حورمه تا عوسمان عوسمانی مه گه ر ژ ئه ربایی حه قق پیشه گاهی پر گونه هان ئیلا ه کیم نابه نیعه تی عوسمان عوسمانی سهرانسهرئ جیهانی ب حوکما نوورا وی خه رق دکه هه ر کو رۆژ هلته، رونا هییا عوسمان عوسمانی حه تا رۆژا محشه ری فه رقا وی ژ مله تی، ب عیززه ت و گه وره بوونی دی نوموجساز بکه رایه تی (ئالا) عوسمان عوسمانی.

سلیمانیه، ۱۳۰۳ (۱۸۸۵)^۸

^۵ طوچو میرالایلرندن امین فیضی، شعاعات، درسعات، بابکیان مطبعه سی، ۱۳۲۸، ص ۱۸.

^۵ امین فیضی، ژیده را بهری، ۱۳۴۰، پ ۸.

^۶ امین فیضی، ژیده را بهری، ۱۳۴۰، پ ۱۲.

^۷ محمه د مسته فا حه مه بور، ئه مین فه یزی به گ، به یان (گوقاریکی مانگانه ی ئه ده بییه)، ژماره ۹۳، ۱۹۸۳، به غداد، پ ۷۱.

محەمەد ئەمین، حەتانی سالا ۱۳۰۵ (۱۸۸۹) ان کاری مامۆستەیی قەواعیدی عوسمانی بەردەوام دکه. د قی مودەتی دە نە تەنی دەرسین قەواعیدی عوسمانی، هەر وەها د مەکتەبا روشدیەیا مولکیەیی دە ژێ حەتانی تەشرینا سانیا سالا ۱۳۰۶ ان مامۆستەیی دەرسین حەساب و جۆگرافیایی دکه.

ئەو د سالا ۱۳۰۵ ان دە زەوجیە، لێبەلی زەواجای پێ درێژ نەئازۆتیە، هەر پۆژا کو دەرباس دە ناکوکیین ناڤەراوی و خزمین وی زیدە دە و داویی ژنکی بەردە. ل گۆر نەقلکرنا نفیسکار کاکەیی فەلاح، «خوشکیکی کە ناوی فاتیمە خانە و تەمەنی هەشتا سالا دەبیت و وتی: کاکەم، ئەمین فەیزی کەچی نەقیبی بەغدا هیناوە و دووایی سی مانگ ژنە کە نەیتوانی مەرجهکانی کاکەم بەریتە سەر، ئەمیش ناریدیەووە مالی باوکی و دەستبەرداری بوو، منالیشیان نەبوووە...»^۹ پشتی قی تەجروبهیا سەرنەکەفتی، «قەت نازەوجە و ئیدی حەتا داوییا ژبیانا خوە، خوە وەققی تەئمینکرنا ئیدارەیا مەرقتن خوە بین فەقیر و لاواز دکه.»^{۱۰}

د هەلبەستەکا خوە دە دوورکەتتا ژ وەلات و دەردی دلی خوە وەها دەیتە زمان:

دل وەکو بولبول دەنالینێ هەمیشە زاری زار
بۆ فیراقی پووینی جانان، بێسکون و بێقەرار
هیند لەبەر دووریت دەنالینم لەبەر دەردی دلم
خوین لە چاوم دیت بەخوڕ وەکوو بارانی بەهار.»^{۱۱}

د سالا ۱۳۰۶ ان دە تەرفە دکه ژ بۆ مامۆستەیی ماتەماتیکا روشدیەیا باژاری سانایی، لێبەلی ژ بەر وەزیفەیک ئاوارتە نەکارییە بچە سانایی. د سالا ۱۳۰۷ (۱۸۹۱) ان دە، دەما کو ل ئیستەنبولی بوویە، بافکالی وی وەفات کرییە و ئەو ب قی نووچەیی گەلەک خەمگین بوویە. هەموو خەمباریا ژبیانی و بارگرانییا وەزیفەبین لەشکەری و پەرودەیی، نەکارییە پیشی ل بریار و داخووزا وی یا نفیساندنی بگرن.

نفیسکارییا وی، ب چاپکرنا پرتووکی "هواي نسيمي" و "اجمال نتایج" دەست پێ کرییە، ئەو د بیرانین خوە دە دبێژە: «من ژ خوە رە ئیدارە دکر و هەموو مەعاشی خوە بی

یوزباشیتیی ددا چاپخانەیین ئیرانی و ئەرمەنیان، نا کو هەر دو پرتووکی منیی نفیساندی، بین چاپکران و نەشکران.»^{۱۲} یەک ژ قان پرتووکان ب ناڤی "هواي نسيم" (۱۳۰۸) بوو، یا دن ژێ ب ناڤی "اجمال نتایج" (۱۳۰۸) بوو. ژ قان هەر یەک پرتووکان دو هەزار نوسخە تینە چاپکران. بەشەکی قان پرتووکان وەک دیاری دده دۆست و هەقالین خوە و بین مایی ژ لای پرتووگروشین ئیرانی و ئەرمەنیان. قە ب بووهایەکە پێ ئەزان تینە فروتن و بەدیلی وان ژێ نایە داین. د بەشی (پرتووک و نفیسین وی) دە، ئەم دی ب بەرفرەهی بەحسا قان بەرەمەین وی بکن.

محەمەد ئەمین، د ۱۴ یی نیسانا ۱۳۰۸ ان (۲۶ نیسانا ۱۸۹۲) ان دە، ب روتبەیا قولئاغاسی دە مدوری روشدیەیا عەسکەرییا بەغدادی. قی جاری ئەو ب پینا ئاناقولیايي قەدگەرە؛ د سەر باژاری سینۆپ، سامسون، ئاماسیا، سیواس، مەلەتیە، خارپووت، دیاربەکر و مووسلی رە بچە بەغدادی. حەتا باژاری سامسونی ب پینا بەحری و ژ و ر شوون قە حەتا دیاربەکر ب ئۆتۆموبیلی و ژ و ر شوون قە ژێ ب کەلەکی سەیهات دکه. د هەر باژارەکی دە چەند پۆژان دمیە و ل وان دەران سەردانا جییین دیروکیین بالکیش دکه.

دەما کو ئەو ل بەغدادییە، د سالا ۱۳۱۱ (۱۸۹۵) ان دە بوویەرەکە کو وی پێ خەمگین بکە، چێ دە؛ برای وی عەبدولفەتاحی کو خوەندەقانی مەکتەبا حەربیی بوو، ژ بەر نەخووشیی ل ئیستەنبولی وەفات دکه. ژ بەر کو عەبدولفەتاحی برای وی دگەل کەکی خوە دما و وی ب خوە ئەو دابوو خوەندن، ئەو گەلەک ل بەر مرنا برای خوە دکه قە، ئەف مرن، وی تەنی دەیتە و د رۆحی وی دە برینەکە نوو قە دکه.

د سالا ۱۳۱۲ ان دە دەما کو ئەو ل بەغدادی کار دکه، د تاخا فەزل (فضل) دە پوودنشت. د ناڤا قی سالی دە ژێ دوو بوویەرین نەخووش ب سەر وی دە تین؛ دز دکه قن مالا وی و هەنەک ئالاقین گرانبها ددزن، هەر وەها د ئۆدەیا وییا دبستانا روشدیەیی دە، ئەو سیکەیین/پارەیین جور ب جورئین "دەولەتین مەزن" (بریتانیا، فرانس، ئالمانیا، ئاقوستوریا، ماجەرستان،

^{۱۱} عەلی کەمال باپیر، شاعیرە ناو ونبووەکانی کورد، سلیمانی، ۱۹۷۳ (۲۵۸۳ یی کوردی)، ۳۲.
^{۱۲} امین فیضی، ژیدەرا بەری، ۱۳۴۰، ۱۶.

^۹ کاکەیی فەلاح، چوار نووسینی دیرین و پیناسیکی رابەرایی تەمەین فەیزی، گوڤاری بەیان، ژمارە ۹۳، ۱۹۸۳، بەغداد، ۲۸.
^{۱۰} امین فیضی، اثر حیاتی فیضی، ص ۱۵.

پروسیا، ئیتالیا و... کو ژ زوو قه ب مراههک مهزن دابوون ههف، وهندا دبن.

د ۲ی ته شرینا ئه وهلا سالان ۱۳۱۳ (۱۴ی سه رماوهزا ۱۸۹۷) ده پوتبهیا وی بلند دبه و دبه بینباشیینی ئالابیا توپاڤیژا به غدادی. ئه، ههتا سالان ۱۹۰۲ی کاروباری مدوری و ئیداریینی ئیعدادییهیا له شکهری و پوشدییهیا ب وی قه گریدایی دمه شینه. دگهل دهرسین عوسمانی، د مهکتبهیا کهلدانییان ده دهرسین ماته ماتیککی ژی دده خوهندن. دهما کو ئه و مدوری قان دبستانان بوویه، سی سالان دهرسین فهنی ماکینه و موهندیسییی، سالهک ژی دهرسین تاریخ و فرانسزییی، پینج-شهش سالان ژی دهرسین قهواعیدا عوسمانی دده خوهندن. (د ۲۱ یی ئهیلوولا ۱۳۱۸) (۴ یی سه رماوهزا ۱۹۰۲) ده، ب بریارا ههیهتا مهعاریفی ژ بو ماموستهیبیا زمانی ترکی تیتته تاعینکرن د مولکییهیا ئیعدادی ده).^{۱۲} ئه و د دهما کارکرنا خوه ده، ب تاییهتی ژ بهر خهباتین خوهیین ل سهر پهروهدهیی و زانستی، گهلهک جارن ژ ئالییی ریقه برین ئیستبدادا عهبدولحه مید قه تیتته خهلاتکرن، نیشان و مهدهلیا دنده وی. دقئ ئه م بالا خوه بدن قئ یهکی کو ههقالین وی بهردهوامی ژ ئالییی ریقه برین وی دهمی قه تیتته تهرفیعرن، لیتهلی محهمه دهئهمین نایی تهرفیکرن و ب تهبیهتی وی ل سهر کاروباری پهروهدهیی وهزیفه دار دکن.

ئه و د داوییا سالان ۱۹۰۴ ان ده، ژ بو چوونا هه جی، دهست ب سه فهرا حجازی دکه. د ۲۸ ی ته شرینا ئه وهلا سالان ۱۳۲۰ ان (۱۹۰۴) ده ژ به غدادی بهر ب حجازی دکه قه ری. محهمه دهئهمین فهیزی دبیزه: (د سالان ۱۳۲۰ ان (۱۹۰۴) ده، دهما کو من د دهرباری چوونا خوهیا هه جی ده ئاگاداری دا شیخ رزا، شیخ ژ من ره گوت: هه ج ژ بو ته نه فه رزه، نه چه، ل سهر قئ گوتنا وی، من ژ وی ره قئ بهیتی خوهند:

گه ره مه خسه دا ته خالق به، نه چه ژ بو ده عاکرنا ژ خه لکی ره

گه ر ئارمانجا ته عه شقی حه قیقی به، نه چه یا مه جازییی

مقصدک خالق اسه، خلقه نیازه گیدمه
أملن عشق حقیقی ایسه، مجازه گیدمه))
شیخ رزا ههک فکری و فه گه ریا، ب قئ بهیتی
به رسقا من دا:

کعبه دل گبی بر طور تجلک وارد
(مینا کابهیی دل ته رزه کی خویانییا ته هه یه)
سندهر منزل مقصود حجازه گیدمه.

(د ته دایه جهی مه خسه دی، تو نه چه حجازی)^{۱۴}
د ناقبه را شیخ رزا ته له بانی^{۱۵} و محهمه دهئهمین ده
نیزیکایی و هه قالتیهک پی باوهر هه بوو، هه قپرسین و
په یوه ندییا ناقبه را وان، به رده وامی ب بهیت و شیعران
چی دبوو. دهما ئه م ل مالک و چارینین شیخ رهزا
بنیپن، ئه و د ریژک و شیعرین خوه ده په سنی
شاعیری مه دده، ژ بهر چارینین وی بیین هیژا.^{۱۶}

((شاعیری ناقدراری کورد رزا تاله بانی د نامه یه کی
خوه ده ژ بو محهمه دهئهمین گوتیه، ئه و قیمه ته ک
گه وره یه و هیژایی ته قدیرییه).^{۱۷}

ئه و ژی د به رسقا خوه ده وه ها دبیزه:
به رسقا ژ بو جه نابی شیخ رزا ئه فه ندی
گه هیشتن بهر دهستی من شیعرین جه نابی ته
گه لهک خو شه ته رزی فکریاتا زاتی ته
ئه و رۆژ ب نوورا ئیفتخاری خه رق بوو
ئه و قولی بی قیمهت گه لهک سپاسدار بوو
له ورا هاته عیززهت و ئیقبال
نامه یا ته یا مه نزووما قیمه تدار
په په سنی من دایه جه نابی ته
قایه ئه ز ژی بووم منه تدراری ته

له دایکبووه. ههروهک سیازده سالیس بهر له ئه مین فهیزی بهگ
مردووه (گوفاری بهیان، ژماره ۹۳، ۱۹۸۳، به غداد، ۶۰-۶۱).

¹⁴ Muhammed Emin Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, Nûbihar Yayınları, Dördüncü Baskı, İstanbul, 2012, r. 319.

¹⁷ Mehmet Çağlayan, *Şark Uleması*, Baskı-Cilt: Eramet, İstanbul, 1996, s.147.

^{۱۲} امین فیضی، اثر حیاتی فیضی، ص ۳۱.

¹⁴ ibnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, Şeyh Rıza [Efendi], Cüz: 8, İstanbul Maarif Matbaası, 1939, s. 1501.

^{۱۵} محهمه دهئهمین مستهفا حه مبه بۆر د مه قاله یا خوهیا ب ناقئ (ئه مین فهیزی بهگ) ده دبیزه: "شیخ رهزا به ته مهن ۲۳ سال له ئه مین فهیزی بهگ گه وره تر بووه، واته ئه وهنده ساله بهر له و

ژ ته را شاعر گوتن پر خهله ته
 له ورا وهک سهیره هه موو ئه سه رین ته
 جان دبه خشینه ژ میری سهد سالی ره
 شیوهیا گوتنن وه یین ب جه وه هر
 خویین وه جوانمیردیا برجا رۆژییه
 رۆناهییا وه ل عالهمی به لاف بوویه
 گاغا کو من جه نابی ته دیت، بووم عاشقی ته
 دیتنا پرووی ته دلن من فراه دکه
 مالا وه قبله گه ها ئه هلی دلایه
 ئه وی کو جیناری وه به بهختیاره
 ته کییا وه یا مبارهک هه ر دائیمی به
 هیمی خانیی ته هه ر ئه به دی به
 جه هد و خه باتا ته یا بلند و شیعرین ته سحیرا حه لاله
 ل بهر وان شاعرئ هه ری گه وره مات و لاله
 د مه جلیسا ته ده هه رکی کو بکه داوایی که مال
 متله قا هه یه د شوورا وی ده زه وال و ئیحتیال
 گه ر ئاریستو ژ قه برا خوه رابه، بکه به حس و قال
 مه جال نابینه کول هه مبه ری شیخ بکه به حسا عیلمی حال
 گه ر ئه و لوتف نه که ب دیتنا مه بی ئیمکانه
 بوی ره حه سی حال کرن ل جی کولنگی وی عه رد گرته

گه رچی دیره مه که نینه ل نک جه نابی وی مال
 ژبوزاتی وی قه نجی حه قه، هه م که مال و هه م جه مال.^{۱۸}
 ده ما کو ژ بو ته و افا حه جی دچه حیجازی، د سه ر
 به سرائی ره ب رینا که شتییی پیشییی دچه باژاری
 بو مبابی، ژ وی ده ری قه ژی دچه هه ریما قه ره چیی و
 نیزیکی بیست رۆژان ل وی ده ری دمینه، د فی ناقه بری
 ده، سه ردانا گه لهک جی و واران دکه. پاشی ب قاپوره کی
 (که شتییه کی) تاجرین مسلمان، د سه ر ئوقیانووسا هندی
 ره به ری خوه دده باژاری جیده هی. محمه دئه مین به گ
 د ده رباری مه خسه دا سه فه را خوه یا حیجازی ده، وه ها
 دبیره: «مه خسه دا هه ری مه زنا فی سه فه را من ئه ف بوو،
 کو ئه ز ژ بن حوکما قوماندارین بی ئه خلاقین فی ده ری و
 ژ بن عه زابین مادی مه عه و بیین به غدای خه لاس بیم، د
 ناف فرقه یا حیجازی یان ژی ئارتیشا پینجان ده ب جی
 بیم.»^{۱۹} مورچه عه تا وییا ژ بو پیکانینا فی گوهارتنی، تو
 ئه نجامه ک ناده. ئه و، ژ بیگافییی قه دگه ره جیی خوه یی
 به ری. پشتی زیاره تا عه ره فاتی، رۆژا ۲ یی ئادارا ۱۳۲۱ی
 به ری خوه دده مه دینه یی و ژ ۸ رۆژان شوون قه ژ وی
 ده ری قه ب ریزی سه ردانا یه نبوع، تووری سینا، بحورا
 سووه یشی، ئیسماعیلییه، پورت سه عید دکه و رۆژا ۲۴ یی
 ئادارا ۱۳۲۱ یی دگیژه به یروودئ. ژ به یروودئ قه دچه
 یافا و ژ ورقه دچه ژ بو زیاره تکرنا مه سجیدی ئه قسا و
 پاشی ده رباسی خه لیلوره حمان و به یته له حمایی دبه و ژ

^{۱۸} جه وابی شیخ رزا ئه فه ندی:

واصل اولدی دستمه اشعاریکز
 پک کوزله ر منهج افکاریکز
 غرق نور مفخرت اولدی او گون
 چوق شکر بو عید بی مقداریکز
 چونکه گلدی عزت و اقبال ایله
 نامه مضمون قیمتداریکز
 سز بنی پک چوق ثنا اتمشسیکز
 ایشته اولدم بند منتداریکز
 پک خطادر سزله ر شاعر دیمک
 سحررد چونکه بوتون آثاریکز
 جان باغشالار مرده صدساله یه
 شیوه گتار جوهر بارکیز
 مهر برج مکرمتدر طبعکز
 منتشردر عالمه انواریکز
 عاشق اولدم گوردیمک یرده سزه
 جانفزادر روئیت دیداریکز

قبلگاه اهل دلدرحجره کز

بختیار اولدرکه اولمش جاریکز
 برقرار اولسون مبارک تکیه کز
 پایدار اولسون بنای داریکز

شیخ علی همتک اشعاری هپ سحر حلال
 قارشینده اک بوبوک شاعر اولور مبهوت و لال
 مجلسنده ایله بر کیمسه دعوی کمال
 مطلقا واردر شعورنده زوال و اضلال
 چیقہ قیرندن ارسطو ایله بسط مقال
 شیخه قارشى علمدن دم اورمغه بوطاز مجال
 لطفی او طرسه مساعده بزجه بر امر محال
 خاکپاینده دوروب ایتمک اونکله حسابحال
 گرچه یوقدر نزد عالیسنده بر درهمج مال
 ذاتنه احسان حقدر هم کمال و هم جمال
 سلیمانیه لی امین فیضی، علاوه شعاعات، نجم استقبال مطبعه سی،
 استانبول ۱۳۴۱، ص ۱۸.

^{۱۹} امین فیضی، اثر حیاتی فیضی، ص ۵۲.

وی شوون ڦه ڦه دگه ره شامی. ښوونیزیکي سالهک ل شامی دمینه و د رڼا ۲۱ یی ښوولای ۱۳۲۲ ان (۱۹۰۶) ده دگه ښه به غدا دی.

محهمه دښه مین د ۱۸ یی ښوولای ۱۳۲۶ ان (۱۹۱۰) ده دبه قومانداری ښالایا توپاښیڅا ۳۵ ان و ژ بو ڦی تهر فیعی به ری خوه دده ښیسته ښولای. د سهر دانا ڦی جار ییا ښیسته ښولای ده نیزیکي حهفت مه هان ل وی دهری دمینه. ښو ڦی دهما در یڅا ماینا ل ښیسته ښولای، باش ب کار تینه و دو ښه سر یڼ خوه یڼ ب ناڦی "شعاعات" و "تفرقه" ریاضیه" دده چاپ کړن.

۳. مڅوولاییا ب نفیسکاری په دبه سه به بی مالښینیا پیشوهخت

پشتی کو ښو ڦه دگه ره به غدا دی، ب وه زیفه داری دچه مووسلی ژ بو ساز کړن ښالاییا توپاښیڅیڼ مووسلی. دهما کو ښو ل مووسلیه، ب سیفه تی وه کیلی فرقا ۳۵ ان ښار تیشا دوزده هان و ب بریارا هه ژمارا ۵۶ هان، د رڼا ۱۱ یی تهر یڼا سانیا ۱۳۲۸ ان (۲۴ چریا پیشینا ۱۹۱۲ ان) ده ژ بو کو ته قاوید ببه ژ وه زیفه یی هاتیبه دوور خستن. د بریار نامه یی ده سه به بی دوور خستا وی وه هاتیبه ده ست ښشان کړن: ژ بهر کو ب ښه بیات و ماته ماتیکي په مڅووله، وه زیفه یا خوه ښهمال دکه^{۲۰}. محهمه دښه مین ڦی ښیده ایی په دکه و دبیڅه: «ژ بهر کو من دهما خوه یا ڦالا ب خوهندن و شروڦه کرنا پرتووکان دهر باس دکر، نفیس و ښه سر یڼ من هه بوون، ژ بهر ښخبار کرنا که سین خیرنه خواز و منافقان من ژ وه زیفه یی دوور خستن.

ژ ښالیی دښه ژی هون دزانن کو ښه بیات فکرانده و ماته ماتیک ژی حه قیقیاتی دیار دکه. د ڦان ههر دوو عیلمین بلند یڼ زدی هه ڦده، خوه دی زانین بووین و پیشکیشکرنا وی، نهر هه تی دایه وژدانا دژمنان»^{۲۱} د دهر بار یی ڦی یه کی ده هه موو ښعتراز یڼ وی تینه په دکر و ښو د ۱۱ یی گولانا ۱۳۲۹ ان (۲۴ یی گولانا ۱۹۱۳ ان) ده، ب ۲۵۲۲ قورش مه عاشی (مووچه یی) مه هانه مالښین دبه.

محهمه دښه مین به گ؛ هه تا روتبه یا میرالاییی ب ښاویه کی سه رکه ڦتی کار ی له شکه ری، ماموسته یی، قایمه قامی و مهه ښیسیی کر ییه. دگه ل ڦان کاروباری

مه سه له کی، ب زانستا فنی، ښه بیات، په روه رده یی، جوگرافیا، ماته ماتیک و فه لسه فه یی په مڅوول بوویه. ههری داوییی، وهک مهه ندیس د شارهداریا مووسلی ده خه بتیبه و ژ ڦی کار ی ښیستیفه کر ییه و د ۱۵ یی ښسانا ۱۳۳۰ ان (۲۸ یی ښسانا ۱۹۱۴ ان) ده ژ ویلایه تا مووسلی دهر که تیبه^{۲۲}. د سهر باژار یڼ حه له ب و بهیروو دی په، ب رییا به حری چوویه ښیسته ښولای.

۴. گهرا بهر ب ښاوروپایی ڦه

پشتی کو ښه مین فه یزی مالښین دبه، بریار دده کو سهر دانا وه لاتیڼ ښاوروپایی بکه. دبیڅه: «هه م ژ بو سه یر و سه یه حاتی و هه م ژ ی ژ بو ته داویبوون و ته ڦدیلی هه و، من بریار دا کو بچم وه لاتیڼ ښاوروپایی. من د رڼا ۳۰ یی حه زیرانا ۱۳۳۰ ان ده به ری خوه دا بهر ب پار یسی ڦه. د سهر باژار یڼ ښه درنه یی، سوڦیا، ښاله کسناج، ښش، به لگرا، بوداپیشته یی په دهر باس بووم و رڼا ۳ یی ته مووزا ۱۳۳۰ ان ده گه هیشتم ڦیانیی. ل ڦی باژاری قه دیم من سهر دانا داروول فنوون، موزه خانه، عه دیه، ښاقه ده می، مه بووسان و ښعیان، شارهداری، کتیخانه، دیر و جیی مه سیره یان کړ»^{۲۳}

دهما کو ښو ل باژاری ڦیانیی دگه ره، بوویه رهک بالکیش تی سه ره وی؛ جل و بهر گین وی بالا پو لیس ی باژار دکشینه، رڼوژهک پو لیس پیشیا وی دگره و ښاسنامه یا وی ژ ی دپرسه و هه روه ها سه روو به ری وی ژ ی کو نترول دکن. د سهر وی ده خه ریته یهک ڦیبه نایی و ده بانچه یهک بر وونینگ تینه دیتن و ژ بهر ڦی یه کی وی دبن ښاقه ندا پو لیسان. د ڦی ښاقه ندی ده ب رییا ته رجومانه کی فرانسزی ههک پرسان ژ ی دپرسن و وی ښفاده دکن. ژ بهر بالکیشیا وی دیالوگا ښاقه را وی و پو لیسان، دخوازم ل ریزه یڼ ژیری به شه کی وی دیالوگی پیشکیشی وه بکم.

- «ژ بهر چ هون ڦی خه ریته یی ل سهر خوه دگر یڼ؟

- ژ بو په هه رییا گهرا ناڦا باژار.

- گه لو تو ژ خه ریته یی فیم دکی؟

- ښه هه م ژ خه ریته یی فیم دکم و دکارم ژ ڦی خه ریته یی باشتر ژ ی چی بکم. میسال، د فلان زکاکی

^{۲۲} امین فیضی، ژیده ری به ری، ۱۳۴۰، پ ۷۰.

^{۲۳} امین فیضی، اثر حیات فیضی، ص ۷۱.

^{۲۰} امین فیضی، اثر حیاتی فیضی، ص ۶۳.

^{۲۱} امین فیضی، ژیده ری به ری، ۱۳۴۰، پ ۶۵.

ده ترامقای ههیه کو د فئی خهریتهیی ده نههاتییه نیشانان. ژ فئی خویا دبه کو ئەف خهریته کیمه.

- هون ههندهسهیی (جیۆمهترییی) دزانن گهلۆ؟

- ئەز تهئیی نه ههندهسه، زانستین فهنیین وهکی جۆگرافیا، حکیمهت، ئاسترونۆمی و ماکیهیی ژیی دزانم.

- ئەف کاغزین نفساندییین ناڤا جزدانا وه چ نه؟

- شیعر (ههلبهست)ن.

- تو ژ ههلبهستی فیم دکئی؟

- ئەز ههم ژ شیعریی فیم دکم و ههم ژیی پرتووکا

منا شیعران ههیه. (...)^{۲۴}

پشتی ڤان دبالۆگان، پۆلیس موعامهلهیهکه باش ب وی

ره دکه، کهلوپهلی وی دده و دبیزن رینیا ته فهکری به.

ئهو، سیزدهه پۆژ ل قیسانایی دمیینه و پاشی بهری خوه

دده پارسیسی و د سهر پارسیسی ره دچه ههتا زوریخی.

ئهو دوازهه پۆژ ل پارسیسی دمیینه و د فئی دهمی ده

سهردانا گهلهک جییین دیروکی و ناڤهئین کولتوری دکه.

سهردانا کتبخانهیا گشتی دکه، دیزین "ساگرهکور"،

"نۆتهردام" و "مهدلن" زیارهت دکه، سهردانا بهخچهییین

نهباتانیین وهکی "لوکسهنبورگ" و "شانومارس" و

بهخچهییین حیواناتان دکه. ههروهها سهردانا سهرایا

ئهلزیا، سهرایا مهزن، سهرایا پچووک و ترۆکادرو دکه.

سهردانا قهلهیا شاتلهتی و بهخچهییین دۆرییهری وی

دکه، دچه ناڤهئین ترینا شهرق ئورلۆن، لییۆنی و

سهردانا داروولفونونا سۆربۆنی دکه. من د قاتا

سهرییا قولهیا ئهیفهل و ئەتقالی ده تهماشهیا باژاری

پارسیسی کر. د مهیدانیین وهکی رهپۆبلیک، باستیل،

واندۆم و کانکوردی ده گهریام...^{۲۵} دهما کو ئەمین

فهیزی بهگ ل پارسیسییه، ژ بهر دهست پیکرنا شهری

یهکه، ل ئیستهنبولی سهفهریلخ دهست پی دکه و ژ

بهر فئی بویهری، ئهو ژیی گهرا خوه نیڤچه دهیله و

ڤههگهه ئیستهنبولی. ب رینیا بهحری و پشتی

رئوییتییهکا یانزدهه رۆژان، د ۱۳ی تهباخا ۱۳۳۰ان (۲۶

تهباخا ۱۹۱۴ان) ده دکهپهژه باژاری ئیستهنبولی.

۵. دهستیکرنا شهری عمومیی جیهانی

ریشهبرین ئیتحاد و تهراتی و دهستهلاتارین

ئیمپههتوریا عوسمانی، د رۆژا ۲۹ی چرییا پینیشیا

۱۹۱۴ان ده تهڤلی شهری عموموی بوون. دهما شهری

عموموی دهست پیکر، خهباتا گهلهک جهمعیهت و

دهزگههین کوردانیین وی دهمی ژ ئالییی دهستهلاتارییا

سیاسیقه هاته راوهستاندن. وی دهمی د سهری پیرانیا

رهوشهنبیر، عولهما و نفیسکاریین کورد ده، هین فکر

نهتهوهیی زیده گهش نهبووبوو. گاڤا ئەم بالا خوه بدن

وهشانین وی دهمیین کوردان، دیار دبه کو فکر

"ئومهتپاریزی" و "عوسمانیپاریزی" بیتر د رهواجی دهیه و

یا نهتهوهپاریزی گهلهک لاوازه. ژ بهر فئی یهکی، گهلهک

رهوشهنبیرین کورد، ب فین و ئیرادهیا خوه تهڤلی شهری

عموموی دبن. ئەمین فهیزی یهک ژ وان کهسایه کو

دخوازه دگهل عوسمانییا تهڤلی شهر ببه. ئەو دبیزه:

((وهکی گهلهک ههمولهلاتییین عوسمانی، من ژیی کاربوول

پارسیسی ب جی بووما. لی حهیسبییهتا منا ملی فئی یهکی

قهبوول نهکمر. چاوا کو عوسمانی تهڤلی شهری

عموموی بوون، من موراجهعهتا وهزارهتا ههرییی کر

دا کو د شهر ده وهزیهه بگرم... وهزارهتی د بهرسقا

خوه ده ژ من ره گۆت؛ ئامرین تهڤلۆد نکارن بین

قومانداری هیزان، ئەف یهک نه ل گور نیزامییه.))^{۲۶}

پشتی قهگهرا ژ ئاوروپایی ههتا داوییا سالا ۱۹۱۴ان

ل ئیستهنبولی دمیینه و د ئادارا ۱۹۱۵ان ده بهری خوه

دده ههلهبی و ژ ههلهبی قه ژیی دچه بهیروودی. قاسی

مهههک ل بهیروودی دمیینه و ژ نوو قه قهههگهه

ههلهبی. ئەو قاسی سالهکی ل ههلهبی دمیینه و د فئی

دهمی ده خهریتهیهک باژاری ههلهبی چی دکه. ژ

سالهکی شوون قه د ۲ی گولان ۱۳۳۲ان (۱۵ گولانا

۱۹۱۶ان) ده قههگهه مووسلی. ئەمین فهیزی دبیزه،

دهما کو ئەز ل مووسلی بووم، ژ بهر رهوشا شهر،

تونهیی و بهابوونا ئهرزاقی دهست پیکر، ژ بهر

تونهبوون و برچییبوونی، ژ لهشکهه و خهلهکی فهقیر و

ب تاییهتی ژیی کوردین مهاجر، گهلهک مروڤ مرن...

تونهبوون و بهابوونا ئهرزاقی گههیشته قوناههک وهما

کو ئەز ب خوه گهلهک رۆژان برچی مابووم.^{۲۷}

^{۲۶} امین فیضی، اثر حیات فیضی، ص ۸۲-۸۳.

^{۲۷} امین فیضی، اثر حیات فیضی، ص ۸۸.

^{۲۴} امین فیضی، اثر حیات فیضی، ص ۷۳.

^{۲۵} امین فیضی، ژیدههرا بهری، استنبول، ۷۴.

پشتی کو بهغداد دکهفه بن حوکما بریتانیایی، ئەمین فهیزی بهگ د گولانا ۱۹۱۸ان ده مووسلی ل جی دهیله و بهری خوه دده ههلهبی. سی چار مهان ل ههلهبی دمیینه و پاشی ژ وی دهریقه ژی بهری خوه دده ئیستهنبولی و د ۲۳ی سهرماوهزی ده دگیژه بازاری قونایی و وی زفستانی ل قونایی دهرباس دکه و بهاری دچه ئیستهنبولی. ل وی دهری د تاخا مهموودپاشا ده، ل خانا بالتاجی ئودهیهک کری دکه و ل ئودهیهکی وی خانی ژبیانا خوه بهردهوام دکه.

مخابن وهکی گهلهک جیبین دن، ل قی دهری ژی دز پهحهتییی نادن وی. دبیزه: «رۆژهکی ئەز هاتم خانی و من میزه کر کو دهریی ئودهیا من فهکرییه، ههر دهر تهقلی ههف کره، د داویی ده ۵-۶ زیرین منین عوسمانی و دابانچیا منا رهئولور هاتییه دزین. باوهرییا من ئەو بوو کو دز ژ ناغا خانی بوو و ناگادارییا مهسولی خانی ژ قی بوویهری ههبوو. ژ بهری فه د ههر جیهکی ده دزینا مال و کهلوپهلی من، ل گور تهقدیرا خوهدی بوو. فهقهت د راستیی ده سهبهبی وی، بیکهسبوننا من بوو. نه کو ههر جاری قوسورا من ههبوو و ئەز بی تهقدیر بووم. ل نک من ئەولادهک و مهرفهکی من تونهبوون کو وهرن ههوارا من»^{۲۸}

۶. ئەمین فهیزی بهگ و جهمعیهتا تهعالییا کوردستانی (جتک)

ئیمپههتورییا عوسمانی، د داوییا شهری یهکهمی جیهانی ده ب ئیمزهکرنا پهیماننا مؤندروسی (۱۹۱۸/۱۰/۳۰) بهلاف بوو، ئیستهنبولا پایتهختی ئیمپههتورییی ژی هاته داگرتن ژ ئالییی هیزین ههقهیمان فه و ژ بو سازکرنا نیزاما نوویا جیهانی پیقارۆیهکه نوو دهستییکر. د قی پیقارۆیی ده، کورد ژ نوو فه دهست ب ریخستنی دکن؛ ژ ئالییهکی فه ئەو ریخستنین وانین کو بهرییا شهری جیهانی هاتبون دامهزراندن، ژ نوو فه ئاکتیف دکن و ژ ئالی دن فه ژی ریخستنین نوو دامهزرینن و ب وان فه گریدایی رۆژنامه و گوڤارین نوو دهست ب وهشانی دکن. جهمعیهتا تهعالییا کوردستانی (جتک) یهک ژ وان ریخستنایه کو د قی پیقارۆیی ده ب سهروکاتییا سهید

عبدولقادرئ کورئ شیخ عوبهیدولاهی نههری هاتییه دامهزراندن. د ماددهیا یهکهمین ئا نیزامنامهیی ده ئارمانجا جهمعیهتی وها هاتییه نفیساندن: «ژ بو تهئمینکرن، پاراستن و پیخستنا بهرژهوهندیین گشتیین کوردان، ریخستنهک ب نافی جهمعیهتا تهعالییا کوردستانی»^{۲۹} هاتییه دامهزراندن. د گهلهک ههفدین، داخویانی و وهشانی ب گریدایی (جتک) ده، داخوازا تهتیفکرنا "پرهئسیین ویلسون" هاتنه کرن ژ بو ملهتی کورد. ل سهر رۆژا دامهزراندنا جتکی، تاریخن جودا تینه دیارکرن. تونایا، ل گور نفیسهکه وهزارهتا ناخوهیی، دبیزه ئەف کومهل د رۆژا ۱۷ی کانوونا ئەوهلا ۱۳۳۴ان (کو تهقبولی ۳۰ی کانوونا ۱۹۱۸ دکه) ده هاتییه دامهزراندن. د ریزنامهیا ناخوهیی یا کومهلی ده ژی تاریخا ۶ی تهشرینا سانیا ۱۳۳۴ان هاتییه نفیساندن [کو ئەف ژی تهقبولی ۱۹ی کانوونا ۱۹۱۸ان دکه]. دامهزرینه و ریقهبرین جتکی، ئەف شهخسیهتین ناقدارین کورد بوون:

«سهروک: سهیید عهبدولقادر ئەفهندی (کورئ شیخ عوبهیدولا ئەفهندییه)، کاتبی گشتی: حوسین شوکری بابان بهگ، دکتور شوکری مهحمهده سهکبان بهگ، مویتین نهعیم بهگ، بابانزاده حیکمهت بهگ، عهزیز بهگ.»^{۳۱}

نفیسکار د ژیرهئوتا ههمان بهرهما خوه ده ژی دبیزه: «ریقهبرین کومهلهیی تهئنی نه ئەف کهس بوون. فان ناغان، ایی تهمووزا ۱۹۷۶ان، د ههقهی یقینا من و شوکری بابان ده هاتنه دهستنیشانکرن. مه نکاری لیستهیهکه تهمامی چی بکن. دقئ نافی کهسین ل ژیری ژی وهک دامهزرینه، ریقهبر و ئەندامین چالاک ل سهر لیستهیی بیته زیدهکرن:

کاموران عالی بهدرخان، نهجمهدين حوسهين، پهشید ناغا (سهروکی کارکه رین کورد)، قازیزاده م. شهوقی، ئارواسی زاده مهحمهده شهفیق (سهرنفیسکاری گوڤارا کوردستان)، مهحمهده میهری (مهسولمودری گوڤارا کوردستان)، همزه (مهسولمودری گوڤارا ژین)، ئەمین فهیزی، م. سهلیم بهگی وانی، عبدولواحد بهرزنجی زاده، دکتور حهמיד شاکر، لاهو پهشید، دکتور. ف. بهرخو،

³⁰ Tarık Zafer Tunaya, J. b., r.198.

³¹ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler* [Li Turkiyeyê Partiyên Siyasî], Cild: 2, İletişim Yayınları, 4. Baskı, 2010, İstanbul, r. 198.

^{۲۸} امین فیضی، ژیدهرا بهری، استانبول، ۱۳۴۰، ۹۲.

²⁹ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler* [Li Turkiyeyê Partiyên Siyasî], Cild: 2, İletişim Yayınları, 4. Baskı, 2010, İstanbul, r. 215.

عەبدو پەحمیم رەحمییەن هەکاری، یامولکی زاده عزیز، هیزانی زاده که مال فهوزی،^{۳۲}

هەر وهکی کو د لیستەیا ژۆری دە ژێ هاتییه دیار کرن، ئەمین فهیزی ژێ ئەندامی (جتک) بوو. ئەو، د پرتووکا خوهیا "اثر حیات فیضی" دە، ل سەر تیکلیای خوه و (جتک) و هها دبێژە: ب سەرۆکاتییا ئەشرافی کوردستانی و ئەعیانی کیرام ههزرتی سەید عەبدولقادر ئەفەندی، ل دەرسە عەدەتی [ئێستەنبولی] جەمعیەتا تەعالییا کوردستانی هاتبوو دامەزراندن، ئەز ژ بۆ ئازاییا جەمعیەتی ب پرائیا دەنگان هاتم هلیژارتن و دو سالن کو ئەز ئەندامی جەمعیەتییمە.^{۳۳} ئەمین فهیزی، نه تەنئ ئەندامەکی سادەیی جەمعیەتی بوو، هەر وهها ئەو ب زانین و قەلەما خوهیا خورت و بەر هەمدار، نقیسکارەکی گرینگی وهشانین ب گریادی (جتک) بوو. د ناڤ هەژمارین کوڤارا ژین و کوردستانی دە، ل سەر دیرۆکا کوردستانی و ب تایبەتی ژێ ل سەر میرنشینییا بابان مەقالەیین و بین بالکیش هاتنه بەلافکرن.

۷. دەمین داویین ژیا نا وی

محەمەد ئەمین فهیزی بەگ، (د هەر مژاری دە هوقەلە عەدە فەدەکار بوو. ژیا نا وی پەراسید و سادە بوو. قەزەنجا وی مەعاشی وی بوو و ئەو ژێ ب سەر فهقیر و موحتاجان پارقه دکر.)^{۳۴} لێهەلی سالین داویین ژیا نا وی؛ د ناڤ فهقیری، تونەبوون، بیکەسی و نەخووشییە دەرباس بوویە.

نقیسکار پەوشا ژیا نا خوهیا وان رۆژ و سالان ب ئێ ئاویین دەینە زمان: (ژ بەر کەتتا نرخێ پارەیین عوسمانی ب نینکایی ژ ۸۸٪ رۆژ ب رۆژ بەابوونا تشتان و نەخووشییا من، بەر دەوامکرنا ژیا نا رۆژانە گەلەک زەحمەت کر. ژ بەر ئێ یەکی، گەلەک جارن ژ بۆ کو نەرم، ئەز مەجبووور دمام کو ب دەستی خوه شوڕباوی چی کم و تەنئ ب خوارنا وی ژیا نا خوه بەر دەوام بکم. نەخووشییا من گاڤ ب گاڤ ژ ژیا نا من کیم دکر و ژ بۆ دەرمانکرنا نەخووشییا، پیددیییا دیتتا حەقی دختور و

مەسرەفین تەداویین هەبوو. گەلەک رۆژان ئەز حەیری دمام کو ب چ ئاوی ئێ چاره سەر بکم. دەما کو ئەز ل ئوسکیداری د ئۆدەیی خانەکی دە ل بەندەیی بوویە رین داها تووی بووم، رەوشا من ئەڤ بوو. دقیا ئەز د ناڤ هەبوونی دە بووما، لێهەلی دەما مالنشینییا من ب ئێ ئاوی دەرباس دبوو. ئەگەر من تەرز ئیدارەیک سڤک و باسید ترجیع بکرا، نەممکون بوو ئەز د نڤسین و چاپکرنا پرتووکان دە و د سەیر و سەیهاتی دە موهفەق ببووما... هەر کەسی ئەو پەرهی کو ژ بۆ مەسرەفین مالی و کرینا ملک و ئاقاری سەرف دکر، من ژ بۆ کتیبان، سیلەح و هەسپان سەرف دکر.)^{۳۵}

نقیسکار عوسمان ئایدن دبێژە: (ئەمین فهیزی بەگ، خوهدی قەرەکتەرەکی پیناوه رە، هەر دائیم کوردیتییا خوه دایه پینش، لەشکەرەکی باش، سیاسەتقانهکی زانا، ئەدەبیاتحەز و پاراستقانی خوهزا و وەرزشی بوو... د ناڤ جڤاتا کوردە، ئەو یەکەمین کەسە کو ل سەر خوهزا، وەرزش، پرسگریکن دۆر هیلی، زانست و کوولتوری پرتووک نڤسینه.)^{۳۶}

دەما ئەم بالا خوه بدن ژیا نا ئەمین فهیزی لەشکەر، مەهەندیس، شار، دیرۆکان، فەلسەفەقان، بیرکار و پاراستقانی زانستی، وهها دیار دبه کو د ئێ مودەتا ژیا نا خوه دە گەلەک وهسڤین گرینگ و گران هلدانه سەر ملی خوه. وهها خویا دبه کو دبن ئێ باری گرانده، گەلەک ئیش و عەزاب کشاندییە و ژ تو کەسی پە ژێ ناشکەرە نەکرییە. نقیسکار د بارهیی پەوش و حالی خوه یی وی دەمی دە دبێژە: ئەو تشتین کو هناف و غەزەبا من دەه لاند، ئاگادارییا کەسی لئ تونەبوو، تەنئ خوهدی دزانه.

تو کەس نزانە داخووزین ناڤ دلئ کەسی،

تەنئ خوهدی دزانه ئەحوالی قول ب تەمامی.^{۳۷}

ئەو د هەلبەستا خوه یا ب ناڤ "حال یأس و کدر [حالی کەدەر و بەختەوارنەبوونی]" دە نەخووشییا خوه، نەتوانییا خوه، تەنبووون و بیکەسییا خوه و هەر وهها موسیبهتین کو ب سەر وی قە هاتنه، ب فان هەڤۆکان ریز دکه و دەینە زمان.

^{۳۵} امین فیضی، اثر حیات فیضی، ص ۹۷.

^{۳۶} Osman Aydın, *Bilim ve Sanat Dünyasının Ünlü Kürtleri*, Deng Yayınları, İstanbul, 2018, r. 121.

^{۳۷} امین فیضی، اثر حیات فیضی، ص ۹۷.

³² Tank Zafer Tunaya, J. b., r. 198.

^{۳۳} امین فیضی، اثر حیات فیضی، ص ۹۷.

³⁴ Osman Aydın, *Bilim ve Sanat Dünyasının Ünlü Kürtleri*, Deng Yayınları, İstanbul, 2018, r.121.

هالی که دهر و بهخته وارنه بوونی

ژ پوژا کو بوومه ئه سیری خهسته خانه یان، دنالم

ئهو قاس عاجزم، کو ژ خانینی خوه بیزارم

بوو دو سال کو شهف و پوژ ب گرین و نالینم

هناقا من برینه و ژ گرینی خوین دباره ژ چاقین من

ژ هیژ و تاقه تی که تم و خانه یی سه برا من خه راب بوو

مه قام و مه سکه نی من بوون دوژدها زه حمهت و عه زایی

ب حه قاره تی، جه فا و جه قری بووم زار و زه بوون

ب نه حه قییبی بووم دو چاری که له پچه و زنجیران

ئهف چ دلشکه سنه کو ژ ته بیعه تا به شه ر دینم

چما د گو تین تو که سی ده نین ئه سه رین جدی

من به ری خوه دا کیژان ئالییی، راستی دهر دو به لایان هاتم

من جه فا دیت ل ئه و دهرین کو دوست زان دکر

د بهارا حهیرهت و بی هیقیتییی ده دو چاری بو هتانی بووم

د دوژدها عاجز و زیله تی ده گریفتاری جه زایی بووم

موسبهت ژ پوژین ئه وهل فه بوونه قسمه تی من

د وی ریذا تی کچوون مه زنتره ژ هه ر خه نیمه تی من

دقی حه تا پوژا مه حشه ری د ریبا راستی و پاکیییدا

سه بات بکن

دی موکه فاتا من ژ ئالییی جه نایی خوه دا فه بیته

ته قدیر کرن

گرچی جاهلم، نینه که مال و عیلم و عیرفانا من

ب هزار جار ان همد و شوکور به کو ئه هلی ئیمان خاسم

ژ شه فه عاتی فه ئومیدا من هه ر محمه د مسته فایه

فه قهت عه فوو و عینایهت، ژ جه نایی کبرییا به

پیذقییا هه ری پیشی، ته نی ژ ره حمه تا یه زدانه

لا قایی کرنا ژ خوه دا، دهرمانه کی شیفا به خشکرنییه

چی به گونه ه و جرمی من، حیکمه تا د وی دا چیه، یا ره ب؟

کو کی بخوازه رادبه من ته کدیر دکه، یا ره ب!

هه ر چ قاسی گونه هی من پر به ژی، بی شک نه قاسی

عه فوو یا ته یه

جییی کو به خشاندنا ته هه به، هیچ خه مگینی و که دهر نابه

بین کو خه تایی بدن کرن هه بن، ژ بۆ سه وایی ریبه ری بکه

که ر ته ژ بۆ عه زایی ئه مر نه دابه، قی دهر د و قه هری

کیم بکه

ژ قی زیده تر من نه که هه ده فی زولم و ته حکیری

نه مایه ته حه موولا من ژ نازاردان و نه حه قییبی ره^{۳۸}

ئه مین فهیزی به گ د داوییا بیرانینی خوه دا به حسا

لاواز بوون، ئیخصیر بوون و حه قیر بوونا خوه دکه،

لا قایی ژ خوه دی دکه و دییژه:

"نیاز و تضرع (داخواز و لا قایی ژ خوه دی)

فکری من په ریشان و حالی من په ریشان

ئه ی ره بی زیشان تو مه رحه مهت بکه

بین مه زن و پچووک ژی ژ ناخی و د ناف که دهر یدانه

ئیته عه تکار و عاسی تهف که دهر دکشین

هستوخوار بم، ئان ژی عاسی بم،

تو مه رحه مهت ل من بکه، مه رحه مهت ل من بکه

ئه ی فهیزی ئه قدهس، ئه ی نووری مه زترا!

ئه ی خالقی ته فان، ئه ی ره بی عالم!

زمانی من ژ حه دی خوه دهر باس کر

ب دهر د و که دهری دهر باس بوو ده ما من

وردی زمانی من تو مه رحه مهت ل من بکی

نهر طبع بشرده گوردیکم میل دل زاری؟

نیچن هیچ کیمسه نن قولنده یوق جدیت آثاری

نه سمته ایلد مسه بر نظر درد و بلا گوردوم

محل دوست ظن ایتدیکم یردن جفا گوردوم

خزان یاس و حیرهت دچار افترا الدم

جحیم عاجز و نلتره گرفتار جزا اولدم

بکه روز ازله قیمت اولشدر مصیبتلر

أنکچون بیتری عمرم بیتحیور حالا بو مختلر

قبول اتمز کوگل ازاده لک باب عنایتدن

^{۳۸} سلیمانیه لی امین فیضی، علاوه شعاعات، ص ۳۸، ۳۹، ۴۰.

حال یاس و کدر

اسیر خسته خانه اولدوم کوندنیری زارم

او رتبه عاجزم که کندی جانمنده بیزارم

اکی بیلدر علیم روز و شب گریان و نالانم

دروم داغدار اولدی چشم گریانم

کسلدی تاب و طاقت خانه صبرم خراب اولدی

مقام و مسکنم بر دوزخ رنج و عذاب اولدی

حه قارتله جفا و جور ایله زار و زبون اولدم

مظلله دوچار قید و زنجیر جنون اولدم

لوتف و هیمه تا ته ئه وئی چ وهخت به
 گونه هی من پره، یی کو من بیاریزه نینه
 تو مهرحمه تی ل من بکه، ئه ی پادیشاهی من!
 تشتی کو مهخلووق دکن به هانه نه
 خه تا و سهواب ئه فسانه نه
 ل مقابلی عه فوویی ده ئه فا چ نه؟
 ل خه تا و سهوابی میزه نه که
 ب ناگری غه زه بی فی قولی نه شه وتینه
 ئه ز لاوازم، ئه سیرم، خوارم و حه قیرم
 حالی منی لاواز ژ خه لکی نه دییاره
 دورد و رهوشا من ژ ته ره عه یانه
 ب لوتف و که ره ما خوه ببه دهستگری من
 مه قام و مهسکه ن، ملک عه دم بوون
 ملکی قه دیم نه وئی ئادم بوو
 مه قهره ک خوهش و عاله مه ک خوهش بوو
 پشتی کو ته من ئانی فی دنیایی
 تو مهرحمه ت بکه ل فی حالی منی پهریشان
 پوچی کو خه م دیبه کو بکه فه ریاد
 قه لبه ک بریندار کو بکه نالین

ئه و ئاخا کو جیگه رسوته کو بگیژه عه رش،
 کی دکاره فانا بیاریزه
 ژ غه یینی ته ئه وئی کی ببه مه ده دکار،
 ئه ی خودایی کو حه ق د دهستی ته ده یه و حه کیمی
 مو تلاق تویی،
 تو مهرحمه ت بکه، تو مهرحمه ت بکه^{۳۹}
 ئه مین فه یزی، ژ زاروکییی بگره هتا کوچا داوی،
 سه رووقه نا وییا ژیانئ قهت خوهش دهرباس نه بوویه،
 چاوا کو ئه و رهوشا کوردستانی ب "به دبه ختی" یی ب
 نا ف دکه و دییژه "کوردستانا به دبه خت"،^{۴۰} ههروه ها وی
 ب خوه ژ ی ژیا نه که به دبه خت/ به خترهش دهرباس
 کرییه. دییژه: ((شیتست سالیئ ژییانا من ته ف ب ئیش و
 که ده ری دهرباس بوون. ئه ز دکارم کورته یا
 سه رگوزه شتا فان شیتست سالیئ ژیا نا خوه ب فان
 هه فوکان بینم زمان: دورد و نه خوهشی و بی قیمه تبوون،
 خه ربیی و خه مگینی، فه قیری و زاروورته،
 مه خووورییه ت و تیکچوون. قه ده را رهش فان هه موو
 بوویه ران ئانی سه ری من. وه ها تی زانکرن کو ژ بو
 دیتنا فان مووسیبه تان ئه ز ئانیمه فی دنیایی.
 سینه سوزان دلفروزان، کووچه کوچه دربرد
 کس مبادا همچو من آواره از یار و دیار

^{۳۹} امین فیضی، اثر حیات فیضی، ص ۹۹-۱۰۰-۱۰۱.

نیاز و تضرع

فکرم پهریشان، حالم پهریشان
 ای رب نیشان سن مرحمت قیل
 اعلا و دانا خاک در کدر؟
 مطیع و عاصی هپ چاکر کدر
 مطیع و ایسه مده، عاصی ایسه مده
 سن مرحمت قیل، سن مرحمت قیل
 ای فیض اقدس، ای نور اعظم
 ای خالق کل، ای رب عالم
 حددن تجاوز اتی زبانی
 درد و کدر له گچدی زمانم
 "ارحم بنا" ورد زبانی
 لطف و عمک نه وقت مراحمک هپ کیمک ایچین در
 چوقدر گناهم، یوقدر پناهم
 سن مرحمت قیل ای پادشاهم
 کردار مخلوق بهانلردر
 خطا و صواب افسانلردر
 عفوک یاننده بونلر نه لردر؟
 خطایه باقمه، ثوابه باقمه

نار غضبله بو عبدی یاقمه
 زارم اسیرم، خوارم، حقیرم
 حال زبونم حلقه نهاندر
 درد درونم سنجه عیاندر
 لطف و کرمله اول دستگیرم
 مقام و مسکن ملک عدمی
 ملک قدیم نوع آدمی
 بر گوزل مقر بر خوش عالمدی
 کیتردکچین بو محتزاده
 سن مرحمت قیل بو حال زاده
 غمدیده بر روح فریاد ایدرسه
 بر قلب مجروح نالان اولورسه
 آه جکرسوز عرشه چیقارسه
 بونلر اچین کیم نگهدار اولسون
 سندن باشقه کیم مددکار اولسون
 خدای بر حق حکیم مطلق
 سن مرحمت قیل، سن مرحمت قیل
^{۴۰} امین فیضی، بدبخت کردستان، عدد، ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۱ حزیران
 ۱۳۳۵ / ۱۱ حزیران ۹۱۹.

کورمانجییا وی:

سینه سوژ و دلفره وان، کوچه ب کوچه دهر به دهر تو کهس وهکی من ئاواره نه به د یار و دیار))

ئهمین فهیزی، د پوژا ٦ یی گولانا ١٩٢٩ ان ده ل داروولاجه زهیا ئیسته نبول، د ٦٧ ساللیا خوه ده کوچا داوی کریبه و گورنی وی ل نیزیکی تهکیه یا ل ژیری ئۆقمه دیدانییا قاسم پاشایه.

٨. پرتووک و نفیسین ئهمین فهیزی

دهما ئهم بالا خوه بدن کهوارا نفیسین ئهمین فهیزی، وهها خویا دبه کو وی دگهل کارئ خوهیی لهشکهری، ل سهر مژارین/ بابهتین جودا لیکولین و لینگه رینین بالکیش کره؛ د واری زانست، ئهده بییات و فهلسه فهیی ده گهلهک پرتووک و مهقاله بین جور ب جور نفیسینه. (ئه و د ماته ماتیکی ده خوه دییی زانینه کئ به رفره ه بو، د قئ بابهتی ده پرتووکا وییا ب نا قئ "تفرقه ریاضیه" و "اجمال نتایج" ده لیلین هه ری گرینگن. دگهل فان ههردو پرتووکان، پرتووکا وییا ب نا قئ "هوی نسیمی" ژئ به ره مه که پر گرینگه. پرتووکین و بیین ب نا قئ "شعاعات" و "ئه نجومه نی ئه دیبانی کورد" ژئ مه زانییا وییا د واری ئه ده بیاتی ده نیشان ددن))^{٤١} خه باتین و بین زانستی ل وهلاتین ئاوروپایی ژئ دهنگانه. (ئهمین فهیزی بهگ، ژ بهر خه باتین خوه بین زانستی، ژ بو ئه ندهما تهیا کومسیونا زانستا پارسی ژئ هاتیوو قه بوولکرن. قئ کومسیونی، ژ بهر خه باتین وی بین عیلمی، ئه و ب ماده لیه یه که خه لات کر بوون))^{٤٢} د به ره مه بین ئهمین فهیزی ده، نا قئ وی بی نفیسکاری جودا جودا هاتنه نفیساندن؛ جارنا وهکی "سوله یمانیه لی ئهمین فهیزی"، جارنا "مه حمه ده ئهمین فهیزی"، جارنا "سوله یمانیه لی مه حمه ده ئهمین" دهر باس دبه. د قئ ل قئ دهرئ ئهم بالا خوه نده فان و لیکولینه ران بکشین سهر خاله که گرینگ کو د هه که چا قکانیین ترکی ده بوویه سه به بی خه له تیین. نا قئ "سوله یمانیه لی مه حمه ده ئهمین" فهیزی و مه حمه ده ئهمین زهکی بهگ تته ته قلی هه فکرن. ده ما نا قئ ئه ف ههردو هیژایان وهک "سوله یمانیه لی مه حمه ده ئهمین" تی نفیساندن.

د هه که مژاران ده دبه سه به بی ته قل هه قئ و خه له تیین. ژ خه نی پرتووکه کا وییا کو د "اثر حیات فیضی" ده ب نا قئ "شئون کردستان" ٤٣ دهر باس دبه، بین ما یی هه موو ل به رده ستی مه هه نه.

ب ته قئ پرتووکین ل ژورئ، ب نا قئ "حیوانات مائیه" ٤٤ پرتووکه ک دن ژئ نفیسیه. د پرتووکا نا قئوری ده، د ریژه یا داوی ده دبیزه: (هه که ئه سه رین وی بین دن ژئ هه نه کو هین نه هاتنه چاپکرن))^{٤٥} ژ ئاگادارییی نفیسکار ب خوه دیار دبه کو پرتووکه کا وییا ب نا قئ "شئون کردستان" ژئ هه هه، لیبه لی نه دیاره کو ئه ف پرتووکا نا قئوری چاپ بوویه یان نا. ل گوری ئاگادارییا نفیسکار، ئه ف پرتووک؛ (ب گشتی ل سهر رهوش و دیرووکا کوردستانییه و ب خوسووسه ن ژئ ل سهر رهوش و بوویه رین دیرووکا کوردین بابان و حکومه تا بابانه))^{٤٦} هه تا قئ کافئ نه هاتیبه دیتن، ژ خه نی فان پرتووکان، د پوژنامه و گو فارین وهکی کوردستان، ژین، ته رجومانی حه قیقه ت، سبیل الرشاد نفیسا ب نا قئ "عرصه عرفات" و... ده مه قله بین وی هاتنه به لافکرن. د پوژنامه یا ته رجومانی حه قیقه ت ٤٧ ده، هه لبه سته کئ وی و دبن سه رنفیسا "ورقه" یی ده به حسا شیلاندنه کئ ئالییی باژاری سلیمانیه دکه.

٨.١. خه بات و نفیسین ل سهر دیرووکا کوردستانی

ل سهر دیرووکا کوردستانی به ره مه که وییا ب ریکوپیک ل به رده ستی مه نینه. لیبه لی ده ما د قئ دهر براری ده ئهم بالا خوه بدنه داخویانی، نفیس و مه قله بین وی، دیار دبه کو ئه و ب گشتی ل سهر دیرووکا کوردستانی و ب تایبه تی ژئ ل سهر دیرووکا میرنشینییا بابان خوه دی ئاگاداری و زانینه که به رفره هه. پرتووکا وییا چاپنه بووییا ب نا قئ "شئون کردستان" و مه قله بین و بین د گو فارا ژینی ده، ده ستپیک و پارچه بین ژ قئ خه باتی تینه حه ساب. ئه و پر گرینگ و قیمه تی دده حوکومدارییا میرنشینییا بابان و ریقه برین وی، ئه دیب و رۆشنبریین وی. ههروه ها د نفیسین خوه ده په سنی

^{٤٣} امین فیضی، اثر حیات فیضی، ص ٩٥.

^{٤٤} امین فیضی، ژیده را بهری، استنبول، ١٣٤٠، ٩٤.

^{٤٥} سلیمانیه لی امین فیضی، علاوه شعاعات (هه لبه ست)، ص ١٩٢٥.

^{٤٦} امین فیضی، اثر حیات فیضی، ص ٩٥.

^{٤٧} سلیمانیه لی امین فیضی، ورقه، ترجمان حقیقت، نمره: ١٠١، ٣.

⁴¹ Muhammed Emin Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, Nûbihar Yayınları, Dördüncü Baskı, İstanbul, 2012, r. 319.

⁴² Mehmed Emin Zeki Bey, *Kürd ve Kürdistan Ünlüleri (Meşahirê Kurd û Kurdistan)*, Özge Yayınları, Üçüncü Baskı, Ankara, 2005, r. 115.

قہلیہ تا لہ شکرہ ری و تہ کنیکی یا بابانیان ددہ. شیرا وی یا ب سہر نفیسا "ٹولو جہناب (جہنابی گورہ)" کو ب زمانی عسمانی ہاتییہ نقسین، تیدہ بہ حسا خاسلہت و فہرہ سہتا حمدی پاشایی بابان ہاتییہ کرن کو ٹہو نشتمانپہرورہ کی گورہ بوو.

عولوو جہناب (جہنابی گورہ)

ہر چ کہ سہی تہ ہہ بہ ب عقل و ئدہد و ئیزعان ناف و دہنگی وییی بلند ب حورمہ تی تی یاد کرن شیانا ہونہ ری و قہلہ ما کو مدحی وی بدہ، نینہ مہ گہر لوتف و کہرہ ما رہبانی نہ گہیژہ ئیمدائی ژ کہرہم خوہ رہ ئیزاع بکن کییہ ئہوی ہون پہسنی وی ددن

تا کو خاک-رہنہ دہینن پیشانی

حاکمی مولکی کہرہم، حہزرتی حمدی پاشا

چائی فہلہ کی نہدیہ کہ سہی دویہ مینی و ہک وی

گہلوق چ قاسہ لوتف و قہنجییا وی؟

گہلوق مہرحہمہت و قہنجییی ل قہرواشینن خوہ دکہ؟

مہردی مہیدانا ہیممہ تی ئانجاخ ئہوہ ل فی عالہمہ

وی فی مہیدانی ژ کہ سہی رہ نہ ہشتییہ و ناہیلہ

ب کی رہ مقایہ سہ دکی ئہم بکن بی شک

ب ئالییی لوتف، ئیحسان و کہرہ ما خوہ گہورہ بوونا وی خویا دبہ

حوکمین وی ہر دائیم ب عدالہ تی تینہ تہ تیبقرن؟
گہلوق باوہرییا وی بہر ب خیری قہ ناچت؟
ب شہریعت و قانونی کار کرن،
ہر مروقی کامل شادومان (خوشحال) کریبہ
خوہ نیشاندان د پیدابوونا ئوقفا پیروز دہ دبہ
ب شہمسی ئیقبال و نہجمی شہرہ فی عوسمانی
گہلوق عاقل و ئدہد و کہمالہ تا حاکیمانہ یہ؟
کا چ قاس ئہ عہجیب مہرتہ بہ یا ئیرفانا وی
گہرچی نہ حدی من ئہ کو قہدری وی تہ قدیر بکم
ل وی خوہش تی حوکمی عوانی ئہ فلاتوون
ہر چ قاس خولقینا وی ب خوینن نہرم ہاتبہ خہملاندن ژی
تشتی کو دلان دترسینہ فہرمانا وییہ
ئہ گہر خسم خزمہتا وی یا ژ بو دین ئینکار بکن
دوستین وی دی رنیہک چاوا ببینن ژ بو ناسینا فی خزمہتی
کی ژ دین رہ خزمہتی بکہ، خہباتا وی تہسدیق دکہ
گہر کو باوہرییا وی ہہ بہ ب پیغہ مہری وی
کہ سہی کو نہ ئہ ہلی دین بہ قہتہعن نینہ
ئیمکانا جہلبکرنا حوسنی نہزہرا وی
ژ بہر فی یہکی ئہم ژی مہدحی وی ددن
ب جسم و جان خوہ و ہقفی راستبوونا وی دکن. ۴۸

خیرہ معطوف اولیورمی نظر اممانی
سرح و قانون ایلہ انفاذ امور اتمکلہ
شادمان ایلہ دی اولور جلوہ نما
شمس اقبال ایلہ نجم شرف عثمانی
عقل و ادب و کمالت حکیمہ ئہ میدر
نہ قدردر عجا مرتبہ عرفانی
گرچہ حدم یوق اونک قدریتی تقدیرہ فقط
یا قیشیر اولہ فالاطون حکم عوانی
فطرتی رفع و نوازشلہ حزین ایسہدہ
دہشت افزانی قلوب او طہدہدر فرمانی
دن ایچن خزمتمتی خصمی ایدرسہ انکار
انو تاویلہ نصل یول بولہ جق یارانی؟
خدمتدینہ اولان سعیدنیایلر تصدیق
ہر کیمک وار ایسہ پیغمبرینہ ایمانی
اہل دین اولماز سہیر کیمسہ یہ یوقدر اصلا
حسن انظرنی جلب ایلہ منہ تک امکانی
ایدہرز اولیلہ ایسہ بزده اوکا عرض پنا

۴۸ طوپچو، میرالایرندن امین فیضی، شعاعات، ص ۳۵، ۳۶، ۳۷.

علو جناب

ہرکیمک وار ایسہ عقل و ادب و اذعانی

یاد ایدر حرمت ایلہ اصف والاشانی

مدحی یازمہ یوق کلک ہنردہ طاقت

مگر امداد اید لطف و کرم ربانی

لطفاً ایضاح ایدکز کیمدر او وصف اتیدیکز؟

تاکی خاک رہنہ وضع ایدلم پیشانی

داود ملک کرم حضرت حمدی پاشا

کورمہ مش چشم فلک ذاتہ مثل و ثانی

نقدردر عجا لطف و عنایاتی اونک؟

وارمیدہر قوللرینہ مرحمت و احسانی؟

مرد میدان ہم انجق اودر عالمہ

ورمدی، وارمیہ جق کیمسہ یہ اول میدانی

ہر کیمہ نسبت ادرسہک ایدلم بی شبہہ

لطف و احسان و کرمدمہ کورینور رجمانی

ہپ عدالتلہ می اجرا ایدئیور احکامی

ژ نامه یه کئی حه مدی پاشایی سه کره ته ری گشتییی
 جه معیه تا ته عالییا کوردستانی (جتک)، وه ها تی فی مکرن کو
 ده ما ئەو ل باشووری کوردستانی بو، تیکلییا وی و
 ئەندامین جتکی ده وام دکه. حه مدی پاشا (نازری به حرییه یی
 به ری)، د نامه یا خو یا کو ژ ئاتنایی ریکریی ده، دبیزه:

(ئاتنا، ۲۰ تهرن، ۱۹۲۳) (۲۰ ئۆکتوبر، ۱۹۲۳)

عه زیزی من پاشا (مسته فا یاموکی)؛

ئه ندامی جه معیه تا مه زهینه لعاییدین به رییا دو مه هان
 ژ مه کئی هاتبوو قرا (ئاتنایی) و ژ وی پی حه سیان کو
 جه نابی ته د حکومه تا باشووری کوردستانی ده بوویه
 وه زیر. ئەز ب بهیستنا قی نوچه یی گه له ک مه منون
 بووم. جه نابی ته ته بریک دکم و ژ بو سه ره که وتتا وه
 ده عاکارم. ئەم قی گا قی ل ئاتنایی دمین و ژ بو یه کیتی
 و سه رخه بوونا کوردستانی خه باتا خوه به رده وام دکن.
 ژ بهر قی، دخوازم تیکلییا مه ب هه ق ره هه به و ئەم هه ق
 ئاگادار بکن. ژ ئەندامین کومیتیه یا مه مه حمه د شوکری
 به گ ل به یروودئ یه و مه مدووح به گ ژ ی ل مسرییه.
 خه لیل به گی به درخانی، حه مزه به گ و بین دن ژ ی ل وی
 ده رینه. لیه لی ئەز ئادره سا وان نزانم، ئەگه ر جه نابی ته
 کاربه ئادره سا وان ژ بو من ریکه، ئەز دی کیفخوه ش بيم.
 ئەز ژ جه نابی ته پر رجا دکم و ل به ندا ته مه کو کاربی
 ب به رسقه کئ ل سه ر رهوشا قی گا قییا کوردستانی مه
 ئاگادار بکی، گه له ک مه منون ديم.

هه قالی ته

نازری به حرییه یی به ری

حه مدی پاشا

ئاتنا، پۆست ره ستانه))

مه قاله بین و بین د ناف کوقارا کوردستان و کوقارا
 ژینی ده، قی ئاگاداری و زانینا وی، ب زه لالی ل بهر
 چاقان رادخینه. د کوقارا کوردستانی ده ل سه ر دیرۆکا
 که فناره یا کوردان ریزه نفیسه کئ وی هاتییه به لاقکرن، کو
 د ناهه رۆکا وان ده ل سه ر ژیده را په یفا کورد و
 جوگرافیایا کوردستانی هاتییه راوهسته ندن ب ته قی
 نیشاندانا خه باتین نفیسکارین بیانی. ژ قی ریزه نفیسی،

وقف ایده رک صدق ایله جسم و جانی
 (شام شریف- ۱۳۲۱ ۱۹۰۳-۱۹۰۴).

ئه نجامه کئ وه ها دره که فه مهیدانی کو وی خو هستییه ل
 سه ر دیرۆکا کوردستانی ئە سه ره ک ئاماده بکه. ئەف
 ئارمانج، ژ ریزه نفیسین و بین ل ژیری ژ ی خو یا ده:

کوردستانا به دبه خت^{۴۹}

ناقی کورد ژ کوقه هاتییه؟

د پروپه لین پرتووکا حه کیمه کی مه شهووری وه کی
 "جۆلنۆس" ده، ب ده ست نیشانکرنا ئاگاداری و بوویه رین
 بهووری دبیزه: "کورد میرخاسن". ئەف گوتنن راست و
 ناقدار، ده لیلی قی یه کینه کو میرخاسی و ویره کی،
 خوسوسیه تین ئە ساسی و مه زییه تین بژارته بین
 کوردان نیشان ددن.

دگه ل قی، ل گور زانینا هه ک که سین دن ژ ی نا قی
 "کورد" ژ په یفا "گورد" فارسی هاتییه و ده ما ئەف په یف
 وه ره گرانده زمانی عه ره بی، ژ بهر کو د عه ره بی ده تیپا
 "گ" نینه، "ک" هاتییه نفیسین. ئەف نه راسته.

لیه لی ئەم دکارن قی یه کئ ژ ی بیژن؛ د نا فا قه ومین
 ئیرانی ده بین کو ب میرخاسییا خوه هاتنه ناسین، کورد
 ژ ی وه کی وان هاتنه نیشاندان و په ی ده رپه ی د داوییی
 ده ئەف که سین کو خوه دییی فان وه سفان بوونه، نا قی
 کورد ل وان هاتییه کرن و ممکونه کو د قی پیقا ژوییه ده
 "ک" یا عه ره بی ژ ی گوهریه سه ر "گ" یا فارسی. هه ک
 ژ ی دبیزن نا قی کورد، ژ نا قی زانی عامر بین عه میر
 ئەمیری عه ره بان هاتییه نه قلکرن. ب گه له ک زه لالی قه
 دیاره کو ئەف نیرین ژ ی نه راسته.

ناقی کورد، ژ په یفا "ئۆردهو" هاتییه گرتن و په یداکرن
 کو ئاشووران قی نا قی ل وان کرییه.

ئۆردهو، خۆردوو، خۆرد.

پشتی فان گوهارتنان د ئە سه رین داوی ده ده رباسی
 له هچه بین کوردی بوویه.

دیرۆکانی ناقداری یه ونانی هه رۆدۆت، ده ما کو
 به حسا کوردان دکه، دبیزه "خۆرداخ". د دیرۆکا
 "کۆلگیدا" ده، نا قی وان وه کی "قۆردوو" ده رباس ده. ل
 گور لیکۆلینین مامۆسته یی داروولفونونا ئۆکسفۆردی
 "سه یج"، په یفا "ئۆردهو" تی واته یا چیا.

^{۴۹} کوردستان، ۹، ۱۱ به زیرانا ۱۱۳۳/ان/۱۱ به زیرانا
 ۱۹۱۹/ان: ۱، استانبول، ۱۹ تموز ۱۳۳۵- (۱۹ تموز ۱۹۱۹): ژ.
 ۱۳، ۱۳ به ئوگه ستا ۱۳۳۵ / ۲۱ به باخا ۱۹۱۹.

دخوازی ب قی ئاوی به یان ژى د مانا چياده به، د هەر حال و کاری ده شکلی وئ یی ئیرو پهیفا "کورد" ه و ئەف پهیف بوویه ناڤی کوردان کو پرانییا وان د هەرمین چیاپیده دژین. وهها دیار دبه کو د فرانسزی ده پهیفا "هۆرده=ئۆرد"ا کو ژ بو قه بیله بین نه مه ده نی تیته گۆتن و ههروهها پهیفا "ئۆردو"یا ترکی هیه کو ئەف هەر دو پهیف هم ب ئالیی بلیفکرنیقه و هم ژى ب ئالیی مانایقه دشوبهن یا ئاشووریی.

کورد د دیرکۆکی ده ب ناڤی "ماد" تینه ناسکران و ل "مه دیا" یی ب جی بوونه، کو ئەف دهر پارچه یه کی گرینگی کوردستانییه. ئەف ناڤ، ب کوداندنا ده می ره ب پهیفا "کورد" ره که لژییه و بوویه "کوردما". د ناڤا ده می ده ئەف پهیف ژى گوهرییه و بوویه "کوردمانج"، "کوردمانج". ژ بهر قی یه کینه کو ئیرو د پرانییا کوردستانی ده، ل شوونا پهیفا کورد، کوردمانج تیته بکارانین.

ناڤی ((که رمانشاهی ژى د ئەسلی خوده ژ "کوردمانج شاه" ئی))

ئەسل و فەسلی زمانی کوردی چیه؟

ههک دبیزن و ئیده عادکن کو زمانی مه وجودی کوردی، شاخه کی (چقله کی) زمانی فارسییه. فیلوزوفی مه شهوور سید جه ماله دین ئەفغانی، زانایه کی کو ب دووربینیا ژیریتی و فهره زانییا خوده تیته ناسین. زاتی ناڤوری دبیزه: نه کوردی ژ فارسی پهیدا بوویه و نه ژى فارسی ژ کوردی پهیدا بوویه، هەر دو ژى شاخی (چقلی) یهک کۆکی موشته ره کن. ب دیتنا من، هه رحال کو ئەم شکلی وانى زاهیری بینن بهر چاقان، دییار دبه کو کوردی قه دیمه و فارسی ژى نوویه. تی زانین کو شکلی باسیدی زمانه کی، ب حالی خودی ئیپتیدای، ده لیلی شاهدیا قه دیموونی نیشان ده.

د دهستیکی ده هیچ زمانهک نه موکه مه له. په یی ده رپه ی ئەده بیات، شیعەر و کتابین وی چی دبن. قاعیده بین وی تینه ده ست نیشانکران و بهر ب ته کامولبوونیقه دچه، ئەف زمانی کو د قی رهوشا هانی ده به یانی حالی خودی ئەسلی و نوو پاراستی به، تی قی واته یی کو ئەو زمان قه دیم/که قناره یه. ئەگه ر ترکییا عوسمانی و ترکییا چاخاتایین بینه مقایه سه کرن، راستیا قی مه سه له یی دیار دبه. ئیرو نیسبه ت و مناسه به تا ناڤه را زمانی کوردی و فارسی ژى ئەوقاسه و ژ قی پیک هاتییه. یانی کوردی قه دیمه و ب حالی خودی نوو

موعاده و ییه. ده لیلی قی یه کی ژى ئەفه کو کوردی، ژ فارسی بیتر دشوبه په هله وییا قه دیم.

د دهستیکی ده حالی زمانی کوردی، وهکی ژیا نا عه شیره تییه، ده نگین وی ههشک و حهرفین وی هاشین بوونه. ئەدیب و عالمین کوردان، ژ بهر مه وقع و مناسه به تین دینی، پرانی ب عیلمین عه ره بی و ئەده بیاتا فارسی را مه شغول بوونه و قیمه ت نه دانه زمانی خوده. ئەسه رین کو ب عه ره بی نفیساندنه، ته قلی ئەسه رین عالمین عه ره بان بوونه و ئیرو ژ وان تینه حه سباندن. دگه ل قی یه کی، گه له ک دیوانین شیعران هه نه کو ب کوردی هاتنه نفیساندن. به ره مه مین کوردی بین ئەده بی و گرانبهای شه خسیه تین وهکی مه له ئەحمه دی جزیری، شیخ ئەحمه دی خانی، ژ عوله مایا سلیمانیه شیخ مه عرووف و شیخ حوسین قازی و ههروهها نالی، مه وله وی و ... ئیرو د مه وقعه کی بلند و ریزارده جی گرته. زمانی کوردی ژى، وهکی فارسی نفیساندنا وییا ب حهرفین عه ره بی هیسانه، دیوان و ئەسه رین وانین ئەده بی هه موو ب نفیسا شه رقی هاتنه نفیساندن. خه بهردانا وانا ب ههف ره ژى، ب رینا نفیساندنییه.

ئاوروییان، ل گوری ئیمکانین خوده لوغات و قاعیده بین کوردی دانه به ره هف و ههروهها ته رجومه یی زمانی خوده کرنه. ب قی ئاوی کتیه ک ب زمانی ئیتالیا نی هاتییه نفیساندن و به ریا دوسه د (۲۰۰) سالان ل رۆمای هاتییه چاپکران. من دو نوسخه بین قی کتیب، د کتیبخانه یا فرانسزی یا مووسلی ده دیت بوون. د زمانین شه رقی ده هین ل سه ر گرامه را قی زمانی پرتووکه ک نه هاتییه نه شرکران. لینه لی ئیرو بالا ئەربابین زانست و موته فه کیران ل سه ر قی بابه تییه، د ده مه کی نیزیک ده وی پرتووکین ب ریکوپیکین ل سه ر قه واعید و لوغاتی بهینه چیکرن و وهرگه راندن.

کیژان دهر وهلاتی کوردستانییه؟

دیروکزان و جوگرافیا زانی که قناره بین یه ونانی؛ ههک جیبین قهومی عه جه مین ئیرانی و ئازه ره بیجانی ب ناڤی مه دیا دیار دکن و فان دهران جودا دکن ژ جیبین دین ئیرانی کو ئەف دهر ب ناڤی ناڤچه بین فارس تینه بناقکران. مه دیا؛ ژ ئالیی رۆزاقاهه دگه یشت وهلاتی ئاشووریان، ژ ئالیی باکوورقه دگه یشت به حرا هه زاری، ژ ئالیی رۆزهلته دگه یشت خوړه سانی، ژ ئالیی باشوورقه دگه یشت خوزیستان

(دۆروبەری بەسرای) و وەلاتی فارسان.

پۆلیی یەونانی دەما کو مەدیایی تەسویردکە، دبیژە: مەدیا، ب گەورەبوون و بلندییا خو، بالادەستی جییین دنین ئاسیایی بوو و هەروەها گەلەک خەلکین جەسوور/ ویزەک د ناف دە هەبوون. وەلاتی مەدیایی کو تخوویین (سینۆرین) وئ هاتە دەست نیشانکرن ئەفە، فئ گافی هەریمما کو خەلکی وی کوردە و ب نافی کوردستانی تیتە ناسین ژئ، ئەف دەرە. کەسەتۆفی یەونانیی کو ٤٠٠ سال بەرییا زاییی، ب لەشکەرین خوئەفە چوویە ئالییی مەدیایی و پشتی مەخلوبییەتی ب ئاویەکی پەریسانی فەگەراییە و د سەفەرنامەیا خو دە نفسییە و دیار کرییە؛ د دەفەرین وەکی دیاربەکر، خارپووت و هەر دەرئ ئەو جییین دنین کو مە بەحسا وان کر دە، ئەم راستی خەلکەکی هاتن کو ئەو مەنسووی قەومی "کوردوخ" بوون. گەلەک ئاشکەرەیه کو کوردوخ، کورد ب خوئەنە. قەتەحن نایی ئینکارکرن کو د ناقبەرا بەحرا هەزارئ و پەرافا (دەلافا) بەسرای دە، ئەردەکی بەرفرەه هەیه، کو ب نافی کوردستانی تیتە بناقکرن. گەرۆکی (سەیاچی) فرانسزیی ب نافی هەنری، بەندەر، پرتووکەک ب نافی کوردستان نفسییە و ئەو ئەسەر د ناف خەلکیە مەوجودە، هەروەها پرتووکین وەکی وئ ژئ گەلەکن.

ژ بەر کو سینۆرین (حدوودین) ئاشوور و مەدیا دگهیژن هەف و د ناقبەرا وان دە ئەردەکی دن نینە، مەدیا، کوردستان ب خوئەیه. ئەوین کو ئیدەئا بکن بیژن مەدیا نە کوردستانە، ئەو تی واتەیا ئینکارکرن هەبوونا کوردستانی. ئیرو ژئ گوند و خەلکین دۆروبەری بازاری هەمەدانی (ئاکباتان) هەموو کوردن و ئەف دەر جییی حکومدارییا کەیقوباد بوو کو ئەو پادیشاهەکی مەدیایی بوو. ل ویلیایەتا دیاربەکر ناچەیهک هەیه کو هین ژئ فئ نافی قەدیمی مەوجود دپاریژە: میدیات. وەک فئ، گەلەک ناقتین دن ژئ هەنە کو ب هەنەک گوهارتنین پچووک هەبوونا خو بەردەوام دکن. نقیسکاری وەکی "تت لیو" و "پەلن"، هەموو ژئ مەدیا وەک جییی قەومین کورد دەست نیشان دکن کو ئیرو ژئ ئەو ل وئ دەرئ نشتەجینە.

خولاسە ب گۆتتەکا کورت، چاوا کو مەدیا کوردستانە، هەروەها مەد ژئ کوردن. دفی ئەم قانا ژئ

بزانن؛ دگەل کو خەلکی وەلاتی کوردستانی کوردن، لیبەلی هەموو کورد نە ل کوردستانی بوونە. لەورا کورد تەنی ب نفوسەکی هندک ل وئ هەریمی ب جینەبوونە، ئەو ل هەریمی وەکی شام، حەلەب، ئاناتولیا و گەلەک دەفەرین ئیرانی، خۆرەسان، ئافغانستان، بەلووچستان و ئالییی قەفقاسیایی ژئ گەلەک عەشیرەتین کوردان هەنە.

ئەوین کو بەلاف بوونە و چوونە جییین دور، دگەل قەومین دن ب هەف رە دژین. هەتا کوردان ئەو عەرەب و ترک و قەومین دنین کو ب میقانی ل وەلاتی خو قەبوول کرنە، وان کرنە هەقپاری ئەخلاقی خو ژئ.

(دوماهیە هەیه) ئەو، د مەقالەیا خوئەیا ب سەرنامەیی "کرلر هانکی عنصرندرلر" (کورد ژ کیزان عونسرینە) دە، بەحسا قەوماندا توفانا نووح دکە و دبیژە: «دەرگوشا سەرەکەیا ئینسانەتییی ل کوو دەرە دبه بلا ببه، کەشتیا نووح هاتییه ل سەر چی یایی جوودی دانشتییه و ئەو دەر ژئ کوردستانە. زارۆکین حەزرتی نووح، ل کوردستانی ب جیبوونە، ل وئ دەرە زیدە و ژ و ر قە بەلاف بوونە. ل گوری فئ، بەحسکرنا بابەتا ئیرانیبوون و توورانیبوونی نەحەوجەیه، دفی ئەف بیته قەبوولکرن و تەسدیقکرن کو کورد ئەولادین تەور نیزیکی جەنابی نووح»^{٩٥}

ل سەر دیرۆکا کوردستانی خەباتین وی بین دن؛ نقیسین د ناف کوقارا ژینی و پرتووکا وییا ب نافی "شئون کردستان" ه. ناقرۆکا فئ پرتووکا نەخویا و مەقەلەیان، ل سەر کولتور و دیرۆکا میرنشینییا بابانە. ل گور گوتتا نقیسکار پرتووکا وییا ناقبوری، (ب گشتی ل سەر رەوش و دیرۆکا کوردستانییه و ب خوسوسەن ژئ ل سەر رەوش و بوویەرین دیرۆکا کوردین بابان و حکومەتا بابانە)^{٩٥}

ئەو د مەقەلەیین خوئەدە پەسنی شەرقانی و میرخاسییا کوردین سۆران ددە و دبیژە: «زەند و بەندین هیژداریین کوردین بابانی وەک گورزی میرخاسییینە، سینگ وانی تژە ب حیس و غیرەتا نەتەوئی ژئ، وەک سیپەرەکی هیژا هیژاندان وانە. هەموو شەرین کو ئەو تیدە بەشداربوونە، پیدقییا غیرەت و میرخاسیی چ ببه، وان پینکاتییه و د فئ ریدە ئەو ل پینشییا هەموو خەلکی بوونە و هیچ قسوورەکی

^{٩٥} امین فیضی، اثر حیات فیضی، ص ٩٥.

^{٩٥} کوردستان، عدد ١٩، ایکنجی سنە، استانبول، بازار ارتسی، ٢٩ مارت ١٣٣٦ (٢٩ مارت ١٩٢٠).

نه‌هشتنه. ئەم دكارن ببيژن كو سليمانيه و دوربه‌ري وى، يانى ئەو جيبين د بن ده‌سته‌لاتداريا ميره‌كين بابان، ٦٠٠ سالن كول هم‌به‌ري ئيريشين ژ ئاليين رۆژه‌لائيغه وهك قه‌لعه‌يه‌كى زه‌خم راوه‌ستiane.

د سه‌ركه‌فتنا شه‌ري چلديرائى ده‌ما سلطان سه‌ليمى (١) ده و هه‌روه‌ها ب تايه‌تى ژ بو تحكرن و پاشقه‌گرتنا به‌غدادى د ده‌ما سلطان مورادى (٤) ده، ژ بو پاراستنا شان و شه‌ره‌فى بين كو هه‌رى زيده جانى خوه كرنه سيبه‌ر، كوردين بابان و خه‌لكى سليمانيه. ئەف هه‌موو مه‌زنه‌هى و گه‌وره‌يى، ئەسه‌ري قه‌بيليه‌تا پيشكه‌تيا جه‌وه‌ري مسلمانتي و كورديتيه. ^{٥٢}

ژ فان هه‌فوكين داويين نفيسكار وه‌ها خويا دبه كو وى ده‌مى هين ژى باندورا فكارا "ئومه‌تپاريژى" و "عوسمانياريزى"، ل سه‌ر گه‌له‌ك ره‌وشه‌نيير و نفيسكارين كورده هه‌بوويه، پاراستنا يه‌كيتيا مسلمانان و پاراستنا كورديتيى ب هه‌ف ره‌ گرئيدايى و وه‌كه‌ه‌ف ديتنه.

ئهمين فه‌يزى به‌گ، گرينگى و پيدفيا هه‌بوونا حكومه‌تا ميرنشينييا بابان ژ بو ئيمپه‌ره‌توريا عوسمانى ب فان هه‌فوكين بالكيش ده‌يته زامان و دببزه: ((ئه‌گه‌ر كو هكومه‌تا بابان د ره‌وش و هيزا خوه يا به‌ري ده بوونا، دئ ئيرو ب قاسى حكومه‌تا مه‌فيقا ئالمانيايى ببوونا پشته‌ك و پشتگره‌ك... خوله‌سه، نيرين و ته‌ديبرين ده‌ربارى كيرهاننيا قه‌بيليه‌تا شه‌رقانيا ريبه‌رين ميرنشينييا بابان، ب راستى ژى بالكيشن.

ئه‌حمه‌دپاشايى بابان، چاوا كو ژ بو به‌شين وه‌كى توپاڤيژى، ئيستحكام، پياده، سواربيان خه‌سته‌خانه و باره‌گاه و ده‌پو دانه چيكرن و هه‌روه‌ها پرائنيا ماله‌زيمه و پيدفبين خوه‌بين له‌شكه‌رى ژى ب خوه ئاماده‌دكر و چى دكرن. ده‌ما كو فان تابوور و ئالايبيان به‌ش ب به‌ش ب هه‌ف ره ئامه‌ده‌كاربين په‌روه‌ده‌يى دكر و رى‌وره‌سمين/ tören فه‌رمى ساز دكرن، خه‌لك به‌ره‌ه‌ف دبوون و پر زيده كي‌فا خوه ژ وان ره دانين. هه‌روه‌ها ل هه‌مه‌ري كارووبارى له‌شكه‌رى بئ ئه‌حمه‌د پاشا، شارى

راستگو نالى ئەفه‌ندى ژى ب جوش، كوشش و پيژنى شاعيرانه، ل سه‌ر كاركرنا وان له‌شكه‌ران ريزكين شيرين خوه دادرشت. ئەز ژى دخوازم گوتين خوه ب پيشكيشكرنا فان مالك و ريزكين وى بين د ده‌ربارى ريخستنبوونا فه‌وقاله‌ده يا له‌شكه‌رين ئارتيشا بابان ده، ب داوى بينم. ^{٥٣}

ئەو طاقمه مومتازه

ئەو طاقمه مومتازه، كه‌وا خاصه‌ى شاهن
ئاشووبى دلى مه‌مله‌كه‌ت و قه‌لبى سوپاهن
صه‌ف صه كه ده‌وه‌ستن به نه‌ظهر خه‌طى شواعن
هه‌لقه كه ده‌به‌ستن وه‌كو خه‌رمانه‌يى ماهن
نه‌رگسى نيگه‌ه و ساق سه‌مه‌ن و كورته به‌نه‌وشه‌ن
مووسونبول و روومه‌ت گول و هه‌م لاله‌كولاهن
گولزاري دهر و ده‌شتن و غلماى به‌هه‌شتن
ئاھوووصه‌ف و ئاتەش به‌كه‌ف و تيرنيگاهن
صه‌حرا به ته‌جه‌للى ده‌كه‌نه واديبى ئه‌يمه‌ن
قامه‌ت شه‌جه‌ر و مه‌ظه‌رى ئەلطفى ئيلاهن
گه‌ه‌طاوس و گه‌ه‌كه‌بكن و گه‌ه‌بو‌قه‌له‌موون
گه‌ه‌ئاتەش و گه‌ه‌شوعله و گه‌ه‌ى دوودى سياهن
لاله‌ن به به‌ده‌ن، ئەطه‌سى و ئەخضه‌ر كه له‌به‌ركه‌ن
نه‌وره‌سته گولن به‌سته له‌گه‌ل ده‌سته گياهن
ته‌نھايى سه‌مه‌ن به‌رگى به‌نه‌وشه كه له‌به‌ركه‌ن
وه‌ك نوورى دلى مؤمين و ظولماتى گوناهن
بو سه‌يرى خه‌راميده‌نى ئەو سه‌روه‌قه‌دانه
صوفى له طه‌له‌ب دان و هه‌موو ساليكى راهن
بئ زولف و روخ و ئەبرووى چون زولفى سياتان
عالمه‌م وه‌كوو نالى هه‌موو با ناله و ئاهن
نالى به‌خودا خه‌يفه ده‌ره‌نجيني دلى خوت
ئەم طاقمه مه‌خصوصه هه‌موو صاحيبى جاھن. ^{٥٤}

^{٥٤} امين فيضى، ژين، نمرۆ ٢٣، بابان كردلرنك ساواش، نالى دن بر پارچه، ٢٨ اغسطس ١٣٣٥ (٢٨ يئ ته‌باخا ١٩١٩)، وه‌شانخانا ده‌نگ، ١٩٨٨، سويد، ٩٦٩.

^{٥٢} امين فيضى، ژين، نمرۆ ٢٣، باباك كردلرنك ساواش، نالى دن بر پارچه، ٢٨ اغسطس ١٣٣٥ (٢٨ يئ ته‌باخا ١٩١٩)، وه‌شانخانا ده‌نگ، ١٩٨٨، سويد، ٩٨٨.

^{٥٣} امين فيضى، ژين، نمرۆ ٢٣، بابان كردلرنك ساواش، نالى دن بر پارچه، ٢٨ اغسطس ١٣٣٥ (٢٨ يئ ته‌باخا ١٩١٩)، وه‌شانخانا ده‌نگ، ١٩٨٨، سويد، ٩٨٩-٩٩٠.

پهوشا دهما دستهلاتدارییا حکومتا میرنشینییا بابان
بده دست نیشانکرن.

ئالی بابان

له بیرم دئ سولهیمانی که دارولمولکی بابان بوو
نه مهحکومی عهجهم، نه سوخرهکیشی ئالی عوتمان بوو
له بهر قاپیی سهرا صهفیان دهبهست شیخ و مهلا و زاهد
مهطافی که عبه بۆ ئه ربابی حاجت گردی سهیوان بوو
له بهر طاووری عهسکه ریی نه بوو بۆ مهجلیسی پاشا
صه دای مؤزیکه وو نه ققاره تا ئه یوانی که یوان بوو
دریغ بۆ ئه و زمانه، ئه و دهمه، ئه و عهصره، ئه و پوژه
که مهیدانی جریدبازی له دهستی کان یاسکان بوو
به ضهربی حملهیی بغدای تهسخیرکرد و تیی ههلا
سولهیمانی زهمان، راستت دهوئ، باوکی سولهیمان بوو
عهرب، ئینکاری فاضلی ئیوه ناکهن، ئه فضه لن ئه ماما
صهلاحه دین که دنیای گرت، له زومرهی کوردی بابان بوو
قوبووری پرله نووری ئالی بابان پر له رحمت بی
که بارانی که فی ئیحسانیان وهک ههوری نیسان بوو
که عهبدو لا پاشا له شکاری والی سنه ی شرکرد
پهضا ئه و وهفته عومری پینج و شش طفلی دهستان بوو.

شیخ پزای^{۵۶}

۸. ۲. پرتووکین ئه مین فهیزی

ئه مین فهیزی، ب تهقی گهلهک مهقالهیین جور ب جور،
د بابه تین جودا جوداده گهلهک پرتووک ژی نقشینه، وی،
ل گور پهوشا هه ریمی و گشتییا دنیا یا دهما خوه، پر باش
قیمه تی قه له می دزانی، هونه را قه لاما وی ژی سه رکه قتی
بوو. ئه و د هه له به سه ته کی خوه ده هونه را قه له می ب فی
ئاوایی دهینه زمان:

کلکی هونه ر [قه له ما هونه ری]^{۵۷}

وردک اثرکله ادبیاته فوضات
ای کان کرم حق مکافاتسنکدر
شق آور جان و دل اولور زاده طبعک
نشکفته مضامین و مقالات سنکدر
اولدک شرشرف سعادت ایله توأم
ای خامه علامه کرامات سنکدر
تبریک ایله تردیف ایدرم عرض خلوصی
قلبمه اولاصدق و موالات سنکدر

نقیسکار د مه قه له یه کی خوه یی دن ده ژی، به حسا
پیشکه فنا قه بلییه تا زانستی و سه نایعیا کوردین بابان
دکه و دبیزه: «کوردین بابان، ژ بۆ ته ئمیکرنا ئیحتیاجین
خوه یین هه ریمی، خوه دی گه له ک ده زگه هین کیرهاتی
یین سنایعیی بوون. به شش هه ری پیشکه قتی یی سه نایعیا
وان، به شش چهک چیکرنی بوو. دخوازم بیژم کو
کوردین بابان، نه ته نی د وارئ بکارانینا چه کان ده،
هه روه ها قه بلییه ت و کارینا وانا چهک چیکرنی ژی
پیشکه تیبوو. د دهما حکومتا بابان ده، توپخانه یه ک
هاتبوو چیکرن، کو ئه م دکارن بیژن ل گور دهما خوه
گه له ک ب ریکوپیک بوو. ژ بهر کو ئیسه نه بول گه له ک دوور
بوو و ژ ور قه ئانینا چه کین گران زحمه ت بوو، ئه و
چه کین گران ل باژاری سلیمانی و بیجاج ژ ئالییی
هسته یین خومالیین هه ریمیه دهات چیکرن...

به رییا ئیجادکرنا سیله حین ئاگر بهر، تفنگ و دابانه یین
کو وی دهمی ل ئاوروپایی دهاتن بکارانین، هه ری چاکئ
وان ل سلیمانیی دهاتن چیکرن. هه روه ها د فان دهمه ن
داوی ده، چیکرنا تفنگین ئاگرپاش ژی ب ئاویه کی گشتی
پیشکه ت و بوو به شه کی عومومیی سه نایعیی. دگه ل کو
سلیمانی ناچه یه کی پچووک بوو، د ناف مانگه کی ده ۲۰۰-
۳۰۰ تفنگین هه نری مارتین دهاتن چیکرن. کوردین بابان،
چاوا کو د کارئ له شکه ری ده خوه دی قه بلیه تن،
هه روه ها د کارئ زانست و سه نایعی ده ژی خوه دییی
وه سفین گرین، ب تاییه تی د فان دهمین داوی ده، یین کو
ب زانینا خوه به غدایی راکرنه و گه ش کرنه، هه موو ژی
زانیارین خووپاکین سلیمانیینه. ل به غدایی خانه دانین
هه ری مه زنین زانستی، ژ خه لکی سلیمانیینه. عیلمدار و
زانیارین وه کی زه هاو یزاده و حه دیده ری زاده یان، هه موو
یان ل باژاری سلیمانی و یان ژی ل گوندین دوروبه ری
وی په روه رده بوونه... ۵۵. نقیسکار د داوییا مه قه له یا
خوه ده، ب نه قکرنا شیعه رکه کی شیخ پزای، دخوازه وه سفین

⁵⁵ Emîn Feyzî, *Jîn*, no.: 25, *Baban Kürdlerin Sanayi ve Bilimdeki Yetenekleri*, 2 Teşrin-i Evvel 1335/ 2yê Çirîya Pêşîn 1919, Weşanxana Deng, 1988, Sweden, r. 1059.

^{۵۶} امین فیضی، ژین، ۲۵، ژندهرا بهری، ۱۰۳۹.

^{۵۷} سلیمانیه لی امین فیضی، علاوه شعاعات، ۱۳۴۱، ۲۶.

کلکی هنر (قه له ما هونه ری)

ای کلکی هنر ملک کمالات سنکدر

شان و شرق و مخر و مباحات سنکدر

ئەى قەلەما ھونەرى، ملكى كاملبونى بى تەيە
شان و شەرەف و فەخر و پەسندان ب تەيە
تە ب ئەسەرى خوە فەيز دان ئەدەبىياتى
ئەى چاقىيا كەرەمى، حەقى موكەفاتى بى تەيە
شەوق دەدى و جان و دل دبه شىرا تە
داخوازين نەگوتى و مەقالەين تەنە
تو بووى وەكى شەرەفا شوورى بەختەوار
ئەى قەلەما زانيار، كەرەمتيا تەيە
دگەل پىرۆزبايىيى حەسكنا خوەيا ژ دل ديار دكم
راستى و دۆستانىيا د دلى من دە بى تەيە.

د دەربارى پرتووكىن وىدە م. ئەمىن زەكى بەگ
دبىژە: «وى چەند پرتووكىن كو حەجمى وان پچووك،
لئ فايدەيى وان مەزن، نقيسىنە. پرتووكا وىيا ب ناڤى
"اجمال نتايچ"، ل سەر مەسەلەيىن رىيازات و عىلمىن
سروشتييه. دگەل ڤانا پرتووكىن ب ناڤى طبقات الھوا
(ھواى نەسىمى)، تفرقە رياضيه" و "شعاعات" نقيسىنە. ژ
خەينى ڤانا، ب ناڤى "ئەنجومەنى ئەدىبابى كورد"
پرتووكەكى دن نقيسىيە، كو تىدە بەحسا ژيانا شاعر و
ئەدىبىن كورد دكە.^{۵۸} ئەمىن فەيزى، ب تەڤى كەدا خوەيا
بى ھەمپا، ژ بۆ چاپكرنا ڤان پرتووكان گەلەك ھەول داىە،
فەدەكارى كرىيە و تەنگاسى كشاندييه. دبىژە: «من د
ساللا ۱۳۰۷ان دە، ئىدارەيا خوە تەنى ب خوارنا عەسكەرى
كر و ھەموو مەعاشىن خوە دان چاپخانەيان»^{۵۹}

نقيسكار و ليكۆلەر كاكەى فەلاح، د مەقالەيا خوەيا
ب ناڤى "چوار نووسىنى دىرىن و پىناسىكى رابەرايەتى
ئەمىن فەيزى" دە ژ مامۆستە حوزنى موكرىانى نەقل دكە و
دبىژە: «ئەمىن فەيزى كىتیبكى بە ناوى "كوردستان" ھو
كە دىرىكى كوردستانەو تەرجمەيى ھەندەك پىياوانى
كوردە چاپى كرد، لە تەئەلىفەكانى تەنيا ئەو ھو دوايى
"ئەنجومەنى ئەدىبان و كوردستان"ى بە كوردىن، ھى
ترى ب توركييه»^{۶۰} ھەروەھا د بەردەوامىيا مەقەلەيا
خوەدە ل سەر ھەژمارا پرتووك و ناملكەيىن وى ژى

و ھەا دبىژە: «مامۆستا ئەمىن فەيزى ھەشت كىتیب و
نامىلكەى چاپكراوى ھەيە كە ئەمانەى خوارەو ھون:

- ۱- ھواى نەسىمى
- ۲- اجمال نتايچ
- ۳- تفرقە رياضيه
- ۴- شعاعات
- ۵- ئەنجومەنى ئەدىبانى كورد
- ۶- عىلم و ارادە
- ۷- اثر حيات فيضى
- ۸- علاوہ شعاعات^{۶۱}

ئەحمەد تاقانە د مەقالەيا خوەدە دبىژە: «ئەو
بەرھەمانەى ئەمىن فەيزى كە باسيان دەكات، ئەم
جۆرەيە: بەرھەمە چاپكراو ھەكان:

- ھواى نەسىمى
- اجمال نەتايچ
- شعاعات
- اثر حيات فيضى
- تفرقە رياضيه

بەرھەمە چاپنەكراو ھەكان:

توپچو جزدانى (لەبارەى تەقاندن و ئاگرکردنەو ھە
چەك و تاكتىكى جەنگىيەو ھەيە).

- حەيواناتى مائىيە
- عىلم و ئىرادە

ئەنجومەنى ئەدىبان

شئونى كوردستان^{۶۲}

د پرتووكا وىيا "علاوہ شعاعات" دە، ناڤەروك و ناڤىن
ئەسەرىن (پرتووكىن) وىيىن چاپكرى و ھەا ھاتنە
پىزكرن؛ «ھواى نەسىمى: د ڤى پرتووكى دە ل سەر
حالىن ھوكمى و كىمىيەو وىيىن ھەوايى ھاتىيە راو ھەستاندن.
اجمال نتايچ: ل سەر دەھ موختەرەين دەربارى فەنى
ھاتىيە راو ھەستاندن. تفرقە رياضيه: د ڤى پرتووكى دە ل
سەر ھەك دستورىن عىلمى جەبىرى ھاتىيە

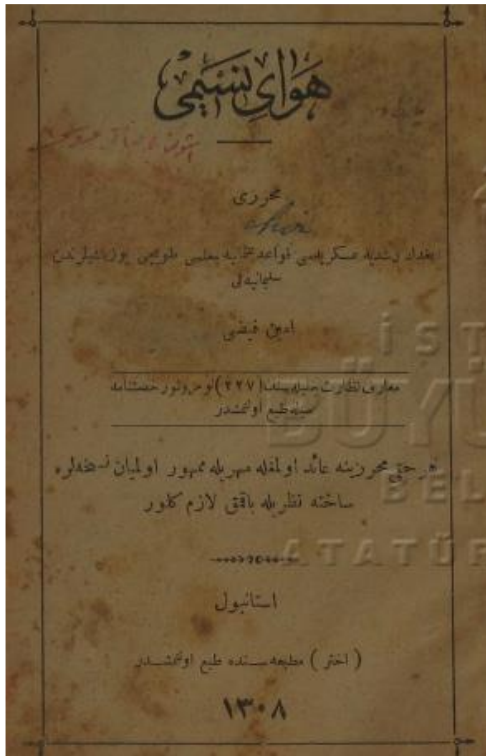
^{۶۰} كاكەى فەلاح، چوار نووسىنى دىرىن و پىناسەيەكى رابەرايەتى
ئەمىن فەيزى بەگ، گوڤارى بەيان، ژمارە ۹۳، ۱۹۸۳، بەغداد، ۲۷.

^{۶۱} كاكەى فەلاح، ژىدەرا بېرى، ۱۹۸۳، ۲۷.

^{۶۲} ئەحمەد تاقانە، ئەمىن فەيزى، بەيان، ژمارە ۹۳، ۱۹۸۳، ۳۷.

^{۵۸} Muhammed Emin Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, Nûbihar Yayınları, Dördüncü Baskı, İstanbul, 2012, r. 319.

^{۵۹} امین فیضی، اثر حیات فیضی، ص ۹۷.

نقیسکار د پیشگوئتی ده ل سهر مه به سستا ناماده کرنا
 قی پرتووکا خوه وها دبیزه: (کائینات (کوزموس)؛ ژ
 حیوان/ نازهل و نه باتی زندی پیکهاتییه. زندی ب سایا
 هه وایی (توکسیژهنی) ژیا نا خوه به رده وام دکن. چاوا کو
 ماسی نکارن ل دهرقاریی نافی بژین، ئینسان و حیوانین
 دن ژی نکارن بی توکسیژهن بژین.

دگهل قی، دهما کو ههوا ژ بهر کارتیکنین دهرقهیی
 خه راب ببه، تاییه تمه ندیبین خوه بین مفادار/ کیرهاتی وهندا
 دکه و زندیبین ناقا خوه ژی راده سستی په نجین مرنی دکه.
 خوساریی کو هه وایی خه راب/ نه چی دده جانی مه، ژ
 خوسارین خوارن و قه خوارنی بیتره.

له ورا نه و خوسارین کو ژ بهر کارتیکنرنا خوارن و
 قه خوارنی په یدا دبن، ممکنه کو ب ئیسها و قه رشانندی
 دهرباس بین ئان ژی ب ئاوایه کی دن بهینه
 سه ره راستکرن. لیبه لی هه وایی خه راب؛ ژ بهر کو په ی
 دهرپه ی و ب ئاوایه کی نه رم دهرباسی ناف به دنا مه
 دبه، د ناقا دهمی ده مه هلاک دکه (دکوژه) و ممکنه
 کو ژ ته داوییی په ژی وهخت نه مینه.

پراوه ستانندن. شعاعات: ئەف پرتووک، پیکهاتییه ژ
 هه لبه سستین نفیسکار. ئەنجومه نی ئەدییان: د قی پرتووک
 ده به حسا شیعرین پانزده شاران تیته کرن. علم و اراده:
 د دهرباری رهدیبیه یا مه زه با ماددیوون
 (ماته ریالیزم) دهیه. اثر حیات فیضی (اسف زمان ماضی):
 د دهرباری ته رجومه یی حال و ژیا نا خوسوسیا
 نفیسکار دهیه. دگهل قان ئەسه ران، ههک به ره مین
 ویین کو نه هاتنه چاپکرن ژی هه نه. ۶۳

د داوییا پرتووکا وییا ئەنجومه نی ئەدیانی کورده، ل
 سه ر پرتووکین ویین چاپکری، داخیانییه ک وها هاتییه
 نفسین: ته لیفاتین تورکیین ئەمین فه یزی بهگ: اجمال نتایج
 (خولاسه یی دا له فه ن له ریازییات وه له ته بیعییات دا):
 هوای نسیمی (باحیسه له ئەحوالی هه کیمییه و کیمیاییه ی
 ههوا)؛ تفرقه ریاضه (جه معی زور قه واعدی موهمیه له
 عیلمی جه بیردا)؛ شعاعات (مه جموعه یی (کومه کی)
 ئەشاعیره که له ته ره ف خو یوه ته بع کراوه). ۶۴

دگهل قان ئاگاداریین هه یی، وه سا خویا دبه کو هه تا
 ئیرو هه ژمارا پرتووکین وی ب ئاوایه کی راست و ب
 ته مامی نه هاتییه ته سیترن. ل گوری لیکولینا من، ل
 سه ر هه ف ۱۵ پرتووکین وی هاتنه چاپکرن.

۱. ۲. ۷. هوای نسیمی (هه وای نه سیم)
 پرتووکا هه وای نه سیمی ب زمانی عوسمانی هاتییه
 نفیساندن و ل سه ر هه ف ۱۲۰ روپه له. پرتووک ل
 ئیسته نبولی د سال ۱۳۰۸ ان ده ل چاپخانه یا ئاخترای دو
 هه زار لب هاتییه چاپکرن. ل سه ر بهرگی پیشی
 پرتووک و هه نفیسیه: (ماموسته یی قه واعدای عوسمانی
 د روشدییه یا عه سکه ریا به غدادی ده؛ یوزوباشی
 توپاقیژ ئەمین فه یزیی سوله یمانی. ب روخساتنامه یا
 هه ژمارا ۲۲۷ ان و ب ده ستورا بلندا وه زاره تا مه عارفی
 هاتییه چاپکرن. هه موو مافین دهرباره یی قی پرتووکیی
 نفیسکاره. ئەو نوسخه بین کو نه هاتن مؤرکرن، مو عامه لا
 سه خته بوونی ب وان تیته کرن. ۶۵

نقیسکار د دهره قی نا قه روکا قی پرتووکا خوه ده
 وها دبیزه: (به حسا حال و خوسوسیه تین
 ته ندروستی و کیمییه ویی هه وایی دکه). ۶۶

۶۵ سوله یمانیه لی، امین فیضی، هوای نسیمی، استانبول، ۱۳۰۸.

۶۶ امین فیضی، اثر حیات فیضی، ۱۷.

۶۳ سلیمانیه لی امین فیضی، علاوه شعاعات، ۲.

۶۴ امین فیضی بهگ، ئەنجومه نی ئەدیانی کورد، چاپخانه یا
 ته رجومانی حه قیقه ت، استانبول، ۱۳۳۹، ر ۱۴۲.

دەربومەسەل (گۆتتین پېشپیان)، وەك واسیتەیه‌كی پەرودەبەیی هاتتە بكارانین.

محەمەدئەمین، د موقادیمەیا پرتووكی دە كورتەپیناسەیه‌كە ضەربومەسەلان كریبە و گۆتتیه: د هەر زمانی دە هەك حوكوم، ب پەیفین كیم و هەك تینه ئیفاوەكرن (گۆتن) و ئەف گۆتن پەیی دەرپەیی بەلاف دبن كو ئەم ژ وان رە دبیژن ضەربومەسەل. د قی پرتووكا محەمەدئەمین دە ۱۲۲ ضەربومەسەل هەنە؛ دەستپێكی توركیا قان ضەربومەسەلان هاتتیه نقسین و پاشی ژی ل بەر وان فرانسزیا وان هاتتیه نقسین و ل گۆر ئالفابەیا لاتینی هاتتە ریزكرن. د پرتووكی دە، پېشپیی ضەربومەسەلین مەشهورین عوسمانی هاتتە نقساندن و ل پېشپەری وان ژی بین فرانسزی هاتتە نقساندن. ئەوئین كو فرانسزیا وان تونە بوویه، ئیزهاتا وانا فرانسزی هاتتیه كرن. هەرودها ئەو ضەربومەسەلین كو د زمانی فرانسزی دە هەنە و موقابلی وانین توركی تونەیه، ب هەمان ئاوابی ئەو ژی ب ئیزهاتا تركی هاتتە نقساندن.

ئەو، ئارمانجا نقسینا قی پرتووكی وەها دەیتە زمان: مەخسەدا نەشركرنا مەجموعەك قان ضەربومەسەلان، نە ئەفە كو خوە وەك نقسكار نیشان بدم، ب چاپكرنا قی

هەر چقاس خوسارا خوارن و قەخوارنی ژی هەبە، ب تەداوییی تیکبرنا زارا وی مەكونە. لیبەلی هەوایی نەپاقش، ژ بەر كو تەسیر ل روتووبەتا بەدەنا مە دكە، ژ جارەكی قە دكارە ئەنجامەكی خەتەرناك دەرخینە مەیدانی، ببە سەبەبی تا و ئیسەلین د دەرهجەیا مرئی دە؛ د ناف چەند رۆژان و بەلكی ژی چەند ساعەتان دە ببە سەبەبی مرنا مە... ب قی خەباتی مەبەستا من ئەفە، ژ ئەولادین وەتەنن كو بخازن د دەرباری هەوایی نەسیمی دە بگیزن هەك ئاگاداری و زانینی عاجیزانەیی وەك من ئەف ریسالە سەرەرست و بەرهەف كریبە. ئەگەر د ناف دە كیماسیین قەلەمی هەبن، هیفیدارم بین خوەدیی هونەر من عەفوو بكن.))^{۶۷}

كۆپیا وی یا ئەلەكترونیک، د کتابخانەیا IBB ئیستەنبولی دە ل سەر ناقتیشانا ژیری هاتتیه قەیدكرن. <https://katalog.ibb.gov.tr/yordambt/yordam.php?aTumu=Emin%20Feyzi>

۷. ۲. ۲. ضروب مثال فرانسوی

ئەف پرتووك ل سەر هەف ۳۰ رۆپەله و سالا ۱۳۰۸ (۱۸۹۱) ل ئیستەنبولی د مەتبەعەیا قسبار دە چاپ بوویه. ل سەر بەرگی پرتووكی دبیژە موحاریری وی "سوله‌یمانیەل محەمەدئەمین" ه. كۆپیا ئەلەكترونیک قی پرتووكی، د کتابخانەیا ئونقەرستەیا بۆغازیجیا ئیستەنبولی دە ل سەر ناقتیشانا ژیری هاتتیه قەیدكرن.

https://www.worldcat.org/title/durub-i-emsal-i-fransevi/oclc/949496794&referer=brief_results

"ضروب امثال فرانسوی" تیتە واتەیا گۆتتین پېشپیان فرانسەوی. "ضورووی ئەمسال"، شكلی پرهەژماریا "ضربی مەسەل" ه كو ب واتەیا "گۆتتین پېشپیان" هاتتیه بكارانین. د زمانی هەر قەوم و ملەتی دە گۆتتین پېشپیان هەنە. ب ئاوابەكی نقسکی گۆتتین پېشپیان، د دیرۆکی دە جارا ئەول ل سەر تابلەت و کتابەیین ل مەزۆپۆتامیایی هاتتە دیتن. دەربومەسەلین ل سەر قان تابلەتان، وەك ضەربومەسەلین هەری كەقنارەیین دیرۆکی تینه قەبوولكرن. ئەم دزانن كو ژ دەما سومەرییان و قەر قە

^{۶۷} بغداد رشديه عسكريه‌سی، قواعد عثمانیه معلمی؛ طوپچی یوزباشیلردن سلیمانیه‌لی امین فیضی، هوای نسیمی، اختر مطبعه‌سی، استانبول، ۱۳۰۸ (۱۸۹۲-۱۸۹۳)، ۲-۳.

دوره‌جا بی ده‌وایی ده دایه کتابخانه‌بین ئیرانی، ئهرم‌نی و هتد. لاکین قان کتابخانه‌یان به‌دیلی وان نه‌قه‌گه‌راندنه ژ بؤ وی، خوارنه.^{۷۳}

کوپیا ئه‌له‌کترونیکا فی پرتووک، د کتابخانه‌یا ئونقه‌رسته‌یا بؤغازچیا ئیسته‌نبولی ده ل سهر ناقتیشانا ژیرئ هاتییه قه‌یدکرن.

https://www.worldcat.org/title/icmal-i-netayic-yahud-muhtra-i-funun-idadiye/oclc/949523598&referer=brief_results

۷. ۲. ۴. بلونه قهرمانی غازی عثمان پاشا

ئه‌ف پرتوک، جلد ب جلد و ژ ئالییی لژنه‌یه‌ک قه هاتییه نقیساندن و محمه‌ده‌ئمین یه‌ک ژ ئه‌ندامین فی لژنه‌یییه. ل سهر پرتووکئ ناقتی لژنه‌یا نقیسکاران ودها هاتییه ریزکرن: عوسمان سه‌نائی ئه‌رده‌مگل، سوله‌یمانیه‌ل محمه‌ده‌ئمین. ئیسماعیل سافا؛ شه‌یخ واصف؛ مه‌نه‌م‌نلی زاده محمه‌د تاهیر، نه‌شئه‌ت، عه‌نده‌لیب، عه‌یان‌زاده نامیق ئه‌کرهم. ل سهر جلدی یه‌که‌مین، ناقتی وی ودها نقساندییه: "ژ قه‌هرمانین پله‌ونه‌یین میرالای یوونس به‌گ/م. ئه‌مین". پرتووک د ساللا ۱۳۱۷ (۱۹۰۰)ی‌ده ل ئیسته‌نبولی د مه‌تبعه‌یا

^{۷۲} کورمانجیا وی، بادیه‌وا هات و بادیه‌وا چوو. سلیمانیه‌لی محمدامین، ضروب امثال فرانسوی، کسبر مطبعه‌سی، استانبول، ۱۳۰۸ (۱۸۹۱).
^{۷۳} امین فیضی، اثر حیات فیضی، ص ۱۷.

پرتووکئ من خوست کو موقایه‌سه‌یا ضهر بومه‌سه‌لین د هه‌ردو زمانان ده بکم و فه‌رقا ناقته‌را وان دیاربکم.

د پرتووکا نقیسکار ده هه‌نک نموونه‌یین زه‌ربومه‌سه‌لین فرانسوی و ترکی:

بخش آتکه دیشنه باقلماز^{۷۸}

هر حولیات کوپک اسرماز^{۷۹}

ایلیک ات دکنیزه آت بالق بیلمزسه خلف بلر^{۷۰}

ته‌قنجی کر باقنیزه به‌حرئ کو ماسی نه‌زانیه خودئ دزانه

سکوت اتمک گی عالمده^{۷۱}

هایدک گلن- هويا گدر^{۷۲}

کوپیا ئه‌له‌کترونیکا فی پرتووک، د کتابخانه‌یا ئونقه‌رسته‌یا بؤغازچیا ئیسته‌نبولی ده ل سهر ناقتیشانا ژیرئ هاتییه قه‌یدکرن.

https://www.worldcat.org/title/durub-i-emsal-i-franse-vi/oclc/949496794&referer=brief_results
۷. ۲. ۳. اجمال نتایج یاخود مخطره فنون اعدادیه

پرتووکا "اجمال نتایج یاخود مخطره فنون اعدادیه": د ساللا ۱۳۰۹ (۱۸۹۲)ان ده ل ئیسته‌نبولی د ماتبه‌عایا قه‌ره‌بیت [قربت] ده هاتییه چاپکرن و ل سهر هه‌ف ۳۵۲ روپه‌له. ل سهر به‌رگی پیشییی دبیژه موئه‌لیفی وی: "سوله‌یمانیه‌لی ئه‌من فه‌یزی"یه. ژ بؤ خوه‌نده‌قانتین مه‌کته‌بین له‌شکه‌ریین ئیعدادی هاتییه ئاماده‌کرن و ناقته‌روکا وی پیکه‌هاتییه ژ خولاسه‌یا دهرس و زانینین ئیعدادی. مه‌داریا ویا ژ بؤ خوه‌نده‌قانتین مه‌کته‌بین له‌شکه‌ری، ژ ئالییی مه‌جلیسا مه‌عاریف له‌شکه‌ریا وی ده‌می قه‌ ژئ هاتییه ته‌سدیقکرن. دگه‌ل کو بریارا ئیزنا چاپکرن وی ژئ هاتوو داین، ئه‌ف بریار نه‌هاته پیکانین و رینه‌دان کو قاسئ پیدقی پرتووک بیته به‌لافتکرن.

ئه‌ف پرتووک ل سهر هه‌ف دو هه‌زار لب هاتییه چاپکرن. ل گور ئاگادارییا نقیسکار، ژ به‌ر کو ری ل به‌ر به‌لافتکرن وی هاتییه گرتن، هه‌ژماره‌کی زیده‌یی فی پرتووکئ وه‌ک دیاری ته‌قدیمی دؤست و هه‌قالین خوه کرییه. پرائیا بین پرتووکین مایی ژئ، ب به‌ایه‌کی د

^{۷۸} کورمانجیا وی: بدرانی هه‌سپی به‌خشکری نایب نه‌یرین.
^{۷۹} کورمانجی وی: کوچکی کو دوته ب مروقان ناگره.
^{۷۰} کورمانجیا وی: د داوین دا وه‌کی سکوتکرنی به‌رسفه‌ک نه‌زانه نینه.
^{۷۱} کورمانجیا وی: به‌ری خوه وه‌نداکرن.

فهریدییه ده هاتییه چاپکرن و ئەف جلدی وئ ۸۰ پرووپه له. کۆپپیا ئەله کترۆنیکا فئ پرتووکئ، د کتابخانهیا ئونفهرستهیا بۆغازیچیا ئیستهنبولی ده ل سهر ناغنیشان ژیرئ هاتییه قهیدکرن.

https://www.worldcat.org/title/plevne-kahraman-gazi-osman-pasa/oclc/949497926&referer=brief_results

۵. ۲. ۷. صرف ترکی (ژ بۆ سالین دهستیپکا مهکتبهبا روشدییه عهسکهرییه)

ئەف پرتووکا محمهدهئەمین؛ د ساللا ۱۳۲۲ (۱۹۰۴)ان ده ل پانگالتییا ئیستهنبولی د ماتبهعایا مهکتبهبا حهرییهده هاتییه چاپکرن. ل سهر بهرگی وئ دیبژه: ئەف کتیب ژ بۆ سالین پینشپین روشدییه عهسکهرییه. ههروهها ل سهر بهرگی وئ ناغ و عونوانی محمهدهئەمین وهها هاتییه نفیساندن: "اثر مکتب عسکرئیه شاهانه مفتش عومولغی معیشه مامور قایمقام محمدمین". کۆپپیا ئەله کترۆنیکا فئ پرتووکئ، د کتابخانهیا ئونفهرستهیا بۆغازیچیا ئیستهنبولی ده ل سهر ناغنیشان ژیرئ هاتییه قهیدکرن.

https://www.worldcat.org/title/sarf-turki-mekاتب-i-rusdiyye-i-askeriyye-birinci-senelerine-mahsustur/oclc/949529792&referer=brief_results

۶. ۲. ۷. تفرقه ریاضیه (Tefrika-i Riyaziye) د ساللا ۱۳۲۷ان ده ل ئیستهنبولی د مهتبهعایا جیهان ده هاتییه چاپکرن و ل سهر ههف ۱۹۴ پرووپه له. ل سهر بهرگی وئ ناغئ نفیسکار وهها هاتییه نفسین: "سیار طوپچی اوتوز بشنجی آلائی قوماندانی سلیمانیهلی امین فیضی استنبول، شرکت طبعیه مطبعهسی، ۷۴۱۳۲۷". ئەف پرتووک ل سهر ماته ماتیکئ (بیرکاری)یه، د ناغهرۆکا وئ ده ل سهر ههک قاعیدهیین بلندين جهبیرئ هاتییه راوهستاندن.

د پرووپه لا سنییه مینا فئ پرتووکئ ده، ل سهر ئەسه رین چاپبوویین ئەمین فهیزی بهگ وهها هاتییه نفسین: "اجمال نتایج: یاخود مخرهء فنون اعدادیه؛ هوای

نه سیمی: بهحسا ئەحوالی حوکمی، کیمیه ویین ههوايي نه سیمی دکه؛ شعاعات: ژ شیعران پیکهاتییه".^{۷۵}

د پرووپه لا داوییا پرتووکئ ده داخویانییهک وهها هاتییه بهلافکرن: "تفرقه ریاضیه، ب بوهایي ۷ قورشان ل کتابخانهیین ل سهر جادهیا بابی عالی تی فرۆتن".^{۷۶} نفیسکار د دربارئ فان ههردو پرتووکان ده وهها دیبژه: (ژ بۆ فرۆتنی، من ئەف ههردو پرتووک ب ئەمانه تی دانیبوو بهر کتیبفرۆشین ئەرمه ن و عهجه مان دا کو بگههین دلخوازیین وان، لینهلی ئەوان د شوونا فرۆتنی ده، پرتووکین من ب گرانییا ئۆقهیی وهک کاخزی کتره هاتی ل سهر ههف فرۆتنه جهوویان. ژ بهر کو ئەز نه حازر بووم، جهوویان ژئ وه دو ههزار پرتووکین منین دهلال چراندنه، کرنه تا و کهسه. فئ بوویه ری ئەز گهلهک خه مگین کرم).^{۷۷}

کۆپپیا وئیا ئەله کترۆنیک، د کتابخانهیا IBBیا ئیستهنبولی ده ل سهر ناغنیشان ژیرئ هاتییه قهیدکرن. <https://katalog.ibb.gov.tr/yordambt/yordam.php?aTumu=Emin%20Feyzi>

۷. ۲. ۷. شعاعات

ریساله یه که ئەدهبی و مهنزومه، ل سهر ههف ۱۰۹ پرووپه له. ل سهر بهرگی پرتووکئ وهها هاتییه نفسین: "تهزیمه وئ: ئەمین فهیزیی میرالایی توپاقیژ، دهرسه عادهت (ئیستهنبول)، چاپخانهیا بابکیان، ۱۳۲۷ (۱۹۱۰/۱۹۰۹)". ل سهر بهرگی هوندرئ فئ پرتووکئ، ب ئیمزه و دهستنفیسا ئەمین فهیزی، پرتووک ژ دۆکتور فهخری ره هاتییه دیاریکرن. د وئ دهستنفیسی ده کو ب عوسمانی هاتییه لیکن، وهها دیبژه: (ژ جهنابی دۆکتور فهخری ئەفهندی ره؛ ئەگه ر تو بخوازی فههم و دیرایه تی نیشان بدی، ژ بۆ هه ره نهخوهشی بی حهساب بده ئەسه ری لوتف و عینایهت، تو دئ ب حوسن و ئیلتفاتان قهنجیی بکی ژ هه ره کهسی را فهخر بکه وئ دهمی ب فهزل و کهمال و هونه را خوه.

ئەمین فهیزی

سنه: ۱۳۴۱ شرکت طبعیه، درسعادت/ وهزیرخان))

^{۷۵} سلیمانیهلی امین فیضی، تفرقه ریاضیه، شرکت، طبعیه، مطبعهسی، استانبول، ۱۳۲۷، ۳.

^{۷۶} سلیمانیهلی امین قیزی، ژیدهره بهری، ۱۹۴.

^{۷۷} امین فیضی، اثر حیات فیضی، ۶۲.

^{۷۴} کورمانجیا وئ: توپاقیژئ سهار و قوماندانی ئالابیا سیه و پینجهمین میرالایی ئەمین فهیزیی سلیمانیهیی، ئیستهنبول، مهتبهعایا شریکهیا تهبعیه، ۱۳۲۸.

۸.۲.۸. طویچو جوزدانی

ئەف پرتووک پینکتی ژ نوتین و بیین دەما خوەندنا مهکتهبا توپاڤیژیی. نفیسکار د بارهین قی بهرهه ما خوهده وهها دبیزه: (من پاشی ئەو زانینن کو ژ مهکتهبا توپاڤیژیی ب دەست خستبوون، ب بهرهه فکرا وان برۆشۆرهکی ب ناڤی "تویچو جوزدانو" تهئلیف کر. ژ بهر رهوشا داویین، من نهکاری بدمه چاپکرن.)^{۷۹}

۷. ۲. ۹. گرافیک تعلیم و تربیه پرۆگرامی یاخود وظیفه خریطهسی

ئەف بهرهه ما وی، ناملکهیه که ۸ پروپهلییه و د سالا ۱۳۲۹ (۱۹۱۳) ان ده ل ئیستهنبولی د مهتهعهیا عهسکهری ده هاتییه چاپ کرن.

کۆپیا ئەلهکترۆنیکا قی پرتووک، د کتابخانهیا ئونقه رستهیا بوغازیچی و لیبراری ئوف کونگریسه ده ل سهه ناڤنیشان ژیری هاتییه قهیدکرن.

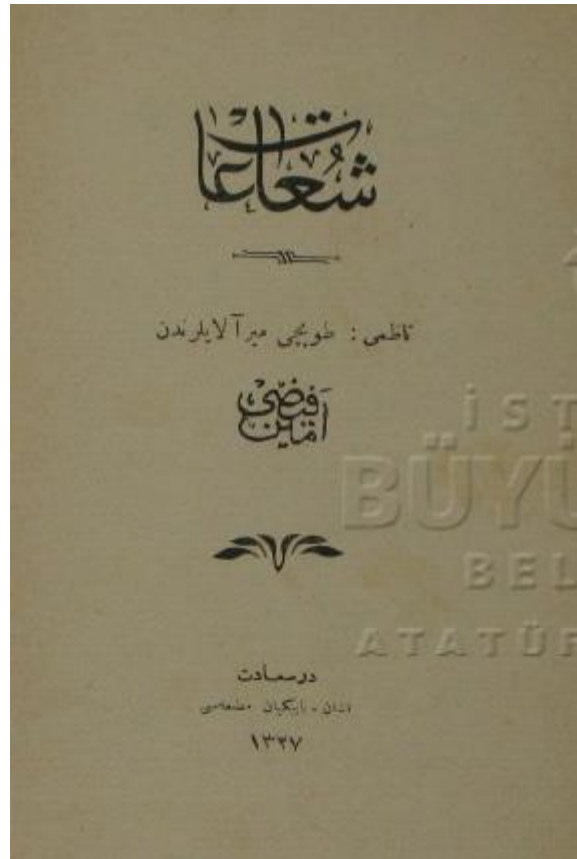
https://www.worldcat.org/title/grafik-talim-ve-terbiye-program-yahut-vazife-haritas/oclc/949502348&referer=brief_results

۷. ۲. ۱۰. علاوه شعاات

ئەف پرتووکا نفیسکار ژ ۴۸ پروپهلان پینکهااتییه. ئەف پرتووک لاحیقا (بهردهوامییا) پرتووکا وییا "شعاات"ه. ل سهه بهرگی پرتووک وهها نفسییه: "نفیسکاری وی؛ ئەمین فهیزی سلیمانییه، ههه حهقی وی عائیدی نفیسکاره، ئیستهنبول مهتهعهیا نجمی ئیستقبال، ۱۳۴۱ (۲۲/۱۹۲۲) (هیجری)".

نفیسکار د قی پرتووکا خوهده ل سهه شیعر و شاعیرین پۆرتههلاتی وهها دبیزه: ((د ناڤ شاعیرین شههرقیده، ژ بهرئقه عادهتهک ههیه کو ب قهسیدهیان پهسنی کهسین گهوره ددن و ژ بو قی یهکی ژی هاتنه خهلاتکرن. لهوما د واری شیعر و ئەدهبیاتی ده پیشکهفتی نه. زاتین کو ل سهه وان دهاته نفیساندن، ئەو ژی دخهبتین کو ب قان مهتھییهیان ئیستحقاقی ئیسهپات بکن و ب قی ئاویی ژ ئەخلاقییاتی ره خزمهتکرنه. پاشی ژ بو کو ئەف نه به سهه بی پهیدا بوونا ئیستبداد و خودبینی، عادهتی ناڤبۆری هاتییه تهرکرن.

^{۷۹} امین فیضی، اثر حیات فیضی، ص ۶۵.

د دهستیپکی ده، ناڤی قان ههه دو ئەسهه رین چاپبوویین نفیسکار هاتنه نفسین:

۱- اجمال نتایج

۲- هوای نه سیمی^{۷۸}

ههروهه نفیسییه کو پرتووکا وییا ب ناڤی "تفرقه ریاضیه"، ژ بو چاپکرنی د بهر دهستی وان دهیه. دهما ئەم بالا خوه بدن ناڤ پروپه لین پرتووک، ئەم دبیین کو ئەف شیعرین وی، د ناڤهه را سالین ۱۳۲۰-۱۳۲۳ ان ده ل مهکان و باژارین وهکی مهککهیی موکه ره مه، مه دینهیی منه وه ره، به غداد، سلیمانی، قودسا شه ریف، شام، دهه ساعادهت (ئیستهنبول)، ئاماسییه، مووسل، بهیروود و بۆمبایی هاتنه نفیساندن. زمانی پرتووک ب ترکییا عوسمانییه و پرانییا قان شیران ژی ل به غداد، شام و سلیمانییه هاتنه نفیساندن.

کۆپیا وییا ئەلهکترۆنیک، د کتابخانهیا IBB دا ئیستهنبولی ده ل سهه ناڤنیشان ژیری هاتییه قهیدکرن:

<https://katalog.ibb.gov.tr/yordambt/yordam.php?aTumu=Emin%20Feyzi>

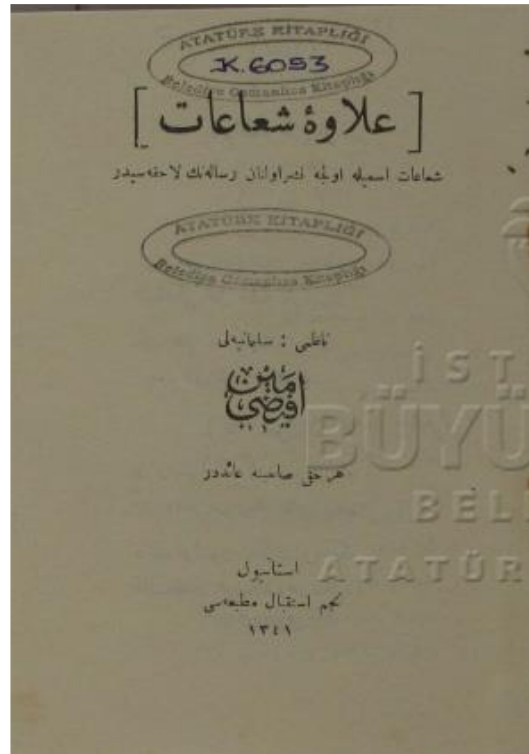
^{۷۸} میرالای امین فیضی، شعاات، ص ۲.

دہورا ئیستبدائی

نہم ژ بو گرتنا مهعاشه کئی فی محنتی دکشین
 هر کی کو پهره بخوازه ژ دهریی تینه قه و راندن
 ل ویلایه تی (به غدادی) مهئمور نکارن مهعاشی خوه بگرن
 گهر نیقی مهعاشی خوه نهدن دهفته رداران
 مهعاش وهرگرتنا له شکه ران ژی،
 وهکی پیشکه قتنه ک تینه عهرزکرن ژ بو پادیشا
 هر دم مالی فهقیران دکن پیشکیشی وهزیران
 پزقی کورمووریی دکن پیشکیشی ماران
 گهر مروقه کی فهقیر بمره ژ برچیوونی
 کهس ناچه مالا وی و پرسا وی ناکه
 د ناف فهقیری و زهرووره تیده به خه لکی مسلمان
 کو ژ بو هر کاری دل دبزینه نه یاران
 دهرجه یا ئیقبالا هر کهسی ب پیشکه تیه
 ژ بو چیکرنا مهمله که تی کی ته نه زول دکه
 ئهو زالمی کو قه تل کریبه و ره قیایه تشته ک پی نایی
 فهقه ت ل دیواری تی هه لایستن ئیعلانا وی ب له وحه یی
 ژ گهره یان یه کی هه زار قه به حه تان بکه
 جاردن کهس نه ویره وی ئیختار بکه
 ب قاسی زهره یی قه به حه ته ک بکه یه کی ژ ریزی
 وی هنگی موقته دیر وی دبن بهر سیداری
 جیهه تی عه دلیه یی دشوبهه چارشیه کی خوه شک
 کی بکه فه ناف وی، دفروشه دین ب دیناران
 ئه ف چ جه هاله ت و ره زاله ت و بیشه رمیه
 کو ب ئاچه یان روتبه تی فروتن ژ بو تجاران
 ئه ف چیه کو رهوا تینه دیتن ژ بی خزمه تکاری ملک و
 مله تی وهکی من
 حه فت مه ه دهرباس بوون کو قورشه ک پهره نه که ت بهر
 دهستی من
 گهر ئه ز بیژم ئهو تشتین کو دزانم
 دی دیسا بیژن دهست دایه زولفین یاری.^{۸۱}

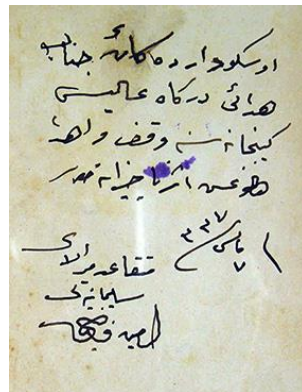
کوپیا وینا ئه له کترونیک، د کتابخانه یا IBB یا
 ئیسته نبولی ده ل سهر ناقنیشان ژیری هاتیبه قه یدکرن:

^{۸۱} سلیمانیه لی امین فیضی، علاوه شعاعات، ص ۱۴، ۱۵، ۱۶.

لیبه لی ئه وین کو دووری حسییاتا عه داله تی بن، هر
 حال بخوازن تشته کی بکن دی بکن. یانی تشتی کو وان
 بکه زوردار نه شیعره. فهقه ت ئیستبدادا وان، هه نک کهس
 ژ خوه ره کرنه مه داح (په سندان).^{۸۰}

وی د شیعرین خوه ده گه له ک بابه تین جور ب جور
 ئانینه زمان؛ ب پرانی ژی ل سهر مه عارف، زانین، عیلم،
 عه شق، عه داله ت، فهقیری و گنده لیلیا دهسته لاتارییا
 سیاسییا وی دهمی راوه ستیایه و وان ره خنه کریبه. د
 شیعره خوه یا کو ب ترکییا عوسمانی و ب سهر نفیسا
 "عه د استبداد [دهورا ئیستبدائی] هاتیبه نفیساندنده،
 گازند ژ رهوش و ریقه برین وی دهمی دکه و وهها دبیزه:

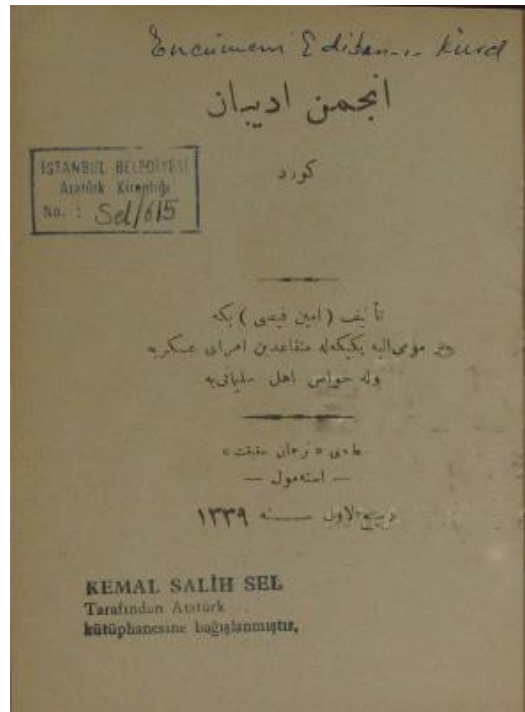

دهسته نفیسا محمه د ئه مین فهیزی ل سهر بهرگی
 هوندرینی پرتووکا ئه نجومه نی ئه دیبانی کورد

^{۸۰} سلیمانیه لی امین فیضی، علاوه شعاعات، ص ۴۸.

۱۱. ۲. ۷. ئەنجومەنى ئەدیبانى كورد

پرتووكا ئەنجومەنى ئەدیبانى كورد، د رەببوعولئەوولە ساللا ۱۳۳۹ (۱۹۲۰ / ۱۹۲۱) ان دە ل ئیستەنبولئى د چاپخانەیا تەرجومانى حەقیقەت دە هاتییه چاپکرن. پرتووك ل سەر هەق ۱۴۲ رپوپەله. ئەف پرتووكا وی ب زمانئى كوردئى هاتییه نفسین. د نافەرؤكا ویده شیعیرین/ هەلبەستین بژارتەیین پانزدهه شاعیرین كورد هەنه. ئەگەر د قونجکئى کتابخانەیانده خەباتین نوویین ب قئى جورەبئى دەرەنەكەفن مەیدانى، باوهرەكە ئەف خەبات، یهكەمین ئانتولؤژبیا شاعیرین كورده.

ئەو، د بەشى موقادیمەبئى ئەنجومەنى ئەدیبانى كوردده، سەبەبئى ئفیساندنا قئى پرتووكئى وەها دەیتە زمان: «ئەدیب و شاعیرین كورد زۆرن، لاکین ئەسەرین وان ب تەواوی نەهاتنە بەرههفكرن و چاپکرن. من نبییهت كر كو هەنەك ژ شاعیرین كوردین بابان تەبع و نەشر بكم، تا بزانی مولكئى بابان چقاس مەنبەعئى فەیز و زەكایه.

من ژ شیعیرین هەر شارەكئى چەند پارچەیهك ئییتخاب كر و ئەف مونتهخەباتا (بژارەیین) ریسالەیا منا "ئەنجومەنى ئەدیبان" هیتایه وجود. ب قئى وەسیلەبئى، خوهندەقان و رابخەتكیشان كیمەك خەلاس

بوون ژ شیعیرنووسینا ل سەر دەفتەر پارچە ب پارچە. من حەز كر كو بەربیا هەر تشتى نەبزەیهك دبارەبئى وەسفین ئەو شاعیران دە بەیان بكم. ئەوانین كو شوهرەتا وان هەیه، ئەفن: مەولانا ضیائەدین شیخ خالد، مەله خدر (نالى)، شیخ رزا، ئەحمەدئى كور، مەلا سألح (ئاهئى)، سەید عەبدوهرەجم (مەولەوئى)، هجرئى، كوردئى، سالم و هتد.)^{۸۲}

پشتئى بەیانكرنا ئارمجا قئى خەباتئى و ریزكرنا نافئى شاعیرین د ناف رپوپەلین قئى پرتووكده، ل سەر شاعیرین كو شیعیرین وان نەكەتنە بەردەست، وەها دببئە: «له دائیرەبئى مەملەكەتئى باباب دا بە غەبیرئى ئەوانەئى كە ئەوسافیان زكر كرا، گەلئى ئەصحابئى هاتوویه وجود كە هبچیان نەخویندووه، لەگەل ئەووش زۆر شیعیرئى پاك و تەمیزیان نەزم كردووه. حەسەن كەتوش، عەبدوولای حەسەن و عەلى بەردەشانئى لەو سنفە شاعیرانەن. لە زەمانئى حازریشدا وەكوو محەمەد خالئس ئەفەندئى كە مەخدوومئى جەنابئى شیخ رەزایه و كەزا وەكوو زیوهر ئەفەندئى، موعەدەید ئودەبا و شووعەرا مەوجودە، حەیف كە ئاساریانمان دەست نەكەوت تا دەرجئى سەحیفەئى ئیفتمخاری بکەین»^{۸۳}

ئفیسكار د بەردەوامبیا موقادیمەیا ئەنجومەنى ئەدیبانى كوردده، ب كورتایئى دبارەبئى شاعیرین نافبۆریدە هەنەك ئاگاداریبئین گرینگ دده و دببئە:

«نالى؛ خەلكئى دەهیکه (گوندەكە) ل سەر شارەزۆره كو دكەفە تەرەفئى شەرقئى سلیمانیبئى و نافئى وی خاک و خۆله. مەرحووم تەحسبلا خوهر قەرەداخ و ل سلیمانی ئیکمال کریبه. قەرەداخ شەش ساعەت دووره ژ سلیمانیبئى. نالى بؤ ئیفابئى حەج چوویه حبجاز. ل وئى دەرى دەرەقئى حەزەرەتئى رەسوول قەسیدەبئەكئى موکەمەل و موتەوولئى نەزم کریبه.

پاشئى چوویه ئیستەنبول و ل ئەسنابئى سؤحبهتا لەگەل ئودەبا و فوزەلایبئى كو ئاسارى فكر و فەتانەتئى نواندووه و زۆر مەزهرەئى تەوہجوه بوویه. تا داوبیا ژبیانا خوهر ل ئیستەنبولئى ماوه.

گۆرنئى وی موبارەكئى ل گۆرستانا ئوسكوداریبئە. زەكایا نالى ئینكار نابە، لاکین ئەوئەندەئى سەنایعبئى

^{۸۲} ژبدهرا بەرى، ر ۱۳۵.

^{۸۳} امین فیضئى بەگ، ئەنجومەنى ئەدیبانى كورد، ر ۴-۵.

له فزییهی ئیستیعمال کرییه پیاو پهنگه بلای شیعریڼ وی نه تیجه یی عیلم و ئیشتغاله.))^{۸۴}

ههروهکی کو محمه دئهمین زهکی بهگ ژی دبیزه؛ د ناقبهرا شیخ رزا تاله بانی و محمه دئهمین فهیزی ده نیزیکی و هه فالتیهک پی باوهر هه بوو، په یوه ندییا ناقبهرا وان، بهرده وای به بیت و شیعران چی دبوو.

ئهمین فهیزی، د دهرهقی شیخ رزا تاله بانی و شیعرین ویده ودها دبیزه: ((شیخ رزا ژ عه شیرهتا تاله بانی یه ول قهزا بازیان هاتییه دنیایی. ل که رکوکئی گه وره بوویه. ئه و ژی وهکی نالی فه ره زییا حه جی کرییه و ژ ور قه ژی چوویه ئیسته نبول. د ئه سنایی مولقاتا خوهیا لگهل ئه کابیر و فازیه تدارین ئیسته نبول، ب قه و هتا زهکا و دیرایه تا خوه، ئه و مات و مبهوت کر بوون. یهک ژ وان ئه دبیین مه شهوهر که مال بهگ بوو. باوکئی مه رحوم کو مه شهوهر ب ناقی شیخ عه بدو په حماني تاله بانی، هه م شیخه کی صاحب نه زهر بوو و هه م شاعیره کی پر هونه ر بوو. شیعرئ شیخ رزا ئه وهله ن وهی (داینا خودا) و فتری بوو، سانیه ن که سبی (ب قودرته و ئیراده یا خوه).

ب چار زمانان دنقیساند، بیلخه سه شیعرین و بیین کوردی هه موو ب فه ساحهت و به لاغه تن، لی نوکاتی دهقیقه و زهرافهت و ساعهتی قهرییه و مه علوماتی خارجی ته قهریه.

ل به غدایی وهفات کر. ل چواری حه زرهتی غهوسی گهیلانی مه دفوونه. دوو بهیتین ئاتی کو یی وی ب خوهنه، ل سهر کیلا قه برا وی هاتنه نقسین.

یا رسول الله چه باشد چون سگ اصحاب کهف

داخل جنت شوم در زمرهء احباب تو

او رود در جنت و من در جهنم کی رواست

او سگ اصحاب کهف و من سگ اصحاب تو.))^{۸۵}

نقیسکار د بارهین هجری (کوردی) و سالم ده ئاگادارییین پر کورت دده و ته نی دبیزه: ئه و هه ر دو شاعر ژ خه لکی سلیمانیه، شیعرئ وان پر تهراوهت و ئاشقانه یه.

((مهوله وی؛ خه لکی هه ورامانه. ژ سه عادهتی کیرام و ژ مه شایخی عه زامی نه قشه به ندیه. خه لیفه یی شیخ عوسمانی ته ویلییه. مه سه لکی مه وله وی، مه سه لکی زوه د و ته قوا بوو. لگهل وی ژی شاعرهک بوو بی نه زیر. هه ورامان دکه قه ناقبه ینا کوردستانا عوسمانی و کوردستانا ئیرانی. ... د ناف شاعیرین کورد ده مه وله وی، موقابل ب نیزامیه. گه رچی له هچه یا هه ورامان و له هچه یا سلیمانی نه ختی ل یهک دوورن. ئه م ما شیعرئ مه وله وی ئه مه نده ئاهمه نگدار و روحنه وازه، خه لکی سلیمانی د گورانی دا ئه غلب شیعرین وی دخوینن.

ئاهی؛ خه لکی سلیمانیه. ئیشتغالی لگهل عیلم بوویه و پرانییا وهختی خوه ل شارئ کوی بؤراندیه. شیعرین وی ژی پهنگینن.

ئه حمه دی کور؛ خه لکی ئالیی سه بلاخییه. عالم نه بوویه، لی به لی شیعرئ وی خایهت موزه یه ن و خایهت عارفانه یه.

حه زرهتی مه ولانا زیانه دین شیخ خالد؛ ژ عه شیرهتا مکائیلییه. مکائیلی، عه شیره ته کن ل دؤرو به ری سلیمانی گه شتوگوزار دکن. شیخ خالد، ته حسیلا خوه ل بازاری سلیمانی و دؤرو به ری وی کرییه. دهما کو ژ بو ئیفایی حه ج دچته مه ککه یا موکه ره مه، ل وی دهرئ زاتیک ژ وی ره دبیزه کو ژ بو ته فه یز و به ره کهت ل ته ره فی هندستان پی دایدین.

ل پاش عه ودهتی بو سلیمانی، پوژه کی هندیه که دهیته لایی. ئه و هندیه شیخ هه لدره ب سه ر مولکی ئیران و ئه فغان قه دبه تا داخلئ شارئ دهلییه دکه. حه زرهتی مه ولانا ل خزمه تی شاه عه بدولا کو یه کیک بوویه ژ ئه ولیایین کاملین ته ریه تی نه قشه به ندی ئیقتباس دکه.

ل زهر فی شهش مانگ مه ئزون دبه و ژ بو ئیرشادی قه دگره، دچته سلیمانیه. لاکین ل وی دهرئ ئیستره حهت ناکه، دچته به غدا. ژ وی دهریقه ژی ب ته شریفی دچته شام. ل وی دهرئ وهفات کرییه و ل مه حله یی سالحییه ده فنی خاکی ره حمهت بوویه... موحه ززا مه رته به یا شاعرتییا وی ژ یا حه زرهتی حافز و سه عدی زیده تر نه به، کیتر نییه. دیوانا وییا کو

^{۸۴} ژیده را بهری، ۵-۶.

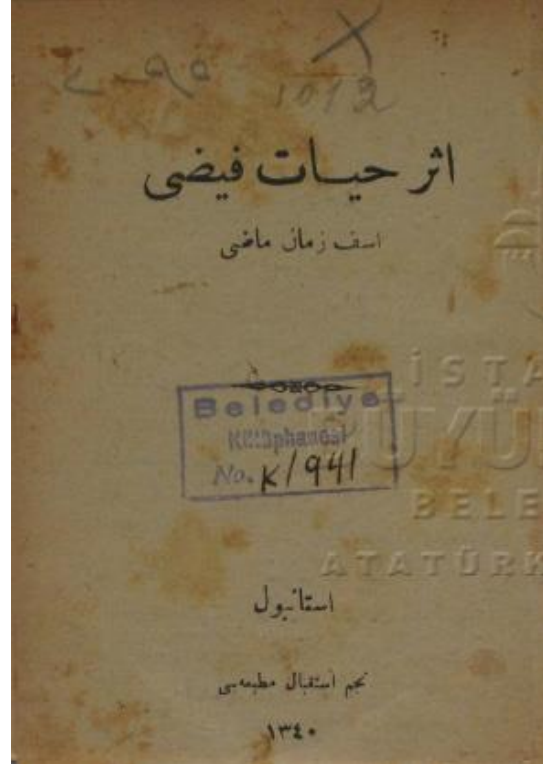
^{۸۵} ژیده را بهری، ۶-۷.

ب ئیرادهیا سلطان مه جیدخان هاتییه تهبعکرن، ئەگەر بیته ته دقیقکرن سدقی ئیفادهیین مه معلوم دبه. ئاما ئەوهنده ههیه شیعری کوردی کیم گوتیه.

.... میرالایی متهقاود: ئەمین فهیزی^{۸۶}

۱۲. ۲. ۷. اثر حیات فیضی (اسف زمانی ماضی)

ئەف پرتووکا نفیسکار ل سەر هەف ۱۰۲ رووپهله، ل ئیستهنبولی د مه ته به عیا نه جمی ئیستقبال ده سالا ۱۳۴۰ (م ۱۹۲۴) هاتییه چاپکرن.

ئەف پرتووک، ئوتوبیوگرافیا نفیسکاره کو وی پینچ سال پشتی نفیساندنا فی ئوتوبیوگرافییی کوجا داوی کرییه. پرتووک ب ترکیا عوسمانی هاتییه نفسین. ئەف به رهه ما هیژا ب ئاوایه کی به رفرهه رۆناهی دده سەر ژیان، سه رپیتهاتی و خهباتا نفیسکار. ژ بهر گرنگیا وی، مه فی پرتووک ژ تیپین عه ره بی ترانسکریبه یی تیپین لاتینی کر و ههروهه ساده کر ژ بو ترکیا ئیرو. دا کو خوهنده فان هین ب ئاسانی تیگیژن. ژ بهر کو ئەف پرتووک د فی لیکۆلینی ده ل گه له ک جیان وه ک چا فکانی هاتییه نیشاندان و ئورژینالی مه تنی ژی د داویا فی

لۆکۆلینی ده هاتییه چاپکرن، ناخوازم د ده براری فی بابه تی ده گوتنا خوه زیده درێژ بکم.

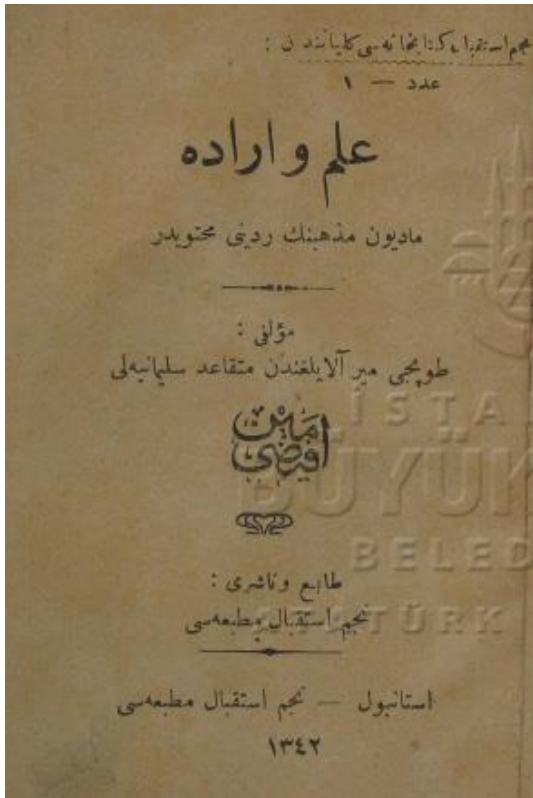
کۆپیا وییا ئەله کترۆنیک، د کتابخانه یا IBB ئیستهنبولی ده ل سەر نا فیشان ژیری هاتییه قهیدکرن.

<https://katalog.ibb.gov.tr/yordambt/yordam.php?aTumu=Emin%20Feyzi>

۱۳. ۲. ۷. علم و اراده (عیلم و ئیراده)

(موحته وای ره دکرنا مه زه به بی ماددیوونه)

ئەف پرتووکا نفیسکار د سالا ۱۳۴۲ (۱۹۲۷) ان ده ل ئیستهنبولی د چاپخانه یا نه جم ئیستقبال ده هاتییه چاپکرن و ل سەر هەف ۱۷۶ رووپهله. د بهرگی پیشییه ده وهه هاتییه نفیساندن: "موئه لیف: تۆچی میرئالایغندن متقاعد سلیمانیه لی امین فیضی. هر حق مؤلف عاندر. ^{۸۷}

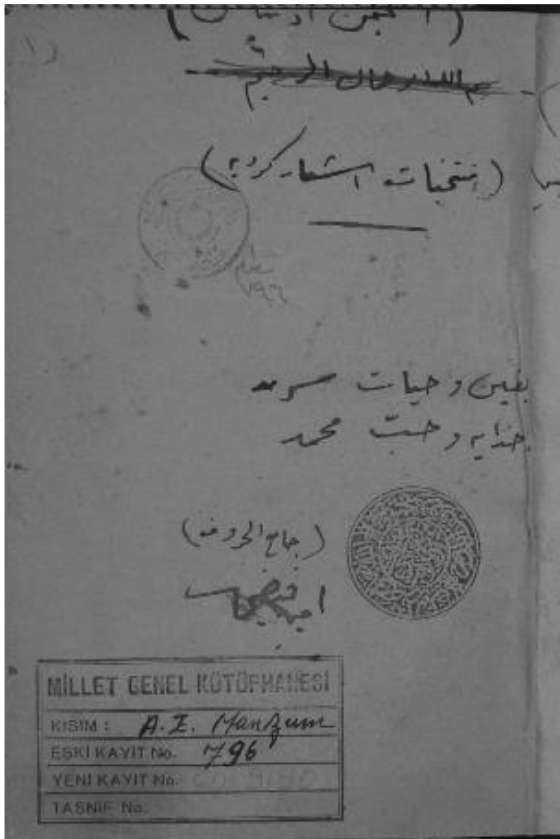
پرتووکا "عیلم و اراده" [عیلم و ئیراده]، خهباته که فهلسه فییه و ره دییه به ک ماددیوون [ماته ریالیزم] ییه. نفیسکار دیژه: (د فی پرتووک ده ب ده لیلین فهنی، ماته ریالیزم هاتییه ره دکرن و به تالکرن. ب فی خهباتی دیانه تا راستین و سیفه تین خوه دی هاتنه ئیساتکرن.)^{۸۸}

^{۸۷} نفیسکار: موه قاعید میرالایی تۆپا قیژ ئەمین فهیزیی سلیمانیه.

هه موو مافین فی پرتووک عانیدی موئه لیفه.

^{۸۸} امین فیضی، اثر حیات فیضی، ص ۹۴.

^{۸۱} ژیده را بهری، ۷، ۸، ۹، ۱۰.

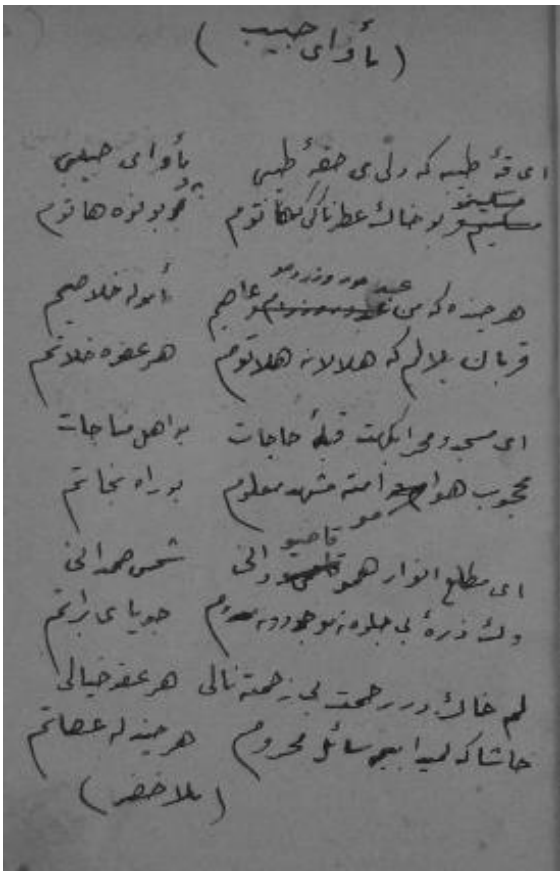
کردبوو و ئەگەر بە روح و گیان کورد نەبوایە لەهەموو باسی و سوحبەتیکا شیعری کوردی نەدەخویندەو. ^{۹۴}

وی، د مودەتی ژيانا خۆدە ل سەر بابەتین جوور ب جوور قاسی پانزدهه کتیب و ریساله نقیساندنه و بەشەکی زیدەیی وان ب پارەیی خوه دانه چاپکرن. بی گومان وی دەمی، چاپکرن ئەوقاس کتیبان، ب فەدەکاری و تعویزین ژيانا شەخسی مەگون بوویە. ئەو، قی رەوشا هانی ب قان هەقۆکان دەینە زمان: ئەز نە مەیلداری زهوق و سەفایی بووم، من وەکی هن کەسین دن مەسرهفا زیدە نەدکر. هەرکەسی پارەیی خوه ژ بو مال و ملک و ئاقاری سەرف دکر، من ب پرائیی خوه ژ بو پرتووکان و هەنەک ژی ژ بو چەک و هەسپان خەرچ کرن.

دگەل قی میراسا دەولەمەندا ئەدەبی و رەوشەنیری و زانستی، ۶۷ سالین ژيانا ویا شەخسی ب بەختەرەشیی دەرباس بوویە؛ (د ناڤ عیلهت و زیلهت و فەقیری و خەمگینی و غەریبیی دە دەراباس بوویە.) ئەو دبیژە؛ هەر وەکی کو خوهدی قان موسیبهتان نیشانی من بدە، ئەز ئانیمە قی دنیایی.

روحی وی شاد، جیی وی ئارام و گولیستان بە. ۹. چەند رووپەل ژ کۆپیین دەستنقیسا "ئەنجومەنی ئەدیانی کورد" ئان ژی ب ناڤی خوهی ل سەر نوسخەیی دەستنقیسی "مونتەخەباتی ئەشعار کوردییە"

نوسخەیهک دژیتالا دەستنقیسا ئەنجومەنی ئەدیان، د کوتبخانەیا میلهتا ئیستەنبولی دە هەیه و ب ناڤی "مونتەخەبات ئەشعار کوردییە" هاتییه قەیدکرن. ل هەمبەری بەشا "بابەتا" پرتووکی، "زمان و ئەدەبییاتا فارسی" هاتییه نقیسین. ئەڤ میناکەکه، گەلەک بەرەمەین کوردی ب قی ئاوی ل سەر ناڤی فارسی هاتنە قەیدکرن.

^{۹۴} کاکە ی فەلاح، ژێدەرا بەری. ۲۴.

(مکاتوف ار رجه)

کول چون سوی آرزینا ز اکتبه پورستان
 و ذراوان چون کلا ده ۵۰ من جوشان

شاهزی شطراوان بوی عطر شو بو
 خجری کول لایان چه دامان کو

کوکو کول لایان بجم بسمن نه کو
 انتظا - بی دیکتا بزین و بلاوی نو

تسریفه ارزان کر و کر ز لایان
 شاد بینا ره دینت کت انتظا ک

عبدالمجید

(مکاتوف ار رجه)

مکاتوف ار رجه که فریوت
 در جلدت بم که خانمی صبر کلم سون

لم و تو فریوت وک من - در میوت
 کوصل نو فریوت عاشق - سوت

اره لیو التزم بر اجنه
 کول سکره ماری کلا ده شکون

دکمی نخج صر دل کلام بزی
 الله تو بجم دستور با زون

چه شیرین مظلوم و در لوت
 بل ملامد خد ش خط با زون

ملا خمر -

۱۰. کروئولوثییا محمه دئه مین فهیزی

۶۳/۱۸۶۲ محمه دئه مین فهیزی، د سال ۱۲۷۸ پ
 (۱۸۶۲/۱۸۶۳م) ده ل تاخا گوژدهیا بازاری سلیمانینی
 ژ دایکبوویه.

۱۸۷۵ د ۹ی چهزیرانا ۱۲۹۱ (۱۸۷۵م) ان ده شه هاده تنامهیا
 خوه وهر دگره و بهری خوه دده بهغدایی و ژ بق خوه ندنا
 ئیعدادییا لهشکهری (عهسکهری).

۱۸۷۹ د ۲۰ئی ئیلوولا ۱۲۹۵ ان (۲ی سهرماووزا
 ۱۸۷۹ ان) ده، ب رتییا سهر حله بی ره بهری خوه دایه
 بازاری ئیسته نیولی.

۱۸۸۳ د ۲۰ئی چهزیرانا ۱۲۹۹ ان (۲ی ته مووزا
 ۱۸۸۳ ان) ده ب پوتبهیا مولازمی ئه وهل شه هاده تنامهیا
 خوه وهر گرتییه.

۱۸۸۶ د پوژا ۶ئی گولانا ۱۳۰۲ ان (۱۸ی گولانا
 ۱۸۸۶) ده پوتبهیا یووزباشیتیینی (مولازمی سانی، قول
 آغاسی) گرتییه.

۱۸۸۹ ئه و د سال ۱۳۰۵ ان ده زه وجییه، لینه لی زه و اجا
 وی پر دریز نه ئاژوتییه.

گلکوی تازه ی لیل
 آروشم وه سیر گلکوی تازه ی لیل
 نه پای می نزاره ار لیل بر میل
 چه دیدیم واره ابرینانه چه سیر
 شم وه سونش چه و دردی بگوشی
 سند ضارشی کوشم نه آغوشی
 داتم ای دیوز صیه یوست نه کول
 مبارکت بهر بانه می تنلای چول
 کوهی نارعتقه دوری بادی نو
 کار بی بیم کردن نو نام نو
 نه ده ستر ایام نه روت خادمن
 چون جم کولران کلا سار من
 چه و ساره کرده ای جم چه سیر کرد
 می دوشی وه نه در جم چه سیر کرد

هر دو چون بون خاطر چه سیر کرد
 هر دو بون بون بون بون بون بون
 هر دو بون بون بون بون بون بون
 هر دو بون بون بون بون بون بون

۱۸۹۱ سال ۱۳۰۷ (۱۸۹۱) ان، دهما کو ل ئیسته نبولی بوویه، باقکالی وی وهفات کرییه.

- پرتووکا وییا ب ناڤی ضرب و أمثالی فرانسوی، سال ۱۳۰۸ (۱۸۹۱) ل ئیسته نبولی د مه تبه عیا کاسبار ده هاتییه چاپکرن.

۱۸۹۲ محمه دئه مین، د ۱۴ ای نیسانا ۱۳۰۸ ان (۲۶ نیسانا ۱۸۹۲) ان، ده، ب روتبه عیا قولاغاسی دبه مدوری پوشدیییه عهسکه رییا به غدائی.

- پرتووکا وییا ب ناڤی "هوی نسیمی" ل ئیسته نبولی د سال ۱۸۹۲ ده ل چاپخانه عیا هته ری هاتییه چاپکرن.

- پرتووکا وییا ب ناڤی "اجمال نتایج یا خود مخره" فنون اعدادیه؛ د سال ۱۳۰۹ (۱۸۹۲) ان ده ل ئیسته نبولی د مه تبه عیا قهره بیت [قره بت] ده هاتییه چاپکرن.

۱۸۹۵ د قی سالی ده بوویه ره که کو وی پر خه مگین بکه چی بوویه؛ برای وی عبدولفه ته حی خوهنده قانی مه کته با حه ربییی، ژ بهر نه خوه شییی ل ئیسته نبولی وهفات کرییه.

۱۸۹۷ د ۲ ای ته شرینا ئه وه لا سال ۱۳۱۳ ئان (۱۴ ای سه رماوهزا ۱۸۹۷) ان، ده روتبه عیا وی بلند دبه و دبه بینباشییی ئالاییا توپاڤیژا به غدائی.

۱۹۰۰ پرتووکا وییا ب ناڤی پلونه قهرمانی غازی عثمان پاشا، د سال ۱۳۱ (۱۹۰۰) ی ده ل ئیسته نبولی د مه تبه عیا فه ری دییه ده هاتییه چاپکرن.

۱۹۰۲ رۆژا ۲۱ ای ئه یلوولا ۱۳۱۸ ان (۴ ای سه رماوهزا ۱۹۰۲) ان، ب بریارا حه یه تا مه عاریفی ژ بۆ مامۆسته بییا زمانی ترکی تیتته ته عیینکرن د مولکییه عیا ئیعدادیه.

۱۹۰۴ د ۲۸ ای ته شرینا ئه وه لا سال ۱۳۲۰ ان (۱۹۰۴) ان، ده، ژ بۆ چوونا حه جی، ده ست ب سه فه را حیجازی دکه.

- پرتووکا وییا ب ناڤی صرف ترکی (ژ بۆ سالی ن ده ستییکا مه کته با پوشدیییه عهسکه رییه)، د سال ۱۳۲۲ (۱۹۰۴) ان ده ل پانگالتییا ئیسته نبولی د مه تبه عیا مه کته بی حه ربیییه ده هاتییه چاپکرن.

۱۹۰۶ د رۆژا ۲۱ ای ئه یلوولا ۱۳۲۲ ئان (۱۹۰۶) ان، ده، ژ سه فه را حه جی فه گه رییا یه و گه هشتییه به غدائی.

۱۹۰۹ پرتووکا وییا "تفرقه ریاضیه"، د سال ۱۳۲۷ (۱۹۰۹) ان ده ل ئیسته نبولی د مه تبه عیا جیهان ده

هاتییه چاپکرن.

۱۹۱۰ د ۱۸ ای ئه یلوولا ۱۳۲۶ ان (۱۹۱۰) ده دبه قومانداری ئالایا توپاڤیژا ۳۵ ان و ژ بۆ قی ته رفیعی به ری خوه دده ئیسته نبولی.

- پرتووکا هه لبه ستین وییین ب ناڤی "شعاعات"، سال ۱۳۲۷ (۱۹۱۰/۱۹۰۹ هجری) ل ئیسته نبولی، د چاپخانه عیا بابکیان ده چاپ بوویه.

۱۹۱۳ ئه و د ۱۱ ای گولانا ۱۳۲۹ ان (۲۴ ای گولانا ۱۹۱۳) ان، ده ته قاوود (مالنشین) بوویه.

- ناملکه عیا وییا ب ناڤی "گرافیک تعلیم و تربیه پرؤغرامی یاخوت و ضیفه خریطه سی"، د سال ۱۳۲۹ (۱۹۱۳) ان ده ل ئیسته نبولی د مه تبه عیا عهسکه ری ده هاتییه چاپکرن.

۱۹۱۴ پشتی کو ئه مین فه یزی مالنشین بوویه، بریار دده کو سه ردانا وه لاتین ئاوروپایی بکه. د رۆژا ۳۰ ای حه زی رانا ۱۳۳۰ ان ده به ری خوه دده بهر ب پارسیقه.

- ژ بهر ده ست پیکرنا شه ری یه که می جیهانی، د ۱۳ ای ته باخا ۱۳۳۰ ان (۲۶ ای ته باخا ۱۹۱۱) ان، ده فه دگه ره بازاری ئیسته نبولی.

- ئیمپه ره تورییا عوسمانی، د رۆژا ۲۹ ای چریا پینشینا ۱۹۱۴ ان ده دگه ل ئه لمانیایی ته قلی شه ری عومومی بوویه.

۱۹۱۵ محمه دئه مین فه یزی، د ئادارا ۱۹۱۵ ان ده ژ ئیسته نبولی به ری خوه دده حه له بی و قاسی ساله ک ل وی دهری دمینه.

۱۹۱۶ د ۲ ای گولان ۱۳۳۲ ان (۱۵ ای گولانا ۱۹۱۶) ان، ده ژ حه له بی دچه مووسلی.

۱۹۱۸ د گولانا ۱۹۱۸ ان ده بازاری مووسلی ل جیده یله و به ری خوه دده حه له بی. سن چار مه هان ل حه له بی دمینه و پاشی ژ وی دهریقه ژی به ری خوه دده ئیسته نبولی.

- ب ئیمزه کرنا په یمانا مؤندرؤسی (۳۰، ۱۰، ۱۹۱۸)، ئیمپه ره تورییا عوسمانی، د داوییا شه ری یه که می جیهانی ده به لاف بو.

- د ۱۷ ای کانونا ئه وه لا ۱۳۳۴ ان (۳۰ ای کانونا ۱۹۱۸) ان، ل ئیسته نبولی ب سه رۆکاتییا سه ید عبدولقادی کوری شیخ عوبه یدولابن نه هری جه معییه تا ته عالییا کوردستانی تیتته ئافاکرن.

- Mehmed Emin Zeki Bey, *Kürd ve Kürdistan Ünlüleri* (Meşahirê Kurd û Kurdistan), Özge Yayınları, Üçüncü Baskı, Ankara, 2005.

- Mehmet Çağlayan, *Şark Uleması*, Baskı-Cilt: Eramet, İstanbul, 1996.

- Muhammed Emin Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, Nûbihar Yayınları, Dördüncü Baskı, İstanbul, 2012.

- سلیمانیه‌لی امین فیضی، هوای نسیمی، اختر مطبعه‌سی، استانبول ۱۳۰۸ (۱۸۹۳/۱۸۹۲).

- سلیمانیه‌لی امین، علاوہ شعاعات، نجم استقبال مطبعه‌سی استانبول ۱۳۴۱ (۱۹۲۵).

- سلیمانیه‌لی محمدمین، ضبر المثل - فرانسوی، قصبار مطبعه‌سی، استانبول، ۱۳۰۸ (۱۸۱۹).

- سلیمانیه‌لی امین فیضی، تفرقه ریاضیه، شرکت طبعیه مطبعه‌سی، ۱۳۲۷ (۱۹۰۹-۱۹۱۰).

- سلیمانیه‌لی امین فیضی، عیلم و اراده، نجم استقبال مطبعه‌سی، استانبول، ۱۳۴۲.

- Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler* [Li Turkiyeyê Partiyên Sîyasî], Cild: 2, İletişim Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 2010.

- Osman Aydın, *Bilim ve Sanat Dünyasının Ünlü Kürtleri*, Deng Yayınları, İstanbul, 2018.

۲. کوڤار و رۆژنامه:

- به‌یان (کوڤار)، ژ ۹۳، به‌غدا، ۱۹۸۳.

- ژین، نو. ۲۳، ۲۸ آگستوس ۱۳۳۵ (۲۸ تەباخا ۱۹۱۹)، وه‌شانخانا ده‌نگ، سوید، ۱۹۸۸.

- ژین، نو. ۲۵، ۲ تشرین اول، ۱۳۳۵ / ۲ یی چرییا پیشینا ۱۹۱۹، وه‌شانخانا ده‌نگ، ۱۹.

- کوردستان، ژ ۹، مطبعه‌یا نه‌جم استقبال، استانبول، ۱۱ حزیران ۱۳۳۵ (۱۱ یی حەزیرانا ۱۹۱۹).

- کوردستان، ژ ۱۱، ۱۹ تموز ۱۳۳۵ (۱۹ یی تەمووزا ۱۹۱۹).

- کوردستان، ژ ۱۳، ۳۱ آگستوس ۱۳۳۵ (۳۱/۸/۱۹۱۹).

- کوردستان، ژ ۱۵، چارشامبا ۲۹ تشرین اول ۱۳۳۵ (۱۹ یی تەمووزا ۱۹۱۹).

- کوردستان، ژ ۱۶، ۲۸ تشرین ثانی ۱۳۳۵ (۱۹ یی تەمووزا ۱۹۱۹).

- کوردستان، ژ ۱۹، ۲۹ مارت ۱۳۳۶ (۲۹ یی مارتا ۱۹۲۰).

- ترجمان حقیقت، ورقه، نومرو ۱۰۱۰، ۳۱-۱۹، تشرین اول ۱۸۸۱.

- محەمەد ئەمین فەیزی، دبه ئەندامی (جتک) جتکی.

- ژمارا یه‌که‌مینا گوڤارا ژینی، د رۆژا ۷ یی چرییا پاشینا ۱۳۳۴ ان (۱۱/۷/۱۹۱۸) ده‌هاتییه چاپکرن.

۱۹۱۹ یه‌که‌مین ژمارا گوڤارا کوردستانی، د رۆژا ۳۰ یی کانوونا سانیا ۱۳۳۵ (۳۰ یی کانوونا ۱۹۱۹) ان ده‌هاتییه چاپکرن.

۱۹۲۰ پرتووکا "ئه‌نجومه‌نی ئەدیانی کورد"، د ربه‌یعوئه‌وه‌لا ۱۳۳۹ (۱۹۲۰/۱۹۲۱/۱۹۲۰) ان ده‌ل ئیسته‌نبولی د چاپخانه‌یا ته‌رجومانی حه‌قیقه‌ته‌ده‌هاتییه چاپکرن.

۱۹۲۲ علاوہ شعاعات (هه‌لبه‌ست)، لاحیقا (به‌رده‌وامیا) پرتووکا ویا شعاعاته. سالا ۱۳۴۱ (۱۹۲۲) ل ئیسته‌نبولی، د چاپخانه‌یا نه‌جمی ئیستقبال ده‌هاتییه چاپکرن.

- جه‌معیه‌تا زانستا دیروکا ناقنه‌ته‌وییا پارسی، ژ به‌ر خه‌باتین ویین عیلمی و فەنی خه‌لاتی دده‌وی و هه‌روه‌ها ب‌وی ره‌هه‌قه‌یینه‌ک چی دکه ژ بو کوڤارا ب‌گریدی قی جه‌معیه‌تی.

۱۹۲۴ پرتووکا ویا "اثر حیات فیضی (اسف زمان ماضی)"، سالا ۱۳۴۰ م (۱۹۲۴) ل ئیستانبول، د چاپخانه‌یا نه‌جمی ئیستقبال هاتییه چاپکرن.

۱۹۲۷ پرتووکا ویا عیلم و اراده [عیلم و ئیراده] د سالا ۱۳۴۲ (۱۹۲۷) ان ده‌ل ئیسته‌نبولی د چاپخانه‌یا نه‌جمی ئیستقبال ده‌هاتییه چاپکرن.

۱۹۲۹ محەمەد ئەمین فەیزی، د رۆژا ۶ یی گولانا ۱۹۲۹ ان ده‌ل دارولجه‌زه‌یا ئیسته‌نبولی، د ۶۷ سالییا خوه‌ده کوچا داوی کرییه.

چافکانی:

۱. پرتووک:

- عەلی کەمال باپیر، شاعیره ناو ونبوه‌کانی کورد، سلیمانی. ۱۹۷۳.

- امین فیضی، اثر حیات فیضی (اسف زمان ماضی)، نجم استقبال مطبعه‌سی، استانبول، ۱۳۴۰.

- ئەمین فەیزی به‌گ، ئەنجومه‌نی ئەدیانی کورد، چاپخانه‌یا ته‌رجومانی حه‌قیقه‌ته‌ده‌هاتییه، استانبول، ۱۳۳۹.

- طوپچو میرالایرندن امین فیضی، شعاعات، درسعات، بابکیان مطبعه‌سی، ۱۳۲۸.

زمانی کوردی له باشووری قهوقاز

۱۹۲۱-۱۹۹۱

سوداد رهسوول

میژووی زمانی کوردییی، که دواى بهرپابوونی شوږشى ئوکتۆبه‌ری ۱۹۱۷ و دامه‌زاندنی یه‌کیتی سوږیه‌ت، هه‌لیکی گرنګ بۆ نه‌ته‌وه‌کانی ئه‌و ولاته، به‌تاییه‌ت نه‌ته‌وه بچوک‌ه‌کان، ره‌خسا تا زمانه‌کانیان بیوژینه‌وه، یه‌کیک له‌م زمانانه کوردی بوو، وه‌ک زمانی نه‌ته‌وه‌یه‌کی به ژماره‌ که‌م، له بیسته‌کانی سه‌ده‌ی بیسته‌مه‌وه، مافی به‌کاره‌یتان و پیشکه‌وتنی بۆ ره‌خسا.

میژووی گه‌شه‌کردنی زمانی کوردی له کۆماره‌کانی ئه‌رمه‌نستان، ئازهر‌بایجان، گورجستان، که به باشووری قهوقاز ناسراوه، له توێژینه‌وه‌کان‌دا که‌متر ئاوری لێ‌دراوه‌ته‌وه، به‌تاییه‌ت له ڤووی زمانه‌وانییی‌وه لیکۆلینه‌وه‌ی له‌سه‌ر نه‌کراوه و قۆناغه‌کانی گه‌شه‌کردنی ئه‌م زاره کوردییی‌ش به‌وردی ده‌ست‌نیشان‌نه‌کراوه، به‌تاییه‌ت له ئه‌رمه‌نستان، که دواى به‌رقه‌راربوونی حوکمرانی یه‌کیتی سوږیه‌ت، گرنګترین مه‌لبه‌ندی پیشکه‌وتنی زمانی کوردی بوو. ئه‌مه له کاتیک‌دا بوو که هه‌ر ئه‌و سه‌رده‌مه ئه‌م زاره کوردییی له باکووری کوردستان (تورکیا) به‌توندی قه‌ده‌غه بووه و ئاخاوتن به کوردی سزای له‌سه‌ر بووه، به‌لام له ئه‌رمه‌نستان به ماوه‌یه‌کی کورت و خیرایی په‌ره‌ی ستاند و له زمانیکی زاره‌کییه‌وه بوو به زمانیکی ستانداردی گه‌شه‌کردوو، که بابه‌ته زانستییه‌کانیشی له قوتابخانه پێ‌خویندراوه، سه‌ره‌رای به‌کاره‌یتانی له بواری ڤۆژنامه‌گه‌ری و هونه‌ری شانۆ و په‌خشی ڤادیۆدا.

ئه‌م توێژینه‌وه‌یه به میتۆدی میژوویی شیکاری، ویسته‌گه‌کانی گه‌شه‌کردن و لاوازبوونی زمانی کوردی تیدا له باشووری قهوقاز تیشکی خراوه‌ته سه‌ر و هه‌نگاو به هه‌نگاو ڤوون‌کراوه‌ته‌وه. له‌پیش‌دا هه‌ول‌دراوه چه‌ند په‌رسیاریک وه‌لام‌بدریته‌وه: کورد که‌ی له قهوقاز نیسته‌جی‌بووه؟ ئایا راسته کوردستان له قهوقاز هه‌یه، وه‌ک هه‌ندیک له توێژه‌ره‌وه و نووسه‌رانی کورد بانگه‌شه‌ده‌کن که پارچه‌ی

پیشه‌کی

ناوچه‌ی قهوقاز له ڤۆژئاوای ئاسیا، میژووییه‌کی ڤر له به‌سه‌ره‌ات و شه‌ر و ڤووداوی هه‌یه، به‌دریژی میژوو ڤووبه‌ڤووی هیرش و داگیرکاری ئیمپراتۆری و زله‌یزه‌کانی ده‌وره‌به‌ری بووه‌ته‌وه و مه‌یدانی شه‌ر و کوشتار و مالۆیرانی بووه. له لایه‌کی دیکه‌وه، قهوقاز به‌دریژی میژوو، شوینی تییه‌ڤوون و نیسته‌جیوونی گه‌ل و ئه‌تنیک و نه‌ته‌وه‌ی هه‌مه‌چه‌شن بووه و مۆزائیکی گه‌ل و زمانی جۆراوجۆر له‌م هه‌ریمه‌ به‌دی هاتوو، که له که‌م ناوچه‌ی دیی ئاسیا به‌م شیویه هه‌مه‌چه‌شنی زمانی هه‌یه.

کورد یه‌کیکه له نه‌ته‌وه‌ کۆنه‌کانی قهوقاز که به‌ر له هاتنی تورک و عه‌ره‌ب، دانیشتووی ئه‌وی بووه و له زۆریه‌ی سه‌رچاوه میژوویییه‌کان‌دا ئاماژه به بوونی کورد وه‌ک گه‌لیکی نیسته‌جی قهوقاز دراوه. ئه‌مه سه‌ره‌رای ئه‌وه‌ی که بنه‌ماله‌یه‌کی ناسراوی کوردی به‌نی‌ش‌داد ناو سه‌ده‌ی ده‌یه‌م حوکمرانی به‌شیکی ئه‌و هه‌ریمه‌ی کردوو و ڤۆلیکی میژوویی و سیاسی گرنگی گێڤاوه. له‌پال ئه‌وه‌ش‌دا، هه‌ندیک عه‌شیره‌تی کورد له به‌شی ئیمپراتۆری عوسمانی و سه‌فه‌وی، له سه‌ده‌ی شان‌ده‌مه‌وه تا سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی بیسته‌م، به ئاواره‌یی و کوچبه‌ری ڤوویان له قهوقاز کردوو و تیندا نیسته‌جی‌بوون و هه‌ریمی قهوقاز جاریکی‌دی بووه‌ته‌وه به مه‌لبه‌ندیکی نیسته‌جیوونی کورد.

میژووی نیسته‌جیوونی کورد له قهوقاز بابه‌تیکی گرنگی میژووی کورده، له هه‌مان کات‌دا جیگه‌ی مشتومره‌ که کورد ئه‌م ماوه درێژه که له قهوقاز نیسته‌جی‌بووه و میرنشینی هه‌بووه، ئاخۆ ده‌کرێ بلین جوگرافیای حاکی کوردستان درێژه‌بیته‌وه بۆ قهوقاز؟ جگه له‌م ره‌هه‌نده میژوویییه، لایه‌نیکی دیکه‌ی بایه‌خی ناوچه‌ی قهوقاز بۆ کورد، گه‌شه‌کردنی زمانی کوردییی به دیالیکتی کوردی باکوور له ماوه‌ی حوکمرانی یه‌کیتی سوږیه‌ت‌دا. ئه‌م میژوو، لاپه‌ره‌یه‌کی گرنګ و په‌رسنگاری

پینجهمی کوردستان له قهوقازه؟ زمانی کوردی له وی چون گه شهی کردوه و چ رۆلکی له روتی گه شه کردنی میژوی زمانه که دا هه بووه؟ بۆچی زمانی کوردی له ئهرمه نستان پیش که وتوه، به لام له گورجستان به و رادهیه نه بووه؟ له نازهر بایجانیش، نهک ههر زمانی کوردی پیش نه که وتوه، به لکوو کورد له وی زۆریه ی زمان و ناسنامه ی کورد بوونی له دهست داوه و له ناو زۆرینه ی نازهری دا توواوه ته وه. بۆ وه لامی ئهم پرسیارانه، پیویسته به دیدیکی ئه کادیمی له باسه که بروانین و راستیه میژوویییه کان سه بارهت به میژوی بلا بوونه وه و نیشه جیوونی کورد له قهوقاز روون بکهینه وه. سه رهتا به خیرایی ئاوریک له میژوی قهوقاز ده دینه وه، قوناغه کانی نیشه جیوونی کورد له قهوقاز روون ده کهینه وه، ههروه ها رۆلی کورد وهک نه ته وه یه کی حوکمران له ژبانی سیاسی قهوقازدا دهست نیشان ده کهین، دواتر، به دریزی باسی گه شه کردنی زمانی کوردی له ههر یه که له کوماره کانی ئهرمه نستان و نازهر بایجان و گورجستان ده کهین، ههر له سه رهتای ده سه لات یه کیتی سو فیه ته وه له ۱۹۲۲ دا هه تا هه لوه شان وه ی له دا.

پیشینه ی میژوویی کورد له قهوقاز^۱

ئهو ناوچه یه ی که ده که ویته نیوان ده ریای قه زوین و ده ریای رهش که به قهوقاز (قهفاس، کافکان، *Caucasia*) ناسراوه، هه میشه ریگه یه ک بووه بۆ تیپه ربوونی گهلانی ئاسیا بۆ چیاکانی زاگروس و بانی ئیران، بۆیه به دریزی میژوو موزائیکی رهنگاوپهنگی گهل و نه ته وه و ئه تنیکی هه مه چه شن لیی نیشه جی بووه. زنجیره چیا ی قهوقاز له باکووری رۆژئاوا وه بۆ باشووری رۆژه لات ی دریزی بووه ته وه و به ره به ستیکی سروشتی پیکه هیناوه. هه ریمه که ی کردوه به دووبه شه وه: قهوقازی باکوور و قهوقازی باشوور.

قهوقاز، له رووی سیاسییه وه ئیستا ههر سی کوماری نازهر بایجان و ئهرمه نستان و گورجستان دهگریته وه، که ئه مانه له باشووری قهوقاز هه لکه وتوون، هه ندیک جاریش به پشت قهوقاز

^۱ ئهم به شه سه بارهت به میژوی کورد له قهوقاز زۆر له وه دریزیتره که لیره بلا ده کریته وه، چونکه بلا بوونه وه ی له م گوشاره وهک توژی نه وه یه ک ههر ئه وهنده ریگه پیدراو بوو.

(ماوراء القفقاس *Transcaucasian*) ناوی هاتوه. به لام باکووره که ی ئیستا له ناو خاکی رووسیایه. قهوقاز به گشتی له رووی هه مه چه شنی زمانیه وه یه کجار ده وله مه نده. ئه مرۆش له دنیای زمانان دا ئهم ناوچه یه به یه کیک له و ناوچه ی جیهان داده نری که زۆرترین ژماره ی زمان و گهلی هه مه چه شنی تیدا نیشه جیهیه. نزیک به ۵۰ زمانی جیاواز له قهوقاز هه یه؛ جگه له زمانی ههر سی نه ته وه ی سه ره کیی ئهم هه ریمه: نازهری و ئهرمه نی و گورجی، کومه لیک زمانی دیکه ی جیاواز و نه ته وه و گهلی هه مه چه شن له بناری شاخ و دۆله کانی قهوقاز نیشه جین، وهک ئاقاری، له زگینی، ده رگینی، ته به ساری، چیچینی، تاتی، تالشی، ئوسیتی، ئه بخازی، لازی، ئه نگوشی، چه رکه سی.^۲ زمانی کوردیش یه کیک له زمانه هه مه چه شنه کانی ئهم موزائیکه زمانیه پیک دینی، چونکه کورد ههر له زووه شان به شانی ئهرمه ن و خه زهر و رۆم نیشه جیی قهوقاز بووه. دوا ی هاتنی ئیسلامیش بۆ قهوقاز، نه ته وه ی دیی وهک عه ره ب و تورک نیشه جیی قهوقاز بوون،^۳ به لام ماوه ی فه رمانه وایی عه باسییه کان به سه ر قهوقازدا، کورد رۆلکی میژوویی له سیاسهت و کارگیری هه ریمه که دا گیراوه. ناوی کورد و ده سه لات و میرنشینی کوردی، له کتیبه میژوویییه کانی سه ده کانی ناوه راست دا که سه بارهت به میژوی ناوچه ی قهوقاز نووسراون، هاتوه. ههر به هوی ئهم پاشخانه میژوویییه ی کورده وه له م هه ریمه، هه ندیک له نووسه رانی کورد پیمان وایه جوگرافیای خاکی کوردستان بۆ ئهو ناوچه یه دریزیته وه و به کوردستانی قهوقاز ناوی ده بن. له م به شه دا هه ول ده دین به کورتی باسی پیشینه ی میژوویی نیشه جیوونی کورد له قهوقاز بکهین و پیگه ی کوردیش له م میژوو ده دا دهست نیشان بکهین.

^۲ غلامعلی سلیمانی، مرتضی باقیان زارچی، قفقاز، موزائیک اقوام، علل و عوامل، ماهنامه ایراس، سال چهارم، شمار پنجم، ۱۳۸۸ (۲۰۱۰م). ص ۱۲۵-۱۲۶.

^۳ اسماعیل شکر رسول، الأمانة الشدادية الكردية في بلاد آران، دراسة سياسية حضارية، مؤسسة موكريانی للطباعة والنشر، أربيل، ۲۰۰۱. ص ۴۳.

مینیۆرسکی له توێژینهوهیهکی دا سهبارهت به میژووی قهوقان، ئاماژهی به بوونی کورد داوه له دوین، که ههر له زووهوه له م شاره و دهوروبهری نیشتهجی بووه؛ ئاماژهی به بنهچهی سهلاحه دینی ئه یوویش داوه که بنه ماله که ی له هۆزی کوردی ره وادی هه زبانییه، به بنه چه دهگه ریته وه بۆ ناوچهی دوین. شادی، باپیری سهلاحه دین ئه یووبی، خه لکی گوندیکی ئه جدانکان ناو بووه له نزیکی دوین. کوردی ره وادی له م گونده نیشته جی بووه. دواتر شادی به خۆی و ههردوو کوره که یه وه، نه جمه دین و شیرکو، رووی له تکریت کردوه.^{۱۱}

میرنشینی شه دادی (۹۵۱-۱۰۷۵ز) که له هه ری می ئاران فه رمانزه و بووه، پایته خته که ی شاری دوین و محمه د کوری شه دادیش دامه زری نه ری ئه م میرنشینه بووه. حوکمرانی شه دادیه کان له ئاران، کومه لیک ده سنکه وت و پیشکه وتنی هه بووه، ژیا نی زانستی به ره و پیش چووه و چه ندین زانا له و سه رده مه دا به ده رکه وتوون، له حوکمرانی و ئیداره ی ولات دا دادیه ره ربوون، هه ر بۆیه خه لک لئیان نزیک بووه ته وه. له رووی ئاوه دانی و بیناسازییه وه ش، پردیان له سه ر رووباری ئاراس دروست کردوه، بایه خیان به ئاوه دانکرده نه وه و بنیاتنانی کوشک و باله خانه داوه. ههروه ها له رووی به رگری و پاریزگارییه وه له خۆیان، چه ند شه ریکیان له گه ل رۆم و ئه رمه ن له گه نجه به رپا کردوه، توانیویانه ئه م شاره له داگیرکاری ئه م دوو هیزه هیرشه به رانه بپاریزن.^{۱۲}

له م به لگه میژوو بیانه وه به روونی دیاره که کورد پیش هاتنی تورکی ئوغوز، له پال ئه رمه ن و گورج و رۆم و تات و تالش و نه ته وه کانی دی، نه ته وه یه کی نیشته جیی باشووری قهوقاز بووه و له هه ندیک سه رده میش دا ده سه لاتدار بووه. به لام ئاماری دانیش توانی کورد له و شار و گوندانه روون نییه چه ند بووه، وه ک دیاره له هیچ شاریک زۆرینه

نه بوون و زیاتر دهسته ی ده سه لاتدار بوون، وه ک میر و کارگێر و به ریوه به ری کاروباری سیاسی و ئیداری.

سه ره تای سه ده ی یازده م، ئه م هه ری مه رووبه رووی شه پۆلی هیرشی تورکی ئوغوز بووه وه که له ئاسیای ناوه راسته وه هاتبوون. دواتر تورکه سه لجووقیه کان هاتن که لقیکی رۆژئاوای تورکی ئوغوز بوون، هه موو ناوچه ی قهوقاز و ئیران و ئه نادۆلیان داگیرکرد و ئیمپراتۆریتییه کی گه وره یان له هه ری مه که دا داده مه زران. ئه م هیزه هیرشه به ره تورکانه وازیان له دینه کونه کانی خۆیان هینا که په رستنی دیارده سه روشتییه کان بووه و بوون به موسلمان سوننی. هه ر که بوون به موسلمان، خۆیان له خه لکه که نزیک کرده وه و حوکمرانی جیهانی ئیسلامیان بۆ ئاسان بوو.^{۱۳} سه لجووقیه کان وه ک هیزیکی شه رکه ر و فراوانخواز به سه ر ناوچه که دا زال بوون و ته نگیان به نه ته وه بچوکه کانی ده قه ره که هه لچنی، دیموگرافیای ناوچه ی قهوقازیان گۆری و نه خشه ی سیاسی و ئه تنیکی و زمانیشیان گۆری. دوای ئه وه تورکی ئازهری وه ک نه ته وه یه کی زال و زمانیکی زال له م هه ری مه سه ریان هه لدا، نه ته وه کانی دی له بۆته ی تورک دا تووانه وه.

میرنشینه کوردیه کان ئاران و ئازهر بایجان، دوای هیرشی سه لجووقیه کان، ئه و سه ره به خۆیییه ی که هه یانبوو، نه ما و ده سه لاتیان به ره و کزی و بی هیزی چوو، تا ئه وه بوو له سه رده می سولتان مه له کشاهی سه لجووقی دا، که سیاسه تی حوکمرانییه کی ناوه ندیی پی ره و کرد و ده سه لاتی میرنشینه کانی که م کرده وه؛ بۆیه دوای ئه وه به ره به ره میرنشینی شه دادی له ۱۰۷۵م دا و میرنشینی ره وادیش ۱۰۷۶ ده سه لاتیان نه ما و رووخان.^{۱۴}

دوای رووخانی میرنشینه کوردیه کان، قوناغی میرنشینی و ده سه لاتی کوردی له قهوقاز کۆتایی هات. سه ده کانی دوایی، له پاش سه ده ی یازده م و شازده مه وه تا سه ره تای سه ده ی بیسته م، کورد به

مجلة جامعة کرکوک للدراسات الأنسانیة، المجلد: ۷، العدد: ۳، ۲۰۱۲. ص ۲-۳.

11 V. Minorsky, Studies in Caucasian History, Taylor's Foreign Press, London, 1953. Pp. 116-125.

^{۱۲} د. ابراهیم محمد علی مرجونه، تاریخ الأکراد، دراسة تاریخیة حضاریة فی ظل الخلافة العباسیة، مؤسسة شباب الجامعة، أسکندریة، ۲۰۱۰. ص ۱۸۸-۱۹۵.

^{۱۳} د. نیشتمان به شیر محمه د، کورد و سه لجووقیه کان، لیکۆلینه وه یه ک له په یوه ندییه سیاسییه کان، وه رگێرانی: ئیدریس عه بدوللا مسته فا، ده زگای توێژینه وه و بلاوکرده وه ی موکریانی، چاپی دووهم، هه ولیر، ۲۰۰۳. ل ۹۶.

^{۱۴} هه مان سه رچاوه ی پیشوو. ل ۲۷۵-۲۸۰.

كۆچبەرى و ئاوارەى پۈۈى له قەوقاز كرد و تىيدا نىشتهجى بوو.

دواى سەرھەلدانى ھەردوو ئىمپراتورىيىتى عوسمانى و سەفەوى، ناوچەى قەوقاز بوو بە جىگەى چاوتىپىنى ھەردوو زلھىزى ركابەر، شەر و ململانىيان لەسەر ئەم ناوچەى بوو. لەم مېژوو بەدواو، ھەندىك ھۆزى كورد بە كۆچبەرى پۈۈى له قەوقاز كرد. دواى سەرھەوتنى عوسمانى بەسەر ئىراندا لە شەرى چالدېران سالى ۱۵۱۴، سولتان سەلىم عەشىرەتى حەيدەرانوو و تىرەكانى دىكەى راگواست بۇ باكوور و بۇ ئەرمەنستان، بەدرىژبى سنووركانى ئىران و گورجستان نىشتهجى كردن، بۇ ئەو پارىزگارى لە سنوورى عوسمانى بكەن دژ بە ئىران. ئەم عەشىرەتەنە لەبەر ئەم خزمەتەيان بە دەولەتى عوسمانى، لە پىدانى باج بەخشان.^{۱۵} سەدەى شازدەم، سالى ۱۵۸۹ لە ماوہى شەرھەكانى سەفەوى و عوسمانىدا، ئەو كوردانەى كە لەگەل سوپاى عوسمانى بوون، پوويان لە ئازەربايجان كرد و لەوئى نىشتهجى بوون.^{۱۶}

كوردە ئىزدىبەكانى باكوورى كوردستان كە لەبەر جياوازى ئابىنى و نەتەوہى، لەژىر دەسەلاتى عوسمانىدا چەوساوەبوون، چاويان لە ولاتىك بوو لەم دەوروبەرە دالەديان بدا. بۇ ئەمە، نزيكتىن ولاتانى مەسىحى ھاوسىيان، گورجستان و ئەرمەنستان بوو. ماوہى سەدەى ھەژدەم تا سەدەى بىستەم، كوردە ئىزدىبەكان لە باكوورەو كۆچيان كوردووە بۇ ئەم دوو ولاتە مەسىحىيە بەپىي بەلگەنامەكى مېژوويى، سالى ۱۷۱۰ كوردى ئىزدى و ئاشوورى مەسىحى لەگەل ئىراكىلى دووہى شای گورجى لە پەيوەندىدا بوون. دواتر سالى ۱۷۶۸ دەولەتى عوسمانى لەدژى پووسيا شەرى ھەلگىرساند. پووسيا ئىراكلى دووہى پازى كرد بچىتە شەرەوہ لەدژى عوسمانىيەكان. شای ناوبراو پى باشبوو لەم شەرەدا پىشتگىرى ئەم دوو پىكھاتە دىنبى بەكا دژ بە دەولەتى عوسمانى. بۇيە دواى ئەوہ،

رېگەى دا ئەم دوو پىكھاتەيە كۆچبەكن بۇ گورجستان؛ بۇ ئەم مەبەستە نامەيەكى نارد بۇ گورەى ئىزدىبەكان، چۆبان ئاغا و گورەى ئاشوورىيەكان، سىمۆن، كە ئەگەر پىشتگىرى عەسكەرىيان بكەن لە دژى توركىايى دوژمنى ھاوبەشيان، لە بەرانبەردا دەسەلاتىكى ناوچەىيان پىدەدەن لە گورجستان. دواى ئەم رېككەوتنە، زانىارى ھەيە كە نزيك بە چوار ھەزار مالباتى ئىزدى كۆچيان كوردووە بۇ گورجستان و لە ھەرىمى كاخىتى رۆژھەلاتى گورجستان جىواركراون.^{۱۷}

پووسياى قەيسەرى و ئىرانىش لە سەدەكانى ھەژدەم و نۆزدەمدا بەردەوام شەر و پىكدادانىان ھەبوو بۇ داگىركردنى قەوقاز. ماوہى ئەم دوو سەدەيە، ھەر يەككە لەم دوو ئىمپراتورىيە بەشىكى قەوقازيان لەژىر دەستدا بوو.

لە ماوہى شەرھەكانى پووسى و ئىرانىدا، سالانى ۱۸۰۴-۱۸۱۳ و ۱۸۲۶-۱۸۲۸، ژمارەيەكى زورى كوردى ئىران لە قەوقاز نىشتهجى بوون، سالى ۱۸۰۷، ۶۰۰ مالباتى كورد لە قەرەباغ نىشتهجى بوو.^{۱۸} دواتر لەبەر بەستنى پەيمانەكانى گولستان سالى ۱۸۱۳ و توركەمەنچاي سالى ۱۸۲۸، ئىران و پووسيا كۆتايىيان بەو شەرەنا ھىنا. ئىران، ناوچەى قەوقازى بۇ پووسياى قەيسەرى بەجى ھىشت و ئەو كوردانەش لەوئى مانەوہ و بوون بە ھاوولانى پووسياى قەيسەرى.^{۱۹}

ھەر ئەم سەردەمە تا برانەوہى شەرى يەكەمى جىھانى، كورد و بەتايبەت كوردە ئىزدىبەكان بە شەپۆل كۆچى كرد بۇ قەوقاز. ئەو كوردانەى ئەرمەنستان، زۆربەيان دواى شەرى قرم (۱۸۵۳-۱۸۵۶) و شەرى پووسى و عوسمانى (۱۸۷۷-۱۸۷۸)، لە شەرھەكانى عىنتاب و قارس و وانى توركياوہ ھاتوون و لە ئەرمەنستان جىواربوون.^{۲۰}

¹⁷ Iraklii Chikhladze, The Yezidi Kurds and Assyrians of Georgia, The Problem of Diasporas and Integration into Contemporary Society, Journal of the Central Asia & the Caucasus (3/21) 2003. p. 3

¹⁸ د. تۆسنى پەشىد، كوردى يەكەتەى سۆقەت: پىشت و ئىستا. ل. ۳۴.

¹⁹ Howell, Wilson Nathaniel, Jr. The Soviet Union and the Kurds : p. 240

²⁰ Ibid. p.241.

^{۱۵} واسىلى نىكىتىن، كرد و كردستان، ترجمه: محمد قاضى، انتشارات نىلوفر، چاپ دوم، تهران، ۱۳۶۶، ص ۳۴۸-۳۴۹.

¹⁶ Howell, Wilson Nathaniel, Jr. The Soviet Union and the Kurds, A Study of National Minority Problems in Soviet Policy. Ph.D., University of Virginia, 1965 P.240.

کۆتایی سەدەى نۆزدەم و سەرەتای سەدەى بیستەم، شەپۆلیکی دیکەى کورد لە باکووری کوردستانەوه بە ئاوارەیی ڕووی لە قەوقاز و بەتایبەت ئەرمەنستان و گۆرجستانکرد. ئەمجارەیان بەهۆی شەری هەردوو ئیمپراتۆریی عوسمانی و ڕووسیەوه بوو لەسەر ناوچەى قارس و ئەردەهان. قارس بەر لەوهی لە لایەن ڕووسیایە داگیربکری، لەژێر دەسەلاتی ئیمپراتۆری عوسمانی دا بوو و بەپێی پەیمانی سان ستیفانو لە سالی ۱۸۷۸دا، بە پەسەى خراوەتە سەر خاکی ڕوسیا و مانگی مایسی ۱۹۱۸ پاش ۵۹ سال، ئەم شارە لە لایەن هیزەکانی تورکەوه داگیرکرایەوه. پاش شکستی تورکیا لە شەری یەكەمی جیهانی دا، داشناکەکانی ئەرمەنستان داگیریان کرد و سەرەنجام بەپێی پەیمانی قارس لە ۱۹۲۱دا، درایەوه بە تورکیا.^{۲۱} ئەم شارەى کوردستان، بوو بە گۆرەپانی شەری هەردوو زلهیزی ئیقلمی، که کوشتار و تالان و ئاوارەبوونی دانیشتوانەکەى لێکەوتەوه. لە ئەنجامی ئەم شەرە سەختەدا، کوردیکی زۆری ئیزیدی که لە قارس دوازده گوندیان هەبوو، لە زیدی خۆیان ئاوارەبوون و ڕوویان لە ناوچەى قوقاز کرد و لە ئەرمەنستان و گۆرجستان گیرسانەوه.

دوای بەرقەراربوونی حوکمرانی یەكیتی سۆقیەتیش، هاتوچۆی هۆزه کوردەکان بۆ ناوچەى قوقاز هەبوو. چەند عەشیرەتیکى کورد، لە ناوچەى سنووری نیوان ڕووسیا و عوسمانی و ئێران دا، نیشتهجین، وهک بروکی، جەلالی، میلان،... ئەم عەشیرەتە کوردانە، ڕەوهند و نیمچەڕەوهند بوون، گەرمین و کویستان و بەردەوام هاتوچۆی نیوان ئەم سنوورانەیان کردووه، بەتایبەت پیش ئەوهى سنوور دابنری و هاتوچۆ قەدەغەبکری. لە راپۆرتیکى بالیۆزخانەى سۆقیەت دا لە ماکۆ سالی ۱۹۲۲ هاتووه: عەشیرەتى بروکی که لە ناوچەى ویلايەتى وان نیشتهجی بووه، هاوینەههوارى لە ناوچەى ناوچەى نیشتهجی بووه، سورمالنسکی قوقاز هەبووه. سالی ۱۹۲۲ دووسەد بنەمالەى ئەم عەشیرەتە لە نەخچیوان نیشتهجی بوون، چونکه ناوچەى نەخچیوان و ئیرەوان لەوهەرگەکانی

^{۲۱} د. ئەفراسیای هەورامی، کوردستانی پشت قەفقاس، (له بلاوکراوهکانی بنکەى ژین)، چاپخانەى شقان، سلیمانی، ۲۰۰۵. ل. ۵۸.

باش و بەپیتن، وهک لەوهەرگەى ناوچەى وان نین. هەروها ئەم عەشیرەتە لە ڕیزی ئەو کوردانەدا نووسرابوون که دەبوو چن بۆ سەربازی، بۆیه ئەندامانی ئەم عەشیرەتە پێیان باشبوو لە تورکیا دوورکەونەوه و کۆچبکەن بۆ نەخچیوان.^{۲۲} دوای نسکۆی راپەرینی شیخ سەعیدی پیران ۱۹۲۵، کوردیکی زۆر لە باکووری کوردستان ئاوارەبوو، هەندیک لەو ئاوارانە پەریوهى سنووری یەكیتی سۆقیەت بوون و لە چەمی ئاراس پەرینهوه و گوندیان لە بەرى نەخچیوان بەدریژی چەمەکه ئاوهدان کردووه، ئەو شویتەیان کرد بە ههوارى نوئی خۆیان. ئەو کوردانە لەم ماوهیه دا بەردەوام هاتوچۆیان کردووه بۆ باکووری کوردستان، بەلام کاتیک یەكیتی سۆقیەت لە سیبەکان دا سنووری لەگەل ولاتانی دەورووبەرى داخست، ئەوان لە نەخچیوان مانەوه، دواتر سالی ۱۹۳۷ دانیشتوانی هەموو ئەو گوندانە لە لایەن ستالینەوه دوورخرانەوه بۆ ئاسیای ناوهراست.^{۲۳}

^{۲۲} هەمان سەرچاوهى پیشوو. ل. ۳۱۵-۳۱۶.

^{۲۳} لە سەفەریکەمدا بۆ ئاسیای ناوهراست مانگی ئۆکتۆبەرى ۲۰۱۹، سەرم لەو کوردە دوورخرانە دا که لە قەرغیزستان و قازاغستان دەژین، چاوم بە سى که سیتی کوردی ئەم ولاتانە کهوت و چاوپیکەوتنم لەگەل کردن: نادر نادرۆف، کنیاز ئیبراهیم میرزۆیف، رەمەزان سەیدۆف. پرسیارم لێکردن سەبارەت بە سەرەتای نیشتهجیوونیان لە نەخچیوان و دواتریش دوورخستنهوهیان بۆ ئاسیای ناوهراست، هەموویان چەختیان لەوه کردووه که باوک و باپیرانیان لەدوای شۆرشى شیخ سەعیدی پیرانەوه کۆچەر بوون بۆ نەخچیوان و هەتا پیش دوورخستنهوهیان لەم بەینەدا بۆ باکووری کوردستان، هاتوچۆیان کردووه بۆ بیینی خزم و کەس و کاریان. کاتیک سنوور داخراوه، لە نەخچیوان ماونەتەوه، ئەوجا دواتر سالی ۱۹۳۷ لە سەردەمی ستالین دا، بە زۆرەملی کۆچیان پێکراوه بۆ ئاسیای ناوهراست. نادر نادرۆف لە تەمەنى تەنیا پینچ سالی دا بووه شاهیدی ئەم دوورخستنهوهیه لەگەل ئەندامانی خیزانەکەى و خەلکی گوندەکەى که لە نەخچیوانەوه کۆچیان پێکراوه بۆ قازاغستان.

- چاوپیکەوتن لەگەل نادر نادرۆف لە ئالماتی - قازاغستان، ریککەوتی ۲۰/۱۰/۲۰۱۹.

- چاوپیکەوتن لەگەل دوکتۆر کنیاز ئیبراهیم میرزۆیف، سەرۆکی کۆمەلەى کوردی قازاغستان - بەربانگ - لە ئالماتی، قازاغستان، ریککەوتی ۲۵/۱۰/۲۰۱۹.

- چاوپیکەوتن لەگەل رەمەزان سەیدۆف سەرۆکی کۆمەلەى کوردی قەرغیزستان - مەدیا - لە بیشکیک پایتەختی قەرغیزستان، ریککەوتی ۱۰/۱۰/۲۰۱۹.

سەبارەت بە ناوچەى قەرەباغ، كورد بە بەراورد لەگەڵ ئەرمەنستان مېژووێكى كۆنترى لەم ناوچەيدا هەيه. بەپىي رەوتى مېژووێكى ناوچەكه، ئەو كوردانەى ئەوئيش زياتر بە ئاوارەيى و كۆچپيكردن لە قەرەباغ نيشتهجىبوون، لە كاتىكدا لە لايەن دەسەلاتدارانى سەفەويەى و كۆچيان پىكراره بۆ ئەوئى، وەك كۆچپيكردى كورد لە سەردەمى شاعەباسى سەفەوىدا لە سەدەى شازدەمى ميلادىدا بۆ خوراسان. ئەگەر لە روى جوگرافىيەى سەرنجى ناوچەى قەرەباغ بەدين، خاكى قەرەباغ درىژبوونەو هەيهكى سروشتىيى خاكى كوردستان نىيه. ئەگەر سەرنجى نەخشەش بەدين، نىوان ناوچە كوردنشىنەكانى ئىزان لە ماكو و خوئى بەدرىژيى دووسەد كيلۆمەتر تا دەگا بە قەرەباغ، توركى ئازەرىي تىدا نيشتهجىيە. ئەم مەسافەيه لە روى مېژووێكى و جوگرافىيەى خاكى كوردستان نىيه. بۆيه لە بەر تيشكى ئەم راستىيانەدا، ناتوانن بلىين خاكى كوردستان درىژدەبىتەو بۆ ناو قەوقاز و پارچەى پىنجەمى كوردستان لەناو خاكى ئازەربايجان و ئەرمەنستانە، وەك هەندىك لە كوردە ناسىۆنالىستەكان بانگەشەى بۆ دەكەن. بەلام هىچ گومان لەوهدانىيه كە كورد بۆ ماوہيهكى درىژ، نەتەوہيهكى چالاكى باشوورى قەوقاز بوو و لە سەردەمىكدا بەشدارىيەكى گرنگى لە مېژووێكى حوكمرانىيى هەرىمەكەدا كردوو، هەروەها زمانى كورد يەكىك بوو لە زمانە هەمچەشنەكانى ئەم هەرىمە، كە لە ماوہى حوكمرانى سۆقىتەدا گەشەكردنىكى بەرچاوى بەخۆوہ بينيوە و لە گەلىك بوارى فەرھەنگىشدا رۆلى پىشەنگى هەبوو. لە بەشەكانى دىكەى ئەم توئىژىنەوہيهدا بەوردى تيشك دەخەينە سەر ئەم بابەتە.

سەرھەلدانى يەكئىتى سۆقىت و

سىياسەتىكى نوئى زمانى

پىش بەرپاىوونى شوڤشى ئۆكتۆبەر و حوكمرانىيى سۆشالىستىيى سۆقىت، زمانى روىسى لە روىسايى قەيسەرى تاكە زمانى بالادەستى ئەو ئىمپراتورىيە بوو بۆ ھەموو كاروبارىك، بەتايبەت بۆ خوئىندنى بالا و

لەم كورته مېژووہوہ روى دەبىتەوہ كە كورد لە باشوورى قەوقاز زياتر لە ھەزار سال مېژووى ھەيه و ھەر لە زووہوہ بەر لە ھاتنى عەرەب و توركى ئۇغوز، نەتەوہيهكى نيشتهجىيى قەوقاز بوو، بەلام ئەم ماوہ درىژە، كورد دانىشتوانىكى بە ژمارە زۆر و ھەميشەيى ئەم ھەرىمە نەبوو، زياتر بە ئاوارەيى لىي نيشتهجىبوو، يا بۆ لەوہرگەى مەرۇمالات چەند عەشیرەتىكى كورد روىان تىكردوو و دواتر گەراونەتەوہ بۆ باكوورى كوردستان. سەبارەت بە كوردە شەددادىيەكان كە حوكمرانى ناوچەى ئاران بوون، كە ئەمرو چەند بەشكى ئازەربايجان و ئەرمەنستان دەگرىتەوہ، ئەوانىش زياتر وەك دەستەى حوكمران بەسەر ئەو ناوچەيهى قەوقازدا فەرمانرەوا بوون، بەلام دانىشتوانى ئەم ميرنشىنە ھەمووى كورد نەبوو، ئەرمەن و گورج و لاز و تات و تالش و لەزگىن-يش لەوئى ژياون، ھەروەها لەپال ميرنشىنى كورددا، ميرنشىنى عەرەبىش ھەبوو، ئەوانىش دەستەى حوكمران بوون، بەلام دانىشتوان عەرەب نەبوو. بۆ ئەوہى باشتر لەم دەسەلاتە كوردىيەى قەوقاز تىبگەين، دەكرئ ئاماژە بە حوكمرانىيى بنەمالەى ئەيووبى لە مىسر و شام بەدين كە كورد لەوئى دەستەى حوكمران بوو بەسەر دانىشتوانى غەيرەكورددا كە زۆرەيان عەرەب بوون. دەكرئ بلىين حوكمرانىيى كورد لە ناوچەى قەوقازش، ھەمان شىوہى حوكمرانى بوو. ئەو ماوہيهش كە ميرنشىنى شەدادى لەوئى دەسەلاتدار بوو، كورد بە ژمارەى زۆر كۆچىنەكردوو بۆ قەوقاز، تا قورسايبىيەكى دانىشتوان لەوئى پىكبينى و شارى گەرە و مەلبەندى فەرھەنگى و شارستانىيى تىدا دامەزرىنى، ئەوہى ھەبوو كۆمەلە گوندىكى پەرشوبلاو بوو لەناو زۆرىنەى ئەرمەنى و گورجى و ئەوانىدىدا. دواترىش كە توركى ئۇغوز ناوچەكەى داگىركردوو و دانىشتوانى ئازەربايجان كراون بە تورك، كورد لەژىر شەپۆلى ھىرشى توركى سەلجوقىدا، بوو بە كەمىنەيهكى لاواز و ژىردەستە و لە چەند گوندىك خوئى گرتووہتەوہ. سەدەكانى دواترىش بە ھۆى ھاودىنى و ھاومەزەھبى لەگەل توركى ئازەرى، بەخىرايى لەناو توركدا توواوہتەوہ.

کاروباری رەسمی ئیمپراتوری. ۲۴ سەدەى تۆز دەم کە ناسیۆنالیزمی رەوسى لە گەشەکردن دا بوو، رەوسیا زیاتر ئامانجی زالکردنی زمانی رەوسى و فەرامۆشکردنی زمانی نەتەهەکانى دی بوو، بەتایبەت نەتەهە بچووکەکانى وەک کورد، تات، تالش، لەزگین، .. تاد. ئەم نەتەهەوانە هیچ مافیکیان بۆ بەکارهێنانی زمانەکیان لە سیستەمى پەرەردەى رەوسیا دا نەبوو، هەولیش نەدراوێ نەخویندەوارى لەنیو ئەم گەلانەدا بنبریکرێ. سەرەتای سەدەى بیستەم، لەژێر دەسەلاتداریی رەوسیا دا، قوتابخانە لە سى گوندی کوردی ئیزیدی ئەلەگەز و و سورمەلی و باجورلوو لە قارس، بە زمانی رەوسى بۆ مندانى کورد کرایەو، بەلام زۆر درێژەى نەکیشا و رۆلێکی گەرەشى نەبوو لە بنبرکردنی نەخویندەوارى ناو کوردان دا. ۲۵

بەرپاىبوونی شۆرشى ئۆکتۆبەر سالى ۱۹۱۷ و هاتنە سەر کارى بۆلشەفییەکان لە رەوسیا، کۆتایی بە دەسەلاتى رەوسیاى قەیسەرى هینا، هاوکات گۆرانیکى گەرەى سیاسى هینایەکیاوە و هەموو هەریمەکە جاریکى دی نەخشەیهکی نوێى سیاسى بە بەردا کرایەو، دەسەلاتى نوێ بە ئایدیۆلۆجیاى هەمى نوێهە حوکمرانى رەوسیا و قەوقاز و ئاسیاى ناوەراستى کرد. ئەم گۆرانکارییە سیاسییە، کۆمەلێک گۆرانکاریی کولتوریشى لەگەل خۆى هینا و لە هەمان کات دا پلانىکی نوێى زمانی دارشت بۆ زمانی نەتەهەکانى ناو سۆقیەت، بەتایبەت بۆ نەتەهە بچووکەکان کە مافیان هەبوو وەک نەتەهە گەرەکان بە زمانی خویان بخوینن و مافی کولتوریاى هەبى.

یەکیتی سۆقیەت بە رەسمى لە ۱۹۲۲/۱۲/۳۰ دا دامەزرا. نەتەهە گەرەکانى نیو ئەم یەکیتیە رێگەیان پى درا کۆماریکى نەتەهەبیاى هەبى و نەتەهە بچووکەکانیش مافی ئۆتۆنۆمى یا یەکەیهکی ئیدارىی نەتەهەبیاى هەبوو، لە چوارچێوەى ئەو کۆمارە نەتەهەبیاى لى نیشتهجى بوون.

دواى شۆرشى ئۆکتۆبەر، دەسەلاتى رەوسیاى قەیسەرى لە قەوقاز نەما و هەر سى نەتەهەى

سەرەکی قەوقاز، ئەرمەن و ئازەرى و گورجى، سى کۆمارى نەتەهەبیاى دیموکراتى سەرەخویان راکەیان و ماوەى سى سال (۱۹۱۸-۱۹۲۱) بەردەوام بوو، دواتر سالى ۱۹۲۲ بەهۆى بارودۆخى سیاسى و جیۆپۆلیتیکی هەریمەکە و هەرەها بەهیزبوونی بزاقى بۆلشەفیزم لەنیو چینی رۆشنیرانى هەر سى نەتەهەدا، هەر سى کۆمارى باشوورى قەوقاز، خۆیستەنە دایانەپال سۆقیەت و بوون بە سى کۆمارى سۆشالیستى یەکیتی سۆقیەت. ۲۶ بەم پێیە، هەریمى قەوقاز جاریکى دی کەوتەوێ ژێر حوکمرانى رەوسیا، بەلام ئەم جارە بە حوکمرانى سۆقیەت و سیاسەتیکى نوێ کولتورى و بە بیرى سۆشالیسم بەرپۆهچوو.

دواى دامەزرانى حوکمرانى سۆقیەت لە باشوورى قەوقاز، گەلى کوردیش بوو بە یەکیک لە نەتەهەکانى سۆقیەت، کە ئەوسا زۆرینەى دانیشتوانى کورد بە پەرشوبلاوى لە هەر سى کۆمارى باشوورى قەوقاز نیشتهجى بوون. کۆمەلگەیهکی کوردیش لە کۆمارى تورکەمەنستان نیشتهجى بوو. ۲۷ کورد لە قەوقاز بەگەرمى پێشوازیی لە دەسەلاتى نوێ سۆقیەت کرد و چالاکانە بەشداری لە جیگیرکردنی ئەم دەسەلاتە بوو.

۲۶ سرژ آفاناسیان، ارمنستان، آذربایجان، گرجستان: ۱۳۷۰، ص ۲۷۸.

۲۷ بوونی کورد لە تورکەمەنستان، دەگەریتەوێ بۆ کۆچیکردنی بە کۆمەلێ کورد بۆ خوراسان لە کۆتایی سەدەى شانزەم لە سەردەمى شاعەباس دا. دەولەتى سەفەوى لە سەردەمى ئیسماعیلی سەفەوى (۱۵۰۱-۱۵۲۴م) دا، رەوبەرەوى هیزشى تورکمان و ئۆزبەک دەبوو و لە باکوورى رۆژەلاتى ئیزان. ئۆزبەکەکان دواى عوسمانییەکان دووم نەبارى سەفەوییەکان بوون، چەندین جار هیزشيان کرد و ئەو ناوچانەى باکوورى رۆژەلاتى ئیزانیاى داگیرکرد. لەپێناوی پاراستنى ئەم سنورانەدا، دەولەتى سەفەوى لە سەردەمى شاعەباس (۱۵۸۸-۱۶۲۹) دا بە هەزاران خیزانى کوردی لە باشوورى رۆژەلاتى ئەنادۆل و قەفقاس و ئازەربایجانەو، کە ئەوسا ئەم ناوچانە لە ژێر دەسەلاتى سەفەوییەکان دا بوون، کوچ پى کرد بۆ خوراسان و لە شارەکانى قۆچان و شىروان و بوجنورد و سەبزهوار جیوارى کردن. دواتر هەندیک لەم هۆزە کوردانە چوون بۆ تورکەمەنستانى ئیستا و لە شارى عیشقباد نیشتهجى بوون و کۆمەلگەیهکی کوردیاى لە ولاتەکە پیکهینا. دواى دامەزرانى دەسەلاتى سۆقیەت، ئەوانیش بوون بە پیکهینەریکی نەتەهەبى لە تورکەمەنستان و یەکیتی سۆقیەت. بروانە: کلیم الله توحدى، حرکت تاریخی کرد بە خراسان، چاپ دوم، سازمان چاپ مشهد، مشهد، ۱۳۷۱، ص ۳۴.

24 Alex Krouglov, Language planning and policies in Russia through a historical perspective, Current Issues in Language Planning, Taylor & Francis, UK, 2021. p.6

25 Eskerê Boyîk, Çanda kurdên Sovêtê, Weşanên peywend, Çapa duyem, İstanbul, 2019. R 14.

هاوینی ۱۹۲۱ چەند ھەزار کوردیک لە دەقەری کوتورلینی ئازەربایجان کوبووە و برووسکە یەکی بۆ ئەنجومەنی کۆمیسارانی گەل لە کۆماری ئازەربایجان نارد؛ لە برووسکەدا جەختیان کردووە کە ئەوان بە سروشت لەگەڵ دەسلەلاتی سۆڤیەتدان کە دەسلەلاتی کریکاران و جووتیارانە.^{۲۸}

یەکی تێی سۆڤیەت دواى دامەزرانی وەک دەولەتیکى ئایدیۆلۆجى، کۆمەڵیک چەمک و تیگەیشتی نوێی ھەبوو بۆ نەتەو و مەسەلەى نەتەوايەتى. سیاسەتى حکومەتى بۆلشەفى بۆ مافی نەتەو وەکان لەسەر بنەماى ئایدیۆلۆجى مارکسى - لىنىنى بەرپۆ دەھچوو. لەم ڕووەوە ستالین سالى ۱۹۱۳ کتیبى سەبارەت بە مەسەلەى نەتەوايەتى لە ڕوانگەى مارکسىزمەو نووسى، ئەم کتیبە شروڤەيەكى گرنگى ھزرى مارکسىيە بۆ مەسەلەى نەتەوايەتى. ستالین لەم کتیبەدا، نەتەو بەم شێوەیە پێناسە دەکا: "نەتەو کۆمەلە خەلکى چەسپاو و دامەزراوە، لە میژوودا پەرى سەندوو و بەرھەم ھاتوو، لەسەر بنچینەى زمانى ھاوبەش، ناوچەيەكى ھاوبەش، ژيانى ئابورى ھاوبەش، ھەروەھا پیکھاتەى دەروونى تاکەکانىشى لە کولتورىكى ھاوبەشدا کۆدەبنەو".^{۲۹} لە ھەمان کاتدا جەختى لەسەر ئەو ھش کردوو نەتەو کە ئەگەر ھەر یەكێک لەم تايبەتمەندیانە لە نەتەو دا کەم بوو، ئەوا بە نەتەو دانانرێ. ھەروەھا پێى وابوو ناسنامەى نەتەو بۆ ھەمیشە بە چەسپاوى نامى نەتەو، بە پێى بارودۆخەکان گۆرانى بەسەرداى.^{۳۰}

سۆڤیەت بەم بنەما ئایدیۆلۆجىيە، بە پێى بارودۆخى سیاسى و بەرژەو ھەندى یەکی تێی سۆڤیەت و دەسلەلاتى لەنیو یەکی تیبەکە و کۆمارەکانى سۆڤیەتدا، مامەلەى لەگەڵ پرسی نەتەوايەتى دەگۆرا. کورد لە سەرەتای بیستەکاندا لە لایەن دەسلەلاتدارانى سۆڤیەتەو وەک نەتەو ناسرا، کە بە ڕووسى پێى دەلێن نارۆد (Narod). بەلام ئەم ناسنامە نەتەو ھەبیبە وەک پێویست مامەلەى لەگەڵ نەکرا. بۆ نمونە، مافی ھەرىمىكى ئۆتۆنۆمى کە بە ڕووسى پێى دەگوترێ

(ئوبلاست 'oblast یا ئۆکروگ okrug) بە کورد نەدا، ئەو ھى کە سۆڤیەت لە کوردستانى سۆریش لە ناگورنو - قەرەباغى ئازەربایجان سالى ۱۹۲۳ بۆ کوردی دامەزراند، تەنیا یەكە یەكە ئىدارى بوو، کە بە ڕووسى پێى دەگوترێ (ئۆیەزد Uezd)؛ کە دواتر لە ۱۹۳۰ دا ھەلۆ شینرایەو، بەلام بۆ مافی خویندن بە زمانى کوردی لە قوناغەکانى سەرھەتایى و دواناوەندى دا، ڕیگە پێداو بوو.^{۳۱}

سیاسەت و پلانى نوێى زمان لە سۆڤیەت، کارىگەرییەكى بەرچاوى لەسەر پێشکەوتنى زمانى نەتەو بەچووکەکان لە سۆڤیەت ھەبوو، ھەر بۆیە زمانى کوردیش دواى ئەم گۆرانە سیاسىیە بەخیرایى بوو ژایەو. جى بەجى کردنى ئەم پلانى زمانى، لە ھەموو سەردەمىکدا وەک یەك نەبوو، بە پێى سەردەمى حوکمرانى سۆڤیەت گۆرانى بەسەردا ھاتوو. لە خوارەو بە کورتى ئاماژە بە سى سەردەمى حوکمرانى سۆڤیەت دەدەین، وەک بەرچاوى ڕوونى بە بۆ تیگەیشتن لە رەوشى زمانى کوردی لە سۆڤیت و ئەو سیاسەت و پلانى زمانى بە مافی نەتەو وەکان جى بەجى دەکران.

حوکمرانى لىنىن:

مافی زمان بۆ ھەموو نەتەو وەکانى سۆڤیەت

ڤیلا دیمیر لىنىن (۱۸۷۰-۱۹۲۴) یەكەم سەرۆكى حکومەتى ڕووسى سۆڤیەت بوو لە نیوان ۱۹۱۷ تا ۱۹۲۴ دا، ماوەى ۱۹۲۲ تا ۱۹۲۴ ش سەرۆكى حکومەتى ھەموو یەکی تیبى سۆڤیەت بوو. کۆمەلێک بەرنامە و پلانى کولتورى ھەبوو بۆ ئەو ھى کۆمەلگەى سۆڤیەت بە بیری سۆشیا لیزم و ئامانجەکانى شۆرشى ئۆکتۆبەر پەرە دەدەکا، بۆ گەیشتن بەم ئامانجەش، دەبوایە نەخویندەوارى بنبرکا، کە سۆڤیەت ئەو کاتە ۶۰٪ دانیشتوانە کەى نەخویندەوار بوو.^{۳۲} سۆڤیەت لە سەردەمى لىنىندا پلانىكى ئابورى نوێی ھەبوو، دەبوو سۆشیا لیزم بەرەو سۆشیا لیزم بیا. بۆ ئەمە دەبوایە کۆمەلگە یەكى خویندەوارى مۆدیرن بەرھەم بێنێ، ھەر نەتەو یەكیش بە زمانى خۆى. بۆ ئەم

^{۲۸} م. ئە. ھەسراتیان، کوردی یەکی تیبى سۆڤیەت، وەرگێرانى بۆ کوردی: د. جەبار قادر، لە کتیبى: کوردستان و کورد، کورتارى کوردناسانى سۆڤیەت و ڕووسى، بلاوکراو ھى ئەکادیمى کوردی، ھەولێر، ۲۰۲۱، ل ۴۲۱-۴۲۲.

^{۲۹} Joseph Stalin, Marxism and the National Question, International publisher co., New York, 1942. p. 12

^{۳۰} Ibid. p.12.

³¹ Michiel Leezenberg, Soviet Kurdology and Kurdish Orientalism, in " The Heritage of Soviet Oriental Studies" 1st Edition, Routledge, 2011.. P. 89.

³² Alex Krouglov, Language planning and policies in Russia through a historical perspective. P. 8.

مه‌به‌سته، پلانیکى زمانى و کولتورى بۆ نه‌ته‌وه‌کانى نيو سؤقیه‌ت هه‌بوو، پى‌ده‌گوترا کورینیزاتاسیا korenizatsiia، واته‌به‌نه‌ته‌وه‌بیکردن و به‌خۆمالیکردن. ئەم پلانه‌به‌ره‌سه‌مى ۱۹۲۳ دەستی پى‌کرد، ئامانجى ئەوه بوو نه‌ته‌وه‌ غه‌یره‌پروسه‌کانى نيو یه‌کیتی سؤقیه‌ت بۆ ئەوه‌ى ناسنامه‌یه‌کى سؤقیه‌تییان هه‌بى، له‌هه‌ر کوماریک که‌سانى ئىدارى و ته‌کنیکى و ئەکادیمى له‌ناوچه‌که‌ى خۆیان پى‌بگه‌یه‌نئى و به‌ زمانى خۆیان، هه‌موو کاروباریکیش له‌ کوماره‌کاندا به‌ زمانى نه‌ته‌وه‌ى کوماره‌که‌ و زمانه‌ ناوچه‌بیه‌کانى دیکه‌ى ناو ئەو کوماره‌ بى. سیاسه‌ت و پلانى زمان له‌ سؤقیه‌ت له‌وه‌سه‌رده‌مه‌دا ئەوه‌بوو نه‌ته‌وه‌ بچوکه‌کان وه‌ک نه‌ته‌وه‌ گه‌وره‌کان مافى کولتورى و خویندن به‌ زمانى خۆیان بۆ دابین‌بکرى. ئەم به‌رنامه‌یه‌ به‌ گه‌رمى له‌ لایه‌ن نه‌ته‌وه‌کانى سؤقیه‌ته‌وه‌ پيشوازی لى‌کرا.

نیوان سالانى ۱۹۲۰ و ۱۹۳۰، ۱۳۰ زمان له‌ سؤقیه‌ت ئاخاوتتى پى‌ده‌کرا، له‌م زمانانه، ته‌نیا ۲۰ زمان له‌ سه‌رده‌مى قه‌يسه‌ره‌کاندا ئەلفیئى نووسینیان هه‌بوو، ئەوانى دى ته‌نیا زمانى زاره‌کى بوون و خه‌ت و ئەلفیئى و ئەده‌بى نووسراویان نه‌بوو.^{۳۳} ئەم پلانه‌ زمانیه‌ى سؤقیه‌ت ریگه‌ى خۆش‌کرد، زۆر له‌ زمانه‌ بچوکه‌کان که‌ ئاخیه‌رانیان به‌ ژماره‌ که‌م بوون یا زمانى که‌مینه‌ نه‌ته‌وه‌کان بوون، له‌ له‌ناوچوون رزگاریان بوو، له‌ زمانى زاره‌کيه‌وه‌ بوون به‌ زمانى نووسین و خویندن. کوردیش یه‌کیک بوو له‌ نه‌ته‌وه‌کانى باشوورى قه‌وقاز، ماوه‌ى نیوان ۱۹۲۸ تا ۱۹۳۸ هه‌تا راده‌یه‌کى زۆر له‌م پلانه‌ زمانیه‌ى سؤقیه‌ت سوودمه‌ندبوو، زمانى کوردى بوورانه‌وه‌یه‌کى گه‌وره‌ى به‌خۆیه‌وه‌ بىنى، له‌ به‌شه‌کانى دیکه‌ى ئەم تویرینه‌وه‌یه‌دا به‌دریژى باسى ده‌که‌ین.

سیاسه‌تى سؤقیه‌ت له‌ بیسته‌کاندا بۆ کورینیزاتاسیا ئەوه‌بوو له‌ رپی پیدانى مافى زمانى و کولتورىیه‌وه‌ به‌ نه‌ته‌وه‌کان، پشتگیرى نه‌ته‌وه‌ غه‌یره‌پروسه‌کان بۆ حوکمرانى سؤقیه‌ت به‌ده‌ست بىئى، به‌تایبه‌ت پشتگیرى چینه‌ رۆشنییره‌کانیان. ئەم سیاسه‌ته‌ پى‌وابوو به‌ پیدانى مافى نه‌ته‌وه‌بى کولتورى، ده‌کری نه‌ته‌وه‌کانى سؤقیه‌ت له‌ نه‌ته‌وايه‌تیی سیاسى دوورکه‌ونه‌وه‌. ئەم سیاسه‌ته‌ له‌ بیسته‌کاندا جه‌ختى له‌سه‌ر ده‌کرایه‌وه‌ بۆ مافى نه‌ته‌وه‌کان، سه‌ره‌تا هه‌موو نه‌ته‌وه‌کان پیکه‌وه‌ گه‌شه‌بکەن

و دواتر تیکه‌ل‌بن و پیکه‌وه‌ گریدراوبن، ئەوجا له‌ کوتایى‌دا هه‌موویان خۆ به‌ سؤقیه‌تى بزانه‌ و دوورکه‌ونه‌وه‌ له‌ نه‌ته‌وايه‌تیی بۆرجوازی^{۳۴}، که‌ له‌ دیدى مارکس‌دا، به‌ره‌مى قۆناغى سه‌رمایه‌داریه‌ و چینی بۆرجوازی پشتى ده‌گرئى. ئەم چینه‌ش له‌ رپی نه‌ته‌وايه‌تیه‌وه‌ جیاکارى و ره‌گه‌زه‌په‌رستى له‌ نیوان نه‌ته‌وه‌ و ئەتنیک و ره‌گه‌ز و نه‌ژاد و دینه‌کاندا دروست‌ده‌کا و له‌ یه‌کیان دوورده‌خاته‌وه‌، ئەمه‌ش ده‌بیته‌ هۆى دوورکه‌وتنه‌وه‌ى کۆمه‌لگه‌ له‌ لمیلانى چینه‌یه‌تى و کۆسپ له‌ به‌رده‌م یه‌گرتتى چینی پرۆلیتاریای جیهانى‌دا دروست‌ده‌کا. هه‌روه‌ها مارکس پى‌وايه‌ نه‌ته‌وايه‌تى به‌ تیه‌رپوونى کات له‌به‌ین‌ده‌چى و نامینى، چونکه‌ ئایدیۆلۆجیای چینی بۆرجوازییه‌، که‌ ئامرازه‌کانى به‌ره‌مه‌هینانى له‌ به‌رده‌سته‌ و چینی کریکار ده‌چه‌وسینته‌وه‌، دواتر له‌ ئەنجامى شۆرشى چینی پرۆلیتاریادا، چینی بۆرجوازی له‌ناوده‌چى و نه‌ته‌وايه‌تیش له‌گه‌لى کال‌ده‌بیته‌وه‌، به‌ تیه‌رپوونى کات له‌ پاشه‌روژدا نه‌ته‌وه‌ نامینى.^{۳۵}

له‌م روانگه‌ ئایدیۆلۆجیه‌، سؤقیه‌ت مامه‌له‌ى له‌گه‌ل نه‌ته‌وه‌ و زمانى نه‌ته‌وه‌کان کردووه‌. وه‌ک ئاشکرایه‌ ئەم پلانه‌ زمانیه‌، هه‌رچه‌نده‌ سه‌ره‌تا کاریگه‌ر بوو بۆ بووراندنه‌وه‌ى زمانى نه‌ته‌وه‌کان، به‌لام ده‌بووايه‌ زمان ئامرازیک بى بۆ خزمه‌ت به‌ ئایدیۆلۆجیای حزب و ده‌وله‌ت که‌ له‌سه‌ر بیری سۆشیاڵیزم و کۆمۆنیزم به‌رپوه‌ده‌چوو. له‌م روه‌وه‌ ستالین پى‌وابوو پى‌ویسته‌ فه‌ره‌نگ و کولتورى نه‌ته‌وه‌کان به‌ رواله‌ت نه‌ته‌وه‌بى بى، به‌لام پى‌ویسته‌ له‌ ناوه‌رۆک‌دا سۆشیاڵیستى بى.^{۳۶} ئەم بۆچوونه‌ ئایدیۆلۆجیه‌، به‌روونى دیاره‌ که‌ پيشکه‌وتنى فه‌ره‌نگى کوردى له‌ سؤقیه‌ت ئامانج نه‌بووه‌، به‌لکوو ئامانج به‌کاره‌ینانى زمانه‌که‌ بووه‌ وه‌ک ئامرازیک بۆ گه‌ياندى بیری سۆشیاڵیزم به‌ کورد و گه‌لانى سؤقیه‌ت.

له‌ لایه‌کى دیکه‌وه‌، پشتگیرى سؤقیه‌ت له‌ مافه‌ کولتورىیه‌کانى کورد له‌وه‌سه‌رده‌مه‌دا، سیاسه‌تیکى دیکه‌ى ده‌ره‌کى هه‌بوو، ده‌یویست له‌م ریگه‌یه‌وه‌ پشتگیرى کورد له‌ هه‌موو به‌شه‌کانى کوردستان بۆ

³⁴ E.A. Rees, 'Stalin and Russian Nationalism', in Geoffrey, Hosking, and Robert, Service, (eds), Russian Nationalism, Past and Present (London, 1997) p.82

³⁵ Khiterer, V. (2004) 'Nationalism in the Soviet Union', in "Encyclopedia of Russian History", Macmillan Reference USA ^{۳۶} واسیلی نیکیتین، کرد و کردستان، ص ۵۹۳.

³³ Jacob M. Landau, Barbara Kellner-Heinkele, Politics of language in the ex-Soviet Muslim states, Hurst and Company, London, 2001, P.51.

خۆى بە دەست بېنى و دژايەتتى ھىزە كۆلۈنئاليىيە ئەوروپىيەكان بكا، دەيوست نىشانىدا سۆڧىەت ۋەك ھىزە كۆلۈنئاليىيە ئىنگلىز و فەرەنسىيەكان نىيە، كە كورد دەكەن بە ئامرازىك بۇ جى بە جى كوردنى سىياسەتى كۆلۈنئاليىيە خۆيان لە ھەرئىمەكە، ھەرۋەھا ۋەك ئەو دەۋلەت - نەتەۋانەى رۆژھەلاتى ناۋەرەستىش نىيە كە ئىران و عىراق و توركيان، مافى نەتەۋەى كورد زەوت دەكەن و ھەۋلى توۋاندنەۋەيان دەدەن. ۳۷ ئەم ئامانجە سىياسى و ئايدىۋلۇجىيانە ھاندەر بوون بۇ سۆڧىەت بەو شىۋەيەى كە خۆيان مەبەستىيانە، پىشتىگىرى مافى زمان و كولتوروى كورد بكن، بۆيە ھەر كاتىك ئەم مافانە رېگر بوون بۇ سىياسەت و ستراتىجى سۆڧىەت لە رۆژھەلاتى ناۋەرەست، بە ئاسانى و بى ھىچ دوۋدلىيەك ھەموو مافەكانيان دەكىشايەۋە يا قەدەغەيان دەكرد.

ھوكمپرانىي ستالين:

سەردەمى توۋاندن و سەركونكرن

بەنامەى بەخۇمالىكرن korenizatsiia لە سۆڧىەت ھەتا سالى ۱۹۳۷ بەردەۋامبوو و ھەنگاۋىكى گەرە چوۋە پىشەۋە، ھەموو گەلانى سۆڧىەت بە كوردەۋە لەم پلانە زمانىيە سوۋدەندبوون. دواى مردنى لىنين سالى ۱۹۲۴، جۇزىف ستالين بوو بە جىنىشىنى لە يەكىتتى سۆڧىەت. ماۋەى ھوكمپرانىي ستالين ھەتا سالى ۱۹۳۶ ىش لەسەر ئەم پلانە بەردەۋامبوو كە شۆرشى ئۆكتوبەر و لىنين بەرنامەيان بۇ دارىشتبوو. بەلام دواى ئەۋە گۆرانىكى گەرە لە دەسەلاتى ستالين دەستى پىكرد، كە بەرەۋ دىكتاتورى و ھوكمى تاكرەۋى چوو. ماۋەى نىۋان ۱۹۳۷ تا ۱۹۳۸، ئەم سالە لە سۆڧىەت بە سەردەمى توۋاندن و تىرۆر دادەنرى. ستالين بە دەستىكى ئاسنىن ھوكمى سۆڧىەتى كرد، سەرەتا پاكسازىيەكى بەرفراۋانى لە حىزبى كۆمۇنىست و دەسەلاتدا كرد، ئازادى سىياسى نەما و ھەموو دەنگىكى ئازاد و ناپرەزايى كپكرا، بە ھەزاران بەرھەلىست و رۆشنىبىر تىرۆركران يا خراۋە كونجى زىندانەۋە.

ستالين بۇ چەسپاندى دەسەلاتەكەى، ناۋچە سنوورىيەكانى سۆڧىەتى لە دانىشتوان چۆلكرد، بە بىانوى ئەۋەى جاسووسى بۇ ولاتە ھاۋسىكانيان دەكەن، دوورخراۋە بۇ سىبىريا و ئاسىياى ناۋەرەست. نىۋان سالانى ۱۹۳۷ تا ۱۹۴۴، بە زۆرەملى خەلكى كۆچ پىكرد و دوورخستەۋە. ئەۋ گەلانى كە بوون بە قوربانىي ئەم دوورخستەۋە و كۆچ پىكردنە: فىنلاندى، كۆرى، يۇنانى، چىچانى، ئەنگۇشى، توركى مەسخەتى (ۋاتە توركى گورجستان)، ئەلمانى، پۇلەندى، ئەرمەنى، بولگارى، تاتارى، كورد، مۇلداقى، بالكار.. تاد. ئامارەكان ئامازە بەۋە دەكەن كە نزيك بە يەك مىلئون و نىو لە گەلانى يەكىتتى سۆڧىەت بەزۆر كۆچيان پىكرا و لە زىدى خۆيان دوورخراۋە بۇ ھەرئىمە جىاۋازەكانى نىۋ يەكىتتى سۆڧىەت. ۳۸ ئەم سەردەمە، كورد قوربانىيەكى گەرەى ئەم سىياسەتى كۆچ پىكردنە زۆرەملىيەى ستالين بوو، كە كوردى بە دوو جار راگوزاۋە: جارى يەكەم سالى ۱۹۳۷ كوردەكانى ئازەربايجان و ئەرمەنستان، جارى دوۋەم سالى ۱۹۴۴ كوردەكانى گورجستان بوون، بەزۆر كۆچيان پىكرا بۇ ئاسىياى ناۋەرەست و لە قازاغستان و ئۆزبىكىستان و قەرغىزستان جىگىركران. ھەر ئەۋ سەردەمە، ستالين ناۋچە ئۆتۈنۈمىيەكان ھەلۋەشاندەۋە، لەۋانە ناۋچەى ئۆتۈنۈمىي (كوردستانى سۇرىش) لە قەرەباغ سالى ۱۹۲۹ ھەلۋەشايەۋە. چالاكىيە كولتوروىيەكان و خويندن بە زمانى نەتەۋە بە ژمارە كەمەكانى ۋەك كورد، ۋەستىندرا، ھەۋلدارا سۆڧىەت بەرەۋ بەرۋوسىكرن بىرى، زمانى رۋوسى ۋەك زمانى ھاۋبەشى سۆڧىەت بەسەر ھەموو نەتەۋەكانى سۆڧىەتدا سەپىندرا، ناسىۋناليزمى رۋوسى كرا بە بەرنامە و رابەر بۇ ھەموو گەلانى سۆڧىەت. ھوكمپرانىي ستالين بوو بە ھوكمپرانىيەكى تۆتالىتېرى پر لە زۆردارى و چەۋسانەۋە، ستالينىش سەركىكى دىكتاتور. راگەياندنى ولات خزمەتى بە ئايدىۋلۇجىاي كۆمۇنىزم و سەركەكەى كرد، گۇڧار و رۆژنامە و كىتېبى قوتابخانەكان بە ئايدىۋلۇجىكران و پىكران لە وىنەى ستالين و لىنين، پىرۇگرامى خويندن، بابەتەكانى

38 Isabelle Kreindler, The soviet deported nationalities: A summary and an update, Soviet Studies, 38:3. (1986) p.387-405.

37 Harun Yilmaz, The Rise of Red Kurdistan, Iranian Studies, 47:5 Routledge, London, 2014. P.801.

ھەمووی رېكلام بوو بۇ بېرى سۆشیا لېزىم و كولخوزات و چىنى پرۆلېتارىيا و سوپاى سوور. ھەر بە ئامانجى بەرپووسىكرىن، ئەلفىبى كرىلىي پووسى بەزۆر بەسەر نەتەو غەيرە پووسەكان دا سەپىندرا. نەتەو توركەكانى وەك ئازەرى، ئۆزبېكى، قازاغى، قەرغىزى كە تازە ھاتىوونە ناو يەككىتى سۆقىت، دە سالىك بوو ئەلفىبىيان گۆرپو بوو بۇ لاتىنى. ئەمجارە ستالین بە بيانوى ئەوھى كە ئەم ئەلفىبى لاتىنىيە، ئەلفىبى ئىمپىريالىزمە، بەزۆر ناچارى كرىن ئەلفىبى بگۆرپ بۇ كرىلى، بۇ ئەوھى بە ئەلفىبى لە زمانى پووسى نىكەببەنەو و تۈندەنەوھىيان ئاسان بى. ۳۹ كوردىش ھەر لەم كاتەدا بە ھەمان شىو، ناچار كرا ئەلفىبى لە لاتىنىيەو بگۆرپ بۇ كرىلى.

ئەم سىياسەتى ستالین لە سۆقىتە كارىگەرىي بۇ پلانى زمانەكەش ھەبوو، ئەوھى شۆرپشى ئۆكتۆبەر ھىنا بووى بۇ مافى گەل و نەتەوھەكان، ھەمووی پىچراپەو. چالاكىيە كولتورىيەكانى كوردىش ھەموو بەستران و قەدەغەكران. ئەم سىياسەتە پىر لە توندوتىژى و توقاندن و پاكسازىيە، ھەتا مردنى ستالین سالى ۱۹۵۳ و ھاتنى خرۆچىف بۇ ھوكمپرانىي يەككىتى سۆقىت، بەردەوام بوو.

ھوكمپرانىي خرۆچىف: گەپانەوھ بۇ مافى كولتورى نىكىتا خرۆچىف لە ماوھى نىوان ۱۹۵۳ تا ۱۹۶۴ دا سەرۆكى يەككىتى سۆقىت بوو. ھوكمپرانىي خرۆچىف بۇ سۆقىتە سەردەمىكى نوئى بوو، ھەولى دا سەردەمى ترس و توقاندنى ستالین كۆتايى پىيىنى، بۇيە ھەر لە سەرەتاوھ بە ئاشكرا ئىدانەى تاوانەكانى ستالینى كرىد. چاكسازىي لە گەلىك بواردە كرىد: زىندانە سىياسىيەكانى بەردە كە مىلېونىك خەلكى سىياسى و پۇشنىبىر لە زىندان دا بوون، ئەو زولم و ناھەقىيەى كە ستالین دژ بە نەتەوھەكانى نىو سۆقىتە ئەنجامى دابوون، ھەولى دا راستى بكا تەو، يا قەرەبووى بكا تەو. بىرىارى دا ئەوانەى كە دوورخراونەوھ و لە تاراوگە دەژىن، بگەرپىنەوھ بۇ شوىنى خۇيان. ئەوھەبوو زۆرىك لەو نەتەوانە

گەپانەوھ بۇ زىدى خۇيان، ئەوانەى ناوچەى ئۆتۆنومىشيان ھەبوو، ھەلوەشاوھ بوو، جارىكىدى بۇي گەپانەنەوھ، مافى خويىندن بە زمانى نەتەوھ بە ژمارە كەمەكانىشى گەپانەنەوھ، بۇ كوردىش ئەم مافە گەپاىەوھ و دواى ۱۹۵۵ جارىكىدى خويىندن بە كوردى دەستى پىن كرىدەوھ، بەلام ئەمجارە ھەر بە ئەلفىبى كرىلى بەردەوام بوو و تەنیا بۇ دەرسىكى زمان و ئەدەب بوو، چالاكىيە كولتورىيى وەك شانق و پەخشى رادىوش گەپاىەوھ، بلاوكرىدەنەوھى پۇژنامە و كىتپىش دەستى پىن كرىدەوھ. واتە جارىكىدى نەتەوھەكانى سۆقىتە بووژانەوھ، بەلام ھەرگىز وەك سەردەمى پىشوو نەبوو كە مافەكان بە شىوھىيەكى فراوان دەستەبەركرابوون. ئەم سەردەمە بەم شىوھىيە لە ھوكومەتەكانى دواترى سۆقىتە تىشدا، ھەتا رووخانى يەككىتى سۆقىتە، ئەو چەند مافە كولتورىيە بۇ نەتەوھەكان بەردەوام بوو.

كورد لە ئەرمەنستان

وەك لەپىشدا ئاماژەى پىدرا، كوردانى ئەرمەنستان زۆربەيان ئەو ھەزاران كوردە ئىزدىيانەن كە لەبەر شەرى پووسى - عوسمانى لە دواوای سەدەى تۆزدەمدا و دواترىش لە ماوھى شەرى يەكەمى جىھانىدا، لە زىدى خۇيان لە ناوچەى قارسى باكوورى كوردستانەوھ ئاوارەى ئەرمەنستان و گورجستان بوون. بۇيە لە ئەنجامى ئەم شەپانەدا بە ھەزاران كوردى ئىزدى لەسەر سنورى توركيا و پووسيا كۆژران و بە ھەزاران مندالى كوردىش بىن دايك و باوك بوون. ھەتپوخانە لە چەند شارىكى ئەرمەنستان بۇ ئەم مندالە ھەتپوانە كراپەوھ، يەككىك لەوانە لە شارى ئاشتاراك بوو، ۶۰ مندالى ھەتپوى ئىزدى لەو ھەتپوخانەيدا ھەبوو.

دوو لەم مندالانە ھەجىبى جندى (۱۹۰۸-۱۹۹۲) و ئەمىنى عەقدال (۱۹۰۶-۱۹۶۴) بوون كە لەم ھەتپوخانەيدا گەرە بوون. جەردۆبى گەنجۇ (۱۹۰۴-۱۹۴۵) و جاسمى جەلېل (۱۹۰۸-۱۹۹۸) و ئوسقى بەكۆ (۱۹۰۹-۱۹۶۹) و چەندانىدى، ئەوانىش لە ئەنجامى شەرى و ئاوارەىدا ھەتپوكەوتن و لە ھەتپوخانە گەرەبوون. دواتر

ئەمانە كە گەرەبوون، چەند نووسەرىكى تۈانا و پىرەرمەيان لى پەيدا بوو و پىشخستنى زمان و ئەدەبى كوردىيان لەم ولاتە لەئەستۆگرت. بۇيە ئەو ئەدەبە

³⁹ Peter Kenez, A History of the Soviet Union from the Beginning to the End, second edition, Cambridge University Press, UK. Pp. 119 -122.

سال	ژماره‌ی دانیشتوانی کورد له ئهرمه‌نستان
۱۹۲۲	۸۵۰۰
۱۹۲۶	۱۵۲۲۶
۱۹۵۹	۲۶۰۰۰
۱۹۸۹	۶۰۰۰۰
۲۰۲۰	۴۵۰۰۰

ئهم ئاماره نیشانی دهدا که کورد له ئهرمه‌نستان هه‌تا کۆتایی هه‌شتاکان، که ژماره‌یان ۶۰ هه‌زار که‌س بووه، به شیوه‌یه‌کی سروشتی زیادی کردوو، له هه‌موو کوردی کۆماره‌کانی‌دی باشتر به زمان و فهره‌نگ و دانیشتوان خۆیان پاراستوو. ئهمه‌ش ده‌گه‌ریته‌وه بۆ ئه‌و جوگرافیا‌یه‌ی که لێ نیشته‌جین، له سێ کۆمه‌له‌ گوند کۆبوونه‌ته‌وه، په‌رشوبلاو نه‌بوونه‌وه وه‌ک کوردی ئازهربا‌یجان و گورجستان، په‌یوه‌ندی کۆمه‌لایه‌تیان له‌نیواندا به‌هیزه و ژن و ژنخواری له‌ناو خۆیاندا ده‌کن و تیکه‌ل به‌ بیگانه نابن، هه‌ر به‌ زمانی خۆشیان قسه‌ده‌کن و ئاماده‌نین به‌ هیچ هۆکارێک ده‌ستبه‌رداری زمانه‌که‌یان بن.

دوای هه‌لوه‌شانده‌وه‌ی په‌کیته‌ی سۆقیه‌ت و شه‌ری قه‌ره‌باغ، ژماره‌یه‌کی زۆری نزیک به‌ یازده هه‌زار کوردی موسلمان ناچارکران ئهرمه‌نستان به‌جی‌به‌یێن. ژماره‌یه‌کی زۆری کوردی ئیزیدیش به‌هۆی خراپی باری ئابوورییه‌وه، ئهرمه‌نستانیان به‌جی‌هیشته‌ و ئاواره‌ی رۆسیا بوون، بۆیه ئاماری کورد له‌م ولاته‌ له‌ دوای نه‌وه‌ده‌کانه‌وه به‌ شیوه‌یه‌کی به‌رچاو هاتووته‌ خواره‌وه بۆ ۴۰ هه‌زار که‌سیک. له‌م ئاماره‌ی ئیستادا، ته‌نیا ۱۵۰۰ کوردی موسلمان ماوه، ئه‌وانی‌دی هه‌موویان کوردی ئیزیدین.

په‌وشی زمانی کوردی له ئهرمه‌نستان

له‌نیو هه‌ر سێ کۆماری باشووری قه‌وقازدا، کۆماری ئهرمه‌نستان مه‌لبه‌ندیکی گرنگی بووژانه‌وه‌ی زمانی کوردی بووه. کورد له‌م کۆماره‌ رۆلیکی پێشه‌نگ و به‌رچاوی له‌ به‌کاره‌ینان و گه‌شه‌پێدانی زمانی کوردی‌دا هه‌بووه له‌ بواری جیاوازا، وه‌ک به‌کاره‌ینانی

کوردیه‌ی که سالانی سێی سده‌ی بیسته‌م له ئهرمه‌نستان هاته‌ به‌ره‌م، به‌ ئه‌ده‌بی سێوی یا ئه‌ده‌بی هه‌تیوان ناوه‌برئ.^{۴۰}

کۆمه‌لگه‌ی کورد له ئهرمه‌نستان، سه‌ره‌تای سده‌ی بیسته‌م کۆمه‌لگه‌یه‌کی ته‌واو عه‌شایه‌ری و نیمچه‌په‌وه‌ند بوو، به‌گه‌شتی نه‌خوینده‌وار بوو، چینی رۆشنییری نه‌بوو، وه‌ک ئه‌و چینه‌ رۆشنییری که له‌ باکوور و باشووری کوردستان هه‌بوو. زمانی کوردی ته‌نیا زاریکی زاره‌کی بووه، خه‌ت و نووسینی نه‌بووه، به‌لام دوای ئه‌وه‌ی سۆقیه‌ت و حکومه‌تی ئهرمه‌نستان پشنگیری مافه‌ کولتوورییه‌کانی کوردیان کرد، ئهم کۆمه‌لگه‌ کۆچه‌رییه‌، کۆمه‌لگه‌یه‌کی خوینده‌واری لێ به‌ره‌مه‌هات و کۆمه‌لێک نووسه‌ر و ئه‌دیب و شاعیر و پیاوی زانا سه‌ری لێهه‌لدا که توانیویه‌ بزاقیکی فه‌ره‌ه‌نگی کوردی له ئهرمه‌نستان به‌رپا‌بکا، له‌ زۆر روه‌وه‌ پێشه‌نگ بی.

ئهو سه‌رده‌مه‌ له‌ ناوه‌راستی بیسته‌کاندا له‌ کۆماری ئهرمه‌نستانی سۆقیه‌ت، ژماره‌ی کورد ۱۵ هه‌زار که‌سیک بووه. ئه‌وانه‌ زۆرینه‌یان کوردی ئیزیدی بوون، له‌ بیست گوندیکی سێ پارێزگای ولاتی ئهرمه‌نستان نیشته‌جی‌بوون، که ئهم گوندانه هه‌تا ئیستاش وه‌ک خۆیان ماون. له‌ پارێزگای ئاراگاتس، له‌م گوندانه نیشته‌جین: ئه‌له‌گه‌ز، ریا‌تازه (قونداغ‌ساز)، ئافشین، جاموشقان، سپیان، دیرک (جه‌ره‌ریس)، میره‌ک، کارفانسه‌رای، ئورتا چیا، سانگیار (کانیا شیر). له‌ پارێزگای تالین، له‌م گوندانه نیشته‌جین: گه‌لتۆ، سۆریک، بایسن، چه‌کو، به‌رۆژ، ئاف تۆنه، تیلک، قه‌به‌خ ته‌په. له‌ پارێزگای ئاشتاراک، له‌م دوو گونده نیشته‌جین: شامیران، فیریک. به‌لام کوردانی موسلمان له‌ سنووره‌کانی رۆژئاوای ئهرمه‌نستان که هاوسنووره له‌گه‌ل تورکیا، نیشته‌جی‌بوون و سالی ۱۹۳۷ زۆربه‌یان دوورخرا‌نه‌وه بۆ ئاسیای ناوه‌راست. ئهم خسته‌یه‌ی خواره‌وه ژماره‌ی کورد له‌ ماوه‌ی سده‌یه‌که‌دا له ئهرمه‌نستان نیشان‌ده‌دا.^{۴۱}

^{۴۱} بۆ ژماره‌ی دانیشتوانی کورد له ئهرمه‌نستان سوود له‌م

سه‌رچاوانه‌ وه‌رگیراوه:

Eskerê Boyîk, Çanda kurdên Sovêtê, Weşanên peywend, Çapa duyem, İstanbul, 2019. R.43.
Garnik Asatryan, Victoria Arakelova, The ethnic minorities in Armenia, Yerevan, 2002. P.11.

^{۴۰} د. تۆسنی ره‌شید، ئه‌ده‌بی کوردی له‌ په‌کیه‌تی سۆقیه‌ت، گوغاری واته، ژماره (۳)، بلاوکراوه‌ی ده‌زگای ئاراس، هه‌ولیر، ۲۰۱۰، ل. ۱۰۴.

نەخشەى ناوچه كوردنشینهكان له باشووری قەوقاز

له سەرەتای سەدهى بیستمهوه هەتا پیش شەرى ناگورنو قەرەباغ له هەشتاکانی سەدهى بیستمدا

سەرچاوه: Amir Hassanpour, Nationalism and Language in Kurdistan 1918 – 1985, Mellen Research University Press, San Francisco, 1992

ئەرمەنستان پەیدا بوون. ھۆکاری ئەم گەشەکردنەش، دەگەریتەووه بۆ بەھیزبوونی هەستی نەتەوہی لەنیو کوردانی ئەم ولاتە، ھەروەھا زۆرینەى کوردی ئەرمەنستان ئیزیدی بوون و دۆستایەتیەکی میژوووی لە نیوان ئیزیدی و ئەرمەنی دا ھەبووه.^{٤٢} نووسەری کوردی ئەرمەنستان، تۆسنی رەشید، گەشەکردنی زمان و ئەدەبیاتی کوردی لە ئەرمەنستان و ھەموو یەکیتی سۆقیەت بۆ سێ قوناق دا بەش دەکا: قوناعی یەکەم: کرانەوہی قوتابخانە بە زمانی کوردی لە گوندی کوردان، بلاوکردنەوہی رۆژنامەى "ریا تازە" و

بەکارھێنانی لە بواری پەرودەدا بە کوردی لە قوتابخانەکان، رۆژنامەگەری، بلاوکردنەوہی کتیب، پەخشی رادیویی، ھەروەھا بەکارھێنانی لە بواری شانۆ و سینەماشدا. زمانی کوردی لەم ولاتە، لە زمانیکی زارەکییەوہ بوو بە زمانیکی خاوەن پلەوپایە و بەرھەمی ئەدەبیی نووسراو.

کوردی ئەم ولاتە لە باکووری کوردستانەوہ ئاوارەبوون، واتە لە ولاتیک کە کوردستان نەبووہ ئەوان تیندا پەنابەر و کوچبەر بوون، نیشتمانیان تەنیا کومەلە گوندیک بووہ لە ئەرمەنستان. ئەم ژمارە کەمە لە کورد، دەستەیک لە رۆشنیریان تیندا ھەلکەوتووہ، بزاقیکی گەورەى بووژانەوہى زمان و فەرھەنگی کوردییان لەم ولاتە بەرپا کردووہ، ھەر بۆیە زۆرەى رۆشنیریانی کوردی سۆقیەت لە

^{٤٢} د. تۆسنی رەشید، کوردی یەکەتیی سۆقیەت، پیشتر و ئیستا، گوڤاری واتە ژمارە (٦)، بلاوکراوہى دەزگای ئاراس، ھولیر، ٢٠١١، ٤١٧.

پشتگیریی حکومت بۆ زمان و ئەدەبی کوردی. ئەم قوناغە هەتا ساڵی ۱۹۳۸ بەردەوام بوو. قوناغی دووهم: لە ساڵی ۱۹۳۸ هە دەستی پێ کردوو هەتا مردنی ستالین، ئەویش هەتا ساڵی ۱۹۵۵ درێژری کیشا. لەم قوناغەدا زمان و ئەدەبی کوردی لە سەرئانسه‌ری یه‌کیتی سۆقیه‌تا دامرکاوه بووه، هه‌موو چالاکیه‌کان قه‌ده‌غه‌کرا بوون. قوناغی سێهه‌م: لە ساڵی ۱۹۵۵ دەستی پێ کردوو تا هه‌لوه‌شاندنه‌وه‌ی یه‌کیتی سۆقیه‌ت ساڵی ۱۹۹۱ بەردەوام بووه، که قوناغی ژيانه‌وه‌ی زمان و فه‌ره‌نگی کوردیه‌یه.^{۴۲}

لەم باسه‌دا هه‌ول‌ده‌ده‌ین تیشک بخه‌ینه‌ سه‌ر قوناغه‌کانی ده‌ستپیک و گه‌شه‌کردنی زمانی کوردی له ئه‌رمه‌نستان، له‌ بوارێ خۆیندنی قوتابخانه‌کان، چاپه‌مه‌نی، رۆژنامه‌گه‌ری، په‌خشی رادیۆ، هونه‌ری شانۆدا.

گه‌شه‌کردنی زمانی کوردی له‌ بوارێ په‌روه‌رده‌دا زمانی کوردی له‌ باشووری قه‌وقاز هه‌ر له‌ سه‌ره‌تاوه تا ئیستا سێ ئه‌لفی بی جیاوازی بۆ به‌کاره‌ینراوه: ئه‌رمه‌نی، لاتینی، کریلی، دواي هه‌لوه‌شاندنه‌وه‌ی سۆقیه‌ت جارێکی دی گه‌رانه‌وه بۆ لاتینی، واته له هه‌ر قوناغی گه‌شه‌کردنی زماندا به ئه‌لفییه‌ک بووه. له خواره‌وه به‌پێی قوناغه‌کانی گۆرینی ئه‌لفی، باسی پیشه‌کوتنی زمانی کوردی ده‌که‌ین.

ده‌ستپیکي خۆیندن به‌ زمانی کوردی به ئه‌لفی ئه‌رمه‌نی ۱۹۲۱-۱۹۲۹

۲۳ی نیسانی ۱۹۲۱ کومیساری ئه‌رمه‌نستان بریاری دا خۆیندن له هه‌موو قوتابخانه‌کانی کوماری ئه‌رمه‌نستان به‌ زمانی دایک بی.^{۴۴} له سه‌ره‌تای خۆیندن دا به‌ زمانی کوردی له ئه‌رمه‌نستان، کورد هیچ بنکه‌یه‌کی فه‌ره‌نگی له‌م ولاته نه‌بووه، زمانه‌که‌شی ئه‌لفی نه‌بووه، ئه‌و ئه‌لفییه‌ عه‌ره‌بیه‌ که له باکووری کوردستان بۆ نووسراوی ئه‌ده‌بی کلاسیکی به‌کاره‌اتوو، لای کورده ئیژدییه‌کان به‌کاره‌اتوو. بۆیه ئه‌و زمانه کوردیه‌ که

^{۴۲} د. تۆسنی ره‌شید، ئەدەبی کوردی له یه‌که‌تی سۆقیه‌ت، گۆفاری واته، ژماره (۳)، بلاوکراوه‌ی ده‌زگای ئارس، هه‌ولێر، تشرینی یه‌که‌می ۲۰۱۰، ل ۱۰۱.

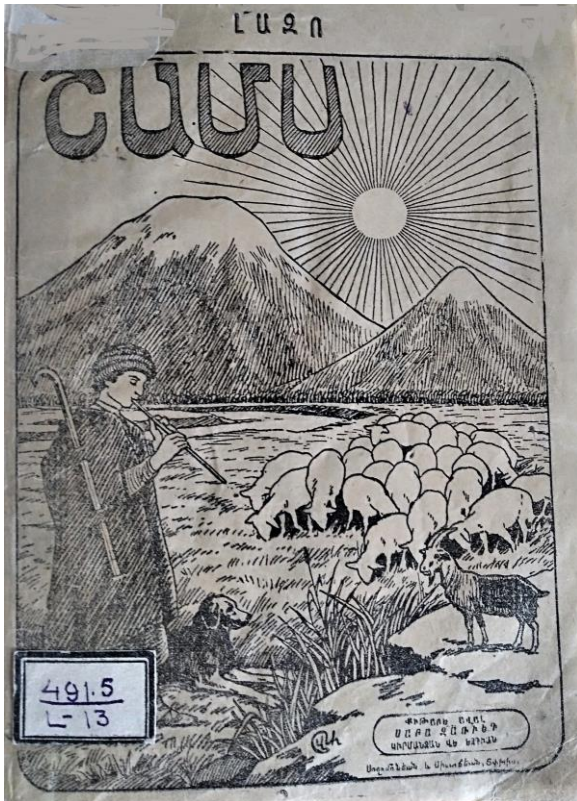
ئه‌وان قسه‌یان پێ کردوو، زمانیکه ته‌نیا زاره‌کی بووه و ئه‌لفی نه‌بووه، هه‌روه‌ها خۆینده‌واری له‌ ناویاندا نه‌بووه و مامۆستای زمانی کوردیشیان نه‌بووه بۆ ئه‌وه‌ی شاگردانی کورد له قوتابخانه‌ فی‌ری زمانی کوردی بکه‌ن. ئەم ئەرکه‌ سه‌ره‌تا له ئه‌ستۆی چه‌ند ئه‌رمه‌نییه‌کی خۆینده‌واردا بووه که زمانی کوردییان باش زانیوه و له‌م بواره‌دا کاریکی پیشه‌نگیان ئه‌نجامداوه.

یه‌که‌م ئه‌لفی کوردی له ئه‌رمه‌نستان له‌ سه‌ر بنه‌ره‌تی پیتی ئه‌رمه‌نی بوو که ساڵی ۱۹۲۱ له لایه‌ن ئه‌رمه‌نییه‌کی ها‌کۆب غازه‌ریان (۱۸۶۹-۱۹۲۶) ناوه‌وه که به لازۆ ناسراو بوو، سازکرا. لازۆ، ئه‌رمه‌نییه‌کی خه‌لکی بایزید بوو و کوردی باش زانیوه و له‌ ناو کورداندا ژیا بوو، شاره‌زای ژیان و فۆلکلۆری کوردان بوو، کتیبه ئه‌لفییه‌که‌ی به‌ ناوی "شه‌مس" وه‌ ناسراوه. ساڵی ۱۹۲۲ له هه‌تیوخانه‌ی ئاشته‌ره‌کی ئه‌رمه‌نستان، یه‌که‌م قوتابخانه‌ی کوردی کرایه‌وه، به‌م ئه‌لفییه‌ زمانی کوردی خۆیندراوه. دواتر قوتابخانه له‌ گونده کوردنشینه‌کانی ئه‌رمه‌نستان کرایه‌وه، مامۆستا کانی‌ش زۆربه‌یان ئه‌و ئه‌رمه‌نیانه‌ بوون که له باکووری کوردستانه‌وه ئاواره‌بوون و زمانی کوردییان باش زانیوه، بوون به مامۆستا و ده‌رسی زمانی کوردییان داوه‌ته‌وه. له ساڵی ۱۹۲۱ له گوندی کوردان له ئه‌رمه‌نستان ۵ مه‌کتبه (قوتابخانه‌ی) کوردی کرانه‌وه، ۲۶۷ شاگرد (قوتابی) هه‌بوو، بۆ ساڵی فی‌ربوونی ۱۹۲۵ - ۱۹۲۶ ژماره‌ی مه‌کتبه گه‌یشه‌ته ۱۰ مه‌کتبه و ۵۲۰ شاگرد، هه‌تا ساڵی ۱۹۲۷ بوو به ۱۳ مه‌کتبه. ۴۵ هه‌ر له‌م ماوه‌یه ئه‌لفی ئه‌رمه‌نی له گورجستانیش بۆ خۆیندنی کوردی کاری پێ ده‌کریت، که دواتر له به‌شی زمانی کوردی له گورجستان باسی لێوه ده‌که‌ین.

ئهم ئه‌لفییه هه‌تا ساڵی ۱۹۲۹ به‌ردەوام بووه، له چه‌ند قوتابخانه‌یه‌ک به‌م ئه‌لفییه‌ ده‌رسی زمانی کوردی ده‌رایه‌وه، به‌لام کتیبه چاپکراو به‌م ئه‌لفییه نه‌بووه، ته‌نیا کتیبه‌کی فی‌ربوونی ئه‌لفی بووه، به‌ ناوی (شه‌مس) که ته‌نیا ریبه‌ریک بووه بۆ فی‌ربوونی خه‌ت و نووسینی کوردی بووه.

^{۴۵} Çavkanî berî. R.44.

^{۴۴} Eskerê Boyîk, Çanda kurdên Sovête, Weşanên peywend, Çapa duyem, İstanbul, 2019. R.44.

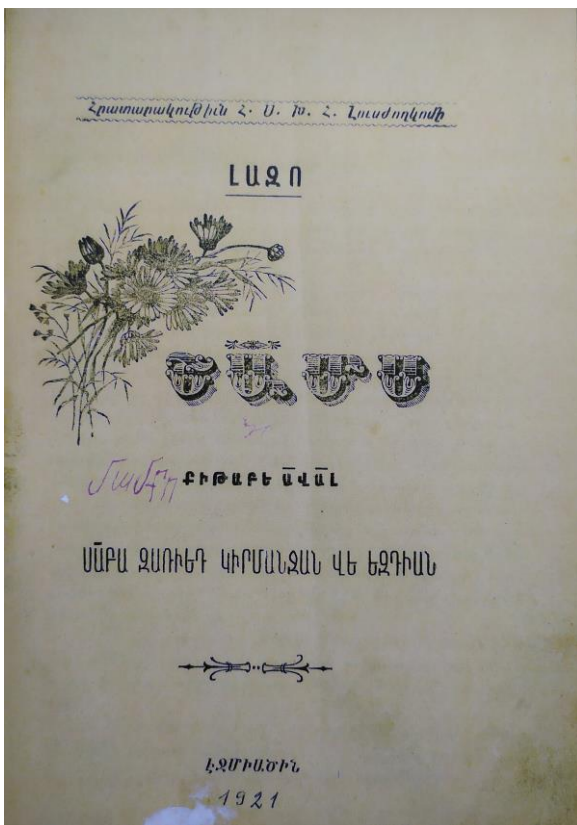

ئەم قۇناغە لە ئەرمانستان بۆ خویندن بە ئەلفبئیی ئەرمانی، قۇناغیکی سەرەتایی و بنچینەیی بوو بۆ گواستنهوهی زمان لە زارەکییەوه بۆ نووسین و پیشخستنی زمان و خویندەوارکردنی کورد، که ئەو کاتە رۆلئیکی پیشەنگ و بنچینەیی هەبوو.

گۆرینی ئەلفبئیی لە ئەرمانییەوه بۆ لاتینی ۱۹۲۸-۱۹۴۱ بەردەوامبوونی خویندن بە ئەلفبئیی ئەرمانی سەخت بوو، چونکه ئەم ئەلفبئیی ئەرمانییە تەواو پراوپری هەموو فۆنیمەکانی زمانی کوردی نەبوو، کهم و کوورپی هەبوو، هەرودها ئەم ئەلفبئییە تەنیا کوردانی ئەرمانستان قبوولیاندەکرد، بەلام بۆ کوردی هەریمەکانی دیکەیی ناو یه‌کیتیی سوؤقیەت وەک ئازەربایجان و گورجستان و تورکمانستان، که پئیی ئاشنانەبوون، قبوولنەدەکرا.^{۴۶} بۆیه هەول‌درا ئەلفبئیی ئەرمانی واز لئیبینن و لاتینی بەکاربینن، که ئەو سەردەمه، لاتینی ئەلفبئییەکی جیهانی و رەمزی پیشکەوتن بوو. سالی ۱۹۲۵ لە کوبوونەوهیه‌کی کوردانی نەپارتیقانی ناحیه‌ی حاجی خەلیلی، داوا لە حکوومەتی ئەرمانستان کرا، رینگەبدا بە سازکردنی ئەلفبئیی لەسەر پیتی لاتینی بۆ نووسینی کوردی.^{۴۷}

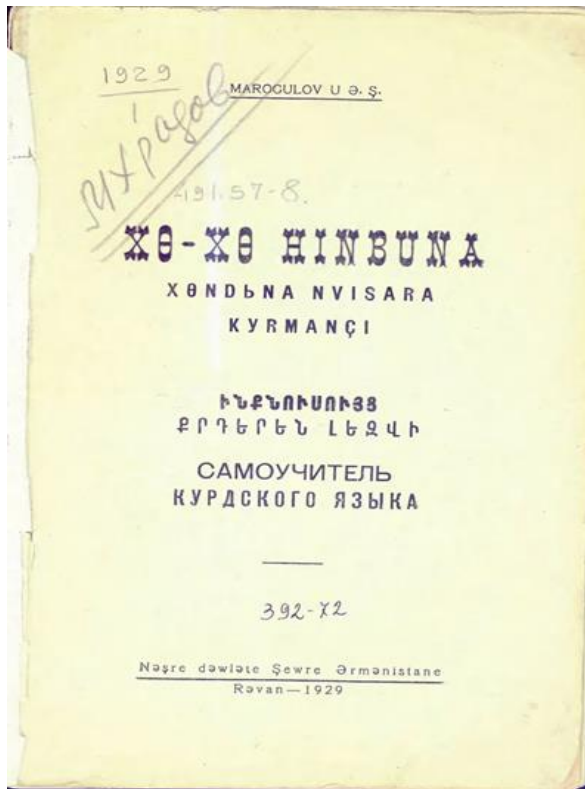
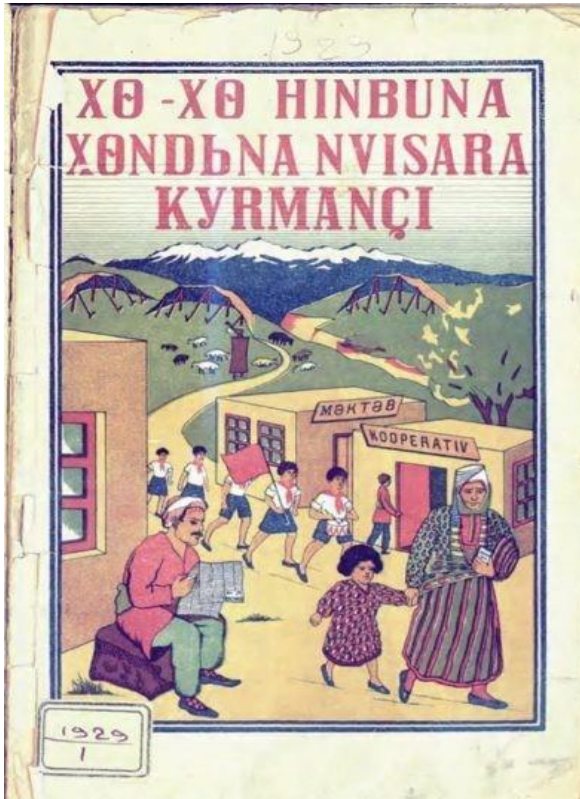
ئەوه‌ی زیاتر هانی کوردی دا بۆ گۆرینی ئەلفبئیی بۆ لاتینی، ئەو شەپۆلی بەلاتینیکردنە بوو که ئەو کاتە هەموو دنیای تورکی گرتبوووه، هەر لە ئاسیای ناوەراسته‌وه تا قەوقاز و تورکیای نوئ. سەرەتایی ئەم گۆرینە لە ئازەربایجان دەستی پئیکرد، که کۆنگرە‌ی تورکناسی سالی ۱۹۲۶ لە باکو بەسترا. سەرجه‌می نەتەوه تورکی زمانەکانی یه‌کیتیی سوؤقیەت لەم کۆنگرە‌یه‌دا بپاریان دا واز لە ئەلفبئیی عەرەبی بینن و ئەلفبئیی لاتینی بەکاربینن.^{۴۸}

ئەوه‌ی زیاتر هانی کوردی دا بۆ گۆرینی ئەلفبئیی بۆ لاتینی، ئەو شەپۆلی بەلاتینیکردنە بوو که ئەو کاتە هەموو دنیای تورکی گرتبوووه، هەر لە ئاسیای ناوەراسته‌وه تا قەوقاز و تورکیای نوئ. سەرەتایی ئەم

کتیبی (شەمس) بۆ فێرکردنی زمانی کوردی بە ئەلفبئیی ئەرمانی سالی ۱۹۲۱ لە لایەن لازۆوه دانراوه گۆرینە لە ئازەربایجان دەستی پئیکرد، که کۆنگرە‌ی تورکناسی سالی ۱۹۲۶ لە باکو بەسترا. سەرجه‌می

46 Eskerê Boyîk, Çanda kurdên Sovêtê. R.45.
47 Çavkanî berî. R.45.
48 Ayca Ergun, Politics of Romanisation in Azerbaijan (1921-1992), Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain & Ireland (Third Series), Cambridge University Press, 2010. pp.37-38.

ئیسحاق ماروگولوف، خۇ-خۇ ھېنبونا خۇندنا نھیسارا کورمانجی، رەوان، ۱۹۲۹

ئەلفبىيى "ھاوار"دا پىتى بۇ نىيە، لە لاتىنىيى ماروگولوفدا پىتى بۇ ھەبووہ. بۇيە دەكرى بلىين ئەم ئەلفبىيى لاتىنىيە باشتىر خۇي گونجاندووہ لەگەل

نەتەوہ توركى زمانەكانى يەكئىتىيى سۆقىيەت لەم كونگرەيەدا بىريارىيان دا واز لە ئەلفبىيى عەرەبى بىين و ئەلفبىيى لاتىنى بەكاربىين. ئەم شەپۆلە، كوردىشى گرتەوہ. سالى ۱۹۲۸ ئىسحاق ماروگولوف Isahak Marogulov (۱۸۶۸-۱۹۳۳) (كە مەسىحيەكى ئاشوورى بوو) و عەرەب شەمۆ (۱۸۹۸-۱۹۷۸)، ئەلفبىيەكى نوئيان لەسەر بنەرەتى ئەلفبىيى لاتىنى دانا. ئەم ئەلفبىيە ھەموو كوردانى قەوقاز و تەنانەت كوردانى توركەمەنستانىش قىبووليان كرد و ھەتا سالى ۱۹۳۸ پىي خويندرا و كئىيى پى چاپكرا.

ئەم ئەلفبىيى لاتىنىيە، پىش ئەلفبىيى لاتىنىيەكەي جەلادەت بەدرخانە، ئەوہى بەدرخان سالى ۱۹۳۲ بۇ يەكەم جار لە گوڤارى "ھاوار"دا بلاوكرايەوہ، واتە ئەلفبىيى لاتىنىيى كوردانى قەوقاز چوار سال پىش ئەلفبىيى لاتىنىيى بەدرخان كەوتووہ.

لە بەراوردىكى ئەم دوو ئەلفبىيى لاتىنىيەدا، بە روونى ديارە كە چەندىن پىتى جياوازي ھەبووہ و لە ئەلفبىيى لاتىنىيى "ھاوار"دا نەبووہ، ئەم پىتانەش ھەندىكيان لە ئەلفبىيى كرىلى وەرگىراون و لەگەل لاتىنىيەكە گونجىندراون. ئەو پىتانەي كە لە ئەلفبىيى "ھاوار"دا نىن و لە ئەلفبىيى ماروگولوفدا ھەبوون يا پىتەكانيان جياوازبوون، ئەمانەن: پىتى Z بۇ فۆنىمى (ژ)، دانراوہ وەك ژن Zbn، پىتى ə بۇ (ە) وەك كەو kew، ئەز əz، پىتى Y بۇ (و يان وو) وەك گوند gynd، پىتى c بۇ (چ)، وەك جاسم Casьm، پىتى ç بۇ (ج) وەك كورمانج kyrmanç، پىتى j بۇ (ى) وەك ھەيە heje، يەك jek، پىتى e بۇ (ئى) وەك رى re، پىتى é بۇ (ع)، وەك جەماعەت çьmаəт، عەرد ərd، پىتى ɔ بۇ (غ) وەك كاغەز kaqəz، پىتى h بۇ (ح) وەك حكومەت һукумəт، پىتى Ь بۇ بزروكەي (i) وەك چاندن сандьп، ھەرç һьс.

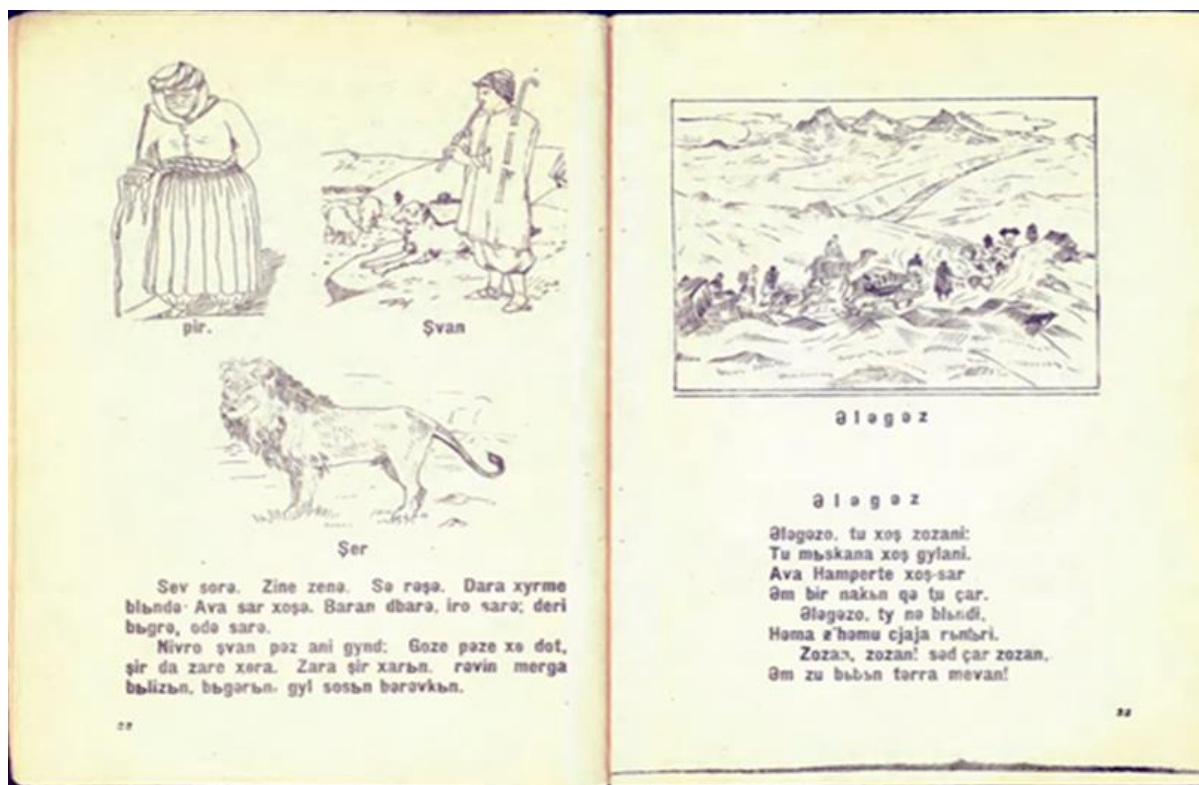
ئەم ئەلفبىيە، بىنجگە لە پىتە لاتىنىيەكان، ئەو پىتانەي كە ھەمواركراون بۇ فۆنىمەكانى دەنگسازىيى كوردى تەنيا سى پىتى لەگەل ئەلفبىيى "ھاوار" ھاوبەشبووہ، كە ئەمانەن: پىتى q بۇ (ق)، X بۇ (خ)، ç بۇ (ش). بەلام ھەرسى فۆنىمى (ح) و (ع) و (غ) كە لە

⁴⁹ Ayca Ergun, Politics of Romanisation in Azerbaijan (1921–1992), Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain & Ireland (Third Series), Cambridge University Press, 2010, pp.37-38.

که پلانی دهسه لاتی سوڤیه ت بوو نه خویندهواری له سه رانسه ری یه کیتی سوڤیه تدا نه هیلی، خه لکه کهش به بیرى مارکسیزم - لینینزم و کۆمۆنیزم په روه رده بکا. هه ر بۆیه له سییه کانی سه ده ی بیسته م،دا، قوتابخانه له گونده کوردنشینه کانی ئه رمه نستان کرایه وه، خویندهواری به خیرایی له نیو کوردا بلا بووه وه.

سیسته می دهنگسازیی له هجه ی کوردیی باکور تا ئه و ئه لفی لاتینییه ی که ئیستا له باکور و رۆژئاوا به کاری دینن و ئه م سنی پیتیه که مه.

ئه لفی نی نوێ زه مینه خوڤشکه ر بوو بۆ ئه وه ی زمانى کوردی له قالبی ئه م ئه لفییه دا گه شه بکا و کتییی قوتابخانه کانی پی بلاو بکریته وه و له هه مان کاتدا نه خویندهواریش له نیو کۆمه لگه ی کوردی دا بنبریکری،

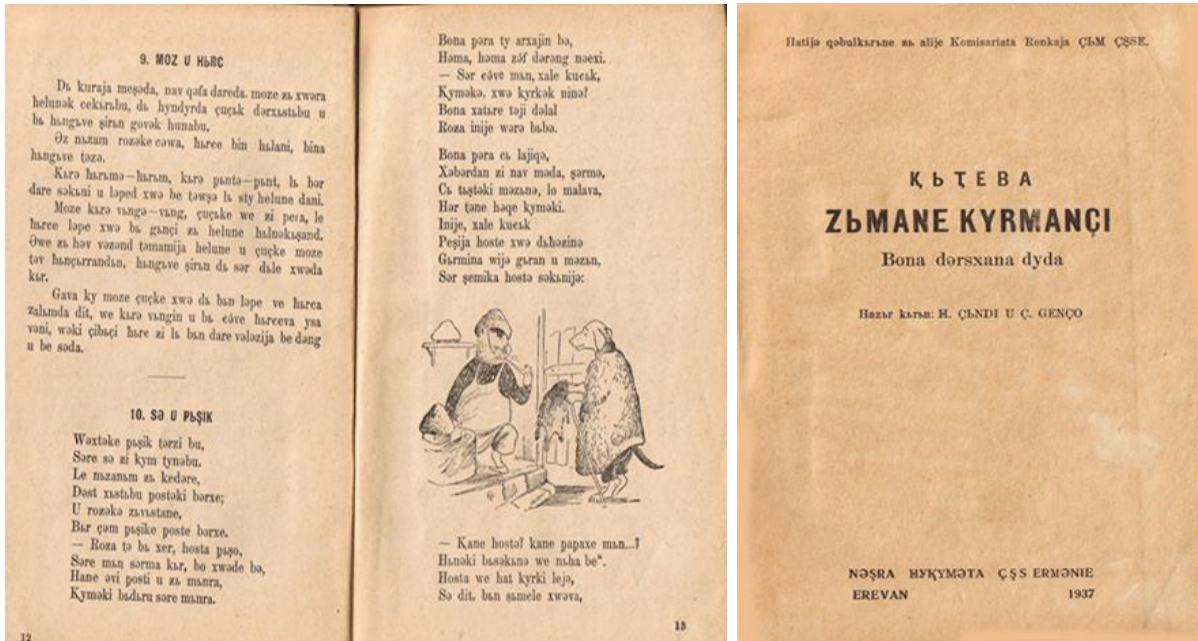

لاپه ره یه که له کتییی (خۆ- خۆ هینیوونا خۆندنا نفیسارا کورمانجی) به ئه لفی نی کوردی به پیتی لاتینی.

دهست پیک و کتییی خویندن و په روه رده به زمانیکی ستانداردی یه کگرتوو ئاماده بکری. هه ر ئه م ئه لفی نی نوئییه ئاسانکاری کرد بۆ بلا بوونه وه ی کتییی پرۆگرامی خویندن له ئازهر بايجان و تورکه مه نستانی، که له ویش بۆ یه که مجار به زمانى کوردی دهست کرا به خویندن. سالی ۱۹۳۰ هه تا سالی ۱۹۳۸، له ئازهر بايجان به زمانى کوردی ۲۶ کتییی پرۆگرامی خویندن و ئه ده بیات، له تورکه مه نستانی ۸ کتییب چاپ بوون.^{۵۰}

ئه م ماوه یه هه تا سالی ۱۹۳۸، کورد مافی هه بوو هه موو بابه ته ده رسییه کانی قوتابخانه له هه موو قوناغه کاندا به کوردی بخوینی، بۆ ئه م مه به سته ش ده بووایه کتییه کانی قوتابخانه ته رجه مه ی کوردی بکرین یا بنووسرین. هه ر بۆیه له م ماوه یه دا کۆمه لیک کتییی ده رسی بۆ هه ردوو بابه تی زانستی و مرۆیی ته رجه مه ی کوردی کراون، که دواتر له م توێژینه وه یه دا، له به شی گه شه کردنی زمان له بواری چاپه مه نیی کتییبدا، به درێژی باسی ده که یین. زاراوه ی ئه م بابه ته زانستیانه ش به کوردی دانراون، که بی گومان ئه مه سه ره تايه کی گرنگ بوو بۆ ئه وه ی ئه م زا ره کوردییه پرۆسه ی به ستاندارد کردنی

⁵⁰ Eskerê Boyîk, Ji dîroka elfebên kurdî li Ermenistanê, kovara Dilop, Hejman 15, Tirmeh-Tebax (Temmuz-Agustos) 2020. R.42

Կտիպա շմանի Կորմանձի, Բոնա Դըրսխան Դոճա, Հազր Կրն: Հե յիյի յնձի Ե ԵրԴոյի Ենձո, ԲԴոան, 1934.

Նըրմենստան ՆըսմիլեԲեկա, Վեկ ՆըՎեճի Լե ՆազըրԲայձան ՆըսմիլեԿրԴնի ԿորԴ ԵԵԲոՎե.

ԵԵնգաՎոյկի Երնգի ԲիշեկեՎտնի շմանեԿե, ՅարաՎեՅաճի Յանստի ԲոՎե, Կե Դանանի Նըմ ՅարաՎանե Բիգեճի խոշԿրԴոՎե Կտիպի յիաՎաճի Յանստի Բի ԵԵրյեմԵԲեԿրի, Բո Նըմ ՄեԲեՅտեշ ԼիճնեԵեկ ԴանաՎե Բո ՅարաՎեՅաճի Յանստի Ե ԵԵԿնեԼոճի. Նըմ ԼիճնեԵե ՆըրԿի ԵԵրյեմԵԿրԴնի ՅարաՎե ԲոՎե Լե շմանի Նըրմենի Ե ԲոՎոսիյեՎե Բո տորԴի. Տալի 1936 Նըմ ԼիճնեԵե ՆամիլեԿեԵեԿի ԴըրԿրԴոՎե, 1500 ՅարաՎե Յանստի Վեկ ՅարաՎե Յիճիայի, Կիմիայի, ՆեԵԿտրիԿի, ՄիԿանիԿի ԼեճոճրԴոՎե. , ՆըՎանեճի Կե ՆըրԿիան Դանանի ՅարաՎե Նոյ ԲոՎե Լեմ ԼիճնեԵեԴա, ՆըՄանե ԲոՎոն: ԵԵրԴոյի Ենձո, Հե յիյի յնձի, ՆըՄինի ԵԴճալ, յաճմնի յեԼիլ, ՎեՅիրի ՆաԴը, Գ. Բե Դոյան.⁵³

Տալի 1931 Բեիմանգայ ՆամաԴեԿրԴնի Մամոստիան (Բիճաճոճի) Կե ՆաՎի (ԴիճնիԿոմա Կորմանձա) ԲոՎ Լե ԵԵրիԿան ԿրաիեՎե. ԼեՄաՎե ՆիՎան 1931-1932 Յարեճի ԿոտաԲիյանի ԲեճԴարԲոՎ 60 ԿոտաԲի ԲոՎ, Լե Տալանի ԴՎաԴը ԵԵԵա Տալի 1936 ԵԵր Տալեճի 100-160 ԿոտաԲի ԲեճԴար ԲոՎոն. Հե յիյի յնձի, ՆոՎրի, ՎեՅիրի ՆաԴը, ԿիրաԿոս ԵԵրիՏիյան, ԼեՎ Մամոստիանե ԲոՎոն Կե Լեմ

ԵԵր Նըմ ՄաՎեիե ՅարեիեԿի ԲեճաՎի ԿոտաԲախանե Լե ԵոնԴե ԿորԴնիշինեԿան ԿրաիեՎե. Տալի 1932 Յարեճի ԿոտաԲախանեճի ԿորԴի Լե Նըրմենստան ԵիշեԵ 35 ԿոտաԲախանե Ե 201 ԿոտաԲի.⁵¹ Լե ՎարիԿի ԲլաՎոԿրաՎեճի Բոճնամեճի Բիա Դաճըճա Տալի 1935 Նամաճը ԲեՎե ԴրաՎե Կե ԿոտաԲախանե Լե ԵԵՄոՎ ԵոնԴե ԿորԴնիշինեԿան ԿրաՎեԵՎե.⁵² ԿրանեՎեճի ԿոտաԲախանե Լե ԵԵՄոՎ ԵոնԴիԿ, ԲեԼեԵի ՆըՎեիե Կե ԵԵԼՄեԴիԿի Կճ ԼեՆարաԴաԲոՎե Բո ՆեԵիշտնի ՆեճոյնԴեՎարի ԼեՆիՎ յեԼԿի Յար Ե ԵոնԴիշինԴա, ԵԵր ՆեԵՎեիեԿիշ Բե շմանի յոյ. ՆըԵԵր ԲեՎարԴիԿ ԲեԵին ԼեԵԵԼ ԲարՎոյճի ԵոնԴեԿանի ԲաշոՎրի ԿորԴստան Լեմ ՏալանԴա, Կե ԿոտաԲախանե ԲեԴեԵմեն ՆեԲի Լե ԵոնԴեԿանԴա ՆեԲոՎե, ԵԵՆանեԵ Լե Յար Ե ՅարՎոճեԿեԿանիշ ԿոտաԲախանե ԿեՄԲոՎե, ՆըՎոյա ԴեԴՎանին ԼեՎ ԵԵԼՄեԴե ԴիԵԵԵին Կե ՏոճիեԴ Դեճտի ԲիԿրԴՎո Բո ՅնԲրԿրԴնի ՆեճոյնԴեՎարի. ԵԵրՎեճի ՆըՎեճի ԴըրԴեճա Կե ՀոճոՄեԴի Նըրմենստան Եիճ ԲեԵԵճտիԿի Բո ճոյնԴն Բե շմանի ԿորԴի ԴրոճտնեԿրԴոՎե, ՆըՄե ՏըրԴի ՆըՎեճի Կե ԿոՄեԼիԿ Մամոստա Ե ՆոՎոճըրի Նըրմենիշ Լեմ Բրոճեճի ճոյնԴնԴա Բե ԿորԴի ԲեճԴար Ե ԵաՎԿար ԲոՎոն. ՆըՄեճ ԲեԼեԵիե Կե ՀոճոՄեԴի Նըրմենստան Եիճ ԵՎոլիՆեՎաՎե ԿորԴ Լե

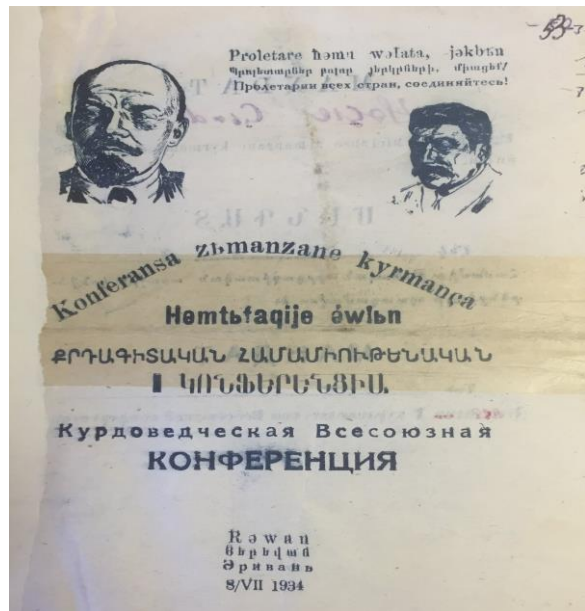
⁵¹ Չաճկանի Բեճի. R.42.

⁵² Metin Yüksel, Dengbej, Mullah, intelligentsia. P.322.

⁵³ Ibid. P.305.

له لایه کی دیکه وه، داتا کانی قوتابی و قوتابخانه کان و ناونیشانی کتیبه چاپکراوه کانی، نیشانی دهن که کومه لگه یه کی عه شایه ری و کوچه ری، چهنده به خیرایی به زمانی خویان خوینده وارکراون، پاشان کومه لیک نووسه ری توانا و خوینده واریش له م قوتابخانه به زمانی زمانی کوردی په روه ده بوون، دریزه بیان به کاروانی گه شه پیدانی زمان و فرههنگی کوردی داوه له ئهرمه نستان و هه موو سوقیه ت.

کۆنفرانسی زمانی کوردی له یه ریفان سالی ۱۹۳۴ گه شه کردنی زمانی کوردی بو خویندن له قوتابخانه کان و فراوانبوونی ئهرکه کانی له ئهرمه نستان و کوماره کانی دیکه ی سوقیه ت که کوردی لی نیشته جین، پیویستی به پلان و نه خشه ی زمان هه بووه، بو ئه وه ی زمانه که له گه ل ئه و پیشکه و تانه ههنگاوه لگرئ و پلانیک هه بی بو یه کخستن و پیشخستن، ههروه ها ئه و کیشه و گرفته زمانییانه ی که هاتوونه به رده م پیشکه و تانی زمانه که وه ک کیشه ی به ستانداردکردن و زارواوه سازی و رینووس، پیویستیان به به ستی کونفرانسیکی زمان بووه بو یه کلاکردنه وه ی ئه م پرسانه و سازکردنی زمانیکی یه کگرتوی کوردی بو هه موو کورد له سوقیه ت.

برۆشوری (کۆنفرانسی زمانانی کورمانجا)، رهوان (یه ریفان)، ۱۹۳۴.

کورد له ئهرمه نستان و ئازهر بايجان و تورکه مه نستانی شی تیدا به شداربوون، ویرای به شداریی چهنده کوردناسیک له لینینگراد و مۆسکۆ. له م کۆنفرانسه دا له سه ر چهنده پرسیکی زمانه وانى و تووژکراوه، وه ک زمانی ستاندارد، ریزمان، ئه لفی، رینووس، زارواوه سازی.⁵⁵

ئه وانه ی که به وتار و تووژینه وه به شدارى کۆنفرانسه که بوون، وه ک پرۆفیسۆر خاچاتریان، قسه ی له باره ی زاره کوردیه کانه وه کردووه و ئاماژه ی به وه داوه که کورد پیویستی به زمانیکی یه کگرتوو هه یه بو کومه لانى کریکار و په نجه درى خوی به ئامانجى دروستکردنی کومه لگه یه کی سوشیالیستی. ئوهانسانیان ئاماژه ی به وه داوه که نابی کۆکردنه وه ی فۆلکلۆر به ته نیا له ئه ستوی ئینستیتوتیک دا بئ، به لکوو پیویسته رۆشنیران و مامۆستایانیش فۆلکلۆر کوبه نه وه. له وتاریکی دی دا ئاماژه به هه ردوو سه رچاوه کانی مه لای جزیری و ئه حمه دی خانى دراوه، ههروه ها باسی ئه لفی لاتیینی "هاوار" و بلاوکراوه کانی ده ره وه ی یه کتیبی سوقیه تیش کراوه که پیویسته سوودیان لی وه ربه گیرئ، به لام به ئاگاییه وه و نه ک بو هه موو شتیک. ههروه ها ئاماژه ی پی دراوه که زمانه که په تی بکرئ و وشه کانی ئهرمه نی و فارسی و گورجی و رووسی و عه ره بی و تورکی لادیرین. وتاریکی ئه مینی عه قدا ل ئاماژه ی به وه داوه که نووسینی زمانی کوردی پیویسته له سه ر بئه په تی قسه کردن بئ. حه جیبی جندی وتاریکی داوه سه باره ت به کۆکردنه وه ی فۆلکلۆر. جه ردوی گه نجوی سه رنووسه ری "ریا تازه"، زانیاری داوه له باره ی کاره کانی "ریا ته زه وه. جاسمی جه لیل وه ک نووسه ری کتیبی کوردی له سییه کان دا، زانیاری له باره ی چاپ و بلاوکردنه وه و تیراژی کتیبی کوردی داوه. رووین درامبیان وتاریکی سه باره ت به رینووسی کوردی پیشکه شه کردووه. له کۆتاییش دا بریاریان داوه سالی داها توو (۱۹۳۵) کۆنفرانس له ئازهر بايجان بیه ستریته وه.⁵⁶

له م کۆنفرانسه دا چهنده بریاریک دراوه، که گرنگرینیان ئه مانه بوون، یه که م- له مه ر یه کلاکردنه وه ی زمانی ستاندارد، هه موو نوینه ران به یه کده نگ بریاریان داوه شیوه زاری کوردی کوردانی ئهرمه نستان بکرئ به بناغه

⁵⁵ Eskerê Boyîk, Çanda kurdên Sovêti. R.48-49.

⁵⁶ Metin Yüksel, Dengbej, Mullah, intelligentsia.p. 306-308.

بۇ زامانىكى يەككەرتتوى ئەدەبى، كە ئەمە گىرنگىزىن بېرىپ بار بوو بۇ ئەۋەدى ھەموو كورد لە سۆڧىيەت يەك زامانى نووسىنى ھەبى بە بنزار و شىۋەزارە ناۋچەبىيەكان ئەنوسىرى؛ دوۋەم- دامەزاندنى ناۋەندىكى كوردناسى لە سەرتاسەرى يەككىتى سۆڧىيەت بۇ لىكۆلنەۋە لە كىشەكانى زامان و ئەدەبى كوردى؛ سىيەم- كوردنەۋەدى بەشىكى كوردناسى لە پەيمانگى دەۋلەتى لە يەرىقان؛ چوارەم- دانانى چەند لىژنەيەك بۇ زامانى ئەدەبى يەككەرتتوى كوردى و پىنووس و زاراۋەسازى زامانى كوردى؛ پىنجەم- سوۋدوەرگرتن لە وشە و زاراۋەدى زامانى كوردى كوردانى نازەربايجان و گورجستان و توركەمەنستان؛ شەشەم- بەستنى كونفرانسىكى دىكەى زامان لە سالى داھاتو (۱۹۳۵)دا لە نازەربايجان.^{۵۷}

ئەم كونفرانسە رۋودوايىكى گىنگى زامانى كوردىيە و بايەخىكى زۆرى ھەيە، چونكە يەكەم كونفرانسى زامانى كوردىيە، لەسەر ئاستى ھەموو كوردستان، كە بۇ پىرسى زامان و يەكخستنى بەسترايى و ھەنگاۋىكى گىنگىش بوو بۇ يەكخستن و پىشخستنى زامان؛ بە يەكەم كونفرانسى زامانىش دادەنرى لە مېژوۋى زامانى كوردىدا، كە باسى كىشەكانى زامانى كوردىيە تىدا كراۋە و ھەموو نوينەرانىش يەكدەنگ بوون بۇ چارەسەرى پىرسە زامانىيەكان، بەتاييەت لە يەكلاكردەۋەدى زامانى ستانداردى نووسىندا كە لەسەر بنچىنەنى كام شىۋەزار بى. سەرھەتاي نووسىن و پىشكەوتنى زامانى كوردى لەناۋ كوردانى ئەرمەنستان دەستى پىكرىبوو، ھەر بۇيە ھەموو نوينەرەن پىيان باشبوو ئەم شىۋەزارە بىكى بە بنچىنە بۇ ئەم زامانە ستانداردە كوردىيە. كوردانى سۆڧىيەت ھەرچەندە ھەموو ئاخىۋەرانى سەر بە يەك زارى سەرەكى كوردىن كە كوردىيە باكوورە، بەلام شىۋەزارى جىاۋازى ناۋچەبىيان ھەبوو، بەتاييەت شىۋەزارى كوردىيە كوردانى قەرەباغ كە زۆربەيان لە ئىرانەۋە ھاتوون و كوردانى توركەمەنستان كە لە سەدەدى شازدەمەۋە لە باكوورى كوردستانەۋە كوچيان پىكرەۋە بۇ خوراسان و شىۋەزارىكى تاييەتايان ھەيە و جىاۋازە لەگەل شىۋەزارى كوردانى قەوقاز. كوردانى ئەرمەنستانىش زۆربەيان لە ناۋچەى قارسەۋە ھاتوون، ئەوانىش خاۋەنى شىۋەزارىكى دىكەى كوردىيە باكوورن، بەلام لەم كونفرانسەد ھەموو كۆكەبوون كە

^{۵۷} د. ئەفراسىياۋ ھەورامى، كوردستانى پىشت قەفقاس. ل ۱۱۴-۱۱۶.

زامانى ستانداردى خويىندىن بۇ ھەموو كوردانى يەككىتى سۆڧىيەت بە شىۋەزارى كوردىيە كوردانى ئەرمەنستان بى. ئەم كونفرانسە لە رۋوى سىياسىيەۋە توركىيە نىگەرەن كوردوۋە و نازەربايجان دەررېۋە لە بەرانبەر سۆڧىيەتدا كە ئەۋسا پەيوەندى كۆمارى نوۋى توركىيە لەگەل سۆڧىيەت دۆستانە بوو. توركىيە، ترسى ئەۋەدى ھەبوو ئەم كونفرانسە مەسەلەى كورد زياتر بەرەۋپىش بىا و كارىگەرى بۇ كوردانى توركىيە ھەبى، كە توركىيە ئەم سەرۋەندە لە ھەۋلى رىشەكىشكردى زامان و فەرھەنگى كورددا بوو لە توركىيە، پىنى خۇشەنەبوو مەسەلەى كورد و زامانى كوردى لە ھىچ شويىنىك سەردەرىننى و باسبىكى دواى ئەم كونفرانسە، چەند بەلگەنامە و نامەيەكى نەپىنى سەفەرى يەككىتى سۆڧىيەت كە لە توركىيە نىردراۋە بۇ سۆڧىيەت، ئاماژەى تىدا داۋە بەۋە كە ئەم كونفرانسە بوو بە ماىەى ئەۋپەرى بىزارى دەسەلاتدارانى توركىيە و پىيان وايە ئەم جۆرە كونفرانسە دەبنە ماىەى ھۇشياربوۋنەۋەدى كورد لە توركىيە. ئەمەش دەپىتە رېگىرى ئەۋ سىياسەتى سېرپىنەۋەدى ناسنامەى كوردە كە توركىيە ھەۋلى بۇ دەدا. يەككىتى سۆڧىيەت پىش رۋونى كوردوۋەتەۋە كە ئەم كونفرانسە تەنيا بۇ مەبەستى زامان و پىنووسە، ھىچ بابەتىكى سىياسىي تىدا تاۋتۋى نەكراۋە.^{۵۸}

نىگەرەننى توركىيە لە ھەموو چالاكىيەكانى كورد لە ئەرمەنستان، جارىكى دى ئەۋ راسىتىيە دەسەلمىتى كە توركىيە دىرى ھەموو مافىكى كورد بوو، نەك ھەر لە توركىيە، بەلكو بۇ دەرەۋەدى توركىيەش. يەككىتى سۆڧىيەت ھەر لە پىتاۋى رازىكردى توركىيەدا، ھەمىشە مەرجى ئەۋەدى ھەبوو كە پىۋىستە چالاكىيەكانى كوردى سۆڧىيەت تەنيا لە چوارچىۋەى زامان و ئەدەبدا بن ۋەھرىگىز خۇ لە قەرەى سىياسەت و مېژوۋى كورد نەدەن.

ئەمجارە بۇ دلىناكردەۋەدى توركىيە سەبارەت بە چالاكىيەكانى كوردى سۆڧىيەت كە ھىچ كارىگەرى بۇ سەر كوردى توركىيە نابى، لە نامەيەكى نەپنى نوينەرى ۋەزارەتى كاروبارى دەرەۋەدى يەككىتى سۆڧىيەتدا كە م. سكوپىلۋف نووسىۋىيە و كۆپىيەكى بۇ لىف مىخائىلۋىچ قەرەخانى سەفەرى يەككىتى سۆڧىيەت لە توركىيە نىردراۋە، ئەم

^{۵۸} ھەمان سەرچاۋەى پىشوو، ل ۱۲۱.

خالانەى تىدا ھاتون: ۱- ئەو كۆنفرانسەى كە وا بېرىارە مانگى ھەوتى ئەمسال لە باكو بېستىرى، بەرپوھناچى؛ ۲- ناوھندى كوردناسى دەگويزرېتەوھ بۆ تېلىس، واتە بۆ بەشى كۆرى زانىيارى پىشت قەوقاز كە سەر بە كۆرى زانىيارى يەككىتى سۆقىتە و كاروبارى ئەم مەلبەندە كوردناسىيەش مەرجه بەتوندى لە چوارچىوھى زانىيارى زمان و ئەدەبىياتدا بى؛ ۳- پوژنامەى "پيا تازە" دەبى بېتە پوژنامەيەكى ئاسايى ناوخۆ و مىللى، جگە لەوھ ئەم پوژنامەيە بۆى نىيە و نابى باسى كوردانى دەرەوھە بكا؛ ۴- ئالوگورى پەيوھندى كوردناسانى سۆقىتە لەگەل زانىيانى دەرەوھە، بە چاودىرى كۆمىتەى ناوھندى سەرتاسەرى سۆقىتە دەبى بۆ دانانى ئەلفىبى نۆى و ھەرەھا لە لايەن كۆمىتەى حىزبى پىشت قەوقازى سۆقىتەوھ دەبى؛ ۵- بىردنە دەرەوھى پوژنامە و كىتېبى خويندن و ھەر چەشنە نووسراوىكى كوردى قەدەغەيە؛ ۶- پەيمانگاي پەرەردەبى (پىد تىخنىكوم)ى كوردى لە يەرىقان ھەلبوھەشېترېتەوھ و بىكرى بە قوتابخانەيەكى حىزبى بۆ ئامادەكردنى فەرمانبەرانى حىزبى و سۆقىتې، بۆ ئەو شوپانەى كە زۆرىنەى دانىشتووانەكەى كوردن.^۹

ئەم بەلگەنامە نەھىننەى كە بەم دوايىيە دەرەكەوتون و ئاشكرا بوون، سىياسەت و پلانى سۆقىتە پوون دەكەنەوھ، كە ئەو سەردەمەى سىيەكان چۆن مامەلەى لەگەل پرسى زمان و فەرەنگى كوردى كىردوھ، ھەر بۆ ئەوھى توركيا لە خۆى پازى بكا و پەيوھندىيان تىك نەچى.

گۆرپى ئەلفىبى

لە لاتىنىيەوھ بۆ ئەلفىبى كرىلى ۱۹۴۱

ئەم بزاقە فەرەنگىيە لەنىو كوردانى قەوقازدا ھەتا سالى ۱۹۳۸ بە ئەلفىبى لاتىنى بەردەوام بوو. دواى ئەوھ ستالىن لە نىوان ۱۹۳۷-۱۹۳۸ دا سىياسەتى تۆقاندن و سەركوتكردنى لە حوكمرانى سۆقىتەدا گرتەبەر، ھەموو مافە كۆلتورىيەكانى كە بە كەمىنە نەتەوھەكانى ناو يەككىتى سۆقىتە درابوون، وھستاند و زۆرىيە ھەرېمە ئۆتۆنۆمىيەكانى كەمە نەتەوھەكانىشى ھەلەوھەشاندەوھ. لە ھەمان كاتدا ھەولى دا سىياسەتى بەرووسىكردن لەنىو نەتەوھەكانى غەبرى پروسدا پەيرەوبكا، بۆ ئەم مەبەستە

ناچارى كىردن ئەلفىبى بگۆرپ بۆ كرىلى، كە ئەلفىبى زمانى پروسىيە. ئەم ماوھىە ھەموو نەتەوھ توركەكانى نىو يەككىتى سۆقىتە كە لە سالى ھە ئەلفىبىيان گۆرپووب بۆ لاتىنى، ناچاركران ئەمجارە ئەلفىبى بگۆرپ بۆ كرىلى. ستالىن پى و ابوو ئەلفىبى لاتىنى، ئەلفىبى ئىمپىريالىزمە، نابى لە سۆقىتە بەكاربى. نەتەوھى كوردىش لە سۆقىتە ناچاركران، ئەو ئەلفىبى لاتىنىيەى كە ھەموارى كىردبوو بۆ نووسىنى كوردى، وازى لى بىنى و كرىلى بەكاربىنى. گۆرپى ئەمجارەى ئەلفىبى لە سەرەوھ سەپىندرا و ئارەزوومەندانە نەبوو، واتە سىياسەت و پلانىكى زمانى سۆقىتە بوو بۆ بەرووسىكردنى نەتەوھەكانى سۆقىتە.

ئەم سەردەمە، قۇناغى دووھى زمانى كوردى دەستى پى كىرد كە قۇناغى دامركاندەوھ و قەدەغەكردنى ھەموو چالاكىيە فەرەنگى و ئەدەبى و پەرەردەبى و ھونەرىيەكانە. ئەم ماوھىە تەنيا شانۆى ئەلەگەز ماىەوھ بە كوردى شانۆگەرى پىشكەش بكا، سالى ۱۹۴۷ ئەویش داخرا.^۶

ھەر ئەم ماوھىە چەندىن نووسەر و پوئىشنىرى كورد زىندانى كران يا دوورخرانەوھ. عەرەبى شەمق بۆ سىبىريا دوورخرایەوھ، جەردۆبى گەنجۆ و ئەحمەدى مرازى و ھەجىبى جندىش زىندانى كران.^۷ ھەجىبى جندى، دواى سالىك مانەوھ لە زىندان، ئازادكراوھ و سالى ۱۹۴۱ كۆمىتەى تىرمىنولۇگى كۆمارە سۆشپالىستەكانى سۆقىتەى ئەرمەنستان، كارى ئەلفىبى نۆبى بە پىتى كرىلى پىسپىزدران، ئەویش ئەم ئەلفىبى كرىلىيەى بە زىادكردنى ھەندىك پىتى لاتىنى و ئەرمەنى ئامادەكرد، بەلام بەھۆى شەرى دووھى جىھانەوھ، بەتايبەت شەرى سۆقىتە و ئەلمانىا، كاركران بەم ئەلفىبى نۆبە وھستا، تا سالى ۱۹۴۴ جارىكى دى مەسەلەى ئەلفىبى بىتەوھگۆرپى. ئەمجارە

^۶ د. تۆسنى رەشىد، كوردى يەكەتى سۆقىتە، ل ۴۳.
^۷ سەردەمى رۆئىمى ستالىن، تۆقاندن و سەركوتكردن بەرادەيەك بوون، ئەوھى كەمىك گومانى لى بىكرايە پەيوھندى بە دەرەوھى سۆقىتەوھ دەكا، دەستگىردەكرا. ھەجىبى جندى دواى بلاو بوونەوھى گۆقارى "ھاوار" لە دىمەشق، پوژنامەى "پيا تازە" و چەند كىتېبى كوردى كە لە ئەرمەنستان چاپ بوون، بۆ جەلادەت بەدرخان ناردوھ، ئەویش وەك ھەوالىك ئەم پوژنامە و كىتېبانەى لە گۆقارى "ھاوار" دا بلاو كىردوھتەوھ كە ئەم بلاو كراوھ كوردىيانەى لە يەرىقانەوھ بۆ ھاتوون. سەرانى سۆقىتە بەم كارەيان زانىوھ و ھەجىبى جندى لەسەر ئەم كارە تۆمەتبار و دەستگىر كراوھ و بۆ ماوھى سالىك خراوھتە زىندان.

^۹ ھەمان سەرچاوھى پىشوو، ل ۱۴۲-۱۴۳.

کۆمسیۆنی نوێ، زیادکردنی پیتی ئێرمەنی بۆ ئەم ئەلفبێیە بە راست دانەنا و جاریکی دی هەموارکرایەوه، تا دواجار ساڵی ۱۹۴۶ کتیبی ئەلفبێی نوێی حەجیبی جندی بۆ قوتابخانەى کوردانى گوندی کوردان بلاوکرایەوه.^{6۲}

ئەم ئەلفبێی کرلییە لە چله‌کانەوه هەتا دواى هەلۆه‌شاندنەوه‌ی یه‌کتیبی سۆفیه‌تیش چاپکراوی کوردی به‌ پۆژنامەى اریا تازه‌اوه‌ پینووسراوه. دواتر دواى ساڵی ۲۰۰۰ جاریکی دی گه‌رانه‌وه‌ بۆ سەر ئەلفبێی لاتینی، به‌لام ئەمجاره‌ ئەلفبێی لاتینی "هاوار" یا جه‌لادەت به‌درخان به‌کاره‌ینرا، نه‌ک ئەوه‌ی مارۆگولۆف.

لەم قۆناغەدا، ئەگەر سەرئێڕ، هەتا ساڵی ۱۹۵۵ هێچ کاریکی جیددی لە زمان و ئەدەبیاتی کوردی دا ئەنجام نەدراوه. ئەمە سەرەرای ئەوه‌ی که ئەلفبێی نوێ داڕانیکی له‌گه‌ل ئەو راپردووه‌ دروست کرد که پێشتر هەر به‌ ئەلفبێی لاتینی بووه.

دواى مردنی ستالین ساڵی ۱۹۵۳، خرۆچێف بوو به‌ سەرۆکی یه‌کتیبی سۆفیه‌ت. سەرۆکی نوێی سۆفیه‌ت هه‌ولێ دا ئەو سته‌مه‌ی که ماوه‌ی حوكمی ستالین له‌ نه‌ته‌وه‌كانی ناو سۆفیه‌ت كراوه، قه‌ره‌بووی بکاته‌وه. ئەم قوناغە دواى ساڵی ۱۹۵۵ دەستی پێ کرد، که سەرده‌میکی نوێیە له‌ سۆفیه‌ت و قوناغی سینیەمی گه‌شه‌کردنی زمان و فره‌هنگی کوردییه‌ و له‌ ساڵی ۱۹۵۵ هه‌تا ساڵی ۱۹۹۱ به‌رده‌وام بوو، دیسان زمان و ئەدەبیاتی کوردی له‌ ئەرمەنستان بووژایه‌وه، ئەمجاره‌ به‌ ئەلفبێی کرلیی، به‌لام هه‌رگیز وه‌ک ئەو سەرده‌مه‌ نه‌بوو که بۆ ماوه‌ی ده‌ ساڵی نیوان ۱۹۲۸-۱۹۳۸ به‌رده‌وام بوو. لەم قوناغە نوێیه‌دا به‌ ئەلفبێی کرلیی، خویندنی کوردی له‌ قوتابخانه‌کان بوو به‌ دوو سه‌عات، ئەویش ته‌رخان بووه‌ ته‌نیا بۆ زمان و ئەدەبی کوردی، بابه‌ته‌ زانستیه‌کانی وه‌ک فیزییا و زانستی سروشتی و جه‌بر و ئەندازه‌ و جوگرافیاش چیدی به‌ کوردی نه‌خویندرا.

ئەم قوناغە چەندین کادر و مامۆستا و نووسەری نه‌ته‌وه‌یی کورد په‌یدا بوون، ئەرکی به‌رده‌وام بوونی ئەم قوناغەیان گرته‌ئەستۆ. ئەوانه‌ی که له‌ زیندان بوون، ئازادکران، جه‌ردۆیی گه‌نجۆ و ئەحمەدی مرازیش له‌ زیندان ده‌رچوون، عه‌ره‌بی شه‌مۆ له‌ مه‌نفا گه‌رایه‌وه، له‌گه‌ل قاچاخى مراد، ئوسفی به‌کو، عەلی عەبدوهرحمان،

میرۆبی ئەسه‌د، ئەمینى عه‌قدال، جاسمى جه‌لیل، خه‌لیل مورادۆف، شاکرۆی خدۆ، میکائیل ره‌شید، پێکه‌وه‌ هاوکار بوون بۆ پێشخستنی زمان و فره‌هنگی کوردی له‌ ئەرمەنستان. لەم قوناغەدا کۆمه‌لیک داستان و کورته‌چیرۆک و دیوانی شیعر بلاوکرایه‌وه.^{6۳}

ئەم قوناغەش که دەسه‌لاتی ستالین نه‌ما، گه‌شه‌کردنی زمان و فره‌هنگی کوردی له‌ ئەرمەنستان زیاتر له‌ بواری زمان و فۆلکلۆر و بابه‌تی کولتووری دا بووه، هه‌رگیز به‌لای سیاسه‌ت و میژوودا نه‌چوون. سۆفیه‌ت له‌سەر هه‌مان به‌رنامه‌ی ناسیۆنالیزمی کولتووری رۆیشتووه، رێگه‌ی نه‌داوه‌ کورد به‌لای بابه‌تی میژووی کورد و بزوتنه‌وه‌ی سیاسی دا بچێ. له‌ لایه‌کی دیکه‌وه، سیاسه‌تی سۆفیه‌ت له‌ به‌رانبه‌ر تورکیای که‌مالی دا، سیاسه‌تیکی دۆستانه‌ بووه و هه‌ولێ داوه‌ تورکیا رازی بکا، که ئەوسا پێی خۆشه‌نبوو کورد له‌ ئەرمەنستان هۆشیاریی نه‌ته‌وه‌یی هه‌بی و کار بکاته‌ سەر کوردانی تورکیا.

به‌لام هێچ گومانی تێدانیه‌ که کوردانی ئەرمەنستان، به‌هۆی خویندن به‌ زمانی کوردی بۆ ئەو ماوه‌ درێژه‌ و هه‌تا ئیستاش، هەر به‌ کوردییه‌کی ره‌وان ده‌وین و به‌هۆی زمانه‌وه‌ هه‌ست به‌ ناسنامه‌ی کوردبوونی خۆیان ده‌که‌ن، ئەگەر به‌راوردبکری له‌گه‌ل کوردانی ئازهربايجان و تورکه‌مه‌نستان که به‌ کوردییان نه‌خویندووه، ئەوان زۆربه‌یان ئەسمیله‌بوون.

له‌ لایه‌کی دیکه‌وه، کوردانی ئەرمەنستان زۆرینه‌یان کوردی ئێزیدین، کۆمه‌لگه‌ی ئێزیدیش زمانی کوردی لا زمانیکی پیرۆزه‌ و زمانی دوعا و نوێژه‌کانیان، هه‌موو رێ‌وهرسه‌ دینییه‌کانیان به‌ کوردی ئەنجام ده‌دن. ئەمه‌ وێرای ئەوه‌ی که کۆمه‌لگه‌ی ئێزیدی، له‌ پرووی کۆمه‌لایه‌تییه‌وه، کۆمه‌لگه‌یه‌کی داخراوی دینییه، ژن و ژنخوازی له‌ ده‌ره‌وه‌ی کۆمه‌لگه‌ی خۆیان ناکه‌ن، واته‌ رێگه‌ناده‌ن که‌سیکی غه‌یری ئێزیدی ژنیان لی‌بخوازی، له‌ غه‌یری ئێزیدیش ژن‌ناهیین، له‌ناو خۆشیاندا ته‌نیا به‌ کوردی ده‌وین، هه‌رگیز زمانیکی دی به‌ کارناهیین. ئەگەر که‌سیکی دیکه‌ش بیته‌ ناویان وه‌ک میوان، ئەرمه‌نی بی و یا ئازهری، ئەوان ئاماده‌نین زمانیان بگۆرن بۆ ئەو که‌سه،

⁶³ Sedat Ulugana, *Kurdolojya Sovyetê û kronolojya edebiyate wê ya kurdê* (1922-1991), kovara Wêje û Rexne, hejmar: 9/10, sal 2017. Ru. 48 - 49

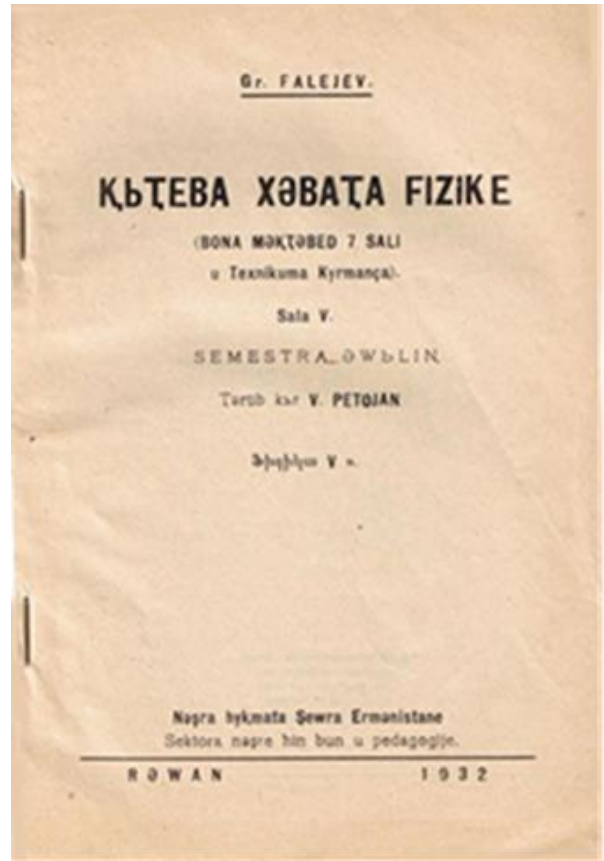
⁶² Eskerê Boyik, *Ji dîroka elfebên kurdî li Ermenistanê*, kovara Dilop, Hejman 15, Tirmeh-Tebax (Temmuz-Ağustos) 2020. R.43.

چالاکتربوون. ئەم داتاياتەى کتیب، نیشانی دەدەن کە نووسین و تەرجمە و چاپ و بلاوکردنەوێ کتیبی کوردی لە ئەرمەنستان، چەندە پیشکەوتوو بوو، لە کاتیکدا کورد هیشتا لە ئەرمەنستان نووسەری پێنەگەیاندوو و هەندیک لە نووسەرانی ئەرمەنی کوردیزان کاریان بۆ زمانی کوردی کردوو. هەرودها لە ولاتیک کە کوردستان نییە و دەسەلاتیک کوردی لەوێ نەبوو، ئەو هەموو وزە و توانایە بۆ نووسین و بلاوکردنەوێ کوردی هەبوو.

لە بابەتەکانی ئەم کتیبە چاپکراوانە، زانستییەکانی لێدەرچن، مۆییبەکان تەواو ئایدیۆلۆجین و خزمەتی هزری مارکسیزم و کۆمۆنیزمیان کردوو، هەر بۆیە هیچ کتیبیک تێدانییە باسیکی میژووی کورد و نەتەوایەتی کوردی بچ، تەنانەت بۆ لایەنی دینیش هیچ کتیبیک تێدانییە باسی دینی ئیزیدی بکا بۆ کوردە ئیزیدیەکان، بەلام کتیب چاپکراوە بۆ برەودان بە ئیلحاد و بێباوەرێ، کە ئەمانەش دەری دەخەن هەتا چ رادەیهک خویندن و چاپکراوی سۆقیەت بۆ خزمەتی ئایدیۆلۆجیای مارکسی - لینی و حکومەتی سۆقیەت بوو و پێگە بە بواری ناسیۆنالیزی سیاسی و پەرودەری دینی نەدراو. ئەم جۆرە سیاسەتە پەرودەریەش، رەنگدانەوێ سیاسەتی ئایدیۆلۆجییانە سۆقیەت بوو بۆ خویندن بە زمانی نەتەوێکان.

بەدەر لەم رەهەندە ئایدیۆلۆجییە، دەرکردنی ئەم کتیبانە لەم ماوە کورتەدا، پیشکەوتتیک گرنگی زمان بوو، بەتایبەت کتیبە زانستییەکان، بۆ زمانی کوردی بە زاری کوردی باکور هەنگاویکی گەرە بوو بۆ بەستاندارکردنی زارەکە و فراوانبوونی ئەرکەکانی کە بابەتی زانستی هەمەچەشنی پێنووسراو و پێخویندراو. لەم قوناغەدا، زمانەکە لە زمانی زارەکییەو بوو بە زمانی زانست و بابەتی زانستی لە قوتابخانە پێخویندراو.

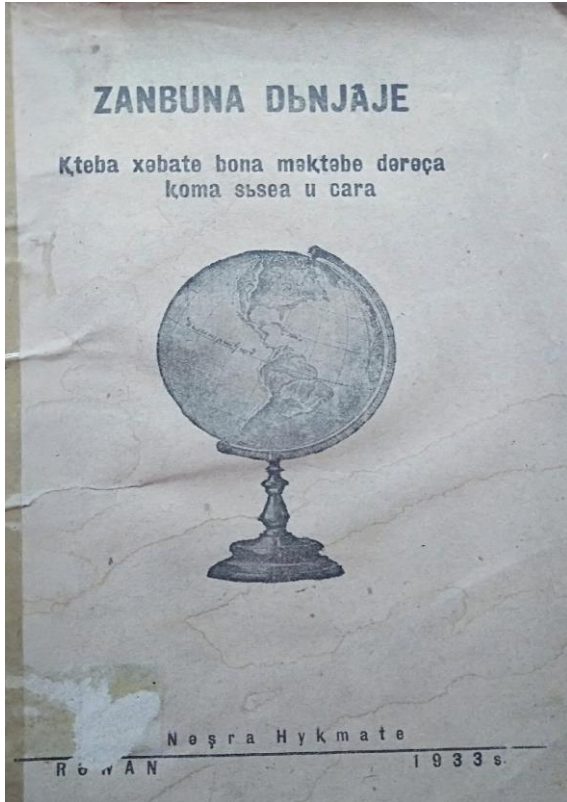
ئەگەر سەرنجی کتیبەکانی پرۆگرامی خویندن بدرئ، بەتایبەت ئەوانەى کە لە بواری زانستی دا زۆرەیان لە ئەرمەنی و رۆوسیەو تەرجمەکران، هەندیک لە کتیبەکان لە رۆوی ناوەرۆکەو دەولەمەندن. سەرنجکێشە کە سالانی سببی سەدەى بیستەم ئەم کارە زانستییانە تەرجمەى کوردی کران، وەک کتیبی عەرد پێفاندن و ئەلجیبرا و ماتماتیک و فیزیک، زانبوونا دنیای،... ئەمە لە کاتیکدا سالانی سببی سەدەى بیستەم لە باشووری

کتیبە خەباتا فیزیکی، بۆنا مەکتەبا ۷ سالی، تەخنیکوما کورمانجا، سەمەسەتەرا ئەولین، تەرتیب کر: ف. پەتویان، رەوان، ۱۹۳۲.

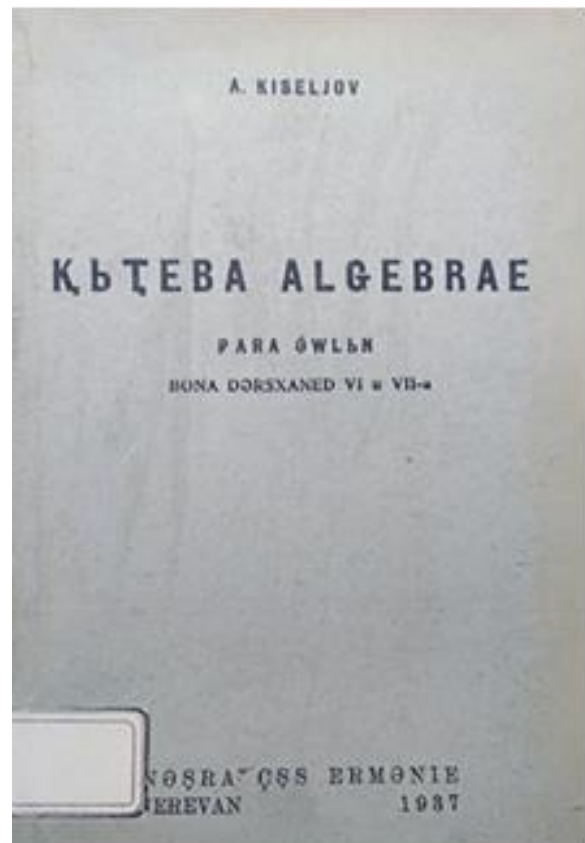
لەبارەى ژمارەى ناوینشانى ئەم کتیبانەو، کە ۱۸۲ ناوینشانى کتیبە، ئەم ژمارەیه بۆ ماوەى دە سال ژمارەیهکی یەكجار بەرزە، چونکە هەتا سالی ۱۹۳۸ ئەوئەندە کتیبە لە هەموو بەشەکانی کوردستان چاپنەبوو. بەپێی "ببلیۆگرافیای کتیبی کوردی" کە لە سالی ۱۹۷۷ مستەفا نەریمان بلاوی کردوو، هەتا کوتایی ۱۹۳۸ ژمارەى کتیبی چاپکراوی کوردی ۱۸۸ کتیب بوو، لەوانە ۶۹ کتیب چاپکراوەکانی کوردی ئەرمەنستان، ئەگەر ئەمەى لێدەرکەین، ئەو کتیبە کوردییانەى کە دەمێننەو و لە دەرەوێ یەریقان چاپبوون، ۱۱۹ کتیب. واتە هەتا سالی ۱۹۳۸، ۶۳ کتیب زیاتر لە هەموو بەشەکانی کوردستان کتیبی کوردییان لە یەریقان چاپ و بلاو کردوو، شایانی گوتتە، ببلیۆگرافیکەى نەریمان کتیبی پرۆگرامی خویندنی باشووری کوردستانى تێدانییە، تەنیا کتیبی گشتییە، بەلام ئەگەر ئەویش حساببکەین لەم ماوەیهدا هەر ۲۰ کتیبیکى پرۆگرامی خویندن لە باشووری کوردستان دەرچوون، هیشتا هەر کوردی ئەرمەنستان لە وەرگیران و چاپ و بلاوکردنەوێ کتیبدا لە باشوور

کیشهی نهبووه و پشتگیری کردووه، چونکه خۆی له قهرهی ناسیۆنالیزی سیاسی نه داوه.

زانبوونا دنیا، کتیبی خهباتا بوئا مهکتبهی دهرجا کوما سسینیا و چارا، رهوان، ۱۹۳۳.

کوردستان، شتیکی وامان به کوردی بو ئەم بابەتانه نهبووه، ئەگەر ههشبووپی چەند نامیکهیهکی سههتایی و ئەوهنده پیشکهوتوو نهبووه، بهلام ئەوهی لهوئ کراره بو ئەم چەند ههزار کورده، مایهی سهرنجدان و وردبوونهوهیه. ئەمه نیشانیدهدا که له م ماوهیهدا ئەو کوردانهی ئەرمه‌نستان که هه‌ندیک نووسەر و رۆشنیری ئەرمه‌نیشیان له‌گه‌ل بووه، زۆر به چالاکی و دلسۆزی کاریان بو زمانی کوردی کردووه و کتیبی کوردییان بو ئەم بابەته زانستیانه به کوردی ئاماده کردووه.

کتیبی ئەلگێبرای، پارا ئەولین، بوئا دهرسخانید ۶ و ۷، رهوان، ۱۹۳۷.

کوردانی قهوقان، زمانه کوردییه‌که‌یان له رووی ئەدهبی زاره‌کییه‌وه ده‌وله‌مه‌ندبووه، نووسه‌رانی کورد له ئەرمه‌نستان زۆر چالاکبوون بو ئەم بواره، چەندین کتیبی ئەدهبی زاره‌کی و فۆلکلۆریان بلۆکردووه‌ته‌وه. بلۆکردنه‌وهی ئەم کتیبانه خزمه‌تیکی گه‌وره بووه بو کوکردنه‌وهی ئەدهبی زاره‌کی، که ئەمرو گه‌نجینه‌یه‌کی گرانبه‌های داستان و فۆلکلۆری میلیلی کوردی له م کتیبانه‌دا پاریزراون. سوؤقیه‌تیش بو ئەم جووره کتیبانه

ئەو کوردانەى که لەم قوناغەدا چالاکبوون بۆ خزمەتى زمان، کۆمەڵیک نووسەرى کوردی ئیزیدی بوون، وەک عەرەبى شەمۆ، جاسمى جەلیل، وەزیری نادری، حەجیبى جندى، ئەمینى عەقدال، مەكسىمى خەمۆ (۱۹۳۴-۲۰۱۱)، جەردۆین گەنجۆ، قەناتى کوردۆ (۱۹۰۹-۱۹۸۵)، کارلینى چەچان، ئەحمەدى مرزى، عەتارى شەرۆ... ئەمانە لە رۆشنییره پيشه‌نگەکان بوون که رۆلیکی گەورەیان گێراوه بۆ خزمەتکردن و گەشەپیدانی زمان و فەرھەنگی کوردی لە ئەرمنستان. هەلبەت حکومەتى ئەرمنستانیش لەم بوارەدا رۆلی هەبووه که زەمینەى رەخساندووہ بۆ چاپکردن و بلاوکردنەوہى کتیبى گشتى و کتیبى دەرسى کوردى.

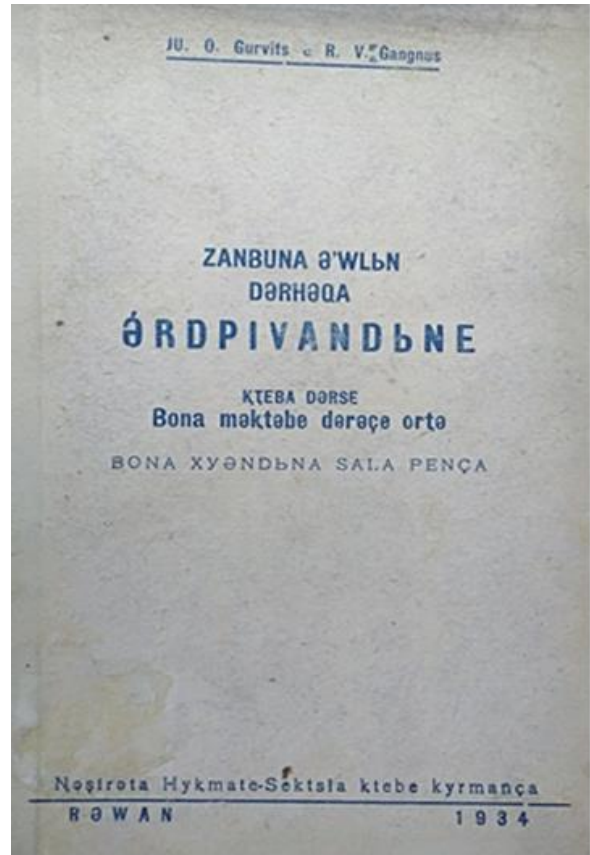
ماوہى نیوان ۱۹۳۹-۱۹۴۵ هېچ کتیبى کوردى دەرنەچووہ. ئەو تاکە رۆژنامەیهش که هەبوو "ریا تازە"، نیوان سالانى ۱۹۳۸-۱۹۵۴ لە بلاوکردنەوہ وەستا، چونکه لەم قوناغەى سەردەمى ستالیندا، چالاکیه فەرھەنگیەکانى کورد قەدەغەکران. دواى سالى ۱۹۴۶ رینگەدراوہ کتیبى کوردى چاپکریتەوہ، بە ئەلفبى کرلی. ماوہى سالانى نیوان-۱۹۶۱ تەنیا ۵۶ کتیبى کوردى چاپکراوہ. ماوہى ۱۹۶۱-۱۹۸۰ تەنیا ۱۳۸ کتیب دەرچووہ.^{۶۷} ئەم کتیبانەش زیاتر کتیبى پرۆگرامى خویندن و پەرورەدەى و هەندیک کتیبى دیکەى بابەتى فۆلکلۆر و شیعەر و داستان و بۆ کوردانى ناو ئەرمنستان بوون.

سەرجهمى کتیبى چاپکراوى کوردى لە یەکتیبى سۆقیەت لە نیوان سالانى ۱۹۲۱-۱۹۶۰دا گەیشتووہ بە ۲۳۸ کتیب. لەم کتیبانە ۶۷ کتیب، واتە ۲۹٪ کتیبەکان، تاییەت بوون بە بابەتى پيشخستنى زمانى کوردى وەک کتیبى ئەلفبى، ریزمان، فەرھەنگ، کتیبى خویندەوہى دەقەکان. تیراژى کتیبەکانیش بۆ ھەر ناوینشانیک لە ھەزار دانە کەمتر نەبووہ، ھەندیک کتیب تیراژى دوو تا سى ھەزار دانە بووہ. ئەم ماوہیە ۳۷۰ ھەزار کۆپى کتیبى کوردى چاپبووہ.^{۶۸}

کەوتووہ و سالى ۱۹۳۵ بلاوکراوہتەوہ. ئەم رۆمانە لە پروسییەوہ بۆ کوردی ناوھندى تەرجمەکراوہ. بروانە: عەرەبى شەمۆ، شوانى کورد، وەرگیزانى: د. کامران ئەمین ئاوە، کۆمەلگای فەرھەنگی ئەحمەدى خانى، ۲۰۲۰، ل. ۱۰-۱۲.

⁶⁷ Amir Hassanpour, Nationalism and Language in Kurdistan 1918-1985, Mellen Research University Press, San Francisco, 1992. Pp. 214-215.

⁶⁸ Metin Yüksel, Dengbej, Mullah, intelligentsia. P.328.

زانبونا ئەولین دەرهەقا عەرد پیقاندنى، کتیبى دەرسى بونا مەکتەبا دەرهجى ئۆرتە، بونا خوهندنا سالا پەنجا، رەوان، ۱۹۳۴.

ئەم سالانە لە لایەن حەجیبى جندى و ئەمینى عەقدالەوہ، کارىکی مەزن بۆ فۆلکلۆرى کوردى بلاوکرايەوہ، ئەویش "فۆلکلۆرا کورمانجا" بوو سالى ۱۹۳۶ بلاو بووہوہ. ئەم کتیبە ۶۶۳ لاپەرەیه، گەلیک داستان و چیرۆک و گۆرانى کوردى لەخۆگرتووہ.^{۶۵} سالى ۱۹۳۵ عەرەبى شەمۆ کتیبى "شقانى کورمانجا و کوردى ئەلەگەزى" بلاوکردەوہ، که بە یەکەمین رۆمانى کوردى دادەنرئ. ھەر ئەم رۆمانە بۆ گەلیک زمان تەرجمەکراوہ.^{۶۶}

^{۶۵} ئەم کتیبە لە لایەن تۆسنى رەشیدەوہ خراوہتە سەر رینووسى کوردى - لاتینى جەلادەت بەدرخان و دواتریش خراوہتە سەر رینووسى کوردى - عەرەبى و لە دەزگای ئاراس چاپ و بلاو کراوہتەوہ، بروانە: حەجیبى جندى و ئەمینى عەقدال، فۆلکلۆرا کورمانجا، دەزگای چاپ و بلاوکردنەوہى ئاراس، ھولیز، ۲۰۰۸.

^{۶۶} بەپێى ھەندیک لیکدانەوہ، ئەم کتیبە بۆ یەکەمجار بە رۆوسى نووسراوہ و سالى ۱۹۳۱یش بە رۆوسى بلاو بووہتەوہ، بەلام چاپە کوردیەکەى بۆ یەکەمجار سالى ۱۹۳۵ بلاو بووہتەوہ. راپەکی دیکە ھەیه که عەرەب شەمۆ ئەم رۆمانەى سەرەتا بە کوردى و رۆوسى نووسیوہ، بەلام چاپە کوردیەکەى درەنگ

چاپکردنی کتیی کوردی دوی شهستهکانیش تا کوتایی ههشتاکان و ههلوهشاندهوهی یهکتیی سۆقیهت هه بهردهوامبووه. نیوان سالانی ۱۹۶۱-۱۹۸۰، ۱۳۸ کتیب چاپبووه. کۆی ههموو کتیبهکان له نیوان ۱۹۲۱ هه تا ۱۹۸۰دا گهیشتووه به ۳۷۷ کتیب.⁶⁹

ئه ماوه درێژه هه له سییهکانهوه هاته ههلوهشاندهوهی یهکتیی سۆقیهت سالی ۱۹۹۱، ئه گهشهکردنهی زاری کوردی باکوور نهیتوانی کاریگهری هه بی بۆ سهه باکوور و باشووری کوردستان، تهنا نه ئه کتیبانهش که لهوئ بلاودهکرانهوه بهدهگمه نه بی نهگهیشتون به باشووری کوردستان، جگه له کومهلیک کتیب که سییهکان هه تا سالی ۱۹۳۸ له یهریقان دههچوون و گهیشتون به باشووری کوردستان و مستهفا نهیریمانیش له بلیوفرافیاکهی دا ئماژهی پی داوه. بهلام دواتر که سهردهمی تیرۆر و توقاندنی ستالین دهستی پی کردووه، ههموو شتیک قهدهغهکراوه بجیته دهروه. سۆقیهت هه له سهردهمی ستالینهوه و دواتریش، ولاتیکی تهواو داخراو بووه به پرووی جیهاندا، پیگه نه دراوه ئه به رههمانه بۆ بهشهکانی دیکه کوردستان بچن. تهنا شتیک که کاریگهری هه بوو، پهخشی رادیوی یهریقان بوو، که بهرنامهکهی دهگهیشت به ههموو بهشهکانی کوردستان، ئه بهرنامهنهش زیاتر بابهتی گورانی و ههوال بوون. ئه مه سهههراي ئه وهی که کتیبه چاپکراوهکان به ئهلفی لاتی و کرلی بوون، له باشوور و باکوور خوینهریان کهم یا هه نه بووه. بهلام -لهگه ئه وهشدا- ئه زاره کوردییه له سهردهمه دا بۆ کوردانی ئه رمه نستان به تاییهت و بۆ ئه کوردانهش که له سههراسهری یهکتیی سۆقیهت ژیاون، رۆلیکی گهره له پاراستن و بوژانهوهی زمان و فرههنگ و فۆلکلۆری کوردی دا هه بووه.

گه شهکردنی زمانی کوردی له بواری رۆژنامه گه ری دا لایه نیکی دیکه ی گه شهکردنی زمانی کوردی له ئه رمه نستان، رۆژنامه گه ری بووه. رۆژنامه وهک ئامرازیکی گواسته وه و گه یاندنی هه وال، رۆلیکی کاریگه ری هه یه له پینشخستنی زمان و به ستانداردکردنی، چونکه رۆژنامه بابه تی هه مه چه شنی سیاسی و ئابووری و

⁶⁹ Amir Hassanpour, Nationalism and Language in Kurdistan 1918-1985. p. 215.

کومه لایه تی و کولتووری و پهروه دهیی بلاوده کاته وه، بۆ هه ره یه کیک له م بابه تانهش، زاوا وه و ئیدیومی نوئ پیویسته بۆ وه سفکردن و شرۆفه کردنیان، بۆیه ئه رکه کانی زمان له م هه والنامه رۆژانه یه دا به خیرایی فراوان ده بی. ئه مه سهههراي ئه وهی که رۆژنامه، زمان ده پاریزی و به رده وامیی پی ده دا. رۆژنامه رۆلیکی دیکه ی میژوویی و کولتووری هه یه که تومارکردنی میژووی ژیا نی ئه و کومه لگه یه یه که رۆژنامه که ی تیدا بلاوده بیته وه، واته رۆژنامه له یه ک کاتدا زمان ده پاریزی و گه شه ی پی ده دا، له هه مان کاتدا له نیو یادگی ئه و زمانه دا، رۆژانه میژوو تومارده کا و ده یگوزیتته وه بۆ نه وه کانی داها توو. ده رکردنی رۆژنامه ی "ریا تازه" وه ک یه که م رۆژنامه ی کوردی له ئه رمه نستان و سۆقیهت بۆ ئه و ماوه درێژه، ئه م رۆله گرنگه نی بۆ کومه لگه ی کورد له قه وقاز و هه موو سۆقیهت گێرا وه.

ریا تهزه Riya Teze یا ریا تازه، یه که م ژماره ی له یه ریقان له ریکه وتی ۲۵/۳ دا به ئه لفی لاتی بلاو بووه ته وه. ریا تازه هه ره هه فته ی دوو ژماره ی به چوار لاپه ره لی بلاوده کرایه وه. ئه م رۆژنامه یه هه رچه نده زمانی حالی کومیته ی ناوه ندی پارتی کومونستی ئه رمه نستان بووه، ئامرازیک بووه بۆ گه یاندنی بیر مارکسیزم و کومونیزم به کومه لگه ی کوردی، له هه مان کاتدا تاکه رۆژنامه بووه که کورد له ئه رمه نستان ده ری کردووه و هه موو کوردیش له یه کتیی سۆقیهت هه تا سالانی هه شتا هه ر "ریا تازه ی" هه بووه. ئه م رۆژنامه یه گهیشتووه به هه موو کوماره کانی دیکه ی سۆقیهت که کوردیان تیدا نیشته جیته، وه ک کوماره کانی ئاسیای ناوه راست، قه رغه یزستان و قازاغستان و ئوزبیکستان.

ئه م رۆژنامه یه به پی قوناغه کانی حوکمرانی سۆقیهت و گۆرینی ئه لفی، چه ند قوناغیکی بریوه و هه تا ئیستاش ده رده چی. قوناغی یه که م له ماوه ی گه شان وه ی زمان و کولتووری کوردی دا به ئه لفی لاتی، هه تا سالی ۱۹۳۸ به رده وام بووه. له م ماوه یه دا چه ند که سیک ئه رکی نووسین و بلاو کردنه وه ی ئه م رۆژنامه یه یان له ئه ستوگر تووه: هراچیا کوچه ر، هاروتیون میکرتچیان، که دوو ئه رمه نی کوردیزان بوون و له ناو کوردا ژیاون و شه ره زای فرههنگ و دابونه ریتی کورد بوون، دواتر جه ردۆیی گه نجۆ (۱۹۰۴-۱۹۴۵) که کوردیکی ئیزی دی

بووه له ۱۹۳۴هه تا داخستنی له ۱۹۳۸دا سەرنوسەر و بەرپۆه بەری بووه.^{۷۰} لەم قوناغەدا رۆشنییر و خویندەواری کورد هیشتا دەرنگەوتوون، ئەرمەنییە کوردیزانەکان رۆلیان لە پێشخستنی زمان و فەرھەنگی کوردی دا ھەبوو. دوا ژمارە "ریا تازە" کە ۶۱۰ بوو لە ریککەوتی ۱۹۳۸/۲/۲۷دا دەرچوو، دوا ئێوە بە بریاری راستەوخۆی ستالین لە بلۆکردنەووە وەستاو. ئەم رۆژنامەییە ماوەی ۱۷ سال بەھۆی سیاسەتی سەرکوتکاری و قەدەغەکردنی چالاکییەکانەو، لە سەردەمی ستالیندا راگیراوە. دواى مردنی ستالین، قوناغی دووھەمی دەست پێکردووەتووە لە ۱۹۵۵/۲/۱، ئەمجارە بە ئەلفیئە کریلی ھەر ھەفتەى دوو ژمارەى لى بلۆبوووەتووە، لە ھەمان کاتدا لە رۆوی کولتورییەو بوو بە دەنگی ھەموو کوردانی سۆقیەت. لەم قوناغەدا میروێن ئەسەد (۱۹۱۹-۲۰۰۸) ماوەی درێژی ۳۴ سال ھەتا سالی ۱۹۸۹ سەرۆختی ھەلوەشاندنەووی سۆقیەت، بەرپرسیاری یەكەم و سەرنوسەری ریا تازە بوو. دواى ھەلوەشاندنەووی سۆقیەت لە ۱۹۹۱دا، ئیدی ئەرمەنستان بوو بە کوماریکی سەربەخۆ، قوناغی سینیەمی دەرکردنی ئەم رۆژنامەییە دەستی پێکرد.^{۷۱} لەم قوناغەدا رۆژنامەکە لە رۆوی ھزری و ئایدیۆلۆجییەو سەربەخۆ بوو و چیدی پاشکۆی سیاسەتی سۆقیەت نەبوو، ئەمجارە بوو بە دەنگی کوردانی ئەرمەنستان. ئەم قوناغە ئەمەریکی سەردار (۱۹۳۵-۲۰۱۸) سەرنوسەر و گریشاری مەم، بەرپرسیاری گشتیی "ریا تازە"یان لەئەستۆگرتووە. بەلام بەھۆی نەمانی پالپشتی سۆقیەتەووە بۆ مافی نەتووە بچووکەکانی نیو ولاتەکە، کەوتووەتە دۆخیکی سەختەووە و ھەندیک جار مانگی یەك ژمارەى لى دەچوو یا دوو مانگ ژمارە یەك. بۆیە لەم قوناغەدا بەردەوام رۆوبەرۆوی وەستان بوو، بەلام تا ئیستا ھەر خۆراگر بوو. ریا تازە لە میژووی رۆژنامەگەری کوردی دا هیشتا بەتەمەنتترین رۆژنامەى کوردییە و ماوەی زیاتر لە ۹۰ سالە

بەردەوامە لە بلۆبوونەووە.^{۷۲} ئەم رۆژنامەییە ھەتا سالی ۲۰۰۱یش ھەر بە کریلی دەرچوو، دواى ئێوە جاریکی دی ئەلفیئە گۆراپەووە بە لاتینی، ئەمجارە ئێوە پیتە لاتینی بەکارھات کە ئیستا لە باکوور و رۆژئاوای کوردستان بۆ نووسینی کوردی بەکاری دینن، کە بە ئەلفیئە "ھاوار" یا جەلادەت بەدرخان بەناوبانگە.

ریا تازە لە سالی ۱۹۳۰هه تا ئیستا، جگە لە ناوانەى کە سەرھووە ئاماژەیان پێدرا، کۆمەلێک نووسەر و رۆشنییری دیکەى کوردی ئەرمەنستان رۆلیان لە دەرکردن و بلۆکردنەووی دا ھەبوو، وەك: قەچاخى مراد (۱۹۱۴-۱۹۹۲)، ئەمینى عەقەل (۱۹۰۶-۱۹۶۴)، کارلینی چەچان (۱۹۳۰-۲۰۱۲)، وەزیری ئەشۆ (۱۹۳۴-۲۰۱۵)، جاسمی جەلیل (۱۹۰۸-۱۹۹۸)، شاکرۆیی خەو (۱۹۳۰-۲۰۰۷)، عەلیی عەبدولرەحمان (۱۹۲۰-۱۹۹۴)، تیتال مورادۆف، عەگیدی خەو (۱۹۹۹-)، تەیموری خەلیل (۱۹۴۹-...)، پریسکی محۆبی (۱۹۵۸-...)، تیتالی عەفۆ (۱۹۴۱-۲۰۰۳)... تاد، ئەمە جگە لەوھى کە زۆربەى نووسەر و رۆشنییرانی کوردی ئەرمەنستان و کۆمارەکانی دیکەى سۆقیەتی جارن، وتار و بابەتیان تیدا بلۆکردووەتووە و بە ئابوونە لە پێی پۆستەووە گەیشتووە بە دەستان.^{۷۳}

ئەم رۆژنامەییە لەبەرئەوھى زمانی حالی پارتی کۆمونیستی ئەرمەنستان بوو، زۆربەى ژمارەکانی دو ھەتا سێ لاپەرەى یەكەمى تەرخان بوو بۆ تەرجەمەى قسەکانی بەرپرسیکی پارتەکە لە کۆبوونەووە یا لە دیداریکدا، بۆیە رۆژنامەکە ئایدیۆلۆجیای حزب بەسەری دا زال بوو، بەلام ئەوھى بایەخى ئەم رۆژنامەییەى زیادکردووە، ئەو چەند لاپەرەییە بوو کە تەرخان کرابوو بۆ ھەوالی حال و گۆزەرانى گوندە کوردنشینەکان، یا تەرجەمەى چەمک و زاراوہ ئایدیۆلۆجییەکانی بلۆدەکرەو، یان ھەندیک جار داویان لى کراوہ گۆرانییە کوردییەکان کۆبکەنەووە و لە رۆژنامەکەشدا بلۆدەکرایەو، ئەمە سەرەرای باسکردنی

^{۷۲} رۆژنامەى ریا تازە، سەرەرای ھەموو قەیرانە داراییەکان، ھەتا ئیستاش مانگانە ژمارەییکی لى دەرەچى، تیتالی کەرەم سەرنوسەر و مرازی جەمالیش بەریو بەری نووسینی رۆژنامەکەییە.

^{۷۳} ریناس نەورۆزی، رۆژنامەقانی کوردی، لە رۆوسیا و ولاتانی یەکیئیی سۆقیەتی پێشوو، چاپخانەى خانى، دەوک، ۲۰۱۵، ل. ۱۹-۲۲.

⁷⁰ Eskerê Boyîk, Çanda kurdên Sovêtê. R.55.

^{۷۱} ریناس نەورۆزی، رۆژنامەقانی کوردی، لە رۆوسیا و ولاتانی یەکیئیی سۆقیەتی پێشوو، چاپخانەى خانى، دەوک، ۲۰۱۵، ل. ۱۹-۲۲.

۹۰ ساله‌ی کوردانی پشت قه‌وقازمان بۆ ده‌گیزیته‌وه. هر بۆیه ئەم رۆژنامه‌یه له میژووی رۆژنامه‌گه‌ری کوردی‌دا، پیگه‌یه‌کی به‌کجار گرنگ و بایه‌خدارى هه‌یه.

گه‌شه‌کردنی زمانی کوردی له بواری په‌خشی رادیۆدا هه‌موو جۆره‌کانی میدیا وهک ته‌له‌فزیۆن و رادیۆ و ئینتەریت، له پێی زمانه‌وه ده‌سه‌لاتیان هه‌یه له شکل‌پێدانی کولتور و له هه‌مان کاتدا ئاویته‌یه‌کن تا له‌م رێگه‌وه کولتور به ئیمه‌ بگه‌یننه‌وه. به‌کاره‌ینانی زمانی کوردی له ئهرمه‌نستان له بواری په‌خشی رادیۆ و ده‌قی شانۆدا، کارپه‌ریه‌یه‌کی گه‌وره‌ی له‌سه‌ر ئاخپه‌هرانی زمانه‌که هه‌بووه، که بتوانن به چاوی بایه‌خه‌وه له زمانه‌که‌یان ب‌روانن، له هه‌مان کاتدا ناسنامه‌یان بۆ زمانه‌که‌شیان به‌هه‌یزین.

رادیۆ وهک میدیایکی ئه‌لیکترونی، ئامرازیکێ گرنگی ب‌لاوکردنه‌وه‌ی زانیاری بوو بۆ خه‌لک، ئەم ئامرازه گرنگه له سییه‌کانی سه‌ده‌ی بیسته‌م‌دا بۆ یه‌که‌م جار هه‌وال و گۆرانیی کوردی له هه‌واوه بۆ گوێگرانی په‌خش‌کردوه. له رێگه‌ی ئەم میدیایه‌وه، خه‌لک توانیویانه زانیاری هه‌مه‌چه‌شن به‌ده‌ست‌بینن، وهک هه‌وال و ده‌نگ‌وباس، په‌روه‌رده‌کردن، بابه‌تی دیکه‌ی سه‌رگه‌رمیی وهک گۆرانی و مۆسیقا، ئەمه به‌تایبه‌ت له‌و سه‌رده‌مه‌دا که رادیۆ داھینانیکی نوێ بووه، ئامرازی هاوشیوه‌ی که‌م بووه یا نه‌بووه، ئەگه‌ر به‌راوردی‌بکه‌ین به ئەم‌رۆ که میدیای جیاواز و هه‌مه‌چه‌شن ده‌رکه‌وتوون بۆ گه‌یاندنی هه‌وال، ئەو سه‌رده‌مه‌ رادیۆ ئامرازیکێ گرنگی گه‌یاندن و ب‌لاوکردنه‌وه‌ی هه‌وال بووه.

رادیۆی یه‌ریقان یا وهک کوردی قه‌وقاز پێی‌ده‌لێن (رادیۆیا ره‌وانی)، سالی ۱۹۳۰ له یه‌ریقانی پایته‌ختی ئهرمه‌نستان دامه‌زراوه. ۷۰ سه‌ره‌تا رۆژانه ته‌نیا ۱۰ ده‌ققه بابه‌ته‌کانی په‌خش‌کردوه. پێش ئەم میژووه هه‌شتا رادیۆ نه‌گه‌یشتووه به به‌شه‌کانی دیکه‌ی کوردستان. یه‌که‌م ئیزگه‌ی رادیۆ له عێراق سالی ۱۹۳۶ دامه‌زراوه، دواتر له سالی ۱۹۳۹ رۆژانه ۱۵ ده‌ققه به

سه‌باره‌ت به میژووی دامه‌زرانی ئیزگه‌ی کوردی رادیۆی یه‌ریقان، چه‌ند میژوویه‌کی جیاواز هه‌یه. ئەمیری حه‌سه‌ن‌پور سالانی ۱۹۲۳-۱۹۲۹ به سالی دامه‌زرانی ئەم رادیۆیه‌ی دانه‌ن، به‌لام زانیاری نوێ هه‌یه لای کوردانی ئهرمه‌نستان که سالی ۱۹۳۰ ئەم رادیۆیه‌ی ده‌ستی به په‌خش‌کردوه.

کێشه و گرفتێ گونده‌کان که رۆژنامه‌که وهک ناوه‌ندیک بووه بۆ باسکردن و چاره‌سه‌ری کێشه‌کان.^{۷۴}

رووپه‌لی ژماره‌ی یه‌که‌می رۆژنامه‌ی ریا تازە، رێککه‌وتی ۲۳ی ئاداری ۱۹۳۰.

رۆژنامه‌ی ریا تازە به ئەلفبێی کرێلی، سالی ۱۹۸۸.

لاپه‌ره‌کانی ریا تازە، کۆمه‌لیک وێنه و رووداوی رۆژانه‌ی له بیره‌وه‌ری خۆی‌دا تۆمار‌کردوه، ژیننامه‌ی

⁷⁴ Metin Yüksel, Dengbej, Mullah, intelligentsia. p. 333-334.

زمانی کوردی په‌خشی هه‌بووه. فه‌رهنسییه‌کان نیو سه‌عات به‌رنامه‌یان به کوردی هه‌بووه له به‌یروت - لوبنان سالی ۱۹۴۱، هه‌فته‌ی دوو جار بۆ پرۆیاگه‌نده‌ی شه‌ری دووه‌می جیهانی و بۆ ماوه‌ی چوار سال به‌رده‌وام بووه، دوا‌ی برانه‌وه‌ی جه‌نگ داخراوه.^{۷۶} رادیۆ کوردییه‌کانی‌دی له یافای فه‌له‌ستین (۱۹۴۲)، له قاهیره‌ی میسر (۱۹۵۷)، په‌خشی‌ه‌کانی‌دی رادیۆکان له ته‌وریز و سنه و کرماشان و مه‌شه‌دی ئێران دواتر کرانه‌وه. بۆیه به‌پیی ریزه‌بندی میژووی ده‌رکه‌وتتی یه‌که‌م ئیزگی رادیۆی کوردی، رادیۆی کوردی یه‌ریقان له ئه‌رمه‌نستان له کونی‌دا پیشه‌نگه.

کاتیک زمان له میدیایه‌کی وه‌ک رادیۆدا به‌کاردی، له چه‌ند روویه‌که‌وه په‌رسه‌ندن به‌خۆیه‌وه ده‌بینی: ۱- له رووی پله‌وپایه‌وه که ئه‌و زمانه لای ئاخۆه‌رانی ئاستی به‌رزده‌بیته‌وه، که زمانه‌که بووه به ئامرازیکی گه‌یاندنی هه‌وال؛ ۲- به‌ستانداردکردنی زاره‌که و زاراوه‌سازی په‌ره پێ‌ده‌دا و ئه‌رکه‌کانی فراوان ده‌بی، زمان له رادیۆ ژماره‌یه‌کی زۆر زاراوه‌ی سیاسی و ئابووری و عه‌سکه‌ری و ئیداری و زانستی پێ‌ویسته بۆ بلاوکردنه‌وه‌ی هه‌واله‌کان، بۆیه ئه‌م زمانه ده‌بی زاراوه‌ی نوی دروست‌بکا یا زاراوه‌ بخوازی، بۆ ئه‌وه‌ی زمانه‌که بتوانیت له‌گه‌ل ئه‌م بابه‌تانه بگنجی و هه‌والی پێ‌بلاو‌بکریته‌وه؛ ۳- زمانه‌که په‌تی‌ده‌کری و زمانیکی پاراوه‌ به‌رهم‌دینی؛ ۴- له ریی ئه‌م که‌ناله‌وه، زمانیکی هاوبه‌ش به‌رهم‌دینی که زۆینه‌ی کومه‌لانی خه‌لک لێ‌ تی‌ده‌گن و جیاوازی شیوه‌زار و بن‌زاره‌کان که‌مه‌ده‌کاته‌وه، هه‌ر ئه‌و زمانه‌ش بۆ کاروباری په‌سمی ئه‌و کومه‌لگه یا ولاته به‌کاردی، بۆیه ئه‌م زاره یا ئه‌و زمانه له کومه‌لگه‌ی ئاخۆه‌رانی‌دا پله‌وپایه‌یه‌کی کومه‌لایه‌تی بۆ په‌یاده‌بی؛ ۵- بلاوکردنه‌وه‌ی هه‌ستی نه‌ته‌وه‌یی و هاو‌نیشتمانی به‌م که‌ناله له هه‌واوه بۆ گوێگرانی، چونکه په‌خشی رادیۆ به‌رهبه‌ستی سنووری سیاسی و سانسۆر ده‌بێ و راسته‌وخۆ به‌خیرایی له هه‌واوه ده‌گا به گوێگرانی. به‌پێچه‌وانه‌ی بلاو‌کراوه‌ی کتیب و گو‌فار و رۆژنامه‌وه، که گواستنه‌وه و گه‌یاندنی ئاسان‌نیه، به‌تایبه‌ت ئه‌گه‌ر قه‌ده‌غه‌کردن و به‌رهبه‌ستی سنووری هه‌بن.^{۷۷}

ئه‌گه‌ر له‌م روانگه‌یه‌وه سه‌یری یه‌که‌م رادیۆی کوردی یه‌ریقان بکه‌ین، ده‌توانین به‌ روونی هه‌ستی پێ‌بکه‌ین که ئه‌م رادیۆیه له ماوه‌ی زیاتر له نیو سه‌ده‌دا بۆ گشت کومه‌لگه‌ی کوردی چوارچۆیه‌ی یه‌کیته‌ی سو‌قیه‌ت و له سه‌رانسه‌ری کوردستانیش‌دا ئه‌م رۆله‌ی بۆ زمان و نه‌ته‌وه‌ گێراوه، چونکه به‌کاره‌ینانی زمان له په‌خشی رادیۆدا بۆ نه‌ته‌وه‌یه‌کی ژێرده‌سته که زمانه‌که‌ی هه‌ولێ سهرینه‌وه و له‌ناو‌بردنی دراوه، رۆلیکی گرنگ و به‌رچاو ده‌گێرێ، به‌تایبه‌ت رۆلی که گه‌یاندنی هه‌ستی نه‌ته‌وه‌یی‌دا به‌ باکووری کوردستان، که زمانی کوردی تیدا قه‌ده‌غه و سزای له‌سه‌ر بووه، رادیۆی یه‌ریقان بۆ ئه‌وان ئه‌و رۆله نه‌ته‌وه‌یییه‌ی گێراوه که له ریی ئه‌م که‌ناله‌وه گوێیان له زمانی کوردی و مۆسیقا و گۆرانی کوردی بووه.

رادیۆی کوردی یه‌ریقان، سالی ۱۹۳۷ وه‌ک هه‌موو چالاکیه‌ فه‌ره‌ه‌نگیه‌کانی‌دی له لایه‌ن ده‌سه‌لاتی ستالینه‌وه داخرا، به‌لام دواتر سالی ۱۹۵۵ ده‌ستی به‌ په‌خشی ئاسایی خۆی کرده‌وه و هه‌تا ئێستاش هه‌ر به‌رده‌وامه. قۆناغی دووه‌می په‌خشی رادیۆی یه‌ریقان، جاسمی جه‌لیل به‌رپۆه‌به‌ری رادیۆکه و به‌رپرسی به‌شی ئه‌رشیفی مۆسیقا و ئه‌ده‌بیاتیش بووه و هه‌تا سالی ۱۹۶۳ له‌م ئیزگه‌یه درێژه‌ی به‌ کار و چالاکی داوه. ئه‌م ماوه‌یه ۷۰۰ گۆرانی له رادیۆ تومار و په‌خش کردووه. کومه‌لیک کوردی ئه‌رمه‌نستان له ده‌سته‌ی رادیۆکه‌دا کاریان‌کردووه، وه‌ک: ئه‌حمه‌دی گوگی، بارین مه‌حمود، جه‌مالی ئوسیف، مو‌رادێ خه‌لیلو‌ف، فه‌ریکی ئوسیف، نو‌وری پۆلاتو‌فا... زۆری‌دی. ئه‌مه سه‌ره‌رای ئه‌وه‌ی که ده‌نگی ژنی کوردیش له‌م رادیۆیه‌دا تومار‌کراوه، جه‌میله جه‌لیل بۆ ماوه‌یه‌کی درێژ کاری‌کردووه. تو‌یژه‌ره‌وه و نو‌وسه‌ری کوردی وه‌ک قه‌ناتی کوردۆ، ئه‌مین عه‌قدال، حه‌جیب جندی، هه‌روه‌ها کوردناسی رووسی مینۆرسکی، بابه‌ت و وتاریان بۆ نار‌دووه و خوێندراوه‌ته‌وه.^{۷۸}

لایه‌نیکی زۆر گرنگی ئه‌م رادیۆیه، تومار‌کردنی گۆرانی و سترانی ده‌نگیژانه، که ئه‌رشیفیکی یه‌که‌جار گه‌وره و ده‌وله‌مندی هه‌یه. ئه‌م رادیۆیه له کاتیک‌دا گۆرانی به‌ کوردی بلاو‌ده‌کرده‌وه که زمان و گۆرانی و ئاوازی کوردی له باکووری کوردستان به‌توندی قه‌ده‌غه‌بووه، ته‌نانه‌ت گوێگرتن له ئیزگه‌یه‌کی کوردی به

⁷⁶ Amir Hassanpour, Nationalism and Language in Kurdistan 1918 - 1985, P. 282.

⁷⁷ Ibid. P. 298.

⁷⁸ Metin Yüksel, Dengbej, Mullah, intelligentsia.p. 344 - 345.

گهشهکردنی زمانی کوردی له بواری شانۆدا
 بواریکی دیکه‌ی گهشهکردنی زمانی کوردی له
 ئهرمه‌نستان، بواری هونه‌ری شانۆ بووه. پێشکه‌شکردنی
 شانۆ به زمانی ناوچه‌یی خه‌لک رۆلێکی گرنگی له
 پاراستن و پێشخستنی زماندا هه‌بووه. شانۆ و دراما و
 سینهما ئاوێنه‌یه‌کی کولتووری کومه‌لگه‌ن و به‌کاره‌ینانی
 زمان له کاره هونه‌رییه‌کان و گه‌یاندنی په‌یامدا به
 شیوه‌ی هونه‌ری. شانۆ به زمانی ئه‌و کومه‌لگه‌یه‌ زمان
 لای ئاخێوه‌رانی به‌هێزده‌کا و په‌لوه‌پایه‌ی پێده‌به‌خشنی، له
 هه‌مان کاتدا پرۆسه‌ی فی‌زبونی ئه‌و زمانه‌ش لای منداڵ
 ئاسان و به‌هێز ده‌کا. هه‌ر زمانیک که هاته بواری شانۆ و
 سینهما، ئه‌و زمانه چیدی زمانیکی زاره‌کی نییه، ئاستی
 به‌رزده‌بیته‌وه بۆ زمانی هونه‌ر و فره‌هه‌نگ.

له رۆوی هونه‌ری شانۆوه، کورد له ئهرمه‌نستان
 پێش به‌شه‌کانی دیکه‌ی کوردستان ئه‌م چالاکییه
 هونه‌رییه‌ی هه‌بووه. وه‌ک دیاره ئه‌مه‌ش ده‌گه‌رێته‌وه بۆ
 پیکه‌وه‌ژێانی کورد و ئهرمه‌نی له ئهرمه‌نستان. نه‌ته‌وه‌ی
 ئهرمه‌ن زۆر بایه‌خ به‌ بواره‌کانی هونه‌ری وه‌ک مۆسیقا،
 شانۆ، سینهما، دراما... ده‌دا و گه‌لیکی کۆن و خاوه‌ن
 فره‌هه‌نگیکی ده‌وله‌مه‌ندی نووسین و ئه‌ده‌بیاته،
 کاریگه‌ری ئه‌م نه‌ته‌وه خاوه‌ن فره‌هه‌نگه‌ به‌رپوونی به‌سه‌ر
 ژێانی کوردانی ئهرمه‌نستانه‌وه دیاره، وای لێ‌کردوون
 ئه‌وانیش وه‌ک ئهرمه‌ن بایه‌خ به‌ بواری هونه‌ری شانۆ و
 مۆسیقا به‌دن. له هه‌مان کاتدا، حکومه‌تی
 ئهرمه‌نستانیش هه‌چ رێگه‌یه‌کی نه‌کردووه بۆ پێشخستنی
 کولتووری کوردی کوردانی ئهرمه‌نستان، له هه‌موو
 بواریکدا زه‌مینه‌خۆشکه‌ر بووه بۆ ئه‌وه‌ی کورد له بواری
 حیواز پێش‌به‌ه‌وی. پێشخستنی هونه‌ری شانۆ لای
 کورده ئێزیدییه‌کان که پاشخانیکی عه‌شیره‌تی و
 نیمچه‌په‌وه‌ندیان هه‌بووه، بێ‌گومان کاریکی ئاسان
 نه‌بووه، به‌لام خوینده‌واربوونیان به‌خیزایی و ژێانیان له
 کومه‌لگه‌یه‌کی ئهرمه‌نی هونه‌ردۆستدا هاندەر بووه بۆ
 ئه‌وه‌ی ئه‌وانیش هه‌مان رێبازی هونه‌ری بگرنه‌به‌ر. ئه‌مه
 سه‌ره‌پای ئه‌وه‌ی که گه‌لی ئهرمه‌نیش زۆر هاوکار و
 پشتیوانی کورده ئێزیدییه‌کان بووه، هه‌ولێ‌داوه کورد له
 ئهرمه‌نستان له هه‌موو رۆیه‌که‌وه پێش‌بخا. هه‌ندیک
 نووسه‌ر و رۆشنییری ئهرمه‌نی زمانی کوردییان به
 باشی زانیوه و کاریان بۆ پێشخستنی زمانی کوردی و
 کومه‌لگه‌ی کورد کردووه، باشتترین نمونه‌ش لازۆیه که

تاوان دانراوه و سزای له‌سه‌ر بووه، بۆیه ئه‌م رادیۆیه
 ده‌سه‌کوتیکی گرنگ و کاریگه‌ر بووه بۆ باکوور. کوردانی
 باکوور زیاتر گوێیان له رادیۆی کوردی یه‌ریقان
 گرتووه، نه‌ک رادیۆکانی دی له به‌غدا و تاران، چونکه ئه‌م
 دووه‌ی دوایی به له‌هجه‌ی کوردی ناوه‌ندی بووه، به‌لام
 ئه‌وه‌ی یه‌ریقان به کوردی باکوور (کورمانجی) بووه، که
 هه‌مان له‌هجه‌ی کوردی باکووری کوردستانه.

ئیسماعیل پێشکچی شه‌سته‌کانی سه‌ده‌ی بیستم،
 خه‌ریکی توێژینه‌وه‌یه‌کی مه‌یدانی بووه له‌نیو هۆزه
 په‌وه‌نده‌کانی گوندی ئالیکان Alikān، که گوندیکی نیوان
 ئه‌له‌زیز و مه‌لاتیای باکووری کوردستانه، بۆ
 رۆون‌بووه‌ته‌وه خه‌لکی ئه‌و ناوچه‌یه هه‌رگیز گوێ له
 رادیۆیه‌کانی ئه‌نقهره و وان ناگرن که به تورکی په‌خش
 ده‌کری، به‌لکوو گوێ له رادیۆ کوردییه‌کانی یه‌ریقان و
 تاران و به‌غدا ده‌گرن. ئه‌مه‌ش جاریکی دی بایه‌خی ئه‌م
 رادیۆیه بۆ باکووری کوردستان رۆون‌ده‌کاته‌وه که چه‌نده
 کاریگه‌ر بووه له‌سه‌ر دانیشتوانی کوردی تورکیا.⁷⁹

ئه‌و کوردانه‌ی نیشه‌جیی نه‌خچیوان و ئازهر‌بایجان و
 گورجستان که سالانی ۱۹۳۷ و ۱۹۴۴ له سه‌رده‌می
 ستالیندا دوورخرا‌بوونه‌وه بۆ ئاسیای ناوه‌راست،
 ژێرده‌سته بوون و له هه‌موو مافیکی خویندن به زمانی
 خۆیان بێ‌به‌ش‌بوون، له‌و دوورولاتییه رادیۆی کوردی
 یه‌ریقان رۆلێکی گرنگی بۆ ئه‌وانیش هه‌بووه بۆ
 پاراستنی زمان و ناسنامه‌ی نه‌ته‌وه‌ییان.⁸⁰

رادیۆی یه‌ریقان، دوای تپه‌په‌بوونی ۹۰ سال به‌سه‌ر
 دامه‌زرانی‌دا، له‌م ماوه‌ درێژه‌ پر له خزمه‌ته‌دا ئه‌رشیفیکی
 ده‌وله‌مه‌ندی هه‌یه، نزیکه‌ی ده‌هه‌زار بابته‌ی فۆلکلۆر و
 که‌له‌پووری کوردی ئه‌رشیف‌کردووه، که بابته‌ی
 ناوازه و ده‌گمه‌نی تپه‌په‌یه، جاروبار شانۆگه‌ریشی
 بلۆکردووه‌ته‌وه. ئه‌مه‌ جگه له گێژانه‌وه‌ی رۆوداو و
 به‌سه‌رهاتی میژووی کورد له قه‌وقاز.⁸¹

⁷⁹ Metin Yüksel, Dengbej, Mullah, intelligentsia.p.342.

⁸⁰ چاوپێکه‌وتن له‌گه‌ل په‌مه‌زان سه‌یدوڤ سه‌رۆکی کومه‌له‌ی
 کوردی قه‌رغیزستان (مه‌دی)، له ریکه‌وته‌ی ۲۰۱۹/۱۰/۱۰ له
 بێشک، پایته‌ختی قه‌رغیزستان.

⁸¹ چاوپێکه‌وتن له‌گه‌ل تیتالی که‌رم، به‌رپه‌به‌ری به‌شی کوردی
 رادیۆی یه‌ریقان، له ریکه‌وته‌ی ۲۰۱۹/۷/۲۷ له یه‌ریقان، پایته‌ختی
 ئهرمه‌نستان.

تەرجەمە کردوو. شانۆگەرییە کەش ئەوەندە سەرئەنجامی بوو، هەتا ئێستا لە بیرەوەری خەلکدا ماوەتەو.⁸⁴

پێش دامەزراندنی شانۆی حکومی لە ئەلەگەز، چەند نووسەرێکی کورد دەقی شانۆیان نووسیو. لەم ڕووەوە هەجیبی جندی بایەخیکی زۆری بەم دەقه شانۆییانە داوێ بە نووسین و تەرجەمەکردن. ناوبراوە چەندین پێهەسی شانۆیی ئامادەکردوو: "قوتیا دوو دەرمانا" و "ئاوا، یانی وا"، دوو پێهەسی شانۆیی سالی ۱۹۳۲ لە یەرێقان چاپبوون، دوو پێهەسی دیکەشی لە ئەرمەنییەو تەرجەمەکی کوردی کردوو بە ناوەکانی: "ریا تەزە"، ۱۹۳۴ چاپ بوو، "سەر ریا دەولەمەندیی" ۱۹۳۵ چاپبوو.⁸⁵ ئەم پێهەسانە بە شیوەی دیالۆگی نیوان ئەکتەرەکان نووسراون، بۆ ئەوەی وەک شانۆگەری بە شیوەی هونەری لەسەر تەختەکانی شانۆ پیشکەش بکەن.

بێگومان هاتنی شانۆ بۆ گوندی کوردان، ڕۆلێکی مەزنی هەبوو بۆ نووسەرانی کوردی ئەرمەنستان کە دەقی شانۆیی بە کوردی بنوسن یا تەرجەمەبکەن. ئەمەش چارێکی دی هەنگاوێک بوو بۆ پیشخستنی زمانەکان لە بواری دەقی داستان و چیرۆکی شانۆییان. ئەم جۆرە پەخشانە، لە سێهەکانەو بوو بە جیگە بایەخی نووسەرانی کوردی ئەرمەنستان.

لە بواری سینەماشدا، یەکەم فیلمی کوردی بە ناوی "زاری" وە لە ئەرمەنستان دەرھێنراو، فیلمێکی ۷۲ دەقەیی بێدەنگ بوو، دەرھێنەری بەناوبانگی فیلمی سینەمایی ئەرمەنی، هامۆ بیک - نازاریان ئامادەکردوو و سالی ۱۹۲۶ پەخشکراو. فیلمەکە کورتە چیرۆکیە نووسەری ئەرمەنی لازۆ (هاکۆب غازەریان) نووسیویەتی و چیرۆکی دلدارییە و هاوکات دابونەریت و ژانی ڕوونەیی کوردانی ئیزیدیش نیشان دەدا. زاری لەم فیلمە، ئەکتەرێکی ئافەرەتی ئەرمەنییە، ناوی ماریا تینازییە.⁸⁶ سینەمای ئەرمەنی هەر لە سەرھەتاوێ زۆر بایەخی بە ژانی کولتوری کوردانی ئەرمەنستان داو، هەر بۆیە ئەم دەرھێنەرە ئەرمەنییە ئەم فیلمە لەسەر کورد

یەکەم ئەلفیاتی کوردیی لەسەر پیتی ئەرمەنی بۆ کوردانی ئەرمەنستان و گورجستان سازکرد، وەک لە سەرھەو باسکرا. لە بواری هونەریشدا، چەندین هونەرەمەند و شانۆکار و سینەماکاری ئەرمەنی لەگەڵ کورد هاوکاربوون یا فیلمیان لەسەر ژیان و گوزەرانی کورد دەرھێناو، ئەم ڕۆ ئەم فیلمانە بوون بە فیلمی بەلگەنامەیی بۆ ژانی کوردە ئیزیدیەکانی قەوقاز.

سالی ۱۹۳۷ شانۆی کوردی بە بریاری حکومەتی کوماری ئەرمەنستان لە ناحیە ئەلەگەز، کە پێشتر ناوی جاموشقانای مەزن بوو، دامەزرا. پێش دامەزرانی شانۆی ئەلەگەز، خویندکارانی تیخنیکوم لە یەرێقان چەند دەقیکی شانۆییان پیشکەشکردوو، وەک پێهەسی وەزیری نادری بە ناوی "رەفا ژنی" کە ئەم دەقه شانۆییە لە لایەن قوتابیانی تیخنیکومەو کراو بە شانۆگەری و لە یەرێقان پیشکەشکراو.⁸⁷

دامەزرانی شانۆ لە گوندی کوردان هەنگاوێکی گرنگ بوو بۆ پێگەیانندی ئەکتەری باش و پەسپۆری شانۆیی، کە ڕۆلێکی گەورەیان لە پیشکەشکردنی شانۆدا نوواندوو. نووسەرانی ئەرمەنییە لە ئەرمەنستان چەندین وتاریان سەبارەت بە شانۆی کوردی نووسیو و باسی پیشکەوتنی شانۆی کوردییان کردوو. بوونی ئەم شانۆیە لە ئەلەگەز لە ماوەی پێنج شەش سالدا، کاریکی کردوو کومەلیک گەنجی ئاسایی کە پێشتر ئەکتەر نەبوون، بتوانن لە شانۆی ئەلەگەزدا داھێنان بکەن و ئەکتەری پەسپۆریان لێدەرچن، لە هەمان کاتدا شانۆگەرییەکانیشیان بینەری زۆری بوو، بە رادەیک کە سالۆنەکانی پڕ خەلک بوو و خەلکیکیش بەپێو وەستاو.⁸⁸

یەکیک لەو شانۆگەرییانە کە پیشکەشکراون و بینەرانی زۆر حەزیان پێکردوو، شانۆگەری "مەم و زین" بوو. ئەم شانۆگەرییە نووسەرێکی ئەرمەنی سۆخۆمۆن تارۆنسی ناو بە کوردی نووسیویەتی، چونکە کوردیی باش زانیو. شانۆگەرییەکانە لە داستانی فۆلکلۆری مەم و زین وەرگیراوە و بە شیوەی پێهەسی شانۆیی نووسراوەتەو، ئەوجا لە شانۆی ئەلەگەز پیشکەشکراو. ئەم نووسەرە ئەرمەنییە دۆستی کورد بوو و کومەلیک داھینانی کوردیشی بۆ ئەرمەنی

⁸⁴ Çavkanî berî. R. 118.

⁸⁵ فریدا هەجی جەواری، هەجیبی جندی و مالباتا وی، دەزگای چاپ و بلاوکردنەوێ ئاراس، هەولێر، ۲۰۱۲، ل-۲۲۵.

⁸⁶ A. Bakhchinyan, Zaré and Kurds-Yezids. The representation of the Kurds in two Soviet Armenian films. Cinergie – Il Cinema E Le Altre Arti, 4(7), 2015. Pp. 105-111.

⁸² Eskerê Boyîk, Çanda kurdên Sovêtê. R. 116.

⁸³ Çavkanî berî. R. 117.

زۆر زووهوه له ئازەربایجان و بەتایبەت ناوچەى قەرەباغ نیشتهجىبووه. دواى دامەزرانى دەسلاتی سۆقیەت له ئازەربایجان، کورد لەم ناوچانەى کۆمارەکه نیشتهجىبووه: ناوچەى باشوور و رۆژئاواى قەرەباغى شاخاوى، ناوچەى زاردايا که دەکهوینتە ناوهراستى ئازەربایجان، هەروەها دەوروبەرى سیدەرەک و تەیفاز له ئەخچىوان.^{۸۷} هەموو کوردی ئازەربایجان، کوردی موسلمانن و کوردی ئیزدی لهوئى نیشتهجىنەبووه.

ژمارەى دانیشتوانى کورد له ئازەربایجان، بەپێى ئامارەکانى سەرژمىرى سالى ۱۹۲۱، له لادیکانى کۆمارى ئازەربایجانى سۆقیەت ۳۲۷۸۰ کەس بووه. دواتر ژمارەى کورد، بەپێى یەکەم سەرژمىرى یەکتىبى سۆقیەت سالى ۱۹۲۶، له ئازەربایجان ۴۱ هەزار کەس بووه، که دەیکرد ۱.۸٪ى هەموو دانیشتوانى ئازەربایجان.^{۸۸} ئەم خشەتەیهى خوارهوه ژمارەى دانیشتوانى کورد له ئازەربایجان له ماوهى نزیک بە سەدهیهکدا نیشاندهدا.

سال	ژمارەى دانیشتوانى کورد له ئازەربایجان
۱۹۲۱	۳۲۷۸۰
۱۹۲۶	۴۱۰۰۰
۱۹۳۹	۶۰۰۰
۱۹۵۹	۱۵۰۰
۱۹۷۰ ^{۸۹}	۵۵۰۰
۱۹۷۹	۵۷۰۰
۱۹۸۹	۱۲۲۰۰
۱۹۹۹	۱۳۱۰۰
۲۰۰۹ ^{۹۰}	۶۱۰۰

^{۸۷} تۆسنى رەشىد، کوردی یەکهتیی سۆقیەت، پيشتر و ئیستا، ل ۳۵.
^{۸۸} شاکرۆبى محۆبى، دیسان سەبارەت بە کوردهکانى ئازەربایجان، وەرگىزانی بۆ کوردی: د. جەبار قادر، له کتیبى: کوردستان و کورد، کۆتارى کوردناسانى سۆقیەت و پووسیا، بلاوکراوهى ئەکادیمیای کوردی، هەولیز، ۲۰۲۱، ل ۴۵۸.
^{۸۹} بۆ ئامارى سالانى ۱۹۲۶ تا ۱۹۷۰ى کورد له ئازەربایجان، بڕوانه: شاکرۆبى محۆبى، دیسان سەبارەت بە کوردهکانى ئازەربایجان.. ل ۴۶۲.

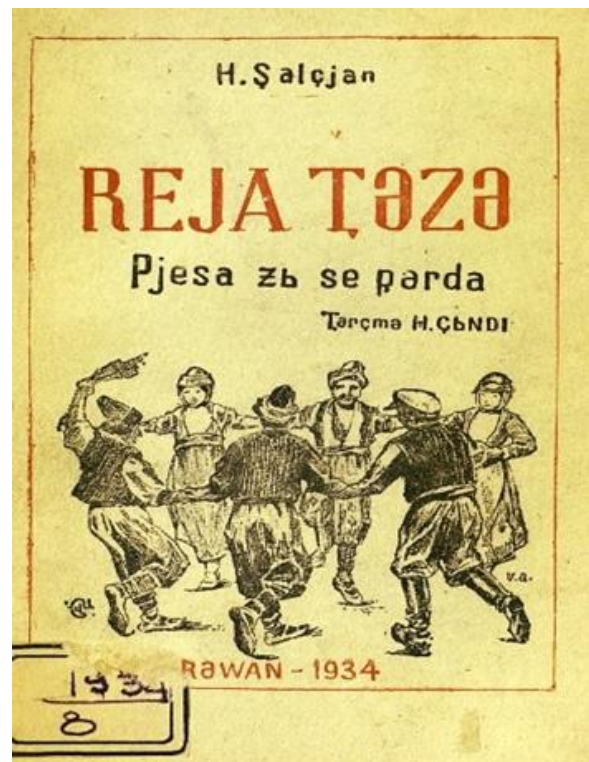
^{۹۰} ئامارى نیوان سالانى ۱۹۷۹ تا ۲۰۰۹ى دانیشتوانى کورد له ئازەربایجان، له ئامارى رەسمىی ئازەربایجان وەرگىراوه. بڕوانه: https://web.archive.org/web/20121023024344/http://www.azstat.org/stainfo/demographic/en/AP/AP_1.shtm accessed 14/12/2021

بەرهمهیناوه، فیلمهکەش له زۆزانی ئەلهگەز ئامادهکراوه که ههوارى گوندى کورده ئیزدییهکانه.

ئەم فیلمه هەرچەندە له پووی زمانهوه رۆلى نەبووه، چونکه فیلمىكى بىدەنگ بووه، ئەم دوايیه به دەنگيش دەرهيترايهوه، بەلام ئەم فیلمه سەرەتايهكى گرنگ بووه بۆ دەرکهوتنى هونەرى سینەما لهناو کوردا و پىگهى خۆشکرد بۆ دەرکهوتنى چەندین فیلمى دیکهى کوردی.

ریکلامى فیلمى کوردیى زارى، له سالى ۱۹۲۶.

پیهسى شانۆگهريى ریا تەزە، ۱۹۳۴. ههجيىبى جندى له ئەرمەنبییهوه تەرجمهى کوردی کردوه

کورد له ئازەربایجان

کورد له ئازەربایجان، بە بهراورد لهگەل کۆمارەکانى دیکهى باشوورى قهوقان، وهک پيشتر ئاماژهى پیندرا، له

ئەم ئامارە دەری دەخا که ژمارە ی کورد له ئازەربایجان، نهک هەر زیادی نه کردوه، به لکوو بهردهوام له که مېوونه ودا بووه، به تاییهت دوی سالی ۲۰۰۰ که به خیرایی دابه زیوه بۆ ۶۱۰۰ کهس. ئەگەر به راوردیکی ژمارە ی سالی ۱۹۲۶ ی دانیشتوانی کورد له ئەرمانستان بکهین که ته نیا ۱۵۲۲۶ کهس بووه، له گه ل کوردی ئازەربایجان که ۴۱ ههزار کهس بووه، دهرده که وئ کوردی ئازەربایجان ئەوسا له رووی ژمارە ی دانیشتوانه وه نزیکه ی سی ئه وهنده ی کوردی ئەرمانستان بووه، به لام ئەمرۆ کوردی ئەرمانستان ۴۰ ههزار کهس و کوردی ئازەربایجانیش ۶ ههزار کهسیک دهن. له م به راوردەدا دیاره که کورد له م ولاته زۆر به خیرایی که مده بنه و ده توینه وه. ئەمهش زیاتر ده گه پیته وه بۆ سیاسه تی کوماری ئازەربایجان که به دریزی حوکمرانی سؤقیهت نه ته وه بچووکه کانی ئەسمیله کردوه. ههروه ها ستالین سالانی سی ههزاران کوردی له نه خچیوانی ئازەربایجان وه کۆچ پی کرد بۆ ئاسیای ناوه راسهت. دواتریش به رپابوونی شه ری کۆتایی هه شتاکان له سه ر قه ره باغ، بووه هۆی ئاواره بوونی دانیشتوانی کورد له قه ره باغه وه بۆ ناو ئازەربایجان و پووسیا، ههروه ها په رته وازه بوونی کورد له نیو کومه لگه ی ئازهریدا و توهانه وه یان له نیو ئەم کومه لگه یه.

رهوشی زمانی کوردی له ئازەربایجان

رهوشی زمانی کوردی و خویندن به کوردی له کوماری ئازەربایجان، له دۆخکی ته و او جیا وازدا بووه، ئەو مافه ی که هه بووه له چوارچیوه ی یه کیتی سؤقیهتدا بۆ خویندن به زمانی دایک و له ئەرمانستان جی به جی کراوه، بۆ کوردانی ئەوئ وهک پیویست جی به جی نه کراوه، هه رچه نده وهک ئەرمانستان له رووی سیاسی و کارگیزییه وه له چوارچیوه ی یه کیتی سؤقیهتدا بووه، ده بووايه هه مان به رنامه ی مافی نه ته وه بچووکه کان بۆ زمان له ویش جی به جی بکری. ئەمه وئرای ئەوه ی که کورد له م کوماره میژوو یه کی کۆتتری هه یه، به به راورد به میژووی نیشته جی بوونی کورد له ئەرمانستان و گورجستان. ههروه ها ناوچه یه کی ئۆتۆنۆمی ئیداری کوردیش له ناوچه ی ناگۆرنۆ قه ره باغ هه بوو، به کوردستانی سۆر ناسراو بوو و زۆرینه ی دانیشتوانه که شه ی کورد بوو. بۆیه به پیوه ره سیاسی و

کارگیزی و میژوو ییبه کان جی، ده بووايه کوردانی ئازەربایجان له کوردانی ئەرمانستان زیاتر مافی خویندن به زمانی کوردی به ده سه ت بیین، به لام سیاسه تی ده سه لاتداری ئه م کوماره کاریکی کردوه پیتان خو ش نه بی کورد له ولاته که وهک نه ته وه یه کی بچووک هه بی و پیتش بکه وئ. تورکیاش ئەوسا و ئیستا له گه ل ئازەربایجان هاوکار و دۆست بووه. بۆیه ئەم مافه وهک پیویست جی به جی نه کراوه و کورده کانیش له رووی زمان و نه ته وه ئەسمیله کراون و له ئاماره کانیشدا سال له دوی سال ژماره یان که م بووه ته وه.

له م به شه دا باسی ئەو یه که ئیدارییه ده کهین له قه ره باغ که به کوردستانی سۆر ناسراو بووه و زۆر به ی دانیشتوانی کوردیش له ئازەربایجان له وئ نیشته جی بوون. ههروه ها تیشک ده خهینه سه ر ئەو هه ولانه ی که دراون بۆ چه سپاندنی خویندن به زمانی کوردی له م ناوچه کوردنشینه.

کوردستانی سۆر و رهوشی خویندن به زمانی کوردی کوردستانی سۆر ئەو هه ریمه بوو که ده سه لاتداری سؤقیهت ۷ ته مووزی ۱۹۲۳ له رۆژئاوی ناوچه ی ناگۆرنۆ قه ره باغی کوماری ئازەربایجان دایانمه زراند و پی ده گوترا کوردستانی ئویه زد Kurdistan Uezd، واته ناحیه یا قه زای کوردستان. ئویه زد یه که یه کی ئیداری بووه له سؤقیهت، وهک یه که ی ئیداری ناحیه و قه زای سیهسته می ئیداری عیراقدا. کوردستانی ئویه زد، هه ندیک جار کوردستانی سۆر یا کوردستانی سؤقیهتیشی پی گوتراوه، ته نیا یه که کی ئیداری بووه و هه یچ ناسنامه یه کی نه ته وه یی نه بووه، چه ند ناوچه یه کی گرتوه ته وه: که له جار، لاجین، کوباتلی، زه نگلان، به شیکی جبره ئیلیش، پایته خته که ی شاری لاجین بووه. دانیشتوانه که ی کوردی موسلمان شیعه بوون.^{۹۱} ئەم یه که ئیدارییه، هه رچه نده وهک یه که کی ئۆتۆنۆمی ناوی براوه، به لام هه یچ دام و ده زگایه کی ئۆتۆنۆمی وهک ئەنجومه نی یاسادانان و ئەنجومه نی راپه راندنی نه بوون، وهک ئەوه ی دوی به یانی یازده ی ئاداری ۱۹۷۰ له باشووری کوردستان دامه زرا.

⁹¹ Harun Yilmaz, The Rise of Red Kurdistan, Iranian Studies, 47:5 Routledge, London, 2014. P.802 -803.

ھاوکات ھەمان پوژى ۷ى تەمووزى ۱۹۲۳ ھەر لە قەرەباغ، بەتەنىشت كوردستانى سۆرەو، ھەرىمى ئوتونومىي ناگورنو - قەرەباغيش دامەزرا، كە دانىشتووانەكەى بە زۆرىنە ئەرمەنى و پايتەختەكەى شارى ستىپەنەكېرد Stepanakert بوو. بەپىچەوانەى كوردستانى سۆرەو، ئەم ھەرىمە ئوتونومىيە ئەرمەنىيە، دەزگاكانى ياسادانان و بەرپوئەبەردى ھەبوون.^{۹۲}

۸ى نىسانى ۱۹۲۹، كۆنگرەى شەشەمى ئازەربايجانى سۆفەت، رېفۆرمى لە يەكە ئىدارىيەكاندا كرد و ھەموو ئۆيەزدەكانى ھەلەوشاندەو و كوردستانى ئۆيەزدىش ھەلەوشايەو. ئەم ھەلەوشاندەو، بەشىك بوو لە سىياسەتى سۆفەت بۆ ھەلەوشاندەو ھەموو ئۆيەزدەكان لە يەكيتى سۆفەت. دواى ئەو ناوچەكانى كوردستانى سۆر خانە سەر ھەرىمى (ئۆكرۆگ) ئوتونومىي ناگورنو - قەرەباغ، بوو بە كوردستانى ئۆكرۆگ Kurdistan Okrug. ئۆكرۆگيش يەكەيەكى ئىدارىيە لە سۆفەت، لە ئۆيەزد گەورەترە. ئەم ھەرىمە ئىدارىيەش چەند مانگىكى خاياند، دواتر ئەنجومەنى كۆمىسارى گەل لە سۆفەت و كۆمىتەى ناوئەندى جىبەجى كردن ۲۳ى تەمووزى ۱۹۳۰ ھەموو سىستەمە ئىدارىيە ئۆكرۆگەكانىش لە سۆفەت ھەلەوشىندرايەو.^{۹۳} بەم پىننە ھەتا سالى ۱۹۳۰ لە سۆفەت يەكە ئىدارىيە ئوتونومىيەكان، بە ئۆيەزد و ئۆكرۆگى كوردستانى سۆرىشەو، ھەموويان ھەلەوشانەو.

ئەم يەكە ئىدارىيە كوردىيە كە شەش ھەتا ھەوت سال بەردەوام بوو، ھىچ دەستكەوتىكى زمان و فەرھەنگى نەبوو و ئەم ماوہىە لە ھىچ يەك لە گوندەكانىدا بە كوردى نەخوئىندراو. بەلام دواتر سالانى سى، نيوان ۱۹۳۱ تا ۱۹۳۶، چەند ھەلەكەدراو بۆ ئەو ھەرىمە بە زمانى كوردى لەم ھەرىمە جىبەجى بىرى، ئەمە دواى ئەو ھەرىمە كە كوردستانى سۆر لە روى ئىدارىيەو ھەسەر نەخشەى سىياسى و ئىدارىي ئازەربايجان سىراپووھە.

بەگوئەرى ئامارىكى سالى ۱۹۲۶، تىكرای ژمارەى كورد لە كوردستانى سۆر لە ئازەربايجان ۲۷،۱۸۲ كەس بوو (۷۲،۲٪) دانىشتوانى ئۆيەزد) لەمانە تەنيا ۲،۱۲۳

كەس بە كوردى قسەيان كوردو. بەلام دانىشتوانى كوردى نەخچىوانى ئازەربايجان، سالى ۱۹۲۵ بە ۳۰۰۰ كەس تۆماركراو. لەم ژمارەيە، سالى ۱۹۲۹ تەنيا ۱۷،۸ كورد لە ئازەربايجان توانيويانە بە كوردى قسەبەكە.^{۹۴} ئەم ئامارە نىشانى دەدا كە دانىشتوانى كورد لە ئازەربايجان، بەتايبەت لە كوردستانى سۆر، پىش وخت بە زۆرىنە ئەسملەبوون. ھۆكارى ئەمەش دەگەرپتەو بۆ ژن و ژنخووزى نيوان توركى ئازەرى و كورد، كە بە ھۆكمى ئەو ھەرىمە سەر بە يەك دىن و مەزھەب، ھەردوو لا موسلمانى شىعە بوون، تىكەل بە يەك بوون. لەبەر زالبوونى زمانى توركى ئازەرىش، زمانى كوردى لە خىزانەكەدا نەگويزراو تەو بۆ مندالان. بۆيە ئەوانەى كە لە شار و شارۆچكەكان بوون، ئەسملەبوون. ئەوانەى كە لە شاخ و دور لە شار ژيان، فىرى زمانى توركى نەبوون و زمانى كوردىيان پاراستو. ئەم ھالەتە لەنيو كوردە ئىزدىيەكاندا نەبوو، كە تىكەل بە ئەرمەنى و تورك نەبوون، تەنانەت تىكەل بە كوردى موسلمانىش نەبوون، بۆيە زمانى كوردىيان بە چاكى پاراستو.

ئەمانە و چەندىن ئامارى دىكەى دواترىش، دەرىدەخەن كە ئەو كوردانەى وا توانيويانە بە كوردى قسەبەكە، رېژەكەى زور كەم بوو، واتە سەردەمى پىش ھۆكمرانى سۆفەت لەو ناوچانەى قوقاز، كوردانى ئازەربايجان بە زۆرىنە ئەسملە بوو بوون.

لە لايەكى دىكەو، زمانى كوردى لە ئازەربايجان بە كەم سەيركراو، چونكە زمانىك بوو ھىچ پلەوپايەيەكى نەبوو و زمانى خەلكى گوندى بوو، بەلام زمانى ئازەرى زمانى بالادەست و خاوەنى پلەوپايە بوو، كاروبارى ئىدارى و بازرگانى و ئابورى و خوئىدن ھەموو بە ئازەرى بوو.

كورد لەم ھەرىمە چەند ھۆزىك بوو، ژيانىكى نىمچە رەوھەندى ھەبوو، لە ھاوین چووتە چياكانى زەنگەزور لە ئەرمەنستان. دەسلەتتى ئازەربايجانىش ئەم كۆمەلگە عەشايەرى تەقلیدیيەى بە كەم سەيركردو، بە كۆمەلگەيەكى عەشايەرى نىمچە رەوھەندى پاشماوھى دەربەگى داناو، كە لە پاشخانىكى دواكەوتوو ھاتوو، دەبى ئەم سىستەمە دەربەگىيە عەشايەرىيە لە يەكيتى سۆفەت لەبەين بچى و خەلكەكى خوئىندەوار بىرى و

⁹² Ibid. p.803.

⁹³ Ibid. p.799 -822.

⁹⁴ Ibid. P. 813.

کۆمه‌لگه‌یه‌کی مۆدیرنی لی به‌ره‌مه‌بی؛ بۆ ئەمه‌ش، خویندن به‌ زمانی خۆیان ئەم پرۆسه‌یه‌ ئاسانتر جی به‌جی ده‌کا.⁹⁵ بوکشپان، نووسه‌ری کتییی "کوردی ئازهربايجان" به‌ رۆوسی، که سالی 1932 له باکو چاپ کراوه،⁹⁶ باسی روه‌شی کوردی ئازهربايجانی کردووه که زولم و زۆرداری ده‌ره‌به‌گه‌ تورکه‌کانیان له‌سه‌ر بووه و ژێرده‌سته‌ بوون. له‌باره‌ی زمانی کوردیشه‌وه‌ باسی ئەوه‌ی کردووه که کۆمه‌لگه‌ی تورکی ئازهری به‌ که‌م رۆانویه‌ته‌ ده‌وربه‌ری خۆی و گالته‌ی به‌ کوردان کردووه که به‌ کوردی دوواون، بۆیه‌ ئەوانیش له‌ نیوان خۆیان سویندیان خواردووه که ئیدی به‌ کوردی قسه‌نه‌که‌ن،⁹⁷ بۆ ئەوه‌ی چیدی سووکایه‌تییان پێ نه‌کری. ئەم دۆخه‌ ژێرده‌ستیه‌، توانه‌وه‌ی زمانی له‌نیو کۆمه‌لگه‌ی نه‌ته‌وه‌ی سه‌رده‌ستدا خیراتر کردووه.

بوکشپان له‌م رۆوه‌وه‌ ئاماژه‌ی به‌ گوته‌ی یه‌کیک له‌ بیرمه‌نده‌کانی موساوات داوه که ناوی وه‌لیبیف و ناسناوی به‌هارلی بووه، به‌ئاشکرا له‌سه‌ر مردنی زمانی کوردی و زمانانی دیکه‌ی ناو ئازهربايجان دوواوه و گوته‌یه‌تی: "زمانی تورکی ئیستا زیاتر و پتر ده‌ستکه‌وتی هه‌یه، ته‌نگی به‌ زمانه‌کانی دیکه‌ هه‌لچنیه‌وه، ئەو زمانانه‌ی که کۆنن و سه‌رده‌میان به‌سه‌رچوووه و باویان نه‌ماوه، وه‌ک زمانی تاتی، تالشی، له‌زگینی و کوردی، و .. تاد."⁹⁸ هه‌لبه‌ته‌ هه‌ر ئەم جۆره‌ بووچونه‌ش بووه سه‌باره‌ت به‌ زمانی کوردی که ده‌سه‌لاتدارانی ئازهربايجان هه‌تا سالی 1930 هه‌ی کاریکیان بۆ خویندن به‌ زمانی کوردی نه‌کردووه، هه‌میشه‌ دوایان خستوووه و کۆسپ و ته‌گه‌ریان بۆ دروست کردووه.

ئهو ماوه‌یه‌ی که ئیداره‌یه‌کی کوردی له‌ ناوچه‌ی ناگورنو- قه‌ره‌باغ دامه‌زرا، هه‌ی قوتابخانه‌یه‌کی کوردی له‌م هه‌ریمه‌ نه‌کرایه‌وه، له‌ رۆوی خویندنه‌وه‌ به‌ زمانی

⁹⁵ Ibid. P. 808.

⁹⁶ بوکشپان، سه‌رۆکی ئەو نێرده کولتوری و ئەتئوگرافیه‌ بووه بۆ ناوچه کوردنشینه‌کانی ئازهربايجان، به‌تایبه‌ت ناوچه‌ی کورستانی سۆر، که له‌ لایه‌ن سۆفیه‌ته‌وه‌ ره‌وانه‌کرا بوو بۆ کۆکردنه‌وه‌ی زانیاری له‌باره‌ی ژیان و گۆزه‌رانی کورد و نه‌ته‌وه‌کانی دیکه‌ی ئەو هه‌ریمه‌وه.

⁹⁷ A. Bukşpan, *Kurdên Azîrbêcanê, Wergera Ji Rûsî: Têmrê Xelîl, Weşanên Lîs, Amed, 2018. R.97 – 98.*

⁹⁸ Çavkanî berf. R.100.

هه‌روه‌ها بڕوانه: د. ئەفراسیاو هه‌رومی، کوردستانی پشت قه‌فقاس، ل 69.

کوردی هه‌ی ده‌ستکه‌وتیکی نه‌بوو. کاتیک سالی 1930 ئەو هه‌ریمه‌ی کوردستانی سۆر و هه‌موو هه‌ریمه‌ ئۆتۆنۆمیه‌کانی دیکه‌ی نه‌ته‌وه‌ بچووکه‌کانی دی هه‌له‌ده‌وشیندرا نه‌وه، تا ئەو ساله‌ش یه‌ک کتییی ده‌رسی کوردی له‌ ئازهربايجان نه‌بوو.⁹⁹ ئەمه‌ش چه‌ند هۆیه‌کی هه‌بووه: سه‌ره‌تا سالی بیست برسیه‌تی هه‌بووه له‌ هه‌ریمه‌که‌، که ماوه‌ی چه‌ندین سال به‌رده‌وام بووه، برسیه‌تی به‌ راده‌یه‌ک بووه که برستی له‌ خه‌لکه‌ هه‌ژاره‌که‌ بریوه. سالی 1921 سه‌رۆکی ئەنجومه‌نی کۆمیسارانی گه‌ل له‌ کۆماری ئازهربايجان، نه‌ریمان نه‌ریمانوف، له‌ نامه‌یه‌کی دا بۆ لینیان داوای یارمه‌تی کردووه. لینیان له‌ وه‌لام دا بری چل ملیون رۆبلی ناردووه و گوته‌یه‌ ئەم بره‌ پاره‌یه‌ بۆ "برسیه‌کانی قۆلگا و کوردستان برا". دیارنیه‌ ئەم بره‌ پاره‌یه‌ هه‌تا چه‌ند کیشه‌ی هه‌ژاری و برسیه‌تی چاره‌سه‌ر کردووه، چونکه‌ سالی 1922 تا 1929 ئابوری کوردستانی ئازهربايجان زۆر سه‌خت بووه.¹⁰⁰ هه‌ر بۆیه‌ ئەم ماوه‌یه‌ ئیداره‌ی هه‌ریمه‌که‌ به‌ کاروباری ژیان و گۆزه‌رانی خه‌لکه‌وه‌ سه‌رقال بووه، که‌متر په‌رژاوه‌ته‌ سه‌ر جی به‌جی کردنی به‌رنامه‌ی خویندن به‌ زمانی دایک. هه‌روه‌ها ناوچه‌که‌ش شاخاوی و رینگاوبانی که‌م بووه، ئەمه‌ سه‌ره‌رای ئەوه‌ی که زمانه‌که‌ ئەلفبیه‌کی بۆ خویندن و نووسین و ئەده‌بی نووسراو و چاپکراویشی نه‌بووه، هه‌روه‌ها جیاوازی له‌هه‌جیه‌ی له‌ نیوان ئاخێوه‌رانی دا هه‌بووه. ئەمه‌ وێرای ئەوه‌ی که به‌شیک زۆری کۆمه‌لگه‌ی کورد ئەسمیله‌بوو بوو و کوردی نه‌ده‌زانی. له‌ هه‌مووی گرنگتر، کورد ئەوسا کۆمه‌لگه‌یه‌کی عه‌شایه‌ری شوانکاره‌یی و ره‌وند بووه و ئەم پیکه‌اته کۆمه‌لایه‌تیه‌ش به‌ ئاسانی نه‌چوو ته‌ به‌ر خویندن له‌ قوتابخانه‌. ئەمانه‌ کۆمه‌له‌ کۆسپیک بوون له‌ به‌رده‌م خویندن به‌ زمانی کوردی دا.¹⁰¹ خالیکیدی که گرنگه ئاماژه‌ی پێ بدری، ده‌سه‌لاتدارانی ئازهربايجان وه‌ک ئەرمه‌نستان نه‌بوون، زه‌مینه‌ بۆ خویندن و گه‌شه‌کردنی

⁹⁹ Harun Yilmaz, *The Rise of Red Kurdistan*. P.818.

¹⁰⁰ م. ئە. هه‌سراتیان، کوردی یه‌کتییی سۆفیه‌ت، وه‌رگیرانی بۆ کوردی: د. جه‌بار قادر، له‌ کتییی: کوردستان و کورد، کۆتاری کوردناسانی سۆفیه‌ت و رۆسیا، بلاوکراوه‌ی ئەکادیمیای کوردی، هه‌ولێر، 2021. 424-423.

¹⁰¹ Harun Yilmaz, *The Rise of Red Kurdistan*, P. 822.

زمانی کوردی بره‌خسین، وهک چۆن حکومەتی ئەرمەنستان ھەموو ئاسانکارییەکی کردووە بۆ پیشخستنی زمانی کوردی، بەلام حکومەتی ئازەربایجان بۆ ئەمە بە پیچەوانە بوو.

سی بال لەناو حکومەت و پارتی کۆمۆنیستی ئازەربایجان ھەبوو بۆ مەسەلە مافی خویندن بە زمانی کەمە نەتەوکان: بالیکیان کە نیۆنەتەوایی بوو، لەگەڵ مافی خویندن بوو بۆ ھەموو کەمە نەتەوکان لەناو ئازەربایجان، بالیکیدی ڕووسیخواز بوو، پێی باش بوو کەمە نەتەوکان بە زمانی ڕووسی بخوینن باشتر، چونکە خویندن بە زمانی کەمە نەتەوکان کێشە بۆ کۆمەلگە دروستدەکا، ھەروەھا زمانی ڕووسی زمانی ھاوبەشی ناو ھەموو گەلانی سۆفیەتە. بالیکیدی تورکخواز بوو، لەنیوان ھەردوو بالدا بوو، دژی خویندن بوو بە ڕووسی، ھەروەھا دژی ئەو ھەش بوو بە زمانی کەمە نەتەوکان بخویندێ؛ پێی وابوو ئەم خویندە دەبیته مایە دابەشبوون لەناو کۆمەلگە، کە زۆرینە بە ناسنامە و کۆلتور تورکییە، بۆیە ھاندانی خویندن بە زمانی کەمە نەتەوکانی بە پیلانیکی دژ بە ناسنامە تورکی دەزانی. لە نیوان ئەم سی بالەدا، ھەردوو بالی ڕووسیخواز و تورکیخواز یەک ئامانجی ھاوبەشیان ھەبوو، ئەویش دوخستن و جێبەجێنەکردنی پلانی خویندن بە زمانی کەمە نەتەوکان بوو.^{۱۰۲} بوونی ئەم دوو بالە لە دەسلاتی ئازەربایجانی سۆفیەتدا، ڕۆلێکی گەورە گێراوە کە زمانی کوردی لە ئازەربایجان و گەشەنەکا و دانیشتوانە کوردەکەشی لە بۆتە زمانی تورکی دا بتوینەو، بەلام ئەم جۆرە ڕەوتە لە ئەرمەنستان لە دەسلاتی دا نەبوو، بۆیە دەسلالات لەوێ بە پیچەوانەو یارمەتیدەر بوو بۆ گەشەپێدانی زمانی کوردی.

سەرھتای سییەکانی سەدە بیستەم لە یەکتیی سۆفیەت، جاریکی دی ھەولێکی چڕ ھەبوو بۆ ھەموو کۆمارەکان بۆ ئەو ھەمی خویندن بە زمانی کەمینە نەتەوکان جێبەجێ بکری. مۆسکو لە ڕێی کۆمیتە مەرکەزی کۆمارەکانی قەوقازی سۆشیالیستی فیدراسیونی سۆفیەتییەو، داوا لە ھەرسی کۆماری ئازەربایجان و ئەرمەنستان و گورجستان کرد ڕەوشی زمانی کەمینە نەتەوکان باش بکەن، بە ڕووسی یا زمانی

رەسمی نەتەو ھەمی سەرھکی کۆمارەکە نەبێ، بەلگۆر پێویستە بە زمانی نەتەو ھەمی خۆیان بخوینن.

دەرنگ دەرکەوتنی ئەلفیی کوردی بە لاتینی، ئەویش ھۆکاریک بوو کە خویندن لە ئازەربایجان دوابکەوێ. سەرھتا کوردانی ئازەربایجان ھیچ ئەلفییەکیان بۆ نووسین نەبوو، لە لایەکی دیکەو، کوردانی ئازەربایجان لەگەڵ کوردەکانی ئەرمەنستان ھەرچەندە سەر بە یەک لەھجە کوردی باکور (کورمانجی) بوون، بەلام جیاوازی بنزاریان ھەبوو، چونکە لە دوو ناوچە جیاوازی کوردستانەو ھاتبوون. کوردی ناوچە لاچین - کەلبەجار لەگەڵ ئەو ھەمی کە لە نەخچیوان قسە پێدەکرا، جیاوازی بوو. کوردی ناوچە قەرەباغ لە بنەرەتا لە ئێرانەو ھاتوون و زمانەکیان زۆر لە ژێر کاریگەری تورکی ئازەری دا بوو، بەلام کوردی نەخچیوان زۆرەیان لە باکورەو (کوردستانی تورکیا) ھاتبوون. ئەمانە چەند کۆسیک بوون، پێویست بوو یەکلایکێتەو پێش ئەو ھەمی دەست بکری بە خویندن لە قوتابخانەکان.

ئەو ئەلفی لاتینییە کە لە ئەرمەنستان سازکراو، لە سالی ۱۹۳۰ ھەمی کاری پێکرا، کوردانی ئازەربایجانی ھەر ھەمان ئەلفییان بە کارھینا، ئیدی دەستیان کرد بە بلاوکردنەو ھەمی کتیب و کتیبی دەرسی بە زمانی کوردی. سالی ۱۹۳۱ کۆمیتە ناوھندی پارتی کۆمۆنیستی ئازەربایجان و بەشی کۆلتوری، کۆنفرانسیکی لە باکو ریکخست، باسی بایەخی خویندنی بە زمانی کەمە نەتەوکانی ناو ئازەربایجان و ھەروەھا چۆنیەتی جێبەجێکردنی ئەم بەرنامەیی تیدا کرا. لە شوشا سالی ۱۹۳۱ کۆرسی ھاوینە لە قوتابخانە بالای ڕەوھەدی ریکخرا بۆ ئامادەکردنی مامۆستایان بۆ دەرسدانەو ھەمی زمانی کوردی لە قوتابخانە سەرھتاییەکان. بەشیکی کوردی لە ھەمان قوتابخانە کرایەو و سی کتیبی دەرسی سالی ۱۹۳۳ بە چاپ گەینرا، بۆ ئەو ھەمی قوتاییان لەم قوتابخانە بالایە فیرە خویندنی کوردی بن و بین بە مامۆستای زمانی کوردی. نیوان سالانی ۱۹۳۳ و ۱۹۳۴، کتیبی دەرسی لە ئازەربایجان بلاوکرایەو، سالی ۱۹۳۶ کتیبی دەرسی ئامادەبوو بۆ سالی یەکم و دوو ھەمی خویندن. تەنیا دەرسی کوردی لە قوتابخانە بالای ڕەوھەدی شوشا دەخویندرا، ئەویش زمان و ئەدەبی کوردی بوو. ئەدەبی کوردی نەدەگوترایەو، چونکە ھیچ کتیبی دەرسی نەبوو. بۆ دەرسی ئەدەب، ھەندیکی

¹⁰² Ibid. P.814-817.

ئەدەبىي ئازەرى و پروسى تەرجەمەى كوردى كرابوو (وەك پوشكىن، ليرمونتوف، سەمەد فورگون، سايبير). ئەم تەرجەمەيەش دووربوو لە مەبەستى دەرسەكە كە تەرخان كرابوو بۆ ئەدەبىي كوردى و دەرسەكانىدى ھەموو بە توركىي ئازەرى بوون. ئەم ماوەيە كە دەرسى كوردىي تيدا دەدرايەو بە ئامادەكردنى مامۆستايان لە ماوەى سى سالدا، قوتاببيان ھىشتا بە باشى سووديان لەم كۆرسە كوردىيە نەبىنى و خويندەوارنەبوون، چونكە ئاستى خويندەكە نەزم بوو. ئەو زمانە كوردىيە يا ئەو لەھجەيەى كە كرابوو بە زمانى خويندن، ھەموو كورد لە ناوچە جياوازەكان و بە عەشیرەتى جياواز بە چاكى لىي تى نەدەگەيشتن، كىشەى جياوازی لەھجەيەى ھەبوو. ھەر بۆيە دەبوایە زياتر كار بكرى بۆ يەكخستنى زمانەكە و بەدھيتانى زمانىكى يەكگرتوو بۆ خويندى زمانى كوردى لە قوتابخانەكان. دواى ئامادەكردنى مامۆستايان، سالى ۱۹۳۸ خويندى كوردى لە قوناغى سەرەتابى لە چەند قوتابخانەيەك ھەبوو، بەلام زۆر سەرکەوتوو نەبوو. ئەو سالا ۸۰۸ قوتابى لە ۱۲ قوتابخانە خويندوووانە، ئەويش بۆ چەند سالىكى خويندن بوو.^{۱۰۳}

ليزەدا پوون دەبیتەوہ كە ھەلومەرجى خويندن بە زمانى كوردى لە كوردستانى سۆر و ھەموو كۆمارى ئازەربايجان زۆر سەخت و دژوار بوو، پشتگيرىي حكومەت بۆ خويندن بە كوردى نەبوو و ھەوليكي جىددى بۆ نەدراو، ئەوہى جى بەجيش كراوہ سالى ۱۹۳۸ زۆر درەنگ بوو، چونكە ھەر ئەو سالا كە ستالين خويندى بە زمانى كەمە نەتەوہكان قەدەغەكرد، كورد يەكيك بوو لەو نەتەوانە كە زمانەكەى بۆ خويندن قەدەغەكرا. بەم پيئە، زمانى كوردى كە پيش وەخت لە لايەن زۆربەى ئاخىوہرانى كوردەوہ قسەى پى نەكراوہ، ئەوہى قسەشى پى كردوہ، دواتر كە پي نەخويندوہ، بەخىرايى لەنيو كۆمەلگەى توركى ئازەرى دا توواوہتەوہ.

تەنانەت ئەو رۆژنامانەش كە لە كوردستانى سۆر دەردەچوون، ھىچ بايەخيان بە زمانى كوردى نەداو، ئەمە ھەرچەندە ناوى كوردستانيان ھەلگرتووہ. وەك رۆژنامەى "سۆقيەت كوردستان" كە سالى ۱۹۳۱ يەكەم ژمارەى لە لاچين بالابووہتەوہ. رۆژنامەكە ھەرچەندە بە ناوى كوردستانەوہ بوو، بەلام ھەموو بابەتەكانى بە زمانى

ئازەرى بوو و رۆژنامەيەكى ھەفتانە بوو بە ئەلفيئى لاتىنى. ئەم رۆژنامەيە ديارنيە ھەتا چ سالىك بەردەوام بوو، بەلام ئەو ژمارانەى كە دۆزاونەتەوہ، نيشانى دەدەن كە ھەتا سالى ۱۹۴۵ دەرچووہ. رۆژنامەكە زياتر بايەخى بە ھەوالى دەقەرەكە داوہ و زياتر پىروپاگەندە بوو بۆ دەسەلاتدارانى سۆقيەت، ژمارەكانى بە ويئەى لىنين و ستالين رازينراوہتەوہ.^{۱۰۴} دواى ئەوہ رۆژنامەيەكىدى شورا كوردستان ناو بە زمانى ئازەرى و ئەلفيئى لاتىنى - كرلى دەرچووہ، سياسىي گشتى بوو، ئەويش ناوہرۆكەكەى زياتر ھەوالى دەقەرەكە و پىروپاگەندە بوو بۆ دەسەلاتى سۆقيەت.^{۱۰۵}

شاينانى گوتتە، ئەم رەوشە زمانى و نەتەوہيەيى كە بەسەر كورددا ھاتووہ لە كوردستانى سۆر و ناوچەى قەرەباغ، ھاوكات بوو لەگەل سياسەتى توركيای كەمالى بۆ نكولىكردن لە مافى زمان و نەتەوہى كورد لە توركيای كە ئەو سەردەمە زۆر بەتوندى شۆرش و راپەرینەكانى كوردى سەركوت دەكرد و ھەولى سىرینەوہى كوردى دەدا. كۆمارى ئازەربايجانىش كە بە نەژاد تورك و ھاوزمانى بوو، ئەويش ھەمان ھەلۆيست و تىروانى بۆ كورد و زمانى كوردى ھەبوو و ھەولى لەناوبردى دەدا. ئەمە جگە لەوہى كە حكومەتى سۆقيەت پەيوەنديەكى دۆستانەى لەگەل توركيای كەمالى دا ھەبوو، نەيدەويست لەبەر چەند مافىكى كورد لە ئازەربايجان دلى دۆستەكەى برەنجينى. ھەر ئەم سياسەتەش بوو كە حكومەتى ئازەربايجان دەويست خۆى رزگارپكا لەو يەكە ئىداريە كە ناوى كوردستانى ھەلگرتبوو و توركيای ئەم ناوہى پىن خۆش نەبوو، لە ولاتەكەشى ناوى كوردستانى قەدەغە كردبوو.^{۱۰۶} تەنانەت سەردەمى حوكمرانىي خروچيفيش، ئەو نەتەوہ بچووكانەى كە ناوچەى ئۆتۆنۆمىيان ھەبوو و لە سەردەمى ستالين دا ھەلۆەشا بووہو، ئەو سەردەمە جاريكىدى بۆيان گەرايەوہ، كوردى ئازەربايجان بۆ

^{۱۰۴} فەخرەدين تاھير، رۆژنامەى سۆقيەت كوردستان، بيبليوگرافيا و شروڤە، لە بلاوكراوہكانى خەندان بۆ پەخش و وەشاندىن، چاپخانەى شقان، ھەولير، ۲۰۰۶. ل. ۹۳.

^{۱۰۵} ريناس نەورۆزى، رۆژنامەقانى كوردى، لە روسيا و ولاتانى يەكيتىي سۆقيەتى پيشوو. ل. ۱۳.

^{۱۰۶} شاكرۆيى محۆيى، ديسان سەبارەت بە كوردەكانى ئازەربايجان. ل. ۶۱.

¹⁰³ Ibid. pp. 819-821.

ئەمەش رېڭگى پىنەنەدا جارىكىدى ئەم ناوچە ئۆتۈنۈمىيە زىندووبكاتە، چونكى دەسلەتلى ئازەربايجان رېڭگى نەددا دووبارە يەكەيەكى ئىدارى لەسەر خاكەكەي بە ناوى كوردستانە دەبمە زىتەتە.

ھەر ئەم سەروپەندەش بوو، ستالين بۇ مەھكەمكىنى سنوورەكانى سۆڧىت و پاكسازىي ئەوانەي گومانى لى دەكردن، ناوچە سنوورپىيەكانى لە دانىشتووان چۆل كورد و خەلگەكەي بەزۆر راگويزت بۇ ئاسىي ناوہ راست و سىبىريا. كوردىش لەم راگويزانەدا بوو بە قوربانى. سالى ۱۹۳۷ نزيك بە ۱۲ ھەزار كورد لە كوردانى ئازەربايجان و ئەرمەنستان كە كوردى موسلمان بوون، لە گوندى سىدەرەكى ناوچەي نەخچىوانى ئازەربايجان كە ھاوسنوور بوو لەگەل ئىران، لە گوندى قىدى و ماسىستى ئەرمەنستانىش كە ھاوسنوورە لەگەل توركييا، بە زۆرەملى كوچيان پىكرا بۇ ئاسىي ناوہ راست، لە قەرغىزستان و قازاغستان و ئۆزبىكستان نىشتەجىكران. بەلام كوردانى قەرەباغ كوچيان پىنەنەكرا، چونكى ئەوان لەسەر سنوورى سۆڧىت نەبوون.^{۱۰۷}

ئەم ئامارەي سالى ۱۹۷۹ كە ژمارەي دانىشتووانى كوردى تىدا لە ئازەربايجان دابەزىو، بە ۵۷۰۰ كەس دانراو، رەنگدانەوہى سىياسەتى ئەسملەكردنى كوردە لە ئازەربايجان، لە كاتىكدا بەپىي رېژەي زيادبوونى سالانەي دانىشتووان، دەبووايە دانىشتووانى كورد ئەم سالە كەمتر نەبووايە لە ۳۵۰ تا ۴۰۰ ھەزار كەس.

كەمبونەوہى ژمارەي دانىشتووانى كورد لە ئازەربايجان، رەنگە بەشىكى بەھوى توواندەوہى خۆبەخۆي كوردەوہ بى لەگەل ئازەرى، كە كورد ئارەزوومەندانە وازى لە زمانەكەي خۆي ھىناو، ئەمانە ھەتا رادەيەك راستيان تىدايە، بەلام سىياسەتى كۆمارەكە كە پشتگىرىي خويندن بە زمانى كوردىي نەكردووە و پىي خۆش نەبوو ھىچ يەكەيەكى ئىدارىش لەسەر خاكەكەي بە ناوى كوردستانەوہ ھەي؛ ئەمانە ھۆكارى راستەخون كە وایان لە كورد كوردووە كە چىدى لەم كۆمارە خۆي بە كورد دانەنى يا ئەوان بە كوردیان نەنوسىو، بۆيە

^{۱۰۷} چاوپىكەوتن لەگەل رەمەزان سەيدوڧ، سەرۆكى كۆمەلەي كوردى قەرغىزستان -مەديا- لە بيشكىك پايتەختى قەرغىزستان، رىكەوتى ۲۰۱۹/۱۰/۱۰.

ژمارەي كورد ئەو سالە ھەتا ئەو رادەيە دابەزىو. ئەم جۆرە توواندەوہيە لە ئەدەبىياتى جىنۆسايدا پىي دەگوترى جىنۆسايدى سىي.

بارودۆخى كوردانى قەرەباغ و ئازەربايجان ھەر بەم شىوہە ماپەوہ و ئەسملەكردنىش ھەر بەردەوام بوو، چونكى ھىچ قوتابخانەيەكى كوردى نەبوو تا زمانى كوردى لە فەوتان رزگاربايا -ھەر ھىچ نەي- ئەسملەكردن راگرى، تىكەلەي كورد و ئازەرىش بەھوى ھاوئايىنى و ھاومەزھەبىيەوہ ھەر بەردەوام بوو. ئەم دۆخە بەم شىوہە درىژەي كىشا ھەتا ھەلوەشاندەوہى يەكيتىي سۆڧىت و ھەلگىرسانى شەرى نيوان ئەرمەنستان و ئازەربايجان لەسەر ناوچەي قەرەباغ، كە لە ئەنجامى ئەم شەرى و داگىركردنى ناوچەي قەرەباغدا لە لايەن سوپاي ئەرمەنىيەوہ، ھەموو كوردانى دانىشتووى قەرەباغ ئاوارەبوون و ناوچەكە چۆل بوو لە دانىشتووانى كورد.

كورد لە گورجستان

كورد، وەك پىشتەر ئامازەي پىدرا، لە ماوہى سى سەدەي رابردوودا لە گورجستان نىشتەجى بوو. ماوہى شەرى يەكەمى جىھانىي سەرەتاي سەدەي بىستەمىش، شەپۆلىكى دىكەي كوردى ئىزىدى لەبەر چەوسانەوہى ئايىنى و كوشتارى ئەرمەنەكان، ئاوارەي گورجستان بوو. ماوہى دەسلەتاي يەكيتىي سۆڧىت، زۆرەي كوردانى گورجستان كوچى كورد بۇ شارى تىبىسىي پايتەخت و ھەندىكىشى لە شارەكانى روستافى و باتومى و تىلاڧى ماپەوہ.

كوردانى گورجستان بە زۆرىنە ئىزىدى بوون، سەرەتا ھەندىك كوردى موسلمانان تىدابوو. سەرەتاي نىشتەجىيونيوشيان وەك كوردى ئەرمەنستان گوندىان ئاوەدان نەكردووەتەوہ، بە پەرشوبلاوى لە شارەكانى گورجستان نىشتەجى بوون، ئەمەش وای كوردووە بەخىرايى لەناو زۆرىنەي دانىشتووانى گورجىدا ئەسملەبن و ھەلومەرجى خويندنىشان بە زمانى خۆيان لەم جوگرافىيە پەرشوبلاوہ ئاسان نەي، ھەر بۆيە خويندن بە زمانى كوردى لەنيو كوردانى گورجستان وەك ئەرمەنستان بەردەوام نەبوو و بەرپىكوپىكىش ئەنجام نەدراو، ئەمە ھەرچەندە ھەندىك سەردەم زمان و كولتورى كوردى لەوئى لەگەشانەوہدا بوو.

سه‌بارت به ژماره‌ی دانیشتوانی کورد له‌م ولاته، ئەویش وه‌ک کوردی ئازەربایجان، زۆر به‌خیزایی له‌که‌مبونه‌وه‌دایه. ئەم خشته‌یه‌ی خواره‌وه ژماره‌ی دانیشتوانی کوردی گورجستان له‌سه‌ده‌یه‌کدا نیشان‌ده‌دا:

سال	ژماره‌ی کورد له‌گورجستان
۱۹۲۶	۵۴۲۸
۱۹۳۹	۱۲۹۱۵
۱۹۵۹	۱۶۲۰۰
۱۹۷۰	۲۰۷۰۰
۱۹۷۹	۲۵۷۰۰
۱۹۸۹	۳۳۳۰۰
۲۰۰۲	۲۰۸۴۳

ئەم ئاماره‌ی سه‌ره‌وه‌ده‌ری‌ده‌خا که به‌پێی ئاماره‌کانی سه‌رژمیری سالی ۱۹۲۶ی یه‌کیتی سوڤیه‌ت له‌گورجستان، ژماره‌ی دانیشتوانی کورد ۵۴۲۸ بووه، ئەم رێژه‌یه‌ته‌نیا ۰.۵٪ ی کۆی دانیشتوانی گورجستان بووه. سالی ۱۹۴۴ کوچ‌پیکردنی زۆره‌ملی کوردانی گورجستانی گرت‌وه. به‌پێی به‌لگه‌نامه‌ره‌سمیه‌کان که ئەم دواییه‌ده‌رکه‌وتوون، ۸۶۹۴ کورد دوورخرانه‌وه‌بو قەرغیزستان و قازاغستان و ئۆزبیکستان له‌ئاسیای ناوه‌رسته‌ی دوو نه‌ته‌وه‌ی‌دی تورکی مه‌سخه‌تی و هیمشین که ئەوانیش گه‌لیکی موسلمانن نیشه‌ته‌جی مه‌سخه‌ت و ئاجاریا بوون له‌گورجستان و ناوچه‌که‌یان هاوسنووری تورکیا بوو، له‌م کۆچه‌دا دوورخرانه‌وه‌بو قەرغیزستان و قازاغستان و ئۆزبیکستان له‌ئاسیای ناوه‌رسته‌ی ئەم کۆمه‌له‌خه‌لکه‌دوورخرانه‌یه‌پیکه‌وه‌له‌گه‌ل کورد ژماره‌یان ۸۶ هه‌زار که‌س بووه، ستالین پێی وابوو ئەم کۆمه‌له‌خه‌لکه‌موسلمانن نزیکی به‌سنووری تورکیا، جیگه‌ی گومان و مه‌ترسییه‌بو ئاسایشی سوڤیه‌ت و په‌یوه‌ندی سیاسی له‌گه‌ل تورکیا هه‌یه.^{۱۰۸} ئەم هه‌لمه‌ته‌ی دوایی راگواستنی ستالین، زیاتر مه‌به‌ستی تورکی مه‌سخه‌تی بوو که زۆربه‌یان له‌وان بوون، کورد و هیمشین به‌ر ئەم راگواستنه‌که‌وتن. کورده‌راگۆزراوه‌کان زیاتر کوردی موسلمان بوون و کوردی ئیزدیشیان له‌گه‌ل بوو. دوای ئەم دوورخرانه‌وه‌یه، کوردی موسلمان به‌یه‌کجاری له‌گورجستان نه‌ما.^{۱۰۹} پاش مردنی

ستالین، کورده‌ ئیزدیه‌کان هه‌موو گه‌رانه‌وه‌بو گورجستان و کورده‌ موسلمانن نه‌گه‌رانه‌وه‌ و هه‌ر له‌وی مانه‌وه. دوای ئەوه‌هتا هه‌له‌وه‌شاندنه‌وه‌ی یه‌کیتی سوڤیه‌ت، ژماره‌ی دانیشتوانی کورد له‌م ولاته به‌ شیوه‌یه‌کی سروشتی له‌ زیادبوون‌دا بوو که له‌ دوا ئاماری سه‌رژمیری یه‌کیتی سوڤیه‌ت‌دا سالی ۱۹۸۹، ژماره‌ی دانیشتوانی کورد به‌رزبووه‌وه‌بو ۳۳۳۰۰ که‌س، به‌لام ۱۳ سال دواتر له‌ ۲۰۰۲دا، به‌پێی ئاماری گورجستان، ژماره‌یان دابه‌زی بو ۲۰۸۴۳، واته‌ رێژه‌ی دانیشتوانی کورد به‌ راده‌ی ۳۷٪ دابه‌زی، ئەمه‌ش دابه‌زینیکی گه‌وره‌یه.^{۱۱۰} به‌پێی خه‌ملاندنیکی سالی ۲۰۱۹، ژماره‌ی کورد دابه‌زیوه‌بو ۱۲۵۰۰ که‌س.^{۱۱۱} ئەم ئاماره، ئاماژه‌یه‌که دابه‌زینه‌که هیشتا زۆر خه‌ریابه‌ و ئەگه‌ر وه‌ها به‌رده‌وام‌بێ، له‌وانه‌یه‌ پاشه‌روژ ئیدی کورد له‌گورجستان نه‌مێنێ. بێ‌گومان ئەمه‌ش کۆمه‌لیک هۆکاری هه‌یه، زیاتر ده‌گه‌رینه‌وه‌بو ئەو بارودۆخه‌سه‌خته‌ی که دوای هه‌له‌وه‌شاندنه‌وه‌ی یه‌کیتی سوڤیه‌ت له‌م کۆماره‌هاته‌پیش، وه‌ک سه‌خته‌ی باری ئابووری و شه‌ر و مملاتی نه‌ته‌وه‌ی و شه‌ری ناوخۆ، خراپی گۆزه‌رانی کورد له‌م ولاته؛ که کاریکی کردووه‌ کوردیکی زۆر پوو له‌ده‌ره‌وه‌ بکه‌ن و ئاواره‌ی پووسیا و ئەمه‌ریکا و ئەوروپا بن.^{۱۱۲}

په‌وشی خویندن به‌ زمانی کوردی له‌گورجستان هه‌ل‌ومه‌رجی خویندن به‌ زمانی کوردی له‌گورجستان له‌ سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی بیسته‌م‌دا، هه‌مان ئەو هه‌ل‌ومه‌رجه‌بوو که بو کوردانی ئەرمه‌نستان هاته‌پیش، که سه‌ره‌تا به‌ ئەلفیبه‌ی ئەرمه‌نی ده‌ستی به‌ خویندنی کوردی کرد. سالی ۱۹۲۲ به‌هه‌ولانی لازو و ئەحمه‌دی مرازی، له‌تلیسی له‌رێی "یانه‌ی کارکه‌رین کورد‌ه‌وه، قوتابخانه‌یه‌کی ئیواره‌کرایه‌وه، شه‌وانه‌ده‌رسی زمانی کوردی ده‌خویندرا، به‌شیکي رۆشنییر و نووسه‌ری کورد له‌ سوڤیه‌ت سه‌ره‌تای خوینده‌واره‌بوونیان به‌ کوردی له‌م قوتابخانه‌یه‌ و به‌م ئەلفیبه‌ی ئەرمه‌نییه‌بووه، وه‌ک قه‌ناتی

¹¹⁰ Mamuka Komakhia, Yezidi Kurds in Georgia: Ethnic Self-Awareness and Consolidation, Journal Article - Central Asia and the Caucasus (2/32), 2005. Abstract.

¹¹¹ چاوپیکه‌وتن له‌گه‌ل عه‌گیدی پیر ریکه‌وتی ۲۰۱۹/۸/۸ له‌ زیاره‌تگای قوبه‌ی سولتان، تلیس - گورجستان. ناوبراو له‌م چاوپیکه‌وتنه‌دا ئەم ئاماره‌ی پێ‌به‌خشییم.

¹¹² David Szakonyi, Ethnic Mobilization in Post-Soviet Georgia: The Case of the Yezidi-Kurds, JEMIE 6 (2007) 2, 2007. p. 7.

¹⁰⁸ J. Otto Pohl, Kurds in the USSR, 1917-1956, Kurdish Studies Journal, Volume: 5, no. 2, 2017, p.40.

¹⁰⁹ تۆسنی ره‌شید، کوردی یه‌که‌تیی سوڤیه‌ت، پینشر و ئیستا. ۳۵.

کوردو، چه رکه زى به کو، جه ردوی گهنجۆ، قاچاخى مراد، سه مند سیا به ندۆف، خالد چه تویف و چه ندانى دى.¹¹³ ئەم خویندنه تا سالی ۱۹۲۹ بەردەوام بوو، دواتر سالی ۱۹۲۸ ئەلفیبی لاتینی سازکرا و چیدی به ئەلفیبی ئەرمەنی نەخویندرا هەتا سالی ۱۹۳۸، کە ئیتر لەم ساله بەدواوه سەردەمی ستالین هەموو چالاکیه کولتورییه کان و هستا و قەدەغە کرا، خویندن به کوردیش له گورجستان راگیرا.

سالانی ۱۹۸۰-، تبلیسی ناوەندیکی کولتور و زمانی کوردی بوو؛ ۹ قوتابخانەى کوردی له شارەکه هەبوو، قوتابی کورد به کوردی تیندا دەخویند. شانۆی کوردیش له تبلیسی چالاک بوو، تیبی فۆلکلۆری کوردی و تیبی هەلپەڕکی کوردیش هەبوو. کورد نوینەری له پەرمانی کوماری گورجستان هەبوو، له رادیۆی دەوڵەتیش بەرنامەى به کوردی هەبوو.¹¹⁴

ئەم بارودۆخه کولتورییه بهم شیوهیه بەردەوام بوو هەتا هەلۆه شانەندەوهی یه کیتی سۆقیهت. دواى ئەوه چالاکیه کولتورییه کان بەره بهره پووکانهوه و خویندن به زمانی کوردیش نەما، چونکه ئەو هاوکارییهى سۆقیهت بۆ مافی کولتورییه نەتەوه بچووکه کان بۆ خویندن به زمانی خۆیان نەما و دەسلاتی کوماری سەربەخۆی گورجستانیش وهک پینویست پشتگیری نەکرد.

رهوشی کورد و زمانی کوردی له قهوقاز

دواى هەلۆه شانەندەوهی یه کیتی سۆقیهت

دواى هەلۆه شانەندەوهی یه کیتی سۆقیهت، کیشەى نەتەوايه تى له پشت قهوقاز له زيادبوون دابوو. ئەم کیشەیهى نیوان ئەرمەنی و ئازەری له ۱۹۸۸ دا، شەرى کاره ساتبارى ناگورتۆ - قەرەباغى لى کهوتەوه، که کاریکی سەلبی کرده سەر رهوشى سیاسى و ناسنامەى نەتەوهی و زمانی کوردانى قهوقاز به گشتى و ئازەربایجان و ئەرمەنستان به تاییه تى.

وهک ئاشکرایه مهیدانى ئەم شەرە ناوجەرگه ناوچه کوردنشینەکانى کوردستانی سۆر بوو، گوندهکانى که له بهار، قوبادلی، زهنگلان، شووشه، فزولوی، لاجین، خۆجەقەندى گرتەوه. کورد هەتا پیش ئەو شەرە لهم گوندانەى قەرەباغ نیشته جى بوو، به لام دواى شەرەکه

¹¹³ د. تۆسنی رهشید، کوردی یه که تیبی سۆقیهت، پیشتر و ئیستا. ل. ۲۸.

¹¹⁴ هەمان سەرچاوهی پیشوو. ل. ۳۹.

دەربەدەر بوو و وهک ئاردی ناو دێکانی لی هات، به هەموو لایه کدا بلا بووه وه؛ هەندیکى ئاوارهى ناو ئازەربایجان و هەندیکى پەریوهى روسیا بوو. له ئەنجامی ئەم شەرەدا ئەو خاکهى که چوار سەده زیاتر بوو کورد لیبی نیشته جى بوو، بۆ یه کجاری له سەر جوگرافیای قەرەباغ سڕایه وه. دواى نەمانى کورد له قەرەباغ، بوونی کورد له ئازەربایجان وهک گروویکی بچووکی ئەتتیکى و وهک زمانیک له بەردەم مهترسیی فەوتان و بزبووندايه. ئەوهنده دانیشتوانه کوردهش که ماوه، له شوینیکى دیاریکراوی جوگرافی پیکه وه کونه بووه تەوه، وهک کوبوونه وهى کورد له ئەرمەنستان له کومه له گوندیک، که به شیوهیه کی ریکوپیک به کوردی دەخوینن. به لام کوردی ئازەربایجان، ئەوهى ماوه له چهند گوندیکى دوردهست دهژى، به دهگمەن نەبى دەرس و زمانی کوردی تیدا ناخویندري، تەنیا له دوو گوند نەبى: گوندی سەیدلەر که له نزیکى گەنجیه، هەفتهى سى سەعات دەرسی زمانی کوردی له قوتابخانه دهگوتریتەوه، له گوندی دەرەکهندى نەخچوانیش بۆ ماوهى سى سەعات به کوردی دەخوینن. ئەوانى دى که له شاره گەرەکانى وهک باکو نیشته جین، له خویندن به زمانی کوردی بى بهشن، له ناو ئازەرى توواونه تەوه، یانیش به ریگه وهن بۆ تووانه وهى یه کجاری.¹¹⁵

هەر له ئەنجامی شەر و ملاملانی ئەرمەن و ئازەرى دا له سەر قەرەباغ، کوردانى موسلمانى ئەرمەنستان جیگه یان پى له قبوو، نه یان توانى چیدی له ئەرمەنستان بمیننه وه، مه بادا بکهونه بهر رقی پاکسازى دینی و نەتەوهیى ئەرمەنه کان. نزیک به ۱۱ هەزار کوردی موسلمان¹¹⁶ له ئەرمەنستانه وه ئاوارهى ئازەربایجان و ناوچهى کراسنودار Krasnodar ی روسیا بوو.¹¹⁷ هەر بۆیه ژمارهى کورد له ئەرمەنستانیش که م بووه وه.

هەر له ماوهى ئەم شەرەدا، دۆخیکى نەخواراو له ئەرمەنستان بۆ کورد هاته پیش، کوردی موسلمان و

¹¹⁵ چاوپیکه وتن له گەل تاهیر سلیمان سەرنووسەرى رۆژنامهى دیپلوماتا کورد، له ریکه وتى ۲۰۱۹/۸/۱۰ به باکو، ئازەربایجان.

¹¹⁶ Anna Matveeva, The South Caucasus: Nationalism, Conflict and Minorities, Minority Rights Group International, 2002. P. 11.

¹¹⁷ م. ئە. هەسراتیان، کوردی یه کیتی سۆقیهت، وهگیرانى بۆ کوردی: د. جهبار قادر، له کتیبی: کوردستان و کورد، کورتارى کوردناسانى سۆقیهت و روسیا، بلاوکراوهى ئەکادیمیای کوردی، هەولیر، ۲۰۲۱، ل. ۴۴.

ئیزیدی له پرووی ئایینی و نه ته وه بییه وه له نیوان دوو بهرە شەڕ کردا دابەش بوون، حکومەتی ئازەربایجان هەولێ دا کوردی موسلمان بۆ خۆی کیش بکا دژ بە ئەرمەنستانی مەسیحی، حکومەتی ئەرمەنیش هەمان تاکتیکی بەکارهێنا و کوردی ئیزیدی بۆ خۆی راکیشا دژی ئازەربایجان و لەمەش دا سەرکەوتوو بوو که زۆریکی ئیزیدیەکان وهک سەربازی خۆبەخش چوونه بەرەکانی شەڕ دژ بە سوپای ئازەری جەنگان. بۆیه کوردی موسلمان و ئیزیدی له مملاتی نیوان ئەم دوو دەولەتەدا بەرانبەر یەک وهستا. لەم بەینەدا ناوی کورد له ئەرمەنستان، واتە موسلمان. ئەم سەنگەرگرتنە، درزی خستە نیو کوردە ئیزیدیەکان و بوون بە دوو بەش: ئەوانەکی که به نه ته وه خۆیان پێ کورد بوو، ئەوانەش که ئیزیدیان به گرووپیکی سەربەخۆی نه ته وهی دادەنا و خۆیان به کورد حساب نه ده کرد.¹¹⁸

په یوه ندی دۆستانه ی ئیزیدی و ئەرمەنی کۆنە، له رابردووش دا پیکه وه هاوکار و هاوچارەنووس بوون. له جینۆسایدی ئەرمەنیش دا، ئیزیدی و ئەرمەنی پیکه وه قوربانی دەستی تورکه عوسمانییه کان بوون، چونکه ئیزیدیەکانیش بەر ئەو کوشتار و جینۆسایدە که وتن که ئەرمەنییه کان رووبه رووی بوونه وه. سواره ی حەمیدی کوردیش بەشداری ئەم جینۆسایدە بووه و کوردی ئیزیدیش به دەستی ئەوان کوژراوه. ئەم رووداوانە له بیره وهری ئەو ئیزیدیەکانە که لەم کوشتارە رژگار بوون و ئەرمەنستان ئەوانی دالده ی داون، هەر ماوه.

بەهۆی ئەم پاشخانە میژوویی و کولتوورییه وه و له ئەجمامی ئەم مملاتی ئایینییه دا، کۆمەلیک له ئیزیدیەکان به سەرۆکایه تی عەزیز تەمۆیان و جیگره که ی خدر حاجویان سالی ۱۹۸۹ ریکخراویکی ئیزیدی "یه کیتی نه ته وهی ئیزیدی" ناویان دامه زرا. ئەم ریکخراوه بانگه شه ی ئەتتیکی سەربەخۆی ئیزیدی ده کا و ئەو کوردی کورمانجییه ش که قسه ی پێ ده کا، ناوه که ی ده کا به زمانی ئیزیدیکی. دوا ی ئەم گۆرانه سیاسییه، ئاماری په سمی سۆقیه ت له ۱۹۸۹ دا، ئیزیدی وهک گرووپیکی سەربەخۆی ئەتتیکی تیدا هه ژمارکراوه و ۵۲۷۰۰ کهس خۆی به ئیزیدی داناه. به پیتی ئاماری پیشووتر که ۶۰ هه زار کورد هه بوو، واتە ۸۸٪ی دانیشتوانی کورد له

ئەرمەنستان خۆی به ئیزیدی ناساندوه، نهک کورد.¹¹⁹ هەر ئەم ریکخراوه ئیزیدییه دوو گوڤار به ناوهکانی لاش و ئیزیدیخانه به ئەرمەنی ده رده کا، زۆر به ی وتاره کانیش نووسه رانی ئەرمەنی ده ینووسن.¹²⁰

سالی ۲۰۰۵ په رله مانی ئەرمەنی، ئیزیدیکی وهک زمانیکی سەربەخۆ ناساند، هه ردوو گرووی ئیزیدیش هەر یه که و سعاتیک مافی په خشی ته له فزیۆنی له ته له فزیۆنی نه ته وهییه ئەرمەنستان به زمانی خۆی هه یه، سعاتیک بۆ کورمانجی و سعاتیکیش بۆ ئیزیدیکی. له پرووی جوگرافییه وهش، ئەو ئیزیدیانه ی که له دهشت ده ژین، زۆر به یان خۆیان به ئیزیدی ده زانن، به لام ئەوانه ی که له ناوچه ی شاخاوی ئەپاران ده ژین، زۆر به یان خۆ به کوردی ئیزیدی ده زانن. کورده ئیزیدییه کان پێیان وایه ئەم په وته نه ته وه خوازییه ئیزیدییه له لایه ن نه ته وه په رسته ئەرمەنییه کانه وه پشتگیری ده کری. ئیزیدییه کانیش، کورده ئیزیدییه کان به لایه نگری په که که داده نین. ئیزیدییه کان پێیان وایه ئەوان هەر له زوه وه خۆیان به ئیزیدی زانیوه، به لام حوکمرانی سۆقیه ت ئەوانی به کورد نووسیوه و مافی نه ته وه بوونی ئیزیدی لی زه وت کردوون. له لایه کی دیکه وه، کورده ئیزیدییه کان پێیان وایه ئەم داپران و جودابوونه وهی له نیو کوردی ئیزیدی دا نه بووه، ئەم دیارده یه نوینی و به ره می شه ری قه ره باغه. ئیزیدییه کانی گورجستانیش که په یوه ندی و خزمایه تیان له گه ل ئەوانه ی ئەرمەنستان هه یه، هه مان کیشه ی ناسنامه یان بۆ په یدا بووه و به هه مان شیوه بوونه ته دوو گروپ.¹²¹ به پیتی ئاماری ۲۰۰۲ ی سه رژیژی گورجستان، له کوی ۲۰۸۴۳ که سی دانیشتوانی کوردی ئیزیدی، ۱۸۳۲۹ کهس خۆیان به ئیزیدی داناه و ۲۵۱۴ که سیش خۆیان به کورد داناه.¹²² پرۆفیسۆر هه سه رتیا، له باره ی پارچه بوونی ناسنامه ی نه ته وهییه کورده ئیزیدییه کانه وه، چه ند هۆکاریکی باس کردوه، که ئەمانه ن ۱- نه زانیی راستییه میژوویییه کان سه باره ت به بنه چه ی نه ته وهییه خۆیان و تیکه لگه رنی فاکته ری ئایینی و نه ته وهییه له گه ل یه ک؛ ۲- ترسی ژماره یه ک میر و پیری ئیزیدی که ده سه لات و

¹¹⁹ Ibid. p.11.

¹²⁰ تۆسنی ره شید، کوردی په که ته ی سۆقیه ت، پیشتر و ئیستا، ل. ۶.

¹²¹ Estelle amy de la brete` que, The Yezidis in the Soviet Union. In "The Cambridge History of Kurds", Edited by Hamit Bozarslan, Cengiz Gunes, Veli Yading, Cambridge University Press, 2021. pp.467 – 469.

¹²² David Szakonyi, Ethnic Mobilization in Post-Soviet Georgia. p. 7.

¹¹⁸ Garnik Asatryan, Victoria Arakelova, The ethnic minorities in Armenia, Yerevan, 2002, p. 12.

کاریگری له سهر كورده ئیزدییه كان له دست بدهن، كه دهبیته هوی له دستدانی بهر ژه وهندییه دارایییه زوره كان؛ ۳- ترسی هندیك له كورده ئیزدییه كان كه نه گهر خویان به كورد دابنن، هه مان چاره نووسی كورده موسلمانان كانیان دهبی و ناچارده كرتن ئهرمه نستان جی بهیلن و ئاواره بن، ۴- یاده وهیری تال و ناخوشی به شیکي ئیزدییه كان كه له پیشینیا نه وه گویان له چه وسانه وهی ئیزدییه كان به دهستی موسلمانان بووه و كوردی موسلمانیش به شداری چه وساندنه وه كه بوون.^{۱۲۳} توسنی رهشید پنی وایه كار به دهسته ئهرمه نییه كان پشتگیری ئهم بزافه نه ته وه خوازیه ئیزدییه دهكن و به ریوهی ده بن. ئه و كونگره یه ی كه ریکخراوی ئیزیدی دامه زراندم دوو رۆژه لاتناسی ئهرمه نی به ریوهی برد، ئه وانیش گارنیک ئاساتریان و ئارشاک پۆلادیان بوون، به لام لی نه گهران رووناکییریکی كوردی ئیزیدی وهك د، عهسكه ری بویك بچیته كونگره كه.^{۱۲۴} ههروه ها پنی وایه ئهم سیاسه ته ی ئهرمه نستان به رانه ر به كورده ئیزدییه كان، به شیکي ده گه ریته وه بۆ ئه و ترسیان له بوونی كورد له سهر خاکی ئه و ولاته كه بۆی هه یه كورد هه ول بدا به شیکي ئه و خاكه به كوردستان دابنی. ئهم سیاسه ته ش به روونی له قسه ی فیکتوریا ئاراکیلوفا ی پروفیسوری ئهرمه نی زانکوی به ریفان دا هاتوو ه كه دهلی: رۆژه لاتناسی ئهرمه نی، ئیزدییان وهك گروویپکی ئه تنو- ئایینی جودا دانا، ئهمه ش بۆ ئاسایشی نه ته وه یی ئهرمه نستان گرنه، چونكه چیدی ئه و مه ترسییه له ئارادانابی كه كورد نه ته وه یه ك بی له سهر خاکی ئهرمه نستان.^{۱۲۵}

بی گومان هه موو ئهم هۆکارانه کاریگه رییان هه بووه له سهر ئهم دابرا نه ته وه بییه ی نیو ئیزدییه کانی ئهرمه نستان. به لام ئهم دیارده یه ته نیا تاییه ت نییه به ئیزدییه کانی ئهرمه نستان، ئیزدییه کانی باشووری كوردستانیش له شنغال و شیخان، كه له رووداوه کانی قه ره باغ و مللانی ئازهری و ئهرمه نیشه وه دوورن، دوچاری هه مان پارچه بوونی ناسنامه هاتوون. ئهمه ئیزدییه کانی گورجستانیشی گرتوو ته وه.

له چاوپیکه وتنیکی دوو پیری ئیزیدی له زیاره تگای (قوبه ی سولتان) ی تبلیسی پایته ختی گورجستان، هه ندیک له هۆکاره کانی ئهم پارچه بوونی ناسنامه یه روون کرایه وه. عه گیدی پیر (پسپوری قانونی نیوده وه تی و پاریزهری مافی مروث)^{۱۲۶} پنی وایه ئیزیدی هه رچه نده به زمان به كوردی قسه ده كه ن، به لام به كولتور و ئایین و دابونه ریت ته واو له كورد دوورن. ههروه ها ئاماژه ی به وه دا كه كوردی موسلمان به دریزی میژوو به خرابی له گه ل ئیزیدی مامه له ی كردوو و هه ولی داوه قری تی بخا. كوردی موسلمان ئه وان به مروثی پیس داده نین و ده ستاو و خواردنی ئه وان ناخون، ئه وانیا ن پی كه مه و وهك كویله ته ماشایان ده كن. ئیزیدیش ناتوانی وهك هاوولاتیه کی ئاسایی له كومه لگه ی كوردی موسلمانان دا بژی، ئیزیدی له م كومه لگه یه هه یج په وپایه کی نییه و ئاستی زور نزمه. ئیزیدی به ئسانی کاری ده ست ناکه وئ، ئه گه ر كار و دووکانیشی هه بی، كه س مامه له ی له گه ل ناكا و شتی لی ناکری، هه ر له به ره وه ی ئیزدییه و موسلمان نییه. ئه گه ر كوردی موسلمان ئه وه مامه له ی بی له گه ل ئه وان، كه واته بۆ خویان به كورد بزانه ن!

دیما پیر (تویژه ری بواری رۆژه لاتناسی)^{۱۲۷} گوتی: ئیمه ناتوانین كورد بین، چونكه كورد ئیمه ی ناوی و میژوو یه کی خویناوی پی له فه رمان و قه ركدنمان له گه ل كورد هه یه. هه یج شتیك نییه ئیمه به كورد به سستیته وه ته نیا زمان نه بی. زمان بۆ ئیمه گرنه نییه، ئیمه گروویپکی ئه تنیکی دینین، نهك گروویپکی ئه تنیکی زمان. به رانه ر به م بۆچوونا نه، مرازی جه مال (به ریوه به ری نووسینی رۆژنامه ی "ریا تازه")^{۱۲۸} وهك كوردیکی ئیزیدی، زور دژی ئه و كه سانه یه كه ده لین ئیزیدی كورد نین، پنی وایه ئه گه ر ئیزیدی كورد نه بن، ناتوانن هه یج نه ته وه یه کی دیکه بن، چونكه ئیزیدی دینه و نه ته وه نییه. له م بۆچوونا نه وه روون ده بیته وه كه روانگه كان سه باره ت به پرسی ئیزیدی لای كورده ئیزدییه كان

^{۱۲۶} چاوپیکه وتن له گه ل عه گیدی پیر، ریکه وتی ۲۰۱۹/۸/۸ له زیاره تگای قوبه ی سولتان، تبلیسی - گورجستان.

^{۱۲۷} چاوپیکه وتن له گه ل پیر دیما، ریکه وتی ۲۰۱۹/۸/۱۰ له زیاره تگای قوبه ی سولتان له تبلیسی - گورجستان.

^{۱۲۸} چاوپیکه وتن له گه ل مرازی جه مال، ریکه وتی ۲۰۱۹/۷/۲۵ له به ریفان - ئهرمه نستان.

^{۱۲۳} م. ئه. هه سراتیان، كوردی به کیتی سؤقیه ت. ل ۴۴۴.

^{۱۲۴} توسنی رهشید، كوردی به کته ی سؤقیه ت، پیشتر و ئیستا. ل ۴۴.

^{۱۲۵} هه مان سه رچاوه ی پیشوو. ل ۴۶.

جياوازيان؛ ئەوانەى وەك پرسیكى ئایینی سەیری كیشەكە دەكەن، زیاتر خۆیان بە ئیزیدی دەزانن و ئەوانەش كە نەتەو و زمان لەگەل پرسی ئایین جودادەكەنەو، هەرچەندە دان بە جياوازییهكانی دا نیوان كوردی ئیزیدی و موسلماندا دەنی، ناتوانن نكولی لە كوردبوونی خۆیان بكەن، چونكە جگە لە ئیزیدی وەك دینیكى جياوازيان، دینی دیکەى وەك كاكەیی (يارسان، ئەهلی هەق) و عەلەوى و موسلمانى شیعەى ئىمامىش لەنىو كورددا هەن، ئەوانەش هەتا رادەیهك رۆوبەرۆوى كیشە و ئالوزى بوونەتەو لەگەل كوردی موسلمان، بەلام نەگەشستوووتە رادەى ئەوێ نكولی لە ناسنامەى كوردییان بكەن.

هیچ گومان لەوەدانیه كە هۆكارى دینی رینگر بوو لەوێ كوردی موسلمان و ئیزیدی تیکەل بە یەك نەبن و لە رۆوى كۆمەلایەتیهو دۆرەپەریز بن. ئەمەش وای كردوو دوو ناسنامەى نەتەوئەبى و كۆلتورى بەرهم بى: كوردیک كە ئیزیدی و بە ژمارە كەمە و كوردیکیش كە موسلمان و زۆرینهیه، ئەم دوو ناسنامە جياوازه هەمیشە رینگر كە ئەم نەتەوئەبى لە رۆوى ناسنامەى نەتەوئەبى بههیز و یەكگرتوو بى، جياوازی لە دیندا، لە میژوووى هەموو نەتەوئەكاندا ناسنامەى نەتەوئەبى لاواز و لەرزۆك دەكا و كاتى سەرھەلانی هەر كیشە و ئالوزیهك، بۆى هەیه بەخیرایى هەلۆهشیتەو.

هەمان كیشەى دینی لە نەوئەكانى سەدەى بیستەمدا كەوتە نیوان سەرب و بۆسنەى یۆگوسلافیای پێشوو، كیشەكە ئەوئەندە ئالوزبوو، شەر و كۆشتارى خۆیناوی لى كەوتەو، لە ئەنجامدا ناسنامەى نەتەوئەبى سەرب و كروات و بۆسنە بە زمانى یەكگرتوى سەربۆ - كرواتى لەیهك هەلۆهشاپیهو و بۆسنیهكان زمانىكى نوێى بۆسنییان بۆ خۆیان جار دا لەسەر ئەو لەهجهیهى وا ئاخواتنى پى دەكەن و سەر بە زمانى سەربۆ - كرواتى بوو. دواى ئەم كیشەیه خۆیان وەك نەتەوئەبى بۆسنى ناساند و زارەكەشیان كرد بە زمانى بۆسنى. بۆیه ئەم دیاردەیه بە تەنیا لەناو كورددا نییه، لەنىو ناسنامەى نەتەوئەبى زۆرەبى نەتەوئەكانى جياوازياندا هەیه كە پینكەتەى دینی و مەزھەبى جياوازيان هەیه.

ئەم توێژینهوئە ئیمە پیمان وایە سەرەرای كاریگری ئەم هۆكارانەى سەرەو لەسەر پارچەبوونی ناسنامەى كوردی ئیزیدی لە ئەرمەنستان و گورجستان، چەند

هۆكارىكى دى هەن كاریگرییان هەبوو لەسەر ئەم پارچەبوونە نەتەوئەبىیهى نیو كوردە ئیزیدییهكان:

۱- پتەوئەبوونی ناسنامەى نەتەوئەبى

كوردانى ئەرمەنستان، هەرچەندە لە رۆوى خۆیندن بە زمانى كوردیهو لەپیش بەشەكانى دیکەى كوردستانەو بوون، وەك پیشتر باسكرا، لە سیهەكاندا هەموو بابەتەكانى قوتابخانەیان بە كوردی خۆیندوو، بەلام ناوئەپۆكى هەموو بابەتەكان، بەتایبەت كۆمەلایەتیهكان، زیاتر خزمەت بە ئایدیۆلۆجیای لێنیزم - ستالینیزم و دۆور بوو لە پەرۆردەیهكى راستەقینەى نەتەوئەبى. دواتر سەردەمى ستالین ئەوئەندە خۆیندەش بە زمانى نەتەوئەبى بەردەوامنەبوو و ماوئەى ۱۷ سالى نیوان ۱۹۲۸ هەتا ۱۹۵۵ ئەم مافە زمانیهش نەما و قەدەغەكرا. دواتریش كە گەرانهو بۆ خۆیندن، بە كوردی بە پیتی كریلى بوو، جارىكى دى دابران دروستبووئەو لەگەل ئەو رابردوو كە بە ئەلفبى لاتینی بوو. ئەمجارە خۆیندن بە كوردی تەنیا بۆ دەرسىك بوو، ئەویش زمان و ئەدەبیات بوو، بۆیه ئەم ماوئەیه ئەو كوردانەى ئەرمەنستان ناسنامەیهكى پتەوى نەتەوئەبىیان بۆ دروستنەبوو، كە لە رۆوى نەتەوئەبىیهو تەواو خۆیان بناسن، چونكە لەم سیستەمە خۆیندەدا رینگەیان پى نەدرا میژوووى كورد و بزوتتەوئە سیاسیهكانى كورد بخۆینن، یا باسى كوردستانی گەرە بكرى، واتە پڕۆسەى خۆیندن بە زمانى دایك و زمانى نەتەوئەبى بە شیوئەیهكى رینگوپىك گەشەنەكرد، بۆ ئەوێ ناسنامەیهكى پتەوى نەتەوئەبى بۆ تاكەكانى دروستبكا، كە كیشە و مەلانی دینی و سیاسى كاری تى نەكا و بە ئاسانى هەلۆهشیتەو.

۲- هۆكارى ئابوورى

بەپیتی هەموو تیۆرییهكانى پەیدا بوونی نەتەوئەبى، گەشەى ئابوورى، رۆلىكى گەرە دەگێرێ بۆ گەشەكردنى بیری نەتەوئەبى؛ چونكە لەگەل گەشەسەندنى ئابوورى شار و كەلەكەبوونی سەرمايه، خەلك لە گوندەو كۆچدەكەن بۆ شار و لە ئەنجامى ئەم گەشە ئابوورىدا، پینكەتەى خێلەكی كۆمەلگە هەلۆهشیتەو و چینی بۆرجوازی نەتەوئەبى لە شارەكان سەرھەلەدا و ریتەرایەتیه كۆمەلگە دەكا بۆ مەسەلەى نەتەوئەبى، لە هەمان كاتدا نەتەوئەبى دەبى بە خاوەن ئابوورىیهكى هاوبەش. ئەم جۆرە ئابوورىیه، زمان و نەتەوئەبى پەرە پى دەدا و ناسنامەى نەتەوئەبى بەهیزدەكا. هەر لەم

پوانگه‌یه‌وه، ئەگەر سەرنجی ئابووری کوردانی ئەرمەنستان بەدەین، ئەوان ھەر لە سەرەتاوە ھەتا ئیستا لە کۆمەڵە گوندیکی رۆژئاوای ئەرمەنستان نیشته‌جین و لە دووری شارەکان دەژین، ژیان و گوزەرانیان ئابووری کشتوکال و بەخێوکردنی مەرۆمالاتە، پیکھاتەیی کۆمەڵایەتییان ھیشتا ھەمان پیکھاتەیی کۆمەڵایەتی عەشایەری - ئایینی. بێ‌گومان ئەم جۆرە ئابووری و پیکھاتە کۆمەڵایەتی، نەتەو و نەتەوایەتی پێ‌گرنگ نییە، زیاتر ھەولێ پاراستن و مانەووی خۆی دەدا. واتە ئەو گۆرانە ئابوورییە لای ئەوان نەھاتووتە کایەو ھەبێ بە مایە سەرھەڵدانی چینی رۆشنیری نەتەوایی و کۆمەڵگەیی ئابووری شار بە پەرۆردەییەکی نەتەوایی. ئەمە ھەرچەندە ئەو چینی رۆشنیریەکی کە دواتر لەنیو کوردە ئیزیدیەکاندا پەیدا بوو، لە دەرەووی گوندەکان ژیا، کاریگەری لەسەر دانیشتوانی گوندەکان کەم بوو، نەبوو بە ھۆی دروستبوونی ناسنامەییەکی بەھیز و پتەوی نەتەوایی لەنیو کۆمەڵانی خەلکی ئیزیدی. بیری نەتەوایی و نەتەوایەتی تەنیا بە بیری نوخە ماوەتەو و گوتاریکی نەتەوایی یەکگرتووی بۆ ھەموو کوردی ئیزیدی دروست نەکردوو. بۆیە ئەگەر سەرنج‌بدری لەم گۆرینی نەتەواییەدا، ئەوانەیی چینی رۆشنیری نەتەوایی بوون و لە ڕووی نەتەوایییەو باش خۆیان ناسیو، ھەرگیز ناسنامەیی نەتەوایییان نەگۆریو، بەپێچەوانەو، ئەو کوردە ئیزیدیانە کە سواری شەپۆلی گۆرینی نەتەوایی بوون، زۆرەیان خەلکی گوند و خەلکانیکن ھۆشیاری و رۆشنیریەکی نەتەوایییان نییە.

۳- نەبوونی خاکی ھاوبەش

جوگرافیایەکی ھاوبەش فاکتەریکی گرنگی بوونی نەتەوایی، نەتەو لەسەر ئەم خاکە ھەست بە ناسنامەیی نیشتمانی و رابردووی خۆی دەکا. کوردە ئیزیدیەکان لە باشووری قەوقاز بە پەرتەوازییەکی ھەردوو کۆماری سەربەخۆی ئەرمەنستان و گۆرجستان نیشته‌جین، ئەو خاکەیی لێ نیشته‌جین، کوردستان نییە، ئەوان لە ڕووی جوگرافیاییەو سەر بە نیشتمانی ئەرمەنی و گۆرجین. لەم ھالەتەدا نەبوونی جوگرافیایەکی ھاوبەش بۆ نەتەو کە نیشتمانی، ناسنامەیی نەتەوایی بێ‌ھێز دەکا، بۆیە کوردە ئیزیدیەکانی قەوقاز لەم ڕووەو ناسنامەیی نەتەوایییان پتەوایی و بە ئاسانی لە کوردبوون دوور دەکەونەو، بەلام کوردە ئیزیدیەکانی باشووری کوردستان کە بە

خاک و نیشتمان لەگەڵ کوردن، لەم ڕووەو نیشتمانی ھاوبەش بۆ ئەوان فاکتەریکی گرنگە بە ناسنامەیی نەتەوایی لەگەڵ کورد بماننەو و ھاوئەتەو بن. کاتیکی ئیزیدیەکی کورد میژوو دەخوینیتەو کە ئەوان لە کوردستانەو لەبەر جیاوازیی ئایینی کۆچەربوون و لە ئەرمەنستان و گۆرجستان دالەدراون، ئیدی ئەوان لە دوو ولاتە زیاتر لە کوردستان ھەست بە ئاسایش و مانەووی خۆیان دەکەن.

۴- چارەنووسی ھاوبەش

چارەنووسی ھاوبەش، فاکتەریکی گرنگە بۆ گێردانی تاکەکانی نەتەو بەیەکەو. لەم ڕووەو ئیزیدیەکان کە بە دین لەگەڵ کورد جیاوازن و بەھۆی جیاوازیی دینی شەو لە کۆمەڵگەیی موسلماناندا، بە موسلمانانی کوردەو، ڕووبەرووی کۆشتار و مائۆیرانی و ئاوارەیی بوونەتەو، بۆیە ھەست بە چارەنووسیکی ھاوبەش ناکەن لەگەڵ کوردی موسلمان، بەلکوو بۆ چارەنووسیکی ھاوبەش ھەولیان داو لە کوردی موسلمان دوورکەونەو ڕوو لە دنیای مەسیحی بکەن، کە ئەویش ولاتی ئەرمەنستان و گۆرجستانە. بێ‌گومان ھەست نەکردن بە چارەنووسیکی ھاوبەش لەگەڵ کوردی موسلمان، کە ئێنکی گۆرەو لە ناسنامەیی کوردبوونیاندا دروست کردوو. لەبەر ئەم ھۆکارە، ئەوان لەگەڵ گەلی مەسیحی ئەرمەنی و گۆرجی زیاتر ھەست بە چارەنووسیکی ھاوبەش دەکەن، ھەر لەبەر ئەو شە ئیزیدیەکانی ئەرمەنستان لە شەری قەرەباغدا بێ‌باکانە چوونە سەنگەری سوپای ئەرمەنی دژ بە ئازەری. واتە کوردی ئیزیدی ناسنامەیی ھاوولاتی ئەرمەنی لە ناسنامەیی ئینتیمای بۆ کورد بەھێزترە.

بە کورتییەکی، جیاوازیی ئایینی و نەبوونی گەشەیی ئابووری و نیشتمانیکی ھاوبەش و چارەنووسیکی ھاوبەش، رێگەبوون لەپیش گەشەکردنی ناسنامەییەکی بەھیزی نەتەوایییەدا لەنیو کوردە ئیزیدیەکانی ئەرمەنستان و گۆرجستان. ئەمە دوای ھەلۆشاندنەووی یەکتیی سۆقیەت بەروونی خۆی دەرخت، کە کوردی ئیزیدی لە ئەرمەنستان زۆر بەخیرایی دەستبەرداری ناسنامەیی کوردبوونی بوو، لە ماوەییکی زۆر کورت و دیاریکراو بە ھزاران کوردی ئیزیدی ناسنامەیی خۆیان گۆری لە کوردەو بۆ ئیزیدی. ئەمە ھەرچەندە - ھەک دەگوتری - سیاسەتی ئەرمەنستانی لەپشتە، بۆیە ھەتە رادەییەکی راست بێ، بەلام ئەگەر کوردی ئیزیدی ناسنامەیی

نهتهوهیی بههیز و پتهو بایه، نهک ههر ئهرمه‌نستان، ئه‌گهر ههموو دهوله‌تانی قهوقاز کاریان بۆ بکردایه، نه‌یانده‌توانی کوردی ئیزیدی له کوردبوون دابرن.

ئه‌نجامی باسه‌که

له میژووی هه‌زار سالی رابوردوودا، کوردی باشووری قهوقاز پیکهینه‌ریکی چالاکی ئه‌و ههریمه بووه. سه‌ده‌کانی ناوه‌راست میرنشینی شه‌دای (۹۵۱-۱۰۷۵م) ماوه‌ی زیاتر له سه‌ده‌یه‌ک حوکمرانی چه‌ند به‌شیکی باشووری قهوقازی کردوو و رۆلێکی به‌رچاوی له پینشستن و به‌رگریکردن و ئاوه‌دانکردنه‌وه‌ی ناوچه‌که‌دا هه‌بووه. دوا‌ی هیزشی سه‌لجوقیه‌کان، میرنشینه کوردیه‌کان بی‌هیزبوون و له‌ناوچوون و قوناغی میرنشینی و ده‌سه‌لاتی کوردی له قهوقاز کوتایی‌هات. دواتر له سه‌ده‌ی شازده‌مه‌وه تا سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی بیسته‌م، کورد به کوچبه‌ری و ئاواره‌یی رووی له قهوقاز کرد و تیندا نیشه‌جی‌بوو. به‌تایه‌ت ئاواره‌بوونی کورده ئیزیدیه‌کانی سه‌رسنور له ناوه‌راستی سه‌ده‌ی هه‌ژده‌م‌دا به‌شیکی کوچ کرد بۆ گورجستان و ماوه‌ی شه‌ری یه‌که‌می جیهانیش، کورده ئیزیدیه‌کانی قارس کوچیان کرد بۆ ئهرمه‌نستان. جاروباریش هه‌ندیک عه‌شایه‌ری کورد بۆ له‌وه‌رگه‌ی مه‌رومالات روویان تی‌کردوو و له‌وئ نیشه‌جی‌بوون.

به سه‌رنجدان له‌م میژوووه دوورودریژه‌ی کورد له قهوقاز، روون‌ده‌بیته‌وه که کورد قورساییه‌کی دانیشتوانی له‌وئ پیک‌نه‌هیناوه، چه‌ند شاریک ئاوه‌دان‌بکاته‌وه و بیی به دانیشتوانیکی هه‌میشه‌یی ئه‌و ههریمه، ئه‌وه‌ی هه‌بووه زیاتر وه‌ک ده‌سته‌یه‌کی حوکمرانی بووه که میرنشین و ده‌سه‌لاتیکی کوردی له‌وئ هه‌بووه، فه‌رمانه‌وه‌ی دانیشتوانیکی به‌زۆرینه غه‌یره‌کوردی وه‌ک ئهرمه‌نی و گورجی و تالش و تات و لاز بووه. بۆیه له‌به‌ر رۆشنایی ئه‌م میژوووه‌دا، ناتوانین ئه‌وه به‌سه‌لمینین که خاکی کوردستان درێژ‌ده‌بیته‌وه بۆ ناو باشووری قهوقاز، به‌لام هه‌یچ گومان له‌وه‌دانیه‌ی که کورد له‌وئ نه‌ته‌وه‌یه‌کی چالاکی قهوقاز بووه.

زمانی کوردی له قهوقاز هه‌تا سه‌رده‌می دامه‌زاندنی یه‌کیتی سۆقیه‌ت، ته‌نیا زمانیکی زاره‌کی بووه و هه‌یچ به‌ره‌میکی نووسراوی نه‌بووه، به‌لام دوا‌ی حوکمرانی سۆقیه‌ت به‌سه‌ر قهوقازدا، زمانه‌که به‌ شیوه‌یه‌کی به‌رچاوه‌گه‌شی‌کردوو، ئه‌مه دوا‌ی ئه‌وه‌ی ده‌سه‌لاتی سۆقیه‌ت

مافی خویندن بۆ زمانی نه‌ته‌وه بچووه‌که‌کان ره‌خساند، ئیدی زمانی کوردی ئه‌م ماوه‌یه له چه‌ندین بواری جیاوازی وه‌ک په‌روه‌ده‌یی، چاپه‌مه‌نی، فه‌ره‌ه‌نگی، هونه‌ری، رۆژنامه‌گه‌ری، په‌خشی رادیۆدا، ماوه‌ی نیو سه‌ده زیاتر، پینشکه‌وتنیککی به‌رچاوی به‌خۆوه بینوه، له هه‌ندیک بواریشدا له میژووی زمانی کوردی‌دا پینشه‌نگ بووه.

له دوا‌ی رووداوه‌کانی قه‌ره‌باغ و هه‌لگیرسانی شه‌ری نیوان ئازهربايجان و ئهرمه‌نستان و دواتریش هه‌له‌وه‌شانده‌وه‌ی یه‌کیتی سۆقیه‌ت، کورد له قهوقاز رووبه‌رووی کومه‌لیک قه‌یران بووه‌وه. له ئه‌نجامی ئه‌م شه‌ره‌دا، کوردانی نیشه‌جی قه‌ره‌باغ هه‌موو ده‌ربه‌ده‌ربوون، کورده ئیزیدیه‌کانیش له رووی ناسنامه‌ی نه‌ته‌وه‌یه‌یه‌وه کیشه‌یان بۆ دروست‌بوو و بوون به دوو گروپی نه‌ته‌وه‌یی: ئیزیدی و کورد. ئه‌و پینشگیریه‌ی دارایی و سیاسیه‌ی که بۆ نه‌ته‌وه بچووه‌که‌کان له سۆقیه‌ت هه‌بوو، به‌هۆی نه‌مانی ده‌سه‌لاتی سۆقیه‌ته‌وه ئه‌ویش نه‌ما. چالاکیه‌ی فه‌ره‌ه‌نگیه‌کانی کوردیش که‌م‌بووه‌وه یا نه‌ما. هه‌روه‌ها له‌به‌ر خراپی باری ئابووری، به‌شیکی زۆری کورد ئاواره‌ی رووسیا بوو و ژماره‌ی دانیشتوانی کوردیش له ههر سێ کوماری سه‌ربه‌خۆی باشووری قهوقاز، ئهرمه‌نستان و ئازهربايجان و گورجستان، به‌خیرایی و به‌ به‌رده‌وامی له‌م که‌م‌بوونه‌وه‌دايه، به‌ راده‌یه‌ک که مه‌ترسی ئه‌وه‌ی لێ‌ده‌کرئ له پاشه‌رۆژدا کورد له قهوقاز نه‌میتن. له ئازهربايجان، کورد له قه‌ره‌باغ نه‌ماوه، ئه‌وه‌ی ماوه به‌ په‌رته‌وازه‌یی له چه‌ند گوندیک خۆی گرتوووه و زۆربه‌یان زمانی کوردی نازانن و له چه‌ند گوندیکیش نه‌بن، به کوردی ناخوینن. له گورجستان، کورده ئیزیدیه‌کان ژماره‌یان به‌رده‌وام له دابه‌زینه و له‌به‌ر خراپی باری ئابووری کوچ‌ده‌که‌ن بۆ هه‌نده‌ران، زمانی کوردیان له‌ده‌سته‌نه‌داوه، به‌لام به کوردی ناخوینن، بۆیه ئه‌وانیش نه‌وه‌کانی داها‌توویان زمانی کوردی له‌ده‌سته‌ده‌دن. له ئهرمه‌نستان بارودۆخه‌که جیاوازه، کورد له‌وئ به‌ به‌راورد له‌گه‌ل کوماره‌کانی‌دی باشتر ماوه و له رووی دانیشتوانه‌وه‌ش ژماره‌یان له‌وانی‌دی زیاتره، که‌متر کوچ‌ده‌که‌ن بۆ هه‌نده‌ران، چونکه ئه‌وان له کومه‌له گوندیکی نزیکی یه‌ک نیشه‌جین و به‌ریکو‌پیکیش هه‌فته‌ی دوو سه‌عات به کوردی ده‌خوینن. له رووی چالاکی فه‌ره‌ه‌نگیه‌وه‌ش، له‌وانی‌دی باشترن، رۆژنامه‌ی "ریا تازه"

سەررەپای ھەموو قەیرانە داراییەکان ھەتا ئیستا ھەر دەردەچی و رادیۆی کوردیی یەریقانیش ھەتا ئیستا پەخشی بە کوردی ھەیە. ئەوان لەپرووی زمان و فەرھەنگەو بە باشتر و بە باشی ماونەتەو، چونکە کوردە ئیزدیھەکان زمانی کوردییان لا پیرۆزە و زمانی دینەکیانە، لەناو خۆشیان دا ھەر بە کوردی قسەدەکن و لەگەڵ دەرەوہی خۆشیان ژن و ژنخوازی ناکەن، بەلام ئەوانیش کیشەیی ناسنامەیی کوردبوونیان بۆ پەیدا بوو، ۸۸٪ی دانیشتووانی کورد لەوئ خۆیان بە کورد نازانن، ناسنامەیی دینی ئیزیدی دەکن بە ناسنامەیی نەتەوہ و زمانە کوردییەکیان بە زمانی ئیزیدیکی ناو دەبەن، بەلام بەشەکی دی وەک جارێ بە نەتەوہ کوردە و بە دین ئیزدیھە. ھەمان کیشەیی ناسنامە دوچاری کوردە ئیزدیھەکانی گورجستانیش بوو.

ئامارەکانی دانیشتووانی کورد لە قەوقاز نیشانی دەدەن کە ژمارەیی کورد بەردەوام لە کەمیونەوہدایە، باروئوخی خرابی ئابووری و پارچەبوونی ناسنامەیی نەتەوہیی و نەخویندن بە زمانی کوردی، .. تاد، ئەمانە ھەموو دەری دەخەن کە پاشەرۆژی بوونی کورد لە قەوقاز گەش نییە، ئەگەر ھاوکاری نەکرین، کورد وەک نەتەوہ لەوئ بە یەکجاری بەرەو تووانەوہ دەچی و بزردەیی، بەتایبەت ھاوکاری حکومەتی ھەریمی کوردستان لەم وەختە دا بۆ ئەوان زۆر گرنگە و بەجی گەیانندی ئەرکیکی نەتەوہییە. دوای ھەلۆھشاندنەوہی سوؤقیەت، کورد لەوئ جی پشتوپەنایە، پشتگیری و پاراستنی کورد و زمانەکی لە قەوقاز، ئەرکیکی نەتەوہیی ھەموو کوردیکە. مانەوہی کورد لە قەوقاز، بەردەوامیی میژووی کوردە لەم ھەریمە، کە بۆ ماوہی زیاتر لە ھەزار سال لەوئ میژووی ھەبوو، لە سەردەمیکیش دا کورد حوکمرانی بەشیکی گەورەیی باشووری قەوقاز بوو.

بوخته

نیشته جیبیونی کورد له باشووری قهوقاز (ئازهربايجان، ئهرمه‌نستان، گورجستان)، میژوویهکی دریژی هیه و بۆ زیاتر له ههزار سال پیش ئیستا دهگه‌رپه‌وه، هه‌ندیك سه‌رده‌میش کورد خاوه‌ن ده‌سه‌لات و میرنشینی بووه. سه‌ده‌ی ده‌یه‌می میلادی، میرنشینی شه‌دایی کوردی به‌سه‌ر به‌شیکي فراوانی ئه‌و هه‌ریمه‌دا فه‌رمانه‌وا بووه. سه‌ده‌ی شازده‌م تا سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی بیسته‌میش کورد به‌کوچه‌ری و ئاواره‌یی پووی له باشووری قهوقاز کردووه. دوا‌ی به‌ره‌راره‌بوونی ده‌سه‌لاتی سو‌قیه‌ت به‌سه‌ر ناوچه‌ی قهوقازدا سالی ۱۹۲۲، گورانیکی سیاسی و فه‌ره‌نگی له ژیا‌نی نه‌ته‌وه‌کانی ئه‌م هه‌ریمه‌دا پووی دا، سو‌قیه‌ت سیاسه‌تیکی نو‌یی زمانیی هه‌بوو بۆ نه‌ته‌وه‌کان، نه‌ته‌وه به‌ ژماره‌ که‌مه‌کان بۆیان هه‌بوو وه‌ک نه‌ته‌وه‌گه‌وره‌کان به‌ زمانیی دایک بخوینن. کورد وه‌ک نه‌ته‌وه‌یه‌کی به‌ ژماره‌ که‌م له قهوقاز، ئه‌م ماوه‌یه، به‌تایبه‌ت له ئهرمه‌نستان، سه‌ره‌رای خویندن به‌ زمانیی کوردی له قوتابخانه‌کان، له کومه‌لیک مافی دیکه‌ی کولتوریه‌ی سوودمه‌ندبوو. ماوه‌ی نیوان ۱۹۲۸-۱۹۳۸ زمانیی کوردی به‌ دیالیکتی کوردیی باکوور و ئه‌لفیبی لاتینی له ئهرمه‌نستان به‌خیرایی گه‌شه‌ی کرد، له زمانیی زاره‌کییه‌وه بوو به‌ زمانیی ستانداردی پیشکه‌وتوو و ئه‌رکه‌کانی فراوان بوو، بابه‌ته‌ زانسته‌یی‌کانی له قوتابخانه‌ پینوسرا و خویندرا، سه‌ره‌رای گه‌شه‌کردنی زمانه‌که‌ له بواری چاپکردنی کتیب و رۆژنامه‌گه‌ری و په‌خشی رادیو و هونه‌ری شاتو‌دا. ئه‌م پیشکه‌وتنه‌ زۆری نه‌خایاند، ماوه‌ی حوکمرانی ستالین مافه‌ کولتوریه‌یی‌کانی نه‌ته‌وه‌ پچوکه‌کان قه‌ده‌غه‌کران. دواتر ماوه‌ی حوکمرانی خرۆچیف، دوا‌ی ۱۹۵۵ جاریکی دی مافه‌ کولتوریه‌یی‌کان گه‌ریندرا‌نه‌وه، خویندن به‌ کوردی له قوتابخانه‌کان ده‌ستی پین‌کرده‌وه، ئه‌مجاره‌ به‌ ئه‌لفیبی کرلی و ته‌نیا ده‌رسیک بۆ زمان و ئه‌ده‌ب. ئه‌م مافه‌ کولتوریه‌ی به‌م شیوه‌یه‌ به‌رده‌وام‌بوو. دوا‌ی به‌رپا‌بوونی شه‌ری قه‌ره‌باغ و هه‌له‌وه‌شاندنه‌وه‌ی یه‌کیتی سو‌قیه‌ت له ۱۹۹۱دا، بارو‌دۆخیکی سه‌ختی سیاسی و ئابووری و کومه‌لایه‌تی بۆ کورد له قهوقاز هاته‌ پیش، پشتگیری سو‌قیه‌ت بۆ مافی که‌مه‌ نه‌ته‌وه‌کان نه‌ما، چالاکیه‌ فه‌ره‌نگیه‌کان که‌م‌بوونه‌وه، یا نه‌مان. کوردی موسلمان له قه‌ره‌باغ و ئهرمه‌نستان ئاواره‌بوون. کورده‌ ئیزدیه‌یی‌کانی ئهرمه‌نستان و گورجستانیش، له پووی نه‌ته‌وه‌یه‌یه‌وه بوون به‌ دوو به‌ش: به‌شی زوریان ناسنامه‌ی ئیزدیه‌ییان کرد به‌ نه‌ته‌وه و به‌شه‌که‌ی‌دی هه‌ر به‌ کوردی ئیزیدی مانه‌وه، زمانیی کوردیه‌یی له نیوانیان‌دا دوو ناوی لێ‌نرا: ئیزدیکی و کوردی. ئاماره‌کانی دانیشتوان له‌و‌ی، له‌به‌ر خرابیی بارو‌دۆخی ئابووری و کوچکردنی به‌رده‌وام، نیشانی‌ده‌دا که‌ ژماره‌ی کورد له قهوقاز له دابه‌زینیکی خیرادایه. له پووی خویندن به‌ کوردیه‌یه‌وه‌ش، ته‌نیا له ئهرمه‌نستان به‌ کوردی ده‌خویندرا و له گورجستان و ئازهربايجان ناخویندرا. به‌رده‌وامیی ئه‌م دۆخه‌ زمانیی و نه‌ته‌وه‌یه‌یه‌ له قهوقاز، پیشینه‌یی ئه‌وه‌ی لێ‌ده‌کرێ مانه‌وه‌ی کورد و زمانیی کوردی له هه‌ردوو کوماری ئازهربايجان و گورجستان له پاشه‌روژدا به‌ره‌و تووانه‌وه و له‌ناوچوون بچێ.

وشه‌ سه‌ره‌کیه‌کان: باشووری قهوقاز، کوردی شه‌دایی، کوردی ئیزیدی، کوردی موسلمان، گه‌شه‌کردنی زمان.

الخلاصة

اللغة الكردية في جنوب قفقاس (١٩٢١-١٩٩١م): سداد رسول

توطن الكرد في جنوب قفقاس له تاريخ مديد يعود إلى أكثر من ألف سنة. وفي بعض الفترات كان لهم السلطة والإمارة، ففي القرن العاشر الميلادي بسطت الإمارة الشدادية الكردية حاكميتها على أجزاء واسعة من ذلك الاقليم ومن القرن السادس عشر إلى بداية القرن العشرين توجه الكرد مهاجرين أو متشردين إلى جنوب قفقاس. وبعد استحكام سلطة السوفيت على اقليم قفقاس سنة (١٩٢٢)، حدثت تغيرات سياسية وثقافية في حياة شعوب ذلك الإقليم. فكان

للسوقيت سياسة جديدة عن لغات شعوب الواقعة في قبضة السلطة الجديدة. فكان للشعوب القليلة النسمة الحق مثل الشعوب الكبيرة أن يتعلموا ويدرسوا بلغة الأم. فتمتع الكرد -كشعب قليل النسمة داخل قفقاس وفي أرمينيا بالذات وإضافة إلى دراستهم باللغة الكردية في المدارس الرسمية وبلهجتهم الكرمانجية، بحقوق ثقافية. ففي سنوات (١٩٢٨-١٩٣٨م) ازدهرت اللهجة الكرمانجية الكردية بحروفها الهجائية (الالفباء) اللاتينية إزدهارا سريعا، فتحوّلت اللغة الكردية من لغة التخاطب الشفهية إلى لغة رسمية مزدهرة. وزادت حالات إستعمالها فكانت لغة التعليم والتعلم في المدارس وكتب بها كتب المناهج التعليمية لمختلف العلوم. إضافة إلى التطور الذي شهدته في مجالات طبع الكتب والدوريات والرسائل ونشرها وكذا في مجال الإذاعة والفن المسرحي.

لم يستمر هذا الإزدهار الثقافي واللغوي الكردي كثيرا، ففي مدة حكم ستالين منعت الشعوب الصغيرة عن التمتع بحقوقها الثقافية. وبعد سنة (١٩٥٥م) في عهد حكم خروشوف تحديدا فسخ المجال أمام تلك الشعوب لممارسة حقوقها الثقافية فأعيدت. وبدأت الدراسة باللغة الكردية في المدارس تحديدا. ولكن هذه المرة بدأت بالفباء كريكى وبواقع درس واحد للغة والأدب. وإستمرت الحالة على هذا الشكل وبعد إندلاع معركة قرهباغ وتفكيك الاتحاد السوفيتي سنة (١٩٩١م) اتت على حياة الكرد في قفقاس ظروف قاسية سياسية وإجتماعية وإقتصادية. فانقطع دعم السوفيت للأقليات وحقوقها، وتلاشت الأنشطة الثقافية أو احتجبت. وتشرّد الكرد المسلمون من أرمينيا وأنقسم الكرد الايزيديون القاطنون في أرمينيا و جورجستان على أنفسهم فصاروا قسامين أو فريقين. قسم منهم جعلوا من هويتهم الايزيدية الدينية هوية قومية واطلقوا تسميتين على اللغة الكردية فيما بينهم اليزيدية والكردية.

احصائيات سكان تلك المنطقة نظرا لسوء الحالة الإقتصادية والهجرة المستمرة ترىنا أن عدد الكرد في قفقاس في تناقص مستمر سريع. ومن حيث التعلم باللغة الكردية، فإن اكراد أرمينيا هم وحدهم يتعلمون باللغة الكردية ولا تدرس الكردية في آذربيجان وگورجستان. إستمرار هذه الأوضاع في قفقاس تندر بان وضع اللغة الكردية سيئ وان المستقبل لا يبشر بالخير وان بقاء الكرد في قفقاس وأرمينيا وگورجستان وشهربازار وآذربيجان سيذهب إلى آخر الزمان.

Abstract

The Kurdish Language in South Caucasus 1921 –1991: Sudad Rasool

The presence of Kurds in South Caucasus (today Azerbaijan, Armenia, Georgia) has a long history, dates back to more than a thousand years ago. During some period in the Middle Ages, Kurds established Shadadi emirate, which reigned over a large part of the region. Later, from 16th century until 20th century, the Kurds emigrated from neighboring countries to South Caucasus. The establishment of the Soviet Union in 1922 on the south Caucasus was a significant political and social change in the lives of the nations in the region. Soviet had a new language policy that the minorities groups like other big nation had the right to learn in their mother tongue in schools. This right, included Kurdish nation in Caucasus as well. Therefore, The Kurdish language (northern dialect - Kurmanji) in Armenia, between the period 1928 – 1938, was developed quickly. The dialect was a vernacular without script, modified a Latin alphabet, then, developed to be a standard language and expanded its functions, scientific books were translated into Kurdish and taught in schools. The language also developed in other domains such as publications, press, Radio broadcast and drama. During Stalin's era, all cultural rights of minorities were banned. Later, during the Khrushchev era, after 1955, the situation has improved, resumed some cultural rights for minorities, but this time the language right was entitled only for one subject: the Kurdish language and literature. These cultural rights continued during Soviet time. After the outbreak of the war in Karabagh and the dissolution of the Soviet Union in 1991, this development negatively affected the presence of the Kurds in Caucasus and the cultural rights also declined, since the Soviet support for minorities has ceased and their cultural activities have been declined. As a result of the war, most Muslim Kurds fled from Armenia

and Karabagh to other areas, this affected also on the national identity of Yazidi Kurds in Armenia and Georgia, they split into two groups: most of them created a separate national identity known as Yezidi, the rest maintained the Kurdish identity. The name of the language also divided into two names: Ezidiki and Kurdish. However, the bad economic situation caused a large migration of the Kurds from Caucasus to other regions. In addition, the statistics of population indicate that the population of the Kurds in Caucasus is declining constantly, in other hand, in terms of language learning, Kurdish language only being taught regularly in schools in Armenia, therefor, if the situation continues on this trend, the presence of Kurds and the Kurdish language in Azerbaijan and Georgia in the future will be assimilated and extinct.

Key words: South Caucasus, Shadadi Kurds, Yezidi Kurds, Muslim Kurds, Language development

رێبهری دۆسیه‌ی کارگێڕیی زانا و ناودارانی کوردستان له کتێبخانه‌ی مه‌شێخه‌تی تورکیا

د. هه‌یمن عومه‌ر خو‌شناو*

ئاستی ده‌وله‌تی عوسمانی‌دا گه‌یشتوونه‌ته‌ پله‌ی به‌رز و له‌ ته‌واوی جیهانی ئیسلامیش‌دا ناسراوبوون. له‌ نێو فه‌رمانگه‌ی ئه‌رشیفی ده‌وله‌تی عوسمانی‌دا که‌ ئیستا ناوه‌ندی سه‌ره‌کی له‌ شاری ئه‌سته‌نبووله‌ و زیاتر له‌ سه‌د ملیۆن به‌لگه‌نامه‌ی کارگێڕیی سه‌رده‌می عوسمانی تیدا پارێزراوه‌، هه‌زاران به‌لگه‌نامه‌ سه‌باره‌ت به‌ زانا و ناودارانی کورد هه‌ن، به‌لام ئه‌و به‌لگه‌نامه‌ زۆر به‌که‌می بۆ که‌سایه‌تی و زانایه‌کان جیاکراونه‌ته‌وه‌ و به‌گه‌شتی زانیاری کارگێڕی، سیاسی، کۆمه‌لایه‌تی و ئایینی له‌باره‌ی کورد و کوردستانه‌وه‌ له‌خۆده‌گرن. دۆزینه‌وه‌ و پۆلێنکردنی هه‌موو ئه‌و به‌لگه‌نامه‌ی که‌ ده‌ربه‌ری کورد و کوردستان، کاری چه‌ند که‌سیک و سالیک و دووان نییه‌ و ئومید هه‌یه‌ رۆژیک بێ له‌سه‌ر ده‌ستی دلسۆزانی کورد وینه‌ی له‌به‌رگه‌راوی به‌شی زۆری ئه‌و ئه‌رشیفه‌ به‌یتریته‌وه‌ و بینه‌ که‌ره‌سته‌ی توێژینه‌وه‌ی توێژه‌ره‌وه‌کانمان.

به‌نده‌ چه‌ند سالیک ده‌بی پێوه‌م له‌ رێی ئه‌رشیفخانه‌ی عوسمانیه‌وه‌ به‌شیک له‌ ژایانی شاعیر و زانایانی کورد بدۆزمه‌وه‌. له‌و چه‌ند چاره‌دا که‌ ریم که‌وتوه‌ته‌ ئه‌سته‌نبوول، زۆربه‌ی جار سه‌رمداوه‌ له‌ کتێبخانه‌ی مه‌شێخه‌ت، که‌ ته‌نیا دۆسیه‌ی قازی و موفتیه‌کانی سه‌رده‌می عوسمانی تیدا پارێزراوه‌ و هه‌ر چاره‌ و به‌دوای دۆسیه‌ی کارگێڕیی زانایه‌کاندا گه‌راوم. دواچار ئه‌و ده‌فته‌ره‌ که‌ له‌وێ دانراوه‌ و ئه‌وانه‌ی سه‌ر له‌و کتێبخانه‌یه‌ ده‌ده‌ن به‌هۆی ئه‌و ده‌فته‌ر و تۆماره‌وه‌ له‌و که‌سایه‌تیانه‌ ده‌گه‌رین که‌وا ده‌یانه‌وێ توێژینه‌وه‌یان له‌سه‌ر بکه‌ن، بپارم دا ته‌نیا له‌سه‌ر چه‌ند زانایه‌کی دیاریکراوی کورد کارنه‌که‌م، به‌لکوو وه‌ک ته‌واوکه‌ری پرۆژه‌ی میژووی زانایانی کورد له‌نێو به‌لگه‌نامه‌کانی عوسمانی‌دا،¹ ئه‌مه‌شی ره‌گه‌ل‌بخه‌م و هیواش هیواش کاریان تیدا بکه‌م. پلانه‌که‌شم وا دانا، له‌ رێی جێی له‌دایکبوونیه‌وه‌

پوخته

به‌دریژی ئه‌و چه‌ند سه‌ده‌یه‌ی که‌ ده‌سه‌لاتی عوسمانیه‌کان به‌سه‌ر به‌شی زۆری خاکی کوردان‌دا، چ له‌ سه‌رده‌می میرایه‌تییه‌ کورده‌کان‌دا و چ دوا‌ی نه‌مانیان، زانا و ناودارانی کورد رۆلی گه‌وره‌یان له‌ دام‌وده‌زگا‌کان و سیسته‌می کارگێڕیی ئه‌و ده‌وله‌ته‌دا گه‌راوه‌، ته‌نانه‌ت به‌شیک له‌ قازی و موفتیه‌کان له‌ ده‌ره‌وه‌ی سنووری خاکی کوردستانیش فه‌رمانبه‌ربوون و هه‌ندیکیان له‌ ئاستی ده‌وله‌تی عوسمانی‌دا گه‌یشتوونه‌ته‌ پله‌ی به‌رز و له‌ ته‌واوی جیهانی ئیسلامیش‌دا ناسراوبوون. کتێبخانه‌ی مه‌شێخه‌ت له‌ شاری ئه‌سته‌نبوول که‌ ده‌یان هه‌زار دۆسیه‌ی قازی و موفتیه‌کانی دووسه‌د ساله‌ی کۆتایی حوکمی عوسمانیه‌کانی تیدا پارێزراوه‌، له‌و نێوانه‌دا دۆسیه‌ی نزیکه‌ی پینج‌سه‌د کوردی تیدایه‌، که‌ ئه‌م وتاره‌ له‌ شیوه‌ی بیبلیۆگرافیا‌دا به‌پێی زید و شوینی له‌دایکبوونیان، شوینی کارکردن، سالی له‌دایکبوون، ژماره‌ی لاپه‌ره‌ی دۆسیه‌کان و ژماره‌ی ناسینه‌وه‌ی دۆسیه‌که‌ی‌دا ریزی‌کردوون. ئه‌م رینه‌ره‌ (رینه‌ری دۆسیه‌ی کارگێڕیی زانا و ناودارانی کوردستان له‌ ئه‌رشیفی مه‌شێخه‌تی تورکیا) یارمه‌تیده‌ره‌ بۆ بۆ دۆزینه‌وه‌ی ئه‌رشیفی هه‌موو ئه‌و زانا فه‌رمانبه‌ره‌ کوردانه‌ی که‌ له‌ نێوان سالانی ۱۸۰۰-دا ژیاون.

وشه‌ی کللی: زانایانی کورد، موفتی، فه‌رمانبه‌رانی به‌رزی ده‌وله‌تی عوسمانی، ئه‌رشیفی مه‌شێخه‌ت

*

به‌دریژی ئه‌و چه‌ند سه‌ده‌یه‌ی ده‌سه‌لاتی عوسمانیه‌کان به‌سه‌ر به‌شی زۆری خاکی کوردستان‌دا، چ له‌ سه‌رده‌می میرایه‌تییه‌ کورديه‌کان و چ دوا‌ی نه‌مانیان، زانا و ناودارانی کورد رۆلی گه‌وره‌یان له‌ دام‌وده‌زگا‌کان و سیسته‌می کارگێڕیی ئه‌و ده‌وله‌ته‌دا گه‌راوه‌، ته‌نانه‌ت به‌شیک له‌ قازی و موفتیه‌کان له‌ ده‌ره‌وه‌ی سنووری خاکی کوردستانیش کاریان‌کردووه‌ و هه‌ندیکیان له‌سه‌ر

* Hemin.ahmad@soran.edu.iq

¹ چه‌ند سالیکه‌ خه‌ریکی ئه‌م پرۆژه‌یه‌م و ئیستا به‌رگی یه‌که‌می ئاماده‌ی چاپه‌.

دهست پي بکەم و هەموو ئەو زانایانەى که له خاکی کوردستان لەدایک بوون (ئەگەر تاکوتەرا لەو شوینانەى نەتەوەى تریشى لین)، ئەوانیشیان بخەمە نیو و وەک ئاسانکارییه کیش له شیوێى نیمچە پیرست و ناسنامە یە کدا ئامادەیان بکەم تا توێژەرەکان بتوانن بە ئاساترین شیوێى لەو کتیبخانە یەدا دەستیان بە دۆسیەى دلخوێى خۆیان بگا.

بێگومان هەندیک گرفت هاتنە پیش ئەم کارە، ئەگەرچی ئەم رێبەرەى بەردەست ناسنامەى دۆسیەى نزیکەى ٤٨٠ زانای کوردە، بەلام وێرای ئەوێى که دەشى ژمارە یەکی که میان له نەتەوێى کورد نەبن، لەبەر هەلکەوتەى جوگرافیای بەشیک له ناوەندى شارەکانى وەک کەرکوک، ئورفا، ماردین و سیرت.. هتد، بەلام هەر قەزایەک که زانیومانە کوردی تیدا نەبوو، نەمانخستۆتە نیو ئەو رێبەرە. بۆ وێنە قەزای خاس کۆی سەر بە شارى (مووش) و تەواوی دانیشتوانی عەرەب بوون، ئیمە هیچ زانایەکی خەلکی ئەم قەزایەمان لای خۆمان تۆمارنە کردوو، لەگەل ئەوێشدا ناوەندى شاریکى وەک مووسل دۆسیەى نزیکەى چل زانای هەبوو، بەلام چەند دانە یە کمان وەک نمونە داناو و دلنیاشین بەشى زۆرى زاناکانى کورد بوون، ئەمە بۆ بەغدا و ئەستەنبولیش راست دەبێ.

گرفتیکى دیکە ئەوێە که هەندى له دۆسیەکان ئامازەیان تیدا بە نەتەوێە یان کوردی زانین نەکراو. وێرای ئەمە، بەشیکى زانایانى کورد که کۆچیان بۆ شارە گەورەکانى وەک بەغدا و ئەستەنبول کردوو، کور و نەوێکانیان لەو شارانە لەدایک بوون و بوونەتە زانا و پلەى کارگیرى و ئایینیان له دەولەتى عوسمانى دا هەبوو. کاتى کورتەى ژياننامەى خۆیان لەو دۆسیانەدا نووسبوو، ئامازەیان بە زیدی باب و بابیرانیان نەکردوو و تەنیا زاگەى خۆیان نووسبوو. بێگومان لەمەشدا زۆر زانای کورد هەن، ونبوون و نازانری ئاخو لەنیو ئەو هەزاران دۆسیەى زانایانەدا چەندیان کورد بوون و له ولاتى غەریبی گیرساونەتەو!

هەندى لەو شوینانەى که ئەو زانایانەى تیدا قازى و موفتى بوون، ئەو کاتە ناحیە بوون و ئیستا گوندن، یا ناویان گۆراو و ئیستا بەئاسانى نادۆزینەو. بۆیە دەشى هەندى شوینی تری کوردستان هەبى، ئیمە لەم

رێبەرەدا ئاگادارى نەبووبین و له داها توودا بدۆزینەو و بیانخەینە نیو ئەم رێبەرە.

ئەو شوینانەى که کەوتوونەتە سووریای ئیستا، بێگومان بەشیکى خاکی کوردستان و کورد لییان نیشته جى بوون. بەلام نەبوونى زانیاری سەبارەت بەو شوینانە له سەردەمى عوسمانى دا، وای کردوو لەم رێبەرەدا زانیاری ئەوتو له بارەى زانا کوردەکانى کوردستانى سووریا و تەنانت ئەوانەى شام و حەلەبیشەو بەدەست نەخەین.

ناوەرۆکی دۆسیەکان:

دۆسیەکان تەنیا هبى چلپەنجا سال بەر له پروخانى دەولەتى عوسمانین و کۆنتریان تیدانیه. مەگەر خوا بزانی چەند دەیه و سەدە پیش ئەو میژوو هەزاران زانای ناوونبووى تری کورد هەن و تا ئیستاش کەس پێیان نازانى و میژوو تۆمارى نەکردوون. بەپێى سیستەمى دۆسیەکان، بەشى هەرە زۆریان فۆرمیکیان تیدایە، ناو و ناسناو، میژوو و زاگە، سەربوردەى خویندن، خزمەتى فەرمانبەرى و بەرھەمى زانستى له لاپەرە یە کدا جى کردوو تەو و پێویست بوو فەرمانبەرەکه شوینە والاکانى بە زانیاریەکانى خۆى پربکاتەو. شوینیکیش پێویستى بە بەلگە هەبووبى، وەک بەلگەى ئیجازەى زانستى، یا فەرمانى چاپکردنى کتیب و فەرمانى دامەزراندن و مووچە، خراوتە ناوی. وێرای ئەو، چى نووسراوى گواستتەو، رازە، زیادکردنى مووچە و هەموو کیتشەکانى تاییبەت بە فەرمانبەرى دەولەت خراوتە نیو ئەو دۆسیە و تۆمارەى فەرمانبەران. بۆیە بایەخى ئەو دۆسیانە تەنیا ئەوێە که هەر هاوکار نییه بۆ ساغکردنەوێى بەشیک له ژيانى ئەو زانایانە، بەلکوو زۆر جار زانایانى ناوچەکە بە ناو و ئیمزای خۆیانەو پشنگیریى زاناکەیان کردوو و ئەو پشنگیری نامە یەش خراوتە نیو دۆسیەکە. له رێى ئەو دۆسیە یە شەو، زانیاری لەبارەى زۆر لەو زانا کوردانەى که فەرمانبەرى دەولەت نەبوون، ئاشکرادەبى، سەربارى زانیاری سەبارەت بە دەزگا زانستى و ئایینی و دادوهرییهکانى کوردستان، که بە هەموویان بەشیکى باشى میژووى کورد و کوردستان پووناک دەکەنەو.

ناساندنی رپیهره که:

لەم پێرست و رپیهره دا، حەوت زانیاریمان بۆ هەر زانیەک نیشان داوه، که بریتییه له:

ژماره: ژماره‌ی دۆسیه‌که مان تێدا، وه‌ک ژماره‌ی دۆسیه‌ی کتێبخانه‌ی مه‌شیخه‌ت، به‌ هه‌مان شێوه گواستوووه‌ته‌وه.

ناو: ناوی خودی زانیه‌که، هه‌ندیکیان ناوی لیکراون، وه‌ک محه‌مه‌ده‌سه‌عده، محه‌مه‌ده‌علی.. هتد.

ناوی باوک: ته‌نیا ئاماژه‌دانه به‌ ناوی باوک، هه‌ندێ جار زانیه‌که ئاماژه‌ی به‌ ناوی باپیری خۆشی کردووه، ئه‌گه‌رنا به‌گه‌شتی له‌ ناوی خۆیان و باوکیان و هه‌ندێ جار ناسناویان زیاتر هه‌چی دیکه‌یان نه‌نووسیوه.

زاگه: به‌شی زۆری زانیه‌کان ناوی ناوه‌ندی شاره‌که‌ی خۆیان بۆ له‌دایکبوون نووسیوه و هه‌ندیکه‌شیان ناوی گونده‌که‌یان له‌گه‌ل نووسیوه.

مه‌ئموورییه‌ت: شوینی کارکردن، هه‌ندێ له‌ زانیان له‌ زۆر شوین فه‌رمانبه‌ر بوون، به‌لام ئه‌و شوینه لێره نووسراوه که پێی ناسراو بووه، یا به‌لگه‌نامه‌ی نیو دۆسیه‌کان زیاتر په‌یوه‌ندی به‌ مه‌ئموورییه‌تی ئه‌و شاره‌وه هه‌بووه، بۆیه ئه‌وه‌یان دانراوه.

سالی له‌دایکبوون: له‌ سه‌رده‌میکی ده‌سه‌لاتی عوسمانی‌دا سالی رۆمی بۆ کاروباری دارایی و سالی کوچیش بۆ کاروباری ره‌سمی دانراوه. هه‌ندێ له‌ زانیان سالی له‌دایکبوونی خۆیان به‌ رۆمی و هه‌ندیکه‌تر به‌ کوچی نووسیوه، بۆیه ئیمه‌ نیشانه‌ی (ر)مان له‌ پال سه‌له‌که‌دا بۆ میژووی رۆمی و نیشانه‌ی (ک) له‌ پال سه‌له‌که‌دا بۆ میژووی کوچی دانراوه. ئه‌گه‌ر نیشانه‌کانی (ر) و (ک)یش نه‌بووبی، واته‌ دیارنه‌بووه سالی له‌دایکبوونه‌که‌ی به‌ حیسابی رۆمییه‌ یان کوچی، هه‌روه‌ها ئه‌گه‌ر سه‌له‌که‌شی دیارنه‌بووبی، به‌ والایی به‌حیما هه‌شتوووه.

ژ. لاپه‌ره: واته‌ ژماره‌ی لاپه‌ره‌ی دۆسیه‌کان، که چه‌ند لاپه‌ره‌یه‌کی که‌م بۆ ده‌یان لاپه‌ره‌ له‌خۆده‌گرێ و له‌و

شوینه‌دا که هه‌چ ژماره‌یه‌ک دانه‌نراوه، واته‌ دۆسیه‌که له‌ کتێبخانه‌ نیشانی توێژه‌ره‌وه‌که‌کان نادرێ، یا له‌ شوینی دیکه‌ باس‌کراوه و لێره ناوه‌که‌ی دووباره‌کراوه‌ته‌وه.

ئیمه‌ هه‌ولمان داوه ده‌یان په‌راویز بۆ چه‌ند مژاریک بنووسین و به‌شیکه‌شان سه‌رچاوه‌مان بۆ به‌کاره‌یناوه، له‌وانه:

١. کورته‌ی ژبانی چه‌ند دانه‌یه‌کی که‌م له‌و زانا ناسراوانه‌ی کورده‌مان له‌ په‌راویزدا نووسیوه.

٢. ناوی ئه‌و قه‌زا و ناحیه و شوینانه‌ی که‌ لای خۆینه‌ری کورد که‌م ناسراون، به‌تایبه‌ت ئه‌و شوینانه‌ی وا که‌وتووونه‌ته‌ باکووری کوردستان، به‌شی زۆریمان ناساندوووه و به‌گوێره‌ی لایه‌نی کارگیریی ئیستای و لاتی تورکیا، ژماره‌ی ئه‌و گوند و ناحیه‌مان له‌ ناساندنه‌که‌دا ده‌ست‌نیشان‌کردوووه.

٣. هه‌ندێ له‌و زاراوانه‌ی وه‌ک نایب، ئوده‌جی، موسه‌ووید، موقه‌بید.. هتد، که‌ پله‌ی وه‌زیفی زانا‌که‌مان بوون، له‌ په‌راویزدا به‌گوێره‌ی توانا روونمان‌کردووونه‌ته‌وه.

٤. ئه‌گه‌ر هه‌له‌یه‌ک له‌ ده‌فته‌ری تۆماری کتێبخانه‌ی مه‌شیخه‌ته‌دا کرابی، چ بۆ ناوی شوین، یا ناوی که‌سه‌یتی، هه‌ولمان داوه له‌ په‌راویزدا راستی به‌کینه‌وه.

له‌گه‌ل هه‌موو ئه‌مانه‌ش‌دا وه‌ک پۆلێنکردن، ئیمه‌ به‌گوێره‌ی زاگه‌ی زانا‌که‌ ریزمان‌کردوون و په‌چاوی شاری گه‌وره و بچووکه‌مان نه‌کردوووه؛ ناوی زیده‌که‌ چه‌ن هاتبێ، کردوو‌مانه‌ته‌ سه‌رناو و چه‌ند زانا له‌بن ئه‌و سه‌رناوه‌دا هه‌بووبن، دامانناون. ئه‌مانه‌ کورته‌ی ناسنامه‌ی دۆسیه‌ی نزیکه‌ی پینج‌سه‌د زانی کوردستان، خۆی له‌ چه‌ند هه‌زار لاپه‌ره‌ی به‌لگه‌نامه‌دا ده‌بینیته‌وه و دلنایین ئه‌مه‌ ده‌ستپیک‌یک ده‌بی بۆ دۆزینه‌وه‌ی دۆسیه‌ی زیاتری زانیانمان که‌ به‌ زمانی تورکی نووسراون و له‌ ماوه‌ی دادی‌دا -پشتیوان به‌ خودا- ژبانی هه‌موو ئه‌مانه له‌ دووتویی چه‌ند به‌رگیک‌دا به‌ زمانی شیرینی کوردی ده‌خه‌ینه‌ به‌ر ده‌ستی خۆینه‌ره‌وه و توێژه‌ره‌وه‌ی کورد.

هه‌ولێر

ژماره	ناو	ناوی باوک	جێی له‌دایکبوون	مه‌ئموورییه‌ت	سال	ژ. لاپه‌ره
0305_02	محه‌مه‌ده‌سه‌عده ئه‌فه‌ندی ^٢	شێخ محه‌مه‌ده‌سه‌عید ئه‌فه‌ندی	هه‌ولێر	سه‌رۆکی ئه‌نجومه‌نی مه‌شایخ	١٢٥٩- ١٩٣١ز	٣

١٨٤٧ی زاینی له‌ هه‌ولێر له‌دایک بووه. له‌ مه‌درسه‌کانی هه‌ولێر خویندوووه، پاشان له‌ ته‌مه‌نی ٢٣ سالی‌دا و سالی ١٨٧٩ دوا‌ی پینج

٢ مه‌به‌ست ئه‌سه‌عده‌ ئه‌فه‌ندی ئه‌ربیلییه، که‌ ناوی محه‌مه‌ده‌سه‌عده‌ کوری محه‌مه‌ده‌سه‌عید ئه‌فه‌ندی و نه‌وه‌ی خه‌لیفه‌ هه‌یدایه‌توللای ئه‌ربیلییه، سالی

0788_02	سبیغه توللا ئەفەندی	سبیغه توللا ئەفەندی	هەولێر	نایبی ^۲ کەرکوک	۱۲۷۲ک- -	۷۸
1107_01	ئێبراهیم ئەفەندی ^۴	حەیدەری زادە عاصم ئەفەندی	هەولێر	ئەندامی ئەنجومەنی مەعاریف، مەئمووری شەرعی	۱۲۸۱ک- -	۴۹

سال خویندن و ئێرشاد، بوو ئە خەلیفە. هەر هەمان سال چوو ئە حەج. دواى ئەوێ زانیویە شیخەکەى (شیخ تەها هەریرى) وەفاتى کردوو، هەر لە رێگەدا بپاری داوہ بچیتە ئەستەنبوول. لەوێ وەک میوان لە تەکیەى بەشیرئاغا ماوہتەوہ. داواى لى کراوہ لەو تەکیەى دەست بە ئێرشاد بکا. دواتر سالی ۱۸۸۳ هەر لەو تەکیەى دامەزراوہ. حەمیدپاشای زاواى سولتان عەبدولحەمید بانگەشەى کوشکی سولتانى کردوو و قسە و گەتولفتی زور بەدل بوو و بەو ھۆیەوہ بە ئەندامی ئەنجومەنى مەشایخان دامەزراوہ. دواتر تەکیەى کى لە ئەستەنبوول بۆ کراوہتەوہ و لەوێ ئیجازەى تەریقەتى قادریی داوہ و ھەموو پوژانی دووشەم و پینجشەم زیکری قادریی کردوو. هەر لەو تەکیەى یەکەم کتیبى بە ناوی "کنز العرفان فی أحادیث نبی الرحمن" ھوہ بلاوکردووہتەوہ. دواى چاپکردنى ئەم کتیبە، شیخ لە لایەن زاناکانى ئەوسای عوسمانیەوہ پووبەرپووی پەخنەى کى زور بووہتەوہ. سالی ۱۹۰۰ و بە ھۆیەکى نادیار، سولتان عەبدولحەمید شیخ مەھمەدئەسەدئى بە بریاریک بۆ ھەولێر دوورخستووہتەوہ. ھەندیک پێیان وابووہ دوورخستەوہکەى لەبەر بەرژووہندی بوو، ئەوسا حاکمى تازە بۆ ھەولێر دامەزراو و شیخان لەگەل حاکمەکە بۆ ھەولێر نارووہ تا ھاوکارى بکا. لەم ماوہیەدا شیخ کتیبى دوومى نووسیوہ بە ناوی "المکتوبات" ھوہ. دواى چەند سالی مانوہى لە ھەولێر و دواى لادرانى سولتان عەبدولحەمید لە خەلیفایەتى و راگەیاندى مەشرووتیەت، شیخ سالی ۱۹۱۴ گەراوہتەوہ بۆ ئەستەنبوول و کراوہتە سەرۆکی مەجلیسى مەشایخ. هەر لەو ماوہیەدا چەند نووسینیکی لەبارەى تەسەووفەوہ نووسیوہ، لەبەر پلەوپایە و زیرەکیەکەى، سولتان پەشاد وەک سەرۆکی وەفدى کاروانى حاجییانى دەستنیشانى کردوو. سالی ۱۹۱۵ دەستی لە کارى سەرۆکی مەجلیسى مەشایخ کیشایەوہ. دواى ھاوتە سەر کارى مستەفا کەمال ئەتاتورک و حکومەتى کومارى، شیخ لە مالەکەى خۆى نەچووہ دەرەوہ و خۆى لە چاوى خەلک بەدوورگرت. ئەگەرچى خانووہکەیشى لەژێر چاودێرى پۆلیسدا بوو. پوژى ۲۳ کانوونى یەکەمى ۱۹۳۰ بە ھۆى پووداویکەوہ دەستگیرکرا و حوکمى ئێعدامى بەسەردا درا، بەلام لەبەر پیریەکەى حوکمەکەیان بۆ زیندانى ھەتاھەتای گورى. بەلام شیخ عەلى ئەفەندی کورپان ئێعدام کرد. شیخ مەھمەدئەسەد لە زیندان نەخۆشکەوت و دواى گواستەوہى بۆ نەخۆشخانە، شەوى ۱۳/۱۴ مانگی ئادار و لە نیوہى شەویدا کوچى دواى کرد. پۆلیس تەرمەکەیان نەدایەوہ کەس و کارەکەى و لە گورستانى نادیاردا نێژرا. بۆ زیاتر زانیارى، بروانە: (TDV İslam Ansiklopedisi, cilt: 11, sayfa: 348).

^۲ نایب واتە قازى، ئەوانەى کە دەوڵەت وەک قازى دەیانردنە قەزا و ناحیە و شویتە بچوو کەکان. بۆیە لەم وتارەدا لە ھەر شویتىک وشەى (نایب) ھات، بە واتای (قازى) یە.

^۴ مەبەست شیخولئىسلام ئێبراهیم حەیدەرییە. بەگوزیەى ئىنسکلۆپیدیای ئىسلامى تورکى، ناوبراوى سالی ۱۸۶۴ لە ھەولێر لەدایک بوو، کوپى عاصم ئەفەندی حەیدەرییە. لە حوجرە خویندوویەتى و لای ماموستای تابیەتیش دەرسى خویندووہ. سالی ۱۸۸۴ لە دادگا دامەزراوہ. دواى ئەوہى تاقیکردنەوہى پىکراوہ و بەرامبەر بە دەستەى دادگا بە باشترین پلە سەرکەوتوو بوو. ۱۹ ئابى ۱۸۸۶ بووہتە نایبى زاخۆ تا ۲۱ نیسانی ۱۸۹۰ لەو پۆستەى ماوہتەوہ. پاشان ۹ شوباتى ۱۸۹۱ بووہتە نایبى شارى جەزیرە و لەوێ ھەمان کات بۆ سى مانگ بووہتە جیگرى قائىمقامى شارەکەش. پێش تەواوکردنى ماوہکەى، جەزیرەى بەجى ھیشتووہ و چووہتە ماردین. ۲۹ تەمووزى ۱۸۹۴ بووہتە سەرۆکی دادگای بەرایبى شارى جەدە، دواى سالی ۱۳ ديسەمبەرى ۱۸۹۵ دەستی لە کارەکەى کیشاوہتەوہ. دواى پارزە پوژ وەک جیگرى داواکارى گشتى دادگای مەرکەزى شارى مووسل دامەزراوہ. لەبەرئەوہى سکالا دەرھەقى ھەبووہ، ۲۹ ئادارى ۱۸۹۹ لە پۆستەکەى نەماوہ. ۲۱ ئادارى ۱۹۰۱ بووہتە ئەندامى ئەنجومەنى مەعاریف، ۲۲ ئۆفەمبەرى ۱۹۰۱ یش نیشانەى سێھەمى مەجیدى پى دراوہ. وێرای ئەمانە، ۲۱ ئابى ۱۹۰۴ بووہتە بەرپوہبەرى مەکتەبى دارولخىلافە. دواى ماوہیەک پلەکەى بووہتە دووم لە ئەنجومەنى مەعاریف. دواى وەرگرتنى چەند پلەوپایەى کى تر، ۱۰ تەمووزى ۱۹۱۰ لە بەشى کاروبارى شەرعى دەفتەرى خاقانى دامەزراوہ. سالی ۱۹۱۶ لە (مدرسة الواعظین) دەرسى میژووى فیرقە و گروپە ئىسلامیەکانى وتووہتەوہ. ئێبراهیم ئەفەندی سى ئابى ۱۹۱۸ لە (دار الحکمة الاسلامیة) سەر بە خىلافەت بە ئەندام دامەزراوہ. دواى ماوہیەک لە ۱۱ ئۆفەمبەرى ۱۹۱۸ دا وەک شیخولئىسلام لە حکومەتەکەى توفیق پاشادا دامەزراوہ. دواى ئەوہى لە ۳ ئادارى سالی ۱۹۱۹ توفیق پاشا دەستی لە کارکیشاوہتەوہ، ئێبراهیم ئەفەندی وازى ھیناوہ. دواى ئەوہى حکومەتى فەرىدپاشا ھاتووہتە سەر حوکم، ئێبراهیم ئەفەندی بووہتەوہ بە شیخولئىسلام و پۆلیکی گرنکی گیراوہ، بەتایبەتى لە گەتوگۆکانى لەگەل وەفدى کوردی و بەتایبەتتر کۆمەلەى تەعالی کوردستاندا. ئەم کارەى ئێبراهیم ئەفەندی تا دەست لە کارکیشانەوہى فەرىدپاشا لە ۲۰ تەمووزى ۱۹۱۹ دا درێژەى کیشاوہ. ناوبراوى سالی ۱۹۳۳ لە بەغدا کوچى دواى کردووہ و ھەر لەوێش نێژراوہ. کۆمەلێک بەرھەمى بە زمانى تورکى چاپکردووہ.

1165_01	سەيد عەبدولفەتاح ئەفەندى	ئىبراھىم ئەفەندى مودەرىس	ھەولتەر	نائىبى پەواندوز	۱۲۶۵-ك	۳۶
1312_03	يوسىف نەجمى ئەفەندى	ئەحمەد ئاغا	ھەولتەر	مودەرىسى ھەولتەر	۱۲۷۶-ك	۲۷
2030_01	ئىبراھىم ئەفەندى	ھەيدەرىزادە عاصم ئەفەندى ^۵	ھەولتەر	نائىبى شارى جزيره	۱۲۸۱-ك	۳۳
2157_02	ئەحمەد ئەمىن ئەفەندى	شىخ مەمەد سەئىد ئەفەندى	ھەولتەر	نائىبى ھەما	۱۲۶۸-ك ۱۳۲۷ پ	۸
2751_01	عەبدوللا ئەفەندى	عەبدولرەھمان ئەفەندى	ھەولتەر	موفتى ھەولتەر	۱۲۹۵-ك	۳۷
2792_01	داود فەھمى ئەفەندى	ھاجى ھىدايەتوللا ئەفەندى	ھەولتەر	نائىبى ئوفاچىك	۱۲۵۳-ك	۱۲
2934_02	مەمەد سەئىد ئەفەندى	ھاجى مستەفا ئەفەندى	ھەولتەر	نائىبى مونتەفىق	۱۲۶۲-ك	۱۶
2936_02	مەولود ئەفەندى	عەبدولقادىر ئەفەندى	ھەولتەر	نائىبى ئاكرى	۱۲۴۹-ك	۳۶
2942_01	عەبدولكەرىم ئەفەندى	ھاجى مەولود ئەفەندى	ھەولتەر	نائىبى عەشائىرى سەبە	۱۲۸۸-ك	۱۴
2949_01	مستەفا فەوزى ئەفەندى	مەلا پەمەزان	ھەولتەر	نائىبى ناحىيە سولتانىيە	۱۲۹۴-ك	۴
2950_01	(مەمەد) ئىسماعىل ئەفەندى	مەلا مەمەد ئەفەندى	ھەولتەر	نائىبى ناحىيە بەلەك ^۶	۱۲۸۵-ك	۶
2953_01	فەيزوللا ئەفەندى	عەبدوللا ئەفەندى	ھەولتەر	كاتىبى دادگاي شەرىعى ھەولتەر	۱۲۸۹-ك	۸
2999_01	ئىبراھىم ھەقىقى ئەفەندى	ھاجى عەبدوللا	ھەولتەر	كاتىبى دادگاي شەرىعى كۆيسنچەق	۱۲۷۹-ك	۵
3000_02	خورشىد ئەفەندى	ئەلىياس	ھەولتەر	ئۆدەجى ^۷ دادگاي شەرىعى كۆيسنچەق	۱۲۸۰-ك	۴
3097_02	مەمەد ئەلى ئەفەندى	سەئىد ئاغا	ھەولتەر	كاتىبى دادگاي شەرىعى گەقەر	۱۳۰۸-ك	۸
3113_02	مەمەد ئەفەندى ^۸	كوچوك مەلازادە عوسمان ئەفەندى	ھەولتەر	موفتى و مودەرىسى ھەولتەر	۱۲۸۵-ك	۳۳

^۵ شىخولئىسلام ئىبراھىم ھەيدەرى دوو دۇسىيە جىاوازى ھەيە، لەبەرئەھدى كەسايەتییەكى گەرە و دوو جار شىخولئىسلام بوو، وپراى ئەو سەردەمىك نائىبى شارى جزيرهش بوو.

^۶ لەوانەپە بالەك بى، كە ئەو كاتە مەرکەزەكەى گوندى گەلالەى نزيك بە قەزای چۆمانى سەر بە پارىزگاي ھەولتەر بوو.

^۷ ئۆدەجى: ئەو كەسەى پىكخەرى ژوورى دادگايە و بەرپرسى لايەنى كارگىرى و بەرپوھەردنەكەيەتى.

^۸ مەبەست مەلا مەمەد ئەفەندى باپىرى مەلاى گچكەى ھەولتەرە و باوكى شىخ عومەر ئەفەندى ئەربىليە.

5338_01	محەمەد عەلى ئەفەندى	حاجى محەمەد ئەسەد	هەولير	مودەرپىسى دەرسىيژ	۱۲۹۱-ك-	۸
0249_45	عەبدولرەحمان ئەفەندى	ئىسحاق ئەفەندى	هەولير	موفتى	۱۲۵۰-ك-	۴
0250_24	محەمەد مەولود ئەفەندى	عەبدولقادىر ئاغا	هەولير	نائىب	۱۲۴۹-ك-	۲
0250_25	داغستانى زادە حەيدەر ئەفەندى	عەبدوللا ئەفەندى	رەنگە هەوليرى بووبى	نائىبى ئەربىل	۱۲۴۳	۲۷
0251_19	مستەفا فەيزى ئەفەندى زيارەتى	مەلا رەمەزان	هەولير	نائىبى سىلقان	۱۲۹۵-ك-	۲۷
0251_21	محەمەد حەمدى ئەفەندى	مەلا سالىح ئەفەندى	هەولير	نائىبى داقوق	۱۲۹۷-ر-	۶
0251_30	مەلا عەبدوللا	محەمەد ئەفەندى	هەولير	نائىب	۱۲۹۴-ك-	۴
0251_31	محەمەد موخلىص ئەفەندى	ئەحمەد عىزەت ئەفەندى	هەولير	نائىب	۱۲۹۹-ك-	۴
0251_33	محەمەد تەوفىق ئەفەندى	حاجى محەمەد مەولود ئەفەندى	هەولير	؟	۱۲۹۶-ك-	۷

سلىمانى

0117_03	محەمەد مەعرووف ئەفەندى	عەبدولفەتاح ئەفەندى	سلىمانى	نائىبى ھىندىيە	۱۲۵۵-ك-	۲۸
0284_01	ئەحمەد فائىز ئەفەندى ^۹	شىخ مەحمود ئەفەندى	سلىمانى	نائىبى قەسە مومونى	۱۲۵۸-ك-	۲۰

^۹ مەبەست ئەحمەد فائىز بەرزنجىيە، كە لە كىتەپكەى خۆى دا "أهبي القلائد"، ژياننامەكەى نووسراوه و كورتەكەى بەم شتۆه يەيه: سەيد ئەحمەد فائىز كورپى سەيد مەحمود كورپى حاجى سەيد ئەحمەد كورپى سەيد عەبدولسەمەد فەزەلەدەين كورپى قوتبى زەمان سەيد حەسەنى گلەزەردەيە. گلەزەردە گوندىكە دەكە وىتە پووى قىبەلى شارى سلىمانى، كورپى سەيد محەمدى ئۆدئىيى كورپى سەيد عەلى كورپى بابارەسول كورپى سەيد عەبد كورپى سەيد عەبدولرەسول كورپى سەيد قەلەندەر كورپى سەيد عەبدولسەيد كورپى سەيد عىسا كورپى سەيد حەسەن كورپى سەيد بايەزىد كورپى سەيد عەبدولكەرىم كورپى سەيد عىسا يە كە بەرزنجى بنىات ناوہ. ئەم سەيد عىسا يەش كورپى باباعەلى ھەمەدانى كورپى سەيد يوسەف ھەمەدانى كورپى سەيد مەنسور كورپى سەيد عەبدولعەزىز كورپى سەيد عەبدوللا ئەصفەر كورپى سەيد ئىسماعىلى موحدەيىث كورپى ئىمام موساى كازم كورپى ئىمام جەعفەرى صادق كورپى ئىمام محمد باقر كورپى ئىمام زەينەلەبەدين عەلى كورپى حەزەرتى حوسەين كورپى ئىمام عەلى كورپى ئەبوئالب. ئەحمەد فائىز سالى ۱۲۵۸ى كۆچى لە گلەزەردە لە داىك بووہ. قورئانى پىرۆز و ھەندى پىسالەى فارسى و تەصرىفى زنجانى لای باوكى خويندووه. پاشان عوامىل و شەرحى زنجانى و شەرحى كافىە و ئىساغوجى و فەنارى و پىسالەى وەضع و ئىستىعارەى مەلا ئەبوبەكرى مىررۆستەمى و "رسالة الحنفية في الاداب" و بەشىك لە عەبدوللا يەزىدى و "شرح تہذیب المنطق للتفتازانى" لای محەمەد غالب ئەفەندى خويندووه. پاشان "رسالة علي قوشچى" لای عىلمى وەضع و "شرح الشمسية في المنطق" و "تہذیب الكلام للتفتازانى" و "علم العروض" لای سەيد مستەفا ئەفەندى بەرزنجى خويندووه. ھەروەھا "شرح الھداية في الحكمة مع بعض حواشيه" لای ئەحمەد ئەفەندى ئۆدئىيى موفتى سلىمانى خويندووه. دواتر بەشىكى لە كىتەبى "المطول" لای ئەحمەد ئەفەندى پىرحەسەنى موفتى سلىمانى خويندووه. ھەروەھا ئوسولى فىقھ و فەرموودە و بەشىك لە تەفسىرى بەيزاوى لای كاك ئەحمەدى شىخ كە خالى بووہ، خويندووه. لە پووى كارگىر يەيە، لە ناوہ و دەروەى كوردستان قازى

0766_02	محہمہ درہ شید ئہ فہندی	ئہ حمہ دحہ مدی ئہ فہندی	سلیمانی	قازی گولعہ نہر	۱۲۹۲-ک	۴۷
1011_03	مستہ فا ئہ فہندی	مہ حمود ئہ فہندی	سلیمانی	نائیبی گولعہ نہر	۱۲۵۸-ک	۳۸
1055_01	عہ بدولقادر ئہ فہندی	مہ عرووف ئاغا	سلیمانی	موقہ یید ^{۱۰} ی دادگای شہرعیی مونته فیق/ ناسریہ	۱۲۹۱-ک	۶
1073_01	عوسمان نووری ئہ فہندی	محہمہ ئہ فہندی	سلیمانی	کاتبی دادگای شہرعیی سنجاقی عہ مہارہ	۱۳۱۰-ک	۴
1074_01	محہمہ دعلی ئہ فہندی	عہ زیز ئہ فہندی	سلیمانی	موحزیر ^{۱۱} ی دادگای شہرعیی سنجاقی عہ مہارہ	۱۲۹۲-ک	۵
1076_01	محہمہ دئہ مین ئہ فہندی	مہ لا ئہ حمہ د ئہ فہندی	سلیمانی	بہ ریوہ بہری ئہ یتامی عہ مارہ	۱۲۸۹-ک	۵
1159_02	محہمہ عارف حیکمہ ت ئہ فہندی ^{۱۲}	ئہ حمہ دفائیز ئہ فہندی	سلیمانی	نائیبی سہ لاحتیہ	۱۲۸۲-ک	۱۵
1220_03	محہمہ دئاغا	ئہ حمہ د ئہ فہندی	سلیمانی	کاتبی دادگای شہرعی دیوانیہ	۱۲۶۹-ک	۳
1224_02	حوسین حیلمی ئہ فہندی	ئہ حمہ د ئہ فہندی	سلیمانی	قازی ئیدلب	۱۲۷۲-ک ۱۳۳۳ پ	۳۳
1464_02	محہمہ د ناصح ئہ فہندی	مہ حمود ئہ فہندی	سلیمانی	نائیبی سہ قز	۱۲۵۹-ک	۱۶
2172_02	محہمہ د صالح ئہ فہندی	عہ بدولرہ حمان ئہ فہندی	سلیمانی	موفتی کەرہک	۱۲۷۰-ک	۱۲
2728_01	عہ بدولعہ زیز ئہ فہندی*	حاجی محہمہ د مین ئہ فہندی	سلیمانی	موفتی سلیمانی	۱۲۹۹-ک	۱۳
2729_01	عہ بدوللا عیرفان ئہ فہندی**	مہ لا رہ سوول	سلیمانی	سہرکاتبی دادگای شہرعیی سلیمانی	۱۲۶۴-ک	۹

بووہ و زور پلہ و پایہی لہ دولہ تی عوسمانی دا ہہ بووہ، لہ کتیبہ کدا ہہ مووی باسکراوہ، بہ لام لہ بہر درژیی دہرفہت نہ بوو لیرہ بیاننوسین. ویرای ئہ مہ، ئہ حمہ دفائیز زیاتر لہ بیست بہرہمی لہ پاش بہ جی ماوہ.

^{۱۰} موقہ یید: تۆمارکەر، ئہو کہ سہ بوو کہ گوتن و کاروباری نیو دادگای بہ شیوازی نووسین تۆماردہ کرد.

^{۱۱} موحزیر (محضر): جۆرہ و ہزیفہ یک بوو لہ نیو دادگا، ہہندی جار رولی قازی دہ بینی و ہہندی جاریش ئہ وراقہ کانی بو قازی ئامادہ کرد. موحزیر لہ سہرہمیکدا رولیکی سہربازی و ئہ منیشی لہ نیو ژووری دادگادا بینیوہ (بو زانیاری زیاتر، بروانہ: تورک ئیسلام ئہ نسیکلوپیدیاسی).

^{۱۲} مہ بہست عارف حیکمہ تی کوری زانی گہورہ ئہ حمہ دفائیز بہر زنجیہ.

* برای مہ لا مہ حمودی موفتی (بیخود) و شاعیر و ناسناویشی فہوزی بووہ. بو ژیاننامہ کئی بروانہ: پیشکوتن: بہ کەمین رۆژنامہی سلیمانی ۱۹۲۰-۱۹۲۲، ئامادہ کردن سدیق سالح و رەفیع سالح، (لہ بلاوکر اوہ کانی بنکە ی ژین)، چاپخانہ ی شقان، سلیمانی، ۲۰۱۲، ۲۷-۲۸. (گوٹاری ژین)

** باوکی جہ مال عیرفان و عہلی عیرفانہ. (گوٹاری ژین)

۱۰	ک-۱۲۷۰-	به‌رئو به‌ری ئه‌یتامی دادگای شه‌ریعی سلیمان	سلیمان	عوسمان ناغا	محهمه دره‌شید ئه‌فه‌ندی	2730_01
۸	ک-۱۲۹۱-	موفتی موسل	سلیمان	مه‌لا حمید ئه‌فه‌ندی	محهمه نه‌جیب ئه‌فه‌ندی	2735_02
۳۰	ک-۱۲۹۲-	باشکاتبی دادگای شه‌ریعی مه‌عموره	سلیمان	حاجی عه‌بدوللا	محهمه دئه‌مین ئه‌فه‌ندی	2749_01
۷	ک-۱۲۷۱-	موده‌رئسی کویسنجه‌ق	سلیمان	حه‌سه‌ن ئه‌فه‌ندی	حه‌ققی ئه‌فه‌ندی	2760_02
۴	۱۲۵۵- پ ۱۳۱۷	نائیبی سامه‌را	سلیمان	سه‌ید ئه‌حمه‌د ئه‌فه‌ندی	مه‌حموود فه‌وزی ئه‌فه‌ندی	2925_02
۶	ک-۱۲۶۹-	نائیبی هه‌ولیز	سلیمان	شیخ عه‌بدو سه‌لام ئه‌فه‌ندی	ئه‌حمه‌د ئه‌فه‌ندی	2933_01
۵	ک-۱۲۸۷-	نائیبی قه‌لاسیوکه	سلیمان	عه‌بدوللا ئه‌فه‌ندی	عه‌لی ئه‌فه‌ندی	2943_01
۴	ک-۱۳۰۶-	نائیبی ناحیه‌ی پشده‌ر	سلیمان	شیخ عه‌بدولره‌حمان	سه‌ید ئه‌حمه‌د ئه‌فه‌ندی	2946_01
۴	ک-۱۲۸۹-	به‌رئو به‌ری ئه‌یتامی دادگای شه‌ریعی بازیان	سلیمان	محهمه‌د سالح ئه‌فه‌ندی	ته‌وفیق ئه‌فه‌ندی	2984_01
۳	ک ۱۳۱۰	موحزیری دادگای شه‌ریعی بازیان	سلیمان	عه‌بدولره‌حمان به‌گزه‌ده‌ه‌زیز به‌گ	محهمه‌دئه‌مین ئه‌فه‌ندی	2985_01
۵	ک-۱۲۹۹-	به‌رئو به‌ری ئه‌یتامی کویسنجه‌ق	سلیمان	حاجی حه‌سه‌ن ئه‌فه‌ندی	عارف حکمه‌ت ئه‌فه‌ندی	2998_01
۱۷	ک ۱۳۰۱	موفتی عاصر	سلیمان	مه‌لا عه‌زیز ئه‌فه‌ندی	محهمه‌د ره‌ئووف ئه‌فه‌ندی	3057_02
۲۰	ک-۱۲۵۹- پ ۱۳۱۷	نائیبی گه‌قه‌ر	سلیمان	شیخ عه‌بدولکه‌ریم ئه‌فه‌ندی	مسته‌فا ئه‌فه‌ندی	3056_02
۱۰	ک ۱۲۶۹	موفه‌تیشی مه‌دره‌سه‌کان	سلیمان	شیخ حه‌سه‌ن بن سه‌لامی	زه‌هدی ئه‌فه‌ندی	5313_01
۱	؟	نائیبی شارباژیر	سلیمان	؟	نه‌صرو للا سه‌بری ئه‌فه‌ندی سوله‌یمانیه‌لی	0249_39
۲	؟	نائیبی بازیان	سلیمان	؟	عه‌بدوللا ئه‌فه‌ندی سلیمانیه‌لی	0249_40
۲	ک-۱۲۸۱-	ده‌رسیم	سلیمان	؟	عه‌بدولره‌حمان ئه‌فه‌ندی	0253_65

قه‌ره‌داغ

۱۴	ک-۱۲۷۲-	موفتی خانه‌قین	قه‌ره‌داغ	محهمه‌د ئه‌فه‌ندی	مه‌حموود ئه‌فه‌ندی	2018_03
----	---------	----------------	-----------	-------------------	-----------------------	---------

4353_01	جەلالەدین ئەفەندى	عەبدولفەتاح ئەفەندى	قەرەداغ	موفتىي موسەووید ^{۱۳} سليمانى	۱۲۹۳-ك	۲۴
---------	----------------------	------------------------	---------	--	--------	----

گولەنەبەر

2540_02	محەمەد تاهير ئەفەندى	عەزىز بەگ	گولەنەبەر	موفتىي مەركەزى ئادەنە	۱۲۸۴- پ۱۳۳۸	۱۱۹
2741_02	مستەفا ئەفەندى	سەيد محەمەد	گولەنەبەر	موفتىي گولەنەبەر	۱۲۸۸-ك	۶

شارەزوور

1760_01	محەمەد سەئىد ئەفەندى	شىيخ ئەحمەد وەسىم ئەفەندى	شارەزوور	مامۇستاي وانەبىژ لە بايەزىد	۱۲۶۵-	۴۶
2927_01	ئەحمەد عىززەت ئەفەندى	خەلىل خالىص ئەفەندى	شارەزوور	نائىبى كۆيسنجەق	۱۲۵۸	۱۸

شارباژىر

2954_0	عەبدوللا فەھمى ئەفەندى	مەلا خدر ئەفەندى	شارباژىر	نائىبى ناحىيە قزلىجە	۱۲۷۱-ك	۷
2986_01	عومەر فەوزى ئەفەندى	عەبدولرەھمان ئاغا	شارباژىر	موھزىرى دادگاي شەرىئى بايەزىد	پ۱۳۰۷	۴

خانەقىن

1206_02	محەمەد غالب ئەفەندى	فەوزى ئەفەندى	خانەقىن	مودەرىسى خانەقىن	۱۲۸۴	۳
---------	------------------------	---------------	---------	------------------	------	---

سەلاھىيە^{۱۴}

2982_01	عەلى ئەفەندى	محەمەد رەزا ئەفەندى	سەلاھىيە/ كفرى	باشكاتىبى دادگاي شەرىئى سەلاھىيە	۱۲۷۴-ك	۵
2983_01	عەبدولرەھمان ئەفەندى	عومەر بەگ	سەلاھىيە/ كفرى	كاتىبى دادگاي شەرىئى سەلاھىيە	۱۳۰۸-ك	۶

كۆيسنجەق

1167_01	محەمەد ئەمىن ئەفەندى	موسا ئەفەندى	كۆيسنجەق	نائىبى دىيىم	۱۲۵۸-ك	۳۶
2759_01	محەمەد ئەفەندى ^{۱۵}	مەلا عەبدوللا ئەفەندى	كۆيسنجەق	موفتىي كۆيسنجەق	پ۱۲۹۹-	۳۱

^{۱۳} موسەووید: جۆرە كاتىبىك بوون، رەشئووسى نووسراوى رەسمىي دادگايان ئامادەكردووه.

^{۱۴} مەبەست شارى كفرى ئىستايە.

^{۱۵} مەبەست مەلا محەمەدى جەلىزادە، مەلاى گەرەى كۆپەيە.

9	۱۲۹۲-ک-	موده‌ریسی کۆیسنجەق	کۆیسنجەق	شیخ مەلا تەیب ئەفەندی	بەهائەدین ئەفەندی	2760_01
11	۱۲۵۹-ک- ۱۳۳۰ر	موقتیی کۆیسنجەق	کۆیسنجەق	ئیین زاھیدی محەمەد ئەفەندی	محەمەدسالح ئەفەندی	2936_01
4	۱۳۰۵-ک-	نائیبی ناحیە ی گل لە کەرکووک	کۆیسنجەق	حاجی محەمەد ئەمین ئەفەندی	محەمەد نەجیب ئەفەندی	2947_01
5	۱۲۹۴-ک-	موقەبیدی دادگای شەرعی کەرکووک	کۆیسنجەق	حاجی محەمەد ئەفەندی	محەمەد تەوفیق ئەفەندی	2992_01

رەواندز

20	۱۲۸۸-ر-	موقتیی رەواندز	رەواندز	عەبدولحەکیم ئەفەندی	محەمەد ئەمین ئەفەندی	2755_02
7	۱۳۰۴-ک-	بەرپۆەبەری ئەیتام لە دادگای شەرعیی رەواندز	رەواندز	حاجی عومەر ئەفەندی	محەمەدسالح ئەفەندی	2975_02
7	۱۲۸۲-ک-	بەرپۆەبەری ئەیتامی رەواندز	رەواندز	مستەفا ئەفەندی	ئەحمەد نووری ئەفەندی	2976_01
4	۱۳۰۱-ک- ۱۳۰۹	کاتبی دادگای شەرعیی رەواندز	رەواندز	حاجی خەلیل بەگ	توفیق سامی ئەفەندی	2977_01
5	۱۲۷۵	خزمەتکاری دادگای شەرعیی رەواندز	رەواندز	عەزیز ئەفەندی	مستەفا ئەفەندی	2978_02
6	۱۳۰۳-ک-	دادگای شەرعیی ھەولێر	رەواندز	ئەحمەد ئەفەندی	محەمەد نووری ئەفەندی	2989_02
12	۱۳۰۱ر	باشکاتب	رەواندز	حاجی جەمیل بەگ	محەمەد تەوفیق ئەفەندی	0253_11

کەرکووک

3	۱۲۸۰-ک-	موده‌ریسی مەخمور	کەرکووک	عەبدولقادر ئەفەندی	عەبدولفەتاح ئەفەندی	0561_01
13	۱۲۷۵-ک-	لە نەقیب و ئەشرافەکانی کەرکووک	کەرکووک	سەید ئەحمەد عەبدولغەنی ئەفەندی	حاجی سەید عەبدولسەتار ئەفەندی	0917_01
8	۱۲۵۵-ک- ۱۳۲۲ر	نائیبی سلیمانی	کەرکووک	مەلا ئەحمەد ئەفەندی	یوسف سینان ئەفەندی	1161_01
37	۱۲۹۹-ک-	نائیبی مەندەلی	کەرکووک	محەمەد نەجیب ئەفەندی	عەبدولخالق ئەفەندی	1400_01
15	۱۲۴۶-ک-	نائیبی گەرمک	کەرکووک	محەمەد ئەفەندی	حەسەن (حوسین) ئەفەندی	2025_02

20	1273-	موفتیی کهرکووک	کهرکووک	سهید عهبدولغهنی ئهفهندی	حهسه ن سامی ئهفهندی	2743_01
19	1254-ک	نائیبی مهعمووره تولعه زیز	کهرکووک	عهبدوللا ئهفهندی	عارف مهعروف ئهفهندی	2802_01
9	1265-ک	نائیبی روطبه	کهرکووک	عهبدولفه تاح ئهفهندی	ئهحمه دنامی ئهفهندی	2926_01
6	1297-ک	نائیبی سرۆچک	کهرکووک	محه مه ده لی بهگ	کامل ئهفهندی	2944_01
6	1299-ک	نائیبی ناحیهی تکریت	کهرکووک	یوسف ئهفهندی	محه مه دره ئووف ئهفهندی	2945_01
5	1301-ک	نائیبی ناحیهی ؟	کهرکووک	سهید محمه د ئهفهندی	عهبدولستار ئهفهندی	2951_01
5	1287-	کاتبی دادگای شه رعی مهعموره	کهرکووک	مه لا عهبدوللا ئهفهندی	ئهمین ئهفهندی	2993_01
4	1306-ک	به پیره بهری ئهیتامی ئامیدی	کهرکووک	خورشید بهگ	جه میل ئهفهندی	2996_01
14	1258-ک 1322ر	موفتیی زور	کهرکووک	سهید حوسین ئهفهندی	عهبدولقادر ئهفهندی	3045_01
29	1250-ک	نائیبی ناحیهی زور	کهرکووک	لوتقوللا ئهفهندی کهرکووکی	محه مه د دهرویش ئهفهندی	3587_01
10	1282-ک	مامۆستای ده رسیژی مه دره سه ی ئایاسوفیا	کهرکووک	مه لا حه سه ن ئاغا	عهبدولسه مه د ئهفهندی	3666_01
9	1283-ک	نائیبی قه زای سه لاجیه	کهرکووک	سه عید ئهفهندی	مسته فا ئهفهندی	0250_06
3	1304	نائیب	کهرکووک	ئهحمه د ناجی ئهفهندی	محه مه دره ئووف ئهفهندی ناجی ئهفهندی زاده	0251_26
4	1301-ک	نائیب	کهرکووک	سهید محمه د ئهفهندی	عهبدولستار ئهفهندی	0251_29
7	1284	موده ریس	کهرکووک	قاضی محمه د ئهفهندی	ئیسماعیل ئهفهندی	0251_32
10	1298-ک	مامۆستای مه کته بی سه ره تای سلیمانی	کهرکووک	سهید محیه دین ئهفهندی	سهید ئهحمه د شاکر	0252_30
1	1281	مامۆستای ئه ده بی عه ره بی	کهرکووک	؟	عهبدولسه مه د ئهفهندی	0254_49

به غدا ١٦

١٦ گه لیک زانا له نێو دۆسیه کانی به غدادا ههیه، به لام نازانری چه ندیان کورد بوون، به شیک له وانه باوک و باپیر و بنه ماله که بیان له کوردستانه وه کوچیان کردووه بۆ به غدا و له وی له دایک بوون. ده بی له داهاتوودا هه ول به دین یه که به یه ک ناوه رۆکی دۆسیه کان ته ماشا بکه یین، بۆ ئه وه ی زیدی ئه سلیمان بدۆزینه وه. له دۆسیه ی به غدادا ته نیا مه لا سه عیدی کوری موفتی زه هاویمان ناسییه وه.

2010_03	محەمەد سەعید ئەفەندی	زەھاوی زادە محەمەد فەیزی ئەفەندی	بەغدا	موفتیی بەغدا	۱۲۶۷ر-	۲۱
---------	-------------------------	--	-------	--------------	--------	----

مووسڵ^{۱۷}

2753_02	مەلا سلیمان ئەفەندی	حاجی مەلا محەمەد	مووسڵ	موفتیی رانیە	۱۲۷۲ک-	۱۴
0250_42	محەمەد سەلیم ئەفەندی	مەلا ئەحمەد ئەفەندی	مووسڵ	نائبی مەحمودی	۱۲۴۲ک-	۱۳
2756_01	محەمەد سەعید ئەفەندی	مەلا محەمەد	مووسڵ	موفتیی سەلاحیە	۱۲۸۴ر-	۱۰
1237_01	محەمەد شەوقی ئەفەندی	سبیغە توللا ئەفەندی	مووسڵ	موفتیی دھۆک	۱۲۶۶ک-	۳

سنە^{۱۸}

1013_01	محەمەد جەسیم ئەفەندی	شەخوڕەجم ئەفەندی ^{۱۹}	ئێران (پراستی سنەیه)	نائبی قەطیف	۱۲۶۰ک-	۹
---------	-------------------------	-----------------------------------	----------------------------	-------------	--------	---

دھۆک

2715_02	محەمەد سەلح ئەفەندی	محەمەد شەوقی ئەفەندی	دھۆک	موفتیی دھۆک	۱۲۸۴ک-	۲۱
2716_02	تەھا ئەفەندی	عەبدوللا ئەفەندی	دھۆک	مودەرپسی دھۆک	۱۲۹۶-	۶
2956_01	محەمەد سەلیم ئەفەندی	عەبدولرحمان ئەفەندی	دھۆک	مودەرپسی دھۆک	۱۳۰۲ک-	۶
2995_01	ئەحمەد شەوقی ئەفەندی	سبیغە توللا ئەفەندی	دھۆک	موفتیی دھۆک	۱۲۶۸ک-	۱۶

ئاکری

2722_01	هەییە توللا زیھنی ئەفەندی	محەمەد سەعید ئەفەندی	ئاکری	موفتیی ئاکری	۱۲۹۸ک-	۱۶
2723_01	مەلا عەبدوللا ئەفەندی	مەلا ئەحمەد	ئاکری	مودەرپسی ئاکری	۱۲۵۷ک- ۱۳۳۱ر	۵

^{۱۷} لەنیو کتیبخانە کەدا ئەوانەیی وا لەدایکبووی شاری مووسڵن، چل کەسن. پیمان وایە ئەم چل کەسە بەشی زۆریان کردە، چونکە زۆربەیان لە ناوچە کوردنشینەکان کار بە دەست و وەزیفەدار بوون. ئیمە هەر بۆ نمونە ئەم چوار دانە یەمان هەلیژارد.

^{۱۸} شاری سنە ئەوسا لە بن دەسلاتی قاجارییەکان دا بوو و هەندی لە زانایانی مەردۆخی کۆچیان کردبوو بە دەسلاتی عوسمانییەکان، بۆیە عوسمانییەکان ئەوانیان هەر بە ئێران دانوو.

^{۱۹} پێدەچی ناوەکە بە هەلە نووسراوی.

2980_02	محەمەد ئەفەندى	تاھىر ئەفەندى	ئاكرى	ئۆدەجى دادگاى شەرىعى ئاكرى	۱۲۹۹-ك	۲
---------	----------------	---------------	-------	-------------------------------	--------	---

زاخۇ

2719_01	قاسم ئەفەندى	شىخ يوسىف ئەفەندى	زاخۇ	موفتىى زاخۇ	۱۲۶۵-ك	۹
2720_01	عەبدوللا ئەفەندى	شىخ يوسىف زادە قاسم ئەفەندى	زاخۇ	مودەرىسى زاخۇ	۱۳۱۰ر	۷
0253_49	مەلا يونس ئەفەندى	تەھا ئەفەندى	زاخۇ-موسىل	موفتىى قەزى زاخۇ	۱۳۰۶	۵

سەنجا

3792_01	ئەحمەد تەوفىق ئەفەندى	سالخ ئەفەندى	سەنجا	كاتىبى دادگاى شەرىعى سەنجا	۱۲۸۲	۲۰
---------	-----------------------	--------------	-------	-------------------------------	------	----

ئامىدى

1010_01	عەبدوللا نوورى ئەفەندى	عەبدولعەزىز ئەفەندى	ئامىدى	نائىبى سوق الشيوخ	۱۲۵۵	۲۰
2726_01	ئەحمەد خىرالدىن ئەفەندى	ئەسەد ئەفەندى	ئامىدى	موفتىى ئامىدى	۱۳۰۱-ك	۸
2727_02	محەمەد تەيب ئەفەندى	شەوقى ئەفەندى	ئامىدى	مودەرىسى ئامىدى	۱۳۰۱-ك	۶
0251_20	محەمەد شوكرى ئەفەندى	عەبدوللا ئەفەندى	ئامىدى-موسىل	موفتىى ئامىدى	۱۲۹۱-ك	۸

ھەكارى

4790_01	سەيدەلى نامق ئەفەندى	سەيد ئەبوبەكر حسين ئەفەندى	ھەكارى	مودەرىسى زاخۇ	۱۲۹۰-ك	۵
0254_68	شىخ ئەلئەدىن ئەفەندى	؟	ھەكارى	مودەرىس	۱۲۸۰-ك	۱

جۆلەمىرگ^{۲۰}

2794_02	مەلا ياسىن ئەفەندى	ھاجى سالخ ئاغا	جۆلەمىرگ	موفتىى جۆلەمىرگ	۱۲۷۲- ۱۳۳۳ر	۱۹
2795_01	ئەحمەد ئەفەندى	فەيسەل قەرەنىزادە ئىسماعىل ئەفەندى	جۆلەمىرگ	مودەرىسى جۆلەمىرگ	۱۲۸۳-ك	۵

^{۲۰} جۆلەمىرگ ئىستا ناوھەندى پارىزگاى ھەكارىيە لە توركا.

2807_03	محەمەد ئەمىن ئەفەندى	شىيخ ياسىن ئەفەندى	جۆلەمىزگ	مودەرىسى خۇشاپ	۱۲۹۱-ر	۹
3098_01	تەھا ئەفەندى	مەلا عەبدولرەحمان ئەفەندى	جۆلەمىزگ	موقتىي ھەكارى	۱۲۵۲-	۲۴
3108_01	محەمەد سەبرى ئەفەندى	مستەفا ئەفەندى	جۆلەمىزگ	موحزىرى دادگاي شەرىعى خۇشاپ	۱۳۰۹-ك	۵

ۋان

0360_02	حوسىن ئەفەندى	شىيخ محەمەد ئەفەندى	ۋان	مودەرىسى بايەزىد	۱۲۶۳ ر-	۱۳
0598_02	عومەر فارووق ئەفەندى	مستەفا ئاغا	ۋان	موقتىي زىادىن	۱۲۸۵-	۱۷
1976_02	عومەر ئەفەندى	محەمەد شەرىف ئەفەندى	ۋان	موقتىي بولانق	۱۲۹۲-ر	
2763_01	محەمەد سىدىق ئەفەندى	سەيد فەھمى ئەرواسى	ۋان	موقتىي ۋان	۱۲۹۵-ر	۷
2765_01	بەكر ئەفەندى	مستەفا ئەفەندى	ۋان	باشكاتىبى دادگاي شەرىعى ۋان	۱۲۷۸-ك	۱۰
2766_01	محەمەد نەزىف ئەفەندى	مستەفا ئەفەندى	ۋان	دادگاي شەرىعى ۋان	۱۲۹۷-ك	۸
2777_02	حەسەن حوسنى ئەفەندى	ئەحمەد فائىق	ۋان	موقتىي شىتاك	۱۲۸۱-ك	۱۹
3073_02	حەمدى ئەفەندى	عەلى ئەفەندى	ۋان	موقتىي خۇشاپ	۱۲۸۹-ر	۵
3075_01	محەمەد عەونى ئەفەندى	مەحمۇود ئەفەندى	ۋان	باشكاتىبى دادگاي شەرىعى خۇشاپ	۱۲۸۷-ك ۱۳۳۰ ر	۶
3079_02	يوسف ئەفەندى	ئىسماعىل ئەفەندى	ۋان	نائىبى ھۆدى	۱۲۸۲ ر-	۱۹
3085_01	سىدىق ئەفەندى	ئەحمەد بەگ	ۋان	كاتىبى دادگاي شەرىعى ۋان	۱۲۹۹-ر	۴
3087_01	ئىسماعىل حەققى ئەفەندى	محەمەد ئەمىن ئەفەندى	ۋان	بەرىۋەبەرى ئەيتامى ۋان	۱۲۷۵-ك	۴
3089_01	عەبدولرەزاق ئەفەندى	عەبدولفەتاح ئەفەندى	ۋان	موحزىرى دادگاي شەرىعى مەحمۇودى	۱۳۰۰-ك	۳
3090_01	ئەحمەد ئەفەندى	عەلى ئەفەندى	ۋان	بەرىۋەبەرى ئەيتامى ھەكارى	۱۲۸۹-	۵
3093_02	شەۋكەت ئەفەندى	رىفەعت ئەفەندى	ۋان	موحزىرى دادگاي شەرىعى ھەكارى	۱۳۰۷-	۴
3095_01	مەقسۇود ئەفەندى	مستەفا ئاگا	ۋان	كاتىبى دادگاي شەرىعى شىتاك	۱۳۰۲-ك	۵

3100_01	مستەفا نەجاتی ئەفەندی	محەمەد توفیق ئەفەندی	وان	کاتیبی دادگای شەری گەوێش	۱۲۹۹ک-	۵
3102_01	محەمەد ئەفەندی	عابد ئەفەندی	وان	بەرێوەبەری ئەیتامی ئەردیش	۱۲۹۷ک-	۳
3104_01	سلیمان رفقی ئەفەندی	سواری حسین ئەفەندی	وان	دادگای شەریعی ئەردیش	۱۳۰۶ک-	۶
3105_01	عاکف ئەفەندی	یوسف ئەفەندی	وان	موحازیری دادگای شەریعی ئەردیش	۱۳۰۵ک-	۴
3106_01	عەبدولقادر ئەفەندی	شیخ حەیدەر	وان	بەرێوەبەری ئەیتامی خۆشاب	۱۲۹۴ک-	۳
3107_01	مستەفا عاصم ئەفەندی	عەبدولرەحمان ئاغا	وان	کاتیبی دادگای شەریعی خۆشاب	۱۳۰۱ک-	۳
3110_01	خالید ئەفەندی	مستەفا ئاغا	وان	کاتیبی دادگای شەریعی شەمەدینان	۱۲۹۸ک-	۶
3543_02	محەمەد فەیزی ئەفەندی	حاجی مەحمود ئەفەندی	وان	مامۆستای دەرسیژ ^{۲۱} لە بابەزید	۱۲۹۱- ۱۳۳۳ر	۹
4050_01	عەبدولحەکیم ئەفەندی	شیخ مستەفا ئەفەندی	وان	لە واعیزانی ئەستەنبول	۱۲۸۱ر-	۸
4464_01	سەید تەها ئەفەندی	سەید مستەفا ئەفەندی	وان	موفتیی وان	۱۲۸۰ک-	۳

شەمەدینان^{۲۲}

2798_01	عەبدولرەحیم ئەفەندی	مەلا ئەحمەد ئەفەندی	شەمەدینان	موفتیی شەمەدینان	۱۲۸۷ک-	۱۲
2799_01	ئەحمەد ئەفەندی	ناصر ئەفەندی	شەمەدینان	مودەرپرسی شەمەدینان	۱۲۶۶ک-	۶
3111_02	سەید محەمەد ئەفەندی	سەید سافی ئەفەندی	شەمەدینان	کاتیبی دادگای شەریعی شەمەدینان	۱۳۰۱ک-	۵
3112_01	محەمەد تاهیر ئەفەندی	حاجی ئیسماعیل ئەفەندی	شەمەدینان	بەرێوەبەری ئەیتامی شەمەدینان	۱۲۹۷ک-	۴

گەوێش^{۲۳}

2764_02	سەعید ئەفەندی	خەتیبزادە موسائاغا	گەوێش	مودەرپرسی وان	۱۲۹۴ر- ۱۳۳۲ر	۲۱
2810_01	حەسەن ئەفەندی	شیخ فەهیم ئەفەندی	گەوێش	موفتیی مەعمورەتولرەشاد	۱۲۹۹ر-	۹

^{۲۱} دەرسیژ وەرگیراوی وشەیی (درسعام)ی عوسمانییە، ئەم زارواهیە بۆ ئەو مامۆستایانە بەکارهاتووە کە شایستەیی دەرسگوێتنەوێ بوون، دواي ئەوێ کە لە تاقیکردنەوێ شایستەیی سەرکەوتوو بوون. برۆانە: معجم المصطلحات العثمانية.

^{۲۲} شەمەدینان یان شەمەزینان، قەزایەکی پارێزگای جۆلمیزگ (هەکاری)ە، ئیستا ناحیەیکە و ۲۲ گوندی بەسەرەوێ. لە کەسیتییه ناوێدارەکانی شەمەدینان، شیخ عوبەیدوللای نەهری یا شەمەدینییه.

^{۲۳} گەوێش ئیستا قەزایەیکە سەر بە پارێزگای وان.

3076_02	عەبدولجەلیل ئەفەندی	عەبدولحەق ئەفەندی	گەوەش	موفتیی گەوەش	۱۲۶۰-ک	۸
3078_01	تەها شەھابەدین ئەفەندی	سافی ئەفەندی	گەوەش	نائبی (؟)	۱۳۰۳-	۹
3101_01	محەمەدئاغا	ئیبیراھیمئاغا	گەوەش	ئۆدەجی دادگای شەرعیی گەوەش	۱۳۰۵-ک	۶

چاتاک / شاخ^{۲۴}

2467_02	عەلی عوسمان ئەفەندی	عوسمان زوھدی	چاتاک	مودەرپسی سوپا	۱۲۶۸-ک	۶
---------	------------------------	--------------	-------	---------------	--------	---

خۆشاب^{۲۵}

3072_01	حاجی عەلی سەبری ئەفەندی	مستەفا شەوقی ئەفەندی	خۆشاب	موفتیی مەئموورییەتولحەمید ییە	۱۲۵۷-ک	۱۹۶
3074_02	نەزیف ئەفەندی	مەلا ئیسماعیل ئەفەندی	خۆشاب	موفتیی ھەکاری	۱۲۵۳-	۱۲

جزیرە^{۲۶}

2074_01	عەبدولرەحمان نووری ئەفەندی	مەحمود مەلا	جزیرە	مودەرپسی عونیه	۱۲۹۲ک	۷
2293_01	حسین فەھمی ئەفەندی	عەبدوللا رەحمی ئەفەندی	جزیرە	مودەرپسی سلیقان	۱۲۸۸ر	۷
2300_01	حاجی ئەحمەد حیلمی ئەفەندی	حاجی محەمەد ئەفەندی	جزیرە	موفتیی جزیرە	۱۲۸۰ر- ۱۳۴۰ر	۵۰
3609_01	ئەحمەد ئەفەندی	ئەحمەد مەلازادە	جزیرە	مودەرپسی نسیبین	۱۲۹۳ک-	۴
1940_03	عەلی رفقی ئەفەندی	محەمەد ئەفەندی	جزیرە	موفتیی قوبرس	۱۲۴۶-	۲۰

نسیبین^{۲۷}

2086_01	عەلی رەزا ئەفەندی	مەلا رەسوول ئەفەندی	نوسەبیین	کاتبی دادگای شەرعیی نوسەبیین	۱۲۹۳ک-	۵
---------	----------------------	------------------------	----------	---------------------------------	--------	---

^{۲۴} شاخ کە بە تورکییەکە ی چاتاک پیدەلین، قەزایەکی سەر بە پارێزگای وانە و ۸۷ کیلۆمەتر لە ناوەندی شارەکە دوورە، لە سەر دەمی عوسمانییەکان دا سەر بە ھەکاری بوو. ژمارە ی دانیشتوانەکە ی بیست ھەزار کەسە.

^{۲۵} ناحیە ی خۆشاب ۵۲ کیلۆمەتر لە شاری وانە و دوورە و واتای وشەکە بە خۆش ئاو یا ئاوی خۆشە. ئەم شوینە بە قەلای خۆشاب ناسراوە، کە قەلایەکی دێرینە.

^{۲۶} مەبەست شاری جزیرە ی بۆتانە.

^{۲۷} نسیبین قەزایەکە سەر بە ماردین و کەوتوووە تە باشووری شارەکە. سنی ناحیە و ۶۶ گوندی بەسەر دەن.

سیوهرهک ۲۸

2034_02	زولفہ قار ئەفەندی	مەلا عەلی حەسەن ئەفەندی	سوئیک/ سیوهره ک	موفتیی سوئیک	۱۲۶۲-ک ۱۳۲۳-ک	۱۵
2081_01	محەمەد رابغ ئەفەندی	شەریف ئەفەندی	سوئیک	بەرئوہ بەری ئەیتام لە دادگای شەرعیی سوئیک	۱۲۸۷-ک	۴
2082_01	حسین حوسنی ئەفەندی	مەلا مستەفا ئەفەندی	سوئیک	موفتیی سوئیک	۱۲۹۳-ک	۴
2083_03	محەمەد فائیق ئەفەندی	حسین سامی ئەفەندی	سوئیک	موقەبیدی دادگای شەرعیی سوئیک	۱۲۹۸-ک	۴
2297_02	عوسمان ئەفەندی	حاجی ئەیوب ئەفەندی	سوئیک	موفتیی سوئیک	۱۲۶۷-ک	۷۴
4346_01	حاجی عەبدولقادر ئەفەندی	حاجی محەمەد عەلی ئاغا	سوئیک	مودەرپسی سوئیک	۱۲۶۹-ک ۱۳۳۹-ر	۱۰
4462_01	هەمزە فەھمی ئەفەندی	ئەبوزەر زیھنی ئاغا	سوئیک	کاتبی دادگای شەرعیی سوئیک	۱۲۹۳-ک	۱۹
0254_13	عوسمان ئەسەد ئەفەندی خۆجەزادە	حاجی ئەیوب ئەفەندی	سوئیک	موفتیی سوئیک	۱۲۶۹-ک	۲

1028_01	ئەحمەد رەفەت ئەفەندی	قازیزادە حوسین ئەفەندی	پالۆ ^{۲۹}	موفتیی یالوقا و موفتیی پالۆ	۱۲۷۰-ک	۱۷
2093_01	سالح سوچی ئەفەندی	عەلیرەزا ئەفەندی	پالۆ	چاودیر(ئۆدەجی) دادگای شەرعیی ئەرغەنی	۱۲۹۳-ر	۱۰
2296_02	شیخ حەسەن ئەفەندی	شیخ عەلی ئەفەندی	پالۆ	موفتیی پالۆ	۱۲۶۵-ک	۴۰
2817_02	محەمەد خورەم ئەفەندی	حاجی حوسین ئەفەندی	پالۆ	موفتیی مەعمورە تولعەزیز	۱۲۲۰-۱۳۱۶	۶
3362_01	ئەحمەد حەمدی ئەفەندی	یوسف ئەفەندی	پالۆ	مودەرپسی پالۆ	۱۲۷۴-ک	۱۹

^{۲۸} سیوهرهگ، سیوهرهگ، سوئیرهگ، سێرهگ: بەکێک لە قەزایەکانی ئورفا (رحا)یە، خەلکەکە یە هەمووی کوردن، کەوتوووەتە نێوان ئامەد و ئورفا. ژمارە ی دانیشتوانی ئیستا زیاتر لە سەد هەزار کەسە.

^{۲۹} پالۆ قەزایەکە سەر بە شاری خەرپووت (ئەلەزیز) و بە زیدی شیخ سەعیدی پیرانیش دادەنری، چونکە بنەمالە ی شیخ سەعید لەو گوندە نیشتەجی بوون و لای خەلکی ناوچەکە شیخ سەعید بە شیخ سەعیدی پالۆ بانگ دەکری. دوو ناحیە و ۳۵ گوندی بەسەرەوین.

5356_01	عەلیرەزا ئەفەندی ^{۳۰}	شیخ حەسەن ئەفەندی	پالۆ	موفتیی پالۆ	۱۲۹۶-ک-	۱۱
---------	-----------------------------------	----------------------	------	-------------	---------	----

مادەن^{۳۱} - ئەرغەنی^{۳۲}

2026_02	محەمەدزیھنی ئەفەندی	بەکر ئەفەندی	مادەن	بەرپۆھبەری ئەیتامی باقیە	۱۲۸۳-	۷
2041_01	ئیبیراھیم خەلیل ئەفەندی	موفتی زادە عەبدولحەمید ئەفەندی	ئەرغەنی مادەنی	موفتیی مادەن	۱۲۶۶-ک-	۴
2095_01	بورھانەدین ئەفەندی	عەلی ئەفەندی	ئەرغەنی مادەنی	کاتبی دادگای شەرعیی ئەرغەنی	۱۲۸۷-ر-	۱۵
2096_01	عەلی عولوی ئەفەندی	حوسین ئاغا	ئەرغەنی مادەنی	کاتبی دادگای شەرعیی ئەرغەنی	۱۳۰۰-ک-	۴
2097_01	محەمەدشەریف ئەفەندی	مەحمود زولفیقار ئەفەندی	ئەرغەنی مادەنی	موحزیری دادگای شەرعیی ئەرغەنی	۱۲۸۱-ک-	۴
2099_02	مستەفاکەمال ئەفەندی	ئەحمەد ئەفەندی	ئەرغەنی مادەنی	کاتبی دادگای شەرعیی ئەرغەنی	۱۳۰۳-ر-	۴
2101_01	محەمەدشوکری ئەفەندی	حەسەن ئاغا تۆپالئوغلۆ	ئەرغەنی مادەنی	کاتبی دادگای شەرعیی ئەرغەنی	۱۲۸۷-ر-	۴
2102_02	ئیسماعیل حەقی ئەفەندی	خەلیل ئەفەندی	ئەرغەنی مادەنی	موقەبیدی دادگای شەرعیی ئەرغەنی	۱۳۰۰-ک-	۱۵
2689_02	حافز یوونس سەبری ئەفەندی	ئەحمەد ئەفەندی دوخانجیزادە	کەبان مادەنی	موفتیی نازمییە	۱۲۷۲-ک-	۱۷

باوەزید - باوەزید^{۳۳}

^{۳۰} مەبەست لێی شیخ عەلی رەزا کۆچک ئەفەندی (۱۸۷۷-۱۹۲۵) یە: کۆری شیخ حەسەنی نەقی موفتیی پالۆ کۆری شیخ عەلی سبئیە. لە پالۆ لەدایکبوو. دایکی گولێ خانم کچی زەینەلئاغای شادی کە بئەچەکیان دەگەریتەو بۆ سەلاحەدینی ئەیوبی. زەینەلئاغا لە نزیک قەرەقوچان ژیاو، مەدرەسەیکە هەبوو لە هەموو لایەکانەو فەقی روویان تێکردوو. شیخ عەلی رەزا سەرەتا لە مەدرەسەیکە باوکی دەستی بە خوێندن کردوو. دواتر هەر لەوئ بووئە مودەررەیس و سالی ۱۹۰۶ ئیجازە زانستی و تەریقەتی لە باوکی وەرگرتوو و ئەو کاتە تەمەنی بیست و شەش سالان بوو. دواى مردنی باوکی، حەوت سال بووئە موفتی لە پالۆ، تا ئەو کاتە لە شەکرێ ئەتاتۆرک ھەلیکوتاوئە سەر مالاھەکی و بە دەست بەستراوی لەگەل چل کەس لە ھاوئەکانی لەسەر رێگە ئەلەعەزیز کوشتوو یانن. تا ئیستایش گۆری ئەو چل کەسە دیارنییە (بروانە: نووسینەوئە مەرگ- قەتلوعامی دواى راپەرینەکەى شیخ سەعیدی پیران، ھیمەن عومەر خوشناو، زانکۆی سۆران، ۲۰۲۰، ل ۲۵۱).

^{۳۱} قەزایەکی سەر بە پارێزگای ئەلەعەزیزە بە دورویی ھەشتا کیلۆمەتر و دانیشتوانەکە بە زۆری کوردی زازایە.

^{۳۲} ئەرغەنی قەزایەکی دیار بەکرە و کەوتووئە سەر رێگەى دیار بەکر - ئەلەعەزیز بە دورویی ۵۸ کیلۆمەتر و بەشی زۆری دانیشتوانەکەى کوردی زازایە.

^{۳۳} باوەزید یان باوەزید قەزایەکی سەر بە پارێزگای ئاگرییە بە دورویی ۹۳ کیلۆمەتر لە رۆژھەلاتەو، شاریکی کەقنارە و بە کوشکی ئیسحاق پاشا و مەزاری ئەحمەدی خانی بەناوبانگە. دوو ناحیە و ھەشتاوینج گوندی بەسەرھوون.

0321_02	عارف حیکمەت ئەفەندی	عەبدولرەزاق ئەفەندی	بایەزید	موقەبیدی دادگای شەرعیی بایەزید	۱۳۰۷-ک	۵
0363_02	شوگری ئەفەندی	سالح ئەفەندی	بایەزید	موقەبیدی دادگای شەرعیی بایەزید	۱۳۰۲-ک	۵
0592_04	سەلیم ئاغا	کەلۆ ئاغا	بایەزید	کاتبی دادگای شەرعیی سەنجاقی بایەزید	۱۲۷۲-ک ۱۳۳۴ر	۲۵
1359_02	مەحمود حەمدی ئەفەندی	مەمەد گولشەن ئەفەندی	بایەزید	موفتیی لیوای بایەزید	۱۲۵۳ک	۴
1539_01	مەمەد ئەفەندی	شیخ عەبدوللا ئەفەندی	بایەزید	مودەریسی قەرەکلیسە	۱۲۷۰	۷

گیادین^{۳۴}

0358_01	مەمەد سەعید ئەفەندی	عیساناغا	گیادین	بەرپۆەبەری ئەیتامی گیادین	۱۲۷۹-ر	۴
0936_01	بەکر فەوزی ئەفەندی	عوسمان ئاغا	گیادین	باشکاتبی دادگای شەرعیی سامسۆن	۱۳۰۱-ک	۵

ئەپواس^{۳۵}

0586_03	رەسوول ئەفەندی	سەید تەها ئەفەندی	ئەپواس	موفتیی بایەزید	۱۲۸۰- ۱۳۳۴ر	۸
1300_01	عەبدولغەفار ئەفەندی	مەلا شەریف ئەفەندی	ئەپواس	مودەریسی بتلیس	۱۲۶۶-ر ۱۳۳۱ر	۷
2781_02	مەعصوم ئەفەندی	سەید فەھیم ئەفەندی	ئەپواس	موفتیی عادلجەواز	۱۲۹۴-ر	۱۶

پەروارى^{۳۶}

1955_03	رەسوول زەکی ئەفەندی	خۆجە رەسوول ئەفەندی	پەروارى	موفتیی پەروارى	۱۲۸۰-ک	۱۲
1071_01	خەلیل حیلمی ئەفەندی	حوسین ئاغا	پەروارى	قازی سوروج	۱۲۸۴-ر	۵۴

4046_01	شیخ مەعروف ئەفەندی	شیخ ئەمین	نەزانراو ۳۷	مودەریسی سلیمانی	؟	۴
---------	-----------------------	-----------	----------------	------------------	---	---

^{۳۴} گیادین کە بە تورکییەکەى دیادینە، قەزایەکە سەر بە پارێزگای ئاگرییە و دەکەوێتە رۆژئاوای شارەکە. ناحیەیک و ۲۶ گوندی بەسەرەوێن.

^{۳۵} ئەپواس گوندیکی سەر بە قەزای مەکسی وائە.

^{۳۶} پەروارى ناوی رەسمییە و بە کوردی (خسخیزی) پێدەلین، قەزایەکە و دەکەوێتە باکووری رۆژھەلاتی شارى سیرت. لە باکوورەوہ هیزان، لە رۆژھەلاتەوہ چاتاک و لە باشوورەوہ شێرناخ و ئەروہ و لە رۆژئاواوہ شیرقان ھەن.

^{۳۷} پێدەچى ھەر خەلکی سلیمانی بى.

خنس ۲۸

0560_01	عیسا ئهفهندی	محهمه ئاغا	خنس	موفتی خنس	۱۱	۱۲۷۶-ک
---------	--------------	------------	-----	-----------	----	--------

هانی - هینی ۲۹

2057_02	محهمه رهشید ئهفهندی	عیزهت ئاغا	هانی	نائیبی چهزرۆ	۴	۱۳۰۰-ک
2079_01	عهبدولقادر حیلمی ئهفهندی	ئیسماعیل ئهفهندی	هانی	مودهپرسی هانی	۹	۱۲۷۷-ک
3365_01	محهمه صالح ئهفهندی ۴۰	سهعید بهگ	هانی	مودهپرسی ئهرگهنی	۹	۱۲۸۹-ر

لجی - لجه ۴۱

2036_01	عهبدولحهמיד ئهفهندی	حاجی ئهحمه پوشدی ئهفهندی	لجه	موفتی لجه	۶۶	۱۲۷۷-ک
2068_01	عهبدولرحمان رهحمی ئهفهندی	حاجی ئهحمه ئهفهندی	لجه	بهپۆه بهری ئهیتامی لجه	۳	۱۲۸۸-ک
2069_01	محهمه (هادی) ئهفهندی	شیخ سیبغه توللا ئهفهندی	لجه	مودهپرسی لجه	۵	۱۲۶۸-
2070_02	محهمه صالح ئهفهندی	عهبدولله تیف ئهفهندی	لجه	کاتبی دادگای شه رعی لجه	۴	۱۲۷۱-ک
2071_01	مستهفا ئهفهندی	عوسمان ئهفهندی	لجه	خزمه تکاری دادگای شه رعی لجه	۴	۱۲۸۲-ک

۲۸ خنس یا خنوس قهزایهکی سهر به شاری ئهرزهرۆمه و ۱۴۵ کیلۆمهتر له شاری ئهرزهرۆمهوه دووره و دوو ناحیه و ۸۲ گوندی بهسهروهه. کوردی کورمانج و زازا له شارۆچکهکهدا هه.

۲۹ هینی که له تورکی دا به (هانی) ناسراوه، یهکیک له قهزایهکانی دیاربهکره و دهکهوئته باکووری شارهکه به دوری ۹۷ کیلۆمهتر و له رۆژهلاتهوه لجه، له پۆژئاواوه پیران، له باکوورهوه چهولیک (بینگول) و ئهعهزیه. سی ناحیه و نۆزده گوندی بهسهروهه.

۴۰ مهسهست لئی سالفهگی هینییه که هاوری و هاوخهباتی شیخ سهعیدی پیران بووه، سالفهگی هانی/ هینی (۱۸۷۳-۱۹۲۵): به سالفهگی دیاربهکره و هانتیش ناسراوه، زانا، شاعیر، ئهدیب، شه رعان، سۆفی و قارهمان بوو. ناوی سالفهگی کوری سهعیدهگی زهرقهعی حوسینییه. بنهچهکی بۆ میرهکانی زهرقهعی دهگهپهتهوه. هه رهک له تۆماری مهشیخهتدا به خهتی خۆی نووسیویتی، سهعیدهگی باوکی میرلیوای لهشکری خۆبهخش بووه له شه پری رۆسیا و ههریمی قارسدا. هه ره له و سالفهگی شه پشدا باوکی کۆچی دوایی کردووه. سالفهگی له گه رهکی ده ری به گانی قهزای هانی دیاربهکر له دایکبووه. له چوارسالی دا باوکی مردووه و لای دایکی پهروه دهکراوه. له قوتابخانهی روشدییهی عوسمانی له هانی، دهستی به خۆیندن کردووه و بپروانامه ی له و قوتابخانهیه وه رگرتووه. پاشان دهستی به خۆیندن ئایینی کردووه له مه درسه ی شیخ مه عروفی هانی، شیخ محیه دین و مه لا ئیبراهیمی هانی. پاشان چوو ته دیاربه کر و له مه درسه ی محهمه زاکی ئه فهندی له مزگه وتی بالقی خۆیندوو یه. هه ره له و مه درسه یه، ئیجازه ی زانستی سالی ۱۹۱۰ وه رگرتووه. ناوبراو زمانه کانی کوردی به هه ردوو شیوه ئاخاوتتی کورمانجی و زازا، عه ره بی، فارسی، تورکی، ئه رمه نی و فره نسیتی زانیون، هه ره بۆیه کرابوو ئه ندامی هه میشه بیی دادگا له ناوچه که. سالی ۱۹۱۱ بووه ته موفتی له قهزای ئه رغه نی سهر به دیاربه کر، تا پۆژی شه هیدبوونی ماوه ی پا زده سال له و پۆسته ماوه ته وه. له دادگا له گه ل شیخ ئاده می هانی، موفتی خنس، موفتی پالو، موفتی چه پاخچور، موفتی گینچ و زۆر له شیخ و زانی دیکه له سیداره دراون. له دادگا که دا -وه ک زانراوه- سالفهگی به رپرسیاری ئه و بزاقه ئیسلامیه کوردیه ی خستوو ته ئه ستوی خۆی، بۆ ئه وه ی شیخ سه عید و هاوه له کانی رزگاریان بی. تا ئیستایش گۆرکه ی دیارنییه (بروانه نووسینه وه ی مه رگ، ل ۲۴۹).

۴۱ لجه یهکیک له قهزایهکانی دیاربهکره و کهوتوو ته نیوان دیاربهکر و بینگول، ئیستا ئه و شارۆچکه یه له سیزده گه ره ک پیکدی و په نجاوشه ش گوندی بهسهروهیه و ناوچه یه کی ستراتیژی و چیا بییه.

2071_02	محەمەد پەشید و ەهیبی ئەفەندی	عەبدولفەتاح ئەفەندی	لجە	کاتیبی دادگای شەرعیی لجە	۱۲۷۱-ک-	۱۰
2087_01	ئەحمەد شوکری ئەفەندی	مستەفا ئاگا	لجە	کاتیبی دووهمی دادگای شەرعیی سیلقان	۱۲۸۷-ر-	۵
3366_01	عەبدوللا ئەفەندی	شیخ ئیبراھیم ئەفەندی	لجە	مودەرپسی دیار بەکر	۱۲۹۴-ک-	۵
5224_01	ئەحمەد ئیلھامی ئەفەندی	حەسەن ئەفەندی	لجە	موفتیی لجە	۱۲۸۳-	۱۰
0249_48	حاجی حەسەن ئەفەندی	محەمەد ئەفەندی	لجە	نائب	۱۲۳۰-ک-	۱۰

گیل / ئیغل^{۴۲}

2056_02	حەسب ئەفەندی	ئەحمەد ئەفەندی	گیل / ئیغل	نائبی ئیغل	۱۲۷۸-ک-	۶
3601_01	محەمەد شەوقی ئەفەندی	گولسەن ئاغا	گیل / ئیغل	خزمەتکاری دادگای شەرعیی زۆر	۱۳۱۰-ک-	۳
0251_15	محەمەد حەسب ئەفەندی	ئەحمەد ئەفەندی	گیل / ئیغل	نائبی ئیغل	۱۲۷۷-ک-	۱۳

سیلقان^{۴۳}

1973_01	عەبدولرحمان حیلمی ئەفەندی	مەلا یوسف ئەفەندی	سیلقان	مودەرپسی قولپ	۱۳۰۲-ک-	۱۱
---------	------------------------------	----------------------	--------	---------------	---------	----

قولپ^{۴۴}

0930_02	محەمەد شەریف ئەفەندی	شیخ حەسەن ئەفەندی	قولپ	خزمەتکاری دادگای شەرعیی قولپ	۱۲۹۴-ک-	۵
0251_38	عەلی ئەفەندی	محەمەد ئەفەندی	قولپ- بتلیس	هاجە	۱۲۸۲-ک-	۱

هیزان^{۴۵}

0952_01	خەلیل ئەفەندی	-	هیزان	بەرپۆەبەری ئەیتامی هیزان	۱۲۷۰-ر-	۴
---------	---------------	---	-------	-----------------------------	---------	---

^{۴۲} قەزایەکی دیار بەکرە بە دووری ۵۲ کیلۆمەتر، دانیشتووانەکە بە کوردیی زازاکی قسە دەکەن.

^{۴۳} سلیقان یا فارقین، ناوی فارقین لە مەیا فارقینەو هاتوو و یەکیکە لە قەزاکانی دیار بەکر. لەسەر ڕێگەی دیار بەکر - سیرتە. لە پۆژئاواو ناوچەی ئامەد و حەزرۆیە و لە باشوور قەزای بسمل و لە باکوور قەزای لجی و لە پۆژھەلاتیش شارۆچکەی ئەلیھینی. ئەم قەزایە ۷۵ گوندی بەسەر دەوێ.

^{۴۴} قولپ یا پاسور یەکیک لە قەزایەکانی دیار بەکر، ۱۲۷ کیلۆمەتر لە دیار بەکرەو دوورە و سنی ناحیە و پەنجا گوندی بەسەر دەوێ.

^{۴۵} هیزان: تورک هیزان و کورد خیزانی پێ دەلێن. قەزایەکی سەر بە شاری بتلیسە و سالی ۱۹۳۶ بوو تە قەزا و تەواوی خەلکەکی کوردن و ناوچە یەکی دلرفینە و زانا و نووسەری وەک بەدیعو زەمان سەعیدی کوردی و کەمال فەوزی و مەلا خەلیل سیرتی و سەلیمی سولەیمان و زۆری تر خەلکی ئەم ناوچە یەن.

6	۱۲۹۶-ک-	به‌رئو به‌ری ئه‌یتامی موتکی	هیزان	شه‌مه‌دین به‌گ	محهمه‌دسه‌عید ئه‌فه‌ندی	0956_01
7	۱۲۶۸-ک-	موفتی هیزان	هیزان	خۆجه‌زاده محهمه‌د ئه‌فه‌ندی	عه‌لی‌ره‌زا ئه‌فه‌ندی	1940_04
8	۱۲۹۶-ر-	موده‌پرسی هیزان	هیزان	خۆجه‌زاده ئه‌حمه‌د ئه‌فه‌ندی	محهمه‌دئه‌مین ئه‌فه‌ندی	1941_02

غه‌رزان^{۴۶}

3	۱۲۹۳-	موفتی غه‌رزان	غه‌رزان	عومه‌ر ئه‌فه‌ندی	نه‌سروللا ئه‌فه‌ندی	1962_02
---	-------	---------------	---------	------------------	------------------------	---------

صه‌ور^{۴۷}

5	۱۳۱۴-ک-	موحزیری دادگای شه‌رعی صه‌ور	صه‌ور	عه‌لی ئه‌فه‌ندی	ئه‌حمه‌د جه‌میل ئه‌فه‌ندی	2073_01
---	---------	--------------------------------	-------	-----------------	------------------------------	---------

دیاره‌که‌ر

10	-	نائیبی دیرک	دیاره‌که‌ر	ئه‌حمه‌د ئه‌فه‌ندی	فه‌یزوللا ئه‌فه‌ندی	0002_02
25	۱۲۹۳-ک-	نائیبی کورجای	دیاره‌که‌ر	رامز ئه‌فه‌ندی	ئه‌حمه‌د جه‌میل ئه‌فه‌ندی	0871_01
11	۱۲۶۸-ر-	به‌رئو به‌ری ئه‌یتامی ئه‌پوه	دیاره‌که‌ر	ئیسماعیل ئاغا	ئیسماعیل ئه‌فه‌ندی	0917_03
18	۱۲۸۸-ک-	کاتبی دادگای شه‌رعی میسر	دیاره‌که‌ر	شیخ ئه‌حمه‌د ئه‌فه‌ندی	محهمه‌د فائیک ئه‌فه‌ندی	0917_05
49	۱۲۷۱-ک-	نائیبی لجه	دیاره‌که‌ر	سه‌ید ئه‌حمه‌د خلووسی ئه‌فه‌ندی	مه‌سه‌عود ئه‌فه‌ندی	1159_03
44	۱۲۵۷-ک- ۱۳۱۷ر	موفتی دیاره‌که‌ر	دیاره‌که‌ر	یوسف ئاغا	ئه‌حمه‌دحیلمی ئه‌فه‌ندی	1248_01
3	-	سه‌رکاتبی دادگای شه‌رعی یالوفا	دیاره‌که‌ر	-	سلیمان ئه‌فه‌ندی	2040_02
25	۱۲۷۴-ک-	کاتبی دادگای شه‌رعی دیاره‌که‌ر	دیاره‌که‌ر	خه‌یرووللا ئه‌فه‌ندی	زولفه‌قار ئه‌فه‌ندی	2044_03
8	۱۳۰۰-ر-	نائیبی هانی	دیاره‌که‌ر	عومه‌ر ئه‌فه‌ندی	محهمه‌دصابر ئه‌فه‌ندی	2058_02
10	۱۲۸۰-ک- ۱۳۳۲ر	کاتبی زابتی دادگای شه‌رعی دیاره‌که‌ر	دیاره‌که‌ر	شیخ ئه‌حمه‌د ئه‌فه‌ندی	یوسف نه‌جیب ئه‌فه‌ندی	2061_01
4	۱۳۰۳-ک-	موحزیری دادگای شه‌رعی سلیمان	دیاره‌که‌ر	عومه‌ر ئاغا	محهمه‌د سه‌عید ئه‌فه‌ندی	2087_03

^{۴۶} غه‌رزان هه‌رئیمیکی فراوانه و ناوی رۆبار و ده‌شتیشه و سه‌ر به‌قه‌زای قورتالانی شاری سیرته.
^{۴۷} سته‌ور یان سته‌وری که به‌تورکی ساقوری پێ‌ده‌لین، یه‌کیک له‌قه‌زایه‌کانی پارێزگه‌ی ماردینه و ۴۷ کیلومه‌تر له‌ناوه‌ندی ماردینه‌وه دووره و سی ناحیه و ۳۳ گوندی به‌سه‌ره‌وه‌ن، دانپشتوانی کورد و ئاشوورین.

11	۱۲۸۶ک-	موفتیی دیاربه کر	دیاربه کر	سهید عه بدولغه نی ئه فهندی	ئیبراهیم ئه فهندی	2287_01
۱۴	۱۲۶۴ک-	موسه ویدی موفتیی دیاربه کر	دیاربه کر	یوسف زیا ئه فهندی	مه محمود ئه فهندی	2288_02
۲۲	۱۲۹۹ک-	موفتیی به شیریی	دیاربه کر	حوسین حوسنی ئه فهندی	مهیهدین ئه فهندی	2289_02
۷	۱۳۰۰- ۱۳۳۱ک	موحزیری دادگای شهرعیی دیقیریغی	دیاربه کر	ئه حمهد حمدی ئه فهندی	مه مه دسه عید ئه فهندی	2427_03
۹	۱۲۳۴-	نائیبی ئاکچه داغ	دیاربه کر	موسا ئه فهندی	مه مه دسه عید ئه فهندی	2801_01
۲۰	۱۲۷۷- ۱۳۳۶ر	موده رییسی قه لای سولتان	دیاربه کر	سادق ئه فهندی	مه مه نه جاتی ئه فهندی	3002_01
۱۵	۱۲۸۱ک-	موفتیی صهور	دیاربه کر	حوسین سالح ئه فهندی	مه مه دسه سالح ئه فهندی	5288_02

چیرمیک^{۴۸}

۱۹	۱۳۰۰ک-	قازی شارباژیر	چیرمیک	حوسین ئه فهندی	ئه حمهد فه می ئه فهندی	1136_01
۸	۱۳۰۱ک-	کاتبی دادگای شهرعیی دیاربه کر	چیرمیک	حاجی یوسف ئه فهندی	مسته فا نه دیم ئه فهندی	2065_02
۶	۱۲۸۱ر-	موده رییسی ئه رغه نی	چیرمیک	حاجی ئیبراهیم ئاغا	مسته فا وه سفی ئه فهندی	2094_02

گهنج / گینج^{۴۹}

۵	۱۲۹۲ک-	نائیبی ناحیه ی ئالاگوز	گهنج	عه لی حیلمی ئه فهندی	شه وکه ت ئه فهندی	0643_03
۴	۱۳۰۱ک-	کاتبی دادگای شهرعیی گهنج	گهنج	عه بدولکه ریم ئه فهندی	عه بدوللا ئه فهندی	0887_01
۶	۱۳۰۷ک-	کاتبی دادگای شهرعیی سنجا قی گهنج	گهنج	گونه ی ئاغا	تاتار ئاغا	0963_01
۴	۱۳۰۵ک-	ئوده جی دادگای شهرعیی سنجا قی گهنج	گهنج	-	یوسف ئاغا	0964_01
۱۰	۱۲۹۳ک-	موفتیی گهنج	گهنج	حاجی مه مه د حه مدی ئه فهندی	حه سه نه قی ئه فهندی	1964_01

^{۴۸} قه زایه که سه ر به شاری دیاربه کر، سالی ۲۰۲۰ دانیشتونانه که ی بیست هزار که س بووه.
^{۴۹} قه زایه که سه ر به پاریزگه ی چه ولیگ (بینگول) و که وتووه ته باشووری رۆژه لاتی شاره که.

چەبەقچور^{۵۰}

0940_01	ئەحمەد ئەفەندى	مەلا محەمەد ئەفەندى	چەبەقچور	مودەرىسى	۱۲۷۴-ك	۶
1969_02	شەھابەدىن ئەفەندى	سەيد محەمەد ئەفەندى	چەبەقچور	موفتىي چەبەقچور	۱۲۷۷-ر	۱۴

قارتو^{۵۱}

0927_03	پروشى ئەفەندى	محەمەدئاغا	قارتو	موحزىرى دادگاي شەرىي قارتو	۱۲۹۸-ك	۴
1984_01	خالىد ئەفەندى	-	قارتو	موفتىي قارتو	۱۲۹۲-ر	۲

كىغى^{۵۲}

5384_01	حاجى محەمەد نورەدىن ئەفەندى	سارى قازيزادە خەلىل ئەفەندى	كىغى	موفتىي كىغى	۱۲۸۲-ر	۳
---------	-----------------------------	-----------------------------	------	-------------	--------	---

بتلىس

0620_02	محەمەدپەشىد ئەفەندى	حوسىن ئەفەندى	بتلىس	خزمەتكارى دادگاي شەرىي گەلاتە	۱۲۶۷-ك	۵
0873_01	محەمەدئەمىن ئەفەندى	قازيزادە عەبدولعەزىز ئەفەندى	بتلىس	نائىبى موتكى	۱۲۵۹-ر	۹
0883_01	جەلالەدىن ئەفەندى	شىخ فازل ئەفەندى	بتلىس	نائىبى موتكى	۱۲۹۵-ك	۱۶
0890_05	مستەفا عاصم ئەفەندى	مەلا عىسا ئەفەندى	بتلىس	نائىبى نورەدىن	۱۲۷۸-ك	۷
0892_03	شەمسەدىن ئەفەندى	سەيد محەمەد فازل ئەفەندى	بتلىس	نائىبى ئەزاكپور	۱۲۸۷-ك	۵
0899_06	محەمەدشەفىق ئەفەندى	وھلى ئاغا	بتلىس	كاتىبى دادگاي شەرىي سەنجاقي گەنج	۱۳۰۹-ك	۴
0902_01	ئەحمەدحەمدى ئەفەندى	مەلا عەلى ئەفەندى	بتلىس	موسەوویدی موفتىي بتلىس	۱۲۸۱-ك	۶

^{۵۰} چەپاقچور ناوى كۆنى پارىزگاي بىنگولى ئىستايە.

^{۵۱} قارتو يا گمگم، قەزايەكى سەر بە شارى مووشە، لە باكوورەو ئەرزەرۇم، لە رۇژئاواوہ چەولىگ، لە رۇژھەلاتەوہ كۆپ (بولانك) و لە باشوورەو چىاي شەرەفەدىن ھەيە. سى ناحيە و ۹۳ گوندى بەسەرەوہن.

^{۵۲} كىغى قەزايەكى شارى بىنگولە و ۷۵ كىلۇمەتر لە ناوہندى شارەكەوہ دورە. بىستەكانى سەدەي راپردو و سەر بە شارى ئەرزىجان بووہ و دواتر خراوہتە سەر شارى بىنگول و ئىستا ژمارەي دانىشتووانى سەررووى پىنج ھەزار كەسە و ۲۸ گوندى بەسەرەوہيە.

0903_02	محەمەد حوسەين ئەفەندى	عەزىز ئاغا	بتلىس	مودەرىسى بتلىس	۱۲۸۰-ك	۴
0904_01	عەبدوللا ئەفەندى	سەيد محەمەد ئەفەندى	بتلىس	مودەرىسى بتلىس	۱۲۸۱-ك	۴
0905_01	عەبدولرەحمان ئەفەندى	حاجى ئەحمەد ئەفەندى	بتلىس	كاتىبى دادگاي شەرىعى بتلىس	۱۲۹۵-ك	۵
0906_01	عەبدولرەحمان محەمەد ئەفەندى	حاجى سەيد ئەفەندى	بتلىس	كاتىبى دادگاي شەرىعى بتلىس	۱۳۰۷-ك	۳
0907_02	يەحيا حەققى ئەفەندى	شىخ ھەمزە ئەفەندى	بتلىس	كاتىبى دادگاي شەرىعى بتلىس	۱۳۰۴-ك	۴
0908_03	ئىبراھىم خەلىل ئەفەندى	حاجى عەبدوللا ئەفەندى	بتلىس	موحزىرى دادگاي شەرىعى بتلىس	۱۳۰۷-ك	۴
0909_01	قاسم ئاغا	حاجى عوسمان ئاغا	بتلىس	موحزىرى دادگاي شەرىعى بتلىس	۱۳۰۶-ر	۵
0913_01	عيسا ئەفەندى	حاجى عەبدوللا ئەفەندى	بتلىس	كاتىبى دادگاي شەرىعى شىرقان	۱۲۸۱-	۴
0922_02	رەجەب ئەفەندى	شىخ شەعبان ئەفەندى	بتلىس	كاتىبى دادگاي شەرىعى پەرۋارى	۱۲۸۹-ك	۵
0925_01	محەمەد عارف ئەفەندى	شىخ عەبولغەنى ئەفەندى	بتلىس	بەرئۆبەرى ئەيتامى قارتو	۱۲۷۳-ك	۸
0928_01	محەمەد روشدى ئەفەندى	رەشىد ئاغا	بتلىس	كاتىبى دوۋەمى دادگاي شەرىعى قولپ	۱۳۰۰-ك	۵
0941_01	عەبدولھەمىد وھىبى ئەفەندى	حاجى قاسم ئەفەندى	بتلىس	باشكاتىبى دادگاي شەرىعى مەلازگرد	۱۳۰۲-ك	۳
0947_03	عوسمان ئەفەندى	مەلا خەتىب زادە سلىمان ئەفەندى	بتلىس	مودەرىسى مەلازگرد	۱۳۰۲-ر	۵
0957_01	محەمەد شەۋكەت ئەفەندى	ئەحمەد ئاغا	بتلىس	كاتىبى دادگاي شەرىعى موتكى	۱۳۰۹-ك	۶
0958_01	فەتاح عەۋنى بەگ	شەمسەدىن بەگ	بتلىس	موحزىرى دادگاي شەرىعى موتكى	۱۲۸۹-ك	۶
0960_01	ئىسماعىل حەققى ئەفەندى	پۇلاد ئاغا	بتلىس	بەرئۆبەرى ئەيتامى دادگاي شەرىعى سەنجاقتى گەنج	۱۲۷۴-ك	۷
1932_01	سەيد عەبدولھەمىد ئەفەندى	سەيد عەبدوللا ئەفەندى	بتلىس	موقتىبى بتلىس	۱۲۹۲-ك	۱۳
1934_03	سەيد ئەفەندى	شىخ محەمەد ئەفەندى	بتلىس	موسەۋىدى موقتىبى بتلىس	۱۲۹۲-ر	۱۰
1939_01	عەبدولغەنى ئەفەندى	خەلىل ئەفەندى	بتلىس	موقتىبى ئەخلات	۱۳۰۲-ك	۲۳

1942_05	محەمەد مەحفووز ئەفەندی	عەبدولحەمید ئەفەندی	بتلیس	مودەپرسی موتکی	۱۳۰۴-ر	۳۷
3068_01	ئەحمەد فائیق ئەفەندی	عەبدولعەزیز ئەفەندی	بتلیس	نائبی عادلجەواز	۱۳۶۹-ک	۵۱
3069_01	ئیسماعیل حەققى ئەفەندی	خەتیبزادە عەبدوللا ئەفەندی	بتلیس	نائبی هەکاری	۱۲۵۰- ۱۳۲۸ر	۳
3281_01	مەلا عەبدولمەجید ئەفەندی	ئەحمەد ئەفەندی	بتلیس	باشکاتبی دادگای شەرعیی هیزان	۱۳۸۳-ر	۱۵
5350_01	مستەفا سیری ئەفەندی	-	بتلیس	موفتیی حەرەن	-	۲
5404_01	سالم فەوزی ئەفەندی	مەلا عەلی	بتلیس	باشکاتبی دادگای شەرعیی موتکی	۱۲۹۰-ر ۱۳۳۱ر	۸
0251_36	عەبدولقادر قەدری ئەفەندی	مەلا عەبدولعەزیز ئەفەندی	بتلیس	مامۆستای خوێندنەو و نووسینی قوتابخانە	۱۳۸۴-ک	۱۴

ئەخلات^{۵۳}

0888_04	عوسمان نووری ئەفەندی	شیخ مەحمود ئەفەندی	ئەخلات	نائبی ناحیەى مسک	۱۳۸۰-ک	۹
0949_01	عوسمان نووری ئەفەندی	شیخ مەحمود ئەفەندی	ئەخلات	بەرپۆه بەری ئەیتامی ئەخلات	۱۳۸۰-ک	-
0950_01	حەسەن تەحسین ئەفەندی	حاجی تیموور ئەفەندی	ئەخلات	کاتبی دادگای شەرعیی ئەخلات	۱۳۸۸-ک	۴
0951_01	مستەفا وەسفی ئەفەندی	ئەحمەد ناغا	ئەخلات	موحزیری دادگای شەرعیی ئەخلات	۱۳۸۴-ک	۴
0962_01	ئیبیراهیم حەققى ئەفەندی	یوسف چاوش	ئەخلات	کاتبی دادگای شەرعیی سنجاقی گەنج	۱۳۰۸-ک	۴
3071_02	حوسین حوسنی ئەفەندی	سادق ئەفەندی	ئەخلات	موفتیی وان	۱۲۴۲-	۹
3103_01	حوسین حیلمی ئەفەندی	سولتان ناغا	ئەخلات	بەرپۆه بەری ئەیتامی ئەرچیش	۱۳۰۵-ک	۴

^{۵۳} ئەخلات یان خەلات: قەزایەکە سەر بە شاری بتلیس و کەوتۆتە باکووری پۆژئاوای دەریاچەى وانە، دوو ناحیە و ۲۶ گوندی بەسەرەوہیە. شاریکی کەقنارە و گەلیک شوینەواری میژوویی لئ هەن، وێرای ئەوہش گەلیک زانای کوردی لئ هەلکەوتوون.

ئەردىش^{۵۴}

۷	۱۲۹۷-ك	نائىبى مەركەزى وان	ئەردىش	حاجى ھەمزە ئەفەندى	محەمەد عىزەت ئەفەندى	0277_02
۱۶	۱۲۸۵	موقتىي ئەردىش	ئەردىش	خۇجە ھوسىن ئەفەندى	نەجمەدىن ئەفەندى	2773_02

دەرسىم

۲	۱۲۵۷- ۱۳۲۸ر	مودەرىسى گەرۆك	دەرسىم	عەلى ئەفەندى	ئىسماعىل ئەفەندى	0336_01
۷	۱۳۰۶-ك	موھزىرى دادگاي شەرىعى دەرسىم	دەرسىم	ئەمىن ئاغا	جەمال ئەفەندى	2905_01

ئۇقچاك^{۵۵}

۴	۱۲۹۵-ك	كاتىبى دادگاي شەرىعى ئۇقچاك	ئۇقچاك	ھوسىن ئاغا	دورسون ئەفەندى	2892_01
۴	۱۳۰۲-ك	موھزىرى دادگاي شەرىعى ئۇقچاك	ئۇقچاك	يوسف ئاغا	خدر ئەفەندى	2895_01

مازگىرد^{۵۶}

۴	۱۲۹۱-ك	كاتىبى دادگاي شەرىعى مازگىرد	مازگىرد	عوسمان ئاغا	محەمەد رەئوف ئەفەندى	2867_01
۴	۱۲۷۵-ر	بەرپۇتەبەرى ئەيتامى مازگىرد	مازگىرد	عەلى ئاغا	خدر ئەفەندى	2868_02

گەمىشگەزەك^{۵۷}

۲۱	۱۲۸۱-ك	خزمەتكارى دائىرە مەشىخەت	گەمىشگەزەك	سلىمان ئەفەندى	ئەھمەد روشدى ئەفەندى	0355_01
۲۶	۱۲۶۷-ك	كاتىبى مەھفەلى شەرىعىيەت	گەمىشگەزەك	مستەفا ئەفەندى	نافز مستەفا ھەزمى ئەفەندى	0390_02

^{۵۴} ئەردىش كە بە توركى ئەرجىشى پىدەلەين، يەككە لە قەزاكانى پارىزگاي وانە بە دوورى سەد كىلۇمەتر، لە پۇژئاواوہ گەلى زىلان و لە باشوورەوہ گۆلى وانە. پىش راپەرىنەكەى ئاگرى، ئەردىش سەر بە ئاگرى بووہ. دوو ناحىيە و ۸۵ گوندى بەسەرەوہن.

^{۵۵} ئۇقچاك: كورد پۇلور يان پۇلورى پىدەلەين، يەككە لە قەزاكەنى پارىزگەى دەرسىم.

^{۵۶} مېزگر يا مازگىرد يان مازگىرد: بە توركى مازگرتى پىدەلەين، يەككە لە قەزاكەنى شارى دەرسىمە، زۆربەى زۆرى خەلكەكى كوردى كورمانجە و ھەندىكى بەشى باكوروى شارەكەيش كوردى زازايە. سى ناحىيە و ۷۶ گوند سەر بەم قەزاىەن.

^{۵۷} ئەم قەزاىە سەر بە شارى دىرسىمە و بە سنوور دەكەوتتە نىو سنوورى خاكى كوردان، شەرەفخاننىش باسى كىردوہ، بەلام دواى ئەرمەنىيەكان، توركمانى زياتر لى نىشتەجى بوون، بۇيە ئىمەش لە كۆى ھەژدە كەسى لەدايكبووى ئەم قەزاىە، تەنيا چوارمان بە نموونە نووسىوہ.

				(یه کیک له زانایان)		
۳۰	۱۲۶۷-ک ۱۳۳۰ر	ناییبی مه عموره تولعه زیز	گه میشگه زهک	خوجه زاده شیخ علی ئه فهندی	به کر سدقی ئه فهندی	0987_01
۵	۱۲۹۹-ک	کاتبی سه زاده ئیمارهت	گه میشگه زهک	ئه مین مهلا	سلیمان ئه فهندی	1147_03

شیرقان^{۵۸}

۳۴	۱۲۵۹- ۱۳۲۸ر	ئه ندای ئه نجومه نی ته دقیقات	شیرقان	حاجی محمه د ئه فهندی	محمه د خالص ئه فهندی	0135_01
۳	۱۲۶۳-ک	ماموستای زمانی فارسی له دارولخیلافه تولعالیه	شیرقان	سلیمان ئه فهندی	حاجی عه بدوله جید ئه فهندی	1172_01
۴	۱۲۸۵-ر	موده پرسی پهرواری	شیرقان	ره سوول ئه فهندی	حوسین ئه فهندی	1956_01
۱۳	۱۲۹۱-ک	قازی سامسون	شیرقان	ره سوول ئه فهندی	عیسا ئه فهندی	1978_02
۱۶	۱۲۶۱- ۱۳۳۱ر	ماموستای دهرسیژ له فاتح	شیرقان	عه بدوله رحمان سامی ئه فهندی	یوسف زیائه دین ئه فهندی	3399_01
۴	؟	ناییبی شیرقان	شیرقان	؟	ئیبراهیم ئه فهندی	0249_30

ئهروه^{۵۹}

۴	۱۲۹۰-ک	ئوده جی دادگای شه رعی ئه روح	ئهروه	عه بدوللا ئه فهندی	عیسا ئاغا	0919_04
---	--------	---------------------------------	-------	--------------------	-----------	---------

مه دینه^{۶۰}

۶	۱۲۷۸-ک	ناییبی غورون	مه دینه	سهید جه عفر ئه فهندی	سهید ئیسماعیل ئه فهندی	1744_01
---	--------	--------------	---------	-------------------------	---------------------------	---------

به شیری^{۶۱}

۱۳	۱۳۰۲-ک	موده پرسی به شیری	به شیری	مهلا علی ئه فهندی	یوسف سدقی ئه فهندی	2090_01
----	--------	-------------------	---------	-------------------	-----------------------	---------

^{۵۸} شیرقان یان شیروان یان کوفره، قهزایه کی سهر به شاری سیرته.

^{۵۹} ئهروه یا به کوردی دهی، قهزایه کی سهر به شاری سیرته، له بهشی پوژه لاتی دا شاری شرناخه و له باکووری دا پهروارییه. ۵۳ کلم له ناوهندی سیرته وه دووره. سالی ۲۰۱۶ ژماره دی دانیشتوانه که ی نزیکی بیست ههزار کس بووه.

^{۶۰} ههندی له زانایانی کورد له مهککه و مه دینه له دایک بوون، له نیو دۆسیه ی مه دینه دا ته نیا سهید ئیسماعیل به رزنجیمان ناسیه وه.

^{۶۱} به شیر که به کوردیه که ی قوبینی پین ده لین، قهزایه کی پاریزگای باتمانه و ئیستا له گه ل شاره که تیکه ل بووه.

ویرانشار ۶۲

2298_02	ئیبراهیم ئەفەندی	-	ویرانشار	موفتیی ویرانشار	۱۲۸۹-ک ۱۹۲۷ز	۳
---------	------------------	---	----------	-----------------	-----------------	---

مووش ۶۳

0897_01	عەلی رەزا ئەفەندی	ئیبراهیم ئەفەندی	مووش	کاتبی دووهمی دادگای شەرعیی مووش	۱۳۰۰-ر	۹
0921_02	محەمەد رەشید ئەفەندی	محەمەد ئەفەندی	مووش	کاتبی دووهمی دادگای شەرعیی مووش	۱۲۷۹-ک	۴
0926_04	محەمەد نادر ئەفەندی	حوسین حوسنی ئاغا	مووش	موقەبیدی دادگای شەرعیی قارتو	۱۳۰۹-ک	۷
0929_02	محەمەد کامل ئەفەندی	خالید ئەفەندی	مووش	کاتبی دادگای شەرعیی قوڵپ	۱۳۰۴-ک	۶
0931_01	عەبدولکەریم حیلمی ئەفەندی	عەلی ئاغا	مووش	بەرپۆه بەری ئەیتام	۱۲۹۰-ک	۳
0932_02	یوسف ئەفەندی	ئەسکەندەر ئەفەندی	مووش	موقەبیدی دادگای شەرعیی مووش	۱۲۹۸-ک	۴
0933_01	محەمەد سۆفی ئەفەندی	تاهیر ئەفەندی	مووش	موحزیری دادگای شەرعیی مووش	۱۲۹۹-ک	۶
0934_03	میرزا ئەفەندی	زەقەر ئاغا	مووش	موحزیری دادگای شەرعیی مووش	۱۳۰۵-ک	۵
0938_02	محەمەد توفیق ئەفەندی	یەعقوب ئەفەندی	مووش	موقەبیدی دادگای شەرعیی بولانق	۱۲۹۸-ک	۴
0942_02	یوسف ئەفەندی	یەعقوب ئاغا	مووش	بەرپۆه بەری ئەیتامی مەلازگرد	۱۲۹۵-ک	۶
0943_02	عوسمان نووری ئەفەندی	عومەر ئاغا	مووش	کاتبی دادگای شەرعیی مەلازگرد	۱۲۹۳-ک	۳
0944_03	محیەدین ئەفەندی	تاهیر ئاغا	مووش	موحزیری دادگای شەرعیی مەلازگرد	۱۳۰۳-ک	۹
0945_01	یوسف زیا ئەفەندی	مودەرپیس جەعفەر ئەفەندی	مووش	مودەرپیس مەلازگرد	۱۲۷۰-ر	۱۵
0946_01	فەهیم فەهیمی ئەفەندی	فەحووللا ئەفەندی	مووش	مودەرپیس مەلازگرد	۱۲۹۲ر	۷

۶۲ یەکی لە قەزایەکانی ئورفایە و تورک پیتی دەلین قیران شەهر، ئەم قەزایە لە پوژئاواوە بە دووری ۹۰ کلم شاری ئورفایە و لە پوژھەلاتدا بە دووری ۹۵ کلم شاری ماردین و لە باکوورەو بە دووری ۹۱ کلم شاری دیاربەکر و لە پوژھەلاتیدا جەیلان پینار لەسەر سنووری سووریا ھەلکەوتووە.

۶۳ مووش ئیستا پارێزگایەکی تورکیایە و کەوتوووەتە نیوان دیاربەکر، بینگول، بتلیس و ئەرزەرۆم، زۆربەیی ھەرە زۆری دانیشتوانەکی کوردە، تەنیا قەزای حەسکوی نەبی کە عەرەبە. بۆیە زانیانی ئەو قەزایەمان نەخستەنیو باسەکەمان.

1965_01	ئەحمەد ئەفەندی	مەلا دەرویش ئەفەندی	موش	مودەپرسی گەنج	۱۲۶۱-ک-	۸
1974_01	خەلیل ئەفەندی	مەلا مەولوود ئەفەندی	موش	مودەپرسی موش	۱۲۹۰ر	۷
1974_02	محەمەد حەمدی ئەفەندی	عەبدوڵلا ئەفەندی	موش	موفتیی موش	۱۲۴۸- ۱۳۳۲ر	۲۲
0251_35	موفتیزادە حەسەن کامل ئەفەندی	شەيخ عەبدوڵلا ئەفەندی	موش	مودەپرس	۱۲۹۶-ک-	۳

سیرت

0877_02	ئىبراهيم ئەفەندی	حاجى عومەر ئەفەندی	سیرت	نائبى غەرزەن	۱۲۶۷-ک-	۲۳
0880_01	ئەحمەد توفیق ئەفەندی	قازى حەسەن ئەفەندی	سیرت	موفتیی سیرت	۱۲۶۱-ک-	۱۴
0889_04	حەسەن حوسنى ئەفەندی	حەیدەرئاغا	سیرت	نائبى فەندک	۱۲۹۷-ک-	۶
0894_03	حوسین نائیل ئەفەندی	حاجى عەبدوڵلا ئەفەندی	سیرت	نائبى سیرت	۱۲۹۱-ک-	۴
0895_02	محەمەد بەهجەت ئەفەندی	خەلەفزادە سەیفەدین ئەفەندی	سیرت	باشکاتىبى دادگای شەرعى ئەروح	۱۳۰۰-ک-	۳
0900_01	حامد حەمدى ئەفەندی	سەید عوسمان ئەفەندی	سیرت	موفتیی شیرقان	۱۲۸۴-ک-	۱۰
0910_02	خەلیل ئەفەندی	حاجى عەبدوڵرەزاق ئەفەندی	سیرت	باشکاتىبى دادگای شەرعى ئەروح	۱۲۹۹ر-	۸
0911_02	ئەحمەد خلوسى ئەفەندی	شەيخ سلیمان ئەفەندی	سیرت	بەرپۆه بەرى ئەیتامى شیرقان	۱۲۸۴-ک-	۹
0914_01	عەبدوڵغەنى ئەفەندی	ئىسماعیل حەقى ئەفەندی	سیرت	کاتىبى دادگای شەرعى شیرقان	۱۳۰۲-ک-	۴
0915_01	عەبدوڵرەحمان حەسەب ئەفەندی	حوسین ئادەم ئەفەندی	سیرت	موقەببى دادگای شەرعى شیرقان	۱۲۹۹-ک-	۶
0918_03	محەمەد حىلمى ئەفەندی	مەلا ئەحمەد ئەفەندی	سیرت	کاتىبى دادگای شەرعى ئەروح	۱۳۰۷-ک-	۶
0923_02	عەبدوڵواحید حەمدى ئەفەندی	حاجى عەبدوڵفەتاح ئەفەندی	سیرت	کاتىبى دادگای شەرعى پەروارى	۱۳۰۴-ک-	۵
0924_03	حەسەن حوسنى ئەفەندی	مەحموود ئەفەندی	سیرت	موحزىرى دادگای شەرعى پەروارى	۱۲۹۸-ک-	۶

0937_02	بایه زید ئەفهندی	خۆجه عه بدولعه زیز ئەفهندی	سیرت	کاتبی دووه می دادگای شه رعی سامسون	۱۲۹۶-ک	۵
0953_01	ئەحمەد حیلمی ئەفهندی	حاجی عەلی ئەفهندی	سیرت	کاتبی دادگای شه رعی سیرت	۱۲۸۳-ک	۴
0954_01	نووری ئەفهندی	بورهانە دین ئەفهندی	سیرت	موحزیری دادگای شه رعی سیرت	۱۲۹۰-ک	۴
0955_01	عیسا ئەفهندی	محەمەد ئەفهندی	سیرت	ئۆده جی دادگای شه رعی سیرت	۱۲۹۴-ک	۵
0965_01	عه بدولقادر فه می ئەفهندی	مه لا ئەحمەد	سیرت	به ریوه به ری ئەیتامی غەرزان	۱۲۹۳-ک	۷
0966_01	سالح زیهنی ئەفهندی	حاجی ئیبراهیم ئەفهندی	سیرت	باشکاتبی دادگای شه رعی غەرزان	۱۳۰۱-ک	۴
1013_02	مستەفا ئەفهندی	حاجی محەمەد سادق ئەفهندی	سیرت	قازی سه لاحتیه	۱۳۰۳- ۱۳۳۱-ر	۲۸
1066_01	ئەحمەد توفیق ئەفهندی	قازی حەسەن ئەفهندی	سیرت	موفتیی سیرت	۱۲۶۱-ک	-
1942_03	خەلیل خولقی ئەفهندی	حاجی محەمەد ئەفهندی	سیرت	موفتیی سیرت	۱۲۸۵-	۲
1944_02	حامید ئەفهندی	-	سیرت	موده ریسی سیرت	۱۲۷۵-	۲
1951_02	محیە دین ئەفهندی	مه لا عەبدولمه جید ئەفهندی	سیرت	موفتیی ئەروح	۱۲۹۳-ک	۸
1959_01	عه بدولرەحمان حەسیب ئەفهندی	حاجی حوسین ئەفهندی	سیرت	موفتیی شیرقان	۱۲۹۹-ک	۸
2789_01	عوسمان ئەفهندی	مه لازاده حاجی ئەحمەد ئەفهندی	سیرت	موفتیی مه حمودی	۱۲۸۳-ک	۳۰
5239_01	شیخ عه بدولعه زیز ئەفهندی	شیخ خەلیل ئەفهندی	سیرت	موفتیی شرناخ	۱۲۸۳-ک	۱۲
5628_01	مستەفا لوتقی ئەفهندی	عه بدولمه جید ئاغا	سیرت	له زانایانی سیرت	۱۲۹۹-ک	۱

مەردین

0162_04	یوسف سدقی ئەفهندی	عومەر شه وقی ئەفهندی	مەردین	نائبی موسل	۱۲۴۰-ک ۱۳۱۸-ر	۵
0923_01	عه بدولغه فوور ئەفهندی	سەید شیخ ئەحمەد حەمدی ئەفهندی	مەردین	له پایه کانی حەره مەین	۱۲۵۵-ک	۳
1208_01	حوسین حوسنی ئەفهندی	ئەییوب سەبری ئەفهندی	مەردین	کاتبی دادگای شه رعی جەزیره	۱۳۰۸-ک	۷

1340_01	بەكر ئەفەندى	محەمەد موخلىص ئەفەندى	ماردين	نائىبى نىسبىن	۱۲۷۲-ك-	۴۲
2021_01	عەبدولوهاب ئەفەندى	محەمەد مەسعوود ئەفەندى	ماردين	نائىبى ئەروخ	۱۲۶۱-ك-	۱۳
2031_02	عەبدولكەرىم ئەفەندى	فەيزوللا ئەفەندى	ماردين	موفتى بەشىرى	۱۲۶۵-ك-	۶
2039_01	عەبدولغەنى ئەفەندى	مەلا ئەحمەد ئەفەندى	ماردين	مودەرىسى ماردين	۱۲۵۸-ك- ۱۳۲۹ر	۴
2045_02	مەحمود موخلىص ئەفەندى	حاجى يونس ئەفەندى	ماردين	كاتىبى دادگای شەرىعى ماردين	۱۲۶۳-ك-	۳۷
2051_01	عەبدولرەزاق ئەفەندى	محەمەد عاكف ئەفەندى	ماردين	نائىبى كەربوران	۱۲۷۸-	۴
2054_03	تاهير ئەفەندى	عەبدولخەلیل ئەفەندى	ماردين	نائىبى جزیره	۱۲۸۶-ك-	۲۷
2055_01	محەمەد عیزەت ئەفەندى	موسا(؟) ئەفەندى	ماردين	نائىبى حەسەنكىف و مىدیيات	۱۲۷۰-ك-	۵
2063_01	قاسم ئەفەندى	حاجى مستەفا ئەفەندى	ماردين	كاتىبى زابىتى دادگا	۱۲۵۲-ك-	۷
2072_01	شەوقى ئەفەندى	ئەحمەد ئاغا	ماردين	بەرىوہ بەرى ئەیتامى عونیه	۱۲۸۷-ك-	۷
2075_01	عەبدولرەزاق ئەفەندى	شىخ ئىسماعیل ئەفەندى	ماردين	باشكاتىبى دادگای شەرىعى مىدیيات	۱۲۹۹-ر-	۳۴
2077_01	جەمالەدین حەقى ئەفەندى	یوسف ئەفەندى	ماردين	باشكاتىبى دادگای شەرىعى جزیره	۱۲۹۷-ك-	۱۰
2078_02	محەمەد توفیق ئەفەندى	شىخ مستەفا ئەفەندى	ماردين	بەرىوہ بەرى ئەیتامى جزیره	۱۲۹۱-ك-	۷
2084_02	محەمەد دەرویش ئەفەندى	بەكر ئاغا	ماردين	بەرىوہ بەرى ئەیتامى نىسبىن	۱۲۶۷-ر-	۴
2085_02	صادق بەكر ئەفەندى	محەمەد نەجیب ئەفەندى	ماردين	موحزىرى دادگای شەرىعى نىسبىن	۱۲۹۴-	۴
2091_01	حەسەن ئەفەندى	عەبدولقادىر ئەفەندى	ماردين	ئۆدەجى دادگای شەرىعى ماردين	۱۲۷۶	۴
2299_01	حوسین ئەفەندى	حاجى محەمەد ئەفەندى	ماردين	موفتى ماردين	۱۲۷۵-ك-	۹
2302_02	محەمەد شاکر ئەفەندى	محەمەد عەلى بەگ	ماردين	موفتى مىدیيات	۱۲۹۰-	۲۳
2303_01	ئەحمەد حىلمى ئەفەندى	مەلا عەبدوللا ئەفەندى	ماردين	موفتى نىسبىن	۱۲۸۸-ك-	۷

2303_02	محەمەد تاهیر زەکی ئەفەندی	قاسم ئەفەندی	ماردین	موفتیی نسیب	۱۲۹۷-ک-	۲۰
2719_02	محەمەد عیزەت ئەفەندی	شیخ مستەفا ئەفەندی	ماردین	موفتیی عونیه	۱۲۷۳-ک-	۱۸
3367_01	ئەحمەد ئەفەندی	شیخ ئەیوب ئەفەندی	ماردین	مودەرپسی ماردین	۱۲۹۸-ک-	۲۶
5236_01	عومەر کەسەف ئەفەندی	سەید عەبدوللا وھەبی ئەفەندی	ماردین	موفتیی رەئسولعەین	۱۲۸۰-ر-	۱۴
0149_15	ئەحمەد حیلمی ئەفەندی شیخ زادە	حاجی یونس ئەفەندی	ماردین	موفتیی ماردین	۱۲۵۰-	۲۵
0250_27	سلیمان سالم ئەفەندی	شیخ ئەحمەد ئەفەندی	ماردین	نائب	۱۲۵۶-ک-	۱۱
0253_09	دەرۆش عەلی ئەفەندی زادە محەمەد تاهیر زەکی ئەفەندی	قاسم ئەفەندی	ماردین	موسەویدی فەتوای ماردین	۱۲۹۷-ک-	۴

میدیات ۶۴

2030_03	محەمەد ئەمین لوتفی ئەفەندی	حاجی ئیبراھیم عالم ئەفەندی	میدیات	موفتیی میدیات	۱۲۹۵-ر- ۱۳۲۷ر	۵
2048_02	ئەحمەد ئەفەندی	موفتی زادە ئیبراھیم ئەفەندی	میدیات	کاتبی دادگای شەرعی میدیات	۱۲۷۴-ر-	۲۲
2066_01	عەبدوللا ئەفەندی	محەمەد سەعید ئەفەندی	میدیات	مودەرپسی دیار بەکر	۱۲۸۸-ر-	۱۵
3363_01	حوسین ئەفەندی	مەلا عەبدولرەحمان ئەفەندی	میدیات	مودەرپسی میدیات	۱۲۹۸-ر-	۱۳
3368_01	ئیبراھیم ئەفەندی	تلۆ ئاغا	میدیات	موفتیی چیرمیک	۱۲۶۶-	۲۲

ئورفا (رحا)

0017_03	مەزھەر ئەفەندی	شیخ محەمەد ئەفەندی	ئورفا	نائیبی قارتال	۱۲۸۲-۱۳۲۴	-
0299_04	محەمەد ناسیح ئەفەندی	عەلی نەقی ئەفەندی	ئورفا	نائیبی مەس	۱۲۶۰-ک-	۹
1228_02	محەمەد صادق ئەفەندی	ئەحمەد لامع ئەفەندی	ئورفا	باشکاتبی دادگای شەرعی خوراسان	۱۲۸۶-ک-	۴
1373_03	سەفوەت ئەفەندی	شیخ عەبدولقادر ئەفەندی	ئورفا	سەرۆکی مەجلیسی مەشاخ	۱۲۸۲- ۱۹۵۰ز	۴

۶۴ میدیات قەزایەکی ماردینە و موسولمان و دیان و ئیزیدی لی نیشته جین، ۵۵ گوند و شەش ناحیە بە سەرەوین.

1409_01	عەباس وەسبىق ئەفەندى	سالج ئاغا	ئورفا	موفتى سوروج ٦٥	١٢٧٦-ك	٣
1483_03	محەمەد ئەمىن ئەفەندى	-	ئورفا	مودەرىسى حەوران	١٢٧٨-	٧
1619_02	محەمەد ئەمىن ئەفەندى	عەبدولرەحمان ئەفەندى	ئورفا	موفتى حەران	١٢٦٨-ر	١٤
1624_01	عەبدوللە تىف جەمالەدىن ئەفەندى	عەبدوللا ئەفەندى	ئورفا	موفتى ئورفا	١٢٤٠-ك	١١
1625_01	موسلىم حىلمى ئەفەندى	سەلىم ئەفەندى	ئورفا	بەرىتو بەرى ئەيتامى ئورفا	١٢٧٤-ر	٤
1630_02	موسلىم ئەفەندى	موفتىزادە عەبدولرەحمان ئەفەندى	ئورفا	موفتى ئورفا	١٢٧٤-ر	١٦
1646_02	بەكر سەدى ئەفەندى	سالج ئەفەندى	ئورفا	مودەرىسى سوروج	١٢٨١-ك	٨
1667_01	محەمەد شەفىق ئەفەندى	مستەفا ئەفەندى	ئورفا	موباشىرى دادگای شەرىسى سوروج	١٣٠٦-ك	٥
1668_01	مستەفا فائىق ئەفەندى	محەمەد ئەفەندى	ئورفا	بەرىتو بەرى ئەيتامى سوروج	١٢٩٨-ك	٦
1683_03	عومەر حەقى ئەفەندى	شىخ مستەفا ئەفەندى	ئورفا	مودەرىسى ئورفا	١٢٧٢-ر	٣
1684_01	بەكر سەدى ئەفەندى	حاجى محەمەد ئەفەندى	ئورفا	مودەرىسى بىرەجىك	١٢٩٤	٦
2146_01	حوسىن ئەفەندى	سەید يەحيا ئەفەندى	ئورفا	مودەرىسى حەلب	١٢٧٥-ك	٥
2194_01	عەبدولقادىر ئەفەندى	مەلا محەمەد ئەفەندى	ئورفا	موفتى سوروج ١٣٣١ر	١٢٧٢-ر	٥٧
4020_01	محەمەد ئاغا	-	ئورفا	خزمەتكارى بەرىتو بەرى ئەوراق	-	٤
4205_01	خەلىل حەقى ئەفەندى	يەققوب ئەفەندى	ئورفا	مودەرىسى حەران	١٢٩٩-ك	٥
4439_01	عەبدولرەحمان خالىس ئەفەندى	شىخ ئەحمەد پوفاعى ئەفەندى	ئورفا	مودەرىسى ئورفا	١٢٨٤-ك	١١
4466_01	بەكر فەرىد ئەفەندى	سالج ئەفەندى	ئورفا	باشكاتىبى دادگای شەرىسى سوروج	١٣٠٠-ك	٦

^{٦٥} سوروج قەزايەكى شارى ئورفايە و ھەموو دانىشتوانەكەى كوردە.

خه رپووت

٤١	١٢٧٩-ك-	ژميريارى به يتولمال	خه رپووت	حافز سليمان ئه فه ندى	حافز عوسمان نوورى ئه فه ندى	0126_02
١٦	١٢٦٦-ك-	خزمه تكارى دارابى	خه رپووت	عوسمان ناغا	حوسين ناغا	0310_01
١	١٣١٧-ك-	نه قيبولئه شراق	خه رپووت	عبدالرحمان ئه فه ندى	مسته فا توفيق ئه فه ندى	0899_07
٤	١٢٧٦-ك-	موده ريسى مه عموره تولعه زيز	خه رپووت	حاجى عوسمان ناغا	عومر عه ونى ئه فه ندى	2658_02
٤	١٢٧٦-ك-	موسه وييدى موفتيا مه عموره تولعه زيز	خه رپووت	محهمه على ئه فه ندى	ئه حمه ئه سعده ئه فه ندى	2659_01
١٣	١٢٧١-ك-	زابت كاتبى دادگاي شه رعى مه عموره تولعه زيز	خه رپووت	مسته فا سه برى ئه فه ندى	ئيسماعيل حه قى ئه فه ندى	2662_02
١٠	١٢٨٤-ر- ١٣٣٣ر	موحزيرى دادگاي شه رعى مه عموره تولعه زيز	خه رپووت	حاجى يوسف ئه فه ندى	محهمه على ئه فه ندى	2666_02
٢١	١٢٥٨-ر- ١٣٣٣ر	موفتيا خه رپووت	خه رپووت	ولهيه دين ئه فه ندى	عومر فه همى ئه فه ندى	2669_04
١٢	١٢٧١	موده ريسى خه رپووت	خه رپووت	حاجى على ئه فه ندى	مسته فا سه فوه ئه فه ندى	2670_03
١١	١٢٧٨-ر-	موفتيا نازميه ٦٦	خه رپووت	ئه حمه عاصم ئه فه ندى	ئيسميراهيم ئه فه ندى	2687_03
١٢	١٢٧٠-ر- ١٣٣٢ر	موفتيا چارشه نجاك	خه رپووت	قارهمان ئه فه ندى	ئيسماعيل ئه فه ندى	2687_04
٢٢	١٢٤٧-ر- ١٣١١ر	موفتيا كه بان	خه رپووت	حوسين ئه فه ندى	محهمه ره فعت ئه فه ندى	2819_02
٤	١٢٩٢-ك-	نائيبى په رتهك ٦٧/ ده رسيم	خه رپووت	قاپانزاده هه سن ئه فه ندى	مسته فا سه برى ئه فه ندى	2826_03
٥	١٢٩٢-ك-	موده ريسى ناحيه په رتهك	خه رپووت	حافز ئه فه ندى	عومر ئه فه ندى	2854_01
١٥	١٢٥٧-ك-	زابت كاتبى دادگاي شه رعى مه عموره تولعه زيز	خه رپووت	حه سه ن ناغا	ئيسميراهيم ئه فه ندى	2855_01

^{٦٦} نازميه: فسله يا قزل كليسه شى پي ده لين، يه كيك له قه زايه كانى پاريزگه ي ده رسيمه. سى ناحيه و ٢٦ گوندى به سه ره وهن.
^{٦٧} پيرتهك يا په رتهك قه زايه كى سه ر به شارى ده رسيمه، چوار ناحيه و ٤٧ گوندى به سه ره وهن.

2861_01	مسته فا راغیب ئەفەندی	ئەحمەد ئاغا	خەریوت	باشکاتی دادگای شەریعی نازمییه	۱۲۹۹ک-۳
2887_01	محەمەد زولفی ئەفەندی	بەکر ئەفەندی	خەریوت	موقەبیدی دادگای شەریعی خەریوت	۱۳۰۶ر-۴
2888_01	یونس عەونی ئەفەندی	محەمەد علی ئەفەندی (موقتی)	خەریوت	لە کاتبانی دادگای شەریعی خەریوت	۱۲۸۲ک-۵
2889_01	محەمەد بەهائەدین ئەفەندی	حاجی علی رەزا ئەفەندی (لە زانایانی خەریوت)	خەریوت	بەرئۆبەری ئەیتامی خەریوت	۱۲۸۵ک-۷
2890_01	ئەحمەد فەرید ئەفەندی	محەمەد حەنەفی ئەفەندی	خەریوت	ئۆدەجی دادگای شەریعی خەریوت	۱۳۰۷ک-۴
2893_01	عەبدولرەحمان ئەفەندی	حاجی حەسەن ئاغا	خەریوت	بەرئۆبەری ئەیتامی ئوقاچک	۱۲۶۸ر-۴
2910_02	مسته فا صەبری ئەفەندی	محەمەد ئاغا	خەریوت	موسەویدی موقتی دەرسیم	۱۲۷۱ک-۶
3227_02	مەحموود کامل ئەفەندی	عومەر وەلیەدین ئەفەندی	خەریوت	موقتی خەریوت	۱۲۸۱ک-۱۷
3472_01	ئەبوبەکر ئەفەندی	عەبدوللا ئەفەندی	خەریوت	مامۆستای دەرسیژ لە بایەزید	۱۲۵۵ر-۱۴ ۱۳۲۹ر
3567_01	حەسەن ناعمی ئەفەندی	-	خەریوت	مامۆستای بایەزید و موسەویدی فەتواخانە ۶۸	۱۳۱۶ر-۴
3586_02	ناعم ئەفەندی	-	خەریوت	مامۆستای دەرسیژ	-۲
0252_24	محەمەد فەوزی ئەفەندی	قۆجە علی زادە حەسەن ئەفەندی	خەریوت	یەکیک لە زانایان	۱۲۸۱ک-۲
0252_25	عەبدولحەمید حەمدی ئەفەندی	عومەر نوعمان ئەفەندی	خەریوت	مودەریسی مەدرەسە ی کاملاً پاشا	-۱۵
0252_26	ئیبیراهیم ئەفەندی	ئەحمەد عاصم ئەفەندی	خەریوت	مودەریس	۱۲۷۹ک-۲

مەعموورە تولەزیز (ئەلەزیز-ئەلازیز)

0113_01	محەمەد حیکمەت ئەفەندی	ئەحمەد ئاغا	مەعموورە تولەزیز	کاتبی موخاسەبە ی عیلمییه	۱۲۸۸-۴
---------	-----------------------------	-------------	------------------	-----------------------------	--------

^{۶۸} فەتواخانە: بریتی بوو لە ژووری ئەمینی فەتوا که لە تەنیشت ژووری ئیخولئیسلامووه بوو.

9	۱۲۹۳-ک	کاتبی موحاسبه بهی عیلمیه	مه عموره تولعه زیز	محه مه د خلوصی ئه فه ندی	ئه حمه د حیلمی ئه فه ندی	0116_01
۱۵	۱۲۷۱-ک	نه قیبولئه شراف	مه عموره تولعه زیز	حاجی حه سه ن ئه فه ندی (له زانایانی خه ریپوت)	ئیبراهیم روشدی ئه فه ندی	0268_01
-	۱۳۰۵-	له ئاغایانی مه شیخه تی عولیا	مه عموره تولعه زیز	موسا تیموورئاغا	عومه ر ئه فه ندی	0290_03
۳	۱۲۹۳-	ئوده جی دهرس به وه کاله ت	مه عموره تولعه زیز	ئه حمه دئاغا	حوسین ئاغا	0318_02
۲	۱۳۰۹-	خز مه تکاری فه رمانگهی مه شیخه ت	مه عموره تولعه زیز	حه سه ن ئه فه ندی	مسته فا ئه فه ندی	0323_0
۳	۱۲۸۷-ک	به ریوه به ری ئه یتامی کوروچای	مه عموره تولعه زیز	عه بدوللا ئه فه ندی	مسته فا ئه فه ندی	0348_04
۱۹	۱۲۴۹-ک	نائیبی ئیچهل	مه عموره تولعه زیز	ئیبراهیم ئه فه ندی	حوسین سه بری ئه فه ندی	0438_02
۱۸	۱۲۴۵-ک	موفتی حصن منصور	مه عموره تولعه زیز	مه لا ئه حمه د	روشدی ئه فه ندی	1015_02
۴۵	۱۲۷۸-ک	نائیبی قهره پنار	مه عموره تولعه زیز	مسته فا سه بری ئه فه ندی قهره مه حموودزاده (له نائیبه کان)	حه سه ن ته حسین ئه فه ندی	1142_02
۷	۱۲۸۱ ک-	نائیبی دهرسیم	مه عموره تولعه زیز	به کر ئه فه ندی	عومه ر ئه فه ندی	1846_02
۷	۱۲۹۱-ک	باشکاتبی دادگای شه رعیی پوتورگه	مه عموره تولعه زیز	محه مه د ئه فه ندی	محه مه د ئه فه ندی	2649_01
۵	۱۲۷۲-ک	نائیبی سه گه دین	مه عموره تولعه زیز	ده رویش ئه فه ندی	مسته فا ئه فه ندی	2827_02
۶	۱۲۹۲-ک	نائیبی ناحیه ی که لال سه ر به قه زای ئوقاچک	مه عموره تولعه زیز	شیخ عومه ر	حه سه ن ئه فه ندی	2838_01
۷	۱۲۷۹-ک	نائیبی شیخ حاجی	مه عموره تولعه زیز	حاجی حوسین ئه فه ندی	عوسمان ئه فه ندی	2842_02
۷	۱۲۸۱-ر	نائیبی ناحیه ی قهره جه	مه عموره تولعه زیز	عوسمان ئه فه ندی	میقداد ئه فه ندی	2845_01
۱۷	۱۳۰۰-ک	نائیبی ناحیه ی چایکه ره ئالی له مه عموره تولعه زیز	مه عموره تولعه زیز	حه سه نئاغا	فازل ئه فه ندی	2847_01

٢	١٢٨٣-ك	نائبي ئه يتام له مه عموره تولعه زيز	مه عموره تولعه زيز	حوسين ئه فه ندى	ره شيد ئه فه ندى	2848_01
١٨	١٢٥٨-ك	ماموستاي دهرسيژ	مه عموره تولعه زيز	حاجي مسته فا ئاغا	عه بدولله تيف ئه فه ندى	3420_01
١	١٢٦٥-ك	موده ريس- موعه ليم	مه عموره تولعه زيز	حاجي ئيبراهيم ئه فه ندى	حاجي حافظ عه بدولره حيم ئه فه ندى	0249_29
٣	١٢٦٢-ك	سه روكي دادگاي به رايب سيرت	مه عموره تولعه زيز	محه مه د تورهان ئه فه ندى	حافظ صالح سامي ئه فه ندى	0250_41

خلاصة

دليل الإضبارات الإدارية لعلماء كردستان ومشاهيرها في مكتبة المشيخة التركية
لقد أدى علماء الكرد ومشاهيرهم الدور الكبير الفعال في مؤسسات النظام الإداري العثماني، طيلة القرون التي بسط
العثمانيون سلطتهم على معظم أراضي الكرد (كردستان) سواء في عهد الإمارات الكردية أو فيما بعد سقوط تلك الإمارات.
ووصلت إيجابية أدوارهم إلى أن قسما من القضاة والمفتين الأكراد كانوا خارج أرض كردستان، ووصل اعداد منهم إلى
مراتب وظيفية رفيعة في عموم العالم الإسلامي وكانوا من المشاهير المعروفين.
إن مكتبة المشيخة في مدينة استانبول التي تضم عشرات الآلاف من إضبارات وملفات القضاة والمفتين عامة لأكي من
مئتي سنة من القرون الأخيرة لحكم آل عثمان، فيها مئتا إضبارة لما يقارب من خمسمئة قاض ومفتن كردي. تناولنا في هذا
المقال في شكل بيبليوغرافيا وبالتسلسل موطنهم ومحل وسنوات ولادتهم وأماكن عملهم وأرقام إضبارتهم وصفحاتها
المتضمنة لتلك المعلومات.. فهذا الدليل المعنون اعلاه يساعد على كشف إضبارات كل أولئك العلماء الأكراد الموظفين في
الدولة العثمانية فيما بين سنوات ١٨٠٠-١٩٣٠.
كلمة المفتاح: علماء الكرد، المفتون، الموظفون الكبار في الدولة العثمانية. ارشيف المشيخة.

Abstract

A guid of administrative files for Kurdistan scholars and celebrities in the Turkish Sheikhdом Library

Throughout the decades of Ottoman authority on the large swaths of Kurdistan, Kurdish scholars and notables, either during the reign of Kurdish Emirates or after their disappearance, played their major role in the institutions and administrative systems of that state. Some of the cadis and muftis were employees even outside the Kurdistan borders, some others even reached to higher states, and got known worldwide. Mashikhat library in Istanbul keeps tens of thousand of cadis and muftis dossiers of two hunderd years ago of Ottoman Empire, among them, about five hundred accounts of Kurdish figures are kept. In this article, they are listed, in the format of bibliography based on their place of birth, place of work, date of birth, page number of dossiers, and recognizing document pages.

This guide (The guidebook of administrative dossier of Kurdistan scholars in Mashikhat archive in Turkey) serves to find the archive of all Kurdish scholar personnels who lived from 1800-1930.

Keywords: Higher position Personnel in Ottoman Empire, Kurdish Scholars, Mashikaht Archive, Mufti.

کتیبی "بووژاندنه‌وهی میژووی زانیانی کورد له ریگی ده‌ستخه‌ته‌کانیانه‌وه" هه‌سه‌نگاندنیکی ره‌خه‌گرانه

د. زرار سدیق توفیق

پیشه‌کی:

میژووی زانیانی کورد دا، له‌میژه په‌یتا‌په‌یتا سه‌رنج و تییینیم له‌کن په‌یدا‌بووه و کاتی خوی له‌میانه‌ی ئاخافتمان دا به‌ته‌له‌فۆن، باسی دووسینییه‌کیانم بۆ مامۆستا قه‌رده‌اغی کردووه. ئیستایش هه‌رچه‌ند زیاتر له‌بیست سال به‌سه‌ر بلاو‌کراونه‌ته‌وه‌ی یه‌که‌م به‌رگی دا تیپه‌ریوه، ئەم سه‌رنج و ره‌خانه‌م ده‌خه‌مه‌روو سه‌باره‌ت به‌پینج به‌رگی یه‌که‌می کتیبه‌که‌که‌ له‌نیوان سالانی (۱۹۹۸-۲۰۰۳) دا له‌به‌غدا چاپ‌کراون و پتر له‌به‌رگه‌کانی دواتر زانیاری نوێ و ناساندنی ده‌ستخه‌تی ناوازه و به‌هاداریان تیدا‌یه. دیاره‌ منیش -بی‌گومان- ته‌نها مه‌به‌ستم خزمه‌تکردنی دیرۆک و چاند و ئەده‌بیاتی کوردییه و هیوادارم ئەگه‌ر به‌پراست ده‌زانرین، له‌چاپی دا‌هاتو‌ودا له‌به‌رچاوب‌گیرین و بیستوومه‌ وایه‌ بریاره‌ بکری‌ن به‌کرمانجی و پیتی لاتینی.

پیوسته‌ ئەوه‌ش بلین که‌ کاره‌که‌م ده‌باره‌ی ره‌سه‌نی و هه‌لبه‌ستراوی یا کون و نوییی یان ره‌سه‌نی و ده‌ستکاری‌کراوی میژووی ده‌ستخه‌ته‌کان نییه و نا‌کری له‌م مژارانه‌ بدویم، چونکه‌ من هه‌چیانم نه‌بینیوه، ئەوانه‌ نه‌بی که‌ چاپ و بلاو‌کراونه‌ته‌وه و ده‌ستم‌که‌وتوون، به‌لکوو کاره‌که‌ی من ته‌نها سه‌رنج و تییینیه‌ له‌باره‌ی خویندنه‌وه و سه‌رو‌ده‌ری مامۆستا قه‌رده‌اغی‌یه‌وه له‌گه‌ل ئەم ده‌ستخه‌تانه و میتۆدی کارکردنی سه‌باره‌ت به‌ناساندنی دانه‌ر یا ناسیخه‌کانیان و چۆنیه‌تی دانانیان به‌کورد.

(۱) پرس‌ی میتۆدی نووسین:

به‌ر له‌هه‌موو شتیکی پیوسته‌ ئەوه بلین: ئەم کتیبه‌ مخابن له‌سه‌ر بنه‌مایه‌کی پیش‌وه‌خت بنیادنراوه و سۆزدارانه‌ نووسراوه و سۆزی "کوردا‌یه‌تی ئاویته‌ی دینداری" یه‌سه‌ردا زاله، واتا سه‌ره‌تا بریاره‌که‌ دراوه و ئەوجا ئەنجامه‌که‌ ئاشکرا‌کراوه، پاشان هه‌ول‌دراوه و کار

مامۆستا محمه‌دع‌الی قه‌رده‌اغی که‌سیتیبه‌کی زانستی ناودار و خه‌مخۆریکی دلسۆز و له‌خۆ‌بو‌رده‌ی که‌له‌پووری نووسراوی کوردییه و نزیکه‌ی نیو سه‌ده‌یه خه‌ریکی گه‌ران و پیشکینه‌ به‌نیو کتیبخانه و حوجره و ده‌ستووسخانه‌کان دا، به‌ئومی‌دی ده‌ستخستنی که‌شکۆل و به‌یاز و ده‌ستخه‌تی په‌راگه‌نده و ساخ‌کردنه‌وه و له‌چاپدانی دیوانی شاعیرانی کلاسیک و بلاو‌کردنه‌وه‌ی ده‌ستخه‌ته‌کانی میژوو و شیعر و په‌خشانی کوردی؛ له‌به‌ره‌ئه‌وه زۆر له‌وه ناسراوتره‌ لیژه‌ پیوست‌بکا بیناسین و ده‌باره‌ی بدوین. "ئه‌کادیمیای کوردی" به‌ر له‌چه‌ند سالیک، وه‌ک پیزانینیک بۆ کوشش و خزمه‌ته‌کانی، ریزی لێ‌نا و دیاره‌ لای هه‌موو رۆشنبیر و خویند‌ه‌وار و ئەده‌بدوستیکی کورد ئاشکرایه‌ که‌ خه‌رمانی کتیب و لیکۆلینه‌وه و گو‌تار و ساخ‌کردنه‌وه‌کانی به‌کوردی و عه‌ره‌بی: (مه‌هدی‌نامه‌که‌ی ئیبن‌حاج: ۱۹۷۵) و (دیوانی وه‌فایی: ۱۹۷۸) و (تذکره‌ العوام: ۱۹۷۹) و (که‌شکۆلی که‌له‌پووری ئەده‌بی کوردی، به‌رگی یه‌که‌م: ۱۹۸۰) و من تا به‌رگی هه‌وته‌م په‌یدا‌کردووه (۲۰۰۷) و به‌رده‌وام به‌رگی تازه‌ی لێ‌ده‌رده‌چێ، دیوانی ره‌نجووری (۱۹۸۳) و "ده‌قنامه" و "کنوز‌الکرد" و "ورود‌الکرد فی‌ حدیقه‌ الورود) و (نفته‌ المصدور" .. هتد، سه‌رچاوه‌گه‌لیکی ناوازه و سوود‌به‌خشن بۆ گشت توێژه‌ره‌وه‌کانی ئەده‌ب و دیرۆک و زمان و چاندی کوردی، نه‌خاسمه‌ به‌رگه‌کانی کتیبی "بووژاندنه‌وه‌ی میژووی زانیانی کورد له‌ ریگی ده‌ستخه‌ته‌کانیانه‌وه" که‌ له‌چه‌ند ئەلقه‌یه‌کی‌دا، ئاشنای ده‌ستخه‌ته‌گه‌لیکی ده‌گه‌من و ناوازه‌ی کردوین و چه‌رده‌یه‌ک زانیاری گرنگ و ده‌نگ‌وباسی نوێ و به‌که‌لکی خستووه‌ته‌روو و من خۆم له‌کتیب و لیکۆلینه‌وه‌کانم دا، زۆربه‌ی به‌ره‌مه‌کانیم به‌کاره‌یتاوه و پشتم پێ‌به‌ستوون و سوودم لێ‌وه‌رگرتوون.

له‌ده‌می خویندنه‌وه‌ی وردی کتیبی "بووژاندنه‌وه

^۱ به‌رگی یه‌که‌م، چاپخانه‌ی (ومیض) (به‌غدا: ۱۹۹۸)، به‌رگی دووم، چاپخانه‌ی السالمی (به‌غدا: ۱۹۹۹)، به‌رگی سه‌هه‌م و چاره‌م و پینجه‌م، چاپخانه‌ی الخنساء (به‌غدا: ۲۰۰۰، ۲۰۰۲، ۲۰۰۳).

بۆ سه‌لماندنی کراوه. بنه‌ماکەش ئەو‌هیه که وا دانراوه کوردستان مە‌لبە‌ندیکی ئاوه‌دان و پیر جموجوولی زانست و خویندن و دانان بووه و بزافیکێ گەرم‌وگوری دانان و نووسینه‌وه له قوتابخانه و مزگه‌وته‌کانی‌دا هه‌بووه و "کتیبخانه گه‌وره و ناوداره‌کانی.. هه‌زاران دانه کتیبی نایاب و که‌م‌وینه‌ی تیدا‌بووه" و توێژی خوینده‌وار و پۆشنبیری کورد خزمه‌تیکێ زۆری ئایینی ئیسلام و زانست و ئە‌ده‌بیاتیان کردووه و سه‌دان نووسه‌ر و شاعیر و مامۆستا و مه‌لا و زانا هه‌لکه‌وتوون و وێپاری نووسینه‌وه‌ی ده‌ستخه‌تی که‌له‌زانایان، در‌یغیان له نووسین و روونوسکردنی ژماره‌یه‌کی زۆری دیوانی شیع‌ر و کتیب و نامیلکه‌ی ئایینی‌دا نه‌نوواندووه. به‌مه‌ش "چه‌ندین گه‌وه‌ری شه‌وچرایان کردۆته ملی چه‌رخ" و "ئه‌وه‌ی ماوه، وه‌ک دلوپ له ده‌ریا وایه"؛ گوايه "ئه‌گه‌ر ده‌ستخه‌ت و شوینه‌واری زانایانی کورد به‌مانی‌ه، ئە‌وا به‌قه‌د قه‌باره و بلندی کیویکی کوردستان ده‌بوو، بێ ئە‌وه‌ی ئە‌وه ره‌چاو‌بکری که خوینده‌واران و رووناکی‌رانی کورد له جفاکیکێ گوندنشین و شوانکاره و کوردستانیکی دواکه‌وتوو و گیرۆده‌ی ده‌یان دهرد و کیشه و نه‌هامه‌تی و هه‌ره‌شه‌ی دهره‌کی و شه‌پوشۆر و ئالۆزی ناوخوی‌دا، هه‌رگیز ده‌لیقه‌ی ئە‌وه‌یان بۆ هه‌لکه‌وت، وه‌ک مامۆستا خۆیشی زیاد له جاریک ئامازهی پێ‌داوه، ئە‌و رۆله‌ بگێرن و توانای خۆیان بجه‌نه‌گه‌ر. ئاخافتن له‌م مژاره‌ زۆری ده‌وی و به‌کورتی ده‌لیم: ئە‌گه‌ر سه‌یری کتیبه‌کانی "الوافی بالوفیات" و "الدرر الکامنة في أعيان المئة الثامنة" و "الضوء اللامع لأهل القرن التاسع" و "كشف الظنون" و "الکواکب السائرة" و "خلاصة الأثر" و "سلک الدرر" و "البدر الطالع" و "هدية العارفين" و "إيضاح المکنون" و "عوثمانلی مؤلفری" و "معجم المؤلفین" هه‌تد. بکه‌ین، ده‌بینین رێژه‌ی نووسه‌ران و دانه‌رانی کورد ئە‌وه‌نده که‌مه، له‌گه‌ل ئە‌وانه‌ی میله‌تانی دی موسولمان به‌راوردناکری و ئە‌وانه‌ی هه‌شن و هه‌لکه‌وتوون، زۆربه‌یان هه‌ر به‌ مندالی کوردستانیان به‌جی هه‌شتوووه و له کومه‌لگه‌ی کوردی دابراون و ئە‌و کتیبانه‌یش که له کوردستان نووسراون و نووسراونه‌ته‌وه، پتر کورت و پوخته بوون و له خویندنگه‌کان ده‌خوینران، یا نامیلکه و مه‌نزومه و

شرۆقه (شرح) و لیدوان (تعلیق) و په‌راویز (حاشیه‌ی) سه‌ر سه‌رچاوه‌ جو‌ربه‌جو‌ره ناسراوه‌کانی رۆژه‌لاتی ئیسلامی بوون.^۲

بۆ چه‌سپاندنی ئە‌م بنه‌ما پێش‌وه‌خته له کتیبه‌دا، چه‌ندین که‌سیتی ناسراوی غه‌یره‌کورد کراون به‌ کورد و پاساو بۆ به‌ کورد نه‌ژماردنیا هه‌نراوه‌ته‌وه؛ شتی بچووک و لاوه‌کی گه‌وره‌کراوه و زیاد له پێویست باس و وه‌سف کراوه، هه‌ر نووسراویک له کوردستان نووسراویته‌وه، هه‌ول‌دراوه‌ خاوه‌نده‌که‌ی بکریته‌ کورد، گوندی نه‌بووی وه‌ک (به‌رده‌ر، به‌رکیو، که‌رده‌ر) چی‌کراوه و کراون به‌ زیدی نووسه‌ریکی غه‌یره‌کورد، تا بێ به‌لگه و ته‌نها به‌ مه‌زنده بکریته‌ کورد و خه‌لکی ئە‌و گوندانه. به‌دوور نه‌زانراوه‌ فلان مامۆستا کتیبی دیشی هه‌بووی و فه‌وتابی، فه‌قی و کۆلکه‌مه‌لا و ناسیخ و خه‌تخۆش، کراون به‌ زانای مه‌زن و که‌له‌زانا و مامۆستای پایه‌به‌رز.. هه‌تد. ئە‌ی ئە‌گه‌ر ئە‌مانه‌ وا وه‌سف‌بکری، ئە‌دی به‌ چ ناسناویکی زانستی، ستایشی که‌له‌زانایانی وه‌ک ئیبراهیم کوری حه‌سه‌نی گۆرانی (م: ۱۱۰۱/ک/۱۶۸۹) و مه‌مه‌د کوری باباره‌سوولی به‌رزنجی (م: ۱۱۰۳/ک/۱۶۹۱) و مه‌لا عه‌بدو‌لای بیتی‌وشی (م: ۱۲۱۱/ک/۱۷۹۶-۱۷۹۷) و ئیبن‌ئاده‌می باله‌کی (م: ۱۲۵۲/ک/۱۸۳۶) و حه‌یده‌ریه‌کان.. هه‌تد. بکه‌ین و پێی‌اندا هه‌ل‌به‌دین!؛

له راسه‌تی‌دا ئە‌و که‌سانه‌ی وا قورئان و کتیب و که‌شکۆل و دیوانی شاعیرانیان ده‌نووسیه‌وه و له‌م کتیبه‌دا باس‌کراون، هه‌رگیز مه‌رج نییه‌ گشتیان مه‌لای پایه‌بلند و زانای ئایینی بووبن، به‌لکوو زیاتر فه‌قی و مه‌لای ئاسایی یا خوینده‌واریکی خه‌تخۆش بوون؛ و زۆربه‌شیان و ئە‌و کاره‌یان به‌ خۆپایی نه‌کردووه، به‌لکوو به‌ پاره و پاداشت و وه‌ک کاسی و دابینکردنی سه‌رچاوه‌یه‌کی بژێوی ئە‌نجامیان‌داوه بۆ میریک و ئاغایه‌ک و کوێخایه‌ک و زانایه‌ک و بازاری سه‌ودا و ئالۆگۆر و کرین و فرۆشتنی ده‌ستخه‌تیش گه‌رم‌بووه.^۳

^۲ مه‌مه‌ده‌مین زه‌کی له کتیبی "مشاهیر الکرد وکردستان"‌دا، سه‌دان ناوداری کوردی به‌کورتی ناساندووه، ژماره‌یه‌کی که‌میان نووسه‌رن.

^۳ بروه‌نه: هه‌رش که‌مال ریکانی، گه‌نجینه‌یا به‌هدینان، پرۆژه‌ی به‌نده‌ر (ته‌هران: ۲۰۲۰).

^۴ بروه‌نه: د. عابد سلیمان المشوخی، تجارة المخطوطات وطرق

^۱ بووژاندنه‌وه‌ی میژووی زانایانی کورد، ۱/۲۴، ۳/۲۲۹، ۴/۲۷۱.

ئەو ھەتتا يەككە لە ئامییدی، دانەپەکی "شرح المحرر"ی نوورەدین علی زیدای بە چوار لیرە کړیو؛ خەتخوشیکیش شانزە جار قورئانی نووسیو ھەتەو ھە دیارە ئەم رەنجەیی بێ پاداشت و بە خۆرای نەکشاو. ^۶ نەجمەدین مەلا (۱۸۹۸-۱۹۶۲)ش ھەر کەشکۆلیکی بە دوو دینار نووسیو ھەتەو.

لە لایەکی دبیەو، پێژەپەکی بەرز لە کتیبە دانراو و پوونووسکراو ھەکان، کتیبی کورت و ساکار و مەنھەجی خویندن بوون و لە حوجرە و قوتابخانەکاندا خویندراون و خواستی زۆریان لەسەر بوو، فەقی و شاگردان دانەیان بۆ خۆیان یا بۆ ھەقال و مامۆستاکانیان لێ نووسیو ھەتەو تا سوودی لێ ببینن و مەرجیش نییە مەبەستیان خزمەتکردنی زانست و کەلتووری کوردی بوو! کەچی مامۆستا ھەر کەسێک قەلەمی لەسەر کاغەز دانابو و شتیکی پوونوس کردبو یان چەند نامیلکە و شیعریکی دانابو، زیادەپوویی لە ستایشکردن و پێداھەلدانی دا کردووە. جاری وا ھەبە، شاعیر یا مەلایەکی ئاسایی کراو بە مامۆستای مەزن و زانایەکی پایەدار و "ئەستێرەپەکی دیکە" ئاسمانی زانست و پۆشنییریمان" و ئەمەش لە زۆربەیی ھەر زۆری ئەلقەکاندا بەدی دەکری. ^۷ بۆ نمونە، سێ جار مەلای گوندیکی خۆشناوەتیی بە "مامۆستای مەزن" وەسف کردووە، تەنھا چونکە نامیلکەپەکی داناو و لە عەریزەپەکیدا بۆ حاکمی شەقلاو، داوای دامەزراندن و بڕینەو ھەمووچەپەکی شایستەیی بۆ کراو. ^۸

خالیکی دیکە جیگای سەرنج، ئەو ھەبە کە بۆ ئاشنا بوون بە کەسیتی پەکان، جاروبار نەبو، پشتنەبستراو بە سەرچاوەی برۆپینکراو ھەکانی وەک "کشف الظنون" و "إیچاح المکنون" و "ھدیة العارفین" و "معجم المؤلفین" کە تاییەتن بە ناساندنی دانەران و نووسەرانی جیھانی ئیسلامی؛ ھەر ھەشاش ورد

فحصها وتقييمها (القاهرة: ۲۰۱۱).

تا پۆژگاری ئەمڕۆش بازگانیکردن بە گەنجینەیی دەستخەتەو بەردەوامە و کار و بیزنسی ھەزاران کەسە، خەلکانی کوردی و ھەشاش ھەن دەستخەتی دەگمەنیان پەیدا کردووە و ھەک ھەر کالایەکی بازگان، نە خۆیان بلای دەکەنەو و نە دەیدەنە شارەزایان و قەکوڵەران و داوای نرخیکی گران دەکەن بۆ فرۆشتنی.

^۶ بووژاندنەو ھەمیژووی زانایانی کورد، ۱۰/۲/۳، ۲۲۳/۴.

^۷ تەنھا وەک نمونە بگەرێو بۆ بەشی پەکەمی بووژاندنەو،

۳۲۷/۱، ۳۴۹، ۳۷۴.

^۸ بووژاندنەو، ۱۷۳/۵.

نەخویندەو ھەمیژووی کتیبەکانی نەمر محەمەد ئەمین زەکی (م: ۱۹۴۸) و "تاریخ العراق بین إحتلالین" بە نمونە، بۆ بەرچاوپوونی و شارەزابوون لە ھیلە پانەکانی رەوتی میژوویی و رەوشی سیاسی کوردستان و عیراق و دەولەتی عوسمانی و باروئۆخی کۆمەلگەیی کوردی. ئەم کتیبانە گشتیان لەمیژە چاپکراون و لە کتیبخانەیی مۆزەخانەیی بەغدا بەسانایی دەستدەکەوتن، بەلکوو دەستخەتەکانی بەردەست کراونەتە بناغە و بە دەگمەن نەبو، گومان لە سەردەم و سالی نووسینەو ھەیان نەکراو. جاری واش ھەبە، مامۆستا پێش و ھەخت چەند زانایەکی بە کورد زانیو و کاتیک چوو ھەتەو سەر ژیاننامەیی لەم سەرچاوانەدا، بۆی دەرکەوتووە کورد نین، لەبری ئەو ھەمی وازیان لێ ھەیتی و دەستبەرداری ناساندنیان بۆ، زانیاری نیو سەرچاوەکانی پشتگۆی خستووە، چونکە بەدلی نەبوو و "لە ئاستی ئەو ھەمی ناو یەو دەستخەتەکاندا نەبوو" و سووربوو لەسەر کوردبوونیان. ^۹ لیکۆلەر ھەو، ئەگەر لە بابەتیکدا گەیشتە ئەنجامیکی بەرای و دواتر پاش سوڤاخ و گەران، بۆی دەرکەوت ئەو ئەنجامەیی وا پێی گەیشتووە، ئاوەھا نییە و راستەکەیی بە شیوہەپەکی دبیە، دەبی دەستبەرداری رای خۆی بۆ. ھەر ھەو ھەمی دەقیکی گرنگی کوتاھی یا پەراویز یان لیدوانی سەر دەستخەتیک گواستو ھەتەو، بە دەگمەن نەبو، وینەیی ئەو لاپەرە و شویتەیی بلاونەکردو ھەتەو. وینە بلاوکراو ھەکانیش، زیاتر ھەبی دەستخەتی قورئان و کتیبی عەرەبیی ناسراون. ^{۱۰}

(۲) پێشەکی بابەتەکان:

مامۆستا سەرھەتا بابەتەکانی دووتوویی کتیبەکەیی، بە زنجیرە گوتار لە سالانی نەو ھەدا لە گوڤار و پۆژنامەکاندا بلاوکردو ھەتەو و دەمیکی برباری داوہ بیانکاتە کتیبیکی چەندبەرگی، پێیاندا نەچوو ھەتەو و یەکەم جار چۆنی نووسیون، بۆ ھەلەچنی و پێداچوونەو و ریکخستەو و یەکخستن و لابردنی شتە دووبارە و ناکوک و زیادەکان، کوتومت وەک خۆی دایناو ھەتەو، بەو رستانەو ھەش کە کاتین و تەنھا بۆ دەمی نووسینەکە دەستیان داوہ: "ناردو ھە بۆ گوڤاری (رەنگین) و چاوەروانی بلاوکردنەو ھە" و "ھیودارم لە گوڤاری (رەنگین) بلابو ھەتەو" و "بە ھیوام.."

^۹ بووژاندنەو، ۷۱/۳-۷۵، ۱۰۱، ۲۶۴، ۲۸۱/۵.

^{۱۰} بووژاندنەو، ۸۹-۸۸/۴، ۳۳۷-۳۳۹، ۲۳/۵-۲۲.

بلاو بیته وه" و " .. ناردم بۆ ئەو گوڤاره، به لام تا نۆرهی هات.."^{۱۱} و ناوی کتیبه کهی به زنجیره گوتار بردووه، نهک کتیب:^{۱۲} یان له چهند گوتاریکدا ئاماژهی داوه به یا بابته په یوه نیدیارهکان که پیشتر بلاوی کردونه ته وه یا به کتیبی بووژاندنه وه. کاتیک ئەم گوتارانە دهکرینه کتیب، ناکرێ له ناوه روکی دا ناوی تهواوی بهرگیکی دیی هه مان کتیب بنووسی و خوینهری بۆ ئیخاله بکهی. ته نانهت جاریک باسی کتیبه کهی کردووه و گوتوویه له دانانی نووسهری ئەم گوتارهیه:^{۱۳} یا که باسی دانراوی زانایه کی کردووه، پێویست بوو - ههر هیچ نه بی- بابته په یوه نیدیارهکان یهک له دووی یهک دابنرین.^{۱۴} له ئەلقه ی (۱۱۸) دا شیعیریکی درێژی پینج خسته کیی سه وادیی شاعیری له سه ر شیعیریکی جودایی داناو، که چی هه مان شیعری له ئەلقه ی (۱۲۴) به جیاوازیی نووسینه وه و خوینده وه وه وهک شیعری عه لی حه ریری بلاو کردووه ته وه، له کاتیکدا پیشتر زانیویه تی سه وادیی خاوه ندی شیعره که یه، که چی دواتر به ناوی عه لی حه ریری وه دووباره بلاوی کردووه ته وه.^{۱۵} ئەمه ش به لگه یه کی حاشاهه لئه گره که ئەم گوتارانە دهقاوده ق وهک خۆیان و به بی بچووکتترین دهستکاری کراونه ته کتیب.

^{۱۱} بووژاندنه وه، ۲۱۸/۳، ۲۴۸، ۳۷۷، ۳۸۷، ۱۰۵/۵، و بروانه: ۲۱۸/۳.

^{۱۲} بووژاندنه وه، ۱۷۶/۱، ۱۹۶.

^{۱۳} بووژاندنه وه، ۳۴۸/۴، ۳۵۰، ۳۸۷، ۳۳/۵، ۸۹-۹۰، ۹۹، ۳۲۹. له گه ل ئەمه ش دا زۆر جار خوینه ر ئیخاله دهکا بۆ بهرگیکی دیکه ی کتیبه که، وهک (۳۶۸/۵، ۶۳/۳) و بریا له هه موو ئەلقه کان دا وا بکرا بایه.

^{۱۴} بۆ نمونه، له ئەلقه ی (۲۹) دا باسی کتیبی "الوضوح" ی مه لا ئەبو به کری موصه نیف و پاشتر له ئەلقه ی (۴۰) دا باسی کتیبه که ی دیکه ی "سراج الطریق" کراوه (۲۰۹/۱-۲۱۵، ۲۴۹-۲۵۰)، یا باسی ئیسماعیلی بانه یی (۲۶۷-۲۶۴/۴، ۶۳/۵-۶۴) و هه سه نی زه رده به نی (۲۷۰-۲۷۴، ۶۹/۵-۷۱) و شاعیران غه ربیی و ده ردین و شیخ ره زای تاله بانئ.. هتد. که له دو سی ئەلقه ی پچرپچر دا باس کراون.

^{۱۵} بووژاندنه وه، ۲۵۷/۲، ۲۶۱-۲۸۷، ۲۸۸.

هه له و که م و کو رو پییه کان و پر کردنه وه ی نا ته واوییه کان و دارشته وه ی پیشه کییه کان و یه کخستی بابته لیک نزیکه کان، وای دهخواست ریگه ی دووه می بگرتایه ته به ر، چونکه ناکرێ گوتارگه لیکی لیکجیا پاش چه ندین سال له بلاو کردنه وه وهک خۆیان و به پیی روژی بلاو بوونه وه یان به ریز دابنرینه وه و بکرینه کتیب. مخابن - وهک گوتمان- هه رچه ند زانیویه تی ریگای دووه م زانستیتر و سوو ده خشته ر، به لام به هوی بی ده رتانی و ته نیا بالی و سه رقالییه وه، ریگه ی یه که می په سن دکر دووه، وهک بلئی نه یویستووه ره نجی به فیرو بچی و ئەو ماندویتییه ی که به نووسینی پیشه کیی بابته تیکه وه دیویه، به هه ده ربچی. ئەمه ش بوو ته مایه ی ئالوزی و دووباره کردنه وه و پچرپچری و ته نانهت ناکوکی له نیوان ئەلقه کان دا. هه ر بۆ نمونه، له پیشه کیی به شی یه که م دا، ره خنه ی توندی ئاراسته ی "زه لامیک" کردووه، که بازرگانیی به چه ند ده سته تیکه وه کردووه و لیکێ ترازان دوون و له ته له تی کردوون، تا هه ر له ته ی به ده سته تیک بفرۆشی و پارهی زیاتری چنگ بکه وئ، که چی هه مان زه لامی له هه مان به ش دا به "برای به ریزم ماموستا" و "برامان" و "ماموستا" وه سف کردووه.^{۱۶} یان شیعیریکی شیخ ره زا له دوو ئەلقه ی له وای یه ک دا بلاو کراوه ته وه و له یه ک لاپه ردا سی جار رسته یه ک دووباره کراوه ته وه^{۱۷} و ته نها له دوو لاپه ره (۳۱۲/۱-۳۱۳) دا بیستویه ک جار و له یه ک لاپه ره (۲۵/۳) دا دوا زده جار و ته نها له ده دیردا (۲۸۹/۳) یازده جار وشه ی (ماموستا) به کاره اتووه. خۆزگه به ریزیان چه ند خه ریکی نو سین ده بوو، چاره کی ئەوه نده ش خه ریکی پینا چرو نه وه و چاوپینا خشان دنه وه ده بوو.

ماموستا له زۆربه ی پیشه کیی بابته کان دا - وهک گوتمان- جو ره زیاده رو پییه کی له وه سف کردن و پینا هه لدانی ده سته خت و زانیانی کورد و فه وتانی به ره مه مه کان یان دا کردووه و وشه ی هاوواتا و ده رب رینی سو زوای و کار دانه وه ی خو ی دوویات کردو ته وه: "برینی قه تماغه به ستووی چه ند ساله یان کولاندمه وه و بی په روا فرمیسک له چاوانمانه وه داباری و باش بوو به هوش هاتم و فریا که وتم و نه مه یشت وهک دلۆپه و دۆرنج و نم.." و "له کاتیکه وه ئایینی ئیسلام له ئاسو ی چیا سه رکه شه کانی

^{۱۶} بووژاندنه وه، ۱۱۰-۱۱۱، ۱۵۱، ۲۱۵، ۳۶۰.

^{۱۷} بووژاندنه وه، ۲۰۳/۴، ۲۰۵، ۳۷۸/۳.

کوردستانه وه به یانی داوه و به تیشکی زیرینی دری به تاریکی و شه وه زهنگی کوفر و ستم داوه و رایمالیون و نه وهی گهلی کورد به په ره شه وه سینگیان بوی کردۆتوه و له نامیزیان گرتوه و به گهلی جۆر و شیوه، خزمهتی ئەو ئاینه پیروژهیان کردوه" و "دهستخه ته کانیاں هینا و به خزمه تیان گهیشتم و به بینینیاں چاوم پوون بووه وه و دلم گهشایه وه و شادمانیه کی بی سنوور پووی تیکردم و ئەو کاته که مه به ئەندازه ی ساله ها له دلدا جینگه ی گرت و ئەو پۆژه بوو به پۆژیکی له بیرنه کراو و له هه موو پۆژانی ژیاندا و به ئاسانی له دل و مینشکم دهرناچیت.. نازانم چۆن باسی ئەوه بنووسم که خه ریک بوو له و کاته دا شاگه شکه بيم". بۆنه ی ئەم هه لوئیه شته ش ته نها دۆزینه وه ی قورئانیکی دهستخه تی کوردیک بووه و "له لایه که وه گریان گرمی و فرمیسک به چاومدا هاته خواره وه"^{۱۸} و ده یان رسته و برگه ی دیی هاوشیوه له کتیبکی زانستی دا، ناکرئ ئەم شتانه زیاد له پیویست بنووسرین.

هه روه ها له پیشه کیی هه ر ئەلقه یه که دا له جاریک زیاتر به درژی دهرباره ی شتی زۆر ئاسایی و زانراو دوواوه، که هه یچ پیویست به و لیدوان و پوونکردنه وه دووبارانه ناکا، وهک: بایه خدان به نووسینه وه ی قورئان، چۆنیه تی گه ران و موژده ی دۆزینه وه ی دهستخه تیک له ده زگای دهستنووسخانه ی عیراق له به غدا یا لای براده ریکی، گرنگی کۆکردنه وه ی دهستخه تی کوردی و کیشه کانی، کاریگه ری رهوشی ئالۆزی کوردستان، بیزاریی مامۆستایه ک له پۆژگار و کوچ و ئاواره بوونی بۆ ولاتی غه ربیی، له ناوچوونی کتیب و به ره مه ی زانایه ک، بی نازکه وتن و گومبوونی دهستخه تیک، نه ناسراوی زانایه ک یا شاعیریک.. هتد. خۆینه ر ده بی هه رجاره ی دووسی لاپه ره بخوینیته وه، ئەوجا ده زانی مژار چیه و پیزانینیکی دهست ده که وی.^{۱۹} ئەلقه ی وا هه یه به دووسی دیر، ته واوی مه به ست به دهسته وه دراوه. لیره ته نها نمونه یه ک ده هینمه وه: سی لاپه ره پکراره ته وه سه باره ت به داکوکیکردن له مه لا ئیدریسی بدلیسی (م: ۹۲۷/ک/ ۱۵۲۰ز) و پابوونی به نووسینه وه ی دیوانی دوو شاعیری هاوده می و ئەم کاره ی بدلیسی به هه لوئیه ستیکی جوامیرانه له قه له م داوه. دیاره ئەم کاره له میژووی

ئیسلامی دا تا بلئی باو و بلاو بووه و تا هه نوو که ش به رده وامه و چه ندین خوینده وار و پووناکییر هه بوون دیوان و به ره مه ی مامۆستا یا هاوړی و دۆستانیاں کۆده کرده وه و ده یاننووسییه وه.

دیاره ناوه پۆکی زۆربه ی ئەم بابه تانه دووباره ن و به شیوه ی په خشان نووسراون و له سۆز و پیداهه لدان به دهرنین و بۆ پیشه کیی کتیبکی زانستی دهست ناده ن. ده کرا هه موو ئەم پیشه کییانه یه ک بخرین و لیکدانه وه و زانیا رییه چه ندباره کان لابیرین و به کورتی و نمونه وه باسی حاله ته کان بکرئ. ده کرئ بیژین ناوه پۆکی سه رجه می پیشه کییه کان بریتییه له دووان له م پرس و بابه تانه:

۱. ژماره یه کی زۆر شاعیر و زانا و مه لا و دانه ری کورد هه بووه، ژیاننامه و سه رگوزشته یان تۆمارنه کراوه و ته نها ناویان ها تووه و به ره مه کانیاں فه وتاوه یا که میکی ماوه.

۲. به پیچه وانه ی گه لانی جیهانه وه، پۆله کانی گه لی کورد که مه ترخه م بوون و هینده له خه می کۆکردنه وه و پاراستنی که لتووری نووسراوی زانایانی خویان دا نه بوون و پشت گوینیاں خستوون. له به ره وه گه لیک پیویسته پۆشنییر و خوینده واران دلسۆز خه می لی بخۆن و بایه خبدن به وه ی که ماوه و بیپاریزن.

۳. به هۆی شه روشۆر و داگیرکردنی دوژمنان و کیشه و ململانی نیوخۆیی و سووتان و ویرانکردنی مزگه وت و قوتابخانه کان و کاره ساتی سروشتیه وه، سه دان دهستخه ت که زاده ی رهنج و کوششی زانایانی کورد بوون، له ناوچوون و له به ر پشت گوئ خستن و فه رامۆشکردن و بایه خه ندان به خه رمانی که لتووری نووسراوی گه له که مان، ریزه یه کی به رچاوی به شی و دلۆپه، یا مشک و مۆرانه، فه وتاوه یا رزاهه و به که لکی خوینده نه وه نایی.

۴. که سانی ته ماعکار و بازرگان، بی له به رچاوگرتنی به رژه وه ندی نه ته وه بی و به رزراگرتنی که له پووری نووسراومان، که وتوونه دهستکاری و سرینه وه ی میژووی نووسینه وه ی دهستخه ت یا پارچه کردن و فرۆشتنی هه ر پارچه یه کی وه ک دانه یه کی سه ره به خۆ.

۵. ژماره یه ک مامۆستا و زانای کورد، کوردستانیاں به جی هیشتوه و ناسناوی شوینی

^{۱۸} بووژاندنه وه، ۲۱۱/۱، ۳۶/۵، ۱۵۹.

^{۱۹} بگه رتیه بۆ: بووژاندنه وه، ۳۶۲/۳-۳۶۵، ۳۶۸-۳۶۹.

تازەى ژيانيان ھەلگرتوۋە، بۆيە بە كورد نەناسىندراون و لە كورد دابرىندراون و نووسەرانى ئەو گەل و ولاتانەيش نكووليان لە كوردبوونيان كوردوۋە و بە ھىي خۆيان داياناۋن.

لە كۆتايىي بەرگى يەكەمدا، مامۇستا كارىكى زانستى و بەجىي كوردوۋە و ددانى بەوھدا ناوھ كە گەلىك سەرنجى "دەربارەى ناوھپۆك و رىكخستن و گونجاندى بابەتەكانى ھەيە" و پەيمانى داوھ لە چاپى داھاتوۋدا چارەسەريان بكا، بەلام مخابن لە بەرگەكانى ديشدا، ئەو كەم و كوورپى و سەرنجانە وەك خۆيان ماونەتەو، تەنانتە ھەندىكيان پەريونەتە نيو ھەردو بەرگى كىتیبى (كنوز الكرد، بەرگى يەكەم: سليمانى ۲۰۱۳، بەرگى دووھم: ھەوليز ۲۱۰۴). ليزە تەنھا لە يەك حالەت دەدویم: سالى نووسىنەوھى دانەيەكى "أنوار التنزيل" كە عەبدولا كورپى مەولانا نەبى كورپى مەولانا حوسىنى بلباس لە گوندى كلكانى ويلايەتى بابان نووسىوھتەو، سى جار بە (۷۳۰ك)ى خویندوۋەتەو^{۲۱} و چ گومانىكى لە راستىي ئەو سالە دەرنەبريوھ، بەلكو لە (كنوز الكرد، ۲۱۶/۱)دا چواربارەى كوردوۋەتەو و لە ھەمان لاپەردەدا، لە ھەمان عەبدولاي بلباس دوواوھ كە سالى (۱۱۰۸ك)، واتا پاش (۳۷۸) سال، دانەيەكى "شرح الشمسية" نووسىوھتەو(!). مامۇستا ئەگەر لە دەستخەتەكە وردبايەتەو، يا دواتر پەلەي نەكردايە و بە گوتارەكاندا بچووايەتەو و پاش كردنيان بە كىتیب، ھەلچىي كردبان، ھەرگىز ساختەكارىي وای بەسەر تىنەدەپەرى، لە كاتىكدا ھەر خۆيشى رەخنە و سەرنجى لە كەم و كوورپى نووسىنى كەسانى دى گرتوۋە، كە ھەندىكى لە ئەنجامى پەلەكردنەوھ بوو.^{۲۲}

پروونە لەو دەمەدا، واتە سەدەى ۸ك/۱۴ز، نە ويلايەتەك ھەبوو ناوى بابان بى و نە ھۆزى بلباسيش لە سەرچاۋە برۋاپىكراوھكاندا ناوى ھاتوۋە و سالى ۷۳۰ ساختەيە و رەنگە راستەكەى ۱۱۳۰ بى.

۳) كردنى دانەرانى غەيرەكورد بە كورد: خەوشىكى زەقى ئەم كىتیبە ئەوھيە كە چەندىن دانەرى ناسراوى غەيرەكورد، بەخورتى بە كورد ھەژماركراون و ئەمەش تەنھا بە گومان و خەملاندن يا بە ليكچوونى كونىە و ناسناويان بوو و دەيان لاپەردەيان بۆ تەرخان كراوھ. لەمەش سەيرتر، بە دوور نەزانراوھ دانراويان بە زمانى شيرىنى كورديش ھەبووبى،^{۲۳} لەوانە:

- ئەلقەى (۷۴) دەربارەى (سبب الماردىني: م ۹۱۲ك/۱۵۰۶ز) يە و بە "مامۇستايەكى مەزنى كورد" ناوبراۋ،^{۲۴} كەچى چ بەلگە و ئاماژەيەك لەمەر كوردبوونى نىيە، لە كاتىكدا خەلكى ديمەشق و كچەزاي زانا جەمالەدىنى ماردىنى (م: ۸۰۹ك/۱۴۰۶ز) بوو، بۆيە بەو ناوھ بەناوبانگ بوو. لەوھ ناچى جەمالەدىنى ماردىنىش كورد بى، چەندىن مالبات و زاناي غەيرەكورد لە ماردىن و زۆربەى شارەكانى كوردستان دەژيان و سەدان زانا و شاعىر و ميژوونووسيش ھەن خەلكى شارە كوردنشىنەكان بوون، وەك ئىبن ئەزھەقى فارقى (ابن الأزرق الفارقي) و ئىبن ئەئىرى جەزەرى (ابن الأثير الجزري) و ئىبن موستەوفى ئەربلى (ابن المستوفي الأربلي) و قازىيە شەھرەزورىيەكان.. ھتد؛ ئەمانە عەرەب بوون، نەك كورد. ھاوكات سەدان ناودارى كورد ھەبوون، لە بەغدا و ديمەشق و حەلەب و قاھىرە و مەككە.. ھتد. دەژيان.

- ئەلقەى (۸۰) پىنج لاپەردە سەبارەت بە بنەمالەى عىمادى (العمادى) نووسىوھ و بى ھىچ دوودايىك و تەنھا بە پاساوى ليكچوونى ناوى بنەمالەكەيان لە عىمادىيە- ئامىدى، كوردوونى بە كوردى ئامىدى و دەربارەيان دەلى: "پاش ئەوھى كوردستانيان بەجى ھىشتوۋە، لە حەلەب و شام گىرساۋنەتەو، ئىتر ئەستىرەيان لە ئاسمانى زانستدا درەوشاۋەتەو و وەك پۆژى پووناك جىھانيان پووناك كردۆتەو، خەلك لە زانست و بىر و ھوشيان بەھرمەند بوون و ئەو پووناكىي و پىرشنگ و پرتەوى ئەستىرەيەى بنەمالەكەى لە ئاۋابوون پاراستوۋە..."^{۲۵} كەچى ئەم بنەمالەيە نە ئەوھندە بەو شىۋەيە بوون و نە كوردن و نە دوور و نزىك پەيوھندىيەكيان بە كوردستان و باژىرى

^{۲۰} كنوز الكرد، ۲۶۱/۱-۲۶۲، ۳۵۸-۳۵۹.

لەم كىتیبەشدا ھەر دانەر و ناسىخىك درابنەپال شارىكى كوردستان، بە كورد ھەژماركراون، تەنانتە ئەردەبىليەكانىش بە كورد دانراون.

^{۲۱} بووژاندنەوھ، ۱۰۲/۱، ۵۵/۲، ۶۳/۴.

^{۲۲} بروانە: بووژاندنەوھ، ۳۶۶/۵.

^{۲۳} بۆ نموونە بروانە: بووژاندنەوھ، ۲۱۹/۴، ۳۹۰.

^{۲۴} بووژاندنەوھ، ۳۸۰/۱-۳۸۳.

^{۲۵} بووژاندنەوھ، ۸۸/۲-۹۳.

ئامىدىيە ھەيە، لە كاتىكدا دەيان كەسىتى و دانەر ھەن ناسناويان (العمادي) يە و خەلگى ئامىدى نىن،^{۲۶} ئەمانە بە ناوى (عماد الدين) باپىرەگە ورەيانەو ناسراون و چەند ئەندامىكيان بوونەتە زانا و موفتى و كەسىتتى ناودارى حەلەب و (المحبي) دەيان جار باسى كر دوون و ئاماژەى بە رۇليان داو و بە ھىچ شىوئەيەك نەيگوتوو كوردن و خەلگى ئامىدىن.^{۲۷} كەچى دەمىك باسى زاناينى كوردى خەلگى ئامىدى دەكا، بە (الكردي العمادي) دەيانناسىنى، تا لە زاناينى مالباتى (العمادي) جىيان بكا تەو، وەك: ئەحمەد كوردى عىمادى و شىخ حەسەن كوردى عىمادى (م: ۱۰۴۸/ك ۱۶۲۸)، كە نزيكەى سالى ۱۰۳۱/ك ۱۶۲۱/ز چوو تە ديمە شق،^{۲۸} ئەبولسعودى عىمادى (ابو السعود العمادي) م ۹۸۲/ك ۱۵۷۴/ز یش ھەرچەندە ميژوونوسانى كورد لەميژە بە كوردیان زانيو، بەلام كورد و ئامىدى نىيە و رۆمە و خەلگى ئەسكەلبىي ئەنادۆلە.

- ئەلقەى (۱۵۵) تايبەتە بە فەقىھى حەنەفى عەبدولغەفوور كوردى لوقمانى كەردەرى كە خەلگى شاروچكەى كەردەر (كردى) خەوارىزمە، كەچى بە يەككە لە مامۇستا مەزەنەكانى كوردى داناو، خاكى كوردستان زادگای بوو و چوار لاپەرەى لەبارەو ەش كر دوو تەو و گوايە پاشتر ميژووئەكەى شىوئىزاو، ئەمەش تەنھا بە پاساوى ئەوەى كە لە ھەندىك دەستووسدا (الكردي) بە ھەلە كراو بە (الكردي)؛ وەك چۆن لە چەند شوئىنكى دانەى چاپكراوى ھەردو كىتیبەكەى ئىبن عەدىم (ابن العديم: م ۶۶۰/ك ۱۲۵۸/ز) دا، (الكردي) كراو بە (الكردي)^{۲۹} و ناساندنە راست و دروستەكەى (عمر رضا كحالة)^{۳۰} لە نووسىنى ئەم بابەتە ساردى نە كر دوو تەو و لە كوتای دا گوتوويە: بە پشت ئەستورىيەو دەلیم كورده و چەندىن گوند لە كوردستان بە ناوى (كوردەر) وە ھەن.^{۳۱}

بىگومان ئەم فەقىھە ناسراو نە كورده و نە پەيوەندى بە كوردستانەو ھەيە و لە سەردەمى نوورەدىن مەحمود كوردى زەنگى (م: ۵۶۹/ك ۱۱۶۴/ز) دا،

ئىمامى مەزھەبى حەنەفى و قازىي حەلەب بوو و سالى ۵۶۲/ك ۱۱۶۷/ز مردوو، سەرچاوەكان و ناساندوويانە كە خەلگى گوندىكى كەردەر (لەسەر كىشى جەغفەر) ناو لە خەوارىزم.^{۳۲} ياقوتى حەمەوى (م: ۶۲۶/ك ۱۲۲۹/ز) لە يەكەمىنى ئەو سەرچاوانەيە كە دەربارەى عەبدولغەفوور كوردى لوقمان ئاخافتوون، پرسەكەى بپروەتەو كە خەلگى كەردەر و لە ناساندنى ئەم گوندەدا گوتوويە گوندەوارىكە لە خەوارىزم و خەلگەكەى زمانىكيان ھەيە نە خەوارىزمىيە و نە توركى و عەبدولغەفوور كوردى لوقمانىش خەلگى ئەوتىيە.^{۳۳}

- ئەلقەى (۱۵۷) دا، محيدين تالشى (محي الدين الطالشي) ي بە كورد داناو و پىنج لاپەرەى بۆ تەرخان كر دوو و لەبارەيەو نووسىويە: "لە كاتى گەرانم بەناو دەستخەتەكان و پشكىنى دانراوكاندا، چەندجار رىگەم لە ناوى محيدينى تالشىي كەوتوو و ھەر جاريك شتىكم دەربارەى دىيى، لە كارتىكى تايبەتى نووسىومە، تا لە ئەنجامدا چەند كارتىكم كۆكردەو كە بە ھەموويان ئەوەيان سەلماند ئەم مامۇستايەش يەككە كە لە مامۇستا مەزەنەكانى كورد..."^{۳۴} لە كىتیبى "كنوز الكرد" یش دا، كە پاش پتر لە دەسال بلاو كراو تەو، ھەر بە كوردى داناو و بەرھەمەكانى خستوو تە پىزى گەنجىنەكانى كوردەو.^{۳۵} كەچى ھىچ بەلگە و نىشانەيەك لەسەر كوردبوونى نەخراو تە روو و تەنھا لەبەرئەو بە كورد دانراو كە حاشىيەكەى (حاشية الطالشي) لە كوردستان بلاو بوو تەو و چەند دانەيەكى لى نووسراو تەو. وەك روونە شوئىنكى نىيە لە كوردستان، چ شار و باژىر و چ گوندىكى ناودار، بە ناوى تالشەو. تالش دەقەرئىكى ناسراوى ھەرىمى گىلانە، وەك لە ئەلقەى (۲۲۱) كىتیبى بووژاندنەو ەى (۳۸۹/۳) خۆى دا ھەيە و ديارە ئەم دانەرە ھەر ئەحمەدى تالشىي گەيلانىي عەجەمى (احمد الطالشي

^{۲۲} الحنفي، محي الدين عبدالقادر بن محمد (ت: ۵۷۷/۱۲۷۳م)، الجواهر المضية في طبقات الحنفية (كراتشى: بلا)، ۳۲۲/۱، ۱۴۸/۲؛ ابو الجناة محمد عبدالحى الكنوي، الفوائد البهية في تراجم الحنفية، مطبعة دار السعادة (القاهرة: ۵۱۳۲۴): الزركلي، قاموس الأعلام، ۳۲/۴.
^{۲۳} معجم البلدان، ۱۲۹/۴.
^{۲۴} بووژاندنەو، ۸۶-۸۱/۳.
^{۲۵} كنوز الكرد، ۲۴۹/۱-۲۵۱.

^{۲۶} بروانە: معجم المؤلفين، ۸۳/۱۵.
^{۲۷} خلاصة الأثر، ۲۳/۱؛ قاموس الأعلام، ۱۶۲/۲، ۱۷۸/۳، ۳۳۲.
^{۲۸} خلاصة الأثر، ۱۱۱/۱، ۲۷۸.
^{۲۹} بغية الطلب في تاريخ حلب، ۱۹۸۹/۴، ۳۵۳/۷، زبدة الطب، ۳۴۲/۱.
^{۳۰} معجم المؤلفين، ۲۶۹/۵-۲۷۰.
^{۳۱} بووژاندنەو، ۷۱/۳-۷۵.

الجیلی العجمی: م ۹۳۹/ک ۱۵۳۳)یه و چند حاشییه‌یه‌کی له‌سه‌ر کتیبه ناسراوه‌کان هه‌یه.^{۳۶}

- له ئەلقه‌ی (۱۶۲)دا، پینج لاپه‌ره‌ی سه‌باره‌ت به نووره‌دین عه‌لی زییادی (الزیادی) نووسیوه و له‌باره‌یه‌وه گو‌تویه: "ده‌بی دانه‌ری ئەم کتیبه کورد بی‌ت، چونکه هه‌ستیکه گه‌رم و قوولی نه‌ته‌وایه‌تی نه‌بی‌ت، چی ئەوه ده‌کات زه‌لامیک کتیبیکه چی‌ه‌ند به‌رگی گه‌وره به‌خه‌تی خۆی بنووسینه‌وه و شاری عیما‌دییه هه‌لبژێری بۆ ئەوه‌ی ئەو کتیبه بکا به دیاری و بینێری بۆ زانایان و ناوداران‌؟"^{۳۷} لێره مه‌به‌ست کتیبی "المقرر فی شرح المحرر" له فیه‌قی شافیعی، که شه‌رحی کتیبی "المحرر" رافیعی قه‌زوینی (م: ۶۲۲/ک ۱۲۲۵)یه. ده‌میکیش گه‌راوه‌ته‌وه بۆ کتیبی "معجم المؤلفین" و زانیویه کورد نییه و میسری (المصری)یه،^{۳۸} پاساوی هیناوه‌ته‌وه و گومانی له‌کن دروست‌بووه که "وشه‌ی (المصری)ی به هه‌له و نه‌زانی خراوه‌ته‌سه‌ر" و گوایه "کتیبه‌که زۆر کوردانه و خۆمالییه و هاوارئه‌کا، ئە‌لی: من مالی کوردم". ئەم به کوردانانه‌ی زییادی و پینه‌لدان و هاوارکردنی کتیبه‌که‌ی که خۆمالییه، ته‌نها له‌به‌رئه‌وه‌یه کتیبه‌که‌ی پیشک‌ه‌ش به میریکه کورد کراوه و وا دیاره پاشتر فه‌قی یا خوینده‌واریکه کورد له ئامیدی بۆ زیاتر تیگه‌یشتن له کتیبه‌که، هه‌ندیک وشه‌یی وه‌رگه‌ی‌راوه بۆ زمانی کوردی. ئەوه‌تا خۆی ده‌لی: "ئەم خه‌ته خه‌تی نووسه‌ره‌وه‌ی کتیبه‌که نییه". له کتیبیکه‌ی‌دا، هه‌یچ گومانی له‌وه‌دا نه‌ماوه که زییادی مامۆستایه‌کی گه‌وره‌ی کورده، بێ په‌چاوکردنی ئەوه‌ی که له سه‌رچاوه عه‌ره‌بییه‌کان‌دا به مامۆستایه‌کی عه‌ره‌ب ناو‌نوس‌کراوه.^{۳۹}

بێ‌گومان نووره‌دین عه‌لی زییادی (م: ۱۰۲۴/ک ۱۶۱۵) نه‌ کورده و نه‌ خه‌لگی کوردستان و باوه‌رناکری هاتنیته کوردستانیش، به‌لکوو خه‌لگی گه‌ره‌کی زییادی شاری مه‌حاله (المحله)یه له میسر، به‌لام ئەم کتیبه‌ی وه‌ک (المحیی: م ۱۱۱۱/ک ۱۶۹۹) ده‌لی، زۆر بلا‌بووه له ولاتی

کوردان^{۴۰} و ناوی ئیسماعیل‌پاشای بابانی (م: ۱۹۲۰)یشی -وه‌ک له ده‌ست‌نوسه‌که باس‌کراوه- هیناوه، دانه‌ر دانه‌یه‌کیشی کتیبه‌که‌ی به‌خشیوه به میری ئامیدی و به دیاری بۆی نار‌دووه.^{۴۱}

- ئەلقه‌ی (۱۷۰) ده‌ر‌باره‌ی نامیله‌که‌یه‌کی مه‌مه‌ده‌مین کوری خه‌یرو‌لا عومه‌ری (العمری: م ۱۷۸۸)یه که خۆی و یاسینی برای (م: ۱۸۲۰)دا، دوو دیرو‌کنووسی مووسلی ته‌واو ناسراون و ده‌لی به دووری نازانم کورد بێ،^{۴۲} که چی ئەمانه عه‌ره‌بن و خۆیان به نه‌وه‌ی خه‌لیفه عومه‌ر ده‌زانن و ژماره‌یه‌ک کتیبیان داناوه، ته‌نانه‌ت به خراپی و تانه‌لیدانیش باسی کوردیان کردووه.^{۴۳}

- له ئەلقه‌ی (۱۹۴)دا، دانه‌ری کتیبی "بیان المشکلات"ی به کورد ژمار‌دووه و سه‌ره‌تا وای زانیوه مه‌مه‌ده‌ه‌بی کوری مه‌لا ئەحمه‌دی زلزلییه که له نیوه‌ی یه‌که‌می سه‌ده‌ی بیسته‌م‌دا ژیاوه، دواتر که زانیویه‌تی ئیسماعیل‌پاشای بابانی ناوی ئەم کتیبه‌ی هیناوه،^{۴۴} ده‌ستی له‌م باسه به‌رداوه و پینچاویه‌تی‌وه. پاشان وا دیاره لای خۆش‌نه‌هاتووه ئەم ره‌نجه‌ی به‌فیرۆ‌بروا، بۆیه گه‌راوه‌ته‌وه سه‌ری و نووسه‌ره‌که‌ی به کورد داناوه و باسه‌که‌ی ته‌واو‌کردووه؛ پاساوی ناونه‌هینانی به کورد به‌وه هیناوه‌ته‌وه که -گوایه- "زۆر له دانه‌رانی کورد پیشه‌یان وابوو له‌به‌رئه‌وه‌ی کاره‌که‌یان بۆ ناو و شۆره‌ت نه‌بی‌ت و پوخت و بیگه‌رد بۆ خودا بی‌ت، ناوی خۆیان نه‌بردووه و ناویان لای خودا ویستوووه و به‌س".^{۴۵} که چی دانه‌ری ئەم کتیبه نه‌ کورده و نه په‌یوه‌ندی به کوردستانه‌وه هه‌یه، به‌لکوو عه‌لا‌ئه‌دین مه‌مه‌د کوری ئەحمه‌دی ته‌رابولسی (م: پاش ۱۰۶۰/ک ۱۶۵۰)یه و کتیبیکه‌ی‌دی به هه‌مان ناو‌نیشان هه‌یه، گه‌ریندراوه‌ته‌وه بۆ مه‌لا حوسینی رۆمی (م: ۱۰۸۴/ک ۱۰۷۵)ن.^{۴۶}

^{۴۰} خلاصة الأثر، ۱۹۵/۳-۱۹۶.

^{۴۱} هدية العارفين، ۷۵۴/۱.

^{۴۲} بووژاندنه‌وه، ۱۴۶/۳.

^{۴۳} معجم المؤلفين، ۷۲/۹، ۱۷۷/۱۳.

^{۴۴} إيضاح المكنون، ۲۰۷/۳.

^{۴۵} بووژاندنه‌وه، ۲۶۳/۳-۲۶۵.

^{۴۶} ده‌ست‌نوسه‌ی ئەم دوو کتیبه له سایته‌کان‌دا به‌رده‌سته.

^{۳۶} حاجی خلیفه، کشف الظنون، ۳۴۶/۱؛ البابانی، هدية العارفين،

دار الکتب (بیروت: ۱۹۹۲)، ۱/۱۴۰.

^{۳۷} بووژاندنه‌وه، ۱۰۰/۳-۱۰۳.

^{۳۸} معجم المؤلفين، ۲۶۰/۷.

^{۳۹} بایه‌خدانی میرانی ئامیدی به رۆشن‌بیری له ده‌قه‌ری بادینان‌دا،

ده‌زگای ئاراس (هه‌ولێر: ۲۰۰۶)، ل ۴۳-۴۵.

- گومان دهكا دانهرى كتيبي "سوانح القريحة" كه خهلكى شارى مووسله و ناوى نه بومحه مه دعه بدولا كورى فخره دين حوسيني (ابو محمد عبدالله بن فخر الدين الحسيني (م: ۱۱۸۹/ك/۱۷۷۵ز)يه، ماموستايه كى كورد بى، بى نه وهى هيچ به لگه يه ك هه بى و ته نها پاساوى نه وهيه كه ناوبراو له پيشه كى كتيبه كه ي دا باسى دوور كه و تنه وهى خوئى له مال و ولائى خوئى كردوه.^{۴۷}

- نه لقه ي (۲۲۴) كهوت به رپه رى گرتوه ته وه و ده رباره ي كتيبي "كش ف أسرار المحتالين" زهينه دين عه بدولر حمان كورى نه بى به كر عومر جه و به رى (زين الدين عبدالرحمن بن ابى بكر عمر الجوبري: م ۶۶۳/ك/۱۲۶۴ز)يه و له پيشه كى دا به دريژى له ناين و ئوين و ته له كه و ده سترينى كه سانيك ناخافتوو و نمونه يه كى له كتيبه كه هينا وه ته وه. سهير له وه دايه كه بى هيچ به لگه يه ك دوو جار دانهرى كتيبه كه ي به يه كيك له ماموستا مه زنه كانى كورد داناوه و پيى وايه زوربه ي رپو دا وه كانيشى له سه ر خاكى كوردستان و شاره كورديه كان تومار كردوه.^{۴۸} كه چى جه و به رى نه كورده و نه هاتوو ته كوردستان و نه كتيبه كه شى له سه ر ميژوو ي زمان و روشنيرى و زانايانى كورده، به لكوو خه لكى جه و به ر (جوبرى) ده و روپشتى ديمه شقه و كتيبه كه بى ته رخا ن كردوو به فوفيل و ئوين و ته له كه بازى چه شنه كه سانيكى هه موو چين و توپژه كانى ناو كومه لگه ي ئيسلامى و كورتكراوه ي نه م كتيبه يش (المختار في كشف الأسرار وهتك الأستار) چه ندين ساله چاپ كراوه و من خوم خوئندوو مه ته وه و شتيكى وه هاى تيدانييه په يوه ندى به كورده وه هه بى.^{۴۹}

- نه لقه ي (۲۴۸) ته رخا ن كراوه بو كتيبي "نخب الذخائر في احوال الجواهر" نوژدار و زانا و گه ردوونناسى ناودار محمه د كورى ئيبراهيم كورى ساعيدى سنجارى (م: ۷۴۹/ك/۱۳۴۸ز)ى ناسراو به ئيبين ساعيدى نه نصارى (ابن ساعد الأنصاري) و ئيبين نه كفانى (ابن الأكفاني) كه له داىكبووى شنگال و نيشته حى قاهره بووه و كتيب گه ليكى زانستى و نوژدارى هه يه و يه كلانه بووه ته وه كه ئاخو كورده

يان نا.^{۵۰} نه م كتيبه له ميژه (سالى ۱۹۳۹) و چه ند جارى دى چاپ كراوه و هيچ پيوستى نه ده كرد ليژه نه لقه يه كى بو ته رخا ن بكرى و به دريژى قسه ي له سه ر بكرى، چونكه هيچ په يوه ندى به روشنيرى و نه ده بياتى كورديه وه نييه، به لام ماموستا بو نه وهى بيسه لميئى كورده، له خوئيه وه (الأكفاني) به (الكفاني) ليك دا وه ته وه و نه مه شى كردوو ته به لگه ي كورده بوونى،^{۵۱} چونكه كه تانى له هوزه ديژينه كانى كورده. كه چى - له راستى دا- كه تانى هوز نييه و بنه مال هه كى دانيشتوو ي ئاميديه، نه وه ده مانه هه ر نه بووه و له م سه دانه ي دوايى دا ده ركه و تووه و له و چاپه ي "هدية العارفين" دا كه من بوئى گه رامه وه (الأكفاني) هاتوو، نه وه ك (الكفاني) و له هه موو سه رچا وه كانيش دا ناوى هه ر به (ابن الأكفاني) هاتوو.^{۵۲}

- نه لقه ي (۲۵۲): محمه د كورى پيرعه لى بيركه وى (البركوي: م ۹۸۱/ك/۱۵۷۳ز)، زانايه كى ناودار و فه قيه يكى شاره زاي ده وه ته ي عوسمانيه و خه لكى باژيرى (بيركى)يه، به بيركه وى ناسراوه و له لايه ن ميژوونوسانه وه ناسينراوه و به رومي حه نه فى ناوبراوه و ده يان كتيب و ناميلكه ي له زانسته جو ره به جو ره كان دا هه يه، وه ك "إظهار الأسرار" و "إمتحان الأذكاء" و ژماره يه ك ليك دانه وه و حاشيه و شروقه بو به ره مه كانى كراوه و هيچ په يوه ستى و نزيكيه كى به كورد و كوردستانه وه نييه،^{۵۳} كه چى ته نها و ته نها له به رنه وه ي له ده سته تيك دا سه ر و بو ر بو ناوى كراوه و به (به ركوى) هاتوو، بى نه وهى بگه رينريته وه بو كورد، به ماموستايه كى ديژينى كوردى دانراوه و چوار لاپه ر و نيوى ده ره ه ق نووسراوه و به دريژى پاساوى بو هينراوه ته وه كه بوچى به كورد هه ژمارنه كراوه و وا ليك دراوه ته وه كه نه مه (به ركوى)يه، بى نه وهى روون بكرته وه ئاخو نه م شوئنه، گونده، شاره، يا ناوچه يه و ده كه ويته كوئى كوردستانه وه؟! به لام چونكه به رقه لايى هه يه و زيدي

^{۵۰} الباباني: هدية العارفين، ۱/۵۵۲؛ الزركلي، قاموس الأعلام، ۲۹۹/۵.

^{۵۱} بووژاندنه وه، ۴/۱۷۵-۱۷۷.

^{۵۲} بگه ريوه بو: الزركلي، قاموس الأعلام، ۲۹۹/۵؛ عمر رضا

كحاله، معجم المؤلفين، ۸/۲۰۰-۲۰۱.

^{۵۳} هدية العارفين، ۶/۲۵۲؛ الزركلي، الأعلام، ۶/۱۱؛ معجم المؤلفين،

۹/۱۲۳-۱۲۴.

^{۴۷} بووژاندنه وه، ۳/۱۰۶.

^{۴۸} بووژاندنه وه، ۴/۸۷-۹۴.

^{۴۹} قاموس الأعلام، ۳/۳۱۹.

زانای ناوداری کورد محمەد بەرقەلایی (محمد برقلعی)یە،^{۶۴} دەبی (بەرکیوی)یش هەبێ، گواپە لە پێی دەستخەتیکەووە کە پوونووسکەری گریکویرەکەیی کردووەتەووە، پەیی بەم راستییە بردراووە و ئەگەر ئەو نەبووایە، ئەم گریپە هەر وەک خۆی دەمایەووە و ئەم مامۆستایەش بە ناداری لە پیزی ناوونبووانی میژووی گەلی کوردا دەمایەووە.^{۶۵} وانا لێرە تەنھا لەبەر خاتری سەرپووری تاکە وشەییەکی دەستخەتیک، پشت لەو هەموو سەرچاوە برۆپیکراوانە کراوە کە (بیرکەوی)یان ناساندووە. بگرە هەرچی بەرھەمی ناوبراوەیە لە کتیب و نامیلکە و حاشییە، بە گەنجینەیی بیخەوشی کورد لەقەڵەم دراوە.^{۶۶}

- لە ئەلقەیی (۲۷۰)دا، موەفەقەدینی کەواشی (الکواشی)ی بە مامۆستایەکی وا دێرینی کورد داناو، کە کەس پێی نازانی و هەواییکی لەسەر نییە، بۆیە چوار لاپەرەیی بۆ تەرخان کردووە و گوتوویە کە سانیک بە نەزانی یا لەبەر ھۆی دی وێستویانە لە کوردی دا بێرێ و گازندەدەکا کە ناوی باوکیشی لە سەرچاوە عەرەبییەکاندا بە ھەڵە تۆمارکراوە، گواپە دوو مامۆستای کوردیش ئەم ھەڵەیان بۆ بەرھەمەکانیان گواستوووەتەووە و دۆزینەووەی دانەپەکی دەستخەتی تەفسیرەکەشیی بە موژدەپەکی گەرە زانیووە.^{۶۷} ئەوھە راستی بێ، موەفەقەدینی کەواشی (م: ۶۸۰/ک: ۱۲۸۱ز) کە سیتییەکی تەواو ناسراوە و تەفسیرەکەشی ناودارە و ھێچ پەپوھندییەکی بە کورد و کەلتووری کوردییەووە نییە و خۆی عەرەبی شەبیانییە و بنەمالەکیان لە گوند و قەلای کواشی نیشتەجێ بوون، کە دەکەوێتە دامینی

^{۶۴} سەدەیی ۱۰/ک: ۱۶ زیاووە و شەرەفخانێ بدلیسی پەسنی داووە و ستایشی کردووە. شرفنامە، مؤسسە موکریانی (أربیل: ۲۰۰۱)، ص: ۵۷۶-۵۷۷.

مستەفا دێھقانیش بە زمانی ئینگلیزی شەرۆفەیی فەتوایەکی کردووە کە دەرھەق بە یەزیدیەکانە و لە گوڤاری ئەکادیمی "نوبھار"، ژمارە (۳)ی سالی دووھەم: ۲۰۱۵، ل: ۱۲۷-۱۵۱ دا بەلای کوردووەتەووە و بیستوووە بە کوردیش بەرھەمی ھەیی.

^{۶۵} بووژاندنەووە، ۲۱۶-۲۲۱، ۱۱/۵، ۱۵.

^{۶۶} کنوز الکرد فی خزائن المخطوطات العراقية (السليمانية: ۲۰۱۳)، ۲۱۱-۲۱۰/۱.

^{۶۷} بووژاندنەووە، ۳۱۰-۳۰۷/۴.

زنجیرەچیاپەکی دەستەراستی رینگای دھۆک - زاخۆ. بۆ زانینی ناوی راست و دروستیشی، پێویستە بۆ سەرچاوەکانی سەدەکانی ناوەرەست بگەرێنەووە، ئەوانەیی ھاو دەمی بوون یا ماوہیەک پاش ئەو ژیاون، لە ھەموویاندا ناوی ئەحمەد کورپی یوسفە و سویدان ناوی باوکی نییە، بەلکوو ناوی باپیرە ھەرگەوہرەتی و تەفسیرەکەشی سالی ۲۰۰۶ز لە لایەن (د. محیی ھلال السرحان)ھوہ بلاوکراووە و لە لاپەرە شازدەیی پێشەکی دا، ناوی ئەو سەرچاوانە ریزکراون کە لە ژیانامەیی کەواشی دوواون، ھەموویان بە عەرەبی شەبیانییان داناو.

- لە ئەلقەیی (۲۹۵)دا، مەحموود بەردەری بە کورد داناو، بێ ئەوھە ھێچ بەلگەییەکی کوردبوون لە ناو و ناسناو و ناسنامەیی دا ھەبێ و وای مەزندە کردووە کە خەلکی گوندی بەردەر بێ، کەچی -وہک زانراوە- گوندیک بەو ناوہ لە کوردستان نییە و ئەگەر ھەشبێ، نازانری لە کویندەرە. بەلام پاساوی ئەوہبووہ کە چۆن سەرگەلوو و بەرگەلوو و پشدر و سەردەر و بیدەر و سیدەر ھەن، دەبی بەردەریش ھەبێ. ئەمە تەنھا بەو مەبەستە کە کابرای ناوبراوە بکاتە کورد! گریمان گوندیکی بەو ناوہ لە کوردستان ھەبوو، ئایە مەرچە ئەو کە سیتییە خەلکی ئەو گوندە بێ، لە کاتیکدا ناوی لە کتیبەکەدا بە مەحموود کورپی حەسەن .. کورپی جەمال بەردەری مەکی (محمود بن الحسن ... بن الجمال البردري المكي) ھاتووە، گواپە کتیبی "فتاوی المحمودیة"ی بۆ زیرەکی کورپی ھۆلاجوی کورپی ھۆلاکو داناو و "تو بلینیت وەک ئەم کورەزای ھۆلاکو بوو بە موسلمانیکی وھا ... بووینیش بە کوردیکی زیت و (زیرەک)! بێگومان ناوی (زیرەک) لە ناو تورک و فارسیش ھەبوو و چەند کە سیتییەکی زیرەک ناو لە میژوودا ھەن. پاشان چەند پرسیارینکیشی وروژاندووە: دەبیت میر زیرەک میری چ ناوچەیک بووینیت و مامۆستای بەردەری لە کوئی دانیشتینیت، دەبیت زیرەک میری ناوچەییەکی کوردستان بووینیت و بەردەریشی لیوہ نزیک بووینیت و بەو کتیبەیی خۆی پی ناساندبێ.^{۶۸}

دیارە ناوی ئەم کتیبە نەک ھەر لە سەرچاوەکانی

^{۶۸} بووژاندنەووە، ۱۸۱/۵-۱۸۶.

سەردهمی مه‌غۆل و سه‌ده‌کانی ناوه‌پراست نه‌هاتوو و په‌نگه‌ تیکه‌لییه‌ک رووی‌دابی، به‌لکوو دوو کتیب به‌و ناو‌نیشانه‌وه هه‌ن، په‌کیکیان مه‌حموود کوپی مه‌مه‌د نه‌سیبی چه‌مزای (۱۸۲۱-۱۸۸۷م) به‌عه‌ره‌بی دایناوه (الفتاوی‌ المحمودیه) و چاپ و بلاو کراوه‌ته‌وه^{۶۹} و ئه‌وه‌ی‌دیشیان به‌زمانی ئۆردووییه و مه‌ولانا موفتی مه‌حموود چه‌سه‌ن گنگوه‌ی دایناوه. وینه‌ی لاپه‌ره‌یه‌کی ده‌ستخه‌ته‌که‌شی بلاوکردوو‌ته‌وه و ته‌مه‌نی به‌حه‌وتسه‌د سال خه‌ملاندوو، به‌به‌لگه‌ی ئه‌وه‌ی هۆلاکو سالی ۶۶۳ ک / ۱۲۶۱ز مردوو، که‌چی ئه‌گه‌ر لئی‌وردییه‌وه، ده‌زانی خه‌ته‌که‌ی زۆر نوئییه و به‌هیچ شئیه‌یه‌ک ناگه‌رئیه‌وه بۆ سه‌رده‌مانی مه‌غۆل. دیاره ئه‌م کتیبه‌هیچ په‌یوه‌ندییه‌کی به‌کورد و کوردستانه‌وه نییه و له‌وانه‌یه‌ دانه‌ره‌که‌شی نه‌وه‌ی میژوونوس (الجمال المکی: م ۸۸۷/ک ۱۴۸۲ز) بی.

- ئه‌لقه‌ی (۳۰۱): بی هیچ به‌لگه و ئاماره‌یه‌ک (قوام الدین الحسینی)ی به‌کورد داناوه و له‌ ناو‌نیشانی ئه‌و ئه‌لقه‌یه‌دا که‌ بۆی ته‌رخان‌کراوه، هاتوو: "مامۆستایه‌کی مه‌زنی نه‌ناسراوی کورده" و چه‌وت لاپه‌ره‌ی بۆ داناوه.^{۶۹} که‌چی ئه‌م زانا و شاعیره‌ شیعیه‌ی کورد نییه و خه‌لکی قه‌زوینه، به‌چه‌ی ده‌گه‌رئیه‌وه بۆ شاری حیلله‌ی عیراق (الحلة السیفیة) و ناوی ته‌واوی (قوام الدین محمد بن محمد مه‌دی القزوینی الحسینی السیفی: م ۱۱۴۰ ک / ۱۷۲۸ز)یه و په‌کیکه‌ له‌ زانایانی چه‌وزه زانستییه‌کان و شیعری به‌عه‌ره‌بی و فارسی و تورکی هه‌یه و چه‌ند کتیب و نامیله‌ک و ئه‌رجوزه‌ی هه‌ن، وه‌ک (التحفة القوامیة فی فقه الإمامیة) و (المقطعات والقصائد) و (الشافیة).. هتد.^{۶۹}

- له‌ ریزبه‌ندی ناوی ئه‌و قوتابخانه‌دا که‌ له‌ گونده‌کانی کوردستان هه‌ن، ناوی هه‌ندیک گوند هاتوو، قه‌ت له‌وه‌ ناکه‌ن له‌ کوردستان بن، وه‌ک: (دبرهان) و (بولاقه) و (القلعة الشنجیة) و (شیخ نصیر) و (مرقرین) و (النقیریة) و (القرناصیة) و شاری (قرقر):^{۶۹} یان میژووی و بۆ ده‌می نوسینه‌وه‌ی ده‌ستخه‌تیک له‌ چه‌ند دێهاتیک داندراوه که‌ جیگای گومانن و بېرواناکرئ ئه‌و ده‌مانه‌ هه‌بووبن و ده‌بی

ده‌ستکاری‌کراین و نازاندری به‌ چ پاساوئیک ناوی شاری ئامه‌د کراوه به‌ (ئامۆدا).^{۶۹}
 ۴) تیکه‌لکردنی که‌سیتییه‌کان:

- ئه‌لقه‌ی (۱۳۴): نزیکه‌ی شه‌ش لاپه‌ره‌ی گرتوو‌ته‌وه و له‌سه‌ر رابوونی مه‌لا ئیدریسی بدلیسییه به‌نوسینه‌وه‌ی دیوانی دوو شاعیری فارسی هاوده‌می: قازی مه‌سیحه‌دین عیسا‌ی ساوی و شیخ نه‌جمه‌دین مه‌سه‌عوودی ساوی.^{۶۹} مامۆستا قه‌رده‌اغی به‌خورتی ویستوو‌یه‌تی بیانکا به‌کورد:

ئ. گومانی زۆری بۆ ئه‌وه‌ ده‌چی که‌ کوردبن، که‌چی وه‌ک له‌ ناویان‌دا دیاره، فارسن و خه‌لکی شاری ساوه و ئامۆزان، له‌ ئه‌نجانی شه‌ر و ئالۆزییه‌کانی دوابین سالانی ده‌وله‌تی تورکمانی ئاق‌قۆینلوو کۆژراون و عه‌باس عه‌زاوی به‌دریژی ناساندوونی.^{۶۹}

ب. ئه‌و دوو شاعیره‌ پسمامه‌ نه‌وه‌ی زانایه‌کی ناوداری ده‌رگه‌زینن، مامۆستا هه‌ولی‌داوه ده‌رگه‌زین که‌ گه‌وره‌دییه‌کی رۆژه‌لاتی هه‌مه‌دانه به‌ره‌و زنجان.^{۶۹} به‌سه‌تته‌وه به‌ قه‌لای ده‌رزینی و چه‌ند شوئینیکی‌دی هاوناوی کوردستانه‌وه، که‌ له‌ "شه‌ره‌فنامه‌ی بدلیسی‌دا ناویان هاتوو، تا بنه‌چه‌یان بگه‌رئینه‌وه بۆ کوردستان.

پ. ئه‌و دوو شاعیره‌، به‌رپرسی بالای رۆژگاری شاه‌یه‌عقوب‌به‌گ کوپی ئۆزۆن چه‌سه‌نی ئاق‌قۆینلوو (۱۴۷۸-۱۴۹۰ز) بوون و هه‌ر ئه‌و رۆژگاره‌ هاتنه‌ کوشتن، بۆیه‌ ناوی ئه‌و شاهه‌ی ئاق‌قۆینلوو له‌ پێشه‌کی دیوانه‌که‌یان‌دا براوه، که‌چی ده‌لی: له‌وانه‌یه ئه‌م یه‌عقوب‌به‌گه‌، میری کورد یه‌عقوب‌به‌گی زه‌رقی - زه‌رگی بی، که‌ خاوه‌ندی ده‌رزینی بوو و سالی ۱۵۷۸ز مرد، ئه‌مه‌ش ته‌نها بۆ ئه‌وه‌ی ئه‌و دوو شاعیره‌ بکوردینئ!

ت. ره‌حه‌تی مه‌لا چه‌میلی رۆژه‌یانی (۱۹۱۳-۲۰۰۱) لاپه‌ره‌ی یه‌که‌می دیوانه‌که‌ی که‌ له‌باره‌ی هه‌ردوو شاعیره‌که‌وه‌یه، له‌ تورکییه‌وه وه‌رگێراوه و له‌ویش هه‌ر

^{۶۹} بووژاندنه‌وه، ۸۸/۱، ۹۳، ۹۹.

^{۶۹} بووژاندنه‌وه، ۳۴۵/۲-۳۵۰.

^{۶۹} تاریخ العراق بین إحتلالین، الدار العربیة للموسوعات، ۲۸۶/۳-۲۹۰، ۲۹۶-۲۹۸.

^{۶۹} یاقوت الحموی، معجم البلدان، دار إحياء التراث العربی (بیروت: بلا)، ۲۹۸/۲.

^{۶۹} الزرکلی، قاموس الأعلام، ۱۸۵/۷؛ معجم المؤلفین، ۲۰۰/۱۲.

^{۶۹} بووژاندنه‌وه، ۲۸۸-۲۸۱/۵.

^{۶۹} معجم المؤلفین، ۳۰۴/۱۱.

^{۶۹} بووژانه‌وه، ۱۰۷-۹۰/۱.

باس و خواسی په یوه نډیانه به یه عقوب به گی
 ئاق قویلو وه. که چی به مه شه وه هر وازی نه هیناوه،
 رازی نیبه ئەم دوو شاعیره کورد نه بن و سووره له سهر
 کورد بوونیان و پیی وایه ئەم پیزانینه "راست و رهوانه"
 که به قهله می بیگانه و دوژمنان و ناشاره زایان له
 بارو وخی ئیمه نووسراوه.. وهک تفهنگ به تاریکیه وه
 نان وایه، دوور نیبه به لگه و شتی وا بدوژریته وه، ئەم را و
 بوچوونانه ی ئیسته دهمه ونخون کاته وه.^{۶۷} منیش ده لیم:
 ئەگه ر به ریزیان "شهره فنامه" و کتیبی "تاریخ العراق بین
 إحتلالین" ی به وردی بخویندایه ته وه، ئاشنای زینده گی
 ئەو دوو شاعیره ده بوو و دهیزانی نیوانی هه ردوو
 یه عقوب به گ نزیکه ی سه دساله و نیوان ده رگه زین و
 درزینییش سه دان کیلومه تره!

- مه لا یوسفی مه جمهری کورد که تا سالی ۱۹۳۱
 مابوو و مه لا عه بدولکه ریمی موده ریس له چه مچه مال
 دیتبووی، تیکه ل کراوه به شاعیری فارس مه جمهری
 ئەصیه هانی (۱۷۷۶-۱۸۱۰ز) که له خزمه تی فه تحه لی
 شاهی قاجار (۱۷۹۷-۱۸۳۴ز) دا بووه و چووته گیلان و
 ئازهر بیجان بو به شداری له شهری دژی رووسیادا و به
 شاعر ستایشی شاهی قاجاری کردوو و یاداشتی خوی
 گپراوه ته وه.^{۶۸} وا دیاره ئەم کیشیه به هوی تیکه ل بوونی
 ده ستخه تی ئەم دوو که سیتییه وه هاتوو ته ئاراهه.
 ماموستا ئەگه ر په له په لی نه کردبایه و به سوړاخ و
 پشکینی سه رچاوه کان درکی به م تیکه ل کردنه ده کرد و
 دهیزانی مه لا یوسفی مه جمهر که پاش سالی ۱۹۳۱
 مردوو و ئەو ساله کچیکیشی بووه، چون باسی دوو
 به رپرسی قاجاری: (ضرغام السلطنه) و (اسد الممالک) ی
 سه رته تای سه ده ی نۆزده هه می کردوو و چون له ریگی
 حه جی مالی خودادا، له ئەصفه هان و زجان و تالش و
 گیلان و ئینزه لی و باکوئه- باکو و تغلیس و باتومی، که
 (دار الملک) ی رووسیایه! دوواوه.^{۶۹}

جاری واش هه یه بی سوړاخ کردن و دلنیا بوون و
 ته نها به هوی لیکچوونی کونیه و ناسناوی دوو
 که سیتییه وه، بی سی و دوو تیکه ل کراون یا یه کیکی
 غه یه ر کورد کراوه به کورد یان نووسه ر و

روونووسکه ره وه لیکجیا نه کراونه ته وه. له ئەلقه ی
 (۱۷۶) دا، ئەبولوه فا خواجه ی خه واریزی
 (م: ۸۳۵/ک/۱۴۳۱ز)، خاوه ندی چه ند چوارینه یه ک و
 نووسه ری کتیبی "کنز الجواهر" و ناسراو به "پیری
 فریشته"، کراوه به سو فی ناودار و پایه به رزی کورد
 تاجولعارفین ئەبولوه فای حولانی (م: ۵۰۱/ک/۱۱۰۷ز).
 ئەم سی لاپه ره و نیوه هیچ په یوه سیتییه کی به
 ژیا نامه ی زانایانی کورده وه نیبه، ئەوه نده هه یه پیش
 پتر له چوار سه ده له باژیری ته ویله نو سراوه ته وه.^{۷۰}

- حوسینی شیفتی، زانایه کی ناوداری کورده و له
 سه ده ی هه ژده هه مدا ژیاوه، خه لکی گوندی شیفتی
 ده قه ری مزووریه له به هدینان؛ چه ند نامیلکه و فه توایه کی
 هه یه، یه کیکیان ده ره ق به یه زیدییه کانه و ئەوه ی دیان
 ده ره ق به شیعه ی قزلباشه،^{۷۱} که چی چه ند جاریک به بی
 به لگه کردوویه تی به شه وه کی و شه قه کی.^{۷۲}
 - ئەلقه ی (۱۹۳) ده رباره ی کتیبی "زواهر اللغه"
 مه لا محه مه دی جوانرویییه که سه باره ته به
 شو رقه کردن و لیکدانه وه ی په یقه کانی گولستان و
 بوستانی سه عدی شیرازی و له کوردستان
 به رده ست بووه و دانه گه لیک ی لی نووسراوه ته وه،
 نه خاسمه له به هدینان و یه کیک له
 روونووسکه ره وه کان ده یان په یقی کتیبه که ی کردوو
 به کوردی باکوور،^{۷۳} که چی ماموستا
 جوداوازی نه کردوو له نیوان دانه ر و
 روونووسکه ره وه دا و گوتوویه: "ئه وه ی جیگه ی
 سه رنجه، دانه ره که ی (جوانرویی) یه و شیوه ی
 نووسین و زاره که ی بادینییه و نازانین ئەمه چون
 رووی داوه" و ناوی ته وای روونووسکه ره وه که شی
 به وردی نه خویندوو ته وه و "الکیستی نسبا
 والهرووی وطنا" بووه، به "الکیستی نسبا الهرووی
 وطنا" ی داناوه،^{۷۴} له کاتیک دا کیسته و هروور دوو
 دی ناسراوی ده قه ری به روا ری بالان.

- له که شکۆله که ی مه ولانا حه مزه دا، شیعه ری ده یان

^{۷۰} بووژاندنه وه، ۱۷۰-۱۶۶/۳.

^{۷۱} داود جلیبی، مخطوطات الموصل، مطبعة الفرات (بغداد: ۱۹۲۷).

ص ۲۷۴.

^{۷۲} بووژاندنه وه، ۱۷۷/۴، ۱۸۱-هه روه ها: ۳۵۳-۳۵۵، ۱۴۶/۳.

^{۷۳} هیرش که مال ریکانی، گه نجینه یا به هدینان، ل ۵۴، ۱۳۶.

^{۷۴} بووژاندنه وه، ۲۵۸/۳، ۲۶۲.

^{۶۷} بووژاندنه وه، ۳۴۵/۲-۳۵۰.

^{۶۸} محمد شریفی، فرهنگ ادبیات فارسی، فرهنگ نشر نو (تهران:

۱۳۹ ش)، ل ۱۲۶۶.

^{۶۹} بووژاندنه وه، ۲۸۸/۳-۳۹۰.

شاعیری کورد و غهیره کورد هاتوو، یه کیکیان شیعیری محمه د خانای ناودار به خانای جوانرۆیه (محمد خان مشهور بخانا جوانرود)، گوتوو به دهبن ئەمه محمه دی جوانرۆیی نووسه ری کتیبی "زواهر اللغة" بی،^{۷۵} که چی گومان له وه دانیه که محمه د خانای جوانرۆ هه مان خانای قوبادییه، وهک له پیشه کی دیوانه که ی خانای قوبادی دا ساغ کراوه ته وه^{۷۶} و دلنایش نه بووه که محمه د خانای قوبادی هه ر خانای قوبادییه.^{۷۷}

- ئەوه ی که میک شاره زای ئەده بی کلاسیکی کرمانجی بی، ده زانی هه ردوو شاعیر، فه قی ته یران و مه لای جزیری، هاوده می یهک بوون و مونا زه ری شیعیریان هه یه. فه قی ته یران له چه ند شیعیریکی دا ناسناوی (م. ح) و مه لای جزیری ناسناوی (مه لی - مه لای) بو خوی داناوه.^{۷۸} که چی ماموستا قه رده اغی (م. ح) و (مه لای) به مه لای با ته یی داناوه و ئەم بو چوو نه ی له شوینیکی دیکه دوو پات کردوو ته وه.^{۷۹}

- له ناساندنی شاعیر شه هاب دا، ماموستا خزمه تیکی گه وره ی به ئەده بی کور دی به خشیوه و شیخ شه هابی - که پی ده چی شاعیریکی ناسراو و پر به ره م بو بی، زیاتر پی ناساندوین و بیست و دوو شیعیری دۆزیوه ته وه، به لام باشتر بوو پشت به کتیبه نازانستی و بی سه رچاوه که ی محمه د سدیق بۆره که بی نه به ستی و ئەو ئاخافتنه ی لئ وه رنه گری که ده لی: شه هابه دینی شه هره زووری (۹) و شه هابه دینی سوهره وه ردی (م: ۶۳۲/ک/ ۱۲۳۴) زیش شیعیریان به کور دی هه یه؛ یه که میان که سیک و هه می و هه لبه ستراوه و له هیچ سه رچاوه یه کدا ناوی نه هاتوو و دووه میانیش روونه هیچ شیعیر و نووسینیکی به کور دی نه بووه و ئەو ده مانه (سه ده ی ۶- ۱۲/ک/ ۱۳) که نگکی شیعیر و نووسین به کور دی ده رکه و تیبوون.^{۸۰} له باسی شاعیر (حاجی) دا، باسی

حاجی نیعمه تولای جه یحون ئابادی (۱۸۷۱-۱۹۲۰) و حاجی نوورعه لی ئیلاهی کوری (۱۸۹۵-۱۹۷۴) ی کردوو، که له ریبه رانی ئەهلی حق بوون و سه رده میان ئەوهنده دورنییه و ده بی لی ره لابیرین و به و حاجیه شاعیره به راوردنه کرین که ره نجووری له سه ره تای سه ده ی نۆزده هه م دا باسی کردوو.^{۸۱}

۵) ورد نه خویندنه وه ی میژوو و ناوه رۆکی ژماره یهک ده ستخته:

بازرگانانی چلیس و ساخته کاری ده ستخته ته کان، به دریزی رۆژگار و به مه رمی جۆر به جۆر و مه به ستی ده ستخستی قازانجی مادی و مه عه وی و تا ده ستخته به نرخیکی گرانتر بفروشن، به رده وام که وتوو نه ده ستکاری میژووی نووسینه وه یان و بردوو یانته وه بو سالانی کونتر.^{۸۲} ماموستا که شاسواریکی شاره زای ده ستوو سه و ویل و شه یای ده ستخستن و ساخ کردنه وه یه تی و خویشی ئاماژه ی به زۆر حاله تی له م چه شنه داوه،^{۸۳} نه ده بوو ئەو ساخته کاریان به سانای به سه ری دا تیپه رن و ئەو بره ناته واوییه بکه ونه کتیبه که یه وه.

- ئەگه ر ته نها سه یری لاپه ره (۵۰) ی کتیبه که ی صادق به هائه دین "هوزانقانیته کورد" ی بکر دایه، که سالی ۱۹۸۰ له به غدا چاپ کراوه، ده یزانی مه لای جزیری له نیوه ی دووه می سه ده ی (۱۰) و نیوه ی یه که می سه ده ی (۱۱) ژیاوه و گومانی له میژووی ئەو ده ستوو سه ی دیوانه که ی ده کرد که گوایه سالی ۱۹۳۲ ک/ ۱۵۲۶ ز نووسراوه ته وه، واته نزیکه ی نیو سه ده پیش له دایکبوونی جزیری خوی.^{۸۴} که چی پاش ئەوه ی دیوانه که یی خویندوو ته وه، که ته حسین دۆسکی بلاوی کردوو ته وه، له به ر رۆشنایی ئەم ده ستوو سه دا، هه ندیک وشه و له نگی راست کردوو ته وه،^{۸۵} ئەو جا زانیویه تی میژوو وه که ی هه له یه و سه ده یه ک به ر له مردنی مه لای جزیری نووسراوه. پیویست بوو لی ره ئاماژه به و هه له یه بکا، که پیشتر به سه ری دا تیپه ری بوو.

^{۷۵} بووژاندنه وه، ۳/ ۳۷۵.

^{۷۶} دیوانی خانای قوبادی، کۆکردنه وه و لیکدانه وه ی کاروان عوسمان خه یات (سنه: ۲۰۱۱)، ل ۷۳-۷۹.

^{۷۷} بووژانه وه، ۴/ ۳۲۲.

^{۷۸} بروه: صادق بهاء الدین ئامیدی، هوزانقانیته کورد (به غدا: ۱۹۸۰)، ل ۲۰۰-۲۰۱، ۲۰۵.

^{۷۹} بووژانه وه، ۱/ ۲۰۳، ۳/ ۱۱۴.

^{۸۰} بووژاندنه وه، ۵/ ۹۴-۹۷.

^{۸۱} بووژاندنه وه، ۵/ ۱۳۰.

^{۸۲} بروه: د. عابد سلیمان المشوخی، التزوير والإنتحال في المخطوطات العربية، مركز الدراسات والبحوث (الرياض: ۲۰۰۱).

^{۸۳} بووژاندنه وه، ۱/ ۱۱۱، ۲/ ۶۰، ۳/ ۲۱۸، ۵/ ۶۷.

^{۸۴} بووژاندنه وه، ۱/ ۱۸۲. دواتر ئاماژه ی به م میژوو هه له یه داوه.

^{۸۵} بووژاندنه وه، ۵/ ۳۷۲.

- پيشه‌کى گوتم دستخه‌ته‌کانم نه‌بينيوه، به‌لام دلنيام جارى وا هه‌يه ماموستا به قوولى نه‌يخويندونه‌ته‌وه، نه‌گينا له (ئه‌لقه‌ى ١٣٥) دا ده‌يزانى مه‌لا عه‌بدولاي رېتکى (م: ١١٥٩/ک١٧٤٦ز) - نه‌ک ره‌به‌کى - هه‌رگيز نه‌يگوتوه من کچه‌زاي مه‌لا نه‌بويه‌کرى موصه‌نيفم (م: ١٠١٤/ک١٦٠٥ز)^{٨٦} و روونه و ريشى تى‌ناچى وه‌هابى. باسى مه‌لا زه‌ينه‌لعابدينى گورانى (م: ١٠٧٠/ک١٦٦٠ز)ى خاوه‌ندى کتیبى "اليمانيات المسلوقة على الراضة المخذولة"ى کردووه و گوتوويه: کچه‌زاي مه‌لاى موصه‌نيفه. مه‌لاى گورانى خوى له‌م کتیبه‌دا گوتوويه کچه‌زاي نه‌بويه‌کرى موصه‌نيفم و باسى عه‌بدولکه‌ريمى خاليشى کردووه. شايانى باسه، له ئاکامى هه‌ژموونى شيعه‌گه‌رى و فشارى نه‌براوه‌ى نه‌وه ده‌وله‌ته شيعيانه‌دا که حوکمى ئيرانيان کردووه، وه‌ک صه‌فه‌وى، نادرشاهى نه‌فشار، زه‌ندى، قاجارى و شالو و شه‌ر و مملانتيان له‌گه‌ل ده‌وله‌تى عوسمانى سونى، زانا و ماموستا و فه‌قيهانى کورد ناوبه‌ناو فه‌توايان ده‌رکردووه و کتیب و ناميلکه‌يان سه‌بارت به توانج‌دان و ره‌خنه‌گرتن له مه‌زه‌بى شيعى داناه، له‌وانه‌ش گورانى و رېتکى و پشکىکى نه‌م فه‌توايانه سالى ١٩٩٧ له لايه‌ن مه‌لا حمده‌ى عه‌بدولمجيد سه‌له‌فیبه‌وه چاپ و بلاو کراونه‌وه.^{٨٧}

- له به‌رگى يه‌که‌م‌دا (١٩٩٨)، ناوى مه‌لا محمه‌د شه‌ريفى شاهويى گورانى به محمه‌دى كورى (شربت) خویندووه‌ته‌وه! که‌چى له گوتاريکى‌دا که له رۆژنامه‌ى "هاوکارى" (١٩٩٧/٧/٨) دا بلاوکراوه‌ته‌وه و کراوه‌ته نه‌لقه‌ى (٢٥٨)، واتا ساليک به‌ر له ده‌رچوونى به‌رگى يه‌که‌مى کتیبه‌که‌ى، ناوى نه‌م زانا کورده‌ى به دروستى خویندووه‌ته‌وه. ده‌بوو پيش نه‌وه‌ى نه‌وه گوتاره له کتیبه‌که‌دا بلاوبکاته‌وه، نه‌م هه‌له زه‌قه‌ى راست‌بکرايه‌ته‌وه.^{٨٨}

- له پيشه‌کى به‌شى دووه‌م‌دا، ماموستا باسى ناسيخکى زاخويى کردووه، که سالى ١٢٢٦ک کتیبى "أجزاء القضية"ى له شارى (پيرجب) نووسيووه‌ته‌وه، بى نه‌وه‌ى بېرسى کوا شارىک به‌م ناوه له کوردستان هه‌يه‌ه! دواتر له به‌رگى پينجه‌م‌دا باسى هه‌مان

ده‌ستخه‌ت و ناسخى کردووه و گوتوويه له مزگه‌وتى پيرجبى شارى ئاکرى نووسيوويه‌ته‌وه.^{٨٩} پيرجب، مه‌زارىکه له ئاکرى، ده‌گه‌رپته‌وه بو موجهيد پير جوبرايل که به نيازى شه‌رى جيهاد له دژى ناپليون، رووى کردووه‌ته‌شام و ميسر.

- باسى سى ده‌ستخه‌ت کراوه، گوايه سالانى ١٧١٥/ک١٣١٥ز، ٧٧٧ ک /١٣٧٥ز، ١٨٩٥/ک١٤٩٠ز، له قوتابخانه‌ى قوببه‌هان نووسراوه‌ته‌وه.^{٩٠} ده‌شى نه‌م سالانه ئاوها نووسرابن، وه‌لى ده‌بوو گومانى له راستيان بکرايه، چونکه نه‌وه ده‌مانه نه‌م قوتابخانه‌يه هه‌ر نه‌بووه، که سولتان حوسينى ميرى ئاميدى (١٥٣٣-١٥٧٣ز) بنيادى ناوه.

- دووجار باسى کتیبى "صرف التنازع"ى عه‌بدولاي شه‌مه‌دینى(٩) کردووه، وه‌ک کوترين ده‌ستخه‌تى سه‌ر به ده‌قه‌رى بانه، گوايه سالى ١٥٦٣/ک٩٧٠ز له گوندى به‌رۆژه نووسيوويه‌ته‌وه و له په‌راويزدا خوینه‌رى ئیخاله‌کردووه بو لاپه‌ره‌ بېستى به‌رگى دووه‌م. که‌چى ميژووى نووسينى هه‌مان کتیب و به خه‌تى هه‌مان نووسه‌ر، له‌وى سالى ١٠٩٧ک.يه.^{٩١} جياوازى نيوان نه‌م دوو ميژووه، که بايه‌خى خوى هه‌يه، بو ميژووى شارى بانه (١٢٧) ساله.

- يه‌کىک شه‌رحىکى بو کتیبىکى عه‌بدولره‌حمان جامى (م: ١٨٩٨/ک١٤٩٢ز) نووسيووه و گوتوويه: "ويسيم بجم بو (دار الخلافة)ى به‌غدا".^{٩٢} وه‌ک ئاشکرايه به‌غدا سالى ١٢٥٦/ک١٢٥٨ز له لايه‌ن مه‌غوله‌وه داگيرکراوه و خيلافه‌ى عه‌باسى له‌ناوبراوه، و ايزانم ئالوزيبه‌ک ليره‌ش هه‌يه.

- سالى مردنى سه‌يد عه‌بدولاي مه‌ئالى، شاعيرى كوردى شه‌نبه‌ک - شه‌به‌ک به ١١٩٨ک هاتوه، که‌چى شاعيرى ناوبراو باسى گه‌لى رۆمان و شوخى(٩) شىخى بريفکانى کردووه^{٩٣} و ده‌بى موريدى شىخ نوورى بريفکانى (م: ١٢٦٨/ک١٨٥١ز) بووبى. ره‌نگه راسته‌که‌ى ١٢٩٨ک بى و پيشتريش ده‌قى شيعريکى شىخ نووره‌دين (نوورى)ى هيناوه‌ته‌وه، باشر بوو ئاماژه به‌وه بکرى که

^{٨٩} بووژاندنه‌وه، ٢٣/٢، ٦٨/٥.

^{٩٠} بووژانه‌وه، ١٠١/١.

^{٩١} بووژاندنه‌وه، ٢٠/٢، ٤٤/٥، ٧٢.

^{٩٢} بووژاندنه‌وه، ٢٠٩/٢، ٢١١.

^{٩٣} بووژاندنه‌وه، ٢٣٠/٢، ٢٣١.

^{٨٦} بووژانه‌وه، ٣٥٤/٢.

^{٨٧} بگه‌رپته‌وه بو: رسائل في الرد على الراضة، مطبعة خبات (دهوك: ١٩٩٧).

^{٨٨} بووژاندنه‌وه، ٣٤٥/١، ٢٥٦/٤.

ئەم شاعیرە نورەدین بریفکانییە.^{۹۴}

بەدەرین. بەلام شتیکی ئاسایی نییە هەلە لە نووسینەوهی سالی بەتایبەتی دانان یا نەسخی دەستنووسیکدا بکری که -وەک ڕوونە- کاریگەرییەکی قوولی دەبی لەسەر راستییە میژووییەکان و ئیمە نازانین سەرچاوهی ئەم سالی ناکۆکانە چییە، ئایا لە ئەسلەکه دایە یا هەلە نووسینەوه و چاپە. هەرچۆنیک، نەدەبوو بە هەلە بلابو بکرایانەتهوه.

٦) بابەتی زیاده و بەدەر لە سنووری ناوینشان: دەیان بابەت و پیشەکی و لاپەرە و برگی زیاد لە هەر پینج بەرگەکه دا هەن و پەيوەندییەکی وەهایان بە ناوەرۆک و ناوینشانەکه یەوه نییە، لەوانە:

- ئەلقە (٧٠) دەربارە کتیبیکە و پیشەکییەکی گشتییە دوولاپەرەیی بۆ نووسراوه و نازانری کئی دایناوه و بە "مامۆستایەکی گەرەمی کورد" دانراوه.^{١٠١}

- زۆربە ئەلقە (٧٢) و ئەلقە (٢٨٦) دەرباری بنەمالە شێخانی دبی (تەلوە) یە و شەش لاپەرە بۆ تەرخان کراوه.^{١٠٢} راستە ئەمانە هاتوونەتە کوردستان و ماوهیک لە جزیرە بۆتان نیشتهجی بوون و دواتر گواستوویانەتەوه بۆ گوندی تەلوە لای ئەسعد - سیرت، بەلام -وەک خۆیان دەلین- عەرەب و هیچ خزمەتیکیان بە زمان و پۆشنیری کوردی نەگەیاندوووه. ئەلقە (٧٨) و (١٣٨) یش پەيوەندییان بە پرسى بووژاندنەوهی زانایانەوه نییە.^{١٠٣}

- زنجیرە (١٩٢) تەرخان کراوه بۆ ئاخافتن لەسەر پیشەکی و ناوەرۆکی کتیبیکى عەرەبی دەربارە زانستەکانی ئاین، که هیچ پەيوەندییەکی بە میژووی کوردهوه نییە، تەنها ئەوه نەبی که لە شاری سنە - کوردستانەوه نێردراوتە ئەستانبول و بی ئەوهی بزانی دانەرەکهی کتیبە و ناوی چییە، بە مامۆستایەکی کورد دانراوه.^{١٠٤}

- ئەلقە (٢٥٥) پازدە لاپەرە گرتووتەوه و سەبارەت بە ئەمجەد زەهاوی (١٨٨٢-١٩٦٧) نووسراوه.^{١٠٥} و ڕوونە ناوبراو "سەرانسەری ژيانی خوی بۆ ئایینی پیروزی ئیسلام تەرخان کردوووه"، هەرچەند

- شەهابەدینی خەفجاجی سالی ١٠٨٥/ک/١٦٧٤ز کتیبی "نسیم الریاض فی شرح شفاء القاضی عیاض" داناو و پاشتر مەلایەکی بانەبی دانەیهکی لی نووسیوتەوه،^{٩٥} لە کاتیکدا ناوبراو سالی ١٠٦٩/ک/١٦٥٧-١٦٥ز مردوووه.^{٩٦}

- قورئانیک سالی ١١٢٩ک نووسراوتەوه و قورئانیکى دی سالی ١١٧٩ک بە خەتی هەمان کەس نووسراوتەوه و جیاوازی ئەم دوو میژووهی وایک داوتەوه که -گوايه- ناوبراو پەنجا سال سەرقالی نووسینەوهی قورئان بووه و "دەبی لە ماوهی ئەم ٥٠ سالەدا چەند قورئان و شوینەواری جوانی نووسیوتەوه؟ بەلام کوان و لە کوین؟". من پیم وایە ئەم دوو سالە هەر یەکن و بە هۆی هەلە نووسین یا هەلە خویندەوه وایان لی هاتوووه. خۆشنووسیک که بە مەزنده سالی ١١٠٠ک هاتیبته دنیاوه، چۆن بە پیری و سالی ١١٧٩ک توانای بینین و نووسینی ئەو کارە پروردەکارییە بووه.^{٩٧}

- دەستنووسیک که لە قوتابخانە رەواندوز ڕوونوس کراوه، میژووهکهی شیویندراوه یا بەئەنقەست دەستکاری کراوه بۆ ٧٤٩ک، پاشان لە بەرگی دووهمدا راست کراوتەوه بۆ (١٢٤٩ک) و هەست بەم ساخته کارییە کراوه. دەبوو ئاماژە بە هەلە پیشتر بکرایە و راست بکرایەتەوه.^{٩٨}

- هەلە لە سالی نووسینەوهی دەستنووس: سالی (١١٩٩) کراوه بە (١٢٩٩ک)^{٩٩} و مردنی محەمەدی شەرانشی بە (١٠١٦) و (١٠٦٠) هاتوووه و میژووی نووسینەوهی دەستخەتیک بە (١٠٣٧) و (١٣٠٧) و هبی یەکیکی دی بە (١٢٦٣ک) و (١٢٣٦ک) و هبی یەکیکی دیش بە (١٢٣٠ک) و (١٢٤٠ک).. هتد. هاتوون.^{١٠٠}

دیاره هەلە نووسینەوه یا چاپ دیاردەیهکی باوه و لەمیژە شتیکی ئاسایی بووه و کەم کتیب هەیه لی

^{٩٤} بووژاندنەوه، ١٥١/١.

^{٩٥} بووژاندنەوه، ٤٦/٥.

^{٩٦} ئەم کتیبە لە (دار الکتب العلمیة) لە بیروت چاپ کراوه.

^{٩٧} بووژاندنەوه، ٤٢-٣٣/٥.

^{٩٨} بووژاندنەوه، ٩٥/١، ٣٤/٢.

^{٩٩} بووژاندنەوه، ٤٠/٥.

^{١٠٠} بووژاندنەوه، ٢١٨/١، ٦٣/٤، ٦٦، ٧٧، ١٠٨، ١١١.

^{١٠١} بووژاندنەوه، ٣٦٨-٣٧١.

^{١٠٢} بووژاندنەوه، ٣٧٣-٣٧٦، ٤/٣٨٧-٣٩٢.

^{١٠٣} بووژاندنەوه، ٨٤-٧٨/٢، ٣٦٣-٣٦١.

^{١٠٤} بووژاندنەوه، ٢٥٥/٣، ٢٥٧.

^{١٠٥} بووژاندنەوه، ٢٣١/٤، ٢٤٦.

بنه‌چه‌ی کورده، به‌لام هیچ خزمه‌تی زمان و ئەده‌بیات و رۆشنییری کوردیی نه‌کردوو و باسی هیچ دەستخه‌تیکی نه‌کراوه و ناوه‌پۆکی گوتاره‌که له‌گه‌ل ناوینشانی کتیبه‌که یه‌ک‌ناگره‌وه و شوینی ئیره‌ نییه.

- ئەلقه‌ی (٢٥٨): پینج لاپه‌ره‌ ته‌رخان‌کراوه بۆ ئاخافتن له‌سه‌ر کتیبی "الأمم لإیقاظ الهمم"ی ئیبراهیم کوری حه‌سه‌نی گۆرانی (م: ١١٠١/ک / ١٦٨٩ز) و به‌ ده‌ستخه‌ت ناوی بردوو، که‌چی ئەم کتیبه‌ پێش زیاتر له‌ سه‌ده‌یه‌ک و سالی ١٣٢٨ک له‌ حه‌یده‌رئابادی هیند چاپ‌کراوه و به‌رده‌سته و پینشتریش ئەلقه‌ی (١١١) بۆ ناوی به‌رهمه‌کانی دانراوه.^{١٠٦}

- ئەلقه‌ی (٢٦٩) که‌ دوو لاپه‌ره‌ و نیوی گرتووته‌وه، زیاده؛ باسی نه‌ ده‌ستخه‌ته‌ و نه‌ زانایه‌کی ناسراوی کورده و ته‌نها گێرانه‌وه‌ی پووداویکی زاره‌کییه.^{١٠٧}

- ئەلقه‌ی (٢٧١) ئاخافتنه‌ له‌سه‌ر محمه‌د نووری قادری (القادری) و سنی لاپه‌ره‌ و نیوی بۆ ته‌رخان‌کراوه، که‌ نه‌ کورده و نه‌ به‌ کوردی نووسیه‌تی و نه‌ له‌ نووسینه‌کانیشی دا خزمه‌تی ئەده‌ب و رۆشنییری کوردیی کردوو، ته‌نها ئەوه‌نده هه‌یه‌ ماوه‌یه‌ک له‌ سلیمانی بووه و مه‌لا عه‌بدولکه‌ریمی موده‌رپس دیتووێته‌تی.^{١٠٨}

- ئەلقه‌ی (٢٧٦) که‌ چوار لاپه‌ره‌ی گرتووته‌وه، ده‌رباره‌ی ده‌سخه‌تی قورئانیکه، یه‌کیک بۆ که‌سیتییه‌کی نووسیه‌ته‌وه، نازاندی کین و کوینده‌رین.^{١٠٩}

- ئەلقه‌ی (٢٨٦) ده‌رباره‌ی یازده‌ به‌لگه‌نامه‌ی میرنشینی ئەرده‌لانه و باسی مه‌ستوره‌ خانم کراوه، زیاده و شوینی ئیره‌ نییه.^{١١٠}

- ئەلقه‌ی (٢٩٦) هه‌ژده‌ لاپه‌ره‌یه‌ و ته‌رخان‌کراوه بۆ ئاخافتن له‌سه‌ر کتیبی "ریاض المشتاقین"ی ملا حامیدی بیاره‌یی، بێ‌ئه‌وه‌ی شتیک له‌باره‌ی ژیان و سه‌رگوزشته‌یه‌وه‌ گوترا بێ.^{١١١}

- ئەلقه‌ی (٣١٣) سێزده‌ لاپه‌ره‌ی گرتووته‌وه، هیچ تیکه‌لی و په‌یوه‌ندییه‌کی به‌ ناوینشانی کتیبه‌که‌وه‌ نییه‌ و زیاتر پیداهه‌لدان و ستایشیکی پرزیده‌ره‌ویی زیدی

نووسه‌ره‌وه‌یه، گوندی ته‌کیه و قه‌رده‌داغ و نه‌ده‌بوو بناخه‌یریه‌ کتیبه‌که‌وه.^{١١٢} ئەلقه‌که‌ وه‌ک خسته‌سه‌ر و پوونکردنه‌وه‌یه‌که‌ بۆ گوتاریکی عه‌تا قه‌رده‌داغی له‌مه‌ر میژووی قه‌رده‌داغ و په‌خنه‌ی ئەوه‌ی لێ‌گرتوو که‌ چۆن و به‌ چ به‌لگه‌یه‌ک گۆر و شه‌خس و گلکۆکانی ولاتی قه‌رده‌داغی گه‌رانده‌وه‌ته‌وه‌ بۆ ئەو فه‌رمانده‌ موسولمانانه‌ی که‌ له‌ فه‌تحرده‌ی قه‌رده‌داغ دا کوژراون و "بۆ پووداویک که‌ پینش پتر له‌ ١٣٠٠ سال پووی دا بێ، قسه‌ی پووت و بێ‌بناغه.. ناچی به‌ گویی میژوودا و خوینه‌ری ژیریش ده‌پرسی: براله‌ ئەم قسانه‌ت له‌ کوێه هیناوه؟"

ئەم ئاخافتنه‌ ته‌واو راست و به‌جیه‌یه، به‌لام هه‌مان "خوینه‌ری ژیر"، هه‌مان پرسیار ئاراسته‌ی مامۆستا ده‌کا و لێ‌ده‌پرسی: ئەری له‌ چ سه‌رچاوه‌یه‌کی میژوویی دا - نه‌ک قسه‌ی بێ‌بناغه‌ی ئەم و ئەو - به‌ دیرینی و شکواریی ئەو دوو شوینه‌ت زانی؟!

- ئەوه‌تا قسه‌ی مامۆستایه‌کی قه‌رده‌داغی ده‌گێرته‌وه‌ که‌ فه‌رموویه‌تی: "یه‌که‌م زانکۆ له‌ جیهان دروست بووه، له‌ قه‌راغ دا بووه!!" وه‌ک بلێی ناراسته‌خۆ پشتگیری بکا، ئەگینا نه‌یده‌گێرێه‌وه.

- ناوچه‌ی قه‌رده‌داغ یه‌کیه‌که‌ له‌ ناوچه‌ هه‌ره‌ دیرینه‌کانی کوردستان و بگره‌ جیهانیش و شار بووه و له‌و ده‌ستخه‌ته‌دا که‌ باسی شاری قه‌رده‌داغ کراوه، هیچ مه‌رج نییه‌ مه‌به‌ست ئەم قه‌رده‌داغه‌ بێ.

- گوندی "ته‌کیه‌ پتر له‌ هه‌زار سال گوند و جینگای پیاوچاک و سه‌یید و شیخ بووه.. مه‌لێه‌ندی رۆشنییری و زاناکانی به‌ جیهاندا بلا بوونه‌ته‌وه".

- مالباتی سه‌فه‌وییه‌کان و شائیسماعیلی سه‌فه‌وی، سه‌ره‌تا له‌ گوندی ته‌کیه‌ ده‌رچوون!! که‌چی ئیبن‌به‌زاز ئەرده‌بیلی (ابن بزاز أردبیلی) که‌ سالی ٧٥٨/ک / ١٣٥٧ز کتیبی "صفوة الصفا"ی له‌سه‌ر ژیاننامه و مه‌ناقیبی شیخ سه‌فه‌یه‌دین و باب و باپیرانی داناوه، هه‌رگیز باسی شتی وای نه‌کردوو.

له‌ کۆتایی دا، دووباره‌ی ده‌که‌مه‌وه‌ که‌ مه‌به‌ست و ئامانج له‌ نووسینی ئەم گوتاره، ته‌نها خزمه‌تکردنی دیرۆک و ئەده‌ب و رۆشنییری گه‌له‌که‌مانه‌ و پتر بۆ ئەوه‌شه‌ که‌ ئەم کتیبه‌ به‌لگه‌نامه‌یه‌یه‌ به‌که‌لک و به‌ها‌داره، له‌ چاپی داهاتوودا له‌و خه‌وش و که‌م‌وکورپیانه‌ پاک‌بکریته‌وه، له‌ کاتیک دا هه‌رگیز له‌ به‌ها و نرخ‌یه‌ که‌م‌ناکه‌نه‌وه.

^{١١٢} بووژاندنه‌وه، ٣٩٣-٣٨٠/٥.

^{١٠٦} بووژاندنه‌وه، ٢٥٥/٤-٢٦٠.

^{١٠٧} بووژاندنه‌وه، ٣٠٤/٤-٣٠٦.

^{١٠٨} بووژاندنه‌وه، ٣١١/٤-٣١٤.

^{١٠٩} بووژاندنه‌وه، ٣٣٦/٤-٣٤١.

^{١١٠} بووژاندنه‌وه، ٢٨٣/٤-٢٨٦.

^{١١١} بووژاندنه‌وه، ١٨٧/٥-٢٠٤.

أنساب الأكراد:

وثيقة مهمة من القرن السادس عشر
عن عشائر الأكراد وأنسابهم

يوسف بالوكن*

عصره العلامة محمد أفندي الكردي وذكر فيه أقوالا مختلفة بعضها مصادم للبعض وخطب فيه خطب عشواء، وهم قبائل كثيرة ولكنهم يرجعون إلى أربعة قبائل السوران والگوران والكهر واللر. ثم إنهم يتشعبون إلى شعوب وبطون وقبائل كثيرة لا تحصى، متغايرة ألسنتهم وأحوالهم، وهم طوائف شتى والمعروف منهم السورانية والگورانية والعمادية والحكارية والمحمودية والبختية والبشونوية والجوبية والزرزائية والمهرانية والجاوانية والرضائية والسروجية والهارونية واللرية، إلى غير ذلك من القبائل التي لا تحصى ونقله هكذا العلامة محمد أفندي الكردي في كتابه.^٥

عندما بحثنا عن هذه المعلومات، وجدنا المقريري نقل في إحدى تأليفاته نفس المعلومات أو قريبا منها، وقال أن الأكراد هم قبائل منهم الگورانية بنو گوران والهدبانية والبشونوية والشاهنجانية والسركجية واليزولية والمهرانية والزرزارية والكيكانية والجاك واللر والدنبلية والروادية والديسنية والهكارية والحמידية والوركجية والمروانية والجلالية والشنبكية والجوبي.^٦

وأما شرف خان البدليسي يقول أن طائفة الأكراد تنقسم إلى أربعة أقسام كل قسم منهم متغاير بعضهم للبعض في اللسان والآداب والأطوار، وهم كرمانج ولر وكهر وگوران.^٧ ولكن كاتب هذه الوثيقة قسم العشائر إلى قسمين تحت رئاسة البهتان، يعني البختية و البژنوان، يعني البشونوية العريقة في التاريخ الكردي حيث صاروا حكاما في مناطق الزوزان من القرن الرابع الهجري.

بعد دراسة عميقة فهمنا أن الكاتب ذكر أسماء عشائر الكرمانج فقط، إذ قال شرف خان أنه سمع من رواة

حين ما ندرس عن المدارس المؤسسة من قبل أمراء الأكراد، طالعنا بعض المخطوطات الموجودة في مكتبات تركيا وخاصة مكتبة ضياء كوك آلب (Diyarbakir Ziya Gökalp Yazma Eserler Kütüphanesi) التي تحتوي نوادر المخطوطات وتقع المكتبة في القسم الشمالي من الجامع الكبير بمدينة آمد أو ديار بكر. فوجدنا هناك كثيرا من المخطوطات التي استنسخت في المناطق الكردية. وصادفت يوما على مخطوط كان يتشكل من ١٣٢ ورقة ويحتوي على بعض الكتب والرسائل المدرسية باللغة العربية أو الفارسية، ومن بينها كتاب قول أحمد على الخيالي، ولكن النسخة ناقصة من البداية ومع ذلك رأينا في الورقة الأولى صحيفة ليست من متن الكتاب ولكنها ملتصقة به وكتب عليها أسماء بعض عشائر الأكراد تحت عنوان أنساب الأكراد^١ فالصحيفة المذكورة كانت مكتوبة بخط جيد بيد حسين بن علي بن عز الدين الخالتي في سنة ١٠٠١ الهجرية وسنة ١٥٩٢ الميلادية^٢ بحثنا عن المستنسخ ولم نجد شيئا، ولكن من نسبته فهمنا إنه كردي ومن عشيرة الخالتي أو الخالدية الشهيرة ويدعون أنهم من نسل الصحابي خالد بن وليد (رضي الله عنه).

بحثنا عن اسم هذه الوثيقة في بطون المصادر، فصادفنا عنوان كتاب أبي حنيفة الدينوري ورأينا أن بعض المؤلفين المتأخرين نقلوا من كتاب أبي حنيفة الدينوري المسمى بتاريخ أكراد وأنساب عجم^٣ أو كتاب أنساب الأكراد.^٤

ذكر مرتضى الزبيدي في "تاج العروس" كتابا في نفس الموضوع ونقل عنه وقال: وقد ألف في نسب الأكراد فاضل

* دكتور قسم تاريخ الإسلام في كلية الإلهيات بجامعة يوزغات بوز أوك، yusufbaluken@gmail.com

^١ انظر قول أحمد على الخيالي، مكتبة ضياء كوك آلب بمدينة ديار بكر، الرقم ٩٠١، الورقة ب.

^٢ انظر مكتبة ضياء كوك آلب بمدينة ديار بكر، الرقم ٩٠١، الورقة ٩١ أ.

^٣ يذكر باسيل نيكيتين مخطوطا مجهول المؤلف عن تاريخ الدنابلة وأشار فيه إلى كتاب أبي حنيفة الدينوري بين مصادر المخطوط المذكور انظر إلى Basil Nikitine, Les Afšars d'Urumiyeh, Journal Asiatique, Janvier-Mars 1929, 122.

^٤ عبد الرزاق بن نجفلي دنبلي، تاريخ دنابله، كتابخانه مركزى و مركز أسناد، رقم الميكروفلم ٧٥٦٨، الورق ب.

^٥ محمد مرتضى الحسيني الزبيدي، تاج العروس من جواهر القاموس، تحقيق عبد الستار أحمد فراج، الكويت ١٩٧١، الجزء التاسع، ١٠٤-١٠٥.

^٦ انظر المقريري، السلوك لمعرفة دول الملوك، تحقيق محمد مصطفى زيادة، القاهرة ١٩٥٦، الجزء الأول، القسم الأول، ٣-٤.

^٧ شرف خان البدليسي، شرفنامه، بتحقيق محمد علي عوني وبتصحيح محمد عباسي، تهران نشر حديث، ٢٣-٢٤.

زرقي^٩ ملوي^{١٠} سويدي^{١١} بازكوي^{١٢} روژكوي^{١٣}
بيكوي^{١٤} قره كيجوي^{١٥} شقاقوي^{١٦} يزدي، خالدوي^{١٧}
وماسكوي^{١٨} استوركي^{١٩} ببوي^{٢٠} شيروي^{٢١} مهمدوي،
رشانوي^{٢٢} زاخروي، كاوانوي، محلمي^{٢٣} شيخ بزنيوي^{٢٤}.
تمت طوايف المنسوبة إلى البهتان.

وهذه المذكورة من بعد كلهم يسمونهم بالبزنوناي
بانوكوي^{٢٥} هفيدوي^{٢٦} زكتوي^{٢٧} برازوي^{٢٨} پوژوي^{٢٩}
زيلوي^{٣٠} بيسوي^{٣١} هكاروي^{٣٢} بهادنوي^{٣٣} سندوي^{٣٤}
آشتي^{٣٥} مهرآني^{٣٦} جانكوي، شادوي^{٣٧} صوراني^{٣٨}
جوفانوي، ملك خليلوي^{٣٩} ميردسوي^{٤٠} شبنكاروي^{٤١}
بزنونوي^{٤٢} كارسوي^{٤٣} تمت الطوايف المنسوبة إلى البزنوان
قال النبي صلى الله عليه وسلم من شرب الماء في
ثلاثة أنفاس أوله رحمة وأوسطه مغفرة وآخره شفاء

تصوير الورقة (ب) التي نشرنا:

(متن الوثيقة)

أنساب الأكراد

هذه المذكورة يسمونهم بالبهنوي

^{٢٦} شرفنامه، ٣٤١.
^{٢٧} من أكراد إيران انظر شرفنامه، ٤٢٤.
^{٢٨} أو برازي شرفنامه، ٣٤١.
^{٢٩} أو بوجيان انظر شرفنامه ٣٤١، ٣٥٠-٣٤٩.
^{٣٠} أو زيلان ٣٤١، ٣٤٩.
^{٣١} بسيان أو بسيان انظر شرفنامه، ٢٦، ٣٤١، ٣٤٥، ٣٤٧، ٣٤٩-٣٥٠.
^{٣٢} أو حكاروي شرفنامه، ٣٤، ١٢٦-١٤٥، ٣٧١، ٥٧٠.
^{٣٣} شرفنامه، ١٤٥-١٥٦.
^{٣٤} شرفنامه، ١٤٧، ١٤٩.
^{٣٥} شرفنامه، ٢٠١.
^{٣٦} شرفنامه، ١٩٦، ٢٠١.
^{٣٧} أو شادلوي في ولاية لر كوچك انظر شرفنامه ٥٧.
^{٣٨} أو سهران انظر شرفنامه، ٣٥٢-٣٦٢.
^{٣٩} نسبة إلى ملك خليل أيوبي حاكم حصن كيف انظر شرفنامه، ١٥٥-١٥٨.
^{٤٠} شرفنامه، ٢٣٠-٢٥٠.
^{٤١} في الأصل سبنكاروي صحناه حسب ما ورد في ابن بلخي، فارسنامه، تصحيح وتحشية كاي لبسترانج وريولد آلن نيكلسون، ١٣٨٥ ايرانشهر، ١٦٤-١٧٠، شبانكاره اي، مجمع الأنساب، تصحيح مير هاشم محدث، تهران ١٣٦٣، ١٥١-١٨١، شرفنامه، ٤٦.
^{٤٢} شرفنامه، ١٩٦، ٢٠١، ٢٠٧-٢٠٩.
^{٤٣} شرفنامه، ١٥٨-١٥٩، ٤٧٤.

ثقافت عن أحوال طائفة بجنوي أن بجن وبخت كانا
أخوين من أولاد حكام جزيرة عمرية ووقع بينهما النزاع
من أجل الحكم، فاستقر الحال على أن حكومة جزيرة
تكون بيد بخت وذهب بجن إلى حصن كيف وأقام هناك.
وذكر شرف خان رواية أخرى، وقال أن الأكراد كانوا
من أولاد بجن وبخت جميعاً.^٨

هذا التقسيم يفيد أن الأكراد كانوا يجتمعون تحت رئاسة
هذين العشيرتين في بداية القرن الحادي عشر الهجري
ونهاية السادس عشر الميلادي، إما من جهة سياسية أو
اجتماعية وعرفية. وفي كل حال هذه الصحيفة وثيقة مهمة
عن تثبيت وتصنيف عشائر كردستان الشمالي وقابلنا أسماء
تلك العشائر بكتاب "شرفنامه" وبعض مصادر أخرى أشرنا
إليها في الهوامش.

^٨ شرفنامه، ١٥٨.

^٩ شرفنامه، ٣٠٩-٣٢٧.

^{١٠} تسمى هذه العشيرة بالأكراد المليية في المصادر القديمة انشرت
أفرادها في مختلف مناطق كردستان، انظر تاريخ ميفارقين لابن
الأزرق الفارقي، بتحقيق كريم فاروق الخولي ويوسف بالوكن،
مكتبة نوبهار ٢٠١٤، ٦١٩.

^{١١} شرفنامه، ٣٢٧-٣٣٨، ٤٣١.

^{١٢} شرفنامه، ٤٣١-٤٣٨.

^{١٣} شرفنامه، ٤٦٧-٤٧٤.

^{١٤} أو بيكان من عشائر جزيرة شرفنامه، ١٥٩.

^{١٥} انظر أبو بكر طهراني، كتاب ديار بكرية، بتصحيح واهتمام نجاتي
لوغال وفاروق سومر، ١٩٧٧ تهران، ٢٣٤.

^{١٦} شرفنامه، ١٩٦، ٢٠١.

^{١٧} شرفنامه، ٤٧٤.

^{١٨} شرفنامه، ١٥٩.

^{١٩} شرفنامه، ٢٠١.

^{٢٠} منهم مولانا زين الدين ببي ومولانا خضر ببي، انظر شرفنامه،
١٧١، ٤٥٥.

^{٢١} شرفنامه، ١٥٩، ٢٠٥، ٢٠٧، ٢٥١، ٢٦٤، ٢٦٦، ٢٩٩-٣٠٩.

^{٢٢} أو رشان شرفنامه، ٢٠١، ٢٠٧.

^{٢٣} شرفنامه، ٢٥١.

^{٢٤} شرفنامه، ١٥٩.

^{٢٥} شرفنامه، ٣٤٠-٣٤١.

قول احمد علي الخيام
اسباب الاكراه

هذه المذكورة بسمونهم باليهنوي

زوقوي طوي سويدي بازكوي روژكوي بيكوي تره كچوي شاقوي
قاله و ماسكوي استوركي بيوي شيروي ممدوي رشانوي زاخروي
كاوانوي كليم شيخ بزوي نت طايص واينما نسوة الي البهتان

وهذه المذكورة من بعد كلهم بسمونهم باليهنوي

بانكوي صفيدوي زكوي برازوي پوزوي زبلوي بيوي هكاروي
سندوي اشيتي هران بانكوي شادوي صوراني جوفانوي مكر ظيلوي
ميردسوي سبنكاروي پوزانوي كارسوي نت الطمان المنبر لا البزوان

قال النبي صلى الله عليه وسلم من شرب الماء فوشه اناس

واوسطه مغز و اخوه شفاء

اوله رحمة

قال النبي

قال

ناسەربەخۆییی سیاسی نەتەو و رۆلى وەك ھۆكاریكى بابەتیانە لە نەخشەدانانی ژيانی لاوانی كورددا

ئامادەكردن:

ئیرینا پۆپوفا (پروفیسۆری یاریدەدەر)

ناتالیا ئیساڤینا (مامۆستای زانكۆ، ھاوكار لە بەشى پەيوەندییە نیۆدەولەتیەكان)

د. پیتشەوا خالید

سیاسی نییە، بەلكو كیشەیهکی كۆمەلایەتیشە. ئاسۆی نزمی پلانی ستراتژیی ژيانی نەوێ نوێ، بوو تە ھۆی ئەوێ برۆیان بە ئایندە نەبێ، كۆسپ بۆ پیکهینانی خیزان دروست دەکا و بیروکەکی کۆچکردنیان لا پەیدادەبێ. کەسیک توانای نەخشەدانانی ژيانی خۆی نەبێ، دوچاری بێھیوایی و خەمۆکی دەبێ ھەول دەدا دەرچەیک بدۆزیتەو تە خۆی لەو دۆخە رزگار بکا. پێویستی بە مرۆیکردنی پڕۆسەیی چارەیی خۆنووسینی نەتەوێک، لەوێ ھاوێ کە ژیان لە دۆخی ناسەربەخۆیی دا کاریگەری خرابی لەسەر گروپە نەتەوییەکان بەگشتی و نەوێ نوێ بەتایبەتی دەبێ.

چەمکە سەرەکیەکان: چارەیی خۆنووسین، یەكپارچەیی خاک، یاسا نیۆدەولەتیەکان، دۆخی ناسەربەخۆیی سیاسی، بەمرۆیککردن.

ئەو پرسە نیۆدەولەتیانە کە لە بنەرەتدا کیشەیی ئالۆز و دژبەیک، پێویستی بە ئاگاداری و باوەخپیدانی بەردەوام ھەیە. ھۆکاری بەرچاو لێرەدا بریتییە لە دیاردەیی چارەیی خۆنووسینی نەتەوێ کە ھەم بە ریکخەریکی پەيوەندییە نیۆدەولەتیەکان و ھەم بە یەکیک لە سەرچاوە ھەرە سەرەکیەکانی سەرھەلانی کیشەیی نیۆنەتەوێ دادەنرێ. پێش ئەوێ بانگەشەبکری بۆ بنەمای مافی چارەیی خۆنووسینی نەتەوێ لە لایەن رۆسیای سۆقیەت و دواتریش وۆدرۆ ویلسۆنی سەرۆکی ئەمریکاوە کە ئەم مافەیی لە کۆنفرانسی ئاشتیی قیرسای دا راگەیاندا، ھەموو ئیمپراتۆرییە ئەوروپاییەکان

ئەم توێژینەوێ بە ھەرواگە یاسایی و سۆسیۆلۆژییەو بەس لە کیشەیی ئەو نەتەوانە دەکا کە لە دەولەتی تر دا دەژین. ھەر وھا لە پرسە نیوان مافی چارەیی خۆنووسین و بنەماکانی یەكپارچەیی خاکی دەولەت وەك پرسیکی ھەنووکەیی لاوانی كورد و کاریگەرییەکانی ئەم کیشەییە لە چۆنییتی نەخشەدانانی ژيانی دا دەکۆلێتەو. سەرچ دەخاتە سەر پێویستی بەمرۆیککردنی یاسا نیۆدەولەتیەکان لە پەيوەندی دا بەو نەتەوانەو کە لە دۆخی ناسەربەخۆییی سیاسی دا دەژین. بە ئامانجی کەمکردنەوێ توندوتیژی، پێشنیازی بەکارھێنانی یاسا نیۆدەولەتیەکان و کارکردنی ریکخراوە نیۆدەولەتیەکان و بەمرۆیککردنی کۆی پڕۆسە کۆمەلایەتیەکان کراو. بۆ ئەوێ چارەسەری ئەم پرسە لە مەحال نزیکنەبیتەو، ھەر وھا بۆ کەمکردنەوێ ئاستی توندوتیژیەکانی پەيوەست بەم پرسە، پێویستە یاسایەکی نیۆدەولەتی دەر بکری، تا دەرەت بەو نەتەوانە دا کە خەبات لە پیناوی سەربەخۆیی دا دەکەن، مافی چارەیی خۆنووسینیان بەرجەستەبکەن.

بە پشت بەستن بە ئەنجامی توێژینەوێکە سۆسیۆلۆژیی ناوێشان "نەخشەیی ژيانی لاوانی كورد لە ناو خاکی ھەریمی كوردستان - عیراق"، ئەو نیشان دەدری کە چۆن ئەو فاکتەرە بابەتیانە وەك ناسەربەخۆییی سیاسی، کاردەکەنە سەر پیکهینانی پلانی ژيانی لاوان و چ ئەنجامیکیان لێ دەکەوێتەو؟ سەلمێراو کە دۆخی گەلی كورد تەنیا کیشەییەکی

به هۆی جهنگی بئوینه و زنجیرهیهک شۆرشهوه پوو خان و جودابوونهوه. سه رباری ئه وه، ده بوو جهنگی تری جیهانی بهرپایی و چه ند دهیهیهک تیپه رینری، ئه وسا مافی نه ته وه بۆ چاره ی خۆنووسین له لایه ن هه مووانه وه بووه بنه ما و یاسایه کی نیوده وه له تی دان پیدانراو. لئ - له گه ل ئه وه شدا - به کاره ی تانی ئه م یاسایه به شیوه یه کی کاریگه ر له چوارچیوه ی نیوده وه له تی دا جیی پرسیار و گومانه. پیناسه یه کی روون بۆ جه وه ره و ناوه رۆکی یاساکه نییه، به ره وه ام گۆرانی کاری له بیر و بۆچوونی ئه و ولاتانه دا سه باره ت به م یاسایه که خۆیان ده ریانچواندوه، ده بینه ری. پێش هه موو شتی که ئه مه په یوه ندیی به سه ره له دانی کیشه ی نوئی نیونه ته وه یی و ده وه له ته کانه وه هه یه، به م هۆیه وه ریگه به خۆیان ده دن قسان له باره ی روویه کی تری کیشه و ئالۆزییه کانه وه بکه ن و پینان وایه لایه نی تر دینه مه یدان و داوای چاره ی خۆنووسین ده که ن.

مافی گه لان بۆ دیاریکردنی چاره ی خۆنووسین، په کیکه له بنه ما هه ره بنه رته تیبه په سه ندکراوه کانی یاسا نیوده وه له تیبه کان. ناوه رۆکی ئه م بنه مایه بریتیه له مافی گه لان بۆ دیاریکردنی شیوه ی ده وه له تی خۆیان یا له ناو ده وه له تی تر دا، یان وه ک ده وه له تی سه ره به خۆ. ده کری سه ره له دانی ئه م بنه مایه و هه ره ها دیاریکردنی مافی دامه زرانندی ده وه له ت له هه ره له ومه رج و بارودۆخیکدا بگه رینینه وه بۆ نیوان سه ده کانی ۱۶-۱۹، که به شیوه یه کی سه ره کی گری دراوه به بزوتنه وه رزگاریخوازه نه ته وه ییه کانی ئه وروپا و کۆلونیالی ئه مه ریکا. ئه و به لگه نامه سه ره کیانه ی که ئه م بنه مایه یان تیدا ره نگ ده داته وه، بریتین له راگه یانندی سه ره به خۆیی بۆ ولاتانی داگیرکراو که له ۱۴ دیسیمبه ری سالی ۱۹۶۰ دا له لایه ن پازده ئه ندایه ریخراوی نه ته وه په کگرتوه کانه وه په سه ند و ئیمزا کرا. ئاماژه به وه کراوه که بنه رته ی سه ره کیی چاره ی خۆنووسین بریتیه له مافی دامه زرانندی ده وه له تی خۆت له هه ره دۆخیکدا: "یه که گه ل - یه که ده وه له ت" (پ. مانچینی، ه. یا. دانلیفسکی، ئا. د. گرادۆفسکی). به لام ئه م بنه مایه

ته نیا له نیو "گه لانی خاوه ن شارستانی" دا جی به جی کرا، ئه مه ش بووه هۆی داگیرکاری و شیوازه کانی چه وساندنه وه ی گه لانی ژێرده سه ته. گه ت وگۆی چالاکانه ی بنه رته کانی ئه م بنه مایه له کۆتایی سه ده ی نۆزده یه م و سه ره تایی یه که مین جهنگی جیهانی دا ده ستی پی کرد، کاتی که ولاتانی پێشهنگی جیهان سیاسه تی کۆلونیالیزمیان به رپوه ده برد. بۆ نموونه، له بریاره کانی دووم کۆنگره ی نیوده وه له تی سالی ۱۹۸۶ دا، بنه رته کانی ئه م بنه مایه به ئامانجی ریکخسته نی په یوه ندیه ی نیوده وه له تیبه کان پیکه یترتا.

پهیمانی ئاشتی و یستقالیان وه ک رپه رۆیک له سیسته می یاسای نیوده وه له تی دا خزمه ته ده کا و هیمایه که بۆ دروستکردنی سیسته میک له یاسای نیوده وه له تی، هاوکاری بالاده ستیی ده وه له ته سه ره ده سه ته کان ده بی. تایبه ته مندیی سه ره کیی ئه م په یماننامه یه بریتیه له دابه شبوونی نیوان ئه و یاسا ئه وروپاییانه ی که روخساریکی سیاسی و ئابینی یه کیتی مه سیحیتیان هه بوو له گه ل سیسته می سۆقیه تی هاوچه رخی خاوه ن سه ره وه ری و ده وه له تانی یه کسان که تا کۆتایی دووم جهنگی جیهانی هه بوون. ئه م ریکخسته نه له سه رچاوه زانسته ییه کانی دا به یاسای نیوده وه له تی و په یوه ندیه ی نیوده وه له تیبه کان وه سفکراوه، ئه وه ی جیای ده کاته وه بریتیه له سنووردارکردنی رووبه ری ده سه لاتی سیاسی و په یوه ندیه ی کومه لایه تیبه کان.

یه کپارچه یی خاک - یه کی که له بنه ما بنچینه ییه کانی یاسای گشتی نیوده وه له تیبه. به پنی ئه م بنه مایه، نابی ده ست بۆ خاکی ولاتیکی تر ببری، به تایبه ت له لایه ن ده وه له تانی تره وه، جا به به کاره ی تانی هیز یاخود هه ره شه ی به کاره ی تانی هیز بی. ئه م بنه رته له نه ته وه یه کگرتوه کانی دا جه ختی له سه ر کراوه ته وه. بۆیه هه موو ئه و ئه ندامانه ی نه ته وه یه کگرتوه کانی که ئه م په یماننامه یان ئیمزاکردوه، خۆیان به دوورده گرن له به کاره ی تانی

هیز، یاخود هه ره شه ی به کارهینانی هیز، به ئامانجی بردنی به شیک له خاکی ئهوی تر.¹

هه میسه رووداوی میژوویی له هه ریمه کانی جهنگ، یاخود مهیدانی جهنگ رووی داوه. له گه ل پیشکه وتنی ته کنه لوژیای جهنگی ویرانکه ریش دا، هه میسه ئاماری قوربانیه کان زیاترده بی. بویه ئه مه پیوستیه که بۆ چه سپاندنی بنه مای یه ک پارچه ییی خاک که له یاسای نیوده وه له تی ده تی دا راگه یینداوه و له کرداره نیوده وه له تیانه یه که له لایه ن ته وه یه کگرتووه کانه وه په سه ندرکراوه. هه روها به لگه نامه کان خالیکی گرنگی تریان تیدایه سه باره ت به و راستیه یی که ئه گه ر - بۆ نمونه - گرووپیکی نه ژادی بیهوی سه ره خۆ بی، نابی به زه بری هیز سه رکوت بکری. پیوسته ئه وه ش بگوتری که داگیرکردنی خاکی ئه وی دی به ئامانجی ئابووری و بووژاندنه وه ی ولات، ئه مرقو ریگه یه کی باوه و دروست نییه. له گه ل پیشکه وتنی مرو قایه تی دا، بنه مای یه ک پارچه ییی خاک، لایه نی دیکه ی پهیدا کردوه، زیاتر په یوه ندیاره به واقعی جیهانی ئه ورۆوه. له پوانگه ی بنه مای یاسای نیوده وه له تییه وه، دژیه کی له نیوان بنه ماکانی یه ک پارچه ییی خاک و مافی گه لانی ژیرده سته دا بۆ سه ره خۆیی پهیدا بوو. له په یمانی نیوده وه له تی دا سه باره ت به مافی ئابووری و کۆمه لایه تی و کولتووری و په یمانی نیوده وه له تی تاییه ت به مافه کانی سفیل و مافه سیاسییه کانی ۱۹ دیسه مبه ری ۱۹۶۶ هاتوه، ده لی: "هه موو گه لان مافی چاره ی خۆنووسییان هه یه. باری سیاسی خۆیان له ریگه ی ئه م مافه وه به ئازادی دیاری ده که ن و ئازادانه به دوای گه شه ی ئابووری و کۆمه لایه تی و فره هنگی خۆیان دا ده چن.... هه موو ئه و ولاتانه ی که به شدارن له م په یماننامه یه دا، به پیی ئه و برگانه ی که له په یماننامه ی نه ته وه یه کگرتووه کان دا هاتوه، ده بی زه مینه سازی بۆ جی به جی کردنی مافی چاره ی

خۆنووسی گه لان بکری و ریز له و مافه یان بگیری.²

له به یاننامه یه کی سه باره ت به بنه ماکانی یاسای نیوده وه له تی (۲۴ ی تشرینی یه که می ۱۹۷۰) دا هاتوه: "به پیی بنه مای یه کسانی و دیاری کردنی چاره ی خۆنووسی گه لان که له په یماننامه ی نه ته وه یه کگرتووه کان دا نووسراوه، هه موو گه لان مافیان هه یه به ئازادی باری سیاسی خۆیان دیاری و به بی ده ست تیوه ردانی ده ره کی گه شه ی ئابووری و کۆمه لایه تی و فره هنگی خۆیشیان به رجه سته بکه ن، هه روها ده بی گشت ده وه له تان به پیی ئه م بنه مایه ی نه ته وه یه کگرتووه کان ریز له و مافه بگرن."

پیوسته تیینی ئه وه بکری که بنه مای یه ک پارچه ییی خاک، به تاییه تی ئامانجی پاراستنی ده وه له ته له ده ست درژیی ده ره کی. ئه م فۆرمه له یه کتومت په یوه ندیاره به مادده ی ژماره ی چوار، برگه ی ژماره دووی یاسای نه ته وه یه کگرتووه کان: "هه موو ئه ندامانی نه ته وه یه کگرتووه کان خۆ له چوارچیوه ی په یوه ندیه ی نیوده وه له تییه کان دا له هه ره شه یا به کارهینانی هیز له دژی یه ک پارچه ییی خاک، یا سه ره خۆیی سیاسی هه ر ولاتیک، یان به هه ر شیوازیکی تری ناتا به له گه ل مه به سته کانی نه ته وه یه کگرتووه کان دا، به دوور بگرن." له گه ل ئه وه ش دا پاریزیگاری بنه مای یه ک پارچه ییی خاک په یوه سته به به دیهینانی مافی چاره ی خۆنووسییه وه. به م شیوه یه له به یاننامه ی بنه ماکانی یاسای نیوده وه له تی دا هاتوه: "نابی هچ شتی که له کرده وه ی ده وه له تان دا وه ک دنه دان یا هاندانی هه ر کرده وه یه ک هه بی، که ده بیته هوی له تکردن، یا به به شکردن، یا به ته واوی پیشیلکردنی یه ک پارچه ییی خاک، یان یه کیتی سیاسی ئه و ده وه له ته سه ره خۆیانه ی که ریز له بنه مای یه کسانی و مافی چاره ی خۆنووسی گه لان له مامه له یان دا ده گرن. به مانایه کی دی، بنه مای پاریزیگاری یه ک پارچه ییی خاک بۆ ئه و ده وه له تانه نییه

² Международный пакт о гражданских и политических правах от 19 декабря 1966 (статья 1): (сайт), URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml (дата обращения: 02.09.2020).

¹ Устав ООН: (сайт), URL: <http://www.un.org/ru/documents/charter/> (дата обращения: 27.09.2020).

که ریز له مافی ئەو گەلانه ناگرئ کهوا تیندا دەژین و لئناگەرئ ئازادانه مافی چاره‌ی خویان بنووسن. هەر لهو به‌یاننامه‌دا هاتوو که دهشی ریگاکانی به‌رجه‌سته‌کردنی مافی چاره‌ی خۆنووسی "دروستکردنی ده‌وله‌تی سه‌ربه‌خۆ بئ، یا یه‌کگرتن له‌گه‌ل ده‌وله‌تیکی سه‌ربه‌خۆدا، یانیش دامه‌زراندنی هەر ستاتوتیه‌کی دیکه‌ی سیاسی."³

سروشتی نادیموکراسیی سیاسی نه‌ته‌وه‌ییی ژماره‌یه‌ک له ده‌وله‌ته‌ مؤدیرنه‌کان، بریتیه له سته‌مکردن له گرووپه جیاوازه‌کانی کولتووری و نه‌ژادیی دانیشتوان و ره‌تکردنه‌وه‌ی به‌ره‌سمی دانان به که‌مایه‌تییه‌ ئه‌تنیه‌کان و هه‌روه‌ها جیاکاریی کۆمه‌لایه‌تی و سیاسییان -بۆ نمونه- له قه‌ده‌غه‌کردنی به‌کاره‌یتانی زمانی دایک و نه‌ریته کولتوورییه‌کانی‌تریان‌دا.

له‌گه‌ل ئەوه‌ش‌دا زه‌حمه‌ته‌ باسی کاریگه‌ریی به‌کاره‌یتانی ئەم بئه‌مایه‌ بکری له پراکتیزه نیوده‌وله‌تییه‌کان‌دا، به سه‌ره‌له‌دانی ناکوکی نوئی نیوده‌وله‌تی که له رووی ناوه‌رۆک و هه‌روه‌ها بئه‌ماکانی یه‌کسانی و مافی چاره‌ی خۆنووسییه‌وه پنیوستی به روونکردنه‌وه هه‌یه؛ بۆ نمونه، هینانه‌کایه‌ی تیروانینیکی نوئ بۆ بابه‌تی په‌یوه‌ندییه ریخه‌راوه‌یییه‌کان؛ سه‌رنجدان له پوهه‌ نوئییه‌کانی پڕۆسه‌ی سه‌ربه‌خوویی نه‌ته‌وه. لیره‌دا وه‌ک نمونه ده‌توانین باسی رووخانی چه‌ند ده‌وله‌تیکی سۆسیالیستی وه‌ک یوگوسلافیا، چیک و سلوفاکیا و یه‌کیتی سوڤیت بکه‌ین. جیهان شاهیدی سه‌ره‌له‌دانی چه‌ند کیشه‌یه‌کی نیونه‌ته‌وه‌یییه که سنوره‌کانی دوی جه‌نگی تیدا هه‌ژینران. میژووی جه‌نگی که‌ته‌لونی و

شو‌تلان‌دیا له پیناوی سه‌ربه‌خوویی‌دا، به‌لگه‌ی ئەمه‌یه. له لایه‌که‌وه، نات‌ه‌بایی و ئالوژی ئەم ناکوکیانه ئەوه‌ی خواست جاریکی‌تر وه‌ک گرنگترین ریخه‌ری په‌یوه‌ندییه نیوده‌وله‌تییه‌کان روو له دیارده‌ی چاره‌ی خۆنووسی نه‌ته‌وه‌یی بکه‌ین، له لایه‌کی‌تریشه‌وه وه‌ک یه‌کیک له سه‌رچاوه هه‌ره‌ نزیکه‌کانی کیشه‌ی نیونه‌ته‌وه‌یی لئی بنوارین.

گه‌شه‌کردنی خیرای ره‌وتی جیهانگیری و په‌ره‌سه‌ندنی بیروکه‌کان له‌باره‌ی مافی مرۆقه‌وه، پاراستنی ئەم بئه‌مایه وه‌ک جی‌به‌جی‌کردنی ئەرکیکی سیاسی ده‌خاته‌ گومانه‌وه. دژیه‌کییه‌کی‌تر له پیکهاته‌ی سیاسی جیهان‌دا، له ریخه‌ستی ئارامی جیهانی‌دا هه‌یه به یارمه‌تی یاسا نیوده‌وله‌تییه‌کان که تا دئ زیاتر روون‌ده‌بیته‌وه: بئه‌مای ده‌سته‌وردانه کاروباری ده‌وله‌ته سه‌رده‌سته‌کان، دژی بئه‌مای ده‌سته‌تیوه‌رنه‌دانه. بئه‌مای ده‌سته‌تیوه‌ردان پنیوسته، له‌به‌ر ناکوکی ناو ده‌وله‌تی بالاده‌ست، وه‌ک جینوساید، ململانی ئایینی و شتی‌تر که ده‌وله‌ت خوی ناتوان چاره‌سه‌ریان‌بکا. به‌م شیوه‌یه مافی چه‌ند گرووپیک له خه‌لکی دیاریکراو پنیست‌ده‌بئ. پراکتیکی سه‌رده‌میانه ئەوه‌یه که له‌م جوړه‌ حاله‌تانه‌دا ریخه‌راوه نیوده‌وله‌تییه‌کان که ریخه‌راوی ناحکوومین، به‌ده‌م ئەو خه‌لکه سته‌مدیوانه‌وه بین و هاوکارییان‌بکه‌ن. ئەو حاله‌ته تاییه‌تانه‌ی که پنیوستی به ده‌سته‌تیوه‌ردانی ئەو جوړه ریخه‌راوانه و به‌کارخستنی یاسای نیوده‌وله‌تی هه‌یه، بریتین له خه‌باتی نه‌ته‌وه‌کان له‌پیناوی به‌رجه‌سته‌کردنی مافی چاره‌ی خۆنووسی‌دا. له روانگه‌ی یاسایییه‌وه، ئەم پڕۆسه‌یه له‌سه‌ر بئه‌مای مافی گه‌لان بۆ به‌رجه‌سته‌کردنی مافی چاره‌ی خۆنووسی دامه‌زراوه. ئەم پڕۆسه‌یه دوو پیناسه‌ی هه‌یه: جیا‌بوونه‌وه و جوداخوای. جیا‌بوونه‌وه نمونه سه‌رکه‌وتوو‌ه‌که‌ی جیاخواییه، واتا جیا‌بوونه‌وه‌ی به‌شیک له خاکی ده‌وله‌تیکی (٢، ١٨٧). مافی جیا‌بوونه‌وه له‌وانه‌یه وه‌ک مافی به‌ده‌وله‌ت‌بوون بناسری و دانی پینابنری، یان به پینچه‌وانه‌وه. له حاله‌تی دووه‌م‌دا، هه‌ولدان بۆ

³ Декларация о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом Организации Объединенных Наций, принята резолюцией 2625 (XXV) Генеральной Ассамблеи ООН от 24 октября 1970 года: (сайт). URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations_intlaw_principles.shtml (дата обращения: 05.10.2020).

جیابوونەوہ پرسی یاسایی لە بەجی ھیتانی بنەمای پاراستنی یەكپارچەییی خاکی دەولەت و ھەر وەھا مافی گەلاندا بۆ دیاریکردنی چارەنووسی خۆیان دروستدەکا. یاسای نیۆدەولەتی ئەولەویەت دەداتە جی بەجی کردنی مافی دیاریکردنی چارە نووسی لە حالەتی داگیرکاریدا، ئەویش بە مەرجی راپرسی کە دانیشتوان بە زۆرینە دەنگ پشنگیری جیابوونەوہی تیدا بکەن. بەلام هیچ دەولەتیک نییە، تەنانت ئەگەر یاسایی و دیموکراتیش بێ، بە جیابوونەوہی بەشیک لە خاکەکە ی رازی بێ و سوود لە بنەمای پاراستنی یەكپارچەییی خاک وەرنەگری. ئەمرۆ جیھان پرە لە ناوچە کیشەلەسەر، کۆمار و ولاتی ددان پیدانەراو و ناوچە نیۆدەولەتی.

دیویکی تری ئەم کیشە، بوونی زۆریک لە گەلان بەبێ دەولەت. یەکیک لەو گەلانە کوردەکانن کە بۆ دامەزراندنی دەولەتی خۆیان تەدەکۆشن. بەلام لە روانگە یاسای نیۆدەولەتیەو، ناکۆکی نیوان مافی چارە ی خۆنووسین و بنەمای یەكپارچەییی خاک، بە چارەسەرنەکراوی ماوەتەو. هیچ نەتەوہیەك ناخوای واز لە بەرجەستەکردنی مافی چارە ی خۆنووسین بەھین و هیچ دەولەتیکیش ناخوای رینگەدا بە پیشیلکردنی یەكپارچەییی خاک. لێرەدا پرسیارەکە ئەوہیە، ئاخۆ ئاستی ئەو توندوتیژیە چەندە کە بەو ھۆیەوہ روودەدا. مرۆفایەتی دەبەوئ دلنایب لەوہی کە بەرجەستەکردنی ئەم مافە لە رینگە ی پاکتاوی رەگەزی و کۆشتاری بەکۆمەل، شەری ناوخوا و پاشکۆیەتیەوہ بۆ ولاتانی ناوچەیی، پینکنا ب. واتە پیویستمان بە بەکارھیتانی یاسای نیۆدەولەتی و بوونی ریکخواوہ نیۆدەولەتیەکان و بەمرۆبیکردنی کۆی پرۆسە کۆمەلایەتیەکان و ریزگرتنی بەھای ژبانی مرۆفە بۆ کەمکردنەوہی توندوتیژی. دەرچوواندنی یاسایەکی تاییەتی نیۆدەولەتی دەرەت بەو گەلانەکە ی کە لە پیناوی سەربەخۆیی دا دەجەنگن، تا بتوانن مافی دیاریکردنی چارەنووسی خۆیان بەرجەستەبکەن، دەشی ئەم کیشە یە چارەسەربکا و لە ھەمان کاتدا

توندوتیژیەکانیش سنورداربا و کەمیان بکاتەوہ. ئەم یاسایانە رینگەدەگرن لە ستەم و دەستدریژی دەولەت بۆ سەر ئەو کەمە نەتەوہییانە ی کە تیدا دەژین، ھەر وەھا نابێ زەمینەسازی بۆ تیکدانی کۆدەنگی نیۆدەولەتی بکا، بۆ ئەوہی ئەو ولاتە مافی نەبێ ولاتیکی تر بە دابەشکردنی خاکەکە ی تاوانباربا. ئاشکرایە ئیستا کۆدەنگیەکی نیۆدەولەتی نییە بتوانی ئەو پیوہرە ھاوہەشانە پیشبختا کە رینگە بە دیاریکردنی مافی راستەقینە ی نەتەوہیەك بەدا بۆ بەرجەستەکردنی مافی چارە ی خۆنووسی و میکانیزمی جی بەجی کردنی لەناو دەولەتیکی دیاریکراو دا.

بۆ ئەوہی ئاستی توندوتیژی کیشەکان کەمبکریئەوہ، پیویستە پرۆسە ی بەرجەستەکردنی مافی دیاریکردنی چارە ی خۆنووسی بەمرۆبی بکری. بەمرۆبیکردنی پرۆسەکە، پیش ھەموو شتیک واتە باشکردنی دۆخی ژبانی ئەو نەتەوہیە ی کە لە ولاتیکی دا دەژی ددانی تیدا نانی بە بەرجەستەکردنی مافی دیاریکردنی چارەنووسی خۆی دا. ئەو دەولەتانە ی کە رووبەرووی کیشە ی جیابوونەوہی یەکیک لە نەتەوہکانی ناو سنووریان بۆ دروستکردنی دەولەتی خۆیان بوونەتەوہ، ھۆکاری خۆیان ھە یە کە رینگە بەو کارە نەدەن. ئەم ھۆکارانە زۆرجار پەبوہستن بە بواری ژبانی ئابووری و سیاسی. کیشەکە ئەوہیە؛ زۆرجار کاتی وردبوونەوہ لە مافی گەلان بۆ بەرجەستەکردنی مافی دیاریکردنی چارەنووسی خۆیان، شیوازیکی تاکلایەنە دەگیریتەبەر، مافەکان دا براو لە بنچینە کۆمەلایەتی و ئابووریەکیان تەنھا لە رووی سیاسی و ئەتنیکیەوہ لیکدەدرینەوہ. لە راستی دا بنەمای بزوتنەوہ رزگارخوازە نەتەوہییەکان و پیکھیتانی دەولەتی نەتەوہی، لە بنەرەت دا بەستە بە ژبانی ماددی و ئابووری خەلگەوہ، ئەمەش پیویستی بە یاسای ئابووری و یاسای تاییەت و دەولەتیکی سەربەخۆ ھە یە، کە بە شیوہیەکی سەرەکی لە پرۆسە ی دیاریکردنی دانیشتوان و زمان و کولتووردا

پیکدی. ئەرکی سەرەکی ریکخواه نیودهولەتییهکانی مافی مرۆف بریتییە لە تەرجمەکردنی کیشە دەست‌نیشانکراوەکە بۆ ناو رۆبەری کۆمەڵایەتی، واتە لە رۆوی بەمرۆیککردنی هەلۆیستەوه بەرامبەر بە هەر نەتەوه و گەلیکی بن‌دەست و بی‌سەرورەیی نەتەوهیی، بە شێوهیەک که کاریگەری لەسەر دۆخەکە دەبێ.

هەردوو لا (واتە دەولەت و نەتەوه بی‌دەولەتەکە) ناوی) سەبارەت بە کیشەکە لەبەردەم مافی بەرپرسیاریتیدان. لە لایەکەوه، نەتەوه مافی دیارکردنی چاره‌ی خۆنوسینی بی‌چەندوچۆنی هەیه؛ لە لایەکی تره‌وه، دەبی ئەوه بسەلمینی که کۆمەڵگەیه‌کی سیاسییه و توانای کارکردنی له شێوه‌ی دەولەتی سەر‌بە‌خۆدا هەیه. دەولەتیش له لای خۆیه‌وه مافی پاراستنی یه‌ک‌پارچه‌یی خاکی هەیه، به‌لام ناچاره له‌بەر به‌رژه‌وه‌ندی بابه‌تی به‌رجه‌سته‌کردنی مافی دیاریکردنی چاره‌ی خۆنوسین ر‌ئ‌پیشانده‌ربی، نه‌ک سوودی ئابووری و به‌رژه‌وه‌ندی تایبه‌تی خۆی له‌به‌رچاوبگر‌ئ.

میتۆد:

بۆ تیگە‌یشتن له‌بایه‌خی چاره‌سه‌رکردنی ئەو جۆره‌ کیشانه‌ که تا دی ئالۆزترده‌بن و په‌یوه‌ندیان به‌ ژایانی زیاتر له‌ نه‌وه‌کانی نەتەوه‌یه‌که‌وه هەیه، پیو‌یسته له‌ ریگای میتۆدی ئەزموونگه‌رییه‌وه نیشانی‌ده‌ین ئەم خه‌لکه‌ چۆن له‌م هه‌ل‌ومه‌رحه‌دا ده‌ژین و داها‌تووی گه‌له‌که‌یان چۆن ده‌بین. بۆ ئەم مه‌به‌سته ئیمه‌ تو‌یژینه‌وه‌یه‌کی سۆسیۆلۆژی‌مان له‌سه‌ر بابه‌ته‌که‌ کردووه به‌ ناو‌نیشانی: "پلانی ژایانی لاوان وه‌ک کیشه‌یه‌کی کۆمه‌لایه‌تی گروو‌پیکی ئەتتی که له‌ حاله‌تی ناسه‌ربه‌خۆیی سیاسی‌دا ده‌ژین" ه‌وه. بنه‌مای ئەزموونکارییه‌که‌ پشت‌به‌ستوو به‌ ئەنجامه‌کانی تو‌یژینه‌وه‌ی نه‌خشه‌ی ژایانی لاوانی کورده‌ که له‌ چوارچۆیه‌ی خاکی هه‌ریمی کوردستان - عیرا‌ق‌دا ده‌ژین. ئۆبیکتی تو‌یژینه‌وه‌که‌مان بریتیه‌ له‌ خو‌یندکارانی زانکۆکانی کوردستانی عیرا‌ق، که

تەمه‌نیان له‌ نیوان هه‌ژده‌ بۆ سی سالدایه‌، ژماره‌ی به‌شدارانیش سی‌سه‌د خۆیدکاره‌.

ئەنجامه‌کان:

بۆ به‌ ده‌سته‌نیشانی هه‌لۆیستی لاوان سەبارەت به‌ دۆخی خه‌لکه‌که‌یان له‌سه‌ر خاکی عیرا‌ق، ئەو پرسیاره‌مان کرد: "ده‌تانه‌وی منداله‌کانتان له‌سه‌ر هه‌مان خاک و له‌ هه‌مان بارودۆخ‌دا بژین، که‌ خۆتان تیندا ده‌ژین؟" ئەنجام:

به‌ل‌ئ، به‌ته‌واوی ئەوه‌م ده‌وی - ۱۶.۹%

نه‌خیر، به‌هیچ شێوه‌یه‌ک ئەوه‌م ناوی - ۸۳.۱%

ئهم ئەنجام‌گیریه‌ نیشانی‌ده‌دا که زۆربه‌ی زۆری لاوانی کورد که له‌ هه‌ریمی کوردستانی عیرا‌ق ده‌ژین، له‌ دۆخی رۆژگاری ئەورۆدا، هه‌لسه‌نگاندنیکی نه‌رینیان بۆ چۆنیه‌تی و بارودۆخی ژایانی ئەو گروو‌په‌ نه‌ژادییه هه‌یه. گورانی دۆخه‌که‌ به‌ شێوه‌یه‌کی سه‌ره‌کی په‌یوه‌سته به‌ تیگه‌یشتنی تاک له‌ پیگه‌ی داها‌تووی، له‌ په‌یوه‌ندی‌دا له‌گه‌ل ئەو ده‌ولەته‌ی که تیندا ده‌ژی. هه‌روه‌ها ده‌بی سه‌رکرده‌ی بزوتنه‌وه ر‌زگاریخوازییه‌کان نو‌ینه‌رایه‌تی بۆچوونی زۆرینه‌ی کومه‌لگا بکه‌ن، نه‌ک ته‌نها هیه‌ی خۆیان. بۆیه له‌ تو‌یژینه‌وه‌که‌دا داوا له‌ لاوان کراوه (ره‌زامه‌ندی/ نار‌ه‌زایه‌تی)ی خۆیان له‌مه‌ر ئەم بۆچوونانه‌ نیشانی‌ده‌ن: "گه‌لی کورد ده‌بی ده‌ولەتی جیای خۆی هه‌بی" (۷۴.۱%).

"گه‌لی کورد ده‌بی ئۆتۆنومی خۆی له‌ ده‌ولەت‌دا هه‌بی" (۷۵.۲%).

"گه‌لی کورد نابێ له‌ ده‌ولەته‌ جودابیتته‌وه که تیندا ده‌ژی، ده‌بی به‌ یه‌کسانی له‌گه‌ل نەتەوه‌کانی‌تر‌دا بژی" (۵۳.۹%).

ئهم ئەنجامه‌ به‌پێی بژارده‌کانی "رازیم" و "ره‌نگه‌ رازی‌بم" وه‌رگیراوه.

ئەنجامه‌ وه‌رگیراوه‌کان ده‌ستگیرۆییمان ده‌که‌ن بۆ هه‌لسه‌نگاندنیکی گرنگ: له‌نیو به‌شدارانی تو‌یژینه‌وه‌که‌دا که تا راده‌یه‌ک رۆشن‌بیرترین به‌شی کومه‌لگان، هیچ بۆچوونیکی ر‌وون له‌سه‌ر پرس‌ی مافی چاره‌ی خۆنوسینی گه‌لان نییه‌. نا‌کر‌ئ له‌گه‌ل

دوخی کومه لایه تی و سیاسی و ثابووری له حکوومه ته که دا. دوخی ژینگه ی کومه لایه تی، وهک فاکته ریک کاریگه ری له سهر ئاسوی پلاندانانی ژیانی لاوان داده نی. ههر له سهره تای دروستبوونی تیگه یشتنی "نه خشه پلانی ژیان" وه له کومه لاسی سوڤیت دا، نووسه ری ئەم چه مکه ئاماژه به وه دهکا که ئەم دیارده یه ".... په یوه سته به شیوازه تاییه ته کانی ژیان و ههروه ها ریگایه کی ته واو هوشمه ندانه و نایابه بو گه یشتن به پایه یه کی دیاریکراوی کومه لایه تی" (۵، ۸۰). پلانی ژیان کومه لیک ئامانجه، مروڤ به نیازه له ئاینده ی نزیک یا دووردا جی به جی بکا، ههروه هایش دیاریکردنی ریگا و کاتی به رجه سته کردنی ئامانجه خوازاوه که ی" (۶، ۶۲). کومه لاسی رووسی هه رده م پشتیوانی ئەو بوچوونه یه که پیی وایه "پلانی ژیان ئه رکی کاراکردن و ریخستن ئه انجام ده دا، واته هانی مروڤ ده دا بو ئەوه ی چالاک ی بنوینی" (۷، ۳۰۷).

به پیی هه لسه نگاندنی راده ی هه لکشانی کیشه که، پیویسته سهرنج بدری که پیش مه رجیکی زوروزه وه ند و پیویست بو تیگه یشتنیکی قول له هه لئاردن و پیکه پینانی ستراتیژی ژیان و میکانیزمه کانیا ن هه ن. زوربه ی نووسه رانی تیوری جوراو جووری بواره کانی کومه لاسی و سیاسی، تییینی تاییه تمه ندییه ستراتیژییه سهره کییه کانی ژیانی لاوان ده که ن، وهک چالاک ی و هه لو یستی که سی، ئامانج و مه به ست، سیسته می به هاکان، راده ی به رجه سته بوون، ههروه ها تیشک خسته سهر توانا سهره کییه کانی تاک وهک بابه تیک بو چاره سه رکردنی کیشه کانی ژیان. واته نهک هه ر پشت به ژیان ده به سته، به لکوو پیناسه ی ژیانیش ده کاته وه (۸، ۱۱۲). بو یه له تو یژینه وه که مان دا پرسیا ریکمان کردوه که ئامانج لئی بریتیه له ده ست نیشان کردنی ئاست و دوخی پلانی ژیانی لاوانی کورد، له وه لامی پرسیا ری:

"ده توانی چی بلئی له باره ی پلانه کانته وه بو داها توو؟"
 ۴۱،۲٪ به وه وه لامیان دا وه ته وه که هه یچ پلانیک بو داها توو دانانین و به پیی روژ ده ژین.
 ۲۲،۶٪ ته نها پلانی یه ک سال داده نی.

ئه زموونی پلان دانانی لاوان ئەوه نیشان ده دا که ۶۵٪ لاوان له ماوه ی پینج سال ی رابوردو دا ته نها نیوه ی پلانه کانیا ن سهری گرتوه. به لام ۱۷،۵٪ به در یژی به پینج سال هه یچ پلانیکیا ن سهری نه گرتوه. هه کاره سهره کییه کانی سهر نه گرتنی پلانه کان، بریتی بوون له مانه:

۳۲،۳٪ ناسه قامگیری دوخی ده ولت.
 ۲۰،۳٪ هه کاری که سی.
 ۸،۳٪ هه کاری خیزانی.

وه ها ئاسویه کی پلان دانان دهره او یشته ی کومه لایه تی هه یه، هه م بو تاک و هه م بو نه ته وه وهک گشتیک. بو که سیک که توانای پلان دانانی ژیانی نییه، دو چاری دوخی بی هیوایی، خه موکی، بی توانایی له دروست کردنی خیزان دا ده بیته وه و پاشان هه ول ده دا به دوا ی ریگایه کدا بگه ری بو دهر چوون له وه دوخه ی که تیی که وتوه. له دوخیکی ئاوییش دا، کورترین ریگا بو رزگار بوون، گرتنه به ری ریگای به جی هه یشتنی ولاته. سه به رته به لاوانی کورد له عیراق:

۶۰٪ به شداران ئاماده ن ولاته که یان به جی بیلن.
 ۲۹،۲٪ زور ئاره زووده که ن روو له ولاتانی ئه وروو یا بکه ن.
 ۲۶،۳٪ زور ئاره زووده که ن روو له ویلایه ته یه کگرتوه که کانی ئه مریکا بکه ن.
 ۲۱،۴٪ زور ئاره زووده که ن روو له رووسیای فیدرال بکه ن.

۱۷،۷٪ زور ئاره زووده که ن روو له ولاتانی روژه لاتی نزیک بکه ن.
 ۱۱،۷٪ زور ئاره زووده که ن روو له تورکیا بکه ن.
 ۲۲،۳٪ بژارده ی "هه ر ولاتیکی تر، جگه له عیراق" یان هه لئاردووه.

ئهو ئه نجامه ی که ده ولت روو به رووی ده بیته وه، بریتیه له: سهره لگرتنی چینیکی لاو و خو ینده وار، له گه ل که مبون وه ی هیزی گرنگی کار.

به رجه سته بوونی پلانه کانی ژیان، بنه مایه کی گرنگه بو رازی بوونی که سیک به ژیان و پاشخانی خو ی و به ئه نجام گه یشتنی خو ی. له هه موو توخمه کانی ژینگه ی کومه لایه تی دا، به هه یزترین فاکته ر له پیکه پینان و

جی به جی کردنی ستراتیژەکانی ژیان دا، بریتییە فاکتەری میژوویی، کە بارودوخی کۆمەڵایەتی و ئابووری و سیاسی نەتەوەییەک دەگرێتەخۆی، لەسەر خاکی دەولەتی بیگانە دەژی. لە توێژینەووەکەدا چەند پرسیاریک لەبارە ی پێشبینیکردنی داھاتووی خود، داھاتووی نەتەو و ھەروھا ئایندە ی خوازاو بۆ نەتەو ھەراو:

۱. داھاتووی خۆت لە ساڵی ۲۰۲۵ دا چۆن دەبینی؟
 ۲. داھاتووی نەتەو ھەت ساڵی ۲۰۲۵ چۆن دەبینی؟
 ۳. ئارەزووت دەکرد داھاتووی نەتەو ھەت چۆن بی؟
- زۆربە ی وەلامە لیکچوووەکان بەم شیوہیە ی خواروہ بوون:

- پیم وایە پینج ساڵی داھاتوو بە ھەمان شیوہ ی پینج ساڵی رابوردوو دەبی. پین ناچی ھیچ گۆرانکارییەک دروست بی.

- ژیان لەسەر خاکی ئیمە وەستاو و بەرھو پێشەو و ناچی. عیراق ناوچە یەکە لەمیژە بەدەست نەنگزە ی سیاسیوہ نالاندوویەتی و شەرەکانی ناوخوا و دەرەکیش رینگری بەرھو پێشەو و چوونی بوون. خەلک ھەمیشە قوربانی دەبی و داھاتووش باش ناییت.

- داھاتووی گەلی من ئەوہیە کە ھەر یەکیک لە ئیمە دلخۆش و ئازاد بی. داھاتووی نیشتمانی من کە شوینی لەدایکبوونم، سەخت و ناخۆشە، لەبەرئەوہی ھەلکەوتە ی جوگرافیە کوردستان گۆرەپانی مملانی نیوان سی دەولەتی دیکتاتۆرییە. سیاسیەکانی ئیمەش کۆمەلێک بازرگان و ستەمکار و گەندەلن.

- ھیوادارم سیستیمیکی چاکی تەندروستی و پەرورەدە و ئاسایش دابین بکری. ھیوادارم لاوہکانمان دووربن لە شەری ئایینی. ھیوادارم پلانیکی درێژخایەنی تەندروستی بۆ ھەمووان سەرپە بخری. ھیوادارم لاوہکانمان ولات بەجی نەھیلن. خەون بە کوردستانیکی ئازاد و سەر بەخۆو دەبینم.

- پیم وایە ئایندە ی گەلەکەم تەنھا بۆ خراپتر دەگۆری، چونکە گەلی کورد سەرکردەکانی خۆیان خۆش دەوی، جا ھەرچۆنیک بن.

- دەمەوی خەلکەمان بەخۆدابینەوہ. من دەمەوی لاوہکانمان وەکوو لاوانی ولاتانی تر تەنھا پشت بە ئەنجامی توێژینەوہی زانستی بەستەن. ھیوادارم رۆژیک دابی گەلی من چارەنووسی خۆی بگۆری. دەولەتیکی دیموکراسی و ئازاد خەونی منە.

- وابزانم بەم زووانە ولات بەجی ديلم، بۆ ئەوہی لەسەر پینی خۆم بوەستم. لە کوردستان - لە راستی دا- پرۆسە ی گواستەوہی دەسەلات یا بەشیکی دەسەلات، بە میرات و پشتاوپشتە. بۆیە گەلی کورد ئەو دەر فەتە ی نییە دەسەلاتی سیاسی خۆی بگۆری. لەسەر ئەم بنەمایە، پێویستە تییینی ئەوہ بکری کە داھاتوومان باشتربان.

- من بە ھیچ شیوہیەک لە داھاتووم دلنیانم. داھاتووی خەلکەکەم لە مەترسییەکی مەزندایە، چونکە گەنجانمان رۆژ لەدوای رۆژ لە ئایین نزیک دەبنەوہ، جگە لەوہش، سیاسیەتمە دارەکانی ئیمە بە ئاشکرا داھاتی گشتی تالان دەکەن، نەوت و پارە بۆ ئەوان گرنگترین شتن.

- من دەخوازم لاوانی ئیمە بەخۆدابینەوہ و شتیکی بۆ ولاتەکەمان بکەن.

- پیم وایە داھاتووم پشت بە خۆم دەبەستی، چونکە باوہرم بە خۆم ھە یە و دەتوانم چارەنووسم بگۆرم.

10. Сампиев И. М. Самоопределение народов: теория и онтология. Ростов н/Д: Изд-во СКНЦ ВШ, 2004.

سەرچاوهكان:

**

Ссылки / References

1. Народы и религии мира. М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. 928 с. URL: <http://iea-ras.ru/index.php?go=Files&in=view&id=178> (дата обращения: 02.10.2020).
2. Бьюкенен в А. Сецессия. Право на отделение, права человека и территориальная целостность государства. М.: Рудомино, 2001, 239 с.
3. Хабриева Т. Я. Самоопределение народов в современном мире; конституционно и международно-правовые аспекты. М., 2011, 260 с.
4. Гоголев П. В. Национально-культурная автономия как форма этнокультурного самоопределения коренных малочисленных народов севера // Вестник СВФУ, 2015 Т. 12. № 1. С. 112–116.
5. Рубина Л. Я. Советское студенчество, М.: Мысль, 1981. 207 с.
6. Радова Л. М. Жизненные планы: общий анализ Социальные проблемы жизненного самоопределения молодежи Алтая, Барнаул: Алт. кн. изд-во, 1989. С. 62.
7. Рыжикова Л. В. Роль учителя в формировании жизненных планов выпускников школ // Модернизация профессионально-педагогического образования: тенденции, стратегия, зарубежный опыт: материалы международной научно-практической конференции. Барнаул, 2014. С. 307.
8. Шилова Н. А. Жизненные стратегии молодежи как предмет социально-гуманитарного знания // Известия Южного федерального университета. Педагогические науки, 2014 № 7. С. 108–114.
9. Чалбаева В. В. Право этноса и нации на самоопределение: теоретико методологические проблемы // Человеческий капитал. 2013. № 1 (49), с. 95–100.

پوخته

مافی گه لان بۆ دیاریکردنی چاره‌ی خۆنووسین، بئ‌گومان یه‌کیکه له سه‌رمایه هه‌ره به‌رچاوه‌کانی مرۆفایه‌تی. به‌لام -له‌گه‌ل ئه‌وه‌ش‌دا- جی‌به‌جی‌کردنی، له‌به‌ر نه‌بوونی گونجان له ناوچه جیاجیایکانی جیهان‌دا، جیاوازی هه‌یه. ناکوکی نیوان مافی گه‌لان بۆ دیاریکردنی مافی چاره‌ی خۆنووسین و یه‌ک‌پارچه‌یی خاکی ده‌وله‌ت، له چوارچۆیه‌ی جیهانگیری‌دا، په‌رده‌ستینی. په‌ره‌پیدانی میکانیزی یاسایی بۆ ریکخستنی په‌یوه‌ندییه‌کان له‌م روه‌وه، له چوارچۆیه‌ی مملاتی هه‌نوکه‌یییه‌کان‌دا، بایه‌خی زۆری هه‌یه. پراکتیزه‌کردنی راسته‌قینه ئه‌وه ده‌رده‌خا که بۆ جی‌به‌جی‌کردنی پرۆسه‌ی هه‌م یاسادانان و هه‌م یاسا، پێویسته ریکخراوی ناحکومی دروست‌بکری و له هه‌ر باریک‌دا ده‌سه‌لاتی چاره‌سه‌ری ئه‌و مملاتییه‌ی هه‌بێ که په‌یوه‌ندی به مافی چاره‌ی خۆنووسینی نه‌ته‌وه‌یه‌که‌وه هه‌یه. به‌رجه‌سته‌کردنی مافی دیاریکردنی چاره‌ی خۆنووسینی نه‌ته‌وه‌کان، هه‌میشه به مانای ناچاری دامه‌زراندنی ده‌وله‌تی سه‌ربه‌خۆ نایی، شیوه‌ی جیاوازی به‌جی‌هێنانی گونجایی‌ترین هه‌یه، بۆ نمونه: فیدرالیزم، سه‌ربه‌خۆیی کولتوری، ئۆتۆنومی نه‌ته‌وه‌یی - کولتوری، ئۆتۆنومی هه‌ریمی.

ده‌کری له‌گه‌ل ئی. ف. چالابایفا هاوراین که ده‌لی: ئه‌گه‌ر به‌رجه‌سته‌کردنی مافی دیاریکردنی چاره‌ی خۆنووسین مه‌ترسییه‌کی روه‌ن و ئاشکرای له‌سه‌ر به‌رژوه‌ندی زیندووی خه‌لکی تر دروست‌کرد، ئه‌وا ده‌بێ بۆ هه‌لیکی‌تر دوا‌بخری، یا له‌ حاله‌تی زۆر تونددا مافه‌که هه‌لبه‌ه‌شینه‌ریته‌وه (٩، ل ٩٨).

سه‌رباری ئه‌وه، پێویسته بایه‌خ به‌و ده‌روه‌ر و ژینگه‌یه‌ بدری که پرسی چاره‌ی خۆنووسینی نه‌وه‌که‌ی تێدایه. به‌دیهاستی ئه‌م مافه راسته‌وخۆ به‌نده به تاییه‌تمه‌ندی چۆنیه‌تی و مه‌رجه‌کانی بوونی ژبانی نه‌ته‌وه‌که له‌ناو خاکی ده‌وله‌تی نیشته‌جیوون‌دا. تاییه‌تمه‌ندی سه‌ره‌کی بابه‌تی چاره‌ی خۆنووسین، ده‌بێ له‌به‌رچاوبگیری: "سه‌ربه‌خۆیی له په‌یوه‌ندییه سیاسی و یاساییه‌کان‌دا، بوونی به‌رژوه‌ندی تاییه‌ت و پێداویستی و ئامانج و دروستبوونیان، توانای دانانی ئامانج و چالاکی ئامانجار له‌سه‌ر بنه‌مای ئیراده‌یه‌کی هاوبه‌ش؛ هه‌موو ئه‌مانه به شیوه‌یه‌کی سه‌ره‌کی به ئاستی خودئاگایی دیاری‌ده‌کری (١٠، ل ٩).

الخلاصة

اللاستقلالية السياسية للشعب ودورها كسبب موضوعي في تخطيط حياة الشباب الكرد

اعداد: ايرينا بوبوفا، ناتاليا ايسايفا، د. پيشه‌وا خالد

حق الشعوب في تقرير مصيرها من أهم ما تملكه الإنسانية. ولكن -مع تلك الأهمية له بسبب إنعدام الإنسجام والوئام في مختلف أقاليم العالم- يختلف أسلوب تنفيذه. فالتناقض بين حقوق الشعوب لتقرير مصيرها ووحدة أراضي الدول القائمة في إطار النظام العالم الراهن ينمو ويتزايد. وتطوير الآلية القانونية لتنظيم العلاقات بين الدول -ضمن الصراعات الراهنة- ذو أهمية بالغة. وتطبيقه الحقيقي يكشف عن ضرورة إقامة منظمات غير حكومية لتفعيل عملية تشريع القوانين وتنفيذها، وينبغي في كل حال أن يتمتع بمعالجة الصراعات التي تتعلق بحق تقرير مصير شعب وتطبيق حق تقرير مصير الشعوب لابعني دائما وبالضرورة إنشاء دولة مستقلة، فله أشكال أخرى مناسبة، مثل الاتحاد الاختياري، الاستقلال الثقافي الحضاري، الحكم الذاتي القومي، الحكم الذاتي الإقليمي. ويمكن أن نتوافق في الرأي مع V. E جالابايفا، إذ يقول: ان أدنى تطبيق حق تقرير المصير لشعب إلى خطر ماثل واضح على المصالح الحيوية للآخرين، ينبغي أن يؤجل إلى أمد آخر، أو يلقي في حالة ما إذا كان الخطر أشد جدا.

ومع ذلك ينبغي أن يهتم بالبيئة والمحيط الإجتماعي الذي فيه مسألة حق تقرير المصير لذلك الشعب المطالب به. فتحقق هذا الحق مربوط رأسا بخصوصيات كيفية وشروط حياة ذلك الشعب في اراضي الدولة التي هو مقيم فيها. فيجب مراعاة الخاصية الأساسية لموضوع حق تقرير المصير، فالاستقلال في العلاقات السياسية القانونية ووجود المصالح الخاصة والحاجيات والاهداف والتمكن من وضع اهداف وأنشطة هادفة على أساس إرادة مشتركة. كل ذلك - وبشكل اساسي - يحدد على مستوى الوعي الذاتي.

Abstract

The political dependence of the people and its role as an objective reason in planning the live of the Kurdish youth

By: Irina Popova, Natalia Isaieva, Dr. Peshawa Khalid

The right of peoples to self-determination is one of the most important possessions of humanity. But - with its importance due to the lack of harmony and harmony in the various regions of the world - the method of its implementation differs. The contradiction between the rights of peoples to self-determination and the territorial integrity of existing states within the framework of the current world order is growing and increasing. The development of the legal mechanism for regulating relations between states - within the current conflicts - is of great importance. And its true application reveals the necessity of establishing non-governmental organizations to activate the process of legislation and implementation of laws, and in all cases it should enjoy dealing with conflicts related to the right to self-determination of a people and implementation of the right to self-determination of peoples does not always necessarily mean the establishment of an independent state. It has other appropriate forms, such as voluntary union, cultural independence, national autonomy, and regional autonomy. We can agree with V. E Galabaeva, who says: The slightest application of the right of self-determination of a people to a clear present danger to the vital interests of others, should be postponed for a further period, or thrown in the event that the danger is very severe.

Nevertheless, he should pay attention to the environment and the social environment in which the question of the right of self-determination for that claimed people is concerned. The realization of this right is directly linked to the peculiarities of the manner and conditions of life of that people in the lands of the state in which they reside. The basic characteristic of the subject of the right to self-determination must be taken into consideration, as independence in political and legal relations, the existence of special interests, needs and goals, and the ability to set goals and meaningful activities on the basis of a common will. All of this - fundamentally - is determined at the level of self-awareness.

نامە يەككى مېژوويىسى مۆلە تۆف

(هەلسەنگاندن و تويژىنەو)

ئەفراسياو ھەورامى

فەرمانەي دەولەتن سەبارەت بە ھاتنى سوپاي ئىران بۆ رەزائىيە، كە نابى كەند و كۆسپ بخەنە سەررېگەيان. بەلام لە ئەنجامى چەند ھەنگاويكى ناراستى عەمەلىدا، سەربازگەي ئىراتتان خستووہتە بارودۆخىكەوہ كە نەيتوانيوہ ھىچ ھەنگاويكى عەمەلى ھەلنى بۆ سەقامگىر كىردنى ھىمنى و ئارامىي ناوچەكە. ئەمەش تەنيا ئەوہ دەگەيىتى كە دەبى فەرمانبەرەكانمان بەپىي دەستوورى ناوہند بچوولئىنەوہ و لەم بارەيەوہ لە ھەلە سىياسىيەكانى خۆيان تىنەگەيشتوون و ئەنجامى پىويستيان لى وەرئەگرتوون. ئەركى ئيوہ ئەوہبوو لە ھەلەي فەرمانبەرەكانمان بچوولئەوہ و دەستنىشانىان بچەن تا كاروبارەكانىان بە رېكويىكى بەرئيوہبەن.

جگە لەوہ، نامەي ۲۵ى مەيى بالويز سەبارەت بە رووداوہەكانى رەزائىيە بۆ كونسولەكانمان، ئەو ھەلانەي فەرمانبەرەرانى بەروونى تىدا ديارى كىردوون. ئەو نامەيە كە رېنوونى و چوئايە تىي ھەلسوكەوتە بۆ كونسولەكان، تىدا ھاتوہ: "بە ھەلسەنگاندنى رووداوہەكانى رەزائىيە، دەبى بوترى فەرمانبەرەرانى كونسولخانە و لەشكرىمان لە ناوہرۆكى تىنەگەيشتوون. ئىرانىيەكانىش وا ھالى بوون كە ئىمە پشتىوانىي كوردان دەكەين و نەرمونىيانىان لەگەل دەنوئىن". ئەم ھەلسەنگاندنى ھەلسوكەوتى فەرمانبەرەرانىمان راستنىيە.

كارەكە ئەوہنىيە كە ئىرانىيەكان ھەلسوكەوتى فەرمانبەرەرانى كونسولخانە و لەشكرىي ئىمەيان بە ھەلە وەرگرتوہ و گوايە لەگەل كوردانىش نەرمونىيانىن، بەلكو لەوہدايە كە فەرمانبەرەرانى ئىمە - لە راستىدا - لە گىرەو كىشەكانى رەزائىيەدا لايەنى كوردە "رەنجاوہەكان"مان گرتوہ و تەگەرەمان ناوہتە بەر كاربەدەستانى ئىرانى و نەمانھىشتوہ ھىمنى و ئاسايش بگىرەنەوہ بۆ ناو ئەو كوردانە كە لەژىر دەستى ئىران دەرچوون. ئەم ھەلەيە بە ھەلكەوت نىيە، بەلكو لەوہوہيە كە فەرمانبەرەرانى ئىمە پىيان وايە

رۆژ: ۳۱ى ئابى ۱۹۴۲ نھىنى*

ژمارە: ۱۴۲-م كۆپىكردىنى ياساغە

لەو راسپاردنەنەي كە كۆمىسارىي گەل بۆ كاروبارى دەرەوہ (وہزارەتى دەرەوہ)، رۆژى ۱۳ى مانگى مەيى ئەمسالەوہ لە رېگەي برووسكەوہ ناردوويە بۆ بالووزخانە، ئەو ھەلسوكەوتە ناراستانە دەستنىشان كرابوون كە نوينەرانى كونسولخانە و ھىزە سەربازىيەكانمان لە ئازەربايجانى ئىران نوواندوويانن؛ بۆ وئىنە، بەرگىر كىردن لە ھاتنى سوپاي ئىران بۆ رەزائىيە، يەككە لەو ھەلوئىستە چەوتانە كە لىنەوہ پەيدا بووہ. ئىمە لە ۱۳ى مانگى ئەمسالدا - بەتايبەت - دەستنىشانى ئەوہمان كىردبوو كە نابى كونسولەكانمان مەرجى تايبەت بەرامبەر بە كاربەدەستانى سەربازى و ھىزى ئىران بۆ چەسپاندنى ئاسايش و ھىمنايە تىي ناوچەكە دابىنن. لەبەرئەوہ:

يەكەم: ئەوہ پىچەوانەي ئەو راسپاردە و فەرمانانەيە كە ئىمە لەمبارەوہ سەبارەت بەم كىشەيە، داومان. دووہم: ئەو سنوور و مەرجانە كە ئيوہ سەبارەت بە سەپاندنى ھىمنى و ئاسايشى ناوچەكە بۆ ئىرانىيەكانتان داناون و ئىرانىيەكان ھەلىانسەنگاندوون، ئيوہ پشتگىرىيان لى دەكەن. تەواوى ئەو بەرپرسىيە سەبارەت بە دواخستىن و كۆتايى ھىنان بەو ئاژاوہ و ناآرامىيە دەخريئە ئەستوى ئىمە، كە ئەمەيش زيان بە بەرژەوہندى يەكيتىي سۆفئىت دەگەيىتى.

سەرەراي ئەو ئاگادار كىردنەوہيە، فەرمانبەرەرانى كونسولخانە و ھىزەكانمان پابەند و ئاشناي وئىنەي ئەو

* وئىنەيەكى دەستخەتى ئەم نووسىنەي نووسەرى كۆچكردوون دكتور ئەفراسياو ھەورامى، بەرپىز دكتور نەجات عەبدوللا خستىيە بەردەست بۆ بلاو كىردنەوہ. ئىمەيش پىمان باشبوو وەك يادگار كىي ئەو زاتە كە لە رېگەي ئەرشىفى پرووسىيەوہ خزمە تىكى گەورەي مېژوونووسىي كوردىي كىرد، بە دەستكارىي ناچارىي شىوہي نووسىن و تا رادەيەك زمانەوہ، بىخەينە بەرچاوى خويىندەواران. ناوئىشانەكەيش، خۇمان بۇمان ھەلبۇارد. گىانى دكتور ئەفراسياو شاد و يادى بەخىز! (گوقارى ژين)

سەرکردهکانی کورد لایه‌نگری سۆقیه‌تن و لێیان تی‌گه‌یشتوون و به‌که‌سانیکی هه‌ره‌ متمانه‌پیکراو و به‌ئهمه‌گ و پالپشتی به‌رژه‌وه‌نده‌کانمان له‌ نازهربایجانی ئێران داتاناون. شاهیدی ئهم هه‌لۆیسته‌یش، ده‌ربیرینی ساکار و خوش‌باوه‌رانه‌ی هاوڕێ ماکسیموژی کونسوولی ئیمه‌یه‌ له‌ په‌زائییه، که ده‌لی: "زۆربه‌ی زۆری سەرکرده‌کان (مه‌به‌ستی سەرکرده‌کانی کورده) لایه‌نگری یه‌کیتی سۆقیه‌ته". فه‌رمانبه‌رانی ئیمه‌ به‌و هه‌لۆیسته‌ که نوواندووینه، واته‌ پشتگیری یا پاراستنی "لایه‌نگری یه‌کیتی سۆقیه‌ت" و "کورده‌ چه‌وساوه‌کان"، ئالۆزی و ناکوکیه‌ نه‌ته‌وایه‌تییه‌کانیان له‌ ئێران له‌ به‌رچاونه‌گرتووه، به‌تایبه‌ت ناکوکیی کۆنی نیوان کوردانی ئێران له‌ یه‌که‌ و ئێرانییه‌کان و نازهربایجانییه‌کانی ئێران له‌ لایه‌کی‌تره‌وه، له‌ ئه‌نجامی سیاسه‌تی کۆنه‌په‌رستانه‌ی رژیمی شای پێشووه‌وه.

کوردان که دژ به‌ کرده‌وه‌ ئاژاوه‌گێری و خراپه‌کانی ده‌سه‌لاتدارانی خۆجێیی ئێران راپه‌ریون، له‌ هه‌مان کاتیش دا ده‌ستیانه‌داوه‌ته‌ تالانکردنی دانیشتووانی بی‌تاوانی ئێران. ئهو خه‌لکه‌ له‌ ترسان‌دا په‌ناده‌به‌نه‌ به‌ر شار، تا ده‌سه‌لاتدارانی خۆجێیی بیانپاریزن. به‌لام ده‌سه‌لاتداران ناتوانن بیانپاریزن، له‌به‌رئه‌وه‌ به‌رامبه‌ر به‌ کوردانی چه‌کار بی‌هیزده‌بن. بۆیه‌ پێویستبوو هیزی له‌شکری ئێران به‌یترئ و بیته‌ مه‌یدان. نوینه‌رانی کونسولخانه‌ و له‌شکریمان به‌ یه‌کجاری به‌رگری له‌وان ده‌که‌ن. فه‌رمانبه‌رانی ئیمه، له‌ ئاکامی ره‌وتی پروداوه‌کان‌دا، که‌وتنه‌ به‌ره‌ی کوردان دژ به‌ زۆربه‌ی دانیشتووانی نازهربایجانی ئێران، واته‌ نازهربایجانییه‌کان و ئێرانییه‌کان که کوردان تیرۆر و تالانیان ده‌که‌ن. ئاشکرایه‌ ئهمه‌یش کیشایه‌وه‌ بۆ دوورکه‌وتنه‌وه‌ی هه‌ندی له‌ نازهربایجانی و ئێرانی نزیک به‌ ئیمه‌ و نارازیبوونیان له‌ هه‌لس‌وکه‌وتی نوینه‌رانمان.

سیخوڕانی تورکیا ده‌م‌وده‌ست که‌لکیان بینی له‌ هه‌له‌ی نوینه‌رانمان له‌ نازهربایجانی ئێران و خۆیان له‌ ده‌وری پارێزهرانی نازهربایجانییه‌کان بینییه‌وه‌ و به‌لێنیان پێ‌دان که ئه‌گه‌ر پێویست‌بێ یارمه‌تی چه‌کارییان دهن و سنووره‌کانی تورکیایان به‌ روودا ده‌که‌نه‌وه. به‌م چه‌شنه‌ هه‌لس‌وکه‌وتی فه‌رمانبه‌رانمان به‌ قازانجی سیخوڕانی تورکیا شکایه‌وه‌ و له‌ پروداوه‌کانی په‌زائییه‌دا سوودیان لێ‌وه‌رگرت بۆ به‌هیزکردنی ده‌وری

خۆیان له‌ نازهربایجانی ئێران. نوینه‌رانی ئیمه‌ به‌م چه‌شنه‌ به‌ کۆسپ دروستکردن بۆ ده‌سه‌لاتدارانی ئێران سه‌باره‌ت به‌ دابینکردنی هه‌می و ئاسایش له‌ ناوچه‌ کوردییه‌کان‌دا، ده‌وری سه‌ره‌پرشتیکی ناپۆیستیان بینی و ده‌ستیان وه‌ردایه‌ کاروباری ناوخری ده‌سه‌لاتدارانی ئێران، له‌ کاتیک‌دا کاریکی ناره‌وای شیاوی ده‌ربردن و وه‌لامده‌ره‌وه‌ی به‌رژه‌وه‌نده‌کانی ئیمه‌یش نییه. هه‌له‌ی نوینه‌ره‌کانمان نیشانی‌ده‌دا که ئه‌وانه‌ خراپ له‌ پێوه‌ندییه‌ کۆمه‌لایه‌تی و نه‌ته‌وایه‌تییه‌کانی ئێران تی‌گه‌یشتوون و لایان روون‌نییه‌ و نازانن که خه‌باتی کوردانی ئێران بۆ ئوتۆتۆمی و سه‌ره‌به‌خۆیی، به‌پیتی ناوه‌رۆکه‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌که‌ی خۆی، کۆنه‌په‌رستانه‌یه‌ و پارێزگاریی فیوډال - خێله‌ کورده‌ جیا‌یخوازه‌کانه‌ دژ به‌ سیاسه‌تی ناوه‌ندگري (سه‌نترالیزه‌کردن). کوردان به‌ش‌به‌ش‌کراون و زۆرجار خێله‌کان دوژمنایه‌تی یه‌کتر ده‌که‌ن و یه‌کگرتنی نه‌ته‌وایه‌تییان نییه. جیا‌یخواری کوردان له‌ ئێران، هه‌میشه‌ چه‌ک یا ئامرازیکی سیاسه‌تی بریتانیا و تورکیا بووه‌ له‌ رۆژه‌لاتی ناوه‌راست. خه‌باتی یه‌کگرتووی کوردان بۆ جیا‌بوونه‌وه‌ له‌ ئێران، ئه‌گه‌رچی له‌ رابوردوویش‌دا هه‌بووه، به‌ هاندانی هه‌ندی تا قمی ئینگلیسی یا تورکی، بۆ باج‌وه‌رگرتن و پاشه‌کشه‌پیکردنی سیاسي و ئابووری له‌ ئێران. سەرکرده‌کانی کورد خۆیان، که خه‌لکی ئاسایی کورد بی‌چه‌ندوچۆن به‌دوایانه‌وه‌ن، سه‌ره‌جهمیان تۆکه‌ر و پیاوی نزیکی ده‌وله‌ته‌ ئیمپریالیستییه‌ جیا‌جیا‌کان، ئه‌وانه‌یشیان که‌منین که تۆکه‌ری ده‌وله‌تانی فاشیستین.

فیوډاله‌ سێرواژه‌کانی کورد که ده‌سه‌لاتی مولکداریی خۆیان به‌ ده‌سه‌لاتی سەرکرده‌یی خێله‌کییه‌وه‌ گری‌داوه، ئه‌مانه‌ به‌پیتی هه‌لکه‌وتی به‌رژه‌وه‌نده‌کانیان زۆر به‌ ئاسانی ئاغا‌کانی خۆیان (ئیمپریالیسته‌کان) گۆریوه‌ و له‌ کوی به‌رژه‌وه‌ندیان زیاتر‌بووی، روویان له‌وی کردووه. له‌به‌رئه‌وه‌ نای و بیربکه‌ینه‌وه‌ که هه‌لس‌وکه‌وتی سەرکرده‌ کورده‌کان که‌وا ئیسته‌ پێوه‌ندیان له‌گه‌ل ئیمه‌ باشه، تاسه‌ر ده‌مینته‌وه. ئیسته‌ پشتیان به‌ستووه‌ به‌ سوپای سوور له‌ خه‌باتی دژ به‌ ده‌سه‌لاتدارانی ئێرانی‌دا، چونکه‌ به‌رژه‌وه‌ندی خۆیانی تیدا ده‌بیننه‌وه. دیاره‌ ئهمه‌یش ده‌بیته‌ هۆی سه‌رله‌شیواوی و گومراییی فه‌رمانبه‌رانی ئیمه، که له‌به‌ر بی‌ئهموونی و ساکاربیان پێیان وایه‌ هه‌موو سەرکرده‌کانی کورد، یا لایه‌نی که‌م زۆربه‌یان، لایه‌نگری سۆقیه‌تن. ئهم باوه‌ر یا بۆچوونه‌

ئەگەر بىت و نەگۈردى، يا راست نەكرىتە، لەوانە يە
كردە، و شۈبھىلەر زىيانەخشى بۇ ئىمە بەداۋە بى؛
و ھەك كۈشتى و برىندار كۈردى سەربازانى سوپاى
سوورمان، درىژەدانى كۈردان بە تالانكارى سەربارى
ھەنگاۋى بەرھەلستكارانە ئىمە، بەردەوامى مەرۇمالات
بردن بە قاچاق بۇ توركىا .. ھتد. دەبى نوپنەرانى ئىمە
وازىبىن لە كۆپراۋە پروا كۈردن بە كۈردان و سەرانىان و
لىيان دوورەپەرىزىن.

دەبى فەرمانبەرانى ئىمە، بۇ بەرگىرى كۈردن لە
قوۋلپوونەۋەى ھەلەكان، دەست ھەلگىرن لە ھىلە
ناراستە و نەرمونىيانى نوۋاندن بەرامبەر بە كۈردان و
رېيازى پتەۋكۈردن و پەرەپىدانى پىۋەندىيەكان لەگەل
دانىشتوۋانى رەسەنى ناۋچەكە و لە رېزى يەكەمدا
لەگەل ئازەربايجانىيەكان بىگرنەبەر، كە ئاشكرايە
زۆربەى دانىشتوۋانى ئازەربايجان پىك دەھىن و لە
بارى ئىتتۇگرافى و مېژوۋىيەۋە پىۋەندىيەكى نىزىكان
بە يەككىتى سۆقىت (ئازەربايجانى سۆقىت) ھەۋە ھەبە و
ھەمىشە زۆربەى ھىزى بزوتنەۋەى دىموكراتىي
ئىران بوون. فەرمانبەرانى ئىمە لە ئازەربايجانى
ئىران، دەبى پشتبەستىن بە كۆمەل و كەسە پىشەنگە
پىشكە و تنخۋازەكانى دانىشتوۋى ئازەربايجان، نەك
بە سەر كۈردە كۆنەپەرست و خۇرۇشەكانى كورد.
ئەمە وا ناگەيىنى كە ئىمە ۋاز لە ھەموو پىۋەندىيەك
لەگەل كۈردان بىنن و كەلك لەو جۇرە پىۋەندىيانە
ۋەرنەگىرن بۇ بەرژەۋەندى خۇمان. بەلام دەبى
پشتئەستوربىن بە ئازەربايجانىيەكانى ئىران، بۇ
بەپىۋەبىردنى كاروبارى سىياسىمان لە باكورى
ئىران. دەبى ئەۋەش بزانرى كە دەشى زۆرتىر لەناو
ئەۋانەدا، نەك ناو كۈردان، كەسانىكى برۋاپىكرۋا و
دلسۆزى ئىمە بدۆزىنەۋە. بۇ ئەم مەبەستەش
پىۋىستە ۋاز لە پشتگىرى (سەرپەرشتى پۇچى) ي
كۈردان بەپىنرى و ھىچ كەندوقۇرتىك نەخىتە رېي
دەسەلاتدارانى ئىران بۇ دابىنكىرى ھىمنى. بە
پىچەۋانەۋە پىۋىستە يارمەتى دەسەلاتدارانى ئىران
بدرى بۇ نەھىشتى تالانكارى كۈردان لە
ئازەربايجان، تا ئاسايش و ھىمىنىيەكى تەۋاۋ بۇ
دانىشتوۋانى ئەۋى دابىن بى، كە كەۋتوونە بەر
پەلامار و تالانكارى كۈردان.

پىۋىستە نادروستى و چەۋتىي ئەۋ رېيازە، واتە
پىشتىۋانى و ھاۋكارى كۈردان بۇ گەيشتىيان بە
ئۆتۈنۈمى و سەربەخۋىيى ددان پىدانراۋى كوردستان،
ۋازى لى بەپىنرى. لەبەرئەۋە ئەم داخۋازىيە لەم
بارودۇخەى ئەمپۇى ئىراندا بى بناغە و كۆنەپەرستانە يە.
بەكورتى، پىۋىستە نوپىكردنەۋە (پىرستروپىكا) يەكى
بەنەرەتى لە كاروبارى فەرمانبەرانماندا لە ئازەربايجانى
ئىران ئەنجام بدرى، ئەۋىش لە رېگەى پەرەپىدانى بىكە و
پىگەكانمانەۋە لەناو دانىشتوۋانى رەسەنى ئەۋىدا، واتە
ئازەربايجانىيەكان.

دەبى ئىۋە زۆربەى فەرمانبەرانى بالىۋزخانە و
كونسولخانەكان و فەرمانبەرانى لەشكرى و
فەرماندەكانى كەرتە لەشكرىيەكانىشمان لە ئىران، لەم
نامەيە ئاگادار بىكەنەۋە. پاش ئاشنابوونىان بەم نامەيە،
دەبى بنىردىرئەۋە بۇ كۆمىسارىيە گەل بۇ كاروبارى
دەرەۋە (ۋەزارەتى دەرەۋەى يەككىتى سۆقىت).^۱

تېبىنى: ئەم بەلگەنامە گىرنگە بۇ يەكەمىن چار لە
لايەن نووسەرى ئەم دىپرانەۋە ئاشكرا كورد و لە
دكتورانامەكەمدا سالى ۱۹۹۴ ئامازەم بۇ كوردوۋە.
پاشتر ۱۹۹۶ لە گۇقارى "گىزىنگ" (سوئىد)دا بە بۇنەى
شەست سالى كۆمارى مەھابادەۋە، لەگەل ھەندى
بەلگەنامەى تر، بلاۋم كوردەۋە. ئەم بەلگەنامەيە،
ۋەلامدەرەۋەى زۆر بۇچوونى چەۋت و ھەلبەستراۋە و
بە دەر كەۋتنى، سىياسەتى راستەقىنەى سۆقىت بۇ
كورد ئاشكرا بوو و چەند كوردناسىكى سۆقىتەى و
بىانىش كەلكىكى زۇرىان لى ۋەرگرتوۋە.

*

جىي داخ و كەسەرە كە سىياسەتى سۆقىتە
دەرھەق بە كىشەى كورد لە ماۋەى چەند سالىكدا، ھەر
ئەم رېياز و فەرمان و رېنۋىنىيانەى مۇلەتۇف بوۋە.
بۇ وىنە، لە بەلگەنامەيىكى تر دا ھاتوۋە: "راۋىژكارى
بالىۋزخانەى سۆقىتە لە ئىران، ئارياكۇف (بە رەگەز
ئازەرى - ھەۋرامى)، رۇژى ۱۹۴۵/۳/۴ لە نامەيەكى دا
بۇ كونسولۋى سۆقىتە لە ۋرمى، نووسىۋىيە:
فەرمانەكانى ھاۋرى مۇلەتۇف سەبارەت بە كىشەى

^۱ ئارشىفى ۋەزارەتى كاروبارى دەرەۋەى كۆمارى فېدرالىي رۇسىيا
(يەككىتى سۆقىتەى پىشۋو)، فۇندى 094 سكرتارىيەتى مۇلەتەف. ف.
كۆپىي 4 دۆسىيە 188، كارتونى 18، لاپەرەكانى ۱۰-۱۴.

كورد جى بەجى بىكەن.^۲ واتە نىزىكەى چوار سال ئەم
سىياسەتەيان پېرە و كوردوۋە.

نامەى ناوبراۋ لە لايەن باليوزى سۆڧىەتەۋە بە
دەستى نىردراۋە بۇ كاربە دەستانى دىپلوماسى و
لەشكرى سۈپاى سۈر لە ئىران. پاش خويندەنەۋەى
نامەكە، ئىمزاىان كوردوۋە و ۋەك و ترا، كۆپىكردى
قەدەغەبوۋە و تەنيا دراۋە بە بەرپرسە بالاكانى
دىپلوماسى و لەشكرى، لەۋانە كونسولەكانى سۆڧىەت لە
تەوريز و ورمى و ماكو و كرماشان و مەشەد،
سكرتىرى يەكەمى باليوزخانە لە تاران و تەوريز و
ورمى، سەرۋكى ئەركانى سۈپاى سۆڧىەت لە ئىران،
ژەنەرال قاسىلوۋسكى و ژەنەرال ئەمىر ئەسلانوف و ...
هتد.^۲ ئەۋەى كە لە سەرەتا يا سەردىرى ئەم
بەلگەنامەيەدا هاتوۋە، ئەۋەيە كە زور زور نەيىبە و لە
لايەكى ترى نووسراۋە: كۆپىكردى قەدەغەيە، نەۋەك
بەۋىتە دەستى لايەنىك و لەقاۋىدىرى و رىسۈپى
بەدواۋە بى. ھەرۋەك لە نامەكەدا هاتوۋە، جارى يەكەم
نەبوۋە ئەم چەشەنە فەرمان و رىئوئىيەنە بىرىن و پاش
ئەم فەرمانەيش، ۋەكوۋ پاشتر ئاماژەى بۇ دەكەين،
جەخت لەسەر بەجى ھىتانى كراۋە. ئەم نامەيە ئاماژەى
تىدا دراۋە بە جى بەجى كوردى فەرمانەكە و فەرمانبەرانى
دىپلوماسى و لەشكرى سۆڧىەتەيش لە ئازەربايجانى
ئىران، بە پىچەۋانەى فەرمانەكەى مۇسكوۋە
جوۋلاۋنەتەۋە و نىشانەى تىنەگەيشتى مۇلەتوف و
ۋەزارەتى دەرەۋەى سۆڧىەتە لە بارودۇخى ناۋچەكە و
كىشەى كورد و سىياسەتى ئىران و توركيە و .. هتد، لە
كاتىكدا فەرمانبەرانى سۆڧىەت لەۋى و لە مەيدانى
كاردا پاشتر ئاگادارى دۇخەكە بوون و بەپى
بەرژەۋەندەكانى دەۋلەتەكەيان جوۋلاۋنەۋە. كورد بەپى
ھەمو بەلگەنامەكانى سۆڧىەتى (كونسولەكانى لە
ورمى و ماكو و ..)، بە ھاناي سۆڧىەتەيەكانەۋە چوۋە و
پشتىوان و يارىدەدەريان بوۋە و كە ھاتوۋنەتە
ناۋچەكە، بە گەرمى بەپىريانەۋە چوون و شادىيان
گىراۋە و تفاق و خواردەمەنيان پىداون و ئازەلىان بۇ
سەربىيون و رىگەيان پىنشانداون و سىخور و پىۋانى
ئەلمانىا و ئىران و توركيەيان پىناساندوون، تەنانەت
پارە و پىتاكىان كۆكردوۋەتەۋە و ناردوۋىانە بۇ سۈپاى

سۈر لە بەرەكانى شەر و ئامادەبوون بچنە بەرەكانى
شەر لە ئەۋروپا، شان بەشانى سۈپاى سۈر بچەنگن و
ھەتا ناۋى گوندىكىشان گورپوۋە بە ستالىن ئاباد و ..
هتد. (كۆمەلە بەلگەنامەيىك بەجىا لەم بارەيەۋە
بلا و كوردوۋەتەۋە).

فەرمانبەرانى سۆڧىەت لەبەر ئەم ھەلوئىستانە بوۋە كە
ھاۋەستى خۇيان بەرامبەر بە كورد دەرپىۋە و بە
ۋەى خۇيان - يارمەتسىان داون و پشتىان گرتوون. ھەر
بەپى راپورتەكانى خۇيان و بەلگەنامە و سەرچاۋەكانى
ئىرانى و كوردىش، كاربە دەستانى ئىرانى لە پىۋەندىبە
نىك و باشانەى كورد و نوئىنەرانى سۆڧىەت نىگەران و
نارازى بوون، كە نەيانتوانىۋە ۋەك راپوردوۋ خەلك
تالان بىكەن و دەسەلات بەرپوۋەبەن و ھەر پۇژە
بىانۋىۋەك و پىلاننىكان گىراۋە، تا كوردى پى بەنداۋ يا
سەركوت بىكەن. بەپى سەرچاۋە و بەلگە ناوبراۋەكانى
سەرەۋە و بگرە سەرچاۋە ئازەربىيەكانىش، ئازەربىيەكان
پالېستى دەسەلاتى ئىرانى بوون و نەك ھەر لە
سۆڧىەتەيەكان دورەپەرىزبوون، بەلگە
دژايەتسىان كوردوون و ئەم دۇخە تا دامەزنانى فىرقەى
دىموكراتى ئازەربايجان لە پىيىزى ۱۹۶۵دا و راگەياندى
دەسەلاتى نىشتمانى ئازەربايجان، ھەر بەردەۋامبوۋە.

تا ئەۋ دەمە ھەموۋ چەشەنە دەنگ و ھەۋلىكى
ئازادىخۋاز و نىشتمانى كورد، بە رىگرى و تالانكارى و
كوشتن و جىابوۋنەۋە لە ئىران و دامەزناندى
كوردستانى سەربەخۇ لەقەلەم دراۋە.
كەرتەكانى سۈپاى سۈر و فەرمانبەرانى
سۆڧىەت كە نەيانتىشتوۋە سۈپاى ئىران بىتە
ناۋچەكە، لەبەر پشتىۋانى كورد نەبوۋە، ۋەك خۇيان
لە بەلگەنامەكانى تردا (تەنانەت لە يادەشتەكانىاندا بۇ
دەۋلەتى ئىران) و توۋىانە، بەلكوۋ دژى ھاتنى سۈپاى
ئىران بوون بۇ ناۋچەكە، چونكە دۇخى ناۋچەكە
ھىمن بوۋە و پىۋىستى بە ھىتانى سۈپاى ئىران
نەبوۋە. لە لايەكى ترەۋە و توۋىانە سۈپاى ئىران بىتە
ناۋچەكە، دەبىتە ھى تىكدانى دۇخەكە و شەر و
ئازاۋە نانەۋە لە نىۋان كورد و سۈپاى ئىراندا،
ئەمەيش سەرىئەشەيەكى زور بۇ فەرمانبەرانى
سۆڧىەت دروست دەكا و دەگلىنە داۋى ھەرا و ئازاۋە.
ئەۋانە جەختىان كوردوۋە كە كوردان گورپاىلە
سىياسەتى سۆڧىەت و لەژىر كۆنترۆلى ئەۋدان. ھاتنى

^۲ ھەمان سەرچاۋە، كۆپى ۲۱، دۇسىەى ۷۵، كارتونى ۲۵۴، ۳۵.

^۳ ھەمان سەرچاۋە، كۆپى ۴، دۇسىەى ۱۸۸، كارتونى ۱۸، ۱۵۱-۱۶.

سوپای ئیران و ئالۆزی ناوچهکه، که لکی بۆ کونه په رستانی ئەو ناو و لایه نگرانی ئەلمانیای فاشیستی هه بووه و له ریگه ی تورکیا و ناوچه کانی تری ئیرانه وه دزه یان کردووه و پیلانه کانی خۆیان جی به جی کردووه. فه رمانبه رانی سۆقیه ت پیتیان وابوو هیزی پیتیستی ئیران له ناوچه که دا هه یه بۆ پاراستی هیمنی و ئاسایش و پیتیست به هینیانی هیزی زیاتر ناکا، له کاتیکی دا ده سه لاتدارانی کونه په رستی رژیمی پینشو و سیخوره کانی تورکیا، ئازهریه کانیان به یارمه تیی کونه په رستانی ناوچه که دژی کورد و سۆقیه ت هان داوه و کاربه ده ستانی ئیرانی هه یه بۆ داخواییه کی کوردانیان به جی نه هیناوه. له راپورتیکی تاییه ت دا که فه رمانبه رانی سۆقیه ت له ناوچه که بۆ بالیۆزی سۆقیه ت له تاران و وه زاره تی ده ره وه له مۆسکویان ناردووه، وتوویانه: کوردان چه ند جار ویستوویانه ورمی و شوینه کانی تر بگرن، به لام ئیمه (سۆقیه تیه کان) نه مانه یتشووه.

جگه له وه، هاتی سوپای ئیران ده وری کاربه ده ستانی سۆقیه تی له ناوچه که و به تاییه ت له ناو دانیشتووان دا کزه کرد و نه ده هیشت و پینشینیشت ده کرا تیکه له چون له نیوان ئەوان و هیزه کانی ئیران دا روویدا، که شتیکی نه خواز او بووه بۆ ئەوان، چونکه چاره نووسی دووهم جهنگی جیهانی هیشتا نادیاربوو و هه مو وه وه له کان ئاراسته ی شکست پین هینیانی فاشیزم کرابوو. وهک له هه ندی سه رچاوه دا ئاماژه ی بۆ کراوه، فه رمانبه رانی سۆقیه تی باسی سیاسه تی کونه په رستانه و شو قینیانی رژیمی ره زاشایان به رامبه ر به کورد و ئازاوه و دوژمنایه تی دروستکردنی نیوان گهلانی دانیشتووی ناوچه که و به تاییه ت ئازهری و کورد کردووه، که وایان له کورد کردووه به چاویکی خراپ و بی پرواییه وه بروانه سوپای ئیران و گومان بکه ن که بۆ پاراستی ئاسایش و هیمنی دین!

بالاده ستی ده سه لاتدارانی سۆقیه تی (و به گشتی هیزی هاوپه یمانان له ئیران) له ناوچه که، ستراتییی سیاسه تیان بوو و نه یانده هیشت ئەم بالاده ستیه له ده ست بده ن و فه رمانبه رانی ئیرانی جی بروایان نه بوون، چونکه رژیمه که یان تا دوینی بوو لایه نی ئەلمانیای فاشیستی گرتبوو و دژی سۆقیه ت بوو و ته نانه ت پاش داگیرکرانی ئیرانی له لایه ن هاوپه یمانانه وه، ئەو

هه لۆیسته یان نه ده شارده وه. نزیکبوونه وه ی کوردی چه وساو و زولم لیکراو له فه رمانبه رانی سۆقیه ت، بووبوو مه ی نیگه رانی بۆ ده سه لاتدارانی ئیرانی و تورک. تورکیایش هیشتا ئەوپه ری گومانی له سه ربوو که له شه ردا بی لایه ن بمینیته وه.

ئه وه ی راستی بی، به پینی راپورتی کونسول و فه رمانبه رانی له شکری سۆقیه ت، کورده کان بوون که باوه شیان بۆ سوپای سوور کرده وه و دوست و متمانه پیکراوی به ئەمه گی ئەوان بوون، له کاتیکی دا فه رمانبه رانی سۆقیه ت هه یه راپورتیکیان له سه ر گه لیکتری ناوچه که و به تاییه ت ئازهری نه داوه، نیشانی دا یارمه تییان داون، به پینچه وان وه راپورته کانیان له هاوکاری ئازهریه کان و ده سه لاتدارانی ئیران ده وین و ئەم راپورتانه یشت نیردراون بۆ مۆسکو بۆ وه زاره تی ده ره وه ی سۆقیه ت، که مۆله تۆف سه رکرده تی کردووه. پرسیار ئەوه یه: ئەگه ر کورد به و شیوه یه هه لسه وکه وتیان له گه ل سۆقیه تیه کان نه کردبایه، فه رمانبه رانیان پشتیان پین ده به ستن؟ بی گومان نه خیر. مۆله تۆف که له نامه که ی دا باسی تالان و راپوروتی کوردی کردووه، گوایه خه لک هه راسان بوون له ده ستیان و هه لاتوونه شار و په نایان بۆ ده سه لاتدارانی ئیرانی بردووه له ده ست کورد بیانپاریزن و داوای هاتی سوپایان له تاران کردووه، هه مان ئەو ئازاوه و هه راوه ریا به بووه که رژیمی شا ماوه یه ک بوو دروستی کردبوون. کورد ئەگه ر به م شتانه وه خه ریک بووه، چون داوای ئوتۆنومی یا سه ربه خۆیی و جیا بوونه وه و مافی خۆی له ئیران کردووه؟ بیروکه ی ئازادیخوازی و سه ربه خۆیی کوردستان - مۆله تۆف وته نی- کونه په رستانه و بۆ پاریزگاریی به رژه وه ندی سه رۆک خیل و فیؤداله کورده کان بووه و به ستراوه ته وه به ئیمبریالیزم. ئەم بۆچونه ی مۆله تۆف سیاسه تی درۆزنانه و دوو پروویانه ی قیزه ونی ده وه ته که ی ده رده خا، که - گوایه- پشتیوانی گهلانی چه وساو و ژیرده ست و مافی چاره نووسیان بووه.

گریمان - به پینی وته بی شه رمه کانی مۆله تۆف- کورد هه میشه دارده ست بووه، به لام ئەم جاره دارده ستی ئەوان بووه و هه رزانیشت فرۆشتوویانه! خۆ کورد و ئازهری - به وته ی خۆیان- ئەو سه رده مه هه یه پینوه ندیه کیان به ئینگلیسه کانه وه نه بووه و ئینگلیس و تورک له ناوچه یه

نەبوون، تا مەرۆف گومانىيان لى بكا و داواى ئۆتۈنۈمى و سەربەخۆيىشىيان نەكردووه تا بەرژەوئەندەكانى سۆڧىتە بگەوئە مەترسىيەوہ. لەپال ئەوہدا، ئەگەر ئىمپىريالىستەكان ھەمىشە كىشەى كوردىيان بۇ تەنگەپى ھەلچىنى ئىران و تەنازول و پاشەكشەپى كوردن و ھەرگرتى ئىمتىيازى سىياسى و ئابوورى بەكارھىناپى، ئايا كۆمارى مەھاباد لە لاين دەولەتەكەى مۆلەتۆڧوہ بۇ ھەرگرتى ئىمتىيازى نەوت لە ئىران بەكارنەھىنرا و پاشان بى شەرمانە نەفرۆشرا؟! مۆلەتۆڧ تەنيا كوردى بەو ھەموو تاوانە نارەوايانە بەدناونەكردووه، بەلكوو بە لاينەنگرى و ھاوھەستى لەگەل دەولەتانى فاشىستىش تاوانبارى كردووه. نووسەرى ئەم دىرانە پتر لە پازدە سالە خەرىكى لىكۆلئەوہى پئوہندى سۆڧىتە و كوردە، بەتايىبەت لە سەردەمى كۆمارى مەھاباددا، يەك بەلگە يا ھەوال يا سەرچاوەيەكى نە لە ئارشىفەكانى سۆڧىتە و نە لە سەرچاوەكانى تردا نەدووه، كورد سەربازى سوپاى سوورى كوشتبى يا برىندار كردبى! ئەگەر بەدرىژى مېژوو، كوردى ئەم بەرئوئەوبەرى سنوورە دەستكردەكانى ئىوان ئىران و توركىا ھاتوچۆ و پئوہندى بنەمالەى و بازگانىيان بووبى و كوردى ئىران -بۆ نمونە- مەرۇمالاتى بردىتە كوردستانى توركىا، بۆچى دەبى ئەوہ بە قاچاخچىتى و .. دابىرى؟! خالىكى تر كە مۆلەتۆڧ لە نامەكەى دا ئامازەى بۇ كردووه، جەخنكرىدنىتە لەسەر ئەوہ كە زۆربەى دانىشتووانى ئازەربايجان -گوايە- ئازەربىيە و وتوويە دەبى دۆستايەتى لەگەل ئەوان دامەزرىنن، لە كاتىكدا ئازەربايجانى رۆژاوا ھىچ كاتىك زۆرىنەى دانىشتووانى ئازەرى نەبووه و بەشىكى جىانەكراوہى كوردستان بووه، با ئازەرىشىيان ھىنايەتە ئەوئى و دىمۆگرافىاي ئەويان تىكداپى. مۆلەتۆڧ وتوويە: دانىشتووانى رەسەنى ئەوئى زۆربەيان ئازەربايجانىن و لە بارى مېژووئى و ئىتتۇگرافىاوه نزيك بە ئازەربايجانى سۆڧىتە و پئىوہە گرى دراون و ئازەربىيەكان ھەمىشە زۆرىنەى ھىزى دىمۆكراتىخووزى ئىرانىيان پىكھىناوہ، بۆيە دەبى پشەت بەوان بىبەستى، نەك بە كورد. ئازەرى پىشەرەو و پىشكەوتووخواز و كورد كۆنەپەرسەت و جىلەكى و خۆفرۆش و ... دەبى بە يەكجارى واز لە كورد بەھىنرى و پىبدرى بە سوپاى ئىران بىتە ناوچەكە و يارمەتىشى بدرى ھىمنى و ئاسايش بگىرئەوہ بۇ ئەو ناوہ.

ھەر ئەم مۆلەتۆڧە و دەولەتەكەى، كە فىرقەى دىمۆكراتى ئازەربايجانىيان بۇ ئازەربىيەكانى ئىران دروست كورد و ويستىيان ئازەربايجانى ئىرانىش بلكىن بە ئازەربايجانى سۆڧىتەوہ، ياخۆ بىكەنە دەولەت يا پىگەيەك بۇ خۆيان لە ئىران بگەنەوہ، يارمەتى ئازەربىيەكانىيان دا بۇ چەككردنى تەواوى ھىزەكانى ئىران و بەگشتى پىچانەوہى دەسەلاتى ئىران لە ئازەربايجانى رۆژەلات و رۆژاوا، لە كاتىكدا كورد پىش ۴ يا ۵ سال وىستى شارەكانى ورمى و خۆى و ماكو و سەلماس و .. بخەنە ژىر دەستى خۆيان، كەچى سۆڧىتەتەكان نەيانھىشت تەنانەت سەقز و سەردەشتىش ئازادبگەن.

ئەمە سىياسەتى زلھىزىك بوو كە كورد زياتر لە ۷۵ سال ھىواى لەسەر ھەلچنى و ھىزە سىياسىيەكانى بەدرىژى تەمەنى سۆڧىتە تەپل و زورپانىيان بۇ لىدا. ئىتر نە تاوانى ئەم رژىمە بەرامبەر بە سمكو و درۆكردنى لەگەل شىخ مەحمود، نە ھاوكارىيان لەگەل كەمالىيەكان نۆ لىدانى سۆرشەكانى شىخ سەئىدى پىران و ئاگرى و دەرسىم، نە بەزۆر گواستەوہى كوردانى سۆڧىتە، نە ھەرەسپى ھىنانى كۆمارى مەھاباد.. ھتە، لە لىكدانەوہ و خويندەنەوہ و ... ھىچ ھىزىكى سىياسىيە كورددا رەخنەى لىنەگىرا و لەسەر ئەو رىيازە بەردەوامبوون تا لەگورنانى بەناو ئوردووكاى سۆسىاليزم بە سەرۆكايەتى يەكئىتى سۆڧىتە.

خالىكى تر كە لەم نامەيەى مۆلەتۆڧدا دەبى رەچاوبىكى، بىوہفايى سۆڧىتە لە ئاستى ھەموو خزمەتە پىشكەشكراوہكانى كورددا بەو دەولەتە، كە سەربارى خۆنزيكخستەوہيان لە سۆڧىتە و پالپشتى و يارىدەدانىيان، با بە شىوہەكى كاتىش بووبى، سەرەنجام دەستىيان بە رۇودا نرا. ئايا ئەو ھەلوئىستە نارەوايەى مۆلەتۆڧ شايسەتى كورد بوو؟! ئەگەر ئىمپىريالىستەكان درۆيان لەگەل كورد كردبى، دەبوو ئەمجارە ئەوان درۆى لەگەل نەكەن!

ئاتوانىن بلئىن تەنيا تاقمى باقرۆڧ و نوئىنەرە ئازەربىيەكانى سۆڧىتە لە ئىران دەورى سەرەككىيان لە ھاندان و ئامادەكردنى ئەم نامەيدا ھەبووه و تاوانبارن، گەرچى دەورى نەرىنىشىيان لە دارپشتنى سىياسەتى سۆڧىتەدا بەرامبەر بە كورد كەمنەبووه. بەلام خۆ مۆلەتۆڧ ھەر ئەو كەسىتئىيە بوو كە لە دورخستەوہ و قەلاچۆكردنى كوردانى سۆڧىتەدا خاوەنى دەنگ و برىار

مۆلەتۆف ماوەیەکی درێژ کەسیتی دووھەمی پاش ستالین بوو لە یەکییتی سۆڤیەت. ئەو نووسەر و میژوونووس و مافپەرەوەر و لیکۆلەرەوانەیی کە لەسەر مۆلەتۆفیان نووسیوە، لەسەر ئەو کۆکن کە رابوردووی ناوبراو رەش و پرلەتاوانە. تاوانی بەرامبەر بە کوردیش (کوردی سۆڤیەتی پێشوو و پۆژھەلاتی کوردستان) یەکیکە لە دۆسیەیی تاوانەکانی.

بوو و لە سەرکردایەتی حیزبی و دەولەتی یەکییتی سۆڤیەتدا بوو. ئایا دەبێ گەلیکی چەوساو و ژێردەستی وەک کورد بەو چەشنە تاوانبار و بەدناو بکری و بئەشەرمانە بلی ھەموو پێوەندیەکانیان لەگەڵ کورد بچڕین و بۆ بەرژەوھندی خۆیان لە باکووری ئێران بەکاری بێن و باسی نەک ھەر مافی کورد، بەلکو مافی کولتوریشیان نەکری!

لێدان و ھەلوھەشاندنەوھە کۆمەلەی ژیکافیش لە لایەن سۆڤیەتەو، ھەر لەو روانگەییەو بوو کە کورد لە چوارچێوەی ئازەربایجانی ئێراندا بمینتەو و سەرەنجام ھەرس پێھتانی کۆماری مەھابادیش درێژەیی ئەو سیاسەتە نامرۆقانەیی بوو کە بە فەرمانیکی مۆسکۆ شانۆی تراژیدیای کوردی پێ کوتایی پێھینرا!

- مۆلەتۆف ئیچیسلاڤ میخائیلۆڤیچ (۱۸۹۰-۱۹۸۰) کەسیتیەکی حیزبی و دەولەتی سۆڤیەتی، لە نیوان ۱۹۲۶-۱۹۵۲دا ئەندامی بیرویی سیاسی پارتی کۆمونیستی یەکییتی سۆڤیەت بوو و ۱۹۳۰-۱۹۴۱ سەرۆکی شوورای کۆمیساریاکانی گەل و وەزیری کاروباری دەرەوھەیی یەکییتی سۆڤیەت بوو. یەکیک بوو لەو کاربەدەستانە کە چالاکانە بەشداری و بڕیارەری گرتن و کوشتن و بێسەرۆشین کردنی پووناکییان و نیشتمانپەرەران و ئازادبخووانی سۆڤیەت و دوورخستنەوھەیی گەلانی گومان لیکراوی وەک کورد بوو. ھەزاران بەلگەنامە کە پاش ھەلوھەشاندنەوھەیی یەکییتی سۆڤیەت ئاشکراکراون (بگرە پێش ھەلوھەشاندنەوھەیی ژمارەییەکیان بۆ کرایەوھە)، ئیمزا و فەرمان یا رەزامەندی گرتن و کوشتن مۆلەتۆفیان پێوەیە. دەلێن زۆرجار خۆی بە باشی تەماشای ئەو نووسراوانەیی نەکردووە تا بزانی کامیان گولەباران یا زیندانی دەکری یا دوور دەخەریتەوھە. بەکورتی، سی پیتی (ئەوپەری سزای تاوانباری کە بە پووسی ڤ. م. ن، واتە ئەو. س، تا) لەسەر نووسیون و ئیمزای کردوون. لە ۱۹۴۹دا لە پۆستی وەزیری کاروباری دەرەوھەیی سۆڤیەت لایرا، بە تاوانی ئەوھەیی وا ژنەکەیی جوولەکەییە و پێوەندی بە جوولەکەکانەوھەییە. پاش مەرگی ستالین لە ۱۹۵۳دا، دیسان کرایەوھەیی بە وەزیری دەرەوھەیی ۱۹۵۷ لە سەرکردایەتی حیزب دەرکرا و کرا بە بانیۆزی سۆڤیەت لە مەغۆستان. ۱۹۶۳ خانەنشین کرا.

ژیانی کەسی و زانستی

مەلا مەرفی قازی

حسین حەسەن کەریم

مەلا مەرف پاش ئەوێ ته‌مه‌نی گه‌یشتووه‌ته شه‌ش یا هه‌وت سالان، لای باوکی (مه‌لا ره‌سول) ده‌ستی‌کردووه به‌ خویندن. قورئانی پیرۆزی خه‌تم‌کردووه و چه‌ند کتییکی بچوکی کوردی و فارسیی خویندووه و به‌ مه‌شکردن له‌سه‌ریان، نه‌ک هه‌ر فێری خویندووه و نووسین بووه، به‌لگوو به‌ خه‌تیکی جوان و زۆر خۆش نووسیویه و به‌ جواننوس له‌ناو هاوه‌ل و ناسیاوانی‌دا ناوی ده‌رکردووه.

پاشان بۆ ته‌واوکردنی خویندن، وه‌ک نه‌ریتی قوتایی ئەو سه‌رده‌مه، چه‌ند قوتابخانه‌یه‌کی دیاری ئەوده‌م گه‌راوه. ئەوێ زانراوه له‌ قه‌رده‌اغ له‌ مه‌دره‌سه‌ی شیخ عه‌بدولله‌تیی قه‌رده‌اغی خویندوویه.^۲ پاشتر رووی‌کردووه‌ته‌ شاره‌ گه‌شه‌کردووه‌که‌ی سلیمانی، له‌ حوجره و مه‌دره‌سه‌ی مزگه‌وتی موفتی لای زانای به‌ناوبانگ و موفتی سلیمانی، حاجی مه‌لا محه‌مه‌دئهمینی موفتی کورپی مه‌لا ئەحمه‌دی دیلێژیه‌یی ناسراو به‌ مه‌لا ئەحمه‌دی موفتی چاوما. دیرژێ به‌ خویندن داوه و فه‌قیه‌یه‌کی زیره‌ک و لیبراو بووه بۆ خویندن. هه‌ر له‌ مه‌دره‌سه‌ی شکۆداری مزگه‌وتی موفتی سلیمانی، خویندنی ته‌واوکردووه و زانسته‌کانی سه‌رده‌مه‌که‌ی که‌ ماده‌ی خویندنی حوجره و مه‌لایه‌تی بوون، وه‌ک (نحو، صرف، بلاغه، منطق، فقه، أصول الفقه، علم الکلام، آداب البحت والمناظره، علم الحساب والهیاة والفلک و... هتد) خویندووه.

مه‌لا مەرفی قازی، چونکه‌ خۆی زیره‌ک و لیها‌توو بووه و مامۆستا‌که‌ی مه‌لا محه‌مه‌دئهمینی موفتی زانایه‌کی گه‌وره‌ی سه‌رده‌مه‌که‌ی بووه، توانیویه‌تی به‌ سه‌رکه‌وتوویی قوناغه‌کانی خویندن ته‌واوبکا و ببیته مه‌لایه‌کی زانا. له‌به‌رئهمه مه‌لا محه‌مه‌دئهمین مؤله‌تی

بنه‌ماله‌یه‌کی ئایینه‌په‌روه‌ر و خوینده‌وار و لقیکی شیخانی پیرخدری شاهوویی، که‌ بنه‌ماله‌ی مه‌لایان یا - راستتر بلین- مه‌لازاده‌کانی گوندی باسنی مه‌له‌ندی ناحیه‌ی سیوه‌یلی سه‌ر به‌ قه‌زای شارباژێر پیک‌ده‌هین، واته‌ بنه‌ماله‌ زانستی و ئایینه‌که‌ی مه‌لا سلیمانی باسنی، که‌ نه‌وه‌کانی به‌ شیریی دینداری و خوینده‌واری و مه‌لایه‌تی گۆش‌کرا‌بون، مه‌لا مه‌عرووفیان له‌ گوندی 'سیریی' دراوسی‌دیی 'باسنی' له‌ خانه‌واده‌ی مه‌لا ره‌سول تیدا هه‌لکه‌وتووه، که‌ هه‌ر له‌وێ له‌دایک‌بووه.^۱ ناوه‌که‌ی، وه‌ک نه‌ریتی کوردان زیاتر به‌ (مەرف) ناسراوه. ناوی ته‌واوی مه‌لا مه‌عرووف کورپی مه‌لا ره‌سول کورپی مه‌لا سه‌ید سلیمان کورپی مه‌لا ره‌سول کورپی مه‌لا مه‌حمود کورپی مه‌لا حوسه‌ین کورپی مه‌لا ئیبراهیم، له‌ بنه‌ماله‌ی شیخه‌ مه‌لاکانی باسنیه، که‌ چه‌ندین نه‌وه‌ یه‌ک له‌دوای یه‌ک زانایان لی‌نه‌براو؛ له‌و زانایانه، حاجی مه‌لا حه‌مه‌دی باسنی، که‌ مه‌لایه‌کی موده‌رپس و گه‌وره‌ی بنه‌ماله‌که‌یه. هه‌روه‌ها یه‌کی‌تر له‌ زانایانی ئەم بنه‌ماله‌یه، مه‌لا حوسه‌ین کورپی مه‌لا مه‌حمود کورپی مه‌لا حوسه‌ین کورپی مه‌لا ئیبراهیم کورپی حاجی مه‌ل حه‌مه‌یه. چه‌ندین ده‌ست‌نوس له‌نیو کتیبخانه‌ ده‌ست‌نوسه‌که‌ی مه‌لا مەرفی قازی‌دایه، به‌ ده‌ستی ئەم زانایه‌ نووسراوه‌ته‌وه. له‌ یه‌کی‌که‌ له‌و ده‌ست‌نوسانه‌دا به‌م جو‌ره‌ ناو و ره‌چه‌له‌کی خۆی تومار‌کردووه: "حسین بن محمود بن حسین بن إبراهیم بن الحاج حمزة بن علي بن داود بن محمد الشاهوي الباسني". له‌ یه‌کی‌که‌ تر‌دا ئەوێ نووسیوه که ئەم ده‌ست‌خه‌ته‌ی له‌ قه‌لاچوالان له‌ سه‌رده‌می حکومه‌تی خالید پاشادا نووسیوه‌ته‌وه.^۲

^۱ دیوانی ره‌مزی مه‌لا مەرف، ناماده‌کردن: شه‌هاب ره‌مزی، چ ۲، چاپخانه‌ی چوارچرا، سلیمانی، ۲۰۱۴، ل ۴۵-۴۷.

^۲ بۆ زانیاری زیاتر ده‌رباره‌ی ده‌ست‌خه‌ته‌کانی، بروانه: الفهرس الوصفي لمخطوطات مركز ژين للتوثيق والدراسات، الجزء الثاني، تأليف: حسين حسن كريم، چ ۱، چاپخانه‌ی، سلیمانی،

۲۰۲۰، لاپه‌ره‌کانی: ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۲، ۴۸۶، ۴۸۸، ۴۸۹.

^۳ زانیاری به‌ریز فه‌وزی ره‌مزی مه‌لا مەرف، که‌ له‌ پێوه‌ندییه‌کی ته‌له‌فونیی‌دا پێی‌راگه‌یاندم.

زانستی داوہتی بیتیہ پیشہ‌وای ئیینی موسولمانان و ماددہکانی زانستہ ئیسلامی و عہرہبیبہکان بلتہوہ بہ فہقی و قوتابیانی مہدرسہ ئیینیہکان. ہر لہبہر لیتاتویبی و توانا زۆری لہ زانستہا، ہاوکات لہبہر ہہلسوکہوت و رہوشت جوانی و ریزداریہکە، مہلا محمەدئەمین کچیکی خۆی کردووہ بہ ہاوسەری و رۆلی مامۆستا و باوکی بینیوہ بۆ.

ئەم پیوہندی و ہاوسەرگیبہ بوونہ ہۆی ئوہی کہ مہلا مارف زیاتر لہ بنہمالہی موفتی، ہەم مامۆستاکە (مہلا محمەدئەمین) و ہەم ہەردوو کورپی دیاری (مہلا عەبدولعەزیزی موفتی و مہلا محمودی بیخود)، نزیکبیتہوہ. مہلا عەزیزی موفتی، دواى کوچی‌دوایی باوکی، بووہتہ جینشینی و ئەرکی پیشنوژی و تەدریس و فتوادان و نوینەراییہتی مہشیخەتی ئیسلامی سەلتەنەتی عوسمانی وەرگرتووہ. بی‌گومان ئاویتہ‌بوونی لہگەل بنہمالہی موفتی، کاریگەری ئەرینی کردووہتہ سەر کہ سیتی زانستی و ئیداری و کۆمەلایەتی مہلا مارفی سیری؛ چونکہ ژینگەیی پیشکەوتوو و گونجاوی زانستی و رۆشنیری و کۆمەلایەتی ئوہندەتری مروفی لیتاتوو پیشدەخا و چاوکراوہتردەبی.

مہلا مارف، دواى وەرگرتنی ئیجازنامە زانستی، بووہ بہ مودەرپس لہ مہدرسەیی مزگەوتی موفتی، شان‌بەشانی مہلا عەبدولعەزیزی موفتی زانستەکانی سەرەمی خۆی بہ فہقیان و تووہتہوہ. پاش چەند سالیک چووہتہ سەر کاری میری و وەک دادوہر (قاضی) فەرمانی بۆ دەرچووہ. لہ چەندین شار و شارۆچکە، کاری قازیتی کردووہ، لہوانە سلیمانی، رانیہ، نامیدی، دھۆک و چەند سالیکی زۆری تەمەنی بہ قازیتیوہ بہ سەربردووہ، بہ جۆریک کہ بہ مہلا مارفی قازی ناسراوہ. ئەندامی ئەنجومەنی ویلايەتی مووسلش بووہ. پاش جەنگی یەکەمی جیہانی و پیکھاتی یەکەمین ئیدارەیی سەرہخۆی کوردی لہ باشووری کوردستان لہ لایەن شیخ مەحمودی حەفیدوہ سالی ۱۹۱۸، مہلا مارف وەک قازیی کاروباری شەرع (دادوہری باری کەسیتی) دیاری کراوہ و لہ ریاسەتی دووہمیشدا دیسانەوہ

وەک قازیی شەرع و عدل لہ حکومەتەکەیی مەحمودا بەشداربووہ.

لہ ماوہی کاری دادوہری، گلہیی و گازندەیی لہ سەر نەبووہ، چونکہ بہوپیەری ویزدان و رەوشت‌بەرزى و دەست و دل پاکی ئەنجامی داوہ. ہەر بۆیہ کاتی داگیرکردنی ولات لہ لایەن ئینگلیزہوہ، ہەیبەت و بہیزی کەسیتی مہلا مارف بہ شیوہیەک کاریگەری لہ سەر ئینگلیزەکان ہەبووہ کہ زۆر ریزیان لی‌گرتووہ و شوین و پایەیی خۆی لای حکومەت و میلەت لہ دەست‌نەداوہ. بەلام - لہگەل ئەمەشدا- نہیانتوانیوہ فریوی بدن و مہرامەکانی خۆیانی پی جی‌بەجی‌بکەن و لہ بەرہی خەلکی بترازین و بیخەنہ ریزی کاسەلیسانی خویان، چونکہ توانیویہتی ہاوسەنگی رابگری. ئەمەش ئیینیپەرورہی و زانیی و بہیزی کەسیتی ئەومان بۆ دەرەخا.

مہلا مارف لہ ہەموو زانستہ باوہکانی سەرەمی خۆی دا لیوہشاوہ و زانا بووہ، زۆرہی ئو ماددانہی بہ دەرس و تووہتہوہ و چەندین کتیی لہو زانستانەدا راونووس کردووہ، بہ تاییہتی لہ ہەردوو زانستی بیرکاری (ریاضیات) و فیقہ دا کەم‌وینہ بووہ. کتییکی لہ بابەتی (فەرانی - دابەشکردنی مالی میراتی بہ سەر بەشەران) دا داناوہ، بہ داخوہ چاپ‌نەکراوہ، لہ کاتیکدا ئەم بابەتہ یەکیکە لہ بابەتہ قورس و پرکیشە و ئالۆزەکانی نیو زانستی فیقہی ئیسلامی و مەلای زۆرباش نەبی نایزانی، چونکہ لق و پەلوپۆی زۆری لی‌دەبیتہوہ و حالەتەکانی تیکەلی یەکتەر دەبن و گریمان و گۆرانکاری لہ ریزہ و چەندیتی بہشەکاندا تەدەکەوی. مہلا مارف، سەرہرای زمانی کوردی، ہەردوو شیوہزاری کرمانجی ژوورو و ناوہند، زمانەکانی عەرہبی و فارسی و تورکی زۆرباش زانیون، کتیب و شیعی پی‌نووسیونەتہوہ و کاری دادگا و وانەوتنەوہی بہ شیوہیەکی سەرکەوتوو بہو زمانانہ راپەراندووہ.

مہلا مارف چەند کور و کچیکی لہ ئامینەخانی مہلا محمەدئەمینی خیزانی بووہ، بہ ناوہکانی محمەد رەمزی، نووری، عەتیبہ. محمەد رەمزی (۱۹۰۲-۱۹۷۶) شاعیریکی دیارہ و بہ (رەمزی مہلا مارف) ناسراوہ.

مهلا ماری قازی سالی ۱۳۵۷ک/ ۱۹۳۸ز له شاری سلیمانی کوچی دوايي کردوه. ماموستا بیخود شیعیکی ناسک و بهسوزی بۆ کوچی نووسیوه، تییدا وتوویه:

دهمیکه وهک ژنی سکپر زهمانهیی بهدخو به خوینی سهیید و شیخ و مهلا ئەکا بیژوو دهمیکه داسی ئەجهل تیژئهکا وهکوو وهرزیر خهریکی عالیه مه پاکوی ئەدا به ریزه هه موو که هات و رستهیی عومرت گه پشته وهختی پسان ته خهللوفی نییه بیلا به قهدری یهک سهری موو له خانه دانی سیادهت، له دوودمانی عولووم له جی هه واری سهخا، حاته میکی هه لکه وتوو جه نابی حه زرهتی 'مه عرووف ئەفه ندیی قازی' که ناشیانهیی شه هبازی ئەو بوو، ئەوجی عولوو درایی روتبه و تاجی سه عادهتی ئەبه دی

هومایی رۆچی فری بۆ به هه شتی خولدی سه روو خدا به مه رحه مه تی خۆی مه قامی عالی کا به جاهی سدره نشینانی مونته های ژووروو^۴ گهر سه رنج بدهینه ناوه رۆکی شیعه ره که ی بیخود، زۆر به وردی و له ریگای هیمای ناو دیره کانه وه تی ده گهین که مهلا ماری چهنده زانایه کی توانا و خاوهن ته قوا و دادوه ریکی سه رراست و حه قخواز بووه. ههر له وه وهه باشتر تی ده گهین که ئەو زاته تا چه ند خۆشه ویست و ریزدار بووه له ناو خه لک به گشتی و ناو زانایان و رۆشنبیران و بنه ماله ی موفتی دا به تاییه تی. بیخود که برای هاوسه ره که ی مهلا ماری بووه و خۆیشی زانا و شاعیر و که سیتییه کی کومه لایه تی و ئایینی دیار بووه، به م شیوه یه ستایشی مهلا ماری کردوه:

له خانه دانی سیادهت، له دوودمانی عولوم له جی هه واری سهخا، حاته میکی هه لکه وتوو جه نابی حه زرهتی مه عرووف ئەفه ندیی قاضی که ناشیانهیی شه هبازی ئەو بوو، ئەوجی عولوو لیژدها بیخود وا وه سفی دهکا که مهلا ماری ئەفه ندی به ره چه لهک و پشتا و پشت له نه وهی پیغه مبه ره و له خانه دانی سیادهت، ئەوهش جیگه ی شانازییه. دووم، له

^۴ دیوانی بیخود هونراوهی: ماموستا مهلا مه محمودی موفتی (بیخود)، کوکردنه وه و ریکستن و له سه رنووسینی: محه مه دی مهلا که ریم، چاپی یه که م، چاپخانه ی سلمان الأعظمی، به غدا، ۱۹۷۰، ۷۳-۷۵.

بنه ماله یه کی زانستییه (دوودمانی عولووم): ئەوهش حه قیه تیکه گومانی تیدانییه و باوک و باپیرانی زانا و ریبه ری ئایینی و کومه لایه تی بوون. مهلا ماری و باپیرانی (مه لایانی باسنی و سیری له ساداتی پیرخدری) بۆ چه ندین پشتیان مهلا و پیشه وای ئایینی بوون، ده ستنوس و دانراوه کانیان شایه تی ئەو راستییه ن که (نو الجناحین) بوون، واته بالی سیادهت و بالی زانست. هاوکات له سه خاوهت و ده ست و دل گوشادی دا، وه سفی دهکا به حاته می هه لکه وتووی سه رده می خۆی. ئەو خانه دانه، به تاییه ت مهلا ماری و دواتر ره مزی ئەفه ندیی کورپی، مالیان دیوه خانی میوان و کور و کوبوونه وهی زانایان و رۆشنبیران و خزمان و پیاوماقوولان بووه و که م بنه ماله به و شیوه به رفرراوانه له خزمه تی خه لکدا بوون.

دیاره که سیک به و سیادهت و زانایی و حوکمدارییه پر له دادوه ری و حه قخواز ییه وه، و پیرای میوان دۆستی و یارمه تیدانی خه لکانی بی نه وا و لیقه وماو و خزمه تی دین و کومه لکه؛ ده بی ئەم ئایه ته پیرۆزانه ی خوی گه وره بیگر نه وه که فرموییه:

((أرأفت الجنة للمتقين))، ((إنما يخشى الله من عباده العلماء))، ((إن الأبرار لفي نعيم))، بۆیه بیخود وتوویه:

ناشیانه یی شه هبازی ئەو بوو، ئەوجی عولوو درایی روتبه و تاجی سه عادهتی ئەبه دی هومایی رۆچی فری بۆ به هه شتی خولدی سه روو واته: به کار و کرده وه و سیفه ته جوانه کانی و ئیمان و باوه ری به دین و به جی هینانی شه ریعه ت له کاره که ی دا؛ پله و پایه و تاجی به خته وه ری هه میشه یی لای خوی گه وره پی به خشراره. پاشان بیخود وهک چا وکردن له و فرمایشتانه ی پیغه مبه ر (دخ) که دوعا کردنیان بۆ مردوو به باش و کاریگر داناوه، دوعای بۆ کردوه له بهر خاتری سیدره نشینان که پیغه مبه ران، پله ی لای خدا به رزیته وه و وتوویه:

خودا به مه رحه مه تی خۆی مه قامی عالی کا به جاهی سیدره نشینانی مونته های ژووروو بیخود له کوتایی قه سیده که دا میژووی کوچی یه کجاری ئەوی به هه ردوو سالنامه ی کوچی و زایینی تو مار کردوه و وتوویه:

که سالی مه غفیره تی ئەو بوزورگه یان پرسی له بیخودی له عه زاخانه یی خه ما که وتوو

ئەویش بە گریه و ئاھ و ھەنسکی ھەسرەتەوہ
حوروفی موعجەمەئە ئەم شیعەرە دواییەئە فەرموو:
ھەزار و نوسەد و سەوھەشتی فەجری میلادی
(۱۹۳۸)

ھەزار و سەسەد و پەنجاوھوتی ھیجری بوو^۵
(۱۳۵۷)

خوالیخۆشبوو پەرمزی مەلا ماریش لە
شیعریکی دا بەم جۆرە باسی باوک و دایک و
نەسەبی بنەمالەکیانی کردووہ:

(ھەمەئە ناو و شوۆرەتم (پەرمزی)

بولبولی سەرچلی پەسەن بەرزی

باوکم حاکی شەریعەت بوو

حامی دین و پێی حەقیقەت بوو

دایکم کیژی موفتیی چاومار

عالمیکی شەھیری عالی تەبار

جەددی ئەلامە سەبیدولشووہدا

نووری دیدەئە مینی وەحیی خودا

ئەمەئە ناو و شوۆرەت و لەقەبم

ئەمەئە پێشە و رەگی نەسەبم^۶

*

مەلا ماری سیرەئەیی، پوونووسی چەندین کتیبی
زانستی و ئەدەبی کردووہ، لەوانە:

یەکەم: کتیبەکانی خۆی پوونووسی کردوون، ئەمانەن:
(۱) زانستی نەحو (پێژمانی عەرەبی):

ئ. پەراویزی مەلا ھەمزە بەسەر کتیبی شەرحی
عەبدوللاوہ

پەراویز نووس: مەلا ھەمزە

میترووی پوونووسکردن: ۱۲۹۶ک

ژمارەئە لاپەرەکان: ۱۰

ئەندازە: ۱۵×۲۱سم.

رەنگی کاغەز: سەیی.

رەنگی مەرەکەب: رەش.

جۆری خەت: نەسخ.

ژمارەئە دێر لە لاپەرەئەکان: ۲۱.

ئەم نامیکەئە پەراویزە بەسەر کتیبی شەرحی
گەرەئە سەدوللا لە زانستی (نەحو)دا. پەراویزەئە
ھەموو کتیبەئەئە سەدوللائە نەگرتووہتەوہ، تەنھا
پەرەکانی یەکەمە بریتین لە پێشەکی کتیبەئە و بابەتی
یەکەمە. پوونووسەئە ھێلی سووری ھیناوە بەسەر
دەستەواژەکانی دەقی کتیبەئەدا، بۆ جیاکردنەوہئە لە
شەرحی کتیبەئە. ھەموو دەستەواژەکانی دەقەئەئە
لەدوای وشەئە (قولە) داناوہ. نووسینەئە جوان و چەرە.
سەرەتای کتیبەئە، دوای (بسم الله الرحمن الرحيم)، وا
دەستپێدەکا: ((بسم الله أقول. أي باستعانة اسمہ
أؤلف أو ابتدئء تألیفی وأصل (اسم) (سمو) بمعنی
الإرتفاع عند البصرین، حذف عجزه وعوض عنه
همزة وصل، فوزنه إفع...)). کۆتایی کتیبەئەئە بەمە
ھاتووہ: ((... اللهم إلا أن يقال هذا بیان حکم من
أحكام نوع الوضع النوعي لاتعريف له ومحصله أن
وضع المجازات هو أن يفيد أن ذکر الدال علی
الملزوم، فقوله جائز خير أن المشددة))، تمت.

دوای ئەوہئە بنووس میترووی نووسینەئەئەئە
تۆمارکردووہ، ویستووہئەئە پەراویزیکەتر بە ناوی
(حدائق الدقائق)ی دانراوی سەداللە بەردەئەئە
بنووسیتەوہ لەسەر کتیبی (الانموذج)ی زانستی نەحوئە
زانای گەرە جاروللا مەحموودی زەمەخشەرئە.
ب. ناوی کتیب: حدائق الدقائق في شرح أنموذج
الزمخشري.

ناوی دانەر: سەداللە البردعی

میترووی دانان: نەزانراوہ.

میترووی پوونووسکردن: نەزانراوہ.

ژمارەئە لاپەرە: ۱۵۷ (۳۰۴ لاپەرە)

پێوانەئە لاپەرە: ۱۵×۲۱سم.

رەنگی لاپەرە: سەیی.

رەنگی مەرەکەب: رەش.

جۆری خەت: نەسخ.

ژمارەئە دێر لە ھەر لاپەرەئەکان: نیوان (۱۱-۱۳).

ئەم دەستوووسە جوان نووسراوہتەوہ، بە ئاسانی
دەخویندیریتەوہ. وشەکان چروپرن. لەبەرئەوہئە دەق و
رافەئەئە دەستەواژەکانی دەقەئەئە لە کتیبی (انموذج)دا
نووسراونەتەوہ، ناوینشان و سەرباسی بابەتەکان بە
مەرەکەبی سوور نووسراوہ. پەراویز و پوونکردنەوہئە
زۆر بەسەر دەستوووسەئەئەئە ھەن. جگە لە (۱۰) پەرەئە

^۵ دیوانی بیخود، سەرچاوہئە پێشوو، ۷۵.

^۶ دیوانی پەرمزی مەلا ماری، سەرچاوہئە پێشوو، ۵۶.

کوتای، ئاراسته‌ی په‌راویزه‌کانی جیاوازن. ته‌نانه‌ت له‌نیوان دیره‌کانی راقه‌کان دا پروونکردنه‌وه‌ی ورده‌په‌راویز هه‌یه. هه‌ندیک په‌ره شیداره بووه، به‌هوی شی و ته‌ربوونه‌وه و بووه‌ته هوی گۆرینی په‌ره به‌رکه‌وتوووه‌کان، بی ئه‌وه‌ی کاریگه‌ری هه‌بی له‌سه‌ر وشه و دیره‌کان. بۆ هه‌ر په‌راویزیک، ته‌نانه‌ت راقه‌یه‌کیش، هینمای تاییه‌ت دانراوه. بۆ دیاریکردنی ژماره‌ی لاپه‌ره‌ش، دوا وشه‌ی کوتاییی لاپه‌ره‌ی پیشوو دانراوه، به‌مه‌به‌ستی تیکه‌لنه‌بوون و دیاریکردنی زنجیره‌ی لاپه‌ره‌کان.

سه‌ره‌تای کتیبه‌که دوا‌ی (بسم الله) به‌م شیوه‌یه ده‌ست‌پێ‌ده‌کا: ((اللهم انا نريد الشبه بمن يحمدك على الأثك)). کوتاییی ده‌ست‌توووسه‌که دوا لاپه‌ره‌ی نه‌ماوه، به‌م شیوه‌یه‌یه: ((فكما أن المنادي مخصوص من بين قومه بالنداء، كذلك المندوب مخصوص من بين قومه بالندبة، فلذا يذكر المندوب في بحث...)).

(٢) کومه‌لی ده‌ست‌توووس له‌ به‌رگی‌دا، که ئه‌مانه‌ن:

ئ. نامیلکه‌یه‌ک له (آداب البحث والمناظرة) دا:

ناوی نامیلکه: رساله‌ الآداب.

ناوی دانەر: ئیسماعیل کوری مسته‌فا گه‌له‌نبه‌وی.

میژوو‌ی دانان: نه‌زانراوه.

میژوو‌ی پروونوووسکردنی: هه‌وته‌م پوژی مانگی

جومادای یه‌که‌می سالی ١٣٠٣ ک.

ژماره‌ی لاپه‌ره: ٢٥

پێوانه‌ی لاپه‌ره: ١٥,٥×٢١ سم.

ره‌نگی لاپه‌ره: سپی.

ره‌نگی مه‌ره‌که‌ب: ره‌ش.

جووری خه‌ت: نه‌سخ.

ژماره‌ی دێر له‌ هه‌ر لاپه‌ره‌یه‌کا: ١١، جگه‌ له‌ یه‌که‌م و

دووهم لاپه‌ره‌ که ٨ دێرن.

ئه‌م ده‌ست‌توووسه‌ به‌ خه‌تیکی جوان نووسراوه‌ته‌وه و

لاپه‌ره‌کانی هه‌یج زیانیان به‌رنه‌که‌وتوووه. کوژاندنه‌وه و

خه‌ت به‌سه‌رداهینان و ره‌شکردنه‌وه‌ی تێدانین. په‌راویز

له‌ شه‌ش لاپه‌ره‌ی یه‌که‌م دا هه‌یه، زۆربه‌ری هه‌بی مه‌لا

عه‌بدول‌رحمانی پینج‌وینی‌یه. ناو‌نیشانه‌کان به‌ مه‌ره‌که‌بی

سوور نووسراون. بۆ دیاریکردنی ژماره‌ی لاپه‌ره‌ش

له‌بریی ژماره، دوا وشه‌ی کوتاییی لاپه‌ره‌ی پیشوو

دانراوه. هم ده‌ست‌توووسه‌ بریتیه‌ له‌ پینشه‌کی و (٣)

فه‌سل. سه‌ره‌تاکه‌ی دوا‌ی (بسم الله الرحمن الرحيم)،

به‌م ده‌قه ده‌ست‌پێ‌ده‌کا: ((يقول العبد الفقير إلى رب العباد

القدیر، لما كانت متون علم الآداب لم تشتمل على تفصیل أمثلة البحث لجميع الأبواب...)). کوتاییه‌که‌شی به‌م ده‌قه هاتوووه: ((... والكشاف مشحون بذلك، قد يقع تميم وترقيم هذا الكتاب)). دواتر وته‌ی پروونوووسکه‌ره‌وه‌یه.

(ب) زانستی (آداب البحث والمناظرة)

ناوی نامیلکه: شرح رسالة الآداب.

ناوی دانەر: نه‌زانراوه.

میژوو‌ی دانان: نه‌زانراوه.

میژوو‌ی پروونوووسکردن: نه‌زانراوه.

ژماره‌ی لاپه‌ره: ٢٧ (١٤ په‌ره).

پێوانه‌ی لاپه‌ره: ١٥,٥×٢١ سم.

ره‌نگی په‌ره: سپی.

ره‌نگی مه‌ره‌که‌ب: ره‌ش.

ژماره‌ی دێر له‌ هه‌ر لاپه‌ره‌یه‌کا: ١١، ته‌نها یه‌که‌م و

دوایی لاپه‌ره (١٠) دێرن.

ئه‌م نامیلکه‌یه‌ هه‌یج که‌م و کوورتیه‌کی نووسینه‌وه و

لاپه‌ره‌ی له‌ لاپه‌ره‌ی یه‌که‌م و دووهم دا نه‌بی، تێدانیه‌.

په‌راویزیش نییه. بۆ دیاریکردنی ژماره‌ی لاپه‌ره‌ش،

له‌بریی ژماره دوا وشه‌ی کوتاییی لاپه‌ره‌ی پیشوو

دانراوه. نامیلکه‌که دوا‌ی (بسم الله الرحمن الرحيم)، به‌م

ده‌قه ده‌ست‌پێ‌ده‌کا: ((يا من يجيب سؤال سائله ولا يمنع

أحدا من نائله، ولا يناقض شيئاً ما قضاه، ولا يعارض أحد

ما أمضاه، صل وسلم على سيدنا وسندنا محمد...)).

کوتایه‌که‌شی به‌مه‌ هاتوووه: ((... ونسأله أن يؤدي بنا بأحسن

الآداب، ويوفقنا إلى ما يوجب الاسعاد في يوم الحساب)).

دواتر وته‌ی پروونوووسکه‌ر دیت له‌ ته‌واوکردنی

ده‌ست‌توووسه‌که.

ج. نامیلکه‌یه‌کی‌تر له‌ زانسی (آداب البحث والمناظرة) دا:

ناوی نامیلکه: فتح الوهاب في شرح رساله الآداب

ناوی دانەر: محه‌مد ناسراو به‌ حه‌سه‌ن پاشازاده.

میژوو‌ی دانان: نه‌زانراوه.

میژوو‌ی پروونوووسکردن: نه‌زانراوه.

ژماره‌ی لاپه‌ره: ٨٦

پێوانه‌ی لاپه‌ره: ٢١ × ١٥,٥ سم.

ره‌نگی په‌ره: سپی.

ره‌نگی مه‌ره‌که‌ب: ره‌ش.

ژماره‌ی دێر له‌ هه‌ر لاپه‌ره‌یه‌کا: ١٩.

ئه‌م نامیلکه‌یه‌ راقه‌ی (رساله الآداب) ی ئیسماعیل

گه‌له‌نبه‌وی‌یه، به‌ خه‌تیکی زۆر جوان نووسراوه‌ته‌وه.

پهراویزی له سهر نییه. بوشایی گونجاو له نیوان دیر و وشه کانی دا هیه. دهسته واژه کانی دهقه که هیلی سووریان به سهره وهیه. په رهکان ساغ و بی عه بین. دوو په ره ی پیش کوتایی، شوینه واری شی پیوه دیاره. سهره تای دهستتووسه که دواي (بسم الله الرحمن الرحيم) بهم دهقه دهست پی دهکا: ((الحمد لله ذي الجلال والإكرام، والصلوة على رسوله المزم بالحجة الباهرة على الكفرة المعاندين اللثام. وعلى آله وأصحابه المتأدبين بأداب...)). کوتایه که شی ئەمهیه: ((... والحمد لله ملهم الصواب والصلوة على رسوله المبعوث بأعظم الآيات وفصل الخطاب وعلى آله وأصحابه المرشدين لمن اقتدى بهم إلى طريق الصواب)).

ئەدەب و شیعر:

ناوی نامیلکه: تخمیس قصیده بانت سعادت لکعب

بن زهیر

ناوی شاعیر: شیخ ماری نویدی

میژووی دانان: نه زانراوه

میژووی روونووسکردن: ۱۲۲۴ک

پیوانه ی لاپه ره: ۱۹×۲۴,۵سم.

ژماره ی په ره: ۲۲.

رهنگی په ره: زهره.

رهنگی مه ره کهب: رهش.

جوړی خهت: نه سخ.

ژماره ی دیر له لاپه ره یه کدا: نیوان ۱۴-۱۶

لاپه ره ی یه کهم قه سیده یه کی (بیدل) ی شاعیری ئیرانی تی دایه به زمانی فارسی. پیش پینج خسته کییه که ی شیخ مه عرووفیش، روونکردنه وهیه که نووسراوه له سهر چۆنیه تی موسلمانبوونی شاعیری عه ره ب که عب بن زوهیر. شهرحی قه سیده کان به فارسییه و پهراویزه کانی عه ره بین.

(۳) کومه له نووسینیک له بهرگیکدا ئەمانه ن:

ئ. زانستی که لام:

ناوی دهستتووس: الفرائد في نظم العقائد.

ناوی دانان: شیخ مه عرووفی نویدی (محهمه بن مستهفا)

میژووی دانان: ۱۱۸۵؟

میژووی روونووسکردن: ۱۳۲۷ک.

پیوانه ی لاپه ره: ۱۵,۵ × ۲۱سم.

رهنگی په ره: سپی، ته نها (۱۱) لاپه ره ی زهره.

رهنگی مه ره کهب: رهش.

جوړی خهت: نه سخ.

ژماره ی دیر له هه لاپه ره یه کدا: ۱۱، ته نها یه کهم

لاپه ره ۱۰ دیر و دوا لاپه ره ش (۸) دیر.

ئەم کتیه شیعییه بو فیربوونی بنه ماکانی ئایینه به سوودهرگرتن له ناوه پروکی (العقائد النسفیة) ی شیخ نه جمه دین نه سه فی که شیخ مه عرووف له دیری هه ژده هه م دا ده فه رموی:

حتى صرفت بعض أوقاتي

في نظم عقائد الإمام النسفي

ئەم دهستتووسه ته واوه و هیچ کهم و کورتیه کی تیدانییه، به خه تیکی زور جوان نووسراوه ته وه.

ناونیشانی باب ته کان به رهنگی سوور نووسراوه ته وه.

هه ناونیشانیکی ناوی (فه ریده) ی لی نراوه، وهک فه ریده

في..... هه مووی (۵۵۵) به یته (دیر ه شیعر). هه ره دیر ه

سه روای خو ی هیه. ژماره بو لاپه ره کان دانه نراوه.

په ره کان تا راده یه ک ئەستورن.

دهستتووسه که بهم دیر ه دهست پی دهکا:

قال فقير من هو الرؤوف

محمد بن المصطفى معروف

پیش دهست پیگردنی شیعره که، پیشه کییه کی (۱۶)

به یته هیه بو ناساندنی زانستی که لام. دوا دیری

ئەمه یه:

والحمد على الإكمال

وهو الذي ينعم بالنوال

مصليا على النبي الأفاضل

والآل والصحب المسراء الكمل

ب. ئەدەب و شیعر

پینج خسته کییه که بهن اوی (یا من یری.....) ی شیخ

مه عرووفی نویدی، میژووی دانانی نه زانراوه.

میژووی روونووسکردن: ۱۳۲۷ک.

ژماره ی لاپه ره: ۶.

پیوانه ی په ره: ۱۵,۵ × ۲۱سم.

رهنگی په ره: سپی.

رهنگی مه ره کهب: رهش.

جوړی خهت: نه سخ.

ژماره ی دیر له هه لاپه ره یه کدا: ۱۲.

ئەم پینج خسته کییه (۱۲) دانیه، به ته واوی و جوان

نووسراوه ته وه و به ئاسانی ده خویند ریت ته وه.

ج. شيعر

ناوی قه سیده: پینج خشته کی به ناوی (أأنعم عشیا).
ناوی دانەر: شیخ مه عرووفی ئو دینی (محهمه د بن
مستهفا).

میژووی روونووسکردن: ۱۳۲۷ ک.

ژماره ی په ره: ۴.

پخوانه ی په ره: ۱۵,۵×۲۱,۵ سم.

رهنگی په ره: سپی.

رهنگی مه ره که ب: رهش.

جوړی خه ت: نه سخ.

ژماره ی دیر له هه ر لاپه ره یه کدا: ۱۲.

قه سیده که ته واوه و په ره کانی عه بیان نییه، به
خه تیکی جوان نووسراونه ته وه. سه ره تاکه ی به م دیره
دهست پی دهکا:

شبابی مزی ما کنت فیه بناهضی

علی عمل الطاعات غیر فرائضی

کو تاییه که ی به م پینج خشته کییه ته واوده بی:

وأغفر لعبد ما وفي بمقاله

والطف به وأصلح قبیح فعاله

والحمد للباري علی أفضاله

ثم الصلوة علی النبي وآله

خیر الخلائق شافع ومشفع

د. ئاموژگاری و پینمای

ناوی دهستووس: ایها الولد.

ناوی دانەر: محهمه د بن محهمه د (ابو حامد) الغزالی
(حجة الاسلام).

میژووی دانان: نه زانراوه.

میژووی روونووسکردن: مانگی ذیلحیجه ی سالی
۱۳۱۹ ک.

ژماره ی په ره: ۱۸.

پخوانه ی په ره: ۱۵,۵×۲۱,۵ سم.

رهنگی په ره: سپی.

رهنگی مه ره که ب: رهش.

جوړی خه ت: نه سخ.

ژماره ی دیر له هه ر لاپه ره یه کدا: ۱۳ ته بها یه که م
لاپه ره ۱۲ یه.

ئهم نامیلکه یه، له بواری په روه رده و ئاموژگاری دا
بو ره وشتی بهرز و جوان، زور به نرخه. به خه تیکی
جوان نووسراونه ته وه، گهرچی روونووسکر باسی په له

نووسینه وهی دهکا. سه ریاسه کان به سوور
نووسراونه ته وه. سه ره تاکه ی به مه دهست پی دهکا: (اعلم
ایها الولد العزیز المختار، أطل الله بقاءه بطاعته وسلک
بک سبیل أحبائه...)). به مه کو تایی هاتووه: (... واعتق
رقبنا ورقاب آبائنا وأمهاتنا وجميع المؤمنین من النار، یا
عزیز یا غفار، یا أرحم الراحمین)).

(ه) فیهقی ئیسلامی:

ناوی کتیب: نه ایة التدریب فی نظم غایة التغریب.

ناوی دانەر: شیخ شهرفه دین یه حیا کوړی شیخ
نوورهدین کوړی مووسا کوړی په مه زان کوړی
عه میره ی عمریطی.

میژووی روونووسکردن: ۱۳۲۷:

پخوانه ی په ره: ۱۵,۵×۲۱,۵ سم.

رهنگی په ره: سپی.

رهنگی مه ره که ب: رهش.

جوړی خه ت: نه سخ.

ژماره ی دیر له هه ر لاپه ره یه کدا: ۱۱.

ئهم کتیبه شیعری فیرکارییه سه باره ت به فیهقی
ئیسلامی له سه ر رینازی شافعی، جوان نووسراونه ته وه.
سه ریاسه کان به رهنگی سوور و لاپه ره کان ساغ و
بی خه وشن، کوژاندنه وه یان تیدانییه. پاش (بسم الله) به م
دیره دهست پی دهکا:

یا طالب الفقه خذ أرجوزة نظمت

نزم اللالی باسلاک من الذهب

دوا ی (بسم الله) ئهم دیره دیت:

الحمد لله الذي قد اصطفى

للعلم خیر خلقه وشرفا

وشه کان سه رو بووریان بو کراوه، تا به جوانی و
راستی بخویندرینه وه. له هه ندی شوین دا ئه و
سه رو بوورانه

به هه له دانراون. لاپه ره کان ژماره یان له سه ر نییه.

دوا دیری ئهم کتیبه به م شیعره کو تایی پی دیت:

فالحمد لله علی تمامه

ثم صلوة الله مع سلامه

علی النبي وآله وصحبه

والتابعین ثم کل حزبه

روونووسکر پی رستی بو کتیبه که به پیتی بابته و
فه سله کانی له سی لاپه ره ی کو تایی دا کردووه.
(ه) دهستووسیک له بهرگیکه دا دوو کتیبی تیدایه:

ئ. ئەدەب:

ناوی كىتیب: المقالات.

ناوی دانەر: جاروللا مەحمود كۆپى عومەرى
زەمەخشەرى.

مىژووى دانان: نەزانراو.

مىژووى روونوسكردن: نەزانراو.

ژمارەى پەرە: ۴۸.

پىوانەى پەرە: ۲۱.۵ × ۱۶.۵سم.

رەنگى پەرە: سېى.

رەنگى مەرەكەب: رەش.

جۆرى خەت: نەسخ.

ژمارەى دىرى ھەر لاپەرەيەك: نيوان (۷-۱۰)دا.

ئەم نامىلكەيە چەند وتار يا پەيامىكى لە بواری
ئامۆژگارىيە بەنرخ و پىر لە حىكمەتى تىدايە، بە
شاكارىكى ئەدەبى ناوازە ئەژمىردى. ژمارەى وتەكان
(۱۰۰) وتارە. پەرەكانى ساغ و سەلامەتن. خەتەكەى
زۆر جوانە. ناونىشانەكان بە رەنگى سوورن. لايەنى
رەوانىيى تىدايە. دەستەواژە و بىرگەكانى بە سەجج
نووسراون. راقەيەكى ۴۰ لاپەرەيى بە زمانى توركى
تىدايە، نازاندرى ھىي كىيە.

سەرەتاي نامىلكەكە دواى (بسم الله) بەم دەقە
دەست پىدەكا: ((اللهم انى أحمدك ما أنزلت إلي من نعمتك،
وعلى ما أنزلت عني من نعمتك، على أنى لم أكن أهلاً
للأولى، وكنت بالثانية أولى...)). كۆتايى دوا وتەيش
ئەمەيە: ((... فكيف رضيت لديك بالقذى، والمؤمن لا يرضى
بذا؟ والحمد لله رب العالمين، والعاقبة للمتقين، وصلوة الله
على نبينا محمد وآله وسائر الأنبياء أجمعين)).

(ب) شيعرى فيركارى لە زانستى (نەحو)دا:

ناو: بى ناونىشان.

ناوى دانەر و مىژووى: نەزانراو.

مىژووى روونوسكردن: نەزانراو.

ژمارەى پەرە: ۳.

پىوانەى پەرە: ۲۱.۵ × ۱۶.۵سم.

رەنگى پەرە: سېى.

رەنگى مەرەكەب: رەش.

جۆرى خەت: نەسخ.

ژمارەى دىر لە ھەر لاپەرەيەكدا: ۷.

ئەم نامىلكەيە سەبارەت بەو ناوانەن كە لە رىزمانى
عەرەبىدا بە (مۇنث) دانراون، بى ئەوئى نىشانەى

(مۇنث)يان ھەبىت كە پىيان دەوترى (مۇنث سماعى).

شايعر ئەو ناوانەى باس كر دوو. كاغەزى

دەستتوسەكە ساغە و تەواو، ھىچ شويئە واريكى

شيواندنى لەسەرنىيە، بەلام لە نيوان دىرەكاندا رستە و

پەراويزى كەمى روونكردەو ھەن. كۆى ھونراوكان

۳۵ بەيتە. سەرەتاكەى دواى (بسم الله) ئەم بەيتەيە:

الحمد لله و صلى الله

على النبي الذي اجتباه

(ج) پەند و قسەى نەستەق:

ناوى نامىلكە: بى ناونىشان.

ناوى دانەر: نەزانراو.

مىژووى روونوسكردن: ۱۳۲۸ك.

ژمارەى پەرە: ۲۱

پىوانەى پەرە: ۲۱.۵ × ۱۶.۵سم

رەنگى پەرە: سېى.

رەنگى مەرەكەب: رەش.

جۆرى خەت: نەسخ.

ژمارەى دىر لە ھەر لاپەرەيەكدا: ۷.

ئەم نامىلكەيە كۆمەلىك پەند و قسەى نەستەقى پىر لە

حىكمەتى گرتووتەخۆ. بەپىي رىزبەندى پىتەكانى (ھىجا)

رىزكراون. كۆمەلىك پەراويز و روونكردەوئى بە

زمانى توركى لەسەر نووسراو، ھەندىكيان لە قەراخى

لاپەرەكان و ھەندىكى تريان لە نيوان دىرەكانى دەقى

نامىلكەكەدان. زۆربەى پەرەكان دووبارە نووسراوئەو،

لەبەر ديارنەمانى ئەسلى دەستتوسەكە. ئەم پەرەنە

سېى و بى خەوشن و ھەندىك پەرەى بچووكى

تيھەلكيش كراو كە پەراويز و روونكردەوئەن.

سەرەتا بەمە دەست پىدەكا: ((اللهم ان منحتني من

النعم السوابغ الهام هذه الكلم النوابغو ناظقة بكل زاجرة

وموعظة، وحاثة على كل عبرة موقظة...)) نامىلكەكەش

بەمە كۆتايى دى: ((يا طالب المال طال بك الرضاع فمتى

العظام؟ أحرز لاينبذك في الحطمة هذا الحطام، يا دنيا

تحلين لاولادك ثم تمرين، وتحلين بهم ثم تحرمين)).

دواى ئەوئەش وتەى روونوسكر دى لە

تەواوكردنى دەستتوسەكە.

(۵) بەرگىك ئەم دەستتوسانەى تىدايە:

ناوى كىتیب: نظم السراجية.

ناوى دانەر: عەبدولمەلىك ئەلفتنى.

مىژووى دانان: نەزانراو.

میژووی پوونووسکردن: ۱۳۲۸ک.

ژماره‌ی په‌ره: ۱۶.

پیوانه‌ی په‌ره: ۱۵,۵×۲۱,۵سم.

رهنگی په‌ره: سپی.

رهنگی مەرکه‌ب: ره‌ش.

جوړی خه‌ت: نه‌سخ.

ژماره‌ی دیر له هر لاپه‌ره‌یه‌کدا: ۱۱

ئهم نامیلکه‌یه ته‌واوه و که‌موکووړی نییه، بریتیه له شیعری فیرکاری سه‌باره‌ت به فرائیز، واتا قانونه شه‌رعیه‌کانی دابه‌شکردنی میرات. په‌ره‌کان ساغ و بی‌خوشن. نووسینه‌کان به ئسانی ده‌خویندرینه‌وه. هیچ شوینیکی ئهم ده‌ستنووسه، په‌راویز و خشته‌ی بؤ حالکردنی مه‌سه‌له‌کان تیدانین.

دوای (بسم الله) به‌م دوو دیر ده‌ست‌پښ‌ده‌کا:

الحمد لله القديم الوارث

الدائم المحيي الممیت الباعث

وأفضل الصلاة والسلام

على موصل هدى الإسلام

كوتایی به‌م به‌یته هاتووه:

وأحمد الله على الإتمام

وأرتجيه الحسن في الختام

دوای ئهم نامیلکه‌یه، چوار لاپه‌ره ته‌رخان‌کراوه بؤ مه‌سه‌له‌کانی ته‌لاق به هیتانی ئامرازه‌کانی هه‌لپه‌ساردنی ته‌لاق به‌م دیر:

أداة تعليق إذا و إن ومن وما

متی، حیثما، أي، أين، اینما

دوای نووسینه‌وه‌ی هر چوار دیر هونراوه‌که و راقه‌کردنی، و اتای هر یه‌که‌ی روون‌کردووه‌ته‌وه. له دوا لاپه‌ره‌دا مه‌لا مارف و توویه: ئهم بابه‌ته زانای خاوه‌ن‌چاکه پینجوینی دایناوه ((وآخر دعوانا أن الحمد لله رب العالمین)). چهند په‌راویزیکي له‌سه‌ر ئهو مه‌سه‌لانه نووسیوه، له‌گه‌ل دوو دیر هونراوه له لاپه‌ره چواردا سه‌باره‌ت به ته‌لاق. چهند په‌راویزیکي له قه‌راغی لاپه‌ره‌کان نووسیوه‌ته‌وه و چوار دیر هونراوه له‌سه‌ر خولع و دوو لاپه‌ره‌ی داناوه، یه‌کینکیان نه‌نووسراوه‌ته‌وه و دووه‌میشیان پینج دیر هونراوه‌ی فارسییه که به مەرکه‌بی سوور نووسراوه‌ته‌وه.

(ه) فیهی ئیسلامی:

ناوی نامیلکه: کتاب الفرائض (ناته‌واوه).

ناوی دانەر: نه‌زانراوه.

میژووی دانان: نه‌زانراوه.

میژووی پوونووسکردن: نه‌زانراوه.

ژماره‌ی په‌ره: ۲۷.

پیوانه‌ی په‌ره: ۱۶,۵×۲۱,۵سم.

رهنگی په‌ره: سپی.

رهنگی مەرکه‌ب: ره‌ش.

جوړی خه‌ت: نه‌سخ.

ژماره‌ی دیر له هر لاپه‌ره‌یه‌کدا: ۱۱ جگه له لاپه‌ره‌ی یه‌که‌م (۸) دیر و دوا لاپه‌ره‌ش (۱۰) دیر.

ئهم نامیلکه‌یه (مه‌تن) و (راقه‌یه)، له کتیبیکي فیهی گواستراوه‌ته‌وه. ده‌سته‌واژه‌ی مه‌تنه‌که هیلای سووری به‌سه‌ره‌ویه. چه‌ندین په‌ره‌ی قه‌باره جیاواز و تیه‌لگیش له نیوان په‌ره‌کانی‌دا هیه بؤ روونکردنه‌وه‌ی ده‌سته‌واژه‌ی نامیلکه‌که، که هیه کومه‌لی زانان وه‌ک: عه‌لی قزلجی و مه‌لا عه‌بدولر‌ه‌حمانی پینجوینی و مه‌لا عه‌بدوللای حه‌یده‌ری و زانایانی‌تر... په‌راویزه‌کان زورن و به‌دیزاینیکی زور جوان دانراون.

دوای (بسم الله) نامیلکه‌که به‌مه ده‌ست‌پښ‌ده‌کا: ((کتاب الفرائض أي مسائل قسمة الموارث، جمع فريضة، بمعنى (مفروضة)، أي: مقدرة. لما فيها من السهام المقدرة، فغلبت على غيرها...)) کوتایی‌که‌شی ئهم ده‌قه‌یه (... وما صحت منه لمسئلتين كالمسألة الأولى، فإذا مات ثالث عمل في مسئلته ما عمل في مسألة الثاني، وهكذا). پاش دوا په‌ره‌ی ئه‌سلی کتیبه‌که، په‌ره‌یه‌کی زیاد هیه، هه‌ندیک روونکردنه‌وه و حه‌لی کومه‌لیک مه‌سه‌له‌ی تیدایه. پاش ئه‌ویش په‌ره‌یه‌کی‌تر دی، رووی یه‌که‌می سی مه‌سه‌له‌ی فرائیزی تیدا حه‌ل‌کراوه، له دوا مه‌سه‌له‌ش‌دا نووسراوه: ((مه‌عرووف نووسیویه‌تیه‌وه)).

دیاره ده‌ستخه‌ته‌که هیه مه‌عرووف سیره‌بییه. له به‌رگیک‌دا کومه‌لیک ده‌ستنووس کوکراوه‌ته‌وه، که ئه‌مانه‌ن:

(ث) ره‌وانییزتی:

ناوی نامیلکه: رسالة الإستعارات أو البيان.

ناوی دانەر: مه‌لا ئه‌بویه‌کری میررؤسته‌می.

میژووی دانان: نه‌زانراوه.

میژووی پوونووسکردن: ۱۳۹۴ک.

ژماره‌ی په‌ره: ۸.

پیوانه‌ی په‌ره: ۱۶,۵×۲۱,۵سم.

پهنگی په‌ره: سپی.

پهنگی مه‌ره‌که‌ب: په‌ش.

جوړی خه‌ت: نه‌سخ.

ژماره‌ی دیر له هه‌ر لاپه‌ره‌یه‌ک‌دا: ۱۱.

نهم نامیلکه‌یه ته‌واوه و که‌م‌وکورتی تیدانییه. نهم نامیلکه‌یه له هه‌موو حوچره و قوتابخانه ئاینییه‌کانی کوردستان ده‌خویندرا و ده‌بووایه قوتاییه‌کان له‌به‌ری‌بکه‌ن، زور جوان نووسراوه‌ته‌وه و به‌دیزاینیکی جوان پازینراوه‌ته‌وه و په‌راویزی زوری له‌سه‌ره. په‌ره‌کانی ساغ و بی‌خه‌وشن. روونووسکه‌ره‌وه مه‌ره‌که‌بی سووری به‌سه‌ر ناویشانی بابه‌ته‌کان و هیمای سووری به‌سه‌ر په‌راویزه‌کان هیتاوه.

نامیلکه‌که دواى (بسم الله الرحمن الرحيم) به‌م ده‌قه ده‌ست‌پښ‌ده‌کا: ((الحمد لمن ليس ابتداء الوهيته أيسا، والشكر لمن أيس انتهاء الوهيته ليسا)). کوتاییه‌که‌شى به‌م شیوه‌یه‌یه ((... ولكن المخاطب مراد من اللفظ وغيره من سوقه وخارج الكلام. تم الكلام في الاستعارات)).

(ب) زانسی وضع:

ناوی نامیلکه: نامیلکه‌یه‌ک له زانستی وضع.

ناوی دانهر: مه‌لا ئه‌بو‌به‌کری میرپو‌سته‌می.

میژوو دانان: نه‌زانراوه.

میژووی روونووسکردن: ۱۲۹۴ک.

ژماره‌ی په‌ره: ۷.

پیوانه‌ی په‌ره: ۱۶,۵×۲۱,۵سم.

پهنگی په‌ره: سپی.

پهنگی مه‌ره‌که‌ب: په‌ش.

جوړی خه‌ت: نه‌سخ.

ژماره‌ی دیر له هه‌ر لاپه‌ره‌یه‌ک‌دا: ۱۱.

نامیلکه‌که ته‌واو و بی‌که‌م‌وکووپییه، به‌خه‌تیکی زور جوان و دیزاینیکی سی گوشه‌یی نووسراوه‌ته‌وه. په‌راویزی زوری له‌سه‌ره، هه‌ر په‌راویزه هیمای تاییه‌ت به‌خوی هه‌یه. ناویشانه‌کان به مه‌ره‌که‌بی سوور نووسراونه‌ته‌وه. له دواى بسم‌الله، به‌م ده‌قه ده‌ست پښ‌ده‌کات: ((الحمد لله الذي دل على وجوب وجوده إستحالة الدور، وإمتناع تأثير اللاحق في مؤثره السابق...)). ((و المترادف عكسه، وهو لفظ متعدد لمعنى واحد جزئيا كعمر وأبي حفص، أو كليا كليث وأسد)). پاشان وته‌ی روونووسکه‌ر دئ له ته‌واو‌بوونی روونووسه‌که‌ی.

(ج) په‌وانیژی:

ناوی نامیلکه: رساله في الإستعارات.

ناوی دانهر: نه‌زانراوه.

میژووی دانان: ۱۲۵۵ک.

میژووی روونووسکردن: ۱۲۹۴ک.

پیوانه‌ی په‌ره: ۱۶,۵×۲۱,۵سم.

پهنگی په‌ره: سپی.

پهنگی مه‌ره‌که‌ب: په‌ش.

جوړی خه‌ت: نه‌سخ.

ژماره‌ی دیر له هه‌ر لاپه‌ره‌یه‌ک‌دا: ۲۱.

نامیلکه‌یه‌کی ته‌واو و بی‌که‌م‌وکووپییه. په‌ره‌کانی ساغ و بی‌خه‌وشن، به‌خه‌تیکی جوان نووسراوه‌ته‌وه. په‌راویز و روونکردنه‌وه‌ی زوری له‌سه‌رن. دیزاینی په‌راویزه‌کان سه‌رنج‌راکیشن، هه‌ندیکیان له شیوه‌ی فنجان و هه‌ندیکی‌تریشیان له شیوه‌ی په‌رداخ و شیوه‌ی حه‌رفی ۷ ئینگلیزی یا گول‌دان یا گومه‌زی مزگه‌وت یا مناره یا میحراب یا ده‌فر یان به‌شیوه‌ی‌تر دانراون، که جیی سه‌رسورمانن. روونووسکه‌ر هیلی سووری هیتاوه به‌سه‌ر ده‌سته‌واژه‌کانی مه‌ته‌که‌دا و هیمای په‌ره‌نگی سووری بو په‌راویزه‌کان دانراوه و هیمای تاییه‌ت بو مه‌رجه‌عی ناوه‌کان به‌کاره‌ینراوه، تا خوینه‌ر به‌ناسانی بیانخوینیه‌وه و به‌ه‌له‌تیی‌نه‌گا. لاپه‌ره‌کان ژماره‌یان له‌سه‌رنییه.

نامیلکه‌که دواى (بسم الله) به‌م ده‌قه ده‌ست‌پښ‌ده‌کا: ((اللهم يسر لنا مانريد من نظم هذا الشرح في سلك الاختتام وأنعم علينا بنعمة التوفيق على الإتمام. الحمد لله الذي رشح كلامه بروائع الطاف البيان، ووشحه ببدائع دقائق المعان...)). کوتاییه‌که‌شى به‌م ده‌قه دیت: ((و والمعنى المعروف به المقصود من اللفظ سياقًا، فهو نفي الاسلام عن المؤذي المعين. وهذا آخر ما يسره الله تعالى لنا بمنه ولفظه من كشف لنا نخيرة في يوم الدين)). دواتر وته‌ی روونووسکه‌ر دئ له کوتایی نووسینه‌وه‌ی نامیلکه‌که‌دا.

(د) وه‌ضع:

ناوی نامیلکه: شرح رسالة الوضع.

ناوی دانهر: نه‌زانراوه.

میژووی دانان: ۱۲۵۴ک.

میژووی روونووسکردن: ۱۲۹۴ک.

ژماره‌ی په‌ره: ۱۴.

پیوانه‌ی په‌ره: ۱۶,۵×۲۱,۵سم.

رهنگی پهړه: سپی.

رهنگی مهړهکب: رهش.

جوړی خهت: نهسخ.

ژ. دیرې هر لاپهړهیک: ۲۱ جگه له لاپهړه کوتایی.

نهم نامیلکهیه رافهی نامیلکهی (الوضع)ی دانراوی مهلا نهبوبهکری میر پوستانه می په، خهتهکهی زور جوانه. پهراویز و پوونکردنهوهی بهسوودی لهسهرن. بهداخهوه ناوی دانهری رافهکه ونه. رافهکه سوووبهخش و زانستیه و پوونکردنهوهی تهواو لهسهر مهتنهکهی مهلا نهبوبهکری میرپوستانه می هیه. پوونووسکر هیماي پهراویز و پوونکردنهوهکان و مهرحهعی راناوهکان پینکهوهگریدانی دهستهواژهکانی داناوه لهگه ل ناونیشانی سهرباسهکاندا به مهړهکبی سوور.

پهړهکان ساغن و کهموکووپیی کوزاندنهوه و ناسهواری شی و تهریی پیوه دیارننن. خویندنهوهی دهق و پهراویزهکان پوون و ناسانه. نهم نامیلکهیه بهم دهقه دهستپیدهکا: ((الحمدلله الذي تنزه ذاته وصفاته عن أن يتطرق اليهما الفناء، ونطق بوجوب وجوده كل شيء من الأشياء واقتر بألوهيته نفوس جميع العباد. وألهمنا وضع الكلمات، نتوصل به الى تدبير المعاش والمعاد...)). کوتایی نامیلکهکه بهمه دئ: ((..لأن الأول اسم للإمام الفاروق (رض) والثاني لقب له، أو كليا كليث واسد، فان كلا منهما موضوع واحد كلي هو الحيوان المفترس، الحمد لله على الاتمام في سنة الف ومائتين وخمسين وأربع من هجرة النبي صلى الله عليه وسلم وعلى آله وصحبه أجمعين)). پاشان وتهی پوونووسکر دئ به نزا و ستایشی خوی پهروهردگار و سهلاوات بو پیغهمهبر و هاوهلانی.

(ه) زانستی نهحو:

ناوی کتیب: بن ناونیشان.

ناوی دانهر: مهحمودی کوری ئیبراهیم.

میژووی دانان: نهزانراوه.

میژووی پوونووسکردن: نهزانراوه.

ژماره ی پهړه: ۲.

پیوانه ی پهړه: ۱۶,۵×۲۱,۵سم.

رهنگی پهړه: سپی.

رهنگی مهړهکب: رهش.

جوړی خهت: نهسخ.

ژماره ی دیر له هر لاپهړهیکدا: لاپهړه ی یکه م ۲۱

دیر و دووهمیش (۱۷) دیر.

نامیلکهیهکی زور کورته له زانستی نهحو. باس له جیوازی نیوان (اسم فاعل) و (فعل) دهکا. لاپهړه ی یکه م هندیک پهراویزی لهسهره. لاپهړهکان ساغ و بیخهوشن. سهړهتاکی دواي (بسم الله) بهمه دهستپیدهکا: ((الحمد لله رب العالمين، والصلوة والسلام على سيد الأوليين والآخرين، وعلى آله وأصحابه المتأدبين بأدابه. أما بعد فأقول: اعلم أن الفرق بين اسم الفاعل والفعل...)). وه کوتاییبهکهشی بهم دهقه هاتووه: ((... وسبب عدم مشابهة الفعل بالمفرد المذكور، صار الفعل مع ما هو مغاير له جملة لا مفردا. هذا ماقاله فكري القائل بعون الملك القادر محمود بن إبراهيم رحمه الله عليه وعلى جميع المسلمين. أمين يا رب العالمين ويا أرحم الراحمين)).

بهرگیک سی کتیب لهخو دهگریت که نهمانه:

(ث) ناوی کتیب: کشف الغوامض لقطر العارض

(نووسخهیهکی تره).

ناوی دانهر: شیخ مهعرووفی نویدی.

میژووی دانان: نهزانراوه.

میژووی پوونووسکردن: ۱۳۲۸ک.

ژماره ی پهړه: ۵۹.

پیوانه ی پهړه: ۱۵,۵×۲۱,۵سم.

رهنگی پهړه: سپی.

رهنگی خهت: رهش.

جوړی خهت: نهسخ.

ژماره ی دیر له هر لاپهړهیکدا: ۱۵.

شیخ مرفی نویدی، گوره زانای کورد بووه له پوژگاری خوی دا، زانستیک نییه له زانسته ئیسلامیهکان نهو زاته بو ناسان لهبهرکردن و تیگهیشتن، نهیکردبی به شیعر.

نهم کتیبه (مهتن) و (رافه)یه. ههردوکیان دانراوی شیخ مرفی نویدیین. مهتنهکه بریتیه له (۳۹۶) دیره شیعر به ناوی (قطر العارض)هوه، هونینهوهی بابهتی (فرائض)ه، واته دابهشکردنی میراته له نیوان میراتبه راندا به پیړهوی شهریعهتی ئیسلام و به دیاریکراوی ریبازی ئیمامی شافعی. دواتر هر خوی هاتووه شهرحی ههموو مهتنهکهی به هونراوه کردووه و ناوی ناوه: (کشف الغوامض في شرح قطر العارض).

لیستی ئەو دەستنووسانەی مەلا ماری سیرەیی کە ناوی بنووسەکانی دیارنییە

- (۱) بابەت: تەفسیری قورئان:
 ناوی کتیب: تفسیر انوار التنزیل و أسرار التأویل
 (بەرگی یەکەم، تا کۆتایی سوڤەتی کەهف).
 ناوی دانەر: ناصرەدین ئەلبەحیساوی.
 ناوی ڕوونووسکەر: نییە.
 میژووی ڕوونووسکردن: نییە.
 ژمارە ی پەرە: ۲۸۲.
 پێوانە ی پەرە: ۲۰×۳۰،۵سم.
 رەنگی پەرە: سپی.
 رەنگی مەرەکەب: ڕەش.
 جۆری خەت: نەسخ.
 ژمارە ی دێر: نیوان (۲۲-۲۷) بە جیاوازی لاپەرە.
 (۲) بابەت: زانستی فەرموودەکانی پێغەمبەر.
 ناوی کتیب: التیسیر بشرح الجامع الصغیر من
 حدیث البشیر القدیر (ناتەواوە).
 ناوی دانەر: زەینەدین محەمەد ناسراو بە
 عەبدولرەئوف کورێ تاجولعارفین کورێ عەلی
 کورێ زەینەدین ئەلحەدای ئەلمناوی ئەلقاهیری
 (سالی ۱۰۳۱ک کۆچی دواویی کردووە).
 میژووی دانان و نووسینەوێ: نەزانراوە.
 ژمارە ی پەرە: ۶۷۴.
 پێوانە ی پەرە: ۳۰×۲۰،۵سم.
 رەنگی پەرە: سپی.
 رەنگی مەرەکەب: ڕەش.
 جۆری خەت: نەسخ.
 ژمارە ی دێر: ۲۷ لە ھەر لاپەرە یەکدا.
 (۳) کتیبکی (۱۸) لاپەرە ی بە پێوانە ی
 ۱۵×۲۱،۵سم. سەبارەت بە (عەقیدە ی ئیسلامی)، بە
 زمانی کوردی و بە مەرەکەبی ڕەش نووسراوەتەو،
 ژمارە ی دێرەکانی لە نیوان (۱۲-۱۶) دێردایە بە پیتی
 جیاوازی پەرەکان.
 (۴) بابەت: فیکھی ئیسلامی:
 ناوی کتیب: تحفة المحتاج لشرح المنهاج، بەرگی
 یەکەم، ناتەواوە.
 ناوی دانەر: ئیبن حەجەر کورێ محەمەد
 ئەلھیتەمی ئەلمەککی (سالی ۹۷۴ک مردووە).
 میژووی نووسینەوێ: نەزانراوە.
 ژمارە ی پەرە: ۲۳۹.
- پێوانە ی پەرە: ۲۰×۳۱سم.
 رەنگی پەرە: سپی.
 رەنگی مەرەکەب: ڕەش.
 ژمارە ی دێر: ۲۵ لە ھەر لاپەرە یەکدا.
 (۵) بابەت: زانستی فیکھ
 ناوی کتیب: شرح الروض، بەرگی دووھم.
 ناوی دانەر: ئەبویەحیا قازی زەکریای ئەنصاری.
 میژووی دانان: دیارنییە.
 ژمارە ی پەرە: ۲۶۳.
 رەنگی پەرە: سپی.
 رەنگی مەرەکەب: ڕەش.
 جۆری خەت: نەسخ.
 ژمارە ی دێر: ۳۳ لە ھەر لاپەرە یەکدا.
 (۶) بابەت: أصول الفقه:
 ناوی کتیب: شرح جمع الجوامع (ناتەواوە).
 ناوی دانەر: جەلالەدین ئەلمەحلی.
 میژووی دانانی: دیارنییە.
 ژمارە ی پەرە: ۳۱ پەرە ی ماوہ.
 پێوانە ی پەرە: ۱۶×۲۱،۵سم.
 رەنگی پەرە: سپی.
 رەنگی مەرەکەب: ڕەش.
 جۆری خەت: نەسخ.
 ژمارە ی دێر: ۱۵ لە ھەر لاپەرە یەکدا.
 (۷) بابەت: فیکھی ئیسلامی:
 ناوی کتیب: بی ناو نیشان (سەرھتا و کۆتایی
 دیارنییە).
 ناوی دانەر: نەزانراوە.
 میژووی دانانی: دیارنییە.
 ژمارە ی پەرە: ۱۶۶.
 پێوانە ی پەرە: ۲۰×۳۱سم.
 رەنگی مەرەکەب: ڕەش.
 ژمارە ی دێر: ۱۹ لە ھەر لاپەرە یەکدا.
 (۸) بابەت: فیکھی ئیسلامی
 ناوی کتیب: منهاج الطالبین (بەشی دووھم، ناتەواوە).
 ناوی دانەر: ئەبوزەکریا یەحیا کورێ شەرەف
 ئەلنەوہوی.
 میژووی دانان: دیارنییە.
 ژمارە ی پەرە: ۱۲۶.

- پهنگی مه ره که ب: رهش. ژماره‌ی دیر: ۹ له هر لاپه‌ره‌یه کدا.
- (۹) بابهت: فیهی ئیسلامی
 ناوی کتیب: بی‌ناونیشان.
 ناوی دانەر: نه‌زانراوه.
 میژووی دانان: نه‌زانراوه.
 پیوانی په‌ره: ۳۰×۲۱سم.
 ژماره‌ی دیر: ۹ له هر لاپه‌ره‌یه کدا.
- ئه‌م کتیبه فیهی باسی موعامه‌لات، نیکاح تا صه‌ده‌قاهه و په‌راویزی له‌سه‌ره.
- (۱۰) بابهت: فیهی ئیسلامی
 ناوی کتیب: بی‌ناونیشان.
 ناوی دانەر: نه‌زانراوه.
 میژووی نووسینه‌وه‌ی: نه‌زانراوه.
 ژماره‌ی په‌ره: ۶۵.
 پهنگی مه ره که ب: رهش.
 ژماره‌ی دیر: ۱۰ له هر لاپه‌ره‌یه کدا، بی‌جگه له لاپه‌ره‌ی یه‌که‌م و کو‌تایی.
- کتیبه‌که له بابه‌تی (فرائض) دایه به شهرح و مه‌تن. شهرحی فرائضی کتیبی مه‌نه‌جی دانراوی قازی زه‌کریا ئه‌نصاری‌یه. په‌راویزی زوری له‌سه‌ره و زوربه‌ی په‌راویزه‌کان هبی مه‌لا عه‌بدو‌ل‌لای حه‌یده‌ری‌یه.
- (۱۱) ناوی بابهت: فیهی ئیسلامی
 ناوی کتیب: عجاله‌ المحتاج الی توجیه‌ المنهاج (به‌رگی دووهم، نات‌ه‌واوه).
 ناوی دانەر: سیراجه‌دین کوری ئه‌لموله‌قین.
 میژووی دانان: نه‌زانراوه.
 ژماره‌ی په‌ره: ۱۵۰.
 پیوانی په‌ره: ۱۸×۲۷سم.
 پهنگی مه ره که ب: رهش و سوور.
 ژماره‌ی دیر: جیاوازه له نیوان (۲۹-۲۵) دایه.
 له کتیبی "الوصایا" وه تا ناوه‌راستی "کتاب الجراح" ی تیدایه.
- (۱۲) بابهت: نه‌حو
 ناوی کتیب: شرح اظهار الاسرار.
 ناوی دانەر: شیخ مصطه‌فا کوری حه‌مزه.
 میژووی دانان: نه‌زانراوه.
 پیوانی په‌ره: ۱۵,۵×۱۵سم.
 پهنگی مه ره که ب: رهش.
- ژماره‌ی دیر: ۲۱ له هر لاپه‌ره‌یه کدا، جگه له (۷) لاپه‌ره‌ی کو‌تایی که (۱۴-۱۵) دیر ی تیدایه.
- (۱۳) بابهت: نه‌حو
 ناوی کتیب: نظم عوامل الجرجانی (نات‌ه‌واوه).
 ناوی دانەر: شیخ مه‌عرووف محه‌مه‌د کوری مصطه‌فا نو‌دی‌یی.
 میژووی دانان: نه‌زانراوه.
 ژماره‌ی په‌ره: ۸.
 پیوانی په‌ره: ۱۷×۲۱سم.
 پهنگی مه ره که ب: رهش.
 ژماره‌ی دیر: ۱۱ له هر لاپه‌ره‌یه کدا.
- (۱۴) بابهت: نه‌حو
 ناوی نامیلکه: بی‌ناونیشان (نات‌ه‌واوه).
 ناوی دانەر: نه‌زانراوه.
 میژووی دانان: دیارنییه.
 ژماره‌ی په‌ره: ۱۷×۲۱,۵سم.
 ژماره‌ی دیر: ۹ له هر لاپه‌ره‌یه کدا.
 ئه‌م نامیلکه‌یه ته‌نها باسی (الظرف) ده‌کا له نه‌حو‌دا.
- (۱۵) بابهت: نه‌حو
 ناوی کتیب: حدائق الدقائق (نات‌ه‌واوه).
 ناوی دانەر: سه‌عه‌دین سه‌عه‌دول‌لا ئه‌لبه‌رده‌عی.
 میژووی دانان: نه‌زانراوه.
 ژماره‌ی په‌ره: ۲۱×۱۵سم.
 پهنگی مه ره که ب: رهش.
 ژماره‌ی دیر: (۱۱-۱۲) به‌پیی جیاوازی په‌ره‌کان.
- (۱۶) بابهت: په‌وانبیژی (البلاغه)
 ناوی کتیب: مختصر المعانی.
 ناوی دانەر: سه‌عه‌دین مه‌سه‌عوود کوری عومه‌ر ئه‌لته‌فتازانی.
 میژووی دانان: دیارنییه.
 ژماره‌ی په‌ره: ۲۱۶.
 پیوانی په‌ره: ۱۴,۵×۲۰,۵سم.
 پهنگی مه ره که ب: رهش.
 ژماره‌ی دیر: ۱۳ له هر په‌ره‌یه کدا.
- (۱۷) بابهت: مه‌نتیق
 ناوی کتیب: شرح الشمسیه.
 ناوی دانەر: سه‌ید شه‌ریف عه‌لی کوری محه‌مه‌د ئه‌لجورجانی.

(۲۱) شیعر
 ناوی کتیب: بی‌ناونیشان (شیعری طالب ئاملی
 "بیدل" به زمانی فارسی).
 ناوی شاعیر: محمهد طالب ئاملی (۹۴۴-
 ۱۰۳۶ک).

میژووی دانان و پروونوسکردن: دیارنییه.
 ژمارهی په‌ره: ۱۵.
 پیوانه: ۱۳,۵×۲۱,۵سم.
 جوړی مه‌ره‌که‌ب: ره‌ش.
 ژمارهی دیر: نیوان (۱۱-۱۴) به پیتی جیاوازی
 لاپه‌ره‌کان.

(۲۲) شیعر
 ناوی کتیب: مه‌ولوودنامه.
 ناوی دانان: نه‌زانراوه.
 میژووی دانان و پروونوسکردن: نه‌زانراوه.
 پیوانه‌ی په‌ره: ۱۶×۲۲,۵سم.
 ژمارهی دیر: نیوان (۹-۱۰) دیر به پیتی جیاوازی
 لاپه‌ره‌کان.

(۲۳) شیعر
 ناوی کتیب: مه‌ولوودنامه (دانه‌یه‌کی ناته‌واوه).
 ناوی دانان: نه‌زانراوه.
 میژووی دانان و پروونوسکردن: نه‌زانراوه.
 ژمارهی په‌ره: ۸.
 پیوانه‌ی په‌ره: ۱۶×۲۲,۵سم.
 په‌نگی مه‌ره‌که‌ب: ره‌ش.
 ژمارهی دیر: ۱۵ له هر لاپه‌ره‌یه‌کدا.

(۲۴) شیعر
 ناوی کتیب: مه‌ولوودنامه (دانه‌یه‌کی تر).
 ناوی دانان: نه‌زانراوه.
 میژووی دانان و پروونوسکردن: نه‌زانراوه.
 ژمارهی په‌ره: ۲۲.
 پیوانه‌ی په‌ره: ۱۳,۵×۲۰سم.
 جوړی مه‌ره‌که‌ب: ره‌ش.
 ژمارهی دیر: ۱۱ له هر لاپه‌ره‌یه‌کدا.

ناوی پروونوسکر: نییه.
 ژمارهی په‌ره: ۱۳۹.
 پیوانه‌ی په‌ره: ۱۶,۵×۲۱,۵سم.
 په‌نگی مه‌ره‌که‌ب: ره‌شز
 ژمارهی دیر: ۱۳ له هر لاپه‌ره‌یه‌کدا.
 (۱۸) بابته: شیعر و ئه‌دهب
 ناوی کتیب: تخمیسات الشیخ معروف النودهی
 (پینج‌خشته‌کیه‌کانی شیخ مرفی نودیئی و هندی
 شیعری‌تر).
 ناوی دانان: شیخ مرفی نودیئی.

ژمارهی په‌ره: ۲۳ بؤ بردة المدیخ، ۵ بؤ القصیده
 المضریة، زیاد له چهند لاپه‌ره‌یه‌ک له سه‌ره‌تاوه
 هندیکی شیعری فارسی و چهند دیریکی موفتی
 زه‌هاویی تیدایه.
 پیوانه‌ی په‌ره: ۱۷,۵×۲۹,۵سم.
 جوړی مه‌ره‌که‌ب: ره‌ش.
 ژمارهی دیر: ۱۱ له هر لاپه‌ره‌یه‌کدا.
 (۱۹) ئه‌دهب

ناوی کتیب: ئه‌سکه‌نده‌رنامه به زمانی تورکی
 عوسمانی.
 ناوی دانان: نه‌زانراوه.
 میژووی دانان و نووسینه‌وه‌ی: نه‌زانراوه.
 ژمارهی په‌ره: ۶۷.
 پیوانه‌ی په‌ره: ۲۱×۱۷سم.
 په‌نگی مه‌ره‌که‌ب: ره‌ش.
 ژمارهی دیر: نیوان (۱۰-۲۰) به پیتی جیاوازی
 لاپه‌ره‌کان.

(۲۰) بابته: ئه‌دهب و شیعر
 ناوی کتیب: کلیات جناب مولوی.
 ناوی دانان: مه‌لا عه‌بدول‌په‌حیم مه‌وله‌ویی
 تاوه‌گوزی (مه‌عدومی).
 میژووی دانان و پروونوسکردن: نه‌زانراوه.
 ژمارهی په‌ره: ۱۶.
 پیوانه‌ی په‌ره: ۱۳×۲۱سم.
 جوړی مه‌ره‌که‌ب: ره‌ش.

ناوی ئه‌وه‌ی دانراو یا نووسینه‌وه‌ی که له کتیب‌خانه‌ی مه‌لا مه‌عرووفی سیره‌یی‌دان،
 بی‌ئوه‌ی دانراو یا نووسینه‌وه‌ی خوی بن، به‌لکوو کر‌دراوی خوی بی‌پیتی‌به‌خشان

(۱) علم الکلام: شرح المواقف، ۳۳۴ په‌ره. دانراوی
 سه‌ید شه‌ریف علی بن محمهد ئه‌لجورجانی،
 عه‌بدولقادر بن محمهد بن عه‌بدوللا بن ئه‌حمهد. سالی
 ۱۳۳۳ک، به پیوانه‌ی ۲۲,۵×۳۲سم، به مه‌ره‌که‌بی ره‌ش

نووسیویه‌ته‌وه، جگه له لاپه‌په‌ی یه‌که‌م که ۱۲ دیره، هه‌موو لاپه‌په‌کان هه‌ر یه‌که‌ی ۲۶ دیره.

(۲) زانسی فیهه: تحفة المحتاج لشرح المنهاج، به‌رگی یه‌که‌م و دووهم. ئەم کتیبه دانراوی شیخ ئیبن‌حه‌جری هه‌یه‌ته‌می‌یه، سالی ۹۵۸ک دایناوه. یاسین بن عه‌بدولقادر بن مه‌حموود بن ئەحمه‌د بن حسین بن عه‌لی، سالی ۱۱۳۸ک مانگی موحه‌په‌م نووسیویه‌ته‌وه.

(۳) زانستی فیهه: شرح فرائض المحرر، دانراوی مه‌مه‌د ئەلعومه‌ری ئەلمورشید، ۱۰۸ په‌ره، یه‌عقوب بن مه‌مه‌د به‌ پیوانه‌ی ۱۵×۲۱سم و مه‌ره‌که‌بی ره‌ش، نووسیویه‌ته‌وه. هه‌ر په‌ره‌ی نیوان ۱۴-۱۵ دیره.

(۴) زانستی فیهه: شرح الروض، به‌رگی سینیهم، دانراوی ئەبویه‌حیا قازی زه‌کریا ئەله‌ئه‌نصاری، ۲۶۵ په‌ره، محیدین کوری ئەلموعه‌مه‌ر عه‌بدولمه‌لیک ئەله‌نوعمانی ئەلشافیعی، رۆژی هه‌ینی ۲۶ی ره‌جه‌بی سالی ۹۷۶ک له نووسینه‌وه‌ی بووه‌ته‌وه. پیوانه‌ی هه‌ر لاپه‌په‌یه‌ک ۱۸×۲۷سم، له هه‌ر لاپه‌په‌یه‌کدا ۳۱ دیره نووسراوه.

(۵) زانسی فیهه: بی‌ناونیشان، (۱۸۷) په‌ره. په‌راویزیکه به‌سه‌ر کتیبی (تحفه المحتاج‌ی) ئیبن‌حه‌جهر ئەله‌یه‌ته‌می، دانراوی مه‌مه‌د کوردی‌یه. عه‌بدولقادی کوری مه‌لا مه‌مه‌د به‌ مه‌ره‌که‌بی ره‌ش، به پیوانه‌ی ۱۵×۲۷،۵سم، رۆژی شه‌مه‌ی مانگی زیلقه‌عه‌دی سالی ۱۲۳۶ک له نووسینه‌وه‌ی بووه‌ته‌وه. ژماره‌ی دیره‌کانی هه‌ر لاپه‌په‌یه‌ک جیاوازه، نیوان (۱۸-۲۶) دیره.

(۶) زانسی فیهه: کتیبی (الفرائض)، ۲۸ په‌ره. هه‌له‌ئینجراوی کتیبی فیهه‌یه. دانه‌ری نه‌زانراوه. مه‌لا عه‌بدولر‌ه‌حیمی مه‌ریوانی به‌ مه‌ره‌که‌بی ره‌ش ۱۷ی شوباتی ۱۹۳۶، به پیوانه‌ی ۱۷×۲۱،۵سم، له نووسینه‌وه و ر‌وونووسکردنی بووه‌ته‌وه. ۸ دیره له هه‌ر لاپه‌په‌یه‌کدا نووسراوه.

(۷) زانستی فیهه: غنیة المتملی فی شرح منیة المصلی، دانراوی ئیبراهیم بن مه‌مه‌د بن ئیبراهیم ئەله‌له‌به‌ی، ۴۷ په‌ره. مه‌لا عه‌لی کوری ئەصلانی به‌غدادی، ۱۵ی مانگی زیلقه‌عه‌دی سالی ۱۱۶۹ک له ر‌وونووسکردن و نووسینه‌وه‌ی به‌ پیوانه‌ی ۲۰×۳۱سم بووه‌ته‌وه. هه‌ر په‌ره‌ی ۲۱ دیره.

(۸) زانستی فیهه: شرح وقایة الروایة من مسائل الهدایة، ۱۶۷په‌ره. دانراوی: عوبه‌یدوللا کوری مه‌سه‌عوود کوری تاجولشه‌ریعه. خه‌لیلی کوری مصطه‌فا کوری عوتمان ئەله‌رمه‌کلی به پیوانه‌ی ۲۱،۵×۳۳سم و به مه‌ره‌که‌بی ره‌ش نووسیویه‌ته‌وه. له هه‌ر لاپه‌په‌یه‌کدا ۲۵ دیره هه‌یه.

(۹) زانستی صه‌رف: کتاب الامثلة، ۷ په‌ره. سه‌یی‌د هه‌سه‌ن قازانقایه ۱۲۸۸ک به پیوانه‌ی ۱۳،۵×۲۰سم و به مه‌ره‌که‌بی ره‌ش نووسیویه‌ته‌وه. جگه له دوا لاپه‌په‌ره، هه‌موو لاپه‌په‌کانی به ۱۵ دیره نووسراوه‌ته‌وه.

(۱۰) زانستی نه‌حو: إظهار الأسرار، دانراوی: مه‌مه‌د ئەلبورکه‌وییه. مه‌مه‌د چنگیانی به پیوانه‌ی ۱۵،۵×۱۰سم، به مه‌ره‌که‌بی ره‌ش نووسیویه‌ته‌وه. ۱۰ دیره له هه‌ر لاپه‌په‌یه‌کدا یه. ئەم کتیبه شه‌وی هه‌ینی له مزگه‌وتی باشچاوه‌شی شاری سلیمانی نووسراوه‌ته‌وه، کاتیک ر‌وونووسکه‌ر، واته نووسه‌ره‌وه‌که‌ی قوتابی بووه لای مام‌وستا مه‌لا ره‌سوولی دیلێژ. به‌داخه‌وه میژووی ر‌وونووسکردنه‌وه‌ی له‌سه‌رنیه.

(۱۱) زانستی مه‌نطق: په‌راویزیک به‌سه‌ر کتیبی (تهذیب المنطق‌ی) ته‌فتازانی. ۴۷ په‌ره. دانراوی ئیبن‌قاسم مه‌مه‌د سه‌عی‌د ئەله‌حوسین ئەله‌طه‌باطه‌بائی. مه‌مه‌د ئەله‌حوسینی ئەله‌به‌رزنجی سالی ۱۳۹۸ک به پیوانه‌ی ۱۶×۲۲سم و به مه‌ره‌که‌بی سپی نووسریویه‌ته‌وه، دیره‌کان له نیوان ۱۷-۱۹ یه.

(۱۲) ئەده‌ب: مقامات الحریری، دانراوی ئەبومحه‌مه‌د ئەلقاسم کوری عه‌لی کوری مه‌مه‌د کوری عوتمان ئەله‌هریری ئەله‌به‌صری‌یه (۴۴۶-۵۱۶ک)، ۱۲۰ په‌ره. ۱۱۸۹ک به مه‌ره‌که‌بی ره‌ش، عومه‌ری کوری عوتمان کوری یوسف کوری موراد کوردی به مه‌ره‌که‌بی ره‌ش، به پیوانه‌ی ۱۵×۲۱سم نووسیویه‌ته‌وه. ژماره‌ی دیره هه‌ر لاپه‌په‌یه‌ک ۱۲ یه، جگه له لاپه‌په‌ی یه‌که‌م و کوتایی.

(۱۳) ئەده‌ب: پینج‌خشته‌کی له‌سه‌ر قه‌صیده‌ی (مضریة‌ی بوجه‌یری)، (۸) په‌ره. دانراوی شیخ ماری نو‌دیئی، مصطه‌فا کوری ئەحمه‌د به‌رزنجی له رۆژی سی‌شه‌مه‌ی ریکه‌وتی ۱۷ی شه‌عبانی سالی ۱۲۹۷ک به خه‌تی ثولث و به مه‌ره‌که‌بی ره‌ش نووسراوه‌ته‌وه. ژماره‌ی دیره له هه‌ر لاپه‌په‌یه‌کدا ۱۵ یه.

(۱۴) بهرگیگ کومه‌لی نامیلکه و کتیبی له‌خوگرتوو، که ئەمانەن:

(ث) زانستی پێوانه: رساله في علم الحساب، ۴۱ په‌ره. دانراوی به‌هائه‌دین محهمه‌د کورپی حسین عاملی. حسین کورپی محهمود کورپی حسین به‌مه‌ره‌که‌بی ره‌ش و به‌پێوانه‌ی ۱۶×۲۱،۵سم نووسیه‌یه‌ته‌وه (بی) دیاریکردنی میژووی نووسیه‌یه‌وه). ژماره‌ی دێره‌کانی هه‌ر لاپه‌ره‌یه‌ک له‌نیوان (۸-۱۱)دایه.

(ب) زانستی عه‌رووز: مختصر في علم العروض، دانراوی ئەبوعه‌بدوللا محهمه‌د کورپی ئیبراهیم (ئه‌بوئه‌لجیش) ئەله‌ئه‌نصاری ئەله‌ئه‌نده‌لووسی. حسین کورپی محهمه‌د کورپی حسین به‌مه‌ره‌که‌بی ره‌ش و به‌پێوانه‌ی ۱۶×۲۱،۵سم، نووسیه‌یه‌ته‌وه، بی دیاریکردنی میژووی نووسیه‌یه‌وه. ۱۵ دێره‌ له‌هه‌ر لاپه‌ره‌یه‌کدا هه‌یه.

(ج) سه‌رگۆزشته‌ی بلوقیا، دانیشتنیک له‌چیرۆکی بلوقیادا، ناوی دانهر دیارنیه‌یه. حسین کورپی محهمود کورپی حسین به‌مه‌ره‌که‌بی ره‌ش و به‌پێوانه‌ی ۱۶×۲۱،۵سم، (بی) دیاریکردنی میژووی نووسیه‌یه‌وه، نووسیه‌یه‌ته‌وه. (۱۰-۱۵) دێره‌ له‌هه‌ر لاپه‌ره‌یه‌کدا هه‌یه. (۱۵) به‌رگیگ چه‌ند کتیبیکی تێدایه:

(ث) زانستی که‌لام (بنه‌ماکانی ئابین): شرح العقائد العضدية، دانهر: جه‌لاله‌دین محهمه‌د کورپی ئەسه‌د ئەله‌ده‌ووانی. محهمه‌د ره‌فیع کورپی ئایدین له‌نه‌وه‌کانی شیخ عه‌بدولکه‌ریمی شیروانی، به‌مه‌ره‌که‌بی ره‌ش و به‌پێوانه‌ی ۱۵×۲۰سم نووسیه‌یه‌ته‌وه. ژماره‌ی دێره‌کانی هه‌ر لاپه‌ره‌یه‌ک له‌نیوان (۱۱-۱۴)دایه.

(ب) زانستی که‌لام: حاشية الخيالي على شرح العقائد النسفية، ۶۵ په‌ره. دانراوی ئەحمه‌د کورپی مووسا ئەله‌خه‌یالی. محهمه‌د ره‌فیع کورپی ئایدین له‌نه‌وه‌کانی شیخ عه‌بدولکه‌ریمی شیروانی، دانیشتووی گوندی له‌کرکیته‌ی سه‌ر به‌ویلایه‌تی قوببه، به‌مه‌ره‌که‌بی ره‌ش و پێوانه‌ی ۱۵×۲۰سم نووسیه‌یه‌ته‌وه. ۱۴ دێره‌ له‌هه‌ر لاپه‌ره‌یه‌کدا هه‌یه، جگه‌ له‌لاپه‌ره‌ی یه‌که‌م که‌ ۹ دێره‌ و ده‌ لاپه‌ره‌ی کوتابیش که‌ هه‌ندیکی ۱۷ و هه‌ندیکی تری ۱۸ دێره.

(۱۶) به‌رگیگ چه‌ند کتیبیکی زانستی مه‌نطق ده‌گرێته‌خۆی، که‌ ئەمانه‌ن:

(ث) شرح الفناري على الرسالة الأثيرية، ۲۷ په‌ره. دانراوی شه‌مه‌سه‌دین محهمه‌د کورپی حه‌مزه ئەله‌فه‌ناری‌یه. حسین کورپی محهمود کورپی حسین کورپی ئیبراهیم له‌نه‌وه‌کانی پیرخدری شاهو، به‌مه‌ره‌که‌بی ره‌ش و به‌پێوانه‌ی ۱۵،۵×۲۱،۵سم نووسیه‌یه‌ته‌وه (میژووی نووسیه‌یه‌وه‌ی دیارنیه‌یه). ۱۱ دێره‌ له‌هه‌ر لاپه‌ره‌یه‌کدا هه‌یه.

(ب) کتیبی قول احمد، ۳۲ په‌ره. دانراوی ئەحمه‌د. حسین کورپی محهمود کورپی حسین کورپی ئیبراهیم ناسراو به‌باسنی له‌نه‌وه‌کانی پیرخدری شاهو، به‌مه‌ره‌که‌بی ره‌ش و به‌پێوانه‌ی ۱۵،۵×۲۱،۵سم نووسیه‌یه‌ته‌وه. سه‌له‌که‌ی دیاری‌نه‌کراوه، له‌کو‌تاییه‌که‌ی دا‌ده‌لی: ته‌واووو کاتی چیشته‌نگاو له‌شاروچکه‌ی قه‌لاچوالان، له‌قوتابخانه‌ی مامۆستام مه‌ولانا محهمه‌د -خوا عافووی‌بکا- له‌ژێر ده‌سه‌لاتی حکومه‌تی خالیدپاشادا. ۱۱ دێره‌ له‌هه‌وت لاپه‌ره‌ی یه‌که‌مدا و دوایی ده‌بیته‌ نیوان (۱۷-۱۸) دێره‌.

(۱۶) به‌رگیگ چه‌ند کتیبیکی له‌خوگرتوو: (ث) أطباق الذهب، ۶۲ په‌ره. دانراوی ئەسه‌فه‌هانی. حه‌سه‌ن کورپی حسین کورپی حه‌سه‌ن کورپی محهمود کورپی حه‌سه‌ن به‌مه‌ره‌که‌بی ره‌ش و به‌پێوانه‌ی ۱۴،۵×۱۹سم، سالی ۱۲۰۹ک نووسیه‌یه‌ته‌وه. ژماره‌ی دێره‌کان له‌نیوان (۹-۱۰)دایه.

(ب) نامیلکه‌یه‌ک سه‌باره‌ت به‌عه‌قیده‌ی ئیسلامی به‌ناوی "شرح العقيدة"وه، ۷ په‌ره. دانراوی شیخ عه‌لوان. که‌سیکی نه‌زانراو که‌ ناوی کوژتیندراوه‌ته‌وه، به‌مه‌ره‌که‌بی ره‌ش و به‌پێوانه‌ی ۱۵×۲۰سم نووسیه‌یه‌ته‌وه. دێره‌کانی له‌نیوان ۱۷-۱۹دایه.

(ج) نامیلکه‌یه‌کی تر له‌سه‌ر عه‌قیده‌ی ئیسلامی، بی‌ناونیشان، ۳ لاپه‌ره‌. ناوی دانهر و روونوسکه‌ر نه‌زانراوه. پێوانه‌ی په‌ره ۱۵×۲۰سم، به‌مه‌ره‌که‌بی ره‌ش نووسراوه‌ته‌وه. هه‌موو نووسیه‌یه‌که‌ ۳۴ دێره‌.

(د) قه‌صیده‌یه‌ک به‌ناوی (الاضواء البرجة في ابراز دقائق المنفرجة)وه، ۱۵ په‌ره. دانراوی ئەبویه‌حیا زه‌هینه‌دین زه‌که‌ریا کورپی محهمه‌د کورپی ئەحمه‌د ئەله‌ئه‌نصاری ئەله‌شافیعی. میژووی دانانی سالی ۸۸۱ک. که‌سیکی نه‌زانراو به‌پێوانه‌ی ۱۵×۲۰سم و به‌مه‌ره‌که‌بی ره‌ش نووسیه‌یه‌ته‌وه. ۱۹ دێره‌ له‌هه‌ر

لاپه‌رپه‌که‌دا. قه‌صیده‌ی المنفرجة هیی ئە‌بولفه‌ضل یوسف کورپی محمه‌د کورپی یوسف ئە‌لتوزهریبه. که به ئیبن‌ئه‌لنه‌حوی ناسراوه. ئە‌م قه‌صیده‌یه پیشتر چهند که‌سیک راقه‌یان‌کردوو، وه‌ک ئە‌بولعه‌باس ئە‌حمده کورپی ئە‌بی‌زهید ئە‌لبوخاری و ئە‌بوعه‌بدوللا محمه‌د کورپی ئە‌حمده کورپی ئیبراهیم ئە‌نده‌لوسی. ئە‌م قازی زه‌که‌ریایه سینیهم راقه‌یه. خه‌ته‌که‌ی جوان نییه و هه‌له‌ی ریزمانی تیدا‌یه.

(ه) ئوصوولی فیه: شرح رساله‌ الوراقات لامام الحرمین الجوبینی، ۱۵ لاپه‌ره. دانراوی جه‌لاله‌دین ئە‌لمه‌حلی. حه‌سه‌ن کورپی حسین کورپی حه‌سه‌ن کورپی مه‌حمود کورپی حه‌سه‌ن به مه‌ره‌که‌بی ره‌ش و پیوانه‌ی ۱۵۲۰سم، مانگی شه‌شه‌لانی ۱۱۰۴ک نووسیویه‌ته‌وه. ۱۷ دیره له هه‌ر لاپه‌رپه‌که‌دا، جگه له کوتابی.

(د) ته‌جويد، نامیلکه‌یه‌ک به ناوی "الحواشي المفهمة في شرح المقدمة" وه (ناته‌واوه)، ۱۴ لاپه‌ره. دانراوی ئیبن‌شه‌مه‌دین کورپی ئە‌لجه‌زه‌ری. که‌سیکی نه‌زانراو به مه‌ره‌که‌بی ره‌ش و به پیوانه‌ی ۱۵۲۰سم نووسیویه‌ته‌وه. نیوان (۱۷-۱۹) دیره له هه‌ر لاپه‌رپه‌که‌دا [ئە‌م نامیلکه‌یه په‌راویزیکه به‌سه‌ر کتیبی شیعی "المقدمه" ی ئیبن‌ئه‌لجه‌زه‌رییه‌وه. کورپه‌که‌ی که ناوی نه‌هاتوو، په‌راویزه‌که‌ی نووسیوه].

(ز) زانستی حه‌دیث: الاحادیث الاربعین للنووی (۶۷۶ک ردوو). ۷ لاپه‌ره. دانراوی: محیدین ئە‌بوزه‌که‌ریا یه‌حیا کورپی شه‌ره‌ف ئە‌لنه‌وه‌وی. حه‌سه‌ن کورپی حسین کورپی حه‌سه‌ن کورپی مه‌حمود کورپی حه‌سه‌ن به مه‌ره‌که‌بی ره‌ش و به پیوانه‌ی ۱۵۲۰سم، مانگی شه‌عبانی ۱۱۱۰ک نووسیویه‌ته‌وه. نیوان (۱۷-۱۹) دیره له هه‌ر لاپه‌رپه‌که‌دا.

(ح) زانستی حه‌دیث (فه‌رموده): منتخب کتاب الاربعین، ۱۳ لاپه‌ره. دانه‌ر و پوونوسکه‌ر نه‌ناسراون. به مه‌ره‌که‌بی ره‌ش و به پیوانه‌ی ۱۵۲۰سم نووسراوه‌ته‌وه. نیوان (۱۷-۱۹) دیره له هه‌ر لاپه‌رپه‌که‌دا.

(ط) ته‌صه‌وف: نامیلکه‌یه‌کی بی‌ناونیشان، دانه‌ر و پوونوسکه‌ری نه‌ناسراون. به مه‌ره‌که‌بی ره‌ش

و به پیوانه‌ی ۱۵۲۰سم نووسراوه‌ته‌وه. له نیوان (۱۷-۲۰) دیره‌دا‌یه.

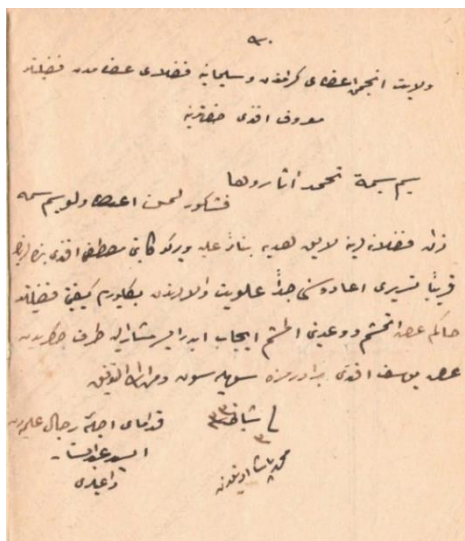
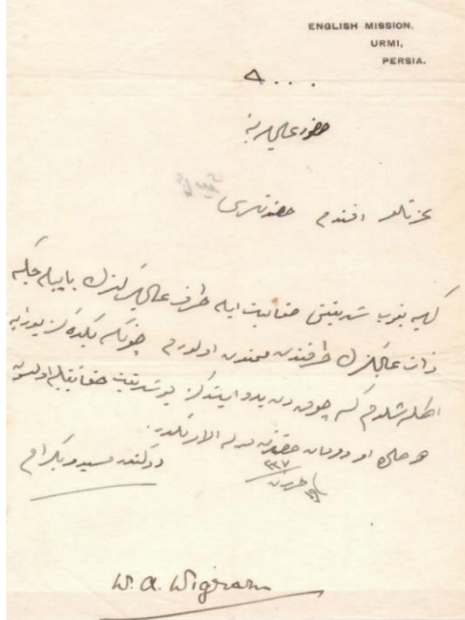
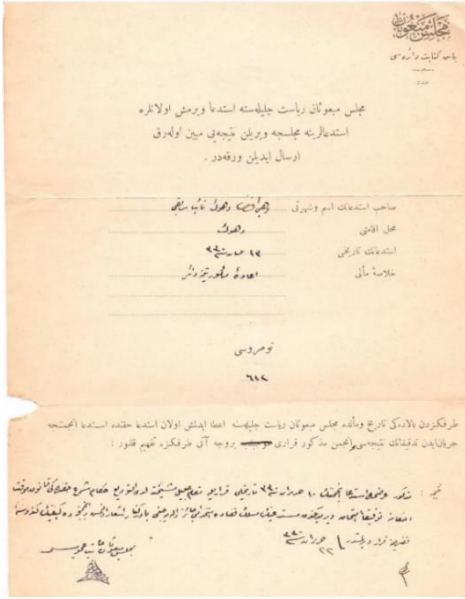
(ی) نامیلکه‌یه‌کی (۳) لاپه‌رپه‌یی ناته‌واو سه‌باره‌ت به که‌راماتی وه‌لی و جیاوازی نیوان که‌رامات و ئیستیدراج. خه‌ته‌که‌ی زور ناشیرین و ناخۆشه. (۱۷) به‌رگیک چهند کتیبیکی تیدا‌یه:

(ئ) زانستی ره‌وانیژی (البلاغه): المصباح سه‌باره‌ت به خواستن (الاستعارة)، ۲۵ لاپه‌ره. دانراوی عصامه‌دین ئیبراهیم کورپی محمه‌د کورپی عه‌ره‌بشاه ئە‌لئیسفه‌راینی. ئە‌حمده کورپی عه‌بدولکه‌ریم ئە‌له‌ده‌شتی ئە‌لجوانرۆبی به مه‌ره‌که‌بی ره‌ش و به پیوانه‌ی ۱۵۲۱سم سالی ۱۲۲۳ک نووسیوه‌ته‌وه. ۱۱ دیره له هه‌ر لاپه‌رپه‌که‌دا. ئە‌م کتیبه له بیاره نووسراوه‌ته‌وه، کاتیک پوونوسکه‌ر قوتابی بووه له خزمه‌تی مامۆستا مه‌لا ئیبراهیم‌دا.

(ب) زانستی وضع: شرح الرسالة العضدية المشهورة بعصام الدين الأيجي أو شرح عصام الدين، ۳۳ لاپه‌ره. دانراوی عیصامه‌دین ئیبراهیم کورپی محمه‌د ئە‌لئیسفه‌راینی. ئە‌حمده کورپی عه‌بدولکه‌ریم ئە‌له‌ده‌شتی ئە‌لجوانرۆبی به مه‌ره‌که‌بی ره‌ش و به پیوانه‌ی ۱۵۲۱سم نووسیویه‌ته‌وه. له نیوان ۲۲-۱۴ دیره‌دا‌یه له هه‌ر لاپه‌رپه‌که‌دا.

(د) آداب البحث: الرسالة الحنفية، ناوی دانه‌ر نه‌زانراوه. ئە‌حمده کورپی عه‌بدولکه‌ریم ئە‌له‌ده‌شتی سالی ۱۲۲۳ک به مه‌ره‌که‌بی ره‌ش و به پیوانه‌ی ۱۵۲۰سم نووسیویه‌ته‌وه. ۱۲ دیره له هه‌ر لاپه‌رپه‌که‌دا، جگه له په‌ره‌ی کوتابی. له بیاره نووسراوه‌ته‌وه، کاتیک له خزمه‌تی مامۆستا مه‌لا ئیبراهیم‌دا بووه.

(ه) آداب البحث: نامیلکه‌یه‌کی بی‌ناونیشان. ۲ لاپه‌ره. دانراوی ئە‌حمده کورپی په‌مه‌زان کورپی حه‌سه‌ن ئە‌نویردی. ئە‌حمده کورپی عه‌بدولکه‌ریم ئە‌له‌ده‌شتی ئە‌لجوانرۆبی به مه‌ره‌که‌بی ره‌ش و به پیوانه‌ی ۱۵۲۱سم سالی ۱۲۲۳ک نووسیویه‌ته‌وه. ۱۹ دیره له هه‌ر لاپه‌رپه‌که‌دا، جگه له لاپه‌ره‌ی کوتابی که (ه) دیره.

(و) آداب البحث: الحاشية على الرسالة العضدية في آداب البحث والمناظرة، ١٥ لاپه ره. دانراوى ئيبراهيم كورى عه ره بشاه ئه لئيسفهرائينى. ئه محمد كورى عه بدولكهريم ئه لده شتى ئه لجوانرؤيى به مه ره كه بى رهش و به پيوانه ي ١٥٠٢١ اسم سالى ١٢٢٣ ك نووسيويه ته وه. ١٩ دي ره له هر لاپه ريه كه دا، جگه له لاپه ريه يه كه م كه ٨ دي ره.

(ز) آداب البحث والمناظرة: ناميلكه يه كي بى ناو نيشانه، بريتييه له په راوي زيكي مه لا محمه مد حسين ماوه رانى به سهر په راوي زيكي مير ئه بيلفه تح به سهر شه رحى ناميلكه ي "عضدالدين" وه. ئه محمد كورى عه بدولكهريم ئه لده شتى ئه لجوانرؤيى به مه ره كه بى رهش و به پيوانه ي ١٥٠٢١ اسم سالى ١٢٢٣ ك نووسيويه ته وه. ٣١ دي ره، جگه له دوا لاپه ره كه ٣ دي ره.

(ح) آداب البحث: حاشية الامير ابي الفتح على الرسالة العضدية في الآداب. ٣٥ لاپه ره. دانراوى ئه لئه مير ئه بولفه تح. ئه محمد كورى عه بدولكهريم ئه لده شتى ئه لجوانرؤيى به مه ره كه بى رهش و به پيوانه ي ١٥٠٢١ اسم سالى ١٢٢٤ ك نووسيويه ته وه. ١٥ دي ره له هر لاپه ريه كه دا.

(ط) زانستى مه نطق: تحقيقات في جهة الوحدة. ١٠ په ره. دانراوى محمه دئمين. ئه محمد كورى عه بدولكهريم ئه لده شتى ئه لجوانرؤيى به مه ره كه بى رهش و به پيوانه ي ١٥٠٢١ اسم سالى ١٢٢٤ ك نووسيويه ته وه. ٢٤ دي ره له هر لاپه ريه كه دا، جگه له دوا لاپه ره.

روونووسكه ره لئى: ئه م ناميلكه يه ي رورگارى حكومه تى عه بدولرهمان پاشا له شار وچكه ي مه رگه، كه سالى ١٢٢٤ ك قوتابى بووه لاي ماموستا مه ولانا محمه مد كورى مولانا ئه بوبه كرى بيتووشى.

سهرنج: به لگه نامه كانى كه له م بابه ته دا دانراون، له كوكراره ي بنه ماله ي خودابه خشيو ره مزى مه لا ماره ده ره هيتراون، كه له "بنكه ي زين" پاريزراوه.

مجمع علماء
الاسلام
تأسست في بيروت
١٣٢٨

العدد رقم ٥٥٥

جناب الأستاذ مفتي مدينة مارب - حفظه الله لخدمة شعائر الدين

لا يخفى على فضيلتكم ان جمعيتنا جمعية (عيد المولد النبوي الاثوري) قد سعت في العام الماضي سعيًا حثيثًا لجعل يوم المولد النبوي الشريف (عيداً رسمياً) انقل به الدوائر الرسمية والمخازن والوكالات والحوائث ويحتفل به احتفالاً نظير به شعائر ذلك اليوم المبارك على العالم اجمع واذا كنتم عن مساعدتنا على اقامة الاحتفالات في مثل هذا اليوم السعيد فقد كتبنا لفضركم قبل حلول المدة لتتفرغوا بالوسائل اللازمة لتلك الاحتفالات في هذا العام وعليه مرساين لجانكم بحجة اليوسنة مشكوراً العام للثمة بين المسلمين لسؤال الله سبحانه وتعالى ان يديكم الى كل عام والسلام عليكم ورحمة الله
بيروت محرم الحرام سنة ١٣٢٩

عبد المولى النبوي الاثوري

٥٠
روبيہ
٢٢٢

مفوضت نفقة کہ بدست خود یہ لطف محکم شریعہ مالک بیت دورویہ
نیدل سرکونہ میدوم احمد زین کہ عسکریہ تقدیر و فرض کردارہ
محببت نفقہ مالک فروری ١٩٤٠ بروجہ بیت دورویہ دینو
کہ احمد زین درم کرد ١٧٦ مارچ ١٩٤٠ عہد قیامہ کمیٹی

رحمہ اللہ محکم شریعہ ام بارہ کہ عبات
بیت دورویہ دینو دراد ١٧٦

ام نفقہ کہ بدست خود یہ لطف محکم شریعہ مالک بیت دورویہ
نیدل سرکونہ میدوم احمد زین کہ عسکریہ تقدیر و فرض کردارہ
محببت نفقہ مالک فروری ١٩٤٠ بروجہ بیت دورویہ دینو
کہ احمد زین درم کرد ١٧٦ مارچ ١٩٤٠ عہد قیامہ کمیٹی

بہ خدمت جناب ملا علی محمد افندی

او حفظانہ کہ سر رسید افندی اخویین داوار مالکانہ تراکمہ بان
اکن و بنا دیانات فنالہ بدست خود یہ لطف محکم شریعہ
بویکہ باحق بنا علی عہد حافظ الزکری علیہ بدر و فیضاً
٢ درگیری و مقدمات بدست خود یہ لطف محکم شریعہ
بہ خدمت جناب ملا علی محمد افندی

ادارہ خلافت
احمد زین درم کرد ١٧٦ مارچ ١٩٤٠ عہد قیامہ کمیٹی
مفوضت نفقہ مالک فروری ١٩٤٠ بروجہ بیت دورویہ دینو
کہ احمد زین درم کرد ١٧٦ مارچ ١٩٤٠ عہد قیامہ کمیٹی

بہ خدمت جناب ملا علی محمد افندی
او حفظانہ کہ سر رسید افندی اخویین داوار مالکانہ تراکمہ بان
اکن و بنا دیانات فنالہ بدست خود یہ لطف محکم شریعہ
بویکہ باحق بنا علی عہد حافظ الزکری علیہ بدر و فیضاً
٢ درگیری و مقدمات بدست خود یہ لطف محکم شریعہ
بہ خدمت جناب ملا علی محمد افندی

روز
۲۷

موسسه عالی معارف لواء کاشغر به کابده دعوت کردنی جنابانتان به تماشای
کردنی مسابقه یاری توفی بی (فوت بول) له روزی بین چشمه که تصادق
۳۵/۵/۳۰ نه کاله سرته وساحه به که به یاردهی جنابانتان وسائری
آرپایی حیات نسویه کراوه له یینی فرقه یی معلمین وفرقه یی مدرسه یی متوسطه دا
نه کری .

سعادت متصرف بک لطفاً ریاستی بهم احتفاله در عهده نه فرموی
وله طرف عالیانه وه به او انهی که فائز و موفقت کاس معارف لواو نشان
(مدالیسه) توزیع نه فرموی .

در ساعت ۱۰ روز اولی
کرتیفه فرمون

۱۸۸۵ هـ قمری ۱۲۰۳
۱۸۸۵ هـ قمری ۱۲۰۳
۱۸۸۵ هـ قمری ۱۲۰۳

مأموریه اوقات السبائیه
العدد ۵۷۴
التاریخ ۱۴ صفر ۱۲۰۳
۲۰ صفر ۱۲۰۳

بیر شهاب سعادت متصرف لواء کاشغر

له به راه دیکر جنابانتان به تماشای مسابقه یاری توفی بی (فوت بول) له روزی بین چشمه که تصادق
۳۵/۵/۳۰ نه کاله سرته وساحه به که به یاردهی جنابانتان وسائری
آرپایی حیات نسویه کراوه له یینی فرقه یی معلمین وفرقه یی مدرسه یی متوسطه دا
نه کری .

سعادت متصرف بک لطفاً ریاستی بهم احتفاله در عهده نه فرموی
وله طرف عالیانه وه به او انهی که فائز و موفقت کاس معارف لواو نشان
(مدالیسه) توزیع نه فرموی .

در ساعت ۱۰ روز اولی
کرتیفه فرمون

بیر شهاب سعادت متصرف لواء کاشغر

له به راه دیکر جنابانتان به تماشای مسابقه یاری توفی بی (فوت بول) له روزی بین چشمه که تصادق
۳۵/۵/۳۰ نه کاله سرته وساحه به که به یاردهی جنابانتان وسائری
آرپایی حیات نسویه کراوه له یینی فرقه یی معلمین وفرقه یی مدرسه یی متوسطه دا
نه کری .

سعادت متصرف بک لطفاً ریاستی بهم احتفاله در عهده نه فرموی
وله طرف عالیانه وه به او انهی که فائز و موفقت کاس معارف لواو نشان
(مدالیسه) توزیع نه فرموی .

در ساعت ۱۰ روز اولی
کرتیفه فرمون

نیجازه نامه یی مهلا مه معروف وه هییه که سالی
۱۳۰۳ ک (۱۸۸۵-۱۸۸۶ز) له مهلا محمه ده مین موفتی
وه رگرتوه، پینشه کییه که یی دیار نییه.

جیساً بحق و بر من الحسن الجود و بر من حفرة الامام الحقیقة باب
مدنیة العوا ابراراً صغیر لیث بن طالب علی ابنه علی طالب القاضی
الهاشمی الکی الداعی و بر من حفرة قرظ الخائز و افضل الجود است
رسوله الله محمد صلی الله علیه و سلم نشأ بها الفکر و العمل و الفکر
و بر من امر ذی النور المنیر بر اسنفة الترویج الایها الممتان بهی الله
بر سالة ذریت العالین الال انبیاء و المرسلین جیساً علی نبیاً و علی
افضل الصفة و لکن التسلیم ثم ان اوصی الحجاز اولاً بقول الله
تعالى و الدینة و الحق و الصیانة و اعطاء العلم حقه و عدم
التبذیر لاهل الدینا و الرغبة بالعمل به الترویج الایها
و بر من تقدیم الاستغفار بالاسم منه علی عباده و التائب و التائب
والانصاف و اجتناب الانتصار للنفس و الاعتساف
و الجود المحض و التقلید و اتباع الحق و قبوله و الخضم
الاول الشدید و تحمل انکار المعاصی و التواضع للکبار
من الطلبة و الاصغر و حسن الظن بساداتنا الصوة

سلیس سالی
۹۲۴ ۱۲۰۳

متصرف لوا احد توفیق مشرف به بی به دعوت کردن
جناب مد معروف افندی بر صبحه بنی امساری که
بشمرد و صافه ۱۹ کازن بوتناول افطار له مال خوباندا اینتر
احترام .

و احترق فبشهاب انكاسهم متبياً طين الشوك واهتدى
 بنجم النخاسم من ظلم السلي الى ملك الملوك واستضاء
 اشعة لمعات قنار محطهم الافاق و اشرفت الارض بنور
 و رفعت كل الاشراق و صا دنت بجوار العلم والهدى فتلاطم امواجها
 و رفعت الناس بيقظون في ابد المعارف افلحوا ان اسلفوا
 منصرف مخلوق واحد من بعد وهدى ما او غاب كمن يطعم بدس له
 بالاشراق سيره في عصا من سندهم سلسلة موصلة الى ما هو
 خير بالآيات و ارفع فن قصته بتعليم الخيعة ففقدت بالهدية
 الرفع والصلوة والسلم على صاحبها تسلمه الائم والفيض الاعم
 مكن الحق في الكون سببه الانبياء والرسل ومع الله و من مرة اصحابه
 المستحقين لهم و درهم و خطابه و بعد فيقول انظر العباد الى
 الملك المعين مغيث لاده محمد امين و تقه الله لمخضيه و جعل مستقبل
 حاله تغيا على ما ضيقت العلم علم قدامه مرفوع لا يرضع و ماسا من
 مرفوع لا يرفع بهه لشفاد و غمة انبساط كساده و رفع و مرفوع

الله انفعى ابن العلامه ابراهيم انتم الصفي الحسين الابداس
 و برعت ابراهيم ابن حيدر و برعت والد حيدر ابن احمد و برعت
 احمد بن حيدر و برعت مولانا زين الدين الكرمي البلا في تلمينه
 نصر الله الخلفاء في تلمينه خواجه جمال الدين محمد الشيرازي تلمينه
 المرعي المحقق جلال الله والد ابن محمد ابن اسحق المعتدين الله و انه و هو
 تلمينه المحقق محمد بن الحسين الكشكاري تلمينه العلامة الشيرازي تلمينه
 تلمينه مولانا مبارك شاه البخاري تلمينه المحقق قطب الدين التواتي
 تلمينه علامه الشيرازي تلمينه الطالب القزويني تلمينه الامام فخر الدين
 الرازي تلمينه حجة الاسلام محمد ابن عبد القادر تلمينه امام الحرمين
 عبد الملك بن ابي محمد عبد الله بن يوسف المغربي تلمينه الشيخ ابي
 طالب المكي و هو افاض الانباء و الاجارة و ليس بخرقة من ابي
 عثمان المغربي و هو من ابي عمر و الزجاجة و هو من سبيل لظافة
 حفيد الفخري و هو من ابي الحسن الشيرازي و هو من ابي هاشم السعدي و هو
 من الشيخ محمد بن ابي الكرخ و هو من ابي سليم واد و الخا في و هو

علاج من اعنى به لا يبالى من انصرفه بخلا و من صعد به
 لا يفتنى من تستك بسببه لا يزال يرف و افة من اعتقه بنه الله
 تعالى الى الضمير في علاج هذه العربة و هو الاثر و تولى عليه انهم
 السعدي و بعد الطور الى هذه المنقبة و من اخذ من فاعل هذا الكتاب
 و هو اهل هذا القس من استقيا بلغا على الزكي و العالم النبي القاسم
 مع انهما ابراهيم بالفضيل و الوفاء و من بعد النقة و القصة و من المستعدين
 المدة معرفة انتم الملقب بضمير الذين كان الله تعالى و اسعد علم
 اضره و اذاه ففقد بل كل شرط من ايام دهره و عرفه علم و بيان علم فخره
 اقتناصه و بعد العلم الصفي في انشاء خرافة الوسم و التفرقة بين
 بينه و بين العلم و بشره من لها و فخره براسم و بسطه و اشرها كما
 اجازته و من المنقذ من و امام الشاهين و اذاه و الجليل و افضل
 الخيعة علماء الذين على ارضه و الصعق و اذاه العالم العلامة و الجبر
 انتم الله الشيخ صلاح الدين يوسف بن الحسين بن عثمان و برعت
 ذر الفضل الجبار في الشيرازي تلمينه ابن محمد لا يرضع و ماسا من
 و برعت اسناد الحق في الكون لغيره و البوس مولانا صبغة الله

الصفة تية قدس الله تعالى اسرارهم و تفرغوا ما اشكل عليه
 من كل مراه الا اهلهم و انا اسئلكم الله تعالى و تفرغوا من ان ينفذني
 و السعدي بهم و عبيد علي و علي الجاز من سبكات ارفاههم و يجعله
 سالكا بهذا العلم الشريف خيرا لسالك و يتبع من الطائفة التي لا
 تزل ظاهرا على الحق لا يرضع من خد لهم حتى يأت امر الله و هم
 على ذلك و عليه ان لا ينسأ و اذ لا من دعواته هقيب و عليه
 و صلوة في حق الله تعالى علينا و عليه و جعلنا و ايا من المتبرين
 له و اسئلكم الله سبحانه ان يثبت ايماننا و اذاه الله و تفرغوا و اسئلكم
 الحق بينه و برعت من اضره ما مقبل و قدس ان يوصل اليها خذاه

نسئلكم بسبب الفخر الدين و فخر العلم للطالين
 و اضره و عونا و اذاه العبد لله رب
 العالمين و صلواته على
 خير خلقه محمد
 آله اجمعين
 سنة ١٤٠٤ الراجح مصر

التعبئة الحضرية في كردستان العراق أثناء الإنتداب البريطاني: السليمانية ١٩١٨-١٩٢٠

جوردي تيجيل جورجس

ترجمه عن الانجليزية: د. شمال الحويزي

١٩٢٤. ثم نحل ديناميكيا الراديكالية السياسية في السليمانية ولاسيما إضطرابات ٦ أيلول ١٩٣٠. وأخيرا، ستوضح هذه المقالة، لماذا أصبحت المناطق الريفية مركز التعبئة الكردية، على الرغم من راديكالية المشهد السياسي الحضري الكردي في العشرينات، وبعد ١٩٣٠ وحتى اندلاع الحرب العالمية الثانية؟

إن مكانة السليمانية الإستثنائي في السياسة الكردية في أثناء الإنتداب، قد وضحت بتطوره المعين بعد إنهيار السلطة العثمانية في المنطقة. في تشرين الثاني سنة ١٩١٨، أرسل الرائد إدوارد نويل المسؤول السياسي البريطاني (صاحب بعض التجربة في الشرق الأوسط)، في مهمة إلى السليمانية لإعادة النظام مع الرؤساء المحليين في المناطق التي هي خارج الحدود القضائية للسلطات العسكرية البريطانية. وتم تعيين الشيخ محمود (١٨٨٢-١٩٥٦) حاكما على جنوب كردستان، مصطلح يطلق على المنطقة الواقعة بين الزاب الكبير ونهر دبالى. وتم تعيين مسؤولين كرد لكل القصبات الصغيرة للعمل تحت اشراف المسؤولين السياسيين البريطانيين.

كان جنوب كردستان آنذاك كيانا تم إنشاؤه وحدده البريطانيون السليمانية وعاصمة له، وبذلك أصبحت "مختبرا" هندسيا للسياسة والاجتماع في أيدي مدراء المستعمرات.^٢ على أية حال، كانت هناك عوامل أخرى عززت هذه الخصوصية. وهي أن بلدة السليمانية بخلاف المراكز الحضرية الأخرى في شمال العراق كانت تتميز بتجانس عرقي وديني. وكان جميع سكان المنطقة تقريبا من الكرد السنة، بخلاف أربيل

ان قرار بريطانيا العظمى في شباط عام ١٩٢٩ بالتخلي عن إنتدابها على العراق وفسح المجال للبلاد بنيل إستقلاله من خلال التفاوض لعقد معاهدة جديدة، لم يتضمن اية اشارة بصدد الحكم الذاتي الكردي، وأثار أكبر تعبئة مدنية في كردستان العراق أثناء الإنتداب وحيث بلغ الهيجان السياسي في السليمانية ذروته، وأدى الى اندلاع أعمال شغب في ٦ أيلول ١٩٣٠، عندما اطلق الجيش العراقي النار على حشد جماهيري في ظروف غامضة تسبب بوفاة ١٤ شخصا. وتعد هذه الإضطرابات صفحة مهمة من تأريخ العراق المحلي والوطني في مرحلة الإنتداب. من هذه الجوانب: أولا، يحتل إطلاق النار مكانة مركزية في الذاكرة الجماعية لسكان السليمانية. ثانيا، أخذت الاضطرابات اخذت طابعا حضريا جعلها إستثناء لسباق التعبئة الكردية التي كانت ريفية أساسا في أثناء الإنتداب. وأخيرا، كانت النتيجة الرئيسة للمذبحة عودة الشيخ محمود بقوة، عده البريطانيون في عام ١٩١٨ اكثر شخصية كردية مؤثرة في جنوب كردستان في أثناء الحرب العالمية الاولى وبعدها، بسبب موقعه كزعيم للطريقة القادرية الصوفية (الفرع البرزنجي) وكذلك بحكم منزلته وثروته كأرستوقراطي^١ في المشهد السياسي الكردي في ١٩٣٠.

من السمات الثلاث المذكورة أعلاه: ذاكرة جماعية، التجذر (الراديكالية) والإنتفاضة تحت قيادة الشيخ محمود، ستركز هذه المقالة على راديكالية الجهات الفاعلة السياسية والاجتماعية المختلفة في السليمانية. وبإدئ ذي بدء، سوف نبحث في السياق التاريخي لتكوين النخب المحلية في هذه البلدة الكردية، وأسباب ظهور الكتل السياسية المتنافسة في

^٢ لتحليل هيكل الانتداب في العراق، ينظر:

P. Sluglett, 'The Mandates: Some Reflections on the Nature of the British Presence in Iraq (1914-32) and the French Presence in Syria (1918-46)', in P. Sluglett and N. Me'ouchy (eds.), The British and French Mandates in Comparative Perspectives (Leiden and Boston: Brill, 2003), pp.103-27 and 361-84; P. Sluglett, Britain in Iraq. Contriving King and Country (London: I.B. Tauris, 2007).

^١ لمعرفة دور الشيوخ القادرين في كردستان العراق، انظر: M. van Bruinessen, Mullahs, Sufis and Heretics: The Role of Religion in Kurdish Society (Istanbul: The Isis Press, 2000), pp.213-29.

وكركوك، حيث يوجد تركمان، والعرب والکرد الذي لم يشكل وحده اغلبية واضحة.^٢

والخصوصية الرئيسية الأخرى للسليمانية هي "تراثها التاريخي" وتداخل جنوب كردستان جزئياً مع إمارة بابان القديمة التي تأسست في منتصف القرن السابع عشر من قبل سليمان بابان (١٦٦٣-١٦٧٥). وتم بناء السليمانية من قبل إبراهيم باشا (١٧٨٣-١٨٠٣) في نهاية القرن الثامن عشر كعاصمة جديدة للإمارة. في أقصى حد، شملت إمارة بابان كوي سنجاق وبانة في الشمال وكفري وقره تبة في الجنوب، وكانت محصورة بين التنافس التركي الفارسي، وحاول أمراء بابان الكرد الحفاظ على وضع مستقل. ولكن في عام ١٨٤٧، هزم أحمد باشا، آخر حكام بابان على يد نجيب باشا، الحاكم العثماني لبغداد، وبذلك انتهى الحكم الذاتي لإمارة بابان. وكان تدمير الإمارة الكردية الأخيرة جزءاً من عملية بدأت لبسط المركزية الإدارية من قبل السلطات العثمانية في عام ١٨٣٩ تحت مسمى تنظيمات (إعادة التنظيم) وكان هدفها تحديث هيكل الإمبراطورية.

وعلى الرغم من فقدان الحكم الذاتي، بلغت السليمانية كعاصمة إقليمية عثمانية مستوى مهما من التطور. وقبل الحرب العالمية الأولى، كان عدد سكان المدينة أكثر من ١٠٠٠٠ شخص، ولديهم مكاتب تسجيل الأراضي والمدارس الابتدائية والثانوية، وأكثر من ٣٠ مسجداً وحمامات تركية وبنك زراعي وبيوت فاخرة والعديد من التجار الأغنياء.^٤ وليس من المستغرب أنه عندما وصل البريطانيون إلى السليمانية في عام ١٩١٨، كان العديد من أحفاد حكام بابان السابقين لا يزالون يعيشون في المدينة، عولى وجه الخصوص جمال بك،^٥ وعزمي بك وفائق بك، وجميعهم

^٢ في عام ١٩٢٥ كان عدد سكان السليمانية حوالي ١٠٠٠٠ شخص، منهم ٩٠٠٠ من الكرد المسلمين و ٧٥٠ يهودياً و ١٢٩ آشورياً، انظر: C.J. Edmonds, Kurds, Turks and Arabs (London: Oxford University Press, 1957), p.80.

^٤ كان التبغ، الذي يزرع في منطقة رواندوز، أكبر صادرات السليمانية، وكانت المدينة أيضاً مركز توزيع الواردات الآتية من أوروبا إلى باقي المناطق الكردية عبر بغداد والموصل، ومكاناً لتجميع صادرات المطاط والصوف والصوف و المنتوجات الأخرى للبلد.

E.B. Soane, Report on the Sulaimaniya District of Kurdistan, Edmonds Papers, Box 6/1, p.97.

^٥ على الرغم من انخراط جمال بيك في الحركة القومية، شغل منصب وزير العدل العراقي في اعوام ١٩٣٠-١٩٣٢ و ١٩٣٣-١٩٣٤.

انخرطوا فيما بعد في الحزب القومي الكردي. وأستقر أفراد آخرون من العائلة^٦ في بغداد، مثل (حمدي بيك) واسطنبول مثل (حسين شكري، مصطفى ذهني باشا).^٧

وفي مطلع القرن العشرين، كان التجار ووجهاء السليمانية خاضعين لسلطة الشيخ سعيد والد الشيخ محمود أولاً ومن ثم للشيخ محمود نفسه، كلاهما كانا يتمتعان بدعم السلطان العثماني.^٨ وعندما وصل نويل إلى السليمانية، اعتمد على "القادة الطبيعيين" أو المحليين الوسطاء، ومعظمهم من الشيوخ والأغوات لأجل انشاء ادارة محلية. وفقاً للتعليمات التي قدمها العقيد أرنولد ويلسون، ممثل مفوض بلاد ما بين النهرين للرائد نويل: "ويجب شرح ذلك لزعماء القبائل الذين تتواصل معهم بان لا توجد نية لفرض إدارة أجنبية على عاداتهم و رغباتهم. وسيتم تشجيع قادة العشائر على تشكيل اتحاد كونفدرالي لتمشية شؤونهم العامة تحت اشراف المسؤولين السياسيين البريطانيين".^٩

وهذه السياسة المحلية "الأصلية" التي تم ترحيلها الى السنوات اللاحقة، كانت بمثابة إعادة القبيلة للمجتمع الكردي والمجتمع العراقي بشكل عام.^{١٠} وكان العديد من المسؤولين البريطانيين يرون أن زعيم القبيلة هو الشخص الذي يمكنه ان يخدم بفعالية كحلقة وصل بين الدولة

^٦ ولعب أحفاد بعض العائلات المرتبطة بأمراء بابان دوراً محلياً مهماً خلال الانتداب البريطاني: السيدة عادلة من حلجة (زعيمة عشيرة الجاف) ومحمد صالح بك نائب السليمانية في مجلس النواب العراقي.

^٧ سكرتير أول سابق في المفوضية العليا التركية بالقاهرة والمحافظ العام الأسبق للحجاز على التوالي.

^٨ اقامت عائلة البرزنجي والسلطان عبد الحميد (١٨٧٦-١٩٠٩) علاقات وثيقة منذ أواخر القرن التاسع عشر. كاك أحمد الشيخ، الجد الأكبر للشيخ محمود، قد اكتسب سمعة بأنه صانع معجزات وحاز على محاباة (استحسان) عبدالحميد. في بداية القرن العشرين، تعززت هذه الروابط بعد أن أبرم السلطان والشيخ سعيد نوعاً من التحالف حيث التزم الأخير بالدفاع عن مصالح السلطان في المنطقة مقابل الأرض و بعض حرية العمل. وبسبب خشية المسؤولين العثمانيين وحتى الضباط العسكريين، تمكن الشيخ سعيد والشيخ محمود من بسط نفوذهما على السليمانية ومحيطها.

^٩ A.T. Wilson, Loyalties. Mesopotamia, 1917-20 (London: Oxford University Press, 1936), p.128.

^{١٠} H. Batatu, The Old Social Classes and Revolutionary Movements of Iraq: A Study of Iraq's Old Landed and Commercial Classes and its Communists, Ba'thists and Free Officers (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1978), pp.94-6.

وأوسع سكان الريف.^{١١} وتم اختيار الشيخ محمود ومساعديه كقادة طبيعيين لكرديستان العراق، باتباع النموذج الاستعماري المطبق في الهند،^{١٢} كان أيضا بسبب ضغوط اللحظة. في الواقع، بين عامي ١٩١٩ و ١٩٢٠،

خطط البريطانيون للاعتماد على الوجهاء الحضريين البارزين، ولاسيما الطبقة الأرستقراطية البابانية القديمة مثل حمدي بك بابان^{١٣} ومع ذلك، فإن الضغط العسكري التركي والنفوذ المتزايد بين القبائل الكردية في شمال العراق أدى إلى اعتماد البريطانيين على الشيخ محمود الذي كان يعد الشخص الوحيد القادر على حشد فرقة كبيرة من الرجال المسلحين بين القبائل من أجل مقاومة زحف الجيش التركي في محافظة الموصل.

منذ عام ١٩١٨ اندلعت تمردات مناهضة لبريطانيا في المناطق الجبلية في رواندوز وعقرة وبارزان بين القبائل المحلية التي تتوق الحصول على الاستقلال. علاوة على ذلك، وعلى الرغم من هدنة تشرين الثاني ١٩١٨ التي أجازت نهاية الحرب في الشرق الأوسط، حشد قادة "الحرب من أجل الاستقلال" التركية، بزعامة مصطفى كمال، عددا كبيرا من زعماء الكرد للمعركة ضد "الكفار" الإنجليز باستخدام الدعاية الإسلامية المكثفة. وكان الهدف من هذه الدعاية هو إبقاء مصادر التمرد حية على أمل استعادة ولاية الموصل العثمانية القديمة. معتبرا إياها مقاطعة (إقليم) تابعا الى الاناضول تاريخيا.^{١٤} وفي نهاية عام ١٩١٨، كانت السليمانية في وضع يختلف بشكل كبير إياها العظمة السابقة حينما كانت العاصمة القديمة لإمارة بابان. حسب تقارير بريطانية مختلفة، تركت القوات العثمانية السليمانية في

¹⁵ Political Sulaimaniya to Political Baghdad, 16 Nov. 1918, AIR 20/512.

¹¹ مصطلح أفندي (جمعه: أفندية) استخدم في البداية من قبل سكان مصر والهلال الخصيب لوصف الأشخاص الذين تلقوا تعليما غربيا حديثا على أي مستوى. تم تبني هذا المصطلح من قبل المسؤولين البريطانيين. وشملت فئة طلاب الثانوية والجامعات والمدرسين والمحامين والصحفيين وغيرهم من المهنيين والموظفين ذوي الياقات البيضاء والمسؤولين الحكوميين.

M. Eppel, 'The Elite, the Effendiya, and the Growth of Nationalism and Pan-Arabism in Hashemite Iraq, 1921-58', International Journal of Middle East Studies, Vol.30, No.2 (1998), pp.227-50.

¹⁷ مكتب الخدمات الخاصة (SSO)، (السليمانية) لمخابرات الأركان الجوية (بغداد)، ٣٠ حزيران ١٩٢٧، AIR 23/324.

¹⁸ كان العلم المصمم عام ١٩١٩ أخضر اللون مع دائرة حمراء وهلال أبيض داخل الدائرة.

¹⁹ مقابلة مع فريدون رفيق حلمي، نجل رفيق حلمي (١٨٩٨-١٩٦٠)، مدير مدرسة ومتعاون ومقرب من الشيخ محمود، لندن، تشرين الثاني ٢٠٠٦.

منذ عام ١٩١٨ اندلعت تمردات مناهضة لبريطانيا في المناطق الجبلية في رواندوز وعقرة وبارزان بين القبائل المحلية التي تتوق الحصول على الاستقلال. علاوة على ذلك، وعلى الرغم من هدنة تشرين الثاني ١٩١٨ التي أجازت نهاية الحرب في الشرق الأوسط، حشد قادة "الحرب من أجل الاستقلال" التركية، بزعامة مصطفى كمال، عددا كبيرا من زعماء الكرد للمعركة ضد "الكفار" الإنجليز باستخدام الدعاية الإسلامية المكثفة. وكان الهدف من هذه الدعاية هو إبقاء مصادر التمرد حية على أمل استعادة ولاية الموصل العثمانية القديمة. معتبرا إياها مقاطعة (إقليم) تابعا الى الاناضول تاريخيا.^{١٤} وفي نهاية عام ١٩١٨، كانت السليمانية في وضع يختلف بشكل كبير إياها العظمة السابقة حينما كانت العاصمة القديمة لإمارة بابان. حسب تقارير بريطانية مختلفة، تركت القوات العثمانية السليمانية في

¹¹ T. Dodge, *Inventing Iraq: The Failure of Nation Building and a History Denied* (New York: Columbia University Press, 2003).

¹² S. Freitag, *Religious Rites and Riots: From Community Identity to Communalism in North India, 1870-1940* (Berkeley: University of California, 1980), pp.42-50.

¹³ Major E.B. Soane, Political Office (Sulaimaniya), to N.B. Fuller, the Acting Civil Commissioner (Baghdad), 1 Jan. 1920, FO 371/5068/E3297.

¹⁴ نصت معاهدة سيفر (١٠ آب ١٩٢٠)، المبرمة بين حكومة اسطنبول والحلفاء، صراحة على إنشاء كردستان المستقلة. لكن انتصار مصطفى كمال عام ١٩٢٢ شكك في المعاهدة. ألغت معاهدة لوزان (٢٤ تموز ١٩٢٣) ضمنا معاهدة سيفر بتكريس تقسيم المناطق الكردية العثمانية القديمة بين تركيا والعراق. ترك مصير ولاية الموصل القديمة معلقا حتى قرار عصبة الأمم في كانون الأول (١٩٢٥) لصالح دمج هذه المنطقة مع العراق.

الكردي، وطباعة الطوابع البريدية "الكردية"، وتنظيم استعراض عسكري وساهم في نشر القومية كلفة مشتركة لسكان السليمانية. وفي تموز ١٩٢٢ قامت مجموعة من مثقفي ووجهاء السليمانية بقيادة مصطفى باشا (١٨٦٦-١٩٣٦) بتأسيس جمعيتي كردستان (جمعية كردستان) التي تشبه اللجان الثقافية التي أنشأها المفكرون والقوميون الكرد في اسطنبول خلال الحكم العثماني.^{٢٢} وفي آب ١٩٢٢، نشر مصطفى باشا العدد الأول من بانكي كردستان (نداء كردستان) المجلة الرسمية للجمعية.

وفي عام ١٩٢٣، قررت السلطات البريطانية إنهاء طموحات الشيخ محمود مرة أخرى. كان يشتبه في أنه يحتفظ باتصالات مع الزعماء الشيعة في النجف وكربلاء والكماليين الذين مازالوا يطالبون بولاية الموصل. وهكذا أعيد احتلال السليمانية في أيار ١٩٢٣. وعلاوة على ذلك، سعى المسؤولون البريطانيون منذ عام ١٩٢١ إلى تنفيذ انتقال تدريجي للسلطة الإدارية والسياسية الى الحكومة العراقية.

وتركت نهاية "مملكة الشيخ محمود" الباب مفتوحا أمام تشكيل تدريجي للكتل السياسية المتنافسة. وأنشأ الكابتن سي جي ادموندز ادارة محلية جديدة بمساعدة هؤلاء الأعيان المستعدين للتعاون مع السلطات الإلزامية. وكان الشيخ قادر شقيق الشيخ محمود مؤيدا دائما للاتفاق مع البريطانيين، وقد تولى مسؤولية الأمن العام، في حين تولى أحمد توفيق بك، أحد الوجهاء المحليين، مسؤولية الشؤون الادارة المدنية.

وكانت الإدارة الجديدة مدعومة من قبل التجار الذين عوقبوا بشدة في أعوام ١٩١٨-١٩١٩ و ١٩٢٢-١٩٢٣ من خلال نظام تحصيل الضرائب العقابي الذي أنشأه الشيخ محمود لتمويل "زبائن" القبائل. وفي نظر التجار، مثلت الإدارة البريطانية مرحلة راحة مالية وإمكانية لتأكيد نفوذهم في الشؤون المحلية اخيرا، مستمدة القوة من قوتهم الاقتصادية وشبكاتهم التجارية مع المناطق الريفية والمدن الأخرى في

وقرر القائم بأعمال المفوض المدني في عام ١٩١٩ الانتهاء من الحكومة الاولى للشيخ محمود، لأن الزعيم الكردي كان يحاول بسط سيطرته على كركوك وكفرى، وهذا ما هدد بانهار ميزان القوى في شمال العراق وشجع القادة الأكراد الآخرين على التمرد الواسع النطاق ضد بريطانيا. وتم استبدال نويل كمسؤول سياسي من قبل ئي بي سون، "الواقعي الساخر و الناقد الشائن للشيخ".^{٢٠} واصبحت العلاقات بين الرجلين صعبة وانفجرت الأزمة في أيار ١٩١٩ عندما استدعى الشيخ محمود فجأة مجموعة من المؤيدين له عبر الحدود الفارسية وقاموا باعتقال الضباط البريطانيين، وأعلنوا استقلال كردستان. وبحلول شهر حزيران ١٩١٩ وبدون أي مساعدة كبيرة من القبائل الكردية، تم القبض على الشيخ محمود واقتيد إلى بغداد.

لكن السليمانية لم تشهد الاستقرار وفقداء الجيش البريطاني كانوا يتابعون الوضع خشية زحف المتمردين من القبائل الكردية والأتراك "غير النظاميين" نحو البلدة، وقام البريطانيون بإخلاء البلدة على عجل في ١ ايلول ١٩٢٢. أعاد المفوض السامي الشيخ محمود و عينه حاكما لكردستان في ١٠ تشرين الاول عام ١٩٢٢. بعد أيام قليلة من عودته شكل الشيخ محمود بمرسوم حكومة من ثمانية "وزراء" من الطبقة الأرستقراطية القبلية والأفندية. وأصبح الشيخ محمود وزيرا للدفاع وعين شقيقه الشيخ قادر رئيسا لمجلس الوزراء وصهره الشيخ محمد غريب وزيرا للداخلية وتولى التاجر المسيحي كريم علكة حقيبة المالية، وانيطت الأشغال العامة للتاجر الثري حمة آغا عبد الرحمن آغا ومالك الأرض في السليمانية؛ والعدل للشيخ علي قلاذاري؛ وعين سيد احمد البرزنجي، وهو مالك للأرض، رئيسا للشرطة، والجنرال السابق في الجيش العثماني مصطفى باشا عين مسئولاً عن التعليم.

وبعد شهر، نصب الشيخ محمود نفسه "ملك كردستان" وبادر بنشر صحيفة رۆژى كوردستان (شمس كردستان) وبتعاون كبار مفكري وشعراء السليمانية.^{٢١} شجع على الرموز القومية، مثل: إعادة العلم

(مدير مدرسة)، علي كمال (موظف سابق في بلدية السليمانية)، والشيخ نوري بابا علي. انظر:

C.J. Edmonds, 'A Kurdish Newspaper: Rozh-i-Kurdistan', Journal of the Central Asian Society, Vol.12, No.1 (1925), pp.83-90.

²² See H. O. zoglu, Kurdish Notables and the Ottoman State. Evolving Identities, Competing Loyalties and Shifting Boundaries (Albany, NY: SUNY, 2004).

²⁰ S. H. Longrigg, Iraq, 1900 to 1950. A Political, Social and Economic History (Oxford: Oxford University Press, 1953), p.104.

²¹ وهم محمد نوري (محرر رۆژى كردستان وابن تاجر تبغ)، عارف صائب (سكرتير ثان في الديوان الملكي)، رفيق حلمي

المنطقة.^{٢٣} وقد تحدى أنصار الشيخ محمود هذه الكتلة بقيادة السيد أحمد البرزنجي، رئيس الشرطة السابق في عهد "مملكة" الشيخ محمود. وتم تحديد هذه المجموعة أحيانا في التقارير البريطانية على أنها كتلة "مؤيدة لمحمود"، وفي أحيان أخرى على أنها "مؤيدة لتركيا"، حيث كان من المرجح أن تكون معارضتهم للانتداب البريطاني بمثابة تحالف استراتيجي مع حكومة أنقرة.

وتمكن الشيخ محمود من العودة إلى المدينة في تموز ١٩٢٣ بعد انسحاب القوات البريطانية نتيجة الضغوط العسكرية والمالية التي واجهها الانتداب. وكان هروب نحو ٢٠٠٠ لاجئ، معظمهم من الوجهاء والتجار، الذين تعرضوا للخطر لكونهم ساوموا بشكل أو بآخر البريطانيين، علامة على صعود الكتلة "المؤيدة لمحمود" إلى السلطة. ومع ذلك، لم يعد الوضع السياسي إلى سلبق عهده. لقد دفنت بالتأكيد تجربة " كردستان الجنوبية" المتمتعة بالحكم الذاتي. وانفصلت مقاطعتا رانية وقلعة دزة في الشمال وجمجمال في الغرب وقره داغ و حلبجة في الجنوب عن قضاء السليمانية، حتى إنه عندما دخل الشيخ محمود السليمانية في تموز ١٩٢٣، تقلصت سلطته إلى حد كبير. واصبحت محصورة بين الحدود الفارسية (الايروانية) والمناطق الكردية الخاضعة حديثا لسلطة الحكومة العراقية.

وقعت السليمانية مرة أخرى تحت السيطرة البريطانية المباشرة في آيار ١٩٢٤.^{٢٤} وفي غضون سنوات قليلة، استعادت السليمانية مظهر مدينة مزدهرة. ارتفع فيها عدد السكان الذين انخفض عددهم إلى ٧٠٠ في عام ١٩٢٤ إلى ١٢٠٠٠ في غضون عامين، وإلى ٢٠٠٠٠ بحلول عام ١٩٢٨.^{٢٥} ومع حلول عام ١٩٢٨، تم دمج السليمانية في

المخطط العراقي في الغالب من خلال مهارات الضباط السياسيين البريطانيين، الذين استغلوا زعماء القبائل والأعيان ضد منافسيهم، مثل بابكر آغا ضد عباس محمود آغا، قائدي عشيرة بشدر. والشيخ قادر ضد الشيخ محمود. ومنح الضباط البريطانيون مناصب رسمية لطفائهم المحليين، ويتضح ذلك من تعيين أحمد توفيق بك كمتصرف. ومع ذلك، أدى ضم بعض "العلاء" إلى النظام البريطاني الجديد إلى زيادة المنافسة بين النخب. بمجرد توحيد باكس بريطانيا (Pax Britannica)، وتجمع معسكر القوميين الأكراد، الذين كانوا مسؤولين عن أعمال الشغب في ٦ ايلول ١٩٣٠، حول جمعية زانستي كردستان (جمعية التعليم في كردستان)، الذي تأسس في ربيع عام ١٩٢٦ بهدف "تحسين تعليم الجماهير الكردية"²⁶ و بسرعة كبيرة اراد بعض أعضاء الجمعية ومن ضمنهم نائب الرئيس جمال بك بابان أن يمنحها توجهها سياسيا أكثر، يضع للأندية الكردية في قلب النقاشات الآنية مثل الاستقلال الإداري والتنمية الاقتصادية وتوسيع نطاق التعليم على حساب زعماء القبائل.^{٢٧}

وعلى حد تعبير ديفيد ماكديويل، أصبحت جمعية زانستي كردستان "قمة قيادة للتنافس السياسي المحلي حيث تم استغلال أوراق اعتماد القومية الكردية".^{٢٨} وهكذا استغل مصطفى باشا، "وزير" التربية والتعليم السابق في حكومة الشيخ محمود، الجمعية لضمان ترشيحه لمنصب نائب عن السليمانية في مجلس النواب العراقي. وقد ندد بهذه الخطوة متصرف السليمانية أحمد توفيق بك، الذي كان أيضا رئيسا للجمعية، بتحريض من الضباط

²⁶ في عام ١٩٢٦، كان أعضاء الجمعية هم: رفيق حلمي (مدير مدرسة)، رمزي أفندي (تاجر)، فائق بك بابان (ملاك أراضي)، جمال بك بابان (قاضي)، أحمد توفيق بك (متصرف السليمانية)، الشيخ مصطفى القرداغي (قاضي في السليمانية)، أحمد بك وعزت بك (أبناء السيدة عادلة من عشيرة الجاف؛ الأول كان محاميا في حلبجة، في حين كان الأخير عمدة (حاكم) السليمانية السابق في عام ١٩١٩)، طاهر أمين أفندي (السكرتير السابق للشيخ محمود)، الحاجي فرج (تاجر)، عبد الرحمن آغا (مدير منطقة تانجرو سابقا)، الحاج إبراهيم آغا (تاجر)، مصطفى باشا (وزير التربية والتعليم سابقا)، توفيق قزاز (تاجر). من ضابط الخدمة الخاصة (السليمانية) إلى المخبرات الجوية (بغداد). ٢٠

تموز ١٩٢٦. AIR 23/323.

²⁷ T.C.R Higgins (Air Headquarters, Baghdad) to The Secretary, Air Ministry (London), 30 March 1927, FO 371/12255/E 1945.

²⁸ D. McDowall, A Modern History of the Kurds (London: I.B. Tauris, 1996), p.175.

^{٢٣} مقابلة مع دلير برزنجي حفيد الشيخ محمد غريب (وزير الداخلية في ١٩٢٢). Lo' rrach. , تشرين الاول ٢٠٠٦.

^{٢٤} على الرغم من انسحابه من الحدود العراقية - الفارسية، لم يقطع الشيخ محمود صلته بالمدينة، ويرجع ذلك أساسا إلى وجود شبكة من شيوخ العشائر والتجار وأتباعه. سمحت له هذه الشبكة بمتابعة تطور الأحداث ونشر دعايته في السليمانية معا، غالبا على شكل شائعات. لتحليل تأثير زعماء العشائر على ظهور الاحتجاج السياسي في العراق، انظر:

A. Vinogradov, 'The 1920 Revolt in Iraq Reconsidered: The Role of Tribes in National Politics', International Journal of Middle East Studies, Vol.3, No.2 (1972), pp.123-39.

²⁵ High Commissioner (Baghdad) to the Secretary of State for the Colonies (London), 13 March 1931, FO 371/15311/E125.

نفوذا من الشيخ قادر، الذي لم يكن يتمتع بنفس الأهلية (القابلية) مثل شقيقه الشيخ محمود.³² وبصرف النظر عن الكتلة الموالية للکرد، كانت هناك كتلة منافسة "موالية لبغداد"، وقد أصبحت مهمة منذ أن فقدت الكتلة "الموالية لتركيا" قدرتها بعد قرار عصبة الأمم بضم ولاية الموصل السابقة إلى العراق عام ١٩٢٥. فضلت الكتلة "الموالية لبغداد" اندماج السليمانية مع الدولة العراقية، على أمل الاستفادة منه، ولاسيما فيما يتعلق ببناء الطرق بهدف دعم التجارة مع الموصل وبغداد.³³ ولم يلتزم أعضاء الحزب "الموالي لبغداد" بالقومية العربية ولكونهم تجمعوا غير متجانس إلى حد ما. وأن بعض قادتها، منهم مصطفى باشا، كانوا من القوميين الكُرد وقد خاب أملهم من مغامرات الشيخ محمود واستعدوا لفتح آفاق جديدة للتأثير الشخصي. كان من بين الأعضاء الآخرين أنصار سابقون منهم من الكتلة "المؤيدة لتركيا" أو الكتلة "المؤيدة للشيخ محمود" التي كانت مدفوعة، قبل كل شيء، بمشاعر معادية لبريطانيا.

لقد تعمقت الفجوة بين مؤيدي الحكم الذاتي الكردي وأولئك الذين فضلوا الاتحاد مع بغداد خلال المرحلة الأولى من الانتخابات المقبلة. بعد نشر البنود الرئيسية لمعاهدة الأنجلو العراقية في ١ تموز ١٩٣٠، وشكلت مجموعة من ١١ وجيها أنفسها في لجنة من القادة لتوجيه التحريض السياسي في السليمانية ونجحت في مقاطعة انتخاب لجنة لتفتيش الدائرة المسؤولة للتحضير للانتخابات التشريعية الجديدة.³⁴ وفي الوقت نفسه، وجهت شخصيات محلية بارزة عددا معينا من الالتماسات إلى جنيف في

³² SSO (Sulaimaniya) to Air Staff Intelligence (Baghdad), 18 Aug. 1930, AIR 23/417.

³³ كان أعضاء هذه الكتلة يتألف من مصطفى باشا، حجي ملا محي الدين، الشيخ محمد غريب، السيد نوري النقيب، السيد عبد الله، الشيخ جلال، سيد إبراهيم، عبد الله آغا، ماجد رسول بيك، السيد محمد المفتي والشيخ قادر المفتي. ويمكن للمرء أن يرى أن القطاعات التقليدية (الشيوخ والأغا)، على خلاف الحزب القومي الكردي، هيمنت على الكتلة "الموالية لبغداد".

SSO (Sulaimaniya) to Air Staff Intelligence (Baghdad), 16 Feb. 1931, AIR 23/233.

³⁴ كانت الخطوة الأولى في إجراءات الانتخابات هي لقاء عدد من الوجهاء (في السليمانية عادة نحو ٣٠)، يمثلون الأحياء المعنية. واجتمع هؤلاء برئاسة رئيس البلدية وانتخبوا لجنة تفتيش أشرفت على الانتخابات وكانت الخطوة التالية هي تجميع قوائم الناخبين الأساسيين في كل حي تحت إشراف هذه اللجنة. وتم تجميع قائمة الناخبين الثانويين. وأخيرا، يمكن إجراء الانتخابات.

البريطانيين. وتزامنت استقالة مصطفى باشا عام ١٩٢٧ مع حملة ضد أحمد توفيق بك لتنصيب جمال بك بابان متصرفا في مكانه. واعتقد البريطانيون أن جمال بيك بابان سيستخدم الروابط العائلية لملء المناصب الإدارية المتبقية.³⁵ ومع ان الحشد الحضري في كردستان العراق أفضل هذه المؤامرة، فمن الواضح أن الطموحات الفردية و"الأسرية" لبعض الوجهاء الكُرد، مثل بابان، كانت متداخلة بشكل وثيق مع التطلعات القومية.

ومنذ عام ١٩٢٩، دخلت الكتل السياسية التي نشأت حول زانستي كردستان في صراع مفتوح بسبب ثلاثة عوامل: بنود المعاهدة الأنجلو-العراقية، والسياسة الانتخابية، واختلال ميزان القوى بين أعيان السليمانية بعد الإطاحة بالمتصرف الجديد للسليمانية، توفيق وهبي (١٨٩١-١٩٨٤)،³⁶ عام ١٩٣٠. وأثار الغياب التام لكل إشارة إلى الحكم الذاتي الكردي في مسودة المعاهدة الأنجلو-العراقية المقدمة في عام ١٩٢٩ ردود افعال قوية في الأوساط القومية الكردية. بين عامي ١٩٢٩ و ١٩٣٠ وتم تقديم العديد من المذكرات والالتماسات من قبل شخصيات ولجان كردية مختلفة إلى السلطات البريطانية وعصبة الأمم. ونتيجة لهذه النشاطات، وعدت الحكومة بسياسة تتمحور حول قانون اللغة المحلية في بداية نيسان ١٩٣٠. ومع ذلك، فعلى الرغم من الضغط المستمر من قبل المستشارين البريطانيين على مجلس الوزراء العراقي، لم تتم صياغة هذا القانون حتى آيار عام ١٩٣١، "وعندما ظهر في النهاية كان ضعيفا لدرجة أنه لا يمكن التعرف عليه تقريبا".³⁷ وادى عدم استجابة الحكومة العراقية لمطالب الدوائر الكردية الى حدوث تحالف بين القطاعات المعتدلة، ممثلة بالشيخ قادر والمتعاونين مع المسؤولين البريطانيين، والراديكاليين 'وعلى رأسهم ممثلو الأفنديين ومنهم التجار. وضباط الجيش العراقي. وعلاوة على ذلك، فوفقا للتقارير البريطانية، كان القوميون الأفنديون أكثر

T.C.R Higgins (Air Headquarters, Baghdad) to The ²⁹ Secretary, Air Ministry (London), 30 March 1927, FO 371/12255/E 1945.

³⁰ تدرّب توفيق وهبي في اسطنبول وأصبح نقيباً في الجيش العثماني. بعد الحرب العالمية الأولى، وخدم كمساعد للشيخ محمود. وبعد هزيمة الشيخ محمود عام ١٩١٩، التحق بالجيش العراقي. في عام ١٩٣٠، وتم تعيينه متصرفاً للسليمانية بسبب صداقته مع الرائد سي. جي. إدموندز، وهو مسؤول سياسي سابق في السليمانية وخبير في الشؤون الكردية.

³¹ P. Sluglett, Britain in Iraq, p.129.

والمثير للدهشة أن فائق بيك كان من بين الحاضرين الذين وصلوا مع المفوض السامي ورئيس الوزراء. وقد هاجمه قسم من الحشد ورموه بالحجارة وأدى ذلك إلى إصابته. ولم يكن المفوض السامي على علم بالحدث واستمر الاستقبال العام. بعد الاستدازان البريطاني، ودعا المنظمون طالبا لإلقاء خطاب موجه الى المفوض السامي، متجاهلين رئيس الوزراء العراقي جعفر باشا. واستهل الخطاب على النحو الآتي:

يفتخر الطلبة الكرد، بكل سرور وشجاعة، بالترحيب بسعادتكم وبزيارتكم لكردستان.... نحن ندرك تماما أن العديد من المجتمعات الأخرى قد تم تدريبها وتعليمها بواسطتكم. نحن نؤكد لسعادتكم بأننا سنفيدكم بعض الشيء.... المواطن الكردي يأمل في الازدهار تحت حماية الحكومة البريطانية. تعيش الحكومة البريطانية. تحيا سعادتكم الداعم للكرد.³⁷

وفي اليوم التالي خرجت مظاهرات في شوارع السلبيمانية. كانت نواة المتظاهرين عبارة عن ٥٠ طالبا شجعهم وقادهم اثنان من المدرسين، هما محمد صالح قفتان ورفيق حلمي، وأعضاء من المدرسة الليلية في كردستان. إضافة إلى ذلك، على حد تعبير مسؤول بريطاني، كان هناك "مثيرو الشغب من أتباع الشيخ قادر وأصدقائه".³⁸ تم عقد لقاء في السراي، المبنى الإداري الرئيسي للبلدة، بين السلطات وزعماء الكتلتين (النقابيين والحكم الذاتي) على الرغم من غياب زعماء الحزب "الموالي لبغداد" باستثناء الحاج ملاحي الدين احد اغنى التجار في السلبيمانية ورجل ذو مكانة محلية. قدم الحزب الموالي للكرد طلبا لتشكيل حكومة مستقلة برئاسة البريطانيين أو شكل من أشكال الانتداب من قبل عصبة الأمم. واستقبل حشد ضخم من الجماهير الحاشدة رمزي فتاح أفندي الناطق باسم الكتلة القومية، بعد مغادرته الاجتماع وحملوه على أكتافهم وطاقوا به المدينة.³⁹ وبتشجيع من هذا الجو البهيج، قام الحزب على الفور باعداد عريضة لكي تقدم إلى عصبة الأمم. وتقرر أنه في حالة عدم إحراز تقدم

صيف عام ١٩٣٠، وطالبت بتشكيل حكومة كردية تحت إشراف عصبة الأمم. ورافقت إرسال الالتماسات منذ ذلك الحين "نخيرة جديدة من الأعمال الجماعية"،⁴⁰ وبذلك تم تحضير ممر "للتحريض الوطني" بقيادة مجموعة صغيرة من المتقنين المتحدين حول جمعيتي كردستان، ثم زانستي كوردستان، من أجل ترسيخ "السياسة الجماهيرية" القومية. وجرت أول مظاهرة حاشدة في السلبيمانية في ١٦ تموز ١٩٣٠ بمناسبة زيارة الأمير غازي للمدينة. وعبر المتظاهرون عن احتجاجهم على المعاهدة الجديدة على أساس أنها لا تحتوي على بنود خاصة بالكرد. والقي خطابان بحضور الاميرغازي من قبل رمزي فتاح أفندي وتوفيق قزاز، من قادة حزب الشيخ قادر.⁴¹ وتزايدت الحماسة والمشاعر المعادية للعرب بسرعة بسبب زيارة المفوض السامي ورئيس الوزراء العراقي إلى السلبيمانية، وفي ١٠ آب ١٩٣٠ في اليوم السابق وصل احمد فائق بك قادما من كركوك وكان يعمل في مكتب السجل العقاري المحلي وعضو سابق في محكمة السلبيمانية، تحدث لصالح الحكومة العربية، معلنا أنه سيصبح متصرفا بدلا من توفيق وهبي. بعد ذلك، تعرض لهجوم من قبل طلاب المدارس الحكومية واضطر إلى اللجوء إلى مركز الشرطة، ومن هناك وضع في سيارة وإعيد إلى كركوك مع التحذير بعدم العودة في اليوم التالي.

وفي اليوم التالي نصبت الخيام والملاجئ في المطار حيث تجمع حشد كبير للترحيب بالسلطات.

³⁵ يعرف تشارلز تيلي نخيرة الإجراءات على أنها نموذج تشابك فيه الخبرة المتراكمة للممثلين مع استراتيجيات السلطة، ويجعل إحدى وسائل العمل المحدود أكثر عملية وجاذبية وتكرارا من العديد من الوسائل الأخرى التي يمكن أن تخدم إهتمامات الشيء نفسه. C. Tilly, 'Les origines du repertoire de l'action collective contemporaine en France et en Grande-Bretagne', Vingtième Siècle, No.4 (1984), pp.89-108.

بعد أن تولى تيلي عن الطابع الاستراتيجي لنخيرة العمل بعد سنوات قليلة، يرى تيلي أن كل روتين داخل النخيرة الراسخة يتكون في الواقع من تفاعل بين طرفين أو أكثر. وينتمي المرجع إلى تشكيلات الأطراف في النزاع، وليس إلى جهات فاعلة منعزلة.

C. Tilly, 'Contentious Repertoires in Great Britain, 1758-1934', in M. Traugott (ed.), Repertoire and Cycles of Collective Action (Durham, NC and London: Duke University Press, 1995), p.30.

³⁶ Police Abstract of Intelligence, No.29, 19 July 1930, AIR 23/417.

³⁶ Police Abstract of Intelligence, No.29, 19 July 1930, AIR 23/417.

³⁷ SSO (Sulaimaniya), 12 Aug. 1930, CO 730/157/5.

³⁸ Office of the Administrative Inspector (Sulaimaniya) to K. Cornwallis, the Adviser, Ministry of Interior (Baghdad), 11 Sept. 1930, CO 730/157/6.

³⁹ SSO (Sulaimaniya), 12 Aug. 1930, CO 730/157/5.

مغاير للوضع الحالي، ينبغي تنظيم حركة مستوحاة من التكتيكات الهندية المتمثلة في عدم دفع الضرائب.^{٤١} في هذا الصدد، من المثير للاهتمام أن نلاحظ أن البريطانيين قد حثوا سكان السليمانية قسرا على متابعة التطورات في الهند منذ عام ١٩٢٠ من خلال أسرى الحرب الكرد الذين عادوا إلى المدينة من سوماربور وبيلاوي وناوغونغ. على حد تعبير الضباط البريطانيين، ويبدو أن جميع السكان "قد غرست فيهم عقائد الهندين الساخطين المحترفين. وقام السجناء الذين أعيدها إلى أوطانهم ببث أول دعاية مناهضة لبريطانيا، داعين إلى وضع حد لعملية "تهنيد كردستان" (هنديان بوناوا)، وهذا يعني حسب مصطلحاتهم تدهور (انحطاط) الزعماء وإفقار الفلاحين.^{٤٢} واحد الأدلة على المزيد من الاهتمام بالحركة المناهضة لبريطانيا في الهند هو أن توفيق قران، أحد أبرز قادة الحزب القومي في السليمانية، كان معروفا باسم غاندي بين أصدقائه.^{٤٣}

وحت ك. كورنواليس، مستشار وزارة الداخلية العراقية، ادراكا منه لهذه التطورات، المفتش الإداري في السليمانية على إقناع قادة السليمانية بضرورة الانتظار بهدوء قرار عصابة الامم فيما يتعلق بالحكم الذاتي الكردي.^{٤٤} لكن محاولات تهدئة الوضع في السليمانية باءت بالفشل لأن تدخل الفاعل الثالث، الحكومة العراقية، في تصعيد التوتر بين الكتلتين، كان حاسما في هذا الصدد. في نهاية آب ١٩٣٠، وأقالت بغداد توفيق وهبي واتهمته بتشجيع المشاعر الانفصالية بين سكان السليمانية. بعد هذا القرار، نظم الحزب القومي الكردي مظاهرات احتجاج على إقالة وهبي. وكان لانتشار الشائعات بشأن احتمال تعيين أحمد توفيق بك ليحل محله تأثير مقلق على الوضع العام. واعد

^{٤٠} المرجع نفسه.

^{٤١} Major E.B. Soane, Political Office (Sulaimaniya), to N.B. Fuller, the Acting Civil Commissioner (Baghdad), 1 Jan. 1920, FO 371/5068/E3297.

^{٤٢} SSO (Sulaimaniya), 12 Aug. 1930, CO 730/157/5.

أكد سريست قران، نجل توفيق، هذا وأكد أن والده قرأ عن استراتيجيات غاندي السياسية للحصول على الاستقلال الهندي. إضافة إلى ذلك، نشرت صحيفة جيان المحلية أنباء عن الأحداث السياسية الهندية في منطقة السليمانية. مقابلة الكاتبة، تشرين الأول ٢٠٠٧.

^{٤٣} Ministry of the Interior (Baghdad) to the Administrative Inspector (Sulaimaniya), 19 Aug. 1930, CO 730/157/5.

التعيين محاولة لخلق انشقاق داخل الحزب القومي. وكان أحمد توفيق بيك سابقا متصرفا للسليمانية ودخل في صراع مع بعض القادة المحليين داخل نادي زانستي كوردستان، والأهم من ذلك أنه كان صهر بابكر آغا، رئيس "المواليين لبغداد" من كونفدرالية بشدر العشائرية، وكانت قبيلته من أقوى القبائل الكردية التي كانت على خلاف مع الشيخ محمود وشقيقه الشيخ قادر.

وكانت النتيجة ازدياد نشاط حزب قادر، الذي - بصرف النظر عن الأهداف القومية - كان يواجه خسارة صديق شخصي هو توفيق وهبي، وتعيين متصرف جديد، بغض النظر عن سياسته، كان يتمتع بموقف غير ودي تجاههم. وعلى الرغم من الخلافات السابقة بين الشيخ قادر والشيخ محمود، فقد سعى الأول الآن إلى دعم الأخير، ورتب الشقيقتان مصالحة، جعلت الغالبية العظمى من بشدر إلى جانبهم.

وكان هناك عدد من الوجهاء البارزين الذين أيدوا إجراء الانتخابات، منهم الحاج ملا محيي الدين ومصطفى باشا. لقد وقعوا ضحايا لعدة أعمال عداوية. وهكذا قررت كتلة الشيخ قادر خلال اجتماع رسمي مقاطعة الانتخابات المقبلة في ١٦ تموز ١٩٣٠، وبدأ مصطفى باشا في إلقاء خطاب مؤيد للعرب ومعاد لبريطانيا، لكن لم يسمح له بالانتهاء. حيث تم إبعاده بعنف عن الاجتماع واقتيد إلى المنزل تحت حماية الشرطة، حيث ظل مختبئا لبضعة أيام. وعلاوة على ذلك، تم توزيع إخطارات تهديد مزينة بخنجر كردي ملطخ بالدم ومسدس على جميع الأشخاص المشتبه بتعاطفهم مع الحكومة.^{٤٤}

وأبلغ النقيب ألبان في أوائل ايلول قادة السليمانية الذين أعرّبوا في السابق عن عدم رغبتهم في المشاركة في الانتخابات، بعزمه على استئناف الإجراءات الانتخابية وحذرهم من مسؤولياتهم كحراس للأمن العام. منذ تلك اللحظة، تختلف الروايات المتعلقة بالأحداث. وماتزال التقارير البريطانية تشكل أهم المصادر المكتوبة حول أعمال الشغب التي أعقبت يوم ٦ سبتمبر ١٩٣٠. ومن الواضح أن قادة الحزب القومي والمشاركين لم يطلقوا على الحدث "شغباً" ولا يعرفون أنفسهم بأنهم "مثيرو الشغب". وعلى خلاف ذلك، تتحدث القصائد التي كتبها

^{٤٤} SSO (Sulaimaniya), 20 July 1930, AIR 23/417.

شهود عيان^{٤٥}، والتأريخ المحلي^{٤٦} عن انتفاضة شعبية ومجزرة ارتكبتها الجيش العراقي. ويقترح تشارلز تيلي، أن مصطلح "الشغب" يجسد حكما سياسيا وليس تمييزا تحليليا. وبهذا المعنى، تصف السلطات والمراقبون التجمعات المدمرة التي لا يوافقون عليها بأنها "أعمال شغب"، لكنهم يستخدمون مصطلحات مثل المظاهرات أو الاحتجاج أو المقاومة أو الانتقام لأحداث مشابهة بشكل أساسي، عندما يوافقون عليها^{٤٧}.

وادعى القادة الوطنيون براءتهم وألقوا باللوم على الحكومة العراقية في هذه الحوادث، ولم يشارك الضباط البريطانيون في سرد رواية موحدة، وغني عن القول إن الإدارة البريطانية لم تكن متجانسة في مواقفها السياسية: فأولويات المفوض السامي كانت تتعارض مع أولويات سلطات المقاطعات، ولم يكن الضباط المحليون دائما يفسرون السياسة الوطنية أو الإقليمية بشكل موحد أو يتفقون معها. تعد الروايات الآتية عن أعمال الشغب مثلا جيدا على كيفية اختلاف تصور المسؤولين البريطانيين لدورهم في العراق ومكانة الكرد في الدولة العراقية. في حين وصف التقرير الأول، الذي كتبه المفتش الإداري، "أعمال الشغب" بأنها نتاج "تلاعب النخبة" بالسياسة البريطانية، أما الثاني، فقد قام بكتابه ضابط الخدمة الخاصة، "عيون وأذان" جهاز المخابرات في السليمانية، حيث شدد فيه على "استفزاز" السلطات لسكان السليمانية الذين تظاهروا "بشكل عفوي" للتعبير عن غضبهم. في حين يشير الأول إلى وجود إرادة عامة للسكان الكرد للاندماج في الدولة العراقية، فإن الأخير، خلاف ذلك، أكد على العداء الشعبي تجاه الحكومة العربية.

وكتب المفتش الإداري الكابتن ألبان التقرير الأكثر شمولا عن الأحداث. وفقا لهذا التقرير، في صباح يوم ٦ ايلول، تم إرسال الدعوات إلى نحو ٣٠ وجيها من وجهاء يمثلون مختلف أحياء البلدة للتوجه إلى السراي للتصويت. وبعد ذلك بقليل، أفيد أن نحو ٥٠ شخصا من الطلاب و *السرسرية* (المشاغبون) كانوا يتجولون في

البازار لكي يحملوا أصحاب المتاجر على غلق متاجرهم والانضمام للحشد المجتمع بالقرب من السراي. ازدادت الغوغاء بسبب عدد كبير من "المشاغبين والاشرار" وأصبحت تدريجيا أكثر صخبا. وفجأة، بدأ قسم من الحشد في استخدام الكراسي الموجودة في مقهى كأسلحة ضد الشرطة، وأصيب بعضهم. واستهدفت الحجارة السراي والشرطة، فيما زاد عدد المساحي (Slings) والهراوات والقضبان وسط الحشد.

وصلت سرية من المشاة وأوقف المتظاهرون رشق الحجارة. وقامت القوات بتثبيت الحراب لتعزيز فرق القتال. ثم لوحظ هجوم من قبل مثيري الشغب المسلحين بالهراوات على الجنود، في حين كانوا يرشقون بالحجارة والكراسي عليهم أثناء تقدمهم بثبات^{٤٨}. ثم سمع صوت اطلاق عيار ناري وسقط جندي عراقي قتيلا. وأطلقت بعض الأعيرة النارية من مسدس و مسدس، فأدى إلى إصابة جنديين بجروح. ففتحت القوات النار على الفور، وسرعان ما اختفى الحشد مخلفا بعض القتلى والجرحى في الشوارع. وطبقا للكابتن ألبان، فإن الخسائر في صفوف مثيري الشغب كانت ١٣ قتيلا و ٢٣ جريحا، "جميعهم من أفراد الطبقات الدنيا"^{٤٩}.

وحسب استنتاج المؤلف أن الشغب نجم عن تصميم القادة على تدمير الانتخابات ب"الأساليب الإرهابية"، وقد وجدوا أن أسلحتهم الدعائية والإقناعية الأخرى "غير كافية لكسب كل الأعيان والمواطنين الى معسكرهم، ومن ثم إيقاف الانتخابات بالمقاطعة العامة"^{٥٠}. وأخيرا، فإن "الشغب"، وفقا لهذه الرواية للأحداث، لم تكن عفوية، بل كان منظما وموجها. مستوحى من الخطاب الإمبريالي عن الانتخابات كمنارة للحضارة، وذهب المفتش الإداري الى القول: أن الخسائر التي حدثت في الأرواح مع كونها أمرا مؤسفا، فإن إطلاق النار على عدد قليل من "المشاغبين والمشاكسين" كان أمرا لا بد منه، بدلا من "أن يتعرض المواطنون المحترمون الذين يحترمون القانون ويشاركون في الانتخابات البرلمانية لغضب وترهيب لا

^{٤٥} من بين الشعراء الذين استلهموا من هذه الأحداث، يمكننا تسمية بيرميرد (١٨٦٣-١٩٥٠)، فائق بيكيس (١٩٠٥-١٩٤٨) والشيخ سلام عازباني (١٨٩٢-١٩٥٩).

^{٤٦} M.R. Hawar, Sheikh Mahmud the Hero and the State of Southern Kurdistan (in Kurdish), Vol. II (London: Jaf Press, 1991).

^{٤٧} C. Tilly, The Politics of Collective Violence (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), p.18.

^{٤٨} كانت الخسائر المادية كسر ١٥٣ نافذة من السراي و تحطيم ١٧ مصباح الشوارع. المرجع نفسه.

^{٤٩} المرجع نفسه.

اجبروا على حضور الاجتماع الانتخابي في ذلك اليوم "بالقوة وأنهم لم يرغبوا في المشاركة".⁵⁴

إلى جانب التطور الجلي لإطلاق النار، يبدو واضحا حسب تقريرين بريطانيين أن المشاركين في التظاهرات ضالعون في تصعيد العنف باستخدام كل الوسائل المتاحة لهم لوقف الانتخابات المتنازع عليها. وبهذا المعنى، فإن العنف الذي اندلع في ٦ ايلول كان نتيجة لاستراتيجية عقلانية للتعبئة السياسية. وشجع نجاح التظاهرات وترهيب المعارضين السياسيين خلال صيف عام ١٩٣٠ كتلة الحكم الذاتي على المضي في هذا الطريق. كما فهم الكابتن ألبان جيدا، فإن المنظمين والمشاركين قد "عرفوا قوة الغوغاء والشغب".⁵⁵ في حين أنه من المحتمل أن المشاركين والمنظمين في تلك المظاهرة الجماهيرية أخطأوا في تقدير النتائج الدقيقة لأفعالهم وأن فيها عنصر من العفوية، ان الحوادث السابقة والإجراءات الجماعية، وكذلك استخدام "الأسلحة" والهراوات والعصي والحجارة، تخبرنا أن "متخصصين في العنف" أو "متخصصين في الغوغاء" قد ظهوروا في السليمانية. ولكن لماذا اكتسب العنف مكانة بارزة باعتبارها "الذخيرة الرئيسية للعمل الجماعي" - على حد تعبير تشارلز تيلي - داخل الحزب القومي؟

منذ تموز ١٩٣٠، لجأ حزب الشيخ قادر إلى العنف لتحقيق هدفين متكاملين. فمن ناحية، كان يهدف إلى تشويه سمعة الموقف "التوافقي" للخصم: المشاركة في الانتخابات وقبول الحزب "الموالي لبغداد" بالمعاهدة البريطانية العراقية لعام ١٩٣٠. ومن ناحية أخرى، لعبت الدولة دورا حاسما في الانحياز إلى الكتلة "المالية لبغداد" المنخرطة في المنافسة السياسية المحلية. وبذلك، أوجدت فرصا وأسبابا لكتلة الشيخ قادر لاستخدام العنف لإعادة التفاوض على موقفها. وأدى تدخل الدولة إلى تعميق "الحدود العرقية"⁵⁶ بين الكرد، ممثلين في حزب الشيخ قادر، والعرب، ممثلين في الجنود العراقيين الذين قمعوا المشاغبين. واستخدم الحزب القومي الكردي قوة الغوغاء والعنف كأداة فعالة

يطاق". لأن الخطر لم يكن يهدد الأمن في السليمانية فحسب، بل كان يهدد هيبة بريطانيا كذلك.⁵¹

تم سرد نسخة مختلفة من الحدث من قبل ضابط الخدمة الخاصة في السليمانية، بي. اس. مومفورد. وذهب الى أن السبب المباشر لأحداث الشغب في السليمانية هو محاولة قسم من الحكومة العراقية التراجع عن قرار مقاطعة الانتخابات الصادر في ١٦ تموز.⁵² إن الحكومة فهمت المخاطر التي تخوضها. وكان ذلك واضحا من حقيقة أن الشرطة قد تم تحذيرها في الليلة السابقة للحدث، وأنه تم إرسال قوات حماية من الشرطة لمرافقة المندوبين إلى الاجتماع قبل ظهور أي بوادر للاضطراب. وتم نشر رجال شرطة إضافيين في البازار والسراي مع أوامر لمنع إغلاق المتاجر ومنع الناس من التجمع بالقرب من السراي. وفقا ل بي. اس. مومفورد، عندما انتشرت الشائعات حول القرار الذي اتخذته ألبان في أنحاء السليمانية، تجمع الحشد ببطء، وهم يهتفون بأنهم لا يريدون إجراء الانتخابات. ثم تسببت محاولة اعتقال شاب صاحب قلب مزاج الناس وهاجموا الشرطة بالعصي والحجارة. وبعد نصف ساعة، وصلت سرية من قوات الجيش العراقي وفتحت النار، على الرغم من أنه، وفقا لمصادر مومفورد، لا يبدو أن الحشد قد استخدم أية أسلحة نارية. وقتل من جراء ذلك ١٦ متظاهرا، بينهم ١٠ صبيان، ونحو ٥٠ جريحا، في حين أصيب أربعة من الجنود بجروح طفيفة، وقتل واحد بالخطأ على يد جندي آخر. وبعد ظهر ذلك اليوم، تم القاء القبض على قادة الحزب القومي، وكذلك الأشخاص المتورطين بشكل مباشر في أعمال الشغب.⁵³ وتم اعتقال مئات الأشخاص خلال شهر أيلول. وخلال الأيام التالية، بعد أن تلقى مومفورد العديد من الشكاوى من سكان البلدة، قرر إجراء المزيد من التحقيق في أحداث ٦ ايلول. وأوضح التحقيق أنه، بخلاف تقرير ألبان، كان معظم المندوبين (أصحاب المتاجر الصغيرة) قد

⁵¹ المرجع نفسه.

⁵² SSO (Sulaimaniya), 7 Sept. 1930, AIR 23/229.

⁵³ الشيخ قادر، توفيق قزاز، رمزي فتاح أفندي، عزمي وفائق بك بابان، علي عرفان، حمه عبدالرحمن آغا، عزت بك، محمد صالح بك، الشيخ محمد غولاني، ماجد أفندي كاني إسكان. في ١٦ تشرين الثاني ١٩٣٠ تقرر الإفراج عن غالبية أعيان السليمانية، باستثناء الشيخ قادر الذي وضع تحت الإقامة الجبرية في مدينة الناصرية، في حين حوكم رمزي فتاح أفندي وتوفيق قزاز.

⁵⁴ SSO (Sulaimaniya) to Air Staff Intelligence (Baghdad), 14 Sept. 1930, AIR 23/418.

⁵⁵ E.C.H. Alban, Administrative Inspector (Sulaimaniya) to K. Cornwallis, Adviser, Ministry of Interior (Baghdad), 11 Sept. 1930, CO 730/157/6.

⁵⁶ F. Barth (ed.), Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Differences (Oslo: University of Forlaget, 1969).

المدن وجميع الحشد الحضري وجميع الكرد.... ويجب على سكان المدينة أن يحذوا حذو إخوانهم في الجبال، وأن يتعهدوا باتباعهم حتى الموت.^{٦٣} وكان الشيخ محمود ينوي أيضا إقناع الآشوريين، لا سيما المجندين في الليفيز^{٦٤} والشرطة، بالتخلي عن واجباتهم والانضمام إليه^{٦٥}. ولكن، كان نجاحه في هذا الصدد محدودا. وبحلول كانون الثاني ١٩٣١، انضم إلى جانبه سبعة جنود أكراد فقط من الجيش العراقي وتسعة رجال شرطة (سنة أكراد وثلاثة آشوريين) وأربعة طلاب.^{٦٥} وفشل الشيخ محمود في تنظيم ثورة جماهيرية واضطر إلى الاستسلام للبريطانيين في ربيع عام ١٩٣١، وعلى الرغم من أن غالبية الحضر والقبائل في منطقة السليمانية لم ينضموا إلى حركته،^{٦٦} باستثناء أتباعه الأكثر ولاء بين زعماء القبائل والديانات (بشدر وشيلانه وغوارة وهماوند). فان الشيخ محمود نجح في أن يصبح بطلا شعبيا في السليمانية بين الأفنديين القوميون والطبقات الشعبية بشكل عام.^{٦٧} وأهملت الذاكرة الجماعية في السليمانية وكردستان العراق بشكل سريع صلته الغامضة مع النظام الكمالي، والبريطانيين وزعماء الشيعة منذ عام ١٩١٨، علما وان الشيخ محمود ليس "بقاطع طريق"،^{٦٨} كما كان يشار إليه غالبا من قبل الحكومة العراقية والمسؤولين البريطانيين، لكنه بطل

للتعبئة السياسية من أجل بناء ملامح مجتمع سياسي جديد. من خلال العنف والاحتلال، كان حزب الشيخ قادر يهدف إلى بناء مجموعة "نحن"، الكردية، مقابل "هم"، العربية، "العدو" الذي لا يمكن حل النزاعات معه.^{٥٧} وفي النهاية، ضمن سياق الصراع بين الكرد والعرب، فإن الكتلة "المعتدلة"^{٥٨} من قادة السليمانية إما ستنضم إلى "الراديكاليين"^{٥٩} أو تدعمهم ببساطة.

ومن المفارقات أن الفائز المباشر في التعبئة الحضرية بين عامي ١٩٢٩ و ١٩٣٠ لم يكن الشيخ قادر وأتباعه، بل الشيخ محمود. وقد منح الاعتقال الفوري للشيخ قادر بعد أعمال الشغب الشيخ محمود فرصة للعودة إلى الساحة السياسية الكردية وتقديم نفسه على أنه نصير حقوق الكرد في العراق. وكان الكرد، بحسب الشيخ محمود، "ضحية" للقمع، ولذلك كان من المستحيل عليهم العيش مع العرب. على حد قوله: بسبب الحادث الذي لم يكن للعرب فيه الحق في استخدام البنادق الرشاشة ضد مواطني السليمانية، فالكرد جميعا كانوا مثارين. لذلك من المستحيل تماما أن يكون الفصيلان على علاقة ودية فيما بينهم والكرد من زاخو إلى ما بعد خانقين معا، طالبوا بلغة واحدة وبقلب واحد، تشكيل حكومة كردية تحت الانتداب البريطاني.^{٦٠}

وقام الشيخ محمود بمحاولات أخرى لكسب تأييد سكان السليمانية لقضيته من خلال الاستفادة من "شهداء أيلول الأسود". وأرسل بين تشرين الأول ١٩٣٠ وآذار ١٩٣١، عدة بلاغات إلى "أهالي السليمانية بقلوب مشتعلة" لإبقاء ذكرى تلك الأحداث حية ولحث الناس على عدم الثقة بالحكومة وخاصة الملك فيصل القائد الحقيقي لشهادتنا". ومغتصب الحقوق الكردية.^{٦١} ليس من المستغرب أن يستخدم الشيخ محمود، بصفته زعيما للطريقة الصوفية، الرموز والخطاب الديني لإضفاء الشرعية على نضاله من أجل "الحقوق الكردية" ودعوة "سكان مدينة السليمانية" لاتباعه: "ساكني الجبال لهم الحق... للقول إنهم الأشخاص الذين يمكنهم الحصول على حقوق سكان

⁶² SSO (Sulaimaniya), 1 March 1931, AIR 23/ 233.

^{٦٣} هذه القوة غير النظامية كان قوامها نحو ٢٠٠٠ آشوري كانت موالية للقائد البريطاني وليست للحكومة العراقية. لعب ليفيز (Levies) دورا مهما خلال الحملات البريطانية ضد الثورات الكردية.

⁶⁴ E.C.H. Alban, Administrative Inspector (Sulaimaniya) to K. Cornwallis, Adviser, Ministry of Interior (Baghdad), 6 Nov. 1930, AIR 23/231.

⁶⁵ E.C.H. Alban, Administrative Inspector (Sulaimaniya) to K. Cornwallis, Adviser, Ministry of Interior (Baghdad), 3 Jan. 1931, AIR 23/232.

^{٦٦} انتقد الشيخ محمود الدور السلبي للناس في السليمانية نفسها في صحيفته دهنگي شاخ (صوت الجبل)، حيث أشار إلى أن سكان مدينة السليمانية جميعهم كانوا "مؤيدين للعرب" ولم يهتموا بأهل الجبال:

Sheikh Mahmud and his followers. SSO (Sulaimaniya), 15 May 1931, AIR 23/234.

⁶⁷ SSO (Sulaimaniya), 9 Feb. 1931, AIR 23/233.

^{٦٨} للحصول على نهج انتقادي حول صناعة فئة "قطاع الطرق" من قبل الوكالات الحكومية وعلماء الاجتماع والذاكرة الشعبية، انظر: K. Barkey, Bandits and Bureaucrats. The Ottoman Route to State Centralization (Ithaca, NY and London: Cornell University Press, 1994), pp.179-88.

⁵⁷ C. Schmitt, La Notion du politique. The'orie du partisan (Paris: Calmann-Le'vy, 1972), p.67.

^{٥٨} عزمي وفائق بك بابان، عزت عثمان باشا، محمد صالح بك، ماجد مصطفى أفندي كاني آسكان والشيخ محمد الكولاني.

^{٥٩} الشيخ قادر، حمه أغا عبدالرحمن أغا، توفيق قزاز ورمزي فتاح أفندي

⁶⁰ SSO (Sulaimaniya) to Air Staff Intelligence (Hinaidi), 14 Oct. 1930, AIR 23/230.

⁶¹ Sulaimaniya Report, 20 Oct. 1930, AIR 23/418.

السياسيون البريطانيون في عملية بناء الهويات المحلية من خلال تحديد الساحة التي دخلت إليها الفصائل السياسية المختلفة (المؤيدة للحكم الذاتي / المؤيدة لبغداد) للمنافسة، والفئات التي تم ترتيب المجموعات فيها (كردية/ عربية)، وبواسطة تحديد القادة المعترف بهم بين سكان السليمانية. ولد تدخل المسؤولين البريطانيين والدولة العراقية صراعا بين كتلتين من القيادات، الاحزاب الموالية للکرد والاحزاب الموالية للعرب، كانتا تتقاتلان على موارد سياسية رمزية على المستويين المحلي والإقليمي. بهذا المعنى، يجب فهم راديكالية التعبئة السياسية التي أدت إلى أعمال الشغب في ٦ ايلول ١٩٣٠ على أنها رد فعل الحزب القومي الكردي على عدم الاعتراف بالحقوق الكردية في المعاهدة الأنجلو-عراقية لعام ١٩٣٠، وكذلك على التحدي الذي تم وضعه من قبل أنصار الحكومة العراقية في السليمانية.

وادی الدور المركزي الذي اضطلع به الشيخ محمود في مرحلة التحريض في المناطق الريفية في كردستان بعد أعمال الشغب، وخاصة بين عامي ١٩٣٠ و ١٩٣١، إلى تهميش العناصر القومية الحضرية الناشطة في مجال النضال السياسي، وهذا ما يشير إلى تراجع التعبئة الحضرية في السليمانية حتى الحرب العالمية الثانية.

ملاحظات

يعرب جوردي تيجيل جورجس عن امتنانه للمنحة التي قدمتها المؤسسة السويسرية الوطنية للعلوم لدعم أبحاثه في مكتب السجل العام وفي كلية الدراسات الشرقية والأفريقية (لندن). والشكر خاص للدكتور نيليدا فوكارو من SOAS على إشرافها، وللدكتور كامران أحمد منتك من جامعة صلاح الدين - أربيل لترويده بمجموعة مختارة من القصائد الكردية فيما يتعلق بأحداث ٦ ايلول ١٩٣٠.*

قومي.^{٦٩} أخيرا، نجح الشيخ محمود أيضا في تحويل أحداث شغب ٦ ايلول إلى رمز للمقاومة الوطنية (ضد العرب حتى الأربعينيات.^{٧٠} يبقى السؤال لماذا، ومع وجود بعض العمليات الراديكالية في الساحة السياسية في السليمانية، لم تكن هناك "روتينية"^{٧١} لأعمال الشغب في المدينة. يمكن للمرء أن يطرح فرضيتين متكاملتين. فمن ناحية، أدت عودة الشيخ محمود إلى المشهد السياسي إلى تحول في مركز ثقل الأنشطة الكردية من المدينة إلى الريف حتى أيار ١٩٣٠. ومن ناحية أخرى، أظهر فشل حركة الشيخ محمود عام ١٩٣١ أن الثورات المتفرقة ضد الحكومة العراقية دون دعم بريطانيا العظمى ليس لها مستقبل سياسي. وأدركت النخب القومية في السليمانية أخيرا أن القوى المنتدبة، ومن بينها الضباط البريطانيون المؤيدون للکرد مثل سي جيه إدموندز، تريد دمج كردستان في الدولة العراقية. وهكذا، بحلول عام ١٩٣١، كان هناك ميل من جانب القادة السياسيين المحليين إلى انتظار قرار عصبة الأمم فيما يتعلق بإنهاء الانتداب.^{٧٢}

وسمح إنشاء "كردستان الجنوبية" من قبل بريطانيا العظمى في عام ١٩١٨ بإعادة تشكيل الوجود الحضري للسليمانية والتوسع التدريجي للخطاب القومي بين سكانها بعد الاضطراب (الاخلال) الواسع الذي سببته الحرب وانهايار الإمبراطورية العثمانية.^{٧٣} وشارك الضباط

^{٦٩} جعل الشيخ محمود قائدا وطنيا خالصا ليس استراتيجية جديدة للأحزاب السياسية الحديثة في كردستان العراق. بعد ثورة ١٤ يوليو ١٩٥٨، أي بعد عامين من وفاته، حملت الحشود المتظاهرة المؤيدة للجمهورية، في شوارع السليمانية صورة للشيخ الخالد والزعماء الكرد المشهورين مثل مصطفى البارزاني، رئيس الحزب الديمقراطي الكردستاني. أوراق إدموندز، صندوق ١/٢٨.

^{٧٠} المفتش الإداري (كركوك) لسعادة السفير البريطاني (بغداد)، ٢٤ تموز ١٩٤١، FO 624/63.

^{٧١} تعبير مستعار من:

P.A. Gossman, Riots and the Construction of Communal Identity Among Bengali Muslims, 1905-47 (Boulder, CO: Westview Press, 1999), p.165.

^{٧٢} تم التعبير عن هذا الموقف، على سبيل المثال، من قبل توفيق وهبي الذي ذكر، في محادثة مع سي. جي. إدموندز، أن فكرة الحكم الذاتي كانت بالفعل في كل الأذهان في السليمانية و "إذا كان الناس هادئين الآن، فذلك يعود إلى شعورهم ببساطة أنه لا توجد فرصة لتحقيقه". Edmonds Diary, para.602, 21 Nov. 1931. Edmonds Papers, Box 27/1-3

^{٧٣} في الواقع، كما أفاد النقيب ألبان، فإن جميع ضحايا أعمال الشغب في ٦ سبتمبر ١٩٣٠ كانوا من الطبقات الدنيا. مع ذلك، في غياب الأدلة، من

الصعب التأكيد على أن "الضابط" كان يشترك في فكرة العضوية المشتركة نفسها فيما يخص "المجتمع المتخيل" مثل النخبة القومية. يجب أن يجرى المزيد من البحث حول ماذا كان بالضبط "جدول أعمال" الضابط في السليمانية في ذلك الوقت.

* نشرت هذه المقالة في مجلة Middle Eastern Studies, Vol.44, July 2008, No.4, 537 - 553 "دراسات شرق أوسطية" باللغة الانجليزية.

شەبەك و كاكەیی : بزواتی ئەتیککی لە کوردستانی عیراق

میشیل لیزینبیرگ

فاکەلتی فەلسەفە / زانکۆی ئەمستردام

و. رەوند سەباح

ناوچەکە و دیالیکتەکان و پەیوەندی نیوان ئەو گروپ و پیکهاتانە، بە پێی پێویست ئاوریان لێ نە دراوتە وە. ئەم لیکۆلینە وەبە تیشک دەخاتە سەر تاییبەتەندی دوو لەم جۆرە پیکهاتانە، ئەوانیش شەبەک و کاکەیین. تاقمی سنیەمی پیکهاتەکان، سارلیبەکان، ناوچە یەکی گرنگ لە پەیوەندی نیوان دوو کۆمەڵە کە ی تری پێشوو دا پیک دەهین. ئەم توێژینە وەبە، لە پووی رەچە لە کناسیبە وە، زانیاریبەکی کەم دەخاتە پوو. لە بری ئەمە، لێردا زیاتر بایەخ دەری بە دوایین پەرسە (تطور) کانی پیکهاتە کۆمەڵە یەتی و (بە تاییبەتی کاریگەریبە چاوەرواننە کراوە کانی سیاسەتی نوێی حکومەتی عیراقی) ئەو دیالیکتەکانی وا قسەیان پێ دەکەن. ئەو داتا و زانیاریبەکانی کە بۆ ئەم مەبەستە کۆکراونەتە وە، سەرەتایی و سنووردان، بەلام پیم وایە - هەرچۆنیک بێ- لە دۆخی ئیستادا سوود بەخشن. وێرایی ئەو، بەو هیواییبە ئەو تییینیبە تەواوەکی بابەتە کە بن، ئەگەر لە داها تووا بەهوی توێژینە وەبەکی فراوانترە وە بە بێ کەلک سەیرنەکرین.

۱. پێشینیە میژووی

زۆر بەی زوری میژووی ئەو کۆمەڵە و تاقمانە کە لێردا سەرنجیان دەخەینە سەر، بە لیلی و ناروونی ماوتە وە، چونکە ئەوانە لە دەرە وە ناوئەندە سەرەکیبە کانی جیهانی ئیسلامی گەشە و نەشونمایان کردوو. بەردەوام هەول دراوە رەچە لەکی ئەو کە مینە و پیکهاتانە ی رۆژەلاتی تورکیا و باکووری عیراق و رۆژاوی ئێران بۆ سەردەمە کانی پیش تاییبی ئیسلامی بگەڕیننە وە، ئەگەرچی دەبی دەرکەوتنێان وەک پیکهاتە یەکی ئەژادی جیاواز لە بنەرەت دا بگەڕیتە وە بۆ سەردەمی ئالوزی نیوان داگیرکاریبە کانی مەغول و بەهیزبوون و گەورەبوونی ئیمپراتوریبەتی عوسمانی و سەفەوی لە سەدە ی ۱۳-۱۷ دا. ئەم سەردەمە بە پشینی

شەبەک و کاکەیی دوو پیکهاتە ی جیای کوردستانی عیراقن. دەشی وەک دوو کۆمەڵە ی ئەتیککی جیاواز دەورە بەری سەدە ی شازدە بەرانبەر بە بەرە کانی عوسمانیبە کانی و سەفە و بیبە کانی لە ناوچە کە دا دەرکەوتن. لەم دوایبە دا، پینگە یەکی ناروونیان لە نیو هەمە جۆری ئەتیککی ناوچە کە دا هەبوو. لەم توێژینە وەبە دا، گرنگیبەکی تاییبەت بە بەجی هینانی سیاسەتی تیکدەرانی و سەپنە وە و توواندە وە ی سالانی ۱۹۷۰ و ۱۹۸۰ ی حکومەتی عیراقی دراوە. توێژینە وە کە، لە رینگە ی کۆکردنە وە ی چەند نمونە یە کە وە لە دیالیکتە کانی، دەگاتە ئەو ئەنجامە ی کە شیوە زارە کانیان شیوە یە کەن لە شیوە ئاخاوتنە کانی دیالیکتی هەورامی و گۆرانی.

پێشەکی

ئەو زانیاریبەکانی کە تا ئیستا لە بارە ی ئەو کە مینانە وە بە دریزی ناوچە سنووریبە کانی تەلە عەفر و مووسل و کەرکووک و خانە قینی کوردستانی عیراق لە بەردەستن، زۆر کە من. پیکهاتە کانی شەبەک و باجە لان و سارلی و کاکەیی و ئەهلی حەق و یەزیدی، خاوەن پسیوری و پلە و پایە ی جۆراو جۆری تاییبی تاییبەت بە خویانن. ئەو موریدانە ی کە تیکە ل بەو پسیورە تاییبیانە بوون، رۆلیکی گرنگیان لە پاراستنی یە کگرتوویی کۆمەڵە کە دا هە یە. لێردا، ئەو کۆمە لانە زۆر لە تەریقەتە سۆفیگەریبە ئورتو دۆکسە کانی دەچن، بەلام باوەر و مومارەسە ی تاییبیان تیکە لە یە ک لە رەگە زە کانی پیش ئیسلام و گومرا و بێ دینە کانی پیک دەهین. جگە لە یەزیدیبە کانی، کە بە کوردی کرمانجی و بادینی قسە دەکەن، هەموویان بە دیالیکتە کانیان لە یە کتر جیا دەکرینە وە. بێ گومان زۆر بەی ئەندامانی کۆمەڵە کە یان بە شیوە زاری گۆرانی، هەورامی یان ماچۆ دەدوین، وەک ئەو ی خەلکی ناوچە کە پێ دەلین. ئەگەرچی شیوە زارە کانی باوەری تاییبی

سیاسی و سهره‌لانی خیرای یهک له‌دوای یه‌کی چه‌ندین میرنشین و ده‌سه‌لاتی خوجییی و هه‌بوونی بوشایی هیژ له ناوچه‌که‌دا ناسرابوو. له‌سه‌ر ئاستی ناوحو، به‌رکه‌وتنی چری گه‌لانی خاوه‌ن نه‌ژاد و نه‌تتیکی هه‌مه‌جور و پیشینه‌ی زمانه‌وانی و ئایینی و مه‌زه‌بیی جیاواز له‌ئارادا‌بوون. ئەو بارودۆخانه ده‌رفه‌تیکی گونجاو‌بوون بۆ په‌یدا‌بوونی پیکهاته‌ی کومه‌لایه‌تی نوێ و خوجییی و ئاویت‌ه‌ی فیکری و مه‌زه‌بیی و ئایینی جیاواز و لادەر له ناوچه‌که. تورکمانه‌کان، که سه‌ده‌ی ده‌هه‌م له ناوچه‌که ده‌رکه‌وتن، به‌روال‌ت له‌سه‌ر مه‌زه‌بیی سوننه‌ی سوڤیی کونه‌پاریز و نه‌ریتخواز بوون، رۆحیه‌تی به‌هیزی غازی (جه‌نگاوهری ئایینی)‌یه‌کان کاری تی‌کردبوون. به‌لام له‌راستی‌دا- له‌رووی بیروباوه‌ری ئایینییه‌وه گومرا‌بوون، ئایینه‌که‌یان له‌ره‌گه‌زه‌کانی مه‌زه‌بیی شیعه و مه‌سیحیتی و شامانیتی* ئاسیای ناوه‌راست پیکه‌هاتبوو. وادیاره به‌سه‌ربه‌ستی تیکه‌ل به‌گوندنشینه‌کانی ئەنادۆل بوون، که له‌وانه‌یه سه‌ره‌تا زۆربه‌یان له‌سه‌ر ریتیازی ئایینی مه‌سیحی بووبن، دواتر ئایینی خویان به‌خیرایی بۆ تیره و مه‌زه‌به هه‌مه‌جۆره‌کانی ئیسلام گۆریب. هه‌ندیک نووسه‌ر ئاماژه به‌وه ده‌که‌ن که چه‌ندین تیره‌ی مه‌سیحی که‌وتبوونه موماره‌سه‌ی ئایینی خویان له‌نیو ئەو کومه‌لانه‌دا که تازه سه‌ریان‌ه‌لدا‌بوو. بۆیه له‌وانه‌یه ئەو پیکه‌هاتنه له‌ریگه‌ی تیره مه‌سیحیه گومرا‌کانی وه‌ک به‌لگانییه‌کانی ناوچه شاخاوییه‌کانی رۆژه‌لاتی ئەنادۆله‌وه دروست‌بووبن، نه‌ک کلێسه‌ی بیزه‌نتیه نه‌ریتخوازه‌کان، که تا ئەو کاته‌یش ده‌وله‌تیکی ئایینی له ناوچه‌که‌دا هه‌بوو (بارنس ۱۹۹۲: ۳۵). تا به‌ئەم‌رۆ ده‌گا، ده‌کرئ به‌شیک زۆری ئەو موماره‌سه ئایینییه باوه‌ی نیو عه‌له‌وی و شه‌به‌ک و کاکه‌بییه‌کان،^۱ له‌بنه‌ره‌تا هه‌ی

* شامانیتی: دینیکی سه‌ره‌تایی باکووری ئاسیایه، باوه‌ری به هه‌بوونی جیهانیکی شاراوهری خواوه‌ندان و شه‌یتانه‌کان و گیانی پیشینه‌ و ئەم جیهانه هه‌ر وه‌لامی شامان ده‌داته‌وه، که جادوو به‌کاردینی بۆ چاره‌سه‌ری نه‌خۆش و دۆزینه‌وه‌ی شارداوه‌کان و کۆنترۆلی رووداو‌ه‌کان. (گوفاری ژین)

^۱ ئیفانتو (۱۹۵۳) له‌ئه‌گه‌ری کاریگه‌ری تیره‌ی مه‌سیحی پۆلسی له‌سرووته‌کانی کاکه‌بی‌دا دوواوه. بیژج (۱۹۳۷: ۲۱۵ و ئەوه‌به‌دوا) به‌کررتی باسی مه‌سه‌له‌ی کارتیکردنی مه‌سیحیتی له‌هۆزه تورکمانه‌کان کردوو، که گه‌شه‌ی کردوو به‌ره‌و به‌کاشی. (صراف، ۱۹۵۴: ۴۷؛ فینوگرادوف ۱۹۷۴: ۲۱۴) باسی مه‌ی‌خواردنه‌وه‌ی کاتی سرووته‌کان، ددان‌نان به‌پا‌پادا و په‌رستنی سینیه‌ی پیروژ (که بریتییه له‌خودا و مه‌مه‌د و عه‌لی، که به‌ئەسل مه‌سیحیه) ده‌که‌ن.

مه‌سیحیه‌کان بووبن. چه‌ند شاره‌زایه‌کی‌تری وه‌ک رۆکس (۱۹۶۹) جه‌خت له‌پیکچوونی ئایینی ئەه‌لی حه‌ق و عه‌له‌وییه‌کانی تورکیا له‌لایه‌ک و بیروباوه‌ر و موماره‌سه‌ی دینی پیش ئیسلام‌بوونی تورکانی ئاسیای ناوه‌راست له‌لایه‌کی‌تره‌وه، ده‌کاته‌وه.

له‌ناوچه‌دوره‌ده‌سته‌کان‌دا، سوڤیه‌گه‌رۆکه‌کانی وه‌ک (قه‌له‌نده‌ر و باباکان) په‌نایان‌بردووته به‌ر ئەو جووتیارانه‌ی که باوه‌ریان به‌هه‌زارساله هه‌بووه و به‌ئینی کۆتایی‌هێنان به‌نادادی و سه‌ره‌لانی سه‌رده‌می باوه‌ر و وه‌فادارییان پێ‌داون. ئەو سه‌رکردانه خاوه‌نی هه‌بیه‌ت و توانایه‌کی زۆر بوون، گرده‌بوونه‌وه‌کانیان هه‌میشه هاوشیوه‌ی ته‌ریقه‌تی سوڤیه‌کان به‌رفراوان بووه، مه‌رامیان وابوو له‌به‌های جیاوازی نیوان ئیسلامی سوڤیه‌ری و باوه‌ر و مه‌زه‌بیی ئایینه‌کانی‌تر که‌م‌بکه‌نه‌وه. له‌به‌ر رووناکی بزوتنه‌وه‌ی سوڤیه نه‌ریتخوازه‌کان‌دا، ریتیاز و باوه‌ری خویان به‌شیوه‌یه‌ک بلأوده‌کرده‌وه، که زۆر به‌که‌می وه‌ک ئیسلام ناوده‌بران، له‌وانه بلأوکرده‌وه‌ی بیروباوه‌ریان سه‌باره‌ت به‌زیندوو‌بوونه‌وه‌ی مرۆڤ. ئەگه‌رچی بنچینه‌ی باوه‌ر و بیر و بۆچوونی سوڤیه‌ری له‌سه‌ده‌ی ئوه‌می زاینی‌دا دروست‌بوو، به‌لام سوڤی و ته‌ریقه‌ته‌کانی سوڤیه‌ری وه‌ک شیوه‌یه‌کی ریکخستنی کومه‌لایه‌تی له‌سه‌ده‌ی دوا‌ده‌هه‌م به‌دواوه بلأو‌بوونه‌وه. ئەوه‌ش دوای ئەو پیشووی و ئالۆزییه کومه‌لایه‌تییه‌ی که به‌هۆی سه‌لجوقیه‌کان و به‌تایه‌تی هیرشی مه‌غۆله‌کانه‌وه زیاتر په‌ره‌ی‌سه‌ند (لاپیدوس ۱۹۹۲: ۲۶؛ تریمینگام ۱۹۷۱: به‌شی دووهم). له‌وانه‌یه سه‌ره‌لانی ته‌ریقه‌ته‌کانی ناوچه‌که له‌م سه‌رده‌مه‌دا، به‌راوردبکری به‌خیرایی بلأو‌بوونه‌وه‌ی ته‌ریقه‌ته‌کانی وه‌ک نه‌قشه‌بندی، که له‌به‌ر یا هه‌بوونی بوشایی هیژی ناوچه‌که، یان رووخانی میرنشینه‌کانی ده‌وله‌تی عوسمانی له‌سه‌ده‌ی نۆزده‌هه‌م‌دا، دروست‌بوون (قان برونیسین ۱۹۸۹: به‌شی چواره‌م). هه‌مه‌یه‌ی له‌(۱۹۹۰: به‌شی هه‌شته‌م)‌دا به‌وردی باسی ئەوه ده‌کا که ئەه‌لی حه‌ق وه‌ک جوولانه‌وه‌یه‌کی کومه‌لایه‌تی ده‌رکه‌وت، بانگه‌شه‌ی‌ده‌کرد بۆ باوه‌ر‌هێنان به‌هه‌زارساله‌یی و یه‌کسانی و داشکاندن به‌رژه‌وه‌ندی خه‌لکی په‌سه‌ن به‌سه‌ر هه‌ی کوچه‌ران‌دا و هه‌روه‌ها دوولایه‌نی ئایینا له‌سه‌ده‌کانی پازده‌هه‌م و شانزده‌هه‌م‌دا.

لهم پرووهوه، هاوشیوهی مهزدهکییهکان^۲ و جوولانهوه کومه لایه تییهکانی پییشوی ئیران له قهله میان داوون.

یهکیک لهو تهریقه تانه، شیخ سه فیه دین ئه رده بیلی رییه رییه دهکردن، پاشان له سهدهی یازدهه هه م دا جوولانه وه که ی بوو به بزواتیکی چه کداری به ناوی جوولانه وهی غازییه کانه وه (Ghazis). نه وه و وه چه کانی سه فیه دین، که دامه زرینه ری ئیمپراتورییه ته سه فیه وی بوون له ولاتی فارس، ده ستیان کرد به بلاو کردنه وهی ئایینی ئیسلامی گومرا و خویان وهک شوینکه وه تهی ئیمامی عه لی ناساند، تا سوز و مه یلی هه رده مه ی عه له وه بییه کانی روزه لاتی ئه نادول بو خویان رابکیشن (Mazzaoui 1972). زوربه ی جهنگاوه ری ئه و خیله تورکمانانه ی که له تهک ئه وان شه ریانه کرد، به مه ندیل و سه روپیچی سوور جیاده کرانه وه، هه ر بویه دواتر به قزلباشه کان، و اتا (مه ندیل سووره کان) ناوبانگیان ده رکرد.

به م شیوه یه به تییه ربوونی چه ندین سه ده، ئایینی باوی ئیسلامی له گه ل سو فیکه ری له سه ر حیسایی سوننه ی نه ریخواز و شیعه ی موسولمان گه شه ی کرد. ته نیا له سه ده ی شازده هه م دا ده سه لاتی عوسمانی و سه فیه وی ده ستیان کرد به سه پاندنی ده وه لته کی ئایینی به سه ر خه لکی ناوچه که دا. دوا ی شه ری چالدیران (۱۵۱۴)، سولتان سه لیم هه زاران عه له وی به کومه ل کوشت. بویه ئه و قزلباشانه ی که له ژیر ده سه لاتی عوسمانی دا مابوونه وه، ئه گه ر بیانو یستایه له و کوشتارگه یه^۲ ده ربازبین، ده بوو له ریگه ی په یوه ندیکردن به ته رقیقه ته ی به کتاشی سوننییه وه، باوه ری دینی خویان بشارنه وه، ئه گه رچی ته رقیقه ته کانی سو فی هه لئه وه شان وه. هوی ئه مه ش روون و ئاشکرایه، چونکه ئه وان به رده وام له لایه ن حکومه ته کانی ناوه نده وه وهک تا قمیکی شه رکه ر به کار ده یتران. به م جووره، ته رقیقه ته ی به کتاشی به رده وام تا سه ده ی توزه هه م رولیکی گرنکی

^۲ کرینبروک (BSOAS ۱۹۹۱) له پیدچوونه وهی ئه م کتیه دا ده لی: هه مزیه له جه ختکردنه وهی توخمه کانی هه زاره یی و هاوسانی دا پی لی هه لپیوه و به هه مان شیوه رهنکه توخمه دوانه بییه کان له و ده مه دا روون نه بوون (بروانه: فان برونیسن).

^۳ تریمینگهام (۱۹۷۰: ۳)، فینوگرادوف (۱۹۷۴: ۲۱۰) ده لین شه بهک، باجه لان و سارلی خوپاریزی (التقیه) (شاردنه وهی ژیانی راسته قینه ی تاکه که س) یان کردوه له ژیر به رگی خوپاریزی به کتاشی دا. به لام من هیچ به لگه ییکیم چنگنه که وت بیسه لمینی هیچ پیوه ندیه کی ره سمییان به مه سه له که وه هه بی.

له سه رکردایه تییه یه نیچه رییه کان و سه ربازگه لی کارامه ی سوپای عوسمانی دا گنرا. کومه له و تا قمه کانی تریش، که گومان ده کرا ئورتودوکس بن، به هه مان شیوه پیگه ی خویان به قایمی هیشته وه: باجه لانه کان له سه ده ی هه ژده هه م دا هاتنه مووسل، ده ستیان کرد به کوکردنه وه ی باج. پی ده چی کاکه بییه کانیش په یوه ندیه کی باشیان له گه ل والی عوسمانیه کان به ستیج، هه تا هه ندیک جار پالپشتی ده م راست و که سه ناسراوه کانی ناوچه که شیان ده کرد (Edmonds: 1957) ئه مه تا راده یه ک ئه و راستیه ده رده خا که تا قمه گومراکانی وهک شه به ک، ده یانتوانی به بی کیشه له ده شته کانی نزیک مووسل بزین، هه روه هایش کاکه بییه کان له ده رو به ری که رکوک نیشته چی بوون، نه وهک له و ناوچانه که له جیهان و ناوچه دوور ده سه ته کانی ده سه لاتی ناوه ندی دوور بوون.

بارودوخی ئه و گروپ و تا قمانه وهک پیکهاته یه کی جیاوازی نه ژادی، بواریک بو گفتوگو و گه نکه شه ی با به ته که ده خاته روو. له به رئه وه ی بیروباوه ری پیش ئیسلام و نائیسلامی تا راده یه کی به رچا له باوه ریانه دا به دی ده کری، زور به ئاسانی ده توانین به (غوللات: توندپه وی مه زه به ی) شیعه ناویان بنین، وهک ئه وه ی (Mussa 1988) ده لی، ئیستا هه ندیکان بیروباوه ر و عه قیده یان هینده گومراییان پیوه دیاره، دراوسی و ده رو به ر هه رگیز به موسولمان دایاننانین. ئه گه رچی چه ندین ئامازه له به رده ستان، که هه ندیک له و کومه لانه ی وهک کاکه بی و یه زیدی سه ره تا به ته رقیقه ته ی سو فی نه ریخواز و ئورتودوکس سه یرده کرا، به واتایه کی تر، گومرایی ئه و پیکهاتانه به تییه ربوونی کات زیاده بووه، یاخو فشاری زیاتریان خراوته سه ر، تا خویان به نه ژادیکی^۴ جیاواز ده ربخن. له گه ل ئه وه شدا، هه موو ئه ندامانی ئه و کومه لانه ی وا من قسه م له گه ل کردوون، له رووی نه ژادیه وه بی دووللی خویان به کورد داده نین، تا ئه و راده یه ی هه ندیکان رولیکی چالاکیان له بزوتنه وه ی نه ته وایه تییه کوردی دا هه بووه. ئاشکرایه خویان له رووی

^۴ فان برونیسن (n.d.) (بن سال) سه رنجی داوه که دوا یین په ره سه ی لاهوتی دووانه ی نیوان یادگاری و خاموشی ئه هلی هه ق له ناوچه ی گورانی ئیران، وهک ده رده که وی، به پیچه وانه ی تیره ی لاهوکی ئیبراهیمیه وه یه. هه روه ها ده لی: ئه م داهیتانه ی باوه ر پشت به نه ریته کونتری دوانه یی ده به ستی که ده ماودم پاریزراوه، یا رهنکه له و ئیزدیانه خواسترا بی که وی ده چی هه ندی سه یدی یادگاری له سه ده ی توزه هه م پیوه ندیه کی توندوتولیان له گه لیان هه بووی.

ئایینی و زمانه وانیبیه و جودانه کردووه ته وه، زیاتر هستی کوردانه یان به سهردا زال بووه. بی گومان هیچ به ریه که وتتیک له گهل هیچ نه ته وه یه کی تر له ئارادانه بووه، تا خویان له ئاستیکی جیادا ببینن. بو نمونه، ده کرئ مروڤ له گوندیک و له پی وشوین (سیاق)ی جیاوازا خوی به شه بهک، کورد، یا هاوولاتییه کی عیراقی دابنی. شه بهک و کاکه بی وهک هر گرووپیکی گومرا، پیگه یه کی لیل و ئالوزیان له نه ژادی ناوچه که دا هه یه. هه رچه نده سالانی ۱۹۸۰ دانیشتونانی باکووری عیراق زوریان لی کرا، تا یهک نه ژاد و ئه تیک بو خویان هه لیزین، ده ببینن چون دواتر ئه و هه لیزاردنه گورانی به رچاو و خیرا به دوا ی خوی دا ده هینی.

ده ست نیشانکردن و دیاریکردنی ناویکی گشتی و هاوبهش بو ئه و کومه لانه، پیویستی به سهرنجی زیاتر هه یه. ئه لشوانی (۱۹۸۹) گومان ده خاته سهر له قه له مدانی کاکه بییه کان به نه ژادیکی عه ره بی، گومانه کانی به هه مان شیوه به گرووپ و تا قمه کانی تریشه وه په یوه ستن. کاکه بی و گرووپه کانی تر، پی ناچی بیر له وه بکه نه وه خویان به نه ته وه یه کی جودا دابنن. وهک ئه وه ی کورد و عه ره ب خویان جودا کردووه ته وه. له به ره ئه وه ی پیکهاته یه کی ناخپله کیان هه یه، ناوهینان و ریکخستیان له شیوه ی خپل و تیره دا نه گونجاوه. به هه مان شیوه، ناوهینانی ته ریه قه وهک ئه وه ی بو سو فییه کان به کاردی، ئه گه ر بو ئه و کومه لانه ییش به کاربی، ئه و گرووپانه زیاتر به کومه له یه کی ئورتودوکس و نه ریتخواز ده ژمیترئ، وهل له وه ی له راستی دا واین (چه مکی ریگای به ره و خودا، واته هه ر تاکیک ده توانی ئه و ئه زمونه ئاسمانیه تاقی بکاته وه، له کاتیک دا لیره مه به سستی له چه ند که سیکه لی تی ده گهن، ئه وانیش چه ند پله یه کی جیاوازیان هه یه، وهک پیر و باباکان که ده گه نه مه عریفه یه کی ته واو، به حه ق و راستی داده نرین). له تاییه تمه ندیشیان که م ده کاته وه، که نا کرئ به داب و عورفی ئیسلامی دابنرئ. هه روه ها ئه م چه مکه زیاتر جه خت له باوه ر و مه زه ب ده کاته وه، نه وهک لایه نی ریکخستن. ئه لشوانی ده گاته ئه و ئه ره نجامه ی که باشته ر کاکه بییه کان به کومه له ی ئایینی نیهلا (Nihla) بانگ بکرین، ئه گه رچی ئه م چه مکه ش زیاد له پیوست گرنگی به لایه نی ئایینی ده دا. له راستی دا، شیواترین و گونجاوترین زاروا و چه مک، تا بو ئه و کومه له جیاوازان به کاربی، چه مکی تیره (تایه فه) یه.

ئه مه ده ربینیکی گشتیه، بو هه موو تیره ئایینی و چین و تیره کانی وهک یه زیدی و کاکه بی و مه سیحی و ته نانه ت خپل و ته ریه قه تی ده رویشه کانیس،^۰ به کاردی. ئیستا گرنگترین خال پیویسته له باره ی ئه و پیکهاتانه وه بیزانین، ئه وه یه که ئه و کومه لانه له سهر بنه مای خپله کی و هو زایه تی و خزمایه تی دانه مه زاون، هه رچه نده هه ندیک له ئه ندامانی ئه و گرووپانه په یوه ندی خپله کیان هه یه و به کومه له و تیره ی نه ژادی جیاواز داده نرین، ئه وه ش به گویره ی پیکهاته ی ئایینیان، نه وهک زمانه وانیبیان.

۲. شه بهک

له کونه وه، زوربه ی زوری تیره ی شه بهک له گوندی بچووک بچووکی رۆژه لاتی مووسل تا ئاسکی که له ک له سهر زبی گه وره ژیاون (بروانه: نه خشه که). پیکهاته ی مه سیحی و باجه لان و (هه ندیک جار له گونده کانیس پیکه وه ژیاون) تورکمان و عه ره ب، هه روه ها هیندیک سه رووتر له باکووری رۆژاوا، یه زیدییه کان دراوسی نزیکیان. له نیو دراوسی کان دا، خه به رده ریکی شه بهک باسی ئه و کاکه بییه نه ده کا، به تاییه تی ئه وانه ی که له نزیک زبی گه وره ده ژین، له وانه یه مه به سستی له و کومه له (سارلی) یانه بی که ژیاون له ده وره ی ئاسکی که له ک به سه رده به ن. ئیستا خه ملاندنی ژماره ی شه بهک کاریکی قورسه. هه والئیره که م ئه وه ی پی گوتم سه رجه می دانیشتونانی ئه و ۶۰ شه ست گونده و ته واوی ئه و چه ند هه زاره ی که له شاری مووسل ده ژین، ۱۰۰،۰۰۰ سه ده ه زار که س ده بی. له سه رژمیتری سالی ۱۹۶۰ دا، دانیشتونانی ۳۵ سی وپینج گوند به ۱۵،۰۰۰ پازده هه زار که س خه ملیندراوه؛ پیشته ر ده سه لاتی ئینگلیز سالی ۱۹۲۵ دانیشتونانی ناوچه که ی به ۱۰،۰۰۰ ده هه زار که س خه ملاندبوو (Vinogradov 208:1974).

راپورته سه ره تایییه کانی ئیتنولۆجی، زانیاری کرچ وکال و ناروونیان بلاوده کرده وه: ریچ (۱۸۳۶: ۸۳، ۸۴، ۱۰۵) له سه ردانه که ی دا باسی کردووه به نیو هه ندیک گوندا تی په ریوه، دانیشتوانه که یان کوردی باجه لان و رۆژه یانی بوون (ئه و گرووپانه ی که له شه به که وه نزیکن)، به لام هیچ زانیارییه کی له باره ی دیالیکت و هه لس وکه وتی ئایینیانه وه نه خستووه ته روو. ئوستن هینری لایارد (۱۸۶۷: ۲۱۶ - Austin

^۰ له خاله دا قه رزارباری فان برنوسنم (پیوه ندییه کی شه خسی).

Henry Layard ۱۸۶۷: ۲۱۶) ماوهیه کی زور له ناوچه کانی شهبهک ماوه ته وه بۆ کنه و پشکینی شوینه واری، ئه وانی به نه وه و وه چه ی کوردان داناه و بن وینه چه ی له رووی ره سه نایه تییه وه گه راندونه وه بۆ فارسه کان. ههروه ها له و باوه رهدایه ئه وان په یوه ندیی خزمایه تییان له گه ل عه لیلو لاهییه کان (Ali Ilahis) یا ئه هلی هه ق هه بووه (مینورسکی ۱۹۲۰: ۸۴-۸۵ Minorsky ۱۹۲۰: ۸۴). سایکس (۱۹۰۸: ۶-۴۵۵ Sykes)، ۵۰۰ پینج سه د خیزانی ناکوچه ری شهبه کی دیاری کردوه، هه ندیکان پینان وابووه له سه ر مه زه بی شیعه ن، هه ندیکی تر جه ختیان کردوه ته وه که ئایینیکی شاراه یان هه یه، که سانیکی تر لایان وابووه بابایین و هه ندیکی تریش ددانیان به وه داناه که پیغه مبه ریکی بابا ناو هه بووه. ئه وه ی راستی بی، بابا به زترین ناسناوی ئایینییه پیاوه ئایینییه په بالا کانیان به دهستی دینن، نه وه ک ئه وه ی که سیکی دیاریکراو ئه و ناو و ناسناوه ی هه لگرتبی. له م رووه وه، هه موو ئه و نووسه رانه شهبه ک و دراوسی نزیکه کانیان، باجه لانه کان، به کورد حساب ده که ن.

ههروه ها هه ندیک سه رچاوه ی تری عه ره بیی وه ک ئه لکه ره ملی سالی ۱۹۰۲ و ئه لغولامی سالی ۱۹۵۰ و سه راف سالی ۱۹۵۴، جه خت له تاییه تمه ندیی تورکمانیی شهبه که کان ده که نه وه. سه راف (۱۹۵۴: ۴۷، ۸۹) به رانه بر به پیشینه ی به کتاشی و قزلباشی، باسی شهبه که کانی کردوه. چه ند تیورییه کی له باره ی ره سه نایه تیانه وه خستوه ته به رچا، ئه و بۆچوونه ی لاپه سه نده که ئه وان و سه فه وییه کان پیکه وه کوچیان کردوه بۆ باکووری عیراق. ههروه ها پیکهاته ی شهبه کی به کورد دانه ناوه، چونکه به زمانیکی جیاواز قسه ده که ن (له و باوه رهدایه زمانه که یان له چه ند زمانیک پیکهاته وه، هه رچه نده زمانی تورکمانی به سه ریان دا زاله). موسا (۱۹۸۸: به شی یه که م) زیاتر به پشت به ستن به و سه رچاوانه، له ئه گه ری تورکمان بوونی پیکهاته ی شهبه ک دوواوه، نه ک ئه وه ی له بنه رته دا له ئه نادۆ له وه هاتین و پاشکو و شوینکه وته ی شائیسماعیل بووبن، دواتر پاش شکستی شائیسماعیل له

شه ری چالدیزان (۱۵۱۴) ی به رانه بر به ئیمپراتوری عوسمانی دا، ناچار له ناوچه ی مووسل نیشته جی بووبن. بۆ یه کلا کردنه وه ی ئه و تیورییه، به هه مان شیوه ی سه راف پشتی به به لگه ی زمانه وانی به ستوه، که زمانی پیکهاته ی شهبه ک له بنه رته دا زمانی تورکییه و تیکه ل به زمانی فارسی و کوردی و عه ره بی بووه، چونکه کتییی پیروزیان، کیتابی مه ناقیب (-Buyruk or Kitab al-manaqib) (کتییی نمونه ییی یاساکان)، به زمانی تورکمانی نووسراوه، ویرای ئه وه، باسی خزمایه تی و په یوه ندیی به به کتاشی و عه له وییه کانی تورکیا وه کردوه. بی گومان ئه م بۆچوونه زیاد له پیویست زیاده رویی تیندا کراوه. له راستی دا زمانی میلیی شهبه ک، جۆریکه له شیوه زاری گورانی و هه ورامی (بروانه خواره وه)، هیچ به لگه یه کیش له گورئ دانیه که پیشت شهبه که کان، له سه ره تاکانی سه ده ی ۱۶ شازده هه م دا، په یوه ندییان له گه ل به کتاشه کان دا هه بووبی. به وردی دیارنییه که ی پیکهاته ی شهبه ک وه ک نه ژادیکی جیاواز ده رکه وتوه، یا پیشینه ی ئه تنیکیان چیه. به هه مان شیوه، په یوه ندیی نیوان شهبه ک و باجه لان (ههروه ها پینان ده گوتری باجان-Bajwan) که له دۆلی خوساری باکووری مووسل ده ژین، به ناروونی ماوه ته وه. سایکس (۱۹۰۸: ۴۵۶) به گشتی دوو کومه له ی له یه کتر جودا کردوه ته وه: له لایه که وه، باسی ئه و ۸۰۰ خیزانه (باجوان) ه ی کردوه، که به زمانیکی تیکه لی عه ره بی و کوردی ده وین، ئه وان ئه و کومه لانه ن که دراوسیکانیا ن به ره چه له کی تورک و شوینکه وته ی حاجی به کتاشیان داده نین؛ له لایه کی تره وه، مه که نزی سالی ۱۹۵۶ و توویه ناوی ئه و دوو پیکهاته یه هاوواتایه. له وانیه شهبه ک ئه و ناوه بی که ئه وان خویان به کاری دینن، باجه لانیش ئه و ناوه بی که عه ره به کانی ناوچه که پینان ده لین. گومان له وه دانیه که ئه و دوو کومه له تا راده یه کی باش په یوه ندییان به یه که وه هه یه، سه ره رای ئه وه، هق هه یه له یه کتریان جودا بکه یه وه، چونکه راسته زمانی میلیی باجه لانی له رووی زمانه وانیه وه تا راده یه ک له دیالیکتی باجه لانیه وه^۷ نزیکه، به لام هه مان کات هاوشیوه ی دیالیکته که یان نییه.

^۱ به داخوه نه متوانی دهستم به م لیکولینه وانه رابگا، فیلیپ کرینبروک، خوشبه ختانه چه ند وینه ییکی ئه و برگه پیوه ندیدارانه ی کتییی سه رافی بۆ دابین کردم. موسا (۱۹۸۸: به ندی ۱) به هانه سه ره کییه کانی ئه و دانه رانه ی بوخته کردوه ته وه.

^۷ وهک هه والده ره خۆجینییه کانی رۆژبه یانی بۆلینیان ده کرد که شیوه زاری گورانییه، ئه مه وای لئ ده کا نزیکه شهبه کی و باجه لانی بی. به لام نه متوانی هیچ نمونه ییک کوبکه مه وه، تا ئه م ئیددیعا به ساغ بکه مه وه.

پیکهاتەى باجەلانى، پىچەوانەى شەبەك، لە ڕووى خىلەكییەوه رىكخراون و وەك ديارە- لە سەر مەزەهەبى سوننەى نەرىتخوازن، نەوەك مەزەهەبى شىعە. سەرچاوەیەكى شەبەك لە سى جۆر تیرەى شەبەك دوواوه، ئەوانیش: شەبەكى رەسەن، باجەلان و زەنگەنەن و ھەر ھەموویان بە دیالیکتى گۆرانى دەئاخوون، ھەرچەندە زیاتر لەسەر ئەم دابەشکردنە ناپوا. ھەر وەھا بەگۆرەى ھەمان سەرچاوه، ھەندىك جار ناوى شەبەك بۆ خىل یا دەقەر و ناوچە دەگەریتەوه. لەم ڕووهوه، باسى سى جۆرە خىلى کردوو، ئەوانیش: ھەرىرى و گەرگەرى و مەوسلین. بە ھەمان شىو، زانیاریەکان لە سفینە (Sfey) دا، باجەلانیان بە خىلىكى پیکهاتەى شەبەك داناوه. ئەگەرچى بەگشتى ھەرگیز پیکهاتەى شەبەك بە خىل ھەژمارنەکراوه، کەواتە ئەو سەرنجانە لەوانەى باروڤۆخى پیکهاتەى باجەلان وەك گروویكى جیاوازی خىلەكى لەنیو کۆمەلگای شەبەكدا دیارى بکەن. بەگۆرەى قسە و باسى خەلکى ناوچەكە، ناوى شەبەك (Shabak) خۆى لە زمانى عەرەبى دا لە وشەى (Shabaka) وەرگراوه، کە واتای لەیەكئالاندن، یان تیکەلاووبوون دەگەیهنن، ئەمەش وەك ئامازەیهك کە شەبەك لە کۆمەلیک خىلى جیاواز پیکهاتوو (فیئوگراڤۆف ١٩٧٤: ٢١٠). بە لای نەتەو پەرستانەوه، زلاد لە پىویست سەرنج خراوتە سەر یەكێک لە تاییەتەندیەکانى پیکهاتەکان، تا شەبەك بە لای کورد یا عەرەب یا تورکمان دا رابکیشن.

ئەگەرچى دەشى بیروباوەرى ئایینى شەبەك لەگەڵ ھى ئەو تاقم و کۆمەلانەى پيشینەى قىزلباشیان ھەیه، بەراوردبکرى، بەلام زانیاریەکان کەمن و جى متمانە نین، منیش خۆم لە باسىكى تىروتەسەلى لەم جۆرە بەدوور دەگرم. ئەو خەلکە شەبەكەى من قسەم لەگەڵ دەکردن، ھەزىان نەدەکرد لەبارەى ئایینەکەیانەوه قسەبکەن و دەیانوت ئیمە تەنیا موسولمانین. پىدەچى پیکهاتەى کۆمەلایەتییان زۆر ھاوشىوھى تەریقەتى سۆفیگەرى بى: موریدەکان پابەند و پەيوەستن بە پیر و مورشیدەکانەوه کە لە باوەر و رى و رەسمى ئایینى دا پىزانیارى و شارەزان. لێرەدا پیرەکان چەند پایەییکیان ھەیه، لە سەر وى ھەموویانەوه بابا، یا سەرکردەى بالە ھەیه. لە ڕووى تیوریەوه، تاک دەتوانى پیرەکان ھەلبژىرى، کەچى لە ڕووى کردەییەوه، بە تىپەپوونى

چەند نەوہیەك، خىزانى پیرەکان زۆرجار تیکەلى خىزانى موریدەکان دەبن. بەم شىوہیە، ئەمە یارمەتییە یەگرتووییى کۆمەلایەتى دەدا، ئەگەر نا کۆمەلگاکە لەبەر یەك ھەلەدەوشیتەوه (فیئوگراڤۆف ١٩٧٤: ٢١٤). پیکهاتەى شەبەك پەيوەندیەكى چاکی لەگەل یەزیدیەکان ھەیه، ھەر وەھا ھەج دەکەن بۆ مەزارى یەزیدیەکان. ئەمە پىچەوانەى بۆچوونى ئەو شارەزایانەى کە پىیان وایە یەزیدیەکان تەنیا پەرگى سوننەن، بەم جۆرە بى، بە پشتاو پشست نەيارى شىعەن.^٨ ھەر وەھا پيشینەى قىزلباشى پیکهاتەى شەبەك، ئەو راستیە دەردەخا کە ئەوان پىیان وایە شىعەرى شائىسماعیلی سەفەوى ئىلھامى خودایى و لە کور و کوبوونەوه کانیش دا دیانچرى (فیئوگراڤۆف ١٩٧٤: ٢١٧). داود چەلەبى دەلى: بەگۆرەى ئەلەزوى (١٩٤٩: ٩٨) بى، کۆمەلەى شەبەك بۆ زیارت و ھەج سەردانى شارە پىزۆزەکانى نەجەف و کەربەلا دەکەن، نەك مەككە.

جگە لەو سەرکردە ئایینیانە، ھەر وەھا شەبەك بۆ کاروبارى دونیایى دوو جۆر پىرى سایەداریان ھەبوو. لە عىراقى پيش ھەلگىرسانى شوڤش دا، پیکهاتەى شەبەك لە باروڤۆخى زۆر خراب دا بوون، زۆرەیان بە كرى لە كىلگەى تاییەتى خاوەن مولکانى تاییەتى خىزانى ساداتە ئۆرتۆدۆكسەکانى شارى موسل کاریان دەکرد. بنەمالەى ساداتەکان، لە بنەرتەدا دەسەلاتى عوسمانى لە شارى کووفە و حىجازەوه ھىتاونى بۆ شارى موسل، ئەرز و خاکیشیان بەرانبەر بە خزمەتەکانیان پىداون و لە باروڤۆخى ناکۆكى و مەملانى دا لەگەل عەشیرەتە دراوسىکان، رۆلى نىوہندگىریان لە نىوان شەبەك و حکومەت دا گىراوه. ئەوانیش یارمەتیی شەبەکیان داوه تا بىنە شارەكە و بەروبوومەکانیان بفرۆشن. جگە لەو خاوەن زەویە شاربیانە، ھەندىك پىرى سایەدارى گوندى ئەھلى شەبەكیش ھەبوون، توانیان زەویەکانى خۆیان بکرن. جىگەى سەرنجە، کە پیکهاتەى شەبەك زۆر بەخىراى پىگەى کۆمەلایەتییان گۆریوه و بەرەو شار رۆشیتوون و تەعریب کراون، پاشان مەزەھەبیان گۆریوه بە شىعەى دوازدە ئىمام؛ تەناتە ھەندىکیان بانگەشەى

^٨ ھەرچەندە پىرىكى ئىزدى خەلکى شىخان، رەتە کردەوه شەبەك لە پەرستگای ئىزدیان نوڤیان کردى و وتیشى: ھەردوو کۆمەلەکە پىوہندى پتەویان ھەیه (بەوپىنە ھۆزى مامۆسى کەسانى ئىزدى و شەبەكى تىدان)، بەلام رى ژن و ژنخاویان پىنادرى.

پینگەى ساداتيان بۇ خۇيان كىردۈۈ. ئەو ساداتە گۈندىيانەش دەياتتوانى سولخى خىلەكى بىكەن. شىتىكى رۈونە كە ئەو سەرپەرىشتىيەى ئەوان، لە هىي ساداتە شارىيەكان كەمتر جىگىر و رىكخراو بوو (قىنوگرادوڧ ۱۹۷۴: ۲۱۰-۲۱۳).

پاش پىرۈسەى چاكسازىي كىشتوكالىي سالى ۱۹۵۸ و ۱۹۶۳، زۆرىك لەو جووتيارە شەبەكانەى وا بى زەوى و خاك بوون، تۈننننن زەوى و ئەرز بۇ خۇيان بىر. ئەوانى تىرىش كۈچيان كىرد بەرەو شار، بۇ ئەۋەى لە كارگەكان كاربەن. لەبەرئەۋەى بوون بە خاۋەن ئابوورىي سەرپەخۇى خۇيان، ئەو پەيوەندىيە لەمىژىيەى كە لە نىۋان سادات و كرىگرەكاندا هەبوو، لەبارچوو. پەيوەندىيەكان لەگەل ساداتى شارى، ۋەك خۇيان مانەۋە. ئەوانەى پىشوو تر خاۋەنى زەوى و مولك بوون، خۇراك و شوئىنى حەۋانەۋەيان بۇ ئەو شەبەكە گۈندىيانەى كە سەريان لە شارى مووسل دەدا، دايندەكرد و يارمەتتبان دەدان تا بەرۈيوومەكانيان لە بازارەكان ساغبەنەۋە (بەسام ۱۹۷۷). بەگىشتى، پىدەچى شەبەك ۋەك گروپىكى كۆمەلەيەتى، لە سەردەمى كۆمارىدا، لىكترازابى. زۆر لەو شەبەكانەى كە بۇ دۆزىنەۋەى كار روويان لە شارى مووسل كىردبوو، بەخىرايى بەھۇى بالادەستى خەلكى عەرەبى دەورۈبەريانەۋە، لە نىۋاندا تۈوانەۋە. ۋەك دەلن، بەگۈزەى قىنوگرادوڧ بى، زۆربەيان باۋەريان گۈرى بە ئىمامى دۈزەدى شىعە. يەكىكى تر لە ھۇيەكانى گۈرانى پلەۋپايەى كۆمەلەيەتتبان، ئەۋەبوو كە ئەوان تىكەلى دامودەزگاي دەۋلەت بوون، بەشىكى زۆرى خەلكى شەبەك پەيوەندىيان بە ھىزە چەكدارەكانەۋە كىرد. ئەم گۈرانكارىيە تا رادەبىك لەگەل ئەو شانۋىشكۈى كۈنى شەبەكدا نەدەگونجا، چونكە ئەوان ھەر لە كۈنەۋە بە چاۋىكى نزم سەيردەكران و لاي دراۋسىكانىشيان بە جەنگاۋەر تەماشانەدەكران (قىنوگرادوڧ ۱۹۷۴: ۲۱۶).

لە ئەنجامى گۈرانكارىي ھەلومەرجى كۆمەلەيەتى و ئابوورىي سەردەمى كۆمارىدا، نىزامى كۈنى رەعىيەت لاۋاز بوو و گۈرانى بەسەرداھات: پىكھاتەى شەبەك پەيتا پەيتا راستەوخۇ تىكەل بە دەۋلەت دەبوو، ئەو پىنگەيەى كە ۋەك كۆمەل و پىكھاتەيەكى جودا ھەيانبوو، لەدەستيان دەچوو. شەبەك، لە سالانى حەفتا بەدۈۋە، بەرەبەرە كەۋتتە نىۋ گىژاۋى ململانىي كۆمەتەى حىزبى

بەعس و بزۈوتتەۋەى نەتەۋايەتىي كورد بە سەركردايەتىي بارزانى. ھەرچەندە من ھىچ زانبارىيەكم لە بەردەستدانىيە، كە ئاخۇ پىۋەندىيان بە كام لايەنەۋە كىردۈۈ. كۆمەت ھەۋلى دەدا، كار لەسەر ئەۋە بىكا كە ئەوان لە رۈوى ئابىنىيەۋە جياۋاز و لە نەتەۋەى عەرەبن، نەۋەك كورد، ئەگەرچى ئاشكرايە كە كۆمەت لەو جۆرە سىياسەتەى تۈۋاندنەۋە و تەعربىكردنەدا، ھىندە سەركەۋتۈۋەبوو. كۆتايىي ھاۋىنى سالى ۱۹۸۸، بەشىكى زۆر لەو گۈندانەى وا شەبەكيان لى دەژيان، چۆل و خاپوور كران، دانىشتۈۋانەكانىشيان راگۈيزران. بە گۈتەى چەند سەرچاۋەيەك، ھۇى راگۈاستنى خەلكى شەبەك دەگەرپتەۋە بۇ ئەۋ راستىيەى كە ئەوان خۇيان بە كورد ناساندۈۋە، نەك عەرەب.

لايەنى كەم بىستۈدۈۋ گۈندى شەبەك خاپووركران، چەند ناۋىكى جۇراۋجۇر لىزەۋەۋى لە سەرچاۋەكاندا دەبىننن و لىزە لە نىۋ دوۋكەۋانەدا خراۋنەتەپرو، لەۋانە گۈندى بادىرنە (Baderna)، باژاربو (Bajarbo)، بەرزىكە (Barzikta)، باسخرە (Baskhra)، بازويە (Bazwiya)، گۈگجەرى، گۈگجەلى، گۈگچەك (Gogceri, Gogjali, Gökçek)، كانى كاروان (Kani Kerwan)، كاركاشان (Karkashan)، كەبەرلىن (Keberlin)، منارە (Minara)، موفتىيە (Muftiye)، قەھراۋە (Qahrawa)، شىخ ئەمىر (Shaikh Emir)، شىخ شەلەى (Shaikh Sheley)، شەۋكولى (Shawkuli)، تەرجىلە (Tercileh)، تەيراۋە (Teyrawa)، تۆبە زيارەت = تۆپراك زيارەت (Toba Ziyaret = Toprak Ziyaret)، تۆبزاۋە (Tobzawa)، گەزەنە (Xezne)، خراۋە (Xrawa=Orta Xarab)، ھەرۋەھا زارا خاتون Zara Khatun. ^۹ نىزىكەى ۳۰۰۰ سى ھەزار خىزانى شەبەك لەو گۈندانە راگۈاستران بۇ ئۆردۈۋگا زۆرەملىكانى دەشتى ھەرر و باسرەمە (لە باكۈورى شارى شەقلاۋەى پارىزگاي ھەۋلېر) و بازبان و تەكە لە چەمچەمالى نىزىك بە كەركۈۋك. ھىچ سەرچاۋەيەكى داھاتيان لەو جۆرە ئۆرۈۋگا و كۆمەلگانەدا نەبوو بۇ

^۹ نەمتۈننۈۋە شوئىنى ئەۋ ھەموو دىيانە دىارى بەكم، بەلام زۆربەيان نىزىكى رىگەى خىزاي مووسل - ھەۋلېرن، واتە رۆژھەلات و باشۈورى رۆژھەلاتى مووسل. قسەكەرىك بە ناۋى حىزبى نىشتامنى توركمانىي عىراقىيەۋە، جەختى لەسەر وىزانكرنى ھەندى لەم دىيانە كىردەۋە (بە توركمانىي دانان). جىي سەرسۈورمان ئەۋەيە كە ھىچ يەككىيان لە كىتئى رەسۈول (۱۹۹۰)دا ئامازەى پىنەدراۋە، كە دەلى: ۱۹ گۈندى كەمىك بەرەۋژوورتى ناۋچەى شىخان لە ھەمان ماۋەدا وىزان كرا.

هه‌لمه‌تی راگواستنی ئه‌وکات، په‌یوه‌ندی به شالاهه‌کانی ئه‌نفا‌ل‌کردنه‌وه نه‌بوو، که‌چی به‌شیک بوو له دوا‌هه‌مین قوناغه‌کانی ته‌عریک‌کردنی ته‌واوی باکووری عیراق، که‌ حکومه‌تی عیراق سالی ۱۹۷۵ ده‌ستی پێ‌کرد؛ ئه‌گه‌رچی -هه‌رچۆنیک بی- پرۆسه‌ی ته‌عریب له‌سه‌ر هه‌مان ئه‌وه‌ بانه‌مايه جی‌به‌جی‌کرا، تا خزمه‌ت به‌ شالاهه‌کانی به‌دناوی ئه‌نفا‌ل بکا. نامه‌که‌ی ئه‌منی هه‌ولێر ئه‌وه‌ جه‌خت‌ده‌کاته‌وه که‌ به‌پررسی کۆتایی ده‌که‌وێته ئه‌ستوی هه‌مان ئه‌وه‌ که‌سه‌ی که‌ نه‌خشه‌ی شالاهه‌کانی ئه‌نفا‌لی دا‌رشتوو: ئه‌وسا عه‌لی حه‌سه‌ن مه‌جیدی ئامۆزای سه‌ددام، به‌پررسی ناوچه‌ی باکووری حیزبی به‌عس بوو. پێ‌ده‌چی با‌لاده‌ست‌بوونی سیاسه‌تی زۆرینه، کاریکی زۆری کردیته‌ سه‌ر شه‌به‌ک، بی‌به‌ش‌بوون له‌ مافی خۆناساندن وه‌ک پیکهاته‌یه‌کی جیاوا، وای لێ‌کردن هه‌یج هه‌لبژاردیه‌کی‌تریان له‌به‌رده‌ست‌دا نه‌بی، ئه‌وه‌نه‌بی که‌ خۆیان به‌ نه‌ته‌وه‌ی عه‌ره‌ب ناو‌نووس‌بکه‌ن، ده‌نا ئه‌گه‌ر خۆیان به‌ کورد دانابایه، تووشی هه‌مان توندوتیژی و تۆله‌سه‌ندنه‌وه‌ ده‌بوون. مه‌حاله‌ بزانه‌ی کاریگه‌ری کۆچی زۆره‌ملی و لێ‌سه‌ندنه‌وه‌ی مافی نه‌ژادی خۆیان، تا چ ئه‌ندازه‌یه‌ک بوون. کومه‌له‌ی شه‌به‌ک له‌ ناوچه ئازاکراوه‌کان به‌ ئاشکرا خۆیان به‌ کورد ده‌ناسین، که‌مه‌تر وه‌ک پیکهاته‌یه‌کی نیمچه‌ جیاوا له‌وه‌ی که‌ پێشتر بانگه‌شه‌یان بۆ ده‌کرد. وه‌ک ئه‌وه‌ی یه‌کێکیان پررسی: "ئه‌گه‌ر ئیمه‌ عه‌ره‌ب بین، بۆچی وه‌ک کورد ده‌ربه‌ده‌ریان‌کردین؟! دیاره‌ په‌یوه‌ندی ئایینیان، به‌شیک به‌هۆی جیا‌بوونه‌وه‌یانه‌وه‌ له‌یه‌کتر، له‌به‌ریه‌که‌ه‌لوه‌شاوه. زۆربه‌یان له‌ مووسل و ده‌وروبه‌ری نیشته‌جین، به‌رده‌وام ده‌بنه‌ ئامانجی هه‌لمه‌ته‌کانی پاکتاوی نه‌ژادی. به‌لام چونکه ئه‌وه‌ ناوچه‌یه‌ تا ئێستاش له‌ژێر ده‌سه‌لاتی حکومه‌ته، ده‌ست‌که‌وتنی زانیاری له‌باره‌ی نه‌هامه‌تی و ته‌نگ‌وچه‌له‌مه‌کانیانه‌وه، کاریکی قورسه.

۳. کاکه‌یی و ئه‌هلی حه‌ق

کومه‌له‌ی ئه‌هلی حه‌ق له‌ کوردستانی عیراق به‌ په‌رش‌وبلاوی و له‌ ولاتی ئێرانیش له‌ زور ناوچه و هه‌ریمی جیاوازی به‌تایبه‌تی وه‌ک ناوچه‌ی گوران و ئازهر‌بیجان ده‌ژین. ژماره‌یان به‌ ده‌یان هه‌زار که‌س تا زیاد له‌ دوو ملیۆن که‌س مه‌زنده‌ده‌کری، زۆربه‌یان له‌ ئێران ژیان به‌سه‌رده‌بن. له‌ عیراق ئاسایی (کاکه‌ی)یان پێ‌ده‌گوتری، که‌چی له‌ ئێران زیاتر به‌ یارسان ناسراون.

زۆربه‌ی باسه‌کان تیشک ده‌خه‌نه سه‌ر ئه‌هلی حه‌قی سنووری ولاتی ئێران: ئه‌مه‌ سه‌باره‌ت به‌ هه‌م سه‌رچاوه‌ کۆنه‌کانی وه‌ک راولینسون (۱۸۳۹ Rawlinson) و وتاره‌ به‌ناوبانگه‌که‌ی سالی ۱۹۲۰-۱۹۲۱ی مینورسکی (Minorsky ۱۹۲۰-۱۹۲۱) راسته و هه‌م کاره‌ تازه‌کانی فان بروینسین (Van Bruinessen n.d.) و حه‌مه‌زی هه‌ی ۱۹۹۰ (Hamzeh'ee ۱۹۹۰) دروسته. تاقمه‌کانی عیراقی، لای ئه‌له‌عزاوی ۱۹۴۹ (al-Azzawi-۱۹۴۹)، ئیدمۆندز (Edmonds ۱۹۵۷-۲۰۱-۱۸۲: ۲۰۱-۱۸۲)، هه‌ورامانی (Hawramani ۱۹۸۴) و مووسا (Moosa ۱۹۸۸-۲۱-۱۴: ۲۱-۱۴) ئاوپی لێ‌دراوه‌ته‌وه.

ئاشکرایه ته‌ریقه‌تی کاکه‌یی له‌ هه‌ورامان له‌سه‌ر ده‌ستی سه‌ید ئیسحاق (Ishaq) (دواتریش به‌ سولتان سه‌هاک (Sohak ناسرا) دامه‌زراوه، که‌ به‌ ئه‌سل سه‌ره‌تا‌کانی سه‌ده‌ی چوارده‌هه‌می زاینی^{۱۰} له‌ ناوچه‌ی به‌رزنجه‌وه‌ هاتوو. گومان له‌ که‌سیتی میژوویی سولتان سه‌هاک یا سولتان ئیسحاق‌دا هه‌بوو، به‌لام سه‌باره‌ت به‌ جیگه‌وه‌که‌ی با‌به‌یادگار سه‌رچاوه‌یه‌ک له‌ سه‌ده‌ی حه‌فده‌هه‌م‌دا ناوی هه‌یناوه (موکری ۱۹۷۰- Mokri ۱۹۷۰). جی‌سه‌رنجه، ئه‌م سه‌رچاوه‌یه‌ش باسی ئه‌وه‌ ده‌کا که‌ ئه‌وسا کاکه‌ییه‌کان له‌سه‌ر رێبازی ته‌ریقه‌تی سو‌فی بوون، نه‌به‌سترا‌بوونه‌وه‌ به‌ تاقمیکێ گومرا (فان بروینسین ۱۹۹۱: ۶۸- Van Bruinessen ۱۹۹۱: ۶۸). له‌گه‌ل ناوی سولتان سوهاک، ناوی حه‌وت بانه‌ماله‌ یا خانه‌دان دیتن، پێیان‌ده‌گوتری حه‌فتان، به‌ناوبانگترینیان (دووده‌یه، سه‌ره‌پرشتی ئه‌وه‌ حه‌وت خه‌لیفه‌یه‌ ده‌کا که‌ سولتان سوهاک ده‌ست‌نیشانی‌کردوون تا بین به‌ رێ‌نیشاندهری ته‌واوی کومه‌لگای ئه‌هلی حه‌ق. هه‌ر حه‌وت کوره‌که‌ی سولتان سوهاک، که‌ به‌ حه‌فته‌وانه‌ ناسرا‌بوون، به‌ کۆله‌که‌ی هه‌ر پێنج بانه‌ماله‌ی دامه‌زرینه‌ری سه‌یده‌کان داده‌نرین؛ بانه‌ماله‌ی ئیبراهیمی بلاوترین بانه‌ماله‌یه‌ له‌ کوردستانی عیراق. دواتر پێنج بانه‌ماله‌ی‌تریش له‌ سه‌یده‌کان دامه‌زران. هه‌ردوو بانه‌ماله‌ی یادگاری و ئاته‌ش‌به‌گی، له‌ ئێران بلاون؛ له‌وه‌ دوو

^{۱۰} به‌پێی ئه‌لشوانی (۱۹۸۹)، مه‌سه‌عوودی میژوونوسی عه‌ره‌ب (م: ۳۴۶) نووسیویه: کاکه‌یی هۆزیکێ جیاوازه، نه‌ک کومه‌لیکی دینی جیاوازه. به‌لام گومان ئه‌وه‌یه ئاخۆ مه‌به‌ستی هه‌مان کومه‌لی ئیسته‌ی کاکه‌ییه‌کانه، که‌ میژووه‌که‌یان له‌ سه‌ده‌ی چوارده‌هه‌م کۆنتر نییه.

بنه‌ماله‌یه، به‌تایبه‌تی بنه‌ماله‌ی ئاته‌ش‌به‌گی چه‌ند داهیتان و گورانیکیان له باوه‌ردا کردووه. له‌به‌ر جیاوازیی باوه‌ر و موماره‌سه‌ی ئایینی، زهممه‌ته بتوانین باسی تاکه رییازیکی ئه‌هلی حه‌ق بکه‌ین (V. Bruinessen n.d.).

کاکه‌یی و شه‌به‌ک له چه‌ندین ئه‌رک و شیوه‌دا له‌یه‌که‌ده‌چن، پسیو‌رانی ئایینی هه‌ردوو لا هه‌مان تا‌ق‌می پشته‌و‌پشته‌یان هه‌یه، پله‌به‌ندیی کومه‌لایه‌تیان له چوار ئاست پیک‌دی، ئه‌وانیش (سه‌یده)کان (Sayyids) و (بابا)کان (Persian Baba) و (مام)ه‌کان (Mams) و (مورید)ه‌کانن. شاره‌زاییی باوه‌ر له که‌لامخوانی‌دا، له‌وانه‌یه له یه‌کیک له‌و چینه‌وه‌وه سه‌رچاوه‌ی گرتی. موریده‌کانی کاکه‌یی، ده‌بی تیکه‌لی سه‌یدی یه‌کیک له‌و ده بنه‌ماله‌یه ببن که وه‌ک پیر و رینه‌ری رۆ‌حی کارده‌کا، هه‌روه‌ه‌ایش بنه‌ماله‌ی خه‌لیفه که وه‌ک نوینه‌ری رپی‌نیشانده‌ر کارده‌کا. له رۆ‌وی تیورییه‌وه، موریده‌کان له ده‌ست‌نیشان‌کردنی رپی‌نیشانده‌ری خۆیان‌دا ئازادن، ئه‌گه‌رچی به‌ کردار نه‌ریت وایه ئه‌و په‌یوه‌ندیانه له نیوان نه‌وه‌کان‌دا بگوازینه‌وه؛ له کاتیک‌دا ئه‌و که‌سانه‌ی که ده‌گه‌رینه‌وه بۆ سه‌ید، به‌ به‌شیکه‌ی بنه‌ماله‌که‌ی داده‌نرین. موریده‌کان ناتوانن ژنه‌یتان و شوو‌کردنیان له‌گه‌ل پیر و رینه‌ره‌کانیان هه‌بی. به‌م شیوه‌یه، جو‌ری له په‌یوه‌ندیی رهمزی خزمایه‌تی له نیوان شوینکه‌وتووانی‌دا دروست‌ده‌بی، ئه‌گینا به‌ زنجیره‌ی خزمایه‌تی به‌یه‌که‌وه نه‌به‌ستراونه‌ته‌وه. به‌ قسه‌ی هه‌ندیک که‌لامخوان بی، پیر لای موریده‌کان وه‌ک خودا وایه. جاریکیان یه‌کیکیان گنزیه‌وه؛ هه‌ندیک له موریده‌کان به‌ کوری شائیریه‌یم بانگی ئیراهیمی سه‌یدیان کردبوو، وشه‌ی شا به‌ واتای به‌رجه‌سته‌بوونی خواجه‌تیه، ئه‌ویش بۆی راست‌کردبوونه‌وه که ئه‌وان خۆیان کوری ئیراهیم بوون، چونکه سه‌ید خۆی به‌رجه‌سته‌ی ئیراهیمه.^{۱۱} که‌واته له رۆ‌وی ریکه‌سته‌وه، کاکه‌ییه‌کان له بنه‌ره‌ت‌دا ریکه‌راویکی ده‌رویشی یا ته‌ریقه‌تن (ئیدمۆندز ۱۹۵۷: ۱۹۰). به‌لام وه‌ک شه‌به‌ک زیاتر بیروباوه‌ریکی شاراوه و نه‌ینیان هه‌یه، جه‌خت له‌سه‌ر واقیعیکی خواوه‌ندانه (ئیلاهی) (هه‌ق) ده‌کاته‌وه، ته‌نیا ئاشکراکراوه بۆ چه‌ند ئه‌ندامیکی که‌می نیو کومه‌لگا. به‌گویره‌ی ئه‌و زانیاریانه‌ی

سه‌روهه‌ بی که باس‌کران، زاراوه‌ی تایه‌فه بۆ ئه‌م‌جو‌ره ریکه‌سته‌ گونجاوترینه، ئه‌گه‌رچی هه‌ندیک جار کاکه‌ییه‌کان لای بیانی و ده‌ره‌کیه‌کان وه‌ک عه‌شیره‌تیکی کوردیش ناویان هاتووه.

به‌ناوبانگترین ناوچه‌ی کاکه‌ییه‌کانی عیراق، کومه‌له‌ گوندیکی ده‌ورو به‌ری قه‌زای دا‌قو‌وقی باشووری رۆژه‌لاتی که‌رکوکه. جی سهرنجه، ئه‌و شوینانه‌ی وا ئیستا لپی‌نیشه‌جین، زۆر کۆن‌نین، ئه‌و ئه‌زانه سه‌ده‌ی نۆزده‌هه‌م له رینگه‌ی چه‌ند سه‌یدیکی ئیراهیمییه‌وه کردراون، پاشان موریده‌کانی کاکه‌یی هاتوون له گردۆلکه‌کانی ئه‌و نزیکانه نیشه‌جی‌بوون. جگه له‌مانه، ناوچه‌کانی ده‌ورو به‌ری خانه‌قین و قه‌سری شیرین^{۱۲} ئه‌و شوینانه‌ن، که گونده‌کانی کاکه‌یی لاین، به هه‌مان شیوه زۆربه‌یان ئیراهیمین. ته‌نیا مه‌زاری پیرۆزی هاوار، له ناوچه په‌سه‌نه‌کانی کومه‌لگای کاکه‌یی سه‌ر سنووری ئیران له نزیکه هه‌له‌بجه، وه‌ک خۆی ماوه‌ته‌وه. چه‌ندین که‌س له هه‌لگرانی بیروباوه‌ری ئیراهیمی له ته‌له‌عه‌فر ده‌ژین، ئه‌وانه له‌وانه‌یه زۆربه‌یان تورکمان بن. ئیدمۆندز (۱۹۵۷: ۱۹۵) باسی حه‌وت گوندی کاکه‌یی ده‌کا له‌سه‌ر که‌ناری رۆ‌وباری زبی گه‌وره‌ نزیک به ئاسکی که‌له‌ک، دانیشه‌تووانه‌کانیان لای دراوسیکانیا^{۱۳} به سارلی ناسراون.

سه‌رده‌می عوسمانییه‌کان، چه‌ند قائیمقامیکی شاری ته‌له‌عه‌فر له بنه‌ماله‌ی ئیراهیمی تایه‌فه‌ی وه‌هاب‌ئاغای ناوچه‌که هه‌لبژیردراون (ئیدمۆندز ۱۹۵۷: ۱۹۱). ئیدمۆندز باسی بنه‌ماله‌ی ئاته‌ش‌به‌گی کاکه‌ییه‌کانی شارۆچکه‌که‌شی کردووه. دیاره له‌م سه‌رده‌مه و سه‌رده‌می پاشایه‌تی عیراقیش‌دا، سه‌رکرده و گه‌وره‌کانی کاکه‌یی، ئه‌گه‌رچی سه‌ربه‌خۆیی و سه‌روه‌ریی خۆیان پاراستبوو، په‌یوه‌ندییه‌کی باشیان له‌گه‌ل ده‌سه‌لاته‌کانی ناوه‌ندی‌دا هه‌بووه. هیزیان ته‌نیا له‌وه‌دا نه‌بوو که پابه‌ندبوون به ئایینه‌که‌یانه‌وه، به‌لکوو به‌هۆی سه‌روه‌ت و سامانه‌که‌شیانه‌وه بوو: سالی ۱۹۵۸ سه‌یده کاکه‌ییه‌کانی پارێزگای که‌رکووک له‌نیو به‌ناوبانگترین خاوه‌ن‌مولکه‌کانی عیراق‌دا بوون، خاوه‌نی نزیکه‌ی

^{۱۲} بۆ بیره‌یتانه‌وه، وا بلاوه که هه‌ندی کومه‌لی باجه‌لانی له ده‌وری ئه‌و شوینانه هه‌بووی.

^{۱۳} هه‌والده‌رانی سفینه، هه‌شت دی کاکه‌ییان له‌سه‌ر رۆ‌خی زی ده‌ست‌نیشان‌کردووه: سفینه، مه‌ترات، تووله‌بن (ته‌ل لیبان)، گیزه‌کان، قوله‌بۆل، وه‌رده، زه‌نگه‌رت، که‌به‌رۆ. ته‌نیا چوار گوندی یه‌که‌م هه‌مان ئه‌وانه‌ن که ئیدمۆندز ناوی هیتاوان.

^{۱۱} ئه‌م بۆ‌چوونه ناکوکه له‌گه‌ل بۆ‌چوونی جیگه‌ی باوه‌ری هه‌ندیک که کاکه‌یی -به‌ مانای وردی وشه‌که- به‌گشتی کومه‌ل ناگرته‌وه، به‌لکوو ته‌نیا بۆ سه‌یده‌کان به‌کاردی (ئیدمۆندز ۱۹۵۷: ۱۸۸).

دووسەد ھەزار دۆنم زەوی بوون (بەتاتو ۱۹۷۸: ۵۸- Batuta ۱۹۷۸: ۵۸). دیارنییە چاکسازییە کشتووکالییەکانی کوماری عیراق تا چەند کاری کردووەتە سەر ئەم دۆخە. ھەرچەندە لەوانەییە کاکەییەکان بەھۆی گۆرانی سیاسی و ئابوورییە وە لیکترازابن، بەلام پێدەچی مومارەسە ئایینی و ئیستیمای سیاسیان بۆ سەیدەکان پێدەستکاری وەک خۆی ماییتەووە. بۆ نموونە، ئیبراھیمیەکانی شاری ھەولێر تا ئیستاش پێدەستی ئایینی مانگانەیان دوور لە چاوی بیانییەکان دەگیرن؛ لەو پێدەستەدا خواردن وەک شتیکی پەرمزی بە یەكسانی دابەش دەکری، وەک ئەوێ سەیدەکان دەلی "ھەمووان یەكسان دەبن." ھەتا ئەم دواییانە چەندین گەتوگۆ و وتووێژ لەبارەیی بیروباوەری کاکەییەکانەو ھەبوون. دیارە کاکەییەکانیش تیکەلییەکی وا زەق و بەرچاویان لەگەڵ دراوسی موسولمانەکانیان نەبوو. بەگشتی بە تاقم و کۆمەڵیکی کورد دانراون، پێناچی باوەر و مومارەسە ئایینیان وەک گرووپیکی گومرا و لادەر حیسابی بۆ کراب، بەراورد بەو یەزیدیانیەکی کە تەنانەت زۆر جار لای کوردانی سەر مەزھەبی سوننەیش بە نەژادی کورد لەقەڵمەندراون. کاکەییەکان، ئاسایی سەبارەت بە بیر و باوەری ئایینیان، بەتەواوی نەپتیی پارێزن، کاتیک پرسیاریان لەو بارەییەو لێدەکری، زۆر جار وەک سوننەیی نەریخواز، یا ھەندیک جار بە شیعەیی دوازدە ئیمام خۆیان دەنوین. دەگوتری سەیدیکی کەرکووکی سالی ۱۹۴۹ تەنانەت ھەموو کۆپیەکانی کتیی عەزاویی کەریو و دواتر لەناوی بردوون، گواہی کتییەکی ناپاکی لە نەپتیی پاراستنی ئایینیەکی کردووە و کاکەییەکانی بە موسولمان دانەناوە. ئیستا کاکەییەکانی کەرکووک خۆیان زۆر بە نزیک دەزانن لە ئیمام جەغفەری دوازدە ئیمامی شیعەیی ناوچەکانی دەورووبەری شاری دوزخورماتوو و داقوق.^{۱۴}

کاکەییەکان، لە رووی زمانەوانییەو، تا بلی کۆمەڵگایەکی ناچوون یەک و ناھاوچەشنن؛ ئەو زمانەیی قسەیی پێدەکەن، پێدەگوتری ماچۆ، کە بە شیوەزاریکی دیالیکتی گۆرانی دادەنری. بەگۆیژەیی ھەندیک سەرچاوە، کاکەییەکان لە نیو خۆیان دا بەزوری بەم دیالیکتە

دەدوین، جا گرنگ نییە ئەو زمانەیی بەرانبەریان کە قسەیی پێدەکری، ھەر زمانیکی تر بی. ھەندیکی تریش دەلین، لە پێدەستە ئایینیەکان دا بە زمانی تاییەتی و نەپتیی خۆیان، ماچۆ، قسەدەکەن. وێرای ئەو، ماچۆ زمانی دایکی ھەموو کاکەییەکان نییە؛ ھەندیکیان بە تەنیا وەک زمانی دووھم قسەیی پێدەکەن، یاخۆ ھەرگیز قسەیی پێناکەن. ھەر وەھا زۆریە کاکەییەکان بە دیالیکتی سۆرانی، تورکمانی یا عەرەبی^{۱۵} دەدوین. بەپێی سەرچاوەییەکی کاکەیی، ھەموو کاکەییەکانی دەورووبەری داقوق بە باشی بە زمانی ماچۆ و لەگەڵ کوردەکانی تریش بە سۆرانی قسەدەکەن، لە کاتیک دا ھەندیکیان دەتوانن بە تورکمانی و عەرەبیش قسەبکەن. بەگۆیژەیی سەرچاوەییەکی تر، زۆریک لە کاکەییەکانی کەرکووک، ئەگەر زۆریەشیان نەبی، زۆر ئاسانتر دەتوانن بە تورکمانی وەک لەوێ بە کوردی قسەبکەن، ئەگەرچی خۆشیان بە کورد دەزانن. زۆریەیی سارلییەکان یا بلین کاکەییەکانی ئاسکی کەلەک، بە ماچۆ و شەبەک و سۆرانی و تا رادەییکی عەرەبی قسەدەکەن، بەلام ھیچیان ناتوانن بە تورکمانی قسەبکەن. لە رووی کردارییەو، ھەموو کاکەییەکان لایەنی کەم کەمیک عەرەبی وەک زمانی دووھم دەزانن، تەنانەت ھەندیک کاکەیی لە خانەفین و مەندەلی ھەن ناخووەری عەرەبن، گواہی- ئەوانە خەلکی عەوامن و لە سەیدەکان نین، تازە ھاتوونەتە نیو دینەکە.

ھەر وەھا سەیدەکان تا ئەم دواییەش، لەگەڵ ھەر گۆرانیکی دا، پینگە و سەرورەیی خۆیان پاراستبوو. بۆ نموونە، فەتاح ئاغای یەکیک لە بەھیزترین سەرکردەیی کاکەییەکان، تا مردنیشی، سالی ۱۹۵۰ بە یەکیک لە نیشتمانپەرورە کوردەکان دادەنرا. فەتاح ئاغای رەتی کردووە دژی شیخ مەحمود بەرنجی سەرکردەیی شوپشگێر و یاخی کورد، چووبیتە پال عەشیرەتەکانی تالەبانی و داودە و حکومەت. دواتر یەکیک لە کوردەکانی بە ناوی عەدنان ئاغاو، بوو بە سەرکردەیی چالاکی کاکەییەکان. بەشیک لە کاکەییەکانی کەرکووک لە کۆنەو پێیان باشتروو بە تورکمانی قسەبکەن، نەک کوردی؛ تەنیا

^{۱۵} زانیارییەکانی لای من سەبارەت بە دابەشیوونی زمان لە نیو کاکەییەکان دا، ئەو پەری دیاریکراون و ھەمیشە ریکویک نین. بەشیکی پشەستوو بە سەرنجی خۆم و بەشیکی تریشی بەو زانیاریانە کە دانیشتوانی ناوچەکە پێیان داوم (ھەندیکیان کاکەیین).

^{۱۴} زۆریەیی زۆری ئەو گرووپی شیعانە تورکمانن، پیشتر قزلباش بوون، ئەم سەدەییەش باوەری خۆیان گۆریو بۆ شیعەیی دوازدە ئیمامی (ئیدمۆندز ۱۹۵۷: ۲۶۹).

سهره تا کانی سالانی هفتا توانییان به کوردییی کی رهوان بدوین. پاشان ئه و سهرکردانه په یوه ندییان به هیزی بهرگری نیشتمانی (هیزی نانیزامیی کوردی) په وه کرد و خویان به عهره ب ناساند. حکومهت په روشی به عهره ب له قهله مدانی کاکه بییه کان بوو، به و پینه که سهدیده کانیان نه وه و وه چهی ئیمام عهلی و پیغه مبهرن. ههروهها به گویره ی ناو نیشانه که یان بی، ئاشکرایه که ئه وان عهره بن. شاره زایانی ئایینی کاکه بی دژی ئه م ویناکردنه بوون، به حوکمی ئه وهی سهرکرده و سهدیده کانیان له بهر بهر چه سته بوونه وه خویان به نه وهی ئیمام عهلی داده نین، نه وهک ئه وهی له رووی نه ژادییه وه راسته وخو په یوه ندییان به وان وه هه بی.

کاکه بییه کان سالانی هفتا به ئاشکرا لایه نگرییان له بزوتنه وهی پژاریخواری کورد نه ده کرد؛ هه ندیک له سهدیده کان به بی لایه نی مانه وه، هه ندیکی تریان بی په رده پشتی حکومه تی به عسیان گرت. ئه وسا ناوچه کانی به نه وت دهوله مهندی که رکوک و دهوروبه ری ئامانجی سهره کیی حکومه تی به عس بوون، بۆ به جی هیتانی سیاسه تی ته عریبکردن. چه ندین گوندی کاکه بی له دهوروبه ری داقوق چۆل کرا، دانیشتوانه کانیان راگو یزران بۆ سلیمانی و که رکوک. بۆ نمونه، چه ند سهدیدیکیان خاکه که یان به عهره بان فرۆشت، خاکی ئه و سهدیده ی که په یوه ندییان به بزوتنه وهی نه ته وایه تیی کورده وه کردبوو، دهستی به سه ردا گیرا و عهره بی لی نیشته جی کرا. سهدیده کان که کوریکیان په یوه ندیی به هیزی بهرگری نیشتمانییه وه بکردبا، دهیانتوانی خاکه کانیان بگه رپینه وه. کاکه بییه کانی خانه قین و قه سری شیرین به هه مان شیوه رووبه رووی پرۆسه ی ته عریبکردن بوونه وه،^{۱۶} دانیشتوانیان راگو یزران بۆ که لار و ناوچه کانی تری باشووری کوردستان. حکومه تی عیراق چه ندین گوندی ناوچه رگی کاکه بییه کانیشی خاپوورکرد، ئه و خاپوورکردنه مه زاری هاواریشی گرتنه وه، بۆ دروستکردنی ناوچه یه کی بی شه ر و ئاشتی به دریزی سنووری ولاتی ئیران.

هه رچه نده حکومه تی عیراق و نه ته وه په رسته کورده کان ته نیا لایه ن نه بوون که دهیانویست کاکه بییه کان به لای خویان دا رابکیشن، سالانی هفتا نه ته وه په رسته تورکمانه کانیش ویستیان وهک تا قمیکی تورکمانی بیانناسین. به م شیوه یه، هجری ده دی شاعیر، که به زمانه کانی فارسی و کوردی و گورانی (جگه له زمانی تورکی) نووسینی هه بوو، کرا به ئه ندامی یه کیتی نووسه رانی تورکمانی له به غدا؛ گوایه نه وه کانی هجری، که سالانی هه شتا بووبوونه به کریگراو و جاشی حکومه ت، خویان به تورکمان داناه. پارتی نه ته وه بیی تورکمانی عیراقی، که سالی ۱۹۸۸ دامه زرا، به رده وام جه ختی له تورکمان بوونی کاکه بییه کان کردووه ته وه؛ ته نانه ت شه به ک و کومه له ی غوللاتی ناوچه که پیشی به تورکمان زانیوه. به گویره ی سهرچاوه یه کی تورکمان (که خوی نه یاری شو قینیزی تورکمانی بوو)، زۆریک له کاکه بییه کانی که رکوک و ته نانه ت ئه وان ه ی ته له عفه ریش، ئیستا خویان به تورکمان ده ناسین. پی ده چی جه ختکردنه وهی تورکمان بوونی خویان، بۆ پاراستی پیگه ی بی لایه نیی خویان له نیوان حکومه تی عیراق و بزوتنه وهی کوردی دا بووبی. ئه گه رچی ئه نجامه کانی سهرژمیری دانیشتوان له سالانی ۱۹۷۷ و ۱۹۸۷ دا هه رگیز ئاشکرانه کران، گوایه هه ندیک له ئیبراهیمی و سهدیده کان خویان به تورکمان تومار کردووه. وهک ده گوتری، له سهرژمیری سالی ۱۹۸۷ دا ته نیا دهیانتوانی خویان به کورد یا عهره ب تومار بکه ن؛ لایه نی که م هه ندیک له سهدیده کان و شوینکه وته کانیان خویان به عهره ب نووسی.^{۱۷}

سینهم شالاری ئه نفال له ناوچه ی گه رمیان سالی ۱۹۸۸ جی به جی کرا، گونده کانی داوده ی رۆژه لاتی ریگی که رکوک - به غدا و عه شیره تی تاله بانیی گرتنه وه (میدل ئیست وۆچ ۱۹۹۳: ۱۲۹-۶۶). دیاره هه رچه نده ناوچه نزیکه کانی کاکه بی له دهوربه ری داقوق نه که وتنه بهر ئه و شالاوانه، له وان ه یه هوی سهره کی ئه وه بی که ناحیه ی داقوق نزیکه دهوربه ری شاری که رکوکی ستراتیزی و دهوله مند به نه وته، که هه میشه له ژیر دهسه لات و

^{۱۷} بهرپررسی گه ره ی یه کیتی نیشتمانی کوردستان، ئیددیعی کرد که له راپه رینه که دا نوسخه یه ک له ئه نجامی سهرژمیری سالی ۱۹۷۷ به ده ست هینراوه، ده ری خستوه که دانیشتوانی پاریزیگی که رکوک ۳۸٪ی کورد، ۱۵٪ی تورکمان و ئه وان ی تریش عه ره بن.

^{۱۶} ره سوول (۱۹۹۰: ۱۳-۲۲) ده لی: گه لیک له م گونده ی کاکه بییه کان له م ناوچه یه دا که ئیدمۆندز (۱۹۵۷: ۱۹۵) باسی کردوون، سالی ۱۹۷۵ چۆل کراون. توانیم بریکه و داره خورما و میخاس بناسمه وه، به لام رهنه ئه وان ی تریش چۆل کرا بن.

چه پۆکی حکومەتی ناوەندی دا بوو. لەبەر ئەو ھۆیە بەشیک نەبوو لە ناوچە قەدەغە و شالاوەکانی ئەنفال؛ یاخۆ لە سەرژمێری سالی ۱۹۸۷ دا دانیشتوانی یا بە کوردیان عەرەب تۆمارکراوون، مەترسی لە دەستدانی ناسنامە عیراقییان لێ نەدەکرا. ھەندیک لە سەیدەکانی کاکەیی، بێ پەردە پشتگیری حکومەتیان کردبوو، لە کاتی کەدا ھەتا ئەوانە بە ئاشکرا پەيوەندیان بە ھیزی بەرگری نیشتمانی شەو نەکردبوو، خۆیان لە پال دەسەلاتداران دا دەپاراست بۆ رزگارکردنی کۆمەلگەکان. لە کۆتایی دا، خۆناساندنی کاکەییەکان بە تورکمان ئەوەک بە کورد، لەوانە ھەبوو بێ. دوا ئەو، شالاوەکانی ئەنفال - بەگشتی - گوندییە کوردییەکانی لەبەر پالێشتی بزوتتووە کوردی کردە ئامانج، کە مەتر کەوتە ویزە مەسیحییەکانی ناوچە بادیان. تورکمان و عەرەبەکان، یا ئەوانە کە لە سەرژمێریەکان دا خۆیان بەو نەتەوانە تۆمارکردبوو، زۆر بە دەگمەن یا ھەرگیز پووبە پووی ئەو مەرگەساتە نەدەبوونە. ژمارەیک لە بنەمالە کاکەییەکان دەربەدەر کران، چونکە حکومەتی عیراق زانی کە سوکریان پەيوەندی بە یاخیانی کوردەو کردبوو. بەگوێرە سەرچاوە و زانیاریەکانی ناوچە کە بێ، ئەو کاکەییانە کە رکوک پەوانە ئوردووگای دا قووق کران و پاشان لە گەل ژمارەیک خەلکی جافی ناوچە ھاوار، لە ھەلەبجە تازە چەند میلیکی پوژاوی ھەلەبجە نیشتمانی کرانەو. دیارە ھەندیکیشیان لە نزیکی چەمچەمال جیگیر کران. ژمارەیک بەرچاوە ھەورامیی سوننە و کاکەییەکانی گوندەکانی سنوری ئێران لە ھەلەبجە تازە و کۆمەلگەکانی دەوروبەری، بەوانە ناوچە ھاواریشەو، نیشتمانی کراوون. دوا راپەرینی سالی ۱۹۹۱، ھەندیک لە کاکەییەکان گەرانەو بۆ ناوچە ھاوار، ئەگەرچی لە سەردەمی شەری ناوخی کوردەکان دا سالی ۱۹۹۴ دووبارە شوینە کەیان چۆل کردەو.

وا دیارە کاکەییەکانی ئاسکی کەلەک، ھاوشیوەی شەبەک، بەتەواوی نەکەوتتە بەر شالای ئەنفال، گواپە گوندەکانی سارلی لە ھاوینی سالی ۱۹۸۸ دا چۆل کراوون. ئەمە تا رادەیکە نزیکە لەو کاتە کە ھەمان شت بەسەر شەبەکا ھاتوو. لەوانە ھەوانیش لە سەرژمێری سالی ۱۹۸۷ دا خۆیان بە نەژادی کوردی تۆمارکرد بێ. ھەرچەندە دانیشتوانی سفییە پەوانە ھەلەبجە تازە کران، بەلام

پاش ئەو ھەوانە ئاغا سەیدیان لە گەل حکومەتی عیراق ریک کەوت، تۆنیان بەگرتنەو.

۴. پەيوەندی نیوان کاکەیی و شەبەک: سارلییەکان

سارلییەکان شایانی سەرنجی زیاترن. کاکەییەکان بەگشتی لە پووی زمانەوانی و ئابینییەو، لە شەبەکەو نزیکن؛ لە پووی جوگرافیا شەو، دراوسێ نزیکی ئاسکی کەلەکن، لە راستی دا، پەيوەندیەکی نەژادی لە نیوانیان دا ھەبە. گواپە کاکەییەکانی ئەم ناوچە، لای دراوسێ سوننەکانیان بە سارلی ناسراون، کەچی ئیدمۆندز (۱۹۵۷): (۱۹۵) گومان دەکا کە ئەوان ئەو ناولینانە قبوول بکەن. سەیدەکیان، کە لە ھولێر دادەنیشی، ئەو ھەو پەت کردووەتەو. بۆم دەرکەوت، ئەو خەلکە کە لەو ھەو دەژیان، بە کاکەیی ئیبراھیمی ناسراون و خۆشیان دان بەو دادەن، کەچی زاراوی سارلی یا سارلوو تەنیا لای بیانی و دەرەکیەکان، بەتایبەتی دراوسێ عەرەب و کوردەکان، بەکار دین. بە پێچەوانەو، شەبەک بە کاکەیی بانگیان دەکەن، ئەوەک بە سارلی. ھەر ھەو ئەو ھەو پێگۆم، شەبەک پێچەوانە یەزیدیەکان پەيوەندیەکی چاکیان لە گەل کاکەییەکان ھەبە، سەرباری ئەو ھەندیک جیاوازی ئابینیشیان لە نیوان دا ھەبە. دەلێن؛ گوندەکانی سارلی لە پروسە تەعریب کردن دا چاک کرانەو و رزگاریان بوو، بەلام دوا ئازاد کردنی بەشیکی ھەریمی کوردی، ئەوان ریک کەوتتە ھیلی پێشەو ھەو سەر زینی گەورە، نیوان حکومەتی عیراق و کوردەکان. زۆر بەی زۆری دانیشتوانەکیان، بۆ دۆزینەو پەناگەیکە ئارام، لە کۆمەلگای تۆپزاوی نزیکی رینگای ھولێر نیشتمانی بوون. جار جارە گوندەکانی نزیکی روبرار لە لایەن تۆپخانەکانی حکومەتی عیراقەو تۆپباران دەکران، کەچی - لە ھەمان کات دا - ئەو گوندانە بووبونە مۆلگەیک بۆ کاری قاچاچچیتی، بەزۆری لە رینگای دروست کردنی کەلەکەو لەسەر زێ، بەتایبەتی لەبەر قاچاچچیتی بەر بوومەکانی نەوت.

ئیدمۆندز (۱۹۵۷: ۱۹۵) دەلی: کۆمەلە سارلی لە تاقم و گرووپە کوردییە تازەکانی لیوای مووسل جیاوازی، ئەوانە بە شەبەک ناسراون و کوردی قۆلباشین. بەلام ئیستا ئەو جیاکردنەو ھەو قورسە. زۆر بەی ئەو گوندانە کە من سەرم لێ داوان و دانیشتوانەکانیان سارلین، ھەموو دانیشتوانیان و ھەتا گەنجەکانیشیان بە ھەردوو زمانی کاکەیی و شەبەک قسەیان دەکرد. کاتی پرسیارم لە دایک

کرد، که به کاکهیی به منیان ناساندبوو، تا چهند گوندی شه‌به‌ک له‌و ناوه ههن، به سه‌رسوورمانه‌وه گوتی: ئیمه خوومان شه‌به‌کین. له ئه‌نجامی پرس‌ورای زیاتردا، بۆم ده‌رکه‌وت زۆربه‌ی بنه‌ماله‌ سارلییه‌کان له بنه‌ره‌تدا ئاویتته و تیکه‌له‌ی کاکه‌یی و شه‌به‌کن. به‌م دواییانه، زۆریان بووبوونه کاکه‌یی. ئاشکرایه ه‌اوسه‌رگیری و ژنوژنخوازی نیوان شه‌به‌ک و کاکه‌یییه‌کان هه‌بووه. هه‌نووکه دانیشتووانی ئه‌و گوندانه له پ‌ئ‌و‌ره‌سمی ئاییینی کاکه‌یییه‌کاندا به‌شدارده‌بن و دیاریی له جۆری نه‌وت و به‌نزین بۆ سه‌یده‌که‌یان ده‌هینن.

ئ‌ه‌و گۆرانه له په‌یره‌و یا تیکه‌لبوونی نه‌ژادیی نیوان کاکه‌یی و شه‌به‌کدا، له سه‌رده‌می سه‌یدیکی ئیبراهیمی فه‌تاح‌ئاغا ناودا رووی داوه. فه‌تاح که‌سیکی چاوکراوه بوو، ئه‌گه‌رچی نه‌خوینده‌وار بوو، ساڵی ۱۹۳۸، قوتابخانه‌ییکی و نه‌خوشخانه‌ییکی و مزگه‌وتیکی له گوندی توپزاده‌ی نزیکی تاوق (Tauq) کرده‌وه. دیاره ئه‌وسا پینگه‌ی خو‌ی له حکومه‌تی ناوه‌ندی‌دا هه‌بووه. پ‌ی‌یان‌راگه‌یاندم، ئه‌و کات ژماره‌یه‌ک بنه‌ماله‌ی کورد و عه‌ره‌ب، به‌تایبه‌تی له عه‌شیره‌تی به‌رزنجی و جاف و هه‌مه‌وه‌ند، په‌یره‌وی ژیا‌نیان گۆرپیوو بۆ کاکه‌یی. پاش مردنی فه‌تاح له کۆتاییه‌کانی سالانی په‌نجادا، ژماره‌ی ئه‌و که‌سانه‌ی که په‌یره‌وی ژیا‌نیان گۆری، به‌ شیوه‌یه‌کی به‌رچاو رووی له که‌می کرد. گۆرینی په‌یره‌وی ژیا‌نی شه‌به‌ک هه‌ر -هیچ نه‌ب‌ن- له‌وانه‌یه به‌شیکی په‌یوه‌ندیی به‌ که‌سیتی به‌هیزی فه‌تاح‌ئاغاوه هه‌بووب‌ن، یا به‌هۆی پینگه‌ی -له‌ رووی کۆمه‌لایه‌تییه‌وه- به‌رزی کاکه‌یییه‌کانه‌وه ب‌ن‌. هه‌روه‌ها به‌م دواییانه ساڵی ۱۹۸۶، شه‌به‌ک و گه‌رگه‌ری له مووسل بوون به‌ کاکه‌یی. ئاشکرایه ئه‌و گۆرانه به‌ سۆنگه‌ی ئه‌و ده‌رفه‌ته گه‌ورانه‌وه که له پایه‌ییکی به‌رزی کۆمه‌لایه‌تی‌دا ههن، هاتووه‌ته‌دی هۆیه‌کی‌تریش -دیاره- ب‌یر و باوه‌ری کاکه‌یییه‌کانیان به‌ باوه‌ریکی تایبه‌ت به‌ ئاییینی کورد داناوه، ویستووایه بکریته کورد نه‌ک عه‌ره‌ب، چونکه تپه‌په‌روون به‌ سنووری نیوان هه‌ندیک کۆمه‌له‌ی نه‌ژادا تا راده‌ییکی ئاسانتره، تاکه‌کان ده‌توانن به‌ ئاسانی به‌کجاری نه‌بووه‌ته هۆی ره‌شبوونه‌وه و نه‌مانی جیاوازی ئه‌و دوو کۆمه‌له‌یه. په‌یوه‌ندیی نیوان ئه‌و دوو کۆمه‌له هه‌روا به‌ بابه‌تیکی گرنگی توپزینه‌وه و لیکۆلینه‌وه‌ی زیاتر ده‌مینیتته‌وه.

۵. تپه‌په‌روونی دیالیکته‌کان

چهند سه‌رنجیک له‌سه‌ر شیوازی قسه‌کردنی شه‌به‌ک و کاکه‌یی، ئه‌و تپه‌په‌روانی کۆمه‌کاته‌وه. به‌ دلنیا‌یییه‌وه، زانیارییه‌کی ئه‌وتو له‌سه‌ر شیوازی ئاخاوتتی ئه‌و کۆمه‌لانه له کوردستانی عیراق له‌به‌رده‌ست‌دانییه. مینۆرسکی (۱۹۲۰-۱۹۲۱) زیاتر کاری له‌سه‌ر زمانه‌ی تورکی و یارسانه‌کانی ناوچه‌ی گه‌یلان و نازه‌ربایجانی ئیران کردووه (بۆ ب‌ینی هه‌ندیک شیعر و که‌لامی ئاییینی ئه‌ه‌لی حه‌ق به‌ دیالیکتی گۆرانی، ب‌روانه: مینۆرسکی ۱۹۴۳). موکری به‌ شیوه‌یه‌کی سه‌ره‌کی له‌ زمانی نووسراوی ئه‌ده‌بی ئه‌ه‌لی حه‌ق ده‌کۆلیته‌وه، که به‌شیکی به‌ زمانی فارسی و به‌شیکی‌تریشی به‌ گۆرانیی کون نووسراوه و له‌گه‌ل ه‌یچ شیوه‌زاریکی یه‌ک‌ناگریته‌وه. زانیارییه‌کی زۆر سه‌باره‌ت به‌و دیالیکتانه که ئاخاوتتیان پ‌ئ‌و‌ده‌کری، له‌به‌رده‌ست‌دانییه. وه‌ک دیاره، ته‌نانه‌ت ناکوکی له‌باره‌ی ره‌چه‌له‌کیشیانه‌وه هه‌بوو؛ له ئه‌ده‌ب‌دا، هه‌ندیک جار وه‌ک یا شیوه‌زاریکی تورکمانی، یا ئه‌و دیالیکتانه‌ی که په‌یوه‌ندیان به‌ زمانی به‌لووجیه‌وه هه‌یه، ته‌ماشاده‌کرین، یان به‌ تیکه‌له‌یه‌ک له‌ زمانی تورکی و فارسی و عه‌ره‌بی داده‌نرین. ئه‌و لاف‌وگه‌زافانه، له‌ باری نمونه‌ی دیالیکت و شروقه‌وه زۆر به‌که‌می پشتیان پ‌ئ‌و‌ده‌به‌ستری، عاده‌ته‌ن به‌لگه‌ نووسراوه‌کان به‌ پ‌ئ‌و‌نیشاندەر به‌کارده‌هینرین.

دیاره به‌گۆیره‌ی نمونه‌کۆکراوه‌کانی خو‌م، ئه‌و دیالیکتانه‌ی که شه‌به‌ک و هه‌ندیک له‌ کاکه‌یییه‌کانی نزیکی تاوق (Tauq) و سارلی قسه‌یان پ‌ئ‌و‌ده‌کن، هه‌موویان سه‌ر به‌ لقه‌کانی گۆرانی یا هه‌ورامیی زمانی ه‌یندۆ-ئ‌یرانییه‌کانن.^{۱۸} هه‌رچه‌نده له‌وانه‌یه لیکۆلینه‌وه و توپزینه‌وه‌ی چروپوتر، لقوپۆپ و ئالۆزیی زیاتری ل‌ئ‌ب‌که‌و‌یتته‌وه، بۆ نمونه، پ‌ئ‌و‌ده‌چی شه‌به‌ک له‌ رووی زمانه‌وانییه‌وه تا راده‌ییکی له‌ کاکه‌ییی نزیکتری، ئه‌گه‌رچی ره‌نگه‌ تورکمانی به‌

^{۱۸} بلاو (۱۹۸۹) شه‌قله ریزمانییه سه‌ره‌که‌یه‌کانی شیوه‌زاری گۆرانی پوخته‌کردووه‌ته‌وه. مان/هادانک (۱۹۳۰) چه‌ندین نمونه‌ی له‌ شیوه‌زاره جیاجیاکانی گۆرانی تپدایه، که له ئ‌یران به‌کاردین. به‌لام که‌ره‌سته‌ی باجه‌لانی ناوچه‌ی بيشکانی نزیکي زه‌هاو و قه‌سری شیرین و خورسابادی باکووری مووسلیش ده‌گریته‌وه. مه‌که‌نزی (۱۹۵۶) که‌ره‌سته‌ی باجه‌لانی ناوچه‌ی ئارپه‌چی نزیکي مووسلی هیناوه‌ته‌وه. مه‌که‌نزی (۱۹۶۶) وه‌سفیکی هه‌ره وردی شیوه‌زاری تاقانه‌ی گۆرانی ناوچه‌ی نه‌وسوودی هه‌ورامانی ولاتی فارسی کردووه. کوردی‌بوونی گۆرانی هیشتا ج‌ئ‌ی ناکوکیه (ب‌روانه: لیزینیرگ (۱۹۹۳).

5. M. penc. Sh. pen (cf. B. H. penc)
 6. M. shish. Sh. ses (cf. B. H. shish)
 6. M. heft. Sh. haft (cf. B. hâft. H. hewt)
 7. M. Sh. hesht (cf. B. H. hesht)
 8. M. Sh. no (cf. B. nû. H. no)
 9. M. Sh. de (cf. B. H. de)
 10. M. Sh. yazde (cf. B. yazde. H. yanzeh)
 20. M. Sh. wîst (cf. B. bîst. H. wîs)
 100. M. sad. Sh. sayd (cf. B. say. H. sal?)

.....
 Sh. çerme.white: M. سپی

- green: M. sawz. Sh. saûs (cf. B. H. sawz)
 زرد yellow: M. Sh. zerd (cf. H. zart)
 سور red: M. sûr. Sh. qermez (cf. B. qirmiz. H. sûr)
 شین blue: M. mawî. kew (Sf.). Sh. ko (cf. B. kô)
 چاو eye: M. çem. Sh. çaw (cf. B. çam)
 خوین blood: Sh. xîm. cf. H. winî

.....
 Personal pronouns: جیناوه که سییه کان

- Sg. 1. M. min. emin. Sh. emin
 2. M. tu. etî (Sf.) Sh. tu/etû (Sf.) (cf. B. etû)
 3. M. ew. Sh. ew/îne (Sf.) (cf. B. ew)
 4. Pl. 1. M. ême. Sh. ême/homan (Sf.) (cf. B. hême)
 5. M. shima. Sh. shime (cf. B. êshma)
 6. M. ewshan. Sh. ewshan (Sf.)/ôshan (cf. B. êshan)

.....
 Reflexive pronoun: جیناوی خوئی:

M. yo- with suffixed personal pronoun: ême yoma mewînin. 'We see ourselves' Sh. hê- with suffixed personal pronoun: emin hêm met. 'I see myself' (cf. B. hê-; H. wê-, as in min wêm wînu. 'I see myself')

.....
 Demonstrative جیناوی نیشانه pronouns/adjectives:

M. îne. 'this'. ane 'that': îne/ane çeshin? 'what is this/that?' م. ئینه، "ئەم"، ئانە، "ئەو"، ئینه/ئانە 'ئەم/ئەو چییە؟'

Sh. î. 'this'. û. 'that' (Sf.): î/û zilam kê? 'who is this/that man?' ش. ئی، "ئەم"، ئوو، "ئەو"، ئی/ئوو 'ئەم/ئەو پیاوہ کییە؟'

.....
 زلام کیین؟، "ئەم/ئەو پیاوہ کییە؟"

زمانی دایک یا -لایه‌نی کهم- به زمانی دووهمی شه‌به‌ک دهر بکه‌وی. نابیی ئه‌وه‌ش له‌بیربکری، که هه‌موو ئه‌و که‌سانه‌ی وا وه‌ک سه‌رچاوہ به‌کارم هه‌یناون، ده‌یان‌توانی به‌چه‌ندین زمان بدوین. که‌ی و له‌چ شوینی، جگه‌ له‌ زمانیکی‌تر، به‌ زمانی گورانی قسه‌ده‌که‌ن، به‌ نادیارای ماوه‌ته‌وه.

سنووری تووژینه‌وه و نایه‌کسانی له‌ جووری زانیاریه‌کان (زوربه‌ی زانیاریه‌کان له‌ گه‌رمه‌ی شادی و خویشی هه‌ل‌بژاردنه‌ هه‌ریمایه‌تییه‌کانی سالی ۱۹۹۲ دا کوکراونه‌ته‌وه)، ریگرن له‌ به‌رده‌م شوو‌قه‌یه‌کی تیروته‌سه‌لی ریزمانی، ئه‌گه‌رچی هه‌ندیک تایبه‌تمه‌ندی جیاوازیان شایانی ئاماژه‌پینکردنه.

به‌گویره‌ی سه‌رچاوہ‌کان بی، له‌ سفینه‌ی زمانی شه‌به‌ک و ماچۆ له‌ یه‌کتر جیا‌ده‌کرانه‌وه. مه‌به‌ست له‌ ماچۆ زمانی ئاخواتتی رۆژانه‌ی کاکه‌بییه‌کانه (سه‌رچاوہ‌کانی تووژاوہ جه‌ختیان له‌ سه‌ر هه‌مان شت ده‌کرده‌وه). ئیدمۆندز (۱۹۵۷: ۱۰) ده‌لی زاراوه‌ی ماچۆ خه‌لکی ناوچه‌که‌ وه‌ک وشه‌یه‌کی گشتی بو هه‌موو ئه‌و دیالیکتانه‌ که له‌ ئه‌ده‌بدا به‌ گورانی ناسراون، به‌کاری ده‌هه‌ینن. ئه‌گه‌رچی زوربه‌ی ئه‌وسه‌رچاوانه‌ی وا من پشتم پی‌ده‌به‌ستن، هه‌ورامییان وه‌ک وشه‌یه‌کی گشتگیر بو هه‌موو دیالیکتانه‌کان به‌کارده‌هه‌ینا، ته‌نیا ئه‌وانه‌ی که شاره‌زاییان له‌ ئه‌ده‌بی رۆژاوادا هه‌بوو، زاراوه‌ی گورانیان له‌ سه‌ر ئه‌و بابته‌ به‌کارده‌هه‌ینا. لیره‌دا من وشه‌ی ماچۆ بی‌جیاوازی بو دیالیکتانه‌کانی کاکه‌بی له‌ سفینه‌ی و تووژاوہ به‌کارده‌هه‌ینم. له‌ به‌رئه‌وه‌ی زانیاریه‌کان سنووردار و که‌م بوون، نه‌متوانی به‌ شیوه‌یه‌کی سیسته‌مدار به‌راوردیان بکه‌م، به‌لام - به‌گویره‌ی سه‌رچاوہ پشت‌پی‌به‌ستراوه‌کانم- له‌ هه‌ردوو لایه‌نه‌وه جه‌خت له‌وه ده‌که‌نه‌وه که هه‌ردووکیان له‌ رووی کرداریه‌وه هاوشیوه‌ن.

کورتکراوه‌کان: مه‌به‌ست له‌ پیتی (M) ماچۆیی تووژاوہ‌یه؛ Sh شه‌به‌کی قه‌هراوه‌یه؛ Sf

شیوه‌زاری سفینه‌ی ماچۆ و شه‌به‌که؛ B باجه‌لانی ئاپه‌چی (سه‌رچاوہ: مه‌کینزی ۱۹۵۶): H هه‌ورامیی بیاره‌یه. ژماره‌کان:

1. M. ekWê. Sh. Îkyê (cf. B. ikkê. H. yue)
 2. M. dua. Sh. dû (cf. B. dûwe. H. dûl)
 3. M. sa. Sh. se (cf. B. se. H. yerl)
 4. M. Sh. çwar (cf. B. H. çwar)

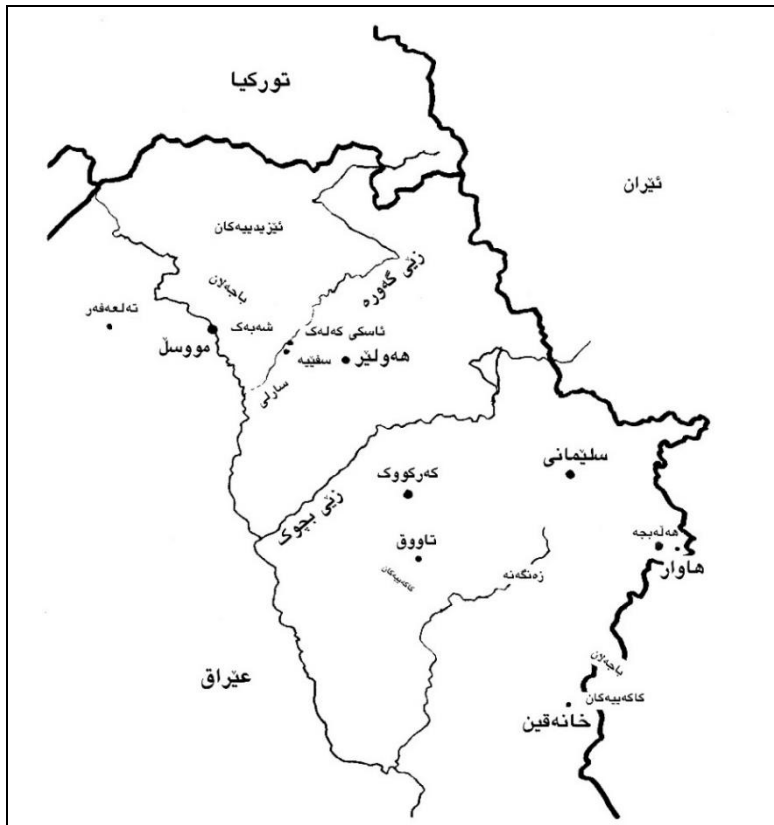
M. ewshan piyawyêshan dî. Sh. oshan
 م ئەوشان پیاویشان دی، "ش ئۆشان. zilamesha fît.
 زلامەشا تیت، "پیاوہکەیان دی"
 Copula:
 M. min pîrana. "من پیرەنە،"
 توو پیرەنی، "تو پیری" tu pîranî.
 ئەو پیرن، "ئەو پیرە" ew pîrin
 ئیمە پیرەنە، "ئیمە پیرین" ême pîrenme
 شمە پیرەندە، "تو پیری" shima pîrende.
 ئەوشان پیرەنە، "ئەوان پیرن" ewshan pîrane
 ئەمن نساغەنە، "من نساغەم" Sh. emin nisaghana.
 توو نساغەنە، "تو نساغی" tu nisaghana.
 ئەو/ئینە نساغە، "ئەو نساغە" ew/îne nisagha
 گشتمان نساغەنە، "هەموومان" gishtman nisagha.
 نساغین
 شمە [گشت] نساغەنە، shime [gisht] nisaghane.
 "هەمووتان نساغەن"

.....
 ئاوەلناوی پلە ی بەراورد: Positive/comparative
 M. min çeto dirêstherena. 'I am taller than
 you' من چەتو درێشتەرنە، |من لە تۆ درێژترم"
 Sh. î zilam diraze. "ئەم پیاوہ"
 درێژە/بەتەمەنە"
 چەمن دراستەرنی-ئە، tu çemin dirasterenî-ê.
 تۆ لە من درێژتری"
 پێشگری مە (-me) لە دەمی پانەبوردوی زمانی
 کاکەیی، لە پێش رەگی فیعی (-w) بۆ یەک برگە
 بچووک دەبیتهو: وشە ی مەوینوو (Mewînu) بە مۆینوو
 (Möynü) دەخویندریتەو، هەرودھا وشە ی مەواری
 (Mewarî) وەک مۆری (môri) دەخویندریتەو. هەرودھا
 دەنگیکی هاوشیوە ی و و /nä/ کاکەیی لە دیالیکتی
 گوانیی زەنگەنە ی دەوروبەری ئاوەسپیی نزیک تاق
 (Taûq) بەدی دەکرێ. بۆ نمونە، لە زەنگەنە ئا پیاو
 مەوینوو، من ماعاچوو (a piyaw mewînu ;min
 ma'açü) بە کاردێ، بەلام لە هیچ شیوە زاریکیتری
 گۆرانی دا دەرناکەوێ.

لە ئێرانی کۆندا، پیتە سەرەتاییەکانی هو (-hw) لە
 هەموو دیالیکتەکانی گۆرانی دا گۆردراوہ بۆ و (-w)،
 هەرودھا لە سۆرانی و کرمانجی دا بۆ خو/خوو (-khu)
 بۆ نمونە، وشە ی (خواردن) لە شەبەک و

.....
 مۆرفۆلۆژی فیعی: Verbal morphology
 پانەبوردوی سادە: present tense
 M. emin piyawê mewînu. Sh. emin zilamê
 metî. 'I see a man' ش. ئەمن پیاوئ مەوینوو،
 ئەمن زلامئ تەتی، "من پیاوئیکم دی"
 M. tu piyawê mewînu. Sh. etû zilamê metî
 م. توو پیاوئ مەوینوو، ش. "You (sg.) see a man"
 ئەتوو زلامئ مەتی، "تو پیاوئیکت دی"
 M. ew piyawê mewîno. Sh. ew zilamê metô.
 م. ئەو پیاوئ مەوینوو، ش. ئەو 'He/she sees a man'
 زلامئ مەتو، "ئەو پیاوئیکی دی"
 M. ême piyawê mewînim. Sh. ême zilamê
 metimî. 'We see a man' ش. ئیمە پیاوئ مەوینوو،
 ئەو زلامئ مەتو، "ئەو پیاوئیکی دی"
 M. shima piyawê mewînde. Sh. shime zilamê
 metê. 'You (pl.) see a man' م. ئەوشان پیاوئ
 مەویندە، ش. شمە زلامئ مەتی، "تو پیاوئیکت دی"
 M. ewshan piyawê mewîna. Sh. oshan zilamê meto.
 م. ئەوشان پیاوئ مەوینە، ش. ئۆشان زلامئ
 مەتو، "پیاوئیکیان دی"

.....
 لە دەمی پانەبوردوی فیعی تیپەردا، پاشگری فیعی
 وەک کلیتیک دەخویندە سەر بەرکاری راستەوخوی
 هەردوو دیالیکت:
 M. min piyawyê (Sf. piyawê) dî. Sh. emin
 zilamem fît (Sf. dît).
 م من پیاوئیم دی، ش. ئەمن زلامەم تیت، "پیاوہکەم
 دی"
 M. tu piyawyê dî. Sh. etû zilamete fît.
 م. توو پیاوئیت دی، ش. ئەتوو زلامەتە تیت، "تو
 پیاوہکەت دی"
 M. (ew) piyawyêsh dî. Sh. ew zilamesh fît.
 م (ئەو) پیاوئیش دی، ش. ئەو زلامەش تیت، "ئەو
 پیاوہکە ی دی"
 M. ême piyawyêman dî. Sh. ême zilamema fît.
 م ئیمە پیاوئیمەن دی، ش. ئیمە زلامەما تیت،
 "پیاوہکەمان دی"
 M. shime zilamete fît. Sh. shima piyawyêtan dî
 م شما پیاوئیتان دی، ش. شمە زلامەتە تیت، "تو
 پیاوہکەت دی"

کاکەبیەکان دا بوو بە وارد (ward)، کەچی لە سۆرانی و کرمانجی دا بوو بە خوار (-khwar). هەرچەندە، جیناوه خۆبییهکان، کە لە ئێرانی کۆندا بە هەمان پیتە سەرەتاییهکانی (-hw) دەست پێ دەکەن، بە هەمان گۆرانکاری دا تێنەپەڕیون. لێرەدا دیالیکتەکانی گۆرانی، بەراورد بە وشەیی خو (xwe) لە کرمانجی (بەبێ پاشگری ناوی)، هەرودها پینشگری خۆ (-xo) لە سۆرانی دا زۆر بە فراوانی لقو پەلیان هاویشتوو: (B. hê-, sh. Hê-, M. yo-، cf.)، H. wê-

ئەو سارلییانەیی کە چاوم پێیان کەوت، هەموویان لە شیوهزاری کوردیی هەولێری دا زمانیکی پاراویان هەبوو؛ هەرودها هەندیک لەو تاییه تەمەندییه دەنگییانەیی ئەو دیالیکتە

(مەکەنزی ۱۹۶۱: ۲۷-۲۹)، لە کاتی ئاخاوتنی ئەوان دا بە ماچۆ و شەبهک، دەبیسترا. بۆ نمونە: وشەیی چاوم (چەم çem) بە تسم /tsem/ دەخویندرایهوه، وشەیی سپی (چەرمە çerme) وەک تسمەرمە /tserme/ گۆدەکرێ. ئەگەرنا لەو نمونانەدا کە لە داقوق و قەهراوه وەرگیراون، شیوهی ئاخاوتنیان بە هەردوو دیالیکت کەمیک لیکجیاوازیبوو، زۆر بەزەحمەت لە یەکیان جودا دەکردنەوه و بەردەوامیش لە گەل یەکتەر تیکەلیان دەکردن.

لە کۆتایی دا، پێ دەچی جیاوازی نیوان ئەو شیوهزارانەیی دیالیکتی گۆرانی بەزۆری لە ئاستی فۆنەتیکی و دەنگی بی، جیاوازییهکان لە پرووی مۆفۆلۆژییهوه کەمتر بەدی دەکرین، جگە لە جیناوی خۆیی و پاشگرهکانی جیناوی کەسی. کەچی لەوانە یه جیاوازییهکانی ئاستی لیکسیکی زیاتر بەهۆی وەرگرتنەوه بی لە سەرچاوه و دیالیکتە جۆراوجۆرهکانی کوردی و فارسی و تورکمانییەوه. خۆشبهختانە، ئەگەر داتا و زانیاری زیاتر کۆبکریتهوه، لە داها تودا لیکۆلینهوهی ریکتر و گشتگیرتر لەسەر دیالیکتەکان دەکرێ.

22. M. Mazzaoui 1972 *The Origins of the Safavids: Shi'ism, Sufism, and the Ghulat*. Freiburger Islamstudien Band III. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

23. Middle East Watch 1993 Genocide in Iraq: *The Anfal Campaign Against the Kurds*. New York: human Rights Watch.

24. Middle East Watch 1994 *Bureaucracy of Repression: The Iraqi government in its Own Words*. New York: Human Rights Watch.

25. V. minorsky 1920 Notes sur les Ahl-e Haqq I. *Revue du Monde Musulman* 40-41: 19-97.

26. V. Minorsky 1921 Notes sur les Ahl-e Haqq II. *Revue du Monde Musulman* 44-45: 205-302.

27. V. Minorsky 1943 The guran. *BSOAS* XI/1: 75-103.

28. M. Mokri 1970 Etude d'un titre de propriete... In Contribution scientifique aux etudes iraniennes. *Recherches de Kurdologie. Paris: Klincksieck*, pp. 303-330.

29. M. Moosa 1988 *Extremist Shi'ites: The Ghulat Sects*. Ithaca: Cornell University Press.

30. A. Rassam 1977 Al-Taba'iyya: Pwer, patronage and marginal groups in northern Iarq. In: Gellner, E. & Waterbury, J. (eds), *Patrons and Clients in Mediterranean Society*. London: Duckworth, pp. 157-166.

31. Sh. M. Rasool 1990 *Forever Kurdish: Statistics of Atrocities in Iraqi Kurdistan*.

32. H.C. Rawlinson 1839 Notes on a March from Zohab... to Kirmanshah, in the year 1836. *Journal of the Royal Geographical Society* 9: 26-116.

33. J.P. Roux 1969 Les Fideles de Verite et les croyances religieuses des Turcs. *Revue de l'histoire de la Religion* 175: 61-95.

٣٤. الصراف، أحمد حامد، الشبک، بغداد، ١٩٥٤.

٣٥. ک. م. خ. الشوانی، الکاکائیه: الاساسات والعقیدة، بغداد، ١٩٨٩ (نامه‌ی ماجستیره، پیشکش‌ی زانکوی به‌غدا کراوه).

36. Sykes, M. 1908 The Kurdish Tribes of the Ottoman Empire. *Journal of the Anthropological Institute* 38: 451-486.

37. J.S. Trimmingham 1971 *The Sufi Orders in Islam*. London: Oxford university Press.

38. A. Vinogradov [=A. Rassam] 1974 Ethnicity, Cultural Discontinuity and Power Brokers in northern Iraq: The Case of the Shabak. *American Ethnologist* 1: 207-218.

* ئەم بابەتە لەم سەرچاوەیە وەرگیراوه و وەرگیراوه:

Ilc Research Report and Technical Notes Series: Michiel leezenberg, The Shabak and the Kakais: Dynamics of Ethnicity in Iraqi Kurdistan.

بیبلیۆگرافیا:

١. العزاوي، عباس، الكاكائية في التاريخ، بغداد، ١٩٤٩.

2. J.R. Barnes 1992 The Dervish Orders in the Ottoman Empire. In lifechez (ed.), 33-48.

3. H. Batatu, 1978, *The Old social Classes and the Revolutioary Movements of Iraq*. Princeton, NJ: Princetpn University Press.

4. J. Blau 1989 Gurani et Zaza. In R. Schmitt (ed.) 1989 *Comendium linguarum Iranicarum*. Wesbaden: L. Reichert Verlag.

5. M. V. Bruinessen 1989 *Agha, Shaikh und Staat: Politik und Gesellschaft kurdistsans*, new ed. Berlin: Express Editions (New English edition, abbreviated: London, Zed Press, 1992.

6. M. V. Bruinessen, 1991, Haji Bektash, sultan Sohak, Shah Mina Sahib and various avatars of a running wall. *Turcica* XXI-XXIII: 55-69.

7. M.V. Bruinessen n.d. *Satan's Psalmaists: Some heterodox beliefs and practices among the Ahl-e Haqq of the Guran distict*. Ms.

8. C.J. Edmonds 1957 *Kurds, Turks, and Arabs*, London: Oxford University Press.

9. C.J. Edmonds 1969 The Beliefs and Practices of the Ahl-I Haqq of Iraq. *Iran* 7: 89-101.

10. J.A. comte de Gobineau 1859 *Trois ans en Asie (1855-1858)*. Paris: Hachette.

11. M.R. Hamzeh'ee 1990 *The Yarsan: A Sociological, Historical and Religio-Historical Study of a Kurdish community*. Berlin: Klaus Schwartz Verlag.

١٢. هه‌ورامانی، محهمه‌ده‌مین، کاکه‌بی، به‌غدا، ١٩٨٤.

13. W. Ivanow 1953 *The Truth-Worshippers of Kurdistan*. Lieden: Brill.

14. I.M. Lapidus 1992 Sufism and Ottoman Islamic Society. In Lifechez (ed.), pp. 15-32.

15. H. Layard 1867 *Nineveh and Babylon*. London: John Murray.

16. M.M. Leezenberg 1993 gorani Ibflunce on Central Kurdish: Substratum or Prestige Borrowing? *ILLC Prepublication Series*, X-93-03.

17. R. Lifechez (ed.) 1992 *The Dervish Lodge: Architecture, Art, and Sufism in Ottoman turkey*. Berkeley: University of California Press.

18. D.N. Mackenzie 1959 *Bajalani. BSOAs* 18: 418-35.

19. D.N. Macanzie 1961 *Kurdish Dialect Studies I*. London: Oxford University Press.

20. D.N. Mackenzie 1966 *The Dialect of Awroman (Hawraman-I Luhon)*. Copenhagen.

21. O. Mann/K. Hadank 1930 *Kurdisch- Persische Forschungen III, 2: Mundarten der Guran*. Berlin: Walter de Gruyter & Co.

سى شوپنەۋارى پۇژھەلەتى كوردستان

ۋەرگىران لە ئىنگلىزىيەۋە: چيا سىدىق
پىنداچوۋنەۋە: د. كۆزاد محەمەد ئەحمەد

يەكپەنەنگ بە رەنگى سۈۋورى تىر
پوۋپۇش كراون؛ شىۋەى جۇراۋجۇريان ھەيە، لە
نىۋيان دا دەفرى تىكرىن و كىتەلەى شاخدار كە
تايپەتن بەۋى. دەفرى رەنگىراۋى دەلما لە
گۆزەلەى شىۋە گۆى قول پىكھاتوۋە،
لىۋارەكانى ۋەك نوقورچى لى گىرابى، ۋەھا
دروستكراۋە. نەخشەكانى برىتىن لە سىگۆشەى
تىرى كشاۋ بە سىپەرى ئەرخەۋانى، مارۋنى يا
بۇر لەسەر سوور رەنگكراون (شىۋەى ۳۶:
ھەرۋەھا بېۋانە (Elr V, p. 279 fig. 20). پارچە
بچوۋكەكانى لە شوپنەۋارەكەدا دۇزراۋنەتەۋە،
بە شىۋەيەكى سەرەكى سەرەتەشىپى قورپنى
قوۋچەكى بىكچالان. گلىنەى دەلما لە
شوپنەۋارى تىرى دۆلى سۆلدووز و بە درىژى
لاى خۇرئاۋى دەرياچەى ورمى دۇزراۋتەۋە.
گلىنەى ھاۋچەرخ و زۇر ھاۋشىۋەى ئەمە لە
تەپە سىياقان (Sīāvān) دۆلى مەرگەۋەرى
خۇرئاۋى ورمى دۇزراۋتەۋە (Solecki and
Solecki, figs. 1-6). گلىنەى دەلما، گلىنەى
چىاكەرەۋەى سەردەمى Xايە لە زنجىرەى
سەرەكى تەپەى ھەسەنلوۋ و دەتوانرى
مىژۋەكەى لە رىۋى رادىۋكاربۇن و
بەراۋردكارىيەۋە لەگەل شوپنەۋارى تر بۇ
دەۋرۋەرى ۵۰۰-۴۰۰ پ. ز بگەرىنەرىتەۋە
(Voigt and Dyson, I, pp. 174, 175; II, p. 137)
table 2). گلىنەى ھاۋردە لە دەلما تەپە
دەيپەستىتەۋە بەۋانەى چىنى XVIۋە لە تەپە
گەرە (=عوبەيدى ۳) لە عىراقى باكور. گلىنەى
ھاۋشىۋەى دەفرى دەلما لە سى گابى و گودىن
تەپە (گۆۋدىن تەپە) (سەردەمى X) دۆلى
كەنگاۋەر لە باشوور دۇزراۋتەۋە (Young and
Levine, p. 11). گلىنەى جۇرى دەلما لە روۋمالى

(۱)

دەلما تەپە

Delmā Tepe

نووسىن: پۇبەرت ھ. دايسون
Robert H. Dyson, Jr

شوپنەۋارىيە لە ئازەربايجانى
خۇرئاۋا. گرديكى بچوۋكە دەكەۋىتە نىزىكەى
(۵كم) باشوورى خۇرئاۋى گردي ھەسەنلوۋ،
رىك لە باكورى گوندى دەلماى ئىستا لە دۆلى
سۆلدووزى باشوورى خۇرئاۋى كەنارى
دەرياچەى ورمى. بەرزىي گىردەكە لە ئاستى
زەۋىيە تەختەكەى دەۋرۋىشتىۋە، نىزىكەى ۴م و
نىزىكەى ۵۰م تىرەى بىكەكەيەتى. چارلس بورنى
سالانى ۱۹۵۸ و ۱۹۵۹ و تىكۋىلەر يۇنگ ۱۹۶۱
كەۋىپشكىنىيان تىدا كىردوۋە، ئەمەش ۋەكو
بەشىك لە پۇژھەى ھەسەنلوۋى مۇزەى
دىرئەناسى/ مرۇقناسى زانكۆى پەنسلفانيا و
دامەزراۋە ھاۋكارەكان (Hamlin).

لە كەۋىپشكىنىيەكان دا بىكى زۇر گلىنەى
بەدەست دروستكراۋى تىكەل بە كا و وردەزىخ
كە كاتى سوركىدەۋە بوۋنەتە پرتەقالى يا
پەمەيى، زۇر جارىش ناۋاخنەكەيان كەۋەيى
دەرگەۋتوۋن (بېۋانە IV ceramics). چەند
پارچەيەكى بچوۋكى گلىنەش ھەن، پوۋ سافكراۋ
بىنەخشىن و بە (دەفرى دەشتى دەلما) ناسراون.
جۇرىكى تر، دەفرى لەسەر پوۋ نەخشىن كراون، بە
چاپكىردن لەسەر پوۋى قورە تەرەكە بە سەرە
پەنجە، رىس، قامىش و ئامپازى تر نەخشىندراون.
دەفرى بە سوور تەراۋدراۋى دەلما، بە توپىزىكى

ناوچه‌کانی نیوان سۆلدووز و که‌نگاوه‌ریش
دۆزراوه‌ته‌وه (Swiny, pp. 79-81; Young).

وینه‌ی ۳۶ / ده‌فری له‌سه‌ر پوو
نه‌خش‌کراو، به‌سه‌ور ته‌پاودراو و
کیشراو له‌ده‌لما ته‌په. وینه‌ی فۆتۆی
پروژده‌ی هه‌سه‌نلوو، مۆزه‌ی زانکۆی
دی‌رینه‌ناسی / مروّفناسی.

سه‌رچاوه‌کان:

C. Hamlin, "Dala Tepe," *Iran* 13, 1975, pp. 111-28.

R. W. Solecki and R. S. Solecki, "Tepe Seavan. A Dalma Period Site in the Margavar Valley, Azerbaijan," *Bulletin of the Asia Institute* 3, 1973, pp. 98-117.

S. Swiny, "Survey in North-West Iran, 1971," *East and West* 25, 1975, pp. 77-98.

M. M. Voigt and R. H. Dyson, Jr., "The Chronology of Iran, ca. 8000-2000 B.C.," in R. W. Ehrich, ed., *Chronologies in Old World Archaeology*, 3rd ed., I, Chicago, 1992, pp. 122-78.

T. C. Young, Jr., "Survey in Western Iran, 1961," *JNES* 25, 1966, pp. 228-39.

Idem and L. D. Levine, *Excavations of the Godin Project. Second Progress Report*, Royal Ontario Museum Occasional Papers 26, Toronto, 1974.

وه‌رگه‌راوه‌ له:

<https://iranicaonline.org/articles/dalma-tepe-an-archeological-site-in-western-azerbaijan>

(۴)

ئیدا

Ida

نووسین: ئیننا مەدقەدسکایا
Inna N. Medvedskaya

ولاتیك و شاریکیشه، به شیککی ناوهکی ولاتی زاموا Zamua بووه، که وتبووه باشووری پوژئاوای که ناری دهریاچهی ورمی. ئیدا و فرمانپهواکهی که ناوی نیکدیرا Nikdêra بووه، له سهراوهکانی سهردمی ئاشووری نویدا که دهگه پینهوه بو سهردمی فرمانپهواهی شهلمانصهری سینیهم Shalmaneser III، له میانهی ههلمهتهکهی دا بو ناوچهی ناوهکی زاموا/ مازاموا Zamua/ Mazamua له چوارهمین سالی فرمانپهوااییهکهی دا (۸۵۵ پ. ز.) ناویان هاتووه. سهردتا ناوی ههموو ئهم شوینانه له سهردمی فرمانپهواایی ئهم پاشایه دا هاتووه، ئهوه دهگهیهنی که زاموا Zamua له لایهن ئاشوور ناسیرپالی دوومهوه Ashurnasirpal II داگیرکراوه، بهلام ناوهکی زاموا/ مازاموا Zamua/ Mazamua نهگرتبووه.

سالنامهکانی شهلمانصهری سینیهم Shalmaneser III، شهش باسی ههلمهتهکهی ۸۵۵ پ. زیان تیدایه: نیکدیرا Nikdêra شهش جار و ئیدا Ida چوار جار ناویان هاتووه. له چوار باریان دا پینگاکه به رهو ناوهکی زاموا Zamua له پینگهی چیا کولار Kullar هوه بووه، له یهک باریشیان دا به رهو مازاموا Mazamua ئه پینگایه به کارهاتووه که به ولاتی بونایس Bunais دا تیهیهوه (Grayson, 1996, A.O.102.2 ii 75b-78a; A.O.102.6 ii 10-15; A.O.102.10 ii 6b-9a); له سهر ناسنامهی ئه پینگایانه و جینگهی ناوی شوینهکان بروانه: Medvedskaya, 2000; (cf. Levine, 1973). دهریاچهک سی جار ناوی هاتووه، دوا جار ئاشووریهکان Assyrian نیکدیرا Nikdêra و هاوپهیمانهکانیان له نزیکهوه بهزاند،

که ههولیان دابوو به (بهلهمی له زهل دروستکراو) ههلبین. له کوتایی دا دهست نیشانکردنی شوینی ئیدا Ida پشت به دیاریکردنی شوینی ئهم دهریاچه دهبهستی. بوچوونیک ههیه که ئهم دهریاچه ورمی بی، یهکیکی تر زیریاری لاپهسهندتره (Levine, 1973, pp. 20-22)، که رووبه ریکی بچووی ئاوه و کهمیک له باشووری دهریاچهی ورمی یه. مشتومرینی گهرم ههیه به قازانجی ئهوهی ورمی بی، له پیش ههموو شیان هوه ناو نیشانهکانی شهلمانصهری سینیهم Shalmaneser III. شیوهی گشتی له ناو نیشانه جیاوازهکانی دا ئهمه بووه: "بهزینهر له ههردوو دهریاچهی سهروو و خواروووه تا ولاتی نایری Nairi و دهریاچهی مهزندهکهی پوژئاوا." ههروهها جوړیکی تریش هه بووه "بهزینهر له دهریاچهی ولاتی نایری Nairi یهوه تا دهریاچهی پوژئاوا (یا تا دهریاچهی کالیدی Chaldaea)". ههچوونیک بی، هه ندیک جار یهکیکی له دهریاکانی نایری Nairi ناوی "دهریاچهی ناوهکی زاموا Zamua" له جیاتی دانراوه. به باوهری تویره وههکان، ئهم ناو نیشانانه ناوی دهریاچهی گرنگ له خۆدهگرنگ: دهریاچهی کالیدی، کهنداوی فارسی بی، دهریاچهی مهزندهکهی پوژئاواش دهریاچهی ناوهراست بی. ئهگهر یهکیکی له دهریاکانی نایری Nairi دهریاچهی وان بی، ئهوا سهخته قبوولی بکهین ئهوی تریان ورمی نه بی و زیریاری بی، وهک ئهوهی له لایهن لیفاین Levine هوه و دانراوو. سهره پای ئهمه، له ههسه نلووی ناوچهی ورمی، پارچه له گه نیکی نووسراو به خهتی میخی دۆزراوهتهوه، ناوی ئیدا Ida ای تیدا هاتووه: "کۆشک (ی) باوری Bauri، ولاتی ئیدی Idi، شه مهش ئوشیشی" [?...] šamaš-ušiši.

ئار. دایسون R. Dayson، ئاماژه به وتهیهکی زارهکیی ئهی. گۆتزه A. Goetze دهکا، میژووی نووسینه که ناگاته ۸۰۰ پ. ز. (Dyson, 1965, p. 8, fig. 202). به بوچوونی ئای. ئیم. دیاکونوف I. M. Diakonoff (personal communication to the author; Iran 26, 1988, p. 12, n. 3). شیوهی

ئەو بەبى كە ئورارتىيەكان ئەم ناوچانەيان ناونايتتەو. ئەگەر ئيدا Ida كە وتبوايە ناوچەي زرتىبار، ئەوا ناوہكەي ھەروا دەمايەو. دواتر ماننايەكان چوونە ئەم ناوچانەو و پاش ٦١٦ پ. ز. بوون بە بەشيك لە شانشيني ميدي.

سەرچاوەكان:

R. Dyson, "Problems of Protohistoric Iran as Seen from Hasanlu," JNES 24/3, 1965, pp. 193-217.

E. A. Grantovskii, *Iran i irantsy do Akhemenidov (Iran and the Iranians before the Achaemenids)*, Moscow, 1998.

K. A. Grayson, *Assyrian Rulers of the Early First Millennium B.C., Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods 3*, Toronto, Buffalo, and London, 1996.

L. D. Levine, "Geographical Studies in the Neo-Assyrian Zagros," *Iran* 9, 1973, pp. 16-22.

I. Medvedskaya, "Zamua, Inner Zamua and Mazamua," in *Iran und der Westen. Gedenkschrift für Peter Calmeyer, Altes Orient und Altes Testament* 272, Münster, 2000, pp. 426-43.

وەرگىراوہ لە:

<http://www.iranicaonline.org/articles/ida>

تايبەتمەندييەكانى خەتە ميخبيەكە (كە نووسينيكي نافەرمييە) رى دەدا ميژووہكەي بېستريتتەو بە سەردەمى ئاشوورىي ناوہراست (پيش ١٠٠٠ پ. ز.)، كە زور پىدەچى ديارىكردنهكە لە سەدەي نويەم بەدەرىبكا. ئى. ئەي. گرانتوفسكى (1998, pp. 56 f.)، ئەويش ميژووي نووسينهكە بو كوتايي ھەزارەي دووہمى پ. ز. دەگەريئيتتەو، پيشنيازي كردووہ كە ئيدا Ida ناوي كوني ھەسەنلوو بووہ. روداوہكانى دواتريش وەك بەلگەيەكي ناراستەوخوي سەربار لەبەرچاوبگيرى، بە قازانجى ديارىكردى شويني ئيدا Ida لە ناوچەي ورمى: شەلمانصەرى سينيەم Shalmaneser III لە لكاندى ناوہكي زاموا Zamua و ولاتى ئيدا Ida بە ئيمپراتورىيى ئاشوورەو شەكستى ھينا. جيگرەوہكەي، واتە شەمشى-ئەدەدى پينجەم Shamsi-Adad V، جاريكى تريش خەلكى ئەم ناوچانەي بەزاندوون. ھەرچەندە ئەمەي دوايبيان لە دەقەكانى باسى ولاتى ئيدا Ida نەكردووہ، ئەمەش بەتەواوي دەشى شارصينا Šaršina كورى ميقديارا Meqdiara بى، كە دووجار لە سالنامەكەدا ناوي ھاتووہ و دەبى لە راستىدا كورى نيكديرا Nikdêra بووبى (Grayson, 1996, p. 184). بە كوتايى ھاتنى سەدەي نويەمى پ. ز.، كە نارەكانى پوزئاوا و باشوورى پوزئاواي دەرياچەي ورمى لە لايەن ئورارتىيەكانەو دەستيان بەسەردا گىراوہ و ماوہى سەد سالى داھاتوو لە ژير ركيبياندا ماوہتەوہ. ٧١٤ پ. ز. ئەو بەشانەي ورمى كە لە ژير ركيفى ئورارتىيەكاندا بوون، لە لايەن سارگونى دووہم Sargon II ھوہ داگيركران. بەلام نە ناوي ئيدا Ida لە نيو ئەو ولاتانەدا كە داگيرى كردوون و لە سالنامەكەي دا ژماردونى، ھاتووہ و نە ولاتى گيلزان Gilzan پيش كە دەكەويتتە سەر كەنارى پوزئاواي دەرياچەي ورمى و ناوي لە سەرچاوە ئاشوورىيەكانى بەقەدەر سەردەمى فەرمانرەواي تيگلات پيلەسەرى سينيەم Tiglathpileser III (٧٤٥-٧٤٨ پ. ز.) دا ھاتووہ. ئەم باس نەكردنە، دەكرى واتاي

(۴)

گیۆی تهپه

Geoy Tepe

نووسین: عزیزهت ئۆ. نیگههبان
Ezat O. Negahban

شونینکی شویننه واریی دهوله مهنده، که وتووته ته نازه ربايجانی خورئاوا، نزیکه ی ۷ کم له باشووری شاروچکه که ی دهشتی ورمی (ره زائیه) یه. له رپی روومالی هه وای شویننه واره کونه کانه وه له ئیران که ئیریک ئیف. شمیت Erich F. Schmidt له سالانی سیدا ئەنجامی داوه، ناسراوه. به بلاوکردنه وه ی کاره پینشهنگه که ی شمیت، ئەوه روون بووه وه که لیکۆلینه وه ی وردی یه کیک له م گردانه ی دهشتی ورمی له به ردلان نییه بۆ به دهست هیتانی کرۆنۆلوجییه کی چینه شویننه وارییه کانی ئەم به شه ی جیهانی کۆن، که پیشتر کنه و پیشکینی زانستی که می تیدا کرابوو. سالی ۱۹۴۸ دهسه لاتداریی ئیران مۆله تیان به تی. بورتون براون T. Burton Brown ی به ریتانیای مهن دا بۆ کنه و پیشکین له گیۆی تهپه و کارکردن ئابی ئەو ساله دهستی پی کرد. له باکووره وه بۆ باشوور نزیکه ی ۵۰۰ یارده، ۶۰۰ یارده له رۆژه لاته وه بۆ رۆژئاوا و ۸۰ پی له ئاستی کانیه سروشتییه که یه وه، که وتووته گو شه ی باشووری رۆژئاوا ی گرده که به رزه که. له به رته وه ی مه ودايه کی زوری سهر روى شویننه واره که به بینای نیشته جی بوون و گۆر داپۆشرا بوو، شویننه هه لکۆلدراره کانی سهر گرده که به یه ک نه ده گه یشتنه وه، به لکوو له ۸ چالی له یه ک دابراو پیکه اتبوو.

پاش شیکارییه کی به راوردکارییه ی ماده ده دۆزراوه کانی چینه جوراوجوره کانی ئەم هه شت چاله که گلینه، ئامرازی به ردین و که لوپه لی برۆنز و ئاسن ده گریته وه، کنه که ر پیشنیازی کرد به پیی ئەلفوبیی سهرده مانی خۆی پۆلین بکری؛ له

کۆنترینه وه که سهرده می N، تا نویتترینیان که سهرده می A یه. چالی I، چالی سهره کیه، ده که ویتته گو شه ی باکووری رۆژئاوا ی گرده که، به قوولی ۵۰ گری له لوتکه ی گرده که وه هه لکه ندرا. به جیماری سهرده می N ههره کۆنترین سهرده مه له گرده که دا، له خواره وه ی چالی I دۆزراوته وه، ده گه ریته وه بۆ ناوه راستی هه زاره ی چواره می پ. Z. له سهره وه ی ئەمه ماده ی سهر به سهرده می M هه بووه، که ده گه ریته وه بۆ نیوه ی دووه می هه زاره ی چواره می پ. Z. له سهره وه ی سهرده می M، ماده ی سهر به سهرده می K هه بووه، که وادیاره ده گه ریته وه بۆ نزیکه ی ۳۰۰۰ پ. Z. یا سهره تای چاخى برۆنز. له سهره وه ی پاشماوه کانی K، ماده ی سهر به سهرده می G هه بوو، که پاشماوه کانی له بنه وه ی چاله کانی III و IV دۆزرا بوونه وه. رهنگه ئەم پاشماوانه ی سهرده می G بۆ به شی دوایی هه زاره ی سییه می پ. Z. بگه ریته وه. پاشماوه کانی سهرده می D له چاله کانی III و IV ایش دۆزرانه وه. پاشماوه کانی له گه ل سووسه ی II و چینی چواره می چینی IV ته په گیان هاوشیوهن، میژوو یان بۆ به شی ههره دوایی هه زاره ی سییه می پ. Z ده گه ریته وه. له سهره وه ی پاشماوه کانی سهرده می D له چاله کانی III و IV دا، پاشماوه کانی سهرده می C هه ن، که میژوو یان بۆ دواوای هه زاره ی سییه م و سهره تای هه زاره ی دووه می پ. Z ده گه ریته وه. پاشماوه کانی سهرده می B له چاله کانی I، II و IV دا دۆزراونه ته وه، ده کری میژوو هه کیه یان بۆ نزیکه ی ناوه راستی هه زاره ی دووه می پ. Z. بگه ریته وه. پاشماوه کانی سهرده می A به زوری پارچه ی بچووکی گلینه بوون، له هه موو ئەو چالانه ی وا کنه و پیشکینیان تیدا کرابوو، دۆزراوته وه. روونه که چینیکی سهرده می A هه موو گرده که ی داپۆشیوه. ئەم گلینه یه ی سهرده می A، ده کری میژوو هه که ی بۆ دواوای چاخى برۆنز و سهره تای چاخى ئاسن بگه ریته وه. که وابوو، گرده که ئاوه دانییه کی به رده وام بووه تا سهرده می A (نزیکه ی ۱۲۰۰ پ. Z).

سه‌چاوده‌کان:

T. Burton Brown, *Excavations in Azarbaijan, 1948*, London, 1951.

R. H. Crawford, "Geoy Tepe 1903: Material in the Collection of the Fitzwilliam Museum, Cambridge," *Iranica Antiqua* 11, 1975, pp. 1-28.

R. H. Dyson, Jr., "Problems in the Relative Chronology of Iran, 6000-2000 B.C.," in R. W. Ehrich, ed., *Relative Chronology in Old World Archaeology*, Chicago, 1965, pp. 215-56.

D. E. McCown, *The Comparative Stratigraphy of Early Iran*, Chicago, 1942.

Idem, "The Material Culture of Early Iran," *JNES* 1/4, 1942, pp. 424-49.

Idem, "The Relative Stratigraphy and Chronology of Iran," in R. W. Ehrich, ed., *Relative Chronology in Old World Archaeology*, Chicago, 1954, pp. 56-68. A.

G. Sagona, "Geoy Tepe," in *The Caucasian Region in the Early Bronze Age*, Oxford, 1984, pp. 60-61.

وده‌گیراوه له:

<https://www.iranicaonline.org/articles/geoy-tepe>

گهشتیک به کوردستانا پیش دووسه د سال:

سەفەرنامەى جۆن مەكدونالد كنيهر بۆ كوردستان

سالى ۱۸۱۴

(به شى پينجه م و كوتايى)

له فەرەنسىيەو وەرگيران: د. نەجاتى عەبدوللا

لەندەن بە بەرگینگ بە ناوی (سەفەر بەناو ئاسیای بچووک، ئەرمەنستان و کوردستان لە سالانی ۱۸۱۳-۱۸۱۴) چاپکراوە. هەر هەمان سال سەفەرنامەکە کراوە بە فەرەنسی و بە دوو بەرگ لە پاريس بلاوکراوەتەو^۲. کنيهر، سالی ۱۸۲۴ پۆستیکی بەرزی له کۆمپانیای رۆژەهلاتی هیند وەرگرتوو و له تاران نیشتهجی بوو. رۆژی ۱۸۳۰/۶/۱۱ له تەبری کۆچی-دوایی کردوو. دواچار دەمەوی ئەو بلیم، ئەم وەرگيرانهی ئیمه له رووی چاپه فەرەنسیيەکەو کراوە بە کوردی، بەلام لهگەل چاپه ئینگلیزییەکەش بەراوردکراوە و له زۆر شوینیشدا هەر له رووی چاپه ئینگلیزییەکەو داریژراوەتەو. بۆیه ئەگەر جیاوازییەک له نێوان دەقه فەرەنسی و کوردییەکەدا هەبێ، هیی ئەوێه دەقه کوردییەکە بەگۆیرەى چاپه ئینگلیزییەکە راستکراوەتەو. ئیستا که وەرگيرانی ئەم کتیبه به کوردی بۆ یهکەمین جار له سەر لاپهڕهکانی گوڤاری خوشهویستی "ژین" بلاودهبیتهو، زۆر خوشحالم، که دواى زیاتر له حهوت سال له وەرگيرانی ئەم کتیبه بۆ زمانى کوردی، وا ئیسته ئەلقهى پينجه م و كوتايى سەفەرنامەکە رووناکیی

پیشەکی وەرگير:

سیر جۆن ماکدونالد کنيهر (کارندەن، ۱۷۸۲/۲/۳- تەبری ۱۸۳۰/۶/۱۱)، لیوتینان-کۆلونیل، گەرگ، جوگرافیناس و دیپلومات، کورپی جۆن ماکدونالدی چاودیری گوومرگ و خاتو سسیلیا ماریا کنيهر بوو. سالی ۱۸۰۲ کانید بوو بۆ قوتابخانەى سەربازی ئەفسەرایەتی لەلایەن سیر ولیام بینزلی و تاردنی هەر بە ناوی ماکدونالد له ریزهکانی سوپای هیندی دا ماوەتەو. ۱۸۰۴/۹/۲۱ بوو بە ئالاھەلگر له سوپای پیادهی مەدرەس*. سالی ۱۸۰۷ بوو بە لیوتینان (مولازیم) و ۱۸۱۸ بوو بە کۆلونیل و وەزیری سەرکردە له مالابار و کانارا. ۱۸۰۸-۱۸۰۹ لهگەل مسیونی مالکۆم چوو بۆ ئیران و دوایی بۆ ماوەیهک له (بووشههر) کاری کردوو و چەندین سەفەری بەناو ئیراندا کردوو. ۱۸۱۰ له رپی بەغداوە چوو تە مووسل و دیاربەکر و ئەستەنبول و له رپی ئەسپانیا و پورتوگالیشهو چوو تەو ئینگلستان. دواتر بە ئەرکیکی سەربازی پەوانەى باکووری ئەوروپا کراوە. بەلام دوایی جاریکی دیکه چوو تەو بۆ ئەستەنبول و سەری له ئاسیای بچووک، قوبرس داو و گەراوەتەو بۆ ئەستەنبول، لەویشەو سالانی ۱۸۱۳-۱۸۱۴ سەری له کوردستان و بەغدا و بۆمبای داو. کنيهر لەم سەفەرەىدا، که ئیمه ئیستا کردوومانە بە کوردی، مەبەستی بوو بەشوینپی کاروانی سوپا (دە هەزار کەسەکە) سەرکردەى یۆنانی ئیگزیتۆفۆن بکەوئ و شوینپی و جوگرافیای کاروانەکە دیاری بکا. ئەم سەفەرە که سالی ۱۸۱۴ بۆ کوردستان کراوە، سالی ۱۸۱۸ له

¹ John Macdonald Kinneir, *Journey through Asia Minor, Armenia, and Koordistan, in the years 1813 and 1814 ; with remarks on the marches of Alexander and retreat of the Ten Thousand*. London : John Murray, 1818, 1 vol. (XII-603 p.)

² Voyage dans l'Inde britannique : contenant l'état actuel de cette contrée, l'histoire de la guerre des Anglais contre Holkar et Scindiah, l'histoire de Shah-Aulum, Empereur du Mogol, et la description des mœurs et usages de ce pays... (Paris : Gide fils, 1818), also by William Thorn (page images at HathiTrust).

* Madres infantry

چاپ دهبینی و به هیوام زور نه با له دهر فته تیکی زور نزدیکدا ههر هموو به شهکان له کتییکی سهر به خودا پیشکesh به کتییخانهی کوردی بکهین.

رینگهی به غدا بۆ به سپره و

تیبینی سه بارهت به دارخورما و ئهسپی عهره بی^۳ وهک چۆن له یادداشته کانمدا له بارهی ئیرانه وه وهسپیکی به غدام^۴ کردبوو، ته نیا ئه وهم بۆ ماوه ته وه لیزه چهند سه رنجیکی سه ربار که له م ولاته زور سه رنجراکتشه بۆم دروست بووه، بگوازمه وه. له ماوهی سنی سالدا، ئه وه تی له به غدا دهرچووم، دوو پادشا کۆچی دوا بییان کردوو و دهسه لاتی حوکمرانیی ئیسته له ویدیو شووراکانی شار زیاتر برناکا. خوارووی کوردستان ملکه چی سه رۆکه کانی خۆیه تی و هموو ولات که له به غدا وه تا ئاورپیژگهی فورات دریژده بیته وه، له ژیر دهسه لاتی سه رۆکه عهر به کانی مه نته فیکه، که له سووقی شیوخ (سوق الشیوخ) Shoogooshug ی نزیکی قورنه جیگیرن. جیشینی ئیران که سه ردار ی کرماشانه، به شداریی خوی له زور ناوچهی سنوور دهسه پینی و به رده وام ههره شه له شاره که دهکا.

له یادداشته کانمدا له بارهی ئیرانه وه، دهر فتهی ئه وهم بۆ هه لکه وت بریک تیبینی سه بارهت به که لاوه کانی قه سری شیرین بنووسم، که پیتم وابوو کۆشکی یه زده گهرد Kilae Yezdejerd بووه، هیراکل دوی جهنگی نهینه وا ویرانی کردوو. هاوپی دلسۆزم میسته ر هاین Mr. Hine. نیشته جیی ئینگلیز له به غدا به وه کاله ت، خۆشحالی کردم که بریک تیبینی پی دام، دهر فتهی هه بووه له چهند گه شتیکیدا کویان بکاته وه. ناوچه یه ک هه یه له سی فهرسه خی رۆژه لاتی شاری زه هاو، شوینی حهلوانی کونی گرتووته وه، وهک ده لاین شوینی مانه وهی دلخوازی خه سره و په رو یز^۵ بووه و که وتووته شوینیکی زور قایمی سه ر لووتکه ی چیاکان

^۳ له وه رگی رانه فهره نسبییه که ده ئه م به شه دوی به شی (یادداشت له باره ی هیرشی سه ر هیندستانه وه) چاپ کرابوو، به لام ئیمه وهک چاپه ئینگلیزییه که ئه م به شه مان هینایه وه شوینی خوی. (وه رگی ر)

^۴ Geographical Memoir of the Persian Empire. London, 1813, in-4°.

یهک به رگ، له گه ل نه خشه یه ک به جیا (تیبینی وه رگی ری فهره نسبی).

^۵ ئه وه ههر هه مان ئه و ناوه یه که یونانییه کان ناویان ناوه Cosroës.

و که لاوه یه کی گه وهی لینی، ئه شه که وته کانی زور به رفراوان و دهوران ده وره که ی دوو یا سی فهرسه خ (۳ یا ۲،۵ فهرسه خ) ده بی. چون به ره و ئه وی هینده سه خته، نوایه کی ئارامی بۆ پادشاکانی زه هاو دابین کردوو، له کاتیکیدا ئه گه ر به ره و پووی ههر هه ره شه یه ک یا په لاماردانیک بینه وه. له بن لاپالی قه لاکه ی پیده شه که، کومه لیک خستی په رش و بلاو لیزه وه وی له سه ر زه وییه که که وتوون، بیرو که ی ئه وه ده دا که که لاوه کانی شاریکی گه وره بن، خه لکی ولاته که زوردا Zorda ی پی ده لاین. هاو پیکه م وای بۆ ده چی ئه م کۆشکه ئه وه شاریه که نووسه ره بیزه نتینییه کان پی ده لاین ده ستگه رد Dastagherd. ناوی شیواوی یه زده گه ره Yezdejerd. به لام من پیتم وانیه ئه م بیرو پایه راست بی، چونکه یه زده گه رد ناویکی ناسراوه لای یونانییه کان و له ناو زور گی رانه وهی میژووی ولاته که یان دا هه یه. من زیاتر به لای ئه وه دا ده چم که گو کردنی بیزه نتینی راست و دروست بی و ئه م باله خانه نایابه به تالان بردن و تیکدانی له لایه ن رۆمانه کانه وه، هه رگی ز پی ناوتری یه زده گه رد Yezdejerd. به لکوو پی دهوتری ده ستگه رد Dastagherd و وشه که به واته ی شار دئ، شوینی حه وانه وهی پیده شه ت، ناوانیک که به چاکی به سه ر حاله تی قه سری شیرین دا جی به جی ده بی. کۆشکه کانی ده ستگه رد - ده لاین - که وتبوونه سه ر که ناراهه کانی روو باری سیلا Silla یا دیاله Diala و به دلنیا بییه وه هه رگی ز سو پای هیراکلوس به رۆژه لاتی ئه م روو باره دا نه په ریو ته وه، به لکو به ره و باکوور رۆیش تووه، له رینگه ی راره وی دهر به نده وه Derbend چووته ناو ئیران. که لاوه کانی قه سری شیرین Kistr Shirin که وتوونه ته لیواره کانی لقیکی روو باری دیاله، له کاتیکیدا ئه وهی یه زده گه رد زیاتر به ره و رۆژه لاتی ئه م روو باره بووه. میژوونوس و گی رانه وه کانی ئیران ده لاین: خه سره و په رو یز حه وت کۆشک یا ته لار (قه سری) له سه ر شه ره فی شیرین دروست کردوو و له هه مووان به ناو بانگتر هالولا Hallowla یه له نیوان حهلوان و کوناک، له شه ش یا حه وت فهرسه خی شاری کوناکی ولاته که یان (۹ یا ۱۰ فهرسه خ). ئه م شوینه به ته واوی هاو جووته له گه ل شوینی که لاوه کانی قه سری شیرین و پیتم وایه هالولا Hallowla و ده ستگه رد

Dastagherd هەردووکیان یەک شوینن و ناوەکە بە تێپەڕینی کات گۆرڤراوە و ئەمەیش بە شیوەیەکی باو لەم بەشە جیهان ڕوودەدا.

بەلەمیکم بەکرێ گرت و ۱۵ی ئاب، بە بەلەم چوومە ناو دیجلە و نیوەرۆ ئاوی ڕووبارەکە زۆر کەم بوو بوو، بەلام هیشتا تا رادەیک تیزرۆ بوو بۆ ئەوەی بە حەوت ڕۆژ بمگەیهێتە بەسەر. لەگەڵ (با)ی هەلکردو لە باکوور-ڕۆژئاوا دەرچووین و پینجی ئیوارە کە لاوەکانی تەیسەفونمان لە لایەک و ئەوەی سلوو قیمان لە لایەکی دیکە بەجێ هێشت. لێرەو تا کوت، ئاواپیەکی عەرەبی بچووک هەیه، دەکەوێتە سەر ڕیگەی بەغدا - بەسەر. ولاتەکە لەسەر هەردوو کەناری ڕووبارەکە تەنیا بیابانێکی چۆل و هۆلە، ئەوپەڕی کەنارەکە تا دووری بیست یا سی یاردە، بە بێشەلانیکی ئەستور داپۆشراوە، بۆ کشانەوێ ئاژەلە دەرەندەکان بەکەلک دێ. کاتی شوڕبوونەو هەمان بەم ڕووبارەدا، ژمارەیک شیرمان بینی، لە بەر خۆرەتاو پالکەوتبوون، شەو گۆیمان لە نەری ترسناکیان دەبوو.

حەوت میل لە سەرۆوی کووت Koute. بەلەمەکە چەند سەعاتیک لەسەر یەکیک لە کەلەپرە کۆنەکانی پردیکی دارین وەستا، تا قە پردی سەر دیجلە - پیم وابی - مووسل دەبرێ و چەند سەدە دەبی دروستکراوە و کەسیش نازانی کێ دروستی کردووە و ناوی چی بوو، ناوی سەردەمی دروستکردنیشی نازان. یەکسەر بەرانبەر بە کووت، کەنالیکی گەرە هەیه پێی دەلێن های، ڕووباری دیجلە و ڕووباری فورات بەیە کە دەگەیهێنن و ئەو ئاوە تا ئەو شوینە دەپاریزی کە تێیدا دەبێتە دوو لق و پێی دەلێن (ئامۆ) و (ئەخیر جەهیرەت) Aher Jehirat. یەکەمیان بۆ کەشتیەوانی دەشی، کاتیک دیجلە بە تەواوی ڕووبارەکە ئاوی پێدا دەروا، بەلام کاتیک ئاوەکە نزم دەبێتەو، دەتوانی تەنیا بە لقی دوو بەرپیتەو. ماوەی زستانان و پاییزان، هەردوو لقا بەکەلکی پەڕینەو نایین. هەردوو لقا بە لقا ناوچە غەراف Ghorof یە کە دەگرنەو و پێی دەلێن سەبیل Sebbil. بەلام پیش گەشتنی بە ناو فورات، کەنالیکی جارێکی دیکە دابەش دەبی بۆ ژمارەیک زۆر کەنالی بچووک، هەر یەکەیان ناوی جیاوازی خۆی هەیه. بەرێز دکتور

کۆلکھۆن Dr. Colquhoun زیاتر لە جارێک بەم کەنالیاندا رەت بوو، پێی وتم کەنارەکانی بە بێشەلانیکی داپۆشراوە، پریە لە شیر. لەسەر لقی ئامۆ، سەری لە کە لاوەکانی شارێکی گەرە داوە، کە گومان دەکرێ ئەوەی واسیت بی، شوینیکی دەولەمەند و پریووە لە دانیشتوان لە دەورانی خەلیفەکان. باشووری کوت، بەشیک گەرەیی بیابانی هەردوو کەنارەکە کاتی هەلستانی ئاوی ڕووبارەکە دەکەوێ ژیر ئا، بەو پێیە ولاتەکە لە بریک شویندا لە ژیر ئاستی دیجلەو هیه. نیوێ ڕیگەی نیوان کووت و قورنە، بە ئاورپێژگە ڕووباریکدا تێپەربوون، عەرەبەکان پێی دەلێن ئەلحد Al-Had و بارستەکە گەرەیه وەک بارستی ڕووباری دیجلە، پانییەکە سی سەد یاردە دەبی. چەند جار لەسەر بنچینە ئەم ڕووبارە سەرسام بووم، بەلام نەتوانی زانیاری مایە رەزەمەندی وەگیربم. بەرای من، وای دادەنیم ئەو ڕووباری مەندەلی سوو Mandali-Sou بی، یان ئەوەی لای کۆنەکان پێی دەلێن (کیندس) Qyndes و سیروس Cyrus ئامازە پێ کردووە. بەگۆرەیی عەرەبەکان، لەگەل ڕووباری کەرخ یا حەویزە یە کە دەگریتەو و دەیشلین: مرۆ دەتوانی لە ڕیگەیی ئەو کەنالیو کە لە ئەلحدەو رادەکیشری و تا کە لاوەکانی شووش Sus و شاری حەویزە بە بەلەم بروا. هاوریکەم بەرێز کۆلکھۆن، زۆر دوورتر لەم ڕووبارە ڕویشتوو و بەگۆرەیی ئەو بە داواچوونانە کە ئەو لەسەر شوینەکان کردوونی، باوەری وایە لە لایەکەو دەگاتەو بە کەرخ و لە لایەکی دیکەو بە هۆرەکان و ئەو گۆلە زەریاییانە کە لە لافاوەکانی دیجلە دروست دەبن و لە ئەلحد بە تال دەبنەو. سەرچاوەکە، هەموو شتیک بۆ ئەوەی دەبا کە بروابکا ڕووبارەکە لە ناو چیاکانی لورستانو هەل دەقوێ، بەلام کاتی ڕویشتنی بە ناو ولاتیکی راستە راستا بە بن لاپالی چیاکان، تا دیجلە درێژ دەبیتەو، لەوانە یە لە ڕیگەیی کەنالی کەرخووە^۱ درێژ بێتەو و ئاوی هۆرەکانی تی دەرژێ.

^۱ من زۆر ئەو رایە دووپات دەکەمەو: ئەو ئاوە لە کەرخووە بۆ حەویزە دەروا و ئەو ئاوە دەرژیتە ناو شەتی عەرەب، چونکە لە هیچ یەکیک لەم ناوچانە بارستیک ئاوی وەها گەرە نییە، تەنیا لە شووش (سووس) نەبی.

هۆزی گه‌وره‌ی به‌نی‌لام رانه‌کانیان به‌دریژی که‌ناره‌کانی ئە‌ل‌ه‌د ده‌له‌وه‌پین. ئیمه‌ رۆژی ۱۹ی مانگ کاتی خۆرئاوایان پیندا په‌رینه‌وه و سبه‌پینی ۲۱ی مانگ، له‌گه‌ل تاوه‌لاتن گه‌یاندینی به‌سره. نیاوان کووت و قورنه‌ زیاد له‌ چه‌ند جارێک عه‌ره‌به‌کان په‌لاماریان‌داین، به‌لام چه‌ند گولله‌یه‌ک که‌ تاقمیکی بچووی سه‌ربازانی سیووی هیندی ته‌قاندیان، به‌س بوو بۆ ئە‌وه‌ی وایان لێ‌بکا رابکهن. هه‌موو به‌شه‌کانی بیابانه‌که‌ له‌ ده‌وروبه‌ری به‌سره‌ نوقمی ناو ئاوی فورات بووبوون، که‌ به‌ره‌سته‌کانی سه‌ر قورنه‌ی شکاندبوو. ئە‌م رۆداوه‌ چه‌ند جار له‌ ماوه‌ی چه‌ند سالی‌دا دووباره‌ و چه‌ندباره‌ بووه‌ته‌وه، له‌ ئە‌نجامی که‌مه‌ترخه‌می عه‌ره‌به‌کانه‌وه که‌ سه‌ده‌که‌ چاک‌ناکه‌نه‌وه و پینتیش هه‌ر وایان کردووه. ئە‌گه‌ر به‌رده‌وام‌بن و هه‌چ چاک‌کردنه‌وه‌یه‌ک نه‌کهن، ئە‌وا به‌سره‌ به‌م زووانه‌ نوقمی ناو ئاوی زه‌ریا ده‌بی، یا له‌ رێگه‌ی شه‌تی عه‌ره‌به‌وه‌ نوقم‌ده‌بی. ئە‌م رۆداوانه‌ نه‌هه‌مه‌تی زۆر له‌ دوا‌ی خۆیان به‌جی‌ده‌هێلن، چونکه‌ له‌بری ئە‌وه‌ی په‌پینی زه‌وه‌یه‌یه‌کان بکهن، وه‌ک هه‌ندیک که‌س خه‌یال‌ده‌کهن، ئە‌وان ته‌نیا کار بۆ بی‌پیت و فه‌رکردنی ده‌کهن و به‌شه‌کانی شو‌ره‌کاته‌که‌ به‌زۆری له‌ گه‌لی به‌شی بیابان هه‌ن و له‌گه‌ل ئە‌و خاکی تیکه‌ل‌ده‌کهن. کاتیک به‌ شیوه‌یه‌کی که‌میش بی‌ئاوده‌دری، ئاسایی به‌ره‌مه‌هینانی زیاترده‌بی. کیلگه‌ گه‌وره‌کانی دارخورما که‌ وای له‌ به‌سره‌ کردووه هینده‌ به‌ناوبانگ بی، زۆر گیرۆده‌ی لافاوه‌کانه‌ و چه‌ندانیکی لێ‌له‌ناوبردوون. دکتور کۆلکووه‌ن چه‌ند سال له‌ عه‌ره‌به‌ستان ماوه‌ته‌وه و زانیاری کۆکردووه‌ته‌وه، ویستی بریک له‌ خه‌سه‌له‌ته‌ سه‌یره‌کانی ئە‌م دره‌خته‌م پێ‌دا، که‌ له‌ چل‌وچوار جۆری هه‌مه‌چه‌شنه‌ که‌متری نییه‌ و هه‌مووشیان به‌ زمانی عه‌ره‌بی ناویکی تاییه‌تی خۆی هه‌یه.

به‌شیک زۆری دارخورما تا ته‌مه‌نی شینست یا سه‌د سالی ده‌ژین و خورما ده‌گرن، له‌ کاتیک‌دا هی دیکه‌ هه‌یه‌ له‌ ته‌مه‌نی بیست یا سی سالی‌دا ده‌مرن یا له‌ به‌ره‌مه‌هینان ده‌که‌ون. له‌گه‌ل ئە‌وه‌ش‌دا، ئە‌وانه‌ی دوا‌ی راسه‌ زۆر زووتر له‌وانی دیکه‌ ده‌گه‌نه‌ ته‌مه‌نی به‌ره‌مه‌هینان، زۆر به‌ده‌گه‌من پینش نۆ یا ده‌ سالی به‌رده‌گرن. به‌داخه‌وه‌ تووشی جۆره‌ کرمیک ده‌بن

(پینی ده‌لین لیدنا ledna)، دره‌خته‌که‌ ده‌سمی و دایده‌رپینی، ده‌چینه‌ ناو ره‌گی لقه‌کانی سه‌ره‌وه‌ و کرۆکه‌که‌ی ده‌خوا. ده‌توانن به‌ گیراوه‌یه‌ک له‌ خوی ئاسایی بیکه‌نه‌ ناو زارکه‌که‌ و چاره‌سه‌ری‌بکهن. له‌ به‌سره‌ ئە‌م ئاژه‌له‌ په‌لاماری دره‌خته‌که‌ ده‌دا، به‌لام له‌ یه‌مه‌ن و زۆر به‌تاییه‌تیش له‌ ده‌وروبه‌ری مه‌که‌ و مه‌دینه، به‌شیک زۆری به‌ره‌مه‌که‌ تیک‌ده‌دا و له‌ رێگه‌ی کاریکی ناوازه‌ و ئە‌وه‌په‌ری دا‌هینه‌رانه‌وه‌ راویان‌ده‌نین، کاتیک خاوه‌نه‌که‌ هه‌سته‌ده‌کا دره‌خته‌که‌ تووش بووه، شانیه‌کی میرو‌له‌ی ره‌شی گه‌وره‌ ده‌هینی، که‌ ئاژه‌له‌کان هه‌رگیز له‌ ده‌ستی رزگارنابن و کرمه‌کان ده‌ماشنه‌وه. جا ئە‌گه‌ر خاوه‌نه‌که‌ له‌ باخه‌که‌یان نه‌یانبوو، لای یه‌کێک له‌وانه‌ ده‌یکرێ که‌ به‌ ئامانجی بازرگانی هه‌شتوو‌یانه‌ته‌وه.

به‌ره‌می خورما له‌ سه‌فه‌ر Siffiri یا دوا‌دوا‌ی مانگی ئاب ده‌سته‌پێ‌ده‌کا یا سه‌ره‌تای سی‌تاه‌مه‌ر. عه‌ره‌به‌کان له‌م کاته‌دا چه‌ند جۆریکی خورما ده‌خۆن، پینی‌ده‌لین خه‌ته‌ل Khatal سه‌ره‌تا نه‌رم و ره‌قه‌ و کاتیک خورماکه‌ نیوه‌ پێ‌ده‌گا^۷، زیاتر خواستی له‌سه‌ره‌ و پینی‌ده‌لین روتبه‌ Rutub. دوا‌ی پێ‌گه‌یشتنی، ته‌واو بریکیان هه‌ر له‌سه‌ر دره‌خته‌که‌ خۆی ده‌میننه‌وه‌ و له‌ ره‌وشیکی تازه‌دا وه‌ک خواردنیکی به‌له‌زه‌ت ته‌ماشاده‌کری، به‌لام ئە‌وه‌یان یا بۆ خواردنی رۆژانه‌ی مال به‌کارده‌هینری یا بۆ بازرگانی که‌ ده‌م‌وده‌ست لێ‌ده‌کریته‌وه‌ و به‌ چه‌ندین شیوه‌ هه‌له‌گیرێ. بریکی له‌به‌ر خۆره‌تاو وشک‌ده‌که‌نه‌وه‌ و پاشان ده‌یخه‌نه‌ ناو کیسه‌ی بچکۆله‌ به‌ شیه‌که‌یه‌وه. به‌لام باوترینیان ئە‌وه‌یه‌ که‌ له‌ناو ئە‌سته‌رکیکی گه‌وره‌ داده‌نری و به‌ شونام^۸ chunam یا به‌ دار

^۷ له‌ ده‌وروبه‌ری مه‌که‌ و له‌وانه‌شه‌ به‌ هه‌موو دریژی زه‌ریای سوور، دانیشتووان ده‌ستووری کاریکیان هه‌یه‌ بۆ هه‌لگرتنی روتبه‌ بۆ هه‌موو ساله‌که‌، لاسکی دارخورماکان له‌سه‌ر شیوه‌ی قووچه‌ک کۆده‌که‌نه‌وه‌ و به‌ره‌که‌ له‌ ناوه‌راستی ده‌مینیته‌وه.

^۸ چینام tchenâm، که‌ به‌ شیوه‌یه‌کی نادرست (سه‌نا tchéna)‌یشی پینی‌ده‌لین، شیوا‌ی وشه‌ی سانکریستی tchhoua، برتییه‌ له‌ قس‌ل یا چیمه‌نتو به‌ تو‌یژالی کلسین دروست‌ده‌کری. هه‌موو ته‌خته‌کانی هیندستان به‌ شونام داده‌پوشری و وه‌ک رۆپوشیکی زۆر فینک سه‌یرده‌کری. شونام زۆر له‌ بونیاتنان‌دا به‌کارده‌هینری، کاتیک ده‌یانه‌وه‌ی ئە‌ستووری باله‌خانه‌یه‌ک له‌ شونام بگرن. شله‌یه‌ و رپی تێ‌ده‌چی له‌کاتی به‌کاره‌ینانی‌دا بکشی و بریکی زۆری له‌ بینادا به‌کاربه‌ینری و بریسکه‌دانه‌وه‌یه‌کی وه‌ک مه‌رمه‌ری هه‌یه. شونامی

داده پوشری، له گه ل کونیکي پروت له بڼه که ی دا شيله ی خورما که ی لڼ دیته خواره وه. نه و ماده شه کره مینیه یا دوشاوه، به ناوی دوشاو یا (دبس) ده فروشری و بهرکه و ناوکه که ی دهرده هیترئ و ده کریته ناو کیسه.

به لام بهری نه م درهخته به سووده تاقه به ش نییه که خه لک به کاری ده هیتن. نه وان گولاویکی به کجار خوش له ده مه پانه که هیشی ده دلوپینن و عه ره به کان^۹ لایان وایه حه زی خواردن ده کاته وه. نه وان پیفوکي گوله مینینه کان به کالی و به سوورکراوه بی ده خون^{۱۰} و درهختی مینینه لای نه وان ریزیکي زوری هیه و نه م به شه ی کوتایي درهخته که به کالی ده خوری یا دهیکه نه ناو سرکه. به سروشتی خوی، تامه که ی له ناوکی گوین ده چی و ناوی جه ماره djammār. هیشتا نه ویش نیره که ی ده خوری، به لام برئ کجار تاله و که متر خواستی له سهره، له چله دارخورما بچوکه کان باوه شین یا میشه فرفری دروست ده که ن. پاشان قه ده که ی ده برن بو کاریته و تهخته داری بینا و سووته مینیه کی نایابه. بیرورای باو نه وه یه که عه ره به کان له ریگه ی به رداشه وه پون لڼ دهرده هیتن. هه له که وادیاره سه رچاوه که ی له پراکتیکی نه م خواردنه وه په یدا بووه که نیسته باسی ده که ی ن. رون گوشین له م ولاته تا نه وپه ری ناشیرنه و به هه له نه بی، نامانجه کانی خوی ناپیکي، چونکه زهیتوون واده بی له ژیر به رده داتاشراوه که (به رداشه که) دهرده چی. جا بو ریگری له م جارسکارییه، به ناشیرینی ناوکی خورما که ده شکینن و له گه ل تووی روئی وهک دهنکی که تان و بهنگی رووه کی گوش chenevis تیکه لی ده که ن، به وپییه که ماده یه کی پیوه نووسه و خه سلته ی نه وه یه به به رده که وه دهنووسی، نه مه ش بو روودانی نه و کاریگه رییه ی که پیشبینی ده که ن. له گه ل نه وه ش دا، خورما خواردنیکی زور خوراک پنده ره بو چاره وئ، کاتیک لڼ ده که رین ماوه ی چوار یا پینچ روژ له ناو ناودا بخووسی. کاتی گه ران به دوا ی میژووی خورمادا،

ده تانین وینه یه کی کونی میوانداری عه رب بکیشین، هه تا نیستاش گه روکه کان ده تان برسیتیان به به رووومی خورمای سهر ریگه یان نه هیلن، چونکه هه رگیز وهک دز دوا یان ناکه ون، ته نیا نه گه ر بچپته سهر درهخته که یا بهرکه ی هینده بیا، که له پیویستی ناسای خوی زیاتری.

چه ند سالیکه به سره بووه ته ناوه ندیکي بازرگانی نه سپ له ناستیکی زور به رفر اوادا و له ناوچه دوورده سته کانی نیمچه دوورگه ی عه ره بییه وه نه سپی بو ده هیتن. به گویره ی نه و زانیاریانه ی که هاوړپی نریک به ریز کولکه ون پیشکه شی کردم، چه ندین جار دهرفته ی هه بووه له وباره یه وه له گه ل دانیش تووان و شاره زایانی گوره ی نه م ژانره قسه بکا، وه چه ی هه چه شنه ی نه سپه یلی عه ره بی به شیوه یه کی په رجوئاسا زورده بن، به مشوورخواردنی عه ره به کان بو پاریزگاری، ژینولوزی (وه چه ناسی) جوانترین نه سپ و باشتترین جوانو یان گه راندووه ته وه سهر باوانیان. نه م ژماره زوره ی جوړه کانی نه سپ پینچ وه چه ی هه مه چه شنه ی هه یه، که هه ره یه که یان ناوه که ی به سره ره گه زیکدا براوه و هه موو نه م وه چانه ش ده گه ریته وه بو نیمچه دوورگه ی عه رب. نه م پینچ وه چه یه بریتین له: كحيلة العجوز Kuheiiut el ajvez. شویمه الصبح Showeiman el subah، اوزنتی نه لخورسه Uzithin el Khursa، صقلاویه بن غدران Suglavie ben gedran، ده مه النمر Dehma el naamir. نه وه له م یا له و پینچ وه چه یه، که به ناو بانگترین نه سپه یلی عه ره بی دهننه وه، نه وه ی زور جیکه ی سه رنجدانه نه وه نه سپ نییه هیلی ژینولوزی بی، به لکوو نه وه مایینه که خوینی ره سه نی نه م ناژه لانه ی تیدایه، به ناو بانگترین وه چه ی خیزانه کان بریتین له: كحيلة السمنة Kuheilul el Sameneh، المنجیة Al Munigieh، نه بویل نه لنجدیه Aboyel el nejedis، یا نه به وین خندش - Aboyan Kineideish، نه به وین نه لشراق Aboyen el Shirack، ترفیع Tereiih، موتابع Mutabuh، هه دبه Hedeba، غه راده Gerade، زه بی Zubie، نه لجلفیه - Julfa، به ریسا Bereisa، ریشا Risha، جو حیره Jouheira، نه لنمح el Naumeh، کوروش Curoosh.

مه داس هوی هه موو نه و جوانییه که له هه موو پاشماوه کانی هیندستان دا هه یه.

^۹ عه ره به کان پی ده لڼ (ناوی لیجه = ماء لیجه) mahé legah.
^{۱۰} هه ره ها ناوی گول له گولی نیریش دروست ده که ن، پی ده لڼ "ماء الفل"، که به هیتره، به لام بو نه که ی وهک نه وه ی تر ناسک نییه.

ئەلخوری el Kurry يا ئەلخیری el Kerry، سەدە - Saadeh، ئەلغەرە Ghureh، غەرە Ghureh، عوزالە - Ghuzaleh، حەمدانیە Humdanie، ئیجتەمعیە - Igitthemie، پێویستە تییینی بکری ئەم ناوانە بنچینەیی هەمچەشنەیان هەیه، بریکیان لە لقی بنچینەیی وەرگیراون و بریکیشیان لە شوینەیی که لێهەو هاتوون و هی دیکە لە خەسلەتی ئازەلەکه خۆی وەرگیراوه، که دەبیته ناوی خانەوادەیی بۆی.

مونتەفیکەکان باشترین وەچەیی ئەسپن، هۆزیکێ گورەیی عەرەب که هەمان ناوی هەیه و لەسەر پوواری فورات و نیوانی قورنە و سامەر دەرژین، پەرودەرە کراون. ئەسپی شوب Chob بە بەهیزیان جیادەکریتەوه، بەلام خوینیان وەک خوینی رەگەزەیلی بیابان پاک نییه. ئەوانەیی شوستەر Shustar بەرز و بەهیزن و شیوەیان بەشیوەیهکی جوان هەلکەوتوووە بۆ پیتشپرکی، بەلام ناتوانن لەسەر چیمەن بڕۆن. لە ئەرمینیا و لە کوردستان دەتوانری ئەسپ لە بازاری زۆر گورەیی ئەسپان بۆ دووبارە بەرزبوونەوهی هیزی ئەسپسواریی بکردری. ئەوانەیی بەغدا گورەن و بریکیان خوینیان پاکزە، بەلام جوانترین ئەسپی هەموو نیمچە دورگەیی عەرەب - بەرای من - ئەو ئەسپانەیه که لە بیابانەکانی نزیک دیمەشق پەرودەرە کراون. گویم لە عەرەبیکێ هەژار بوو لە ئەتتاکایی سووریە، که سیوشەش پیاستەر (٣٦٠٠٠ فرەنگ)ی رەت کردبووهوه بۆ جوانوویەکی لەم رەگەزە. تاقە ئەسپەیلی رەسەن که من بینیم لە ئاسیای بچووک لە دەورووبەری یۆزگات پەرودەرە کرابوو، لە پیدەشتی کاپیادۆکیا، ئەوانە بیگومان لەو ئەسپانەن که رۆمانەکان پێیان سەرسام بوون. باشترین ئەسپەکانی لای عەرەب، دەبی بەرزیهکی چوار دەست hands بی، لە کاتیکدا ئەوان زیاتر دەرواننە رەگەز نەک بەرزیی و زۆر بە دەگمەن ئەو ئازەلانەیی که بەناوبانگترین رەسەن وەر دەگرن، ئەو بەرزیهیان دەبی. چەند سال ئەزموون قەناعەتی پێهینام، که ئەسپسواریی خۆجیی هیندیی ئیمە لەسەر ئەسپی لەم جۆرە زۆر باشتر دەبی لەوهی که ئیمە ئیستە بۆیان دا بین دەکەین. بەلگەهینانەوهی (ئارگیۆمینت) بەهانەهینراوه بە قازانجی ئەسپی بەرزیی ئاواپیەکان بۆ ئەو ولاتەیی که ئیستە ئیمە هەلمانبزار دووه بۆ دووبارە پیکهینانەوهی سوپای مەدراس، ئەوهیه که پێویستە هیزی بارهههگر گونجاو بی لەگەل بەرزیی ئازەلەکه. بەلام ئەم

بیانووہ - بە رای من - تەنیا وەهیمیە، چونکە خیزیایی ئەسپی عەرەبی هاوسەنگی ئەو مەوادیه دەبی که ئەسپی بەرز دەبیەخشی بەوانی دیکە. سەرباری ئەوه، ئەسپی عەرەبی ماندوویی نەناسە و هیشتا دەتوانری باری لی بنری و دواي برینی مەسافەیهکی درێژ که دەشی ئەوهی هیندستان داھیزراویکا. من لێرە ئەوه وەبیردەهینمەوه که نادرشا یەکه مینایەتی دابووہ ئەسپی عەرەبی بەسەر هەموو ئەوانی دیکە. بە گۆرینی ئەسپی هەوسار گورە بە هەوساری بەن،^{١١} که لە ئیزان بەکار دەهینری، دەتوانری رینگە لەو ترسە بگیری، که دەشی بەهۆی خیزاییهوه بارهکی ئەسپسوار سەغلەت بکا. من قەناعەتم وایە ئەسپەیلی عەرەبی تیچووی که مەترە بۆ کۆمپانیا وەک لە ئەسپەیلی کوتشی یا کوتوار، که باشتر بەرگی ماندوویی دەگری و دەگاتە تەمەنیکێ زۆر هەلشکاوتر^{١٢} و تیچووی ئازووقەیی سالانەیی لە ئەنجامدا که مەترە. ئەسپسواریی ئیمە لە مەدراس بریتییه لە حەوت هەزار و پینجسەد و چلوشەش ئەسپ و بۆ پارێزگاری لەو ژمارەیه، بەتەواوی پێویستە هەموو سالیک نۆسەد ئەسپیان نوێ بکرینەوه، که دەکاتە دوازه لە سەد. بەو پینەیی که قیستالەکانی Vestale که شتی گەشتی زەریایی بۆ کۆمپانیای هۆنۆرابل، که من شوینیکم حیز کرد بۆ چوونە بۆمبای، زۆر بچووک بوو تا شوینیکێ تەواوت پێبەخشی، بۆیه بە هاوبەشی لەگەل بەرێز کۆلکھۆن و کاپیتان سواتسۆن و من، که شتیە کمان بەکری گرت بۆ گواستەوهی ئەسپ و خزمەتگوزار و جانتاکانمان بۆ هیندستان. هەموومان پیکەوه لە کوتایی سنیته مەردا سواری که شتی بووین، پیکەوه تا دورگەیی کشمیش رۆیشیتین. بەلام بەداخەوه بەهۆی باو بۆرانەوه لە که شتییه که بە کریمان گرتوو، جیا بووینەوه. دوو رۆژ دواتر ئەو که شتییه، که هەرچەندە ئالای ئینگلیزی بەسەر هوه بووه، بەلام راما بەن جابا Rama Ben Jaba. یەکیک لە چەتەکانی جواسمی Djoasmi دەستی بەسەردا گرت، سنی بەشی تاقمی ناو که شتییه که قەتلوعام کرد، بەشیکی ئەسپەکانیشی کوشت و هەموو جانتاکانی منیش

^{١١} جۆریکە لە هەوسار (تیینی وەرگری فەرەنسی).

^{١٢} ئەسپی عەرەبی رەسەن تا تەمەنی بیست سالی دەژی و تا ئیستەش گەلیکی بەناوبانگی هەیه لە بەسەرە لە سەر و چل سالییه وەیه.

یادداشت

له‌بارهی هیرشی سهر هیندستانه‌وه

ئه‌گه‌ری هه‌ولدانی هیرشیک بۆ سهر هیندوستان له ریگه‌ی وشکانییه‌وه،^{۱۲} چه‌ند سالیگه زۆر به‌گه‌رمی سهرنجی رای گشتیی بۆ لای خۆی راکیشاوه. به‌ریگه‌وت ئه‌رکه‌کانی کاره‌که‌م منی برده‌ چه‌ندین ولات، که ده‌کرێ ئه‌و ولاتانه‌ بینه‌ پیره‌ویک بۆ تیه‌ربوونی ئه‌و هیژانه‌ی وا ئه‌م له‌شکرکیشییان پین‌ده‌سپێردری. ئه‌و هه‌لومه‌رجه‌ی که منی تیدام، خستمیه‌ سهر که‌لکه‌له‌ی کوکرده‌وه‌ی زانیاری سه‌باره‌ به‌و ولاتانه‌ی که خۆم سهرم لێ‌داون، بیرکردنه‌وه‌کانم به‌ شیوه‌یه‌کی ئاسایی ئاراسته‌ی ئه‌و ئامانجه‌ کرابوون و چه‌ندین سه‌عاتی کاتی به‌تالیی خۆم ته‌رخان کرد بۆ پابه‌ندبوون به‌ ئه‌نجامه‌کانی تیرامانه‌کانم.

زۆر پلان هه‌یه‌ ده‌وتری پێش‌نیا‌زکراون بۆ سه‌رکه‌وتنی ئه‌و پرۆژه‌ بویرانه‌یه، به‌لام -له‌گه‌ل ئه‌وه‌ش‌دا- ئه‌وا ته‌نیا دووان له‌وانه‌ بریک سه‌رکه‌وتنی دووری تیدا شک‌ده‌برێ (ئه‌وه‌ش هیشتا له‌ ئاسۆیه‌کی زۆر دووره‌وه): یه‌که‌میان له‌م پلانه‌دا بریتیه‌ له‌ گرتنه‌به‌ری ئه‌و ریگه‌یه‌ی که ئه‌سکه‌نده‌ر و نادرشا (ته‌ماسپ قولی‌خان) پنیویان و ئه‌وه‌ی دیکه‌ش پێش‌ه‌ویه‌یه‌ له‌ ریگه‌ی رووسیا و بوخاراوه.

بیرۆکه‌ی په‌لاماردانی هیندوستان له‌ ریگه‌ی زه‌ریای سوور یا که‌نداوی فارسییه‌وه، ته‌نیا ده‌بی وه‌ک بیرۆکه‌یه‌کی خه‌یالیی حیسابی بۆ بکری له‌ لایه‌ن هه‌موو ئه‌وانه‌وه‌ که -به‌ هه‌ر جوریک‌ بێ- ناشاره‌زان له‌ سروشتی ئه‌م زه‌ریایانه‌ و ناوچه‌کانی هاوسنیان. پێش ئه‌وه‌ی کرده‌وه‌یه‌کی له‌م جوره‌ به‌ تیرامان بکری، ئه‌وا پێویسته‌ دوزمن سه‌رداری بێ ئه‌م‌لاوه‌ولا و ده‌ست‌پوێشتووی نه‌ک هه‌ر ته‌نیا میسر و سووریه، به‌لکوو -جگه‌ له‌وه‌- عیراقی عه‌ره‌بی و هه‌ریمه‌ باشوورییه‌کانی ولاتی ئێرانیش بێ. نه‌ سنووری که‌ناره‌وه‌کانی زه‌ریای سوور و نه‌ ئه‌وه‌ی که‌نداوی فارسی، ته‌خته‌دار و کوگه‌ی پێویستی زه‌ریاییان نییه‌ بۆ دروستکردنی پارچه‌ی

که‌ نرخه‌که‌ی نزیکه‌ی هه‌زار و پینج‌سه‌د جونه‌یه‌ی ئیسته‌رلینی ده‌بوو (سی‌وشه‌ش هه‌زار فه‌رنک) و کتیه‌کانم، ئامیره‌کانم، رۆژنامه‌کانی ریگه‌م، نه‌خشه‌ و کولیکسیۆنیکی نایابی مه‌دالیا و شتی دیکه‌ که‌ من له‌ گه‌شته‌کانم‌دا به‌ زه‌حمه‌ت و تیچووی زۆر کو‌م‌کردبوونه‌وه، زه‌وتی‌کردن. به‌رده‌وام‌بووین گه‌شته‌که‌مان ته‌واو‌کرد، به‌بی ئه‌وه‌ی له‌بیرمان بێ چی پووی‌داوه‌ و کاتیک پیمان نایه‌ ناو مه‌سقه‌ت، ۱۳ی ئۆکتۆبه‌ر گه‌یشتییه‌ به‌نده‌ری بۆمبای. مه‌سقه‌ت پایته‌ختی شازاده‌ی عوممانه‌ (که‌ پێی‌ده‌وتری ئیمام یا سولتانی مه‌سقه‌ت)، که‌ وتوووته‌ ناو به‌نده‌ریکی قوول، له‌ سی‌ لاوه‌ به‌ گاشه‌به‌ردی قاقری دوورگی جه‌زیره‌ی عه‌ره‌بی ده‌وره‌دراوه. ئاووه‌های هه‌موو وه‌رزه‌کانی سالی، ئه‌وه‌نده‌ پێس‌وپۆخل و هینده‌ سووتینه‌ره، ئێرانیه‌کان پێی‌ده‌لێن جه‌ه‌نه‌م یا دۆزه‌خ. ئیمامی مه‌سقه‌ت هاوپه‌یمانی ئینگلیزه، زیاد له‌ چه‌ند جاریک له‌دژی وه‌هاپییه‌کان پارێزراوه. له‌سه‌ر حیسابی بازرگانیی ئیمه، ژماره‌یه‌کی زۆر که‌شتیی له‌ به‌نده‌ره‌که‌ی کوکرده‌وته‌وه، باشت‌ترین که‌شتیی چارۆکه‌داری هه‌یه، له‌ زه‌ریا‌کانی هیندستان که‌شتیه‌وانی ده‌که‌ن و له‌ هه‌موو شوینیکی ده‌بینرێن؛ له‌ بینگال، له‌ چین، له‌ دوورگه‌کانی زه‌ریای رۆژه‌لاتی و که‌ناره‌کانی ئه‌فریقا بازرگانیده‌کات. وه‌ختیک مۆریتیوس Mauritius پێش داگیرکرانی دوورگه‌کانی له‌لایه‌ن ئینگلته‌راوه، له‌ژێر ده‌ستی فه‌ره‌نسییه‌کان‌دا بوو، ئیمامی مه‌سقه‌ت ئازووقه‌ی بۆ ئه‌م کولۆنییه‌ دا‌بین‌ده‌کرد و هه‌موو ئه‌و که‌شتیه‌وانی کری که‌ له‌ چه‌ته‌ی هاوپه‌یمانی له‌ده‌ست که‌شتیگه‌لی ئینگلیز ده‌ربازبووین. نامه‌وی ئه‌وه‌ سه‌مه‌نیم که‌ تا چ راده‌یه‌ک سیاسیه‌، ریگه‌ به‌ هیژیکی زه‌ریایی هه‌لکشای وه‌ک ئه‌م میره‌ بدری. ئه‌وه‌ پرسپاریکه‌ بۆ بریاردان نایکه‌م، به‌لام پیم وایه‌ ئه‌وه‌ ئه‌رکی منه‌ ئاماژه‌ی بۆ بکه‌م که‌ جگه‌ له‌و زیانه‌ی که‌ به‌ بازرگانیی ئیمه‌ی ده‌گه‌یه‌نی، ئاکامه‌که‌شی زۆر ترسناک ده‌بی، له‌ حالیکه‌دا هه‌ر ده‌وله‌تیکی ئه‌وروپایی هیرش بکاته‌ سهر هیندستان، ئه‌گه‌ر ئه‌و که‌شتیه‌وانه‌ به‌و رێژه‌یه‌ی ئیسته‌ که‌له‌که‌بین.

^{۱۲} له‌وانه‌یه‌ پنیویست به‌وه‌ نه‌کا ئاماژه‌ بکری بۆ ئه‌وه‌ که‌ ئه‌م یادداشتنامه‌ی ئیره‌ پێش‌که‌وتنی بۆناپارت و ئه‌و پووداوانه‌ نووسراوه، که‌وا ئه‌م دواپییه‌ له‌ ئه‌وروپا پوویان‌دا و بوون به‌ هۆی پیدانی درێژبوونه‌وه‌یه‌کی نوی بۆ خاکی رووسیا و بوون به‌ هه‌ره‌شه‌ی سهر خاوه‌نایه‌تیی زه‌وی‌وزاره‌کانی ژێر ده‌سه‌لاتی ئیمه‌ له‌ رۆژه‌لات.

کەشتی. بۆیە ئەستەمە ئەم کەرەسانە لە ڕینگەیهکی دوورەوه لە زەریاوه بهیندرین، یەک کەشتی ناتوانی بەین ڕینگەپیدانی ئیمە کۆبیتەوه. بەدلتیاییهوه زارکی ئەم دوو کەنداوه ئەوەندە بەرتەسکه، هەر یەک کەشتی جهنگی ئاسایی بەسه بۆ پەرپهچدانهوهیان بەتوندی لە ههموو وەرزیکی سالدا. ئەوه راسته که چیاکانی فارس Fars دارستانی داربه‌پووی زوری لینه، به‌لام ئەم دره‌خانه هینده بچووکن تا ئەو پادیهی که ناتوانی به‌کاربهیندرین بۆ دروستکردنی حوزی کەشتی. ئەو دره‌خانه‌ش که له دووراییه‌کی دووری ئەو ناوه دەرپوین، ده‌بی به تیچوویه‌کی زور به‌سەر گاشه‌به‌ردی زل و لیژایی ترسناکدا بگوازینه‌وه. کەناری حه‌به‌شه côte d'Abyssinie یش ته‌خته‌داری بچووک به‌ره‌مه‌دهینی، به‌لام چۆنایه‌تییه‌که‌ی له‌وه‌ی که له چیاکانی فارس Fars به‌ره‌مه‌دهینری، له‌خوارتره، له ئەجامدا ده‌بین هه‌موو کەشتیه‌گه‌وره فارسی و عه‌ره‌بییه‌کان یا له هیندوستان دروستکراون، یان به‌که‌ره‌سته‌گه‌لیک دروستکراون، که له مالاباره‌وه Malabar هینراون: له‌پال ئەمه‌دا، ئایا ده‌شی دوژمن بتوانی کەشتی‌گه‌لیک به‌که‌ره‌سته‌ی هاورده دروستبکا، له‌سەر حیسایی کیشه‌ی گه‌وره‌ی ناو سووریه، یا سەر که‌ناره‌وه‌کانی زه‌ریای سپیی ناوه‌راست یان له ڕینگه‌ی به‌رده‌ستخستنیانه‌وه له یه‌کیک له بازرگانه‌کانی مه‌سقه‌ت Muscat (ئه‌وانه‌ی که ئیسته له‌سەر حیسایی بازرگانی له‌گه‌ل ئینگلیز ژماره‌یه‌کی زور و نایابتری کەشتیان هیه، که‌شیه‌وانی له زه‌ریا‌کانی هیندی‌دا ده‌که‌ن). هیچ به‌نده‌ریک نییه کەشتی‌گه‌لیکی ئاوا له هینرسی کەشتیه‌ جهنگیه‌ خیرا‌کانی croiseurs ئیمه پیا‌ریژی، یا ئەگه‌ر هه‌شبی، پێویسته له ساته‌وه‌ختی گه‌یشتنیه ناو زه‌ریادا چاوه‌ری تیکشانیکی دیاریکراو بکا. به‌وپیه‌ی که ئیمه ئەمه‌مان له‌پیشه، به‌لام شتیکی ئاوا زورمان نییه له‌م ڕوه‌وه لێ بترسین. با ئیسته بیینه سەر چاوه‌گیرانیک به‌و به‌ره‌ستانه‌دا که به‌ره‌پووی سوپایه‌ک ده‌بنه‌وه ده‌یه‌وی له ڕینگه‌ی ئاسیای بچووک و ولاتی ئیران یا ڕوسیا و بوخاراوه بگاته هیندستان.

پیش ئەوه‌ی جه‌نه‌رالیکی ئەوروپایی شوین‌پیی داگیرکاری مه‌قدونی یا نادرشا هه‌لگری، پێویسته‌ده‌کا یا هه‌ردوو ئیمپراتوریای فارسی و تورکی برووخینی، یا حوکومه‌تانی ئەو دوو ولاته به‌ته‌واوی به‌قازانجی خوی بیتیه‌ ناوه‌وه. یه‌که‌م‌جار ئەوه ئەرکیکه کاتیکی زوری

پێویسته بۆ ئەجامدان، باری حوکومه‌ته به‌دبه‌خته‌کان و جه‌نگی بی‌پسانه‌وه‌ی نیوان تورکان و فارسه‌کانیش واده‌که‌ن ئەم کاره‌ی دوا‌یی به‌هه‌مان پاده قورس بی، به‌مه‌رجیک ئیمه به‌خیرایی و ده‌ستوبرد بچوولینه‌وه. به‌لام با وای دابنن ئەوان له‌م‌باره‌یه‌وه سه‌رکه‌وتووبوون بۆ ئەوه‌ی سه‌رکرده‌کانی ئەم ولاتانه رازی‌بن به‌پلانه چاوتی‌راوه‌کانی ناپلیون، ئەوسا ده‌بی سوپا به‌سی ڕینگه‌ی جیاواز له ئەوروپاوه بگوازیته‌وه بۆ ولاتی ئیران: یه‌که‌میان دابه‌زین له‌سەر که‌ناری سووریه یا کیلیکا Cilicie. دووه‌م له ڕینگه‌ی ده‌ربه‌ندی بۆس‌فور یا ده‌رده‌نیه‌وه و به‌ره‌پیشه‌وه‌چوون به‌ئەنادۆل و ئەرمینیا و دوا‌یینه‌شیان به‌زه‌ریادا به‌که‌شتیه‌وانی له زه‌ریای ره‌شه‌وه له کونستانتیۆپل یا نیمچه‌دوورگه‌ی قرم یا ده‌روانه‌کانی ڕووباری دانوب بۆ ته‌رابزون یا به‌نده‌ریکی دیکه‌ی سەر که‌ناری مینگریلیا Mingrelie.

ئەگه‌ر ئەو کەشتی‌گه‌له‌ی که سوپا ده‌گوازیته‌وه به زه‌ریای سپیی ناوه‌راستدا بڕوا بۆ سووریه یا کیلیکا، به‌خته‌وه‌رده‌بی به‌وه‌نده‌ی ده‌سته‌بدراری تا بتوانی له‌ده‌ست وریایی ئەدمیراله‌کانی ئیمه رابکا و سوپا به‌دلتیایی و سه‌لامه‌تی له ئەسکه‌نده‌رییه Scanderoun یا لازکییه Latekièh داده‌به‌زی و سی بژارده‌ی له‌به‌رده‌ستدا ده‌بی بۆ ئەوه‌ی کاروانه‌که‌ی به‌رده‌وام‌بی. یه‌که‌م بژارده ئەوه‌یه که ئیمپراتور جۆلیان گرتیه‌به‌ر. په‌رینه‌وه به‌فوراتدا له بیر Byr یا مېمبگیز Membghiz و گرتیه‌به‌ری ڕیره‌وی ئەم ڕووباره بۆ نزیکي به‌غدا. له لازکییه‌وه بۆ حه‌له‌ب چل سه‌عاته یا نزیکي سه‌دوچل میله، له حه‌له‌به‌وه بۆ بیر سه‌د و چل‌وشه‌ش میله، به‌گویره‌ی خه‌ملاندنه‌کانی کولونیل سکوت Scottی هاو‌ریم. پیده‌شتیکی وشک و قات‌وقر پینج‌سه‌د میل له بیره‌وه بۆ به‌غدا درێژده‌بیته‌وه، به‌ده‌ر له ژماره‌یه‌ک ئاوا‌یی په‌رپووت و چه‌ند کونجیکی چیندراو له‌سەر که‌ناره‌کانی ڕووباری فورات، که ته‌واو به‌ده‌ره له گه‌نمه‌شامی و مه‌رپومالات و هه‌موو جۆره ئازووقه‌یه‌ک. ئەگه‌ر په‌لپ له‌وه ده‌گرن که ڕۆمانه‌کان به‌زیاتر له دوو سال له ئەنتاکییه‌وه بۆ ته‌یفیسون به‌م ڕینگه‌یدا ڕویشتون، ئەوا ده‌بی ئەوه‌شمان له‌بیرین که ئەوان کەشتی‌گه‌لی زوریان له‌گه‌ل بووه و له هه‌موو پێویستییه‌ک له هه‌ریمی ڕووها (ئه‌دیسسه Edesse) و پیده‌شته به‌پیت و فه‌ره‌کانی سووریه، که ئیسته له‌ژیر

دهستی ئاسنینی تورکاندایه و نهک هر دوره لهوهی بتوانی خوراک بۆ ژمارهیهکی زوری سوپا، بهلکه زور بهدهگمه نیش دهتوانی پارووی ژیانی تهواو بۆ دانیشتوانه چهوساوه و کهمبووهکانی خۆیشی دابین بکا. کهنارهکانی رووباری فورات ئه و سهردهمه له رهوشی کشت وکالدا زور لهوهی ئیسته ههیه، باشتر بووه و پاشماوهی کهلاوهکانی عیراقی عهره بی که ئیسته کهلاوهن، ئه و کاته پرپووه له شار و دیهات و دانیشتوان. له کاتی گهیشتن به بهغدا، دهشی بریکی زور نازووه له ریگی رووباری دیجله وه له کوردستانی خوارو دابین بکری، بهلام ئالیک له ههموو ئه و ناوچهیهدا زور دهگمه نه و کهمی ئه و ماده زورتر گرینگه تا پادهیهکی زور گهوره پیشرهوی سوپا دوادهخا. له بهغداوه ریگه کراویه بۆ ههمه دان به دهره بندی کردندا، من هیچ شتیکی تر نابینم پیشرهوی سوپا بۆ ولاتی ئیران رابگری، به مهرجیک تورک و کورد و فارسه کان به ههموو هیزیکانه وه کومه گی بکه ن: به بی یارمه تی ئه وان و کومه گی یه کگرتوانه یان، ده بی چاوه ری هه موو مه ترسییه کی برسیتی بن.

ریگی دووه م له کیلیکاوه بۆ ولاتی ئیران، بریتییه له ریگی ئورفه، ره های کون، ماردین، مووسل و تیه ره بوون به دهره بندی ناو کوردستان دا. ریگی راسته وخۆ له ئه سکه نده روونه وه بۆ ئورفه، درژی ری نزیکی سه دوچل میل ده بی. ریگه یه که له پاده به دهر خراپه، به لام ده کری خۆ لی وه دوور بگری به سوورانه وه به ده وری پیده شته که دا. به گه یشته ئورفه ناتوانی پیدایستییهکانی سوپایه ک کهم بکریته وه، به هۆی میرنشینی ئوشروشین Ochrohène ده، که پیشتر میرنشینیکی به ختیار و گه شه سه ندو و بووه و چاره نووسی وه ک هه موو ئه و هه ریمانه بووه که بۆ نه گبه تی که و تنه بن دهستی بابی عالی. له ئورفه وه بۆ میردین نه وه د و له میردینه وه بۆ مووسل سه دوپه نجا میل و به دهره اویشتنی گه ره که بچوو کهکانی نوسیین و چیا ی تور Mont-Thor،^{۱۴} ولاته که تیکه له یینکه له بیابان و خاکی به یار. ده بی پیشوه چوونی سوپا له مووسل بۆ به غدا پشت به کورد و فارسه کان

بهستی، دیسان هه مان چاره نووس و هه مان ئاسته نگ دینه پیشه وه، ئه گه ر ئه م گه لانه مه یلی ئه وه یان بیی دوژمنایه تییان بکه ن.

دوایی ئه م ریگه و یانانه، به که پپادوکیا Cappadocia و دیاربه کر و ئه رمینیدا ره ت ده بی. له ئه سکه نده روونه وه تا دیاربه کر به ریگه ی ساموسات Samosat و مه لاتیه دا، یا راستر ریژه و ی پپاده رۆی هاوشانی لژیاییهکانی چیا ی سه ختی توروس، گه یشتن پیی دژواره و له هه موو ساته کان دا ئه سته مه توپخانه یا هه ر گالیسکه یه کی تایه داری پپدا بروا. وه رزی زستان، به فر به ته واوی ریگه که داده خا و دایده پووشی. نازووه پپدان، به گرتنه به ری ئه م ریگه یه له هه موو ریگهکانی پپشوو باشتره. له مه لاتیه و دیاربه کر کوگای گه و ره ده کری به کومه گی پاشاواته کان دروست بکری. به لام له شکرکیشییه که پیوسته له پاییزدا ده ست پی بکات، کاتیک گه نم ته واو پی ده گا، چونکه کوگای به رده ست به شیوه یه کی گشتی بچووکه و هه روها ری و یانه کان هه روکه پیشتر تیبینمان کرد بوو، به راستی له زستان دا ناکری بگریته بهر، له به هاریشدا هیشتا به هۆی ئه و سیلاوه ی که به هۆی تانه وه ی به فزه وه دروست ده بی، خراپتره. نیوانی دیاربه کر و عه ربگیر سه دو بیست میله و له عه ره بگریه وه بۆ ئه رزه رۆم سه د میل و ولاته که زیاتر چیا بییه و ری و یانه کان به هه مان شیوه ی وه ک پپشوو و به تاییه تیش له نیوان دیاربه کر و عه ره بگریدا خراپن.

له ریگه ی راسته وخۆ وه به ناو ئاسیا ی بچووکه دا، سی وشه ش میل له کونستان نیو پله وه بۆ نیکومیدیا Nicomedia دووره و له نیکومیدیا وه شه وه بۆ بۆلی دووسه د و نۆزده میل ده بی، له بۆلییه وه بۆ ئه ماسیه سی سه د و حه فتاویه ک میل، له ئه ماسیه شه وه بۆ توکات حه فتا میل ده کا؛ کو ی هه مووی ده کاته حه وت سه د و بیست و سی میل له پایته ختی تورکیا وه بۆ توکات Tocât، یه کی که له گه و ره ترین شارهکانی ئه نادۆل. له وانه یه ئاسیا ی بچوو که یه کی که له نایابترین ولاته یلی جیهان بی، که ش وه وایه کی ته ندروست و خوش، خا که که ی پر به ره م و هه میشه به گژوگیا سه وزه؛ له گه ل ئه وه ش دا، له هه رس هیثانی ئیمپراتورییه تی رۆمانیه وه، له پاشه کشه دایه. به م جۆره له کاتی ئیسته دا ژماره ی دانیشتوانی زور نییه و کشت وکالی خراپه، رووبه ریکی به رفراوان له خا که که ی یا به خۆل و خاشاک داپۆشراوه یان

^{۱۴} کوینت-کورس Quinte-Curce به روونی ئه وه به دیار ده خات که ئه سکه نده ر له نیوان جه زیره و مووسل له دیجله په ریوه ته وه، که له م شوینه دا له ماوه ی هاوین و پاییز ده کری لی بیهرینه وه.

به زونگا و دارستانی بئ سهروبه، به لام - ویرای نهوه - به چاویوشین له م رهوشه، به رهه می زوره و پاشاکان pashas کوی ده که نهوه و نازوقه ی ته اوو بۆ پیوستیبه کانی سوپایه کی گه وره دابین ده که ن، به تایبه تی هه موو هویه که هه یه مه زنده ی بکه ی که دوژمن خوی به شیاو تر ده بیینه وه به دابه شیوونی بچوک بچوولی وه که نهوه ی یه که هیزی گه وره بی، به شیوه یه که راییکردنی ئەم کاروانه له وهرزی هاویندا نه بی، به سه لامه تی ناکری. کات له و وهرزدا به درهنگ ده که وئ پیش نهوه ی سوپا له کونستانننوپله وه بگاته توکات، له سه ریبه تی به دریزی وه رزی زستان له وئ یا له ئەماسیبه بمینیته وه و به شیکی گه وره ی وهرزی به هاریش له وناوه بی. ده شی وهستان بۆ ماوه یه کی دووردریز بیته هوی شه که تکرندی ناوچه هاوسیگان، بۆ نه و مه رومالاته زوره ی که ده بی ناماده بکری و کاروانی سوپا به ناو ولاتیکدا بروا هه موو شتیکی ده بی به سه ر پستی ئەسپ و وشتر و ئیستر و.. هتد. بگوزاریته وه و بریکی له راده به ده ری جۆ و پووش و په لاش .. هتد به کاربه یزی، به تایبه ت له و وهرزدا که به فر زهوی داده پۆشی. له توکاته وه بۆ نه رزه رۆم دووراییه که ی نزیکه ی سه د میله؛ ته اوو هاوشیوه ی نه وه یه که ده که ویته نیوان دیاربه کر و نه رزه رۆم و ئەمه واته ناوچه یه کی چیاپیبه و ئەسته مه ژماره یه کی له ژماره نه ها تووی خه لکی پیندا بروا، به تایبه ت ئەگه ر کاتیک کاروانه که باری له گه لدا بی. راسته ده توانین هه موو جۆره خوارده مه نیبه که له هه موو جۆره کان له ناو دانیش تووانه ده وله مه نده کانی شیوی نه رزه رۆم ده ست بجه ی ن. پاشان لیره وه بۆ یه ریقان دوازه رۆژ کاروانه ریبه و سه روشتی ولاته که و رهوشی ریگه و بانه کان هه روه ک خویانن، له یه ریقانه وه بۆ تورۆس په نجاوسی فه سه غه (سه د و هه شتا و پینج میل و نیو). له تورۆس نازوقه زوره و به رده سه ته، ئیسه تته نازه ربایجان باشترین ناوچه ی چینه راوه و باشترین هه ریمی پر به ره مه له ئیمبراتوریای ئیران.

خیرترین ریگه و گونجاوترین و که م خه رحیترینان بۆ گواسته وه ی سوپا له نه وروپاوه بۆ ولاتی ئیران، بریتیبه له بارکردن له کونستانننوپل و دابه زین له ته رابزون. له م ریگه یه وه، ده لین ئیمبراتوری یونانی، هیزقه له له شکرکیشیی دووه می دا بۆ سه ر خوسره و په رویز¹⁵ Khosrou-Parviz، سوپاکه ی له ماوه ی جهوت

¹⁵ خوسره و په رویز: بیست و سییه مین زنجیره ی شاکانی

ههفته دا له کونستانننوپله وه گواسته وه بۆ تورۆس. زه ریای رهش له سالدا ته نیا شهش مانگ بۆ که شتی سواری به که لکه و ماوه ی پینج یا شهش رۆژ به سه بۆ که شتیبه که به (با)یه کی گونجاو له ریژگه ی بۆ سفوره وه بگاته که ناراوه کانی مینگریلیا Mingrelie. له ویشه وه به کاروانی هه شت¹⁶ بۆ ده رۆژه تا نه رزه رۆم: ماوه ی نیوان نه وه ی دواپی و تورۆس له پیش دا باس کراوه.

جا با وای دابننن نیازی دوژمنه نه وروپاییه کانمان به راستی کوشش بی بۆ داگیرکردنی هیندوستان به هر یه کی که له و ریگایانه ی سه ره وه، نه وا بیر بۆ توپخانه و نازوقه و کۆگه ی دیکه ی جهنگی ئیرانییه کان ده چی که ده یانخه نه به رده ستیان، چونکه گواسته وه ی ئەم که ره ستانه به سه ر پینده شته کانی نیمچه دوورگه ی عه ربی سووتاو و دارستان و زونگاوه کانی ئاسیای بچوک و لیزیی زۆر سهخت و هه له تی چیاکانی تورۆس، چیاکانی قه وقاز یا چیا زاکرۆس دا، کاریکی کرده نی، به زووی ده بیته پرۆژه یه کی نه و تو که ته نانه ت داگیرکه رانی مارینگۆش Marengo¹⁷ بتوقینتی. نه و دارشته کارخانه سازیبه ی وا له ئەسه فه ان بۆ جه نه رال گاردان General Gardanne دامه زراوه، ده توانی به ئاسانی که ره سه ته و پارچه ی پیویست دابین بکا. دارستانه کانی گیلان به زوری درهخت گه لیک زۆر به نرخ به ره مه ده هینن بۆ دروستکردنی گالیسکه، به لام ناماده سازیبه کی وها پیویستی به ماوه ی نیکی زۆر هه یه و به دلنایشه وه ئیبه هه ر وا ده سه ته وه ستان ناوه ستین تا گیژاوه که ده گاته سه رمان. به لام با وای دابننن سه رباری نه وه ی که رقی دوژمنه کانمان، پیلانه کانیان و کۆششه کانیان، هه موو کۆسپیکیان تیپه راند و سوپایه کی

ساسانی بووه (وه رگیز).

¹⁶ من له ماوه ی جهوت رۆژدا ئەم شوینم ته ی کرد، به لام ناکری مرۆ پیی وایی سوپایه ک بتوانی وه ک تاقه که سیک بچوولته وه. ریگه که هه روه ها ترسناکه و به ناو چیا به رز و زۆر لیژه واردا ده روا و به فر تا کوتایی حوزه بران دایده پۆشی.

¹⁷ تیپه ربوون به چیاکانی ئالپ Alps دا له لایه ن بونا پارته وه، پیش جهنگی مارینگۆ Marengo، به کی که له کرده وه هه ره جه سورانه یه که له تۆماره کانی سه ربازی دا نووسراوه، به لام - ویرای نه وه - سوپای فه ره نس ی له گه ل ده سه ته که ی دا ته نیا ژماره کی زۆر که م پارچه توپیان بی بوو و هه موو نه و توپخانه یه ی که له جهنگه که دا به کاریان هیتا، له نه مساییه کانیان گرتبوو، دواپی نه وه ی فه ره نس یه کان له پیمۆنت Piemont دابه زین.

سی تا چل هزارهنگاوه (چونکه سهخته باوه بکری، که ژماره یه کی که متر له وه بتوانی هیچ وینایه کی جیدی له ناوچه رۆژه لاتییه کان به جی بهیلی) پیکه وه سازوئامادهن هیرش بیه نه سهر سنوره رۆژه لاتییه کانی ئیران، واته سهر مه شههد، تورشیش Turshish یا یه زد. چون ده توانی خوارنی پیویست بۆ ئه وه هیزه ئاوا گه وره بی ئه ژماره و داروده سته کانی دابین بکری، که له باشترین مه زنده کردن دا ژماره کانیان ئه وه ندهی یه که م ده بی، ئه گه ر زیاتریش نه بی. ده بی بۆ ئه م ژماره بی حیسابه له ئه سپ، قاتر و وشتر و حیوان گه لی دیکه ی باری قورس هه لگرتوو، که ته وای پیویستن بۆ گواستنه وهی توپخانه و نازووقه و هه تا بۆ کومه گی ئاویش. نازووقه و ئالیکی پیویست بۆ ژماره یه کی گه وره، (دوو پاتی ده که مه وه) له تارانه وه بۆ ته رشیش یا مه شههد یا یه زد، ئاماده بکری، که ری تی ده چی بیته هوی په ریشان و دامو کردنی پتری ناوچه په رپووت و ویرانه کانی ولاتی فارس، ئه وه ئه گه ر هه ر به ته وای له ناویان نه با. چی له سه فه ریکی یازده بۆ دوازه سه ده ه زار میل چاوه پروان ده کری، پیش ئه وهی بگاته که نارواوه کانی رووباری هیندوس، به ناو بیابانیکی فراوانی بی هیچ دانیش تووانیکدا، له هه ریم گه لیکی ته وای بی ئاوا، به بی گه نم و له وه رگه و ئالیک. سه فه ره کانی کاپیتان گرانت، کریست و پۆلتینگه ر به شیوه یه کی ته وای ئه وه ده سه لمینن که مه حاله هه تا گالیسکه ی بچووکیش بچیته ناو هیندوستان، له ریگه ی مه کران یا به شه جنووبییه کانی کرماوه، بۆیه کاروانی سوپایه ک پیویسته به ناو خوراسان یا سیستان دا پروا.

له خوراسانه وه دوو ریگه هه یه: یه که میان و له هه موویان راسته وخۆتر، ریگه ی تورشیش و هیراته بۆ قه نده هار و ئه وی دیکه ش، ریگه ی مه شههد و مۆرۆ-شاه-جیهانه Mouro-Châh-Djihân بۆ به لخ. ئه وه ریگه یه ی که له هیراته وه ده رده چی، فۆسته ر گرتوویه ته به ر و نه خشه ریگه ی سه فه رکردنه که ی به ده سته وه داوه و ئه وه ی په یوه ندیاره به و ناکوکییه ناوخۆبیانه که له ناو ئه فغانه کان ته شه نه یان سه ندووه، په وش گه لیک که ئه م ناوچانه ی ئه مرۆ تیدایه، له وانه یه له ده ورانی پیشتر کاره ساتبارتر بی. له تورشیش

Turshish وه بۆ هیرات، هه فتا فه رسه خ^{۱۸} یان دووسه د و چل و پینج میل ده بی، به حیسابی ئه وه ی هه ر فه رسه خیک سی میل و نیوه بۆ هه ر یه کیکیان له که مترین خه ملاندن دا که بشی بیکه ی. ماوه ی سی و پینج فه رسه خ ی یه که م، ولاته که بووه ته هاوستییی ئاوا بی گه لیک که خا که که ی زۆر باش چیندراوه، به لام ئه وه ی دیکه له ریگه که که ماوه ته وه ته نیا بیابانیکی به رفراوانه. هیرات پایته ختی خوراسان، شاریکی گه وره یه و پر له دانیش تووانه و له ناو پینده شتیکی جوان هه لکه وتوو، میوه و گه نمی زۆر به ره مه ده هینن. له هیراته وه بۆ قه نده هار، سه دو پینج فه رسه خ یا سی سه د و هه فتا میل ده بی. ئه و ولاته ی که ئیمه پیندا تپه ر بووین، پینده شتیکی گه وره و قاقره، به بی درهخت، به بی له وه رگه، نه گه نم و نه دانیش تووان، هه تا له بریک ناوچه دا ئاوی سازگاریشی لئ نییه. قه نده هار شاریکی ده وله مه مند و گه شه سه ندووه و میوه و نازووقه ی تیدا زۆرن و بازاریکی گه وره ی هه یه^{۱۹}. له م شوینته وه بۆ کابوول سه د و هه فتا وشه ش میله، هه ریمه که له چه ند به شتیکی دا زۆر باش داچیندراوه و به پیت و فه ره. کابول، پایته ختی ئیمپراتوریای ئه فغان، له قه نده هار گه وره تره و نازووقه ی تیدا زۆره و سوپایه ک ده توانی له وی به رده سته ی بخا. له کابوله وه بۆ پیشاوه ر، سه دو هه شتا میله و له پیشاوه ر بۆ ئاتتوک Attock په نجا میله. ئه م شاره ی دوا یی تاقه شوینته که ده توانی به شیوه یه کی باش له رووباری هیندوسه وه بپه رینه وه^{۲۰}. رووباری

^{۱۸} به شیوه یه کی ئاسایی من فه رسه خ به سی میل و سی چاره گه میل (یه ک فه رسه خ و نیو) داده نیم، به لام بۆ دیاری کردنی دووریه ک له سه ر که مترین بی، که بشی حیساب بکری بۆ فه رسه خ ته نیا سی میل و نیو داده نیم.

^{۱۹} واته بۆ دانیش تووان، بۆ خه لک.

^{۲۰} رووباری هیندوس یا (سیند) L'Indus، که دوورتر به ناو پینده شتیکی دا درێژده بیته وه و لای ئاتتوک Attok ته سه کده بیته وه، پانییه که ی له سی سه د هه نگا زیاترنییه و که ده گاته ناو چیاکان ته سه کترده بیته وه. له نیلاب Nilâb شاریک که پارزه میل له خواروی ئاتوکه وه یه، پانییه که ی -هه ک ده لین- بارته قای هه لدانی به ردیک زیاترنایی، به لام تا ئه و په ری قول و تیژرویه؛ له نیلابه وه به ناوه راستی کومه له چیا بیکی رووته ن دا ده روا تا قه ره باغ و له ویوه وه به ناو که ندوله ندیکی به رچاودا ده روا و ئیتر ئاوه که ی قول و روون و سازگاره. لیره وه به بی ئاسته نگ به ره و زه ریا ده چی. پاشان به ره و باشوور هه لده قولی و

هيندوس ليره فراوانه و ناوهكهي رهش و تيزرپويه. بنكي روبرارهكه چند دورگهيهك دهبيري، هموويان دهتوانن بهناساني بهرگرييان لي بكرئ.^{۲۱} له مهشهده بؤ مورؤ-شاه-جيهان، شيبست فهرسهخ يا نزيكهي دوسهد و ده ميل دهبي، بهشيكي دريژي ريگهكه بهناو چولايبهكي قافر و تاردا دهپوا، نه خواردن و نه سووتهمهني ههيه و له زور شوينيشدا بيئاوه، بهلام-لهگل ئهوهشدا- چند ناوچهيهك ههيه دهولههمند و به پيت و فهره، دهكرئ لهوي به كومهكي خهلكي رهسهني شوينهكه ناليك و نازووقه بهردهست بخري. مورؤ-شاه-جيهان پيشتر يهكيك له شاره هره گوره و نايابهكاني روزهلات بووه، نيبسته بووته ويرانه. ليره چند ناستهنگيك دينه پيش بؤ بهردهست خستني نازووقه. ليرهوه بؤ بهلخ زياتر له دوسهد ميله و ولاتهكه زور لهو هريمه دهچي كه دهكويته نيوان مهشهده و مورؤ و هوزهكاني تارتاري ليه و لهيهك كاتدا دوژمني رپوسهكان و ئيرانيهكان. دووري له بهلخوه بؤ پيشاور، پنجسهد ميله بهناو چياكاني بامياندا. ئه و ناوچهيهي كه كهوتووته نيوان ئهه دوو شاره، بهشيكي هبي ئوزبهكهكانه و بهشيكي هبي ئهفغانهكان، كه ئهوانيش رقيان له فارسهكانه.

بهلام-سهراهي ئهوه- دوورنبيه هيزهكان لهبريتي ئهوهي بهرهو بهلخ بچنه پيش، له مورؤ-شاه-جيهان بچنه سهر كابول. يهكهم بهشي ئهه ريگهيه بهناو بيابانيكدا دهپوا و باقبي ريگهكه زهويوزاريكي به پيت و فهره و ههرچهنده ناوچهيهكي چيايبه و هوزي كيوي و بههيزي ئهيماكهكان^{۲۲} و ههزارهكاني^{۲۳} تيدا دهژين، كه

له پندهشتهكه دابهشدهبي به چند كه ناليك و بهيهكدهگن و جيادهبنهوه، بهبي ئهوهي بهدهگمن لهناو يهك رهوتدا يهك بگرنهوه. (*Elphinitone's Cabul*)

^{۲۱} روبراري هيندوس-پيم وايه- له چند شوينيكي نيوان ئاتتووك و حهيدهرئابادهوه دهتوانري لي بيپهينهوه و لهه شوينهش مهورودي غهزني پهرييهوه.

^{۲۲} ئهه ولاتهي كه ئيماكهكاني تيدا دهژين، كه متر چيايبه وهك لهوهي ههزارهكان، بهلام بهرزيابهكاني لاي هيرات بهرزن و قهدهپالهكاني زور رژدن. ريگهكان بهناو پندهشت و سهرچياكاندا پنجدهكهنهوه و هينده سهختن ههموو كهس ناتواني بهسريان بكهوي، تهنيا ئهوانه نهبي كه ههزدهكهن سهري ليبدن، ئهوانيش ناچارن به گوريسيك له لايه نوردووهكانهوه خويان بيهستهوه. دولهكان به شيويهكي باش داچيندراون و گهنم و

ژمارهيهك شار و ئاوييان ههيه، بهلام خهلكهكه له شويني نيشتهجي كاتي دا دهژين. گهنمچاندن زور كهمه، شير و گوشت برتين له خواردي سهرهكيان. لهه ريگهيهوه تا مورؤ ئهلوود Muro al Rood سهده ميل، لهويوه تا كابول چوارسهده و چل ميل دهبي.

ريگهسي سيستان Seistan له يهزدهوه دهچيته ديزوك Dizuc، به بوست Bost تا قندههاردا بهدريژي كه ناراههكاني روبراري هيلموند Hilmund دا دهپوا. له يهزدهوه بؤ ديزوك سي سهده و شهست ميله، كه ناوچهكه چهندين سهده دهبي هيج ئهوروباييهك سهري لي نه داوه. جا ئهگهه متمان به گيرانهوهي دانيشتوان بگهن، كه بهه دوايبه چوونهته ئهه شوينه، ئهه ولاتهكه تهنيا چولهوانيهكي بهرفراوانه و بهس. ديزوك كه من پيم وايه ههر زارانگ Zarang ي كون بي، سالي ۱۸۱۰ هاوريم كاپيتان كريست Captain Christie سهري لي داوه. ئهه ئهفسره وهك شاريكي پر له خهلك ويتاي كردوه، له ئاوييه هاوسيكاني گهنهشامبي پيوست بهرههدههين، ههتا دهتوانن بيشينيرن بؤ هيرات. له ديزوكهوه بؤ بوست بهرهه بهرزيابي و رپو به هيلملاند، دوسهد ميلي سهر كه ناراههكاني ئهه روبراره، كه بريك پاتانهي Pattans كوچهر يا شوانكاره ي بلووجي تيدا دهژين، ژمارهيهكي كه مي لهوهرگه و دارودرهختي ليه، بهلام نازووقه بههستهه بهشدهكا و لهوي دهگمنه. بوست، كه جاران شاريكي بهرفراوان و پر له دانيشتوان بووه، نيبسته تهنيا شوينيكي پهريپوته و بهس. ليرهوه تا

جو و ههرز و بادهم و ههنا و زريسك، كه به خورسك تيدا سهوزدهبن، بهرههدههين. بهشي ناوچهي باكور-رؤژئاواي ولات جهمشيدهكاني تيدا دهژين و زور تهختره و به پيت و فهره، ليزي بهرزيابهكاني نهرمه و بيشه لانيكي چاكه. شيوهكه دهولهمنده و روبراري مارگوس يا مهرگوب ئاوي دهدا. له باشووري خاكهيلي تيموني-ههروهها- پندهشتيكي بهرفراوان ههيه و به گزوكايي چر داپوشراوه. ههموو ئهه چياينه سهراوه و كاناويان زوره (*Elphinitone's Cabul*).

^{۲۳} ولاتي ههزارهكان (ههزاره) زياتر لهوهي ولاتي ئيماكهكان دابهشكراوه، بي بهرهههههه خاك و سهختي زستاني تيدا دژايهتي كشتوكال دهكا لهوي: دنكه گهنمكي چكوله كه دهچيندري، له دوليكي تهسك شيندهبي و پيش کوتاي هاتي وهري هاوينيكي زور كورت دهپسي و پاريزگاري له مانهوهي دانيشتوانيكي لاواز دهكا. گوشتي مهر، مانگا و ئهسپ و پهني و حيواني ديكه، خواردي سهرهكيانه (*Elphinitone's Cabul*).

قندهار سهدوچل میله و ولاته که له و ماوهیه دا تارادهیک نارام و باش داچیندراوه.

هیچ ئەستهم نییه سوپا بگاته ئەم شوینه، له جیاتیی ئەوهی بهرهو ئاتتوک بچیته پیش و له ریگه یهنجابهوه^{۲۴} ههول بدا به سهرووی مؤلتان Moultan دا له رووباری هیندووس بپه پیتهوه و بهم جوړه به شهکانی باکووری گوزیراته Guzerat داگیربکا. ئەوه لیږهوهیه که له وانهیه بهشی هه ره بی هیزی سنوره کلمان بی و به تاییهت له رووباری هیندووس په رینهوه، سروشتی ولاته که پانییه و ئازووقه ی زوری تیدایه و هیچ بهر به ستیک نییه بتوانی ریگه له هیرشی له شکرکی گوره بگری. له قندهارهوه بۆ میرپور Meerpoor که له نزیکه وه شوینیک هیه ده بی وای بۆ بچین که سوپا لییه وه له رووباره که ده په پیتهوه، ئیمه ئەم ریگه یه مان به سئ سهد و په نجا میل ژماردوه، که کاروانه کان به شیوهیه کی ئاسایی دهیگر نه بهر، به ناو ولاتیک دا ده په رنه وه که گردۆلکه ی نزم و دارستانی دوورودریژ دهیبری. ئەم رووبه ره شوینی نیشته جیی هۆزگه لی هه مه چه شنه ی ئه فغان و بلووجه. ^{۲۵} لیږه به رووبومی گنم و جو به هیچ شیوهیه ک زور به رده ست نییه و به ته وای پشت به بارانی وهرزی ده به ستی. فهیله قی سوپایه ک به زوری ئەم ریگه یه ده گرنه بهر بۆ گه یشتن به رووباری سیند (هیندووس) و هه ره به به لمی سه ولدار (بایه وان) و که له ک نه بی، ناتوانین له رووباری هیندووس بپه رینه وه. خو ئەگه ر کیشه و شه ریش له سه ره ئەو راره وه دروست بی، ئەوا مروث به زحمه تیییه کی یه کجار زور ده یگاتی.

سالی ۱۷۹۱ کاتیک ئەگه ری ئەوه هه بوو دابرا نیک له نیوان ئەنگلستان و رووسیادا رووبدا، پلانیک له لایه ن شازاده ی ناسووه وه Prince de Nassau پیتشه ش به ئیمپراتور کاترینی دووم Catherine II کرا بۆ هیرش برده سهر هیندوستان. پیم وای ئەم پرۆژه یه له کاری پزیشکی ناودار سانت ژینی St. Genie بوو. وهک بۆی ده چم (چونکه من خۆم هه رگیز پلانه که م نه بییوه)

^{۲۴} په نجا یه پینچ رووبار. ئەم ناوه به ولاتی سیخه کان ده بپردی، چونکه رووباری هیندووس له م ناوچه یه ده بیته پینچ لقی سه ره کی و هه موو ناوچه که ئاوده دا، پیش ئەوه ی له ناو زه ریا ون بیی. (تیبینی وه رگیزی فه ره نس)

^{۲۵} برونه باشتین وه سپی ئه فغانستان له لایه ن به ریز ئیلفنستون Elphinstone وه.

پیشنیازی کردبوو - وهک ده لین- هیزه یلی تاییهت به ناو پینده شتی قوگادا بۆ ئەم له شکرکی شییه دابیهن و له رووباری خه زه ر (قه زوین) بپه رنه وه، یا له ریگه ی به لخ و بوخاروه به ره و رووباری هیندووس برۆن. هه رچی سه بارهت به پلانه هه مه چه شنه کان ی دیکه بوو، که دانرابوون بۆ داگیرکردنی هیندوستان، ئەوه ی په رینه وه بوو (له زه ریای خه زه ر - قه زوین)، تپه ربوون له ئوکسوس، پیم وایه له رووی جی به جی کردنه وه ئاسانتره. به لام - له گه ل ئەوه شدا - چه ندین ئاسته نگ له سه ره ریگه هه ن، به جوړیک که پیش هه ولدان پیوستی به ئاماده کارییه کی دوورودریژ هیه.

پینده شتی قوگادا هه واکه ی تا ئەوه پری ناتهن دورسته و گه نمی پیویست به ره هه م ناهینتی بۆ به کاربردنی دانیشتوان و تاعوون (ره شار) بریک جار ویرانی کردوه. په رینه وه به زه ریای خه زه ر (قه زوین) دا، له هه ر وه رزیک دا بی، یه کجار ترسناکه. رهوشی خراپی به نده ره کان ی، گزوگیای زوروز به ند که بهر به که شتیرانی ده گرن له هه ر شوینیکی ئەم زه ریا پر له گیزاوه دا، ریگه له وه ده برن که شتی گه لی بارست گه وه به کار به یتر. حالی حازر هه موو که شتی گه لی رووسیایی سه ره له بهر له چواره ی یا پاژده که شتی سلووی (چارۆکه دار sloops) به بیست تفه نگه وه تپه رن اکات؛ که - من گومانی زورم هیه - هه موو که شتییه کانیش به سه ریه که وه له هه موو به نده ره هه مه چه شنه کان ی کو بینه وه، به شی هه لگرتنی سوپایه کی ده هه زار پیای بکا. ئەوه راسته که ده توانی به ندهر به ئاسانی بۆ ئەم مه به سه ته دروست بکری، به لام کاتیک سوپا ده گاته که ناری ئەوه بهر، ئاسته نگه سه ره کییه کان به دیارده که ون. به شیوه یه کی ئاسایی، من ئەوه له م ولاتانه که ئەم دواییه سه رم له و ناوچانه داوه، زانیم رووسه کان که لوپه له کانیا ن بۆ به نده ریکی ته نگیز ناوی سه ر که ناری پرۆژه لاتی زه ریای قه زوین ده نیرن و له و یوه له رووباری ئارال ده په رنه وه. له وی ریگه که هه شت پرۆژه ییه (به مه زنده ی پرۆژیک به سی وشه ش میل) تا خیره Khira. له گه ل ئەوه شدا نه متوانی زانیاری سه بارهت به سه رچاوه کان ی ده ولت له نیوان ته نگیز و ئارال دا به ده ست به یتم، به لام ئەوه که دانیشتوانه که ی ته نیا بریتین له هۆزه یلی کوچه ریی تورکمان و

ئۆزبەك، دەكرى بيرمان بۇ ئەوۋە بچى كە ناوچەكە دەولەمەند نىيە بە گەنەشامى و سروشتىيە كە تەنيا بە چاوى ئىرەيى سەيرى دەستدرىژىيى بىگانەكان بەكەن و هيچ كۆمەگىكى هیزەكانى بەرپرسىارى لەشكركىشىيەكە نەكەن. بە كەشتى، لە ئۆكوسەوۋە بۇ بەلخ تا سى يا چوار پۆژەرى دەبى، بەلام پىش دەستپى كوردى سوپايەك، پىويستە كەلەك دروستبەكەن و كۆگای ئازووقە دابنن. سەربارى ئەو، پىويستە ئەو ھۆزانەى كە لە كەنارواۋەكانى ئوكسون دەژىن و ھاوسىكانى گۆلى ئارالیش بۇ سەرکەوتنى پۆژەكە ملکہچ بکرىن، يا دنە بدرىن لەگەل بىروپاى دوژمنەكانيان ھەل بەكەن.

ئەم ھۆزانە بە شانازىيەوۋە پەيوەستەن بە شىۋازى ژيانى خۇيان و داۋىنگىرى ئازادىي خۇيان دەبن و هيچ شۋىنىكى جىنشىنيان نىيە و هيچ مەيلىكىشىان نىيە بۇ ئەم يا ئەو شۋىن و زۆر پىي تى دەچى كاتىك بىنين ناتوانن بەرى ئەم ھیزە فرەژمارە ترسناكە بگرن، ئاۋايىيەكانيان بەجى بەيلن. جا ئەگەر ئاۋايىيان ھەبى، لەگەل مىگەل و شتومەكەكانيان دەكشىنەوۋە بۇ دوور لە رىگەى دوژمنانيان. زەوى چاندن لە دەوروبەرى ئوكسون (ۋەك لە ۋەسپى خوراساندا وتم) تەنيا سنووردارە بە ھاوسىيى پووبار و لەو ديوەوۋە بىبابان و چۆلەۋانىيە. دەشى ئازووقە لەم ناوچانە پەيدابكرى، بەپىيەى كە بەكارھىتانى بەشى دانىشتوۋانەكەى دەكات، بەلام ئەمە بە داۋاى ھىزىكى ئەوروپايى نابى. ھۆزە گەورەكان كە جاران لە پىدەشەكانى تارتار دەردەچوون بۇ داگىركردنى مەمالىكەكانى جنوبى، كە بە شىۋەيەكى گشتى زياتر شارستانى بوون، بژىۋى خۇيان لەو مىگەلەى وا دوايان دەكەوتن، دەستدەكەوت. ھەر كەسكىش بەگوئىرەى خۇى بەشدارىي دەكرد لە داىبكردى بژىۋىياندا. ئەوان ئەو ئامىرە كەتەنەيان دواى خۇيان پانەدەكيشا، ئامرازگەلى چەكى مۆدپىرن و دەچوونە ناوہراستى بىبابان و ھەروەھائىش ناوچەيلى داچىندراۋ، رۇيشتىك كە بۇ سەربازانى ئەوروپايى ئەستەم بوو. لە توورمووز Toormooz، ئەو شۋىنەى كە گەشتيارەكان بە شىۋەيەكى ئاسايى لە پووبارى ئوكسون دەپەرنەوۋە و بە پىنج پۆژ دەگەنە بەلخ. كووندووز Koondooz لە دوو پۆژەرى

پووبارەكەيە. يەكەم شار لەسەر رىگەكە، پايتەختى ھەرىمىكى رەعيەتگەلى ھۆزىكى كىستتگار ناوہ. لە كووندووزەوۋە بۇ بەلخ، بەشى زۆرى رىگەكە بەناو ناوچەيەكى بىبابانى دا دەروا.

ۋىستگەى پاسەۋانى پىشەۋەى ئورنىبورغ Orenburgh سالى ۱۷۴۰ بەھىزكرا و ئوردوۋىەكى بەھىزى دەربارى پووسيا، لەساۋە ھەمىشە ئەركى پاراستى ئەم بەشەى سنوورى پىسپىردراۋە. لەم شارەوۋە بۇ بوخارا - ۋەك دەلن - چل پۆژە (ھەر پۆژىك بەو دوورىيە دەپىورى، كە وشتر لە ھەتاۋكەوتنەوۋە تا سەعات دووى پاشنىۋەرۋ دەبىرى. لەۋئوۋە بىست پۆژ ناو خاكىكى داچىندراۋ دەبىرى تا كەنارى پووبارى جاكسارات و ئەۋەى دەشمىنيتەۋە تا بوخارا، بەناو ھەرىمىكى ۋىرانە و دانەچىندراۋدا دەروا.^{۲۶} ئەم پووبەرە ھۆزى تارتارەكانى نىگوس و تاجىكى لى دەژىن، كە رقىان لە پووسيايە و رىبازيان لە پەلامارى جەنگدا كە باشتر بۇيان دەگونجى، بەرگىيە لە خاكەكەيان. سەرەراى ئەۋە، پىش ئەۋەى پووسەكان خاكەكانى ئىمە لەو لايەنەۋە داگىركەن، پىويستە دەسلەتى ھۆزەكانى تارتار تىك بىشكىن و بە بەرەۋپىشەۋەچوونى شىنەيى و رىكخستى بەرەبەرى داگىركارىيەكانيان نەبى، ناتوانن ئەم ئامانجەيان ۋەدى بەيىن. لەگەل ئەۋەشدا ئەۋە - بە راي من - تاقە رىگەيە كە رىي تى بچى داگىركردنى ھىندوستان سەرکەوتنى بەنسپىبى. بەلام - ۋىراى ئەۋە - من پىنم وايە پووسەكان نايانەۋى ئىمپراتورىكەيان لەم بەشە ئاسايىيە فراۋانتربكەن.^{۲۷} ئەمە بەراستى تا ئەۋەپەرى كردەنى نىيە و لەۋانەيە دواى ماۋەيەكى درىژ ئىمپراتورە كەلەكەبوۋەكە ھەرەس بەيىن و سەرەۋژىرى بكتاۋە و بىتتە چەند بەشكىك. پىويستە شاحەيدەرى بوخارا ۋەك يەككىك لە بەھىزترىن مەلىكەكانى پۆژەھلات لەقەلەم بدرى. دەلن دەتوانى سوپايەك كۆبكاتەۋە بۇ مەيدانى جەنگ، خاۋەنى سەدھەزار ئەسپ بى. لە ئەنجامدا ئەمە ئەۋە دەچەسپىننى كە بە ھەمان ئاست بۇ پووسەكان بەسوۋدى، چ ۋەك دوژمن يا ۋەك ھاۋپەيمانان

^{۲۶} بە شىۋەيەكى ئاسايى بازگانانى بوخارا كە ھاتوچۇ بەناو پووسىادا دەكەن، زستانان ناو بىبابان دەبىرن، بۇ ئەۋەى ئاۋى بەفراۋيان دەستبەكەۋى.

^{۲۷} پىنم وايە چاۋى كايىنەى سانت پىتەرسبورگ زياتر بەلاى ئاسايى بچوۋك و گرىكەۋەيە، ۋەك لەۋەى لەسەر ھىندوستان بى.

به هیزب. خواست و پهروشی بۆ تالانی، پهنگه وای لی بکا ناره زوی هه بی پیوهندی به سوپای داگیرکروهه بکا. بهلام هیشتا قه ناعه تم وایه که ئیرهیی بردن و ترسی میرانی دهو رویه له هه مبهه دهستدریژییه کانی رووسیا، بهس بن بۆ زالیون بهسهه چاوپنۆکی و خواستی ئه و میرانه دا. بوخارا شاریکه دوو پۆژه پری له ئوکوسه وه دووره و -وهک ده لاین- ژماره ی دانیشتوانی هه شتا ههزار کهسه.

بی گومان پیویسته ئه وه بهخینه بهرچاوی خوینهر که سازوته یارکردنی سوپایه کی ژماره زۆر، به نازووقه و جل و بهرگ و پیدایستی دیکه وه، ته نانه ت له ولاته هه ره پۆشنییه کانی ئه وروپاش، که ئه م به شه گرنگ و بایه خداره ی زانستی جهنگیان تیدا گه یشتووه ته ئاستیکی به زری که مال و بی خهوشی، ئاستهنگیکی زۆری له بهردهمدایه. دوا جار با بیربکهینه وه له هه موو ئه و رووداوانه ی که به رووبه رووی سوپایه ک ده بنه وه، ته نانه ت له سه ره خاکی خۆی و هه تا له ناو که شه وه وای نیشتمانه که ی خۆشی دا، که نه خۆشخانه کانی تیدا چاک راگیراون و فریای نه خۆشه برینداره کان ده که ون. جا ئه گه ره ژماره ی ئه و جارانه له بهرچاوی گرین که ئوپیراسیونه هه ره کارامه گشتییه کان به هۆی له ده ستدانی ده رفه ت و چه نه پلانیکی توکمه ی دا پیراوه وه دواده که ون، له بهر نه بوونی ئه م شتانه بی سوود ماونه ته وه، له کاتیکی دا سوپایه ک به بی ئه وانه ناتوانی له شکرکیشی به پیوه بیا. ئایا مه حاله پیشبینی چاره نووسی ئه و هیزه نه کری که له کونستان تیۆپله وه ده رده چی بۆ ده له ی، له ماوه یه کی سن هه زار میلی سه فه ردا به ناو ناوچه یه کی که م دانیشتوانی خراب داچیندراوی ده ره وه ی هه موو شتیکی که ئه وروپایه ک پیی راهاتوه، به هه مان شیوه جیاواز له که شه وه وای و زمان و نه خلاق دانیشتوانه کیوییه کانی سه ره زونگا و زه لکاویک که به رده وام هالاوی ئافاتی لی هه لده ستی، به ریگه ی ناو چیادا که رویشتی تیدا ئه سته مه و هه میشه به فر دایۆشیوه، به ناو بیابانی وشک و برینگ و قاقری بی ئاوی پاکی خواردنه وه و به ره ورو له گه ل هه موو گه رمایه کی تیشکی سووتینه ری خۆره تاوی ئاسیایی^{۲۸}

پای گشتی هه موو ئه وانه ی وای شاره زای سروشتی ئه م ولاتانه، ئه وه یه که سوپایه ک ۵۰.۰۰۰ پیاو بی، که بۆ ئه م له شکرکیشیه ئاماده کرابی، به ئاسته م ده هه زار سه ربازی ده گاته سه ره که نارواوه کانی هیندوس، هه تا ئه گه ره بیرمان بۆ ئه وه ده چی که هه موو کومه کیکیان له لایه ن فارس و تورکه وه بۆ ده کری. کاتیکی سوپای فه ره نسای له میسر دابه زی، ژماره ی چل هه زار پیاو بوو: دوو سال به زهحمه ت تی په پیوو، وپرای خوارده مهنی زۆر و شوینی گونجاو، جگه له له شکرکیشی سووریه و سه رووی میسر، هه رچه نه ده شه که تیه که شه به راده یه کی ریژه ی سووک بوو، که چی له شازده هه زار سه رباز زیاتر نه گه رانه وه بۆ فه ره نسای و پیویسته گه وره ترین زیان بگه رینه وه بۆ ئه م دوو له شکرکیشیه کورته. ئه گه ره ئاسته نگه کان و مه ترسییه کان گه وره ن، وه ک ئه وه ی من ویستومه له حاله تی کومه گی فارس و تورکه کان دا بۆ هیژه که دیاریان بکه م، که وایه له حاله تی کومه گدا چ ده بی ئه گه ره هه لسه وکه وتی ئه م گه لانه دوژمنکارانه بی؟ به لام هه موو شتیکی بۆ ئه وه مان ده با باوه ربه کین ته نیا دوژمنکاری له ناویان دا ببینن. به شی زۆرتینی ئاسیای بچووک و ئه رمینیا گوپرایه لی چه نه پاشای به هیزن، ته نیا به رووکه شه سه ره به بابی عالین، چه نه دین جار و ابووه بریاره کان به بیزاری و چاویکی سووکه وه وه برگرن. له مه دا له سه روکانی فارس ده چن که به رزوه ندی جیاوازیان هه یه و به غیلن و یه کیان دوژمنی ئه وی دیکه یانه، نابینن به شیوه یه کی کومه لی ره فتابرکه ن، ته نیا ئه و کاته نه بی که په یوه ندی به جه نگی دژ به کافرانه وه هه بی، ریی تی بچی پیی ده وله مهن دین. که وایه ئایا گونجاوه هه ره هیزیکی مه سیحی ته نیا له ریگه ی فیت و ده هۆی فریودانی ئه م پیاوانه وه، که -به ده گمه ن نه بی- گوئ ناده ن به ترسی خۆیان و ناکوکیه تابه ته کانیا ن و رقی گشتییا ن ده ره ق به ئه وروپاییه کان بۆ شه که تکردنی ده وله ته کانیا ن له بیرده به نه وه، خۆیا ن هه ژاربه ک له پیناوی گه یشتن به پرسیکی هاوبه شه دا له گه ل نه ته وه یه ک، که دوگمه کانیا ن فیریا ن ده کا رقیان لی بیته وه و ئه زموونیا ن له ترسی ناو پوژیه ک که ئه گه ره سه رکه وتنی به ده ست هیئا، له وانه یه به کویله کردنیا ن کوتایی پی بینی؟

نووسراوه، که ئیمه له رووی چاپه ئینگلیزییه که راستمان کردوه ته وه. (وه رگیز)

^{۲۸} له چاپه فه ره نسایه که دا نووسرابوو "گه رمای سووتینه ری خۆره تاوی عه ره بی"، به لام له چاپه ئینگلیزییه که دا به وشیه وه

من له گه ل ئه و راپه دام كه ده لئى: ده شى هيز و پيداگرى سياسيمان له ئىسته به دواوه ئامرازى بۆ كارىگه ريبه كى ديارىكراو بۆ سهر ئيمپراتورىاى فارسى بى، له حالىكدا ئه گهر دهركه وت ده ربارى تاران ئاماده يه بداته پال دوژمنه كانمان، بۆ ئيمه ئاسان ده بى له ناو ئه م ئيمپراتورىاى دا دنه ي پشتوى ناو گه ليك بكه ين، تا واى لى بكه ين نه توانى كومه گيبه كى به هيزيان بى بگا. له لايه كى تره وه، دوژمنايه تى ئه فغان و فارسه كان و بايه خدانيان به ئاسايش و سه ره بخويى خويان، رى وشوئى نيك ده گره به ر كه ريگه له وه بگرن كه هيزى بيگانه بچيته ناو خاكه كه يان. له ئاتووك پانى روبروى هيندوس دووسه د و شه ست ههنگاوه: خيزابيه كه ي هينده تيز رويه، به به له م و كه له ك نه بى ناتوانين لى بپه رينه وه و هه موو كه سيكى به ئه زمون له هونهرى جهنگدا، به و ئه نجامه دهگا كه زيانكى بى ئه ژمار به ره ورووى سوپايه ك ده بيه توه بيه وى به رانه ر به دوژمنى كارامه و ئازا بچيته پيشى. له ئاتووكه وه بۆ دلبى پنج سه د و حه فتا ميله: له م پانتاييه دووريبه دا چوار روبرو هه يه، به قه د قوليان تيز روى²⁹ و بى گومان ئيمه ش له لاي خومانه وه، هيج شتىك پشت گوى ناخه ين بۆ وه ستاندى پيشه روى دوژمن.

ئه وانه ي پينان وايه بوناپارت كاتىك پرژه يه كى ئاوه اى داناوه، بانگه شه ده كه ن ئه گهر له كاتىكدا ئه سكه نده ر و ته يمورى له نگ و مه محمود و نادرشا يه ك به دواى يه ك توانيبتيان هيندوستان داگر بكه ن، ئه وا ئه وانه هيج هوىه ك نادوژنه وه دژى سه ركه وتنى ئه وه ي فه ره نسىبه كان يا ئيمپراتورىاى روى بى. به لام له كلاورژه نه لى كوئينه وه يه كى سه رتاسه ريبه وه بۆ ميژووى جهنگه كانى روم دژ به فارس و ميژووى جهنگه كانى روى، هه ر له هيزى يه كه مى بو ترؤسى گه وروه تا ئه مپرو، ده توانين حوكمى كى زور راستتر له باره ي ئه م مه سه له يه وه بدين. ئه و سيسته مه ي كه رومانه كان به رده وام به جتيان ده هينا، له وانه يه زور باشتر به قازانجى به رفرانكردى داگر كارىبه كانيان و هه روه ك به رگرىبه كانيشيان بو بى. ئه وان هه ر ولايتى كان داگر بكر دايه، كوئونيه كان له سه ربازانى خويان لى داده نا. ئه وانه به شيوه يه كى هه ست پى نه كراو ئه خلاق

²⁹ به رده بازى سوتتيلجه Suttelje له به رده بازى هه ر روبروى دىكه ي په نجاب سه ختتره.

(ئاكار) و دابونه ريتى داگر كه رانيان له گه ل دانىشتوانى ناوچه كه جى به جى ده كرد و تىكه له ده بوون و ده بوونه هاوپه يمان. به م شيوه يه بلاوكر دنه وه ي شكوى ناوى رومانى، له سنورى كى به رفراندا، ده بووه جىگه ي بايه خيان. ويزاى ئه م خاسيه تانه و هاوپه يه تى و هه بوونى سنورى هاوسى، كه هيزه راسپى رداوه كان بۆ داگر كرنى خاكى دوژمن ده يانتوانى به ئاسانى ده ستيان ليه وه به ئازووقه و سه ربازگرى پيوست رابگا، به لام ئيمه واى ده بينين - له گه ل ئه وه شدا - رومانه كان هه رگيز نه يانتوانى كارى كى دريژ خايه ن بكه نه سهر ئيمپراتورىاى فارس. سوپاكانى ئه نتوان و ژوليان له هيز شىكى سه ختدا بوون بۆ سهر سوپاى ئه رتابان و ساپوور Sapor، ريك وه ك ئه وه ي فه ره نسى يا روى سه كان بۆ سهر فارسه كانى ئه مپرو. به رژه وه نديان له وه دا بوو خويان له جهنگ به دوور بگرن، كاتىك به ره ورووى دوژمنانيان ده بوونه وه، برسيتى و شه كه تى هه ميشه و هه ميشه ش هه ر كوسى كوئتر و لئه كراون بۆ زالوون به سه رياندا.³⁰ روى سه كان له ماوه ي جهنگى كدا كه نزى كه ي يه كه سه ده دريژه ي كيشا، نه يانتوانى سنورى ان تا كه ناره كانى ئاراكس (ئاراس) فراوان بكه ن. جا ئه گهر ئه م سيسته مه به رگرىبه به شوين سه ركه وتنى ئاوا گه ورده ا چو بى دژ به جه نه راله زورتر كارامه كانى رومان و روى له مه ودايه كى ئاوا كه مى سنوره كانياندا، ئايا ناتوان له دوورى هه زاران هه زار ميل له نيشتمانى خويانه وه، به ر له پيشه روى فه ره نسىبه كان بگرن؟

ئه و سه رده مه كه ئه سكه نده رى مه كدونى ولا ته كه ي داگر ده كرد، فارسه كان نه ژادى كى سووك و چرووك و لاواز بوون، به پيچه وانه ي پيشينه سه ربازىبه كانى پارسه كان يا مه مله كه تدارانى ئىسته ي مه مله كه تى ئيران، كه بى گومان گه ليكى ئازا و جهنگاوه رن. سوپاكه ي دارىووش ته نيا ئاپورا يه كى بى سه ربه ر و بى ديسپلين بوو، هيشتا يونانيه كان ده رنه كه وتبوون كه يه كسه ر رايانكرد و هه ر به شكستى سوپا، دانىشتوانى هه ريمه كان نريان له مليون دامالى. دواى هه موو شتىك،

³⁰ ئه م سيسته مه به رگرىبه، بى گومان باشترين بوو و له گه ل ره وشى ئيمپراتورىاى فارسى ده گونجا. فه يله قى پياده روى گه وره و ديسپلين خراپ، دوور له پشتگرى هيزى ولا ت، ده شى به توندى هارىكارى تا وايان لى بكا سه ره بخويى خويان له ده ست بدين. به لگه ي روى له سه ر ئه مه، له ميژووى جهنگى دوايى مارتا و شكستى به لى و چالووسدا ده بينين.

ئەسكەندەر ھىندوستانى داگىرنەكرد، كەنارەكانى رۈوبارى ھىفازىز Hyphasis سنورى پېشروى بۇ. داگىركارى لەشكركىشىيەكە نىكە سالىكى خاياند و ئاستەنگەيلى زۆرى لە مل بىكەچكردنى پارس و ھىندىيەكاندا بىنى و داگىركارى زۆر لەوہ زىاترى لەسەر كەوت، وەك لە ھەموو جەنگەكانى بەرانبەر بە داريوشدا كوردى. سوپاى يۇنان بە ھىچ شىئوہىك سەرقالى راکيشانى تۇپخانەى قورس نەبوو، سوپا زۆر لە سوپا مودىرنەكان زياتر بەئاسانى دەسووراپوہ. بەلام پىويستە ئىمە ئوہ لەبەرچاوبگىر كە ئو ناوچانەى وا لە سەردەمى ئەسكەندەر، تەيمووربىيەكانوہ و ھەتا سەردەمى درەنگى نادرشاش، دەولەمەند و پردانىشتووان و گەشەسەندوو بوون، وەك ئەمرو چۆلەوانىكى بەرىن و خاشاك نەبوون. لەو ھەرىمانەى لەشكركىشىيەكانى تەيموورى لەنگ و نادرشا كە وھىريان بىننىوہ (ئىمە ناتوانىن جگە لە پشيوى، ھىچ ناوىكى تر لە لەشكركىشىيەكانىان بىننىن، چونكە نەئەمان و نە ئوئى تر لە باكورى دەروازەكانى دىلھى تىپەرنەبوون)، نابى لەبىرىكەين كە ئو سەربازانەى وا لە رۆژھەلات لەدايك بووبوون، لەگەل كەش و ھەواكەى سازابوون و لىراھاتبوون لە دەرەوہ بخەون. رۆيشتىيان ھىچ جىگەى بەراورد نابى لەگەل ئوہى كە سوپاىكى ئوروپاى بىكا. زۆر كەم تووشى ئوپۇزسىون دەبوونوہ يا ھەر ھىچ، توانيوانە بەبى ئوہى نىگەران بن، ئىندووس و كەنارەكانى پەنجاب بىرن و - ھەرچونىك بى- ھەموو ھىزەكانىان لە سوارەى سووك پىكھاتبوو، تەيموور دە مانگى پىويستبوو تا لە دىلھىيەوہ بگاتە سەمەرەقەند و نادر ھىشتا زۆرتەر، چونكە دەبوو بە ئەسفەھاندا بىروا.

بەراستى تاقە رىگەيەك ھەيە، دەشى نفووزىكى بەھىز بە رۈوسەكان بەخشى لە شانشىنى ئىران، ئەگەر ھەر بەتەواوئىش نەيخاتە بىندەستى خۇى. دەمەوى باسى گەفتوگو ناوخويىيەكان بەكەم (ئەگەر بە ئەزموون و رىئى چوون حوكم بەدەين)، كە دەبى لەگەل مەرگى پاشانشىنى^{۳۱} ئىستە بىتە ناراوہ.

بە پشنگىرىيە كىك لە داواكارە نەيارەكانى عەرش و لىوہشاوھىيى زۆر و دىسپلىنى لەشكرەيلى رۈوسى دەتوانن، لە ساتەوختىكى پشيوى لەوشىئوہىدا، تاجى عەرش بخەنە سەر يەككى لە لايەنگرەكانىان. بەلام ئەمە ھىشتا كۆشى زۆر و سالانىكى پىويستن (تەنانت ئەگەر ئىمە ھىچ رىوشوئىنىكى خۇپارىزىش نەگرىنەبەر)، پىش ئوہى ولاتەكە بە شىئوہىكى باش رىكبخرىتەوہ، بەر لەوہى ئاشتى بال بەسەر ئوئىدا بكىشى، بۇ ئوہى ئىمپراتورى رۈوسىا لە رەوشىكدا بى دەست بە پرۆژەيەكى ترسناكى وەك پرۆژەى داگىركردنى ھىندوستان بكا. ھەلبەت ئىمە ناتوانىن رەتىكەينەوہ باوہرەكەين كە ئىرانىيەكان بە پەرۆشەوہ بەرەو پىشنىازىكى لەم شىئوہى دەچن، تىنووبوون بۇ تالانى، نمونەى نادر دەچىتە پال ئو بىرۆكەيەى كە سەبارەت بە دەولەمەندى و لاوازى سەرزەمىنەكانى ئىمە لە رۆژھەلات ھەيانە، بەيەكەوہ ھانىيان دەدا پەيمان بەدن. بۆيە لەم لايەنەوہ زۆرمان ھەيە لىى بترسىن: بە راى من، ئوہ لە بەرژوہوندى ئىمەدايە، كە ئوہەندەى لەتواناماندا ھەيە، نەھىلن تاكتىكى سەربازى ئوروپاى بخزىتە ناو ئەم ئىمپراتورىايە. سوپاىكى ئىرانى، دىسپلىنكراو و راھىنراو لە لايەن ئەفسەرانى ئوروپاىيەوہ، دەشى ئوہ بۇ ئىمە دوژمنى ھەرە دىندە بى، چونكە دەبى ئىمە لە سىپىدەشتەكانى ھىندوستان بەرەورۈويان بىينەوہ و وپراى ئوہى كە دەشى دەست بەسەرداگرتنى ئو ولاتە (ھىندستان) تەنيا بەرژوہندىيەكى تەواو خاكىيانەى بىن بۇ ھىزىكى گەرە، كە پىوہندى و گەياندى زەريايى نەبى، لەوانەيە ئامانجى رۈوسىا بىبەرىكردنمان بى لەوہى كە پىي وايە ھىندوستان يەككىكە لە سەرچاوہ سەرەككىيەكانى ھىزى ئىمە.

دەستبەردەكا، بەو شىئوہى كە ھەر يەكە لەو شازادانە دەست بەچەكەوہ ھوى خۇى دەبى بۇ پشنگىرىيە بانگەشەبۆكەرانى خۇى و وەك چۆن جىگەى گومان نىيە ئوہى كە دەچىتە سەر تەخت، لەپىناوى سەلامەتى خۇىدا قوربانى بە سىونۇ براى خۇى بدا. ئەگەر ئەمە خواست نەبى، زۆر كەس لەوانە ناچار دەبى شوئى براكانى خۇى بگىرەتەوہ.

^{۳۱} لەنپوان چل لە كورانى پادشادا، يەككىيان نەبوو چاوى لە عەرش بى و نىكەى نىوہيان حاكم بوون لە شارەكان يا ناوايىيەكان. سىستەمىك كە بە رۈوكەش ئاسايشى باوك زياد دەكا، تەنيا دوارۆژىكى ترسناك و خوئناوى بۇ رەعەتەكانى

پاشکۆ

رینگهکان

رینگه‌ی ماردین بۆ ئیسته‌نبوول به سیواس و توقات

له لایه‌ن نووسهر له زستانی سالی ۱۸۱۰

دیاربهر کر Diarbekr، سه‌عات هه‌ژده، شاری کۆنه
نامه‌ده، ژماره‌ی دانیشتوانی ئەم شاره‌ نزیکه‌ی سی‌هه‌زار
که‌سه و که‌وتووته سه‌ر لقیکی دیجله، له لایه‌ن
پادشایه‌کی سی ته‌وغه‌وه* حوكم‌ده‌کری، که ده‌سه‌لایه‌ی
ئه‌م‌پۆ له شوورای شاره‌که زیاتر تینه‌رناکا، گهرچی
سنووری جوگرافیا‌یی پاشالیکه‌که زۆر به‌رفراوانه. ئەو
ناوچه‌یه‌ی که که‌وتووته نیوان ئەم شاره و میردین، له‌بن
ده‌ستی زۆریک له سه‌رۆکه کورده‌کانه، ئەوه وای کردوه
سه‌فه‌رکردن تیندا ترسناک بێ.

ئه‌رغه‌نه Arguna، سه‌عات دوازده، شاریکه
که‌وتووته ده‌روازی چپای تۆرۆس، له رینگه‌ی
دیمه‌نه‌که‌یه‌وه زۆر له شاری میرسین ده‌چی. له
دیاربهره‌که‌وه بۆ ئەم شوینه ولاتیکی به‌ردینه و
کوردانی ئامۆرگه‌ی تیندا ده‌ژین.

مادن Maden، سه‌عات چوار، شاریکی
گه‌شه‌سه‌ندوه له چپای تۆرۆس، به کانی مس
به‌ناوبانگه. خارپووت Karpout، سه‌عات چوارده،
شارپۆتی کۆن، شاریکه که‌وتووته شیوی سۆفین،
سه‌ر به پاشای مادن یا موفه‌تیشی جینشینی کانه‌کان
له گیبین-مادن Gebbyn-Maaden نیشته‌جینی،
کانه‌کانی زیو له‌سه‌ر رووباری فوراتن.

تیز تۆغلوو Teiz-Oghlou، سه‌عات ده، شاریکی
بچوکه، له‌وی له فورات ده‌په‌رینه‌وه. دانیشتوانه‌که‌ی
کوردن و خاوه‌ن خه‌سه‌له‌تیکی درپدانه و ملکه‌چ نین و
سه‌ربه‌خۆن. مه‌لاتیه Malatie، سه‌عات هه‌شت، کۆنه
مه‌لاتیه، بۆ ماوه‌یه‌ک پایته‌ختی ئەرمینیا‌ی بچووک بووه،
به‌لام ئیسته‌بووه‌ته که‌لاوه، که‌وتووته ناو پیده‌شتیکی
جوانی نیوان فورات و میلاز Mèlas و به‌ناوبانگه به‌و
جه‌نگه‌ی که له نیوان جوستیان و خوسره‌و نه‌وشیروان‌دا
سالی ۵۲۷ پووی دا.

حه‌سه‌ن-سه‌دریک Hassan-Sedrik، سه‌عات شه‌ش.
گوندیکی په‌رپووته له ده‌روازه‌ی چپاکانی ئاغا، خه‌لکیکی

* À trois queues

تیندا ده‌ژی، خه‌سه‌له‌تیا‌ن زۆر به‌دناوه و نه موسولمانن و
نه مه‌سیحی. ئیمه‌ لیره له رووباری میلاز له چوار یا پینج
میلی مه‌لاتیه په‌رینه‌وه.

حه‌سه‌ن چه‌له‌بی Hassan-Tcheleby، سه‌عات دوازده،
گوندیکه له‌وه‌ی پیشوو ده‌چی، له‌ناو چپاکان. دوورگیل-
تاش Dorguil - Tach، سه‌عات دوازده، گوندیکی
په‌رپووته و رینگه‌که به‌فر بوو تا ئەژتو و له‌وه‌تی له
ئه‌رغه‌نه‌وه ده‌رچووین، سه‌رماکه زۆر سارد بووه.

سیواس Sivas، سه‌عات نۆ، ئەم شاره جاران
پینان‌وتوو سا‌بیرا^{۳۲} Çabia و ناوه‌که‌ی له سیناست
له‌سه‌ر شه‌ره‌فی ئۆگست وهرگرتوووه. ئەم شاره
به‌ناوبانگه به‌و سه‌رکه‌وتنه‌ی که له‌و ده‌ورو به‌ره
لۆکیلوس به‌سه‌ر میتران‌دا سه‌رکه‌وت و ئەو گه‌مارۆ
سه‌خته‌ی که دژی رۆمانه‌کان وه‌ستایه‌وه. شاره‌که
ده‌که‌ویته به‌شی باکووری پیده‌شتیک، به‌ ئاوی رووباری
قیزل-ئیمه‌ق^{۳۳} ئاوده‌دری، شاریکی پیس‌وپۆخله و خراپ

³²Ad ipsum autem montis Paryadris latus Cabira sita sunt, ab ista versus meridiem stadiis circiter centum et quinquaginta distantia. In Cabiris regia Mithridatit fait eitracta, et mola aquaria, et vivaria, et in vicinia venatiooeS) ac metalla. Ibi etiam locul qui nomen Novusj edita et praerupta petra minus quiun ducentis stadiis a Cabins: habet in vertice fontem qui multum aquae sursum ejicit; in radice luvium, et convallem profundam; altitude colli ejus peta immensa est; itaque expugnari nequit: mirabiliter muris dncta est, nisi qaà eos Romani dejecemnt: quicquid in orbetr circa petram ean jceet, id silvosum omae, tnonosum, et aqua expers est: ut intra centum et viginti stadia nan liceat castm ponere. Ibi Mitbidates predosissima quaeque babebat deposita, quae nunc in Capitolio jacent, a Pompeio dedicata. Hanc ergo regionem omnem possidet Pythodoris, contiguam barbaricae quam obtinuit, et Zelitin prseterea, ac Magnopolitidem. Cum autem Cabira Pompeius in urbis formam adomasset, ac Diopolim notninasset: addidit ipsa open aliiquid, et Augastam nunoo avit, aaque boo regies ttitac. Habet etiam templuc Mensk, qaod Fhari acis dicitur: nempe pagum oppido simiiem Ameriam, quae multos continet hierodulos, etque agrum sacrum, cujus fructus pontifex percipit. Usque adeo autem id fanum reges sunt venerati, iit jusjurandum, quod regiua dicitur, pronunciant, regis fortunam et mensem Phamacii, -Strabo, vol II. page 804.

^{۳۳} قزل ئیرمه‌ق Kizil Irmak (به‌ تورکی واته رووباری سوور و له یونانی کۆن به رووباری هالیز Halys ناسراوه)، له رۆژه‌لاتی ئەنادۆله‌وه هه‌لده‌قوولی و ده‌رژیته ناو زه‌ریای

دروستکراوه. سهعاتیکی گشتی دهیئرئ (که ئه وه په رجوویه که له و ناوچه یی جیهان)، باره گای پادشایه، دانیشتوانه که ی ره قوته قن و به ره وشت نین، مالآت به خپوده که ن. قه لاکه ویرانه یه و نزیکی شاره که دیری به ناوبانگی ئه رمه نه کانی لئی.

توقات Tocât، سهعات شه ش. ناوچه یه کی چپایی داپوشراوه به سنویه ر و به ی. ئه م شاره شاری کونی بیرسیایه، که وتووته ناو دۆلئیکی جوان، رووباری جیزیل-ئیرمه ق Djisil - Ermak، ئیرسی Iris کون له ناوه راسته که ی هه لده قوولئ. گه وره ترین شار و گه وره ترین شاری بازرگانی ئاسیای بچوکه، وه ک ده لئین دانیشتوانه که ی شه ست هه زار که سن، تاپوی شازاده ی بنه مالئ عوسمانییه کانه و له لایه ن سه رۆکیکی جهنگاوه روه به ریوه ده بردرئ.

تورجال Turcal، سهعات هه شت. کونه سیباستوپول Sébastopolis، شاریکه که وتووته نزیکی گاشه به ریکی زل و زه لام، به قه لایه کی قایم و مکوم ده وره دراوه.

ئهماسییه Amasie، سهعات ده. ولاتیکی چپایی و دره ختداره، ولاتی سترابون و یه کیک له شاره سه ره کییه کانی پونته، ده که ویته سه ر هه ردوو که ناری رووباری ئیریز Iris (که ئاوه که ی به هو ی چهرخه یلی گه وره به رزده کاته وه) و له ناو شیویکی ته سکی نیوان چپایه لی به رز و به ردین، که قه لایه کی کون له سه ر یه کیکیان هه یه. ئه م گاشه به رده به په یکه ری نا ئاسایی به ناوبانگن، که گومانی ئه وه ده کری ئه وانه گلکوی دوو پادشای پونت بن. ئه م شاره که وتووته شوئیکی دلگیر. دانیشتوانه که ی -وه ک ده لئین- ده گاته سی وپینچ هه زار که س. ئه ویش تاپوی سولتانیه که که له لایه ن سه رۆکیکی جهنگاوه روه حوکمرانی ده کری. بریکی گه وره ی ئاوریشمی نایاب له ده وره بری شاره که له ده وره بری شاره که به ره م دینن.

مارساوان Marsawân، سهعات نو. فاسه مونی کون، شاری پونت بووه. ئه مرؤ هیشتا شاریکه به پینده شتیکی چیندراو ده وره دراوه. گوندیکی

ده وره بری به ناوی حاجی-کودژین لئی، کانیکی هه یه، که میک زیوی لی به ره م ده هیئرئ.

ئوسمانجیل Osmandjyk، سهعات چواره. ناوچه یه کی به ردین، دلگیر و پره له دارورده خت. ریگه که ی به ناو چه ندین لیژایی و ناو دۆلئیکی دلگیردا ده روا. وای داده نئین ئوسمانجیل شاری پیمولی کون بی، شاریک که که وتووته که ناری قیزل-ئیرمه قه وه، له گه ل قه لایه کی کونی سه ر گاشه به ریگی گوشه گیر و له سه ر رووباره که پردیکی جوان هه یه، بایه زید دروستی کردوو.

حاجی-هه مگا Hadjy-Hemgâ، سهعات نو له م ماویه دا به ناو ریگه یه کی خوتیه له قورتینانه ی به رانه بری چپایه کی به ردین دا ره ت ده بین، سه دری ئه عزمی کوچکردو کردوویه تیه وه. حاجی-هه مگا، جاران پینان وتووته ئاندرایا و شاریکی بچوکه، قه لایه کی چوارگوشه یا پالانکه (palanka) خپوه تی سه ربازی عوسمانی له سه ر سنور) به سه ر چپای هالیزه وه لئی. توسیا Tosia، سهعات نو. کونه داسیا Dacia، شاریکه که وتووته شیویک، بریکی زور برنج به ره م ده هیئن، خه لکه ی وای لی هاتوو ده وه له مه ند بوون و هه موویان له کشتوکال دا کارده که ن.

جودی-حیسار Codj-Hissar، سهعات هه شت. ئاوییه کی بچوکه. کارادژودران Kardjourân، سهعات هه شت. شاریکی بچوکه له ناو ولاتیکی کراوه دا که بریکی زور گه نم و جو به ره م ده هیئن. حه ماملی Hamamly، سهعات سیزده. شاریکی که لاهویه له سه ر که ناری پارستینوس Parthenius، به ناو شیویکی به ردینی قه دپاله کانی ئولمپی دا ره ت بووم. گه رده Geredeh، سهعات ده. شاریکه خانووه کانی له دار دروستکراون. بولی Boly، سهعات سیزده. کونه هادرینوپول، شاریکه پیشتر وه سپیم کردوو. سهعاتیکی گشتی وه ک ئه وه ی سیواسی لئی. دوستیس Dustche، سهعات یازده. ناو داراستانیکی به رفاوان. کومه لیک خان و کیلگه ی چیندراون. هه ندیجیک Hendick، سهعات دوازه، شاریکه له ناو دارستان. دانیشتوانه که ی به ته وای سه ره بخون و هیچ گوزیراه لی بابی عالی نین. سوبنجه Subaudjah، سهعات دوازه، شاریکی بچوکه له ناو دارستان و سه ر که ناره کانی گولیکی قه شه نگ. له نیوان هه ندیک سه بانجه دا به سه ر پردیکی دارین دا تپیه ربووین، که زوربه ی جار ئاوی

سور و درژییه که ی ۱۱۵۰ کیلومه تره و درژترین رووباره له تورکیا، که شتیرانی تیدا ناکری به لام سه رچاوه یه کی گرینی وزه ی هیدرو ئیلکترونییه. (وه رگیز)

۱۸. ئىستېنبول لە رېگەي نىكومىدىا، تريپولى، بۆلى، كۇنستانتىنوپل، سامسون، تەرابزون، ئەزەرۆم، بتليس و سىرت بۇ مووسل.
 ۱۹. مووسل بەناو دىجلەدا بۇ بەغدا و لە - بەغداوہ بۇ بەسرہ-لہ بەسرہوہ بۇ بۇمباي.

بەرزبووہ و تەکانى رەوتى ئاوەکە ھەلى دەگرن. رېگەي سەبانجى Sabandiy بۇ ئىستېنبول Constantinople لەپيشدا وەسپکراوہ.
 دوای ئەوہى چەند رۆژىک لە ئىستېنبول ماینەوہ، بەناو ئاسیای بچووکدا چوومە سەردانى شارەکانى ماگنيزى Magnesie و پیرگام Pergame و سمیرنا Smyrne. ھتد. بەلام ئەم شارانە چەندین جار وەسپیان کراوہ، بە جۆرىک پتویستناکا جاریکى دیکە قسەیان لەسەر بکەینەوہ.

لیستی ئەو گەشتانەى کە جۆن مەكدۆنالډ کینیڤر بەناو ولاتی ئیران و ئاسیای بچووکدا کردوونی
 ۱. لە بووشەھر بۇ تەبریڤ و ئاراس لەرېگەي ئەسفەهانەوہ.

۲. لە ئاراس بۇ مەراغە.
 ۳. لە مەراغە بۇ سنە.
 ۴. سنە بۇ ھەمەدان، کرماشان و بەغدا.
 ۵. بووشەھر بۇ ئەندیان، دوراک (ولاتی شۆب).
 ۶. دۆرک بۇ بەسرہ.
 ۷. بەسرہ لەرېگەي سامیوڤات، بەناو فورات، مەشھەد، عەلى کونە، حیللە بۇ بەغدا،
 ۸. بەغدا، شۆربوونەوہ بەناو دىجلە بۇ بەسرہ.
 ۹. بەسەر پوویارى کارووندا، بۇ شوستەر و لە شووستەرەوہ بۇ دیزفوول.
 ۱۰. شووستەر، لە رامەرەن، بیبەهان و کولاه سفید، بۇ شیراز.

۱۱. شیراز، لە رېگەي ئیمامزادە، بۇ ئیسفەهان.
 ۱۲. بەغدا بۇ عانە بە فورات.
 ۱۳. بەغدا، لە رېگەي مووسل، دیاربەکر، ئەماسیہ بۇ کۇنستانتىنوپل.

۱۴. ئىستېنبول لەرېگەي ماگنيزیا بۇ سمیرنا، لە سمیرناوہ بە ساپان و پورتوگال بۇ ئینگلستان.

۱۵. ئینگلستان لەرېگەي سویدەوہ، بۇ پۆلۇنیا، ئەلمانیا و ھەنگاریا بۇ کۇنستانتىنوپل.

۱۶. ئىستېنبول، لە رېگەي ئەسكى شەھر، ئەنگۆرە، قەیسەرییە، تۆرۆس و ئەنتاکیاوە بۇ لازقیہ.

۱۷. لازقیہ بەناو قوبرس، کرمان، ئیکۆنیوم، ئیکۆنیوم قەرە ھەسیر و بوورسادا بۇ کۇنستانتىنوپل.

"زبدة التواریخ"

تألیف ملا محمد شریف قاضی

ویرایش و پژوهش: عبدالحمید حسینی (سه‌پان)

الدین، زبدة دودمان امیر علم الدین، المتوثق بعناية الملك المنان، خسرو خان والی والاشان اردلان، ادام الله ایام دولته الی مدید الزمان، چون این داعی در مجلس بهشت آیین او حاضر و در زمره‌ی ندما محسوب و از جمله‌ی مقربان منسوب می‌شد؛ فرمودند: "خاطر چنان می‌خواهد، که کتابی مشتمل بر سیرت حضرت رسالت پناهی و تاریخ ملوک و سلاطین سلف به زبان فارسی، خالی از تکلف عبارت و به ترتیب مجموعه‌ای منتخب [و] مختصر پرداخت؛ که مبنی باشد بر اخبار واقعات و صادرات افعال اعیان و اشراف، در قید ضبط و تحریر در آری، که عموم خلائق از آن بهره‌مند و محظوظ گردند. این حقیر هرچند قلت بضاعت و عدم استطاعت خود را در مجلس متعدده به عرض می‌رسانید و بنا بر قضیه‌ی 'من صنف فقد استهدف' استعفا می‌نمود، قبول نمی‌فرمودند و در تأکید آن می‌افزودند. تا به حدی انجامید؛ بغیر از امتثال چاره‌ای نیافت. با وجود آنکه آن قبله‌ی اخیار و ابرار در فن تاریخ و سیر ارباب ملوک و استحضار احوال آثار اُمم سالفه از مؤرخان زمان سابق و لاحق گوی سبقت ربوده، و در میزان خرد راجح و فایق آمده، به استماع وقایع و قضایای گذشته چنان مایل و راغب بود، که عقول و اوهام در آن حیران و متعجب [بود]. امتثالاً لأمر آن عالی همت و آن خسرو دوران، قدم جرأت و جسارت پیش گذاشت، متکفل ترتیب این مجموعه شد. داعی آنچه یافت به واسطه‌ی دعاگویی و اخلاص در زیی آن یگانه‌ی زمان و مصاحبت آن خسرو دوران یافته، لفاظه‌ی سخن اوست. هرچه می‌گویم؛ زباغ چیده بود، آنچه باغبان دارد. مجموعه را به 'زبدة التواریخ' اسم گذاشت و آن مشتمل بر مقدمه و چند فصول و خاتمه [بوده]، و منه المستعان و علیه التکلان. (نقل از نسخه‌ی دانشگاه کمبریج، صفحات ۳ تا ۶، که تاریخ استنساخ آن به ۱۲۷۵هـ/ق ۱۹۵۹م. برمی‌گردد).

این کتاب که موسوم به "زبدة التواریخ [سنندجی]" و از مؤلفات ملا محمد شریف قاضی است؛ خود درباره‌ی سبب تألیف آن می‌نویسد:

"چنین گوید، اضعف عباد الله المحتاج الی اللطف ملک اللطیف ابن ملا مصطفی شیخ الإسلام محمد شریف القاضی باردلان صانها الله عن الحدثان، که در بهار عالم جوانی و اواسط ایام زندگانی، که خوبترین زمان و اوقات و خوشترین اوان و ساعات حیات است؛ خاطر فاطر و ضمیر کسیر به مطالعه‌ی کتب تواریخ، که سبب وقوف است بر اوضاع اهل عالم و موجب اطلاع بر کیفیت امم، مایل و مشعوف بود. گاهی که عوایق کلیه و شواغل جزئی، که هر یک از اینای زمان را فراخور مرتبه‌ایست، می‌دید، روی نمود؛ نظر بر صفحات حالات سلف و روایات خلف گماشتی؛ و دل از تن رمیده و بر آن الفت و استیناس به حصول پیوستی و در بعضی اوقات شمه‌ای از نوادر حکایات در مجمع افاضل بروجهی القا کردی، که مستحسن طبع اصحاب آداب آمدی و به شرف ارتضا مقرون گشتی. و در خلال این احوال کرة بعد آخری جمعی از [ظ. که] متحلی به زیور فضلا [ی] فضیلت و حلیه‌ی وفا بودند، التماس می‌نمودند، که درین باب کتابی مشتمل بر فواید و عاری از زواید، محتوی معظمات وقایع رسل و انبیاء و مجاری امور ملوک و خلفا، منطوی بر حالات صنادید اُنام و بسط واقعات اکابر ایام ساخته و پرداخته [شود]. این حقیر بی بضاعت به مقام اعتذار و اِبا برمی‌آمد، در حیز تعویق می‌افتاد. تا اینکه تکرار التماس اخوان ملتسمین مقروع سمع سامعه افروز مولی المعظم و امیر الاعظم حصین الرأی و التدبیر، متین فکر و التقرير، والی عالی همت، ناصب رایات معدلت، ملاذ کارگاه آفرینش، مردم دیده‌ی اهل بینش، الموفق بتوفیق الملك العلام، المدبر لأواء الانام، المیسر لتعسر ما غضیته الأيام، القامع لأساس البدع و الإعتساف، القابع بنیان الظلم و الخلاف، نظام الدولة و

سوی این متن که متأسفانه چند صفحه از اوایل آن افتاده و با عبارت: "... حضرت آن را در بند کرد و به نزد صاحبش رفت" شروع شده و با عبارت: "از دارالخلافتی طهران حرکت و منزل به منزل در تاریخ ۱۱ صفر سنه ۱۲۲۸ وارد سنج گشت، والله اعلم" پایان می‌پذیرد؛ نسخه‌ی دیگری از آن در دست است، که به نسخه‌ی دانشگاه کمبریج مشهور است. این نسخه‌ی اخیر که ظاهراً از روی نسخه‌ی اصلی در سال ۱۲۷۵ هـ ق به فرمان شاهزاده بهاءالدوله و به خط ملا محمد مهدی آقا بابا شهمیزادی کتابت شده، با این نسخه‌ی مورد نظر، که مختوم به تاریخ ۱۲۲۸ می‌باشد؛ تفاوت‌های فاحشی دارد و گمان می‌رود، ناسخ به‌عمد مطالبی را حذف کرده، یا تغییر داده باشد. برای مثال فصل یازدهم آن که مربوط به فرمانروائی خوانین و والیهای اردلان است، در نسخه‌ی مختوم به ۱۲۲۸ با این عبارات آغاز می‌شود:

"فصل چهلم در ذکر نسب اکراد و نسب ولایة و حکام اردلان و ایام سلطنت و حکومت ایشان در اردلان اصل اکراد و بعضی از مؤرخان و ناقلان آنها را از نسل چند نفر آدمان می‌شناسند، که در عصر ضحاک سبب به سفاکی او در جبال و اکناف و شعب و کوه، خودشان را مختفی و متواری و پنهان کرده بودند. یکی ازوها موسوم به 'کرد' بود؛ زآن سبب اکراد را از نسب او محسوب می‌کنند و ازو به چهار طایفه موسوم و منقسم می‌گردند؛ اول مردم ببه، که مشهور به کرم‌ماج می‌باشند؛ دوم ایل کله‌ر، سوم طایفه‌ی لر، چهارم ایل و طایفه‌ی گوران. و از عموم اکراد ایل اردلان، که از نسل بابا اردلان می‌باشند؛ بالنسبه‌ی سائر طوایف، ملوک و سلاطین و اشخاص معتبر و صاحب داعیه و بزرگ منش بوده‌اند. در ایران و مملکت روم والی و بیگ‌ریگی بوده‌اند و هستند. به تداول ایام به محال پلنگان آمده‌اند. مدتی در میان طایفه‌ی گوران نشسته‌اند. و از طرف امیر تیمور گورکان شهرزور را به بابا اردلان تفویض [شده]، چند وقتی حکومت درین ولایت و شهرزور کرده تا اینکه فوت شد. کلوک نام پسرش نیز، چون پدرش حکومت این سامان و شهرزور را استقلالاً نمود، تا وفات کرد. بعد ازو بدین تفصیل اولاد و احفاد و نبیره‌ی بابا اردلان حکومت شهرزور و توابع و کردستان را نموده‌اند."

در نسخه‌ی کمبریج برخی از عبارات حذف و برخی برآن افزوده شده است:
"فصل یازدهم در بیان نسب اکراد و نسب ولات و امراء اردلان

اصل اکراد بعضی از مورخان و ناقلان روایت کرده‌اند، که آنها از نسل چند نفر آدمان می‌باشند، که در عصر ضحاک، به سبب سفاکی او در جبال و اکناف، خود را مختفی و متواری کرده بودند. یکی ازوها موسوم به کرد بود؛ اکراد را از نسب او می‌دانند و نسل کرد در خراسان و آذربایجان و مملکت روم و اکثر ممالک متوطن و فرقه فرقه می‌باشند."

لازم به یادآوری است، هم بهاءالدوله‌ی شاهزاده‌ی قاجاری که خواستار نسخه‌ای از این کتاب بوده، هم ناسخ آن ملا محمد مهدی شهمیزادی شیعه مذهب بوده‌اند، ناسخ در کتابت آن صداقت نداشته و بنا بر اعتقادات مذهب شیعه، متن اصلی را در بیشتر موارد تغییر داده، برای مثال فصل پنجم کتاب را با این عبارت: "بعد از دفن که امر خلافت را ابوبکر زندیق قصب [غصب] کرد"، به پایان می‌برد؛ که این بر خلاف عقیده‌ی مذهبی مؤلف می‌باشد، که بر مذهب تسنن بوده است. اما از آنجائیکه، ناسخ نادان بوده، از نظر علمی نیز چندان بصارت و بهره‌ای نداشته است، در همه‌ی موارد قادر به تغییر مطالب نشده؛ چنانکه در صفحه‌ی ۲۷ می‌نویسد: "آن حضرت... بر منبر رفت و خطبه و نصیحت نمود و در اثناء آن فرمود: که خداوند عالمیان مخیر گردانید بنده را میان دنیا و میان آنچه نزد او بود، از ثواب و نعیم لقایش، شق اخیر را اختیار کردم. ابوبکر صدیق رضی‌الله عنه بگریست...". یا آنکه در صفحه‌ی ۱۰۷ آورده: "... در مسند امام احمد در حدیث شریف مرویست، حضرت رسول صلی‌الله علیه و آله و سلم می‌فرمود: اللهم علم معاویة الكتاب والحساب و قه العذاب، در روز فتح مکه مسلمان شد و در سال شصت هجری فوت گردید (این در حالیست که در جای دیگر معاویه را لعن و نفرین می‌کند. یا اینکه در صفحه‌ی ۱۰ که احتمالاً مؤلف به عنوان تمسخر می‌نویسد: "زعم قایل این است، که ظهور مهدی در هزار و دویست هجری می‌شد و حال تحریر یک‌هزار و دویست و پانزده است، اثری از ظهور صاحب الزمان علیه السلام نیست؛ ناسخ متوجه نشده و آن را به همان نحو آورده است.

این نسخه از 'زبدة التواریخ سنندجی'، با "بسم الله الرحمن الرحیم حمد و سپاس بر خدای را احرا و سزاست"، شروع شده، فصل یازدهم آن که مربوط به تاریخ اردلان می‌باشد، با عبارات "در شهر رجب سنه‌ی ۱۲۱۴ هزار و دویست و چهارده به مقر حکومت وارد گردید و الیوم لله الحمد یکسال و نیم است به مقر حکومت ارثی مستقر و در سنه‌ی ۱۲۱۵ هزار و دویست و پانزده حسن علی خان در طهران از محبس گریخته، رو به سمت شهرزور فرار نمود و ابراهیم پاشا بیه از عالم..." پایان می‌یابد.

در پایان خاتمه و فصل دوازدهم کتاب می‌نویسد: "... و داعی نیز برای اصلاح البین مردم اردلان در دارالسلطنه‌ی طهران بودم؛ بعد از شرفیابی [به] حضور باهرالنور پادشاه و مستفیض شدن به نوازشات شاهی و ترقیم رقم امر قضا و مخرج به خالغ فاخره، رخصت انصراف در خدمت با رفعت والی، به ولایت اعاده، در ورود به سنندج مشمول انعامات و اشفاقات گشته؛ اراده‌ی تصمیم یافت که تاریخ را از پادشاهان صفویه تا عصر و ایام سلطنت و پادشاهی فتحعلی شاه قاجار ادام الله ایام سلطنته الی مدید الزمان تصنیف نماید. استعانه به الطاف رب الارباب کرده، تاریخ را بدین نحو که به نظر ارباب می‌رسد، تصنیف و ترقیم نمود. و بعد از اتمام، آن را تحفه‌ی مجلس و محفل بندگان ثریا مکان والی والاشان کرد، شعر:

گر فیض قبول یابد، اینش
بهتر ز هزار آفرینش

ناسخ نیز در باره‌ی کتابت آن نوشته:

تمت بالخیر والظفر بحرمتم محمد سید البشر، بحسب الفرمایش سرکار عظمت مدار، نواب اشرف ارفع والاتبیار شاهزاده‌ی کامکار بهاءالدولة العلیة العالیة ادام الله اقباله و اجلاله علی ید اقل الخلیفته بل لاشیی فی الحقیقة؛ این مرحمت پناه ملا مهدی آقا بابا شهیمزادی فی یوم الاحد سبع و عشرون شهر رمضان المبارک فی خمس و سبعون و مأتان بعد الالف من الهجرة، سنه ۱۲۷۵.

این نسخه که به نسخه‌ی دانشگاه کمبریج از آن یاد می‌شود، از نظر انشائی عبارات آن دارای نارسائی و اغلاط ادبی است، به دلیل عدم صداقت ناسخ در بازنویسی متن اصلی و دستکاری آن چندان مورد اعتماد نیست و فاقد تنمهی 'مستوره‌ی اردلانی' و چند صفحه‌ای از 'خاتمه' بوده، که با عبارت "غرض از تحریر و تسطیر و ترقیم این مجموعه" آغاز می‌شود. معلوم

نیست به چه عنوان متن اصلی را که دربرگیرنده‌ی مقدمه، چهل فصل و خاتمه بوده است، به دوازده فصل تقلیل داده و در مجموع بیش از یک سوم کتاب را حذف و تغییر داده است. فصل یازدهم آن که مربوط به تاریخ ولایت اردلان و والیان آن ولایت می‌باشد؛ در سال ۱۳۷۹ به کوشش محمد رئوف توکلی همراه با مقدمه و حواشی در تهران چاپ شده، در ۱۳۸۷ برای بار دوم چاپ و انتشار یافته است.

لکن مؤلف خود بدین نحو از مقدمه، چهل فصل و خاتمه مورد نظر یاد می‌کند، که با این عبارات آغاز میشوند:

مقدمه: اتفاق کرده‌اند اهل اسلام، بلکه اهل ملل و ادیان... ص ۶

فصل اول: در بیان طبقات ملوک گذشته، طبقه‌ی اول پیشدادیان... ص ۱۲

فصل دوم: کیانیان، اول آنها کیکباد و او موصوف... ص ۱۶

فصل سوم: اشکانیان، اول آنها اشک بن اشکانیان دوازده سال حکومت کرد... ص ۱۸

فصل چهارم: ساسانیان مشهور به اکاسره و عدد اوها سی (۳۰) نفر بود... ص ۲۰

فصل پنجم: در ذکر حضرت محمد رسول الله صلی الله علیه وسلم... ص ۲۴

فصل ششم: در بیان معجزات جناب حضرت رسول الله... ص ۴۴

فصل هفتم در بیان فضایل حضرت رسول صلی الله علیه و آله وسلم، بدان وفقنی الله و ایاک... ص ۶۹

(توضیح اینکه، به دلیل افتادگی صفحات اولیه‌ی نسخه‌ی مورد بحث ما، این هفت فصل را از نسخه‌ی کمبریج نقل کردیم، حال آنکه در نسخه مورد اعتماد ما، یعنی نسخه‌ی "مرکز اسناد و پژوهش ژین"، بخشی از فصل هفتم، که حاکی از معجزات پیغمبر می‌باشد و از معجزه‌ی پنجم را بدین شرح در برمی‌گیرد: معجزه‌ی پنجم: آنکه عبدالله ابن عباس رضی الله عنه روایت می‌کند، که اعرابی بود، صیاد روزی سوسماری را صید کرده بود، به خانه‌ی خویش می‌برد، تا او را بکشد و بریان کند؛ در اثناء گذرش به جمعی افتاد، صیاد پرسید: این چه گروهی‌اند، که اجتماع نموده‌اند؟ گفتند: محمدابن عبدالله است، که دعوی نبوت می‌کند و اصحاب و تابعین اویند

(... بیانگر این واقعیت است، که ناسخ نسخه‌ی کمبریج این فصول را دستکاری کرده است.

فصل هشتم: در ذکر بعضی از فضیلت رسول صلی‌الله علیه وسلم، بدان وفقنی الله و ایاک که خداوند تعالی نفوس بشریه را مختلف آفریده... ص ۱۴

فصل نهم: در ذکر اخلاق رسول‌الله صلی‌الله علیه وسلم، اخلاق و شیم رسول‌الله صلی‌الله علیه وسلم بسیارند ... ص ۲۱

فصل دهم: در ذکر مآکل و مشرب و ملبس و مزاح رسول‌الله صلی‌الله علیه وسلم آن حضرت حلوا را دوست می‌داشت و اکثر اوقات ... ص ۲۳

فصل یازدهم: در ذکر شمایل رسول‌الله صلی‌الله علیه وسلم آن سرور و ضیعی یعنی خوش رو و روشن سیما بود ... ص ۲۵

فصل دوازدهم: در ذکر غزوات و سرایای رسول، عدد غزوات رسول صلی‌الله علیه وسلم به بیست و هفت غزا می‌رسد ... ص ۲۵

فصل سیزدهم در ذکر زوجات رسول صلی‌الله علیه وسلم مرویست که حضرت ... ص ۴۱

فصل چهاردهم: در ذکر اولاد آن سرور، بدان وفقنی الله و ایاک ... ص ۵۳

فصل پانزدهم: در ذکر فوت و دفن رسول و اجماع صحابه بر خلافت ابوبکر صدیق بعد از رحلت رسول صلی‌الله علیه وسلم ... ص ۵۴

فصل شانزدهم: در ذکر خلافت عمر رضی‌الله عنه، بعد ازین ابوبکر صدیق وفات کرد به وصیت و عهدنامه و بیعت اصحاب ... ص ۷۴

فصل هفدهم: خلافت عثمان رضی‌الله عنه و فتوحات او، در وقتی که عمر رضی‌الله عنه به ضرب ابولؤلؤ شهید گردید ... ص ۸۲

فصل هژدهم: خلافت امام حسن بعد از فوت علی کرم الله وجهه سبط رسول‌الله صلی‌الله علیه وسلم و ریحانته امام حسن رضی‌الله عنه ... ص ۱۰۵

فصل نوزدهم: در ذکر امام حسین و باقی ائمه‌ی معصومین، حسین ابن علی رضی‌الله عنهما به حرف اهل کوفه برای اخذ بیعت ... ص ۱۰۸

فصل بیستم: در ذکر بنی‌امیه، اول آنها معاویه ابن ابی سفیان ... ص ۱۰۹

فصل بیست و یکم: در ذکر ملوک بنی‌عباسیه، اول ایشان ابوالعباس عبدالله بن محمد ابن علی ابن

عبدالله ابن العباس صفاح مدت حکومت... ص ۱۱۱
فصل بیست و دوم: صفاریون: اول آنها یعقوب بن لیث بر مملکت خراسان و فارس و عراق مستولی شد... ص ۱۱۳

فصل بیست و سیوم: در ذکر ملوک آل سامان: اول آنها امیر اسماعیل ملقب به امیر ماضی، گویند وقتی در هرات بود ... ص ۱۱۳

فصل بیست و چهارم: ملوک غزنویان، اول آنها ناصرالدین سبکتگین امیری بود صاحب عدل و رشد و رأفت ... ص ۱۴

فصل بیست و پنجم: ملوک دیالمه، مشهورون به آل بویه، منسوبون الی بهرام الگور اول آنها عمادالدوله بعد از ... ص ۱۱۶

فصل بیست و ششم: ملوک اسماعیلیه، المنسوبون الی جعفر صادق اغلب بلاد مغرب و مصر را مسلط شدند ... ص ۱۱۹

فصل بیست و هفتم: ملوک اسماعیلیه، مشهور به ملاحظه، اول آنها حسن صباح بود ... ص ۱۲۱

فصل بیست و هشتم: ملوک سلاجقه، اول آنها طغرل بیگ اکثر مردم با او متفق شده، جنگ با سلطان مسعود و ملکشاه کرد ... ص ۱۲۲

فصل بیست و نهم: ملوک خوارزمیین: اول آنها قطب الدین ملقب به خوارزمشاه سی سال حکومت کرد ... ص ۱۲۵

فصل سیم: ملوک قراختایان [قرختائیان]: که مملکت کرمان و سمرقند را مسلط گردیدند، اول آنها رکن الدین ملقب به خواجه حق موعد ... ص ۱۲۶

فصل سی و یکم: ملوک آل مظفر، که مملکت یزد و شیراز را متصرف شدند، اول آنها امیر محمد المبارز در خدمت بهادرخان بود ... ص ۱۲۶

فصل سی و دوم: ملوک اتابکیون: که مملکت مصر و شام را متصرف شدند، اول آنها عمادالدین زنگی در موصل بود ... ص ۱۲۷

فصل سی و سوم: ملوک غوریون: اول آنها علاءالدوله بن حسن جهانسوز، بهرام شاه با او جنگ کرد، غالب آمد و شکست به قشون او ... ص ۱۲۹

فصل سی و چهارم: ملوک نیمروز، اولهم طاهر بن محمد، در وقتی که حکومت از غزنویین منتقل به سلاجقه و از اوها به سلطان سنجر ... ص ۱۳۰

فصل سی و پنجم: ملوک کرت، اول آنها ملک رکن الدین به سبب شجاعت و سخاوت و همت و خوش سلوکی اهل غور همگی مطیع و ... ص ۱۳۲

فصل سی و ششم: ملوک اتراک، که از نسل یافث بن نوح علی نبینا و علیه السلام بوده‌اند، اول آنها چندین طایفه می‌باشند، اول آنها ... ص ۱۳۴

فصل سی و هفتم: ملوک مغول، اول آنها مغول خان امیری بود در تنظیم ملک خود می‌کوشید و به نوازشات و انعامات وافر مردم را ... ص ۱۳۵

فصل سی و هشتم: ملوک اتراک و مغول که در ایران حکومت کرده‌اند: اول آنها هلاکو خان در اول حکومتش از طرف مشرق عنان ... ص ۱۴۲

فصل سی و نهم: در ذکر سلاطین آل عثمان و پادشاهان صفویه و غزوات و متوفیات: چون مؤرخین سلف تاریخ ذکر سلاطین و خوانین ... ص ۱۵۰

فصل چهلم: در ذکر نسب اکراد و نسب ولایه و حکام اردلان و ایام سلطنت و حکومت ایشان؛ اصل اکراد بعضی از مؤرخان و ناقلان ... ص ۲۵۴

خاتمه: غرض از تحریر و تسطیر و ترقیم این مجموعه آنست، که در عهد شباب و جوانی و ایام ... و استطاعت و کامرانی بعد از ... ص ۳۶۹

در اینجا مؤلف ضمن اینکه به مطالعات خود در باب تاریخ می‌پردازد، همان مطالبی را یادآور می‌شود، که به نقل از نسخه‌ی کمبریج آورده‌ایم.

در فاصله‌ی پایانی فصل چهلم (ص ۳۶۵) و آغاز خاتمه (ص ۳۷۹)، تتمه‌ای به قلم تاریخنگار و شاعر نامی کرد، بانو ماه شرف خانم، مشهور به 'مستوره‌ی اردلانی' به منظور گزارش و تکمیل فرمانروائی امان الله خان والی، خسرو خان ناکام و مجملی از احوال رضاقلی خان والی، به خط نستعلیق و زیبا و به سبک حاشیه نویسی ریزتر از متن کتاب، نوشته شده، که با عبارت "هو الله تعالی، من حقیره‌ی فقیره‌ی مستوره‌ی آغاز و با خوانین و عمال و اعزّه و اعیان کردستان عموماً و پردگی تتق جاه و جلال أعنی شاهزاده‌ی بیهمال روانه‌ی عتبه بوسی" پایان می‌یابد.

متنی که در اینجا مورد بررسی و مطالعه قرار گرفته (نسخه‌ی مرکز ژین)، به احتمال قریب به یقین مسوده‌ی نسخه‌ی اصلی و به خط خود مؤلف می‌باشد. زیرا سوای آنکه در برخی از موارد قلم خوردگی دارد، چنین می‌نماید، بهنگام بازنگری متوجه از قلم افتادن بعضی از عبارات یا واژگان شده، آن واژه‌ها را در بالا یا زیر همان سطر با قلمی ریزتر در میان واژگان گنجانیده، به متن افزوده است. از این مهمتر اینکه با همان خط و همان انشاء ملاحظاتی را که داشته، به منظور ایضاح و تأکید بر مطالب متن در حاشیه آورده است، که بعضاً حاوی نکات تاریخی مهمی می‌باشند. ملاشرف قاضی به سبک و سیاق منشیان و ادیبان دوره‌ی قاجاریه، که به دوران بازگشت ادبی از آن یاد می‌شود، تاریخ خود را نوشته‌است. در ستایش و تمجید شاهان قاجاری و فرمانروایان وقت تمجید و تحسین را به حد مبالغه و اغراق رسانیده، آنان را با الفاظی چون: "و صاحب اختیار ایران در آن اوان، بندگان سلیمان شأن سکندر نشان دارا دربان گیتی ستان صاحبقران بهین نتیجه‌ی دودمان ایل جلیل الشان قاجار، آقا محمد خان لازال اعلام شوکت و سلطنته فی‌الایران بود، بندگان سلیمان شأن دارا دربان گیتی ستان صاحبقران، پادشاه عالم پناه انجم سپاه، پادشاه جم جاه عالم پناه، موکب ظفر کوکب بندگان اعلیحضرت ظل‌اللهی، حضور باهرالنور اعلیحضرت ظل‌اللهی، شهزاده‌ی والاتباع عظیم الوقار، شهزاده‌ی والاتباع عظیم الوقار کثیرالاعتدال. با قشون و سپاه که مستلزم رکاب نصرت انتساب بودند، به فر و تمکین فریدونی و شوکت سنجری و هیبت و سطوت چنگیزی و عزم و حزم تیموری از فارس نهضت کرده، به صوب طهران عطف عنان معطوف فرمود. در غره‌ی صفر المظفر ۱۲۱۹ با شوکت سنجری و ازدحام و کثرت چنگیزی و فر و شکوه تیموری و سطوت و هیبت اسکندری در دارالسلطنه‌ی طهران نهضت فرموده. این خبر وحشت اثر سامعه افروز بندگان سکندر شأن و سلیمان شأن گیتی ستان المؤید عندالله الملك المنان سلطان فتحعلیشاه ادام الله ایام سلطنته و شوکته الی مدید الزمان. در وقتیکه موکب ظفرقرین پادشاه جم جاه انجم سپاه عالم پناه از کنار گرگان حرکت کرد ... یاد می‌کند. دیگر از ویژگیهای این سبک آنکه، غالباً اسم فاعل را به معنی اسم تفعیل یا مصدر به‌کار برده‌اند: جرائم

ایشان را به ذیل عفو پوشیده و نوازش سلطانی کافل احوال اوها شده... عبدالرحمن پاشا معین و ممد اوها نمی‌شود. از امان‌الله خان مخوف و هراس داشته. والی مدتی مستلزم رکاب اعلیحضرت ظل‌اللهی بود.

در به کار بردن حرف عطف 'و' برای پیوند دادن جملات و عبارات بیش از حد لازم استفاده شده؛ آوردن کلمات مترادف و هم معنی نیز یکی دیگر از ویژگیهای این سبک می‌باشد: با پنج شش نفر از معرکه فرار و راه ادبار در پیش گرفت و هرچه اسباب و اقبال و دواب و اموال و اجناس داشتند همگی را بجا گذاشته، نصیب سپاه خسرو خان گردید. و قلعه‌ی شیراز را از سر نو بنا کرده، قلعه‌ای متین و حصن حصین و رصین در آنجا ساخته و خندق و بارو و حصار و بروج او همگی از قلاع و شور قدیمی محکمت.

از آنجائیکه مؤلف کرد زبان بوده، در خیلی از موارد، حرف اضافه‌ی 'در' را به جای 'از'، از را به جای در یا 'به' را به جای 'در' به کار برده است: ... هیبت اسکندر در [از] دارالسلطنه‌ی طهران نهضت فرموده. به [در] مقر حکومت استقرار یافت. در اواسط شهر جمادی الاول سنه‌ی ۱۲۲۳ به بلده‌ی سنندج وارد [گشته] و به مقر حکومت مستقل گردید. در غره‌ی شهر جمادی‌الثانی سنه‌ی ۱۲۲۴ با آئین و طمطراق هرچه تمامتر وارد بلده‌ی سنندج [شد] و به مقر حکومت استقرار یافت. چونکه در زبان کردی حرف اضافه‌ی 'له' به معنی هر سه حرف اضافه‌ی فارسی می‌آید. دیگر اینکه در غالب موارد 'اوها' به جای ضمیر سوم شخص جمع 'ایشان' به کار برده است، گاه واژه‌ی 'نناس' کردی را که مترادف و هم‌ریشه با واژه‌ی 'شناس' فارسی است، آورده، یا به جای 'از نو' از عبارت کردی 'از سر نو' استفاده کرده است. در بیشتر موارد 'مستلزم' را به معنی 'ملتزم' به کار برده‌اند: و لطفعلی خان را 'مستلزم' رکاب نصرت انتساب فرموده. لطفعلی خان مدتی بود، مستلزم رکاب نصرت انتساب بود. نیز اینکه برخی از عبارات را متوجه می‌شویم، که در نثر دوره‌ی قاجار مشار و مشار الیه به عکس کاربرد امروزی به کار آمدند: 'درین عرض مدت' به معنی 'در عرض این مدت'؛ 'جنگ میدان را یارا نداشتند' یارایی جنگ میدانی را نداشتند. از جمع بستن دوباره‌ی واژگان عربی نیز ابای

نداشته‌اند: 'از ولایت مالیات و سایر تکالیفات را گرفته'، که تکالیف خود جمع تکلیف است.

ظاهراً به غیر از این نسخه‌ی مورد بحث، نسخه‌ی دیگری از آن در دست می‌باشد، که با عنوان "کردهای اردلان، اثر محمد شریف اردلان به انضمام تتمه [ی] ماه شرف کردستانی (مستوره اردلان) با مقدمه، تصحیح و تحشیه‌ی سیامند خلیلی" توسط انتشارات کردستان در سنندج، در سال ۱۳۹۳ چاپ و انتشار یافته است.

آقای خلیلی در مقدمه‌ای که بر این کتاب نوشته، ضمن معرفی اصل نسخه‌ی خطی‌ای که در اختیار داشته، یادآور می‌شود: "بر روی نسخه 'ماه شعبان ۱۲۷۳ هـ ق/ ۱۲۳۵ هـ ش' نوشته شده است... خط آن نستعلیق و ساده، نسخه شامل ۶۲ برگ و ۱۵ سطر کامل... و به عبارت مشهور با 'بای' بسم‌الله شروع و با 'بای' عتبه بوسی خاتمه می‌یابد... همچنین باید اشاره نمود کتاب 'زبده التواریخ' که در اختیار مستوره بود، در کل عین نسخه‌ی اصلی نیست و در برخی از موارد با متن اختلافاتی دارد، ولی شیوه‌ی نگارش آن شبیه به 'زبده التواریخ' است... در سالهای آغازین حکومت فتحعلیشاه قاجار، در سال ۱۲۱۴ هـ ق/ ۱۱۷۸ هـ ش. محمد شریف قاضی اردلان به درخواست خسرو خان اردلان "زبده التواریخ" را که کتابی در تاریخ عمومی بود در دوازده فصل به نگارش درآورد که تنها فصل یازدهم آن به تاریخ اردلانها می‌پردازد." (ص ۱۴ و ۱۵) مقدمه. این عبارت اخیر 'تنها فصل یازدهم آن به تاریخ اردلانها می‌پردازد' بایستی برگرفته از نسخه‌ی کمبریج یا چاپ همان نسخه که توسط آقای محمد رؤف توکل‌ی به چاپ رسیده است، باشد. زیرا که در نسخه‌ی مورد نظر ما که ظاهراً با نسخه‌ی مورد استفاده‌ی آقای خلیلی همخوانی دارد، سر فصل آن در صفحه‌ی ۲۵۴ چنین آمده:

"فصل چهارم در ذکر نسب اکراد و نسب ولایة و حکام اردلان و ایام سلطنت و حکومت ایشان در اردلان" در نسخه‌ی کمبریج نیز چنین آمده است: "فصل یازدهم در بیان نسب اکراد و نسب ولات و امراء اردلان"

جالب توجه است، هم‌ی مؤلفین و نویسندگان اسلامی کتاب را با 'بسم‌الله' آغاز می‌کنند و هیچیک از آنها در میانه‌ی فصول کتاب لزومی به تکرار بسم‌الله

نمی‌بینند، آنگونه که آقای خلیلی چه در صفحات سکان شده و چ در متن تصحیح شده، آورده است.

گذشته از این برای اثبات اختلافات نسخه‌ی اصلی 'زبدة التواریخ' و نسخه‌ای که در اختیار 'مستوره' بوده، هیچ نمونه‌ای را به دست نمی‌دهد، از همین مقدمه و صفحات سکان کرده‌ای را که به ضمیمه آورده است، پیدا است، که صداقت و دقت چندانی در رابطه با گزارش از نسخه‌ی اصلی و تتمه‌ای که 'مستوره' بر آن نوشته، نداشته، کمترین آگاهی نسبت به تاریخ اردلان و دوره‌ی قاجار و فرمانروائی 'خسرو خان اردلان' و پسر بزرگش 'امان‌الله خان' والی نیز ندارد.

بایسته است، در نظر داشته باشیم، که حکومت اردلان در سال ۱۱۷۰ هـ.ق. برای بار اول از جانب کریم خان زند به خسروخان تقویض شده، وی تا روی کار آمدن آقا محمد خان قاجار چندین بار عزل و نصب شده است. مؤلف در باره‌ی رفتن خسروخان به تهران و مریض شدن و فوت وی گزارش می‌کند: "آقا محمد خان قاجار دو سه دفعه امر به احضار خسرو خان نمود، به عذر خود را خلاص می‌کرد. تا اینکه لطفعلی خان ولد سبحانوردی خان را [تتخواه] خود روانه، موعده دو سه سال در رکاب شاهی بود. شاه جمجاه قسم نامه را مهر کرده فرستاد؛ که ترا کور نمی‌کنم و نمی‌کشم، و عزل نمی‌کنم و بهانه جوئی با تو نخواهم کرد و میرزا احمد وزیر را طلبیده بود، در رکاب شاه در طهران بود، او نیز عریضه‌ای نوشته بود، که در کمال خاطر جمعی بدین ولا آمده، و از آن وقت تا حال تحریر که یازده سال است، میرزا احمد در بلده‌ی طهران مقیم است و خسرو خان را بهانه‌ای نمانده بود. تدارک سفر را دیده، خان احمد خان پسرش را نائب خود قرار داده، در ولایت باشد و خودش در شهر شعبان سنه‌ی ۱۲۰۴ از سنندج حرکت [کرده] و به طهران رفت. در دو فرسخی شهر طهران اکثر اشخاص معروف به استقبال او آمده، در کمال اعزاز وارد طهران شد. پادشاه عالم‌پناه خسرو خان را به حضور طلبیده و او را در مجلس بهشت آئین نشانده، توقیر و احترام او را ملحوظ [داشته] و هر روز او را به خلوت خاص احضار [کرده] و مشمول نوازشات بوده، تا اینکه به قدرت الله مریض می‌شود. به آزار لثیرغس و دو سه نوع دیگر به آزار صعب مبتلا [گشته] و بندگان اعلیحضرت ظل‌اللهی طیبیب حدائق پیشه ... معالجات و مداوای او می‌کردند،

علاج پذیر نمی‌شد، بلکه مزید بر علت می‌بود... و مرحوم جنت مکان در اوئل سنه‌ی ۱۲۰۸ هجری در بلده‌ی طهران به رحمت ایزدی پیوسته، نعلش او را به بلده‌ی سنندج آورده، و از آنجا به عتبات عالیات روانه و در آنجا مدفون است، غفرالله له آمین. لطفعلی خان و حسنعلی خان پسرش چند سالی حکومت اردلان را داشته‌اند؛ آنگاه در سال ۱۲۱۴ حکومت اردلان از جانب فتحعلیشاه قاجار به امان‌الله خان پسر بزرگ خسرو خان تقویض شده است. محمد شریف قاضی آنگونه که خود در 'خاتمه‌ی' کتاب اشاره می‌کند، پس از آنکه از جانب فتحعلیشاه قاجار به امر قضا [قاضی‌القضات] اردلان منصوب می‌شود؛ به اتمام 'زبدة التواریخ' پرداخته، که وقایع مربوط به تاریخ اردلان و ایران را تا سال ۱۲۲۸ در بر می‌گیرد.

لازم به یاد آوری است، در نسخه‌ی مورد نظر ما که تا پایان صفحه‌ی ۳۶۴ را در برمی‌گیرد و با عبارت: "شهزاده‌ی والاتبار چگونگی را به عاکفان سده‌ی سنیه خاقانی عرض" پایان می‌یابد، بدون تردید به خط خود ملا محمد شریف نوشته شده است و صفحه‌ی ۳۶۵ آن که با عبارت: "مقرون به انجاح و مقرر فرموده" شروع و به عبارات: "از دارالخلافتی طهران حرکت و منزل به منزل در تاریخ ۱۱ صفر سنه‌ی ۱۲۲۸ وارد سنندج گشت والله اعلم." پایان می‌یابد، این بخش، بایستی به خط 'مستوره' یعنی همان خطی باشد، که 'تتمه' را با آن نوشته‌اند. آوردن عبارت 'والله اعلم' از ویژگی‌های کتابت 'مستوره' است، که در 'تاریخ اردلان' بارها این نوع عبارات را به کار برده است. قاضی محمد شریف در هیچ جای از 'زبدة التواریخ' خود این نوع عبارات را به کار نبرده است.

گفتنی است، در آمدی که مستوره بر تتمه‌ی این کتاب نوشته‌اند، با در آمدی که بر 'تاریخ اردلان' نوشته‌اند؛ اندک تفاوتی دارد و این بیانگر این می‌باشد، که مستوره این تتمه را مقدم بر 'تاریخ اردلان' خود نوشته‌اند. در 'تاریخ اردلان' می‌خوانیم:

من حقیره‌ی فقیره‌ی مستوره، که زاده‌ی آزاده‌ی مغفور ابوالحسن و نواده‌ی نیکو نهاده‌ی مبرور محمد آقای کردستانی طاب‌الله تراهما هستم ... در حجر تربیت پدر "که رحمت بر آن تربت پاک باد" قرار گرفته... قره‌ی باصره‌ی بذل و از برکت اختر اوج معرفت و نیر گردون عقل که میل طبیعی و شوق حقیقی ... کمینه که کمترین

نخلی از گلشن این روضه‌ی ارم بنیان و نسلا بعد نسل نهال سایه پرور این دودمانم و اکنون قامت استعداد را به زیور انتساب چند، با آن سلسله‌ی علیه پیراسته و بر و دوش افتخار به زینت پیوستگی با آن دوده‌ی ستوده پیراسته‌ام، با طبعی وقاد و ذهنی نقاد ... که برخی از عبارات حشو در متن مورد نظرما دیده نمی‌شود.

در رابطه با نحوه تصحیح و تحشیه‌ی آقای خلیلی، بر این بخش از 'زبدةالتواریخ' گفتنی است، ضمن نگاه کوتاهی که به این کتاب داشتم، متوجه شدم، که در بیشتر موارد در بازخوانی متن و معنی واژگان دقت کافی نداشته، که در اینجا به چند نمونه‌ای اشاره می‌شود:

ص ۳۰ ... بعد از رسیدن اردوی کیوان بخاک افشار ... متن: ص ۲۶۱ ... بعد از رسیدن اردوی کیوان شکوه به خاک افشار..

... امثال تو هیچ نحوی بدین فیض عظمی مستفیض نشده... متن: امثال تو هیچ فردی بدین فیض عظمی مستفیض نشده ...

ص ۹۷ ... در مریوان متوقف رقبه بعد از تلاقی فریقین... متن ص ۳۱۷: ... در مریوان متوقف رفته، بعد از تلاقی فریقین...

ص ۱۲۰ ... طوق عبودیت را بر قبه خود کرده و کمر خدمتگذاری دیوانرا بسته... متن ص ۳۲۸: ... طوق عبودیت را برقبه [به رقبه‌ی] خود کرده و کمر خدمتگذاری دیوان را بسته ...

ص ۱۱۹ ... از سندانج حرکت و بهمراهی دلیران هنر برتن بکرمانشاهان رسیده... متن ص ۳۲۷: از سندانج حرکت [کرده] و به همراهی دلیران هزبرتن hozabr tan به کرمانشاهان رسیده...

ص ۱۲۲ ... سلیم بک [سلیم بیگ] با دوهزار سوارها تدارک ... متن ص ۳۴۰: ... سلیم بیگ با دوهزار سواره تدارک ...

... معلوم گردیده که عبدالرحمن پاشا معین و ممد اوها [ایشان] نمیشود ... متن: ص ۳۴۰ ... معلوم گردیده، که عبدالرحمن پاشا معین و ممد اوها نمی‌شود... ۱۱۹ ... طوق بندگی و خدمتگذاری بر قبه عبودیت و جانفشانی کرده... متن: طوق عبودیت و خدمتگذاری به رقبه‌ی ...

ص ۱۲۶ ... سایر تکالیف را گرفته ... متن ص ۳۴۴: سایر تکالیفات را گرفته...

ص ۱۲۷ ... همگی موکب همایون در تسخیر ملک خراسان بدارالسلطنه طهران مراجعت فرمودند.

متن ص ۳۴۴: همین [که] از تسخیر ملک خراسان به دارالسلطنه‌ی طهران مراجعت فرمودند؛ ...

ص ۱۲۹ ... فتنه انگیزان بتوهمات و خیالات فاسده و تشکیلات کاسده ... ص ۱۳۰ باز بحرف [حرف] و توهمات و خیالات و تشکیلات فاسده... متن ص ۳۴۶: ... فتنه انگیزان به توهمات و خیالات فاسده و تشکیلات کاسده ... باز به حرف توهمات و خیالات و تشکیلات فاسده ..

ص ۱۳۵ ... مخلع بخلعت سراپا که عبارت از یکتوب کاتبی کلابتون منقول، زین طلا [طلای] اعلی و چپ و راست طلای اعلی، استر سمور بسیار ممتاز اعلی و قبای مخمل زری گلدار تمام اعلی و شال کشمیری، ... متن ص ۳۵۲: ... مخلع به خلعت سراپا، که عبارت از یک ثوب کاتبی گلابتون با دله‌ی مفتول زمین [زمینه] طلای اعلی و چپ و راست طلای اعلی، آستر سمور بسیار ممتاز اعلی و قبای مخمل زری گلدار تمام اعلی و شال گوشپیچ کشمیری ...

ص ۱۳۸ ... در فرستادن شهزاده‌ی عظیم الوقار با عسکر مامور [مأموره] بسمت کرمانشهان در خبر تعویق افتد. در رسیدن بیغداد اشمالا لأمر [لأمره] شاه جمجاه عالم پناه... متن ص ۳۵۴: در فرستادن شهزاده‌ی عظیم الوقار با عسکر مأموره به سمت کرمانشاهان در حیز تعویق افتد؛ در رسیدن به بغداد امتتالا لأمر شاه جمجاه عالم پناه ... که نائره‌ی قهر پادشاهی در این امر منطقی [منتفی] شود.

با توجه به واژه‌ی 'نائره' که به معنی آتش برافروخته است، منطقی به معنی خاموش کردن درست است، نه 'منتفی' به معنی از میان رفته، حذف شده یا دورانداخته! ناگفته نماند، در خیلی از موارد، معنی نادرستی را برای واژه‌های متن ذکر کرده‌است.

ص ۱۴۰-۱۴۱ ... بعد از تلاقی فریقین و ستیز و آویز جانبین و کشش و کوشش ابطال فتنین و آمد و شد قاصد تیر و تفنگ و حرب و سنان و آلات حرب... متن ص ۳۵۷: ... بعد از تلاقی فریقین و ستیز و آویز جانبین و کشش و کوشش ابطال فتنین و آمد و شد قاصد تیر و تفنگ و ضرب سنان و آلات حرب...

ص ۱۴۵ ... امان الله والی در پنجروز از آمدن ... متن
 ص ۳۶۲: امان الله خان والی درین چند روز از آمدن ...
 ص ۱۴۶ ... و مریوان را مختیم [مختم] خیام
 نصرت فرجام نمود... متن ص ۳۶۲: و مریوان را
 مخیم خیام نصرت فرجام نموده...
 ص ۱۴۷ ... بعزم دفع عبدالرحمن پاشا آمده و او هم با
 قشون وافر... متن ص ۳۶۴: ... به عزم دفع عبدالرحمن پاشا
 آمده، عبدالرحمن پاشا هم با قشون وافر...
 ص ۱۴۹ ... که میل طبیعی و مشوق حقیقی در تربیت
 اولاد و تقویت اکباد داشت ... متن ص ۳۶۵: ... که میل طبیعی و
 شوق حقیقی در تربیت اولاد و تقویت اکباد داشت...
 ص ۱۴۹ ... مجمل مفصل اینکه بعد از فراغ از امور
 وکالت... متن ص ۳۶۵: مجمل مفصل اینکه مرحوم
 امان الله خان بعد از فراغ از امور وکالت ...
 ص ۱۵۴ ... محمد اقا را در ایزاء [ایذاء] این خدمت
 نمایان... متن ص ۳۶۷: ... محمد آقا در ایزاء این خدمت
 نمایان..
 افزون برین به هیچ یک از حواشی این کتاب که
 به خط و انشاء مؤلف می‌باشند، کمترین توجه و
 اشاره‌ای نکرده‌اند.

سخنی کوتاه راجع به ملا محمد شریف قاضی مؤلف 'زبدة التواریخ'

بدون تردید جناب ملا محمد شریف قاضی یکی از
 علمای برجسته و فضیلتی نامدار و دانشمند عصر خود
 بوده، در نظر شاهان و فرمانروایان وقت مرتبه و عزت
 خاصی داشته، گاه برای حل و فصل مشاغل فیمابین ایران و
 عثمانی یا میان والیان اردلان و شاهان وقت به خاطر
 شأن علمی و شخصیت اجتماعی او را وسیط قرار داده،
 مورد توجه و احترام بوده است. از درآمدی که بر
 خاتمه‌ی 'زبدة التواریخ' نوشته، پیداست، که عالمی جلیل
 القدر و متبحر در علوم زمان خود اعم از قرآن و فلسفه و
 کلام، تفسیر و شریعت، احادیث (روایت و درایت) و
 علم‌النفوس و بلاغه و بیان و علم تاریخ بوده، برای اثبات
 آگاهی خود بر این علوم و بویژه مطالعات تاریخی خود به
 آثار اسطوره‌های این علوم مانند امام یافعی محدث و
 تاریخ آل ایوب و کتاب خمیس و هفت جلد کتاب

روضه‌الصفاء، کتاب شیخ جمال‌الدین محدث، کتاب حافظ
 ابرو، کتاب تاریخ طبری، کتاب وصاف و کتاب تاریخ
 سلاطین آل عثمان تصنیف ملا ادریس بطلیسی و کتاب
 گزیده و کتاب حبیب السیر، کتاب مروج الذهب و کتاب
 معارج النبوة و کتاب نفائس الفنون، کتاب دره و کتاب
 سنگلاخ نادری و کتاب تاریخ الاکراد (ظ. منظورش
 شرفنامه‌ی بدلیسی است) و... متوغل و مشغول به نحوی
 تا بلذیت کاملی را در باره‌ی این علوم و به ویژه در علم
 تاریخ به‌هم‌رساند.

در باره‌ی شرح حال ایشان آقای محمد رئوف
 توکلی به نقل از 'تاریخ مردوخ' تألیف آیت الله شیخ
 محمد مردوخ کردستانی، و آقای سیامند خلیلی به
 نقل از 'تاریخ مشاهیر کرد' تألیف بابا مردوخ روحانی
 در مقدمه‌ای که بر چاپ این بخش از 'زبدة التواریخ'
 نوشته‌اند، به اختصار از زندگی ملا محمد شریف
 سخن گفته، در رابطه با تاریخ ولادت آن بزرگوار این
 قطعه شعر را از خواجه صادق اردلانی که می‌گوید:

سپاس و ثنا لایق خالقی است
 که بر بندگان هست دایم لطیف
 ز بحر کرم مصطفی را بداد
 دری همچون روح مجسم نظیف
 محمد شریفش از آن نام شد
 که اشرف بود، بر وضع و شریف
 بگفتا به تاریخ او هاتقی
 (شد از جنس آدم، محمد شریف)

به عنوان شاهد آورده‌اند، که بر این اساس بایستی در
 ۱۱۵۲ هـ ق برابر با ۱۱۱۸ هـ ش متولد شده باشد. اما با
 توجه به اشاراتی که ملا محمد شریف در 'زبدة التواریخ'
 در مورد خودش دارد، این تاریخ دور از حقیقت و راستی
 است. در صفحه‌ی ۲۴۲ متنی که در اختیار ما بوده، البته
 منهای آن چند صفحه‌ای که از آن افتاده است؛ ضمن
 اشاره به گردهمائی ده‌ها هزار نفری دشت مغان در ۱۱۴۸،
 در رابطه با سفر نادرشاه به بغداد در ۱۱۵۶ و نوشتن
 وثیقه‌ای به فرمان وی برای حل اختلافات شیعه و سنی و
 عادی کردن مناسبات ایران و عثمانی می‌نویسد: "... لهذا
 علمای فریقین در آن درگاه عرش اشتباه مجتمع گشته،
 بعد از مقاوله که شرب عذب ملت محمدیه را از لای
 شکوک و شبهات تصفیه دادند؛ وثیقه‌ای مشعر بر کیفیت
 ماجرا به مسوده‌ی راقم حروف مرقوم و به مهر همگی

افاضل و حصار مختوم گشته، نقلی از آن در خزانه‌ی مقدسه‌ی عزوبه ضبط و به هر بلد از بلدان ممالک محروسه، سوادی از آن انقاد یافت؛ و شرح وثیقه‌ی مزبور اینست، که چون بعد از بعثت حضرت خاتم‌النبین صلی‌الله علیه و سلم هر یک از صحابه‌ی راشدین در ترویج دین مبین بذل نفوس و اموال [کرده‌اند] اشاعه‌ی مساعی مشکوره و مجاهدات مبروره کرده، پیرایه پوش تشریف نزول آیه‌ی وافی هدایه‌ی والسابقون الأولون من المهاجرین و الأنصار گردیدند و بعد از رحلت جناب سید الأبرار بنای خلافت به اجماع صحابه‌ی کبار که اهل حل و عقد کار امت بودند؛ به خلیفه‌ی اول ثانی اثنین إذ هما فی الغار صدر نشین خلافت احمد مختار ابوبکر الصدیق و بعد از او به نص و نصب اصحاب به فاروق اعظم مزین المنبر والمحراب عمر ابن الخطاب و بعده به شوری به جناب ذوالنورین عثمان بن عفان و بعد از او به اسدالله الغالب علی ابن ابیطالب رضی‌الله عنهم قرار یافت. و هر یک از خلفای اربعه در مدت خلافت خود، ناهج منهاج التیام و ایلاف و معرا از شوائب خلاف بوده، رسم مصادقت را ملحوظ و حوزه‌ی ملت محمدیه را از تطرق شرک و کین مصون و محفوظ داشته‌اند. و بعد از انقضای آن مدت که حکومت به بنی امیه و بنی عباس انتقال یافته، ایشان نیز به همین ملت و عقیده باقی [بوده] و به خلافت خلفاء اربعه قائل بوده‌اند، تا اینکه در سال نهصد و شش هجری که شاه اسماعیل صفوی خروج و بر معارج سلطنت عروج کرد؛ به تعلیم علماء آذربایجان و گیلان و اردبیل رواج مذهب شیعه را داده و بعلاوه‌ی آن سب و رفض را شایع، و در مساجد از اینگونه اقوال و اعلان و انواع فصائح و فضائح کردند. و بعد از شیوع اینمعنی اهل سنت و جماعت نیز از آغاز معادات و ترک مصافحات کرده، قتل و نهب و اسیر این فرقه را مباح دانستند؛ به حدی که اسرای امت خیر البشر در فرنگ و باقی ولایات عرضه‌ی بیع و شری گشتند. و این حادثه تا ایام خاقان شهید شاه سلطان حسین متدوال و معمول [بود]، تا اینکه رفته رفته ترکمانیه‌ی دشت قپچاق و بعد از آن افغانه‌ی قندهار و همچنین رومیه و روسیه از اطراف رخنه در بنیان ممالک ایران و اساس سلطنت را ویران کرده، قلع و استیصال ایرانیان را بر خود لازم دانستند. چون مشیت مالک الملک لم یزلی به امری تعلق گیرد، اسباب آن را از پرده‌ی کمون به ساحت شهود و روز می‌آید. لهذا به

نحوی که در آغاز تفصیل شد، حضرت نادری از مطلع اییورد آغاز طلوع و بنیاد سطوع کرده، ظلمتزدای ساحت ایران گشته، و مملکتی را که به اقتضای انقلاب دهر به تصرف غیر درآمده بود؛ به زور بازوی تأیید الهی و قوت سرپنجه‌ی اقبال ظل‌اللهی انتزاع و کسر بنیان شوکت ارباب عناد و نزاع نمودند؛ تا اینکه در سال هزار و صد و چهل و هشت هجری در شورای کبرای صحرای مغان، که وضع و شریف ایران را احضار [کرده بود] به نحوی که سابقاً تحریر یافته، دست بردامن ابرام و الحاح زدند؛ استدعای قبول امر پادشاهی را از نواب همایون ما کردند. در جواب اوها گفتیم: در صورتی این مسئول تلقی به قبول خواهد شد، که آثار مبتدعه را که خلاف مذهب سلف است تارک [باشند] و بر منهج خلفای راشدین سالک شوند. ایشان نیز از راه حقانیت این وثیقه را نوشته، به خزانه‌ی عامره‌ی سپرده، حضرت نادری ایلچی روانه‌ی دربار عثمانی کرده؛ از پادشاه والا جاه روم طالب پنج مطلب شده:

اول اهل ایران چون از عقائد سالفه نکول (حاشا کردن) و مذهب جعفری را قبول، قضات و علماء و افندیان گرام انعان کرده، آن را خامس مذهب شمارند.

دوم آنکه چون در کعبه‌ی معظمه ارکان اربعه‌ی مسجدالحرام به ائمه‌ی مذاهب اربعه تعلق دارد، این مذهب در رکن شافعی بوده؛ بعد از ایشان با امام علیحده خود به آئین جعفری نماز گذارند.

سیوم آنکه هر ساله از طرف ایران امیر حاجی تعیین شود، که به طریق امیر حاج مصر و شام در کمال اعزاز و احترام حجاج ایران را به کعبه‌ی مقصود رسانیده، در دولت عثمانیه امیر حاج ایران تالی میر حاج مصر و شام باشد.

چهارم آنکه اسرای دو مملکت نزد هرکس بوده باشد، مطلق العنان و آزاد بوده، بیع و شری بر ایشان روا نباشد.

پنجم آنکه وکیلی از دولتین در پایتخت یکدیگر بوده، امر مملکتین را بروفق مصلحت فیصل می‌داده باشند. به مضمون إنما المؤمنون إخوة رسم الفت و برادری فیما بین اهالی روم و ایران مسلوک باشد.

چون در عرض هفت هشت سال این مقدمات به آمد و شد سفراء صورت انجام نیافت؛ درین سال خجسته که

تنگوز نیل سنه‌ی ۱۱۵۶ است، موکب همایون به عزم اینکه در خاک روم باآب [یاب] گفتگوی ساخت؛ از هوای نفسانیت آتش فتنه را منطفی گردانند، حرکت و از تمامی ممالک ایران و بلخ و بخارا شیوخ اسلام و قضات گرام و علماء اعلام را برای مذاکره و مقاوله‌ی این امور به موکب منصور احضار [کرد]. درین وقت که در نجف اشرف به عتبه بوسی روضه‌ی علی‌یه عزوبه فایز و مشرف گردیدند؛ جمعی از علماء نجف اشرف و کربلای معلی و حله و محال و توابع بغداد را در حوزه‌ی گفتگو حاضر ساخته، مجدداً امر همایون امر نفاذ پیوست، که چون در مذهب اسلام هیچگونه قصوری واقع نیست الا فسادى که از بدو صفویه در میان امت نبویه شیوع یافته و عقاید علمای اسلام بدین نهج است؛ عقیده‌ی اسلامی‌یه داعیان دوام دولت قاهره‌ی نادریه علماء ممالک ایران، اینکه بعد از رحلت حضرت سیدالمرسلین خلافت به اجماع امت بر خلیفه‌ی اول ابوبکر الصدیق و بعد از او به نص آن جناب و اتفاق بر فاروق اعظم عمر بن الخطاب و بعده به شوری و اتفاق بر ذوالنورین عثمان بن عفان و بعده به علی ابن ابیطالب رضی‌الله عنهم قرار گرفته و ربط مواصلت فیما بین اوها بوده، با یکدیگر موافقت بی‌شائبه‌ی مغایرت مسلوک می‌داشته‌اند؛ به نحوی که بعد از فوت خلیفه‌ی اول و ثانی از جناب مرتضوی مسئول حال ایشان کردند، آن حضرت فرمودند: "امامان قاسطان عادلان کانا علی الحق". و خلیفه‌ی اول نیز در شأن خلیفه‌ی رابع فرموده است: "لست بخیرکم و علی فیکم" و خلیفه‌ی ثانی نیز در حق آن جناب فرموده: "لولا علی لهلک عمر". نظائر این که به کمال رضامندی ایشان از یکدیگر دلالت دارد، عقاید اسلامی‌یه داعیان اینست، که خلفای راشدین را به ترتیب مذکور، خلفای علی‌الحق سیدالمرسلین می‌دانیم و از سب و رفض تبرا تبرا می‌جوئیم؛ به نحوی که جناب قدوة العلماء الأعلام شیخ الإسلام و افندیان عظام دولت عثمانیه تصدیق مذهب جعفری را کرده‌اند. مقلد طریقه‌ی آن حضرت و برین عقیده که مرقوم کرده‌ایم، راسخ می‌باشیم. و هرگاه خلاف این عقیده از ما به ظهور رسد، از دین بیگانه و مورد غضب خدای یگانه و موجب سخط پادشاه زمانه باشیم ...

ملا محمد شریف قاضی که خود کاتب و نویسنده این وثیقه‌ی تاریخی بوده، بایستی در ۱۱۴۸ لقب شیخ الإسلامی داشته باشد، تا در نظر نادر شاه به این درجه از اعزاز و احترام برسد، که وی را به تنظیم چنین

وثیقه‌ای مأمور کرده است. چنین شخصیتی چگونه می‌تواند در ۱۱۵۲ متولد شده باشد؟ در ضمن جای پرسش است، برای تثبیت تاریخ تولدش شعر گفته‌اند، لکن در مورد فوتش و تاریخ وفاتش در حالیکه به عنوان 'قاضی‌القضات اردلان' شخصیت والا و ناموری بوده است، هیچیک از معاصرینش اعم از مستوره‌ی اردلانی، علی اکبر وقایع نگار یا میرزا عبدالله رونق مؤلف 'تذکره‌ی حدیقه‌ی امان‌اللهی' که مقیم سنندج بوده‌اند و قاضی نیز در سنندج فوت کرده‌است، کمترین اشاره‌ای به روز، ماه یا سال وفات وی نمی‌کنند!! و این بسیار سؤال برانگیز است! آیت الله شیخ محمد مردوخ کردستانی، در 'تاریخ مردوخ' در باره‌ی دودمان ملا محمد شریف قاضی یادآور می‌شود، که وی از خانواده‌ی موالی کردستان و فرزند ملا مصطفی شیخ الإسلام، فرزند ملا عبدالکریم قاضی، فرزند ملا مصطفی قاضی، فرزند ملایعقوب، فرزند ملا عبدالطیف قاضی از سلسله‌ی موالی اردلان می‌باشد. ملا مصطفی پدر ملا محمد شریف در سال ۱۱۶۰ هـ ق به لقب شیخ الإسلامی نایل شده؛ ملا هادی بزرگ در تاریخ شیخ الإسلامی او گفته است:

گشت چون شرع شریف از مصطفی
بازوی بطلان شد از حلمش ضعیف
دل رحیم و دور مهدی شد به عدل
کرد بار ظلم از مردم خفیف
زین مناسبتتر چه افتد در جهان
قاضی و تاریخ او (شرع شریف)

عبارت 'شرع شریف' به حساب ابجد عدد ۱۱۵۰ را به دست می‌دهد، مگر اینکه 'کسره‌ی شرع شریف' را به صورت 'ی' بنویسیم، تا عدد ۱۱۶۰ به دست آید. افزون بر این می‌نویسد پس از سه سال قضاوت و شیخ الإسلامی در سال ۱۱۶۳ هـ ق شهید شده است (تاریخ مردوخ، ج. دوم، صفحات ۲۶-۲۷).

ملا محمد شریف در 'زبدة‌التواریخ' خود ضمن اشاره به وقایع سال ۱۱۶۳ در باره‌ی ملا مصطفای شیخ الإسلام می‌نویسد:

"چاره را درین دیدند، که عجزه و مساکنین [ی که] در ولایت مانده‌اند؛ قطب العارفین شیخ محمد وسیم آنها را کوچانیده، به اورامان همراه خود برده، در آنجا متحصن شوند و ملا مصطفی شیخ الإسلام با نجفعلی بیگ به نزد کریم خان رفته، در هرجا به او برسند، استدعا بکنند، که

ولایت اردلان پامال مردم ببه و روم شده، هرچه کوچانیده‌اند، برده‌اند و هرچه به‌کار اوها نیامده تاخت کرده؛ کسی نیست یکروز سیورسات لشکر او را بدهد. تصدیع می‌کشد و بنای خویشی و وصلت با او گذاشته، نجفقلی بیگ وکیل باشد. ملا مصطفی شیخ الاسلام است؛ خواهرش را در عقد کریم خان آرد. بعد از چند وقتی که مصالحه و مواصله شد، کریم‌خان نیز دخترش و یا خواهرش را به حسنعلی خان بدهد. این مشورت کردند. مردم کوچیدند، با شیخ وسیم به اورامان رفتند و حسنعلی خان هم توقف کرد؛ تا جواب کریم خان برسد و خانه و کوچ خود را پیش از خود به قراتوره فرستاد. و ملا مصطفی با نجفقلی بیگ هم به نزد کریم خان رفتند. و درین اثنا خبر رسید، که سلیمان پاشای ببه رو از شکست برتافته، درین چند روز در محل پلنگان در موضع سنگلاخ خود را با اتباع متواری نموده، خبر آمدن کریم خان برای کشیدن انتقام به سنندج می‌شنیده‌اند. صلاح خود را در آن دانسته، که پیش کریم خان زند برود؛ به رفاقت او هرجا او برود، این‌هم با او باشد. از پلنگان حرکت [کرده] سیصد نفری از مردم ببه در نزد او مانده، همراه او بوده، به آب گاورود می‌رسد؛ در آنجا در کنار آب با ملا مصطفی و نجفقلی بیگ ملاقات حاصل [شده] به اتفاق همدیگر می‌روند. در دربند بیلاور به اردوی کریم خان ملحق می‌شوند. سلیمان پاشا را با آغایان ببه به‌حضور طلبیده، کمال محبت و مهربانی نموده؛ ملا مصطفی و نجفقلی بیگ را نیز می‌طلبد. مراسله‌ی حسنعلی خان را بدو رسانیده و سفارش او را ابلاغ [نمودند]. کریم خان در جواب می‌گوید: خویشی ما با او قدیم شده، سبجانوردی خان رتبه‌ی خالوی ما است، من بعد ضرور به وصلت نیست، و اینکه گفته ولایت من خراب شده، سکنه ندارد، در باب سیورسات و ذخیره تصدیع می‌کشیم، آن‌هم سهل است. غرض من اینست، بیایم ولایت خالوزاده‌ی خود را ببینم. این خبر را برای حسنعلی خان به سنندج آوردند، که کریم خان جواب نوشتجات را چنین گفت و اینکه فردا به سنندج می‌رسد. بلا تأمل فی‌الفور سوار شده، رو به قراتوره فرار [کرد] و کریم خان فردای همان روز به طمطراق و طنطنه و آئین هرچه تمامتر با سپاه سنگین که داشت، وارد سنندج گردید. قتل و نهب و غارت و تاخت بقیه‌ی عجزه و مساکین و یهودی و ارامنه که نتوانستند فرار بکنند، کرده و سلیمان پاشای

ببه را با اتباعش به مسجد جامع و مدرسه نزول کرده و باقی مساجد را نیز دواب قشونی و جای نزول لشکر کرده و خانه و کوچ سبجانوردی خان و خویشان او که به سبب بی‌الاغی و عدم استطاعه به‌جا مانده بودند، هرچه داشتند آن را از اوها به زجر گرفتند و خسروخان نیز به‌جامانده، به امید اینکه، بلکه ولایت را بدو بسپارد. او را برای دلالت تفرقه ولایت به اورامان فرستاد. دیگر به نزد او نیامد و آدم نیز برای استمالت حسنعلی خان به قراتوره روانه نمود. از او خاطر جمع نشده، آدم مرسوله‌ی او را مجاب [کرده] بعد از آن شیخعلی خان را با دسته‌ی قشون برسر قلعه‌ی قراتوره فرستاد؛ بلکه حسنعلی خان را دستگیر بکند.

به‌سبب اینکه عبدالله سلطان بران قلعه‌ی رصین ساخته و ذخیره‌ی دو سه ماهه در آن جمع کرده و سه توپ جلو در آنجا بود و حسنعلی خان نیز با سیصد نفر از معارف و غیر معارف با خود برده، در آن قلعه متحصن شد. دو سه روز دسته‌ی زندیه‌ی مأموره در حوالی قلعه‌ی مزبور های های کردند، ظفر نبردند؛ بی‌نیل مقصود به نزد کریم خان به سنندج عودت نمودند. و دسته‌ی قشون برای خانواری که با شیخ وسیم به کوههای اورامان رفتند، مأمور [کرده] اوها هم ظفر نبردند؛ پس آمدند. موعده دوازده روز در سنندج مکث [کرده] بعد از آن اکثر عمارات اعزه و اعیان و مساجد و مدارس، که در سنندج بودند، با سائر بیوتات رعایا سوزانیده، از سنندج حرکت و رو به گروس عنان عزیمت را معطوف [نمود]. در رسیدن به گروس محمد امین خان حاکم آنجا را چوبکاری کرده و اموال او را آنچه داشت ضبط و نهب [کرد] و غارت قریه‌ی بیجار را نیز نموده و قتل و اسیر ایشان را کرده و دختر محمد امین خان را برای خودش کشید و برد و ملا مصطفی و نجفقلی بیگ را در بیجار مرخص نمود، به ولایت آمدند؛ در اینجا هیچ اشاره‌ای به شهادت ملامصطفی و اینکه وی پدر ملا محمد شریف بوده باشد، نمی‌شود.

در مورد ملا عبدالکریم قاضی که ظاهراً بایستی جد ملا محمد شریف بوده باشد، باز در 'زبدةالتواریخ' می‌خوانیم: "...در سنندج کاروانسرای بنا کند و تولیت آن را به ملا عبدالکریم قاضی مفوض نمایند. حسب الامر شاه سلطان حسین، محمد خان گرجی کاروانسرای در جنب بازار سنندج مشتمل بر شصت و شش باب حجره‌ی تحسانی و فوقانی در زمین ملکیت ملا عبدالکریم بنا کرد.

بعد از اتمام، به مناسبت ملکیت جای کاروانسرا و حاکمیت شرع انور و معروفیت، تولیه‌ی آن را حسب الرقم شاه، به ملا عبدالکریم مفوض، بدین قرار شرف صدور می‌یابد، که ملا عبدالکریم قاضی و متولی مداخل دوساله و اجرت کاروانسرا را گرفته، عشر آن را تنخواه حق التولیه خود متصرف [شده] و باقی را بعد از اخراج مصارف تعمیر لازمی او، به عتبات عالیات اعم از نجف اشرف و کربلای معلی و کاظمین برساند.

"از طرف سلطان روم چاپاران بادپیما و تاتاران پیک رفتار رسیدند، که مأذون هستید، در تسخیر ملک عجم هرچه بتوانید، به تصرف آرید. بعد از استیذان در سنه‌ی ۱۱۳۶ خانه محمد پاشای ببه به ولایت اردلان و احمد پاشا به کرماشاهان و سائر پاشایان به همدان و بروجرد و دینور و سنقر و نهاوند و گروس و خمسه آمدند؛ آن سامان را با توابع متصرف شدند و در آخر این سال پاشایان عثمانیه قلعه‌ی همدان را محاصره [نموده]، در اندک زمانی قلعه را فتح و اهل همدان را اسیر و مقتول و اموال اوها [را] تاراج کردند. و خونریزی بسیار در همدان و دهات توابع نمودند. و ملا عبدالکریم قاضی و مفتی، نهصد نفر از اسرای همدان [را] چه به قیمت چه به سماجت از دست تظلم رومیان استخلاص و پس گرفته، به صاحبان آنها رد و تسلیم کرد. و بعد از فتح همدان خانه پاشا و احمد پاشا، ملا عبدالکریم را برای اظهار تسخیر این سرحدات و بنای مسجد جامعه و مدرسه و علوفه و مواجب ششماهه‌ی طوایف لوندات و ینکیچری و سپاهیه و اهل قشله و بنای خانقاه و تکیه‌ی درویشان و صوفیان و مناره برای مؤذنان و بنای مساجد و مدارس در شهر و توابع و دهات و سلاطین نشینان و محلات یوزباشیان و ضابطان ملک اردلان به نژاد سلطان احمد به اسلامبول به رسالت و تبلیغ این مطالب ارسال نمودند. ملا عبدالکریم با تدارک و تهیه‌ی معقول و سی نفر سوار عازم اسلامبول [شد]. و بدانجا رسیده، او را به حضور سلطان روم احضار [کرده]، مراسلات و عرایض را رسانیده، و مطالعات و مستدعیات را عرض نموده، مشمول نوازشات سلطانی گردید. چند وقتی او را در اسلامبول نگاهداشته، در نهایت إعزاز و إکرام بوده؛ در وقت مرخصی جمیع مستدعیات را قبول و مقرون به انجاح دانسته، دو دست خلعت فاخره که کرک سمور و

قاقم و لباس مخصوص نفیسه بود؛ به ملا عبدالکریم شفقت [کرده] با یکهزار عدد اشرفی دو بتی du boty و سی دست رخت سراپا خلعت آدمان او شده و فرامین قاضیگری و مفتی و متولی موقوفات از رباط و غیره و تجدید فرمان سلطان مراد را نموده، از قرار روزی سیصد آغچه علاوه‌ی موجب و سیورغال داشته، به ملا عبدالکریم عنایت فرموده، و یکهزار تومان نقد برای مصارف بنای مسجد جامعه و مدرسه و مناره در سنندج مرحمت کرده، مبلغ هزار کیسه که سی هزار تومان باشد، برای علوفه‌ی ششماهه‌ی طوایف لوندات و ینکیچری و سپاهیه و اهل قشله، که صره‌ی امین سلطان احمد آمده، آورده. در سنه‌ی ۱۱۳۸ به سنندج معاودت و مراجعت نمود...".

اما هیچ اشاره‌ای به خویشاوندی و اینکه نوه‌ی او بوده است، نمی‌کند. ملا محمد شریف بیش از هشتاد سال خود شاهد عینی جریانات تاریخی و کشمکشهای ایران و عثمانی، والیان اردلان و امیران بابان و مشاغل اجتماعی بوده، چندین بار با عبارت نظیر:

"... و راقم حروف حسب الأمر خسرو خان در نزد عجزه و مساکین که مانده بود، در سنندج توقف [کرده] و به قدر مقدور پرستاری اوها نموده...". و راقم حروف به حرف حسنعلی خان به مریوان به نزد سلیم بیگ برای استهمال رفته..."

به خدمات اجتماعی و پایه‌ی علمی خود اشاره می‌کند؛ بایستی مورد اعتماد دربار قاجار و والیان اردلان نیز بوده باشد، تا چنین مسئولیتی را به عهده‌ی وی بگذارند. گمان می‌رود که ملا محمد شریف قاضی در صفر ۱۲۲۸ هـ. ق. به هنگام نوشتن آخرین صفحات 'زبدۃ التواریخ' فوت کرده باشد! لازم به تذکر است، که در بازنویسی و تصحیح این کتاب کوشش شده، ضمن بازنویسی آن به املا‌ی جدید فارسی شیوه‌ی نگارش مؤلف نیز حفظ شده باشد. اگر برای تکمیل عبارت یا جمله‌ای، واژه‌ای اضافه شده باشد، آن را در داخل دو قلاب [] قرار داده، آن واژه یا عبارتی که خوانده نشده‌اند با چند نقطه... مشخص شده؛ از حذف حروف زائده‌ی اضافه یا 'و' عطف و همچنین تغییر دادن 'طهران' به 'تهران' یا طهماسب به تهماسب نیز خوداری کرده‌ایم.

نکته‌ی دیگری که لازم به توضیح می‌باشد، در رابطه با صحت و سقم سالهائیکه در این متن گزارش شده‌اند،

به دلیل اینکه مؤلف خود در اغلب موارد شاهد حال بوده، نیز از دیگر مورخین بعد از خود آشناتر و نزدیکتر به اوضاع بوده است، در این مورد لزومی برای مراجعه به نوشته‌های مستوره‌ی اردلانی، علی اکبر وقایع نگار، فخر الکتاب میرزا شکرالله سنندجی یا تاریخ مردوخ نبود.

**

به منظور آشنائی با گستره‌ی جغرافیائی ولایت اردلان که مرکز آن شهر سنندج، یا به گفته‌ی مورخان ایرانی 'سینه' بوده، که در دوره‌های تاریخی ایران از زمان صفویه تا پایان عصر قاجاریه بخش بزرگی از 'عراق عجم' و بخشی از 'عراق عرب' را شامل می‌شده است؛ در آن دوران بخشهایی از اراک و همدان و زرین کمر (گروس) را نیز در بر می‌گرفته است. این ولایت متشکل از هفده بلوک به این شرح بوده است:

۱. اسفندآباد :

در طرف شرقی شهر سنندج واقع شده، که مرکز آن 'قصلان' بوده، تا پایان دوره‌ی قاجاریه از جانب والیان و فرمانروایان اردلان برای آنجا حاکمی تعیین و منصوب می‌شده است. در زمان امان الله خان والی در آنجا قلعه و عمارت و حمام و باغات بنا شده است. این بلوک دارای چهارده دهکده با جمعیتی بالغ بر چهارده هزار نفر می‌باشد، یکی از پرجمعیتترین بلوکهای ولایت اردلان محسوب می‌شود. در قدیم ساکنین آن 'گوران' و 'گورانی' زبان بوده‌اند؛ چنانکه اهالی قلعه، که از روستاهای بزرگ و مشهور آنجا است، پیرو عقیده‌ی عبدالملکی هستند، هنوز هم لهجه‌ی قدیمی خود را که به لهجه‌ی 'اورامی' بسیار نزدیک است، حفظ کرده‌اند و بدان تکلم می‌کنند. بعدها در نتیجه‌ی اختلاط با کردهائی که از جانب غرب کردستان به این بلوک آمده و رحل اقامت افکنده‌اند، لهجه‌ی آنها به صورت لهجه‌ی مخصوص کرمانجی درآمد است. در برخی از روستاهای شمالشرقی اسفند آباد، به علت همجواری با همدان و 'مهران' زبان ترکی

در آن نفوذ و رسوخ یافته و در گفتار واژه‌های ترکی را نیز به کار می‌برند. اهالی این منطقه شیعه مذهب هستند و مالیات دیوانی آن هفت هزار و یکصد و دو تومان و چهار هزار و چهارصد دینار است.

۲. امیرآباد، پلنگان، بیلاور:

به علت همجواری این سه محل را به یک بلوک شمرده‌اند، دارای سی و پنج روستا و جمعیتی در حدود چهارهزارو پانصد نفر دارد. پلنگان در زمان 'هلو خان اردلان' مرکز فرمانروائی بوده، که در زمان پسرش خان احمد خان مرکز حکومتی از آنجا به سنندج انتقال داده شده و قلعه‌ی پلنگان را نیز ویران کرده‌اند. بیلاور همجوار با کرمانشاهان است.

۳. اورامان تخت:

این بلوک به فاصله‌ی پانزده فرسنگ در جانب جنوب غربی شهر سنندج واقع شده، از طرف مغرب با منطقه‌ی شهرزور، از جانب شمال شرقی با سنندج و از جنوب با اورامان لهون همسایه است. منطقه‌ای است کوهستانی و صعب العبور، این بلوک شامل سی و سه دهکده بوده و محصولاتش انار، انجیر، مازوج، گندم، جو و سایر حبوبات می‌باشد.

۴. اورامان لهون:

به فاصله‌ی هفده فرسنگ در شمالغربی سنندج واقع شده، 'نوسود' مرکز فرمانروائی این بلوک بوده، که شامل بیست و دو دهکده است. منطقه‌ای است جنگلی و کوهستانی، محصولاتش انار و انجیر می‌باشد، که بخش بزرگی از آن به خارج از منطقه صادر می‌شود.

در مجموع اورامان یکی از زیباترین و پرجمعیتترین مناطق کردستان می‌باشد، که به چندین ناحیه تقسیم شده، هر ناحیه‌ای سلطانی به نام 'سان' داشته، که به صورت موروثی به زمامداری آنجا رسیده‌اند. برخی از 'سانهای' اورامان نظیر 'امیر چیا شا' (به معنی شاه کوهستان) به دانشپوری و قدرت اشتهار داشته‌اند.

۵. بانه:

در فاصله‌ی بیست و چهار فرسخی غرب سنندج واقع شده، حاکمان یا فرمانروایان بانه را 'سلطان' می‌خوانند. این بلوک شامل دویست روستا است و قصبه‌ی بانه مرکز این بلوک بوده، که از مغرب به ولایت مکریان، از مشرق به مریوان، از جنوب به سرحدات عثمانی (اقلیم کردستان در عراق) و از شمال

* به منظور آشنائی بر حوزه‌ی جغرافیائی ولایت اردلان در تقسیمات کشوری ایران از عهد صفویه تا پایان دوره‌ی قاجار، در اینجا به گستره‌ی جغرافیائی آن ولایت برحسب داده‌هایی که در 'حدیقه‌ی ناصریه در جغرافیا و تاریخ کردستان' تألیف علی اکبر وقایع نگار آمده است، به اختصار اشاره می‌شود، برای اطلاع بیشتر در این مورد، به همان کتاب با مقدمه و تصحیح و تحشیه‌ی محمد رئوف توکلی، چاپ اول ۱۳۶۴، چاپخانه‌ی ارزنگ تهران، ص ۴۳-۷۸ مراجعه شود.

به سقز محدود می‌باشد. محصولات این بلوک بیشتر ثمرات درختان جنگلی و باغات میوه بوده، به کشت گندم و جو و سایر حبوبات کمتر توجه می‌شود.

۶. تپله‌کوه:

این بلوک در فاصله‌ی هیجده فرسخی شمالغربی شهر سنندج واقع شده، شامل بیست و چهار روستا بوده، که تماما از آب چشمه استفاده می‌کنند و باغات بسیار و محصولات صیفی و شتوی دارد.

۷. جوانرود:

در شانزده فرسخی جنوب شهر سنندج واقع شده، قصبه‌ی جوانرود که موسوم به قلعه می‌باشد در وسط این بلوک قرار گرفته، وسعت جغرافیائی بلوک جوانرود از هر طرف شش فرسخ بوده، سکنه‌اش نزدیک به ده هزار نفر می‌باشد. قلعه‌ی جوانرود، در سال ۱۲۲۴هـ در دوران فرمانروائی امان‌الله خان بزرگ به گونه‌ی بسیار مستحکم بنا شده، که از سطح آبادی بیست ذرع ارتفاع دارد. مردمان این بلوک همگی شافعی مذهب و پیرو طریقت نقشبندی هستند. 'دارالامان' یکی از مساجد قدیمی این قصبه بوده، که دارای مدرسه و مدرسان وارسته و عالم و فاضل می‌باشد. پاوه یکی از روستاهای مشهور این ناحیه است، دارای پنج مسجد بوده، که قدیمیترین آنها مسجد 'عبدالله ابن عمران' [ظ. عبدالله بن عمر درست است] می‌باشد. سکنه‌ی پاوه نزدیک به صد خانوار بوده؛ محصول عمده‌ی این بلوک صیفی و شتوی است: گندم، جو، نرت، نخود، عدس، خربزه و هندوانه، توتون، انار و آلوچه‌ی پاوه مشهور است. گزانگبین، عسل، سقز و کتیرا نیز به عمل می‌آورند، که به خارج از منطقه صادر می‌شود.

۸. حسن آباد:

حسن آباد روستائست، که در فاصله‌ی یک فرسخی جنوب شهر سنندج واقع شده، در زمان هلو خان قلعه‌ی آن تعمیر شده و مرکز فرمانروائی ولایت اردلان را به آنجا تغییر داده، سالیان درازی به عنوان مرکز ولایت اردلان در کشمکشهای داخلی و جنگ با عثمانی قلعه‌ی حسن آباد محل دفاع و محاربه‌ی جانبین بوده، تا اینکه در زمان شاه صفی، که سلیمان خان به فرمانروائی ولایت اردلان منصوب می‌شود، با بنیاد نهادن شهر سنندج مرکزیت ولایت اردلان از حسن آباد به سنندج منتقل می‌شود. بلوک حسن آباد حدودا هفت فرسخ

طول دارد و دو رودخانه‌ی بزرگ در آن جریان دارد، که یکی رودخانه‌ی شهر بوده، دیگری رودخانه‌ی 'گاوه رود' است. جمعیت این بلوک نزدیک به پنجهزار و پانصد نفر بوده، شامل سی و دو روستا می‌باشد، که در این میان روستاهای 'سمران' و 'پیرمقداد' به علت داشتن مسجد و مدرسه از دیگر روستاها مشهورتراند. مردمان این بلوک شافعی مذهب هستند و در طریقت پیرو طریقت نقشبندی می‌باشند. اهالی این بلوک غالبا فقیر و اهل طاعت و عبادت هستند.

۹. حسین آباد:

این بلوک در شمال شهر سنندج واقع شده، چهار روستا را شامل می‌باشد. جمعیتی نزدیک به پنجهزار نفر دارد، از نظر اداری و حکومتی جزو بلوک 'قراقره'، سارال و هوباتو' محسوب می‌شود. در جنوب شهر سنندج به فاصله‌ی چهارده فرسخ دو دهکده‌ی معتبر به نامهای 'روانسر' و 'شاه‌آباد' وجود دارد، هریک از این دو دهکده دارای پانزده قشلاق آبادان هستند و سرچشمه‌ی رود 'قراسوی کرمانشاهان' در میان همین روستای روانسر است. محصولات آن صفحات گندم، شلتوک، جو، نخود و عدس است. باغات انگور و سردرختی بسیار دارد، نفوس این دو دهکده با توابع در حدود پنجهزار نفر می‌باشد.

۱۰. خور خورده:

این بلوک در هجده فرسخی شمالغربی شهر سنندج واقع شده، مشتمل بر پنجاه دهکده است. جمعیتی نزدیک به هشت هزار نفر دارد، فرمانروایانش ملقب به 'سلطان' بوده‌اند. رودخانه‌ی بزرگ 'خورخوره' که به شمال جریان دارد، در همین بلوک جاری است. محصولات آن گندم، جو، ارزن، پنبه، انگور و توتون است.

۱۱. ژاوه‌رود:

این بلوک به فاصله‌ی چهار فرسخ در جنوب شهر سنندج واقع شده، مشتمل بر پنجاه و هشت روستا بوده، مردمانش فقیر و مظلوم و اهل عبادت و طاعت می‌باشند. تمامی روستاها مسجد دارند، که چندین مسجد آن به نام عبدالله عمر یا مسجد عبدالله عمران می‌باشد. این بلوک باغات زیادی دارد، سوای درختان جنگلی، درختان مثمر از قبیل گردو، زردآلو، سیب و به در باغات آن یافت می‌شود و به قدر کفایت اهالی گندم و جو و سایر حبوبات در آنجا به عمل می‌آید.

۱۲. سقز:

این بلوک در فاصله‌ی بیست و چهار فرسنگی شمال‌غربی سنندج واقع شده، شامل یک قصبه و سیصد و شصت روستا بوده، رودخانه‌ی بزرگی در بیست قدمی قصبه به نام 'جغاتو' رو به شمال جریان دارد. قصبه‌ی سقز دارای هزار دویست خانوار جمعیت بوده و سه حمام دارد. مردمان این بلوک نسبت به سایر بلوکهای ولایت اردلان باتربیتتر و مدنیت آنها بیشتر است.

جمعیت این بلوک در سال ۱۲۹۶ بالغ بر سی و چهار هزار و بیست و چهار نفر بوده است. مردمانش اهل تسنن و شافعی مذهب بوده، در طریقت پیرو طریقت نقشبندی می‌باشند. محصولات این بلوک گندم، جو، نخود، عدس، ذرت، ارزن، پنبه، هندوانه، خربزه و توتون است. توتون زیادی در این بلوک به عمل می‌آید، که به تهران و آذربایجان فرستاده می‌شود.

۱۳. کرفتو:

این بلوک در فاصله‌ی هیجده فرسنگی شمال سنندج واقع شده، شامل پانزده روستا بوده، جمعیتش در حدود یکهزار و ششصد نفر می‌باشد. محصولاتش تنها گندم و جو است. در این بلوک قلعه‌ی تاریخی‌ای وجود دارد، که از عجائب روزگار می‌باشد. بانی آن ناشناخته است و در واقع به شکل شهرکی بنا شده، گویا مرحوم رضاعلی خان والی اردلان با جمعیت و اسباب و آذوقه‌ی زیادی داخل این قلعه شده، دو روز راه پیموده و به انتهای آن نرسیده است.

۱۴. کلات ارزان:

کلات ارزان یکی از بلوکهای ولایت اردلان می‌باشد، که در فاصله یک فرسنگی شهر سنندج قرار گرفته، شصت و چهار روستا را شامل می‌شود. مرکز حکمرانی ندارد، مباحث را حاکم آن در بین دهات گردش می‌کند. همه‌ی روستاهای این بلوک مسجد دارند. در یکی از روستاهای آن به نام 'نگل' (به کسر نون و کاف فارسی) مسجد قدیمی به نام عبدالله عمر یا عبدالله عمران می‌باشد، که در آن قرآنی به خط کوفی نگهداری می‌شود. این قرآن نظیر قرآنها‌ی مسجد 'ایا صوفیه'ی استامبول می‌باشد، که گویا یکی از آنها به خط حضرت علی ابن ابیطالب علیه‌السلام و

دیگری به خط عثمان بن عفان رضی‌الله عنه نوشته شده‌اند.

۱۵. کره‌وز:

کره‌وز (به ضم کاف و فتح رای مهمله) بلوکی است، که در فاصله‌ی ده فرسنگی غرب سنندج واقع شده، ساکنان آن از طائفه‌ی 'کوماسی' هستند. این بلوک شامل بیست روستا بوده، جمعیتی نزدیک به دوهزار و پانصد نفر دارد. این بلوک محصولات چندانی ندارد؛ گندم، جود و ذرت به قدر کفایت ساکنان به عمل می‌آید. درختان جنگلی مانند بلوط و بن و زبان گنجشک دارد.

۱۶. لیلخ:

این بلوک در فاصله‌ی یک فرسنگی شرق شهر سنندج به درازای هشت فرسنگ قرار گرفته، مشتمل بر هشتاد روستا می‌باشد. حاکم آنجا را 'سلطان' خوانند، مرکز ثابتی برای فرمانروائی ندارد، 'سلطان' در میان روستاها گردش می‌کند. منطقه‌ایست کوهستانی و سردسیر، به جز گندم، جو، نخود و عدس محصولات دیگری ندارد؛ جمعیت آن در حدود دوازده‌هزار نفر می‌باشد.

۱۷. هوباتو، سارال و قراتوره:

این بلوک در شمال شهر سنندج به فاصله‌ی ده تا دوازده فرسنگی قرار گرفته، مشتمل بر هشتاد روستا بوده، موطن طایفه‌ی 'مندی' و 'گلباغی' می‌باشد. سرچشمه‌ی رودخانه‌ی 'قزل اوزن' کوهستانهای این بلوک بوده، چشمه‌سارهای فراوانی در این بلوک وجود دارد، که به هزارچشمه معروف است. جمعیت این بلوک دوازده‌هزار نفر می‌باشد.

واژه‌نامه

آغچه: آنچه: زر یا سیم مسکوک، واحد پول عثمانی.
إبـاء: إباء: سرباززدن از... سرپیچیدن از...
نافرمانی، تکبر، نخوت، سرکشی.
إبرام: استوارکردن، محکم کردن، به ستوه آوردن، ملول کردن.
أثـاث: رخت خانه، متاع، کالا.
اثقال: ج، ثقل، بارهای گران، اسباب، امتعه.
أثـنا، إثناء: ج ثنی، میانه‌ها، در میان، در این هنگام.

اجامر: جمعی بی‌مفرد، به معنی گروه غوغا طلب، اوباش، مردم ولگرد.

اجمال: ج. جمل، شترهای یک یا دوکوهانه.

اجمال: ج جمیل، زیباییان، نیکو رویان (کنایه از دختران و زنان زیبا روی).

احشام: ج. حشم، خدمتکاران، نوکران.

احشام: گوسفندان، حیوانات علفخوار.

احمال: ج. حمل، بارهای درخت، بارهای شکم.

اخراجات یومیه: وجه معاش، وجه گذران، خرجی، هزینه، مصارف و مخارج روزانه.

ادبار: پشت کردن، پشت دادن، منهزم شدن و گریختن در جنگ.

أرسی (orsy): پنجره‌ی مشبک به شیشه‌های رنگی، نوعی از درهای قدیمی، که دارای چهارچوب بوده، در داخل آن حرکت می‌کرد، با پایین و بالا بردن باز و بسته می‌شد.

استرداد: باز ستاندن، پس گرفتن.

استصواب: صواب جستن، صواب دیدن، حق.

جستن، راست داشتن، درست انگاشتن.

استغاثه: فریادرس خواستن، دادخواهی کردن، کمک طلبیدن.

استمالت: کسی را با سخن خوش به سوی خود خواندن، دلجوئی کردن، دلنواژی کردن، نوازش.

استمزاج: از چگونگی مزاج کسی آگاهی به دست آوردن، به کنایه روحیه‌ی کسی را سنجیدن.

استمهال: مهلت خواستن، زمان خواستن.

استیصال: از ریشه‌کن شدن، از بیخ برآوردن، درماندگی، ناچاری.

استیمان: زینهار خواستن، زنهار خواستن، پناه بردن به.

استیناس: آرام گرفتن، آرام یافتن، خوگرفتن، الفت گرفتن.

اشتعال: برافروختن، زبانه کشیدن (آتش).

اضطراب: پریشان شدن، لرزیدن، پریشانی، سراسیمگی.

اضطرار: بیچاره شدن، درماندگی.

اطفاء: خاموش کردن، فرونشاندن آتش یا چراغ.

أعدای جج. أعداء، دشمنان.

إعانت: کمک کردن، یاری دادن، کمک.

إعتذار: پوزش خواستن، شکایت کردن، پوزش.

إعتساف: ستم کردن، بیداد کردن، بیراهه رفتن، از راه راست منحرف شدن.

أعدا: ج. عدو: دشمنان.

افاضل: ج. افضل، دانشمندان، برتران.

اکباد: ج. کبد: جگرها.

اکناف: ج. کنف: گوشه و کنارها، کرانه‌ها.

إلحاح: سخت ایستادن، پافشاری کردن در باره‌ی امری.

ألفت: خوگرشدن. مأنوس شدن، خو گرفتن.

إمتهال: فرمانبرداری، فرمان بردن.

إمداد: یاری کردن، یاری دادن، یاری، کمک، کمک رسانی.

أناث: ج. أنثی، زنان، مادگان.

إنقاد: نابود کردن، از بین بردن، روانه کردن، فرستادن.

أنام: آفریدگان، مخلوق، خلق.

إنقیاد: رام شدن، مطیع شدن، وابسته بودن، فرمانبرداری، اطاعت.

إهتزاز: شاد شدن، شادمان گردیدن، جنبیدن، تکان خوردن، شادی، شادمانی.

اهل ذمه: اهل کتاب، پیروان آیین یهودی، مسیحی یا زردشتی.

إیاب: آمدن، بازآمدن، ایاب و ذهاب: آمد و شد، رفت و آمد.

ایذاء: آزرده، آزار دادن، اذیت کردن.

باهر: روشن، درخشان، آشکار، هویدا.

براز: واژه‌ی کردی است به معنی گراز، نام یکی از ایلات و طوایف کرد است، که در برخی از روستاهای بلوک اسفندآباد و ایلاق مانند هواجو رحل اقامت افکنده و استقرار گرفته‌اند. در زمان نادر شاه افشار، عبدالله براز فرمانروای آن طایفه بود.

برایا: ج. بری، آفریدگان، مخلوقات، به کنایه مردم بی گناه و بی تاوان.

بردع: شهری بود، در قدیم مرکز آن اران بود. اکنون در آذربایجان واقع شده و خراب گشته.

بسالت: دلیری، دلاوری، شجاعت.

بغی: ستم کردن، تجاوز کردن، از حد درگذشتن، نافرمانی، سرکشی، گمراهی.

بقاع: ج. بقعه، خانه‌ها، سراها.

بقیة‌السیف: آن عده از سپاهیان که در جنگ جان به در برده‌اند، سپاهیان که در جنگ کشته نشده‌اند،

توقیر: بزرگ داشتن، تعظیم کردن، بزرگداشت.
ثمین: گرانبها، قیمتی.
ثوب: جامه، لباس، پوشش.
جبال: ج. جبل، کوهها.
جزایر: نوعی اسلحه بوده، در زمان قاجاریان و عثمانیها.
جلادت: جلد بودن، چابک بودن، نیرومند بودن، شجاعت، پهلوانی.
جنون: دیوانگی.
چاپار: پیک، قاصد، نامه‌بر.
چاشت: یک حصه از چهار حصه‌ی روز، غذائی که به هنگام چاشت خورند، شاه روزی دوازده خوانچه حاضری چاشته و شب دوازده قاب طعام و سایر مصارف برای سلیمان خان مقرر نموده...
حجر: کنار، دامن، پناه، کنف، آغوش.
حصن: دژ، قلعه، پناگاه، جای محکم و بلند.
حلیله: زن شرعی مرد، همسر، زوجه.
خاسر: زیانکار، زیان رسیده، خسران دیده.
خایب: نا امید، بی‌بهره، نومید.
خطب: بیراهه رفتن، سهو کردن، شوریدگی، پریشانی، آشفتگی.
خطب دماغ: پریشانی تفکر، صدمه‌ی روحی.
حیز: جای، مکان، محل، کرانه‌ی هر چیزی.
خلف: جانشین، بازمانده، فرزند شایسته، بدل، عوض.
خوف: ترسیدن، بیمناک گشتن، ترس، بیم.
داسنی: بخشی از پیروان آیین یزیدی، که در نواحی موصل، سنجار و رواندز در کردستان عراق زندگی می‌کنند.
داعیه: انگیزه، خواست، اراده.
دبدبه: بزرگی، عظمت، شأن و شکوه.
دست به پی نبرد: کاری به پی و اساس نداشت، زبانی به پایه و اساس نرسانید.
دواب: ج. دابه، چهارپایان، حیوانات بارکش.
دولتیار: بختیار، سعاعتمند، توانگر، به کنایه کسی که از جانب دولت به کاری مأمور شده باشد.
دهور: ج. دهر، روزگاران، روزها، عهدها، دورانها.
ذمه: کفالت، ضمانت.
ذهاب: رفتن، شدن، گشتن؛ ذهاب و ایاب: رفت و آمد.
ذی‌شوکت: صاحب جاه و جلال، خداوند فر و

پس مانده‌ی سپاه.
بیضا: سفید، روشن.
بیگربیگی: فرماندار شهر، امیر یا بزرگ شهر.
پادو: دنباله رو، کسی که در مشاغل مختلف پی فرمانهای متعدد می‌رود.
پلاس: پشمینه‌ی ستبر که درویشان پوشند، قطعه‌ای از پارچه و کهنه، نوعی جامه‌ی کم بها.
تاخت: نوعی از رفتن اسب، که از چهار نعل کندتر است، دو، دویدن بر سر کسی به قصد جنگیدن و غارت کردن وی.
تحریر: نوشتن، پیراستن متن از حشو و زواید.
تحصین: استوار کردن، محکم کردن.
تذکار: به یاد آوردن، یادآوری کردن.
تذیل: دامن فروهستن، مطلبی را در پایین.
صفحه‌ی کتاب نوشتن، پاورقی، حاشیه.
ترجمان کردن: جریمه کردن، سرکیسه کردن، سزادادن به نقد.
تساهل: آسان گرفتن، به نرمی رفتار کردن، سهل انگاری.
تصدیع: درد سردادن، درد سرآوردن، مزاحمت.
تعاقب: دنبال کردن، از پی رفتن.
تعب: رنجه شدن، مانده گشتن، سختی، رنج، خستگی.
تعویق: بازداشتن، عقب انداختن، سست کاری.
تقبیل: بوسه زدن، بوسیدن، بوسه‌دادن.
تقریر: روشن ساختن، قراردادن، شرح دادن، بیان کردن.
تکاهل: سست شدن، پیر شدن، پیری.
تنخواه: سرمایه، پول نقد و مال دولت، مال و متاع.
تمشیت: روان کردن، به راه انداختن، سروسامان دادن، راهی کردن، گذرانیدن، به جا آوردن.
تمهید: گسترانیدن، هموارکردن، آماده کردن، زمینه سازی، مقدمه چینی.
توحید خانه: در عهد صوفیه پناهگاهی بوده، برای تبرا جستن از گناه و تقبل فرمانبرداری، مردمی که خود را بی پشت و پناه حس می‌کردند، برای فرار از دست ستمگران قدرتمند، برای اثبات وفاداری خود به شاه، به آنجا پناه می‌بردند.
توغل: فرورفتن در امری، تعمق کردن، تبصر پیداکردن.

شکوه، دارای عظمت و اقتدار.
 راجح: غالب آمده، چربیده، افزون.
 راغب: مایل، خواهان.
 راقم: رقم زن، نویسنده، بافنده‌ی جامه.
 ربقه: حلقه، رشته، بند گردن، بند فرمانبردار.
 رسد: حصه، سهم، سهمی که به موجب عقد مزارعه به یکی از طرفین رسد؛ ملبوس و مأکول روز به روز رسد پانصد نفر بلکه زیادتر قرار داده، به سرکار احمد خان می‌رسانیدند.
 رسید: حصه، بخش، قسمت، نوشته‌ای که پس از دریافت پول یا چیزی مبنی برگرفتن آن به دهنده دهند.
 رصانت: استحکام، استوار گردیدن، محکمی، استواری.
 رصین: محکم پابرجا، استوار، جزیل.
 رعایا: ج. رعیت؛ عامه‌ی مردم، کشاورزانی که برای مالک زراعت کنند، مردم فرمانبردار بی بضاعت، اتباع پادشاه.
 رعب: ترس، واهمه، فزع کشیدن، خوف.
 زواید: ج. زایده، چیزهای اضافی.
 زی: سوی، طرف، جانب، پیش، خدمت، پر از روغن گاو جامی بزرگ * * فرستاد زی فیلسوف سترگ (فردوسی).
 ساطع: تابان، درخشان، درخشنده، آشکار، هویدا، افراشته، افراخته، بلند.
 سالوسی: تملق، چاپلوسی، چرب زبانی، فریب، تزویر.
 سامعه افروز: گوشنواز، به گوش رسیدن خبر.
 سده: آنچه بر آن نشینند، مانند منبر، تخت پادشاهی، پیشگاه، رواق خانه.
 سریر: تخت پادشاهی، اورنگ، تخت، مسند.
 سطوع: ج. سطح، بامها، بالای هرچیز که هموار باشد.
 سعایت: سخن چینی، تهمت زدن، بدگویی، در اینجا به معنی کوشش به کار رفته؛ به سعایت و إعانت سلیمان.
 پاشا به امر حکومت در سنه‌ی ۱۱۶۰ به سنج آمد.
 سلخ: پوست کندن، پوست باز کردن، روزی که در شبانگاه آن هلال دیده شود، روز آخر هر ماه قمری.
 سلف: گذشته، کسی که در پیش می‌زیسته است.
 سمر: افسانه.
 سنیه: مؤنث سنی، رفیع، بلند، عالی رتبه، بلند مرتبه.
 سور: جشن مهمانی، عروسی، ختنه سوران.
 سور: اسب و استر که خط سیاهی از کاکل تا دمش

کشیده باشند، که برای سواری چندان مرغوب نیستند.
 سیرت: طریقه، روش، خو، عادت، تربیت.
 سیورغال: زمینی که پادشاه جهت معیش به ارباب استحقاق بخشد، تیول، عواید زمین که به جای حقوق یا مستمری به اشخاص بخشند.
 شتم: دشنام دادن، ناسزاگفتن.
 شداد: بسیار تند، بسیار محکم، بسیار سخت: به ایمان غلاظ شداد سوگند یاد می‌کرد؛ غلاظ شداد: سخت و درشت.
 شرذمه: مؤلف در اینجا واژه‌ی 'شر' را که یک واژه‌ی کردی است و به معنی جنگ می‌باشد، به کار برده، ذمه: کفالت، ضمانت، در مجموع یعنی کفالت کنندگان و ضمانت کنندگان جنگ، به کنایه می‌تواند دلاوران و از جان گذشتگان در جنگ را معنی دهد.
 شعیب: دره‌ی کوچک و تنگ.
 شنیع: زشت، ناپسند.
 شواغل: ج. شاغله، قیود و علایق مادی، در اینجا به معنی شغل به کار رفته، ج. شغل: می‌شود اشغال.
 صره: همیان درهم و مانند آن، کیسه‌ی زر و سیم، صره امین: خزانه‌ای شاه، خزانه‌ی سلطان که محل اطمینان و حفاظت است.
 صعوه: هر پرنده‌ی کوچک و خواننده به اندازه‌ی یک گنجشک را گویند، گنجشک.
 صناید: ج. صندید، مرد بزرگ و مهتر، سرور، دلاور، سرمای شدید.
 ضمیر: باطن، آنچه در خاطر بگذرد، اندیشه، وجدان، سرپنهان، راز.
 ضیاء: روشنایی، نور.
 طالب: جوینده، خواهان.
 طغرا: خطی که به شکل کمان باشد، خطی که بر صدر فرمانها بالای "بسم‌الله" می‌نوشتند به شکل قوس شامل نام و القاب سلطان وقت، فرمان، منشور.
 طنطنه: به آواز آوردن طشت و جز آن، آوازه، کر و فر، شوکت و جای.
 طوق: توغ: علم، درفش، رایت؛ سه طوق (توغ) برای وی فرستاد، تیمور پاشا شد.
 طوق: گردن بند.
 ظلام: تاریک شدن شب، تاریکی، تاریکی اول شب.

عامره: آباد، معمور، خزانهای عامره: خزانهای دولت، خزانهای معمور شاهی.

عتاب: خشم گرفتن، ملامت کردن، قهر، غضب، سرزنش، نازکردن.

عسرت: تنگی، سختی، دشواری، تهی دستی.

علم: پرچم، درفش، نشان؛ و این علم ادبار برافراشته شد.

عمله: ج. عامل، کارگزاران، کارکنان.

عوايق: ج. عایقه، عوارض، موانع، بدبختیها.

غدر: ستم، خیانت، بی وفایی، مکر، حيله، جامه‌ی رزم، سلاح جنگ.

غراء: سفید و روشن، درخشان، عبارت فصیح و استوار و منسجم.

غرض: آرزومندی، نشانه‌ی تیر، آماج، مقصود، مراد، قصد شخصی به زیان دیگری، کینه‌ورزی باکسی، مقصودی که توأم با کینه و دشمنی باشد.

غره: سپیدی پیشانی اسب، پیشانی، ماه نو، هلال، شریف قوم، مهتر، اول هرچیز، شب اول و سه شب اول هر ماه قمری را گویند، مقابل سلخ.

غلاظ: ج. غلیظ، سخت و محکم، استوار، به ایمان غلاظ قسم یاد کرد.

غنم: گوسفند، گله‌ی گوسفند.

غوررسی: به عمق امری رسیدن، به تدقیق رسیدن کاری را، تفتیش کنه و حقیقت مطلبی.

فاطر: آفریننده، خاطر فاطر: اندیشه‌ای که نیکو باشد، مشکل گشا باشد.

فرج: گشایش در کار، رفع هم و غم.

فرح: شاد شدن، شادی، شادمانی.

فوائد: ج. فایده، سودها، بهره‌ها.

قاپوچی: حاجب، دربان، پرده‌دار.

قتال: کشتن، جنگیدن، کارزار.

قتیل: کشته، مقتول.

قراول: دیده‌بانی که در برج و باروی اطراف شهر و جاده‌ها به مراقبت پردازد، نگهبان، پاسبان، مستحفظ.

قره‌ی باصره: بینایی چشم، روشنایی چشم.

قشله: پادگان، معسکر.

قلع: کندن، از جا کندن و برچیدن، از ریشه درآوردن، محو، نابودی.

قوال: بسیار گوی، زبان آور، سرود گوی، غزلخوان، آوازه خوان.

قورچی: کسی که در زرادخانه کار کند، اسلحه‌ساز.

قورچی باشی: رئیس اسلحه‌خانه، داروغه‌ی جبه‌خانه، امیرالأمراء.

قوشخانه: محلی که در آن قوشهای شکاری را نگهداری می‌کنند.

کاسد: ناروا، نارایج و بی رونق.

کاسده: مؤنث کاسد، ناروا، بی رونق.

کافل: پذیرنده‌ی تعهد و تیمار کسی، ضامن، کفیل.

کرک: پشم نرمی که از بن موی بز روید، آن را با شانۀ برآوردند و ریسند و شال و امثال آن بافند و از آن نمَد و کلاه و کپنک و غیره مالند؛ موهای نازک پرندگان، پشم یا پر بسیار نرم.

کر و فر: حمله و گریز در جنگ، کر: حمله بردن به دشمن، فر: گریختن.

کسیر: شکسته، ضمیر کسیر: دل شکسته.

کوکبه: ستاره‌ی بزرگ، گروه مردم، همراهان شاه و امیر، حشمت، جاه و جلال.

کھیا: فرماندهی نظامی، فرماندهی ساخلو، پادگان، فرماندار نظامی شهر.

گاوماهی: اشاره است به عقیده‌ی قدما و پیشینیان که زمین بر شاخ گاو و دم ماهی تکان می‌خورد، زلزله برپا می‌شود. روی زمین آفتاب زده، خشک شده و زیر آن گل نمدار تا گاوماهی تر بود.

گاوھوله: گاوی که برای خرمن کوبی پرورش داده باشند، گاو پر زور.

لامع: درخشنده، تابنده، تابان.

لوا: پرچم، درفش، رایت، بیرق، اختر، لوای نفاق و شقاق را برافراشته.

لوٹ: آلوده‌کردن، آلودگی، پلیدی.

لهب: شعله‌ی آتش، زبانه‌ی آتش.

لیت و لعل: ایدومی است در زبان عربی، لیت: ای کاش، لعل: شاید.

مأمول: آرزو شده، آرزو، آرمان.

مبالات: اندیشیدن، فکرکردن، اهتمام کردن، توجه داشتن.

مبغوض: به معنی 'مبغض' آورده، دشمن داشته، به دشمنی گرفته، مورد خصومت قرار گرفته.

متأذی: اذیت یابنده، اذیت شده، آزارچشیده.
 متحلی: آراسته شونده، زیور گیرنده، آراسته.
 متخلف: خلاف کار، خلاف کننده.
 متروکات: ج. متروکه، اموال بازمانده از کسی.
 متشکی: شکایت کننده، گله کننده، گله مند.
 متکفل: عهده دار، متعهد، ضامن، آنکه مخارج معیشتی کسی را به عهده دارد.
 متمشی: راه رونده، راه یابنده، به کنایه، برآمدن کاری از دست؛ بلکه کاری از او متمشی شود.
 متمکن: جای گیر، جای گزین، دارای مکنت و مال، توانا، قادر.
 متنبه: بیدار شونده، هوشیار، آگاه.
 متواری: پنهان شونده، دربه در، آواره، سرگردان.
 متوهم: گمان برنده، خیال کننده.
 متهورانه: بی باکانه، گستاخانه.
 محبوس: زندانی، حبس شده.
 مخفی: پنهان شونده، پنهان.
 مدید: کشیده شده، طولانی، دراز.
 مرصع: آنچه که در آن جواهر نشانده باشند، گوهرنشان، به زیور آراسته.
 مرور: گذشتن، رفتن، مطالعه‌ی سریع کتاب
 مسارعت: شتاب کردن، تند رفتن، پیشی گرفتن، شتاب، تعجیل، سبقت؛ به مسارعت: شتابان
 مستأصل: بیخ برکنده، ریش کنده، بی نوا، بی چیز، تهی دست، بدبخت، پریشانحال، مجبور
 مشیت: خواست، اراده، اراده‌ی خدای تعالی
 مصحوب: هم صحبت گردیده، همراه گردیده، یار، رفیق، همراه
 مضرب: کوبیدنگاه، جایی که در آن خیمه برپا کنند، مضرب خیم کرد: محل برافراشتن خیمه‌ها کرد
 مطرود: رانده شده، دور کرده
 معارک: ج. معرکه، میدانهای جنگ، رزمگاهها
 مغاک: جای فرورفته و گود، گودال، گودال عمیق.
 مقتول: کشته شده، کشته.
 مقربان: ج. مقرب، نزدیک شدگان.
 مقروع: کوفته شده، کوفته، مهتر قوم، شتر گزیده.
 مقید: بند شده، دارای پابند، علاقه‌مند، در بند.
 مکحول: سرمه کشیده، به کنایه کور کرده، مکمل: اکلیل نهاده، تاج بر سر گذاشته، زیور داده.

ملاذ: پناه گاه، جای پناه، قلعه، دژ.
 منزجر: سرباز زنده، نفرت کننده، متنفر.
 من حیث لایحتسب: ایدیوم عربی است: از جایی که گمان نشود.
 منظوی: نوردیده، پیچیده شده، حاوی، مشتمل.
 منکر: ناشناخته، زشت، ناپسند، زخم منکر: زخم ناشناخته و ناپسند.
 منهوبه: نهب شده، غارت شده، چپاول شده.
 مهمام: ج. مهم، کارهای سخت، امور عظیم و دشوار.
 مهموم: گرفته، غمگین، غمزده.
 نائره: آتش، شعله‌ی آتش، به کنایه: کینه، دشمنی.
 ناصیه: موی پیشانی، پیشانی، چهره، روی.
 ندما: ج. ندیم، همنشینان، شخص بزرگ، همدم، هم صحبت.
 نسج عنکبوت: تار عنکبوت، نسج: بافتن، بافت
 نفیر: فریاد، آواز بلند، در مخالفت با والی گویا
 نفیر عامی زده بودند.
 نقاد: آنکه خوب و بد را از یکدیگر تمییز دهد، آنکه درهم و دینار سره را از ناسره جدا کند.
 نقاره‌خانه: محلی واقع در بلندی که از آن هر صبح قبل از طلوع آفتاب و هر شب بعد از غروب خورشید دهل و کوس و کرنا و نقاره نوازند، نقاره: نوعی طبل کوچک دو تایی.
 نقاضت: گفتن سخنی که با گفتار پیشین مخالف باشد، خلاف گویی.
 نهب: به قهر و غلبه گرفتن، غنیمت گرفتن، غارت کردن، واقف: آگاه، داننده، باخبر، کارآزموده.
 ورطه: زمین پست، هلاکت، چاه، مهلکه.
 وقاد: تیز خاطر، روشن ضمیر.
 وندات: اشاره به طوایف و ایلات استان کرمانشاهان است، که پسوند 'وند' را به دنبال نام خود دارند، مانند: جلیوند، هموند، کاکاوند...
 هائله: ترساننده.
 یساولان: ج. یساول، چوبداری را گویند، که برای نظم صفوف و طرد و منع بیگانه در دربار دولت باشد، حاشیه نشینان و ملازام و نوکرها.
 این واژه نامه بر پایه‌ی 'فرهنگ فارسی معین' تألیف استاد محمد معین، تهران، امیرکبیر، چاپ ششم تنظیم شده است.

ت حضرت آزاد در بندگی و در حبس رفت در خواست کرد که این آهورا آزاد کن آنرا آهورا
 بفرموده مراد و آزاد نمود آهورا میدید میگفت اشهد ان لا اله الا الله و اشهد ان محمدا رسول
 الله **مجلس پنجم** آنکه عبدالله ابن عباس رضی الله عنه روایت میکند که آنرا بود بسیار
 روزی کوهساری اصد کرده بود چنانچه چوین میسر دانا در اینک در بیان کند درین زمان که کوهسار
 بجیمی اشک بسیار پرسید این چه کردی آنکه اجماع نموده اند گفته محمد ابن عبدالله است که در وی
 نبوت میکند و اصحاب و تابعان او نیند کرد وی جمع شده اند بسیار میان آنها رفت
 گفت با محمد صلی الله علیه و سلم بگفت ای ایمان تو نمی آورم تا این کوهسار ایمان
 تو نارد و کوهسار را در برابر روی آنحضرت انداخت کوهسار راه برگشت گرفت حضرت
 فرمود اینها الضب اقبل کوهسار بازگشت فرمود ای ضب کوهسار زبان فصیح بزبان
 عربی چنانکه حاضران شنیدند گفت لبیک و سعیدک فرمود که ای پسر گفت آنقدری
 که در بهشت یعنی عرش در بهشت است رحمت او در زمین است عذاب و عقاب
 حضرت فرمود من کیستم کوهسار بزبان فصیح گفت تو رسول پروردگاری و خاتم پیغمبر
 هر که تصدیق رسالت ترا بکند فلاح در استگاری اوست صیاحون این جمله ترا از
 زبان من شنیدند گفت اشهد ان لا اله الا الله و اشهد ان محمدا رسول الله
مجلس ششم آنکه عقیل بن ابی طالب رضی الله عنه روایت کند که در سفری همراه پیغمبر

M. Mok

فصل چهارم در تشریح احوال و حکام اردلان و ایام ولایت و حکایت ایشان از اول

اصل کرد بعضی از مؤمنان و منافقان آنها را از نسل خدیجه کردندمان بهشتند که در عصر خاتم که در سینه کوه بود و جبال
 و الکاف و شمشیر و کوه خورشید را تحقیق و تشریح می نمایند کرده بودند بیا از آن مومنان بگذرد بود از نسل اول از نسل
 او می رسد بکنند از نسل چهارم طایفه مومنان و نسل پنجم از نسل اول مردم به کشته شود و کوه بپوشد و هم این طایفه مومنان
 طایفه از چهارم ایل و طایفه کورمان و نسل ششم از نسل اول اردلان که از نسل بابا اردلان است با نسل سیزده
 طایفه بلوک و کلین و الفیاض و غیره و صاحب داعیه وزیران کشته شده اند در اردلان و حکایت بر مومنان
 و حکایت کرده اند و کشته شده اول ایام بحال ایشان گفته اند که در میان طایفه کورمان است که در
 و در طرف دیگر کورمان شهر زور را بنا کرده اند از نسل اول اردلان تفویض چند وقتی حکومت در ولایت شهر زور کرده تا
 این وقت شد حکایت نام پسرش از جوان حکومت است با همان و شهر زور را استقلال نمود تا وفات کرد و پسر از
 برین تفصیل اولاد و چهار و نهمه بابا اردلان حکومت شهر زور را توابع و اردستان و ملازاده
 خضر ولد طوک ایاس و خضر و خضر ولد ایاس و حسن و ولد خضر و بهلول ولد حسن و منزه ولد بهلول
 و مامون و بهلول ایالت و حکومت مامون بک منتقل و بهین جهت طایفه اردلان با مومنان شهر زور
 که از نسل مامون بک می باشند نذمه استقلال در شهر زور و توابع را و همان را تقسیم نمود تا فوت
 کردید از مامون بک سه نفر از مختلف سبک بک به سر خانی و مومنان ولایت خضر و خور
 در این پسرانش می نمودند و مومنان نیز در جیاد خود شجاع و ظلم نفوس و دشمنان و مکرور

اردلان

۲۵۴

خبرنگاران
از سر کوه

خان بر وفال کید و از ادخان متعاضد شد و کمر بر اطاعت و
 قبول و بعد ازین در صفو عراق و شیوکتی مانند کریم خان با هم
 شد مردم عراق کسی امکان نمیدادند بدو آویند و سپاه دشمنان
 وقت مرحوم محمد حسن خان قاجار در حدود استرآباد و مازندران
 راهل سپاه عراق و بعضی از خوانین افغان و او زینک مردم
 کباب بوسی میکردند و اکثر سپاهیان افشاریه در کربک آن مرحوم
 نوم اهل ایران با وجود بودن کریم خان در عرصه مطیع و متفقا محمد
 دولت و فرما فرمای غیرتبار مرتب و پادشاهی سلسله علییه
 روز اسبیده بود چند روزی بچندین اخصاصن باریکها کرد امور کارخانه
 دلی منوط و مربوط به اوقات پیشه و همسوز مهر خشان در ملک بختاری آن سلسله جلیله تاجان
 نکته و نیز در خشان طالع آرزیده پادشاهان در مطلع السعدین صاحب ختسپاری لامع
 و ساطع شده بود کریم خان زند از راه خود تاسمی و مغزوری بدولت و سپاه ممتوه در صورت جوانی
 و ذنات نفس و قابلیت زمانه محمد حسن خان را به مثال و اقران حساب کرد و در زبون او میگویند
 و برای خودنمای همیشه چون شیره و پروانه در عراق جلوه کرد و جولان ده بود کرد سپاه محمد حسن میگشت
 تا با او کادش و پرخاش نماید اتفاقاً بقول محمد حسن خان بر خورد بعد از نلده در قیاس چون لوگر بعد از

پنهان بر وفال آید و از ادخان متعاهد شد و کلمه اطاعت و
 قبول و بعد ازین در صفر عراق فرستادند که میماند که خان با هم
 شد مردم عراق کسی را کمان نمیزدند بدو آیدند و سپاه قشون
 وقت مرحوم محمد حسن خان قاجار در صورت استراحت او و ما نزد
 اهل سپاه عراق و بعضی از خوانین افغان و اوزبک و مردم
 کابل بوسی میکردند و اکثر سپاهیان افشاریه در مرکب آن مرحوم
 بود اهل ایران با وجود بودن کریم خان در عرصه مطیع و وفادار
 برکت و فرمانفرمای بیستبار مرتب و پادشاهی سلسله علیغایه
 روز اسبیده بود چند روزی بچندین اخصان باریجهما کرد امور کارخانه
 اهل موط و مربوط بر اوقات پیشه و همسوز مرخشان در ملک بختاری آن سلسله جدید بان
 نکته و نیز در خشان طالع آرزیده پادشاهان در مطلع السعدین صاحب ختسپاری لامع
 و ساطع شده بود کریم خان زند از راه خود تاسی و مغزوری بدو کت و سپاه عمده در صورت حونی
 و ذنارت نفس و قابضت زمانه محمد حسن خان را به مثال اقران حساب میکرد و در زندان او میگویند
 و برای خودنمای همیشه چون شیره و پروانه در عراق جلوه کرد و جولان ده بود کرد سپاه محمد حسن خان میگفت
 تا با او کادش و برخاستن باید اتفاقاً بقشون محمد حسن خان بر خورد بعد از نلدن و نفیای چون کوگر بعد ا

فصل چهارم: در ذکر نسب اکراد و نسب ولایه و حکام اردلان و ایام سلطنت و حکومت ایشان در اردلان

او مأمون بیگ پسرش نیز به حسب قابلیت و استعداد خود ولایت متصرفه‌ی بیگ پدرش را متصرف شده، تا اینکه سلطان سلیم پادشاه روم، سلطانعلی بیگ را با قشون به عزم تسخیر و انتزاع، شهرزور را از ید تصرف مأمون بیگ روانه [نمود]. مأمون بیگ این خبر را شنیده، تدارک خود را دیده و به جلالت تمام به نزد سلطان روم رفته، سرخاب بیگ عمویش ولایت مأمون بیگ برادرزاده‌اش را ضمیمه‌ی رسید ولایت خود کرد. اظهار اطاعت و انقیاد را به درگاه شاه پهماسب اول که پادشاه ایران بود، کرد. مأمون بیگ برادرزاده‌اش، که به نزد سلطان سلیم پادشاه روم رسید، بی‌تقصیری خود را بدو عرض و اظهار اطاعت و انقیاد خود را نسبت به او نمود. سلطان واقف حال او شد، گفت: من ترا مرخص نمی‌کنم، که به کردستان و شهرزور بروی. او را خلعت فاخره کرده و حله من توابع بغداد را به طریق سیورغال به مأمون بیگ داد و او را مرخص کرده و محال سروچک را نیز به اسمعیل بیگ دادند و مدتی مدید مأمون بیگ و اسمعیل بیگ پسرش سیورغال پادشاهی را بی تصدیع و تعب متصرف بودند و خود را منسوب با آل عثمان می‌دانستند. و سرخاب بیگ هم در شهرزور و اردلان رسید [حصه‌ی] مأمون بیگ و محمد بیگ و خود را حکومت می‌کرد. خدمتگزار پادشاه ایران بود، تعیش می‌کرد؛ تا اینکه در سنه‌ی نهصد و پنجاه سال هجری القاص میرزا برادر شاه پهماسب اول گریخت و به نزد سلطان روم رفت. بعد از رسیدن او به درگاه سلطانی، دو سه دفعه عسکر سنگین به القاص میرزا به عزم تسخیر ملک ایران داده، آمد کاری پیش نبرده، بی نیل [به] مقصود عودت می‌نمود. بعد از اینکه یأس کلی برای القاص میرزا در طرف پادشاه روم حاصل بود، از آنجا حرکت و به نزد سرخاب بیگ آمد؛ او را شفیع خود در نزد شاه پهماسب برادرش ساخت.

سرخاب بیگ نیز عریضه‌ای به خدمت شاه پهماسب نوشت؛ گزارش القاص میرزا [را] به نحوی که گذشته بود، تفصیلاً عرض و استدعای عفو او را کرد. شاه نیز حسب الاستدعای سرخاب بیگ از جرائم القاص میرزا گذشت و به دستور پیش حکومت شیروان را بدو شفقت فرمود. القاص میرزا نیز در شیروان حاکم بود و شاه

اصل اکراد و بعضی از مؤرخان و ناقلان آنها را از نسل چند نفر آدمان می‌شناسند، که در عصر ضحاک سبب به سفاکی او در جبال و اکناف و شعیب و کوه خودشان را مختفی و متواری و پنهان کرده بودند. یکی ازوها موسوم به 'کرد' بود؛ زآن سبب اکراد را از نسب او محسوب می‌کنند و ازو به چهار طایفه موسوم و منقسم می‌کردند. اول مردم ببه، که مشهور به کرماج می‌باشند؛ دوم ایل کهر، سوم طایفه‌ی لر، چهارم ایل و طایفه‌ی گوران. و از عموم اکراد ایل اردلان، که از نسل بابا اردلان می‌باشند؛ بالنسبه‌ی سائر طوایف، ملوک و سلاطین و اشخاص معتبر و صاحب داعیه و بزرگ منش بوده‌اند. در ایران و مملکت روم والی و بگریگی بوده‌اند و هستند. به تداول ایام به محال پلنگان آمده‌اند. مدتی در میان طایفه‌ی گوران نشسته‌اند. و از طرف امیر تیمور گورکان شهرزور را به بابا اردلان تفویض [نموده]؛ چند وقتی حکومت درین ولایت و شهرزور کرده تا اینکه فوت شد. کلوک نام پسرش نیز، چون پدرش حکومت این سامان و شهرزور را استقلالاً نمود، تا وفات کرد. بعد ازو بدین تفصیل اولاد و احفاد و نبیره‌ی بابا اردلان حکومت شهرزور و توابع و کردستان را نموده‌اند.

خضر ولد کلوک، الیاس ولد خضر و خضر ولد الیاس و حسن ولد خضر و بهلول ولد حسن و منذر ولد بهلول و مأمون ولد بهلول و ایالت و حکومت [را] به مأمون بیگ منتقل [کرده] و بدین جهت طایفه‌ی اردلان به ماموی مشهورند، که از نسل مأمون بیگ می‌باشند. مدتی استقلالاً در شهرزور [حکومت کرده] و توابع و کردستان را تصرف نمود تا فوت گردید. از مأمون بیگ سه نفر پسر متخلف بیگ و سرخاب بیگ و محمد بیگ [به‌جاماند، که] ولایت متصرفه‌ی خود را در بین پسرانش بدین نحو تقسیم و توزیع نمود: در حیات خودش ناحیه‌ی ظلم و نفسود و شمیران و هاوار و دودان و گلعبیر را به بیگ بیگ و طرف نوی و مریوان و تنوره و کلو و کلاس و اورامان [را] به سرخاب بیگ و محال سروچک و قراطاق و آلان و شهرزور را به محمد بیگ داد. و بیگ بیگ بعد از فوت پدرش چهل و دو سال در محلات متصرفه‌ی پدری حکومت بالاستقلال کرد. و بعد از فوت

طهماسب، به سبب اینکه کار القاص میرزا را باعث شد، از سرخاب بیگ راضی و اظهار شفقت و نوازش به او می‌نمود. چند وقتی که گذشت؛ شاه طهماسب شاه نعمت‌الله قهستانی را با بعضی از امراء و امناء خود به نزد القاص میرزا به شیروان فرستاده، که او را اطمینان داده، به حضور شاه ببرند. اشخاض مرسوله نیز در رسیدن به نزد او سعی بلیغ نمودند و القاص میرزا رضامند به همراهی اوها به خدمت شاه طهماسب برادرش آمد. در رسیدن شاه امر مقرر فرمود، القاص میرزا را مقید و محبوس نموده و به چند نفر سپرده، او را به قلعه‌ی قهقهه روانه، که در آنجا محبوس باشد. بعد از یکسال شاه امر نمود، که القاص میرزا را از سر دیوار قلعه‌ی مزبور به پائین انداخته، فوت گردید. و شاه طهماسب در مقابل این خدمت نمایان، مقرر و امر کرده بود، که هر ساله مبلغ یکهزار تومان از خزانه‌ی عامره به وجه انعام مستمری برای سرخاب بیگ می‌آوردند. مدتی بدین انعام مستفیض می‌شد و به خدمتگزاری شاه طهماسب مشغول بود. مخالفت و خیانت نسبت به پادشاه از او صادر نشد و سرخاب بیگ شصت و هفت سال بالاستقلال والانفراد حکومت شهرزور و اردلان را کرد. بعد از فوت سرخاب بیگ یازده نفر پسر او در صفحه‌ی روزگار بودند، بدین تفصیل: حسن بیگ، اسکندر بیگ، سلطانعلی بیگ، یعقوب بیگ، بهرام بیگ، ذولفقار بیگ، اسلمش بیگ، شهنسوار بیگ، صاروبیگ، قاسم بیگ، بساط بیگ و محمد بیگ. بعد از فوت پدرش مأمون بیگ و سرخاب بیگ هم در حیات بود، سروچک و قراطاق و شهرزور و آلان را متصرف بود. سرخاب بیگ به زور خودش محمد بیگ را اخراج و ولایتش را از دست او گرفت. و محمد بیگ نیز به شکوه به درگاه سلطان سلیمان پادشاه روم رفت. سلطان روم، رستم پاشای وزیر اعظم و عثمان پاشای میر میران بغداد و محمد پاشا را با عسکر جرار برای انتقام محمد بیگ و انتزاع ولایت از دست سرخاب بیگ مأمور و تعیین کرده، سه‌رعرسکرها برسر قلعه‌ی ظلم آمده، آن را دو سال تمام محاصره کرده و در ایام محاصره محمد بیگ به ضرب گلوله‌ی تفنگ مقتول شد. در این اثنا، که این خبر به شاه طهماسب رسید، قشون تدارک دیده، به امداد سرخاب بیگ فرستاد. عثمان پاشا ترک محاصره را کرده، به شهرزور رفت، در آنجا فوت گردید. و مردم محصورین درین بین فراغتی دیده،

قلعه‌ی ظلم را خالی [کرده] تا [اینکه] در سنه‌ی ۹۶۹ محمد پاشا، که یکی از پاشایان مأمورین سلطان روم بود، درین وقت فرصت یافته، به میان قلعه‌ی ظلم با قشون تابع خود رفت، قلعه‌ی مزبور را تسخیر و به تصرف خود درآورد. همینکه، قلعه‌ی ظلم به تصرف سرعسکر روم [در] آمد، سایر قلاع و بقاع دیگر که در شهرزور و توابع او بود، به تصرف عسکر روم [در] آمدند. از آن تاریخ الی الآن ملک شهرزور داخل خاک و قلمرو روم شد و به تصرف آل عثمان رفت. و سلطانعلی ولد سرخاب بیگ بعد از فوت پدرش، سه سال در اردلان حکومت کرد، فوت گردید. از دو پسر ماند: تیمورخان و هلوخان. و بساط بیگ بعد از فوت سلطانعلی بیگ برادرش، چند وقتی حاکم اردلان شد و در آن وقت هرج و مرج رو [ی] داد.

[تیمورخان اردلان]

تیمور خان [که] پسر سلطانعلی بود، دست تطاول به ولایت اردلان دراز [کرد]، تاخت و غارت و نهب و تاراج [را آغاز] کرده، هردم طرفی را نهب می‌نمود، خودنمائی و شجاعت اظهار می‌کرد؛ شاید ولایت را از دست بساط سلطان انتزاع نماید. تا بساط سلطان در حیات بود، اردلان را به تصرف تیمورخان نداد. بعد از فوتش تیمورخان حاکم اردلان شد و در سنه‌ی ۹۸۸ مطیع سلطان مراد پادشاه روم گردید. و او نیز در مقابل اطاعتش، سلطان روم سالیانه مبلغ صد هزار آغچه، که مال متوجهی شهرزور در دیوان آل عثمان بود، به تیمورخان به وجه انعام می‌داد. و [او] ولایت متصرفه‌ی خود را در بین اولادش، بدین نحو تقسیم کرد، که سنندج و محل حسن آباد و قزلجه و توابع آن را به سلطانعلی بیگ پسر بزرگش داد؛ و قراطاق را به بوداق بیگ پسر کوچکش داد و مریوان را به مراد بیگ پسر دیگرش [داد] و شهربازار را به میرعلم‌الدین پسر کوچکترش تفویض نمود. و محال سنقر و دینور را به زور خود ضمیمه‌ی ولایت خود کرده، چونکه از طرف سلطان روم [به] میر میران ملقب بود، سه طوق را برای او فرستادند، تیمور پاشا شد. به مرور دهور داعیه پیدا کرده، اطاعت به پادشاه ایران و سلطان روم نمی‌کرد و ولایت آنها را دست انداز و غارت می‌نمود. استقلالاً حکومت اردلان با توابع و شهرزور با توابع را می‌کرد و تاخت و تاراج اطراف و جوانب ولایت خود را می‌نمود؛ تا

اینکه تاخت ولایت عمر بیگ کلهر را کرد. عمر بیگ نیز طلب اعانت از شاهوردی خان لر نمود؛ او نیز تدارک قشون را دیده، به معاونت عمر بیگ کلهر آمد. دوباره تیمورخان تاراج بسیار از عمر بیگ گرفته، شاهوردی خان با قشونی که همراه آورده [بود]، در کمینگاه بوده؛ تیمورخان با سپاهش که مال زیادی از ایل عمر بیگ نهب کرده بودند، مشغول آن می‌شوند. قشون شاهوردی خان و عمر بیگ در کمینگاه بیرون آمده، می‌خواسته که تاراج [را] از دست تیمورخان و اتباعش استرداد نمایند؛ به جنگ می‌انجامد. مجادله‌ی عظیم الشان در بین ایشان واقع [گشته]؛ شکست به قشون تیمورخان راه یافته، لشکر کلهر و لر غالب آمده و تیمورخان در آن جنگ دستگیر شده، به نزد شاهوردی خان آوردند، مدتی او را نگاهداشته، بعد از آن او را مرخص نموده، به ولایت خود آمد. و اکثر مردم معروف و معقول اردلان درین معرکه مقتول و عمر بیگ نیز به مال منهوبه‌ی خود رسید؛ مظفر و منصور به میان ایل خودش عودت کرد. و چند وقتی برین مقدمه گذشت، باز هوس تاخت ولایت زرین کمر، که به گروس مشهور است، به سر تیمورخان افتاد. و دولتیار سلطان سیاه منصور، که به امر پادشا حاکم گروس بود، کمک طلبیده، از جانب شاه بعضی قشون ابواب جمع او شد. بعد از رسیدن لشکر امدادی و تدارک طایفه و ایل خود، سپاه معقول آراسته به عزم جنگ، تیمورخان پیش آمده؛ تیمورخان که به مردانگی و شجاعت و سپاه خود مغرور بود، به مقابله آمده و دولتیار سلطان سیاه منصور نیز با جمعیت و قشون زیاد به میدان تیمورخان اردلان آمد و مجادله و جنگ عظیم در بین اوها واقع [شد]. بعد از کشش و کوشش جانین دولتیار سلطان سیاه منصور غالب [گشته] و شکست فاحش به سپاه اردلان رسید، و تیمورخان والی اردلان در آن معرکه مقتول گردید.

[هلوخان اردلان]

بعد از قتل و فوت تیمورخان، هلو خان برادرش حاکم گردید، که به رشادت و شجاعت و سخاوت و استعداد و آراستگی از تیمور خان زیادتر بود. در اصل خود را منسوب به سلطان مراد روم می‌کرد و اظهار خدمتگذاری هم به پادشاه ایران می‌نمود. دو سه سال بدین نحو حکومت اردلان را کرد، تا اینکه استعداد و تدارک و مکنّت و شوکت به هم‌رسانید. خودسر و

استقلالاً اردلان را متصرف [گشته] پیشکش برای کسی نمی‌فرستاد و باج و خراج به پادشاه ایران و سلطان روم نمی‌داد. و همین در زیاد کردن ولایت و شوکت و سپاه بود. قلعه‌ی ظلم و قلعه‌ی پلنگان [را]، که پایتخت گور[ا]نان بود، با قلعه‌ی حسن آباد ضمیمه‌ی ولایت خود کرد. مدتی مدید خودسر حکومت کرد و در عهد خود در چندین جا، مساجد بنا [نهاد] و شعار اسلام را زیاد [کرده] و ولایتش امن و امان و رعیت مرفه‌الحال، روزگار را به سر می‌بردند. سلطان روم و پادشاه ایران با او نوازشات می‌کردند و هلوخان هیچکدام را مطیع و منقاد نبود، و اطراف و جوانب خود را نهب و دست اندازی می‌نمود. و شاه عباس از کردار و رفتار و سلوک هلو خان عاجز شده، چندین دفعه به مقام بازخواست او برآمده، اعتنای و گوش به او نکرده، باد غرور به دماغش متصاعد [شده] خوف از سلطان و پادشاه نداشت.

شاه عباس برای دفع هلوخان با لشکر انبوه و سپاه کوه شکوه از اصفهان حرکت [کرده] و به همدان رسید. کوچ بر کوچ به قریه‌ی میهم اسفندآباد نزول اجلال فرمود. شاه عباس به عزم مشورت بر سر تپه‌ای رفته، امنای دولت را چند نفر بدانجا می‌طلبید. آلی‌پالی زنگنه جد شیخعلی‌خان مشهور، که جلودار شاه محسوب و محرمیت داشت و از جمله‌ی مقربان عمله بود؛ در نظر مبارک ایستاده، قدیمی آن درگاه آسمان جاه بود. شاه عباس با امنای دولت مشورت گرفتن هلوخان و خراب کردن قلعه‌ی حسن آباد و ولایت اردلان را می‌فرمود؛ در پیشگاه پادشاهی هرکس هرچه را صواب و صلاح می‌داند، عرض می‌نمایند. آلی‌پالی به سبب قدیمی‌گری و سابقه‌ی خدمت، گستاخی نموده، پا پیش می‌گذارد و عرض می‌کند: که قربان سم ستور مبارکت شوم، که هلوخان و ولایت اردلان چه قابلیت دارد، که پادشاه عظیم الشان چون قبله‌ی عالم با این سپاه سنگین، که از تعداد مور و ملخ افزونتر است، از اصفهان حرکت و برای تنبیه و دفع هلوخان اینقدر راه بیاید؟! ما همسایه‌ایم، بلدیت داریم، در جا و مکان و متانت قلعه‌ای که درو نشسته داریم، اگر محاصره را فرمودید؛ زود به دست نیامد و به آسانی مسخر نشد و خدای ناخواسته درین بین چشم زخمی برای سپاه رو[ی] داد و سلطان روم این حرکت نامالایم را بشنود؛ خیلی حرفها را به دل راه می‌دهد، صاحب

اختیارند! شاه عباس این حرف را می‌شنود، تأملی کرده، رو به امناء و رجال دولت می‌کند: که آلی بالای سخن عاقلانه‌ای عرض کرد. رجال و امناء دولت تصدیق کردند. شاه همان ساعت فسخ اراده‌ی گرفتن هلوخان و تخریب کردن ولایت متعلقه به او نموده، مصمم رفتن و تسخیر مملکت آذربایجان را پیشنهاد خاطر انور کرده، فردای همان روز اردوی همایون از میهم اسفندآباد حرکت و عنان عزیمت را از راه صفاخانه‌ی افشار به صوب ایروان معطوف و به سبب عرض مناسب، که به طبع مبارک خوش آمد، منصب وزیر اعظمی را به آلی‌بالی زنگه مفوض [کرد].

شاه عباس بعد از رسیدن اردوی کیوان شکوه به خاک افشار، خان احمد خان، ولد هلوخان را که مدتی بود، مستلزم رکاب شاهی و در آستانه‌ی علیه جان فشان‌ی نموده، به حضور طلبید. بعد از اینکه، به نظر اشرف مشرف و منظور نظر عاطفت اثر گردید و خلوت خاص بود؛ به لفظ دربار فرمودند: "که بندگان* همایون ما چندین سال است ترا مشمول نوازشات کرده و یکی از پرده‌نشینان سرادق حرمسرای پادشاهی [را] به تو شفقت [کرده]، امثال تو هیچ فردی بدین فیض عظمی مستفیض نشده، تا حال در حجر تربیت شفقت شاهی پرورش یافته و اردوی همایون از اصفهان نهضت برای دفع و گرفتاری هلوی پدرت و ویران کردن قلعه و ولایت او بود. بدینجا که رسیدیم، او را قابل تنبیه و بازخواست

* در حالیکه مورخین ایرانی و از جمله اسکندر بیگ ترکمان که منشی شاه عباس صفوی بوده، اشاره‌ای به این مطلب ندارند، که شاه عباس خواهری به نام زرین کلاه داشته؛ تاریخ نگاران اردلان از جمله نویسندگان 'تحفه‌ی ناصریه ص. ۱۳۰' و 'حدیقه‌ی ناصری ص ۱۰۷' برای نشان دادن عظمت و شکوه خان احمد خان و توجه شاه عباس به دلاوری و بزرگی وی، عنوان می‌کنند، که شاه عباس 'زرین کلاه' خواهر خود را به عقد خان احمد خان درآورده است. مستوره این داستان را با آب و تاب بیشتری بیان داشته و می‌نویسد: "بعد از مدتی که جوهر ذاتی و استعداد و آراستگی خان احمد خان بر شاه عباس معلوم آمد؛ بر رتبه‌ی او افزوده و درخشان گوهر درج شاهی و فروازان اختر برج سلطنت پناهی آغنی همشیره‌ی مکرمه‌ی خود را که موسوم به 'زرین کلاه' بود، به او عنایت فروده، به شرف مصاهرت شاهی سرافراز آمد. مستوره، ماه شرف خانم، تاریخ اردلان، ص. ۳۰-۳۱، به اهتمام ناصر آزاد پور، سنندج دوم ژانویه ۱۹۶۶، سنندج، چاپخانه‌ی بهرامی. (سه‌پان)

ندانستیم. عفو جرائم او را در مقابل خدمت و جانسپاری تو فرمودیم؛ حال باید به قلعه‌ی حسن‌آباد رفته، هلوی پدرت را به اصفهان روانه کنی و خودت در جای او نایب باشی، تا هرچه خودم مقرر کنم."

خان احمد خان حسب الفرموده، از آنجا حرکت و به اندک زمانی خود را به اردلان رسانید. شب غفله به پشت دروازه‌ی قلعه رفته، قاپوچی دروازه را وا کرده، خان احمد خان به خانه رفته و هلوخان پدرش را با خبر کرده و فرمان قضا جریان شاه عباس را بدو نموده، به اندک زمانی تدارک هلوخان پدرش را دیده، او را به اصفهان روانه و خودش استقلالاً بر مقرحکومت پدری نشست. و هلوخان به اصفهان رسیده، شاه عباس امر کرده، در اصفهان یکدست عمارت معقول بزرگانه برای او خالی و مفروش نموده و اخراجات یومیه‌ی ملوکانه زیاده از فراخور او، برای هلوخان و عمله‌اش قرار می‌دهند، و نوازشات در باره‌ی او می‌پذول [داشته]، در نظر شاه دائم واقف حضور می‌باشد. و هر روز مشمول انعامات و اشفاقات پادشا [ها] نه می‌گردد؛ و اعزاز و احترام و توقیر و اکرام او را منظور نظر شاهی بود و روزگار را به خوشی در اصفهان می‌گذرانید، تا فوت شد.

[خان احمدخان]^۱

خان احمدخان در سنه‌ی ۱۰۲۵ به امر حکومت و ایالت اردلان از طرف شاه عباس سرافراز [گشته]، بعد از استقرار و استقلال به مقر حکومت پدری، چون هلوخان پدرش شروع به دست انداز [ی] و نهب و غارت ولایت روم و اطراف و جوانب نموده، از آن جمله طایفه‌ی بلباس، که هرگز باج به کسی نداده و نمی‌دهند؛ مطیع هیچ صاحب کاری نبوده‌اند، چندین دفعه خان احمد خان تاخت بلباس را کرده و معارف اوها را به قتل رسانیده؛ آخر الامر طایفه‌ی بلباس مطیع و منقاد او شدند؛ از اوامر و نواهی خان احمد خان بیرون نبودند و به سعایت درویش محمد پاشا و بکر صوباشی، بغداد به تصرف شاه عباس رسید. خان احمدخان ولایت ببه و

^۱ خان اکراد یعنی خان احمد سال 'بخت' (۱۰۰۲) آمد از عدم بیرون. سال کج بخت' (۱۰۲۵) یافت حکم جلوس در 'غلط' (۱۰۳۹) گشت ابله و مجنون. باز صحت بیافت اندر 'غم' (۱۰۴۰) یافت حکمی از پیشتر افزون. سال 'غمها' (۱۰۴۶) هزیمتش دادند رفت بیرون از این زمانه‌ی دون.

سوران و آکو و عمادیه و موصل را حسب فرمان شاه عباس تصرف می‌کرد و برای شهرت، امر کرد، که 'گاو‌هوله' از موصل آورده، در قریه‌ی حسن‌آباد غله به او کوبیده، تا حال تحریر از یکصد و پنجاه سال متجاوز است، همان شهرت باقیست و طایفه‌ی داسنی را نیز تاخت نمود. رشادت و شجاعت و مردانگی او درین سرحدات به جلوه‌ی ظهور رسید. سرخاب بیگ پسرش که از یکی [از] حمله نشینان سراق حرمسرای شاهی به خان احمد شفقت شده، متولد شده بود، و به کمال رشد رسیده و قابلیت او مقروع و سامعه افروز شاه بوده، یکروزی از روی شفقت امر به احضار سرخاب بیگ فرموده، فیض یاب حضور باهر النور شاهی و منظور نظر عاطفت اثر پادشاهی شد. شاه صفی اظهار شفقت و اشفاق و لطف و اعطاف و نوازشات پادشاهی نسبت به سرخاب بیگ ولد خان احمد خان کرده و او هم در کمال ادب جواب شاه را به شکر گذاری و تحیات عرض می‌کند. شاهوردی خان لر، که سابقاً مرقوم گردید، که کمک و امداد عمر بیگ کلهر را کرد و به جنگ تیمورخان عموی خان احمد خان آمدند، همان عداوت در دلش باقی بود. در پیشگاه شاهی ایستاده و این دم را فرصت و مجال گفتگو دانسته، عرض می‌کند: که این پسر احمد خان علاوه‌ی نجابتش و قرابتش به آستانه‌ی علیه، در نفس الامر جلی ذاتش خیلی قابلیت و استعداد در ناصیه‌اش پیداست و پشت و قوت و ایل و طایفه‌ی عظیم هم دارد. شاه صفی از گفتگوی شاهوردی خان لر متوهم گردیده، همین حرف را در خاطرش ذخیره، خیالهای دور را کرده؛ بعد از قلیل مده سرخاب بیگ ولد خان احمدخان را در اصفهان کور و از بینایی عاری کرد.

این خبر هائله به خان احمد خان رسید. اینقدر جزع و فزع و خیالات فاسد برو مستولی شدند، دیوانه [گشته] و عقل او زائل گردید. جنون او یکسال طول کشید. بعد از یکسال افاقه‌ای برای او حاصل و به حال طبیعی عودت نمود؛ رو از اطاعت شاه صفی برتافته، اظهار انقیاد را به سلطان روم کرد. شروع به نهب و غارت ولایت سرحدات نموده، همدان و گروس و سنقر را با اردلان و شهرزور در تصرف داشت. خودسری و خودنمایی در این سرحدات بسیار کرده، رعایا و برابا و اهل ولایت عجز و شکوه‌ی خود را چندین بار به بارگاه پادشاه ایران عرض و به لیت و لعل آنها را استمالت می‌داد. تا

اینکه بی اعتنایی و بی‌باکی خان احمدخان به حد کمال رسید و به هیچوجه منزجر و متنبه نمی‌بود. طغیان او به پایان آمد. شاه صفی زال خان و سیاوش خان را با قشون بسیار برای تنبیه و دفع شر خان احمد خان درین سرحدات مأمور و تعیین کرده. خان احمد خان که این خبر را می‌شنود، برای امداد و اعانت به دولت عثمانیه عرض می‌کند. از جانب سلطان روم نیز منوچهر پاشا را با عسکری زیاد مأمور و راهی کرده، به امداد خان احمد خان آمد. کوچ بر کوچ تلاقی فریقین در کنار دریاچه‌ی مریوان شد. بعد از اینکه تلاقی فریقین واقع گردید، در بین اوها مجادله‌ی عظیم اتفاق افتاد. بعد از کشش و کوشش بسیار اولاً سپاه قزلباش شکست یافت؛ مردم رومی پیش راه را گرفته، که غرق آب شوند. زال خان که سرکرده اصل بود، به قشون و ابواب جمیع خود گفت: که درین جنگ، که واقع شده رو به فراریم، نجاتی نداریم. یکطرف شمشیر و یکطرف آب دریا، راه فرار را نداریم، که بیرون رویم و ازین ورطه نجات یابیم، پس مناسب و صلاح کار ما چنین است: متهورانه شمشیر بکشیم و خود را به قلب لشکر اعدا بزنیم، بلکه فرجی و فرحی در آن برای ما رو دهد! دلاوران ایران همگی متفق اللفظ گردیده، پای جلادت و جرأت پیش گذاشته، جنگ مردانه کرده و ایستادگی در میدان رزم نموده، شکست به سپاه روم داده، قشون قزلباش غالب آمده، فتحی معقول برای لشکر شاه رو [ی] داد. خان احمد خان با معدودی از مردم اردلان، از معرکه روبرتافته، راه فرار پیش گرفته، به موصل رفت و در همان سال در موصل فوت کرد.

[سلیمان خان پسر امیر علم الدین]

و امیر علم الدین ولد میر سلطانعلی، ولد تیمورخان، در ایام خان احمد خان مدتی خدمت به صاحبکاران روم کرد، فایده‌ای ندیده و سلیمان خان پسرش در خدمت خان احمد خان به خدمتگذاری مشغول بود. چون آثار شجاعت و رشد در ناصیه‌اش پیدا بود، خان احمد خان هرگز ازو راضی نبود و او را در هیچ باب ملاحظه نمی‌کرد و خدمت او در نظرش جلوه نمی‌کرد؛ بلکه در خیالش چنین خطور می‌کرد، که او را طرد نماید. سلیمان خان ازین سلوک و رفتار خوف و رعب حاصل [کرده]، چاره‌ی خود را در گریز دانسته؛ شب گریخت و به دربار شاه صفی در اصفهان رفت. در رسیدنش بر

آستانه‌ی علیّه و به نظر فیض منظر شاه‌ی مستقیض گردید. شاه او را آفرین و تحسین می‌کند. تا در خدمتش بود، مردانگیها و خودنمایی کرده، مشمول نوازشات و مستحسن طبع والا شده. در رسیدن خیر خان احمد خان، که به جنگ آمد و عسکر روم را با سرعسکر برداشته، آمده جدال و شکست یافته، به موصل فرار کرده، به قلیل فاصله در همان سال در موصل فوت گردیده. سلیمان خان که مستلزم رکاب همایون بود، به والی اردلان [منصوب] شد؛ او را مخلص به خلعت فاخره به اردلان روانه نمود. و سبب اینکه در نظر انور منظور و ملحوظ بود، که در جنگ ایروان مستلزم رکاب و خدمتش در نظر شاه پیدا و جلوه‌گر بود، که سلیمان خان تنها اسب دوانیده تا به دروازه‌ی قلعه‌ی ایروان رسید. چند نفر از مردم مخصوص را کشته و زخم زده، در وقت مرخصی شاه صفی او را نوازش کرده و به آئین و طمطراق هرچه تمامتر او را به ولایت اردلان فرستاد. و سلیمان خان بعد از استقلال و استقرار در امر حکومت اردلان، قلعه‌ی حسن‌آباد را که مقرر حکومت آباء و اجدادش بود، خراب و ویران [کرده]. سکنه‌ی آنجا را کوچانیده، آمده در سنج بنای آبادی و عمارات و مساجد و بازار گذاشته. به سبب اینکه سلطان مراد پادشاه روم قلعه‌ی بغداد را محاصره نموده، به قلیل مده او را فتح [کرده] و خسروپاشا را با لشکر تعیین کرد، که شهرزور و شهر بازار و قراطاق و قزلجه و سروچک و غیره را به تصرف سلطان روم [در] آورد، از آن روز محلات مزبوره از تصرف والی اردلان بیرون رفته، حکام ببه متصرف می‌شوند و خدمت به وزیر بغداد می‌کنند؛ و خسرو پاشا در مریوان با لشکر قزلباش جنگ نمود، مظفر شد. و سلیمان خان نیز دست تطاول از نهب ولایت آل عثمان کوتاه [کرده] و اکتفا به حکومت اردلان و توابع آن، که سقز و بانه و مریوان و اورامان و جوانرود [بود]، نمود. و موعده بیست و دو سال در اردلان حکومت کرد و به سبب بعضی شجاعت و رشادت [که] از سلیمان خان به ظهور می‌رسید؛ شاه عباس ثانی از او متشکی و او را به حضور خود، به اصفهان طلبید؛ او را نگاه داشت. شاه روزی دوازده خوانچه حاضری چاشته و شب دوازده قاب طعام و سائر مصارف برای سلیمان خان مقرر

نموده و یکدست عمارت معقول فراخور حال او و عمله‌اش بدو شفقت [کرد].

[کلبعلی خان]

ایالت اردلان را در سنه‌ی ۱۰۶۸ هجری شاه عباس ثانی به کلبعلی خان مفوض و مرجوع [داشت]. به معرفت مرید ویس سلطان کلهر ناظر سلیمان خان پدرش بعد از استقرار و استقلال کلبعلی خان به مقرر حکومت پدری، مریوان را به خسرو خان و سقز را به سهراب سلطان پسران خود و اورامان و بانه [را] به حاکم‌زاده‌های خودشان واگذاشت نمود و حکومت جوانرود و ایل جاف را به صفی خان سلطان گوران داد و پلنگان را به مرید ویس سلطان کلهر، [که] ناظر سلیمان خان پدرش بود، داد. و محمد سلطان گل‌باغی و سائر امراء و اعیان و سلاطین سرحدات همگی متفق اللفظ شدند، که به دل و جان به صواب دید ریشسفیدان و امراء و فرموده‌ی کلبعلی خان والی، خدمات دیوانی و امور ولایت را به راه ببرند. بدین روش از سخن حسابی یکدیگر بیرون نروند، مطیع و منقاد اوامر و نواهی والی باشند؛ خودسری و سرکشی در ولایت با کلبعلی خان والی نکنند. واقعی چنین شرط کرده بودند، به عمل آوردند و کلبعلی خان استقلالاً بیست و دو سال حکومت اردلان را نمود، فوت گردید. و در سنه‌ی ۱۰۸۵ هجری شاه سلیمان ایالت و حکومت اردلان را برای کسی مقرر نفرموده، خان احمدخان ثانی پسر کلبعلی خان، خودسر موعده یکسال و نیم حکومت کرد.

[خسروخان]

خسروخان که مردی با روش بود و در مریوان حاکم بود، به شاه سلیمان عرض نمود، که کلبعلی خان بیگ‌ریگی فوت شده، اموال بسیار از نقد و جنس به جا گذاشته، خان احمدخان پسرش همه را به مردم بخشیده و باخته، تدارک معقولی از سپاه و خودسری دیده، یکسال متجاوز است، بدین روش ولایت اردلان را متصرف [شده] خدمت به دیوان اعلی نمی‌کند. واجب بود، مراتب را به خاکپای شاه‌ی عرض شود. در رسیدن چاپار و عریضه به اصفهان و چگونگی را شاه مستحضر گردید. در ساعت اول خلعت و رقم ایالت و حکومت اردلان را برای خسروخان روانه، خبر مسرت اثر به خسروخان رسید. صبح از مریوان سوار شده، در وقت عصر به سنج آمد به مقرر حکومت، استقرار و استقلال یافت. بعد ازین [که] امور

مملکت خود را فیصل داد؛ آنچه اموالی که خان احمد به مردم کردستان داده بود، پس گرفته، دیناری را به احدی نگذاشت. او نیز باد غرور به دماغش متصاعد گردید، بنای بدسلوکی و کجرفتاری و بهانه‌جوئی و ناحسابی به مردم گذاشت، به نحوی که امراء و اهل ویلایت به عجز آمده، خلق هراس و خوف از کردار خسروخان برداشته، مخوف ازو به جان و مال بودند. آخر الامر بعضی از اهل ولایت شکوهی ظلم او را به اصفهان به بارگاه شاه سلیمان برده، در رسیدن، شاه اوها را به حضور می‌طلبید، دلالت ایشان را داده، فرمان قضا، جریان به خسروخان نوشت:

که مردم بدسلوکی و ظلم کردن شما را به آستانه‌ی علیه آورده، آنها را دلالت کرده، به ولایت روانه، بعد ازین به فرمان قضا جریان و به امر پادشاهی باید تغییر سلوک را با رعایا و برایا و سکنه‌ی آن سامان به وجه احسن داده، نحوی با مردم رفتار نمایند، که دعاگویی برای ذات اقدس حاصل گردد، حسن اخلاق پیش آورده، تمامی آن [ولایت] از تو راضی شوند، نوعی بدسلوکی با اوها ننمایند، که دوباره شکوهی ایشان بدین درگاه عالم‌پناه رسد، که موجب بازخواست شاهی شوید و قورچی همراه شکوه‌چیها نموده، به ولایت فرستاد. همینکه قورچی را مرخص و عریضه‌ی عجز و ابراء‌الذمه به درگاه شاهی روانه کرد؛ از پیش بیشتر و بدتر شروع به ترجمان و قتل و ضرب و شتم و ستم و ظلم به مردم نموده، آتش ظلم اشتعال کرد، که مردم اردلان را سوزانیده، به جان امان آمده، عجز مردم به حد کمال رسید. دوباره چاره‌ی خود را در شکوه یافته، اکثر مردمان معقول به اصفهان به شکوه رفتند. شاه سلیمان واقف می‌شود، که اهالی اردلان از عجزه و مساکین به شکوهی خسروخان آمده‌اند. رقم نوشته و قورچی تعیین کرده، در اندک زمانی به سنج رسیده، در ساعت اول خسروخان را حرکت بادپیمای را از زهاب و ایاب کرده، در اندک زمانی او را به اصفهان رساند. قورچی مزبور به سنج وارد، فی الفور خسروخان را به اتفاق خودش برداشته، در قلیل مدت به اصفهان رسانیده؛ بعد از شرفیابی [به] حضور باهر النور، شاه بازخواست وقوع این امر را به او می‌کند. خسروخان در برابر، عجز و لابه و ابراء‌الذمه بسیار می‌کند، او را مرخص از حضور می‌کند، که فردا شما را با اوها مواجه می‌کنم، احقاق

خواهیم کرد. شکوه‌چیها چنین خیال کردند، که مگر رأی شاه درین امر تغییر یافته، ما را به خسروخان می‌سپارد. اضطراب و اضطرابا خودشان را به توحید خانه و قوشخانه و طویله‌ی شاهی انداخته، در بست پناه می‌گیرند. چون رویه‌ی پادشاه [ظ. پادشاهان] صفویه چنین بوده، که هرکس تقصیری نمایان می‌کرد، نسبت به پادشاه، به توحیدخانه‌ی شاهی می‌رفت. از جرایم و ناخدمتی و خیانت او می‌گذشتند و او را بیرون آورده، بی‌عتاب و بازخواست مرخص می‌شد.

خسروخان ازین کار اطلاع یافته، چند نفر آدمیان را از عملی خود فرستاده، شکوه‌چیها را از توحیدخانه و قوشخانه و طویله‌ی پادشاهی بیرون می‌آورند. خلیفه‌ی توحیدخانه و عملی طویله و قوشچی‌باشی مانع می‌شوند. چونکه اماکن مزبوره به بست مشهور بود. قانون و رویه نبود، که کسی پناه آورده، عنفا او را از آنجا [بیرون] بکشند، بپرند. با آدمیان مرسوله‌ی خسروخان جنگ کرده، طرفین سرودست شکسته و تاج و طومار خلیفه به هم خورده و قوشهای شاهی را به پرواز داده و اسپان مخصوصی افسار بریده، هنگامه‌ای برپا شد، که عموم مردم به تماشای این امر شنیع آمده، کار به جایی رسید، مراتب را به شاه سلیمان رسانیدند. شاه امر به احضار طرفین فرمود. خلیفه با صوفیها و قوشچیها با میرشکار و امیر آخور با عملی اصطبل بر سر راه شاه، که به شکار می‌رفت، با شکوه‌چیهای اردلان رفتند. شاه سلیمان که این مردم سرودست شکسته را ملاحظه فرمود و شکوهی اوها [را] گوش نمود، همان ساعت امر شاهی به قتل خسروخان می‌شود. خسروخان را به میدان شاه آورده، کشتندش، بی آنکه او را به حضور بیاورند. خسروخان سه سال حکومت اردلان را نمود. [تیمورخان آجرلو]

بعد از فوت خسروخان، رأی شاه برسر این آمد و قرار گرفت، که تیمورخان آجرلو را به ضابط اردلان قرار داد و به سنج آمد. چهار پنج سال والی و بیگربیگی در اردلان نبود. همین تیمورخان آجرلو به ضابطی متوجه می‌شد، تا در سنه‌ی ۱۰۹۹ هجری خان احمد خان پسر کلبعلی خان از جانب شاه سلیمان والی و بیگربیگی اردلان گردید و تیمورخان ضابط را به حضور طلبید.

[خان احمد خان ثانی؛ محمد خان ولد خسروخان؛ سلیمان بیه؛ عباسقلی خان قاجار]:

خان احمد خان در یک‌هزار و یکصد هجری [به حکومت رسید]. حاکم [ی] شکار دوست و دائم در تعیش و تلذذ و تفنن و تندروری و [به] سواری و نخچیر مشغول بود. گویند سیصد نفر قوشچی از معارف و اعزهی اردلان با او به شکار می‌رفتند و خسرو بیگ، پدر درویش بیگ میرشکار بود و آغایان اردلان [را] اکثر به قوشچی قرار داده بود. اوقات خود را صرف شکار و نخچیر و سواری و گلکاری می‌نمود. بدین نحو پنج سال حکومت اردلان را کرد، تا اینکه شاه سلطان حسین در سنه‌ی ۱۱۰۵ جلوس نمود و محمد خان ولد خسروخان [را]، که در رکاب حاضر بود؛ حاکم اردلان نمود. و ایالت و حکومت را بدو مفوض [داشت]. او نیز موعده شش سال حکومت کرد. در اواخر حکومتش سلیمان بیگ بیه از پادشاه روم و عجم یاغی گردید. دست انداز ولایت و اطراف و جوانب خود می‌کرد؛ نهب و غارت آنها را می‌نمود.

چندین دفعه مراتب او را به شاه سلطان حسین اظهار [داشته] مباحثان اکید و محصلان و یساولان شدید از طرف وزیر بغداد و پادشاه ایران، برای منع او ازین کردار و رفتار می‌آمدند، منع پذیر نمی‌شد و مفید نیفتاد و طغیان زیادتر می‌کرد. [کار] به جایی رسید شکوهچی ستم و ظلم به اصفهان به نزد شاه رفتند و اظهار تظلم او کردند. شاه سلطان حسین این حالت را مشاهده نمود، به سرکردگان امر کرد، که از شما کدام متصدی این امر می‌شوید، که قشون ببرید در دفع شر سلیمان بیه بکشید؟ عباسقلی خان قاجار مشهور به زیاد اوغلی طالب و راغب می‌شود. شاه تاج و طومار و خلعت بدو داده، هفتاد هزار نفر سواره ابوابجمع او نموده و از سوارهای رکابی نیز معدودی همراه او کرده، تدارک معقولی برای او دیده، عباسقلی خان صاحب نقاره و طمطراق و آئین و سپاه شد؛ از اصفهان حرکت و به اندک زمانی به همدان رسید. این خبر به سلیمان بیگ رسید. طغیان او زیادتر گردید، به نحوی که دسته‌ای از قشون تعیین و تمرخان بیگ ولد سهراب سلطان، ولد سلیمان خان که حاکم سقز بود، مقتول نمودند. و ابراهیم بیگ من طایفه‌ی میر اسکندری ماموی، که حاکم مریوان بود، او را نیز به قتل رسانیدند و به سائر جاها هم دست اندازی

می‌کرد. عباسقلی خان به حوالی سنندج رسیده، هفتصد سواری که ابوابجمع او شده بود، که از محمد خان بیگ‌ریگی بگیرد، به محصلی یساول شاهی سوارها را تدارک [دیده]. با سرکرده‌ی معقولی آورده، به قشون عباسقلی خان ملحق و به اندک زمانی لشکر قزلباش به مریوان رسید و سلیمان بیگ با سواره و تفنگچی و جمعیتی که تدارک دیده بود، حرکت، و به مقابله و مقاتله آمده؛ تلاقی فریقین در هشتم محرم الحرام سنه‌ی ۱۱۱۰ در مریوان واقع گردید. روز نهم جدال و جنگ شد. آن روز تا شام نائره‌ی قتال در اشتعال [بود و] هیچکدام فتح نکردند. هرکس شب به بنه‌ی خود عودت کرده، فردا که دهم بود و روز قتل و قتال بود، باز دلاوران طرفین به جنگ آمدند و سلیمان بیگ آن روز پیاده شده، هر دو سپاه رستمانه جنگ کردند و دلاوران قزلباش و ابطال روم تا وقت ظهر به ضرب سیف و سنان به هم می‌آویزند. آخر الامر نسیم فتح به طرف قشون قزلباش وزید، سلیمان بیگ شکست فاحش خورد و سپاه ایرانیان غالب آمدند. ناقلان اخبار که در آن معرکه حاضر بودند، نقل می‌کردند، که جنگ مزبور نمونه‌ای بود، از روز رستاخیز و سه چهار هزار نفر از طرفین دستگیر و دو سه هزار نفر از جانبین طعمه‌ی شمشیر گردید و در این اثنا حسن پاشای وزیر بغداد نیز برای اصلاح همین امر با قشون سنگین به کرکوک رسید. سلیمان بیگ که شرمسار آل عثمان بود و کاری پیش نبرد؛ چاره‌ی خود را در آن دید، با معدودی از آغایان بیه رو به اسلامبول فرار [کند] و از جمله‌ی اخلاق حمیده‌ی مردم کردستان آنکه، قاسم سلطان اورامی به عباسقلی خان زیاد اوغلی عرض می‌کند، که مردم اردلان درین جنگ به سبب موافقت مذهب جنگ خوب نکردند، در کنار ایستاده بودند. او نیز تعصبا از مردم اردلان کله مناری ساخته و شکوه‌ی اوها را به شاه سلطان حسین عرض [کرده]. شاه از این حرکت بیدماغ شده، رقم عزل عباسقلی خان را از سرداری روانه و حسین خان لر را به جای او منصوب و سپاه و قشون و سرداری را بدو مفوض فرمود. و چون قشون را اختیار کرده بود، در تسخیر آن سمتها و با توقف در محل جنگ، حسین خان سرکرده، از جای معرکه قشون را حرکت داده، تا آلاوی و پیشدر، که محل سکنا‌ی طایفه‌ی بلباس بود، رفته، تاخت کنان تا آکو قندیل دوانیده، چند وقتی در آنجا توقف و از آنجا به دربار شاهی مظفر و منصور مراجعت کرد. در این

اثناء جهانگیر سلطان ولد کلبعلی خان با بعضی از امراء اردلان شیطنت کرده، بعضی حرفهای فتنه‌انگیز خیانت آمیز در بارهٔ محمد خان به عرض شاه رسانیده، او را از ایالت اردلان عزل نمود.^۲

[محمد خان گرجی؛ حسنعلی خان ولد مؤمن خان اعتماد الدوله؛ حسینعلی خان برادر حسنعلی خان]:

و در سنه‌ی ۱۱۱۳ هجری شاه سلطان حسین حکومت اردلان را به محمد خان گرجی داد. معه‌ها مردم مفتن ولایتی و امنای دولت شاهی و متعصبان مذهب در خلوت به شاه غرض خود را عرض نمودند، که اردلان [در] خاک ایران و سرحد روم واقع است. آثار خیر و موقوفات در آن نیست و به سبب قرب جوار، روم سرحد را از پاشایان ببه و غیره دریغ نمی‌کنند. هرگاه اوها دست اندازی به ولایت اردلان نمایند، کمتر مانع می‌شوند. رقم از مصدر جاه و جلال شرف صدور می‌یابد، ... [ظ. که محمد خان گرجی] در سنندج کاروانسرای بنا کند و تولیت آن را به ملا عبدالکریم قاضی مفوض نمایند. حسب الامر شاه سلطان حسین، محمد خان گرجی کاروانسرای در جنب بازار سنندج مشتمل بر شصت و شش باب حجره‌ی تحتانی و فوقانی در زمین ملکیت ملا عبدالکریم بنا کرد. بعد از اتمام، به مناسبت ملکیت جای کاروانسرا و حاکمیت شرع انور و معروفیت، تولیه‌ی آن را حسب الرقم شاه، به ملا عبدالکریم مفوض، بدین قرار شرف صدور می‌یابد، که ملا

^۲ من کلام شیخ احمد طاب ثراه:

بیا بنگر تو وضع این جهان را چه پیش آمد، زمین را و زمان را چه طاعون در هزار و صد درآمد که خلق از صد هزار افزون سرآمد

وقوع زلزله سال صد و هفت به سال ده سلیمان بیگ بیرون رفت که از شاه عجم هفتاد هزارش سوار و لشکر آمد، در دیارش سرش عباس خان بد خان گنجه که دوست و دشمن از وی بود رنجه اگرچه او منار کله‌ها ساخت ولی با او سلیمان نردها باخت پس از ایشان حسین خان لر آمد تبعش سی هزار لر خر آمد اگرچه جمع گشتند جمله یکجا ولی زیشان سلیمان بود برجا چو اسمعیل پاشا آمد از روم بشد حال وی از رومییه مشنوم به سال سیزده خان قزلباش نحوستهای مخفی کرد او فاش نحوستها ز کس نبود، که از ماست از آن گفتند: که از ماست، آنچه بر ماست

چنان کز سابقین آمد روایت موافق با حدیث و نیز آیت چنین کان مولوی در مثنوی گفت ز اسرار کهن در نوی سفت از مکافات عمل غافل مشو گندم از گندم بروید، جو ز جو دم شمشیر و سر ضربت و نصف سر کرد گشت تاریخ شکستی که سلیمان ببه خورد (۱۱۱۰ هـ.ق. به حساب ابجد).

عبدالکریم قاضی و متولی مداخل دوساله و اجرت کاروانسرا را گرفته، عشر آن را تنخواه حق التولیه خود متصرف [شده] و باقی را بعد از اخراج مصارف تعمیر لازمی او، به عتبات عالیات اعم از نجف اشرف و کربلای معلا و کاظمین برساند. و محمد خان گرجی سه سال حکومت اردلان را نمود و از طرف شاه سلطان حسین او را معزول و حکومت اردلان را به حسنعلی خان ولد مؤمن خان اعتماد الدوله مفوض [شد]. او نیز تعصب دینی بسیار داشت؛ اظهار نمود و چون اردلان ولایت سرحد و قرب جوار ولایت مخالف بود، هر روز به سبب تعصب، هنگامه آراسته می‌شد و عجزه و مساکین اردلان خیلی [به] تنگ آمده بودند و یارای شکوه هم نداشتند. با او به هر نحو [ی] که [بود، دو سال و کسری روزگار را به سربردند، تا فوت شد. از جانب شاه سلطان حسین، حسینعلی خان برادرش بیگریگی اردلان گردید. او نیز چون برادرش بنای بدسلوکی با مردم اردلان گذاشت و هر ماهی از طرف شاه رقمی صادر می‌شد، که با مردم کردستان، که سرحد است، رعیت پروری و خوش سلوکی بکن؛ مفید نیفتاد، بلکه در بدی با مردم می‌افزود. او نیز دو سال حکومت کرد. درین عرض مدت، موعده یازده سال حاکم بیگانه در اردلان حکومت نمود.

[عباسقلی خان ولد محمد خان]

عباسقلی خان ولد محمد خان مدتی مدید خدمت به شاه سلطان حسین می‌کرد. هر خدمتی بدو رجوع می‌شد، در انجام آن جان فشانی و سربازی می‌کرد؛ از آن جمله، در حینی که مریدویس افغان در قندهار و پسر عبدالله خان در هرات طغیان کردند، شاه سلطان حسین عباسقلی خان را با سپهسالار و قشون مأمور [و] روانه [کرد تا] ولایتها را از معاندین پس گرفته. در آن سفر عباسقلی خان مردانگی و شجاعت نمایان کرده، قندهار و هرات را از دست مریدویس افغان انتزاع و به تصرف شاه سلطان حسین [در] آوردند و سپهسالار مردانگی و خدمت گذاری و شجاعت و جانسپاری او را در خدمت شاه عرض [داشته]، در مقابل در سنه‌ی ۱۱۲۲ ایالت اردلان را به عباسقلی خان ولد محمد خان مفوض [داشت]. بعد از استقرار و استقلال به مقر حکومت در اردلان [آمده]، مدت شش هفت سال حکومت نمود. به سبب سلوک خوب او ولایت تمام معمور و آباد [شده] و مردم چون [در] رفاه بودند، متمول شدند و حال و اوضاع بسیار برای

مردم حاصل [گشته] نوکر و رعیت روزگار را به خوبی و خوشی به سر می‌بردند. درین اثنا از طرف شاه سلطان حسین امر می‌شود، که سه چهارهزار نفر سواره از اعزه و اعیان ولایت [را] همراه خود برداشته، به طهران رفته، در آنجا به تمشیت خدمت مرجوعه قیام نماید. حسب فرمان عباسقلی خان چهار هزار نفر سواره تدارک دیده، به طهران رفت. موعده پنج شش ماه اتفاق افتاد؛ در آنجا توقف نمود. و چون ملا عبدالکریم در نزد اعتمادالدوله شاه خیلی آبرو داشته و احترام و اعزاز او [را] منظور می‌داشت و در نزد شاه سعی بلیغ کرده، که عباسقلی خان حاکم شد؛ در مقابل آن عباسقلی خان علاوه قاضیگری، توپیل متعدده و چند خانوار از اهل ذمه و مسلمان به معافی بدو داده و مرجعیت تمام داشت. کار مردم را می‌دید و رتبه‌ی معلمی و استادی پیش او بیشتر داشته بود. درین سفر، که با مردم به طهران مأمور شد، عباسقلی خان ملا عبدالکریم را به اتفاق خود به سفر نبرد و او را نایب حکومت خود کرده، در ولایت به‌جا گذاشت. و از مکارم اخلاق مردم کردستان آنکه، هرگاه با حاکم به سفر بشوند و پنج شش ماهی طول سفر اوها بشود، در بین خود بنای شرارت و افساد می‌گذارند، تا از آن استخلاص یابند.

معارف ولایت که همراه عباسقلی خان به سفر طهران رفته بودند، عباس بیگ و محمد باقر بیگ ریش سفید جماعت براز بودند و درویش بیگ بزرگ طایفه‌ی ابراهیم بیگی ماموی بود و سهراب بیگ و همت بیگ ولد علیرضا بیگ ریش سفید جماعت گلپاغانی بودند. این اشخاص که مرقوم شدند، هر یک بهانه جویی کرده، بعضی به مرخصی و بعضی بی‌مرخصی همگی به ولایت مراجعت کردند. عباسقلی خان با چند نفر از عملی خود از غیر معروف در طهران مانده. عباسقلی خان عریضه‌ای به شاه سلطان حسین نوشته، بدین مضمون، که علیقلی سلطان در ولایت مانده ادعای حکومت را دارد. چند دفعه کاغذ نوشته و آدم فرستاده، اعزه و اعیان که در نزد من در طهران بودند، به تحریک و اغواء او، قشون من از هم پاشیده، به ولایت عودت نموده‌اند. معدودی از عمله پیش من مانده‌اند، استدعا آنکه رقمی صادر شود، آنانی که به ولایت مراجعت کرده‌اند، گرفته، به طهران آورده، به دست من بسپارند. این عرض باعث ترقی رتبه‌ی علیقلی سلطان شد. [علیقلی سلطان؛ عباسقلی خان]:

شاه در جواب عریضه می‌فرماید: معلوم است، که عباسقلی خان بدسلوکی با مردم اردلان کرده، موجب و سیورسات آنها را تمام نداده، عاجز شده‌اند؛ لاعلاجی به ولایت گریخته‌اند، تقصیری ندارند؛ [تا] اوها را مؤاخذه و بازخواست نمایم. رأی مبارک به سر این آمد، که عباسقلی را معزول و ایالت اردلان را به علیقلی خان ولد جهانگیر سلطان ولد کلبعلی خان مفوض [دارد] و علیقلی خان در نهایت افلاس و پریشانی احوال در قریه‌ی شخله من محل خورخوره من توابع اردلان روزگار را به سر می‌برد. من حیث لایحتسب رقم و خلعت برای او برده، با نیل به مقصود بر سر ولایت آمده، در سنه‌ی ۱۱۲۹ علیقلی خان در اردلان استقلال و استقرار یافت و در سال دوم حکومتش بلیه‌ی طاعون لائزل علینا به اردلان واقع [شد]: هشتاد هزار نفر متجاوز بدان بلیه فوت شدند. و علیقلی خان حاکمی رشید و صاحب سخا و به شمشیر و شجاعت شهرت داشت و در آن وقت مردم لرستان یاغی شده، شاه سلطان حسین، علیقلی خان را با قشون اردلان برای رفع لرها تعیین و مأمور کرده. علیقلی خان نیز با قشون ولایتی به لرستان رفته، آن ولایت را تسخیر و به تصرف شاه [در] آورده، رؤسا و اعیان اوها [را] همراه خود کرده، به قزوین که تشریف شاه در آنجا بود، آورد. درویش بیگ و حسن بیگ مامویی با اکثر معارف به هم اتفاق نموده، از علیقلی خان یاغی شدند. او هم استعداد چندان نداشت در ولایت توقف نماید و قوت مقاوت دشمنی ایشان [را] هم نداشت؛ لاعلاج به پلنگان رفت و امداد از خانه پاشای ببه، که در شهرزور بود، طلبید. او نیز رستم بیگ جاف را با قشون به امداد علیقلی خان فرستاد. به توسط جمعی [از] مصلحین صلاحیت کیش به مقابله و مقاتله نرسیده، صلح در بین علیقلی خان و درویش بیگ و حسن بیگ به وقوع پیوست؛ نهایت چونکه علیقلی خان متعصب بود و سخنها‌ی شرآمیز و فساد انگیز به مردم می‌گفت و بدسلوک و بدکردار بود و پا از گلیم خود زیادت‌تر می‌کشید، رعایا و نوکر و اعزه و اعیان و عموم مردم اردلان از افعالش متأذی بودند. بعضی از رعایا و ریشسفید و معارف به شکوه‌ی او به درگاه شاه سلطان حسین رفتند و سوء سلوک او را با عموم مردم عرض کردند. شاه بعد از غوررسی علیقلی خان را از حکومت معزول و ایالت اردلان را به عباسقلی خان مفوض [کرد] و در سنه‌ی ۱۱۳۲ به مقرر حکومت مستقل و مستقر گردید. موعده سه سال

عباسقلی خان حکومت اردلان را نمود. و در سنه‌ی ۱۱۴۰ هجری شاه محمود و شاه اشرف افغان بی استعدادی و کم سپاهی شاه سلطان حسین را ملاحظه نمودند. برای تسخیر عراق و کشتن شاه سلطان حسین با جمعیت تمام آمدند، اصفهان را تسخیر و غارت و تاراج کردند؛ شاه سلطان حسین را نیز به قتل رسانیدند. این خبر به دولت عثمانیه رسید. وزراء و پاشایان سرحدات مراتب را به سلطان روم عرض نمودند، که افغان با لشکر جرار به اصفهان آمدند؛ خراسان و فارس و عراق را تسخیر و شاه سلطان حسین را نیز به قتل رسانیدند. به شمشیر ستم و ظلم ملک پادشاهان صفویه را تصرف [کرده‌اند]. این سرحدات که قرب جوار را دارند، خالی از حکام می‌باشند. هرگاه این باشد، آن ولایت بی‌صاحب را ضمیمه‌ی ملک روم نمائیم. از طرف سلطان روم چاپاران بادپیما و تاتاران پیک رفتار رسیدند، که مأذون هستید، در تسخیر ملک عجم هرچه بتوانید، به تصرف آرید. بعد از استیذان در سنه‌ی ۱۱۳۶ خانه محمد پاشای بیه به ولایت اردلان و احمد پاشا به کرمانشاهان و سائر پاشایان به همدان و بروجرد و دینور و سنقر و نهاوند و گروس و خمسه آمدند؛ آن سامان را با توابع متصرف شدند و در آخر این سال پاشایان عثمانیه قلعه‌ی همدان را محاصره، در اندک زمانی قلعه را فتح و اهل همدان را اسیر و مقتول و اموال اوها [را] تاراج کردند. و خونریزی بسیار در همدان و دهات توابع نمودند. و ملا عبدالکریم قاضی و مفتی، نهصد نفر از اسرای همدان [را] چه به قیمت چه به سماجت از دست تظلم رومیان استخلاص و پس‌گرفته، به صاحبان آنها رد و تسلیم کرد. و بعد از فتح همدان خانه پاشا و احمد پاشا ملا عبدالکریم را برای اظهار تسخیر این سرحدات و بنای مسجد جامعه و مدرسه و علوفه و مواجب ششماهه‌ی طوایف لوندات و ینکیچری و سپاهیه و اهل قشله و بنای خانقاه و تکیه درویشان و صوفیان و مناره‌ای برای مؤذنان و بنای مساجد و مدارس در شهر و توابع و دهات و سلاطین نشینان و محلات یوزباشیان و ضابطان ملک اردلان به نزد سلطان احمد به اسلامبول به رسالت و تبلیغ این مطالب ارسال نمودند.

ملا عبدالکریم با تدارک و تهیه‌ی معقول و سی نفر سوار عازم اسلامبول [شد] و بدانجا رسیده، او را به حضور سلطان روم احضار [کرده] مراسلات و عرایض را رسانیده و مطالب و مستدعیات را عرض نموده،

مشمول نوازشات سلطانی گردید. چند وقتی او را در اسلامبول نگاهداشته، در نهایت اعزاز و اکرام بوده، در وقت مرخصی جمیع مستدعیات را قبول و مقرون به انجاح دانسته، دو دست خلعت فاخره، که [از] کرک سمور و قاقم و لباس مخصوصی نفیسه بود، به ملا عبدالکریم شفقت [کرده] با یکهزار اشرفی دو بتی و سی دست رخت سراپا خلعت آدمان او شده و فرامین قاضیگری و مفتی و متولی موقوفات از رباط و غیره و تجدید فرمان سلطان مراد را نموده، از قرار روزی سیصد آغچه، علاوه‌ی مواجب و سیورغال داشته، به ملا عبدالکریم عنایت فرموده و یکهزار تومان نقد برای مصارف بنای مسجد جامعه و مدرسه و مناره در سنندج مرحمت کرده و مبلغ هزار کیسه که سی هزار تومان باشد، برای علوفه‌ی ششماهه‌ی لوندات و ینکیچری و سپاهیه و اهل قشله، که صره امین سلطان احمد آمده، آورده، در سنه‌ی ۱۱۳۸ به سنندج معاودت و مراجعت نمود. وجه علوفه را صره امین تسلیم احمد پاشا کرده، به عسکر داده و خانه پاشا نیز یکهزار تومان مرسوله را بلکه مضاعف آن به مصارف و خرج مسجد جامعه و مدرسه و مناره، که حال التحریر در سنندج باقیست، نمود. بعد از چند وقتی که چهل سال از بنای مزبور گذشته، طرف قبله‌ی مسجد جامع خراب [شده] سبحانوردی خان والی اردلان او را تعمیر کرد و ایوانی که ساخته بودند، او نیز ویران شد. خسروخان والی اردلان ایوان آن را از نو ساخت و درین اواخر یکطرف گنبد در طرف مشرق رو به خرابی نموده بود، لطفعلی خان ولد سبحانوردی خان والی آن را تعمیر کرد. و یکطرف گنبد غربی مسجد نیز خراب [گشته، که] حسنعلی خان ولد لطفعلی خان او را تعمیر [کرد]. و هفت سال تمام وزراء و پاشایان روم در اردلان و کرمانشاهان و بروجرد و گراز و فراهان و همدان و قلمرو علیشکر و ولایت خمسه و گروس و ساین قلعه‌ی افشار حکومت و فرمانفرمایی کردند. و دروقتی که محمود و اشرف افغان به اصفهان آمدند، شاه طهماسب ولد شاه سلطان حسین به طرف آذربایجان برای اعانه و امداد رفت؛ کسی کمک نکرده، تا اینکه افغان کار اصفهان و شاه سلطان حسین را ساختند و رفتند. شاه طهماسب خود را به ایرانیان نمود، مردم عراق و فارس بدو گرویدند، سپاهی معقول برای او جمع شد. و چونکه مردم ایران معتقد و اخلاصمند سلسله‌ی جلیله‌ی صفویه بودند، قشون عراق و فارس بر سر او

جمعیت کرده بودند. در تبریز شاه طهماسب که جلوس نمود و افغان و اوزبیک و مردم بدو جمع شدند؛ این خبر و شهرت به خراسان رسید. نادر شاه که در اصل نادر قلی اسم داشت، پسر پوستیندوز[ی] بود و دستهای معقول هم داشت و آوازه‌ی سلطنت شاه طهماسب شنید. از خراسان برخاسته، به خدمت شاه مشرف گردید. چون نادر قلی شخصی شجاع و رشید و صاحب جرأت و نشانه‌ی دولت و سلطنت و پادشاهی در ناصیه‌ی او ظاهر بود و در عهد شاه چندین دفعه شجاعت و مردانگی در حروب و معارک نمود، آخر الامر نادر قلی مسمی به طهماسب‌قلی شد و اسم سپهسالاری نیز بدو شفقت گردید و در قلیل مدت اکثر ولایت را تسخیر و [به] تصرف شاه [در] آورد. همین استقلالی و شوکتی برای شاه طهماسب روداد، پیشنهاد خاطر نمود، که پاشایان روم اکثر عراق را تصرف کرده‌اند، او را از دست تصرف ایشان انتزاع و استرداد نمایند. [یا] لشکر عظیم و تدارک و استعداد و شوکت هرچه تمامتر طهماسب‌قلی خان از اصفهان نهضت [کرده] و وزراء و پاشایان روم عسکر و سپاه خود را تدارک دیده به همدان آمده. احمد پاشای وزیر بغداد در آنجا توقف [کرده]، چونکه شاه طهماسب، طهماسب قلی سپه سالار را با قشون برای دفع قشون روم مأمور کرده [بود]، مشورت نمودند، که خانه پاشای بیه، که حاکم اردلان بود و تیمور پاشاهی ملی [moli] با سی چهل هزار نفر به مقابله‌ی او رفته، مجادله با طهماسب قلی و قشون و ابوابجمعی او نمایند. و طهماسب قلی خان هم با سی هزار نفر سواره‌ی قوچان [ی] کارآمد، زبده‌ی منتخب قشون شاه طهماسب وارد محال ملایر شد. دو سه روز طرفین تدارک و تهیه‌ی اسباب جدال نمودند. تلاقی آن دو سپاه سنگین در دمشق من اعمال ملایر واقع [شد]. بعد از کشش و کوشش طرفین و ستیز و آویز جانین و اشتعال نائره‌ی قتال، از هر دو طرف ابطال روم و دلاوران عجم از صبح تا شام به سیف و سنان به یکدیگر می‌زدند. نزدیک به غروب آفتاب نسیم فتح به سپاه طهماسب‌قلی خان وزید؛ عسکر روم شکست فاحش یافته، اکثر از معارف اردلان چون ملاعبدالکریم و خسروبیگ منشی راه عدم را پیش گرفتند. و چون دو سه روز پیش از جنگ قشون طهماسب‌قلی خان زمین حوالی میدان رزم را از راه حيله آب گذاشته [بودند]، روی آن زمین آفتاب زده، خشک شده و زیر آن گل نمدار تا گاوماهی تر بود. اکثر سپاه رومی در آن زمین، اسب

اوها تا رکاب فرورفته و از عقب شمشیر قزلباش دستگیر و نزدیک به ده هزار نفر ازوها مقتول شد. و اسباب و احوال و اجمال و ائقال از رومیها مانده، نصیب قشون طهماسب‌قلی خان گردید و تعاقب عسکر روم را تا خاک اردلان کردند. احمد پاشا وزیر بغداد با سایر پاشایان روم در همدان بودند؛ همان شب فرار [کرده] وقت صبح به سنندج رسیده، تاب [مقاومت] نیاورده، موعد یکشنبه روز بقیة السیف عسکر رومی به شهرزور رسید. و طهماسب‌قلی خان با سپاه سنگین، که از چهل هزار نفر متجاوز بود، با طمطراق و آئین هرچه تمامتر در سنه‌ی ۱۱۴۲ وارد سنندج گردید و بدین فتح نمایان، خاک ایران از لوٹ عسکر رومیه پاک شد، نادم و خاسر و خاسب به ولایت مراجعت کردند. [سبحانوردی خان]

و محمد قلی ولد درویش بیگ در میان عسکر رومی بود، در میدان جنگ او را نیز دستگیر کرده، پیش طهماسب قلی خان سپهسالار آوردند، ازو پرسید: کسی از خانزاده‌های اردلان قابلیت دارد حکومت را بدو بدهیم؟ عرض کرد: سبحانوردی، پاشای هست، تا حال خدمت به پاشایان روم کرده، حاضر است، صاحب اختیارند. گذارش سبحانوردی خان به نحوی بوده، در ایام رومیها در سر املاکات اسفند آباد بود. ملاعبدالکریم واسطه‌گری نزد احمد پاشای وزیر بغداد نموده، خمسه و گروس و اسفند آباد را به حکومت به سبحانوردی خان داده و او را ملقب به پاشای دو طوق کردند. سبحانوردی خان را به حضور طهماسب قلی خان احضار [کرده]، سبحانوردی خان را به والی اردلان قرار داد و محمد بیگ را منصب وکالت، که ارث او بود، داد. اردوی طهماسب قلی خان سپهسالار چند روزی در سنندج توقف [کرده] و پنجهزار تومان نعل بها با پیشکش معقول به سپهسالار دادند. از آنجا حرکت کرده، رو به آذربایجان عنان عزیمت را معطوف، و طهماسب قلی خان به آذربایجان به عزم تسخیر با سپاه سنگینی که داشت، رسید. سرعسکر با لشکر رومی آنجا بود، او را به محض رسیدن، بیرون نمود؛ و تا به خاک روم دوانید. و از آذربایجان رو به ترکستان نهضت [کرده] وزراء سرحد روم باز طمعشان به حرکت آمده، فرصت دانسته، بر ولایت سرحد ایران مستولی [شده]، از آنجمله خالد پاشا برادر خانه پاشا به سنندج آمد و سبحانوردی خان [را] که حاکم بود، از ولایتش اخراج کردند. ولایت را متصرف شدند و سبحان

وردی با ایل اردلان در سنه‌ی ۱۱۴۴ به طهران رفت و خانه و کوچ نیز همراه برده بودند و موعد ششماه در طهران توقف [کرد]. همین [که] کویکبه‌ی طهماسب قلی خان از طرف خراسان به عراق نمایان گردید؛ سبحانوردی خان با ایل اردلان از طهران مراجعت به اردلان نمود. و شاه طهماسب با طهماسب قلی خان سپهسالار به همدان آمدند. حاجی مصطفی بیگ اشتراکی و نظریبگ را تعیین نمودند، که سبحانوردی خان را به همدان ببرند. در رسیدن اوها به سنندج، سبحانوردی خان عریضه به شاه نوشت: که ولایت سرحدات و به تازگی خالد پاشا ازینجا بیرون رفته و مردم بیه و رومی، که قرب جوار دارند، با ما عداوت دارند. ایل اردلان درین چند وقت از طهران عودت کرده‌اند و تفرقه‌ی او از دست خالد پاشا فرار کرده، هنوز به ولایت مراجعت نکرده‌اند. هرگاه به خاکپای مبارک آیم، بعضی عجزه و مساکین [که] مانده‌اند، متفرق می‌شوند؛ بعد از آن نمی‌توانم، از خاک روم اوها را پس‌بیاورم. و عریضه را به معتمد خود سپرده، به نزد شاه فرستاد. شاه سبحانوردی خان را مرخص [کرده] و استدعا و عذر او را قبول فرمود و در جواب عریضه‌ی او رقم صادر گردید، که ترا معزول نمی‌کنیم، اگر حکومت را به احمد بیگ پسرش بدهیم، کم سن و کم تجربه است؛ و این امر از مصطفی خان ولد عباسقلی خان نیز بر نمی‌آید و حاکم پلنگان را هم بدان ولایت نمی‌فرستیم، مردم تفرقه می‌شوند، بلکه یاغی هم بشوند. بدین نحو دلالت نامه‌ی برای سبحانوردی خان روانه کرد. و سبحانوردی خان موعده چهار سال حکومت کرد.

[مصطفی خان]

جمعی از مردم اردلان به شکوه‌ی او رفته و مبلغی از نقد و جنس تعهد کرده بودند، که به دیوان برسانند. شاه به طمع افتاد شکوه‌ی مردم را غوررسی فرمود، سبحانوردی خان را معزول و مصطفی خان ولد عباسقلی خان را، که حاکم سیاه کوه بود، به بیگریگی اردلان [منسوب] کرد، در سنه‌ی ۱۱۴۶. نظرعلی بیگ را که یکی از مقربان شاهی بود، به وکیل قرار داد؛ با مصطفی خان وارد سنندج گردیدند. چهل روز از حکومت او گذشت، محمود سارای درجینی به عزم تاخت [به] سنندج آمده، مصطفی خان بیگریگی شهر را به اعیان [سپرد]. حالی محمود سارای با سیصد نفر پالان سوار، بعضی فقیر و بیچاره و یهودی [که] در سنندج مانده [بودند] آنها را

تاخت و تاراج و اسیر و قتل نمود. از هیبت و سطوت شاهی خوف داشت؛ یکروز در سنندج توقف [کرده] بعد از آن غانما به شهرزور اعاده و مراجعت کرد و طهماسبقلی خان دو ماه در همدان توقف [کرده]، تدارک قشون را دیده. طهماسبقلی خان از همدان با قشون حرکت [کرده] به دو منزل به کرماشاهان رفته و از آنجا ایلغار به ولایت روم کرده، فولاد پاشا و ممش پاشا [که] در سراب سیروان سنگر کرده بودند، از آمدن قشون عجم خبردار شدند، فرار نمودند. و توپال عثمان در کرکوک بود، طهماسبقلی خان بر سر سنگر او رفت، چند روزی خود را در سنگر نگاه داشته، چون ذخیره نداشتند، شب سنگر را خالی کرده، رو به بغداد فرار نمود. و طهماسبقلی خان او را تعاقب کرده، در آغچه سرای به توپال عثمان رسید؛ بعضی قشون او را دستگیر و بعضی را مقتول [ساخته]، از آنجا برگشت؛ عنان عزیمت را به صوب آذربایجان معطوف [داشت]. تیمور پاشا با عسکر رومی در آنجا بود. در 'دشت تال' لطفعلی خان خویش خود را با بیست هزار قشون برای تسخیر آذربایجان و بیرون کردن تیمور پاشا مأمور و تعیین [کرد] و خودش عطف عنان را به صوب بغداد نمود. طهماسبقلی خان دوباره قلعه‌ی بغداد را محاصره کرد. چونکه در حوالی قلعه از خوف قشون ذخیره را نگذاشته بودند، سیورسات لشکر، کمی می‌کرد. سبحانوردی خان و حاجی سیف الدین خان را با هزار نفر سواره تعیین نمود، که آمده در شهرزور و کرکوک گندم و جو را جمع آوری و به حمل الاغ کرده، روز به روز برای سیورسات قشون به اردوی کیوان شکوه روانه نمایند. متقارن این احوال خبر رسید، که محمد خان بلوچ در شیراز یاغی شده و مردم آن سمتها را به خود متفق و گروانیده، ادعای خودسری را دارد. امنای دولت و بزرگان و سرکردگان و امراء رکابی، مصلحت چنین کردند، سپهسالار درین دم کار محاصره را با احمد پاشا روبه‌راه کرده، برای دفع محمد خان به ایران مراجعت [نماید]. طهماسبقلی خان مصلحت اوها را پسندیده، قبول با احمد پاشای وزیر بغداد مصالحه کرد. به آئین و طمطراق هرچه تمامتر و توپخانه و زنبورکخانه از بغداد حرکت [کرده] و برای دفع شر محمد خان بلوچ به عراق آمد و مصطفی خان را از حکومت معزول [نمود] و از شنیدن اینکه محمود سارای به سنندج آمده، او گریخته، اگرچه آزار دارد؛

صاحب فراش بود، به امر او از جانش عاری کردند و حکومت اردلان را به سبجانوردی در سنه‌ی ۱۱۴۶ م فوض نمود.

[سبجانوردی خان (بار دوم)]

و درین اوقات حاجی سیف الدین خان را با باباخان چپشلو و قشون بر سر ایل بختیاری که یاغی شده بودند، مأمور [کرد]. در رسیدن اینها، اوها به کوه بختیاری فرار [کرده] و در آن شعبها خودشان را متواری [ساخته]؛ پانصد خانواری از آنها را کوچانیده، به خراسان فرستادند. ولایت اردلان و سائر جاها به سبب ظلم و ستم دیوانی رو به خرابی آورده، سبجانوردی خان متوجهی ولایت را سوای مواجب خود و عمال به هفت هزار تومان در دیوان شاهی مقطع [مقطع] نمود. مردم ایران به سبب تحمیل و حوالات در تعب و مشقت بودند. شش سال تمام مردم کردستان روزگار را به رفاه می‌گذرانیدند؛ نهایت احمد خان و اللهوردی بیگ و حسن بیگ میر اسکندری با پانصد نفر سواره در رکاب شاه به هندوستان رفته بودند، در سنه‌ی ۱۱۵۲ از سفر مراجعت نمودند. احمد خان را به نیابت روانه و سبجانوردی خان را به حضور طلبیده، احمد خان با شریف خان و جمعی از ممیزان که برای ممیزی اردلان مأمور شده بودند، وارد سنندج گردیدند. چون خانه و کوچ سبجانوردی خان در اصفهان بود، ابتدای برج قوس به اصفهان رسید. تا نوروژ توقف کرد. بعد از نوروژ از اصفهان حرکت [کرده] عازم درگاه نادری شد. در اشرف مازندران به اردوی نادری رسید و در وقتی که، موکب نادری از سفر ترکستان عودت نمود، از صد هزار زیادتر افغان و اوزبیک در رکاب داشت و علاوه‌ی آن هر روز از اطراف و جوانب قشون به اردو ملحق می‌شدند. شوکت نادری به اعلی درجه‌ی کمال رسید. سبجانوردی خان برابر شاه رفته بود، خیلی نوازشات و اشفاقات با او کرده، می‌فرماید: سبحان وردی خان بعد ازین تو و سیف الدین خان و محمد حسین خان رکن الدوله باشید. در کشیکخانه دایم حاضر باشید، مشاوره و محاوره [در] امور دولت به هم بکنید. آنچه صلاح بدانید، سه روز یکدفعه صلاح دولت را عرض نمائید. ایشان هر سه نفر به صوابدید یکدیگر به خدمت مرجوعه معمول می‌داشتند، تا اینکه شوکت نادری در طهران و قزوین نزول اجلال فرمود. احمد خان که در سنندج نائب بود، ضابطه و شرارت او از بیگلربیگی زیادتر بود و مردم اردلان از رفتار و سلوک او

مخوف و عاجز بودند. و احمد خان خیال کرده بود، که موکب شاهی نزدیک شده و سبجانوردی خان در رکاب، حال رکن الدوله است، احتمال دارد، واسطه‌ای پیدا کرده، حکومت اردلان را برای خود پس‌بگیرد. حکم به مردم سنندج کرده، عنفا ابواب دروغ سبجانوردی خان و اتباعش نوشته، با اعیان و ریشسفیدان و پیشکش معقول تدارک دیده، به هیئت اجتماعی با وزیر و مستوفی و لشکرنویس و اهل دفتر، به اردوی معلی که در زنجان و سلطانیه نزول اجلال داشت، رفتند. بعد از ورود به اردوی کیوان شکوه پیشکش را گذرانیده و شاه نوازش با احمد خان و اهالی اردلان فرمود. فردای آن روز صورت ابواب سبجانوردی خان را به نظر شاه رسانیدند. چونکه شاه جانب رعایت سبجانوردی خان را ملحوظ و نظر شفقت با او داشت، ابواب را قبول نکرد و دست به پی نبرد و احمد خان نیز دانست، که حرف او را در ماده‌ی سبجانوردی خان پدرش قبول نمی‌کنند؛ درین باب مدعیگری و اصرار نمود. بعد از چند وقتی احمد خان از شاه مرخص شده و با اهالی که همراه او رفته بودند، به سنندج مراجعت [کرد] و شاه بعد از مرخصی احمد خان، سبجانوردی خان را با عاشورا خان و قشون و ابواب جمعی، برای دفع طایفه‌ی بلباس مأمور نمود. حسب الامر شاه، سبجانوردی خان و عاشورا خان با جمعیت تمام، بر سر بلباس رفتند. چند وقتی اوها را به محاصره انداخته و بعضی از آنها را تاخت و تاراج و اسیر کردند. آخر الامر بدان راضی گردیدند، که سواره و پیشکش به نادر شاه بدهند. و در وقتی که شاه در سلطانیه بود، احمد خان را مرخص نمود، فرمودند: که به ولایت می‌روی بیست هزار خروار غله سیورسات می‌خواهم، در سر راه من جمع کنی، در سر راه قشون من حاضر باشد. احمد خان به ولایت آمده، ده‌هزار خروار سیورسات در کردند و هارون آباد جمع نمود. شاه تسخیر داغستان را پیشنهاد خاطر کرده، رو به داغستان نهضت [کرده] و سبجانوردی خان هم در رکاب بود. و نادر شاه تمامی قشون مملکت را طلبیده، احمد خان که در سنندج نایب بود، او را با قشون رکابی طلبیدند. او نیز با سواره‌ی مأموره به اردو رسید. همین که سواره را سان دادند، سبجانوردی خان را مرخص و حکومت اردلان را در سنه‌ی ۱۱۵۵ بدو مفوظ [داشت] و احمد خان را با خود برد. و نادر شاه سه چهار هزار افغان و اوزبیک ابواب جمعی سبجانوردی خان کرده، که سردار باشد، در

اردلان بنشینند. احمد خان در رکاب نادر شاه به داغستان رفت و سبحانوردی خان با قشون [و] ابواب جمعی به اردلان آمد. و چون ممیز پیش ازین با محمد قلی بیگ وکیل به سنندج آمدند، ولایت را ممیزان جمعی بسیاری به اردلان بسته بودند. بعد از سه چهار ماه صورت ممیزی را محمد قلی بیگ با ممیزان در داغستان به نظر نادر شاه رسانیدند، خیلی خوب جلوه کرد. محمد قلی بیگ را به وکیل مالیات نمود. سبحانوردی خان را معزول و به حضور طلید. و چون احمد خان در رکاب شاهی در داغستان چندین دفعه خدمات نمایان در نظر شاه کرده بود، احمد خان را در سنه ۱۱۵۶ بیگربیگی اردلان نمود.

[احمد خان]

با وجود اینکه ولایت اردلان در آن وقت به جهت تحمیل و تکالیف از عالم خرواری و سیورسات و سواره‌ی دیوانی و مالیات رو به خرابی آورده [بود]. گندم در سنندج یک من تبریزی به چهار عباسی رسید. مردم بدان سبب به شهرزور و نهاب رسیدند و زمستان آن سال بسیار سخت و شدید [بود] به نحوی که اکثر حیوانات ضایع و تلف گردیدند. نادر شاه کار طرف داغستان را چه به صلح و چه به جنگ دید؛ احمد خان را مرخص و روانه ولایت نمود، که آمده تدارک سیورسات و قشون نماید و موکب نادری به تبریز رسید. احمد خان چونکه در سفر داغستان در میان مردم به شجاعت و مردانگی مشهور شده بود، از آن جمله فتح قلعه‌ی آی بیگی، که نادر شاه دسته‌ی معقولی برای فتح آن تعیین نمود، دو سال سعی بلیغ نمودند، فتح نشد. احمد خان با دسته‌ی اردلانی بر سر آن رفت، قلعه‌ی مزبور را در اندک زمانی مفتوح و قلاع و بقاع چون دوازق دره و جاهای صعب و سنگلاخ در آن سمت بودند، در فتح و تسخیر آنها در نظر نادر شاه نهایت مردانگی و شجاعت و کاربینی به عمل آورد و مردم اردلان در آن سفر صعب، تعبها و خسرانها دیده، از حال و اوضاع تمام به در رفته و قحط کذا، علاوه بود. روزگار ایشان، بدیشان بد می‌گذشت. اکثر اهالی فرار و جالی وطن اختیار [کرده] به سمت شهرزور و نهاب و ولایت قلمرو گروس رفتند. احمد خان چون حال ولایت را چنین دید و سیورسات و سواره‌ی رکابی نیز نتوانست، تدارک نماید. و هرچه سعی بلیغ کرد، که شاید امور و فرمایشات دیوانی سرانجام شود، نشد. و از بازخواست نادر شاه مخوف [بود]

چاره‌ی خود را در فرار دید. شب برخاسته با پانصد نفری از عمله و اتباع خود و اشخاص اردلان به ولایت روم فرار کرد. کوچ بر کوچ تا به اسلامبول رسید. او را در کمال اعزاز و اکرام به حضور قیصر روم احضار [کرده]، سلطان محمود در آن وقت پادشاه روم بود، چونکه نجابت و بزرگی و و شجاعت احمد خان معلوم آل عثمان بود و منتظر و راغب بودند، که کسی از طرف ایران به دست ایشان بیفتد، آلت کار و روکش سرداران قشون نادر شاه نمایند. احمد خان که بدان ولا رسید، با او کمال استمالت و دلداری و نوازش کردند و عزت و احترام او را فوق الغایه نمودند. سلطان محمود فرمودند: خان حضرتلری خوش آمدی و محظوظ شدیم از آمدنت و راه غلط نکرده‌اید. پیش از این هم آباء و اجداد شما و سلسله‌ی اردلان، هرگاه از پادشاه ایران نسبت به خود بیعزتی دیده باشند، بدین آستانه‌ی علیه آمده‌اند، سرانجام کار اوها شده، در اندک زمانی با نیل مقصود و غایت مأمول به سر ولایت برده‌اند، مسفل شده، به حول و قوه‌ی الهی ما سرعسکر با قشون و سپاه زیاد مأمور و تعیین [کرده] همراه تو به ایران بیاید، ولایت را برای شما استرداد بکند.

بعد از گفتگو و نوازشات بسیار احمد خان از مجلس سلطان برخاسته، یک ثوب کرک سمور اعلی و وزیرانه بر سر دوش او انداخته، بیرون آمده، یک رأس اسب عربی نژاد بسیار بسیار خوب با رخت وزیرانه از طلا پیش او کشیده، در کمال احترام و اکرام به خانه و عمارتی مخصوصی که برای او و اتباعش تدارک دیده بودند، آمد. و تعینات و اخراجات و مصارف از ملبوس و مأکول روز به روز و ماه به ماه، رسد پانصد نفر بلکه زیادت‌تر قرار داده و به سرکار احمد خان می‌رسانیدند. بعد از چند وقتی، سرعسکر با قشون زیاد برای امداد احمد خان مأمور از راه ارضالروم [ارزنة‌الروم] به قارص، به جنگ نادرشاه آمدند. از استماع این خبر، نادرشاه نیز با لشکری جرار به مجادله‌ی او آمده، چه به محاصره و چه به جنگ میدان، مدتی با ایشان مقابله و مقاتله واقع گردید. سرعسکر و احمد خان ظفر به نادرشاه نبرده، مغلوب به درگاه سلطان روم مراجعت و عودت نمودند. و دو دفعه‌ی دیگر از راه بغداد و موصل لشکر جرار با سرعسکر به امداد احمدخان مأمور و تعیین [کرده] به مقام جدال با نادرشاه می‌آمدند، اقبال نادری مانع کار

پیشروی سرعسکر روم و احمد خان می‌بود. بعد ازین دو سه دفعه احمد خان آمد و ظفریاب نشد. سلطان محمود بنای مصالحه با نادرشاه گذاشت. مصلحه احمدخان را از اسلامبول با اتباع حرکت داده به ادرنه، که چندین منزل آن طرف اسلامبول واقع [شده] نزدیک به ملک فرنگ است، روانه نمودند. در آنجا بعد از قلیل مدهای فوت شد. بعد از فوتش، آنچه متروکات داشته بود، به سرکار سلطان محمود برده، ضبط و تنخواه او را از قرار طغرا حواله به احمد پاشای وزیر بغداد کرده، که به وارث احمد خان برسانند و سبجانوردی خان همین [که] خبر فوت احمدخان و حواله‌ی تنخواه متروکات او [را] به بغداد شنید؛ ملا عبدالرحیم را روانه‌ی بغداد نمود. احمد پاشا تنخواه ترکه را از قرار فرمان سلطانی مع شیئی زاید در بغداد به ملا عبدالرحیم تسلیم [نمود] و آورده در سنندج به سرکار سبجانوردی خان رسانید. و آنچه نوکر [و] عمله و ملازم و اتباع همراه احمد خان به روم رفته بودند، به ولایت مراجعت و عودت کردند. و بعد از فرار احمد خان به روم باز نادرشاه ایالت و حکومت اردلان را به سبجانوردی خان مفوض [داشت]. در اردو بود؛ به ولایت به مقر حکومت آمد.

[سبجانوردی بار سوم]

مردم به سبب آشفنگی [و] فرار احمد خان، به اطراف و جوانب از خوف نادر شاه فراری شده بودند. سبجانوردی خان آنها را به دلالت به ولایت پس آورد و برای وجه ممیزی اردلان که زیاد کرده بودند؛ به درگاه نادری عرض کردند، و موکب همایون در آن وقت در موصل بود. سبجانوردی خان را برای تحقیق امر ممیزی و مداخل به حضور طلبیده؛ همینکه به اردوی کیوان شکوه رسید، از وجه ممیزی چیزی کم کرده، از راه کرماشاهان، نادر شاه به همدان آمد؛ چونکه از تاب گرما و سطوت و شمشیر رومیها، که لشکر نادری را پراکنده کرده [بود] تاب نیاورده، قسم شکستی برای او روی داد؛ شب فرار [کرده] به قریه‌ی بهروز آمده و از آنجا بلا تأمل بی‌تابانه خود را به کرماشاهان انداخته، از آنجا نیز به سرعت به همدان [رفته] و اکثر سپاه نادری متفرق شده [بودند]. بعد از ده روز به تفرقه و پراکنده، به موکب نادری در همدان ملحق [گشتند]. چهل روز در همدان مکث کرده، قشون را از اطراف و ولایت نزدیک به حضور طلبیده، از آنجمله قشون اردلان را طلبیده، که به همدان بروند. قشون رکابی را در

سنندج تدارک دیده، به سرکردگی حسنعلی سلطان، ولد عباسقلی خان و محمد سلطان روانه‌ی اردوی همایون [کرده، که] در همدان متوقف بود؛ بدو ملحق [شده] و ملک حسین بیگ کلانتر مبلغ خطیر باقی سیورسات و صادر ابواب جمع او شده، که به سرکار شاهی برساند؛ از عهده برنیامده، فرار [کرده] و از سنندج به بردع رفته؛ ابواب سبجانوردی خان و عمله او را کرده، صورت ابواب را به نظر نادر شاه رسانیده، بیدماغ شده، سبجانوردی خان را در بردع عزل و محبوس نموده و مال او را ضبط [کرد] و حکومت اردلان را در سنه‌ی ۱۱۵۸ به حاجی مولی وردی خان قاجار [در] قزوین تفویض نمود. او نیز پنج شش ماه کمتر حکومت کرد، خانه‌ی سبجانوردی خان را به گرو به قزوین برده، دانست که حاجی مولی‌ویردی خان مردم بدو نمی‌گروند و بلدیت در سررشته‌ی حکومت آنجا را ندارد و امور دیوانی معطل [شده]. ازو این امر بر نمی‌آید، او را معزول و حکومت اردلان را به سبجانوردی خان شفقت [کرده]، او را مرخص [نمود]. و به ولایت آمد، سه چهار ماه حکومت کرد. سلیم پاشای ببه، که چند وقتی بود، مستلزم [ظ. ملتزم] رکابی شاهی بود و از مقربان محسوب می‌شد؛ در نزد نادر شاه واسطه شده، استدعای حکومت او را برای حسنعلی خان ولد عباسقلی خان نمود.

[حسنعلی خان (ولد عباس قلی خان)]

در سنه‌ی ۱۱۵۸ به بیگربیگی اردلان [منصوب] گردید. محمد قلی بیگ وکیل را به طهران طلبید. عبدالله سلطان براز و علی خان بیلاقی و چند نفر دیگر از معارف مدعی محمد قلی بیگ شده، ابواب او را کرده، صورت ابواب او را به نظر نادر شاه رسانیده، از محمد بیگ بازخواست عظیم کرد، که چندین سال است، مالیات را به تمامی به سرکار همایون نمی‌رسانی. محصل اکید تعیین کرده، یک الف که، پنجهزار تومان باشد، از محمد قلی بیگ به وجه ترجمان بگیرند. و او را به ولایت آوردند، چوبکاری و زجر بسیار کرده و اموال و املاک او را فروخته، یک هزار تومان به وصول رسید و او را نیز کور کردند.

[سبجانوردی بار چهارم]

در سنه‌ی ۱۱۵۹ خانه‌ی سبجانوردی در قزوین بود، مرخص نموده و سبجانوردی خان را بیگربیگی اردلان کرد؛ و حسنعلی خان را از حکومت عزل [نمود] و برای بقیه‌ی پنجهزار تومان ترجمان محمد قلی بیگ، اشترانی و مرتضی قلیخان زنگنه و قاسم خان و سرحد بیگ افشار

[را] تعیین [نمود]. هر چند زجر و بازخواست کردند، مفید نیفتاد. نادر شاه امر به احضار محصلان محمدقلی بیگ کرده، از هول جان دست از اولاد و ولایت شسته، به روم فرار کردند. این خبر به نادر شاه رسید؛ چهارهزار^۳ سوار افغان مأمور و فرستاده، به اتفاق سبحانوردی خان مالیات و بقیه‌ی ابواب و صادر و خرواری تدارک دیده، به سرکار برسانند. سکنه و اهالی سنندج و توابع، این خبر را که سبحانوردی خان با چهارهزار سوار برای مؤاخذه‌ی باقیات، اینست می‌رسد، شنیدند؛ به اطراف و جوانب متفرق و گریزان [شدند] و چند نفر از اعیان و مردمان بیچاره در سنندج مانده، دست از جان شسته، در فکر فرار بودند. و در سنه‌ی ۱۱۶۰ خبر قتل نادر شاه رسید. جان از خوف از تن در رفته، از رسیدن این خبر به قالب آمده، طمع به زندگانی خود نمودند. علیقلی خان، که قاتل نادر شاه بود، ادعای پادشاهی کرده، جلوس در سنه‌ی ۱۱۶۰ نمود؛ علی شاه شد. و خزینه و دفینه و جواهر نادر شاه، که در ایام اقتدار و شوکت و سلطنتش در ایران و هند تحصیل کرده بود، با خزانه‌ی پادشاهان صفویه، علی شاه تمامی را در اندک زمانی به عساکر و قشون و مردم داد. نادر شاه، شش سال پهماسبقلی خان سپه سالار بود و دوازده سال نادر شاه، پادشاه ایران بود. در مغان در سال ۱۱۴۸ هجری جلوس کرد. تاریخ جلوسش 'الخیر فیما وقع' [بود، که] مردم به سبب ظلم و ستم و سفاکی او تاریخ را منعکس شهرت دادند، که 'لا خیر فیما وقع' گفته‌اند: برینند شاهان ز شاهی طمع به تاریخ الخیر فیما وقع و میرزا

^۳ و فتحعلی خان ملک الشعراء که حال حاکم کاشان است، بدین نحو تاریخ فوت خاقان شهید و جلوس شاه انجم سپاه عالم پناه، لازال اعلام شوکت و سلطنته الی مدید الزمان گفته: ز تخت آقا محمد خان شد و بنسبت باباخان، سنه‌ی ۱۲۱۲. ظاهراً مربوط به قتل آقا محمدخان قاجار و بر تخت نشستن فتحعلیشاه است؛ هیچ ربطی به مسئله‌ی قتل نادر شاه و قضایای بعد آن ندارد. چند روزی او هم خودنمائی کرد، بقیه [ای که] از خزینه‌ی نادری مانده بود؛ او نیز در یکسال به سخای مفرط و غلط بخشی به مصرف رسانید. وقوع اختلاف در بین اهالی اردلان و اتفاق جعفر سلطان و محمد علی سلطان بانه با جمعی و آمدن به سنندج و رفتن همگی، بعد از رفتن سبحانوردی خان به اردوی کیوان شکوه ابراهیم شاه، در همدان به اردو رسیده و امتداد دعوی اهالی اردلان با سبحانوردی خان از همدان الی رسیدن اردوی معلی به تبریز و آمدن حسنعلی خان به سنندج و بعد از قلیل مده‌ای، طلبدین او را به درگاه معلی و باز آمدن سبحانوردی خان به امر حکومت در سنه‌ی ۱۱۶۱ و توقف نمودن در سنندج قلیل مده [بود].

محمد علی فردوسی نادری، تاریخ فوت نادر شاه و جلوس عیشاه را بدین نحو گفته: که چون نادر از کشور پادشاهی برون رفت، سلطانعلی شاه آمد. (۱) و عیشاه بعد از نادر شاه، ده ماه فرمانروائی کرد. ابراهیم شاه او را حبس و کور نمود و در سنه‌ی ۱۱۶۱ او نیز جلوس کرد.

[حسنعلی خان بار دوم]

و در سنه‌ی ۱۱۶۲ ابراهیم شاه، حسنعلی خان را به حکومت اردلان سرافراز و قریب دو سال حکومت کرد. چونکه در ایام اقتدارش نادرشاه و علی شاه و ابراهیم شاه هر سه در میان کار بیرون رفتند؛ قشون پادشاهی پراکنده و متفرق گردید. نزدیک به ده هزار نفر از افغان و اوزبیک و فیروزکوه [ی] و کلیائی و چرداولی و سائر وندت بر سر او جمع شده، باعث شوکت و اقتدار او گردید؛ داعیه‌ی بزرگی و خودسری در سرداشت و در عراق چون خودی در استعداد نمی‌دید و درین اثنا مهرعلی خان ولاشجردی، که قرب جوار به طایفه‌ی زندیه، که در پریه‌ی کمازان بودند، داشت. و اوها همیشه [سعی] در تخریب قلمرو و تاراج و دست انداز ولایت متعلقه به مهرعلی خان می‌کردند و می‌کوشیدند و تاب مقاومت زندیه را نداشت، اوقات را بر او تلخ نموده بودند و دائماً در ایذای او می‌کوشیدند و ذی شوکتی در عراق نبود، که شکوه‌ی تظلم پیش او ببرد، دادرسی گمان نکرد، که فریاد خود را سوی او ببرد، به فریاد او برسد و غوررسی به حال او بکند. چاره‌ی خود را در آن دید، که به طلب اعانت و استمداد به نزد حسنعلی خان به سنندج آمد. و حالت عجز خود را بدو اظهار و خواهش کمک ازو نمود؛ که همراه او رفته، شر زندیه را از ولایت او دور نماید. حسنعلی خان نیز چونکه در بازوی خود، استعداد گمان می‌برد، تدارک سپاه و قشون خود را دیده، به آئین و طمطراق هرچه تمامتر با قشون و استعداد زیاد از سنندج حرکت [کرده] و کوچ بر کوچ به قلمرو رسیده؛ بزرگان زندیه چون کریم خان و شیخعلی خان و اسکندر خان و غیره همگی جمع بودند و لشکری زیاد از اقوام و بیگانه و مردم ایالات بر اوها جمع [گشته] به سپاه و شجاعت و شمشیر خود مغرور بودند؛ منتظر جنگ و جدال و آمده در مقابله‌ی حسنعلی خان و اتباعش و مهر علی خان ایستاده. تلاقی فریقین در سنه‌ی ۱۱۶۲ در ملایر واقع [شد]. بعد از کشش و کوشش جانین، ابطال زندیه، آنچه زور در بازو داشتند، در آن معرکه به کار بردند،

کاری از پیش نبردند. دلاوران اردلان حمله‌ی مردانه بر اوها برده و زورآوران افغان و اوزبیگ دست به شمشیر به میدان شجاعان زندیه رفته؛ چون آتش خس را بسوزاند، خاشاکوار زندیه را از میدان برداشته، شکست فاحش بدو داده، طایفه‌ی زندیه مغلوب و حسنعلی خان و مهرعلی خان غالب و مظفر و منصور شدند. آنچه ازیشان از معارف در میدان [جنگ] دستگیر شدند، مقتول گردیدند و اکثر سپاه زندیه در معرکه‌ی کاروزار طعمه‌ی شمشیر گردیدند. معدودی از خویش و اقوام با کریم خان و شیخعلی خان و برادرانش جان را [به سلامت] بیرون بردند. خلاصه حسنعلی خان در آن رزم، انتقام مهرعلی خان را صد چندان از طایفه‌ی زندیه کشید و او را در ولایت خودش استقلالی تمام داد. مظفر و منصور به سنج مراجعت و عودت نمود. هنوز دلاوران اردلان و رزمجویان افغان و اوزبیگ آسایش گزین حاضر نبودند؛ امامقلی خان زنگنه، حاکم کرماشاهان بنای نزاع و عداوت گذاشته، دست انداز و ستم شریکی در بیلاور می‌کرد. حسنعلی خان دو دفعه در عالم یگانگی مراتب بدسلوکی و کجرفتاری گماشتگان او نسبت به بیلاور اظهار اعتنایی نکرده، در امور همسایگی او زیاده‌سری روز به روز در تزیید بود و امامقلی خان برای اظهار جلالت خود، به دربند آمده، مزروعات بیلاور را پایمال و لگدکوب سپاه خود کرده، اینقدر در حال خود مغرور بود، در پیش خود همسری را گمان نمی‌کرد. حسنعلی خان دانست، که به دوستی و آمد و شد مصلحان کار امامقلی خان اصلاح پذیر نمی‌شود؛ قشون خود را سان دیده، از سنج با سپاه سنگین و رنگین و تدارک و استعداد بسیار حرکت و به سه منزل به مقابله‌ی امامقلی خان رسید. تلاقی فریقین در دربند بیلاور واقع [شد]. به اندک زمانی چون سیلاب، خاشاک را ببرد و چون باد خس را از میان بردارد، قشون حسنعلی خان، سپاه زنگنه [را] از میدان برداشتند. شکست فاحش به سپاه امامقلی خان زنگنه راه یافت، مغلوب شدند، و حسنعلی خان غالب آمد. اکثر معارف زنگنه در میدان رزم قتیل و دستگیر گردیدند و آنچه اجمال و احوال و انتقال و اثاث زنگنه بود؛ نصیب دلاوران اردلان و صف شکنان افغان و اوزبیگ شد. امامقلی که در دربند اظهار جلالت و خودنمایی می‌کرد، با معدودی خفیه فرار کرد؛ کس او را ندید و حسنعلی خان مظفر و منصور غانما به سنج

مراجعت کرد. این دو فتح نمایان در عرض دو ماه برای حسنعلی خان رو[ی] داد؛ موجب ازدیاد شوکت و اقتدار او گردید. در عراق مثل خودی گمان نمی‌کرد. تا اواخر این سال سلیمان پاشای بیه و سلیم پاشای بنی عم [او]، خود بنای عداوت و نزاع برسر حکومت شهرزور و توابع گذاشته، از طرف وزیر بغداد حکومت بیه به سلیم پاشا داده و سلیمان پاشا با پسر و بگزارده‌های بیه و ششصد نفر سواره برای اعانت و امداد به نزد حسنعلی خان به سنج آمده و چند وقتی متوقف بود. سلیم پاشا یکی از معارف بیه را به نزد حسنعلی خان فرستاده، اظهار این معنی را کرده، که ما با سلیمان پاشا خویش و همیشه برسر حکومت به هم نزاع و مناقشه و دعوی داریم و شما نیز همسایه‌ی ما هستید؛ باید به مقام کمک و اعانت [برادر] ما برنیایی؛ اگر ممکن شود، در اصلاح ما کوشی! آدم سلیم پاشا، که به نزد حسنعلی خان رسید و مکاتب را رسانید و سفارش سلیم پاشا را تبلیغ نمود، حسنعلی خان چونکه سپاه و استعداد از خود زیاده داشت، از سلیمان پاشا نگذشته و جواب سلیم پاشا را مغرورانه نوشت، که امداد و اعانت سلیمان پاشا را خواهم کرد. آدم مزبور، به نزد سلیم پاشا عودت نمود؛ او نیز مراتب را به وزیر بغداد عرض [کرد]. آدم او به نزد وزیر بغداد رسید. وزیر بغداد، یکی از آغایان رومی [را] به نزد حسنعلی خان فرستاد؛ چگونگی مراتب دعوی سلیم پاشا با سلیمان پاشا را اعلام، و اظهار نمود، که ما سلیم پاشا را حاکم ولایت بیه کرده‌ایم، سلیمان مطرود ماست، بدان طرف به نزد شما آمده، امداد و اعانت از شما می‌طلبد، به جنگ سلیم پاشا می‌آید. این نحو حرکت از شما به ظهور رسد، خلاف طریقه‌ی همسایگی و آداب دانیست و موجب فتنه‌انگیزی است. لهذا به شما اظهار شد، که کمک سلیمان پاشا را مکنید و او را در نزد خود اخراج و طرد نمائید و اگر رویه‌ی دوستی را ملحوظ ندارید؛ این است، کهپا را با لوندات برای امداد سلیم پاشا تعیین می‌کنم. شما هم سلیمان پاشا را به دعوی آرید. هرچه خواهی دید، می‌بینید. آدم وزیر بغداد به نزد حسنعلی خان آمد. گذارش را تبلیغ و مکتوب وزیر را نمود. چونکه در علم ازلی گذشته بود، که کار حسنعلی خان بدان نحو انجامد. جواب وزیر را نوشته، که سلیمان پاشا را کمک کرده‌ایم و خواهیم کرد. هرچه شدنیست، بشود!

آدم وزیر عودت به بغداد نمود و شرح حال را تقریر و تبلیغ کرد. وزیر نیز آدم و مباشران اکید را تعیین نمود، که عثمان پاشای کوی سنجاق و قوچ پاشای حاکم حریر با قشون و جمعیت خودشان، با تدارک معقول از سواره و تفنگچی رفته به قلعه چولان، به قشون سلیم پاشا ملحق [گشته] کمک او باشند. و کیها با لوندات نیز تدارک خود دیده، به امداد سلیم پاشا برود. در اندک زمانی عسکر مأموره، که از بیست هزار سواره و تفنگچی متجاوز بودند، به قلعه چولان به امداد سلیم پاشا رفتند و رسیدند. و حسنعلی خان نیز این خبر را شنید؛ محمدمین خان گروس را با جمعیت و قشون به امداد خود طلبید، حاضر شد و قشون خود را از مردم اردلان و افغان و اوزبیک و فیروزکوهی و چرداولی و کلیائی و وندات تدارک دیده، ده هزار متجاوز می‌شد و چهار هزار تفنگچی نیز تدارک مستعد جنگ بود. سلیم پاشا برای تکمیل حجت، فرهاد خان پسر خود را برای سرانجام همین امر به نزد حسنعلی خان فرستاد. او نیز به سنندج رسید، گفتگو را کرده، آنچه را سلیم پاشا سفارش کرده بود، از راه صلاح همگی را تبلیغ [کرد]؛ حسنعلی خان نیز درین باب مشورت به امراء و اعیان کرده، ابراهیم بیگ وکیل و عبدالله سلطان برآز دامادش، که نایب بود، هریک طرفی را گرفته؛ ملا مصطفی و ابراهیم بیگ چنین صلاح دانستند، که حسنعلی خان کمک و اعانت سلیمان پاشا را ننماید، هرکدام از ایشان حاکم ببه باشد، رویه‌ی همسایگی را با او ملحوظ [دارد] اگر دوستی می‌کند؛ اینهم با او محبت و الفت نماید و اگر دشمنی می‌کند، این هم عداوت او را قبول نکند. رجوعی به کار سلیمان پاشا و سلیم پاشا نداشته، بنی عم هستند، هر نحو رفتار می‌کنند، خود دانند و ولایت ببه از [آن] بغداد است، حکومت آن را به هر کدام از این دو نفر می‌دهد، خود داند، ما را به این لشکر کشی چه کار؟! و ملا حسین و عبدالله سلطان به خلاف اوها مشورت می‌کنند و به حسنعلی خان می‌گویند، که امیری چون سلیمان پاشا دو ماه است التجا به در خانه‌ی تو آورده، ولله الحمد حال در عراق کسی شوکت و سپاه ترا ندارد. صلاح این است، همراه سلیمان پاشا برویم و جنگ با سلیم پاشا و پاشایان کوی و حریر و کهپای وزیر بغداد بکنیم. سلیم پاشا را از ولایت بیرون بکنیم؛ سلیمان پاشا را نصب بکنیم؛ باز به ولایت خود مراجعت نمائیم. و خسرو سلطان ولد احمد خان و جعفر سلطان و سائر اعیان، تصدیق حرف ملا

مصطفی و ابراهیم بیگ کردند، که صلاح در رفتن و جنگ کردن نیست. حسنعلی خان چونکه سپاه و استعداد زیاد به خود گمان برد؛ و فتح زندیه و زنگنه را در عرض سه ماه نمود، مغروری تمام در کاخ دماغ او پیدا [شده] او فرهاد خان پسر سلیم پاشا را مجاب [کرده] و متعهد امداد سلیمان پاشا گردید. فرهاد خان به قلعه چولان به نزد سلیم پاشا و پاشایان عودت کرد. در ساعت اول سلیم پاشا با پاشایان تدارک سپاه و قشون خود را دیده، کوچ به کوچ به مریوان آمد. و حسنعلی خان نیز با قشون خود و محمد امین خان گروسی از سنندج حرکت [کرده] منزل به منزل به مقابله‌ی سلیم پاشا رسید. باز در آنجا کهپا با پاشایان طالب و راغب صلح طرفین گردیدند، مفید نیفتاد. حسنعلی خان همین خواهش مجادله را داشت، تا تلاقی فریقین واقع شد.

بعد از کشش و کوشش طرفین و ستیز و آویز سواران جانین، از طلوع آفتاب تا ظهر قاصد تیر و تفنگ در بین جاری و ضرب سیف و سنان در میان اوها کارگر بود. نسیم فتح به جانب عسکر سلیم پاشا و پادشایان وزید؛ حسنعلی خان شکست یافت. و سلیم پاشا و پاشایان و کهپا و قشون ببه غالب و فتح نمودند. و سلیمان پاشا در معرکه با معدودی بیرون آمده. فرار نمود و جعفر سلطان و چند نفر از مردم اردلان در جنگ به قتل رسیدند و بعضی هم دستگیر شدند و حسنعلی خان نیز با امراء و اعیان در شهر رمضان المبارک سنه‌ی ۱۱۶۳ از جنگ مغلوب به سنندج مراجعت و عودت نمود. و سلیم پاشا و عثمان پاشا و قوچ پاشا و کهپا حسنعلی خان را تعاقب [تعقیب] کرده، تا به سنندج آمدند. حسنعلی خان در سنندج توقف نکرد، به طرف بیلاق گریخت و پاشایان آمده، در کمیز توقف [کرده] و خانه‌ی حسنعلی خان و اتباعش را تاخت کردند. و چند خانوار متمول و صاحب اوضاع از مسلمان و اهل ذمه [را] کوچانیده، به ولایت شهرزور و کوی و سایر جاها فرستادند و بعضی مردمان صاحب مال و حال چون ملا حسین [را] ترجمان کردند. و هرجا مال از نقد و جنس گمان کردند؛ از رعیت و نوکر به هتک و سبکی گرفتند و مهمانداری و شلطاق و بهانه جوئی به مردم می‌کردند و موعد سیزده روز در سنندج بدان سپاه و ازدحام بودند. آتش ظلم به انواع در آن چند روز مشتعل بود. دانستند، که مال مردم همه را باخته‌اند؛ و پاشایان منصورا و مظفرا و غانما از سنندج حرکت

[نموده] به ولایت خویش مراجعت و عودت کردند. و حسنعلی خان، [که] در بیلاق خود [را] پنهان کرده بود؛ به سبندج عودت کرد و با مهرعلی سلطان و خسرو بیگ و یوسف بیگ و نجفعلی بیگ مشورت می‌کردند، که ولایت تاخت شده و مردم متفرقه را [چگونه] دلالت کنیم؛ بلکه آبادی به ولایت بیفتند. و ابراهیم بیگ با پاشایان به سبندج آمد. اوها که رفتند؛ او نیز به محال روانسر و الک و دهات متصرفه خود رفت. و در قریه‌ی الک بنای قلعه‌ای گذاشته، دیواری برای تحصن کشید و محال پلنگان و بیلاور را نیز به تصرف خود [در] آورد. و هرکس اوضاع و حالی داشت، پناه به نزد او برده، در آنجا مأمن بود، آرام می‌گرفتند و طایفه‌ی زنگنه و زندیه، که از حسنعلی خان شکست یافتند، منتظر فرصت بودند؛ این خبر را شنیدند، کریم خان و شیخعلی خان زند با برادران و اقوام و خویش و اتباع خود تدارک قشون کرده و مردم ایالت سمت بروجرد و لرستان و وندات طرف کرماشاهان سواره و پیاده و چوب به‌دست و تفنگچی همگی را جمع‌آوری [کرده] از بیست هزار نفر متجاوز قشون برسر کریم‌خان زند جمعیت کرده و از طایفه‌ی زنگنه هرچه ممکن شد، سواره و پیاده به سپاه کریم خان ملحق شدند. به صواب دید ابراهیم بیگ برای انتقام حرکت [کرده] و این خبر به حسنعلی‌خان رسید. به بیگزاده‌ها و اعیان و امراء مصلحت و مشورت کرد. چاره را درین دیدند، که عجزه و مساکین [ی که] در ولایت مانده‌اند؛ قطب العارفین شیخ محمد وسیم آنها را کوچانیده، به اورامان همراه خود برده، در آنجا متحصن شوند و ملا مصطفی شیخ الاسلام با نجفعلی‌ی‌یگ به‌نزد کریم‌خان رفته، در هرجا به او برسند، استدعا بکنند، که ولایت اردلان پامال مردم ببه و روم شده، هرچه کوچانیده‌اند، برده‌اند و هرچه به‌کار اوها نیامده تاخت کرده؛ کسی نیست یگروز سیورسات لشکر او را بدهد. تصدیع می‌کشد و بنای خویشی و وصلت با او گذاشته، نجفعلی‌بیگ وکیل باشد. ملا مصطفی شیخ الاسلام است؛ خواهرش را در عقد کریم‌خان آرد. بعد از چند وقتی که مصالحه و مواصله شد، کریم‌خان نیز دخترش و یا خواهرش را به حسنعلی‌خان بدهد. این مشورت کردند. مردم کوچیدند، با شیخ وسیم به اورامان رفتند و حسنعلی‌خان هم توقف کرد؛ تا جواب کریم خان برسد و خانه و کوچ خود را پیش از خود به قراتوره فرستاد. و ملا مصطفی با نجفعلی بیگ هم به نزد کریم خان رفتند.

درین اثنا خبر رسید، که سلیمان پاشای ببه رو از شکست برتافته، درین چند روز در محل پلنگان در موضع سنگلاخ خود را با اتباع متواری نموده، خبر آمدن کریم خان برای کشیدن انتقام به سبندج می‌شنیده‌اند. صلاح خود را در آن دانسته، که پیش کریم خان زند برود؛ به رفاقت او هرجا او برود، این‌هم با او باشد. از پلنگان حرکت [کرده] سیصد نفری از مردم ببه در نزد او مانده، همراه او بوده، به آب گاورود می‌رسد؛ در آنجا در کنار آب با ملا مصطفی و نجفعلی‌بیگ ملاقات حاصل [شده] به اتفاق همدیگر می‌روند. در دربند بیلاور به اردوی کریم خان ملحق می‌شوند. سلیمان پاشا را با آغایان ببه به‌حضور طلبدیده، کمال محبت و مهربانی نموده؛ ملا مصطفی و نجفعلی بیگ را نیز می‌طلبد. مراسله‌ی حسنعلی خان را بدو رسانیده و سفارش او را ابلاغ [نمودند]. کریم خان در جواب می‌گوید: خویشی ما با او قدیم شده، سبجانوردی خان رتبه‌ی خالوی ما است، من بعد ضرور به وصلت نیست، و اینکه گفته ولایت من خراب شده، سکنه ندارد، در باب سیورسات و ذخیره تصدیع می‌کشیم، آن‌هم سهل است. غرض من اینست، بیایم ولایت خالوزاده‌ی خود را ببینم.

این خبر را برای حسنعلی خان به سبندج آوردند، که کریم خان جواب نوشتجات را چنین گفت و اینکه فردا به سبندج می‌رسد. بلا تأمل فی‌الفور سوار شده، رو به قراتوره فرار [کرد] و کریم خان فردای همان روز به طمطراق و طنطنه و آئین هرچه تمامتر با سپاه سنگین که داشت، وارد سبندج گردید. قتل و نهب و غارت و تاخت بقیه‌ی عجزه و مساکین و یهودی و ارامنه که نتوانستند فرار بکنند، کرده و سلیمان پاشای ببه را با اتباعش به مسجد جامع و مدرسه نزول کرده و باقی مساجد را نیز دواب قشونی و جای نزول لشکر کرده و خانه و کوچ سبجانوردی خان و خویشان او که به سبب بی‌الافی و عدم استطاعه به‌جا مانده بودند، هرچه داشتند آن را از اوها به زجر گرفتند و خسروخان نیز به‌جامانده، به امید اینکه، بلکه ولایت را بدو بسپارد. او را برای دلالت تفرقه ولایت به اورامان فرستاد. دیگر به نزد او نیامد و آدم نیز برای استمالت حسنعلی خان به قراتوره روانه نمود. از او خاطر جمع نشده، آدم مرسوله‌ی او را مجاب [کرده] بعد از آن شیخعلی خان

را با دسته‌ی قشون برسر قلعه‌ی قراتوره فرستاد؛ بلکه حسنعلی خان را دستگیر بکند.

به سبب اینکه عبدالله سلطان براز قلعه‌ی رصین ساخته و ذخیره‌ی دو سه ماهه در آن جمع کرده و سه توپ جلو در آنجا بود و حسنعلی خان نیز با سیصد نفر از معارف و غیر معارف با خود برده، در آن قلعه متحصن شد. دو سه روز دسته‌ی زندیه‌ی مأموره در حوالی قلعه‌ی مزبور های‌های کردند، ظفر نبردند؛ بی‌نیل مقصود به نزد کریم خان به سندنجد عودت نمودند. و دسته‌ی قشون برای خانواری که با شیخ وسیم به کوه‌های اورامان رفتند، مأمور [کرده] اوها هم ظفر نبردند؛ پس آمدند. موعد دوازده روز در سندنجد مکث [کرده] بعد از آن اکثر عمارات اعزه و اعیان و مساجد و مدارس، که در سندنجد بودند، با سائر بیوتات رعایا سوزانیده، از سندنجد حرکت و رو به گروس عنان عزیمت را معطوف [نمود]. در رسیدن به گروس محمد امین خان حاکم آنجا را چوبکاری کرده و اموال او را آنچه داشت ضبط و نهب [کرد] و غارت قریه‌ی بیجار را نیز نموده و قتل و اسیر ایشان را کرده و دختر محمد امین خان را برای خودش کشید و برد و ملا مصطفی و نجفعلی بیگ را در بیجار مرخص نمود، به ولایت آمدند؛ و محمدامین خان و سلیمان پاشا را با خود برد. و حسنعلی خان بعد از رفتن کریم خان به طرف عراق، با عبدالله سلطان از قلعه‌ی قراتوره بیرون آمده، به سندنجد آمدند. و چون ولایت مزبور بالمره خرابه و سکنه‌ی او به سبب آمدن کریم خان تفرقه و پراکنده‌ی ولایتها شده، هنوز جمع نشده و امیدهم نداشتند، که آباد گردد. و آزاد خان افغان در طرف تبریز جمعیت داشت و سلیم پاشا هم با هزار نفر [که] از بیبه داشت از حکومت ولایت خود عزل شده بود؛ به نزد آزاد خان آمده بود. و کریم خان دور افتاده، از اطراف و جوانب مردم به نزد آزاد خان می‌رفتند. حسنعلی خان با عبدالله سلطان و بقیه‌ی اعزه و اعیان که مانده بودند؛ برای استمداد و اعانت به نزد آزاد خان که در سمت افشار بود، رفته. و تلاحق او به معسکر آزاد خان که در حوالی سائن قلعه‌ی افشار بود، با وجود سابقه‌ی محبت و نیکی و چشمداشت و توقع اعانت دیدن، اقسام اهانت و خواری و قید و حبس حسنعلی خان به دست آزاد خان و فرستادن او به قلعه‌چولان به نزد سلیم پاشا برای کشیدن انتقام از او، و بودن معظم‌الیه در نزد سلیم پاشا موعد هفت ماه در کمال اعزاز و احترام و بعد از آن

قید و حبس حسنعلی خان و نهب و غارت کردن حال و مالی که داشت و مقتول کردن او را در سنه‌ی ۱۱۶۴ در قریه‌ی الک من توابع قلعه‌چولان و بعد از چند وقتی که سلیم پاشا از حکومت ولایت بیبه عزل گردید؛ سلیمان پاشا باز حاکم آنجا گردید. از راه اینکه حسنعلی خان کمک او را نمود و با سلیم پاشا و پاشایان و کهیا و عسکر بیبه و روم جنگ [نموده] و دولتش را در راه او باخت و سلیم پاشا نیز از آن راه حسنعلی خان را به قتل رسانید.

[کریم خان برادر حسنعلی خان؛ خسرو خان ولد احمد خان، ولد سبجانوردی خان]

در مقابل و ازاء آن مقوی کار کریم خان برادر حسنعلی خان شد، در نزد داشتمرخان اوزبیک که در میوان قشون و استعدادی داشت و در آنوقت از جانب آزاد خان، سبجانوردی خان حاکم اردلان بود؛ او را عزل و در سنه‌ی ۱۱۶۴ ایالت و حکومت اردلان را به کریم خان دادند. قریب یکسال به حرف داشتمرخان و سلیمان پاشا حکومت کرد. ابراهیم بیگ و کیل، بعد از شکست حسنعلی‌خان در میوان به قلعه الک رفته، محلات پلنگان و بیلاور و روانسر را متصرف شده بود و جمعیت هم داشت. مطیع کسی نبود و با زندیه ربط دوستی داشت. برای اختلال [در] کار کریم خان حاکم سندنجد و اخراج او از ولایت، از طرف کریم خان زند یارویس خان با سیصد نفر سواره آمده، ابراهیم بیگ نیز دویست نفر سواره [داشت]، مجموع پانصد سواره تدارک دیده؛ به مرافقت یارویس خان شب به قریه‌ی دوشان در اول چله‌ی زمستان رسیدند. کریم خان باخبر گردید، چونکه تدارک و استعداد نداشت؛ تاب مقاومت اوها را در بازوی خود نیافت. در آن شدت سرما و کثرت برف، کریم خان مردم را کوچانیده، با مهرعلی سلطان و خسروبیگ و نجفعلی بیگ و یوسف بیگ با سائر اعیان به طرف شامیان اورامان رفتند و ابراهیم بیگ و یارویس خان زند چیزی در بساط ندیدند؛ عودت نمودند و به جاهای خودشان برگشتند. و کریم خان با اهالی اردلان سه ماهه‌ی زمستان [را] در میان برف و باران و سرمای شامیان به سربردند. در فصل بهار مردم متفرق شدند؛ آنچه اعزه و اعیان بودند، به شهرزور به نزد سلیمان پاشا رفتند. چند نفر فقیر و فقرا و عجزه مانده بودند، رو به سندنجد خرابه آمدند. و خسروخان ولد احمد خان ولد سبجانوردی خان به رشادت خود و به سعایت و اعانت سلیمان پاشا به امر حکومت در سنه‌ی ۱۱۶۵

به‌سندج آمد. کسی از رعایا اوضاع و مالی داشته و یا از اعیان و معارف اسم و رسمی داشته باشد، در سندج باقی نمانده [بود]، موعد یکسال خودسر حکومت کرد.

[سلیم پاشای بیه]

آزادخان افغان به سبب اینکه در ایران کسی از صاحب اختیاران صفویه و افشاریه نمانده بود و سلیم پاشای بیه هم از طرف آل عثمان عزل و مطرود و مبعوض ابدی شده [بود] باخانه و کوچ و با پانصد نفر از مردم بیه همراه او آمده به نزد آزادخان، که او نیز خود را به‌صاحب اختیار عراق و آذربایجان می‌دانست، آمد. و کمر به اطاعت او بست. و خسروخان به حرف او حاکم نشده بود؛ و الحال در حضورش نبود. به‌جهت چند آزاد خان افغان، خسرو خان را عزل و حکومت اردلان را به سلیم پاشای بیه در سنه‌ی ۱۱۶۶ داد. اکثر اعزّه و اعیان اردلان در آنوقت در شهرزور نزد سلیمان پاشا با خانه و کوچ و اتباع بودند و هر یکی را به فراخور حال خود، دهات و محل داده بود؛ سلوک و رفتار خوب با اوها می‌کرد، یاد وطن نمی‌کردند. و معدودی از معارف و اعیان [که] در این صدمات کوچ نکرده، در سندج مانده بودند، به سلیم پاشا مطیع و گرویدند؛ و [وی] بنای سلوک و رفتار خوب و کم طمعی را با مردم گذاشت. رعایا هر جا تفرقه شده بودند، اکثر اوها به ولایت مراجعت و عودت نمودند. بنای زراعتکاری و تعمیر ملک و آبادی گذاشته، اردلان رو به آبادی شد. و اکثر خرابه [ها] در عهد سلیم پاشا آباد و مزروع شدند و به‌قناعت و کم طمعی و رعیت پروری به‌راه می‌رفت. سلیم پاشا موعد چهار سال و کسری حکومت اردلان و ساوجبلاغ* را کرد.

تذییل؛ بعد از نوردیدن بساط نادری در ایران معدودی از شاهزاده‌های منسوب به صفویه سه چهار سال در صفحه‌ی ایران اظهار حیاتی کردند. شاهرخ جلوس او در سنه‌ی ۱۱۶۱ یکسال اسم او صاحب اختیار بود. بعد از یکسال سلیمان میرزای منسوب به صفویه او را محبوس و بعد از چند روزی او را مکحول [کرد] و در کوری در سنه‌ی ۱۱۶۲ جمعی با او گرویدند؛ دفعه‌ی دیگر جلوس نمود، کاری از پیش نبرد. شاه سلیمان تسلط او در ملک خراسان چهل روز بود. شاهرخ او را محبوس و بعد از

چند روزی او را کور کرد. سام شاه، وقتی که نادر شاه بود، او در طرف خراسان بود و بعد از او پنج شش‌ماه در آذربایجان اختیاری داشت، فوت گردید. او را حبس و کور نمود. شاه اسماعیل جلوس او در اصفهان بود؛ یکسال تمام نشد، او را کشتند و سام شاه بعد از او فوت گردید. و به تاریخ اوائل شهر ربیع المولود سنه‌ی ۱۱۶۲ جمعی از سپاه ابراهیم شاه، که در حدود استرآباد بوده، غدیری کرده، از مقدمه‌الجهش شاهرخ میرزا شکست یافته، به سمنان به‌معسکر ابراهیم شاهی معاودت [نمودند] و در آنجا دربین طوائف عسکریه اختلافی واقع شده، خود به خود آن سپاه سنگین، که از هشتاد هزار سوار متجاوز بود، متفرق [گشته] و جماعت افغان و اوزبیک، ابراهیم شاه را برداشته، تا دارالمؤمنین قم آورده. در آنجا جماعت افغان و اوزبیک هم مختلف شده، اللهیارخان با عطاءالله خان اوزبیک با جمعی کثیر رو به اصفهان و شیراز رفته و خوانین هوتکی افغان و خوانین کابلی افغان با خوانین اوزبیک تاخت‌کنان الی خاک اردلان آمده، به آزادخان افغان که زودتر آمده بود، در خاک مریوان ملحق گردیدند. مجادله‌ی امیر اصلان خان با ابراهیم شاه در محال لیلان و انهزام امیر اصلان بدون جنگ و جدال در سنه‌ی ۱۱۶۱ [اتفاق افتاد]. چون مملکت ایران بعد از انقراض دولت پادشاهان صفویه و افشاریه رو به خرابی کرد، مردم عراق و آذربایجان و اردلان و زنگنه از رعایا و اهل صناعت و امراء و اعزّه و اعیان و معارف و ایلات و احشام و وندات همگی به شهرزور رفته، در آنجا ساکن [شدند]. مدت چهار پنج سال ایران خالی از نای شوکت بود. کریم خان زند و آزاد خان افغان اظهار حیاتی می‌کردند، استیلاء تمام نداشتند و در فکر این بودند؛ سیورساتی به‌دست قشون بیفتد، ما را خود به راه ببریم، کافیسیت، بقیه‌ای اگر باقی بود [ظ]. ما خود را به‌راه ببریم، کافیسیت اگر بقیه‌ای از سیورسات باقی بود، به‌دست قشون بیفتد. در عصر اوها راه گریز پیش‌می‌گرفتند؛ مال که نمانده بود، آبرو و سیرت را بیرون می‌بردند. تا در این اواخر کریم خان، آزاد خان را از پا انداخت و به نوکر خودش کرد؛ بنای رعیت‌پروری و عدالت‌گستری با مردم گذاشت و قشون را چون افشاریه دایم نمی‌گردانید. امنیت و آرامی برای اهل عراق و آذربایجان و فارس روداد. ایران رو به آبادی آورد. و کریم خان یکی از خوانین قدیمی خود [را] نزد سلیمان پاشای حاکم بیه فرستاد و تفرقه‌ی ایران را از او طلبید [ظ]. برگشت مردم متفرقه‌ی ایران را از

* احتمالاً منظور از 'ساوجبلاغ' همان ساوجبلاغ مکری است، که پیشتر خوانین اردلان قصد تصرف و فرمانروائی بر آنجا را داشتند؛ مه‌آباد فعلی. (سید عبدالحمید)

او طلبید. او نیز خوف از سطوت کریم خانی داشت؛ مردم معارف و نامدار را مرخص و روانه‌ی مسکن خودشان نمود. و رعایا و مردم غیر معروف چون بوی آرام‌ای و عدالت شنیدند؛ اکثر کوچیده به مواطن و مساکن اصلی خود مراجعت و عودت نمودند. لکن بعضی از آنها حال در ملک روم نزدیک به شصت سال است، توطن اختیار کرده‌اند و مواصلت با اهل روم نموده، توالد و تناسل از ایشان شده و تغییر مذهب را داده‌اند، از ایرانیت بیرون رفته‌اند و در آن ولایت باقی مانده‌اند و هستند تا روز قیامت. پیش از این [که] استعدادی داشته باشد و هنوز آزادخان متقاعد نشده بود، چندین دفعه با آزاد خان بدین تفصیل مجادله نمودند. همین کریم خان غالب می‌آمد، مجادله‌ی او با آزاد خان در قریه‌ی قریه‌ی اسفندآباد هشتم شهر رمضان المبارک سنه‌ی ۱۱۶۶ و شکست و انهزام کریم خان در آن معرکه و رفتن آزاد خان برسر قلعه‌ی پریه و حبس و قید برادران او و اقوام او و نهب اموال او و اتباعش و فرار کریم خان؛ مجادله‌ی دوم آزادخان با کریم خان در قمشه و مجادله‌ی سیوم اوها در سربند سیلاخور حوالی لرستان در سنه‌ی ۱۱۶۷، مجادله‌ی چهارم آنها در چهارمحال و مجادله‌ی پنجم اوها و شیخون بردن کریم خان برسر فتحعلی خان افشار در آخر این سال و مجادله‌ی ششم آنها در حوالی شیراز در سنه‌ی ۱۱۶۷ [اتفاق افتاد] و [در] مجادله‌ی هفتم اوها، آزادخان کریم خان را به محاصره انداخت. بعد از چند روز کریم خان از قلعه بیرون آمده، دست به شمشیر کرده، با برادران و اقوام خویش و دسته‌ی قشون خودش متهورانه به میان اردوی آزاد خان به هیئت اجتماعی آمده، اکثر مردم را قتل و جرح نموده. یکروز بعد از عید اضحی سنه‌ی ۱۱۶۷ و در این اوقات فتحعلی خان باد غرور به کاخ دماغش متصاعد گردیده، از کریم خان زند یاغی شده و در قلعه‌ی اورمی متحصن [شده] و کریم خان زند او را محاصره کرده، ششماه طول محاصره شد. به سبب کثرت نخیره و عدم استطاعه‌ی یورش و [اینکه] کریم خان در دور آن بروج ساخت، توپچیان بهرام صولت و زنبورکچیان رستم شوکت را امر نمود، که چند روزی قلعه را آتشباران کردند. به ضرب توپ و خمپاره لهب شراره دیوار قلعه را نسج عنکبوت کردند و اکثر روز دلاوران زندیه مبارز می‌طلبیدند و مردم قلعه بیرون می‌آمدند؛ جنگ میدان واقع می‌شد. بعضی از آنها قتل و دستگیر [شده، بقیه] مغلوب به

قلعه مراجعت و عودت می‌کردند، تا اینکه روزی قلعه‌چیان به عزم جنگ میدان تمامی بیرون آمدند. خسرو خان والی اردلان، که در نزد کریم خان بود، و صف‌شکنان زندیه در میدان رزم عرصه را گرم کردند و فتحعلی خان خودش هم در آن معرکه بود، شکست به سپاه کریم خان واقع [گشته] اکثر قشون او، راه فرار پیش‌گرفته، پیش دو اوها به همدان رسیده بود. خسرو خان که در نزدیک کریم خان بوده و از برادران و اقوام خود و رزمجویان زندیه شرمه‌ی قلیل در نزد او می‌مانده، کریم خان به خسرو خان می‌گوید: امروز باید آبروی ما را بازآری و از این سرافکنده‌ی که روی داده، ما را سربلند کنی! خسرو خان نیز با دلاوران اردلان پای جلادت پیش‌نهاد، حمله‌ی مردانه به سپاه فتحعلی خان افشار برده، بعون الله شکست بدوها داده، به نحوی که مضطربانه رو به قلعه فرار [کرده] و امر به توپچیان و زنبورکچیان شد: قلعه را آتشباران کردند، به نحوی که به عجز آمدند، الأمان الأمان گویان دروازه‌ی قلعه را مفتوح [کرده]، اولاً اهل عمامه از سادات و مشایخ و ملایان کلام مجید را شفیع کرده، به خدمت کریم خان آمدند. او نیز اهل قلعه را امان داده، قلم عفو به جرائم فتحعلی خان کشید و آنچه توقع داشت، از قلعه‌چیان گرفت. قلعه را خراب کرد و فتحعلی خان را همراه آورده، به عراق آمد. و مجادله‌ی کریم خان با شهزاده و مصطفی خان و سائر خوانین در محل جوانرود یوم یکشنبه ۱۵ شهر شعبان سنه‌ی ۱۱۶۶ [اتفاق افتاد] و شیخون آوردن محمد خان زند بر سر سلیم پاشا در بیلاور [بود] و بعضی از مردم اردلان و ببه در آن معرکه به قتل رسیدند؛ چون نظر علی سلطان اورامی؛ و مجروح شدن اکثری از طرفین و مجروح بودن بینی سلیم پاشا و شکست دادن سلیم پاشا؛ فردای همانروز محمد خان را و فرار نمودن محمد خان زند شب جمعه ۱۳ شهر صفر سنه‌ی ۱۱۶۸ و مقتول شدن محمد علی سلطان بانه و سبحانوردی بیگ پسرش و صالح خان مریوان به دست سلیم پاشا و شیربیگ برادرش در همین تاریخ [بود] و سبحانوردی خان بعد از این [که] نه دفعه حکومت اردلان را کرد، به همدان رفت و در آنجا در سنه‌ی ۱۱۶۷ فوت و دفن شد. و بعد از ششماه نعش او را نقل و از همدان آورده، در پهلوی دو نفر شهیدان که در سر کوه، که نزدیک به چیغلو [بود] و آن قریه حال به شیدا مشهور است، دفن کردند. از گوشت و پوست او هیچ ضایع نشده

بود، در عرض ششماه الی یک ناخن پایش. و کریم خان ولد عباسقلی خان، که یکسال حکومت اردلان را کرد، در ملک فارس، در سنه‌ی ۱۱۶۸ فوت گردید. و بعد از اینکه نادر شاه و برادرش و اقوامش موعده بیست سال پادشاهی و سلطنت در ایران کردند و دررفتند؛ آزاد خان افغان و کریم خان زند چند وقتی در عراق کاوش می‌کردند. چند روزی این غالب می‌شد و چند روزی آن. هرکدام غالب می‌بودند، حکم و فرمان می‌نوشتند؛ تا اینکه در سنه‌ی ۱۱۶۹ بندگان ذیشان قآن نشان محمد حسن خان قاجار ولد مرحوم فتحعلی خان که ابا عن جد سلسله‌ی جلیله‌ی ایشان صاحب اختیار و به شوکت سلطنت و دولت و مکنات موصوف بودند، بخصوص محمد حسن خان در بسالت و سپاهداری و نصفت و ملکگیری گوی سبقت را از همگان ربوده بود، کوکب دولتش طالع گردید.

[خسرو خان]

عموم اهل عراق و آذربایجان و استرآباد و مازندران بر او جمع [شدند] و حکومت اردلان را در سنه‌ی ۱۱۷۰ به خسروخان مفوض نمود و به ولایت آمد. چونکه سلیم پاشای ببه چند وقتی در اردلان حکومت کرده بود، فی‌الجملة آبادی در سنندج و حوالی آن حاصل شده بود، نهایت اکثر اعزّه و اعیان اردلان در شهرزور در نزد سلیمان پاشا بودند؛ به محض اینکه شنیدند، که حکومت اردلان را به خسروخان دادند، هوس آمدن به ولایت را کردند. سلیمان پاشا معارف را مانع [شده] و غیر معارف به ولایت عودت کردند. و از معارف و اعیان نجفقلی بیگ و مهرعلی سلطان و یوسف بیگ و خسرو بیگ در ایالت سلیم پاشا در ولایت مانده، حرکت نکرده بودند. و در ایام حکومت سلیم پاشا ابراهیم بیگ به دست مردم ببه به مصر رسیده بود. محمد رشید بیگ بعد از فوت پدرش با اقوام و اتباع خود در الک بود و روانسر و شادی‌آباد و پلنگان را متصرف [شده] و محکوم خسروخان نبود و سلیم پاشا در ایالت خود قلعه‌ی حسن‌آباد و دیوار قلعه را تعمیر نموده و سکنه‌ی سنندج [را] در آنجا اسکان [داده] و در آنجا بیوتات و بازار و مسجد احداث [کرده]، شهر سنندج را خراب و ویران و خالی از سکنه نموده؛ و نجفقلی بیگ و مهرعلی سلطان و یوسف بیگ و خسرو بیگ و غیره مردم معارف هم عمارت در قلعه‌ی مزبور بنا کرده بودند. خسروخان که به امر حکومت به ولایت آمد، در سنندج خراب شده نزول [یافته] و به مقر حکومتش

قرارداد و مردم ولایتی، که به سبب صدمات متفرق و به اطراف و جوانب رفته بودند، به قصبه‌ی سنندج آمدند؛ بنای آبادی و زراعتکاری و تعمیر املاک و بیوتات گذاشته و حضرات اعیان و متمولین و معارف در قلعه‌ی حسن‌آباد متوقف [بوده] دورادور اظهار خدمتگذاری و اطاعت و انقیاد خسروخان را می‌کردند. و خسروخان عباس خان شاهسیوان را با دویست نفر سواره، او و جمعیت خودش نیز به دویست نفری می‌رسید، در نزد خود نگاهداشته، به جهت بی‌سیورساتی و مصارف، عسرت می‌کشیدند. از سنندج بیرون آمده، در حوالی قلعه‌ی مزبور در صحرا خیمه زده و هر روز در شطی و مکانی اتباع و عمله‌ی خود و مردم شاهسیوان را اسکان [داده]، اختیاری کامل در ولایت نداشت و حضرات اعزّه و اعیان، که در قلعه بودند، اعتنای چندانی به خسروخان نمی‌نمودند. و مهرعلی سلطان، که شاخص اوها بود، هر روز از قلعه سوار می‌شد، به نزد خسرو خان می‌آمد، اظهار انقیاد را می‌نمود. و در بین اعیان قلعه و خسروخان تنفیری و نقاضتی به حصول پیوست. خسروخان چاره را در این یافت، که با عباس خان تمهید و مشورت کرد، که شاخص و صاحب اتباع اینها دو نفرند؛ مهرعلی سلطان و خسرو بیگ، اوها را باید تلف کرد، تا اختیاری کامل به هم‌رسانیم. مهرعلی سلطان که از قرار هر روز به نزد خسرو خان می‌آمد، آنروز نیز آمد، او را محبوس نمودند. و فرستادند خسرو بیگ که در قلعه متوقف بود، او را به عدم روانه و مهرعلی سلطان را نیز معدوم کردند و آنچه اموال و اوضاع داشتند، همگی را ضبط [نمودند] و استقلال تامی برای خسروخان رو نمود و قلعه‌ی حسن‌آباد را از سکنه خالی [کرده] آنها را کوچانیده، به سنندج آوردند. مردم بنای عمارت و بیوتات گذاشتند و بنای زراعتکاری و تعمیر باغات و بساتین گذاشتند. و مردمی که به اطراف متفرق شده بودند، عودت به ولایت کردند و خسرو خان نیز به رعیت‌پروری و حسن سلوک مشغول شد. و چون احشام شهرزور به ولایت می‌آمدند، به قانون قدیم خسرو خان مطالبه‌ی علفخواری از اوها می‌نمود و ایشان تعلل در دادن می‌کردند، و به عنفا از اوها چیزی می‌گرفتند. سلیمان پاشا، که در کمال شوکت در شهرزور حاکم [بود] و در نهایت مغروری حکومت می‌نمود؛ از این حرکات که خسرو خان با احشام او می‌کرد، بیدماغی حاصل [کرده] و

در فکر انتقام و اختلال بود. و آزاد خان افغان با جمعیتی معقول در شهرزور نزول [کرده] و محکوم سلیمان پاشا بود. او را ترغیب کرده، که به سنج برود و مردم ولایتی از قبیل محمد رشید بیگ و دیگر معارف و غیر معارف اردلان [را] که به دویست نفر سواره می‌رسیدند؛ تمامی را ابواب جمع آزاد خان نموده و از مردم بیگانه که در شهرزور متوطن بودند، او‌ها را هم به قشون ایشان ملحق [کرده] دو هزار نفر سواره تدارک دیده، به عزم اخراج خسرو خان از قلعه‌ی حسن‌آباد و سنج و تصرف کردن ولایت اردلان روانه نمود. و به آزاد خان و رشید بیگ گفت: این امر که فیصل شد، گویم [که] انتقام مهر علی سلطان و خسرو بیگ را از او گرفته‌اید. و در صورتیکه قلعه و سنج را تصرف کنید؛ خانه و کوچ و اتباع را در آنجا بگذارید، خودتان به پیش بروید، ولایت عراق را متصرف کرده‌اید. آزاد خان حرف سلیمان پاشا را گوش کرده، تدارک قشون خود را دیده و سلیمان پاشا نیز محمد رشید بیگ را با مردم اردلان همراه او کرده، سان لشکر را دیده، با دو هزار نفر جمعیت حرکت نمود. و این خبر به خسرو خان رسید، کوچیده با مردم به قلعه‌ی حسن‌آباد رفته، تدارک ذخیره را کرده، در او متحصن [شد]. و آزاد خان کوچ بر کوچ به‌حوالی قلعه‌ی حسن‌آباد آمده، آن را به محاصره انداخته و خسرو خان نیز با عباس خان شاهسیوان قلعه‌داری چنانکه شاید باید کردند. چندین دفعه جنگ میدان شد، اگرچه شجاعان افغانه دستبرد می‌کردند، نهایت دلاوران اردلان از قلعه بیرون می‌آمدند، به سنگر خودشان پس می‌بردند و از مکارم اخلاق مردم اردلان آنکه، در تحت تسلط افغان بودند؛ افغان جنگ میدان کرده، مغلوب می‌شدند؛ اردلانی پادو افغانها بودند، سنگرها در حوالی قلعه ساخته بودند، اندک اندک سنگرها را نزدیک به دروازه آوردند. بخصوص عمله‌ی محمد رشید بیگ اخص محمد صالح بیگ کمره‌ای، که اعمی است. خسرو خان بعد از خلاصی از محاصره، او را از آن سبب از بینائی عاری ساخت.

قتل این خسته به شمشیر تو تقدیر نبود

ورنه هیچ از دل بیرحم تو تقصیر نبود

اردلانیهای تابع آزاد خان و افغانها هرچند تیر در ترکش داشتند، انداختند؛ یکی از آنها به احدی برنخورد. زنها برای آوردن آب به چشمه‌ی شیرخاتون می‌رفتند؛ اردلانی گلوله برای اوها می‌انداختند. خلاصه موعده چهل و پنج روز و

هزار سواره و پیاده‌ی افغان و اردلانی شب و روز سعی می‌کردند؛ به اقسام محاربه ظفر نمی‌یافتند و دو توپ لاهوری بزرگ بال یمزی در دروازه‌ی قلعه بودند. توپچی روزی چندین دفعه کمان بازی می‌کردند. چندین نفر از افغان کشته شدند و خسرو خان دانست، که ایام محاصره امتداد می‌یابد؛ آدم برای استمداد به نزد شیخعلی خان زند که در همدان بود [فرستاد]. روانه او نیز از همدان با قشون خود حرکت [کرد]. همین [که] خبر آمدن او رسید، آزاد خان مردم افغان و اردلانی را با خود برداشته، فرار نمودند. و شیخعلی خان در عقب اوها می‌رفت. اوها را دوانید و خود به مراغه رفت و از آن طرفها احشام سلیمان پاشا را بعضی تاخت نمود و باز به عراق معاونت کرد. و شیخعلی خان نیز بناداشت، که دهات همدان و ملایر و چهار راه و آن طرفها [را]، که از سکنه خالی بودند، آباد و بنای زراعتکاری را برای اوها گذارد. بدان سبب چندین خروار غله و چندین جفت عوامل و چند خانوار حواله‌ی خسرو خان کرده، و ولایت او خراب و خالی از سکنه بود و خسرو خان نیز در اردو بود، حاضر نبود. یوسف بیگ و میرزا عبدالله که در قلعه محافظ بودند و چندین نفر محصل بر سر آنها بود، به‌عجز آمدند. شب دروازه را وا کرده، یوسف بیگ و میرزا عبدالله خانه‌ی خودشان و خانه و کوچ مردم را کوچانیده، رو به شهرزور رفتند. و خانه و کوچ خسرو خان و رضاقلی‌خان برادرش در قلعه مانده بود. از شنیدن این خبر به‌تعدی به قلعه‌ی حسن‌آباد برسر خانه و کوچ خود و عمله و اتباع و کسانی، که کوچ نکرده بودند، آمدند. آنچه مانده بودند، باخانه و کوچ خود از قلعه کوچانیده، به‌سنج آوردند. بنای آبادی در شهر گذاشتند و قلعه‌ی حسن‌آباد را خراب کردند و تا حال قلعه‌ی مزبور ویران و اثری از دیوار قلعه نیز نمانده. و دو سه توپ لاهوری بال یمزی بسیار ممتاز در قلعه بودند؛ کریم خان زند فرستاد، آنها را آوردند و بنای عمارت و بیوتات و تعمیر باغات در سنج گذاشته و خسرو خان موعده هفت سال حکومت اردلان را نمود. و دولت زندیه روز به روز در ترقی بود. و محمد حسن خان در حدود استرآباد و مازندران سپاه سنگین و قشون بدو جمع [گشته] و کریم خان زند دعوی خودسری می‌کرد و در عراق خودنمائی داشت. و چونکه وقت سلطنت و شوکت و فرمانمائی این جلیل‌الشان قاجار به‌مضمون الامور مرهونه باوقاتها در علم و قدرت ازلی گذشته بود،

که وعده‌ی سلطنت چند سال تعویق بیفتد؛ بعد از آن کوبک اقبال و بختیاری ایشان نیز درخشان ساطع و لامع شود، کسانی چون انجم در صفحه‌ی ایران خود نمائی می‌کردند؛ اختر دولتشان افول و غروب ابدی نمایند، در بین کریم خان و محمد حسن خان قاجار مجادله‌ی عظیم واقع [شده] بعد از کشتش و کوشش بسیار به حکم ازلی کریم خان در آن معرکه غالب [گشت] و سپاه محمد حسن خان مغلوب [شده] و خودش نیز راه عدم پیش‌گرفت. و این فتح باعث ترقی و دولت زندیه شد و کریم خان در سنه‌ی ۱۱۷۰ از عراق حرکت کرده، رو به ولایت فارس عنان عزیمت را معطوف [داشته] رفته در بلده‌ی شیراز متمکن و او را جای سلطنت و پایتخت قرار داد. از هر ولایتی و از هر طائفه‌ای یک نفر یا دو نفر معروف و بزرگ و شاخص ولایت و طائفه و ایل بود، همگی را طلبیده و به‌گرو در شیراز نگاهداشته؛ چون آقا محمد و آزاد خان و رفیع خان قاجار و شهباز خان دنبلی و پناه خان جوانشیری و رئیس احمد شاه دشتستانی و اسمعیل خان قشقائی و خانه و کوچ و اولاد ایشان را گرو گرفته و قلعه‌ی شیراز را از سر نو بنا کرده؛ قلعه‌ی متین و حصن حصین رصین در آنجا ساخته و خندق و بارو و حصار و بروج او از همگی قلاع و شور قدیمه محکمتر و توپهای بزرگ متعدده و خمپاره و زنبورک و صف شکن و بادلیج و جباخانه و آلات و تدارک قلعه فوق الغایه در آن قلعه جمع کرد و قشون تمامی ایران بدو جمع [شد]. زیاده از صد هزار نفر سواره در دفتر لشکر نویسان اسم به اسم داشت و اکثر خانه و کوچ آنها در شیراز ساکن و کریم خان خودش کمتر سفر می‌کرد. هرگاه سرکشی، در ولایتی سرکشی می‌کرد، یکی از برادران خود را سرکرده قرار می‌داد و فوجی از قشون همراه او روانه و ابواب جمع او می‌شد، می‌رفتند؛ دشمن را مغلوب می‌کردند، باز مراجعت می‌نمود. و در عهد خودش ملک آذربایجان و فارس و عراق و اکثر خراسان را به وکالت متصرف شد و عربستان و خوزستان را نیز تسخیر کرد. و محمد صادق خان برادرش را با لشکر جرار مأمور و تعیین کرد. بصره که یکی از بلاد عظیمه‌ی روم است، تسخیر نمود و دو سه سال حاکم او در بصره بود [ظ]. او دو سه سال در بصره حاکم بود و سلیمان پاشای بیه، که در قلعه چولان و شهرزور حاکم بود؛ احمد پاشا و محمود پاشای برادرانش با او به مقام دعوی حکومت بیه برآمده، او را معزول می‌کردند و او به ولایت

ایران پناه می‌آورد. محمد پاشای خانه پاشا از جانب وزیر حاکم بیه شد. سلیمان پاشا را معزول [نمود]. او نیز با کوچ و اتباعش به طرف سقز رفته و از آنجا به کرماشاهان آمد. محمد پاشا موعده یکسال حکومت کرد. از جانب سلیمان پاشای وزیر باز خلعت برای سلیمان پاشا آوردند، او را حاکم کردند. محمد پاشا ولد خانه پاشا معزول [شد]؛ او هم رفته با عبدالله پاشا حاکم نهاب و احمد پاشای برادر سلیمان پاشا متفق [گشته] از برای انتقام به جنگ سلیمان پاشای حاکم بیه آمدند. بعد از تلاقی فریقین در کنار آب سیروان، محمد پاشا ولد خانه پاشا و بکر بیگ برادر سلیمان پاشا در میدان رزم مقتول [شدند] و شکست فاحش به عبدالله پاشا و احمد پاشا راه یافته و سلیمان پاشا غالب آمده و از جانب کریم خان، خسرو خان از حکومت عزل [شده] و حکومت را به سلیمان پاشای بیه داد.

[سلیمان پاشای بیه]

احمد پاشا حاکم شهرزور بود. او را نیز وزیر بغداد معزول [نموده] و سلیمان پاشای بیه خودسر ولایت بیه را متصرف بود. و احمد پاشا در بغداد نزد علی پاشای وزیر بود؛ خبر این را شنید، که سلیمان پاشا خدمت کریم خان را می‌کند و اعتنائی به وزیر نمی‌کند. علی پاشای وزیر بغداد همت کرده، متهورانه از شهر بغداد حرکت [نموده] و قشون لوندات و ینکیچری و سپاهی و اهل قشله و عمله و آغاوات را تدارک [دیده] و امین پاشا حاکم موصل و عبدالله پاشا حاکم نهاب و اعراب و عشایر و احمد پاشای بیه [را]، که طالب حکومت بیه بود، نیز همراه آورده، با بیست هزار سواره و پیاده و تدارک با توپخانه و زنبورک خانه وارد منزل کفری [شده] و سلیمان پاشا تدارک قشون خود کرد؛ ده دوازده سوار و پیاده‌ی بیه و اردلانی و غیره بودند؛ به مقابله و مقاتله‌ی علی پاشای وزیر رفته؛ بعد از تلاقی فریقین و کشتش و کوشش جانین، سپاه رومی غالب آمد و شکست فاحش به سلیمان پاشا دادند؛ خودش با معدودی راه فرار را پیش گرفته، رو به اردلان آمد و اسباب و اثاث قشون آنچه بود، تمامی به‌جا گذاشته. از خیمه و دواب و شمشیر و تفنگ و آلات حرب به دست رومیان افتاد و اکثر مردم بیه و اردلانی در میدان جنگ دستگیر و

بعضی هم مقتول شدند. و علی پاشای وزیر بعد از فتح، احمد پاشا را به حاکم ببه کرده و سلیمان پاشا که در خاک ایران چند وقتی، که یکسال باشد نشست. استعداد تمام داشت؛ قشون خود را تدارک دیده، به قلعه چولان رفت. احمد پاشا را بیرون کرد و خودسر بی إذن وزیر ولایت ببه را مستولی شد. مردم سنندج و توابع که مدتی بود، در شهرزور بودند، آنها را با خانه و کوچ مردم ببه، همگی را کوچانیده، به سنندج فرستاده و حسن بیگ پسرش را نائب خود کرده، در سنندج قرار داده و ولایت ببه را داشت و ولایت اردلان هم، حکومت هر دو ملک می کرد و علی خان پسرش با خانه و بنه در نزد کریم خان زند بود. و چون اجلش رسیده بود، مفسدی فقیه ابراهیم نام، شب آمده خنجر به سلیمان پاشا زده، چون زخم منکر بود، بعد از نه (۹) روز فوت شد. و بعد از او در سنه ۱۱۷۸ از جانب وزیر بغداد محمد پاشا برادر سلیمان پاشا حاکم ببه گردید. و بعد از فوت سلیمان پاشا چونکه علی خان پسرش در شیراز در نزد کریم خان بود؛ حکومت اردلان را به علی خان داد و او نیز یک سال و نیم حکومت کرد. چونکه شایسته‌ی حکومت نبود و امر حکومت را نتوانست به راه ببرد، محمد رشید بیگ وکیل و میرزا عبدالله وزیر و میرزا صادق مستوفی برخاسته و فرار نمودند؛ و به شیراز به نزد کریم خان به شکوه رفتند. و خسرو خان نیز در نزد کریم خان مدتی بود به خدمتگذاری مشغول بود.

[خسرو خان بار دوم]

ایالت و حکومت اردلان را در سنه ۱۱۸۰ به تصدیق عمال [ی] که به شکوه رفته [بودند] به خسرو خان مفوض [داشت] و به مرافقت محمد رشید بیگ و میرزا عبدالله و میرزا صادق و سائر اعزه به آئین و طمطراق و طنطنه‌ی هرچه تامتر وارد سنندج شدند و تا موعده یازده سال بالاستقلال و عیش و خوشی بسر برد، و عمارات عالیه و حمام متعدده و باغات و بساتین و مساجد در سنندج بنا شدند. و خسرو خان عمارت اجدادی که به دارالاماره محسوب است، خراب کرده و از سر نو عمارت عالی مصور و منقش بنا [کرده] و ارسی متعدده‌ی شیشه‌بند در عمارت مزبور به کار برده؛ حال در نهایت پاکیزگی باقیست. و مسجد در عمارت نیز و

پل قشلاق که چندین سال بود، خراب شده بود؛ او را نیز از نو ساخت و حال هم در کمال رصانت باقی است، و باغ میدان که پیشتر از ولایت اردلان بود، ویران و زمین شده بود، از سر نو غرس به مو و اشجار [کرده] و حال به چهارباغ مشهور است و باقی. و دولت و سعادت و مکتب و شوکت چنان به خسرو خان و ولایت روداد، که در قرون ماضیه کسی ندیده بود. نه سفر بود و نه لشکرکشی بود. تمامی ایران بخصوص مردم اردلان روزگار را خوب به سر می بردند؛ تا اینکه وزرا و پاشایان و حکامان سرحد ملک روم به عاکفان سده‌ی سنییه عثمانیه اختلال سرحد و چگونگی فتح و تصرف بصره را عرض کرده بودند. از مصدر جاه و جلال امر و مقرر شده بود، که حسن پاشا وزیر و والی موصل و کرکوک از سمت قلعه چولان و عبدالله پاشای وزیر و محافظ بغداد از جانب نهاب برای استخلاص بصره و یا برای انتقام رو به ممالک محروسه‌ی ایران عزیمت و نهضت نموده، شاید به این تقرب بصره را از ید تصرف کریم خان فرمانفرمای ایران انتزاع و استرداد و یا انتقامی کشیده باشند. و محمد پاشای حاکم الکای ببه به نزد حسن پاشا رفته، تعهدات زیادی کرده، که هرگاه با قشون و استعدادی زیاد او را از سمت مریوان مأمور نمایند، بلکه کاری از او متمشی شود. حسن پاشا نیز مبلغی نقد از وجه [ی] که از دولت عثمانیه برای سرانجام این مهم آورده بودند؛ به محمد پاشا داده و او را چرخچی نموده و آنچه از قشون رومی که در نزد او فراهم آمده بود، همراه او کرده، تا به الکای مریوان آمده و به الکای بانه نیز مستولی شده، شروع به خود نمائی کرده. و این معنی بر طبع خسرو خان والی اردلان نامالایم و مراتب را به کریم خان وکیل که در شیراز بود، اظهار [داشت]. هنوز جواب او نیامده، خسرو خان با جمعیتی که خود داشت و قشون مراغه و گروس که به امداد او آمده بود، قریب به چهار پنج هزار نفر سواره و تفنگچی متهورانه برای دفع محمد پاشا از سنندج حرکت [کرده] و منزل به منزل به مقابله‌ی محمد پاشا که ده دوازده هزار نفر سواره‌ی ببه و رومی داشت و در مریوان متوقف [بود] رفته. بعد از تلاقی فریقین و کشش و کوشش جانبین، چون قشون روم مضاعف لشکر خسرو خان [بود] و الحق در میدان جدال ایستادگی زیادی هم کرده بودند؛ بعد از طول و

امتداد زمان جدال این دو سپاه سنگین، جمعی کثیر از طرفین به زخم شمشیر و سنان و تفنگ راه عدم پیش گرفته و از مردم اردلان میرزا علی و میرزا مهدی ولدان میرزا عبدالله وزیر و نصرالله بیگ ولد یوسف بیگ و عبدالله بیگ منشی و چند نفر دیگر از معارف در آن معرکه مقتول و میرزا احمد ولد میرزا عبدالله با چند نفر از اعزه دستگیر [شده] و از طرف محمد پاشا نیز چند نفر قتل و دستگیر [شدند]. آخر الامر شکست به سپاه خسرو خان راه یافته، جماعت رومی و ببه غالب و خسرو خان در میدان بیرون آمده، به سنج مراجعت و عودت نمود و متوقف [شد]. و در محافظت قلعه و رعایا اهتمام نموده. این معنی سامعه افروز کریم خان گردیده، فی الفور برای این حرکت ناملایم رومی از قشون رکابی و ولایتی جمعی کثیر از عساکر منصوره به سرکردگی کلبعلی خان ولد شیخعلی خان و علیمردان خان زند تعیین [کرد]. و در قلیل مدت ساحت اردلان را مضرب خیام نصرت فرجام نموده، یوما فیوما فوج فوج از قشون بدوها ملحق [گشته] و در اوائل شهر رجب سنه ۱۱۹۱ رو به محمد پاشا که در جای معرکه و قتل توقف [داشت]، نه یارای پیش آمدن [داشت] و روی پس رفتن را [نیز] نداشت، مکث کرده بود؛ بلا تأمل حرکت [کرد]. و خسرو خان مقدمه‌ی جیوش بحر خروش گشته، به آئین و استعداد قشون خود به گردنه‌ی کاران رسید. محمد پاشا و رومی که همراه داشت، رو به قلعه‌چولان فرار و خود به خود سپاه رومی متفرق [گشته] و عساکر ایران وارد قزلجه که پنج فرسخی قلعه‌چولان است، گردید. لطفعلی خان ولد سبحانوردی خان را با فوجی از قشون برای تعاقب ایشان مأمور و تا به شهرزور و قره‌داغ رسید، تاخت و تاراج آن دیار را کرده.

درین اثناء کرکعلی بیگ جلودار از طرف کریم خان وارد و به سرداران مأموره و خسرو خان نوشته، که ایلچی از طرف ما به شرف سلطان روم رسید؛ به مقام اعتذار آمده، بنای مصالحه دارد. باید ایشان از خاک شهرزور حرکت [کرده] و به مقام اصلی خود عودت نمایند. امتتالا لأمره علیمردان خان به سمت کرماشاهان و کلبعلی خان و خسرو خان به زاغه من اعمال اردلان آمدند و موعده دو ماه در آنجا متوقف [بودند]. باز چاپار از طرف کریم خان رسید. امر کرده بود، چون قلع ماده‌ی

فساد عسکر رومی و محمد پاشا بالکلیه نشده، باز حرکت کرده، دوباره به شهرزور رفته آن ولایت [و] آن سامان را لگدکوب قشون کرده، خراب و مستأصل نمایند. در ساعت اول کلبعلی خان و خسرو خان با قشون زیاد از زاغه حرکت [کردند] و خسرو خان باز مقدمه الجیش شده، سردار و ذوالفقار خان در عقب روانه [شده] باسپاهی سنگین ذوالفقار خان خمسه و سائر خوانین از راه دگر به شهرزور وارد [شدند]. محمد پاشا در قلعه‌چولان بود، فرار نمود. حسن پاشا، کهیا را به امداد محمد پاشا با قشون روانه [کرد]. و احمد پاشا به نزد کلبعلی خان سردار و خسرو خان آمد، در عقب قشون کهیا و محمد پاشا رفتند. کهیا و محمد پاشا سنگر محکم ساخته بودند، در آنجا چند روزی متحصن بودند. همینکه کلبعلی خان و خسرو خان و احمد پاشا به نزدیک سنگر او رسیدند، تاب مقاومت را نداشته، شب شد؛ محمد پاشا و کهیا و عسکر روم فرار [کرده] و سنگر را خالی نمودند. لشکر ایران آن ولایت را بالمره خراب و بیوتات و زراعت اوها را حرق و سکنه‌ی آنجا را تاخت و بعضی مردم که اوضاع داشتند کوچانیده و نسوان آنها را اسیر کرده، خلاصه انتقام خسرو خان که در مریوان واقع شد، صد برابر کشیده شد از رومی و محمد پاشا. و خسرو خان نظر به مروت جبلی که داشت، اسراء [را] که مردم قشون به اسیر آورده بودند، همگی را از دست ایشان گرفت و به صاحبانشان رد کرد و به ولایت مألوفه خود عودت نمودند. و رضا قلی خان را در نزد احمد پاشا با فوجی از قشون بجا گذاشتند. و کلبعلی خان و خسرو خان و سائر خوانین با قشون ابواب جمعی از شهرزور حرکت و به سنج مراجعت [کردند]. و کلبعلی خان با قشون به شیراز رفت و خسرو خان در ولایت اردلان متمکن و مستقل گردید. و رضا قلی خان بعد از استیصال عدو و استقلال احمد پاشا به ولایت عودت نمود. و محمد پاشا بعد ازین خود را منسوب به کریم خان می‌دانست و بر وزیر بغداد نیز معلوم بود. بعضی اوقات احمد پاشای برادرش را روکش او می‌کردند. چونکه محمد پاشا امداد کریم خان را داشت، غالب می‌شد. و گزارش او بدین نحو است، که آمدن علی مردان خان از جانب کریم خان با قشون و ابواب جمعی از قلمرو گروس به امداد محمد پاشا و رسیدن او به سنج [در] شهر رمضان المبارک سنه ۱۱۸۶ [بود] و ملاقات او به محمد پاشا در سقز

سلخ شهر مزبور [بود] و رفتن محمد پاشا با علی مردان خان به قلعه چولان و فرار احمد پاشا که از طرف وزیر حاکم بیه بود و استقلال محمد پاشا بر سر حکومت و مراجعت علی مردان خان رو به شیرازو آمدن علی مردان خان به امداد محمد پاشا با قشون ابواب جمعی دفعه‌ی دوم از جانب کریم خان در شهر شعبان سنه‌ی ۱۱۸۷ [بود] و به اتفاق محمد پاشا جنگ کردن او با احمد پاشا و عبدالله پاشا و باش آغای لوندات در قرب قصبه‌ی قلعه چولان و شکست یافتن علی مردان خان و دستگیر شدن او در میدان و حبس او به دست محمد پاشا و قشون روم موعده دو ماه و فرستادن علی مردان خان را به محبوسی به بغداد نزد وزیر بغداد و نگاه داشتن او در بغداد دوازده روز [بوده] و مرخصی و روانه کردن او را از راه لرستان فیلی به شیراز و آمدن محمد شفیع خان زند با قشون ابواب جمعی به امداد محمد پاشا از جانب کریم خان و ورود به سنندج با دوازده هزار نفر سواره در وسط رمضان سنه‌ی ۱۱۸۸ [بود]. و توقف محمد شفیع خان با قشون در سنندج موعده دو ماه و حرکت کردن او با خسرو خان به صوب شهرزور و ملحق شدن به محمد پاشا در مریوان و رفتن همگی به مرافقت او به شیراز و فرار احمد پاشا و استقلال محمد پاشا و توقف محمد شفیع خان و خسرو خان با سپاه خودشان در شهرزور موعده هفت ماه و مراجعت محمد شفیع خان و خسرو خان به ولایت اردلان در سنه‌ی ۱۱۸۹ [بود] و آمدن محمد علی بیگ، خویش نظرعلی خان زند با قشون و ابواب جمعی و رفتن با محمد پاشا به قلعه چولان و کوچ کردن احمد پاشا و عبدالله پاشا و باز سازش نمودن با محمد پاشا و مراجعت کردن محمد علی بیگ به نزد نظر علی خان و آمدن او به سنندج و مقتول شدن خالد پاشا ولد سلیمان پاشا در مندعلی با چند نفر از اتباع او در سنه‌ی ۱۱۹۰ [بود] و رفتن محمد پاشا به کرکوک و رفتن احمد پاشا به عقب او و اعاده نمودن آنها از کرکوک سلخ شهر صفر سنه‌ی ۱۱۹۱ [بود] و معزول شدن عمر پاشا از وزارت بغداد شهر محرم الحرام سنه‌ی ۱۱۹۰ و آمدن الحاج حافظ مصطفی پاشا به وزارت بغداد و گرفتن و مقتول نمودن عمر پاشا [اتفاق افتاد] و بعد از سه ماه معزول شدن مصطفی پاشا و آمدن عبدی پاشا به بغداد و غدر نمودن و بیرون رفتن عبدالله کهیا از بغداد با معدودی از اهالی بغداد و اعراب و توقف

اوها در یک فرسخی خارج بغداد موعده یک ماه، و تفویض شدن وزارت بغداد به عبدالله پاشا و کرکوک به حسن پاشا در همان تاریخ [بود] و کریم خان زند بعد از این به اسم وکالت بیست و دو سال بلکه متجاوز، مملکت فارس و عراق و آذربایجان را متصرف شد. بساط عدالت را به نحوی گسترانید، که عبدالله در عهد او در مهد امان آسایش گزین [بوده] و مردم به هر اطراف و جوانب که خواهش رفتن می‌کردند، بیخوف و نقصان با نیل مقصود و مدعا به مقصد می‌رسیدند؛ و رعایا و برایا همگی در خواب راحت غنوده تا اینکه در شهر صفر ۱۱۹۳ فوت گردید^۴ و بعد از چند روزی از فوت او اختلاف عظیم در بین برادرانش و اقوام و طائفه‌ی زندیه واقع [شد].

نزاع و نفاق اوها به نحوی شدت گرفت، که نظرعلی خان و پسرانش و طائفه‌ی شیخعلی خان از صغیر و کبیر در آن معرکه‌ی نفاق مقتول [گشته] زکی خان هم فرمانفرمای و صاحب اختیاری را بر سر ابوالفتح خان انداخته و خود را به جزو او می‌دانست. بعد از دو ماه او را محبوس و با خود برداشته رو به اصفهان آمدند. نمک پدرش او را گرفتار [کرد]؛ ایلات همگی متفق اللفظ شدند شب در یزدی خاص او را مقتول و ابوالفتح خان نیز به شیراز عودت نمود. غرض اینکه، بعد از فوت کریم خان هر روز در ممالک امری رو [ی] می‌داد؛ دیده‌ی مردم خواب راحت را به خواب می‌دید و از شاخسار اقبال کسی جز غنچه‌ی تنگلی نمی‌چید. صغیر و کبیر از گلزار مقصود به جای گل، دست حسرت به سر می‌زد و برنا و پیر از خوان تمنا به جای نواله، خون جگر می‌خور [د]ند. از آن جمله ذولفقار خان افشار که این اختلال را مشاهده نمود، بخار غرور به دماغش متصاعد گردید، لوی مخالفت را برافراشته، دعوی خودسری را می‌کرد. علیمردان خان زند در اصفهان بود، خبر مخالفت ذولفقار خان را شنید؛ فرمایش و مواجب به قشون خود داده و خان احمد خان که موعده چهارده سال بود، گرو خسرو خان پدرش بود، او را نیز همراه خود آورد. همین دو منزل از اصفهان به این طرف آمد؛ خوانین و سرکرده و سلطان سردسته‌ی عراق و محمد خان فیلی و احمد آغای باش آغا با لوندات که از بغداد مطرود شده بودند، همگی

^۴ رقم کرد آذر کز ایوان شاهی بیرون رفت، کاوس و کیخسرو آمد، کریم رفت و ابوالفتح خان درون آمد ۱۱۹۳.

به نزد علیمردان خان آمدند، سپاه سنگینی بر او جمع شدند. و ذوالفقار خان که بعضی اراندل و اوباش بر او جمع آوری شده بود؛ به مقام بغی و طغیان برآمده بود؛ کوچ به کوچ نزدیک قشون علیمردان خان آمد، به مقابله و مقاتله‌ی یکدیگر در خاک قلمرو اتفاق افتاد. بعد از تلاقی فریقین، از طلوع صبح تا شام و از بام تا هنگام ظلام میانه‌ی قشون خون‌آشام محاربه و مقاتله واقع [بود]. ذوالفقار خان مقهور و مغلوب و شکست یافت و علیمردان خان منصور و مظفر و غالب شد. بعضی از لشکر او (ذوالفقار خان) در جنگ مقتول و اکثر او دستگیر و احوال و اسباب و ائصال [ی که] همراه آورده بود، نصیب قشون علیمردان خان شد. و ذوالفقار خان با پنج شش نفر سواره در آن جنگ نجات یافته، اسب اجل او را برداشته، به طارم رسانیده، حاکم بلده‌ی طارم ذوالفقار خان را محبوس و به نزد علیمردان خان فرستاد، امر به قتل او کرد. و بعد از فتح، خواهش ملاقات خسرو خان را کرد. شخصی از خوانین به نزد او روانه [نمود] او را احضار کرده بود. خسرو خان در اواسط شهر رمضان المبارک سنه‌ی ۱۱۹۴ از سندیج حرکت [کرده] و به آئین و طمطراق هرچه تمامتر با یک هزار و پانصد نفر از اعزه و اعیان و خوانین و سلاطین اردلان در خاک قلمرو به اردوی علیمردان خان ملحق [شد]. و در یک فرسخی اردو علیمردان خان، خسرو خان را استقبال کرده و بعد از ورود الله قلی خان حاکم کرماشاهان را که محبوس بود، التماس او را کرده، فی‌الغور برای رضاجوی او، الله قلی خان را از محبس بیرون آورده، او را مخلص و حکومت کرماشاهان را باز به او تفویض [کرد].

اردو در ابهر بود، در رسیدن خسرو خان از آنجا حرکت و به قزوین رفت. مدتی در آنجا توقف نموده و هر روز تکلفات و هدایا از چیزهای نفیسه برای خسرو خان می‌فرستاد، و خوانین و سلاطین و اعزه و اعیان خسرو خان را سیورسات و مواجب و فرمایشات زیاد از تمنا می‌داد و نوازشات و اشفاقات بسیار به خسرو خان و قشون او می‌نمود. و از قزوین حرکت کرده، رو به اصفهان رفت. و جعفر خان ولد صادق خان با فوجی عظیم در اصفهان متوقف بود، به محض رسیدن خبر آمدن علیمردان خان، جعفر خان فرار [نموده] و جمعیتی زیادی که داشت، از او برگشته، به معسکر علیمردان خان ملحق [شده]، جعفرخان با

معدودی به شیراز رفت و علیمردان خان با سپاه سنگین وارد اصفهان گردید. خسرو خان را عمارت معقول و قشون او را نیز در جاهای خوب جاداده و بزرگان و معارف اردلان را از راه محبت و لطف همیشه کشیک مخصوص خود کرده، خسرو خان و دسته‌ی او را در نهایت اعزاز و احترام ملحوظ می‌داشت و از مکارم اخلاق قدیم مردم اردلان آنکه، هرگاه اتفاق افتد با حاکم ولایت به جایی روند و سفر اوها طولی به‌هم‌رساند، عاجز می‌شوند و بنای مخالفت را می‌گذارند و بهانه جویی می‌کنند. مردم اردلان این عزت و حرمت را دیدند و با خسرو خان هر روز دعوی می‌کردند: هر شب ما را به کشیک می‌برند و ما را با ظاهر خان و صیدی مراد خان به قراولی می‌فرستند، از این نحو حرفهای غرض آمیز به میان آوردند و در جزو، عداوت خودشان را نسبت به خسرو خان، به علیمردان خان اظهار نمودند. و علیمردان خان نیز شوکت و اقتدار و استعداد را می‌دید، از او زیادت‌تر است، راضی بدین امر بود، که اینها با خسرو خان مخالفت ورزند، از او جدا بشوند؛ خسرو خان از شوکت بیفتد؛ در این کار ترغیب می‌داد نه منع؛ و رأس رئیس مردم اردلان در آن وقت، محمد رشید بیگ وکیل بود، که عموم اهالی اردلان از سلاطین چون صالح سلطان حاکم بانه و درویش سلطان حاکم جاف و جوانرود و رضا سلطان حاکم اورامان بود و زمان سلطان برادر صالح سلطان بانه، و از اعزه و اعیان عباسقلی بیگ ولد یوسف بیگ و میرزا احمد وزیر پسران میرزا عبدالله، و نظرعلی بیگ ولد حسنعلی بیگ و سه چهار نفر برادرزاده‌های او بودند، و طایفه‌ی سقزی از معروف و غیر معروف و صغیر و کبیر و عمله و اتباع همگی عداوت را آشکار کرده، تبرا و تحاشا [نموده] شکوه را پیش علیمردان خان برده و از خسرو خان جمهورا جدا شدند. دو سه نفر از معارف و ده دوازده نفر از غیر معارف پیش خسرو خان باقی [ماندند]، حتی فراش و یساول و جارچی و باشماخچی زیر علم محمد رشید بیگ رفتند و محمد رشید بیگ با اهالی اردلان علم مخالفت [با] خسرو خان را برافراشته، طول نفاق اوها به یک ماه رسید. علیمردان خان دانست، که کار اهالی و محمد رشید بیگ با خسرو خان اصلاح پذیر نمی‌شود،

خسرو خان را از حکومت چند روزی منع [کرد] (تا پریشان نشود، کار به سامان نرسد)، و به تصدیق محمد رشید بیگ و اهالی اردلان، سبحانوردی خان را حاکم نمود و رقم و خلعت نا امیدی برای کهزاد خان به سندنج آوردند. فوراً خبر رسید، که پسران صادق خان زند برای دعوی با علیمردان خان از شیراز با جمعیت تمام آمده‌اند. علیمردان خان محمد ظاهر خان و صیدی مراد خان را با فوجی لشکر از آن جمله محمد رشید بیگ بود، با سیصد نفر سوارهی اردلان که با او موافقت کرده بودند و با خسرو خان مخالفت کرده بودند، تعیین و مأمور نمود؛ چون دفعه‌ی پیش آمدند. سرکردگان علیمردان خان اوها را دوانیده، این دفعه بدان هیئت به مقابله و مقاتله‌ی اوها رفتند. بعد از تلاقی فریقین [که] در دم‌نی dumni واقع [شد]، به محض رسیدن به هم، پسران صادق خان مردانه حمله آورده، محمد ظاهر خان و صیدی مراد خان تاب مقاومت آنها [را] نیاورده، مغلوباً شکست یافتند و پسران صادق خان غالب آمدند و در رسیدن خبر شکست محمد ظاهر خان و صیدی مراد خان به اصفهان، قشون علیمردان خان از هم پاشیده، متفرق [شدند]. خسرو خان و رضاقلی خان که در اصفهان در نزد علیمردان خان بودند، با دسته‌ی اردلانی که مانده بودند، از اصفهان حرکت [کرده] کوچ به کوچ به چپقلوی اسفند آباد آمد و محمد رشید بیگ با مردم اردلان که از سیصد نفر متجاوز بودند و در دم‌نی dumni با محمد ظاهر خان و صیدی مراد خان شکست خوردند، به اصفهان پیش علیمردان خان نرفتند. خط مستقیم به همان جمعیت به تعدی پیش از آمدن خسرو خان، به سندنج رسیدند. چنین می‌دانستند، [که] خسرو خان از اصفهان نمی‌تواند به ولایت بیاید؛ چنین که [ظ. چونکه] کهزاد خان را حاکم کرده‌اند، کار اوها رنگ گرفته و می‌گیرد، با کهزاد خان ولایت را تصرف می‌کنند. دو روز فاصله خبر رسید، که خسرو خان و رضاقلی خان و لطفعلی خان اینک رسیدند. کهزاد خان و محمد رشید بیگ و میرزا یوسف و میرزا احمد وزیر و عموم اهالی و تابعین اوها خانه و کوچ را مضطربانه کوچانیده، به طرف پایگلان فرار [کردند]. خسرو خان و رضاقلی خان و لطفعلی خان با دسته‌ی خودشان به

سندنج وارد [شدند]. بعد از آسایش گرفتن از تعب راه، قشون را تدارک دیده، شب شبیخون بر سر ایل و جمعیت [ی] که در پایگلان توقف کرده بودند، زده؛ آنچه اموال و حال از محمد رشید بیگ و کهزاد خان و میرزا احمد و میرزا یوسف و عباسقلی بیگ و آنانیکه به اتفاق خروج کرده بودند، مجتمع الاجزا تاخت و تاراج [کردند]. بعد از تاخت از آنجا دست اهل و عیال را گرفته، به شهرزور فرار کردند. و خسرو خان و رضاقلی خان [بعد] از چپاو به سندنج عودت نمودند. مردم غیر معروف که در این صدمه متفرق شده [بودند] به نزد او آمدند و محمد پاشای کور و عمر پاشای برادرش به نزد خسرو خان آمدند. محمود پاشای برادرشان حاکم بیه بود؛ طالب فرستادن آنها شد. خسرو خان نیز آدم به نزد محمود پاشا روانه کرد، که شما کهزاد خان را که نگاهداشته‌اید، برای ما روانه کنید، ما نیز محمد پاشا را بدان ولا [یت] می‌فرستیم. او نیز بابکر آغا را برای همین مطلب فرستاد. خسرو خان محمد پاشا و عمر پاشا را بدو سپرد و آنها را روانه‌ی قلعه چولان کرد و آقا محمد را برای آوردن کهزاد خان فرستاد. در رسیدن آنها ماه مبارک رمضان بود، محمود پاشا، محمد پاشا و عمر پاشای برادرانش را فوراً به قتل رسانید و کهزاد خان را با آقا محمد برای خسرو خان روانه [نمود]. در رسیدن کهزاد خان، خسرو خان نوازشات بسیار با او نمود و او نیز کماکان کمر خدمتگذاری خسرو خان بست. و محمد رشید بیگ با اعزه و اعیانی که رفیق او بودند، در شهرزور کوچیده، رو به بغداد رفتند. خانه و کوچ و خودهاشان در ذهاب توقف نمودند. خسرو خان تدارک قشون را دیده، برای آوردن آنها به دشت 'ور Wur' رفت. میرزا یوسف و میرزا احمد وزیر و عباسقلی بیگ و سائر اعزه و اردلان که در نزد وکیل بودند، به نزد خسرو خان عودت کردند. محمد رشید بیگ با برادر و خویش و اقوام و اتباع در ذهاب ماندند. خانه و کوچ را در ذهاب سکنا [داد]. محمد رشید بیگ با چند نفر از اقوام به بغداد رفته، سلیمان پاشای وزیر نهایت لطف و شفقت با او کرده، آنها را خلعت نموده و سه چهار دهکده‌ی بزرگ از سمت ذهاب و آنجاها به او داده و از نقد و جنس هرچه لازم و فراخور حال آنها بود، بدوها

شفقت نمود. و محمد رشید بیگ با اقوام و اتباعش در آن وقت با احشام و منسوبیات هزار خانوار می‌بودند، از بغداد مرخص شده، آمده در دهات [ی] که بدوشان داده بودند، سکنا [گزید]. و هر ساله که احشام خسرو خان به گرمسیر می‌رفتند، بر سر اوها حکومت می‌کردند و بعضی از ایشان هم در نزد اوها می‌ماندند. خلاصه سه چهار سال محمد رشید بیگ در خاک روم خوش می‌گذرانید، تا اینکه علیمردان خان او را به حضور خود طلبیده؛ تدارک خود و اقوامش را دیده با دسته‌ی معقول به اصفهان به نزد علیمردان خان رفت. کمال شفقت و نوازش با او مبذول [داشتند]. و خسرو خان با عموهایش در اصفهان بودند. در کمال عزت و آبرو علیمردان خان، محمد رشید بیگ را ملحوظ [داشتند] هرچند سعی کرد، که با خسرو خان سازش نماید، نشد و محل جوانرود و پلنگان را از ولایت سوی و جدا کرده، به محمد رشید بیگ و اقوام و اتباعش داد. نهایت نظر علی بیگ و پسران محمد رشید بیگ در زهاب بر سر خانه و کوچ متوقف [شدند].

کهزاد خان و لطفعلی خان موافقت و مراقبت با محمد رشید بیگ کردند، فائده‌ای برای اوها نبخشید؛ لا علاجاً با خسرو خان سازش کردند؛ کمر اطاعت او را بستند، به اتفاق یکدیگر به علیمردان خان گفتند: محمد رشید بیگ که در اینجا مشمول نوازشات شما شده، دعوی همسری و همچشمی با ما دارد؛ پسرانش و نظرعلی بیگ و اقوام و اتباعش در خاک روم می‌باشند؛ فی‌الحقیقه خودش هم نوکر وزیر بغداد است و این است نوشته‌ی اوها در این چند روزه رسیده، که وزیر ترا می‌طلبد، و نوشته‌ی جعلی بدین مضمون درست کردند و به نظر علیمردان خان رسانیدند. علیمردان خان، محمد رشید بیگ را به حضور طلبیده و در مواجهه‌ی اوها گزارش را از او مؤاخذه و بازخواست کرد. هرچند این ابراء الذمه‌ی خود را کرد مفید نیفتاد. علیمردان خان امر به حبس او نمود و آنچه در اصفهان مال و اوضاع داشت، از او گرفتند. و خسرو خان متعهد شده بود، که از اقوام و عمله و اتباعش پنج هزار تومان بگیرد و به سرکار علیمردان خان برساند. حسین خان غلام، محصل مبلغ مزبور بود. به سنندج به نزد خان احمد خان آمد و هرچه موجود شد، از خانه و کوچ از اتباع و عمله‌ی محمد رشید بیگ گرفتند و به

سرکار علیمردان خان رسانیدند. و محمد رشید بیگ از حبس مرخص [شده]، و باز مراعات او را ملحوظ [داشتند] مشمول نوازشات شد. و بعد از چند وقتی علیمردان خان خواست خسرو خان را در کمال اعزاز و احترام مرخص [کرده] و به ولایت مراجعت و عودت نماید. بسیار طول نکشید، علیمردان خان بازگشت از حرف خود شد و او را نگاه داشت. و پیش از این تحریر گردید، که علیمردان خان به همدان آمد و پسر صادق خان اصفهان را قلیل مده [در دست] داشت. در همدان برای علیمردان خان تدارک توقف [دیدند] بعد ازین معلوم گردید، که استعداد و قشون زیادی ندارد. علیمردان خان با جمعیت معقول متهورانه از همدان حرکت [کرده] و در عرض راه به مقدمه‌الجیش پسر صادق خان رسید. شکست اوها داده، در اندک زمانی وارد شهر اصفهان گردید، پسر صادق خان شب با دسته‌ی خود فرار [کرده] و به سمت شیراز روانه [شد]. و صادق خان از تاب علیمردان خان، در قلعه‌ی شیراز متحصن [گشته] و ذخیره و توپخانه تدارک دیده، و به متانت قلعه امیدوار [بود]. علیمردان خان با سپاه خود از اصفهان حرکت [کرد] و برای مفتوح کردن شیراز و گرفتن صادق خان رو به شیراز روانه [شد]. منزل به منزل وارد بلده‌ی شیراز [گشته] و به محاصره پرداخت. لشکریان قلعه را چون حلقه‌ی انگشتر به میان گرفتند و موعده ماه مده‌ی محاصره گردید. و اکثر روزها جنگ میدان می‌شد. سپاه علیمردان خان غالب [نگشت]، تا اینکه ذخیره‌ی ایشان تمام [شد]؛ قحط عظیم بر قلعه‌چیان رو [ی] داد و مردم قلعه عاجز شدند. غدیری در بین ایلات رو [ی] داد و در آن وقت قشون علیمردان خان یورش برده، به آسانی قلعه مفتوح گردید. صادق خان با پسرانش دستگیر شده، اوها را به قتل رسانید و آنچه خزینه و دفینه و اموال داشت، نصیب سپاه علیمردان خان شد. و بعد از این فتح نمایان، به خیالش رسید، که اردلان را خراب و خسرو خان و رضاعلی خان را نیز [اسیر] کرده، به اصفهان ببرند. جعفر خان را با پنجهزار نفر سواره‌ی رکابی تعیین و مأمور کرده؛ در رسیدن... اثر، خسرو خان بلا تأمل در شهر شوال سنه‌ی ۱۱۹۶ با معدودی از عمله و غلامان خود از سنندج حرکت [کرده]، راه را کج کرده، از راه خوانسار منزل به منزل به اصفهان رفت و خان احمد خان پسرش نیز [با] خانه و کوچ خود و اعزه و اعیان و عمله و اتباع و

اهالی سنندج کوچ کرده رو به اورامان فرار کردند. و رضاقلی خان که در اسفندآباد بود، او نیز کوچیده، با اتباع خود رفته، در اورامان به خان احمد خان ملحق [شد]. و جعفر خان [یا] دو سه روز فاصله، با پنجهزار نفر از قشون ابواب جمعی وارد سنندج شد و راقم حروف حسب الأمر خسرو خان در نزد عجزه و مساکین [ی] که مانده بود، در سنندج توقف [کرده] و به قدر مقدور پرستاری اوهارا نموده. و توقف خان احمد خان و رضاقلی خان با کوچ و اتباع در اورامان چهل روز [بوده] و از بیم جعفر خان در اورامان کوچیده، به شهرزور رفتند و رضاقلی خان نیز از آنجا حرکت [کرده] و به نزد امامقلی خان اورمی که رو به عراق می آمد و دعوی خودسری را می کرد، رفت. و به مرافقت او تا به خاک اردلان آمدند، و امامقلی پنج شش هزار نفر سواره داشت، جعفرخان را، که در سنندج خراب شده، نشسته بود؛ رو به اصفهان روانید. و عجزه و مساکین سنندج را از ستم و ظلم او رهانید. و امامقلی به سبب سرما از راه خمسه به تبریز رفت. و رضاقلی خان چند روزی در سنندج توقف داشت، آزاردار بود. از سنندج به سبب آمدن کهزاد خان و لطفعلی خان با قشون امدادی کرماشاهان برسر او حرکت و رو به ولایت گروس فرار و در خاک گروس وفات نمود. خسرو خان درین عرض مدت در اصفهان متوقف، قسم حبس داشت. و آخر الأمر علیمردان خان برسر شفقت آمد، نوازش با خسرو خان نمود و خلعت برای خان احمد خان به شهرزور فرستاد. و خان احمد خان مخلع با اعزه و اعیان و خانه و کوچ و اتباع از شهرزور حرکت کرده و در اوایل [نیسان] وارد سنندج گردید و نیابت پدرش را می کرد. و بعد از چند وقتی علیمردان خان از سر لطف و شفقت خسرو خان را خلعت کرده، از اصفهان مرخص شده، در سنه ۱۱۹۸ وارد سنندج گردید. و اللهقلی خان در کرماشاهان حاکم بود. در ازاء اینکه خسرو خان او را از حبس علیمردان خان خلاص کرد و از سر نو، او را باعث شد، حکومت کرماشاهان را برای او گرفت؛ خسرو خان که به ولایت رسید، اللهقلی خان بنای بدسلوکی گذاشته و ولایت همسایه را دخل و دست انداز [ی] نموده. دو سه دفعه خسرو خان آدم به نزد او روانه [نمود] که ترک بدرقتاری کرده، پا از گلیم خود درازنماید، شرط همسایگی را ملحوظ [دارد]. و درین اثنا خبر رسید، که علیمردان خان

فوت نمود (۱).^۵ اللهقلی خان زیادتیر مغرور شد و داعیهی همسری و خودسری را پیدا کرده، اثاث صاحب اختیاری را از عالم توپ و زنبورک و خیمه و علم و سراپرده و طبل و کرنا و قشون و اسباب تدارک [بیده] و با دوازده هزار نفر سواران جنگی همراه خود آورده، از کرماشاهان با آئین و طمطراق و طنطنه و طبل و علم حرکت کرده، به عظم تسخیر عراق وارد سنقر گردید و نظرعلی خان و فتحعلی خان برادرش و اللهویردی پسرش و پسران محمد رشید بیگ به نزد اللهقلی خان رفته، به مرافقت اوها برای جنگ خسرو خان مستعد و آماده شده؛ خسرو خان نیز بلا تأمل با معدودی از سپاه که به هزار نفر نمی رسیدند، متهورانانه از سنندج حرکت [کرده] و به قریه‌ی امیرآباد، که محل نزول اللهویردی خان و قراولان اللهقلی خان بود؛ رسید. اوها را شکست داده، شب به سپاه اللهقلی خان ملحق [گشته] باعث رعب قشون اعداء شد. فردا که آفتاب طلوع کرد، تلاقی طرفین در قرب سنقر واقع [شد].

بعد از کشش و کوشش جانبین، اللهقلی خان در میدان مقتول و شکست فاحش به سپاه او رسید. اکثر از سپاه او قتیل، و اغلب از اعزه و اعیان اوها دستگیر [گشته] و اسباب و زنبورکخانه و توپخانه و اثاث و دواب و احمال و اجمال و ائقال و نقود و اجناس [ی] که از اوها مانده بود، نصیب سپاه خسرو خان شد و سر اللهقلی خان را با نگین دولتش که مهر ثبتي او بود با سر صالح خان افشار به حضور خسروی آوردند. و بقیه السیف آنها و نظرعلی خان و غیره جان را در میدان به در برده، فرار نمودند. و خسرو خان بعد از قتل اللهقلی خان و شکست او، به اسدآباد آمده، در آن وقت علیمردان خان فوت [نموده] و سپاه او از وندات و ایلات متفرق [گشته] اکثر آنها پیش خسرو خان، و خوانین و سلاطین عراق تمامی به نزد خسرو خان آمده. و صاحب اختیار ایران در آن اوان، بندگان سلیمان شأن سکندر نشان دارا دربان گیتی ستان صاحبقران بهین نتیجه‌ی دودمان ایل جلیل الشان قاجار، آقا محمد خان لازال اعلام شوکت و سلطنته فی‌الایران بود، و در حدود استرآباد متوجه سپاهداری و جمع آوری قشون ممالک بود و خسرو

^۵ قیل فی فوته: نوشت کلک صباحی قصر سلطانی علیمردان برون شد، نشست جعفر خان (۱۱۹۹)

خان ده پازده هزار سوار داشت، مطیع و متقاد کس نبود؛ خودسر سپاه را در قلمرو می‌گردانید و خود نمایی می‌نمود. و جعفر خان زند نیز در عراق اظهار حیاتی می‌کرد و محمد رشید بیگ و اقوام او و دسته‌اش در نزد جعفر خان بودند. به سعایت او جعفر خان بیست هزار سواره و تفنگچی فارس و عراق برای دفع و حرب خسرو خان حرکت [داده] منزل به منزل به خاک قلمرو آمده؛ اسماعیل خان زند در همدان تاب مقاومت نداشته فرار [کرده] و جعفر خان با قشون سنگینی که همراه داشت، در وسط زمستان با توپخانه و زنبورک و اسباب سنگین وارد همدان گردید. آدم برای اطاعت و انقیاد به نزد خسرو خان به سنندج روانه [کرد]، اعتنائی بدو نکرد و وعده‌ی جنگ را بدو سفارش نمود و استمداد از علی خان حاکم خمسه و محمدحسین خان گروس نمود. اوها با قشون خودشان آمده، به مرافقت یکدیگر از سنندج حرکت [کردند]. و کوچ بر کوچ اردوی خسرو خان به صالح‌آباد رسید. صیدی مراد و محمد رشید بیگ به قراولی در آنجا بودند؛ به محض [رسیدن] قشون خسرو خان، از صالح‌آباد فرار [کرده] و به‌نزد جعفرخان رفتند. از شنیدن این خبر رعب و خوف بر قشون جعفر خان مستولی [شده] و جعفر خان در کنار بلده‌ی همدان توپخانه و زنبورک و تفنگچه‌ها [ی] فارسی را سنگر کرده، خود با سپاهش در پشت آن متحصن [شد]. و سپاه خسرو خان در مقابل آن حصار آهنین نزول کردند؛ و قشون جعفر خان در آنجا متواری و متحصن [شده] بیرون نمی‌آمدند، جنگ میدان را یارار نداشتند کرد. و دلاوران اردلان سمندروار هر روز به سواره و پیاده به پشت توپخانه می‌رفتند و مبارز را می‌طلبیدند و آنها را ترغیب به جنگ میدان [می‌کردند] فائده‌ای نمی‌بخشید؛ همین به آتش توپ و تفنگ جواب لشکریها را می‌دادند و آتشباران می‌کردند. دو سه روز بدین نحو گذشت، تا اینکه یکروز قشون خسرو خان مصمم شدند، که رفته خود را به آتش توپ و تفنگ زده، تا وقت شام معرکه‌آرای رزم باشند. وقت طلوع آفتاب سپاه خسرو خان، که از شش هزار نفر متجاوز بودند، سوار شده؛ خسرو خان و علی خان خمسه و محمدحسین خان گروس پیش سپاه خود افتاده، متهورانه بر سر حصار

آهنینی که جعفر خان برای تحصن خود ساخته [بود] رفته، هرچند رزمجویان و صفشکنان اردلان هنگامه آرای حرب شدند و طالب جنگ میدان می‌شدند، به غیر از گلوله‌ی توپ و خمپاره و زنبورک و تفنگ جواب نمی‌شنیدند. دلاوران اردلان ایستادگی کردند؛ تا دو ساعت به غروب مانده.

جعفر خان غیرتش به حرکت آمده، سپاه خود را صف آرای کرده، به عزم جنگ از پشت توپخانه بیرون آمده، به میدان کارزار آمدند. بعد از تلاقی فریقین و کشش و کوشش جانبین و ستیز و آویز این دو سپاه سنگین، نسیم فتح به سپاه خسرو خان وزید، دلاوران اردلان حمله‌ی مردانه‌ای برده، شکست فاحش به قشون جعفر خان رو داده، اکثر خوانین دسته‌ی او دستگیر [شده] و اغلب معارف و اعزّه‌ی او در میدان رزم قتل گردید و آنچه احوال و ائصال و اجمال و آلات ولایت و جزائر و توپخانه و زنبورک و توپخانه بود، به تصرف خسرو خان و سپاهش [در] آمد. بقیة‌السيف اوها با جعفر خان رو به اصفهان فرار [کرده] و خسرو خان چند روزی در همدان توقف [داشته] و از آنجا حرکت [کرده] و به طرف بروجرد و نهاوند رفت. و از آن حوالی و اطراف پیشکش برای او آورده، مطیع او شدند. و محمد رشید بیگ با اقوامش و عمله و دسته‌اش، که هفت سال بود از سنندج با خانه و کوچ به در رفته و با جعفر خان در همدان بود؛ بعد از شکست [جعفر خان]، محمد رشید بیگ به نزد خسرو خان آمد و او از گذشته‌ی او گذشت [کرده] و مشمول نوازشات خسروی شد و در آن اوقات که خسرو خان در همدان و خاک قلمرو بود، مساوی سه‌هزار تومان نقد و جنس به محمد رشید بیگ رسانید. و آنچه محل و دهات و عمله و اتباع و خانوار معارف در ولایت داشت، همگی را به تصرف او داد و آبرو و حرمت و عزت او را در حد کمال می‌گرفت. و خسرو خان بعد از انتظام مهام آن سمتها کوچ بر کوچ به سنندج عودت نمود و موعد یکسال عمارت سوزانیده‌ی محمد رشید بیگ را از سر نو برای او ساخت. و سابقا تحریر شد، که اسماعیل خان زند از تاب جعفر خان فرار [کرده] و با خسرو خان به جنگ جعفر خان رفته [بود] بعد از فتح، خود و برادران و اقوامش در لباس سالوسی در بیجار گروس روزگار را به سر می‌بردند؛ چون گرگی در لباس میش مکر و تزویر و حيله‌ورزی می‌کردند. خسرو خان

فرستاد، اسماعیل خان را با برادران از بیجار به سنندج احضار [کرد]. بعد از آمدن اوها به نزد خسرو خان تغییر لباس درویشی او [را] داده، مخلع نموده به لباس ملوکانه و تدارک معقول از قبیل خیمه و خرگاه و اسلحه و دواب و اثاث به او داده و جمعی کثیر نیز از قشون ابواب جمع او نموده و او را مطلق العنان نمود، که هر جا خواهش دارد، برود. و از سنندج، اسماعیل خان با جمعیت معقول و تدارک ملوکانه حرکت [نموده] رو به کرمانشاهان رفته. مردم آنجا پیش او نیامدند، اوها را به محاصره انداخته؛ قلعه‌چیان به طلب امداد [پیش خسرو خان] آمده، خسرو خان نیز با سپاه مستعد خود، شهر رمضان سنه‌ی ۱۲۰۱ از سنندج حرکت [کرده] و برای [گرفتن] قلعه‌ی کرمانشاهان روانه [شد]. اسماعیل خان خبر آمدن خسرو خان را شنید، فی‌الوقت از آنجا کوچیده، به طرف نهاوند دوید و حاجی علی خان با پیشکش معقولی و اعزه و اعیان به نزد خسرو خان آمدند. و جمیع وندات و ایلات سمت لرستان و بختیاری و اکثر طوایف برسر اسماعیل خان جمع آوری کرده، دوازده‌هزار سواره و پیاده قشون داشت. و خسرو خان برای دفع شر او از عباد الله، از کرمانشاهان حرکت [کرده] و متعاقب او می‌رفت، تا به‌حوالی سربند رسید. در آن نزدیکی اسماعیل خان توقف نمود. و خسرو خان با سپاه خود در قریه‌ی ایمانلو نزول کرد. تلاقی فریقین در آنجا واقع [شد]. بعد از کشش و کوشش طرفین و اشتعال نائره‌ی جدال در جانبین، از آفتاب زده تا عصر در بین فریقین قاصد تیر و تفنگ آمد و شد می‌کرد و به‌ضرب سیف و سنان یکدیگر را می‌زدند. آخر الامر قشون اسماعیل خان شکست فاحش یافت و منهزم شدند و سپاه خسرو خان غالب و مظفر و منصور گردید. و اکثر خوانین و سلاطین [که در] دسته‌ی اسماعیل خان بودند، در میدان کاروزار دستگیر و اکثر ایشان مقتول شدند. و اسماعیل خان با پنج شش نفر از معرکه فرار و راه ادبار را پیش گرفته، رفت. و هرچه اسباب و اثقال و دواب و اموال و اجناس داشتند، همگی را بجا گذاشته، نصیب سپاه خسرو خان گردید. و خسرو خان بعد از چند روزی که آن سمت را انتظام داد، با جمعیت خود سالما و غانما کوچ به کوچ وارد سنندج شد و کمر به خدمتگذاری اعلی حضرت ظل‌اللهی بست و هر ساله پیشکش معقول به‌درگاه عالم پناه روانه [داشته] و سواره‌ی رکابی ولایت را می‌داد و پادشاه جمجاه محل

تووسرکان و اسدآباد و سنقر را به خسرو خان مفوض نمود. و دو سه دفعه امر به احضار خسرو خان نمود. به عذر خود را خلاص می‌کرد. تا اینکه لطفعلی خان ولد سبحانویردی خان را ... خود روانه [داشت]. موعده دو سه سال در رکاب شاهی بود. شاه جمجاه رقم قسم نامه را مهر کرده فرستاد، که ترا کور نمی‌کنم و نمی‌کشم و عزل نمی‌کنم و بهانه‌جوئی با تو نخواهم کرد. و میرزا احمد وزیر را نیز طلبیده بود، در رکاب شاه در طهران بود. او نیز عریضه‌ای نوشته بود، که در کمال خاطر جمعی بدین ولا آمده و از آن وقت تا حال تحریر، که پازده سال است، احمد میرزا در بلده‌ی طهران مقیم است. و خسرو خان را بهانه‌ای نمانده بود، تدارک سفر را دیده، خان احمد خان پسرش را نایب خود قرار داد، در ولایت باشد و خودش در شهر شعبان سنه‌ی ۱۲۰۴ از سنندج حرکت [کرده] و به طهران رفت. در دو فرسخی شهر طهران اکثر اشخاص معروف به استقبال او آمده، در کمال اعزاز وارد طهران شد. پادشاه عالم پناه خسرو خان را به حضور طلبیده و او را در مجلس بهشت آئین نشانده، توقیر و احترام او را ملحوظ [داشته] و هرروز او را به خلوت خاص احضار و مشمول نوازشات بوده، تا اینکه به قدرت الله خسرو خان مریض می‌شود، به آزار لثیرغس و دو سه نوع دیگر به آزار صعب مبتلا [گشته] و بندگان حضرت ظل‌اللهی طبیبان حذاقت پیشه چون میرزا مسیح که مسیحای عهد خود بود در علم طب، تعیین می‌فرماید، که به مداوای او کوشند. ایشان شش دانگ طبابت خود را صرف معالجات و مداوای او می‌کردند، علاج پذیر نمی‌شد، بلکه مزید برعلت می‌بود. شب و روز سعی می‌کردند و متوجه می‌شدند، مداوای نمودند، مفید نمی‌افتاد^۶ خان احمد خان نیز چند روزی بعد از روانه شدن خسرو خان در سنندج متوجه انتظام مهام ولایت بود، خبر رسید، که طایفه‌ی بلباس جمع آوری کرده‌اند و

^۶ و مرحوم جنت مکان خسرو خان به‌همان امراض در اوائل سنه‌ی ۱۲۰۸ هجری در بلده‌ی طهران به رحمت ایزدی پیوست. نعلش او را به بلده‌ی سنندج آورده و از آنجا به عتبات عالیات روانه و در آنجا مدفون گردید. غفرالله له آمین. آیت الله شیخ محمد مردوخ کردستانی، در رابطه با مبتلا شدن خسرو خان به این امراض در ص. ۳۷۱ 'تاریخ مردوخ' می‌نویسد: در یک مجلس باده پیمائی ملوکانه، ساقی بزم دوا در پیامانه‌ی خسرو خان ریخته، مستی او مبدل به جنون می‌شود. نمی‌دانم چه اندر باده کردند به یک پیمانهاش دیوانه کردند.

[لطفعلی خان]

و پادشاه انجم سپاه دید، که آزار خسرو خان روز به روز در شدت و تزیید است، علاج پذیر نخواهد شد؛ لطفعلی خان را در سنه‌ی ۱۲۰۵ والی اردلان نمود. و به سبب حسن سلوک و لطف و شفقت خود را از مردم دریغ نمی‌کرد. تمامی خانزاده‌ها و بیگزاده‌ها و سلاطین و اعزّه و اعیان مطیع و منقاد [گشته] و از امر و نهی او بیرون نمی‌رفتند. عموم مردم از او راضی [بوده] و کمر به خدمتگزاری او بسته، و چون دو سه سال در رکاب شاهی بود، سابقه‌ی خدمتی رسانیده و به‌کار بینی و بسالت و رشادت جلوه کرده. و مملکت کوهگیلویه و شوشتر و دزفول سر از اطاعت پادشاهی کشیده و محمد رشید بیگ وکیل و میرزا احمد وزیر که در رکاب بودند، اوها را خلعت داده، مرخص کرده، حسب الرقم مطاع لطفعلی خان را مأمور به سفر شوشتر و دزپل (Dizpol) فرمود، که آن سامان و آن طرف را از سرکشی تنبیه و اوها را به تسخیر پادشاهی آورد. در ورود اوها به سنندج و برقم قضا شیم شرفیابی حاصل کرد، مشغول تدارک و ذخیره و اسباب و قشون و سپاه بوده. در اندک زمانی سه‌هزار نفر سواران جنگی صفشکن اردلان [را] حاضر کرده، از سنندج حرکت [کرده] و به همراهی دلیران هزبرتن به کرماشاهان رسیده، قشون ابواب جمعی کرماشاهان را با سرکرده‌ی اوها برداشته، به جایی در لرستان نزول [کرد]. لشکر ابواب جمعی لرستان فیلی را سان داده، همراه کرده، به همگی ابواب جمعی که داشت، از ده‌هزار نفر متجاوز بود، به شوشتر و دزپل (-) رسید، و خوانین و سلاطین و محمد رشید بیگ وکیل و میرزا احمد وزیر و عموم اعزّه و اعیان اورامان در موکب او بودند. ملک شوشتر و دزپل را به تسخیر پادشاهی [در] آورد، و سر از اطاعت کشیده بودند. لطفعلی خان بعد از تصرف و تسخیر، مال دیوان پادشاهی از اوها گرفته و سواران رکابی اوها را نیز سان داده، منتظر [اراده‌ی امر] پادشاهی باشند؛ سر از اطاعت و انقیاد نکشیده، همگی سکنه‌ی شوشتر و دزپل و آن سمتها طوق [عبودیت] و خدمتگزاری به رقبه‌ی عبودیت و جانفشانی کرده، اول چله‌ی زمستان تا نوروز فیروز با قشون و ابواب جمعی در شوشتر متوقف [شد]. بعد از انتظام مهام آن سامان و نصب والی و حاکم آنجا، مظفر و منصور سالما و غانما از شوشتر

به‌سر ولایت می‌آیند، تاخت و تاراج می‌کنند. خان احمد خان فوراً تدارک قشون خود را دیده، متهورانه با امیر اصلان خان و محمد رشید بیگ از سنندج حرکت [کرد]. با وجود اینکه قشون ولایت به تمامی جمیع نشده و اکثر مردم ولایت خیردار نگردیده بودند؛ بلا تأمل برای دفع شر بلباس حق نناس (حق شناس) منزل به منزل وارد باشماق تیلکو گردیده و بلباس در آن حوالی خود را پنهان و متواری کرده [بودند. همین‌که] اعلام نصرت فرجام، خان احمد خان بر اوها نمایان شد، آن بیعاقبتان پیش آمده، تلاقی فریقین واقع [گشته]، در اول کار که دلاوران اردلان حمله بر آن طایفه‌ی خذلان نشان آورده، تاب سطوت و مردانگی اوها [را] نیاورده، صف شکسته، پس رفتند. خان احمد خان که در بصالت و شجاعت طاق و در مردانگی و رزم‌آرایی یگانه‌ی آفاق بود، پیش رفته، مبارزان میدان حرب را در هم شکسته، ناگاه گلوله بر او خورده، چون به مقتل او رسیده بود، به فاصله‌ی دو سه ساعت به رحمت ایزدی پیوسته. طایفه‌ی نکبت قرین این خبر را داشته، حمله بر سپاه خان احمد خان آورده، نکسی بر اوها داده؛ "جنگ از لشکر نیاید چون سپهسالار نیست". امیر اصلان خان و محمد رشید بیگ که در میدان رزم ایستادگی کرده و حرکت نکرده بودند، حمله‌ی مردانه بر آن طایفه‌ی منافقین آورده، شکست فاحش به بلباس داده، اکثر اوها در آن معرکه مقتول گردید و بعضی از آنها دستگیر و سپاه اردلان غالب [شده] و تعاقب آن طایفه را تا حوالی سقز نموده، مجروحین آن بیعاقبتان در عرض راه تلف شدند. و امیر اصلان و محمد رشید بیگ با مردم ولایت، به سنندج مراجعت و عودت نمودند و خبر قتل خان احمد خان به طهران رسیده، پادشاه عالم پناه چونکه دانست، آزار خسرو خان علاج پذیر نیست و پسرش نیز مقتول [شده]، ولایت را کسی نیست که پرستاری نماید و مالیات و خدمات دیوانی را به تقدیم رساند؛ و لطفعلی خان مدتی بود مستلزم رکاب نصرت انتساب بود و وعده‌ی حکومت را، در صورتیکه، که خسرو خان به حضور نرود، بدو داده بودند و این مقدمه هم رو داد، او را پیش از این، از رکاب برای روانه کردن خسرو خان مرخص و به ولایت آمده بود؛ حسب الرقم، لطفعلی خان را نایب قرار داده و مردم را نیز خاطر جمعی و اطمینان حاصل [شده]؛ دو سه ماه بدین نحو به نیابت پرستاری ولایت می‌کرد.

حرکت [کرده] و به ولایت مراجعت و عودت نمود. از این خدمت نمایان، موجب ارتقای مدارج لطفعلی خان در نظر پادشاهی و موجب افتخار و اعتبار گردید. و در سال مستقبل، باز از طرف حویزه خبر سرکشی اوها سامعه افروز پادشاهی شد. بندگان اعلیحضرت ظل اللهی حسب فرمان قضا جریان، حسنعلی خان ولد لطفعلی خان مأمور به سفر حویزه شد، که رفته قشون ابواب جمعی آن سمتها را نیز ابوابجمیع، از قرار رقم مطاع، او گردیده بودند. تنبیه سرکشان که سراز اطاعت پادشاهی کشیده [بودند]، نموده؛ به تسخیر و تصرف شاهی بیاوردند. حسنعلی خان نیز این خدمت را به فخر و شرف خود دانسته، تدارک قشون و اسباب خود را دیده، از سنندج حرکت [کرد] و یساولان مأمورین به کرمانشاهان و لرستان و آن سامان رفته، لشکر و ابواب جمیع را تمامی سان دیده، در خاک لرستان به حسنعلی خان ابوابجمیع و ملحق گشتند. به همراهی نصرت و ظفر و قشون او که از دوازده هزار نفر متجاوز بود، منزل به منزل به شوشتر و دزپل و از آنجا به حویزه رفته، سرکشان را تنبیه [کرده] و آن مملکت [را] به اطاعت پادشاه گیتی ستان [در] آورده، مال دیوان را بالمضاعف از اوها گرفته، و تعهد تقدیم مرجوعات پادشاهی شده، طوق عبودیت را به رقبه‌ی خود کرده، و کمر خدمتگذاری دیوان را بسته، و حسنعلی خان و اتباعش زیاده از حوصله‌ی خود منتفع گردیده. بعد از انتظام مهام از حویزه حرکت [کرده] و کوچ بر کوچ عازم ولایت گردیده، به سنندج وارد شدند. و از این فتح نمایان که لطفعلی خان و حسنعلی خان پسرش کردند، هر دو منظور نظر پادشاهی شده و حسنعلی خان را بعد از عودت از حویزه، به رکاب نصرت انتساب طلبیده، در رسیدن به حضور باهرالنور شاهی مشمول نوازشات شده؛ و در آن وقت سفر کرمان و قلعه نائره‌ی پسر جعفر خان نیز اتفاق افتاد. خدمت و جانفشانی خود را در پیشگاه شاه عالم‌پناه جلوه داده، مستحسن طبع گشته و لطفعلی خان در ولایت حکومت می‌کرد و به تاریخ شهر ربیع‌الثانی سنه‌ی ۱۲۰۹ به آزار طبیعی فوت [کرد].

[حسنعلی خان]

خبر فوتش به سمع مبارک بندگان ظل‌اللهی رسیده، نظر به سابقه و خدمت لطفعلی خان، حسنعلی خان که در رکاب همایون سربازی می‌کرد، به ولایت و حکومت

اردلان سرافراز و او را مخلص نموده، از موکب نصرت قرین رخصت انصراف حاصل و از کرمان کوچ کرده؛ منزل به منزل به سنندج وارد [شده] و محمد رشید بیگ وکیل که به کعبه‌ی معظمه رفته بود، در آن دم او نیز به ولایت وارد [گشته] و مردم ولایت از خوانین و سلاطین و اعزّه و اعیان و جمهور به استقبال او رفته، به آئین ملوکانه به سنندج وارد و همگی مطیع و منقاد او شده، کمر به اطاعت او بسته، و به صواب دید و مصلحت محمد رشید بیگ امر حکومت را به راه می‌برد. و در خدمات و تکالیف دیوانی را به تقدیم می‌رسانید؛ و در موکب همایون با سواره‌ی رکابی به سفر شوشی نجفقلی خان برادرش را فرستاد. و در سفر دوم شوشی که خاقان شهید جنت مکان به رحمت ایزدی پیوست، زخم آورده، پای او مجروح [شد] و با علیقلی خان برادر شاه تا به خاک گروس آمده و از آنجا به سنندج اعاده [شد] و سبحان‌ویردی خان ولد مؤمن خان نیریه‌ی جد بزرگوار سبحان‌ویردی خان با امان الله خان و برادرانش و سائر خانزاده‌ها و بیگزاده‌ها و بعضی از معارف فرصت یافته، به سنندج آمدند؛ که بلکه اسم و رسم خسروی مجدد شود. محمد رشید بیگ که در ولایت به امر نیابت مانده بود و آزاردار هم بود؛ مانع استقلال و استقرار اوها گردید. بهانه‌جویی به آمدن سردار و حسنعلی خان کرد. سبحان‌ویردی خان و امان‌الله خان از سنندج حرکت کرده و رو به مریوان عطف عنان کردند؛ و از آنجا به سقز نهضت نموده، آدم به جهت استمداد به نزد عبدالرحمن پاشا فرستادند؛ او نیز متعهد اعانت گردید. سلیم بیگ با دوهزار نفر سواره تدارک [دیده] به امداد امان‌الله خان و سبحان‌ویردی خان و حضرات خانزاده‌ها روانه [نمود] و به محض رسیدن اوها به مریوان حسنعلی خان و محمد رشید بیگ مردم را کوچانیده، به بیلاور فرار نموده، و راقم حروف، به حرف حسنعلی خان به مریوان به نزد سلیم بیگ برای استهمال رفته، چونکه عبدالرحمن پاشا ارتکاب این امر و اعانت و امداد حضرات را بی اذن و استصواب وزیر بغداد کرده و حسنعلی خان و محمد رشید بیگ، آدم برای استغاثه به نزد وزیر فرستاده و تعهدات خدمات مالی و بدنی را کرده و وعده‌ی تجدید اسم و رسم خسروی قدری مانده بود؛ وزیر بغداد عبدالرحمن پاشا را از ارتکاب این امر و امداد و اعانت حضرات را منع [کرده] و صلاح وقت

ندانسته و عبدالرحمن پاشا حسب الأمر سلیمان پاشای وزیر، سلیم بیگ را از مریوان احضار نموده و امان‌الله خان به سلیمانیه برای تمشیت کار خودشان به نزد عبدالرحمن پاشا رفته، بعد از سعی بدو معلوم گردیده، که عبدالرحمن پاشا معین و ممدد اوها نمی‌شود. از آنجا مرخص و اذن طلبیده و به سقزیه نزد رفقا آمده، گذارش عبدالرحمن پاشا و عدم قدرتش در امداد و اعانت ابلاغ [کرد]. و با عملی خودش به دربار پادشاه عالم‌پناه روی نیاز آورده؛ و در رسیدن او به طهران و شرفیابی به حضور ساطع‌النور سلطانی مشمول نوازشات شاه انجم‌سپاه بوده، بعد از آن روز به روز عزت و آبروی امان‌الله خان در نظر پادشاه در ترقی و تزاید بوده، در جریان این مقدمات محمد رشید بیگ بعد از سفر مکه‌ی معظمه مریض شده و اطبای حذاقت پیشه در مداوای او کوشیده، آزار او رو به بهبودی نکرده، در تزاید بود. و عریضه به دربارشاهی نوشته، که...طیب قابل نباشد، معالجه نمی‌شود و اطبای پادشاهی در طهران هستند، هرگاه از روی ترحم مرخص بفرمایند، این پیره غلام به دارالشفاء طهران مشرف و به عتبه‌بوسی درگاه عالم‌پناه، که قبله‌ی عالم و عالمیان است شرفیاب گردد؛ بلکه باعث شفا گردد و اطبای پادشاهی واسطه و وسیله‌ی علاج پذیری شوند. در جواب عریضه‌ی او رقم قضا جریان به سرافرازی او صادر گردید، که مرخص باشید؛ اولاد در ولایت امور دیوانی را به تقدیم رسانند و خودت به طهران آمده، طبیبان پادشاهی متوجه مداوای تو باشند. بعد از سرافرازی به رقم مطاع تدارک خود را دیده، کالبدش را به طهران رسانید. پیشکش او را گذرانیده و خودش را نیز به نظر و برابر شاه رسانیده، او را به اطبای سرکار سپرده، مشغول مداوای او شدند. چونکه آزار او صعب و مزمن هم شده بود، آزار مزبور شدت یافته، اجل رسیده بود در بلده‌ی طهران فوت [کرد] و نعش او را آورده، در گنبدی که حال هست، مدفون [است] (۱).^۷ و چونکه محمد رشید بیگ آیت ملک

^۷ و درین اوقات شخصی از معارف متمول ملک هند ارباب خیرات حسان کرده و کم آبی نجف اشرف ندیده، شنیده، مبالغ خطیر که از صدهزار تومان متجاوز بود...به‌دست امین متدین سپرده، آورده صرف اجرا و ترتیب و حفر نهی عظیم کرده، که عرض آن ده زرع و طولش ده فرسخ متجاوزتر و عمق او از سه زرع زیادتر است، احداث [کرده] موعده دو سه سال کار در حفر آن شده، تا اینکه نهر آب را به پشت قلعه‌ی نجف رسانیده و اعراب و سکنه‌ی آن حوالی از آن

حسنعلی خان بود، بعد از فوت او، مردم ولایت از او نارضا [شده] و او هم با اهل ولایت بنای بدسلوکی گذاشته، منصب وکالت را بی‌اذن امنای دولت پادشاهی به محمدزمان بیگ پسر کوچک محمد رشید بیگ داد. و عموم متعلقان و اقوام به فتحعلی بیگ پسر بزرگتر او رضامندتر بودند. بدان سبب سه نفر [از] پسران محمد رشید بیگ از سندنج حرکت [کرده] به شکوه به دربار معدلت مدار پادشاهی رفتند. و از عقب اوها عموم اعزه و اعیان ولایت به مددکاری اوها و شکوه‌ی حسنعلی خان به طهران رفتند. در درگاه شاه عالم‌پناه شکوه کرده و سوء سلوک او را عرض [کرده] و به سعایت میرزا احمد وزیر اردلان و مستوفی دیوان اعلی، کار شکوه‌چیان بالاگرفته، کمک اوها را در نظر [شاهی] جلوه داده، امر به احضار حسنعلی خان شد. رقم [صادر] و چاپار تعیین [و] روانه‌کرده. حسنعلی خان نیز تدارک قشون را دیده و محمدزمان بیگ را همراه کرده، منزل به منزل از سندنج حرکت [کرده] به طهران رسیده، اعزه و اعیان که پیش ازین به شکوه رفته بودند، منتظر رفتن حسنعلی خان بودند. و در رسیدن او بنای دعوی و نزاع گذاشته، در برابر و نظر پادشاه با حسنعلی خان معارضه کرده، شاه فرمودند، که وقت سفر است، همگی به سفر آمده.

پس از آن که موکب همایون عودت نمود، متوجه امور ایشان خواهیم شد. چند وقتی در طهران متوقف [بودند]. بعد از آن موکب همایون با توپخانه و جزائر و زنبورک و اسباب و کوکبه و قشون بیشمار از دارالسلطنه‌ی طهران نهضت و به عزم تسخیر ولایت خراسان روانه [شد] و عموم مردم اردلان با حسنعلی خان در رکاب ظفر انتساب بودند. و چند وقتی اردوی کیوان شکوه در آن سامان بود. اهالی آنجا سیورسات و پیشکش و خدمات دیوانی را به تقدیم می‌رسانیدند؛ مطیع و منقاد امر و نهی پادشاهی بودند. خراسان را تسخیر و بعد از انتظام مهام آن ولا موکب همایون از آنجا حرکت [کرده] و منزل به منزل با طنطنه و دبدبه‌ی شاهی به دارالسلطنه‌ی طهران مراجعت [نمود]. بعد از چند روزی شاه عالم‌پناه اعزه و اعیان شکوه‌چیان و غیر اهالی اردلان، که در رکاب نصرت انتساب بودند؛ همگی را در

نهر منتفع [گشته] محصول ربیعی و خریفی در زیر آن نهر بستان کاشته و می‌کارند. سالیانه مساوی صد هزار قروش رومی محصول از آن رفع و مستفیض می‌شوند و به نهر هندیه شهرت دارد.

مواجهه‌ی حسنعلی خان به حضور ساطع‌النور طلبیده، احضار نمودند. پادشاه جمجاه از روی مرحمت و رعیت پروری در اصلاح اوها کوشید. فرمودند: حسنعلی خان را قدغن می‌کنیم، که بعد از این از سخن حسابی شماها بگذرد و [باید] به حسن سلوک با شما رفتار کند. به استصواب یکدیگر بلا مناقشه و نزاع امورات دیوانی [را] سرانجام و فیصل دهید. [مفید] نیفتاد. آخر الامر شاه انجم سپاه بازخواست و مؤاخذه از حسنعلی خان فرمود، که این دو سال [می‌باشد] خوانین و اعزه و اعیان و اهالی اردلان به دربار معدلت مدار به شکوه می‌آیند، سوء سلوک و رفتار و [بی‌خدمتی دیوان] اعلی را عرض می‌کنند. نظر به شفقتی [که] به تو داشتیم، اوها را به ولایت به نزد تو اعاده می‌فرمودیم. امسال که خوانین و اعزه و اعیان به خاکپای مبارک آمده‌اند؛ از رفتار و سلوکت عاجز مانده‌اند، خدمت دیوانی را [به گردن نمی‌گیرند] و والی بودن ترا قبول ندارد [ندارند]. امان‌الله خان پسر خسرو خان که وارث حکومت [بوده] و مدتیست که در رکاب نصرت انتساب می‌باشد و دو سه دفعه خدمت بدو رجوع شده، به خوبی و مردانگی به انجام رسانیده، اعزه و اعیان و مردم اردلان به حسن سلوک او رضا [داده] و خدمتگزاری او را به جان منت می‌دانند و متکفل تقدیم خدمات دیوانی می‌شوند؛ استدعا کرده‌اند، که امان‌الله خان را والی کنم و او را والی می‌کنم.

[امان‌الله خان]

حسنعلی خان هرچند معذرت آورد، پادشاه جمجاه عذر او را قبول نفرموده؛ دوباره حسنعلی خان عرض کرد، که به غیر از این اشخاص، که با غلام در نفاق و شقاق می‌باشند، در ولایت رؤسا و کخدایان و اعزه و اعیان و اشخاص معارف هستند، مرخص می‌فرمایند، می‌فرستم در عرض بیست روز اوها را به حضور می‌آورند. بعد از آن غور [رسی] بفرمایند. شاه عالمپناه فرمودند، مهلت باشد، بفرست بیارند. حسنعلی خان نیز به تعدی آدم فرستاده، در ولایت به مراقبت نظرعلی خان با برادرانش و سبجانویردی خان و نظرعلی بیگ و محمدرحیم بیگ و بعضی از مشایخ و سادات و کخدایان به طهران طلبیده، نهایت نظرعلی بیگ و محمدرحیم بیگ با سبجانویردی خان حسب الرقم اخبار، احضار شده بودند و باقی اشخاص به احضار حسنعلی خان، که هنوز به صراحت از طرف شاه عالمپناه عزل نشده بودند.

همگی ایشان از سندنج حرکت [کرده] و کوچ به کوچ وارد دارالسلطنه‌ی طهران گردیده. اوها که رسیدند، عروسی مبارکه در دست بود، که اسباب و مهم سور و عیش شاهی به انجام رسید؛ شکوه‌چیان عرض کردند، که چهار سال و کسری است، حسنعلی خان [والی] و حاکم بالاستقلال اردلان بوده، مالیات دیوانی را به اضعاف مضاعف از ولایت گرفته و به غیر حساب مردم و رعایا و برایا را ترجمان کرده و گرفته و به خلاف حساب، ظلم و ستم به اهالی ولایت کرده، سی هزار تومان ابواب [الجمع] گرفته، به نظر فیض منظر اعلیحضرت ظل‌اللهی رسانیده؛ محصل تعیین [کرده] که طرفین را به حضور اهالی شرع ببرد، موافق قانون [شریعت] غرا فیصل گردد. بعد از مراجعه‌ی ایشان به دارالشرع اطهر و استماع گفتگوی ایشان، حسنعلی خان چهارده هزار تومان را قبول کرده که از ولایت، مالیات و سایر تکالیفات را گرفته و باقی را منکر بوده؛ به استحلاف مدعیان چندین دفعه او را مشرف به کلام‌الله مجید و قسم داده بودند.^۸

حسنعلی خان به تذکار حلف از دست اوها خلاص [یافته] و بعد از طی این دعوی [مراتب را] به پادشاه انجم‌سپاه عرض [کرده] به احضار شکوه‌چیان و

^۸ بسمه تعالی، از تفضل خالق لم یزل که چراغ دودمان خسروی، که یعنی صاحب جود و کرم امان‌الله خان والی روشن و آشکار نمود. بانی و باعث این امر ولدان مرحوم محمدرشید بیگ وکیل و میرزا احمد وزیر بودند. و از قدمتهای خود والی والاشان نیز چندین نفر سالهای سال بود، [که] روزگار را به تلخی و پریشانی می‌گذرانیدند. من جمله حسنعلی خان خلف مرحوم حسنعلی خان بزرگ ولد عباسقلی خان و سبجانویردی سلطان بانه و طائفه‌ی خاص ولی‌مراد و ... از مردمان گلباغی و محمود سلطان ایلاق و غیره لوند، تا در سنه‌ی هزار و دویست و چهارده بر مسند والیگری مستقر، چون قاعده و قانونی و جنیه‌ی والی والاشان بزرگی بود، در تلافی زحمات آقایان کردستان وکالت به فتحعلی بیگ و سقز ... به حسنعلی سلطان و بانه به سبجانویردی سلطان، و یوزباشگری ایلاق به محمود سلطان هر یکی را خلاصه به مقصد خود رسانیده و رعیت و ... خوش احوال بود. والی والاشان به رعیت پروری و زراعتکاری و سپاهداری [شما؟] عمل و دنیا را به خوشی می‌گذرانید. اما چون شیوه و قاعده و قانون حکم کردستان و کردستانی بلند و فاتحی و بدکرداری است؛ هرسالی فتنه و فساد برپا می‌کردند، به دربار شوکت‌مدار شاهی به شکوه می‌رفتند و سرکار والی محقق حالات به دربار عرض می‌نمود و آقایان کردستان هردفعه به نوعی در خدمت شاهی ... او را و هرکدام به طوری ... خود می‌رسیدند...

حسنعلی خان امر فرمود. ایشان را من حیث المجموع به پیشگاه شاه انجم‌سپاه عالم‌پناه آوردند. دوباره بازخواست و مؤاخذه به حسنعلی خان فرموده، بعد از امتداد دعوی اوها و طول اختلاف ایشان مشافهه حسنعلی خان را از حکومت و ایالت عزل و حکومت و والیگری اردلان را به امان‌الله خان مفوض و سرفراز [داشته]. و امر فرمود، حسنعلی را به خانه‌ی بیگ‌ریگی دارالسلطنه‌ی طهران برده، در آنجا حبس کرده. و امان‌الله خان را با چندین نفر از خوانین و سلاطین و امراء و اعززه و اعیان و سادات و مشایخ خلعت و انعام شفقت فرموده، بعد از رخصت انصراف از طهران حرکت و میرزا احمد مستوفی دیوان اعلی [به] همراه بود. منزل به منزل در غره‌ی رجب المرجب سنه‌ی ۱۲۱۴ به آئین و مطمراق هرچه تمامتر وارد سنندج [شده] و عموم [مردم] اردلان چه آنانی [که] همراه بودند و چه آنانی [که] در ولایت بودند، همگی راضی و شاکر و مطیع و منقاد امان‌الله خان شدند. و حسنعلی خان چند وقتی در محبس طهران بود. او را محبوسا به سمنان فرستادند. همین [که] موکب همایون از تسخیر ملک خراسان به دارالسلطنه‌ی [طهران] مراجعت] فرمودند.

حسنعلی خان را باز به محبس بیگ‌ریگی آوردند و چند وقتی از آن گذشته، شب از حبس بیرون آمده، [همراه] با چند نفر از اقوام به صوب شهرزور گریخته، و از آنجا به میان طایفه‌ی بلباس رفته، یک دو دوفعه با معدودی از [آن طایفه به خاک اردلان] آمده، بلکه دست‌اندازی بکنند؛ و یا کسی از مردم ولایت بگریزد، به نزد او رفته، معین او با شدند. سطوت [پادشاهی مانع] شده به نادم برگشته، به میان آنان رفته، تا اینکه بعضی از ارادل که ادبار دامنگیر اوها شده بود، [به نزد او رفته، فریب او] را داده و طائفه‌ی بلباس نیز متحمل او نبودند. و هرروز او را مجاب و تنفر از او می‌کردند و راضی به آن که از میان [اوها به در] رود؛ از هیبت و سطوت پادشاهی خوف و هراس برداشته، او را تحریک به حرکت کرده، و اجل نیز نزدیک [شده بود] میان طائفه‌ی بلباس به جا گذاشته، با معدودی که از صد نفر کمتر بودند؛ به مریوان آمد. اظهار خودنمایی کرده، امان‌الله خان والی از خوف بازخواست شاهی و از غیرت اینکه با بعضی از ارادل و جهال آمده، های و هوی مذبحانه‌ای به آن سرحد انداخته بودند؛ از برای دستگیرکردن او و

فتنه را خوابانیدن از سنندج حرکت و به دو منزل با آن قشون زیاد و مستعد به مریوان رسیده. و حسنعلی خان اجل نگذاشت، ازین ورطه نجات یابد، راه فرار را پیشگیرد، در جای خود متوقف [شد] و فردای همان روز با آن ارادل و اوباش شیاطین الانسان که به هفتاد نفر نمی‌رسیدند، سوار [گشته] و به عزم جدال و مقابله و مقاتله آمده. و تابعین او عنان‌گیری او را کرده، به کنار مغاک ادبار آورده، تا اینکه تلاقی با او واقع [شد]. اسب اجل او را به زمین زده و مجروح به جرح اهل قشون و سپاه گردید. او را دستگیر کرده، به نزد والی آوردند، امر کرد او را سوار کردند و در کمال عزت او را به راه انداخته، با خود به سنندج مراجعت نمودند و در عمارت او را جا داده و جراح را با چند نفر از معتمدان خود برای معالجه کردن زخمهای او تعیین [کرد] به اندک مدت جروح او التیام پذیر و خودش هم به حال آمد. آزار سر و بدن او بالکلیه رفع گردید و درین اوقات موکب ظفر کوکب در سمت خراسان نزول اجلال داشت. چاپاران [والی] عریضه‌ی گذارش را برده بودند. رقم قضا شیم اصدار شده بود، که حسنعلی خان را به دارالسلطنه‌ی طهران [آورده، در] محبس بیگ‌ریگی محبوس باشد، تا اینکه موکب همایون مراجعت نماید. حسب‌الفرمان، حسنعلی خان را از سنندج [حرکت داده] و او را روانه‌ی دارالسلطنه‌ی طهران نمود. در آنجا باز او را به محبس برده، محبوس بود، تا اینکه موکب ظفرقرین از [خراسان] به مقر سلطنت عودت کرد و قبل از مقدمه‌ی آمدن و دستگیرشدن حسنعلی خان، فتحعلی بیگ وکیل ولد محمدرشید بیگ با برادرانش به حرف ارباب غرض و به نامی نامان و مفتنی فتنه‌انگیزان به توهمات و خیالات فاسده و به تشکیکات کاسده، از امان‌الله خان مخوف و هراس داشته، با اقوام و اتباع خود بنای مخالفت [گذاشته] و سر از اطاعت او کشیده، کناره‌گیری در ولایت نمودند و والی از این توهمات اوها مطلقا خبر نداشته، به ایمان غلاظ قسم یادکرد، که هرگز به خاطر مخوف نکرده، که نسبت به اولاد محمد رشید بیگ و اقوامشان و اتباعشان بدی بکنم و یا اوها را از رتبه بیندازم و یا نقصان بدنی و مالی اوها را در دل داشته باشم، نبوده. و سادات و مشایخ و علماء در بین مصلح شدند و قسمنامه‌ای نوشتند. باز با والی سازش کردند، که اوها به اخلاص خدمتگذاری والی را بکنند و حرف ارباب غرض را

نشوند و والی نیز از پیش بیشتر اوها را معزز و مکرم بدارد؛ خاطر ایشان را ملاحظه [کرده] و از سخن حساسی اوها بیرون نرود، به طریق آغا و نوکری باهم رفتار نمایند. بدین نحو اصلاحی و التیام در بین جاری گردید. به فاصله‌ی سه چهار ماهی باز نامان کار پیش آوردند و مقتنان آتش فتنه را از سر نو مشتعل نمودند و ارباب غرض نیز از سر نو بازار غرض را چیدند و گسترانیدند. و آثار بیدولتی و بی اقبالی در ناصیه‌ی اوها ظاهر و هویدا گشته. باز به حرف و توهومات و خیالات و تشکیکات فاسده به خاطر فاترشان راه [یافته و بنای] مخالفت [با] والی را گذاشته، و لوای نفاق و شقاق را برافراشته، از اول بار بدتر [بی‌اعتنائی و سرکشی] و بدرفتاری را شعار خود ساختند. اقوام و اتباع و جمعیت خودشان را برسر خود جمع [کرده، اهل ولایت را از] سادات و مشایخ و فضلاء و اعزه و اعیان و خوانین و سلطان و مردم رعایا و برایا [شان] را دلالت [کرده] و برسر حرف خودشان آورده، تمامی در مخالفت با والی و موافقت با اوها [متفق القول و عمل شدند]. چون قریب به هفتاد سال بود ابا عن جد ید تغلب برسر مردم و اهالی اردلان داشتند. مردم [نمی‌توانستند با اوها مخالفت] ورزند. به قوت استعداد و اسباب و سپاه و احشام و اتباع و عمله و حال و مال [و اولاد و اقوام و رتبه و] احترام و منصب در نزد ولات و حکام ولایت داشتند. ید تغلب و تحمیل و تصرف برسر عموم مردم ولایت اردلان داشتند. مغروری ایشان در هر باب به حد افراط رسیده، در مخالفت [با] والی گویا نفیر عامی زده بودند. و درین اثنا نیز میرزا احمد مستوفی دیوان اعلی از سفر کعبه‌ی معظمه مراجعت [کرده] و در ولایت حضور داشت. این هنگامه در میان ولدان محمد رشید بیگ و مردم ولایتی احداث و این علم ادبار [بر] افراشته شد. هر چند امان‌الله خان والی برای انطفای [اطفاء] نائره‌ی این فتنه‌ی عظیمه و برای امنیت و آرام [شدن] ولایت به ایمان غلاظ شداد سوگند یاد می‌کرد، که خیال فاسد نقصان بدنی و مالی و آبروی و عزت اولاد محمد رشید بیگ را در دل نداشته‌ام و اختیار ولایت را به اوها واگذاشته، به صلاح و صوابدید ایشان من حکومت کرده‌ام؛ به جمیع الجهات ابراء الذمه‌ی خود را می‌کرد؛ چون بی‌دولتی و بی اقبالی دامانگیر اوها شده بود، نائره‌ی فتنه و فساد اوها و مردم اردلان دم به دم زیادت‌تر مشتعل می‌شد. و والی اقسام تدبیرها کرد، بلکه

انجام کار، بدینجا نرسد، مفید نمی‌افتاد و به جائی نمی‌رسید. غیر از مخالفت و میرزا احمد نیز در اول اشتعال این آتش فتنه برای مصلحت مملکت سعی بلیغ با اوها و منع [ازین حرکات] کرد، فائده‌ای نکرد و به حرف او نیز متقاعد نشدند. و [کار را] به‌جایی رسانیدند، که ما خود این والی را عزل می‌کنیم [آدم می‌فرستیم] شاه عالم‌پناه انجم‌سپاه خلعت و رقم برای هرکسی [که] ما تصدیق بکنیم، بفرستد. به مضمون [این مثل] إذا جاء القضاء والقدر ذهب اللب و عمی البصر، نصائح و منع، تغییر حال ایشان را نداد و چونکه آخر اقبال و اول ادبار اوها بود؛ چشم و دهن و گوش ایشان بسته شد. از این حرکت نامالیم نادم و پشیمان نگردیدند [مجله‌ی] پا به مهر عموم مردم اردلان و عریضه‌ی ایشان به مصحوب نصرالله بیگ و رضاقلی بیگ روانه‌ی دربار معدلت مدار حضرت ظل‌اللهی نموده. در رسیدن فرستادگان و خواندن مجله و عریضه‌ی مردم شکوه‌چی، به طبع غیور پادشاهی [نامالیم] آمده و منافی رضای خود دید. در اول توییح فرستادگان و مرتکبین این امر را فرمود. بعد از آن موافق رویه‌ی دادرسی و معدلت‌گستری امر به احضار امان‌الله خان و ولدان محمد رشید بیگ و سائر اعزه و اعیان [و] تابعین اوها فرمودند.

امان‌الله خان به توکل الطاف الهی و امید به شفقت ظل‌اللهی بلا تأمل و تکاسل و تکاهل به زودی پیش از اوها، با معدودی از عمله‌ی خود به مسارعت روانه‌ی دربار ایران مدار گیتی آثار گردید. در رسیدن والی به دارالسلطنه‌ی طهران و شرفیابی بزم حضور معدلت دستور، مشمول نوازشات سلطانی گشته و سلیمان خان برادرش، که پیشتر برای تمشیت این امر شنیع به آستانه‌ی شاهی رفته بود؛ به نزد والی آمد. و گزارش لطف و شفقت شاهی و أمنای دولت قاهره را نسبت به والی و خودشان تبلیغ [نمود]. موجب امیدواری تام و تمام والی گردید. و به فاصله‌ی چند روز اهالی شکوه‌چی به عتبه‌بوسی پادشاه جمجاه مشرف گردیدند. و اوها را دو سه نفر به نظر فیض منظر شاهی آوردند. آنچه [که] ایشان [تمهید] کرده بودند و به خاطر گذارنیده [بودند]، ندیدند. بلکه به خلافش مشاهده کردند. پادشاه جمجاه شکوه‌چهارا توییح [و] راه صلاح [را] بدوشان نشان می‌داد. هر چند حاشا و ابا کردند و بدسلوکی والی را نسبت به ولایت و اهالی ولایت عرض آستان عتبه‌ی علیه و سده‌ی سنیه کردند؛ به خلاف مدعا

جواب می‌شنیدند. آخر الامر عجز ولایه در نظر پادشاهی نمودند، [گوش به حرف] اوها نمی‌فرمود. فرمایش آخرش این بود، که بروید خدمت به والی بکنید. او هم مراعات شما را بکند. از شفقت و [مرحمت] شاهی مأیوس شدند. به نزد أمنای دولت خاقانی استغاثه بردند و متعهد و متکفل خدمت مالی و [بدنی] شدند؛ مفید نمی‌افتاد و تیر مدعای اوها به سنگ جواب تلخ برخوردار. اعزه و اعیان شکوه‌چی به دستبوس والی [مشرف] و به تقبیل عتبه‌ی خدمت‌گذاری او سرفراز [گشته]، تن را به اطاعت و انقیاد والی داده. سرانجام این امر شنیع که [مرتکبین] ارتکاب نموده، بر پیشگاه پادشاه انجم‌سپاه و أمنای دولت خاقانی معلوم گردید. و این امر نامالیم، که اتفاق افتاد؛ ذخیره و مخمر خاطر والی گردید؛ که انتقام این کار و این خیانت ناهنجار [را] باید از ایشان کشید. و استمزاج طبع غیور پادشاه عالمپناه را کرده، و در جواب این را شنیده: این امر شنیع منافی رضای شاهی، از اوها اتفاق افتاده، باید به جزا و تنبیه این سرکشی از طرف نای شرف پادشاهی برسند. و والی نیز هروقت مرخص به تنبیه و تأدیب و کشیدن انتقام شد، مختار است. گزارش بدین نحو جریان یافت؛ نظر به صلاح‌اندیشی والی در حینی [که] مخلص به خلعت شفقت گردید و از دربار معدلت مدار رخصت انصراف حاصل شد. استدعای شکوه‌چیها در نظر شاهی کرده، اوها را نیز خلعت دادند. و برای صلاح کار و وقت ایشان را مرخص و در خدمت والی به ولایت مراجعت کردند.

طرفین از یکدیگر راضی نبودند و سطوت پادشاهی چند وقتی اصلاح ذات‌البین شد، موافقت با هم داشتند؛ تا اینکه بنای عروسی مبارکه‌ی شاهی [شد و حکام و عمال] ممالک محروسه را به عروسی و عیش طلبیده. امان‌الله خان را با عمال [نیز با عمال و ولدان محمد] رشید بیگ هرچهار نفر و سایر اعزه در خدمت والی به عروسی به دارالسلطنه‌ی [طهران رفته] از سرنو نوازشات و تلافیات شاهی شامل حال والی بوده، مشمول عواطف [شاهانه گشته و] وقتی مرخصی از دربار معدلت مدار، والی استدعای مرخصی نظر علی بیگ و محمد رحیم بیگ که چهار سال بود [در دارالسلطنه‌ی طهران نگاهداشته، مرخص نمی‌بودند. پادشاه عالمپناه استدعای [والی را پذیرفته] اوها را خلعت داده؛ به والی سپرده، که به خدمت‌گذاری او قیام [کرده] و در اطاعت و انقیاد والی باشند. و [در وقت مرخصی] والی را تنها به خلوت خاص

خود طلبیده، بعد از عرض مستدعیات و مطالب و مقرون به الحاح شدید کیفیت و گذارش نااهلی و مغروری و سرکشی و تمام اختیاری اوها در ولایت و تغلبشان بر ولایت و خیانت کردن با او و انتقام کشیدن و بی اختیاری خودش در ولایت؛ همگی در نظر پادشاه جمجاه عرض [کرده] شاه نیز فرمود: والی مرخص و مأذون باش، ولدان محمد رشید بیگ را محبوس کن و آنچه مال از نقد و جنس دارند، از اوها بگیر و اتباع و عمله‌ای که دارند، اوها را هم ترجمان کرده، مبالغی خطیر می‌شود، گرفته به سرکار پادشاهی روانه [کن]. والی بعد از این نوازشات و اشفاقات مرخص شده و متعهد شده، که هرچه از اوها و اتباعشان موجود شود، از نقد و جنس به خزانه‌ی عامره ارسال نماید. والی را با ولدان محمد رشید بیگ و سایر اعزه و اعیان و نظر علی بیگ و محمد رحیم بیگ مخلص به خلعت فاخره کرده، از دارالسلطنه‌ی طهران حرکت و کوچ به کوچ با نیل به مقصود وارد سنجند شدند. به فاصله‌ی چند روزی خبر رسید، که حسنعلی خان در محبس دارالسلطنه‌ی طهران فوت گردید. و بعد از گذشتن [چند وقتی] ولدان محمد رشید بیگ در سر همان حال بودند. و والی در کشیدن انتقام یک روز پیش از رمضان سنه‌ی ۱۲۱۷ اوها را محبوس و اجل رسیده بود. به فاصله‌ی دو سه روز ایشان را مقتول [کرد]. بعد از آن، آنچه از ماملک [مایملک] از نقد [و جنس] داشتند، ضبط [کرده] و گماشتگان را بر سر عمله و اتباع و احشام و قشلاقی و نوکران و متعلقان اوها [گماشته و] ترجمان کردند. و هرچه به عمل آمد، به خزانه‌ی عامره فرستادند. و والی برای وکالت محمد رحیم بیگ به عاکفان بارگاه [سده‌ی سنیه] امر به احضار او گردید. محمد رحیم بیگ حسب الأمر به دارالسلطنه‌ی طهران روانه [شد]. در رسیدن [او به طهران] امر وکالت اردلان را بدو تفویض و مخلص شده، او را مرخص [نموده] و وارد سنجند گردید.

چون تلافیات و اشفاقات گوناگون اعلیحضرت ظل‌اللهی نسبت به امان‌الله خان والی به حد کمال رسیده و همیشه از راه بنده‌نوازی اظهار شفقت و تعریفات و توصیفات او می‌فرمودند؛ والی نیز از راه اخلاص‌مندی و نظر به شوق عتبه‌بوسی بی فرمان احضار هر ساله یک‌دفعه و یا دودفعه برای جبهه‌سای آستانه‌ی علیه به حضور ساطع‌النور مشرف می‌شد. در این سال نیز به عزم تقبیل آستانه‌ی

علیه از سنندج با معدودی از معارف و عمله حرکت [کرده] و عازم درگاه عالمپناه گردید. و منزل به منزل وارد دارالسلطنه‌ی طهران شد. و پیشکش شایان معقول از استر و شتر و اسلحه و ساعات متعدده و اشیای نفیسه مساوی یکهزار تومان، بلکه متجاوز در نظر شاهی گذرانید. مستحسن طبع پادشاهی گردیده، فوراً والی را به حضور باهرالنور طلبیده و در دیوان عام پادشاه عالمپناه انجم‌سپاه اظهار اشفاقات و تلافیات نسبت به امان‌الله خان فرمودند. به لفظ گهربار چند دفعه فرمودند: "والی خوش آمدی، من ترا از جمله‌ی أمراء عظام [محسوب] و از قدیمیها و اخلاصمندان این دودمان علیه هستی" و والی را در دولتخانه‌ی آصفجاهی میرزا [شفیع وزیر اعظم] مهمان کردند و هرروز به حضور ساطع‌النور معدلت دستور پادشاهی به خلوت خاص و دیوان [عام می‌رفت]. مشمول نوازشات اعلیحضرت ظل‌اللهی میشد. و موعده پازده روز والی در دارالسلطنه [ی طهران توقف] داشت. به انواع انعامات و نوازشات و تلافیات پادشاهانه مستفیض می‌گردید و عرض [استدعا و] مطالبات در نظر شاهنشاه عالمپناه می‌نمود. جمیع مستدعیات و مطالب والی [مقرون به] انجام شده و [و به نحوی به نوازشات و انعامات و اشفاقات پادشاهانه شد، که محسود جمیع امراء و [سرهنگان ایران] گردید^۹ و تا حال هیچیک از سلاطین

^۹ و در سنه ۱۲۱۷ سلیمان پاشای والی و محافظ بغداد به آزار طبیعی فوت [کرد] و علی کهیا [از جانب] دولت عثمانی به وزیر بغداد [منسوب] شد. و در این سال طائفه‌ی اعراب وهابی جمعیت کرده، به کربلای معلی آمده، اهل آنجا را اکثر قتل و اموال اوها را غارت نموده، و مال نفوذ که در گنبد سید الشهداء بود، آن را ضبط و به تاراج بردند. و در وقت صبح آمده، در حوالی عصر بیرون رفتند. و بعد از آن جمعیتی و سپاه سنگین ترتیب داده، از راه بری به مکه‌ی معظمه رسیدند. و نهایت بی اعتنائی به عمل آوردند. و علی پاشای وزیر بغداد به سبب سوء خلق با مردم و بدسلوکی با عموم اهل بغداد و ولایت متعلقه‌اش تمامی مخوف و هراس داشته، در صدد دفع او شده، به سعایت بعضی از رجال دولت چند نفر از عمله‌ی او .. قتلش گشته، در شهر جمادی‌الثانی سنه ۱۲۲۲ وقت نماز او را مقتول و سلیمان کهیا را در مریوان دستگیر و به طهران به حضور باهرالنور حضرت ظل‌اللهی بردند. و به مراسم بیکران او را عفو.. روانه فرمودند. و وقوع این قضیه نمکپوری و ادای حقوق خادم به مخدومی، قاتلان علی پاشا را مقتول و اهل بغداد نیز او را قایم مقام وزارت نموده و عریضه‌ی استدعای وزارتش را به دولت علیه‌ی عثمانیه روانه [کردند]. بعد از چند وقتی از طرف سلطان روم خبر رسید، که مرقوم وزارتنامه‌ی بغداد را به انضمام قلیج و

صفویه و پادشاهان سلف با ولایة و أمراء عظام ایران [این] چنین [اظهار] نوازشات و اشفاقات نکرده [بودند]. و بعد از اتمام پازده روز توقف، پادشاه جمجاه انجم‌سپاه امان‌الله خان والی [را] مخلع به خلعت سرپا، که عبارت [یاشد] از یک ثوب کاتبی گلابتون با دله‌ی مفتول زمین طلا اعلی و چپ و راست طلای اعلی، آستر [پوست] سمور بسیار ممتاز اعلی و قبای مخمل زری گلدار تمام اعلی و شال گوشپیچ کشمیری و شال شمله‌ی خیلی ممتاز، که همگی خلعت مخصوص، که از جمله‌ی لباس پادشاهی بودند، زینت بردوش فرموده، با یک رأس اسب که مخصوص سواری پادشاه بود؛ با رخت و زین و یراق طلای میناکار بسیار قیمتی اعلی به والی شفقت فرمودند. و چند دست خلعت دیگر برای معارف عمله‌ی والی عنایت و مرحمت فرمودند و موافق مستدعیات والی فرامین مطاع شرف اصدار یافته و مشمول نوازشات شاهانه گردیده. از دربار معدلت مدار رخصت انصراف یافته، در کمال اعزاز و احترام از دارالسلطنه‌ی طهران حرکت [کرده]؛ به طمطراق و آئین هرچه تمامتر [با نیل به مقصود] در شهر رمضان المبارک ۱۲۱۸ وارد سنندج [شده] و به مقرر حکومت استقرار و استقلال یافت، [و چون] اشفاقات و تلافیات پادشاهی نسبت به والی زیاده از حد مشاهده [بود]. از آن جهت والی برخود مصمم نموده، که هر ساله [در موسم] فصل پائیز به عتبه بوسی شهنشاهی به دارالسلطنه‌ی طهران برود. در این سال نیز در اواخر شهر شعبان المعظم ۱۲۱۹ [والی با] معدودی از معارف عمله‌ی خود، از سنندج حرکت [کرده] و روانه [شد]. در اوائل شهر رمضان المبارک به تقییل آستان [بوسی] پادشاهی مشرف [شد]. پادشاه جمجاه عالمپناه نهایت شفقت و مرحمت در باره‌ی والی مبذول [داشته]. چنان مشمول [مرحمت] شهنشاهی گردید، که محسود امراء عظام گردید. توقف او در دارالسلطنه‌ی طهران قریب به دو ماه بود. هر روز [به نحوی] به نوازشات و تلافیات شاهانه مستفیض می‌شد. و پادشاه جمجاه والی را از دربار معدلت مدار مرخص و مخلع به خلعت فاخره فرموده؛ و یک رأس اسب مخصوصی با زین و یراق طلای میناکار بدو شفقت [کرده] و ده دوازده دسته خلعت برای عمله که همراه او بودند، عنایت [فرمود]. منزل به منزل وارد سنندج [شده] و

خفتان برای سلیمان کهپای آوردند و اهالی بغداد همگی مطیع و منقاد او گشته، استقلال تام در بغداد یافت.

به مقرر حکومت استقرار [یافت]. امسال به سبب اینکه عبدالرحمن پاشای حاکم ببه از اطاعت وزیر بغداد روبرو یافته [و] کمر به چاکری و خدمتگذاری و جانفشانی پادشاه عالمپناه بسته، و باکوچ و اتباع به اردلان آمده و از طرف وزیر هم، سلیمان بیگ فخریزاده با پیشکش و عریضه‌ی عبودیت به دربار ایران مدار خاقانی مشرف گردیده بود؛ برای تمشیت کار عبدالرحمن پاشا از مصدر جاه و جلال فرمان قضا، جریان به احضار والی صادر [شد]. بعد از شرفیابی و سرافرازی به زیارت فرمان مطاع لازم الإبتاع، با معدودی از معارف عمه احرام طوف کعبه‌ی آهانی و آمال اعلیحضرت سلطانی بسته، عازم دارالسلطنه‌ی طهران گشته. بعد از جبهه‌سای آستانه‌ی علیه و مشرف شدنش به حضور باهرالنور [سنیه‌ی خاقانی مشمول] نوازشات و اشفاقات فوق الغایت پادشاهی شده. و سلیم بیگ برادر عبدالرحمن پاشا چند وقتی بود [ملتزم رکاب نصرت] انتساب قآنی به اشفاقات بیکران سلطانی مستفیض [گشته]؛ فرمان قضا جریان به احضار عبدالرحمن پاشا [به درگاه عالمپناه اصدار یافته] او نیز با چند نفر از مردم ببه به امیدواری تمام، به دربار معدلت مدار رفته. بعد از عتبه‌بوسی آستانه‌ی علیه‌ی [حضرت ظل‌اللهی] شفقت و مرحمت شاهی را در باره‌ی او می‌ذول [داشته] و در باب تمشیت امر او از راه شفقت و مشورت و مصلحت [والی با] معظم الیه نیز با امنای دولت ابد مدت سلطانی چنین صلاح دانستند، که پادشاه جمجاه گیتی‌ستان [رأی مبارکش] برسر استقلال عبدالرحمن پاشا در ولایت ببه قرار گیرد. والی مراتب را به بندگان شهنشاه [عالمپناه عرض، پسند طبع] مشکل پسند گردیده، فرمودند: "باید که شهزاده‌ی کامکار و الاتبار عظیم‌الوقار با لشکر جراربرای استقرار و استقلال عبدالرحمن پاشا تعیین، و رفته در حوالی کرماشاهان نزول اجلال [نموده، با] فوجی از قشون، ابواب‌جمعی او را همراه عبدالرحمن پاشا کرده، برده او را در ولایت مستقل نموده. هرگاه وزیر بغداد نیز در استقلال او کوشید و مطیع امر پادشاهی شد فیها، و الا تنبیه و تأدیب وزیر از سرکشی امر مطاع لازم الإبتاع، منظور نظر اعلیحضرت ظل‌اللهی خواهد شد." و سلیمان بیگ آدم وزیر بغداد که ملتزم رکاب نصرت انتساب سلطانی بود؛ در این باب به امنای دولت ابد مدت عجز و لابه‌ی بسیار کرده، مهلت طلبیده و مستدعی شده، که نائره‌ی قهر پادشاهی در این امر منطقی شود. و او را از دربار عظمت

مدار مرخص و موعد یکماه و نیم امر مقرر در فرستادن شهزاده‌ی عظیم‌الوقار با عسکر مأموره به سمت کرماشاهان در حیز تعویق افتد. در رسیدن به بغداد، امتثالا لأمر شاه جمجاه عالمپناه، کرک خلعتی حکومت ولایت ببه برای عبدالرحمن پاشا [روانه نماید. امنای] دولت علیه مراتب عجز و استدعای مهلت طلبیدن سلیمان بیگ، فرستاده‌ی وزیر را به پادشاه انجم‌سپاه [عالمپناه عرض، به جهت] رحم و مروت، مهلت او را قبول و به خلعت و انعام شاهی سرافراز [گشته] و رخصت انصراف فیاض و بعد از راهی [شدن سلیمان بیگ] چونکه تأخیری در حرکت شاهزاده و روانه‌کردن عبدالرحمن پاشا به صوب مقصد واقع [شد]؛ و والی مدتی مستلزم [رکاب اعلی] حضرت ظل‌اللهی بود و هر روز مشمول عواطف و اشفاقات پادشاهی می‌شد؛ از آن جمله انگشتری مخصوصی که [از انگشت مبارک] خلع و به زینت انگشت والی فرمود، با بند شمشیر مرصع مکلل به جواهر ثمین، که بهای هر دو به سه‌هزار تومان می‌رسید؛ [به والی شفقت فرمودند] و در وقت مرخصی یکدست خلعت فاخره به انضمام یک رأس اسب مخصوصی اصطبل شاهی با زین [و یراق و طلای] میناکار اعلی به والی مرحمت و عنایت [فرموده] با ده دوازده دست خلعت برای معارف عمه که همراه والی بودند، [شفقت و زینت] ابر دوش گردید و از دربار عظمت مدار سلطانی به مرافقت عبدالرحمن پاشا کوچ و حرکت [کرده] و منزل به منزل در ماه صفر سنه‌ی ۱۲۲۱ عازم ولایت گردیده و به مقرر حکومت استقرار [یافت]. و سلیمان بیگ فرستاده‌ی وزیر بعد از اینکه از دربار عظمت مدار مرخص و راهی شد و استعجالاً طی منازل را نموده، وارد بغداد گردیده و فرمان قضا جریان اعلیحضرت ظل‌اللهی را به وزیر رسانیده. چون باد غرور به دماغش متصاعد شده بود و بایست این وهن عظیم را قشون او مشاهده نماید و کهیا دستگیر گردد؛ امر و فرموده‌ی پادشاهی را به دفع‌الوقت گذرانیده، از صلاح خود منحرف [گشته] با جمعیت بغداد و موصل و کرکوک و اعراب و قبایل و عشایر آن سمت با توپخانه و تدارک جدال از بغداد به عزم مخالفت حرکت [کرده] و کوچ برکوچ وارد قصر که سرحد نهاب است، گردیده. آنجا را منزل توقف کرده و موکب ظفر کوکب بندگان اعلیحضرت ظل‌اللهی در چمن سلطانیه نزول اجلال داشت.

این خبر به مسامع علی‌ه‌ی واقفان حضور باهرالنور شاهی رسیده؛ این حرکت نا موافق وزیر به طبع [غیور پادشاهی] آمده، آتش قهر سلطانی مشتعل شده، فی‌الغور قره‌ی باصره‌ی شهریار شهنشاه‌ی والاتبار محمد علی میرزا را [تدارک] دیده، با قشون رکابی و ابوابجمعی بیست هزار نفر سواره‌ی جنگجوی خصم‌افکن، برای دفع وزیر [بغداد و استقرار] عبدالرحمن پاشا در ملک ببه مأمور و تعیین [کرد]. شهنشاه‌ی عظیم‌الوقار به آئین و طمطراق هرچه تمامتر با توپخانه و زنبورک و جزائر و آلات حرب، از اردوی کیوان شکوه حرکت [کرده] و منزل به منزل [وارد] کرماشاهان [شده] و از این طرف نیز حسب‌الأمر پادشاهی و صدور فرمان قدر شمیم امان‌الله خان [والی] اردلان را به سردار تعیین و فرج‌الله خان نسقچی‌باشی را با سه‌هزار نفر سواره ابوابجمعی او [فرمود] که در تحت حکم والی بوده، عبدالرحمن پاشا را در ولایت ببه مستقل نمایند. و هرگاه وزیر بغداد خود و یا قشون او به مقام ممانعت برآیند، مأذون باشند، با او جدال نموده، در استقلال عبدالرحمن پاشا کوشیده، عسکر رومی را دفع بکنند. در اواخر شهر جمادی‌الآخر سنه‌ی ۱۲۲۱ پنج شش‌هزار نفر سواره‌ی کارآمد از قشون ولایتی و ابوابجمع فراهم آمده، به عزم دفع عسکر رومی و استقلال عبدالرحمن پاشا، به استعداد و تدارک و آئین هرچه تمامتر از سندنجد حرکت [کرده] و کوچ بر کوچ وارد منزل شیخ عطار گردیده. و وزیر بغداد که در سرحد متوقف بود، تدبیر به خاطرش رسیده بود؛ که حال عبدالرحمن پاشا با کوچ و اتباع در میوان می‌باشد، امدادی ندارد و هنوز والی با قشون به او نرسیده. کھیا را با زبده‌ی عسکر رومی و خالد پاشا و سلیمان پاشا را با قشون ببه و اعراب [که قریب به ده] هزار سواره‌ی آماده‌ی جنگجو بوده، تعیین به ایلغار کرده، به عزم نهب و تاخت اتباع عبدالرحمن پاشا و دستگیرکردن [خودش این] این خبر به عبدالرحمن پاشا رسیده، اضطراب و اضطرار تمام بدو راه یافته، ابراهیم بیگ را برای اعانت و امداد [به نزد والی سردار] که در منزل شیخ عطار بود، روانه [کرد]. والی نیز در همان ساعت قشون [را] سان دیده، در کمال استعجال [به محل جدال] رسیده، عبدالرحمن پاشا هم روی التجا را به معسکر والی آورده، بدو ملحق [شده]. و کھیا و خالد پاشا حاکم ببه و سلیمان پاشا [حاکم کوی] با قشون زبده‌ی رومی و اعراب و ببه و کوی به مقاتله آمده. والی

قشون را تیپ تیپ کرده، صفوف [دلیران] اردلان را آراسته، با جلادت و شجاعت تمام متوکل به اعانت ملک اعلام بوده، متهورانه به مقابل [عسکر رومی رفته]، بعد از تلاقی فریقین و ستیز و آویز جانین و کشش و کوشش ابطال فتنین و آمد و شد قاصد، تیر [وتفنگ] و ضرب سنان و آلات حرب و جنگ و حمله‌بردن شجاعان عرب و عجم و دلاوران اردلان و روم و ببه، نسیم فتح و نصرت به جانب ایرانیان وزید. قشون رومی و اعراب و خالد پاشا و سلیمان پاشا شکست فاحش یافته، دلیران اردلان و قشون عجم غالب آمده. اگرچه سلیم بیگ در آن معرکه مجروح و بعد از دو سه روز فوت گردید؛ نهایت عبدالرحمن پاشا بر خالد پاشا و سلیمان پاشا مظفر و منصور شد. اوها را تعاقب نموده، دوانیده و از ولایت ببه اخراج [کرد]. و کھیا [بغداد] را که سرکرده‌ی قشون رومی و اعراب و ببه بود، در میدان جدال دستگیر [کرده] و او را به نزد والی سردار، که سردار عسکر ایرانیان بود، آورده؛ او را با دویست سیصد نفر از معارف قشون رومی و اعراب که در معرکه‌ی حرب زنده دستگیر شده بودند؛ روانه‌ی حضور باهرالنور اعلیحضرت ظل‌اللهی گردانید. و عبدالرحمن پاشا حسب‌المرام با نیل به مقصود روانه‌ی بلده‌ی سلیمانیه گردید؛ استقلال تام تمام در ملک ببه به‌هم‌رسانید. و والی بعد از تمشیت امور و فتح نمایان، که مدتی است چنین فتحی برای ولات و حکام اردلان رو نداده [بود]، از خاک شهرزور منصورا [و مظفرا] و غانما حرکت [نموده] و منزل به منزل وارد سندنجد گردید. و شهنشاه‌ی والاتبار عظیم‌الوقار که در کرماشاهان [نزول] اجلال داشت، قشون تعیین نموده؛ ملک نهاب و آن حوالی را تاخت و تاراج کرده و وزیر بعد از [اینکه] قشون او شکست یافت و کھیا دستگیر شد؛ با سیصد نفر دیگر رومی و اعراب در نهایت ذلت [به دربار] عظمت‌مدار روانه گردیدند. کرک خلعت حکومت ببه را برای عبدالرحمن پاشا روانه نمود و خود [خسرانا] به بغداد مراجعت کرد.

چونکه مرحمت و عنایت و شفقت اعلیحضرت ظل‌اللهی نسبت به والی [در حد کمال] مشاهده می‌گردد، هر ساله برخود لازم نموده، که به عتبه بوسی شاهی مشرف می‌گردد. در این وقت، در اواسط شهرالله الحرام ذولقعدة الحرام سنه‌ی ۱۲۲۱ والی با معدودی از سندنجد حرکت [کرده] و به عزم تقبیل آستان معدلت نشان پادشاهی عازم دارالسلطنه‌ی طهران گردید. و کھیا که با

دویست نفر رومی و اعراب در دارالسلطنه‌ی طهران اسیر بودند؛ از روی عاطفت و مرحمت گستری جرائم ایشان را به ذیل عفو پوشیده و نوازش سلطانی کافل احوال اوها شده، دو ماه پیش از این، دویست نفر را مرخص و مطلق‌العنان شده، همگی به وطن مألوف رفته و رسیده. و در این تاریخ نیز کهیا از دربار معدلت مدار خاقانی رخصت انصراف حاصل [کرده] و مشمول نوازشات و اشفاقت پادشاهی گردیده؛ به اعطای خلعت فاخره و خنجر مرصع و اسبهای متعدد با زین طلای میناکار و رخت مرصع و زین [و رخت] با سائر تدارکات از دارالسلطنه‌ی طهران حرکت [کرده] و از راه کرمانشاهان عازم دارالسلام [گردید] و والی در اوئل شهرالله الحرام ذوالحجّة الحرام به دارالسلطنه‌ی طهران وارد [شد]. بعد از آسایش از تعب راه به حضور ساطع‌النور [شرفیاب شده و] به انواع اشفاقات و تلافیات سلطانی مستفیض [گشته] و قریب پنجاه روز در آنجا توقف داشته، و هر روز [به تقبیل عتبه‌ی] خاقانی شرفیاب شده، مورد اقسام عنایات و مراحم بیکران شاهنشاهی که ولات و حکامان سابق [ولایت] ندیده بودند، گردیده. و بندگان اعلیحضرت ظل‌اللهی از وفور شفقت و لطف و بنده‌پروری و برای ارتقای مراتب والی، محمد حسن خان ولد ارشدش را به منصب جلیل‌القدر نیابت اردلان سرافراز [کرده] و یکدست [خلعت سراپا گران] بهای ممتاز با یک رأس اسب مخصوصی اصطبل پادشاهی با زین و رخت طلا روانه، زینت بر و دوش او گردیده، و والی نیز در کمال اعزاز و احترام مرخص و به اعطای یکدست خلعت فاخره، با یک رأس اسب مخصوصی طویله‌ی سلطانی با زین و رخت و طلای میناکار اعلی به انضمام چهارده دست خلعت برای معارف عمده سرافراز و ممتاز فرموده، رخصت انصراف یافته، در سلخ شهر محرم‌الحرام مفتتح سنه‌ی ۱۲۲۲ والی با آئین و طمطراق هرچه تمامتر وارد ولایت [شده] و به مقر حکومت قرار و استقرار یافت. و در این تاریخ، هنگامه آرایان عرصه‌ی فتنه و فساد شیطان صورتان و سیرتان معرکه‌ی بغی و عناد خیال فاسد و تمنای کاسده کرده، تدبیر و مشورت نموده، همدستان شده، که به اتفاق همدگر نقصان بدنی به امان‌الله خان والی برسانند. اختلال عظیم به ولایت اردلان رو بدهد، طوایف الملوک بشود؛ بالمره ولایت پامال حوادث گردد. چونکه خیال فاسد نسبت به ولی نعمت خود منافی رضای ربانی بود، به اخبار مخبرین این خیال فاسد از پرده‌ی خفا،

به عرصه‌ی ظهور آمده، گوشزد والی گشته، مرتکبین را محبوس و خبر این امر شنیع [منتشر] به تواتر مقروع سمع واققان حضور باهرالنور شاهی گردیده و والی نیز مراتب را به پیشگاه [خاقانی] عرض [کرد]. به سبب اینکه وقوع این امورات فاسده و خیالات کاسده نسبت به والی مخالف طبع [و رضای] سلطانی بوده، از مصدر جاه و جلال امر و مقرر شده بود، که تنبیه و تأدیب و بازخواست [مکافات این] کار شنیع از مرتکبین محمول به اختیار والی باشد. والی نیز به مفاد "ولا یحیی المکر السیئ" إلا بأهله" را منظور نظر کرده؛ محمد رحیم بیگ و نظرعلی بیگ و امام ویردی بیگ [را] که ماده‌الفساد و باعث اشتعال نائره‌ی این [فتنه و فساد] بودند، مقتول و آنچه از نقد و جنس اوها و متعلقان ایشان به عمل آمد، به خزانه‌ی عامره‌ی اعلیحضرت ظل‌اللهی روانه و واصل گردید. و چون امان‌الله خان نظر بدینکه شفقت پادشاهی را نسبت به خود در حد کمال دانسته، بر ذمت عبودیت خود لازم گردانیده، که هر ساله به عزم تقبیل آستانه‌ی علیه به حضور باهرالنور مشرف گردد. در اواخر شهر ربیع‌الثانی سنه‌ی ۱۲۲۳ با یکصد نفر از معارف عمده‌ی سندنجد حرکت [کرده] کوچ بر کوچ در شهر جمادی‌الاول موکب ظفر کوکب اعلیحضرت سلطانی در چمن سلطانیه بود؛ به اردوی کیوان شکوه ملحق [شده] و به حضور باهرالنور پادشاهی مشرف و مشمول نوازشات و اشفاقات خاقانی گردید. و موعده روز در اردوی معنی بوده و هر روز در خلوت و یا ملاً دیوانی به نظر فیض منظر شاهی رسیده؛ به مراحم و عواطف سلطانی مستفیض و در وقت مرخصی یکدست خلعت فاخره به انضمام بند خنجر مروارید و یک رأس اسب مخصوصی اصطبل پادشاهی با زین و یراق طلا به والی شفقت فرموده، در کمال اعزاز و احترام از دربار عظمت مدار قاآنی [رخصت] انصراف حاصل [کرده] منزل به منزل در اواسط شهر جمادی‌الاول سنه‌ی ۱۲۲۳ به بلده‌ی سندنجد وارد [شده] و به مقر حکومت [مستقل گردید. و چون امان‌الله خان والی نظر به اظهار اخلاص و تجدید عبودیت در بارگاه سلطانی هر [ساله موکب] ظفر کوکب شاهنشاهی به چمن سلطانیه نزول اجلال می‌فرمایند؛ او نیز سر قدم ساخته، به خاکپای خاقانی [مشرف می‌شد و] در این اوان فرخنده نشان خبر رسید، که به دستور سنوآت قبل موکب همایون پادشاهی [از دارالسلطنه‌ی] طهران حرکت و در کمال شوکت و

اجلال حرکت [نموده]، عازم چمن سلطانیه گردید. والی نیز در ۲۱ شهریور [ربیع الثانی] سنه‌ی ۱۲۲۴ با معدودی از عمله، از بلده‌ی سنندج حرکت [کرده] کوچ بر کوچ در چمن سلطانیه به اردوی [معلی ملحق] و به نظر فیض منظر سلطانی مشرف و به تقییل عتبه‌بوسی سرافراز و به نوازشات و اشفاقات سلطانی مستفیض [و موعد] ده دوازده روز در اردوی کیوان شکوه توقف [نموده] و هر روز به تملقات و انعامات شاهی فیض‌یاب [شده]، در نهایت اعزاز و امیدواری از درگاه عرش اشتباه رخصت انصراف حاصل [کرده] و خلعت فاخره با اسب مخصوصی اصطبل مکمل به زین مطلا و هژده [هیجده] دسته‌ی دیگر خلعت برای عمله شفقت فرموده، از رکاب نصرت انتساب راهی [شده] منزل به منزل در غره‌ی شهر جمادالثانی سنه‌ی ۱۲۲۴ با آئین و طمطراق هرچه تمامتر وارد بلده‌ی سنندج [گشته] و به مقر حکومت استقرار یافت و چون هرساله امان‌الله خان به دستور سنوات قبل در وقتیکه موکب ظفر کوکب سلطانی در چمن سلطانیه نزول اجلال فرموده، برای تجدید امر عبودیت و اظهار اخلاص از ولایت خود سر قدم ساخته، روانه‌ی دربار عظمت مدار شده؛ امسال نیز در اوائل شهر جمادالاول سنه‌ی ۱۲۲۵ با معدودی از معارف عمله به امیدواری الطاف الهی و به عزم عتبه‌بوسی شاهی از سنندج حرکت [کرده] و در عرض سه چهار روز در چمن سلطانیه به اردوی کیوان شکوه خاقانی ملحق [شده] و به حضور فیاض‌النور ظل‌اللهی مستفیض و مشمول نوازشات و مراسم بیکران پادشاهی گشته. و از طرف پادشاه انگلیس ایچی معروف با تدارک بسیار و عمله و تبعه‌ی زیاد با پیشکش [معقول] وارد اردوی معلی در این تاریخ گردید. و به اعزاز تمام به نظر فیض منظر رسیده، و اشفاقات [زیاد از جانب] شاه عالمپناه نسبت به خود دیده، و امان‌الله خان والی در این چند روز از آمدن ایچی و [گذرانیدن] پیشکش متوقف [گشته] و هر روز چه در مجلس عام و چه در خلوت به الطاف و مرحام و عواطف [نوازشات] پادشاهی سرافراز شده. [به] نحوی منظور و مشمول سلطانی بوده، که محسود جمیع قربان خاقانی بود [موعد بیست] یوم در اردوی معنی مکث [کرده] پادشاه انجم‌سپاه امان‌الله خان والی را مخلص به خلعت فاخر [نموده] یک اسب مخصوصی اصطبل شاهی با زین طلا و بیست دست خلعت لایق برای معارف عمله‌ی والی از دربار سلطانی مرحمت و شفقت

شده و از دربار معدلت مدار رخصت انصراف یافته، با نیل به مقصود در پنجم شهر جمادالثانی سنه‌ی ۱۲۲۵ وارد بلده‌ی سنندج [شده] و به مقر حکومت استقرار یافت. و در اواخر شهر شعبان‌المعظم سنه‌ی ۱۲۲۵ از جانب خیریتی جوانب پادشاه کشورستان و شهزاده‌ی سکندرشان امر و مقرر شده بود، که امان‌الله خان والی با قشون و جمعیت خود به شهرزور رفته، و از جانب وزیر بغداد نیز کھیا و سلیمان پاشای ببه با عسکر رومی مأمور گردیده، به معاونت یکدیگر به دفع رئیس افندی و عبدالرحمن پاشای ببه، که با جمعیت خودشان در قره‌تپه به عزم جدال نشستند، کوشند.

حسب‌الأمر، والی با قشون خود از سنندج حرکت [کرد] و میوان را مخیم خیام نصرت فرجام نموده و از استماع این خبر سلیمان پاشای وزیر نیز با عسکر رومی از بغداد برای دفع اوها بیرون [آمده]، چند روزی عسکرین در مقابل [همدیگر] توقف [کرده]، در اواسط شهر رمضان‌المبارک سنه‌ی ۱۲۲۶ تلاقی فریقین در خارج حصار بغداد واقع [گشته] و رئیس افندی و عبدالرحمن پاشا غالب [شدند] و لشکر وزیر شکست یافته و در آن معرکه سلیمان پاشای وزیر مقتول [شد]. و خبر این واقعه سامعه‌افروز اعلیحضرت [ظل‌اللهی] شده؛ والی را رخصت انصراف فرموده، و والی از میوان حرکت [کرده] و منزل به منزل در اواخر شهر رمضان‌المبارک سنه‌ی ۱۲۲۵ [به] سنندج آمده، به مقر حکومت استقرار یافت. و عبدالرحمن پاشا بعد از اینکه از بغداد به سلیمانیه عودت نمود، به سبب کثرت [مال] و استعداد روی از اطاعت پادشاه جم‌جاه برتافته و با وزیر بغداد نیز مخالفت ورزیده؛ چند وقتی عریضه و پیشکش، او به دربار سلطانی نفرستاد. از این معنی قهر و غضب پادشاهی مشتعل [گشته]، بندگان شهزاده‌ی [ولاتبار] عظیم‌الشان محمد علی میرزا [را] که در کرماشاهان بود؛ با چهل هزار قشون زبده برای دفع عبدالرحمن پاشا مأمور [نمود] و والی را نیز برای تمشیت همین امر تعیین [کرده] که در موکب شهزاده با قشون و جمعیت خود رفته، در دفع عبدالرحمن پاشا کوشند. و والی حسب‌الأمر در اواخر شهر رجب‌المرجب سنه‌ی ۱۲۲۶ با قشون خود از سنندج حرکت [کرده] و در کرماشاهان به عسکر شاهزاده ملحق [شده] و در موکب او رفته، عبدالرحمن پاشا را از سلیمانیه گریزانیده، با اتباع خود به کوی (کویسنجق) پناه

برده؛ در قلعه‌ی آنجا متحصن [شد]. موکب شاهزاده‌ی والا تبار از نهاب حرکت [نموده] و قلعه‌ی کوی (کویسنجق) را محاصره فرمود. دو سه روز به آتش توپ و تفنگ اهل قلعه را به عجز آورده، عبدالرحمن پاشا به امان و اطاعت آمده، متقبل دادن پنجاه هزار تومان و پیشکش مخصوص گردید. و دونفر پسر خود را با کوچ به سیل رهن روانه‌ی کرماشاهان کرد و وجه مزبور را با پیشکش شایان به سرکار پادشاه و شهزاده‌ی عظیم‌الوقار رسانید. و موکب شاهزاده از شهرزور نهضت [کرده] در اواخر شهر شوال‌المکرم سنه‌ی ۱۲۲۶ به کرماشاهان مراجعت فرمود. در همان تاریخ والی منصوراً به سنندج عودت فرمود.

عبدالرحمن پاشا بعد از این به امر سلطانی در ملک ببه استقلالی به‌همرسانید. بنای مخالفت و بی‌اعتنائی [با] وزیر بغداد گذاشته؛ باد غرور به کاخ دماغش متصاعد گشته؛ وزیر نیز خودسر [ی] او را قبول نکرده؛ تدارک معقول از توپخانه و آلات حرب و جمعیت عسکر از اعراب و عشایر و اهل [بغداد فراهم آورده، از بغداد] حرکت [کرده] به عزم دفع عبدالرحمن پاشا آمده. عبدالرحمن پاشا هم با قشون وافر به مقاتله [آمده، بعد از تلاقی] عبدالرحمن پاشا شکست یافته، از معرکه فرار کرده، به بلده‌ی کرماشاهان به دربار شهزاده‌ی [والاتبار] عظیم‌الوقار آمده، مراتب را به پادشاه جم‌جاه که در چمن سلطانیه نزول اجلال داشت عرض [نموده]. چند نفر از خوانین قاجاریه با دو فوج عظیم مأمور فرموده، که به مرافقت والی در رکاب شهزاده [والاتبار] رفته، در دفع عبدالله پاشای وزیر بغداد کوشیده. بعد از این [که] قشون مأموره با خوانین سرکرده و والی با جمعیت خود به معسکر شهزاده ملحق شدند؛ از بلده‌ی کرماشاهان نهضت و عطف عنان به صوب بغداد معطوف [داشته] فوجی را مأمور به چپا [تعیین] [نموده]. رفته دهات توابع و خیمه‌نشینان از اعراب نهب و غارت کرده، غنایم بسیار به اردوی شهزاده‌ی والاتبار آورده؛ الجاء عبدالله پاشای وزیر، قطب العارفین شیخ جعفر و سائر مشایخ [را] که معتکفان عتبات عالیات‌اند، به خدمت با رفعت شهزاده‌ی عظیم‌الوقار فرستاده، به مقام اعتدار آمده، آنها را شفیع نموده و کرک خلعت ملک ببه را برای عبدالرحمن پاشا فرستاده؛ و پیشکش معقول نیز برای شهزاده ایصال و متعهد خدمات اعلیحضرت ظل‌اللهی گشته. شهزاده‌ی والاتبار چگونگی را به عاکفان سده‌ی سنیه‌ی خاقانی عرض [کرده] مقرون [به انجاح] مقرر

فرموده، قشون مأموره را به رکاب طلبیده و شهزاده‌ی والاتبار در اوایل شهر شوال‌المکرم سنه‌ی ۱۲۲۷ منصوراً به بلده‌ی کرماشاهان عودت [فرموده] و در همان تاریخ والی نیز به سنندج مراجعت نمود. چونکه هر ساله نظر به اشفاقات و تلافیات پادشاهی نسبت به والی، به امیدواری و اخلاص و صداقت تمام والی در سنندج برای عتبه‌بوسی [به دارالسلطنه‌ی طهران] عازم [گشته] در تاریخ اوایل شهر ذوالقعدة‌الحرام سنه‌ی ۱۲۲۷ هجری با معدودی از معارف عمه نهضت [کرده] و کوچ بر کوچ وارد طهران [شده]. در ساعت اول به نظر فیض منظر [شاهنشاهی رسیده] مشمول عواطفات و مرحمت اعلیحضرت ظل‌اللهی گشته. بعد از شرفیابی حضور باهرالنور، هر روز به انواع اشفاقات و مرحام بیکران پادشاهی مستفیض [شده]. به خلوت خاص سلطانی طلبیده، اظهار رأفت و شفقت شاهی به زبان گهربار نسبت به والی فرموده، موعده پنج‌جاه یوم توقف داشته یوما فویما قرب [و منزلت والی در] نظر خاقانی در اعلی مدارج بوده و در وقت مرخصی یکدست خلعت فاخره‌ی بسیار [گران] بها با یک رأس اسب مخصوصی اصطبل شاهی با زین طلا به والی مرحمت [زینت بر و دوش و دو] دست نیز خلعت امیرزادگان اعظم و بیست دست خلعت برای عمه عنایت فرموده؛ با نیل [به] مقاصد و اعزاز و احترام تمام از دربار عظمت مدار رخصت انصراف حاصل [کرده] از دارالخلافتی طهران حرکت [نموده] و منزل به منزل در تاریخ صفر سنه‌ی ۱۲۲۸ وارد سنندج گشت. والله أعلم.^{۱۰}

^{۱۰} بعد از دو سال به عاکفان سده‌ی سنیه‌ی عثمانی عرض شد؛ سلیمان پاشای بغداد شایسته‌ی امر وزارت نیست و مطیع پادشاه جم‌جاه عالم‌پناه ملک ایران است؟. رئیس افندی را برای عزل و طرد او تعیین [نموده]. به کرکوک رسید. عبدالرحمن پاشای ببه را نیز معین و متحد خود کرد و عسکر وافر از عشایر و قبایل فراهم آورده، برای دفع سلیمان پاشا به حوالی بغداد رفته، سلیمان پاشا نیز با جمعیت خود از بغداد حرکت کرده، به جنگ اوها آمده. مقاتله در بین ایشان واقع شد. شکست عظیم یافته، رئیس افندی غالب و در بین معرکه سلیمان پاشای وزیر مقتول شد. رئیس افندی عبدالرحمن پاشا را با خود به بغداد برده، و عبدالله بیگ سابق، خود را به وزیر قرار داده، مراتب را به دولت عثمانی عرض [داشته]. استدعای وزارت را برای او نموده و تا تاران [طهران]؟ به دولت رفته، عریضه‌ای جهت بندگی و استدعای رئیس افندی را قبول [کرده]. عبدالله بیگ را وزیر نموده. چند وقتی رئیس افندی و عبدالرحمن پاشا جهت استقلال عبدالله بیگ در بغداد توقف کردند. بعد از آن رئیس افندی به دولت عثمانی رفته، در اواخر ماه صفر سنه‌ی ۱۲۲۶ هجری عبدالرحمن پاشا نیز به سلیمانیه مراجعت

مفتتح سنه‌ی ۱۲۲۰ عبدالرحمن پاشای حاکم بیه در نزد علی پاشای وزیر بغداد، که در حوالی حله مشغول حرب و دفع اعراب [بود به حالت] طبیعی فوت [کرد]. عبدالرحمن پاشا ولد محمود پاشا او نیز در رکاب وزیر حاضر بود. حکومت ولایت بیه را بدو تفویض [کرده] و حکومت ولایت کوی و حریر را به محمد پاشا ولد محمود پاشا مفوض [داشت]. علی پاشا ایشان را مرخص نموده؛ که هر دو به ولایت متعلقه‌ی به خود آمده، تدارک قشون را دیده، به مرافقت یکدیگر به رکاب وزیر مراجعت نمایند؛ مشغول خدمات و مرجوعات شوند. حسب‌الأمر وزیر عبدالرحمن پاشا و محمد پاشا از اردوی وزیر حرکت [کرده] و عازم ولایت شده؛ در عرض راه عبدالرحمن پاشا غفله محمد پاشا را مقتول و اتباع او را نهب و تاراج کرده، با جمعیت خود به بلده‌ی سلیمانیه مراجعت [کرد] و رو از اطاعت وزیر برتافته. از استماع این خبر وزیر فوراً حکومت بیه را به خالد پاشا برادر ابراهیم پاشا و حکومت حریر را به سلیمان پاشا ولد ابراهیم پاشا که در رکاب حاضر بودند، تفویض نمود. و قشون باجلان و آن سمت‌ها را ابوابجمع ایشان کرده، آمده عبدالرحمن پاشا را از ولایت بیه و کوی اخراج و طرد نموده، ولایت متعلقه را متصرف شوند. و عبدالرحمن پاشا از این غدیری که کرده، لوای مخالفت را برافراشته، ادعای خودسری را نموده. جمعیتی زیاده از سواره و تفنگچی تدارک دیده، در دربندبازیان سنگری در نهایت متانت کرده، در آنجا متحصن [شد]. عریضه‌ای

کرده؛ دو سه ماه در ملک بیه استقلال یافت. به سبب کثرت مال و استقلال روی از اطاعت پادشاه ایران برتافته و با وزیر بغداد نیز مخالفت ورزیده. چند وقتی عریضه و پیشکش به دربار اعلیحضرت ظل‌اللهی نوشته و فرستاده؛ تا اینکه قهر و غضب خاقانی مشتعل گردید؛ بندگان شهزاده‌ی والاتباع عظیم‌الوقار محمد علی میرزا را با لشکر جرار برای دفع عبدالرحمن پاشا مأمور [کرد]. با سپاه زیاده از چهل هزار نفر از کرمانشاه نهضت کوچ بر کوچ [حرکت کرده]. به نهاب و مقصد قشون بیه بود، رسیده. سپاه خالد پاشا برادر ابوالقاسم پاشا با جمعیت و دسته‌ی خود از نهاب گریخته به معسکر شهزاده ملحق [شد]. عبدالرحمن پاشا از سلیمانیه فرار [نموده] به بلده‌ی کوی (کویسنجق) با کوچ و اتباع رفته و در آنجا متحصن [شد]. تا اینکه شهزاده‌ی والاتباع به کوی رفته و او را محاصره کرد. هر روز توپخانه را امر به تخریب حصار کوی فرموده؛ اهل قلعه به عجز و لایه به امان اطاعت آمدند. عبدالرحمن پاشا نیز دو نفر از پسران خود را گروگان و رهین کرده، و پیشکش و مبلغ پنجاه هزار [تومان] هم به سرکار پادشاهی ارسال [داشت]. بعد از انتظام آن سامان قشون خویش [را] مرخص [کرده] و شهزاده‌ی عظیم‌الوقار نیز از کوی به بلده‌ی کرمانشاهان مراجعت فرمود و در آنجا نزول اجلال فرمود.

مشتمل بر گزارش هم به آورده [فرستاده] داده، و بدان جهت رو از اطاعت علی پاشای وزیر بغداد برتافته، و کمر به چاکری و جانفشانی اعلیحضرت ظل‌اللهی بسته، بعد از کرم‌اللهی روی امیدواری به آستانه‌ی عالم‌پناه شاهنشاهی آورده، نوشته و به یکی از معتمدان خود داده، روانه دارالسلطنه‌ی طهران کرده و مراتب را نیز به امان‌الله خان والی والاشان اردلان اظهار [داشت] معاش و مددکاری از نواب معظم‌الیه خواسته، که گزارش را به دربار عظمت‌مدار عرض [کند] و به سعی و اهتمام مخم‌الیه کار او رونق پذیر گردد. نواب والی حسب‌الإلتماس و از راه و روش بزرگی کافل‌الحال او گشته. آدم خود را با عریضه‌ای، که خواهش‌مند شده بود، به آستانه‌ی علی‌یه عالم‌پناه ارسال [کرد]. و با نیل به مقصود آهان والی و عبدالرحمن پاشا از دربار معدلت‌مدار رخصت انصراف [خواسته]، مژده‌ی اشفاقات و نوازشات شاهی نسبت ... عبدالرحمن پاشا، سلیم بیگ برادرش را تدارک دیده، جمعیت فراوان از سواره و تفنگچی برای [مقاتله با] خالد پاشا روانه [کرده] و در حوالی پل سرخ پیرامون ... شده، در بین ایشان مجادله واقع [شده] .. در آن واقعه غالب [آمده] و عسکر خالد پاشا شکست [یافته].. و به فرار نموده؛ اکثر اوها در آب غرق [گشته] جمعی از ایشان مقتول و مجروح [شده]، و سلیم بیگ در آن حوالی تا نهاب و غیره تاخت و تاراج [کرده]، خبر [مغلوب شدن خالد پاشا به وزیر رسید. ... این امر را در آن دیده، جمعیت بغداد را ... و قبایل و عشایر... به نزد خود احضار [کرده] و با عسکر... حرب و آئین و طمطراق هرچه تمانتر برای [حرب] از بغداد حرکت [نموده] و کوچ بر کوچ به مقابله‌ی دربند، که جای تحصن عبدالرحمن پاشا بود، رسیده. قریب یکماه طرفین در آن مکان توقف [نموده] عسکر رومی زیاده از آن عار ... خود گوارا و تحمل ننموده، حمله‌ی مردانه‌ای برده، قشون عبدالرحمن پاشا تاب مقاومت اوها نداشته، راه فرار را پیش گرفته؛ احمال و ائقال و دواب و اموال ایشان در سنگر بود، نصیب عسکر رومی گردید. عبدالرحمن پاشا مضطربانه فرار نموده، کوچ و اتباعش در سلیمانیه بود، تمامی با ... ملک را به‌جا گذاشته؛ جان را به در برده، فرار [کرده]. در میوان به عبدالرحمن پاشا ملحق [شدند]. و خالد پاشا با باش‌آقا و لوندات به بلده‌ی سلیمانیه رسیده. و سلیمان پاشا نیز با اتباعش به کوی رفته. و علی پاشای وزیر بعد از دوانیدن و طرد عبدالرحمن پاشا چند روزی

در دربند مزبور توقف [کرد]. بعد از آن قشون اطراف و قبایل و اعراب که در رکاب او بود؛ با عمله و اتباع و قشون بغداد از آنجا مظفرا حرکت [کرده] و کوچ به کوچ [به] بغداد مراجعت کرد و سلیمان بیگ فخریزاده را با پیشکش و عریضه‌ی انقیاد و امیدواری روانه‌ی دربار عظمت مدار اعلیحضرت ظل‌اللهی کرده.

بعد از عتبه بوسی و گذرانیدن پیشکش و عریضه، مشمول نوازشات شاهی گشته و عبدالرحمن پاشا که دوباره به دربار معدلت مدار رفته. عبدالرحمن پاشا [ضمن بیان] اطاعت و انقیاد [خود] و امیدواری به اشفاقات و نوازشات سلطانی و والی عریضه‌ی استدعای تفقذات قآنی نسبت به عبدالرحمن پاشا و محل سکونت و اشفاقات عرض کرده. حسب‌الاستدعا رقم قضاشیم از مصدر جاه و جلال سلطانی به سرافرازی والی و عبدالرحمن پاشا صادر [شده] که محال سنقر جای سکونت عبدالرحمن پاشا و اتباعش مقرر است، با یک هزار خروار غله. تا اینکه سلیمان بیگ آدم وزیر آمده، از دربار عظمت مدار مرخص می‌شود. قشون ابواجمع عبدالرحمن پاشا تعیین، که به شهرزور و سلیمانیه برد [ظ. برود] و مستقل شود. عبدالرحمن پاشا بعد از سرافرازی و شرفیابی رقم قضا توأم، سلیم بیگ برادرش را با پیشکش معقول روانه‌ی دارالسلطنه‌ی طهران نموده. بعد از عتبه بوسی آستانه‌ی علیه و فیاض شدن [به] حضور باهرالنور سلطانی، مشمول اشفاقات و نوازشات سلطانی گردید. و توقف او چند وقتی در آنجا بوده و از مصدر جاه و جلال برای تمشیت امر عبدالرحمن پاشا و سائر مواد [ظ. موارد] رقم قضا شیم به احضار والی به حضور فیاض‌النور شرف نفاذ یافته. بعد از شرفیابی و سرافرازی به زیارت رقم قضا توأم، تدارک دیده، روانه‌ی دارالسلطنه‌ی طهران گشته. بعد از عتبه‌بوسی مشمول نوازشات و... شده. در رسیدن والی به حضور باهرالنور قآنی، حسب‌الأمر شاهی با امان دولت مشورت گردید و مصلحت ... ظل‌اللهی به احضار عبدالرحمن پاشا گردید. بعد از سرافرازی و شرفیابی به زیارت رقم قضا، تدارک خود دید، بلا تأمل و... به امیدواری تمام حرکت [کرده] روانه‌ی دربار عظمت مدار شد. عبدالرحمن بعد از سرافرازی و و شرفیابی به زیارت رقم قضا تدارک خود دیده، بلا تأمل و... به امیدواری تمام حرکت [و] روانه‌ی دربار عظمت مدار شد. بعد از عتبه‌بوسی آستانه‌ی علیه مشمول عواطف سلطانی و اشفاقات و نوازشات قآنی

گردید. گفتگوی تمشیت [امر] عبدالرحمن پاشا به امنای دولت ابد مدت، رای پشاهی چنین قرار گرفت [که] قره‌ی باصره‌ی شهریار شهبزاده‌ی والاتبار با قشون جرار برای استقلال عبدالرحمن پاشا ... حکومت ولایت بیه ... فرستاد و در استقلال او کوشید. فیها و [الا] شهبزاده‌ی عظیم‌الوقار فوجی از قشون تعیین [نموده] که عبدالرحمن پاشا را در ملک بیه نصب [کرده] و استقلال و استقرار تام برای او حاصل گردد. سلیمان بیگ فرستاده‌ی وزیر از این امر مضطرب شده، عجز و لابه‌ی بسیار در نزد امنای دولت علیه نموده و مهلت طلبیده، که از رکاب رخصت انصراف حاصل گردد. موعد یک ماه و نیم امر پادشاهی در فرستادن شهبزاده به سمت کرمانشاهان تأخیری بشود. وزیر کرک خلعت حکومت را امتثالا لأمر پادشاه جم‌جاه به جهت عبدالرحمن پاشا روانه نماید. امنای دولت دوران عدت مراتب را [به] عرض [رسانیده]؛ از راه ترحم قبول پادشاه شده و سلیمان بیگ [را] خلعت و انعام شفقت [بخشیده] و او را رخصت اعاده فرموده، روانه‌ی مقصد شد. عبدالرحمن پاشا را خلعت و اسب و یراق و زین طلا داده، مرخص فرموده و او را نیز رخصت انصراف داده، بر سر همان قرارداد امیدوار کرده، به سنقر اعاده [نمود] و محمود بیگ پسرش را تدارک دیده، روانه‌ی دارالسلطنه‌ی طهران کرده، که به خدمتگزاری و جانشیناری مشغول گردد. و سلیمان بیگ در کمال استعجال عازم بغداد گردید. در رسیدن او به نزد وزیر مراتب و گذارش متمهده را ابلاغ [نمود]. چونکه در مشیت ازلی گذشته بود، که این وهن عظیم به کهیا و سپاه .. برسد؛ باد غرور به دماغش متصاعد [می‌شود]؛ تدارک توپخانه و آلات حرب دیده، و قشون بغداد و حوالی او [را] از اعراب و عشایر و قبائل جمع‌آوری کرده، قریب به بیست هزار سواره و پیاده فراهم آورده، در کمال استعداد از بغداد به عزم دفع فتنه‌ی عبدالرحمن پاشا حرکت [کرده] و کوچ بر کوچ وارد نهاب و آن سرحدات شده. و این خبر [و] حرکت ناملایم به سمع واقفان سده‌ی سنیه‌ی اعلیحضرت ظل‌اللهی رسیده. فی‌الفور شهبزاده‌ی والاتبار را با قشون وافر مأمور [نمود]؛ با آئین و طمطراق هرچه تمامتر با سی‌هزار نفر سواره‌ی خونخوار عازم دفع شر وزیر و کرمانشاهان را [ظ. در کرمانشاهان]؛ نزول اجلال فرمود. و از اینطرف نیز امان‌الله خان والی را به سردار کرده و فرج‌الله خان نسقچی باشی را با سه‌هزار نفر سواره ابواب جمع او کرده، آمده و عبدالرحمن پاشا را

همراه خود برد[تا] در ملک ببه مستقل و متمکن نمایند. والی نیز با قشون اردلان و عسکر ابواب جمع فرج‌الله خان که [از] شش هزار سواره و پیاده متجاوز بود، حرکت [کرده] و در مریوان به عبدالرحمن پاشا ملحق [شد]. و به نحوی که در متن مرقوم شده، کهیا با پاشایان ببه و عسکر بغداد و موصل و اعراب به عزم ایلغار بر سر عبدالرحمن پاشا آمده؛ پیرامون قشون والی و فرج‌الله خان که ابواب جمع او بود، شده. محاربه و جدال در بین عسکرین [درگرفت] قشون رومی شکست [فاحش خورده]. اعلیحضرت ظل‌اللهی از راه مرحمت ... مرخص [کرده] کهیا را خلعت کرده، با اسب و زین .. طلا، و تدارک رخصت انصراف [دیده] دویست نفر دیگر [را] از راه شفقت [خلعت] داده، و ایشان را عفو کرده، با کهیا به بغداد روانه [داشت]. عبدالرحمن پاشا نیز بعد از فتح به سلیمانیه رفته، استقرار تمام در ملک ببه یافته. و وزیر [بعد از] مشاهده‌ی این وهنها، کرک [خلعت] را برای عبدالرحمن پاشا روانه نمود. .. در ولایت ببه حکومت معقول ... در بهار موکب ظفرکوکب ... کشورستان سلطانی به چمن سلطانیه ... آنجا را ... روانه ... نصرت فرجام نموده..... چمن سلطانیه که محل نزول اجلال ... بعد از شرفیابی، به تقییل آستانه‌ی علیه، به نظر فیض منظر پادشاهی مشرف [شده] و [مورد اشفاقات و تملقات سلطانی گردیده. هژده روز در اردوی کیوان شکوه توقف [کرده] اکثر اوقات مستفیض به عنایت شاهی [گشته] و در کمال اعزاز و احترام رخصت انصراف یافته، او را مملع به خلعت فاخره [نموده] با چند نفر از آقایان ببه و به اعطای اسب و زین طلا سرافراز [گشته] و چونکه معلوم واقفان سریر خلافت مسیر و امنای دولت دوران مدت شده بود؛ عبدالرحمن پاشا را با والی مخالفتی متصور [شده] و الفتی با هم ندارند، برای ارتقای مراتب والی و رضاجوئی او، از مصدر جاه و جلال مقرر شده بود، که عبدالرحمن پاشا به بلده‌ی سنندج برود و ملاقات او با والی واقع بشود؛ در بین اوها تجدید ائتلاف و اخوت و دوستی گردد. و یکی از آغایان معتبر و معتمد قاجار برای تمشیت همین اوامر همراه عبدالرحمن پاشا آمده، وارد سنندج [شده] و در عمارت والی مهمان گردیده. والی نهایت محبت با او نموده. عهده و مشتاق اخوت و اتحاد در بین ایشان جاری [گشته]، اگر مخالفتی و جدائی در بین والی و پاشا متصور می‌شد، به موافقت و اتحاد مبدل گردید. دو سه روز در سنندج توقف نمود. رسم

ایلاف را به عمل آورده، حرکت کرده، عازم بلده‌ی سلیمانیه شد و در ملک ببه استقلال و استقرار تمام یافت. موعده یکسال حکومت خودسر [کرده]، به طریقی که هرگز چنان منتفع نشده بود. در ملک ببه... نمود.

در اواخر شهر جمادی‌الآخر سنه، خبر رسید، که علی پاشا وزیر بغداد مقتول گردیده. فرصت و مجال خود را دانسته، جمعیت نموده، عسکر زیاد از سواره و پیاده فراهم آورده، از بلده‌ی سلیمانیه حرکت نموده، به عزم تصغیر و تصرف ملک کویسنجق رفته، سلیمان پاشا ولد ابراهیم پاشا که از جانب علی پاشا چند وقتی بود، حاکم آنجا است؛ راه به عسکر پاشا نداده، با مردم کوی تحصن اختیار کرده و عبدالرحمن پاشا با سپاه خود در حوالی قلعه‌ی کوی نزول [کرده] راه تردد را بدوها بسته و ایشان را به محاصره انداخته. چند وقتی در حوالی قصبه‌ی کوی بگشت... کیان نبرده، علاوه‌ی آن خبر محاصره سمع افروز پادشاه جمجاه عالم‌پناه نمی‌شد؛ چونکه منافی طبع سلطانی بود. رقم او بر صدر جاه و جلال صادر و علیرضا را تعیین [کرده] که رفته عبدالرحمن پاشا را از حوالی کوی کوچانیده... به سلیمان پاشای نیز نمی‌کرد. وزیر [بغداد] بی‌اعتنائی عبدالرحمن پاشا را بر خود عار دانسته، با جمعیت خود و اعراب و قشون عشایر و قبائل و موصل و کرکوک و توپخانه و تدارک معقول برای دفع عبدالرحمن پاشا از بغداد حرکت [کرده] و کوچ بر کوچ وارد بلده‌ی کرکوک گردید. و عبدالرحمن پاشا هم تدارک قشون خود دیده، با توپخانه و اسباب به دربند بازیان رفته بود. دربند که ممر قشون بود، آنها را بر سنگر معقول مسدود کرده و موعده یکماه بلکه متجاوز، به مقابله‌ی یکدیگر نشسته؛ آخر الامر قشون وزیر و خالد پاشا و سلیمان پاشای ببه یورش برسنگر آورده؛ عبدالرحمن پاشا تاب مقاومت نیاورده، به مقاتله‌ی وزیر نپرداخته. فرار نموده، و خانه و کوچ خود و اتباعش را پیشتر به مریوان و جاهای دیگر روانه کرده بود. خودش نیز به عقب کوچ دوانیده. خالد پاشا و قشون ببه و لوندات و اعراب عبدالرحمن پاشا را تعاقب نموده؛ بلده‌ی سلیمانیه و اکثر ولایت ببه را تاخت و اسیر حرق بی‌غایت را کرده. و وزیر اراده داشت به بغداد مراجعت [نماید]. و مندلیجین و جستان را به خالد پاشای برادر ابراهیم پاشا داده. و عبدالرحمن پاشا با کوچ و اتباع و احشام به هوباتوی اردلان آمده ... پیشکش معقول به دربار عظمت مدار خاقانی روانه [داشت] و اظهار التجا و

انقیاد را به عاکفان سده‌ی سنی‌یه‌ی سلطانی کرده و عثمان بیگ پسرش را با ابراهیم بیگ ولد ... و اعیان ببه روانه دربار معدلت مدار خاقانی کرده، و متقبل و متعهد [به] دادن مبلغ بیست هزار تومان جهت پیشکش [کردن] گردیده، و بندگان حضرت ظل‌اللهی نیز فرج‌الله خان نسقچی باشی را به [همراه؟] هشت هزار نفر ... اوها تعیین و مأمور [کرده] که [عبدالرحمن پاشا] را برده، در ملک ببه مستقل نماید. فرج‌الله خان با قشون ابوابجمعی آمده، در ملک اردلان توقف [و مدت] دو ماه متجاوز مکث نموده، تا اینکه عبدالرحمن پاشا مبلغ بیست هزار تومان معهوده را نقد و جنس به سرکار سلطانی انفاذ [دارد]. و احمد چلبی یکی از اعیان بغداد بود، از طرف وزیر به دربار عظمت مدار خاقانی آمده، دوازده هزار اشرفی به رسم پیشکش به خزنه‌ی عامره آورده، ملتمس شده، که عبدالرحمن پاشا را به عنفا به حکومت ببه مأمور نفرمایند. فرج‌الله خان به جای دیگر مأمور گردد. وزیر بغداد کرک خلعتی حکومت را برای عبدالرحمن پاشا روانه نماید. خاقان عالم‌پناه التماس وزیر را اوصفا و ... رفتن به خدمت شهزاده عباس میرزا که در تبریز نزول اجلال داشت. و خالد پاشا برادر ابراهیم پاشا ... بود، با هفتصد نفر سواره‌ی ببه کوچیده [به] عبدالرحمن پاشا ملحق [و] موجب تقویت [او شد]. عبدالرحمن پاشا در اواخر شهر شعبان المعظم با استعداد تمام به ملک ببه وارد [گشته] و از جانب وزیر بغداد کرک حکومت ببه برای [او ارسال شد].... به او می‌کند. به امر سلطان روم و صوابدید یوسف پاشا، وزیر اعظم فرمان عزل و طرد سلیمان پاشا [را] اصدار؛ رئیس افندی آورده و به به حدود موصل رسیده. سلیمان پاشا با خبر شده، دروازه‌ی بغداد [را] به روی خود بسته؛ کهیا با قشون [و] ابوابجمعی و سلیمان پاشای ببه تعیین نموده، به خارج بغداد روانه [کرده] که آمده مانع رسیدن رئیس افندی به بغداد گردد. عبدالرحمن پاشای ببه به حرف یوسف پاشا و با خود سر [ی] تدارک قشون دیده، با جمعیت فراوان به رئیس افندی ملحق [شده] و به مرافقت او به قره‌تپه رسیده. چند وقتی توقف کرده، تا اینکه سلیمان پاشای وزیر نیز با عسکر وافر از بغداد حرکت [کرده] و به عسکر کهیا و سلیمان پاشای ببه ملحق [شد]. در اواسط شهر رمضان المبارک تلاقی فریقین واقع گشته. بعد از کشش و کوشش طرفین و ستیز و آویز جانین، شکست فاحش به سپاه روم راه یافته، قشون رئیس افندی و عبدالرحمن

[پاشا] غالب [آمده]. سلیمان پاشای وزیر در آن معرکه مقتول [گشته] و سلیمان پاشای ببه نیز دستگیر گردید. بعد از فتح، رئیس افندی و عبدالرحمن پاشا در کنار حصار بغداد متوقف [شدند]. مراتب فتح و قتل وزیر را به سلطان روم عرض [کردند]. حسب‌الأمر ایشان عبدالله بیگ را به وزیر بغداد [تعیین] و عبدالرحمن پاشا دو سه ماه در بغداد توقف [کرد]. عبدالله پاشا استقلال [عبدالرحمن پاشا را] در اواخر رمضان سنه‌ی ۱۲۲۶ [پذیرفته و وی] از بغداد حرکت کرده، و اموال بسیار [به غنیمت گرفته]. و در سنه‌ی ۱۲۲۷ به سبب ... بی‌نظامی و بی‌ضبطی سلطان سلیم در امور سلطنت هرروز امری حادث [می‌شد] و طائفه‌ی کفره‌ی فرنگ در عصر او به ولایت اسلام دست‌درازی می‌کردند و در عهد او دیده‌ی مردم خواب راحتی در خواب نمی‌دید. و از شاخسار اقبالشان کسی جز غمگینی و تنگدلی نمی‌چید. و صغیر و کبیر از گلزار شوکتشان به جای گل دست حسرت به سر می‌زدند، و برنا و پیر از خوان احسانشان ... نواله‌ی خون جگر می‌خوردند. لهذا به مفاد تلک الأیام ... بین الناس، به مصلحت عظمای روم و رؤسای آل عثمان و فرقه‌ی کارگزاران اهل اسلام خلعت خلعت و فرمانفرمائی و شوکت و سلطنت را از قامت اقبال سلطان سلیم گشته، امر سلطنت و پادشاهی و شغل فرماندهی مملکت روم را به دستوری به نواب سابق‌الذکر بوده، به عالیحضرت سکندر بخت، آسمان تخت، دارا درایت، فریدون شوکت، مریخ صولت، بهرام رفعت سلطان البرین و خاقان البحرین و خادم الحرمین الشریفین، سلطان مصطفی [چهارم] برهانم و خلعت یافت رؤس ... دانیر ... به نام نامی او ... که سال سلطنت ملک روم بود... محرر در سنه‌ی ۱۲۲۴ استقلال...

تتمه‌ای که ماه شرف خانم، نامی و نامور به 'مستوره‌ی کردستانی'، بر این بخش از 'زبدةالتواریخ' ملا شریف قاضی نوشته است:

هو الله تعالی

من حقیره‌ی فقیره‌ی مستوره، که زاده‌ی آزاده‌ی مغفور ابوالحسن بیگ و نواده‌ی نیکو نهاده‌ی مرحوم

* سلطان مصطفی چهارم، معاصر فتحعلیشاه قاجار بود. در ۲۹ مایسی ۱۸۰۷ بر تخت سلطنت جلوس کرد، به دنبال شورش‌ی که در ۱۸۰۸ بر علیه وی انجام گرفت، از سلطنت برکنار شد و در ۱۷ نوامبری ۱۸۰۸ به فرمان سلطان محمود دوم در استامبول به دار آویخته شد. (سه‌پان)

محمد آقا هستم؛ بر دانشوران سخنور و فاضلان هنرگستر عرضه می‌دارم: بعد از اینکه از فیض ایزد متعال و مرحمت دادور بیهمال از بطن مادر در حجر تربیت پدر قرار گرفته و از یمن آن غره‌ی ناصیه‌ی فضل و قره‌ی باصره‌ی بذل، که میل طبیعی و شوق حقیقی در تربیت اولاد و تقویت اکباد داشت؛ دستم به خامه آشنایی و چشمم به نامه روشنائی یافت. گاهی میل طبیعی و رغبت فطری به مطالعه‌ی کتاب می‌کشید. تا روزی به دواوین متقدمین و دفاتر متأخرین عبور و مرور افتاد؛ تاریخی از اکراد و تصدیقی از این بلادم به نظر آمد. بعد از مطالعه و پس از مکاتبه دیدم و خواندم، که شرحی از کیفیت احوال و حال ولات این ولایت به تحریر و تقریر درآورده بودند. اگرچه مفصلی گفته، ولی دری ناسفته بود. مجملی از آن باقی مانده؛ طبع نقاد و ذهن وقاد، تکمیل تفصیل را بر خود لازم دیده، به تحریر این چند سطر پرداختم. و بقایای مرحوم امان‌الله خان اسکنه‌الله فی فرادیس‌الجنان را با اوضاع خسرو خان و مجملی از احوال رضاقلی خان والی والاشاران بیان ساختم.

مجمل مفصل اینکه مرحوم امان‌الله خان، بعد از فراغ از امور سریر وکالت سه چهار سالی در مهد امن و امان غنوده، و ابواب شفقت بر روی اهالی ولایت علی قدر قدرهم گشوده، هرکسی را به فراخور رتبه‌ی خود به منصب و جاه نمایان، سرافراز و هر فردی از افراد در ظل عاطفش به طریق شیر از هرآرزو و تمنا بی نیاز، چنانکه گرگ با غنم همبستر و صعوه با شاهین همخواب و همخور آمدند. تا در سنه‌ی ۱۲۳۰ باز به هوای شرارت نفس سرکش، محمد زمان بیگ ولد یوسف بیگ با منسوب [این] و متعلقین خود و سید محمود، که آن اوقاتها به منصب شیخ الاسلامی سرافراز بود، و سید زکی ولد ارشدش بنای فتنه و فساد در ولایت گذاشته، جمعی را با خود متفق [ساخته] و روی فرار به دربار شهریار گیتی مدار نهاده، شاید خللی در ارکان دولت علیه ایالت به هم‌رسانند. در صباح آن شب، این خبر مسموع سرکار عالی شده؛ ساعت اول محمد آقای ناظر را که جد امجد مؤلفه است، سوار و با عریضه‌های معذرت آمیز روانه‌ی دربار پادشاه جم و قار نموده. موکب شهریار آن اوقات در فیروزکوه و آن صفحه‌ی دلگشا را مخیم جلال [و] سپاه دریا شکوه فرموده؛ از احسن اتفاق رسیدن ایشان به دربار کیوان مدار همان و وارد شدن فرستاده‌ی والی

همان. بلا تأمل طرفین به مجلس صدر اعظم شرفیاب [شدند] آنچه بایست بگویند، گفته، و آنچه شاید از ایشان شنیده شود، شنفته. در همان مجلس اول به دلایل و براهین چند، ایشان را مجاب [نموده] و به جرم خود مقرر آمده، در نظر جناب صدارت مآب مورد عتاب و خطاب آمدند. فردای آن روز طرفین به حضور باهرالنور پادشاهی رسیده، عرض مدعا را به طریق ناسزا معروض خاکپای شهریار جم‌نگین همه‌جا شامل حال و کافل احوال والی ستوده خصال بوده، گوش به اغوای مفسدین فرموده و حکم به اصلاح جانین کردند. گماشتگان با خلاع فاخره از دربار جهان مدار شهریار رخصت مراجعت یافته، و تار و پود مصالحت را با مخالفین دولت به هم بافته، رو به ولایت آمدند. از آنجا که سطوت فخرالولایتی ممانعت از جرأت و جسارت مجرمین می‌کرد؛ محمد زمان بیگ با سادات رو به ولایت آمده. ولدان محمد زمان بیگ، رضاقلی بیگ و یوسف بیگ و دو نفر بنی اعمام ایشان منکر آمدن شده، به دارالدوله‌ی کرماشاهان، خدمت شاهزاده‌ی والاتباع محمدعلی میرزا رفته، ششماهی در آنجا [به] سربردند. بالأخره چون حرکت ایشان مخالف رأی بیضای ضیای ولی نعمی بود؛ به اشاره و ایمای سرکار والی، شاهزاده‌ی آزاده چهار نفری را که در دیارش به فلاکت روزی به شب می‌آوردند، از حلیه‌ی بصر عاری و به جهت آن میر سریر نامداری روانه فرمودند. از آنجا هم نواب ایالت، سائرین را گرفته، به پاداش عمل خود گرفتار آمدند. بعد از فراغ از مهم آنها سالی چند باز متکی و ساده استراحت بوده، به فراغت، امر حکمرانی را می‌گذرانند. تا در سنه‌ی ۱۲۳۴ محمد حسن خان نائب‌الایاله و ولد ارشدش به اغوای مفسدین خیانت پیشه و با فساد مجرمین جنایت اندیشه فسانه‌های خام و ترانه‌های بی‌سرانجام پیشنهاده نهاد خصومت بنیاد کرده، با جمعی از اجامر و اوباش ولایت در شب تار، فرار و پناه به شاهزاده‌ی کامکار محمد علی میرزا، که مملکت او در قرب و جوار ولایت است، برده. نواب شاهزاده بنا به رعایت جانب والی چندان مبالاتی بدو نکرده؛ از آنجا روی‌گردان و در کوه و بیابان عربستان و لرستان بنای خود سری گذاشته؛ دست تطاول به ایل و عشایر اعراب و طوایف آن سرحد و سامان دراز کرده، نهب و غارت می‌کردند. و با یکی از مشایخ عرب طرح مجادله انداخته،

بر او غالب آمده، میر عرب مقتول و اکثر از معارف آنها گرفتار و مغلول آمدند. مدتی را بدین و تیره روزگار گذرانیده، عاقبت رو به ولایت پدری نهاده، بنای دست درازی گذاشته، و همت بر قلع و قمع عشایر کردستان و بلوکات سرحد گماشتند. این معنی بر رأی جهان آرای والی شاق آمده، تأدیب سرکشان را در ضمیر منیر گذرانیدند؛ قلیلی از سواره و سرباز را جمع و به جهت اصلاح طرفین رو به سرحد نهادند. چون سابقاً فتحعلی سلطان بانه جمعی فراهم آورده [بود] در نیمه شبی به ولایت تاخته و تیغ بیدریغ بر سکنه‌ی آنجا آخته، احمد سلطان بانه را که یکی از هواخواهان دولت علیه بود، به قتل آورده؛ خودسر در امر حکمرانی سرمی برد. سرکار والی، خان احمد خان داماد و بنی عم خود را، که خلف رضا قلی خان بود، با میرزا عبدالله وزیر ولد مرحوم حاجی میرزا احمد [را] به سرداری جهت دفع شر فتحعلی سلطان مزبور، مأمور [کرد]. بعد از رسیدن ایشان به مقصد سلطان غیور در قلعه حصارى شده، مأمورین مدتی در دور قلعه نشسته کاری از پیش نبردند. این اوقات که سرکار والی تشریف فرمای سرحد بودند، سردارین مأمور را به حضور باهرالنور طلبیده. محمد آقای جد امجد حقیره را به سرداری با جمعی از معارف ولایت روانه بلوک بانه فرموده [بود]، خود نیز رو به مقصد شتافت. همینکه این خبر وحشت اثر گوشزد محمد حسن خان و کسان او می‌شود؛ چاره‌ی کار را در آن دیده، که از بیراهه متوجه دارالایاله شده؛ آنچه از بازماندگان سپاه نصرت‌پناه در ولایت باشد، به قتل آورده و ولایت را چاپیده، راه گریز پیش‌گیرند. بعد از مصلحت‌های چند، صلاح درین فقره ندیده، رأی همگی بر این قرار گرفت، که یکباره دست از جان شسته، چاره‌ی کار [را] حواله به جدال و دم تیغ آبدار نمایند. به همین عزم به مقابله به درآمده؛ در محل روانسر در موضع موسوم به کوم اشتر تلاقی فریقین دست داده، طرفین امر رزم را مستعد و آماده گشتند. نواب والی بنا به میل پدر و فرزندى، که مبدا وهنی منافی رأی او باشد، رو دهد؛ هنگام مقابله چند مرتبه جناب قطب‌الأقطاب ملاعباس شیخ‌الإسلام را با کلام ملک علام به شفیع او فرستاده، راه صدق و صواب را بدو نمودند. چون به مفاد آیه‌ی کریمه‌ی: «إِذَا جَاءَ أَجْلُهُمْ فَلَا يَسْتَأْخِرُونَ سَاعَةً وَلَا يَسْتَقْدِمُونَ وَبِهِ مَصْدَقٌ حَدِيثٌ إِذَا جَاءَ الْقَضَاءُ عَمَى الْبَصَرَ كَوَكَبِ عَمْرٍ وَاقْبَالَ أَوْ رَا هِنْكَامَ زَوَالٍ رَسِيدَةٍ

بود. شفاعت کلام مجید و نصیحت شیخ‌الإسلامی؛ با اینکه حقوق استادی نیز برگردن او داشتند، مفید نیامده، کار به جدال و قتال انجامید و دو ساعت به گرمی در بین پدر و فرزند نائره‌ی جنگ بالا بوده؛ رشته‌ی حیات اکثر از اعزه و اعیان کردستان به مقرض اجل گسیخته و شیرازه‌ی کار مخالفین به کلی از هم ریخته.

جمعی از جوانان نامی مانند میرزا عبدالله وزیر و آقا حسین داروغه و غیرهم به زخم گلوله و ناوک جانستان دلیران مقتول و اکثر از مقتولین مجروح و درخاک افتادند. در عین کر و فر نواب خانى، که نوباره‌ی باغ نوجوانی بود، به زخم گلوله از پا درآمده، به خاک ندامت فتادند. و اکثر سپاه او مقتول و اسیر و دستگیر شده، سایر به کوه و بیابانها گریختند. بقية‌السيف جیش او را نواب والی به جرم این خیانت نمایان به ضرب شمشیر جانستان جلالان بهرام صولت از پا درانداخته، رود خون نمونه‌ی موج جیحون آمد. مقارن این فتح عظیم اگرچه بر ضمیر منیر والی به علت مجروحی امیرزاده‌های اعظم محمد حسن خان و محمد صادق خان خوش نمی‌آمد؛ خبر فتح بانه وشکست و فرار فتحعلی سلطان و غارت مخالفین آن سرحد و سامان بر پیشگاه عالی معروض آمده، محمد آقا را در ازاء این خدمت نمایان به عطای یک ثوب جبیهی ملبوس مخصوص و یک قبضه شمشیر بین الاقران سرافراز و ممتاز فرمودند؛ و او را مدتی مأمور به انتظام آن سرحد نمودند. بعد با مجروحین روانه‌ی ولایت [شده] و حکما و جراح را به مداوا و معالجه‌ی امیرزاده طلبیده. از آنجا که اجل موعود رسیده بود، معالجه پذیر نیامده، بعد از بیست و دو روز در سن بیست و دو سالگی نزع روحش به سوی قصر جنان بال فشان آمده، بعد از یک هفته نعش او را با تختروان و همراهی جمعی از اعظام کردستان به نجف اشرف علیه التحیه روان ساختند. نواب عالی به سبب این وهن عظیم خطی در دماغ به هم‌رسیده؛ تا هنگام رحلت در دنیا به همان ناخوشی دچار بودند. چون این خبر به سمع مبارک شهریاری رسیده، از آنجا که مرحوم محمد حسن خان به انواع قابلیت و استعداد آراسته و به اقسام مردی و مردانگی پیراسته بودند؛ مایه‌ی تأسف و تألم شهریاری آمده، زیاده از شمار بر فوت او مهموم آمدند. و با محمد آقای جد حقیره، که بعد از دو سه ماه به سفارت دارالخلافه مأمور بود؛ نسبت به حرکت ناملایم والی خیلی از در عتاب درآمده، بر جوانی

آن سرو جویبار کامرانی افسوس خوردند. بعد از مرخصی جد مزبور، از آنجا که جمیع والیزادگان عظام و اهالی ولایت از خاص و عام در این واقعه سیاهپوش [بوده] و پلاس ماتم به دوش داشتند؛ سرکار شهریاری مصحوب مشارالیه از جباخانه‌ی مخصوص، والی و والیزاده‌ها را از ذکور و آنات، و اهالی کردستان را از اعزه و اعیان و عمله و غیره به مراحم خلعتهای خدیوانه سرافراز فرموده، نواب عالی را زیاده از حد مشمول عواطف شاهانه فرموده، به انواع مرحمت‌های خسروانه مفتخر و امیدوار داشتند. بعد از ایامی چند فتحعلی سلطان مزبور، که سابقاً گذارش فرار او را ایمائی رفت، به حدود آذربایجان رفته. از آنجا که حسب‌الأمر خدیو کامکار نایب السلطنه عباس میرزا به سلسله‌ی عمل خود پا بست آمده، به مصحوب گماشتگان مریخ صولت روانه‌ی کردستان شد. بعد از دو سه ماهی که در خانه‌ی اسمعیل آقای صندوقدار عم والد حقیر محبوس بوده، به قاعده‌ی 'السن بالسن والجروح قصاص' او را به یکی از اولاد ذکور احمد سلطان مغفور سپرده، در میدان دم دارالایاله به جزای خون پدر به ضرب خنجر سینه و حنجره‌اش را از هم درید. در سال آینده‌ی این واقعات نواب‌عالی به طریق سنوات سابق به عزم عتبه‌بوسی آستانه‌ی علیه عازم دارالخلافه [شد]. بعد از مرحمت‌های فراوان و اشفاقات نمایان، یکی از اختر برج کامکاری و گوهر برج شهریاری را که الحق در شیوه‌ی حسن و صفا و جوانی فرید آفاق و در رسوم عموم کمالات انسانی از همگان طاق است، به امیر زاده‌ی کامکار نامدار خسرو خان، که ولیعهد پدر و او را گرامیتر از جان در بر بود، عنایت فرموده، او را به مهریت شهریاری مفتخر فرمودند. و حسینقلی خان والیزاده را، که به حسب مادر عمه‌زاده‌ی کمینه است، که در رکاب مستطاب بود، یکدست خلعت فاخر و انضمام کمر خنجر مرصع سربلند فرموده، رخصت مرخصی یافتند. نواب ایالت، مده‌ی یکسال مشغول تدارک امر خیر بوده، بعد از فیصل [دادن] مهمات، با اشراف ولایت و جمعی از خواتین حرم و خالو سبحان خانم همشیره‌ی سرکار والد‌دهی میرزا عبدالکریم معتمد و حلیله‌ی میرزا فرج‌الله مستوفی، عازم دربار شهریاری شده، مدت یکماه به امر عروسی مشغول [بوده] و قوانین و آداب خدیوانه در نظر امنای دولت مقبول [افتاد]. مبلغ سی‌هزار تومان صرف اسباب و آلات امر خیر شد؛ علاوه‌ی شیرینی و مصارف دیگر، چون والد حقیره در

آنجا حاضر و ناظر بود؛ خود فرد شیرینی و مصارف کارخانه را دیده. ده خروار نبات سفید و نقل علاوه‌ی قند و سایر تنقلات صرف شده بود. باقی را بدین قیاس باید گرفت. توصیفات آن عیش الی حال تحریر، که زیاده از بیست و هفت سال می‌شود؛ در جمیع ایران باقی، بلی داستانی است که در سر هر بازاری هست. در آنجا با نیل به مرام وارد قصر شده، چند شب و روز را با تعیش و عشرت گذرانیده، که در آن بزم خاص زهره قوال بود و مه رقاص. اکنون از آن شاهزاده‌ی زهرا خصلت سه نفر اولاد ذکور که رضاعلی خان والی والاشان کردستان و غلام شاه خان، که موسوم به نامی نامی و اسم سامی مرحوم امان‌الله خان است و خان احمد خان به هم‌رسیده. و اولاد آنات نیز سه نفرند: خانم خانمها به هم‌خوابگی اردشیر میرزای برادر شاه جمجاه محمد شاه سربلند و دیگری اوسط است و مسماة به عاده سلطان حلیله‌ی حسین خان والی شیراز است؛ خدا طول بقایشان دهد. بعد از دو سال نواب عالی به قانون مستقری در چمن سلطانیه، ملتزم رکاب نصرت انتساب شهریاری شده؛ چون اکراد سلیمانیه و طائفه‌ی جاف در سرحد ولایت علفخواری می‌کرده و پا از گلیم خود زیاده کشیده بودند؛ این معنی منافی طبع با وقار والی والانتبار آمده، به عزم تنبیه طائفه‌ی اشرار از شهریار جم و قار رخصت گرفته و شاهزاده‌ی نامدار عبدالله میرزای صاحب اختیار خمسه را با ذوالفقار خان قاجار حسب‌الأمر شاهنشاهی مدد آورده، غروب آفتاب در چمن سلطانیه سوار [شده] و فردای آن روز طرف چاشت مقدمه‌الجیش سپاه برسر اشرار ریخته، از اینطرف هم امیرزاده‌ی اعظم خسرو خان با جمعیت کردستان حسب‌الإشارة در همان ساعت ملتزم رکاب شده، ایل و عشایر جاف را به کلی چاپیده و اکثر مجرمین ایشان طعمه‌ی شمشیر آبدار گردیده. زیاده از چهل پنجاه هزار تومان غنیمت [عاید] سپاه نصرت پناه شده، روانه‌ی ولایت ساختند. و خود با طنطنه و دبدبه‌ی نامداری کوچ بر کوچ از محل مریوان و شهرزور گذشته، وارد شهر سلیمانیه، که پایتخت پاشایان بابان است، شده. محمود پاشای حاکم آن دیار چند روز پیش از ورود والی با عمله و اتباع خود کوچیده، شهر را خالی کرده، آنچه بقایای غنائم ایشان بود، نصیب سپاه ظفرقرین شده. بعد از دو روز به علت حرارت هوا و ناگواری آب ناخوشی و با در لشکر قزلباش و کردستان افتاده، زیاده از دو سه هزار نفر بدان مرض

درگذشتند. از اشراف سپاه قزلباش مطلب خان برادر ذوالفقار خان سردار نیز شربت ناگوار مرگ چشیده و از اعظم کردستان میرزا لطف‌الله آماج سهم قضا گردیده، مرحوم ابوالحسن بیگ والد حقیره نیز نیمجانی به هزار جان کندن دربردارند. به همین سبب دست تطاول و نهب و تاراج ولایت بابان کوتاه [کرده] و به مقرر حکمرانی مراجعت فرمودند. ولد بیگ جاف که یکی از اعظم اکراد بود و در آن سفر تنبیه او منظور نظر آمده، بعد از تاخت و تاراج حسب الأمر ولی نعمی او را به شهر آورده، رستم بیگ و حبیب بیگ ارشدش را در قلعه‌ی قصلان محبوس فرموده، خود او را در شهر توقف دادند. بعد از مدهی یکسال مشمول عنایت خسروانه و منظور نظر خدیوانه آمده، یکی از بنات او را [که] در آسمان عفاف ماهی است تابان، به همسری میرزازاده‌ی کامکار حسینقلی خان سربلند و خود را با نیل [یه] مرام روانه به میان ایل و طائفه فرمودند. بعد از این روز به روز مرض او در تزیاید بوده، تا پس از سه چهار سال در اول چله‌ی زمستان در سنه‌ی ۱۲۴۱ به ناخوشی کبد در گذشت. چون هنگام زمستان بود، نعش او را در طالار خلوت گذاشته، موسم زمستان تا قلیلی از بهار گذشته در آنجا ماند. بعد از نوروز سلطانی به آئین و تجملی که خسروان را زیید، جسدش را برداشته، به مرافقت چند نفر از خوانین و اعیان کردستان به نجف اشرف علیه آلاف الثناء والتحف نقل [کرده]، در عهد دولت خود حکومت جوانرود و ایل جاف را به محمد صادق خان و فرمانروائی اسفندآباد و چهاردولی را به حسینقلی خان تقویض فرموده، عباسقلی خان را سرتیپ و محمد خان را سرهنگ فوج دریا موج نظام مقرر فرموده بودند. و از جمله‌ی بناهای او در سرحد و ولایت عمارات اندرونی، که یکی از آنها موسوم به گلستان است و خلوت بیرونی که مشتمل است بر انواع طالار و بیوتات و کلاه فرنگی و قصور رفیعه و طالار دلگشا ست، که در جمیع ایران به خوبی سمر آمده، و عمارت خسرویه و مسجد دارالاحسان است، که با مسجد اقصی دم از همسری و با بیت‌المعمور لاف از برابری می‌زند؛ و عمارت جنب مسجد و عمارت سرهنگ خانی و میدان دم دروازه‌ی دارالایاله و بازاری است که در بیرون قلعه‌ی شهر واقع است. و باغ و عمارت خسرو آباد است، که سلسبیل حلاوت از جوی آبش وام کرده، گویا بهشتی است، در زمین واقع، که بانی خسروآبادش نام کرده. و

کانی شفا و باغ و قصر حسن‌آباد، که در تپه واقع است، و قلعه و عمارت قصلان نیز از بناهای او می‌باشند. این صحیفه گنجایش تحریر و بیان بناهای دلگشای آن خدیو بیهمال را ندارد، به همین چند فقره اکتفا رفت اللهم اغفر له. ایالت خسرو خان بعد از فوت والی جنت آشیان مرحوم امان‌الله خان در اوایل تابستان که موکب شهریاری به عادت معهود نزول اجلال در چمن سلطانیه فرمود؛ خسرو خان نیز با خوانین و عمال و اعزه و اعیان کردستان عموماً و پرده‌ی تتق جاه و جلال اعنی شاهزاده‌ی بیهمال روانه عتبه‌بوسی....

خاتمة*

غرض از تحریر و تسطیر و ترقیم این مجموعه آنست که در عهد شباب و جوانی و ایام ... و استطاعت و کامرانی، بعد از تحصیل و تکمیل و اتمام علوم رسمی متداوله و تدریس ... و استفاده‌ی علوم تفسیر و شریعت و احادیث و اهتمام در استکمال نفس متوجه مطالعه‌ی کتب ... امام یافعی محدث و تاریخ آل یعقوب و هفت جلد کتاب روضة‌الصفاء ... شیخ جمال‌الدین محدث و کتاب حافظ ابرو و کتاب تاریخ طبری و کتاب وصاف .. تاریخ سلاطین آل عثمان تصنیف ملا ادریس بطلیسی و کتاب گزیده و کتاب حبیب السیر ... به زبان ترکی و کتاب مروج‌الذهب و کتاب معارج‌النبوة و کتاب نفائس الفنون فی عرائس العیون و کتاب دره و کتاب سنگلاخ نادری و کتاب تاریخ‌الاکراد و کتاب ... مضمون آنها متوغل و مشغول به نحوی که بلدیت کامل در تاریخ به‌هم‌رسانید و اکثر اوقات در مجالس و محافل ... حضور داشت. هرکس تحقیق بحث از تواریخ می‌نمود و این حقیر بی‌بضاعت به تفصیل مضمون مبحث مستفسره را تقریر و مفهوم احبا می‌کرد و مستحسن طبع اهل مجلس و حاضرین می‌شد؛ و ملتتمس تدوین و تصنیف و ترتیب این مجموعه می‌بودند. معهداً

* متأسفانه این بخش از کتاب آسیب زیادی دیده، نسخه‌ی دیگری هم برای تکمیل موارد آسیب دیده در دست نبود. در این مورد از نسخه‌ی کمبریج نیز نمی‌شد استفاده کرد، زیرا که به دلیل دستکاری ناسخ و کاتب آن چندان مورد اعتماد نبود. روی این اصل موارد آسیب دیده را با چند مشخص کرده، در مجموع این بخش از کتاب که مربوط به سرآغاز روی کار آمدن ایل قاجار و سلطنت فتحعلیشاه قاجار می‌باشد، حاوی مطالب مفیدی برای بررسی این بخش از تاریخ ایران و نحوه‌ی اداره‌ی ولایت اردلان در زمان امان‌الله خان والی است. (سه‌پان)

شب و روز علی‌الدوام در خدمت و مصاحبت مرحوم خسرو خان بودم، از جمله‌ی ندماء محسوب می‌شدم و مستغرق انعامات و لطف و نوازش و اشفاقات خسروی می‌گردید [م] و در مجلس بهشت آئین در هر علوم مباحثه و مکالمه و محاوره علی‌الخصوص در علم تاریخ استفسار و استخبار و استعلام می‌فرمودند؛ حقیر چنان به معرض عرض می‌رسانید، که به حسن قبول می‌رسید و اغلب اوقات از راه بنده‌نوازی احسنت احسنت می‌فرمود. چون آن مرحوم حاکم و حکیم و عالم و عادل و عاقل [بود] و تلذذ ارباب دانش و اهل عرفان و بینش و در هر علوم بلدیت داشت؛ بخصوص در علم تاریخ گوی سبقت در میدان مورخین ربوده ... مرآت صفا شد، که حقیر در علم تاریخ از همگنان عالمتر و بلدیت کامل دارد. امر و مقرر... مجموعه‌ی مختصر [و] مفید در تاریخ تصنیف و ترتیب بکند، که همیشه برای استحضار مطالعه شود و به کار آنانی... ملاحظه‌ی کتب تواریخ باشند، آید. لاجرم امتثالاً لأمر خسروی و التماس احباب شروع به ترتیب این مجموعه ... در حین گزارش بعثت رسل و کیفیت سلطنت و حکومت سلاطین سلف را به اعتبار طبقات و طوائف ... پادشاهان صفویه به حیز تدوین و ترتیب و تحریر درآورد و آن را به نظر آن مرحوم آورد، به چشم لطف و شفقت ... حسن طبع مشکل پسند گردید. داعی را صله‌ی زیاده از حوصله و توقع و تمنای خود شفقت و انعام ... قبول رسید. و متمم این مجموعه در حیز تعویق افتاد، تا اینکه آن مرحوم به جنت خرامید. حقیر به سبب ... تذکار و انقلاب و شورش و برهمزدگی ایام مخبط الدماغ فرصت و مجال ترتیب آن [را] نداشت و اولاد آن مرحوم نیز به سبب صغر سن و عدم مساعدت روزگار در ولایت ارث پدری حکومت و اختیاری نداشتند. به مصداق‌الأمور مرهونة بأوقاتها، در علم و قدرت ازلی گذشته بود، که موعد حکومت اوها چند وقتی به تعویق بیفتد. بعد از آن [که] کوکب اقبال و بختیاری اوها چون نیر درخشان ساطع و لامع گردد و اختر دولت دیگران افول و غروب نماید؛ تا اینکه پادشاه عالم پناه و جم‌جاه انجم سپاه از روی شفقت و مرحمت ایالت و حکومت اردلان را به امان‌الله خان تفویض و عنایت فرمود؛ و داعی نیز برای اصلاح ذات‌البین مردم ولایت و تجدید فرمان و رقم امر قضا و مواجب و مستمری به طهران رفته. بعد از شرفیابی حضور باهرالنور پادشاه ایران و مستفیض بودن به

نوازشات و ترقیم رقم امر قضا و مخلع به خلعت شاهی ... والی به ولایت عودت و در ورود به سنندج مشمول انعامات گردید و فرحی به خاطر... تاریخ را از پادشاهان صفویه تا عصر و ایام سلطنت فتحعلیشاه ادام‌الله ... الزمان ترتیب و تصنیف نماید.

بعد از استعانه به الطاف رب الأرباب، تاریخ را به نحوی ... ترقیم نمود و قدم جرأت را باز پیش گذاشت و به ذکر شمه‌ای از گزارش سلطنت و ... جلیل‌القدر و الشان قاجار اقدام و خاتمه‌ی کتاب را به توصیف و ذکر جمیل ایشان ... هزار چون این حقیر مداح و وصاف باشند و هزار کتاب چون این کتاب ... توصیف و تمدیح آن سلسله‌ی علییه عالیه مذکور نخواهد شد. نهایت گفته‌اند! ... هو المسک ما کررته یتوضع این حقیر داعی چون دعاگوی پادشاه جم‌جاه ... تحریر و ترقیم می‌نماید. مع هذا تاریخ گزارش شوکت و سلطنت آن سلسله‌ی جلیله تا حال کمتر تدوین و ترتیب مؤرخان و منشیان شده، اگرچه کلام این داعی وصاف و مداح و مؤرخ در عرصه‌ی کلام صاحب کلامان گنجد، لکن گفته‌اند:

مغز بی استخوان ندیده کسی
انگینی کجاست بی‌مگسی
پوست بیمغز خورده‌ایم چو آب
پوست بیمغز داده‌ایم جواب
پیش شه در چه قدر شمار آید
شبه هم گاه گاه، کار آید

و لكل جدید لذة گویا گردیده، کز نشاء للجديدة لذة، دم دم رسدش مزید عزه، به امید آن، مسئول چنان است، که ناظران بلاغت دثار به نظر اصلاح عیب آن را پوشند و به قلم لطف در تصحیح آن کوشند و منه المستعان و علیه التکلان.

ذکر شمه‌ای از گزارش سلطنت اعظام ایل جلیل‌القدر و الشان قاجار و ذکر

سلطنت خاقان جنت مکان و سلطنت سلطان فتحعلی شاه ادام‌الله ایام سلطنته

[ایل جلیل]‌القدر و الشان قاجار در اصل در ملک شام مسکن داشته، در عصر پادشاهان صفویه از شام [به ولایت] آذربایجان آمده و در آنجا چند وقتی توقف کرده‌اند. بعد از آن به سبب اینکه صاحب داعیه ... بوده‌اند، در یکجا دولت و مکتب و شوکت ایشان به راه نرفته، متفرق شده‌اند. اکثر اوها ... رفته، بخصوص به

ملک مرو و بعضی در ملک عراق توطن اختیار کرده‌اند و چند خانواری از ایشان ... حرکت نکرده، در آنجا رحلت اقامت را انداخته‌اند. ملوک و سلاطین ایشان در ولایت خراسان ... داشته‌اند و فرمانروائی در آنجا کرده‌اند و خود را منسوب به پادشاهان صفویه دانسته‌اند. ... بزرگان و صنایع ایل جلیل الشان را توقیر و احترام و عزت اوها را گرفته، مشمول نوازشات ... ملک خراسان را به بزرگان اوها تفویض و واگذاشت نموده‌اند. سران و سرکرده‌های ایشان را هریک در سمتی صاحب اختیار کرده‌اند. و هرجا قلاع حصینه و حصار و بقاع حصینه بوده‌اند، پادشاهان صفویه عظماء قاجار را مأمور به تسخیر و تصرف آنها کرده؛ در اندک وقتی رفته آنها را مفتوح و مسخر [نموده] و به حیطه‌ی تصرف شاهی [در] آورده و هرکس از اعدای سران گریبان مخالفت بیرون آورده، سرکرده‌های ایشان را پادشاهان صفویه برای دفع فساد اعدا تعیین و مأمور می‌نمودند؛ با جمعیت و دسته‌ی خودشان برسر اعدای می‌رفتند، اوها را دفع و رفع می‌نمودند و افاغنه و اوزبکیه که قرب جوار با ایل جلیل القدر و الشان قاجار داشته‌اند، در حکم اعاضم و افاحم اوها بوده‌اند و در اکثر بلاد ایران توطن اختیار کرده‌اند، تا اینکه محمود و اشرف افغان برسر اصفهان و شاه سلطان حسین آمدند و کار اوها را ساختند و تاخت ... و شاه سلطان حسین را نیز از میان برداشتند. و بعد از چند وقتی نوبت سلطنت به شاه ... مرحوم جنت آرامگاه، فتحعلی خان قاجار که در مشهد صاحب اختیار بود و ... به خواهش و احضار به نزد شاه پهماسب با جمعیت و دسته‌ی خود آمدند. مدتی اختیار تام تمام ... پادشاهی حسب الامر شاه پهماسب داشته و کمر اطاعت و انقیاد او را بسته ... و اقدام می‌نمود. تمامی سرکردگان و رؤسا و خوانین و سردسته‌ی قشون شاه پهماسب ... مواجب و سیورسات و انعام شاهی در کف قدرت و اختیار فتحعلی خان بود. مرحوم ... سپه‌سالاری را بدو تفویض فرموده، در نظر و برابر شاهی عزل و نصب حکام و ... دسته و جمعیت زیاد داشت. روز به روز مردم بدو گرویده، در امر و نهی فتحعلی خان ... شاهی اختیاری کامل داشت.

مردم در دل با او بغض داشتند و حسد می‌بردند. نادرقلی خان که در ایبورد خراسان با جمعیت و دسته‌ی معقولی داشت و کمر اطاعت و خدمتگذاری و جانفشانی

شاه پهماسب بسته [بود] به نزد او آمد و [به] عتبه بوسی مشرف شد و مردانگی و شجاعت [او] در نظر پادشاهی جلوه‌گر بوده، ملقب به پهماسبقلی خان گردید. بعد از مدتی ملاحظه نمود، که فتحعلی خان قاجار استعداد و اختیار دارد و امورات دیوان پادشاهی بدو محول است؛ مرجعیت تمام دارد و خوانین و سلاطین همگی در کف قدرت و کفایت او هستند. در دل خود خیال کرد، که اگر من فتحعلی خان را از پیش نبرم، او مرا درین زودی به مصرف می‌رساند؛ علاج واقعه را قبل از وقوع باید کرده، و خوانین و سردسته‌ها را همگی دید و بدوها گفت که با من همدستان شوید، در امر فتحعلی خان. ... پهماسبقلی خان متفق اللفظ شدند و مصمم گردیدند، که مراتب را در خلوت عرض شاه نمایند و ... که هرگاه شاه فتحعلی خان را بی اختیار نکند، می‌گریزیم و به خراسان می‌رویم؛ پهماسبقلی خان را ... خود می‌گیریم و به بزرگ خود قرار می‌دهیم. و پهماسبقلی خان بعد ازین تمهید مقدمات قدم ... پیش گذاشت و بادی اظهار این مطلب شد. روزی فرصت یافت و مجال گفتگو را دید؛ در خلوت ... عرض نمود، که فتحعلی خان قاجار صاحب ایل عظیم و تمامی خراسان را نیز در تصرف دارد و درین ... و استعداد و سپاه و دسته‌ی زیادی به‌هم‌رسانیده، محکوم و مطیع امر شاهی نیست؛ شخصی داعیه‌دار ... سلطنت را از ید تصرف شما انتزاع [می‌نماید] و ایران را صاحب می‌شود. حال که به رکاب آمده ... و اکثر اعاضم سپاه با او همدستان و متفق‌القول شده، خیانت و سرکشی نسبت به پادشاه [را] در نظر دارند. و این غلام بعضی از رفقای او را دلالت [کرده] و از رفیقی او نادم گردانیده. دفع و رفع او از لوازماتست. واجب بود این مراتب را عرض کنم؛ رأی مبارک به هرچه قرارگیرد، مطاع است. شاه پهماسب گفتگوی پهماسبقلی را به غرض دانست، جواب عرض او را به دفع‌الوقت گذرانید. پهماسبقلی خان از راه شیطنت و حرامزادگی سرکرده‌ها را فریب داده، رفته در خلوت تصدیق حرف او را کرده و مراتب را نیز مجدداً عرض کردند. و خود هم [به] کرات و مراتب این مراتب را در خلوت و خفیه عرض کرد. و نوعی کرد، که در نظر شاه به حد تواتر رسانید و در آخر الامر پهماسبقلی خان عرض کرد؛ که اگر این عرض را از سرکردگان و غلامان چون ماها قبول نفرمای، هرآئینه غدر می‌کنند و ازهم می‌پاشند و تفرقه می‌شوند. شاه پهماسب آخر جواب ... و

چون در اول سلطنت تا آخر پادشاهی، که بدان روز بد نشست، شاه طهماسب ... از عزل و نصب و کشتن و خلعت و انعام دادن و نوازش و رد و بدل ... و جهال، که آغاز و انجام کار را از هم جدا نمی‌کردند، مصلحت دیده و ... و فرمود طهماسبلی و بعضی از سرکرده‌ها عرض این مراتب را کرده‌اند. اراذل و ... که عرض حسابی نموده‌اند و صلاح در نبودن فتحعلی خان هست، اجل رسید ... کردند، چندان نشد، طهماسبلی خان، شاه طهماسب را از پادشاهی ... و او را در نهایت سبکی و هتک و فلاکت و رذالت و اهانت ... آستانه‌ی مقدسه مجاور گردید. و طهماسبلی خان به نادرشاه شد ... ملک ایران گردید. نادرشاه دوازده سال سپهسالار بود و شش سال پادشاه سفاک و ... سال ششم پادشاهیش مقتول گردید. و علی شاه و ابراهیم شاه و بعضی از منسوبان ایشان دو سه سال بعد از نادرشاه اظهار حیات نمودند. خزانه‌ی نادری را لایشعر و به غلط بخشی به هم پاشیدند؛ خودهاشان نیز به زودی طی گردیدند.

بعد از آن پای طوائف الملوک به میان آمد. آزاد خان افغان عرصه را خالی دیده، به عراق آمده، جمعی از افغان و اوزبیک و مردم لجاره‌ی عراق برسر او جمع [گشته] چند وقتی خود نمایی کرده، عراق و بعضی از بلاد آنراییجان و فارس را متصرف [شد] و با کریم خان زند همیشه ... کریم خان بر او غالب آمد و آزاد خان متقاعد شد و کمر به اطاعت و ... قبول و بعد ازین در صفحه‌ی عراق ذی شوکتی نماند. کریم خان به اسم ... شد. مردم عراق کسی را گمان نمی‌بردند، بدو گرویدند و سپاه و قشون ... آن وقت محمد حسن خان قاجار در حدود استرآباد و مازندران ... اهل و سپاه عراق و بعضی از خوانین افغان و اوزبیک و مردم ... رکاب بوسی می‌کردند و اکثر سپاهیان افشاریه در موکب آن مرحوم ... اهل ایران با وجود کریم خان در عرصه مطیع و منقاد محمد حسن خان ... شوکت و فرمانفرمایی به اعتبار مراتب پادشاهی سلسله‌ی علی‌یه ... هنوز نرسیده بود؛ چند روزی به چندین اشخاص دون بازچه‌ها کرد. امور کارخانه‌ی الهی منوط و مربوط به اوقات می‌باشد و هنوز مهر رخشان در ملک بختیاری آن سلسله‌ی جلیله تابان و ساطع نشده بود. کریم خان از راه خود تناسی و مغروری به دولت و سپاه مموه، در صورت دونی و دنائت نفس و قابلیت زمانی، محمد حسن خان را به امثال و اقران حساب

می‌کرد و در نبودن او می‌کوشید و برای خودنمایی همیشه چون شبیره و پروانه در عراق جلوه‌گر و جولان ده بود، گرد سپاه محمد حسن خان می‌گشت؛ تا با او کاوش و پرخاش نماید. اتفاقاً به قشون محمد حسن خان برخورد. بعد از تلاقی فریقین چون کوکب اعدا طالع و در اوج بود، بعد از کشش و کوشش جانین و ستیز و آویز طرفین و اشتعال نائره قتال و ... دو سپاه سنگین و آمد و شد قاصد تیر و تفنگ در بین و ضرب سنان و سیف در بین ... سپاه زندیه مغلوب [شد]. بعد از آن به نحوی که سابقاً مرقوم گردید، اقبال و سلطنت و پادشاهی ایل جلیل القدر والشأن قاجار به وعده است و هنوز وعده‌ی پادشاهی نرسیده بود. به قدرت الله محمد حسن خان قاجار به ضرب گلوله مجروح و به سرایت آن به جنت خرامید و شربت شهادت را چشید. کریم خان زند [غالب] آمد و همان غالبی را داشت، تا فوت کرد. و خاقان شهید بعد از شهادت ... و اقوام و ایل و جمعیت در حدود استرآباد بودند؛ کریم خان زند استیلا و تغلب ... و شیراز را محل توقف و دارالعلم لقب داشت، شیراز دارالسلطنه شد. بعد از ... به مقر وکالت و شوکت و سلطنت، اعظم و بزرگان و ملوک ایران ... و از آنها گرو گرفته و اغلب کوچ خود را به شیراز نزد خود برده و اعظم آنها مصاحب و مجلس نشین بودند. چون آزاد خان افغان و رفیع خان قاجار و پناه خان جوانشیری و کاظم خان قره‌داغلی و شهباز خان دنبلی و رئیس احمد شاه دشتستانی و اسماعیل خان قشقایی و چون خاقان شهید در رتبه به مراتب شتی [ظ. شستی] از خوانین مزبوره برتر بود، یکی از اقوام خود را به رسالت به خدمت خاقان جنت مکان فرستاد و مراسله‌ای بدین مضمون بدو نوشته، که چون از تأییدات سبحانی روز به روز ابواب شوکت و جلالت بر چهره‌ی هواخواهان این دولت ابد مدت مفتوح و گشاده [شده] به خصوص انضباط مبانی سلطنت و جهانداری و استحکام قواعد ... نظر حقیقت گستر آن است، که آن دولتخواه به حضور آمده، که به رأی متین و فکر دوربین شما ... منظم ساخته، ایشان را در زمره‌ی ندمای خاص و امراء بزم محفل گردون اساس ... نمائیم.

بعد از استحضار و استظهار بر مراسله احضار شوق شرف اندوزی انجمن حضور ... تدارک خود را دیده، با عمله و اتباع خاص خود روانه‌ی شیراز گشته، در رسیدن

به انواع گوناگون ... نوازشات از حد افزون سربلند و محسود امثال و اقران گردید، در کمال اعزاز و احترام چندین ... را گذرانید؛ از جمله‌ی ندما و امنای دولت و مصاحب بود، تا در سنه‌ی ۱۱۹۳ کریم خان به آزار ... مدت وکالت و فرمانفرمایی کریم خان در اکثر ایران بیست و سه سال بود. و خاقان [جنت مکان بعد از فوت] کریم خان از شیراز با دسته و عمله و اتباع خود بیرون آمده، به طرف استرآباد ... ایل و جمعیت قاجاریه بوده، رفته. در رسیدن عرایض اکثر اهل ایران به دربار گیتی مدار رسید و از جمیع اطراف و جوانب مردم سپاهی و قشون رکابی برسر او جمع [شده] سپاه سنگین تدارک دیده، عموم مردم ایران با او گرویده، مطیع و منقاد خاقان شهید گشتند. و چون بعد از فوت کریم خان برادر و اقوام او برسر خزانه و حکومت نفاق و نزاع به‌هم‌رسانیده و به دست خودشان یکدیگر را کور و قتل کردند، آتش طغیان اوها در فارس و عراق مشتعل بود؛ تا اینکه بالکلیه مستأصل و منقطع و منقرض النسل شدند. نواب خاقان شهید درین عرض مدت در جمع‌آوری سپاه و تدارک می‌کوشید و در فکر زیادی قشون و اسباب و اثاث سلطنت و شوکت بود؛ امر پادشاهی و سلطنت ایران را بر ذمت همت خود گرفته، با عزم تیموری و شوکت سنجری و سطوت چنگیزی با سپاه و لشکر سنگین، عنان عزیمت ... آن سامان معطوف [داشت]. پسر جعفرخان یک دو سال با بعضی اراذل در گوشه کنارها و در سنگلاخها... در بعضی جاها خود را با معدودی جهال نمایان می‌کرد؛ های‌های دزدانه می‌نمود و خاقان جنت مکان ... نمی‌بود و از جمله‌ی اشخاص نمی‌شمرده، تا اینکه شبی با دسته‌ای که بر او جمع شده بودند، شیخون ... خاقان شهید آورد. این حرکات به گوش مردم نوبی عقول خوش نمی‌آمد و محملها قرار می‌دادند ... به خود مشتبه‌گردیده، طبلی جاهلانه می‌زد. خاقان شهید همت بر دفع شر و فساد او بسته او را ... به حضور باهرالنور شاهی آوردند؛ فرمود او را به جزای خودش به اشد عذاب رسانیدند و... و رذالت و کله بادی رسید و عبرة لأولی‌الابصار گردید. و در آن وقت اهل... پای خودشان کشیده بودند. خاقان شهید با سپاه جرار به صوب خراسان ... همین [که] موکب ظفر کوکب همایون بدانجا رسید، و ولات و بزرگان آن دیار تمامی روی شرمساری را به دربار معدلت مدار آورده و جبین نیاز و

خضع الرقابی به عتبه‌بوسی مالیده و به حیطة‌ی تسخیر و تصرف درآورد، مظفر و منصور مراجعت کرد. و ابراهیم خلیل ولد پناه خان جوانشیری، او نیز در آندم به حصانت قلعه و رصانت حصار مغرور، بخار غرور به دماغش متصاعد [گشته] سر از اطاعت و خدمتگذاری و انقیاد امر پادشاهی برتافته، بنای مخالفت و خودسری گذاشته، محصلان حواله‌ی دیوانی را جواب گفته، نخیره‌ی زیادی تدارک [دیده] و جمع‌آوری در قلعه‌ی خود کرده. این خبر سامعه افروز خاقان جنت مکان شده، با لشکر جرار که از شمار مور و ملخ افزون بود... و توپخانه و جزائر و زنبورکخانه و تدارک و اسباب پادشاهانه ... جهانگیری و کشورستانی و برگیتی حکمرانی به طرف شوش معطوف ... نزول اجلال فرمود و قلعه‌ی مزبوره را به محاصره انداخته و غازیان ... گرفته، محصولات حوالی قلعه را از زراعت و باغات و عقارات... دهات حوالی و حواشی قلعه را خراب و ویران کرده و ایل و احشام آنجا ... سمت و آن ولایت و آن سامان لگدکوب سم ستور غازیان ... توابع قلعه بود، همگی را آتش زده و سردارها را با لشکر بسیار فرستاده، بلدان ... سرکشی کرده، تسخیر نموده، سواره‌ی رکابی اوها و مال دیوان ایشان ... روانه و طوق عبودیت و اطاعت به رقبه‌ی انقیاد کرده و کمر خدمتگذاری و سربازی و جانفشانی پادشاه انجم سپاه بسته و در مملکت لگزیه و وان و ارضة‌الروم پیشکش معقول به دربار معدلت مدار خاقانی می‌آوردند. و اکثر وزراء و حکام روم که قرب جوار به خاک آذربایجان داشتند، از سطوت و هیبت خاقان شهید در قلعه را بسته، خود را از خوف و رعب حصاری و محاصره [کرده] و قلعه‌داری و محافظت ولایت خود می‌نمودند. و ابراهیم خلیل خان نیز شب خواب نداشت و روز آرام نمی‌کرد و قلعه‌چیان ازو بدتر، از جان و مال خود امین نبودند؛ در فکر گریز بودند و ابراهیم خلیل خان هرچه فقیر و فقراء و عجزه و مساکین بودند، اوها را از قلعه بیرون کرده، خودشان را سبکبار [نموده] فرار می‌کردند. نهایت چون خاقان شهید در فصل پائیز برای دفع خلیل خان قشون و سپاه به آذربایجان کشید و قرب یکماه در کنار آب توقف و اجلال نزول کرد... به آب زده‌بودند، راه عبور لشکر را بریده، مسدود نموده. خاقان شهید امر و مقرر کرد تا جسرها را ... نمودند و اردوی همایون حرکت کرده، چند روزی بر

جسر گذشته، از آب عبور کردند و دو ماه متجاوز ... مکث [کرده] طریق فتح قلعه را می‌ساختند.

چون پای قلعه‌ی مزبور سنکلاخ و رهگذر او صعب [بود] راه یورش ... و غازیان نصرت قرین مشغول تدبیر جستن راه گرفتن قلعه بودند و چندین دفعه مردم اهل قلعه ... جنگ میدان واقع [شد]. غازیان شیرشکار و دلیران کارزار حمله‌ی مردانه برده، اکثر آنها ... و بقیه‌ی اوها راه فرار را به صوب قلعه می‌جستند. سرما شدت کرد و برف و باران آمد، کار غازیان ... و راه آمدن سیورسات و ذخیره از اماکن بعیده به اردوی کیوان شکوه ... در راه تردد مردم اطرافی به اردوی معلی نبود. امنای دولت به خاقان ... روز دیگر موکب همایون درینجا توقف کند، لامحاله قلعه مفتوح می‌شود؛ نهایت این مکان کوهستان و سرما شدت کرده، صلاح آن است، که موکب ظفر کوکب چند وقتی از اینجا کوچ و به طهران عودت [نماید]. بعد از دو ماه دیگر نوروز سلطانی است، باز بر سر قلعه فوجی از قشون مأمور [کرده] و می‌آیند؛ در اندک زمانی مفتوح خواهد شد. خاقان جنت مکان عرض اوها را قبول [نموده] و موکب همایون از شوشی حرکت [کرده] و عطف عنان به جانب دارالسلطنه‌ی طهران معطوف [داشته] و سپاه و قشون رکابی را مرخص [نموده] و به خانهای خودشان عودت و مراجعت [کردند]. خاقان شهید نیز به مقر سلطنت و شوکت نزول اجلال فرمودند. همین [که] سرمای زمستان گذشت، کوس سلطانی ... ابراهیم خلیل خان را پیشنهاد خاطر دریا مقاطر گردانیده، یاساچیان را ... قشون رکابی فرمودند. در اندک زمانی لشکر و سپاه از حد افزون به دربار معدلت مدار ... توپخانه و جزائر و زنبورکخانه و اسباب و اثاث پادشاهی را دیده. خاقان شهید با آئین و ... عنان را معطوف [داشته]. ابراهیم خلیل خان به محض شنیدن آمدن موکب همایون تاب ... قلعه را به جا گذاشته، با کوچ و اتباع خود به سمت لگزیه فرار نمود و خاقان شهید ... نزول اجلال فرمود و به حیطه‌ی تصرف و تسخیر آورد. چند روزی در آن مکان توقف ... قتل و اسیر ساخت و تاراج نمودند. به تقدیر ازلی اجل رسیده بود؛ شب ... بر سر خاقان رفته، او را شربت شهادت چشانیدند. بعد از وقوع این قضیه‌ی هائله آن سپاه سنگین از هم پاشیده، متفرق شدند. خوانین قاجاریه و سرکرده‌ها و بزرگان سردسته مانده بودند؛ بقیه‌ی سپاه را برداشته، به صوب طهران مراجعت [کرده] این خبر وحشت

اثر، سامعه‌افروز بندگان سکندرشان سلیمان شأن گیتی‌ستان المؤید من عبدالله الملك المنان سلطان فتحعلیشاه ادام الله ایام سلطنه و شوکتہ الی مدید الزمان، که در آن وقت در سمت فارس سپه‌سالار بود، رسیده؛ با قشون و سپاه که مستلزم رکاب نصرت انتساب بودند؛ به فر و تمکین فریدونی و شوکت سنجری و سطوت و هیبت چنگیزی و عزم و حزم تیموری از فارس نهضت [کرده] و به صوب طهران عطف عنان معطوف فرمود. و منزل به منزل وارد طهران گردید. و در موکب ظفر کوکب آن جمشید وقار، هاتقان غیبت به صدارت ... می‌خواندند. نوبت به من افتاد، بگوئید که دوران.. آرایش از نو بکند. مسند جم را در طهران ... تخت پادشاهی شد.^{۱۱} از ساکنان عرصه‌ی افلاک و متوطنان بسیط غبراء و خاک ... بعد از استقلال و استقرار برتخت شاهی؛ در ساعت اول به مأمورین امر و مقرر کرد... شهید را در قلعه‌ی شوشی نقل و در کمال اعزاز و احترام و در نهایت توقیر و اکرام او را ... نفر سواره و یکی از خوانین معتمد قاجار همراه کرده، در تخت روان به اماکن متبرکه‌ی شریفه روانه‌ی عتبات عالیات؛ علی ساکنها الف تحیات، جسد عزیزش را مدفون کردند. و درین وقت ... به سبب شقاوت ذات و بیصدقی بدین دولت خداداد سر ... مغروری و مدهوشی از موکب همایون کناره گیری کرده، زیر علم زرین ... شاهی و قهر و غضب پادشاهی و طبع غیور ظل‌اللهی از این حرکت نامالیم آن بی وجود حرارت اندوز شده، تنبیه او را از لوازم شمرده. غازیان ظفرنشان هنوز زین را از پشت ستوران نگرفته بودند، آماده و مستعد رزمجوئی و خصم افکنی بودند. آن طعمه‌ی جیفه‌ی لذت را از دور دیدند؛ شاهینوار طالب ربودن او گشتند. هنوز به مقابله‌ی یکدیگر نرسیده بودند، لچاره و ارادل و بیکاره آدمانی که به گرد

^{۱۱} فنعم ما قال فتحعلی خان ملک الشعرا: چو کسری را ز شوشی منکسر شد شیشه‌ی هستی سلیمانی ز ملک فارس آمد، فارس میدانز تخت آقا محمد خان شد بنشست بابا خان (۱۱۱۱) دلیلش شد خلیل آوردش از اصطخر سوی ری.

فنعم ما قال: بدانسان کز یمن بهرام را نعمان بن منذر منظور از فتحعلی خان ملک الشعرا، ملک الشعراى دربار فتحعلی شاه قاجار است، که تخلص شعری وی 'صبا' بود؛ مثنوی های مشهوری مانند شهنشاه نامه در باره‌ی محامد فتحعلیشاه و خداوندنامه در باره‌ی پیامبر اسلام و علی ابن ابیطالب، عبرت نامه و گلش صبا به تقلید از 'بوستان شیخ سعدی' دارد. وی در سال ۱۱۲۸ هـ.ق. برابر با ۱۸۲۲ میلادت وفات کرد.

صادق خان جمع شده بودند و او را کشتان کشتان به لب مغاک بی بن و پی آوردند؛ او را به چاه انداختند، شکست فاحش دیده، منهزم و راه فرار را پیش گرفته جستند و سلک جمعیتشان از هم گسیخته، متفرق و پراکنده شدند. و صادق خان خودش با معدودی ... احشام در حوالی قلعه‌ی گنجه بودند. قریب به دو سه‌هزار خانوار آنها را ... اسکان [داده] و بعد از انتظام مهام آن سامان، نواب ... مظفر با صوب دارالسلطنه‌ی تبریز معطوف فرمود؛ قشون را ... نزول اجلال زمستان را در آنجا به قشلاقمشی به سر برده ... در بیت الشرف جمیل نزول کرد. شهزاده‌ی عظیم الوقار ... سان دیده، با طنطنه و دبدبه و آئین و طمطراق هرچه تمامتر ... پرچم شقه‌گشا به عزم خصم افکنی و دفع اعداء ... ایروان و شوشی معطوف فرموده و ایچ پختر که سرکرده‌ی ... جولان می‌داد و اظهار حیاتی می‌کرد. به شوشی به نزد ... کرده، از آنجا برگشته به قلعه‌ی باد کوبه آمده، حسینقلی خان حاکم آنجا به اعوان و اتباع خود مشورت نموده، در هلاک او کوشید. همین [که] از قلعه بیرون می‌روند، آدمان حسینقلی خان دست غیرت را از آستین شجاعت بیرون آورده، به تیغ اسلام ایچ پختر را هلاک و او را به دارالبوار روانه و سرنجش را با خاج و شمشیر و اسلحه‌اش به دربار عظمت مدار خاقانی ارسال [کردند]. و بعد از اسقاط ایچ پختر قشون روسیه متفرق [شده] فوجی از آنها زنده دستگیر [گشته] و بعضی از ایشان قتیل و قلیلی از اوها به ولایت خود فرار [کردند]. و چونکه منظور نظر حضرت ظل‌اللهی این بود، که بالکلیه قلع ماده‌ی فساد روسیه در ملک آذربایجان بشود و بقیه‌ی اوها در قلعه‌ی گنجه و تغلیس مانده، آنها را بدوانند، آن سامان را نیز از لوٹ اختیار روسیه پاک کند. با طنطنه‌ی کوس سلطنت و جهانگشائی موکب ظفر کوکب از دارالسلطنه‌ی طهران حرکت [کرده] با سپاه سنگین ... سلطانیه گردیده، آنجا را جای نزول اجلال فرموده، شهزاده‌ی والاتبار عظیم الوقار کثیرالقدر ... در حوالی قلعه‌ی ایروان و شوشی بود؛ حسب‌الأمر شاهی به خصم افکنی مأمور شده، غازیان شیر ... روسیه می‌شدند؛ آنها را معدوم و یا راه فرار را بدیشان نشان می‌دادند. تا اینکه خسرو ستارگان ... و هوا رو به سرما کرد و از طرف قرین‌الشرف شهزاده‌ی کامکار عریضه رسید، که از روسیه‌ی آذربایجان بغیر از ... آن خبر فتح عسکر رومی و بیه و اعراب در کنار دریاچه‌ی مریوان .. و داد سامعه افروز

واقفان سده‌ی سنیه‌ی ... کیوان شکوه از چمن سلطانیه نهضت [کرده] و کوچ بر کوچ در اوائل شهرالسنه اقصم رجب المرجب سنه‌ی ۱۲۲۳ ... فرمودند و از جانب والی اردلان که‌یای بغداد با دویست نفر دیگر از رومی و ... فتح به نظر فیض منظر پادشاهی رسید و شهزاده‌ی عظیم الوقار نیز مهام سمت آن سامان را ... به دارالسلطنه‌ی تبریز عودت فرمود. چون هرساله به جهت تفرج هوا و رعب افکندن به دل اعدا موکب ظفر کوکب اعلیحضرت سلطانی چمن سلطانیه را مضرب خیام نصرت فرجام فرموده؛ درینسال فرخنده فال نیز در اواخر شهر ربیع‌المولود سنه‌ی ۱۲۲۴ علم زرین مشقت گشا با طنطنه‌ی پادشاهی و دبدبه‌ی شهنشاهی با سپاه ایران که از مور و ملخ افزونتر [بود] با آئین و طمطراق فریدونی از دارالسلطنه‌ی طهران نهضت [نموده] و چمن سلطانیه را محل نزول اجلال فرموده و شهزاده‌ی والاتبار عظیم الوقار عباس میرزا که در تبریز قشلاقمشی کرده، بعد از نوروز سلطانی با سپاه جرار به عزم دفع اعدا به صوب آذربایجان عطف عنان فرمود ... آراسته و به زیور فهم و کمال، درک و کیاست پیراسته، در مراسم قابلیت و استعداد از ... مراتب شجاعت و رشادت یگانه‌ی آفاق او را با تدارک شایان و پیشکش و هدایای بی ... عالم پناه ساخته. بعد از شرفیابی بزم حضور بهشت آئین شاهی مشمول عواطف شاهنشاهی ... خطیر شاهنشاهی گردید. در سال بعد که رأی جهان آرای خدیو زمین و زمان و خسرو گیتی ستان ... خان قرار گرفت، رقم قضا شیم والا عز اصدار پذیرفت، که چون از تأییدات جناب ایزد سبحانی ... لالت و حکمرانی بر چهره‌ی هواخواهان این دولت جاوید مبانی مفتوح و گشاده و اسباب سلطنت ... و شهریاری منظور نظر حقیقت گستر آن است، که آن دولتخواه شرفیابی حضور ... دوربین ایشان متمم امور ممالک محروسه را منظم ساخته؛ آن دولتخواه را در زمره‌ی ندمای خاص و امرای بزم محفل گردون اساس، قرین امتیاز و اختصاص فرمائیم. بعد از استحضار و استظهار بر رقم احضار شوق شرف اندوزی انجمن حضور شاهی و تقبیل عتبه‌ی عالیه‌ی شاهنشاهی گریبانگیر او گشته، به امیدواری و استظهار بی شمار روانه‌ی دربار کیوان اقتدار گشته، به انواع تلافیات گوناگون و اقسام نوازشات از حد و حصر افزون سربلند و محسود امثال و اقربان گردید و در رکاب ظفر انتساب

خاقان کشورستان روانه‌ی چمن کندمان گردید؛ و در آن اوان به عرض عاکفان سده‌ی جاه و جلال رسانید، که بنده‌زاده‌ی امان‌الله خان مدتیست، که در دربار گیتی مدار سلطانی به مراسم چاکری و جانفشانی اشتغال دارد. درین اوان که نواب مالک‌الرقاب جهانبانی مأمور به جانب کوران دشت می‌باشند؛ استدعا و امیدواری... فدوی و غلامان صمیمی شاهزاده‌ی عالم و عالمیان برقرار فرمود... جانسپار آن غره‌ی ناصیه‌ی شهریاری و قره‌ی باصره‌ی جهان... استدعای او را به عز قبول و شرف اصغا مقرون ... شان نواب مالک رقاب جهانبانی سپرده، که به مراسم ... و فرمانرداری آن مهر سپهر خلافت و شهریاری ... مؤید به تأییدات سبحانی و نظر کرده‌ی مالک رقاب ... سعادت و نیک اختری از ناصیه‌ی احوال او ظاهر و هویدا... عارج معارج اوج عزت و اعتبار و کمال ارادت و اخلاص ... نظر مرحمت اثر شاهزاده‌ی نامدار جلوه‌گر گشته، به شفقت‌های بیکران و مرحمت‌های بی پایان محسود همگان گردیده، ربط قدیمیگری و خدمت در آن سرکار شوکت مدار به هم‌رسانید. و در سال بعد نیز که خاقان کشورستان از دارالسلطنه‌ی طهران به عزم تسخیر آذربایجان مشقت گشای رایات عز و شأن گشته، نواب جهانبانی را مأمور به چمن کندمان فرمودند؛ در این سفر نیز در رکاب آن حضرت خدمتگذار و فرمانبردار و از خلاصه‌ی فدویان قدیمی و عمده‌ی چاکران صمیمی آن شهریار جم اقتدار بود. به علت خدمات متعدده لایقه و کمال سابقه و لاحق‌ی والسابقون السابقون أولئک المقربون ... و پیشنهاد ضمیر منیر مرحمت نمون آن بود، که در هنگام تسلط ... بر مسند والای سلطنت و اقتدار امان‌الله خان را به ولایت، ولایت ... والامثال قرین امتیاز فرمایند. و چون معظم‌الیه حقوق عبودیت ... رسانیده بود، بارها با لفظ دربار نوید حکومت اردلان را و به تفویض ... به سبب زبندگی و رشادت و مراتب شایستگی و شجاعت او در نظر فیض ... مبانی جلوه‌ی تمام داشت؛ دوباره مأمور به خدمت ضبط مالیات سمت ... در این سفر نیز خدمات شایان و عبودیت نمایان بر پیشگاه خاطر ... رسانیده، باعث ظهور قابلیت و استعداد و مزید مراتب اعتقاد ...

بعد از مراجعت از این سفر و آسایش از تعب راه، باز در رکاب ظفر انتساب ... کامیاب مالک رقاب ظفر مآب گردون قباب شاهزاده‌ی کامکار عباس میرزا مأمور به

سفر آذربایجان [شده] و درین سفر مصدر خدمات لایقه نمایان گشته، مورد تحسینات گوناگون [قرار گرفته] و به نحوی که سابقا مرقوم گردید، مشمول تلافیات از حد افزون خاطر خطیر والا گردید. درین سال همایون فال که موکب جهانگشای پادشاهی به جانب مملکت خراسان نهضت [داشته] و آن سرزمین را مضرب خیام نصرت فرجام و مکان سرادقات جاه و جلال و عز و شأن نمود؛ جمعی از اعزه و اعیان و اهالی اردلان به ملاحظه‌ی حقوق چندین ساله‌ی مرحوم خسرو خان و هواخواهی ولی نعمت‌زاده‌ی خود و اظهار بدسلوکی و تظلم حسنعلی خان به اردوی کیوان شکوه سلطان صاحبقران شتافته، درین سواد ... مالاکلام نمودند. رأی عالم آرای سلطانی و امنای دولت قآنی بر آن قرار گرفت، که در هنگام ... از سفر خیرالآثر خراسان غورسی به حال ایشان می‌شود؛ احقاق حق خواهد شد. و درین ... پادشاه ارس (روسیه) ایلچی را با پیشکش شایان و هدایای معقول و نمایان به دربار ایران ... عریضه‌ی او را با پیشکش به نظر مبارک خوانده و گذرانیده و ایلچی را به حضور باهرالنور ش ... نوازشات سلطانی گردیده. چند وقتی در دارالسلطنه‌ی طهران توقف [کرده] بعد از آن مستدعیات ... صلاح اصغاء و قبول فرموده؛ فرمان قضا جریان در جواب صادر [گشته] یکی از مقربان را مصحوب ایلچی ... شدند و عرایض حکام و ولات مملکت خراسان رسید، که هرساله موکب ... نهضت و غلال [ظ. غلات] و زراعات و باغات و بساتین رعایا ... و ابنیه و بیوتات ایشان خراب و ویران [کرده] و این ملک لگدکوب سم ستور غازیان نصرت نشان می‌شوند؛ عبادالله آسایشی نمی‌بینند و مردم اهالی و سکنه‌ی خراسان مطیع و منقاد و از خدمات و مالیات و تحمیلات شاهی سرپیچی نکرده‌اند. استدعا آنکه، سفر و نهضت خاقانی را بدین سمت موقوف و هرچه مقرر می‌فرمایند، خدمت مالی و بدنی می‌کنیم. پادشاه عالم پناه آنسال سفر خراسان را موقوف نمود و شاهزاده‌ی والاتبار با قشون ابوابجمعی بدان سمتها سفر نمود و پیشکش معقول برای اوها آوردند. بعد از انتظام مهمام آن سمت، از آنجا حرکت [کرده] و عنان عزیمت را به صوب دارالسلطنه‌ی طهران معطوف [داشت]. و در سال بعد پادشاه انجم سپاه به طرف خراسان نهضت ... آن مرز و بوم را مضرب خیام نصرت فرجام گردانید. سرکشان که از

اطاعت سرکشیده [بودند، با پیشکش] معقول هم آورد لشکر منصور گردیدند و کمر به اطاعت و انقیاد شاهی بسته و هر جا قلاعی ... و رصیص بود، به دست غازیان نصرت نشان مفتوح [گشته] و خراسان را تسخیر و به تصرف آورده. و بدارالسلطنه‌ی طهران به مقر سلطنت وارد [شد]. و امسال که سنه‌ی ۱۲۱۸ هجری است، باز شهزاده‌ی والاتبار ... به سمت خراسان [حرکت کرده] و موکب ظفر کوکب اعلیحضرت ظل‌اللهی به صوب مازندران و ... نهضت فرمودند و اردوی کیوان شکوه تا به دشت قپچاق و آن سمتها رسیده... نزول اجلال، مدتی در آنجا مکث [کرده] و از هزار خانوار زیاده‌تر خانه و کوچ ترکمانیه... شاهنشاهی می‌کردند، کوچانیده به بلده‌ی بسطام آورده، در آنجا اسکان و توطن داده... از اعظم و معارف ترکمانیه را کوچانیده، در حوالی دارالسلطنه‌ی طهران و قزوین جا داده، اسکان شدند. و رؤسای اوها با پیشکش و صد عجز و نیاز به دربار معدلت مدار آمده، به عتبه بوسی پادشاه انجم سپاه مشرف گردیدند و متعهد و متکفل دادن مالیات و سرانجام تحمیلات و تکلیفات دیوانی شدند و پادشاه عالم پناه بزرگان اوها را مخلص به خلایق فاخره فرموده و ایشان را رخصت داده؛ هرکس به موطن و مساکن خود رفتند. بعد از انتظام مهام آن سمت موکب ظفر کوکب از کنار گرگان حرکت کرده و به همراهی نصرت و ظفر منزل به منزل وارد دارالسلطنه‌ی طهران گردید. و قشویون ممالک محروسه که در رکاب بودند، تمامی را مرخص فرمود. و در وقتیکه موکب ظفر قرین پادشاه جم جاه انجم سپاه عالم پناه از ... مازندران و حدود استرآباد مشقت گشای شوکت و اجلال گردید، قره ... با خوانین قاجاریه و سپاه سنگین مأمور به تسخیر و فتح قلعه‌ی مشهد مقدس ... فرمودند و سپاه منصوره قلعه‌ی مزبوره را چون انگشتی به میان... قلعه‌ی مزبوره در ازمنه‌ی سالفه چندین صاحب شوکتان با سپاه ... نگرفته، خاسرا بی نیل به مقصود برگشتند. نواب کامیاب سپهر ... غازیان منصوره محاصره فرموده؛ چون همواره تیغ هلال آسای ... ماه نو دارد، به سعی و اهتمام سپاه منصور در غره‌ی رمضان المبارک... جان را بیرون برده، راه فرار و ادبار را پیش گرفته از قلعه ... نادرشاه، که در قلعه در نزد نادر میرزا بودند، ایشان را همگی به زنده دستگیر و قره‌ی باصره‌ی شهریار نیز به مرحمت و عنایت جبلی

ذات مقدس خود، سکنه‌ی مشهد مقدس را از قتل و اسیر و تاراج عفو فرموده، اوها را امان داده، که در جاه و مکان خود به خاطر جمعی به شغل کاسبی و رعیتی مشغول و دعاگویی و شکرگذاری برای ذات اقدس قبله‌ی عالم و عالمیان را رطب اللسان خود نموده، مطیع و منقاد اوامر و نواهی دیوان اعلی باشند و تکالیف و تحمیلات دیوانی و خدمات مرجوعه‌ی شاهنشاهی را به گردن خود گرفتند. و نادر میرزا که فرار کرده بود و به طرف قلعه‌ی چناران رفته، در عرض راه او را با اتباع دستگیر و به نزد شاهزاده‌ی والا تبار محمد ولی میرزا که در مشهد مقدس نزول اجلال داشت، بردند. و موکب ... در ارض اقدس متوقف [شد]. نادر میرزا را با برادران و اقوام روانه‌ی دارالسلطنه‌ی طهران نمود. و موکب ... بود. نادر میرزا را با اقوام به نزد شاهزاده‌ی والاتبار عظیم الوقار عباس میرزا، که ولیعهد و نایب ... السلطنه‌ی طهران به فرمانفرمائی و حکمروائی مشغول بود؛ روانه [کرده] اوها را محبوس [نمود] تا اینکه موکب شاهی مراجعت ... نشست. بعد از فراغت و آسایش از تصدیعات سفر، امر به احضار نادر میرزا فرمودند. او را ... پادشاه عالم پناه آوردند؛ امر به قتل نادر میرزا فرمودند. او را به سیاست رسانیدند و اقوامش را به امر... بعد از چند وقتی عریضه‌ی حکامان آذربایجان رسید؛ مشعر بر اینکه طائفه‌ی روسیه جمعیت کرده‌اند... آمده‌اند؛ بعد از چند روزی داخل قلعه شده و جواد خان حاکم آنجا را مقتول و ... سکنه‌ی آنجا را نموده، در گنجه متوقف [شده‌اند]. عزم کرده‌اند، که دست تصرف به مملکت آذربایجان دراز... که سامع افروز پادشاه جم جاه انجم سپاه گردید، فی‌الغور پیرقلی خان قاجار را با فوجی جرار برای جنگ آن کفره‌ی فجره مأمور [نمود]. بعد از راهی شدن او، شهزاده‌ی عظیم الوقار کامکار والاتبار عباس میرزای ولیعهد، از دارالسلطنه‌ی طهران با سپاه سنگین که از چهل هزار نفر سوار متجاوز بود، با طمطراق و آئین هرچه تمامتر برای دفع روسیه حرکت [کرده] و کوچ بر کوچ به دارالسلطنه‌ی تبریز نزول اجلال فرموده و موکب ظفر کوکب شهنشاه عالم پناه جم جاه انجم سپاه با طنطنه‌ی پادشاهی و دبدبه‌ی شهنشاهی با سپاه ایران، که از مور و ملخ افزونتر، که از صد هزار نفر سواره زیاده‌تر بود؛ برای قلع قاصره‌ی روسیه‌ی کفره کوس غریو کوفته، در غره‌ی صفراالمظفر سنه‌ی ۱۲۱۹ با شوکت سنجری و

ازدحام و کثرت چنگیزی و فر و شکوه تیموری و سطوت و هیبت اسکندری در دارالسلطنه‌ی طهران نهضت فرموده، با آن سپاه سنگین که از مور و ملخ افزونتر بود، به چمن سلطانیه ... فرموده و در ولایات محروسه فوج فوج قشون ممالک ایران ... شده بودند. از راه خام طمعی جمعیت خود را حرکت داده ... در سعی این بودند، که بلکه قلعه‌ی ایروان را چون قلعه‌ی گنجه به تصرف خود آورند ... و سپاه زیاده از شمار به طمطراق و آئین هرچه تمامتر حوالی قلعه ... در بین عسکرین نماند؛ به نحوی که مجال جدال و جنگ با هم داشتند ... به مقام طلبیدن مبارز و جنگجوی بر سر سپاه روسیه می‌رفتند ... همین در میان سنگر به آتش افشانی خود را مصون و متحصن بودند، اگر ... می‌کردند. و چونکه توقف آن طایفه‌ی خذلان نشان در آن سامان ... قلع ماده‌ی فساد روسیه از چمن سلطانیه نهضت فرموده، منزل به منزل با کوکبه و طنطنه‌ی شاهانه مسافت را طی و به سپاه شهزاده در حوالی قلعه‌ی ایروان ملحق [شد].

آن دو سپاه سنگین که از مور و ملخ بیشتر بودند؛ آن سرزمین را مضرب خیام نصرت قرین ساخته، چند وقتی با روسیه به ضرب توپ و خمپاره و زنبورک و تفنگ محاربه و جدال واقع [گشته] به حدی آن طایفه‌ی مخذولیه منکوب و مخذول آلات حرب گشته، تزلزل عظیم به حال اوها راه یافته، به عجز تمام گرفتار و از جان خود بیزار گردیدند؛ نه یارای پیش آمدن و نه توقف و مکث در جای خود داشتند. اکثر آن سپاه خذلان آئین به تیغ بیدریغ غازیان شیلک(ظ. شلیک) توپ و خمپاره و زنبورک و تفنگ و آلات حرب مقتول و بعضی از ایشان به زنده دستگیر و اسیر شدند. بقیه‌ی السیف اوها چاره‌ی خود را در فرار یافته، تاب مقاومت سپاه پادشاه جم جاه نداشته، در آن مکان که بودند، کوچیده، راه فرار را به سمت تقلیس ... خیمه و تدارک که داشتند، همگی را بجا گذاشته، تمامی به تصرف غازیان جلادت نشان ... در حوالی ایروان راحت گزین [شدند]. چونکه آخر فصل خزان بود، سرما شدت کرده ... منصورا به دارالسلطنه‌ی طهران، که مقر سلطنت است آمده، سریر پادشاهی را تزیین ... را در تقلیس و گنجه به سربرده، همینکه خسرو ستارگان سپاه خود را از ... سلطنت ساخته؛ باز طایفه‌ی روسیه خیالات فاسده را به خاطر راه داده ... در تقلیس حرکت [کرده] و به عزم تسخیر و تصرف نمودن قلعه‌ی ایروان آمده. این خبر ...

امر به جمع‌آوری قشون منصوره فرموده، در قلیل مدت سپاه ایرانیان، که از ... در شهر صفر المظفر سنه‌ی ۱۲۲۰ شهزاده‌ی عظیم الوقار والاتبار کامکار عباس میرزای ولیعهد ... دارالسلطنه‌ی طهران برای دفع اشرار روسیه حرکت [کرده] و در اواخر شهر مزبور ... عالم پناه با فر فریدونی و عظمت و حشمت تیموری و سپاه و نصرت چنگیزی و عزم و جزم اسکندری و سطوت و شوکت سنجری با سپاه ایران، که از صد هزار سوار متجاوز بودند؛ با توپخانه و خمپاره و زنبورک و بیست هزار نفر تفنگچی و جزائر و آلات حرب و طنطنه و طمطراق پادشاهی و دبدبه و آئین زیاده از حد شهنشاهی اعلیحضرت ظل‌اللهی به عزم تنبیه و تعزیز روسیه از دارالسلطنه‌ی طهران نهضت فرموده، به آئین و تدارک و اسباب هرچه تمامتر منزل به منزل آمده، در چمن سلطانیه نزول اجلال و ریات نصرت آیات جهانگیری و کشورستانی را در آن سامان افراشته و قره‌ی باصره‌ی جهانداری و غره‌ی ناصیه‌ی شهریار و ولیعهد شهنشاه گیتی‌ستان شهزاده‌ی والاتبار عباس میرزا، که پیش از موکب والا حرکت [نموده] و در چمن سلطانیه بدان سپاه سنگین توقف داشت، از آنجا کوچ و عنان عزیمت را به صوب خصم‌افکنی معطوف [داشته] و به همعنانی تأییدات ... آذربایجان نهضت از آب ارس گذشته، در حوالی قلعه‌ی شوشی نزول اجلال فرموده ... غازیان نصرت قرین شدند. مغلوب و مقهور و منکوب گردیده، بعضی از آنها نصیب تیغ ... و اکثر آنها دستگیر و زنده اسیر [گشته] و موکب ظفر کوکب پادشاه جم جاه گیتی‌ستان عالم پناه ... و با توپخانه و خمپاره و زنبورک و تدارک اسباب تمام، با سپاه [ی که] از مور و ملخ افزونتر ... خذلان آئین و اعداء دین، کوس غریو کوفته، منزل به منزل به تخت طاووس رسید ... نصرت فرجام ساخته. درین اوقات عریضه‌ای از جانب خیریت .. مالک ... شهزاده‌ی والاتبار عباس میرزا رسید؛ مشعر بر اینکه بعون و هدایت ... جمشید وقار، سلک جمعیت روسیه نکبت قرین و از هم گسسته شد. اکثر اوها ... نیز زنده اسیر و دستگیر [نموده]؛ قلیلی از آن طایفه کفره باقی مانده، راه ادبار را پیش گرفته، در کوهها و جای صعب خود را پنهان و متواری ساخته و یوزباشی آنها با چند نفر تفنگچی و جوانان جنگجو به امان آمده، به حضور باهرالنور مشرف گردید. لله الحمد درین مرز و بوم اثری از کفر نمانده، ضرور به نهضت موکب ظفر کوکب

شهنشاهی نیست؛ بدین سامان و عرایض حکام آذربایجان رسید، همگی طوق عبودیت و انقیاد به رقبه‌ی ربقه کرده، منتظر فرمایشات ظل‌اللهی می‌باشند. بعد از انتظام مهام آن سامان موکب ظفر قرین پادشاهی در شهر جمیدی الثانی سنه‌ی ۱۲۲۰ در اهترزاز و حرکت آمده، با طمطراق و آئین هرچه تمامتر از این طرف آب ارس نهضت فرموده، کوچ بر کوچ به دارالسلطنه‌ی طهران مراجعت فرموده و نواب مالک رقاب ولیعهد پادشاه گیتی ستان شهزاده‌ی والاتباب عباس میرزا نیز منصوراً از حوالی قلعه‌ی شوشی حرکت و منزل ... پایان و کرگاوپوشان در گوشه‌ای متواری [گشته] بعد از استیمان، خود را به اصطبل شاهی ... شاهی سرافراز و در سلک غلامان و چاکران منسلک [شده]. و پادشاه عالم پناه چنان ... بساط معدلت را گسترانید، که عموم اهل ایران در مهد امان [و] آسایش گزین شدند و هر ... تجار توانا و ناتوان قیمت صد هزار تومان جواهر داشت، از اقصی بلاد هند به قسطنطنیه می‌برد ... آن نبود، که مزاحم او گردد و چنان هیبت و سطوت و ضابطه نمود، که گرگ با میش .. دوست و رفیق بودند و رعایا و برابرا در خواب راحت غنوده. در عهد او نام کسری در ... در همت و سخاوت دیوان محو شده، مردم خراسان که سر از اطاعت ... تمام عطف عنان را از دارالسلطنه‌ی طهران به صوب مشهد مقدس معطوف ... و جزائر و زنبورک خانه و طنطنه و کوس به مشهد مقدس نزول اجلال فرموده.

قلاع حصین و بقاع حصین و اماکن صعوب و متین [که] در آن سمتها بوده، مفتوح و به تسخیر تصرف شاهی آمدند؛ همگی با پیشکش معقول به عتبه بوسی مشرف و تمامی ملک خراسان متعهد [به] دادن مالیات دیوانی شده و سواره‌ی رکابی و سائر تکلیفات و تحمیلات پادشاهی [را] به گردن گرفتند و طوق اطاعت و انقیاد به رقبه‌ی عبودیت و جانفشانی کرده، کمر به بندگی و خدمتگذاری بسته. بعد ازین سپاه نصرت قرین زراعت و باغات و عقارات و بساتین و علفزارهای اوها را چرانیده و سوخته و دهات و احشام و توابع و مساکن و مواطن آنها را خراب و ویران نموده و تمامی به امان آمده. بعد از انتظام مهام آن سمت و آن سامان از حوالی مشهد مقدس که نزول ... عزیمت را به صوب دارالسلطنه‌ی طهران معطوف [داشته] کوچ بر کوچ به مقر پادشاهی و سلطنت ... نواب مالک رقاب جهانبانی

قره‌ی باصره‌ی شهریاری شهزاده‌ی والاتباب با سپاه ... گیری به طرف آذربایجان روانه و کوچ به کوچ به آنجا رسیده، مدتی در آن ولایت توقف ... منقاد ساخته و کمر به خدمتگذاری و تعهدات و مالیات دیوانی بسته ... آورده مظفر و منصور به طهران مراجعت نمود. قذیبیل در اوانی که کوکبه‌ی رایات ... از تأییدات بالغه‌ی سرمدی با مهر درخشان دم از همسری و ... طنطنه‌ی کوس سلطنت و جهیانگشایی و دبدبه‌ی غریو شوکت ... گشته، تمامی سرهنگان و گردنکشان طوق اطاعت و فرمانبرداری ... به عبودیت و جانسپاری ساخته، سر بر خط فرمانش نهادند؛ از مصدر عز و شأن فرمان قضا جریان به مرحوم خسروخان شرف نفاذ یافت، که چون آن دولتخواه از معظم ولات ایران و مدتهاست از هواداران این خاندان جلیل الشان و قدیمی این دودمان قویم الأركان می‌باشند؛ باید یکی از اولاد خود را روانه‌ی دربار شاهی نماید، که از زمهره‌ی مقربان بزم ارم نظم خاقانی و تربیت یافتگان انجمن حضور سلطانی منتظم گشته، به خدمت دیوانی و لوازم جانفشانی ... این معنی را مرحوم خسرو خان فوز عظیم شمرده، فرزند ارجمند امان‌الله خان را که به کمالات صوری ...

پپرستی گوڤاری ژین

ژماره ۱-۱۲، (۲۰۰۹-۲۰۲۱)

ئاماده کردن: ره فیک سالیح

خاوهنی ئیمتیاژ: بنکه‌ی به‌لگاندن و لیکولینه‌وهی ژین
سه‌رۆکی نووسین: سدیق سالیح
سکریتیری نووسین: حسین حه‌سه‌ن که‌ریم (له ژماره
هه‌وه)
چۆنایه‌تیبی ده‌رچوون: سالانه.
پێوانه: ۲۱×۲۹,۷سم.
زمان: کوردی، عه‌ره‌بی، فارسی.
شێوه‌ی نووسین: عه‌ره‌بی، لاتینی
چاپخانه: شفقان (ژماره ۹-۱)، ژین (ژماره ۱۰-۱۱)،
سه‌نته‌ری به‌رزی (ژماره ۱۲)
سالی ده‌رچوون: ۲۰۰۹، تا ئیسته‌ به‌رده‌وامه.

ناونیشان:
- گوڤاری "بنکه‌ی ژین بووژاندنه‌وه‌ی که‌له‌پووری
به‌لگه‌نامه‌یی و پوژنامه‌وانیی کوردی" (ژماره ۹-۱);
گوڤاری "بنکه‌ی به‌لگاندن و لیکولینه‌وه‌ی ژین" (ژماره
۱۰-۱۲)
- مجله "مرکز ژین لاحیاء التراث الوثائقي والصحفي
الکردي" (العدد ۹-۱); مجله "مرکز ژین للتوثيق
والدراسات" (العدد ۱۰-۱۱)
- مجله "مرکز احیای میراث اسناد و روزنامه‌نگاری
کردی ژین" (شماره ۹-۱)، مجله "مرکز اسناد و پژوهش
ژین" (شماره ۱۰-۱۱)

یه‌که‌م: پپرست به‌پپی نووسه‌ر

(ئ)

ئهی. جه‌ی. ئار
- دوو به‌لگه‌نامه‌ی میژوویی ئه‌رشیفی بریتانیا،
وه‌رگێرانی له ئینگلیزییه‌وه: محهمه‌د مه‌سه‌عوود
محهمه‌د، ژماره ۸، ۲۰۱۶، ل ۲۹۵-۳۳۰.
ئا. د. پاپازیان
- "تاریخ دنابه"، سه‌رچاوه‌یه‌کی نویی میژووی گه‌لی
کورد، له فه‌ره‌نسییه‌وه وه‌رگێرانی: دکتۆر عه‌بدو‌للا
مه‌ردۆخ، ژماره ۱، ۲۰۰۹، ل ۲۰۵-۲۲۰.
أ. بیگوف
- عملات الامیر دیسم بن ابراهیم الکردي، ترجمه من
الروسية الدكتور مصلح البوتاني، تقديم ومراجعة:
الدكتور زرار صديق توفيق، العدد ۱۱، ۲۰۲۰،
ص ۱۱۵-۱۲۶.
أ. و. بابیدونو سستیفا
- الکرد في الدوريات الروسية في القرن التاسع عشر،
(ترجمه من الروسية: الدكتور عبدي حاجي، العدد ۱۱،
۲۰۲۰، ص ۱۱۵-۱۲۶.
ئهمه‌د محهمه‌د قندۆلی
- وه‌فاتنامه‌ی مه‌لا بیلالی هێرۆیی، ژماره ۱، ۲۰۰۹،
ل ۳۱-۶۰.
ئه‌ستیره‌ مورته‌زایی
- راپۆرتی کارگێرایی سالی ۱۹۱۹ی ده‌قه‌ری ره‌واندن،
(وه‌رگێران)، ژماره ۵، ۲۰۱۳، ل ۲۶۳-۲۷۴.
ئهمین موتاچی (دکتۆر)
- سالم و کاریگه‌ریی شاعیرانی فارس (حافیزی
شیرازی، سه‌عه‌دی، جامی)، ژماره ۲، ۲۰۱۰، ل ۵-۱۴.
ئه‌فراسیاو هه‌ورامی (دکتۆر)
- نامه‌یه‌کی میژوویی مؤله‌تۆف (وه‌رگێران و
هه‌لسه‌نگاندن)، ژماره ۱۲، ۲۰۲۱، ل ۱۷۹-۱۸۶.
ئهنوهر سولتانی
- کیتشه‌ی کورد، گۆرد رۆلیس درایقه‌ر، (وه‌رگێران)،
ژماره ۱، ۲۰۰۹، ل ۱۸-۳۰.
- که‌شکۆلی حاجی میرزا محهمه‌دی سه‌قه‌تی (کوری
حاجی سمایلی خاریجه‌ی مه‌هابادی)، ژماره ۲، ۲۰۱۰،
ل ۲۱۳-۲۲۶.

توفيق وهبي بيك

- كتابات غير منشورة للعلامة توفيق وهبي بك: أصل اسم خورمال، الباطنية في كردستان، القراقويونلية والقرابرانلية، الملك الشاب كما عرفته، عذاب الشعب الكردي وحيرته، كلمة توفيق وهبي في حفلة تأبين الملكة عالية، كلمة توفيق وهبي بك في تأبين اللواء الركن غازي الداغستاني، صفحات من ذكريات في يوم تأسيس الجيش العراقي الباسل، إعداد: رفيق صالح، العدد ١١، ٢٠٢٠، ص ٥-٢٤.

(ج)

جان لويس باكي گرامون (جان لويس باكي غرامون)

- هندی سهرنج سهبارت به زاروهی دهره به گایه تی و باسی چهند راستییه کی جیهانی عوسمانی، وهرگیترانی له عهره بییه وه: لاس (وهرگیترانی بۆ عهره بی: دکتور سوعاد محهمه د خدر)، ژماره ٤، ٢٠١٢، ل ٩٧-١٠٦.

- ملاحظات ووثائق حول حصار "وان" المتكرر في القرن السادس عشر (دراسات تركية - صفوية في القرن التاسع عشر)، ترجمة: الدكتور سعاد محمد خضر، العدد ٤، ٢٠١٢، ص ٢٣٥-٢٦٦.

- بعض الملاحظات حول مفردة الاقطاع مع ذكر بعض حقائق العالم العثماني، ترجمة: الدكتور سعاد محمد خضر، العدد ٥، ٢٠١٣، ص ٣٧-٤٤.

جهعفر حوسین پوور (هیدی)

- چوارده به لگه نامه ی حکومه تی میلیی کوردستان له مه هاباد، (به هاوبه شی له گه ل حه سه ن قازی)، ژماره ٢، ٢٠١٠، ل ١٠٣-١١٦.

- کورته ی ریژمانی زاروهی موکری، ئۆسکار مان، (وهرگیتران)، ژماره ٣، ٢٠١١، ل ١٢٥-١٤٨.

- دهنگه کان له رابردو وه وه: دیتنه وهی مووزیکی کوردی ده که له پووری ئۆسکار مان دا، ژماره ٥، ٢٠١٣، ل ٢٧٥-٢٧٨.

- نامه کانی ئۆسکار مان، (وهرگیتران)، ژماره ٦، ٢٠١٤، ل ١٥٧-١٦٥.

جهمیل رۆژبه یانی (مه لا جهمیل بهندی رۆژبه یانی)

- ادب کردی گورانی، شماره ٣، ٢٠١١، ص ٢٧٣-٣٧٦.

جوردی تیجیل جوردیس

- التبعية الحضرية في كردستان العراق أثناء الإنتداب البريطاني: السلیمانية (١٩١٨-١٩٣٠)، ترجمة: د. شمال

- کورته ی ریژمانی زاروهی موکری، وهرگیترانی له ئالمانییه وه: جهعفری حوسین پوور (هیدی)، ژماره ٣، ٢٠١١، ل ١٢٥-١٤٨.

- نامه کانی ئۆسکار مان، وهرگیترانی جهعفری حوسین پوور (هیدی)، ژماره ٦، ٢٠١٤، ل ١٥٧-١٦٥.

ئیسماعیل سه لیمی و ئه وانی تر

- چۆنیه تی دروستبوون و گه شه کردنی شاری بۆکان، پشت به ستوو به سه رچاوه میژوویی و به لگه شوینه واربییه کان، بپار ئه کبه ر و جه میله صولحوو (هاوبه شان)، ژماره ١٠، ٢٠١٩، ل ٥-٣٠.

اسماعیل شمس (دکتور)

- نصرالدوله بن مروان (حکا ٤٠١-٤٥٣ق) و شیوه ء تعامل او با کردان، اعراب و ترکان، ژماره ٨، ٢٠١٦، ل ١٧٧-١٨٦.

ئیننا مه ده فده ساکیا

- سی شوینه واری رۆژه لاتی کوردستان، رۆبرت ه دایسون، عزیزه ت ئۆ. نیگه ه بان (هاوبه ش)، وهرگیترانی له ئینگلیزییه وه: چیا سدیق، ژماره ١٢، ٢٠٢١، ل ٢٣٦-٢٤٠.

ئیرینا پۆپوفا

- ناسه ربه خویی سیاسی نه ته وه و رۆلی وه ک هۆکاریکی بابه تیانه له نه خشه دانانی ژانی لاوانی کورددا، ناتالیا ئیسایینقا، د. پیتشه وا خالید (هاوبه شان)، ژماره ١٢، ٢٠٢١، ل ١٦٧-١٧٨.

(ب)

بازیل نیکیتین

- هۆنراوه ی لیریکی کوردی، وهرگیتر: دکتور نه جاتی عه بدوللا، ژماره ٥، ٢٠١٣، ل ٢٣٣-٢٤٤.

(پ)

د. پیتشه وا خالید

- ناسه ربه خویی سیاسی نه ته وه و رۆلی وه ک هۆکاریکی بابه تیانه له نه خشه دانانی ژانی لاوانی کورددا، ئیرینا پۆپوفا، ناتالیا ئیسایینقا (هاوبه شان)، ژماره ١٢، ٢٠٢١، ل ١٦٧-١٧٨.

پۆل وایت

- جیاوازی نه ژادی له نیوان کوردان دا: کرمانجی، قزلباش و زازا، وهرگیترانی عه بدولکه ریم عوزیری، ژماره ٤، ٢٠١٢، ل ١٣٧-١٦٠.

الحويزي، العدد ١٢، ٢٠٢١، ص ٢٠٧-٢١٨.

(ج)

چيا سديق

- ئيمپراتورييتى مېتاني و پرسی كرۆنۆلۆجيه پوخته كه ي: چەند تاوتويكرديكى كۆنه ناسييانە، (وهرگيران)، پيداچوونه وه: دكتور كوزاد محەمەد ئەحمەد، ژماره ١٠، ٢٠١٩، ل ١٦١-١٧٦.
- سى شوينه وارى رۆژه لاتی كوردستان، روبرت ه دايسون، ئيننا مەدقەدسكاي، عيززه تۆ. نيگەهبان (هاوبەشان)، (وهرگيراني له ئينگليزييه وه)، ژماره ١٢، ٢٠٢١، ل ٢٣٦-٢٤٠.

(ح)

حەسەن قازى

- چوارده بەلگەنامەى حكومەتى ميللى كوردستان له مەهاباد، (به هاوبەشى له گەل جەعفەر حوسين پوور (هيندى)، ژماره ٢، ٢٠١٠، ل ١٠٣-١١٦.

حەسەن عەبدولكەريم

- ناميلكهى دەست نيشانكردى خيالاتى دانىشتوى دەورووبەرى سابلاغى موكرى، محەمەد جەوادى قازى، وهرگيران له فارسىيه وه: حەسەن عەبدولكەريم، ژماره ١، ٢٠٠٩، ل ٦١-٨٢.
- ژيانىكى پر له كويرة وهەرى، (بيرة وهەرى)، ژماره ٩، ٢٣٩-٢٤٤.

حسین حەسەن كەريم

- وصية مولانا خالد النقشبندى، العدد ١، ٢٠٠٩، ص ٣٤١-٣٧٨.
- رسالة العلم للعلامة ملا محمد الختي (الخطي)، العدد ٢، ٢٠١٠، ص ٣٠٣-٣٤٥.
- رسالة "ختم الوصايا" للشيخ محمد وسيم المردوخى المعروف بعلامة قلاچولان، (دراسة وتحقيق)، العدد ٣، ٢٠١١، ص ٢٠١-٢٤١.
- شرح مقدمة "نالي" لرسالة مناظر الانشاء، العدد ٤، ص ٢٧٣-٣٠٤.
- رسالة في الاعراب المحلي، تأليف: سيد علي الباني البرزنجي، العدد ٥، ١٣-٢، ص ١٠٩-١٣٨.
- زبدة المبدأ والمعاد: رسالة في علم الكلام لشيخ عبدالقادر المهاجر المردوخى السنندجي (دراسة وتحقيق)، العدد ٦، ٢٠١٤، ص ٢٢٥-٢٤٤.

- خطاب لملا عبدالله الجلي، (دراسة وتحقيق)، العدد ٧، ٢٠١٥، ص ١٠٧-١٢٩.

- رسالة في علم المنطق، للحاج يوسف محمد شريف، (دراسة وتحقيق)، حسين حسن كريم، العدد ٨، ٢٠١٦، ص ٦٣-١٠٢.

- رسالة "مشاركة في الداسنية"، للملا عبدالرحمن الجلي ابن ملا عبدالله المعروف ب(كاكى جلي)، (دراسة وتحقيق)، العدد ٩، ٢٠١٧، ص ٢٩-٥٨.

- كاريگەرى زانايانى جەليزادە لە گەشەپيدانى شارستانيتى كويه دا، ژماره ١٠، ٢٠١٩، ل ٥٥-٨٦.

- ژيانى كهسى و زانستى مهلا مارفى قازى، ژماره ١٢، ٢٠٢١، ل ١٨٧-٢٠٦.

حسين قاسم العزيز (الدكتور)

- نقد وبيان لجوانب من سيرة ابن خلكان، الدكتور حسين قاسم العزيز، العدد ٤، ٢٠١٢، ص ٢١٥-٢٣٤.
- مصادر تأريخ العرب والاسلام لمؤرخي العرب والمسلمين في القرون (٢-٩هـ/٨-١٥م) المطبوعة حتى عام ١٩٧٠، العدد ٥، ٢٠١٣، ص ١٨٥-٢٠٨.
- أثر النقد في التطور العلمي: ملاحظات تطبيقية في مؤلفات تاريخية، العدد ٧، ٢٠١٥، ص ١٧١-٢٣٦.

حيسامهدين نه قشبهندى (دكتور)

- چەند سەرنجىكى رەخنەگرانەى ميژووى سەبارەت بە نووسينه كانى محەمەد ئەمىن زەكى بەگ لە بارەى ميژووى كورد و كوردستانە وه لە سەردەمى ئيسلامى دا، (فايليكى تايبەت بە ئەمىن زەكى بەگ)، ژماره ١، ٢٠٠٩، ل ٢٩٥-٣٢٢.

- أصل تسمية شهرزور ومعناها، العدد ١، ٢٠٠٩، ص ٤٣٥-٤٤١.

- شوينه واره كهى دەر بەندى بازىان، بە پيى بەلگەنامەى عوسمانى، پاشماوهى قەلا كۆنه، ژماره ٢، ٢٠١٠، ل ١٥-٢٠.

- المئذنة المظفرية في أربيل، العدد ٢، ٢٠١٠، ص ٢٦٩-٢٧٢.

- عشيرة هموند ونفي قسم منها إلى بلاد الاناضول وليبيا في أواخر الثمانينات من القرن التاسع عشر (دراسة وثائقية)، العدد ٣، ٢٠١١، ص ٢٣١-٢٧٨.

- الاتابكيات في بلاد الكرد وتأثيراتها على سكانها من الكرد، العدد ٥، ٢٠١٣، ص ٥٧-٨٠.

- رۆژی ٦ ئیلوولی ١٩٣٠ی سلیمانی به پیتی به لگه نامه گه لی نهیتی بریتانیا و به لگه نامه ی دیکه، ژماره ٦، ٢٠١٤، ل ٧-٢٦.

- عبدالرزاق بدرخان و محاکمه ته فی طرابلس الغرب وفق وثيقة عثمانیة، العدد ٦، ٢٠١٤، ص ٢٤٥-٢٥٨.

- احتفالات المولد النبوي الشريف في أربيل في عهد مظفرالدين گوکبری، العدد ٧، ٢٠١٥، ص ٢٣٧-٢٤٠.

- شوینی شاری کونی شاره زوور (نیم ئه ز رای)، پاشماوه ی (خورمال) ی ئیستایه، نهک (بیستان سوور)،

دکتور حیسامه دین نه قشبه ندی، ژماره ٨، ٢٠١٦، ل ٣٣١-٣٤٧.

(خ)

خالد ته وه کولی (دکتور)

- مؤدیلی ناسیونالیستی محمه دئه مین زه کی به گ و پرۆژه ی کومه لایه تی له کوردستان، (فایلیکی تایبه ت به ئه مین زه کی به گ)، ژماره ١، ٢٠٠٩، ل ٣٢٣-٣٣٦.

خه لیل عه لی موراد (دکتور)

- صفحات من دفتر ذکریات العلامه محمدا مین زکی بگ، الترجمة من التركية العثمانیة، (ملف خاص بامین زکی بگ)، العدد ١، ٢٠٠٩، ص ٢٣٧-٢٧٢.

- بغداد قبیل الحرب العالمیة الاولی من خلال کتاب: (بغداد و صوک حادثه ضیاعی) لمحمدا مین زکی بگ (١٨٨٠-١٩٤٨)، العدد ٣، ٢٠١١، ص ٢١٥-٢٢٩.

- المفهوم الاداري والجغرافي لمصطلح (کردستان) في مصادر العهد العثماني، العدد ٥، ٢٠١٣، ص ٥-٢٢.

(د)

دارا عه تار

- سلیمانی قبیله گاهی توفیق وه بی بو، ژماره ٩، ٢٠١٧، ل ٢٤٥-٢٤٨.

ده بلیوو، جی. ئه لفینستون

- کیشه ی کورد، له ئینگلیزییه وه وه رگێرانی: دکتور یاسین سه رده شتی، ژماره ٣، ٢٠١١، ل ١٨٥-١٩٧.

(پ)

په حمه تولا موعته مه دزاده "مه عته مه دی"

- ئاژاوه ی سمکو (نیسانی ١٩٢١ تا کانوونی دووه می ١٩٢٢)، وه رگێرانی: محمه دی حه مه باقی، ژماره ٨، ٢٠١٦، ل ٢١٣-٢٦٦.

ره فیک صالح

- پیرست (ئیندیکس) ی خولی یه که می گو فاری "دهنگی گیتی تازه" (١٩٤٣-١٩٤٥)، (ئاماده کردن)، ژماره ١، ٢٠٠٩، ل ٤٤٣-٤٧٩.

- پیرستی "گو فاری کۆری زانیاری کورد" "کۆری زانیاری عێراق- ده سته ی کورد"، (ئاماده کردن)، ژماره ٢، ٢٠١٠، ل ٣٤٩-٣٨٢.

- پیرستی سه رجه می ژماره کانی گو فاری کۆلیجی ئه ده بیات، (ئاماده کردن)، ژماره ٣، ٢٠١١، ل ٣٧٧-٣٨٠.

- پیرستی گو فاری "به یان - شه فه ق"، (ئاماده کردن)، ژماره ٤، ٢٠١٢، ل ٣٧١-٣٧٧.

- کتابات غیر منشوره للعلامة توفیق وه بی بک، إعداد:

رفیق صالح: (١) أصل اسم خورمال، (٢) الباطنية في

کوردستان، (٣) القراقویونلیة والقرا برانلیة، (٤) الملك

الشباب كما عرفته، (٥) عذاب الشعب الكردي وحيرته، (٦)

کلمة توفیق وه بی بک في حفلة تأبين الملكة عالیة، (٧) کلمة

توفیق وه بی بک في تأبين الواء الرکن غازي الداغستاني،

(٨) صفحات من ذکریات في يوم تأسيس الجيش العراقي

الباسل، العدد ١١، ٢٠٢٠، ص ٥-٢٤.

- پیرستی گو فاری ژین (ژماره ١-١٢)، ژماره ١٢،

٢٠٢١، ل ٣٦١-٣٩٠.

ره زا ئازهری شه هر ره زایی

- راسپیتردراوی ئیمه له مووسل (سالی

١٩١٩/١٣٣٧ ک)، وه رگێرانی: دکتور کارزان محمه د،

ژماره ٨، ٢٠١٦، ل ٣٤٨-٣٥٣.

ره وه ند سه باح

- له ناوچوونی میرنشینه کوردییه کان: کاریگه ری

چاکسازییه کانی عوسمانی و په یوه ندییه نیوده وه لته ییه کان

له سه ر کوردستان له نیوه ی یه که می سه ده ی نۆزده یه م دا،

مایکل ئیپیل، (له ئینگلیزییه وه وه رگێرانی)، ژماره ١١،

٢٠٢٠، ل ١٢٧-١٥٢.

- شه به ک و کاکه بی: بزواتی ئه تنیکی له کوردستانی

عێراق، میشل لیزینبیرگ، (وه رگێرانی له

ئینگلیزییه وه) ژماره ١٢، ٢٠٢١، ل ٢١٩-٢٣٥.

رۆبورت هه دایسون

- سی شوینه واری رۆژه لاتی کوردستان،

وه رگێرانی له ئینگلیزییه وه: چیا سدیق، ژماره ١٢،

٢٠٢١، ل ٢٣٦-٢٤٠.

(ز)

زرار سدیق توفیق (دکتور)

- دهرمانسازیی کوردستان له سهدهکانی ناوهراستدا، ژماره ۳، ۲۰۱۱، ل ۵-۹.
- کردستانی کرکوک و اطرافها خلال العصور الوسطی، العدد ۴، ۲۰۱۲، ص ۲۶۷-۲۷۱.
- زانیاری نوی له باره ی هه ندیک شوینی میژوویی کوردستانه وه، ژماره ۵، ۲۰۱۳، ل ۴۵-۵۶.
- شاری سلیمانی: خویندنه وه یه کی دی بۆ میژووی بنیاتیانی، ژماره ۶، ۲۰۱۴، ل ۱۲۷-۱۳۳.
- کوردانی شه به ک - شه نه به ک له نیوان راستیی میژوویییه کان و شیواندنی نه یاران دا، ژماره ۷، ۲۰۱۵، ل ۳۹-۵۷.
- ناسینه وه ی چوار که سیتی: پیرمه نصور، سه یید صادق، ئیبراهیم سه مین، پیریادی، ژماره ۸، ۲۰۱۶، ل ۲۳-۳۲.
- کورده ره سوولیییه کان، ژماره ۹، ۲۰۱۷، ل ۱۳-۱۶.
- الموسیقی مظفر بن الحسین بن المظفر الحصکفی (القرن ۱۵هـ/م) ورسالته فی علم الموسیقی، (تقدیم و مراجعته) یوسف بالوکن، العدد ۱۰، ۲۰۱۹، ص ۱۲۱-۱۳۸.

- عملات الامیر ديسم بن ابراهيم الكردي، أ. أ. بيكوف، ترجمه من الروسية الدكتور مصلح اليوتاني، (تقدیم و مراجعته)، العدد ۱۱، ۲۰۲۰، ص ۱۱۵-۱۲۶.
- کتیبی "بووژاندنه وه ی میژووی زانیانی کورد له ریگه ی ده ستخته ته کانیا نه وه"، ژماره ۱۲، ۲۰۲۱، ل ۱۴۷-۱۶۲.

زۆراب ئەلویان

- کورد له هه نگاریای عوسمانی، له ئینگلیزییه وه وه رگێران: عه بدولکه ریم عوزیری، ژماره ۳، ۲۰۱۱، ل ۱۴۹-۱۶۴.

(ژ)

ژان لوویی به کئی گرامۆن

- چوار نامه ی شه ره ف به گی به دلیسی (۱۵۱۶-۱۵۲۰ز)، (لیکۆلینه وه کان ی تورک و سه فه وی)، وه رگێر: دکتور عه بدوللا مه ردۆخ، ژماره ۲، ۲۰۱۰، ل ۸۱-۱۰۲.

(س)

سه عید فه رۆژ

- سنی برا و سنی سورگونین په یمانا لۆزانی: عه لی

عیلمی، زهینه لعابدين و مه سعود فانی زاده، ژماره ۱۱، ۲۰۲۰، ل ۱-۲۹. (به پیتی لاتینی).

- له شکره ک دیرۆکزان، شاعیر و فه لسه فه قان: محمه ده مین فه یزی (۱۸۶۲-۱۹۲۹)، ژماره ۱۲، ۲۰۲۱، ل ۱۹-۵۴.

سه یید سه باح حسه یینی

- شاری خامۆش: گۆرستانی شیخ محمه ده باقیری سنه، ژماره ۸، ۲۰۱۶، ل ۱۳۹-۱۷۶.
- سه پان (عه بدولحه مید حوسیتی) - به ره مه یکی بلآونه کراوه ی مه حویی شاعیر: نامیلکه ی (به رگی سه بز)، ژماره ۷، ۲۰۱۵، ل ۳۱۶-۳۳۰.
- پینج به لگه نامه ی میژوویی سه باره ت به رۆژگاری جهنگی چال دیران، ژماره ۷، ۲۰۱۵، ل ۳۳۱-۳۵۰.
- خانه واده شیخ عثمان سراج الدین، دکتور محمه ده موکری، (ئاماده کردن)، ژماره ۸، ۲۰۱۶، ل ۱۱۷-۱۳۸.
- سفرنامه حج، (تهیه کننده)، شماره ۱۰، ۱۹۱۹، ص ۱۷۷-۲۲۴.
- زبده التواریخ، تألیف ملا محمد شریف قاضی، (ویرایش و پژوهش)، ژماره ۱۲، ۲۰۲۱، ل ۲۶۳-۳۵۸.

سه ره به ست که رکوکی

- شه هبال "رساله مصوره"، هه ندی بابه تی پیوه ندی دار به کورد، ژماره ۳، ۲۰۱۱، ل ۳۷-۵۲.

سدیق سالح، لاس

- وته ی ژماره، ژماره ۱، ۲۰۰۹، ل ۳-۴.
- "کومه لی سه ره به خویی کوردستان" له چه ند به لگه نامه یه کدا، ژماره ۱، ۲۰۰۹، ل ۱۴۳-۱۷۴.
- کلمه العدد، العدد ۱، ۲۰۰۹، ص ۳۳۷-۳۴۰.

- له به لگه نامه کان ی جوولانه وه ی شیخ مه محمودی حه فید، (ساغکردنه وه)، (به شی یه که م)، ژماره ۲، ۲۰۱۰؛ ل ۱۵۵-۲۱۲. (به شی دووه م)، ژماره ۳، ۲۰۱۱، ل ۶۷-۱۲۳؛ (به شی سه ییه م)، ژماره ۴، ۲۰۱۲، ل ۱۰۷-۱۳۶؛ (به شی چواره م)، ژماره ۵، ۲۰۱۳، ل ۲۰۹-۲۳۲؛ (به شی پینجه م)، به لگه نامه ی دیکه سه باره ت به جوولانه وه ی شیخ مه محمودی حه فید، ژماره ۶، ۲۰۱۴، ل ۹۳-۱۲۶؛ (به شی شه شه م)، ژماره ۷، ۲۰۱۵، ل ۲۵۴-۲۸۳؛ (به شی هه وته م)، ژماره ۸، ۲۰۱۶، ل ۱۸۷-۲۱۲.

- هه ندی سه رنج سه باره ت به زاروه ی دهره به گایه تی و باسی چه ند راستیییه کی جیهانی عوسمانی، جان لویس باکی گرامۆن، (وه رگێران)، ژماره ۴، ۲۰۱۲، ل ۹۷-۱۰۶.

- کورد و کوردستان له گوڤاری "لغة العرب" دا: (وهرگیزان)، (بهشی یهکههه) شوکری فهزلی، حال وباری ئیزدییهکان، دوو ئینگلیزی دیلی لای شیخ مهحمودی کورد، قهزای رانیه، کوچه رانی ناسووری له عیراق، زیانی کولله، له موته سه ریفیه تی مووسل، ئاخوړه تازه کانی سواره ی کهرکووک ته و اوکران، لیوای سلیمانی، کوئیایی حوزه یران، تورک سه رانی کورد و مهزنه شوږشگیزان له ناوده بهن، دهست کیشانه وهی وهزاره تی سه عدوونی و پیکهینانی وهزاره تی عهسکه ری، سمکوی کورد و هه لاتی، ناحیه ی بازیان، بو له ناوبردنی کولله، کاره کانی کوپانیای نه وتی تورکی، کوچی دوایی سلیمان نه زیف بهگ، سالاروده وله و سمکو، ته له فون له شاره کانی عیراق، پرۆزه ی ئاودی، ژیاننامه ی بیتووشی، گه له گورگیک چوار رینوار له ناوده بهن، کرینه وهی گه رای کولله، بینای تازه له هه ولیر، چند قه لاییک له قه رداغ، گه یشتنی لیژنه ی سنوورکیشان، ژماره ۲، ۲۰۱۰، ۲۲۷-۲۳۶؛ (بهشی دووهههه): له نیوان دوو خیلی کوردا، الحقوق، مهبعووسانی عیراق، پشوی له ئیران، دهستگیرویلی جهنگ له سه لاهییه ی سه ر به مووسل، بازگانگی ئه مسال له نیوان ولاتی ئیمه و ولاتی دراوسیتانی ئیرانیمان دا، چند به سه رهاتیک له هه والی کوردستان، چه ته له قورفه و ئه بی غریب، هه نگبرین یا هه نگوین کوکرده وه له کورده واری دا، ده رده مه ر، گرانی تووتن، کو مه کی مه نده لی (به نده نیجین)، هاتی حاکمی لوړستان، ریگره کانی ئیران، فتوی زانیانی عیراق له جهنگی به لقان دا و توقینی مه سیحیه کان له به غدا، بارانیک بی تاو له به دره، کو مه کی حاکمی لوړستان، ژماره ۳، ۲۰۱۱، ل ۲۰۵-۲۱۲؛ (بهشی سییهههه)، کولله له ده وروبه ری نسیبین، لیوای سلیمانی، کوردانی ئیستا، قوتابخانه ی ئه عدایی شه وانه له دیاربه کر، ئه نجومه نی گشتی له به غدا و ئه ندامه کانی، وشه ی کوردی له عه ره بیی مووسلی دا، ری خانه قین، کوپی شیخی به رزان له ئاکری-عه قر، کانگاکانی نه وتی سروشتی له عیراق، کانگاکانی قیر، بنه مالهی حه دیده ری، ژماره ۴، ۲۰۱۲، ل ۱۶۱-۱۸۳؛ (بهشی چوارهههه)، دوو دیله بریتانییه که، نه وت له کهرکووک، ببیاد، کاکه بی، هه واله کانمان، سه رما و به فر، کاره ساتیک له ناوچه ی به دره،

نه خوشیی مه ر له شه نگار، کردنه وه و چاککرده وهی ریگه و بان له لیوای مووسل، زمانی کوردی، شوږش له ئیران، مه خمور نه ک گویر، ژماره ۵، ۲۰۱۳، ل ۲۸۷-۲۹۷؛ (بهشی پینجهههه)، لیوای مووسل، یه زیدی تی، سه باره ت به حوکمدارانی کلس (یا کلز)، شه ره فودین محمه د له به لگه نامه یه کی کون دا، مه قامی شیخ عادی (دی ری یوچه نای یه شووعی سیرانه)، یه زیدی تی، ژماره ۶، ۲۰۱۴، ل ۱۶۶-۱۹۱؛ (بهشی شه شههههه)، قه له م حاجی، لیوای دیاله، سه بیح نه شه ت بهگ، به یان نامه ی نوینه ری هه ره بالای ده وله تی ئیمپراتوری ئیران، وهزاره تی سه عدوونی، ده ستووری زمانی کوردی (توفیق وه هبی بهگ)، ژماره ۷، ۲۰۱۵، ل ۳۷۱-۳۸۶؛ (بهشی حه وتههههه)، ته و اوکرده ی باسی مه نده لی، لیوای کووت، گوپی پیغه مبه ر دانیال، که ره نیل لوره نس له کوردستان و سووریا و رۆژه لاتی ئوردن، جه عفه رپاشا عه سکه ری، بغداد و صوک حادته ضیاعی، قه واله یه زیدییه کان، لیوای کهرکووک، جه زیره ی ئین عومه ر، ئه حمه دپاشا ته یموور، هه زار سه ربازی تورک، لیوای ئه ریل، نسیبین یا نزیب، ئه تله سی عیراق، کهرکووکی تازه، ناکوکی له سه ر سنووری عیراق، شوږشی کورد له تورکیا، شوږشی کورد له نیوان تورکیا و ئیران، ئالتون کوپی له میژوودا، لیوای سلیمانی، سه رنجدانیکی مه قامه کانی عیراقی، گورانیی هاوچه رخی عیراقی، نزیب و نسیبین، به یان نامه یه کی ره سمی رووداوه که ی سلیمانی له ۶ ئه یلوولی ۱۹۳۰ دا، ژماره ۸، ۲۰۱۶، ل ۳۵۵-۳۸۸؛ (بهشی هه شهتههههه)، پشوی له کوردستان، نیردراوه کانی شوینه واری کون له عیراق، نه فتخانه، کوچی دوایی ریژدار ئیبراهیم حه دیده ری، خوړپه رستان له میژوودا، ده قه ئابینییه کانی یه زیدی، کوچی خیلی میران بو سووریا، پی راگه یان دنیکی ره سمی سه باره ت به رووداوه کانی سلیمانی، به یات، سه رکوتکرده ی جموجووله کانی شیخ مهحمودی کورد، وشه ی کوردی به ئه سل فارسی، خوړاده ستکرده وهی شیخ مهحمود به حکومه ت، ده ست نیشانکرده ی ناوچه کانی دادگا گه وره کانی عیراق، هه لوه شانده وهی هیندی قهزا، وشکه که له ک له باکووری عیراق، خو به ده ست دانه وهی شیخ مهحمودی دزلی و

عەبدولرەحیم رەحمی هەکاری، راپۆرت سەبارەت بە خوێندن لە قوتابخانە ی کوردی دا (رەفیق حلمی)، ژمارە ۱۱، ۲۰۲۰، ل ۱۸۵-۲۶۰.

سعد بشیر اسکندر (دکتۆر)

- الجماعة الكردية في بغداد بين تحديات الواقع ومتطلبات البناء والتحول (۱۹۹۱-۲۰۰۶)، العدد ۲، ۲۰۱۰، ص ۲۷۳-۳۰۲.

- وضع الكتاب في العراق: بين إرث ثقيل وتحديات الإرتقاء، العدد ۵، ۲۰۱۳، ص ۸۱-۹۶.

- حروب وانتفاضات وغزوات وإرهاب (نهب الممتلكات الثقافية العراقية ومحاولات استردادها)، العدد ۶، ۲۰۱۴، ص ۲۵۹-۲۶۵.

سەعدی عوسمان هەرووتی (دکتۆر)

- ظهور الامارة البابانية (دراسة تحليلية حول تأسيس الإمارة البابانية وأصل البابانيين، العدد ۳، ۲۰۱۱، ص ۲۷۹-۳۰۰.

- پێوەندییەکانی عێراق و کورد و سۆقیەت لە یادداشتی سالی ۱۹۷۱ ی بریتانیا، ژمارە ۵، ۲۰۱۳، ل ۲۴۵-۲۵۵.

- رێبازی نووسینە وە ی میژوو لە هەریمی کوردستان دا (خوێندنە وە یە ک بۆ نامە زانکۆییەکانی دوا ی راپەرین)، ژمارە ۶، ۲۰۱۴، ل ۱۳۴-۱۴۰.

ستیفانی ک. و تشارک

- تعامل جديد مع الكرد: السياسة البريطانية تجاه الكرد في العراق ۱۹۴۱-۱۹۴۵، ترجمة: الدكتور شمال الحويزي، العدد ۶، ۲۰۱۴، ص ۲۶۶-۲۸۱.

ستیفان وینتر

- اكراد سورية في مرآة مصادر الأرشيف العثماني خلال القرن الثامن عشر الميلادي، ترجمة: نضال محمود حاج درويش، العدد ۶، ۲۰۱۴، ص ۲۸۲-۲۹۸.

سوداد رسول

- ئەبۆبەکر ئەفەندی، زانای کورد لە ئەفەریقای باشوور، ژمارە ۱۱، ۲۰۲۰، ل ۲۵-۶۰.

- زمانی کوردی لە باشووری قەوقاز (۱۹۲۱-۱۹۹۱)، ژمارە ۱۲، ۲۰۲۱، ل ۵۵-۱۰۶.

سوعاد محەمەد خدر (دکتۆر)

- هەندی سەرنج سەبارەت بە زاراوەی دەرەبەگایەتی و باسی چەند راستییەکی جیهانی عوسمانی، جان لوپس باکی گرامۆن، (وەرگێران)، ژمارە ۴، ۲۰۱۲، ل ۹۷-۱۰۶.

بەندکردنی لە بەغدا، گالەکردن بە سولتانیکی دیکە ی سولتانهکانی هەورامان، قایمقامی قەزای سنجار، سەرکەوتنی سوپای عێراق، بەدرە و جەسسەن یا بادریا و باکسایا، پانکە، نەخشە ی باکووری عێراق، لەنیوان ئێران و عێراق دا، کفرزی، شەری سەربازانی تورک دەکا، ژمارە ۹، ۲۰۱۷، ل ۲۴۹-۲۷۱؛ (بەشی

تۆیەم) بەنبۆنە ی بلابوونە وە ی دەقە دینیەکانی یەزیدیە وە کە لە "لغە العرب" دا ئاماژە ی پێ دراو: کورد، کورد و یەزیدی، وردکردنە وە ی قسەکانی سەبارەت بە یەزیدی، بنچینە ی یەزیدی لە میژوودا (۱)، بنچینە و میژووی یەزیدیەکان (۲)، باوەری

یەزیدی، پێ هەلبێن لە مەسەلە ی یەزید، باوەری ئێن تەیمیە سەبارەت بە یەزید، کەرامییە، تەختی یەزید، سوننەت لە بارە یە وە، یەزید و کەرامییە، تەختی یەزید، بنچینە و میژووی یەزیدیەکان (۳): گێرانە وە ی جیاجیا لە بارە ی دینی یەزیدیە وە، ژیانامە ی شیخ

عەدی، وەسفی، رووداوی دووگیانی دایکی بە و و دوورکەوتنە وە ی، چۆن تێ دەکوشا، سەردەمیک کە ئەوی تێدا پەیدا بوو، باوەری، ئادابی رەفتاری، رێبازی سۆفیانی: نەفەرەت نەکردن، ژمارە ۱۱، ۲۰۲۰، ل ۱۵۳-۱۷۰.

- دوو دۆزینە وە ی گرنگ: شیعیکی بلاونە کراوە ی گۆران، ژمارە یکی رۆژنامە ی "السليمانية"، ژمارە ۳، ۲۰۱۱، ل ۱۹۸-۲۰۴.

- کەشکۆلیکی دەستنووسی نەوشیروان مستەفا ئەمین، ژمارە ۹، ۲۰۱۷، ل ۷۹-۹۰.

- سیتەم ئەلفوبێی کوردی: هەولە کە ی مستەفا پاشا یامولکی، سدیق سالی، ژمارە ۱۰، ۲۰۱۹، ل ۸۷-۱۲۰.

- گەنجینە ی بەلگە نامە، (ئامادە کردن): (بەشی یە کەم) لە بابەتەکانی بلاو کراوە ی هیوا، نامە ی عەلی کەمال بەگ، یە کەم ژمارە ی بانگی حەق، نامە ی سالی زەکی صاحیبقران، بەیاننامە ی ئەریبیلی هاشم ناھید، شیعیکی بلاونە کراوە ی هێمن، مەقبووسی ئیعانە ی میللەت، ژمارە ۱۰، ۲۰۱۹، ل ۲۴۱-۳۰۸؛ (بەشی

دووهم) نەخشە ی کوردستان ۱۹۴۷، کیشە ی کورد (سی بیرخەرە وە)، سی. جی. ئەدموندز، کاریگەری بلابوونە وە ی میژوو کە ی محەمەد ئەمین زەکی بەگ، نامە بۆ ماجید مستەفا، نووسینیکی بلاونە کراوە ی مەلا جەمیل بەندی رۆژبە یانی، دیارییەکانی

- ملاحظات ووثائق حول حصار "وان" المتكرر في القرن السادس عشر (دراسات تركية - صفوية في القرن التاسع عشر)، (ترجمة)، جان لويس باكي غرامون، العدد ٤، ٢٠١٢، ص ٢٣٥-٢٦٦.

- بعض الملاحظات حول مفردة الاقطاع مع ذكر بعض حقائق العالم العثماني، (ترجمة)، جان لويس باكيه غرامون، العدد ٥، ٢٠١٣، ص ٣٧-٤٤.

(ش)

شهريار عدل

- چوارنامه‌ی شهرفبه‌گی به‌دلیسی (١٥١٦-١٥٢٠ز)، (لیکۆلینه‌وه‌کانی تورک و سه‌فه‌وی)، وهرگیژ: دکتور عه‌بدوللا مه‌ردۆخ، ژماره ٢، ٢٠١٠، ٨١١-١٠٢.

شمال الحویزی (الدکتور)

- تعامل جدید مع الكرد: السياسة البريطانية تجاه الكرد في العراق ١٩٤١-١٩٤٥، (ترجمة)، ستيفاني ك. وتشارک، العدد ٦، ٢٠١٤، ص ٢٦٦-٢٨١.

- التعبئة الحضرية في كردستان العراق أثناء الإنتداب البريطاني: السليمانية (١٩١٨-١٩٣٠)، جۆردی تيجيل جۆرجيس، العدد ١٢، ٢٠٢١، ص ٢٠٧-٢١٨.

(ع)

عه‌بدوره‌قیب یوسف

- دۆزینه‌وه‌ی شوینی شاری شاره‌زور (نیم ئەز راه) له بیستان‌سوور، ژماره ٧، ٢٠١٥، ل ٥٨-٣٨.

عبدالفتاح علي بوتاني (الدکتور)

- محمدامين زكي خلال كتابه "خلاصة تاريخ الكرد وكردستان من أقدم العصور التاريخية حتى الآن"، (ملف خاص بـ"امين زكي بگ")، العدد ١، ٢٠٠٩، ص ٢٧٣-٢٩٤.

عه‌بدولعه‌زیز یامولکی

- له کوشتاری ئەرمه‌نه‌کان‌دا کێ تاوانباره‌؟، وهرگیژانی له تورکییه‌وه: لاوک (دکتور موکه‌ره‌م تاله‌بانی)، ژماره ٨، ٢٠١٦، ل ٢٨٣-٢٩٤.

عه‌بدولکه‌ریم عوزی‌ری

- به‌شداریی ئیتالی له کوردناسی‌دا (سه‌ده‌ی سیازده‌م و سه‌ده‌ی بیسته‌م)، میریلا گالیتی، (وهرگیژان)، ژماره ٢، ٢٠١٠، ل ١٣٧-١٥٤.

- کورد له هه‌نگاریای عوسمانی. زۆراب ئەلۆیان، (وهرگیژان)، ژماره ٣، ٢٠١١، ل ١٤٩-١٦٤.

- جیاوازی نه‌ژادی له‌نیوان کوردان‌دا: کرمانجی، قزلباش و زازا، پۆل وایت، (وهرگیژان)، ژماره ٤، ٢٠١٢، ل ١٣٧-١٦٠.

عه‌بدوللا مه‌ردۆخ (دکتور)

- "تاریخ دنابله"، سه‌رچاوه‌یه‌کی نوێ میژووی گه‌لی کورد، ئا. د. پاپازیان، وهرگیژان له فه‌ره‌نسییه‌وه، ژماره ١، ٢٠٠٩، ل ٢٠٥-٢٢٠.

- چوارنامه‌ی شهرفبه‌گی به‌دلیسی (١٥١٦-١٥٢٠ز)، (لیکۆلینه‌وه‌کانی تورک و سه‌فه‌وی)، ژان لووی به‌کی گرامون و شه‌هریار عدل، (وهرگیژان)، ژماره ٢، ٢٠١٠، ل ٨١١-١٠٢.

عدنان عبدالقادر کامل هورامانی (دکتور)

- فهرس مخطوطات مكتبة العالم الرباني الملا عبدالله الجروستاني، العدد ٩، ٢٠١٧، ص ٩١-١١٠.

عبدی حاجی (الدکتور)

- عشيرة الشكاك الكردية والنداء القتالي للشكاك الثائرين (عشرينات القرن الماضي)، ي. ي. فاسيليف، (ترجمة) العدد ٥، ٢٠١٣، ص ٢٥٦-٢٦٢.

- الكرد في الدوريات الروسية في القرن التاسع عشر، أ. و. بابيدونوستسيفا، (ترجمة) العدد ١١، ٢٠٢٠، ص ١١٥-١٢٦.

عوسمان ده‌شتی (دکتور)

- له ده‌ستنووسه‌کانی دیوانی وه‌فایی: ده‌ستنووسی میرزا عیسا‌ی گه‌ورک، ژماره ٦، ٢٠١٤، ل ٤٧-٦٠.

عومه‌ر عه‌بدولعه‌زیز (دکتور)

- پوخته‌یه‌کی ژياننامه‌ی محمه‌د میهری دشه‌بی، ناسراو به (برهان الاسلام)، ژماره ٧، ٢٠١٥، ل ٢٤١-٢٥٣.

عماد عبدالسلام رؤوف (دکتور)

- نصوص جديدة في التأريخ الكردي في القرن الثامن عشر لمؤلف غير معروف، العدد ٢، ٢٠١٠، ص ٢٣٩-٢٥٠.

- قضية أراضی حمدي بگ بابان سنة ١٩٢١، العدد ٤، ٢٠١٢، ص ١٩٥-٢١٤.

عیرفان پارسا

- ده‌ستنووسه‌کانی مه‌لا سه‌عیدی سه‌رده‌ری، ژماره ٧، ٢٠١٥، ل ٣٥١-٣٦٠.

عیززه‌ت ئۆ. نیگه‌هبان

- سێ شوینه‌واری رۆژه‌لاتی کوردستان، پۆرت ه- دایسون، ئیننا مه‌دقه‌دسکایا (هاوبه‌ش)، وهرگیژانی له ئینگلیزییه‌وه: چیا سدیق، ژماره ١٢، ٢٠٢١، ل ٢٣٦-٢٤٠.

(غ)

غانم محمد الحفو (الدكتور)

- الرؤية البريطانية للعراق وعلاقته بالقضايا الاقليمية والدولية عشية وغداة إنتهاء الحرب العالمية الثانية، العدد ٤، ٢٠١٢، ص ٣٠٥-٣٢٠.

(ف)

فاروق رهسول يهيا

- سه عیدی نوورسی "کوردی"، چه رده به ک له خزمه تی زانستی و پۆشنییری، ژماره ٢، ٢٠١٠، ٨٠-٦٣ ل.

- عه بدولر هحمان ناجم، ئە دە بیات، وەرگێران و ئاماده کردن: به هاو به شی له گه ل ئە حمه د فارووق رهسول، ژماره ١٠، ٢٠١٩، ص ١٣٩-١٦٠.

فریدوون نووری (دكتور)

- جایگاه خاندان اردلان در مناسبات خارجی دول صفویه و عثمانی (٩٠٧-١١٣٥ هـ ق)، شماره ٤، ٢٠١٢، ص ٣٤١-٣٥٤.

فؤاد حه مه خورشید (دكتور)

- التقسیم الكولونیا لی لكوردستان، الدكتوره ماریا ت. اوشیا، (ترجمة)، العدد ٧، ٢٠١٥، ص ٢٨٤-٣٠٣.
- الشعب الكوتی، ترجمة: العدد ٩، ٢٠١٧، ص ١٥٣-١٥٨.

(ك)

كارزان محه مه د (دكتور)

- راسپیتر دراوی ئیمه له مووسل (سالی ١٣٣٧ ک/١٩١٩ ز)، رهزا ئازهری شه هر ره زایی، (وهرگێران)، ژماره ٨، ٢٠١٦، ل ٣٤٨-٣٥٣.

كه مال عه بدوللاهی

- تیكۆشه ریک له ئە رده لانه وه: سه ربورده ی ژیا نی سألح ئوقلیدۆس، ژماره ٥، ٢٠١٣، ل ٢٧٩-٢٨٦.
- ژیا ن و به سه رهاتی سه دیق حه یده ری، ژماره ٨، ٢٠١٦، ل ١٠٣-١١٦.

كۆزاد محه مه د ئە حمه د (دكتور)

- بایه خی خانه قین و گه رمیا ن له بهر پۆشنا یی سه رچا وه كۆنه كان دا، ژماره ١، ٢٠٠٩، ل ٧-١٧.

- زما نی كوردی ئە ودیو قوناغی هیندۆ- ئە وروپی (كورتیه ك له سه ر پێشینه زما نه وانیه كان و کاریگه ریا ن)، ژماره ٢، ٢٠١٠، ل ٢١-٣٢.

- شوینه واریکی گرنگ.. ده قینکی له بیرکراو، ژماره ٣، ٢٠١١، ل ١١-٣٦.

- شانشیننی تورککو له سه رده می "زازییا دا" (ئه زموونی دامه زرا ن و په له اویشتنی ده وه تینکی سه ربه خو له میژووی دیرینی کوردستان دا)، ژماره ٤، ٢٠١٢، ل ٥-٢٦.

- بو یه که م جار له کوردستان دا بوو: ده ستبژارده یه کی دا هینانه کانی کوردستانی کۆن له سه رده مانی پیش میژوودا، ژماره ٥، ٢٠١٣، ل ٩٧-١٠٨.

- بیا سازیی نوزی و گرنگیه که ی له میژووی بیا سازیی میسۆیۆ تامیادا، (وهرگێران)، میرکو نوقاک، ژماره ٦، ٢٠١٤، ل ١٤١-١٥٦.

- کونفیدراسۆنی میدی، (وهرگێران)، هیلاری گوپینک، ژماره ٩، ٢٠١٧، ل ١١١-١٣٢.

- ئیمپراتوریه تی میتانی و پرسی کرۆنۆلوجیه بوخته که ی: چه ند تاوتویکردنیکی کونه ناسییا نه، وهرگێرانی: چیا سدیق، (بیدا چوونه وه)، ژماره ١٠، ٢٠١٩، ل ١٦١-١٧٦.

(گ)

گۆرد پۆلیس درایفه ر

- کیشه ی کورد، وهرگێر: ئە نوهری سولتانی، ژماره ١، ٢٠٠٩، ل ١٨-٣٠.

گوڤاری ژین

- ده ستنوسه کوردیه کانی "بنکه ی ژین"، ژماره ٧، ٢٠١٥، ل ٣٦١-٣٧٠.

- کۆستیکی گران، ژماره ١٢، ٢٠٢١، ل ٥-٦.

- فاجعه کبیره، العدد ١٢، ٢٠٢١، ص ٧-٨.

(ل)

لاوک (دكتور موكه رهم تاله بانی)

- له كوشتاری ئە رمه نه كان دا كی تاوانباره ؟، عه بدولعه زیز یامولکی، (له تورکییه وه وهرگێرانی بو عه ره بی)، ژماره ٨، ٢٠١٦، ل ٢٨٣-٢٩٤.

(م)

ماریا ت. اوشیا (دكتور)

- التقسیم الكولونیا لی لكوردستان، ترجمة: فؤاد حه مه خورشید، العدد ٧، ٢٠١٥، ص ٢٨٤-٣٠٣.

مایکل ئیپیل

- له ناوچوونی میرنشینه کوردیه کان: کاریگه ری چاکسازیه کانی عوسمانی و په یوه ندییه نیو ده وه تیه کان له سه ر کوردستان له نیوه ی یه که می سه ده ی نۆزده یه م دا، له ئینگلیزییه وه وهرگێران: ره وه ند سه باح، ژماره ١١،

۲۰۲۰، ۱۲۷-۱۵۲.

مه‌جید سالح

- هه‌ندئ لاپه‌ره‌ی شاراو‌هی جه‌معییه‌تی کوردستان له‌ زمانی به‌لگه‌نامه‌کانیه‌وه، ژماره ۹، ۲۰۱۷، ل ۵۹-۷۸.
- قوتابخانه‌ی سلیمانی ناسیۆنالیزمی کوردی، ژماره ۱۰، ۲۰۱۹، ل ۳۱-۵۴.

مامۆستا جه‌عفر (فازل که‌ریم)

- مه‌حوی: کیش‌هی نیۆن هه‌لوێست و ناسنامه، ژماره ۴، ۲۰۱۲، ل ۲۷-۴۶.

- خانای قوبادی، له‌نیۆن په‌یامی سیاسی و په‌یامی کولتووری‌دا، ژماره ۵، ۲۰۱۳، ل ۱۳۹-۱۶۴.

- مه‌لای جزیری و کیش‌هی تیگه‌یشتنی کوردۆسینتریک، ژماره ۶، ۲۰۱۴، ل ۲۷-۴۶.

- باباته‌هیری هه‌مه‌دانی.. سه‌ره‌داوه‌کانی ئه‌فسانه و راس‌تی، ژماره ۷، ۲۰۱۵، ل ۱۳۱-۱۵۳.

مه‌لا مه‌حمودی بایه‌زیدی

- گه‌وه‌ری و گۆرانییه‌کانی: هه‌لبژارده‌یه‌ک له‌ میژووی نویی کوردستان، وه‌رگێژ: دکتۆر نه‌جاتی عه‌بدو‌للا، ژماره ۴، ۲۰۱۲، ل ۴۷-۵۶.

مه‌هاباد سالح

- پوخته‌ی کاروباری کاتی جه‌نگی جیهانی له‌ کوردستانی جنووبی (به‌شی په‌که‌م)، (وه‌رگێژان)، ژماره ۱، ۲۰۰۹، ل ۹۷-۱۴۲؛ (به‌شی دووه‌م)، ژماره ۲، ۲۰۱۰، ل ۱۱۷-۱۳۵؛ (به‌شی سێیه‌م)، ژماره ۳، ۲۰۱۱، ل ۱۶۵-۱۸۴.

مولانا خالد النقشبندی

- وصیه‌ی مولانا خالد النقشبندی، دراسته‌ و تحقیق: حسین حسه‌ن کریم، العدد ۱، ۲۰۰۹، ص ۳۴۱-۳۷۸.

مه‌مه‌د جه‌وادى قازى

- نامیله‌ی ده‌ست‌نیشانکردنی خێلاتی دانیشتیوی ده‌رووبه‌ری سابلاغی موکری، له‌ فارسییه‌وه وه‌رگێژان: حه‌سه‌ن عه‌بدو‌لکه‌ریم، ژماره ۱، ۲۰۰۹، ل ۶۱-۸۲.

مه‌مه‌د حه‌مه‌باقی

- ئایینی ئێژدی، ژماره ۲، ۲۰۱۰، ل ۳۲-۶۲.
- بیره‌وه‌ری سه‌باره‌ت به‌ سمکو، مه‌مه‌دصادق میرزا موعیززوده‌وله، (وه‌رگێژان)، ژماره ۷، ۲۰۱۵، ل ۳۰۴-۳۱۵.

- ئاژاو‌هی سمکو (نیسانی ۱۹۲۱ تا کانونی دووه‌می ۱۹۲۲)، ره‌حمه‌تو‌للا موعته‌مه‌دزاده "موعته‌مه‌دی"،

(وه‌رگێژان)، ژماره ۸، ۲۰۱۶، ل ۲۱۳-۲۶۶.

- بیره‌وه‌ری حه‌سه‌ن‌خان مه‌لیکزاده، (وه‌رگێژان له‌ فارسییه‌وه)، ژماره ۹، ۲۰۱۷، ل ۱۵۹-۲۳۷.

محمد فاروق شریف‌پور (دکتۆر)

- فرازه‌یی از زندگانی و تفکرات استاد علامه ملا عبدالله احمدیان، شماره ۱۱، ۲۰۲۰، ص ۹۱-۱۰۳.

مه‌مه‌دصادق میرزا موعیززوده‌وله

- بیره‌وه‌ری سه‌باره‌ت به‌ سمکو، له‌ فارسییه‌وه وه‌رگێژان: مه‌مه‌د حه‌مه‌باقی، ژماره ۷، ۲۰۱۵، ل ۳۰۴-۳۱۵.

مه‌مه‌د عه‌بدو‌لی

- وصیت‌نامه‌ی اخلاقی - تاریخی حاج ملا احمد نودشی، شماره ۴، ۲۰۱۲، ص ۳۵۵-۳۷۰.

- فهرست توصیفی آثار خطی مولوی کرد در کتابخانه‌های ایران، شماره ۶، ۲۰۰۶، ص ۳۱۹-۳۴۴.

مه‌مه‌د عه‌لی قه‌ره‌داغی

- مذكرات محمود السنوي، العدد ۱، ۲۰۰۹، ص ۳۷۹-۴۳۴.
مه‌مه‌د مه‌سه‌وود مه‌مه‌د

- دوو به‌لگه‌نامه‌ی میژوویی ئه‌رشیفی بریتانیا، ئی. جه‌ی. ئار، (وه‌رگێژان)، ژماره ۸، ۲۰۱۶، ل ۲۹۵-۳۳۰.

مه‌مه‌د موکری (دکتۆر)

- خانه‌واده‌ی شیخ عثمان سراج‌الدین، ئاماده‌کردنی: سه‌پان (عه‌بدو‌لحه‌مید حوسینی)، ژماره ۸، ۲۰۱۶، ل ۱۱۷-۱۳۸.

مه‌حمود ره‌زا

- له‌ لاپه‌ره‌ گه‌شه‌کانی میژووی میرانی بابان، ژماره ۵، ۲۰۱۳، ل ۱۶۵-۱۸۴.

مه‌سه‌وود مه‌مه‌د

- نامه بو شوکور مسته‌فا، ژماره ۸، ۲۰۱۶، ل ۵-۲۲.

محسن محمد حسین (الدکتۆر)

- ثمن السکوت، العدد ۹، ۲۰۱۷، ص ۵-۱۱.

مصلح البوتانی (الدکتۆر)

- عمالات الامیر ديسم بن ابراهيم الكردي، أ. أ. بيكوف، الترجمة من الروسية، تقديم ومراجعة: الدكتور زرار صديق توفيق، العدد ۱۱، ۲۰۲۰، ص ۱۱۵-۱۲۶.

موده‌ررپس سه‌عیدی

- ئاوردانه‌وه‌یه‌کی میژوویی له‌ کۆره‌وی ۱۹۹۱، ژماره ۶، ۲۰۱۴، ل ۷۹-۹۲.

میرکو نوناک

- بیناسازی نوزی و گرنگییه‌ک‌هی له میژووی بیناسازی میسۆپۆتامیادا، وەرگێزانی دکتۆر کۆزاد محەمەد ئەحمەد، ژماره ٦، ٢٠١٤، ل ١٤١-١٥٦.

- ئیمپرتۆریه‌تی میتانی و پرسی کرۆئۆلۆجییه پوخته‌ک‌هی: چه‌ند تاوتۆیکردنیکی کۆنه‌ناسیانه، وەرگێزانی: چیا سدیق، (پیداچوونه‌وه)، ژماره ١٠، ٢٠١٩، ل ١٦١-١٧٦.

میریل گالیتی

- به‌شداری ئیتالی له کوردناسی‌دا (سه‌ده‌ی سیازده‌م و سه‌ده‌ی بیسته‌م)، له ئینگلیزییه‌وه وەرگێزانی: عەبدولکەریم عوزیری، ژماره ٢، ٢٠١٠، ل ١٣٧-١٥٤.

میشیل لیزینبیرگ

- شه‌به‌ک و کاکه‌یی: بزواتی ئەتینیکی له کوردستانی عێراق، وەرگێزانی له ئینگلیزییه‌وه: روه‌ند سه‌باح، ژماره ١٢، ٢٠٢١، ل ٢١٩-٢٣٥.

میشیل فییتر

- گه‌شته‌ک‌هی میشیل فییتر بۆ کوردستان له سالانی (١٦٦٣-١٦٧٤ز)، دکتۆر هه‌لکه‌وت حکیم له فەرهنسییه‌وه کردوویه به کوردی، ژماره ١، ٢٠٠٩، ل ٨٣-٩٦.

(ن)

ناتالیا ئیسیایفا

- ناسه‌ره‌خۆیی سیاسی نه‌ته‌وه و رۆلی وه‌ک هۆکاریکی بابه‌تیانه له نه‌خشه‌دانانی ژیا‌نی لاوانی کورددا، ئیرینا پۆپوفا، د. پیتشه‌وا خالید (هاوبه‌شان)، ژماره ١٢، ٢٠٢١، ل ١٦٧-١٧٨.

نادر کریمیان سردشتی (دکتۆر)

- تاریخ مدارس جدید (دوره قاجاریه) در کردستان، (پژوهش و نیگارشی) شماره ٣، ٢٠١١، ص ٣٦١-٣٧٢.

- تأثیر صدیق انجیری آذر مه‌بادی بر پدر شعر نو فارسی نیما یوشیج، شماره ٤، ٢٠١٢، ص ٣٢٣-٣٤٠.

- نسب‌شناسی و شناختنامه حضرت سلطان عبیدالله مشهور به "کوسه هجیج"، (مدفون در هجیج هورامان)، شماره ٥، ٢٠١٣، ص ٢٣-٣٦.

- شرح مثنوی ملا حامد بیسارانی، شماره ٦، ٢٠١٤، ص ٣٠١-٣١٨.

- آثار ملا حامد بیسارانی در حوزه ادبیات عرفانی، دکتور نادری کریمیان سردشتی، شماره ٧، ٢٠١٥،

ص ٨٩-١٠٦.

نه‌جاتی عه‌بدوللا (دکتۆر)

- بیبلۆگرافیای کوردناسی، ژماره ١، ٢٠٠٩، ل ١٩١-٢٠٤.

- گه‌وه‌ری و گۆرانییه‌کانی: هه‌لبژارده‌یه‌ک له میژووی نوئی کوردستان، مه‌لا مه‌حموودی بایه‌زیدی، (وه‌رگێزانی)، ژماره ٤، ٢٠١٢، ل ٤٧-٥٦.

- هۆنراوه‌ی لیریکی کوردی، بازیل نیکی‌تین، (وه‌رگێزانی)، ژماره ٥، ٢٠١٣، ل ٢٣٣-٢٤٤.

- کۆمه‌له‌ی یه‌کبوون و ئازادی (کۆمه‌له‌ی کوردی) له به‌لگه‌نامه نه‌هینییه‌کانی وه‌زاره‌تی ده‌ره‌وه‌ی فەرهنسه‌دا، (به‌شی یه‌که‌م)، ژماره ٦، ٢٠١٤، ل ٦١-٧٨؛ ژماره ٦، ٢٠١٤، ل ٦١-٧٨؛ (به‌شی دووه‌م)، ژماره ٧، ٢٠١٥، ل ١٥٥-١٧٠.

- سه‌فه‌نامه‌ی جۆن ماكدۆنالد کینیهر بۆ کوردستان سالی ١٨١٤، (به‌شی یه‌که‌م)، له فەرهنسییه‌وه وەرگێزانی: دکتۆر نه‌جاتی عه‌بدوللا، ژماره ٨، ٢٠١٦، ل ٢٦٧-٢٨٢؛ (به‌شی دووه‌م)، ژماره ٩، ٢٠١٧، ل ١٢٩-١٤٨؛ (به‌شی سێیه‌م)، ژماره ١٠، ٢٠١٩، ل ٢٢٥-٢٤٠؛ (به‌شی چواره‌م)، ژماره ١١، ٢٠٢٠، ل ١٧١-١٨٣؛ (به‌شی چواره‌م)، ژماره ١٢، ٢٠٢١، ل ٢٤١-٢٦٢.

نصیر الکعبی (الدکتۆر)

- أخبار الدولة الساسانية في تاريخ أربيل السرياني (دراسة مقارنة بالمتون الپهلوية)، العدد ٢، ٢٠١٠، ص ٢٥١-٢٦٨.

- فهرس توصيفي للآثار المخطوطة للدكتور حسين قاسم العزيز المحفوظة في خزانة مؤسسة زين لإحياء التراث الوثائقي والصحفي الكردي في السليمانية، العدد ٣، ٢٠١١، ص ٣٤٣-٣٥٧.

- إتجاهات الكتابة العربية في دراسة تاريخ الدولة الساسانية، العدد ٨، ٢٠١٦، ص ٣٣-٦٢.

نه‌وشیروان مسته‌فا ئەمین

- كورد له "معجم البلدان" ی "یاقوتی حه‌مه‌وی" دا، ژماره ٣، ٢٠١١، ل ٥٣-٦٦.

نه‌وزاد عه‌لی ئەحمەد

- نامه له ئیبراهیم ئەحمه‌ده‌وه بۆ هۆمه‌ر شیخ مووس، ژماره ١، ٢٠٠٩، ل ١٧٥-١٩٠.

نضال مه‌حموود حاج ده‌رویش (دکتۆر)

- من واشوکانی إلى رأس العين (لمحة تاريخية عن موقع تل فخرية وأهم مكتشفاته الأثرية)، العدد ٦،

- ٢٠١٤، ص ١٩٥-٢٢٤.
- اكراد سورية في مرآة مصادر الأرشيف العثماني خلال القرن الثامن عشر الميلادي، ستيفان وينتر، (ترجمة)، العدد ٦، ٢٠١٤، ص ٢٨٢-٢٩٨.
- تماثيل والواح العصر الحجري الحديث ما قبل الفخار في بلاد ما بين النهرين العليا (١٠٢٠٠-٦٨٠٠ ق.م)، العدد ٧، ٢٠١٥، ص ٥٩-٨٧.
- الميديون وامتداد امبراطوريتهم، العدد ١٢، ٢٠٢١، ص ٨-٢٢.
- (ي) **ي. ي. فاسيليغا**
- عشيرة الشكاك الكردية والنداء القتالي للشكاك الثائرين (عشرينات القرن الماضي)، ترجمة: الدكتور عبدي حاجي، العدد ٥، ٢٠١٣، ص ٢٥٦-٢٦٢.
- ياسين سهردهشتي** (دكتور)
- كيشه كورد، دهلبليو. جي. ئەلفينستون، (له ئينگليزبیه وه هرگیزان)، ژماره ٣، ٢٠١١، ل ١٨٥-١٩٧.

يوسف بالوكن

- الموسيقي مظفر بن الحسين بن المظفر الحصفي (القرن ٩هـ/١٥م) ورسالته في علم الموسيقى، تقديم ومراجعة: الدكتور زرار صديق توفيق، العدد ١٠، ٢٠١٩، ص ١٢١-١٣٨.
- انساب الأكراد: وثيقة مهمة من القرن السادس عشر عن عشائر الأكراد وأنسابهم، العدد ١٢، ٢٠٢١، ص ١٦٣-١٦٦.

يوسف بالوكن

- الموسيقي مظفر بن الحسين بن المظفر الحصفي (القرن ٩هـ/١٥م) ورسالته في علم الموسيقى، تقديم ومراجعة: الدكتور زرار صديق توفيق، العدد ١٠، ٢٠١٩، ص ١٢١-١٣٨.
- انساب الأكراد: وثيقة مهمة من القرن السادس عشر عن عشائر الأكراد وأنسابهم، العدد ١٢، ٢٠٢١، ص ١٦٣-١٦٦.

دوهم: پيرست به پي ناویشان

(ث)

- أصل تسمية شهرزور ومعناها، الدكتور حسام الدين النقشبدي، العدد ١، ٢٠٠٩، ص ٤٣٥-٤٤١.
- ثابيني ئيزدي، محمده حه مهابقي، ژماره ٢، ٢٠١٠، ل ٣٢-٦٢.
- أخبار الدولة الساسانية في تأريخ أربيل السرياني (دراسة مقارنة بالمتون الپهلوية)، الدكتور نصير الكعبي، العدد ٢، ٢٠١٠، ص ٢٥١-٢٦٨.
- المئذنة المظفرية في أربيل، الدكتور حسام الدين النقشبدي، العدد ٢، ٢٠١٠، ص ٢٦٩-٢٧٢.
- الجماعة الكردية في بغداد بين تحديات الواقع ومتطلبات البناء والتحول (١٩٩١-٢٠٠٦)، الدكتور سعد بشير اسكندر، العدد ٢، ٢٠١٠، ص ٢٧٣-٣٠٢.

- انساب الأكراد: وثيقة مهمة من القرن السادس عشر عن عشائر الأكراد وأسابهم، يوسف بالوكن، العدد ١٢، ٢٠٢١، ص ١٦٣-١٦٦.

(ب)

- بايه‌خى خانه‌قين و گه‌رميان له‌به‌ر پ‌وشنايي سه‌رچاوه كۆنه‌كان‌دا، كۆزاد محمهد ئەحمهد (دكتور)، ژماره ١، ٢٠٠٩، ل ٧-١٧.

- بييلوگرافياي كوردناسي، دكتور نه‌جاتي عه‌بدوللا، ژماره ١، ٢٠٠٩، ل ١٩١-٢٠٤.

- به‌شداريي ئيتالي له كوردناسي‌دا (سه‌ده‌ي سيازده‌م و سه‌ده‌ي بيسته‌م)، مي‌ريلا گاليتي، وه‌رگي‌ران له ئينگليزييه‌وه: عه‌بدولكه‌ريم عوزيري، ژماره ٢، ٢٠١٠، ل ١٣٧-١٥٤.

- بغداد قبيل الحرب العالمية الاولى من خلال كتاب: (بغداد وصوك حادته ضياعي) لمحمدامين زكي بك (١٨٨٠-١٩٤٨)، (دراسة وثائقية)، الاستاذ الدكتور خليل علي مراد العدد ٣، ٢٠١١، ص ٢١٥-٢٢٩.

- بعض الملاحظات حول مفردة الاقطاع مع ذكر بعض حقائق العالم العثماني، جان لويس بالكيه گرامون، ترجمة الدكتورة سعاد محمد خضر، العدد ٥، ٢٠١٣، ص ٣٧-٤٤.

- بۆ يه‌كه‌م جار له كوردستان‌دا بوو: ده‌ستبژارده‌يه‌كي داهيتانه‌كاني كوردستاني كۆن له سه‌رده‌ماني پيش مي‌ژوودا، دكتور كۆزاد محمهد ئەحمهد، ژماره ٥، ٢٠١٣، ل ٩٧-١٠٨.

- به‌لگه‌نامه‌ي ديكه سه‌باره‌ت به جوولانه‌وه‌ي شيخ مه‌ممودي هه‌فيد، سديق سالح، ژماره ٦، ٢٠١٤، ل ٩٣-١٢٦.

- بيناسازيي نوزي و گرنگيه‌كه‌ي له مي‌ژووي بيناسازيي مي‌سوپوتاميا، ميركو نوقاك، وه‌رگي‌راني: دكتور كۆزاد محمهد ئەحمهد، ژماره ٦، ٢٠١٤، ل ١٤١-١٥٦.

- باباتاھيري هه‌مه‌داني... سه‌رده‌واوه‌كاني ئەفسانه و پاستي، ماموستا جه‌عفر (فازل كه‌ريم)، ژماره ٧، ٢٠١٥، ل ١٣١-١٥٣.

- بيره‌وه‌ري سه‌باره‌ت به سمكو، محمهدصادق ميرزا موعيززوده‌وله، له فارسويه‌وه وه‌رگي‌راني: محمهد هه‌مه‌باقي، ژماره ٧، ٢٠١٥، ل ٣٠٤-٣١٥.

- اكراد سوريه في مرآة مصادر الأرشيف العثماني خلال القرن الثامن عشر الميلادي، ستيفان ويتتر، ترجمة: نضال محمود حاج درويش، العدد ٦، ٢٠١٤، ص ٢٨٢-٢٩٨.

- آثار ملا حامد بيساراني در حوزه ادبيات عرفاني، دكتور نادر كريميان سردشتي، شماره ٧، ٢٠١٥، ص ٨٩-١٠٦.

- أثر النقد في التطور العلمي: ملاحظات تطبيقية في مؤلفات تاريخية، العدد ٧، ٢٠١٥، ص ١٧١-٢٣٦.

- احتفالات المولد النبوي الشريف في أربيل في عهد مظفرالدين گوکبري، الدكتور حسام‌الدين النقشبندي، العدد ٧، ٢٠١٥، ص ٢٣٧-٢٤٠.

- التقسيم الكولونيالي لكوردستان، الدكتورة ماريات. اوشيا، ترجمة: الدكتور فؤاد حمه‌خورشيد، العدد ٧، ٢٠١٥، ص ٢٨٤-٣٠٣.

- إتجاهات الكتابة العربية في دراسة تأريخ الدولة الساسانية، الدكتور نصير الكعبي، العدد ٨، ٢٠١٦، ص ٣٣-٦٢.

- الشعب الكوتي، ترجمة: الدكتور فؤاد حمه‌خورشيد، العدد ٩، ٢٠١٧، ص ١٥٣-١٥٨.

- ئاژاوه‌ي سمكو (نيسان ١٩٢١ تا كانووني دووه‌مي ١٩٢٢)، ره‌حمه‌توللا موعته‌مه‌زاده "موعته‌مه‌دي"، وه‌رگي‌ران: محمهد هه‌مه‌باقي، ژماره ٨، ٢٠١٦، ل ٢١٣-٢٦٦.

- الموسيقي مظفر بن الحسين بن المظفر الحصكفي (القرن ١٥هـ/١٥م) ورسالته في علم الموسيقى، يوسف بالوكن، تقديم ومراجعة: الدكتور زرار صديق توفيق، العدد ١٠، ٢٠١٩، ص ١٢١-١٣٨.

- ئيمپراتوريه‌تي ميتاني و پرسی كرۆنۆلۆجيه‌ي پوخته‌كه‌ي: چه‌ند تاوتويكرديكي كۆنه‌ناسيانه، وه‌رگي‌راني: چيا سديق، پيداچوونه‌وه‌ي: دكتور كۆزاد محمهد ئەحمهد، ژماره ١٠، ٢٠١٩، ل ١٦١-١٧٦.

- ئەبوپه‌كر ئەهه‌ندي زاناي كورد له ئەهه‌ريقاي باشوور، سودا ره‌سوول، ژماره ١١، ٢٠٢٠، ل ٢٥-٦٠.

- الكرد في الدوريات الروسية في القرن التاسع عشر، أ. و. بابيدونوستسياف، ترجمه من الروسية: الدكتور عبدي حاجي، العدد ١١، ٢٠٢٠، ص ١١٥-١٢٦.

- اصل و نژاد و زبان اكراد، توفيق وهبي، ترجمه: ؟، شماره ١٢، ٢٠٢١، ل ٩-١٨.

- تأثیر صدیق انجیری آذر مهابادی بر پدر شعر نو فارسی نیما یوشیج، پژوهش و نیگار: دکتر نادر کریمیان سردشتی، شماره ۴، ۲۰۱۲، ص ۳۲۳-۳۴۰.

- تیکۆشه ریک له ئه رده لانه وه: سه ربورده ی ژیا نی سالیح ئوقلیدۆس، که مالی عه بدوللاهی، ژماره ۵، ۲۰۱۳، ل ۲۷۹-۲۸۶.

- تعامل جدید مع الکرد: السیاسة البريطانية تجاه الکرد في العراق ۱۹۴۱-۱۹۴۵، ستیفانی ک. و تشارک، ترجمه: الدكتور شمال الحویزی، العدد ۶، ۲۰۱۴، ص ۲۶۶-۲۸۱.

- تماثیل والواح العصر الحجري الحديث ماقبل الفخار في بلاد ما بين النهرين العليا (۱۰۲۰۰-۶۸۰۰ ق.م)، الدكتور نضال محمود درویش، العدد ۷، ۲۰۱۵، ص ۵۹-۸۷.

- التبعیة الحضریة في كردستان العراق أثناء الإنتداب البريطاني: السلیمانیة (۱۹۱۸-۱۹۳۰)، جۆردی تیجیل جۆرجیس، ترجمه: د. شمال الحویزی، العدد ۱۲، ۲۰۲۱، ص ۲۰۷-۲۱۸.

(ث)

- ثمن السکوت، الدكتور محسین محمد حسین، العدد ۹، ۲۰۱۷، ص ۵-۱۱.

(ج)

- جیاوازی نه ژادی له نیوان کوردان دا: کرمانجی، قزلباش و زازا، پۆل وایت، وهرگیزی عه بدولکه ریم عوزیری، ژماره ۴، ۲۰۱۲، ل ۱۳۷-۱۶۰.

- جایگاه خاندان اردلان در مناسبات خارجی دول صفویه و عثمانی (۹۰۷-۱۱۳۵ هـ ق)، دکتر فریدون نوری، شماره ۴، ۲۰۱۲، ص ۳۴۱-۳۵۴.

(چ)

- چه ند سه رنجیکی ره خه گرانه ی میژووی سه باره ت به نووسینه کانی محمه دئه مین زه کی به گ له باره ی میژووی کورد و کوردستانه وه له سه رده می ئیسلامی دا، (فایلیکی تاییه ت به ئەمین زه کی به گ)، دکتر حیسامه دین نه قشبه ندی، ژماره ۱، ۲۰۰۹، ل ۲۹۵-۳۲۲.

- چوار نامه ی شه ره فبه گی به دیسی (۱۵۱۶-۱۵۲۰ ز)، (لیکۆلینه وه کانی تورک و سه فه وی)، ژان لووی به کئی گرامون و شه هریار عدل، وهرگیزی: دکتر عه بدوللا مه ردۆخ، ژماره ۲، ۲۰۱۰، ل ۸۱-۱۰۲.

- به ره میکی بلاونه کراوه ی مه حوی شاعیر: نامیلکه ی (به رگی سه بز)، سه پان (عه بدولحه مید حوسینی)، ژماره ۷، ۲۰۱۵، ل ۳۱۶-۳۳۰.

- بیره وه ریی حه سه ن خان مه لیکزاده، وهرگیزی له فارسییه وه: محمه د حه مه باقی، ژماره ۹، ۲۰۱۷، ل ۱۵۹-۲۳۷.

(پ)

- پوخته ی کاروباری کاتی جهنگی جیهانی له کوردستانی جنووی (به شی یه که م)، مه هاباد سالیح له ئینگلیزییه وه کردووی به کوردی: ژماره ۱، ۲۰۰۹، ل ۹۷-۱۴۲؛ (به شی دووهم)، ژماره ۲، ۲۰۱۰، ل ۱۱۷-۱۳۵؛ (به شی سینیهم)، ژماره ۳، ۲۰۱۱، ل ۱۶۵-۱۸۴.

- پیستی خولی یه که می گوئاری 'دهنگی گیتی تازه' (۱۹۴۳-۱۹۴۵)، ناماده کردن: ره فیک سالیح، ژماره ۱، ۲۰۰۹، ل ۴۴۳-۴۷۹.

- پیستی 'گوئاری کۆری زانیاری کورد' 'کۆری زانیاری عیراق- دهسته ی کورد'، ناماده کردن: ره فیک سالیح، ژماره ۲، ۲۰۱۰، ل ۳۴۹-۳۸۲.

- پیست (ئیندی کس)ی سه رجه می ژماره کانی گوئاری کۆلیچی ئه ده بیات، ناماده کردن: ره فیک سالیح، ژماره ۳، ۲۰۱۱، ل ۳۷۷-۳۸۰.

- پیستی گوئاری 'به بیان - شه فه ق'، ناماده کردن: ره فیک سالیح، ژماره ۴، ۲۰۱۲، ل ۳۷۱-۳۷۷.

- پیوه ندییه کانی عیراق و کورد و سوقیه ت له یادداشتیکی سالی ۱۹۷۱ی بریتانیا دا، ژماره ۵، ۲۰۱۳، ل ۲۴۵-۲۵۵.

- پوخته یه کی ژیا نامه ی محمه د میهری ده هی، ناسراو به (برهان الاسلام)، دکتر عومه ر عه بدولعه زین، ژماره ۷، ۲۰۱۵، ل ۲۴۱-۲۵۳.

- پینج به لکه نامه ی میژووی سه باره ت به رۆژگاری جهنگی چالدیزان، عه بدولحه مید حوسینی، ژماره ۷، ۲۰۱۵، ل ۳۳۱-۳۵۰.

(ت)

- 'تاریخ دنابه'، سه رچاوه یه کی نوی میژووی گه لی کورد، ئا. د. پاپازیان، له فه ره نسبییه وه وهرگیزی: دکتر عه بدوللا مه ردۆخ، ژماره ۱، ۲۰۰۹، ل ۲۰۵-۲۲۰.

- تاریخ مدارس جدید (دوره قاجاریه) در کردستان، پژوهش و نیگار: دکتر نادر کریمیان سردشتی، شماره ۳، ۲۰۱۱، ص ۳۶۱-۳۷۲.

- چوارده به‌لگه‌نامه‌ی حکومه‌تی میلیبی کوردستان له مه‌ه‌باباد، جه‌ع‌ف‌ر حوسین‌پوور (هیدی) و هسه‌ن قازی، ژماره ۲، ۲۰۱۰، ل ۱۰۳-۱۱۶.

- چۆنیه‌تی دروستبوون و گه‌شه‌کردنی شاری بۆکان، پشت‌به‌ستوو به سه‌رچاوه میژوویی و به‌لگه شوینه‌واریه‌کان، ئیسماعیل سه‌لیمی، بریار ئه‌کبه‌ر، جه‌میله صولحجو، ژماره ۱۰، ۲۰۱۹، ل ۵-۳۰.

(ح)

- حروب وانتفاضات و غزوات و اِرهاب (نهب الممتلكات الثقافية العراقية ومحاولات استردادها)، الدكتور سعد بشیر اسکندر، العدد ۶، ۲۰۱۴، ص ۲۵۹-۲۶۵.

(خ)

- خویندنه‌وه‌یه‌کی بابه‌تیانه‌ی کتییی: گوتوبیژیکی ده‌گمهنی توفیق وه‌ه‌بی (خویندنه‌وه‌یه‌کی ره‌خنه‌گرانه)، دکتور هیواحه‌مید شه‌ریف، ژماره ۴، ۲۰۱۲، ل ۵۷-۹۶.

- خانای قوبادی، له‌نیوان په‌یامی سیاسی و په‌یامی کولتووری‌دا، ماموستا جه‌ع‌ف‌ر (فازل که‌ریم)، ژماره ۵، ۲۰۱۳، ل ۱۳۹-۱۶۴.

- خطاب لملا عبدالله الجلي، (دراسة وتحقیق)، حسین حسن کریم، العدد ۷، ۲۰۱۵، ص ۱۰۷-۱۲۹.

- خانه‌واده‌ی شیخ عثمان سراج‌الدین، دکتور محمه‌د موکری، ئاماده‌کردنی: سه‌پان (عه‌بدو‌لحه‌مید حوسینی)، ژماره ۸، ۲۰۱۶، ل ۱۱۷-۱۳۸.

(د)

- ده‌رمانسازیی کوردستان له سه‌ده‌کانی ناوه‌پاستدا، دکتور زرار سدیق توفیق، ژماره ۳، ۲۰۱۱، ل ۵-۹.

- دوو دۆزینه‌وه‌ی گرنگ: شیعیکی بلاونه‌کراوه‌ی گۆران، ژماره‌یه‌کی پۆژنامه‌ی "السليمانية"، ژماره ۳، ۲۰۱۱، ل ۱۹۸-۲۰۴.

- ده‌نگه‌کان له رابردووه‌وه: دیتنه‌وه‌ی موزیکی کوردی ده‌که‌له‌پووری ئۆسکار مان‌دا، جه‌ع‌ف‌ری حوسین‌پوور (هیدی)، ژماره ۵، ۲۰۱۳، ل ۲۷۵-۲۷۸.

- دۆزینه‌وه‌ی شوینی شاری شاره‌زوور (نیم ئه‌ز راه) له بیستان‌سوور، عه‌بدو‌لرهبه‌قیب یووسف، ژماره ۷، ۲۰۱۵، ل ۵-۳۸.

- ده‌ستتوسه‌کانی مه‌لا سه‌عیدی سه‌رده‌ری، عیرفان پارسا، ژماره ۷، ۲۰۱۵، ل ۳۵۱-۳۶۰.

- رسالة العلم للعلامة ملا محمد الختي (الخطي)، (تحقیق ودراسة)، حسین حسن کریم، العدد ۲، ۲۰۱۰، ص ۳۰۳-۳۴۵.

- رسالة "ختم الوصايا"، لشيخ محمد وسيم المردوخي المعروف بعلامة قلاچولان، (دراسة وتحقیق)، حسین حسن کریم، العدد ۳، ۲۰۱۱، ص ۳۰۱-۳۴۱.

- رسالة في الاعراب المحلي، تأليف: سيد علي الباني البرزنجي، (دراسة وتحقیق) حسین حسن کریم، العدد ۵، ۲۰۱۳، ص ۱۰۹-۱۳۸.

- راپۆرتی کارگێڕیی سالی ۱۹۱۹ی ده‌قه‌ری په‌واندن، له ئینگلیزییه‌وه وه‌رگێڕانی: ئه‌ستیره مورته‌زایی، ژماره ۵، ۲۰۱۳، ل ۲۶۳-۲۷۴.

- پۆژی ۶ی ئه‌یلوولی ۱۹۳۰ی سلیمانی به‌پێی به‌لگه‌نامه‌گه‌لی نه‌پیتی بریتانیا و به‌لگه‌نامه‌ی دیکه، دکتور حیسامه‌دین نه‌قشبه‌ندی، ژماره ۶، ۲۰۱۴، ل ۷-۲۶.

- رێبازی نووسینه‌وه‌ی میژوو له هه‌ریمی کوردستان‌دا (خویندنه‌وه‌یه‌ک بۆ نامه زانکۆیییه‌کانی دوا‌ی راپه‌رین)، دکتور سه‌عدی عوسمانی هه‌رووتی، ژماره ۶، ۲۰۱۴، ل ۱۳۴-۱۴۰.

- رسالة في علم المنطق، للحاج يوسف محمد شريف، (دراسة وتحقیق)، حسین حسن کریم، العدد ۸، ۲۰۱۶، ص ۶۳-۱۰۲.

- پاسپێردراوی ئیمه له مووسل (سالی ۱۹۱۹/ک)، ره‌زا ئازهری شه‌هرره‌زایی، وه‌رگێڕانی: دکتور کارزان محمه‌د، ژماره ۸، ۲۰۱۶، ل ۳۴۸-۳۵۳.

- رسالة "مشاركة في الداسنية"، لملا عبدالرحمن الجلي ابن ملا عبدالله المعروف ب(كاکي جلي)، (دراسة وتحقیق)، حسین حسن کریم، العدد ۹، ۲۰۱۷، ص ۲۹-۵۸.

وهرگيراني: دكتور نه جاتي عهبدوللا، ژماره ۸، ۲۰۱۶،
 ۲۶۷-۲۸۲؛ (بهشی دووهم)، ژماره ۹، ۲۰۱۷، ل ۱۲۹-
 ۱۴۸؛ (بهشی سیهیم)، ژماره ۱۰، ۲۰۱۹، ل ۲۲۵-۲۴۰؛
 (بهشی چوارهم)، ژماره ۱۱، ۲۰۲۰، ل ۱۷۱-۱۸۳.
 - سلیمانی قیله گای توفیق وهبی بوو، دارا عه تار،
 ژماره ۹، ۲۰۱۷، ل ۲۴۵-۲۴۸.

- سییهیم ئهلفوبیتی کوردی: ههوله که ی مسته فاپاشا
 یامولکی، سدیق سالیح، ژماره ۱۰، ۲۰۱۹، ل ۸۷-۱۲۰.
 - سفرنامه حج، تهیه کننده، سپان (عهبدولحه مید
 حوسینی)، شماره ۱۰، ۱۹۱۹، ص ۱۷۷-۲۲۴.
 - سی برا و سی سرگوتین په یمانا لوزانی: عهلی
 عیلمی، زهینه لعابدین و مه سعوود فانی زاده، سه عید
 قه رۆژ، ژماره ۱۱، ۲۰۲۰، ل ۱-۲۹. (به پیتی لاتینی)
 (ش)

- شوینه وار ه که ی دهر بهندی بازیان، به پیتی
 به لگه نامه ی عوسمانی، پاشماوه ی قه لا کونه، دکتور
 حیسامه دین نه قشبه ندی، ژماره ۲، ۲۰۱۰، ل ۱۵-۲۰.
 - شوینه وار یکی گرنگ.. ده قیکی له بیرکراو، دکتور
 کوزاد محهمه ئه حمه د، ژماره ۳، ۲۰۱۱، ل ۱۱-۳۶.
 - شههبال "رساله" مصوره، هه ندی بابه تی
 پیوه ندی دار به کورد، سه ره به ست که رکوکو، ژماره ۳،
 ۲۰۱۱، ل ۳۷-۵۲.

- شانشین تورککو له سه رده می "زازیانا
 (ئهموونی دامه زران و په لهاویشتنی دهوله تیکی
 سه ره به خۆ له میژووی دیرینی کوردستان دا، دکتور
 کوزاد محهمه ئه حمه د، ژماره ۴، ۲۰۱۲، ل ۵-۲۶.
 - شرح مقدمة "نالی" لرساله مناظر الانشاء، حسین
 حسن کریم، العدد ۴، ص ۲۷۳-۳۰۴.

- شاری سلیمانی: خویندنه وه یه کی دی بۆ میژووی
 بنیاتنانی، دکتور زرار سدیق توفیق، ژماره ۶، ۲۰۱۴،
 ل ۱۲۷-۱۳۳.

- شرح مثنوی ملا حامد بیسارانی، دکتور نادر
 کریمیان سردشتی، شماره ۶، ۲۰۱۴، ص ۳۰۱-۳۱۸.
 - شاری خاموش: گورستانی شیخ محهمه د باقیری
 سنه، سه یید سه باح سه یینی، ژماره ۸، ۲۰۱۶،
 ل ۱۳۹-۱۷۶.

- شوینی شاری کونی شاره زوور (نیم ئه ز پای)،
 پاشماوه ی (خورمالی) ئیستایه، نه ک (بیستان سوور)،
 دکتور حیسامه دین نه قشبه ندی، ژماره ۸، ۲۰۱۶،

- په سوول مهستی (۱۸۲۳-۱۹۰۸ز)، ژیان و
 به ره می له ئه رشیفی عوسمانی دا، دکتور هیمن
 عومه ر خوشناو، ژماره ۱۱، ۲۰۲۰، ل ۶۱-۹۰.

- ریبه ری دۆسیه ی کارگیزی زانا و ناودارانی
 کوردستان له کتبخانه ی مه شیخه تی تورکیا، دکتور هیمن
 عومه ر خوشناو، ژماره ۱۲، ۲۰۲۱، ل ۱۰۷-۱۴۶.
 (ز)

- زمانی کوردی ئه ویدیو قونای هیندۆ-ئه وروپی
 (کورتیه ک له سه ر پیتینه زمانه وانیه کان و
 کاریگه رییان)، دکتور کوزاد محهمه ئه حمه د، ژماره
 ۲، ۲۰۱۰، ل ۲۱-۳۲.

- زانیاری نوخ له باره ی هه ندیک شوینی میژوویی
 کوردستانه وه، دکتور زرار سدیق توفیق، ژماره ۵،
 ۲۰۱۳، ل ۴۵-۵۶.

- زبده المبدأ والمعاد: رساله فی علم الکلام للشیخ
 عبدالقادر المهاجر المردوخي السندي (دراسة
 وتحقیق)، حسین حسن کریم، العدد ۶، ۲۰۱۴،
 ص ۲۲۵-۲۴۴.

- زمانی کوردی له باشووری قه وقاز (۱۹۲۱-۱۹۹۱)،
 سوواد په سوول، ژماره ۱۲، ۲۰۲۱، ل ۵۵-۱۰۶.
 - زبده التواریخ: تألیف ملا محمد شریف قاضی،
 ویرایش و پژوهش: سید عبدالحمید حسینی (سه پان)،
 ژماره ۱۲، ۲۰۲۱، ل ۲۶۳-۳۵۸.

(ژ)
 - ژیانیکی پر له کویره وه ری، (بیره وه ری)، سه سه ن
 عه بدولکه کریم، ژماره ۹، ل ۲۳۹-۲۴۴.

- ژیان و به سه ره های سه دیق هه یده ری، که مال
 عه بدوللاهی، ژماره ۸، ۲۰۱۶، ل ۱۰۳-۱۱۶.

- ژیانی که سی و زانستی مه لا ماری قازی، حسین
 سه سه ن که ریم، ژماره ۱۲، ۲۰۲۱، ل ۱۸۷-۲۰۶.
 (س)

- سالم و کاریگه ری شاعیرانی فارس (حافیزی
 شیرازی، سه عدی، جامی)، دکتور ئه مین موتاچی،
 ژماره ۲، ۲۰۱۰، ل ۵-۱۴.

- سه عیدی نوورسی "کوردی"، چه رده یه ک له
 خزمه تی زانستی و پۆشنیری، فارووق په سوول
 یه حیا، ژماره ۲، ۲۰۱۰، ل ۶۳-۸۰.

- سه فه رنامه ی جۆن ماکدۆنالد کنیه ر بۆ کوردستان
 سالی ۱۸۱۴، (بهشی یه که م)، له فه ره نسویه وه

التراث الوثائقي والصحفي الكردي في السليمانية.

الدكتور نصير الكعبي، العدد ۳، ۲۰۱۱، ص ۳۴۳-۳۵۷.
- فهرست توصيفي آثار خطى مولوى كرد در کتابخانه‌های ایران، محمد عبدلی، شماره ۶، ۲۰۰۶، ص ۳۱۹-۳۴۴.

- فهرس مخطوطات مكتبة العالم الرباني الملا عبدالله الجروستاني، الدكتور عدنان عبدالقادر كامل الهوراماني، العدد ۹، ۲۰۱۷، ص ۹۱-۱۱۰.

- فرازهایی از زندگانی و تفکرات استاد علامه ملا عبدالله احمدیان، دکتر محمد فاروق شریف‌پور، شماره ۱۱، ۲۰۲۰، ص ۹۱-۱۰۳.

- فاجعة كبرى، گوڤاری ژین، العدد ۱۲، ۲۰۲۱، ص ۷-۸.
(ق)

- قضية أراضي حمدي بك بابان سنة ۱۹۲۱، الدكتور عماد عبدالسلام، العدد ۴، ۲۰۱۲، ص ۱۹۵-۲۱۴.

- قوتابخانه‌ی سلیمانی ناسیونالیزمی کوردی، مه‌جید سالح، ژماره ۱۰، ۲۰۱۹، ص ۳۱-۵۴.

(ک)

- کیشهی کورد، گورد رۆلیس درایقه‌ر، وه‌رگیت: ئه‌نوه‌ری سولتانی، ژماره ۱، ۲۰۰۹، ص ۱۸-۳۰.

- (کۆمه‌لی سه‌ربه‌خۆیی کوردستان) له چه‌ند به‌لگه‌نامه‌یه‌که‌دا، سدیق سالح، ژماره ۱، ۲۰۰۹، ل ۱۴۳-۱۷۴.

- که‌شکۆلی حاجی میرزا مه‌حه‌مه‌دی سه‌قه‌تی (کوری حاجی سمایلی خاریجه‌ی مه‌هابادی)، ئه‌نوه‌ری سولتانی، ژماره ۲، ۲۰۱۰، ل ۲۱۳-۲۲۶.

- کورد و کوردستان له گوڤاری "لغة العرب" دا، وه‌رگیتان له عه‌ره‌بیه‌وه: لاس (سدیق سالح)، (به‌شی یه‌که‌م): بریانی ئه‌ده‌ب: شوکری فه‌زلی، حال و یاری ئیزدییه‌کان، دوو ئینگلیزی دیلی لای شیخ مه‌حموودی کورد، قه‌زای رانیه، کۆچه‌رانی ئاسووری له عیراق، زیانی کوله، له مووته‌سه‌ریفیه‌تی مووسل، ئاخوهره تازه‌کانی سواری که‌رکوک ته‌واو کران، لیوای سلیمانی، کۆتایی حوزه‌یران، تورک سه‌رانی کورد و مه‌زنه شوهرشگیتان له ناو‌ده‌به‌ن، ده‌ست‌کیشانه‌وه‌ی وه‌زاره‌تی سه‌عدوونی و پیکه‌یتانی وه‌زاره‌تی عه‌سکه‌ری، سمکۆی کورد و هه‌لاتنی، ناحیه‌ی بازیان، بۆ له‌ناو‌بردنی کولله، کاره‌کانی کۆمپانیای نه‌وتی تورکی، کۆچی دوایی سلیمان نه‌زیف به‌گ،

- شهبه‌ک و کاکه‌یی: بزواتی ئه‌تتیکی له کوردستانی عیراق، میشیل لیزینبیرگ، وه‌رگیتانی له ئینگلیزیه‌وه: ره‌وه‌ند سه‌باح، ژماره ۱۲، ۲۰۲۱، ل ۲۱۹-۲۳۵.

- سئ شوینه‌واری پۆژه‌لانی کوردستان، رۆبورت هه‌ دایسون، ئیننا مه‌ده‌قه‌دسکایا، عیززه‌ت ئۆ. نیگه‌هبان (هاو‌به‌شان)، وه‌رگیتانی له ئینگلیزیه‌وه: چیا سدیق، ژماره ۱۲، ۲۰۲۱، ل ۲۳۶-۲۴۰.

(ص)

- صفحات من دفتر ذکریات العلامة محمداًمین زکی بگ، (ملف خاص بـ'أمين زكي بگ)، الاستاذ الدكتور: خلیل عه‌لی موواد الترجمه من التركية العثمانية، العدد ۱، ۲۰۰۹، ص ۲۳۷-۲۷۲.

(ظ)

- ظهور الامارة البابانية (دراسة تحليلية حول تأسيس الإمارة البابانية وأصل البابانيين)، الدكتور سعدي هروتي، العدد ۳، ۲۰۱۱، ص ۲۷۹-۳۰۰.

(ع)

- عشيرة هموند ونفي قسم منها إلى بلاد الاناضول وليبيا في أواخر الثمانينات من القرن التاسع عشر (دراسة وثائقية)، الدكتور حسام‌الدين النقشبندی، العدد ۳، ۲۰۱۱، ص ۲۳۱-۲۷۸.

- عشيرة الشكاك الكردية والنداء القتالي لشكاك الثائرين (عشرينات القرن الماضي)، ي. ي. فاسيليفا، ترجمة: الدكتور عبدي حاجي، العدد ۵، ۲۰۱۳، ص ۲۵۶-۲۶۲.

- عبدالرزاق بدرخان و محاكمته في طرابلس الغرب وفق وثيقة عثمانية، الدكتور حسام‌الدين النقشبندی، العدد ۶، ۲۰۱۴، ص ۲۴۵-۲۵۸.

- عه‌بدو له‌رحمان ناجم، وه‌رگیتان و ئاماده‌کردن: فارووق ره‌سوول یه‌حیا و ئه‌حه‌مه‌د فارووق ره‌سوول، ژماره ۱۰، ۲۰۱۹، ص ۱۳۹-۱۶۰.

- عملات الامير ديسم بن ابراهيم الكردي، أ. أ. بيكوف، ترجمه من الروسية: الدكتور مصلح البوتاني، تقديم ومراجعة: الدكتور زرار صديق توفيق، العدد ۱۱، ۲۰۲۰، ص ۱۱۵-۱۲۶.

(ف)

- فهرس توصيفي للآثار المخطوطة للدكتور حسين قاسم العزيز المحفوظة في خزانة مؤسسة ژين لإحياء

سالاروده‌وله و سمکو، ته‌له‌فون له شاره‌کانی عیراق، پرۆژهی ئاودییری، ژیاننامه‌ی بیتووشی، گه‌له‌گورگیک چوار ریبوار له‌ناوده‌به‌ن، کرینه‌وه‌ی گه‌رای کولله، بینای تازه له هه‌ولیر، چه‌ند قه‌لاییک له قه‌رده‌داغ، گه‌یشتنی لیژنه‌ی سنوورکیشان، ژماره ۲، ۲۰۱۰، ل ۲۲۷-۲۳۶؛ (به‌شی دووهم): له‌نیوان دوو خیلی کورددا، الحقوق، مه‌بعوسانی عیراق، پشوی له ئیران، ده‌ستگیرویی چه‌نگ له سه‌لاحیه‌ی سه‌ر به مووسل، بازگانی ئه‌مسال له‌نیوان ولاتی ئیمه و ولاتی دراوسیانی ئیرانیمان‌دا، چه‌ند به‌سه‌ره‌اتیک له هه‌والی کوردستان، چه‌ته له قورفه و ئه‌بی‌غریب، هه‌نگ‌برین یا هه‌نگوین کۆکردنه‌وه له کورده‌واری‌دا، ده‌رده‌مه‌ر، گرانی تووتن، کۆمه‌کی مه‌نده‌لی (به‌نده‌نجین)، هاتی حاکمی لو‌رستان، رینگه‌کانی ئیران، فتوی زانیانی عیراق له چه‌نگی به‌لقان‌دا و توقینی مه‌سیحیه‌کان له به‌غدا، بارانیک به‌تاو له به‌دره، کۆمه‌کی حاکمی لو‌رستان، ژماره ۳، ۲۰۱۱، ل ۲۰۵-۲۱۲؛ (به‌شی سێهه‌م)، کولله له ده‌وربه‌ری نسیب، لیوای سلیمانی، کوردانی ئیستا، قوتابخانه‌ی ئه‌عدایی شه‌وانه له دیاربه‌کر، ئه‌نجومه‌نی گشتی له به‌غدا و ئه‌ندامه‌کانی، وشه‌ی کوردی له عه‌ره‌بیی مووسلی‌دا، ریی خانه‌قین، کوپی شیخی به‌رزان له ئاکری - عه‌ق، کانگاکانی نه‌وتی سروشتی له عیراق، کانگاکانی قیر، بنه‌ماله‌ی حه‌یده‌ری، ژماره ۴، ۲۰۱۲، ل ۱۶۱-۱۸۳؛ (به‌شی چواره‌م)، دوو دیله بریتانییه‌که، نه‌وت له که‌رکووک، بیباد، کاکه‌یی، هه‌واله‌کانمان، سه‌رما و به‌فر، کاره‌ساتیک له ناوچه‌ی به‌دره، نه‌خوشیی مه‌ر له شه‌نگار، کردنه‌وه و چاککردنه‌وه‌ی رینگه‌وبان له لیوای مووسل، زمانی کوردی، شو‌رش له ئیران، مه‌خموور نه‌ک گویر، ژماره ۵، ۲۰۱۳، ل ۲۸۷-۲۹۷؛ (به‌شی پینجه‌م)، لیوای مووسل، یه‌زیدی، سه‌باره‌ت به‌ حوکمدارانی کلس (یا کلز)، شه‌ره‌فه‌دین محمه‌د له به‌لگه‌نامه‌یه‌کی کۆن‌دا، مه‌قامی شیخ عادی (دییری یۆحه‌نای یه‌شووعی سیرانه)، یه‌زیدی، ژماره ۶، ۲۰۱۴، ل ۱۶۶-۱۹۱؛ (به‌شی شه‌شه‌م)، قه‌له‌م‌حاجی، لیوای دیاله، سه‌بیح نه‌شه‌ت به‌گ، به‌یاننامه‌ی نوینه‌ری هه‌ره‌بالای ده‌وله‌تی ئیمپراتوری ئیران، وه‌زاره‌تی سه‌عدوونی، ده‌ستووری زمانی کوردی (توفیق وه‌بی به‌گ)، ژماره ۷، ۲۰۱۵،

ل ۳۷۱-۳۸۶؛ (به‌شی هه‌هه‌مه‌م)، ته‌واوکردنی باسی مه‌نده‌لی، لیوا کووت، گۆری پیغه‌مبه‌ر دانیال، که‌ره‌نیل لۆره‌نس له کوردستان و سووریا و پرۆژه‌لاتی ئوردن، چه‌غه‌ریاشا عه‌سکه‌ری، به‌غداد و صوک حادته‌ ضیاعی، قه‌واله‌ یه‌زیدییه‌کان، لیوای که‌رکووک، چه‌زیره‌ی ئین‌عومه‌ر، ئه‌حمه‌دپاشا ته‌یموور، هه‌زار سه‌ریازی تورک، لیوای ئه‌ربل، نسیب یا نزیب، ئه‌تله‌سی عیراق، که‌رکووکی تازه، ناکۆکی له‌سه‌ر سنووری عیراق، شو‌رشی کورد له تورکیا، شو‌رشی کورد له‌نیوان تورکیا و ئیران، ئالتون کوپی له میژوودا، لیوای سلیمانی، سه‌رنجانیکی مه‌قامه‌کانی عیراقی، گۆرانی هاوچه‌رخ عیراقی، نزیب و نسیب، به‌یاننامه‌یه‌کی ره‌سمی رووداوه‌که‌ی سلیمانی له ۶ ئه‌یلوولی ۱۹۳۰، ژماره ۸، ۲۰۱۶، ل ۳۵۵-۳۸۸؛ (به‌شی هه‌شته‌م)، په‌شوی له کوردستان، نیردراوه‌کانی شوینه‌واری کۆن له عیراق، نه‌فتخانه، کوچی‌دوایی ریزدار ئیبراهیم حه‌یده‌ری، خۆره‌رستان له میژوودا، ده‌قه‌ئاینیه‌کانی یه‌زیدی، کوچی خیلی میران بو سووریا، پی‌راگه‌یاندنیک ره‌سمی سه‌باره‌ت به‌ رووداوه‌کانی سلیمانی، به‌یات، سه‌رکووتکردنی جموجوله‌کانی شیخ مه‌حمودی کورد، وشه‌ی کوردی به‌ ئه‌سل فارسی، خۆراده‌ستکردنه‌وه‌ی شیخ مه‌حمود به‌ حکومه‌ت، ده‌ست‌نیشانکردنی ناوچه‌کانی دادگا گه‌وره‌کانی عیراق، هه‌لوه‌شاندنه‌وه‌ی هیندی قه‌زا، وشکه‌که‌له‌ک له باکووری عیراق، خۆبه‌ده‌ست‌دانه‌وه‌ی شیخ مه‌حمودی دزلی و به‌ندکردنی له به‌غدا، گاله‌کردن به‌ سولتانیک دیکه‌ی سولتانه‌کانی هه‌ورامان، قایمقامی قه‌زای سنجار، سه‌رکه‌وتنی سوپای عیراق، به‌دره و جه‌سسان یا بادریا و باکسایا، پانکه، نه‌خشه‌ی باکووری عیراق، له‌نیوان ئیران و عیراق‌دا، کفرزی، شه‌ری سه‌ربازانی تورک ده‌کا، ژماره ۹، ۲۰۱۷، ل ۲۴۹-۲۷۱؛ (به‌شی نۆیه‌م) به‌ بۆنه‌ی بلابوونه‌وه‌ی ده‌قه‌ دینییه‌کانی یه‌زیدییه‌وه‌ که له "لغه‌ العرب"‌دا ئاماژه‌ی پی‌دراوه: کورد، کورد و یه‌زیدی، وردکردنه‌وه‌ی قسه‌کانی سه‌باره‌ت به‌ یه‌زیدی، بنچینه‌ی یه‌زیدی له میژوودا (۱)، بنچینه و میژووی یه‌زیدییه‌کان (۲)، باوه‌ری یه‌زیدی، پی‌هه‌لیرین له مه‌سه‌له‌ی یه‌زید، باوه‌ری ئین‌ته‌میمیه‌ سه‌باره‌ت به‌ یه‌زید، باوه‌ری ئه‌هلی سونه‌ت له‌باره‌یه‌وه، یه‌زید و که‌رامیه، ته‌ختی یه‌زید، بنچینه و میژووی یه‌زیدییه‌کان

- (٣): گێڕانهوهی جیاجیا له باره‌ی دینی یه‌زیدییه‌وه، ژیاننامه‌ی شیخ عه‌دی، وه‌سفی، ڕووداوی دووگیانیی دایکی به‌و و دوورکه‌وتنه‌وه‌ی، چۆن ته‌ده‌کوشا، سه‌رده‌می‌ک که ئه‌وی ته‌یدا په‌یدا‌بوو، باوه‌ری، ئادابی ڕه‌فتاری، ڕیبازی سو‌فییانه‌ی: نه‌فره‌ته‌نه‌کردن، ژماره ١١، ٢٠٢٠، ل ١٥٣-١٧٠؛
- کورد له "معجم البلدان" یاقوتی حه‌مه‌وی دا، نه‌وشیروان مسته‌فا ئەمین، ژماره ٣، ٢٠١١، ل ٥٣-٦٦.
- کورته‌ی ڕیژمانی زا‌راوه‌ی موکری، ئۆسکار مان Oskar Mann، وه‌رگێڕانی له ئەلمانیه‌یه‌وه: جه‌عه‌ری حوسین‌پوور (هیدی)، ژماره ٣، ٢٠١١، ل ١٢٥-١٤٨.
- کورد له هه‌نگاریای عوسمانی. زۆراب ئەلویان، له ئینگلیزییه‌وه وه‌رگێڕان: عه‌بدولکه‌ریم عوزیری، ژماره ٣، ٢٠١١، ل ١٤٩-١٦٤.
- کیشه‌ی کورد، ده‌بلیو. جی. ئەلفینستون، له ئینگلیزییه‌وه وه‌رگێڕان: دکتۆر یاسین سه‌رده‌شتی، ژماره ٣، ٢٠١١، ل ١٨٥-١٩٧.
- کار و چالاکیه‌کانی بنکه‌ی ژین له ئابی ٢٠٠٤ به‌دواوه تا کۆتایی ٢٠١١، ژماره ٣، ٢٠١١، ل ٣٨١-٣٩٩؛ ژماره ٤، ٢٠١٢، ل ١٨٤-١٩٢؛
- کردستانیه‌ی کرکوک و اطرافها خلال العصور الوسطی، دکتۆر زرار صدیق توفیق، العدد ٤، ٢٠١٢، ص ٢٦٧-٢٧١.
- کۆمه‌له‌ی یه‌کبوون و ئازادی (کۆمه‌له‌ی کوردی) له به‌لگه‌نامه نه‌هینییه‌کانی وه‌زاره‌تی ده‌ره‌وه‌ی فه‌ره‌نسه‌دا، (به‌شی یه‌که‌م)، ژماره ٦، ٢٠١٤، ل ٦١-٧٨. ژماره ٦، ٢٠١٤، ل ٦١-٧٨. (به‌شی دووه‌م)، ژماره ٧، ٢٠١٥، ل ١٥٥-١٧٠.
- کوردانی شه‌به‌ک - شه‌به‌نک له نیوان راستیه‌ی میژوویییه‌کان و شیواندنی نه‌یاران‌دا، دکتۆر زرار صدیق توفیق، ژماره ٧، ٢٠١٥، ل ٣٩-٥٧.
- کورده په‌سوولیه‌کان، دکتۆر زرار صدیق توفیق، ژماره ٩، ٢٠١٧، ل ١٣-١٦.
- که‌شکۆلیکی ده‌ستووسی نه‌وشیروان مسته‌فا ئەمین، صدیق سالح، ژماره ٩، ٢٠١٧، ل ٧٩-٩٠.
- کونفیدراسۆنی میدی، هیلاری گۆپینک، وه‌رگێڕان: دکتۆر کوزاد محه‌مه‌د ئەحمه‌د، ژماره ٩، ٢٠١٧، ل ١١١-١٣٢.
- کاریگه‌ری زانایانی جه‌لی‌زاده له گه‌شه‌پێدانی شارستانیه‌ی کویه‌دا، حسین حه‌سه‌ن که‌ریم، ژماره ١٠، ٢٠١٩، ل ٥٥-٨٦.
- کتابات غیر منشوره‌ی للعلامة توفیق وه‌بی بیک، إعداد: رفیق صالح: (١) أصل اسم خورمال، (٢) الباطنية في كوردستان، (٣) القراقویونلیة والقرابرانیة، (٤) الملك الشاب كما عرفته، (٥) عذاب الشعب الكردي وحيرته، (٦) كلمة توفیق وه‌بی في حفلة تأیین الملكة عالیة، (٧) كلمة توفیق وه‌بی بک في تأیین الراء الرکن غازي الداغستاني، (٨) صفحات من ذکریات في يوم تأسيس الجيش العراقي الباسل، العدد ١١، ٢٠٢٠، ص ٥-٢٤.
- کۆستیکی گران، گو‌فاری ژین، ژماره ١٢، ٢٠٢١، ل ٥-٦.
- کتیبی "بووژاندنه‌وه‌ی میژووی زانایانی کورد له ڕیگه‌ی ده‌ستخه‌ته‌کانیا‌نه‌وه"، د. زرار صدیق توفیق، ژماره ١٢، ٢٠٢١، ل ١٤٧-١٦٢.
- (گ)
- گه‌شته‌که‌ی میشل فیتیر بۆ کوردستان له سالانی (١٦٦٣-١٦٧٤ز)، میشل فیتیر، دکتۆر هه‌لکه‌وت حه‌کیم له فه‌ره‌نسییه‌وه کردوویه به‌ کوردی، ژماره ١، ٢٠٠٩، ل ٨٣-٩٦.
- گه‌وه‌ری و گۆرانییه‌کانی: هه‌لبژارده‌یه‌ک له میژووی نوێی کوردستان، مه‌لا مه‌حموودی بایه‌زیدی، وه‌رگێڕ: دکتۆر نه‌جاتی عه‌بدوللا، ژماره ٤، ٢٠١٢، ل ٤٧-٥٦.
- گه‌نجینه‌ی به‌لگه‌نامه، (ئاماده‌کردن): (به‌شی یه‌که‌م) له بابه‌ته‌کانی بلاوکه‌راوه‌ی هیوا، نامه‌ی عه‌لی که‌مال به‌گ، یه‌که‌م ژماره‌ی بانگی حه‌ق، نامه‌ی سالح زه‌کی صاحیبه‌قران، به‌یاننامه‌ی ئه‌ربیلی هاشم ناهید، شیعه‌ریکی بلاونه‌که‌راوه‌ی هیمن، مه‌قبووسی ئیعانه‌ی میله‌ت، ژماره ١٠، ٢٠١٩، ل ٢٤١-٣٠٨؛ (به‌شی دووه‌م) نه‌خشه‌ی کوردستان ١٩٤٧، کیشه‌ی کورد (سی بیرخه‌ره‌وه)، سی. جه‌ی. ئەدمۆندن، کاریگه‌ری بلاو‌بوونه‌وه‌ی میژووه‌که‌ی محه‌مه‌د ئەمین زه‌کی به‌گ، نامه بۆ ماجید مسته‌فا، نووسینیکی بلاونه‌که‌راوه‌ی مه‌لا جه‌میل به‌ندی ڕۆژبه‌یانی، دیارییه‌کانی عه‌بدول‌ره‌حیم ره‌حمی هه‌کاری، ڕاپۆرت سه‌باره‌ت به‌ خۆپێندن له قوتابخانه‌ی کوردی‌دا (ره‌فیع حلمی)، ژماره ١١، ٢٠٢٠، ل ١٨٥-٢٦٠.

(ل)

- مهوى: كيشه‌ی نيوان هه‌لوئىست و ناسنامه، ماموستا جه‌عفر (فازل كه‌ریم)، ژماره ٤، ٢٠١٢، ل ٢٧-٤٦.

- ملاحظات ووثائق حول حصار وان المتكرر في القرن السادس عشر (دراسات تركية - صفوية في القرن التاسع عشر)، جان لويس باكي گرامون، ترجمة: الدكتورة سعاد محمد خضر، العدد ٤، ٢٠١٢، ص ٢٣٥-٢٦٦.

- مصادر تأريخ العرب والاسلام لمؤرخي العرب والمسلمين في القرون (٢-٩-١٥م) المطبوعة حتى عام ١٩٧٠، الدكتور حسين قاسم العزيز، العدد ٥، ٢٠١٣، ص ١٨٥-٢٠٨.

- مه‌لاى جزيرى و كيشه‌ی تيگه‌يشتنى كوردؤسيئترىك، ماموستا جه‌عفر (فازل كه‌ریم)، ژماره ٦، ٢٠١٤، ل ٢٧-٤٦.

- من واشوكانى إلى رأس العين (لمحة تاريخية عن موقع تل فخيرية وأهم مكتشفاته الأثرية)، الدكتور نضال محمود حاج درويش، العدد ٦، ٢٠١٤، ص ١٩٥-٢٢٤.

- الميديون وامتداد امبراطوريتهم، نضال محمود حاج درويش، العدد ١٢، ٢٠٢١، ص ٩-٢٢.

(ن)

- ناميلكه‌ی ده‌ست‌نيشان‌كردنى خيالاتى دانيشتووى ده‌وروبه‌رى سابلاغى موكرى، محمهد جه‌وادى قازى، له فارسىيه‌وه وه‌رگيرانى، حه‌سه‌ن عه‌بدولكه‌ریم، ژماره ١، ٢٠٠٩، ل ٦١-٨٢.

- نامه له ئيبراهيم ئه‌حمه‌ده‌وه بق هؤمه‌ر شىخ موس، نه‌وزاد عه‌لى ئه‌حمه‌د، ژماره ١، ٢٠٠٩، ل ١٧٥-١٩٠.

- نصوص جديدة في التأريخ الكردي في القرن الثامن عشر لمؤلف غير معروف، الدكتور عماد عبدالسلام، العدد ٢، ٢٠١٠، ص ٢٣٩-٢٥٠.

- نقد وبيان لجوانب من سيرة ابن خلکان، الدكتور حسين قاسم العزيز، العدد ٤، ٢٠١٢، ص ٢١٥-٢٣٤.

- نسب‌شناسى و شناختنامه حضرت سلطان عبيداله مشهور به "كوسه هجيج"، (مدفون در هجيج هورامان)، دكتر نادر كريميان سردشتى، شماره ٥، ٢٠١٣، ص ٢٣-٣٦.

- نامه‌كانى ئوسكار مان، وه‌رگيرانى جه‌عفرى حوسين پوور (هيئدى)، ژماره ٦، ٢٠١٤، ل ١٥٧-١٦٥.

- له به‌لگه‌نامه‌كانى جوولانه‌وه‌ى شىخ مه‌حمودى حه‌فيد، ساغكرده‌وه‌ى: سديق سالح، (به‌شى يه‌كه‌م)، ژماره ٢، ٢٠١٠، ل ١٥٥-٢١٢؛ (به‌شى دووه‌م)، ژماره ٣، ٢٠١١، ل ٦٧-١٢٣؛ (به‌شى سىيه‌م)، ژماره ٤، ٢٠١٢، ل ١٠٧-١٣٦؛ (به‌شى چواره‌م)، به‌لگه‌نامه‌يه‌كى ديكه سه‌باره‌ت به جوولانه‌وه‌ى شىخ مه‌حمودى حه‌فيد، ژماره ٥، ٢٠١٣، ل ٢٠٩-٢٣٢؛ (به‌شى پىنجه‌م)، به‌لگه‌نامه‌ى ديكه سه‌باره‌ت به جوولانه‌وه‌ى شىخ مه‌حمودى حه‌فيد، ژماره ٦، ٢٠١٤، ل ٩٣-١٢٦؛ (به‌شى شه‌شه‌م)، ژماره ٧، ٢٠١٥، ل ٢٥٤-٢٨٣؛ (به‌شى هه‌وته‌م)، ژماره ٨، ٢٠١٦، ل ١٨٧-٢١٢.

- له لاپه‌ره گه‌شه‌كانى ميژووى ميرانى بابان، مه‌حمود ره‌زا، ژماره ٥، ٢٠١٣، ل ١٦٥-١٨٤.

- له ده‌ستتووسه‌كانى ديوانى وه‌فايى: ده‌ستتووسى ميرزا عيساى گه‌ورك، دكتور عوسمان ده‌شتى، ژماره ٦، ٢٠١٤، ل ٤٧-٦٠.

- له كوشتارى ئه‌رمه‌نه‌كان‌دا كى تاوانباره‌؟، عه‌بدولعه‌زيز يامولكى، وه‌رگير: لاوك، ژماره ٨، ٢٠١٦، ل ٢٨٣-٢٩٤.

- له‌ناوچوونى ميترنشىنه كوردىيه‌كان: كاريگه‌رى چاكسازىيه‌كانى عوسمانى و په‌يوه‌ندييه نيوده‌وله‌تبه‌كان له‌سه‌ر كوردستان له‌نيوه‌ى يه‌كه‌مى سه‌ده‌ى نۆزده‌يه‌م‌دا، مايكل ئيبيل، له ئىنگليزييه‌وه وه‌رگيرانى: ره‌وند سه‌باح، ژماره ١١، ٢٠٢٠، ل ١٢٧-١٥٢.

- له‌شكره‌ك ديروكزان، شاعير و فه‌لسه‌فه‌فان: محمهدئه‌مين فه‌يزى (١٨٦٢-١٩٢٩)، سه‌عيد فه‌رؤژ، ژماره ٢١، ٢٠٢١، ل ١٩-٥٤.

(م)

- محمدامين زكى خلال كتابه: خلاصة تأريخ الكرد وكردستان من أقدم العصور التاريخية حتى الآن، (ملف خاص بـ"امين زكى بگ")، الاستاذ الدكتور: عه‌بدولفه‌تاح عه‌لى بۆتانى، العدد ١، ٢٠٠٩، ص ٢٧٣-٢٩٤.

- مؤيدلى ناسيوناليسىتى محمهدئه‌مين زه‌كى به‌گ، و پرؤژه‌ى كۆمه‌لايه‌تى له كوردستان، (فايليكى تايبه‌ت به‌ئه‌مين زه‌كى به‌گ)، خاليد ته‌وه‌كولى، ژماره ١، ٢٠٠٩، ل ٣٢٣-٣٣٦.

- مذكرات محمود السنوي، تحقيق: محمد علي القرده‌اغى، العدد ١، ٢٠٠٩، ص ٣٧٩-٤٣٤.

باکی گرامون، وەرگیزی: دکتور سوعاد محمەد خدر، ژمارە ٤، ٢٠١٢، ل ٩٧-١٠٦.

- ھۆنراوەی لیریکی کوردی، بازیل نیکیتین، وەرگیزی: دکتور نەجاتی عەبدوللا، ژمارە ٥، ٢٠١٣، ل ٢٣٣-٢٤٤.

- ھەندئ لاپەرەیی شاراوەی جەمعیەتی کوردستان لە زمانی بەلگەنامەکانیەو، مەجید سەلح، ژمارە ٩، ٢٠١٧، ل ٥٩-٧٨.

(و)

- وتەیی ژمارە، سەدق سەلح (سەرنووسەر)، ژمارە ١، ٢٠٠٩، ل ٣-٤.

- وەفاتنامەیی مەلا بیلالی ھێرۆیی، ئەحمەد محمەد قەندۆلی، ژمارە ١، ٢٠٠٩، ل ٣١-٦٠.

- وصیتنامەیی اخلاقی - تاریخی حاج ملا احمد نودشی، گزارش و پزوهش: محمد عبدلی، شماره ٤، ٢٠١٢، ص ٣٥٥-٣٧٠.

- وضع الكتاب في العراق: بين إرث ثقيل وتحديات الإرتقاء، الدكتور سعد بشير اسكندر، العدد ٥، ٢٠١٣، ص ٨١-٩٦.

- نامە بۆ شوکۆر مستەفا، مەسعوود محمەد، ژمارە ٨، ٢٠١٦، ل ٥-٢٢.

- ناسینەوێی چوار کەسیتی: پیرمەنصور، سەبید صادق، ئیبراهیم سەمین، پیریادی، دکتور زرار سەدیق توفیق، ژمارە ٨، ٢٠١٦، ل ٢٣-٣٢.

- نصرالدوله بن مروان (حک ٤٠١-٤٥٣ق) و شیووە تعامل او با کردان، اعراب و ترکان، دکتور اسماعیل شمس، شماره ٨، ٢٠١٦، ل ١٧٧-١٨٦.

- ناسەر بەخۆیی سیاسی نەتەووە و پۆلی وەک ھۆکاریکی بابەتیانە لە نەخشەدانانی ژبانی لاوانی کورددا، ئیرینا پۆپوفا، ناتالیا ئیسایینقا، د. پیشەوا خالید، ژمارە ١٢، ٢٠٢١، ل ١٦٧-١٧٨.

- نامەییکی میژوویی مۆلەفۆف (وەرگیزی و ھەلسەنگاندن)، ئەفراسیوا ھەورامی (دکتور)، ژمارە ١٢، ٢٠٢١، ل ١٧٩-١٨٦.

(هـ)

- ھەندئ سەرنج سەبارەت بە زاراوەی دەر بەگایەتی و باسی چەند راستی بەکی جیھانی عوسمانی، جان لويس

سەبەم: پیرست بە پیتی بابەت

میژوویی کۆن

- بایەخی خانەقین و گەرمیان لە بەر پۆشنایی سەرچاوە کۆنەکاندا، دکتور کۆزاد محمەد ئەحمەد، ژمارە ١، ٢٠٠٩، ل ٧-١٧.

- ئایینی ئیزدی، مەحمەد حەمە باقی، ژمارە ٢، ٢٠١٠، ل ٣٢-٦٢.

- أخبار الدولة الساسانية في تأريخ أربيل السرياني (دراسة مقارنة بالمتون الپهلوية)، الدكتور نصير الكعبي، العدد ٢، ٢٠١٠، ص ٢٥١-٢٦٨.

- شوینەواریکی گرنگ... دەقیکی لە بێرکراو، دکتور کۆزاد محمەد ئەحمەد، ژمارە ٣، ٢٠١١، ل ١١-٣٦.

- شانیشینی تورککو لە سەردەمی "زازیادا" (ئەزموونی دامەزران و پەلھاویشتنی دەوڵەتیکی سەر بەخۆ لە میژوویی دیرینی کوردستاندا)، دکتور کۆزاد محمەد ئەحمەد، ژمارە ٤، ٢٠١٢، ل ٥-٢٦.

- بۆ یەکەم جار لە کوردستاندا بوو: دەستبژاردەییکی داھێنانەکانی کوردستانی کۆن لە سەردەمانی پیش میژوودا، دکتور کۆزاد محمەد ئەحمەد، ژمارە ٥، ٢٠١٣، ل ٩٧-١٠٨.

- بیناسازی نوزی و گرنگیه‌که‌ی له میژوویی بیناسازی میسۆپۆتامیادا، میرکۆ نوفاک، وەرگیزی: دکتور کۆزاد محمەد ئەحمەد، ژمارە ٦، ٢٠١٤، ل ١٤١-١٥٦.

- من واشوکانی إلى رأس العين (لمحة تاريخية عن موقع تل فخرية وأهم مكتشفاته الأثرية)، الدكتور نضال محمود حاج درويش، العدد ٦، ٢٠١٤، ص ١٩٥-٢٢٤.

- دۆزینەوێی شوینی شاری شارەزوور (نیم ئەز پراھ) لە بیستان سوور، عەبدولرەقیب یووسف، ژمارە ٧، ٢٠١٥، ل ٥-٣٨.

- تماثيل والواح العصر الحجري الحديث ما قبل الفخار في بلاد ما بين النهرين العليا (١٠٢٠٠-٦٨٠٠ ق.م)، الدكتور نضال محمود درويش، العدد ٧، ٢٠١٥، ص ٥٩-٨٧.

- کۆنفیدراسۆنی میدی، ھیلاری گۆپینک، وەرگیزی: دکتور کۆزاد محمەد ئەحمەد، ژمارە ٩، ٢٠١٧، ل ١١١-١٣٢.

- الشعب الكوتي، ترجمة: الدكتور فؤاد حمه خورشيد، العدد ٩، ٢٠١٧، ص ١٥٣-١٥٨.

- زانيارى نوڤى له باره‌ى هه‌نديك شوڤنى ميژووي كوردستانه‌وه، دكتور زرار سديق توفيق، ژماره ٥، ٢٠١٣، ل ٤٥-٥٦.

- الاتابكيات في بلاد الكرد وتأثيراتها على سكانها من الكرد، الدكتور حسام الدين النقشبندي، العدد ٥، ٢٠١٣، ص ٥٧-٨٠.

- مصادر تأريخ العرب والاسلام لمؤرخي العرب والمسلمين في القرون (٢-٩هـ/٨-١٥م) المطبوعة حتى عام ١٩٧٠، الدكتور حسين قاسم العزيز، العدد ٥، ٢٠١٣، ص ١٨٥-٢٠٨.

- كوردانى شه‌به‌ك - شه‌به‌نك له‌نيوان راستيه ميژووييه‌كان و شيواندنى نه‌ياران‌دا، دكتور زرار سديق توفيق، ژماره ٧، ٢٠١٥، ل ٣٩-٥٧.

- احتفالات المولد النبوي الشريف في أربيل في عهد مظفرالدين گوكبري، الدكتور حسام الدين النقشبندي، العدد ٧، ٢٠١٥، ص ٢٣٧-٢٤٠.

- نصرالدوله بن مروان (حك ٤٠١-٤٥٣ق) و شيوه‌ء تعامل او با كردان، اعراب و ترکان، دكتور اسماعيل شمس، ژماره ٨، ٢٠١٦، ل ١٧٧-١٨٦.

- ثمن السكوت، الدكتور موحسين محمده حسين، العدد ٩، ٢٠١٧، ص ٥-٨.

- كورده ره‌سوولييه‌كان، دكتور زرار سديق توفيق، ژماره ٩، ٢٠١٧، ل ١٣-١٦.

- چۆنيه‌تیی دروستبوون و گه‌شه‌کردنی شارى بۆكان، پشت‌به‌ستوو به‌ سه‌رچاوه ميژوويى و به‌لگه شوينه‌واريه‌كان، ئيسماعيل سه‌ليمى، بربار نه‌كبه‌ر، جه‌ميله‌ صولججوو، ژماره ١٠، ٢٠١٩، ل ٥-٣٠.

- الموسيقي مظفر بن الحسين بن المظفر الحصكفي (القرن ٩هـ/١٥م) ورسالته في علم الموسيقى، يوسف بالوكن، تقديم ومراجعة: الدكتور زرار سديق توفيق، العدد ١٠، ٢٠١٩، ص ١٢١-١٣٨.

- عملات الامير ديسم بن ابراهيم الكردي، أ. أ. بيكوف، ترجمه من الروسية الدكتور مصلح البوتاني، تقديم ومراجعة: الدكتور زرار سديق توفيق، العدد ١١، ٢٠٢٠، ص ١١٥-١٢٦.

- انساب الأكراد: وثيقة مهمة من القرن السادس عشر عن عشائر الأكراد وأنسابهم، يوست بالوكن، العدد ١٢، ٢٠٢١، ص ١٦٣-١٦٦.

- إتجاهات الكتابة العربية في دراسة تأريخ الدولة الساسانية، الدكتور نصيرالكعبي، العدد ٨، ٢٠١٦، ص ٣٣-٦٢.

- شوڤنى شارى كوڤنى شاره‌زوور (نيم شه‌ز پاي)، پاشماوه‌ى (خورمال‌ى) ئيستايه، نه‌ك (بيستان سوور)، دكتور حيسامه‌دين نه‌قشبه‌ندى، ژماره ٨، ٢٠١٦، ل ٣٣١-٣٤٧.

- ئيمپراتوريه‌تى ميتانى و پرسى كرؤؤلؤجيه پوخته‌كه‌ى: چه‌ند تاوتوكردنيكى كوئه‌ناسيانه، وه‌رگيړانى: چيا سديق، پيداچوونه‌وه‌ى: دكتور كوزاد محمده‌ئهمده، ژماره ١٠، ٢٠١٩، ل ١٦١-١٧٦.

- الميديون وامتداد امپراطوريتهم، نضال محمود حاج درويش، العدد ١٢، ٢٠٢١، ص ٩-٢٢.

- شه‌به‌ك و كاكه‌يى: بزواتى ته‌تنيكى له كوردستانى عيراق، ميشيل ليزينبيرگ، وه‌رگيړانى له ئينگليزيه‌وه: ره‌وه‌ند سه‌باح، ژماره ١٢، ٢٠٢١، ل ٢١٩-٢٣٥.

- سى شوينه‌وارى رۆژه‌لاتى كوردستان، روبرت هه‌دايسون، ئيننا مه‌دقه‌دسكاي، عيززه‌ت ئۆ. نيگه‌ه‌بان (هاوبه‌شان)، وه‌رگيړانى له ئينگليزيه‌وه: چيا سديق، ژماره ١٢، ٢٠٢١، ل ٢٣٦-٢٤٠.

ميژووي ئيسلامى و چه‌رخه‌كانى ناوه‌راست

- أصل تسمية شهرزور ومعناها، الدكتور حسام الدين النقشبندي، العدد ١، ٢٠٠٩، ص ٤٣٥-٤٤١.

- شوينه‌واره‌كه‌ى ده‌ربه‌ندى بازيان، به‌پيى به‌لگه‌نامه‌ى عوسمانى، پاشماوه‌ى قه‌لاى كوئه‌، دكتور حيسامه‌دين نه‌قشبه‌ندى، ژماره ٢، ٢٠١٠، ل ١٥-٢٠.

- المئذنة المظفرية في أربيل، الدكتور حسام الدين النقشبندي، العدد ٢، ٢٠١٠، ص ٢٦٩-٢٧٢.

- ده‌رمانسازيى كوردستان له سه‌ده‌كانى ناوه‌راست‌دا، دكتور زرار سديق توفيق، ژماره ٣، ٢٠١١، ل ٥-٩.

- كورد له "معجم البلدان"ى "ياقوتى حه‌مه‌وى"دا، نه‌وشيروان مسته‌فا ئەمين، ژماره ٣، ٢٠١١، ل ٥٣-٦٦.

- نقد وبيان لجوانب من سيرة ابن خلكان، الدكتور حسين قاسم العزيز، العدد ٤، ٢٠١٢، ص ٢١٥-٢٣٤.

- كردستانية كركوك وأطرافها خلال العصور الوسطى، الدكتور زرار سديق توفيق، العدد ٤، ٢٠١٢، ص ٢٦٧-٢٧١.

- عشيرة الشكاك الكردية والنداء القتالي للشكاك
الثائرين (عشرينات القرن الماضي)، ي. ي. فاسيليف،
ترجمة: الدكتور عبدي حاجي، العدد ٥، ٢٠١٣،
ص ٢٥٦-٢٦٢.
- پاپورتی کارگیزی سالی ١٩١٩ دهقەری پەواندن،
له ئینگلیزییه وه وهرگیزیانی: ئەستیره مورتەزایی،
ژماره ٥، ٢٠١٣، ل ٢٦٣-٢٧٤.
- پۆژی ٦ی ئەیلوولی ١٩٣٠ی سلیمانی به پیتی
به لگه نامه گهلی نهیتی بریتانیا و به لگه نامه دیکه، دکتور
حیسامه دین نه قشبه ندی، ژماره ٦، ٢٠١٤، ل ٧-٢٦.
- کۆمه لهی یه کبوی و ئازادی (کۆمه لهی کوردی) له
به لگه نامه نهیتییه کانی وهزارهتی ده ره وهی
فه ره نسه دا، (به شی یه که م)، دکتور نه جاتی عه بدوللا،
ژماره ٦، ٢٠١٤، ل ٦١-٧٨. (به شی دو وه م)، ژماره ٧،
٢٠١٥، ل ١٥٥-١٧٠.
- ئاوردانه وه یه کی میژووی له کۆپه وی ١٩٩١،
موده ریس سه عیدی، ژماره ٦، ٢٠١٤، ل ٧٩-٩٢.
- شاری سلیمانی: خویندنه وه یه کی دی بۆ میژووی
بنیاتانی، دکتور زرار سدیق توفیق، ژماره ٦، ٢٠١٤،
ل ١٢٧-١٣٣.
- عبدالرزاق بدرخان ومحاكمته في طرابلس الغرب
وفق وثيقة عثمانية، الدكتور حسام الدين النقشبندی،
العدد ٦، ٢٠١٤، ص ٢٤٥-٢٥٨.
- تعامل جديد مع الكرد: السياسة البريطانية تجاه
الكرد في العراق ١٩٤١-١٩٤٥، ستيفاني ك. وتشارك،
ترجمة: الدكتور شمال الحويزي، العدد ٦، ٢٠١٤،
ص ٢٦٦-٢٨١.
- اكراد سورية في مرآة مصادر الأرشيف العثماني
خلال القرن الثامن عشر الميلادي، ستيفان وينتر،
ترجمة: نضال محمود حاج درويش، العدد ٦، ٢٠١٤،
ص ٢٨٢-٢٩٨.
- التقسيم الكولونيالي لكوردستان، الدكتور ماريا ت.
اوشيا، ترجمة: الدكتور فؤاد حمه خورشيد، العدد ٧،
٢٠١٥، ص ٢٨٤-٣٠٣.
- بیره وهری سه بارهت به سمکو، محه مه دصادق
میرزا مو عیز زوده وه، له فارسییه وه وهرگیزیانی:
محه مه د حه مه باقی، ژماره ٧، ٢٠١٥، ل ٣٠٤-٣١٥.
- پینچ به لگه نامه میژووی سه بارهت به پۆژگاری
جهنگی چالديران، عه بدولحه مید حوسینی، ژماره ٧،
- ٢٠١٥، ل ٣٣١-٣٥٠.
- شاری خاموش: گۆرستانی شیخ محه مه دباقری
سنه، سه یید سه باح حه سینی، ژماره ٨، ٢٠١٦،
ل ١٣٩-١٧٦.
- ئاژاوهی سمکو (نیسانی ١٩٢١ تا کانونی دو وه می
١٩٢٢)، ره حه مه توللا مو عته مه دزاده "مو عته مه دی"،
وهرگیزیانی: محه مه دی حه مه باقی، ژماره ٨، ٢٠١٦،
ل ٢١٣-٢٦٦.
- له کوشتاری ئه رمه نه کان دا کی تاوانباره؟
عه بدولعه زیز یامولکی، وهرگیزیانی له تورکییه وه بۆ
عه ره بی: لاوک (دکتور موکه ره م تاله بانی)، ژماره ٨،
٢٠١٦، ل ٢٨٣-٢٩٤.
- دوو به لگه نامه میژووی ئه رشیفی بریتانیا، ئی.
جهی. ئار، وهرگیزیانی له ئینگلیزییه وه محه مه د
مه سه وود محه مه د، ژماره ٨، ٢٠١٦، ل ٢٩٥-٣٣٠.
- هه ندی لاپه ره ی شاراوهی جه معییه تی کوردستان
له زمانی به لگه نامه کانییه وه، مه جید صالح، ژماره ٩،
٢٠١٧، ل ٥٩-٧٨.
- راسپێردراوی ئیمه له مووسل (سالی
١٩٣٧/١٩١٩ز)، رهزا ئازهری شه هره زایی،
وهرگیزیانی: دکتور کارزان محه مه د، ژماره ٨، ٢٠١٦،
ل ٣٤٨-٣٥٣.
- قوتابخانهی سلیمانی ناسیۆنالیزمی کوردی، مه جید
سالح، ژماره ١٠، ٢٠١٩، ل ٣١-٥٤.
- له ناوچوونی میرنشینه کوردییه کان: کاریگری
چاکسازییه کانی عوسمانی و په یوه ندییه نیوده وه له تیبه کان
له سه ر کوردستان له نیوهی یه که می سه دهی تۆزده یه م دا،
مایکل ئیپیل، له ئینگلیزییه وه وهرگیزیانی: ره وه ند سه باح،
ژماره ١١، ٢٠٢٠، ل ١٢٧-١٥٢.
- ناسه ره خویی سیاسی نه ته وه و پۆلی وه ک
هۆکاریکی بابه تیانه له نه خشه دانانی ژیا نی لاوانی
کورددا، ئیرینا پۆپوفا، ناتالیا ئیسا ییقا، د. پینشه وا
خالید، ژماره ١٢، ٢٠٢١، ل ١٦٧-١٧٨.
- التعبئة الحضریة في كردستان العراق أثناء الإنتداب
البریطاني: السليمانية (١٩١٨-١٩٣٠)، ميشيل
ليزيبيرگ، ترجمة: ره وه ند سه باح، العدد ١٢، ٢٠٢١،
ص ٢١٩-٢٣٥.
- التعبئة الحضریة في كردستان العراق أثناء الإنتداب
البریطاني: السليمانية (١٩١٨-١٩٣٠)، جوردی تیجیل

جورجيس، ترجمة: د. شمال الحويزي، العدد ١٢، ٢٠٢١، ص ٢٠٧-٢١٨.

ژياننامه و بيره وهري

- وهفاتنامه‌ی مه‌لا بيلالی هيزوي، نه‌حمه‌د محمه‌د قه‌ندولي، ژماره ١، ٢٠٠٩، ل ٣١-٦٠.

- صفحات من دفتر ذكريات العلامة محمد امين زكي بگ، الاستاذ الدكتور: خليل عه‌لى موراد (الترجمة من التركية العثمانية)، ملف خاص بـ"امين زكي بگ"، العدد ١، ٢٠٠٩، ص ٢٣٧-٢٧٢.

- سه‌عيدي نوورسي "كوردی"، چه‌رده‌يه‌ك له خزمه‌تي زانستي و پو‌شنيري، فارووق ره‌سوول يه‌حيا، ژماره ٢، ٢٠١٠، ل ٦٣-٨٠.

- نسب‌شناسی و شناختنامه حضرت سلطان عبيداله مشهور به "كوسه هجيج"، (مدفون در هجيج هورامان)، دكتور نادر كريميان سردشتي، شماره ٥، ٢٠١٣، ص ٢٣-٣٦.

- تيكوشه‌ريك له نه‌رده‌لانه‌وه: سه‌ربورده‌ی ژياني سالح ئوقليدوس، كه‌مالي عه‌بدووللاهي، ژماره ٥، ٢٠١٣، ل ٢٧٩-٢٨٦.

- پوخته‌يه‌كي ژياننامه‌ی محمه‌د ميهری دسه‌ی، ناسراو به (برهان الاسلام)، دكتور عومه‌ر عه‌بدوولعه‌زیز، ژماره ٧، ٢٠١٥، ل ٢٤١-٢٥٣.

- ناسينه‌وه‌ی چوار كه‌سي‌تي: پيرمه‌نصور، سه‌ييد صادق، ئيبراهيم سه‌مين، پيريادی، دكتور زرار سديق توفيق، ژماره ٨، ٢٠١٦، ل ٢٣-٣٢.

- ژيانكي پر له كویره‌وه‌ری، (بیره‌وه‌ری)، حه‌سه‌ن عه‌بدوولكه‌ريم، ژماره ٩، ل ٢٣٩-٢٤٤.

- سليمانی قيبه‌گامی توفيق وه‌بی بو، دارا عه‌تار، ژماره ٩، ٢٠١٧، ل ٢٤٥-٢٤٨.

- ژيان و به‌سه‌ره‌اتي سه‌ديق حه‌يده‌ری، كه‌مال عه‌بدووللاهي، ژماره ٨، ٢٠١٦، ل ١٠٣-١١٦.

- بيره‌وه‌ری حه‌سه‌ن‌خان مه‌ليکزاده، وه‌رگيران له فارس‌يه‌وه: محمه‌د حه‌مه‌باقي، ژماره ٩، ٢٠١٧، ل ١٥٩-٢٣٧.

- کاریگه‌ری زانايانی جه‌لی‌زاده له گه‌شه‌پيدانی شارستانيتی کويه‌دا، حسين حه‌سه‌ن كه‌ريم، ژماره ١٠، ٢٠١٩، ل ٥٥-٨٦.

- نه‌بوه‌بكر نه‌فه‌ندی زانای كورد له نه‌فريقای باشوور، سوداد ره‌سوول، ژماره ١١، ٢٠٢٠، ل ٢٥-٦٠.

- ره‌سوول مه‌ستی (١٨٢٣-١٩٠٨ز)، ژيان و به‌ره‌می له نه‌رشيفی عوسمانی‌دا، دكتور هيمن عومه‌ر خوشناو، ژماره ١١، ٢٠٢٠، ل ٦١-٩٠.

- فرازهایی از زندگانی و تفكرات استاد علامه ملا عبدالله احمدیان، دكتور محمه‌د فاروق شريف‌پور، شماره ١١، ٢٠٢٠، ص ٩١-١٠٣.

- سئ برا و سئ سرگونين په‌يماننا لوزانی: عه‌لى عیلمی، زه‌ينه‌لعابدين و مه‌سعوود فانی‌زاده، سه‌عيد قه‌رؤژ، ژماره ١١، ٢٠٢٠، ل ١-٢٩، (به پیتی لاتینی).

- له‌شكره‌ك ديرؤكزان، شاعير و فه‌لسه‌فه‌قان: محمه‌دنه‌مين فه‌يزی (١٨٦٢-١٩٢٩)، سه‌عيد قه‌رؤژ، ژماره ١٢، ٢٠٢١، ل ١٩-٥٤.

- كوستيكي گران، ژماره ١٢، ٢٠٢١، ل ٥-٦. (به بونه‌ی كچی‌دوايي پروفيسور دكتور عيماد عه‌بدوولسه‌لام ره‌ئووفه‌وه).

- فاجعة كبيرة، العدد ١٢، ٢٠٢١، ص ٧-٨؛ (بمناسبة رحيل الأستاذ الدكتور عماد عبدالسلام رؤوف).

گه‌شته‌نامه

- گه‌شته‌كه‌ی ميشيل فينير بؤ كوردستان سالانی (١٦٦٣-١٦٧٤ز)، ميشيل فينير، دكتور هه‌لكه‌وت حه‌كيم له فه‌ره‌نسييه‌وه كردوويه به كوردی، ژماره ١، ٢٠٠٩، ل ٨٣-٩٦.

- سه‌فه‌رنامه‌ی جؤن ماكدؤنالد كنيير بؤ كوردستان سالی ١٨١٤، (به‌شی يه‌كه‌م)، له فه‌ره‌نسييه‌وه وه‌رگيرانی: دكتور نه‌جاتی عه‌بدووللا، ژماره ٨، ٢٠١٦، ل ٢٦٧-٢٨٢؛ (به‌شی دووه‌م)، ژماره ٩، ٢٠١٧، ل ١٢٩-١٤٨؛ (به‌شی سييه‌م)، ژماره ١٠، ٢٠١٩، ل ٢٢٥-٢٤٠. (به‌شی چواره‌م)، ژماره ١١، ٢٠٢٠، ل ١٧١-١٨٣؛ (به‌شی پينجه‌م)، ژماره ١٢، ٢٠٢١، ل ٢٤١-٢٦٢.

زمان

- زمانی كوردی نه‌وديو قؤناغی هيندو- نه‌وپوي (كورتیه‌ك له‌سه‌ر پيشينه زمانه‌وانيه‌كان و کاریگه‌رييان)، دكتور كوزاد محمه‌د نه‌حمه‌د، ژماره ٢، ٢٠١٠، ل ٢١-٣٢.

- کورتەى پىزمانى زاراوى موكرى، ئوسكار مان Oskar Mann، وەرگىزىنى لە ئەلمانىيەو: جەغفەرى حوسىن پوور (هيدى)، ژمارە ۳، ۲۰۱۱، ۱۲۵-۱۴۸.

- هەندى سەرنج سەبارەت بە زاراوى دەرەبەگايەتى و باسى چەند راستىيەكى جيهانى عوسمانى، جان لويس باكى گرامون، وەرگىزىنى: دكتور سوعاد محەمد خدر، ژمارە ۴، ۲۰۱۲، ل ۹۷-۱۰۶.

- دەنگەكان لە پابردوو: دىتتەوى مووزىكى كوردى دە كەلهپوورى ئوسكار ماندا، جەغفەرى حوسىن پوور (هيدى)، ژمارە ۵، ۲۰۱۳، ل ۲۷۸-۲۷۵.

- سىيەم ئەلفوبىيى كوردى: هەولەكەى مستەفاپاشا يامولكى، سىدىق سالىح، ژمارە ۱۰، ۲۰۱۹، ل ۸۷-۱۲۰.

- اصل و نژاد و زبان اكراد، توفيق وهبي، ترجمه:؟، شماره ۱۲، ۲۰۲۱، ل ۹-۱۸.

- زمانى كوردى لە باشوورى قەوقاز (۱۹۲۱-۱۹۹۱)، سوداد رەسوول، ژمارە ۱۲، ۲۰۲۱، ل ۵۵-۱۰۶.

ئەدەب، رۆژنامەوانى

- سالم و كارىگەرى شاعىرانى فارس (حافىزى شىرازى، سەعدى، جامى)، دكتور ئەمىن موتاپچى، ژمارە ۲، ۲۰۱۰، ل ۵-۱۴.

- كورد و كوردستان لە گوڤارى 'لغة العرب' دا: لاس (سىدىق سالىح)، وەرگىزىن لە عەرەبىيەو (بەشى يەكەم): برايانى ئەدەب: شوكرى فەزلى، حال وبارى ئىزدىيەكان، دوو ئىنگلىزى دىلى لای شىخ مەحمودى كورد، قەزای رانى، كۆچەرانى ئاسوورى لە عىراق، زىانى كوله، لە مۆتەسەرىيەتى مووسل، ئاخوورە تازەكانى سواری كەركوك تەواوكران، لىواى سلىمانى، كوتايى حوزەيران، تورك سەرانى كورد و مەزەنە شوڤرشيگان لەناودەبەن، دەستكيشانەووى وەزارەتى سەعدوونى و پىكەيتانى وەزارەتى عەسكەرى، سەمكوى كورد و هەلاتنى، ناحىيە بازىان، بۆ لەناوبردى كوله، كارەكانى كۆمپانىيە نەوتى توركى، كۆچى دوايى سلىمان نەزىف بەگ، سالارودەوولە و سەمكۆ، تەلەفون لە شارەكانى عىراق، پڕۆژەى ئاودىرى، ژياننامەى بىتووشى، گەلەگورگىك چوار رىبوار لەناودەبەن، كرىنەووى گەراى كوله، بىناى تازە لە هەولير، چەند قەلايىك لە قەرەداغ،

گەيشتنى لىژنەى سنووركيشان، ژمارە ۲، ۲۰۱۰، ل ۲۲۷-۲۳۶؛ (بەشى دووهم): لەنيوان دوو خىلى كورددا، الحقوق، مەبعوسانى عىراق، پشيووى لە ئىران، دەستگىروويى جەنگ لە صەلاحىيەى سەر بە مووسل، بازىگانى ئەمسال لەنيوان ولاتى ئىمە و ولاتى دراوسىيانى ئىرانىماندا، چەند بەسەرھاتىك لە هەوالى كوردستان، چەتە لە قورفە و ئەبى غرىب، هەنگەرىن يا هەنگوين كۆكردنەو لە كوردەواریدا، دەرەدەمەپ، گرانى تووتن، كۆمەكى مەندەلى (بەندەنجىن)، هاتى حاكى لورستان، رىگرەكانى ئىران، فتواى زانايانى عىراق لە جەنگى بەلقاندا و توفىنى مەسىحىيەكان لە بەغدا، بارانىكى بەتاو لە بەدرە، كۆمەكى حاكى لورستان، ژمارە ۳، ۲۰۱۱، ل ۲۰۵-۲۱۲؛ (بەشى سىيەم)، كوله لە دەورووبەرى نىسبىن، لىواى سلىمانى، كوردانى ئىستا، قوتابخانەى ئەعدادىيە شەوانە لە دياربەكر، ئەنجومەنى گشتى لە بەغدا و ئەندامەكانى، وشەى كوردى لە عەرەبىيە مووسلىدا، رىي خانەقىن، كورى شىخى بەرزان لە ئاكرى - عەق، كانگاكانى نەوتى سروسى لە عىراق، كانگاكانى قىر، بنەمالەى حەيدەرى، ژمارە ۴، ۲۰۱۲، ل ۱۶۱-۱۸۳؛ (بەشى چوارەم)، دوو دىلە برىتانىيەكە، نەوت لە كەركوك، بىباد، كاكەيى، هەوالەكانمان، سەرما و بەفر، كارەساتىك لە ناوچەى بەدرە، نەخوشىيە مەر لە شەنگار، كوردنەو و چاككردنەووى رىگەوبان لە لىواى مووسل، زمانى كوردى، شوڤرش لە ئىران، مەخمور ئەك گويز، ژمارە ۵، ۲۰۱۳، ل ۲۸۷-۲۹۷؛ (بەشى پىنجەم)، لىواى مووسل، يەزىدىتى، سەبارەت بە حوكمدارانى كلس (يا كلز)، شەرەفەدىن محەمد لە بەلگەنامەيەكى كۆندا، مەقامى شىخ عادى (دىرى دۆحەناى يەشوى سىرانه)، يەزىدىتى، ژمارە ۶، ۲۰۱۴، ل ۱۶۶-۱۹۱؛ (بەشى شەشەم)، قەلەم حاجى، لىواى دىالە، صەبىح نەشئەت بەگ، بەياننامەى نوينەرى هەرەبالاى دەولەتى ئىمپراتورىيى ئىران، وەزارەتى سەعدوونى، دەستوورى زمانى كوردى (توفىق وەهەبى بەگ)، ژمارە ۷، ۲۰۱۵، ل ۲۷۱-۳۸۶؛ (بەشى حەوتەم)، تەواوكردى باسى مەندەلى، لىوا كوت، گورى پىغەمبەر دانيال، كەرەنيل لۆرەنس لە كوردستان و سووریا و رۆژھەلاتى ئوردن، جەغفەرپاشا

عهدی، وهسفی، پروداوی دووگیانیی دایکی به و دوورکهوتنه وهی، چۆن تئده کۆشا، سهردهمیک که ئهوی تئدا پهیدا بوو، باوهپی، ئادابی رهفتاری، رینیازی سۆفیانهی: نه فرهت نه کردن، ژماره ۱۱، ۲۰۲۰، ۱۷۰-۱۵۳ ل.

- شههبال "رسالهء مصوره"، ههندی بابتهی پیوه نهدیدار به کورد، سهر به ست که رکوک، ژماره ۳، ۲۰۱۱، ل ۳۷-۵۲.

- دوو دۆزینه وهی گرنگ: شیعریکی بلاونه کراوهی گۆران، ژماره یهکی رۆژنامهی "السلیمانیه"، سدیق سالج، ژماره ۳، ۲۰۱۱، ل ۱۹۸-۲۰۴.

- ادب کردی گورانی، جه میل رۆژبه یانی، شماره ۳، ۲۰۱۱، ص ۳۷۳-۳۷۶.

- تأثیر صدیق انجیری آنر مه ابادی بر پدر شعر نو فارسی نیما یوشیج، پژوهش و نیگار: دکتر نادر کریمیان سردشتی، شماره ۴، ۲۰۱۲، ص ۳۲۳-۳۴۰.

- مه حوی: کیتشه ی نیوان هه لوئست و ناسنامه، مامۆستا جه عفر (فازل که ریم)، ژماره ۴، ۲۰۱۲، ل ۲۷-۴۶.

- خانای قوبادی، له نیوان په یامی سیاسی و په یامی کولتوری دا، مامۆستا جه عفر (فازل که ریم)، ژماره ۵، ۲۰۱۳، ل ۱۳۹-۱۶۴.

- هۆنراوهی لیریکی کوردی، بازیل نیکیتین، وه رگیز: دکتور نه جاتی عه بدوللا، ژماره ۵، ۲۰۱۳، ل ۲۳۳-۲۴۴.

- مه لای جزیری و کیتشه ی تیگه یشتنی کوردۆسیتتیریک، مامۆستا جه عفر (فازل که ریم)، ژماره ۶، ۲۰۱۴، ل ۲۷-۴۶.

- شرح مثنوی ملا حامد بیسارانی، دکتر نادی کریمیان سردشتی، شماره ۶، ۲۰۱۴، ص ۳۰۱-۳۱۸.

- آثار ملا حامد بیسارانی در حوزه ادبیات عرفانی، دکتر نادی کریمیان سردشتی، شماره ۷، ۲۰۱۵، ص ۸۹-۱۰۶.

- بابا تاهیری هه مه دانی... سهره داوه کانی ئه فسانه و راستی، مامۆستا جه عفر (فازل که ریم)، ژماره ۷، ۲۰۱۵، ل ۱۳۱-۱۵۳.

- عه بدولر هحمان ناجم، وه رگیزان و ئاماده کردن: فارووق ره سوول ئه حیا و ئه حمه د فارووق ره سوول، ژماره ۱۰، ۲۰۱۹، ص ۱۳۹-۱۶۰.

عهسکه ری، بغداد و سوک حادثه ضیاعی، قه و آله یه زیدیه کان، لیوای که رکوک، جه زیره ی ئیبن عومه ر، ئه حمه دپاشا تهیمور، هه زار سهر بازی تورک، لیوای ئه ربل، نسیتین یا نزیب، ئه تله سی عیراق، که رکوک تاز، ناکوک له سهر سنووری عیراق، شوړشی کورد له تورکیا، شوړشی کورد له نیوان تورکیا و ئیران، ئالتون کۆپری له میژوودا، لیوانی سلیمانی، سهرنجانیکی مه قامه کانی عیراقی، گۆرانیی هاوچه رخی عیراقی، نزیب و نسیتین، به یاننامه یه کی ره سمی: پروداوه که ی سلیمانی له ۶ ئه یلوولی ۱۹۳۰ دا، ژماره ۸، ۲۰۱۶، ل ۳۵۵-۳۸۸؛ (به شی هه شته م)، په شیوی له کوردستان، نیردراوه کانی شوینه واری کون له عیراق، نه فتحانه، کۆچی دواپی ریزدار ئیبراهیم هه یه ری، خۆرپرستان له میژوودا، ده قه ئایینییه کانی یه زیدی، کۆچی خیل میران بۆ سووریا، پی راکه یان دنیکی ره سمی سه باره ت به پروداوه کانی سلیمانی، به یات، سهرکوتکردنی جموجوله کانی شیخ مه محمودی کورد، وشه ی کوردی به ئه سل فارسی، خۆراده سترکردنه وه ی شیخ مه محمود به حکومه ت، ده ست نیشان کردنی ناوچه کانی دادگا گه وره کانی عیراق، هه لوه شان دنه وه ی هیندی قه ز، وشکه که له ک له باکووری عیراق، خۆبه ده ست دانه وه ی شیخ مه محمودی دزلی و به ندردی له به غدا، گاله کردن به سولتانیکی دیکه ی سولتانه کانی هه ورامان، قایمقامی قه زای سنجار، سهرکه وتنی سوپای عیراق، به دره و جه سسان یا بادریا و باکسایا، پانکه، نه خشه ی باکووری عیراق، له نیوان ئیران و عیراق دا، کفرزی، شه ری سهر بازانی تورک ده کا، ژماره ۹، ۲۰۱۷، ل ۲۴۹-۲۷۱؛ (به شی نویه م) به بۆنه ی بلا بوونه وه ی ده قه دینییه کانی یه زیدیه وه که له "لغه العرب" دا ئاماژه ی پی دراوه: کورد، کورد و یه زیدی، وردکردنه وه ی قسه کانی سه باره ت به یه زیدی، بنچینه ی یه زیدی له میژوودا (۱)، بنچینه و میژووی یه زیدیه کان (۲)، باوه پی یه زیدی، پی هه لبرین له مه سه له ی یه زید دا، باوه پی ئیبن تهیمیه سه باره ت به یه زید، باوه پی ئه هلی سوننه ت له باره یه وه، یه زید و که رامیه، ته ختی یه زید، بنچینه و میژووی یه زیدیه کان (۳): گنرانه وه ی جیاجیا له باره ی دینی یه زیدیه وه، ژیاننامه ی شیخ

و تحقيق)، حسين حسن كريم، العدد ٦، ٢٠١٤، ص ٢٢٥-٢٤٤.

- فهرست توصيفي آثار خطي مولوي كرد در كتابخانه‌های ايران، محمد عبدلي، شماره ٦، ٢٠٠٦، ص ٣١٩-٣٤٤.

- خطاب لملا عبدالله الجلي، حسين حسن كريم، (دراسة و تحقيق)، العدد ٧، ٢٠١٥، ص ١٠٧-١٢٩.

- بهرهميكي بلاونه‌كراوهي مه‌حويي شاعير: ناميلكه‌ي (بهرگي سه‌بز)، سه‌پان (عه‌بدولحه‌ميد حوسيني)، ژماره ٧، ٢٠١٥، ل ٣١٦-٣٣٠.

- ده‌ستتووسه‌كاني مه‌لا سه‌عديي سه‌رده‌ري، عيرفان پارسا، ژماره ٧، ٢٠١٥، ل ٣٥١-٣٦٠.

- ده‌ستتووسه كوردبييه‌كاني بنكه‌ي ژين، گوژاري ژين، ژماره ٧، ٢٠١٥، ل ٣٦١-٣٧٠.

- رساله في علم المنطق، لحاج يوسف محمد شريف، (دراسة و تحقيق)، حسين حسن كريم، العدد ٨، ٢٠١٦، ص ٦٣-١٠٢.

- خانه‌واده شينخ عثمان سراج‌الدين، دكتور محهمه‌د موكري، ئاده‌كردني: سه‌پان (عه‌بدولحه‌ميد حوسيني)، ژماره ٨، ٢٠١٦، ل ١١٧-١٢٨.

- رساله "مشاركة في الداسنية"، لملا عبدالرحمن الجلي ابن ملا عبدالله المعروف ب(كاكلي جلي)، (دراسة و تحقيق)، حسين حسن كريم، العدد ٩، ٢٠١٧، ص ٢٩-٥٨.

- "در المجالس" مه‌لا مووسايه هه‌كاري (دهق و ليكولينه‌وه)، دكتور هيمن عومهر خوشناو، ژماره ٩، ٢٠١٧، ل ١٧-٢٧.

- كه‌شكوليكلي ده‌ستتووسى نه‌وشيروان مسته‌فا ئه‌مين، سديق صالح، ژماره ٩، ٢٠١٧، ل ٧٩-٩٠.

- سفرنامه حج، تهيه‌كننده، سپان (عه‌بدولحه‌ميد حوسيني)، شماره ١٠، ١٩١٩، ص ١٧٧-٢٢٤.

- كتابات غير منشورة للعلامة توفيق وهبي بك، إعداد: رفيق صالح: (١) أصل اسم خورمال، (٢) الباطنية في كوردستان، (٣) القراقويونلية والقرايرانلية، (٤) الملك الشاب كما عرفته، (٥) عذاب الشعب الكردي وحيرته، (٦) كلمة توفيق وهبي في حفلة تأبين الملكة عالية، (٧) كلمة توفيق وهبي بك في تأبين اللواء الركن غازي الداغستاني، (٨) صفحات من زكريات في يوم تأسيس الجيش العراقي الباسل، العدد ١١، ٢٠٢٠، ص ٥-٢٤.

- زبده التواريخ: تأليف ملا محمد شريف قاضي،

- الكرد في الدوريات الروسية في القرن التاسع عشر، أ. و. بابيدونوستسييفا، ترجمه من الروسية: الدكتور عبدي حاجي، العدد ١١، ٢٠٢٠، ص ١١٥-١٢٦.

ده‌ستتووس

- ناميلكه‌ي ده‌ست‌نيشان‌كردني خيلا تي دانيشتووي ده‌ورووبه‌ري سابلاغي موكري، محهمه‌د جه‌وادي قازي، له فارسييه‌وه وهرگيتراني، حه‌سه‌ن عه‌بدولكه‌ريم، ژماره ١، ٢٠٠٩، ل ٦١-٨٢.

- "تاريخ دنابه"، سه‌رچاوهيه‌كي نوئي ميژووي گه‌لي كورد، ئا. د. پاپازيان، له فه‌ره‌نسييه‌وه وهرگيتراني دكتور عه‌بدوللا مه‌ردوخ، ژماره ١، ٢٠٠٩، ل ٢٠٥-٢٢٠.

- وصية مولانا خالد النقشبدي، تحقيق: حسين حه‌سه‌ن كريم، العدد ١، ٢٠٠٩، ص ٣٤١-٣٧٨.

- كه‌شكولي حاجي ميرزا مه‌حه‌مه‌دي سه‌قه‌تي (كوپي حاجي سمالي خاريجه‌ي مه‌هابادي)، ئه‌نوه‌ري سولتاني، ژماره ٢، ٢٠١٠، ل ٢١٣-٢٢٦.

- مذكرات محمود السنوي، تحقيق: محمد علي القه‌ده‌اغي، العدد ١، ٢٠٠٩، ص ٣٧٩-٤٣٤.

- رساله العلم لعلامة ملا محمد الختي (الخطي)، (تحقيق ودراسة) حسين حسن كريم، العدد ٢، ٢٠١٠، ص ٣٠٣-٣٤٥.

- رساله "ختم الوصايا" لشينخ محمد وسيم المردوخي المعروف بعلامة قلاچولان، (دراسة و تحقيق)، حسين حسن كريم، العدد ٣، ٢٠١١، ص ٣٠١-٣٤١.

- شرح مقدمة "نالي" لرساله مناظر الانشاء، حسين حسن كريم، العدد ٤، ص ٢٧٣-٣٠٤.

- وصيت‌نامه‌ي اخلاقي - تاريخي حاج ملا احمد نودشي، گزارش و پژوهش: محمد عبدلي، شماره ٤، ٢٠١٢، ص ٣٥٥-٣٧٠.

- رساله في الاعراب المحلي، تأليف: سيد علي الباني البرزنجي، تحقيق: حسين حسن كريم، العدد ٥، ٢٠١٣، ص ١٠٩-١٣٨.

- له ده‌ستتووسه‌كاني ديواني وه‌فايي: ده‌ستتووسى ميرزا عيساي گه‌ورك، دكتور عوسمان ده‌شتي، ژماره ٦، ٢٠١٤، ل ٤٧-٦٠.

- زبده المبدأ والمعاد: رساله في علم الكلام لشينخ عبدالقادر المهاجر المردوخي السنديجي (دراسة

ویرایش و پژوهش: سید عبدالحمید حسینی
(سه‌پان)، ژماره ۱۲، ۲۰۲۱، ل ۲۶۳-۳۵۸.

گه‌نجینه‌ی به‌لگه‌نامه

- نامه له ئیبراهیم ئەحمەدەوہ بۆ ھۆمەر شیخ
موس، نەوزاد عەلی ئەحمەد، ژماره ۱، ۲۰۰۹،
ل ۱۷۵-۱۹۰.

- چوار نامە‌ی شەرەف‌بەگی بەدلیسی (۱۵۱۶-۱۵۲۰ز)،
(لیکۆلینەوہکانی تورک و سەفەوی)، ژان لووی بەگی
گرامون و شەھریار عەدل، وەرگێڕ: دکتۆر عەبدوللا
مەردۆخ، ژماره ۲، ۲۰۱۰، ل ۸۱-۱۰۲.

- چوارە بە‌لگه‌نامە‌ی حکومەتی میلیی کوردستان له
مەھاباد، جەعفەر حوسین‌پوور (ھندی) و حەسەن قازی،
ژماره ۲، ۲۰۱۰، ل ۱۰۳-۱۱۶.

- نامەکانی ئۆسکار مان، وەرگێڕانی جەعفەر
حوسین‌پوور (ھندی)، ژماره ۶، ۲۰۱۴، ل ۱۵۷-۱۶۵.

- نامە بۆ شوکور مستەفا، مەسعوود محەمەد، ژماره
۸، ۲۰۱۶، ل ۵-۲۲.

- گه‌نجینه‌ی به‌لگه‌نامه، ئامادەکردن: سدید سالد:
(بەشی یەكەم) له‌بابەتەکانی بلاوکراوە‌ی هیوا، نامە‌ی
عەلی کەمال بەگ، یەكەم ژمارە‌ی بانگی حەق، نامە‌ی
سالد زەکی صاحب‌یقرا، بەیاننامە‌ی ئەربیلی ھاشم
ناھید، شیعریکی بلاونە‌کراوە‌ی ھیمن، مەقبووسی
ئیعانە‌ی میلەت، ژماره ۱۰، ۲۰۱۹، ل ۲۴۱-۳۰۸؛
(بەشی دووہم) نەخشە‌ی کوردستان ۱۹۴۷، کیشە‌ی
کورد (سی بیرخەرەوہ)، سی. جە. ئەدمۆندز،
کاریگەری بلاوبوونەوہ‌ی میژووە‌کە‌ی محەمەدئەمین
زەکی بەگ، نامە بۆ ماجید مستەفا، نووسینیکی
بلاونە‌کراوە‌ی مەلا جەمیل بەندی رۆژبە‌یانی،
دیاریبە‌کانی عەبدولرحیم رحیمی ھەکاری، راپۆرت
سەبارەت بە خۆئندن له‌ قوتابخانە‌ی کوردی دا (رەفیق
حیلمی)، ژماره ۱۱، ۲۰۲۰، ل ۱۸۵-۲۶۰.

- نامە‌یەکی میژوویی مۆلفۆف (وەرگێڕان و
ھەلسە‌نگاندن)، ئەفراسیوا ھەورامی (دکتۆر)، ژماره
۱۲، ۲۰۲۱، ل ۱۷۹-۱۸۶.

رانا و ھەلسە‌نگاندنی

کتیب و تیزی خۆئندن بە‌لا

- محەمەد‌امین زکی خالال کتابة: خلاصۃ تاریخ الکورد

وکردستان من أقدم العصور التاريخية حتى الآن، (ملف
خاص ب‌امین زکی بگ)، الاستاذ الدكتور: عەبدالفتاح علي
البوتانی، العدد ۱، ۲۰۰۹، ص ۲۷۳-۲۹۴.

- چەند سەرنجیکی رەخنە‌گرانە‌ی میژوویی سەبارەت
بە نووسینە‌کانی محەمەدئەمین زەکی بەگ له‌بارە‌ی
میژوویی کورد و کوردستانەوہ له‌ سەردەمی
ئیسلامی‌دا، (فایلیکی تایبەت بە ئەمین زەکی بەگ)،
دکتۆر حیسامە‌دین نەقشبەندی، ژماره ۱، ۲۰۰۹،
ل ۲۹۵-۳۲۲.

- مۆدی ناسیونالیستی محەمەدئەمین زەکی بەگ، و
پروژە‌ی کۆمە‌لایەتی له‌ کوردستان، (فایلیکی تایبەت
بە ئەمین زەکی بەگ)، خالد تەوہکولی، ژماره ۱،
۲۰۰۹، ل ۳۲۳-۳۳۶.

- بغداد قبیل الحرب العالمية الاولى من خلال کتاب: (بغداد
وصوک حادثه ضیاعی) لمحەد‌امین زکی بک (۱۸۸۰-
۱۹۴۸)، (دراسة وثائقية)، الاستاذ الدكتور خليل علي مراد
العدد ۳، ۲۰۱۱، ص ۲۱۵-۲۲۹.

- خۆئندنەوہ‌یەکی بابەتیانە‌ی کتیبی: گوتوبیژیکی
دەگمەنی توفیق وەه‌بی (خۆئندنەوہ‌یەکی رەخنە‌گرانە)،
دکتۆر هیوا حەمید شەریف، ژماره ۴، ۲۰۱۲، ل ۵۷-۹۶.

- وضع الكتاب في العراق: بين إرث ثقيل وتحديات
الإرتقاء، الدكتور سعد بشیر اسکندر، العدد ۵، ۲۰۱۳،
ص ۸۱-۹۶.

- رپتازی نووسینەوہ‌ی میژوو له‌ ھەریمی
کوردستان‌دا (خۆئندنەوہ‌یەکی بۆ نامە زانکۆییەکانی
دوای راپەرین)، دکتۆر سەعدی عوسمانی ھەرپووتی،
ژماره ۶، ۲۰۱۴، ل ۱۳۴-۱۴۰.

- حروب وانتفاضات وغزوات وإرهاب (نهب الممتلكات
الثقافية العراقية ومحاولات استردادها)، الدكتور سعد
بشیر اسکندر، العدد ۶، ۲۰۱۴، ص ۲۵۹-۲۶۵.

- أثر النقد في التطور العلمي: ملاحظات تطبيقية في
مؤلفات تاريخية، الدكتور حسين قاسم العزيز، العدد
۷، ۲۰۱۵، ص ۱۷۱-۲۳۶.

- کتیبی 'بووژاندنەوہ‌ی میژوویی زانایانی کورد له
رێگە‌ی دەستخەتەکانیانەوہ'، د. زرار سدید توفیق،
ژماره ۱۲، ۲۰۲۱، ل ۱۴۷-۱۶۲.

بیبلیۆگرافیا

- بیبلیۆگرافیای کوردناسی، دکتۆر نەجاتی عەبدوللا،

ژماره ۱، ۲۰۰۹، ل ۱۹۱-۲۰۴.

- پېرستی خولی یه که می گوڤاری "دهنگی گیتی تازہ" (۱۹۴۳-۱۹۴۵)، ئاماده کردن: رھفیق سالف، ژماره ۱، ۲۰۰۹، ل ۴۴۳-۴۷۹.

- به شداری ئیتالی له کوردناسی دا (سدهی سیازدهم و سدهی بیستم)، میریلا گالیتی، وەرگێرانی له ئینگلیزییه وه: عه بدولکه ریم عوزیری، ژماره ۲، ۲۰۱۰، ل ۱۲۷-۱۵۴.

- پېرستی "گوڤاری کۆپی زانیاری کورد" "کۆپی زانیاری عیراق- دهستهی کورد"، ئاماده کردن: رھفیق سالف، ژماره ۲، ۲۰۱۰، ل ۳۴۹-۳۸۲.

- فهرس توصیفی للأثار المخطوطة لدكتور حسين قاسم العزيز المحفوظة في خزانه مؤسسة زين لإحياء التراث الوثائقي والصحفي الكردي في السليمانية، الدكتور نصير الكعبي، العدد ۳، ۲۰۱۱، ص ۳۴۳-۳۵۷.

- پېرست (ئیندیکس) ی سه رجه می ژماره کانی گوڤاری کۆلیجی ئه ده بیات، رھفیق سالف، ژماره ۳، ۲۰۱۱، ل ۳۷۷-۳۸۰.

- پېرستی گوڤاری "به بیان - شهفه ق"، ئاماده کردن: رھفیق سالف، ژماره ۴، ۲۰۱۲، ل ۳۷۱-۳۷۷.

- فهرس مخطوطات مكتبة العالم الرباني الملا عبدالله الجروستاني، الدكتور عدنان عبدالقادر كامل الهوراماني، العدد ۹، ۲۰۱۷، ص ۹۱-۱۱۰.

- رېیهری دۆسیه ی کارگێری زانا و ناودارانی کوردستان له کتیبخانه ی مه شیخه تی تورکیا، دکتور هیمن عومهر خوشناو، ژماره ۱۲، ۲۰۲۱، ل ۱۰۷-۱۴۶.

- ژیا نی که سی و زانستی مه لا ماری قازی، حسین حه سه ن که ریم، ژماره ۱۲، ۲۰۲۱، ل ۱۸۷-۲۰۶.

- پېرستی گوڤاری ژین (ژماره ۱-۱۲)، ئاماده کردن: رھفیق سالف، ژماره ۱۲، ۲۰۲۱، ل ۳۶۱-۳۹۰.

کار و چالاکیه کان

- کار و چالاکیه کانی بنکه ی ژین له ئابی ۲۰۰۴ به دواوه تا کۆتایی ۲۰۱۱، ژماره ۳، ۲۰۱۱، ل ۳۸۱-۳۹۹؛ ژماره ۴، ۲۰۱۲، ل ۱۸۴-۱۹۲.

الفهرس

- مجلة زين
فاجعة كبيرة
٨-٥
نضال محمود حاج درويش
٢٢-٩
الميدون وإمتداد امبراطوريتهم
سعيد فروژ
٥٦-٢٣
محمدأمين فيضي (١٨٦٢-١٩٢٩): شخصية عسكرية، مؤرخ، شاعر وعالم فلسفي
سداد رسول
١٠٨-٥٧
اللغة الكردية في قفقاس (١٩٢١-١٩٩١)
د، هيمن عمر أحمد
١٤٦-١٠٩
دليل الأضبارات الادارية لعلماء ومشاهير كردستان في مكتبة المشيخة التركية
د. زرار صديق توفيق
١٦٢-١٤٧
كتاب "إحياء تأريخ علماء الكرد عن طريق مخطوطاتهم"، تقييم نقدي
يوسف بالوكن
١٦٦-١٦٣
أنساب الأكراد - وثيقة مهمة من القرن السادس عشر عن عشائر الأكراد وأنسابهم
ايرينا بوبوفا، ناتاليا ايسايفا، د. پيشوا خالد
١٧٨-١٦٧
اللاستقلالية السياسية للأمة ودورها كعامل موضوعي في التخطيط لحياة شباب الكرد
أفراسياو هورامي
١٨٦-١٧٩
رسالة تاريخية لمولوتوف، ترجمة وتقييم
حسين حسن كريم
٢٠٨-١٨٧
الحياة الشخصية والعلمية للشيخ معروف القاضي
جوردي تيجيل جورجس (ترجمة د. شمال الحويزي)
٢٢٠-٢٠٩
التعبئة الحضرية في كردستان العراق أثناء الانتداب البريطاني - السليمانية ١٩١٨-١٩٣٠
ميشيل ليزنبرگ (ترجمة روند صباح)
٢٣٨-٢٢١
الشبك والكاكائية - حراك العرقية في كردستان العراق
روبرت هـ دايسون، اننا مدفدسكاي، عزت او. نگهبان (ترجمة چيا صديق)
٢٤٤-٢٣٩
ثلاثة آثار تاريخية في كردستان ايران
كتاب مجلة زين: ١
جون ماكدونالد كنيير، رحلة في كردستان قبل مائتي عام: رحلة جون ماكدونالد كنيير في كردستان
٢٦٤-٢٤٥
سنة ١٨١٤ (القسم الخامس والأخير) (ترجمة د. نجاته عبدالله)
كتاب مجلة زين: ٢
٣٥٦-٢٦٥
"زبدة التواريخ"، تأليف الملا محمد شريف القاضي (إعداد وتحقيق عبدالحميد الحسيني)
رفيق صالح
٣٨٦-٣٥٧
فهرس مجلة زين، الأعداد ١-١٢ (٢٠٠٩-٢٠٢١)

فهرست مندرجات

۸-۵	مجله‌ی ژین: ضایعه‌های دردناک نضال حاج محمود درویش:
۲۲-۹	مادها و گسترش امپراتوری مادی سعید فروژ:
۵۶-۲۳	محمدامین فیضی (۱۸۶۲-۱۹۲۹): شخصیتی نظامی، مؤرخ، شاعر و عالم علوم فلسفی سداد رسول:
۱۰۸-۵۷	زبان کردی در جنوب قفقاز (۱۹۲۱ - ۱۹۹۱) هیمن عمر احمد:
۱۴۶-۱۰۹	علما و دانشمندان کردستان بر اساس فهرست پرونده‌ی مرجع اداری در کتابخانه‌ی مشایخ ترکیه زرار صدیق توفیق:
۱۶۲-۱۴۷	کتاب "احیای تاریخ دانشمندان کرد از طریق دستنوشته‌های آنان"؛ بررسی انتقادی یوسف بالوکن:
۱۶۶-۱۶۳	ریشه‌ی نژادی کردها، سندی مهم از قرن شانزدهم درباره‌ی ایلات و انساب ایلات کرد ایرنا پوپووا، ناتالیا ایسایوا، د. پیشوا خالد:
۱۷۸-۱۶۷	عدم استقلال سیاسی ملت و نقش آن به‌مثابه‌ی یکی از عوامل موضوعی در برنامه‌ریزی زندگی جوانان کرد افراسیاب هورامی:
۱۸۶-۱۷۹	یک نامه‌ی تاریخی از مولوتف؛ تحلیل و بررسی حسین حسن کریم:
۲۰۸-۱۸۷	زندگی شخصی و علمی ملا معروف قاضی جردی تجیل جرجیس، ترجمه از انگلیسی: د. شمال حویزی:
۲۲۰-۲۰۹	بسیج شهری در کردستان عراق در دوران قیمومیت بریتانیا، سلیمانیه ۱۹۱۸ - ۱۹۳
۲۳۸-۲۲۱	میشل لیزینبرگ، ترجمه از انگلیسی: روند صباح؛ شبک و کاکه‌ای، جنبش قومی در کردستان عراق رابرت. ه. دایسون، اننا مادوادسکا، عزت او. نگهبان، ترجمه از انگلیسی: چیا صدیق:
۲۴۴-۲۳۹	سه اثر تاریخی در شرق کردستان کتاب مجله‌ی ژین: ۱
۲۶۴-۲۴۵	جان مکدونالد کنیر، ترجمه از فرانسه: د. نجات عبدالله: سفرنامه‌ی جان مکدونالد کنیر به کردستان در سال ۱۸۱۴ (بخش پنجم و پایانی) کتاب مجله‌ی ژین: ۲
۳۵۶-۲۶۵	"زبدة التواریخ"، تألیف ملا محمد شریف قاضی (ویرایش و پژوهش عبدالحمید حسینی - سه‌پان) رفیق صالح:
۳۸۶-۳۵۷	فهرست مطالب و مندرجات مجله‌ی ژین، شماره‌ی ۱- ۱۲، (۲۰۰۹م- ۲۰۲۱م)